Coll... ...715

ASTÂNGAHṚIDAYAM.

A COMPENDIUM OF THE HINDU SYSTEM

OF

MEDICINE.

COMPOSED BY

VĀGBHATA.

WITH THE COMMENTARY OF

ARUṆADATTA.

VOL. I.

(INCLUDING SÛTRA, SHÂRÎRA, AND NIDÂNA)

REVISED AND COLLATED

BY

AṆṆÁ MORESHVAR KUNTE, B. A., M. D.

DEMONSTRATOR OF ANATOMY, GRANT MEDICAL COLLEGE.

BOMBAY.

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE PROPRIETOR ATMARAM KANOBA

1880.

Wales fund

Registered for copy-right under Government of India's Act XXV of 18[illegible]

अष्टांगहृदयम्

(पूर्वार्द्धम्) (सूत्र—शारीर—निदान-)

श्रीमद्वाग्भटविरचितम्

श्रीमदरुणदत्तकृतया सर्वांगसुंदराख्यया टीकया सहितम्

कुंटेइत्युपाव्हेन मोरेश्वर सूनुनाऽनंतेन परिशोधितम्

प्रकाशितम्

तच्च

मुम्बापुर्याम्

गणपत कृष्णाजी मुद्रायंत्रालये तदध्यक्षेणात्मारामकानोबाभिख्येन मुद्रितम्

१८८०.

Dedicated to

W. G. HUNTER, ESQ., M.D., F.R.C.P.,

SURGEON-GENERAL INDIAN MEDICAL DEPARTMENT,

AND

VICE-CHANCELLOR OF THE BOMBAY UNIVERSITY,

Who has always taken interest in the Medical Education on this side of India, and who particularly advocated the importance of Vernacular Medical Education, and whose Scientific attainments have always been admired

BY HIS PUPIL

THE EDITOR.

It is a custom amongst Editors of Sanskrita works, to give a list of MSS. on which their productions are based. I follow it. The present Edition of Vâgbhat is based on the following MSS:—

(*a*). This was copied for me by Mr. Bâlâji Prabhâkar Modak, First Assistant, Râjârâm High School. It was through the kindness of Mâdhavarâv Vâsudev Barve, Esq., State Kârbhâri, Kolhapur, that I could get it. I am highly obliged to both the gentlemen. The MS. contained five Sthânas, the Sûtrasthâna was incorrect, the rest tolerably correct, but contained many repetitions.

(*b*). This was kindly lent to me by Appârâva Vaidya of Puna who knows Vâgbhat very well. Except the last 14 chapters of the Sûtrasthâna which were wanting, the MS. was correct, except repetitions here and there. This formerly belonged to one *Nrisinha Bhatta. The last page gives the † date Samvat 1544, month Âshâdha, the 12th of black half of the month, Bhauma day. Written in Ahamadâbâda by Samal Bhatta in the reign of Mahomed who then reigned there—

* लक्ष्मीनृसिंहस्य सर्वशास्त्रार्थविद्भिषज इयं टीका सर्वांगसुंदरा ।

† संवत् १५४४ वर्षे आषाढमासे कृष्णपक्षे द्वादश्यां तिथौ भौमवासरे । प्रबलरिपुकुलभुजंगमगरुडे निजभुजबलविक्रमपराजितानेकभूपालमौलिमालामाणिक्यप्रकरनीराजितचरणपीठपरिसरे यवनकुलकैरवेंदौ महाराजाधिराजश्रीमहमूदमहीभर्तरि गुर्जरधरित्रीसाम्राज्यमुपभुंजाने अहिमदाबादावुपयुंजीत आभ्यंतरदीसावालज्ञातीयमुखतिलकश्रीसामलसुतनैकराजश्रीवीरात्मकस्य पठित्वा पदारविंदपरागसदृश-अनेककाव्यनाटकालंकारादि * * * * * •

(*c*). Presented to me by Ambâlâl Sâkharlâl Desâi M. A. LLB., Judge, Navasârî.

(*d*). The MS. is very old. The margins are serrated and the angles damaged. The first 98 leaves are readable and were

used, and occasionally consulted. It was copied in Samvat 1735 on the first Margashirsh. On the top of the first leaf after some two effaced lines there is :—

* * कारः वाग्भटस्य पौत्रः सकलशास्त्रया * * * स्य सिंहगुप्तस्य पुत्रः । संवत् १७३५ वर्षे मार्गशीर्षवद्य १ भोम * * *

(*e*). Bâla Shâstri Mâte, Esq. of Puna, allowed a portion of the Sûtrasthâna to be copied from his complete MS., the portion sent to me was tolerably correct. He also allowed me to consult his MS. now and then whenever I went to Puna.

(*f*). Vithobâ Appâ Gulve, Esq. of Panvel procured from a known Vaidya of his city a copy of the Nidânasthâna for me.

(*g*). Sons of the well-known Vaidya Umâshankar Bhâi of Nâsika, lent to me Hemâdri's commentary on the Sûtrasthâna which has been consulted and whenever necessary foot notes have been given. This was correct.

(*h*). The Joglekars of Trimbak near Nâsika gave me a copy of Hemâdri's commentary on the Sûtrasthâna.

(*i*). The Kolâpur State copy of Hemâdri's commentary, copied for me by Mr. Bâlâji Prabhâkar of the Râjârâm High school.

(*k*). A complete copy of the text lent to me by Appârâv Vaidya of Puna. Very correct with interspersed foot and marginal notes.

(*l*). A complete and correct copy of the Astângasangraha from the Library of Vinâyaka Dâdobâ Nâika, Esq. grandson of Kashinâth Mahâdev Naik.

(*m*). A copy of Astângahridaya occasionally consulted in Kâyasthi together with the commentary of Arunadatta bearing the date,—

संवत् १५७६ आश्विनवद्य १३ गुरोर्दिने पुस्तकं संपूर्णं जातं ।

संस्कृत पुस्तकें शुद्ध करून छापणाऱ्या लोकांचा असा क्रम आहे कीं ज्या पोथ्या पाहून आपण शुद्ध करून ग्रंथ छापतात त्या पोथ्यांची याद वाचकांस द्यावी, मींही त्या क्रमाप्रमाणें ज्या पोथ्यांच्या आधारानें हा वाग्भटाचा अष्टांगहृदय या नांवाचा ग्रंथ शुद्ध करून छापवला आहे त्यांची याद येणेंप्रमाणें.—

(१) रा. रा. बाळाजी प्रभाकर मोडक कोल्हापुर येथील राजाराम हायस्कुलचे उपगुरु, यांणीं हा ग्रंथ मजकरितां लिहविला. राव बाहदुर माधवराव वासुदेव बर्वे कोल्हापुरचे कारभारी यांनीं मेहरबानी करून तेथील छत्रपतीच्या ग्रंथालयांतून हा ग्रंथ लिहिण्यास देवविला. या दोन्हीं गृहस्थांनीं मजवर फार मेहेरबानी केली. या पोथींत पांच स्थानें होतीं, सूत्रस्थान तर अतिशयित अशुद्ध होतें. बाकीच्या स्थानांत जरी द्विरुक्तीचे प्रमाद होते तथापि तीं बरींच शुद्ध होतीं.

(२) वेदशास्त्रसंपन्न रा. आपाराव वैद्य पुणेंकर ज्यांना वाग्भट चांगला येतो आहे त्यांनीं मेहेरबानी करून आपली सटीक पोथी मला दिली. यांत सूत्रस्थानांतील शेवटचे चौदा अध्याय कमती होते. व जरीं ठिकाणोठिकाणीं द्विरुक्ति आहेत तथापि पोथी शुद्ध. ही पूर्वी लक्ष्मी नृसिंह भट्ट यांची पोथी व तिच्या शेवटीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें लेख आहे.

लक्ष्मीनृसिंहस्य सर्वशास्त्रार्थविद्भिषज इयं टीका सर्वांगसुंदरा.

संवत् १५४४ आषाढमासे कृष्णपक्षे द्वादश्यां तिथौ भौमवासरे प्रबलरिपुकुलभुजंगमगरुडे निजभुजबलविक्रमपराजितानेकभूपालमौलिमालामाणिक्यप्रकरनीराजितचरणपीठपरिसरे यवनकुलकैरवेंदौ महाराजाधिराजश्रीमन्महंमुदमहीभर्तरि गुर्जरधरित्रीसाम्राज्यमुपभुंजाने अहिमदावादावुपयुंजितअभ्यंतरदीसावालज्ञातीयमुखतिलकश्रीसामलसुतनैकराजश्रीवीरात्मकस्य पठित्वा पदारविंदपरागसदृशानेककाव्यनाटकालंकारादि * * *

(३) ही पोथी मला रा. रा. अंबालाल साकरलाल देसाई नवसारी येथील जज्ज यांणीं दिली.

(४) ही तर फारच जुनी पोथी, हिचे कोने कोपरे तर फाटून गेलेले, पहिलीं अठ्याण्णव पानें वाचण्याजोगीं असून तीं उपयोगांत आलीं. हिच्या पहिल्याच पानावर याप्रमाणें लेख आहे. * * कारः वाग्भटस्य पौत्रः सकलशास्त्रया * * * स्य सिंहगुप्तस्य पुत्रः । संवत् १७३५ वर्षे मार्गशीर्ष वद्य १ भौम * * *

(५) वेदशास्त्रसंपन्न बाळशास्त्री माटे पुणेकर यांच्या पोथीवरून कांहीं भाग

लिहवून आणविला, व ज्या ज्या वेळेस मला मदत लागे त्या त्या वेळेस त्यांणीं आपली पोथी मला पाहावयास दिली.

(६) निदानस्थानाची एक पोथी रा. रा. विठोबा गुळवे यांनीं पनवेलीहून पाठवून दिली.

(७) प्रसिद्ध वैद्य उमा शंकरभाई नाशिककर यांची हेमाद्रीची टीकेसहित पोथी मेहेरबानी करून त्यांनीं आम्हास त्या वेळेस दिली होती. तिचा जेथें जेथें उपयोग पडला त्या त्या ठिकाणीं स्वीकार केला आहे.

(८) नाशकाजवळील त्र्यंबकेश्वर येथील श्रीमंत जोगळेकर यांची हेमाद्रीची टीकेची पोथी.

(९) छत्रपति कोल्हापुरकर यांच्या ग्रंथालयांतील हेमाद्रीची पोथी.

(१०) वे. शा. सं. अपाराव वैद्य यांची मूलाची पोथी.

(११) अष्टांगसंग्रहाची रा. रा. काशीनाथ रामचंद्र नाईक यांची पोथी.

(१२) अष्टांगहृदयसंहिता कायस्थीलिपीमध्यें ज्याचे शेवटचे पानावर खालीं लिहिल्याप्रमाणें लिहिलें आहे. संवत् १६७६ आश्विनवद्य १३ गुरोर्दिने पुस्तकं संपूर्ण जातं ।

Vagbhata is known to all the medical men of India. His compendium of Medicine and Surgery (the astângahridaya) is studied in Western India by nearly all the well-known medical practitioners, yet so little is known about him, that no body knows when and where he lived.

Strange stories are told about his birth and parentage. It is said that he is Dhanvantari himself. Some also identify him with one of the gems obtained when the ocean was churned. Others describe him as the great sage of the Kali yuga

अत्रिः कृतयुगे चैव द्वापरे सुश्रुतो मतः। कलौ वाग्भटनामा च * * * आत्रेयसंहिता।

Others, again, say that he was an incarnation of the great Goutama Buddha. He is described by some as a voluptuous Brâhmana given to all sorts of revelries and lost in love with a low caste woman.

Mâdhav, Shârangdhara, Chakradatta, and Bhâvamishra the celebrated author of the Bhâvaprakâsha, look upon Vâgbhata as a great authority. They have quoted him in their works. This is one reason for the statement that Vâgbhata preceded these authors. It is known that Mâdhava is the great Mâdhavâchârya, the brother of Sâyanâchârya, the well-known commentator of the Rik-sanhitâ. Mâdhava was the prime minister of the king of Vijayânagar, nine hundred years ago. Hence Vâgbhata must have flourished at least 900 years ago. Vâgbhata's compendium of Medicine has been commented upon by various well-known medical men. I have in my possession a commentary on the Sûtrasthâna by Hemâdri; the one now published with the text is by Arunadatta and known by the name of Sarvânga Sundarâ.

पोथ्या होत्या त्यांमध्यें बहुत ठिकाणीं 'श्रीगणेशाय नमः' असें प्रारंभीं होतें. एके ठिकाणीं स्वतः वाग्भट ह्मणतात 'न चैत्यं व्रजेत्.' यावरून यांना बौद्धाचा तिरस्कार असावा. कारण टीकाकार चैत्य या शब्दाचा अर्थ बौद्धालय असा करतात. दिनचर्याध्यायामध्यें वैदिकधर्मनियम प्रतिपादन केले आहेत व ज्या ज्या ठिकाणीं यांनीं मंत्र आपले पुस्तकांत आणले आहेत ते सर्व वैदिक आहेत या सर्व घोटाळ्यावरून असें एक निश्चित अनुमान निघतें कीं शुद्ध बौद्ध किंवा ब्राह्मण या धर्मास न चिकटतां हे साधारण वैदिकधर्मानुयायी. अष्टांगहृदयसंहितेचे शेवटील अध्यायामध्यें वाग्भटानें आपल्याविषयीं येणेंप्रमाणें लिहिलें आहे.

भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोस्मि यस्य । सुतोभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिंधुषु जातजन्मा ।

सर्व सूत्रस्थानांमध्यें वाग्भटाचें सूत्रस्थान श्रेष्ठ मानलें आहे. लोकांमध्यें खालीं लिहिलेला श्लोक महशूर आहे.

निदाने माधवः श्रेष्ठः सूत्रस्थाने तु वाग्भटः । शारीरे सुश्रुतः प्रोक्तश्चरकस्तु चिकित्सिते ।

अलंकारशास्त्रांत 'वाग्भटालंकार' असा एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. कविकल्पतरु वरसरत्नसमुच्चय हे याच ग्रंथकर्त्यांनें केलेले असें मानितात. वाग्भट हा जरी वेदधर्मानुयायी तथापि गौतम बुद्धाच्या धर्माचा याच्यावर बराच संस्कार झाला असावा. बौद्धधर्म प्रबल व वैदिक धर्माची पडती कळा अशा संधींत वाग्भट होते, यासंबंधीं वाग्भटाच्या ग्रंथांत जे जे मुद्दे सांपडतात ते मीं काढले आहेत. वाचकांस हे सहजच पुढें दृष्टीस पडतील.

INTRODUCTION.

The Âryas having fallen out with the Mazadayasnians, who preferred the peaceful arts and agricultural life to warfare and adventures, and being compelled to leave their native country in quest of new lands—turned their march towards India.* They moved with their families, with their cattle, with their servants, and with such movable property as they possessed.† The conditions of this march cannot be sufficiently described in this sketch. Exposed constantly to dangers from the wild‡ tribes, who opposed their march, and from wild animals§ which lurked in the mountain-fastnesses through which they descended into India, and constantly pressed hard for want of sufficient food and good fresh water, they at length entered the fertile and well-irrigated plain of the Panjâb. The hordes of the Âryas, led by their warlike bards, settled upon the banks of the Indus, and of the Bias as fast as they could. New hordes, which succeeded them, marched—

* This will be apparent by a mere cursory glance at any of the sections of the Zendâvestâ. The Mazadayasnians characterized the Indian Âryas as Devas or adventurous, and the Indian Âryas characterized them as Asuras or those who clung to their homes.

† *Vide*, (III. 33.) of the *Ri*k-Sanhitâ and see all the hymns in which such clans as Ka*n*vas and Goutamas are mentioned.

‡ The depraved, base, of low color, the servile people, without renown, men without religious worship, the non-sacrificers, the lawless, the haters of prayers, the Anindras, the black colored:—are some of the names given to these wild tribes of the aborigines (the Dasyus). R. V. 1-133,1. I. 131, 4. VI. 14,3. X,22,7,8. X. 105,8.

§ Jackals and foxes (Kroshtri, lopâsa), wolves, (Vrika), Lions (Simha), boars (Varâha) &c., R. V. X. 28, 4. I. 116. 16, X.28.4. VIII. 66. 10.

some into Sindha, some into the Himalayan regions, and others, into the desert of Râjaputânâ. Chivalrous in their aspirations,* adventurous in their marches, and determined to carry every thing before them, they made an impression upon the aboriginal races wherever they went. Gradually small Âryan† kingdoms, surrounded by the settlements of the aborigines, were formed.‡ Castles, in which the Âryan ladies were protected from the sudden inroads of the aboriginal wild tribes, were constructed. The Ksatriyas went a-hunting: the Vaishyas plied their trades: and the slaves quietly ministered to the comforts and convenience of their lords. Âryan colonies were developed. The Âryas, though often annoyed by the aboriginal races, had settled, cultivating lands, and working out a polity.§ The question is—were there physicians and

---

* R. V. VI. 75. जीमूतस्येव भवाति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे । अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु । * * * This hymn praises the armour, bow and arrow, the war-chariot, the skilled charioteer, and the strong hoofed steeds, and shows the aspirations of the conquering Âryas.

† The country occupied by the Âryas was no doubt peopled by various tribes and divided into numerous principalities, e. g. king Bhâvya dwelt on the Indus :—

R. V. I. 126, 1. अमंदान् स्तोमान्प्र भरे मनीषा सिंधावधि क्षियतो भाव्यस्य । यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा स्रव इच्छमानः । king Chitra and others on or near the Sarasvatî, चित्र इद्राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु । R. V. VIII. 21. 18.

‡ Fortified cities, stone built cities, and iron fortifications are mentioned:—

R. V. IV. 30. 20. शतमश्मन्मयीनां पुरामिंद्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय दाशुषे । and again in X. 101, 8. पुरः कृणुध्वमायसीः ।.

§ All these statements are made on the hymns scattered throughout the *R*ik-Sanhitâ.

Vide, for instance, (III. 33.)
Vide (I. 90, 1.).
Vide (V. 53,9.).

surgeons? When wounds were received, when adventurous Âryas fell down precipices, when they were attacked by wild animals, when insufficient food or bad water injured their health, and when children were born, and when their women had to be relieved in their labours, a physician or a surgeon was a necessity, and the physician * and the surgeon are mentioned in the *R*ik-sanhitâ—a physician or a surgeon who associated with the opulent Baron or King, who cured an influential priest † or who accompanied a king in his expedition. His social status, under these circumstances, could not but be high. The season which ushers in a new-year's day, the time of plenty, of hilarity and festivity, was early personified as the god of health and of relief. The physician was identified with the gods, he invoked. It is a special trait in the character of the ancient Âryas that they acted through their gods. When they obtained success in a battle, they spoke of the prowess and triumph of their Indra. When relief from disease was obtained, the Ashvins were praised. Gods thus represented social divisions and professions the influence and action of which was focused in a sacrifice; and it is a significant fact that the Ashvins were for some time excluded from a share in a sacrifice. ‡ The medical profession to this extent was considered to be inferior religiously and socially. But a

---

* In R. V. IX. 112. The doctor in search of a patient is mentioned. * * * रुतं भिषक् * * —

† The sage Chyavâna was restored to youth when he had grown old and was forsaken by every body. R. V. I. 117,13. युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः । Also R. V. V. 74. 5.

‡ The hymns of the Ashvins in which the Ashvins are mentioned, do not only illustrate the statements we have made, but throw a special light on the history of surgery and medicine especially in connection with the religious feeling of the age.

profession, which is pre-eminently useful and scientific, cannot be ignored, though the whole priesthood be opposed to it. The Ashvins were at length admitted* to a share of sacrificial food—a fact which undoubtedly discovers the progress which the medical profession achieved in those days. Such social elevation is an index of the power which physicians or surgeons possessed, and power under opposition from the religious leaders of society can be acquired only by dint of knowledge, uprightness and practical results. The physicians of the times soon distinguished themselves. Princes like Divodâsa,† and bards and leaders of the tribe of the Angiras, administered medicines and gloried in effecting cures. A skilled physician is distinctly defined as "one who lives in a place abounding with medicinal plants, and who assiduously devotes his time to the acquisition of knowledge." ‡ Thus growth of knowledge

* The story of Ashvins replacing the head of sacrifice is always alluded to by teachers of Medicine. Dhanvantari in his introductory lecture dwells on the importance of surgery, laying stress on the social elevation attained by surgeons in the Vedic times. "At one time," says he, "surgeons were looked upon as unclean and unfit to mix in respectable society; but the success gained by the Ashvins in the case of Yajna at once raised them in the estimation of all." (*Vide* Taittirîya Sanhitâ, VI. 4. 9. 1. Satap. Brâhman and Ait. Br. I. 18.) The Ashvins have conferred an everlasting boon on the science of surgery. In replacing the head of sacrifice they received the Ashvin libation. *Vide*, Susruta chap. I. Sûtrasthāna.

† In (I. 112, 14.) the Ashvins are said to have aided an Âryan prince called Divodâsa in overcoming an aboriginal prince called Shambara. The Ashvins could have afforded him only surgical aid, when Divodâsa was actually in the battle field.

‡ Read in this connection (X. 97, 6.) of the *R*ik-Sanhitâ. "Yatrousadhih samagmata râjânah samitâviva / viprah sa ûchyate bhisag raksohâmîvachatanah."/ The whole of this hymn is important as it shows the importance attached to medical herbs and the knowledge the ancient Âryas possessed of them.

divided the functions of medical men. The followers of the Ashvins were more surgeons than physicians. The Bhisag * Angiras were more physicians than surgeons. The story of the Ashvins is an heir-loom of the Âryans, † as they energized on the banks of the Nile in Egypt or on the shores of the Grecian Archipelago, when the physician or the surgeon afforded them relief and aid. The plains of the Panjâb, abounding in medical plants,‡ and surrounded by high mountains from which streams perpetually poured their refreshing stores, varied climate, stirring avocations of life, military expeditions planned and executed, the means of luxury, abundance of food, and the restraints of social customs expressed by the sacrificial system—all these contributed to the development of the medical profession. We can present a chart to the reader of the progress the Indian Âryas had made in the different branches of knowledge which surgeons and physicians cultivate—branches of knowledge which include a field of research at once extensive and intricate. The subtile action of food, water, and air upon the intricate mechanism of the human body was distinctly perceived by these early investigators, and preparations, involving the use of a variety of medicaments, were made and administered—operations which necessitated an insight into physical nature in her magnitude and subtility, and into human nature in its fickle variations and in-

---

* The Bhisag-Atharva*n*ah of the tribe of Angiras distinctly states as follows:—" Yasmaik*r*i*n*oti brâhma*n*as tam râjan parayâmasi."

† The story of the Ashvins and of Æ sculapius have their counterpart in the mythology of the Egyptians.

‡ Bhishagatharvana dwells at length on the Medicinal plants. R. V. X. 97. This hymn is important for several reasons. In it a classification of plants is attempted, both according to their external appearances as well as their medicinal virtues.

firmities. The ancient Ashvins and Bhisag Angiras accomplished their professional tasks in a way, and achieved important results.

Materia Medica could not but attract attention at the earliest times. The properties of different vegetables,* which constitute the food of man, could be easily noticed, and remembered. Such knowledge, so far as essential to the maintenance of his health and strength even when he is a savage hunter, is instinctively acquired. Lower animals know instinctively what constitutes their food, and what is to be avoided as poisonous. They also know what gives them relief when their stomachs ache. Thus Materia Medica, however elementary, is a necessity even in the earliest and simplest stage of civilization. But the Indian Âryas at the time, of which we are writing, had made a great progress. The properties of water† were well-known. The national beverage, the celestial drink, the prince of vegetables, the Soma,‡ was artificially

* गोभिर्यवं चकृषत् । (I. 23, 15) दाधार क्षेममोको नरण्वो यवो न पक्को जेता जनानां (I. 66. 2) तं ते यवं यथा गोभिः स्वादुमकर्म श्रीणंतः (I–2,–3.) &c. mention yava. ससोम अमिश्रमतमः सुतो भुद्यास्मिन्पक्तिः पच्यते संतिधानाः । (I. 29, 4.) mentions dhānā. पूषण्वते ते चकृमा करंभं हरिवते हर्यश्वाय धानाः speaks of apûpa and dhānâ. वृक्षं पक्कं फलमकीवं धूनुहिंद्र सपारणं वसु । phala or fruit. शं न ओषधीर्वनिनो भवंतु शं नो रजसस्पातिरस्तु जिष्णुः । (III. 45. 4.) ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः । अश्वा इव सजित्वरी विरुधः पारयिष्ण्वः । (X. 91, 3.) या फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । (X. 97, 14) speak of flowerless or cryptogamous plants and flowering or phanerogamous plants. These distinctly show the advancement of the times I am speaking of.

† The properties of water are often mentioned by the *Risis* and they speak even of medicinal herbs growing in water. See in this connection (I. 23, 19.) of the *Rik*-Sanhitâ. "Apsvam taramritampsu bhesajamapâmuta prashastaye'devâ bhavata vâjinah."

‡ The whole of the ninth Man*d*ala of the *Rik*-Sanhitâ teems with description of the preparations of Soma in its varieties

prepared, and a special apparatus was constructed. Being squeezed, and diluted, it was filtered. A particular process of squeezing* and filtering it enhanced its strength, imparted to it a taste, and created in it a sparkling appearance which moved the ancient Âryas to shed tears of joy. A variety of medicaments,† and their preparations are referred to by the *Risis*, the Vedic bards, on different occasions. As time and means permit, the investigation of these medicaments ‡may be taken up—an investigation that cannot fail to be of special in-

---

and the apparatus used for preparing it. The filters, the vessels, and reverberating furnace which produced musical notes. All these have a historical importance in connection with medicine.

* Compare Sâmaveda, Part II. 1, 3.

All wise (divinity,) source of nourishment, the streams of juice which are extracted from thy purified essence, and which are desirous of union with the sacrificial viands, flow down with the celerity of horses, just broken loose from their trammels, our fingers have repeatedly manifested a desire to handle the sweet distilled juice which is strained, clear through goat's hair strainer and the receiving vessel. The Moon-plant juice descends into the liquid receiving ocean; the womb of the genuine spirit with alacrity that the new-calved cows return to their houses (Stevenson).

† Vide, *Rik*-Sanhitâ (I. 24, 9.). The following in which one hundred and one thousand medicaments are mentioned, is remarkable. " Shatante râjanbhi*s*ajah sahasramurvî gabhîrâ sumati*s*te astu, / bâdhasva dûre ni*rr*itim parâchaih k*r*itam chidenah pra mumughayasmat. / "

‡ Soma or the Moon-plant (Sarcostema Viminalis). हारिद्रव which Prof. Wilson, wrongly calls Haritàla (I. 50, 12.) विरुधामोषधीम्. which Sâyâ*n*a says is पाठा or ambastâ. (Stephania Herandifolia). पर्णः or पलाशः (Butea Frondosa). अश्वत्थः (Ficus Religiosa) X. 97. अराणिः (Premna Spinosa.) The Atharvaveda mentions a number of plants and their uses in Medicine. This under its proper head hereafter.

terest at least to those whose lot is cast in India. We will illustrate this statement by a quotation, perhaps of some interest to an important section of society. "I * dig this creeper, medically most powerful, by which (she) puts down a rival mistress, and by which she obtains power over her husband. Oh creeper, that hast its leaves turned upwards (and exposed to the Sun)." The ancient Ârya, at least the opulent warrior who lived in a castle of his own and ruled over his vassals and serfs, married more than one wife. Blessed with luxurious ease and naturally jealous of one another, they adopted the means of obtaining exclusive power over their common husband. The aid of the physician was called in. He recommended a vegetable preparation which perhaps produced a freshet in the cheeks, created a tendency to that ease of body which produces dimples in the cheeks, and a smoothness of skin and enriches the whole system with a grace at once attractive and overpowering. The medicament is specified. It had its leaves turned upwards, possessed a pleasant taste, and was obtained from below the ground. When it is considered that agriculture had made great progress, that nice articles of food were cultivated, and dainties were prepared and that ladies of the zenana would think of medical preparations for enhancing their beauty and fascinations, the conclusion—that Materia Medica had made sufficient progress at least four thousand years before the Christian era—can be warranted.

The surgeons, the representatives of the power of the Ashvins, were much esteemed. Surgery could not be neglected.

---

* *Vide* of the *R*ik-Sanhitâ (X. 145. I.). Imâm khanâmyosadhim vîrudham balavattamâm / yayâ sapatnîm bâdhate yayâ samvindate patim / Uttânapar*n*e subhage devajûte sahasvati / sapatnîm me parâ dhama patim me kevalam kuru." /

In war legs were sometimes broken, and iron-legs* were assumed. Eyes† were plucked off or injured and the surgeons artificially helped the warriors—surgeons who extracted the shafts of arrows lodged in the body and dressed wounds which the ancient Âryas dreaded much, because, before they went to war, they donned coats of mail, cuirasses, and helmets.

Therapuetics, hyegene and the general principles of sanitation were understood. Attention to diatetics was paid. Water‡ was considered to possess disinfectant power. Curious flower-plants were grown in a garden surrounding a dwelling house, and pleasant foot-paths were constructed. The hymn in praise of the tutelary god of a house § as such discovers that their sanitary arrangements were not inferior to those of our houses. Nourishing food and pleasant breezes are often mentioned in the Rik-sanhitâ. The properties of milk, curds, butter, clarified butter, and the preparations of milk in which Soma-juice was put, were well-known.

The basis of their system of Pathology was the theory of the three humours,¶ corresponding to the three powerful natural

---

* Vide *R*ik-Sanhitâ (I. 116, 15.), where Ayasîmjanghâm or iron-leg as given by the Ashvins is mentioned.

† Vide *R*ik-Sanhitâ (I. 116, 16.), where the following occurs. "Tasmâ aks*î* nâsatyâ vichaksa âdhattam dasrâ bhisjâvanarvan.."

‡ Vide *R*ik-Sanhitâ (X. 9, 1.) where the following deserves attention. "Âpo hi stâ mayobhuvastâna ûrje dadhâtana mahe ra*n*âya chaksase; yo vah shivatamo rasastasya bhâjayatehanah, ushatîriva mâtarah."

§ Vide the hymn of the Vâstospatî.

¶ The Three humours:—the three disturbing elements in the human body are alluded to in:— त्रिनों आश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिःपार्थिवानि त्रिरुदत्तमद्भ्यः । ओमानं शंयोर्मम कायसूनवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती । R. V. I. 34, 6. Here the त्रिधातु शर्म वहतं is put by Sâyana thus:—

agents. The sun,* which glows intensely in India, and helps those secretions which produce activity, hilarity and cheerfulness, is the deity which presides over Pitta, which, when in excess, causes depression and disease. The Waters† or their deity presides over all the watery secretions phlegmatic in their nature; and Air‡ is the deity of all the air that circu-

---

त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखं वहतं । The Âshvins are connected strangely enough with a variety of three acts thrice over. R. V. I. 34.

* The sun who illuminates the atmosphere and all the regions of the earth, whose golden arms are stretched out to bless and infuse energy into all creatures. R. V. II. 38. 2. विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्रबाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति । आपश्चिदस्य व्रत आनिमृग्रा अयंचिद्वातो रमते परिज्मन् ।. Then again he impells the four footed and the two footed to their avocations and rouses each moving thing. He is the lord of the vivifying power, Pûshan, the Nourisher. Rigveda (IV. 53, 3,)

आप्रारजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवः कृणुते स्वायधर्मणे । प्र बाहु अस्राक्सविता सवीमनी निवेशयन्प्रसुवन्नक्तुभिर्जगत् । * * * बृहत्सुम्नः प्रसविता निवेशनो जगतः स्थातुरुभयस्य यो वशी । स नो देवः सविता शर्म यच्छत् ।. R. V. I. 81, 2. I. 124, 1.

† The Âpâs, with the God Varuṇa presiding over the oceans into which all the rivers flow is sung in: vii. 49. 2. and the three. viz. Agni, Vâta, and Varuṇa are thus put together in, I. 161, 14. दिवा यांति मरुतो भूम्याग्निरयं वातोऽन्तरिक्षेण याति ।. अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैर्युष्माँ इच्छंतः शवसो नपातः ।

‡ Hurricanes, stormwaves, arched squalls, whirlwinds, water spouts, the aspects of the Atmosphere in its disturbed condition; polar currents, the tradewinds, and the Monsoons: its aspects in an undisturbed condition could not but attract the attention of the Vedic Âryas. Vâyu and the Maruts, have several hymns alloted to them in the Riksamhitâ. Observing that in a storm, the trees are rent, roaring thunder is heard and flashes of lightening are seen, in short, observing the fearful phenomenon which almost appears to quake the Mountains, the earth, or the Universe as it were, the Ârya exclaimed, वपंति मरुतो मिहं प्रवेपयन्ति पर्वतान् । य ग्रामं यांति वायुभिः । R. V. VIII. 7., 4. विविंचंति वनस्पतीन्. I. 64, 7. सिंहा इव

lates in the human body. Râja-Yaksmâ* or consumption, difficult labour,† the throwing off of after-birth, indigestion, and general debility‡—all these mentioned in the Ṛik-Samhitá show that the general principles of pathology could not but be known.

The ancient Ârya possessed a kind of knowledge of§ Anatomy, and Physiology.¶ He killed the lower animals for his food, and, therefore, was able to distinguish|| between the lungs,the

---

नानदति 1. 64-8. भयंते विश्वा भुवना मरुद्भ्यः 1-85, 8. वज्रहस्तैः * * * मरुद्भिः viii. 7, 4. While when there is calm the winds at regular intervals (Monsoons) distribute rain-clouds over the world, watering the earth and averting heat, he said :-- उदीरयथ मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथ * * * V. 55, 5.

* Ràjayakshmâ has a whole hymn devoted to it, X. 163. in addition to others, in which the different organs of the haman body are referred to.

† In connection with delivery see X. 162,

‡ Amivah is the general name for disease, but in several places it means indigestion and general nervous debility.

§ When a reference of such a nature is made to the Rigveda the reader will understand that I am not referring to a treatise on Descriptive or Surgical Anatomy, nor to Physiology, Practical and Theoretical, as are now taught in Medical Schools. When the Ṛishi refers to the Viscera of the body or to the function of the inspired air, he does it in conformity with the general advancement of the age he lives in and is not expected to enter into details in his hymns.

¶ X. 16. 3. 4. 5. 6. 7. Here the pânchabhouktika origin of the human body is distinctly understood, when the Ṛishi addresses Agni, and says, "let his eye go to the sun, his breath to the wind, and to the sky and to earth according to the nature of the several parts (of his body) and to the waters &c."

|| R. V. X. 163. छुबुक, मस्तिष्क, कीकसा, आंत्र, गुद, यकृत् &c. as referred to in this hymn verify the assertion above made.

heart,* the stomach, the intestines,† the kidneys, and the other Viscera.‡ He necessarily knew these parts, the knowledge of which he esteemed. He speaks of his heart and of his other organs specially as affected by good weather,§ appreciates the influence of food upon his system, discriminates the power of heat in causing digestion, suspects that vitality or life and pulsations are inseparably connected.

Thus the physician of the times possessed at least an elementary, if not an advanced knowledge of the processes of digestion, and the circulation of gases generated in the human system, and of the properties and functions of flesh, fat, muscles, tendons, ligaments and cartilages. If this much be not admitted, such hynms as describe the treatment of Râja-

---

* R. V. vi. 53, 8. तया समस्य हृदय मारिख किकिरा कृणु । With that penetrate and tear the heart of every such man.

† Jaṭara, udara, and kukshi, refer to the alimentary canal (stomack, intestines &c.) e. g. R. V. III. 36, 8. ह्रदा इव कुक्षयः सोमधानाः । VIII. 1, 23. सरो न प्रास्युदरं । III. 35, 6. दधिष्वेमं जठरइंदु मिद्र ।.

‡ Let Vishṇu develope the uterus (womb) and Twastâ, the distinction of sex &c. The whole of this hymn is so interesting so far as the theory of generation in general goes, that I quote it. X. 184.

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु । आसिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ १ ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥ हिरण्ययिं अरणी यं निर्मंथतो अश्विना । तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवं ॥ ३ ॥

§ "Let Vâta, the wind, waft to his healing, salutary, and auspicious, to our heart; May he prolong our lives, 2, and wind thou art our father, our brother, and our friend, cause us to live. 3 From the treasure of immortality which is deposited yonder in thy house, O Vâta give us to live." R. V. X. 186,

वात आवातु भेषजं शंभुमयोभुनो हृदे । प्रण आयुँषितारिषत् ॥ १ ॥ उत वात पितासि नउत भ्रातोत नः सखा । स नो जीवातवे कृधि ॥ २ ॥ यददो वातते गृहे ३ मृतस्य निधिर्हितः । ततो नो धेहि जीवसे ॥ ३ ॥

Yaksmâ could not be interpreted adequately. While positive knowledge of medicaments, and of human mechanism, as affected by nature and its influence, was assiduously acquired and used by a physician, and while the surgeon used his instruments and afforded relief, the super-human* means were adopted in cases, when required. Irritated feelings were assuaged, fears were allayed, the power of evil spirits† was checked or averted, and the peace of mind was secured by means of incantations or by the invocations of their gods who perpetually dwelt in the sacrificial altar in the *sanctum*.

The period of the Brahmavâdins is the period of prosperity, the gratifying effect of which was enhanced by the feeling of triumph which the *Ṛisis* had achieved over the aborigines of India. Small kingdoms were formed: warriors followed by their retainers marched in gorgeous processions and paraded their power: the prestige of the Âryas was established: they came in possesion of so much wealth that they lost the balance of their minds. Intoxicated with success, and influenced by the feeling of triumph which their intellectual, moral, and material superiority to the aborigines fostered they began to perform sacrifices, being under the influence of the religious notions entertained and developed by the *Risis*, who attributed all their success, all their happiness, and all they possessed to

---

* Agni, Soma, Indra, Sûrya, Varuṇa, Vâyu, the Maruts, Ashvins, and the other major deities of the Rigveda are often invoked in cases of dearth, sickness, despair attacks from the Dasyus and the wild animals. The Minor deities, Agnâeyi, Varunânî, Rākā, Sinîvāli and Ganga are supplicated in cases of difficult labour, for progency, and in pregnancy. vide II. 32, X. 184, 2. V. 42, 12.

† Evil spirits, &c. Vide. X. 87. रक्षोहा X. 118. रक्षोहा X. 145, सपत्निबाधनं X. 161. राजयक्ष्मघ्नं X. 162. गर्भसंस्रावे X. 163. यक्ष्मघ्नं X. 164. दुःस्वप्नं. X. 165. कपोतोपहतौ प्रायश्चित्तं । X. 166. सपत्नघ्नं.

their gods and to the means of pacifying and propitiating them—their *sacrifices—and who, led by their devotion, and

---

* सर्वमायुरेति य एवं विद्वानुष्णिहौ कुरुते । He who having sude a knowledge uses the ten Ushnihas, arrives at the age (of 100 years). Ait. Br. I. 5.

त्रिष्टुभौ भवतः सेंद्रियत्वाय । "These verses are in the Tristubha Metre, that the sacrificed may acquire the properties of Indra (Vigor and strength) Ait Br. I. 22.

"He who wishes for long life should repeat a hundred Verses" * * Secures to the sacrificer his full age, his (mental and bodily) powers and his senses." Ait. Br. II. 17.

आगन्देव इत्यन्वाहागतो हि तर्हि भवत्यृतुर्भिर्वर्धतु । "The Hotar repeats; agan deva (IV. 53-7) "May the divine Savitâ come-with the seasons." Ait. Br.

विश्वरूपमवरुंध आत्मनेच यजमानाय च । He obtains for himself and the sacrificer every form. Ait Br.

सपत्ना विजिति च जयते य एवं वेद । He who has such knowledge obtains Victory, destroying all his enemies.

प्राणान् यजमाने दधाति प्रजां च वाचं च यजमाने दधाति । पशून्यजमाने दधाति वृष्टिमन्नाद्यं यजमाने दधाति । Thus he puts Vital airs in the Sacrificer. he puts off spring and speech in the Sacrificer. He puts Cattle &c. Ait Br.

स्वस्त्येवं होतोन्मुच्यते सर्वायुः सर्वायुत्वाय । The Hotar enjoys happiness (clears himself from all guilt) and attains the full length of his life. प्रजयापशुभिर्य एवं वेद । He who has such knowledge in blessed with children and cattle.

" Indra thus became by means ofthis great inaugurating ceremony possessed of the power of obtaining any thing wished for. As has been only the prerogative of Prajâpati. He won in all the various ways of all possible conquest and won all people."

सय इच्छेदेवंवित्क्षत्रियमयं सर्वा जितीर्जयेतायं सर्वान्लोकान्विंदेतायं सर्वेषां राज्ञां श्रैष्ठ्यमातिष्ठां परमतां गच्छेयं साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यमयं समंतपर्यायी स्यात्सार्वभौमः सार्वायुष आंतादापरार्धात्पृथिव्यै समुद्रपर्यंताया एकराळिति * * * ऐ. ब्रा. ८. १५.

their faith, performed their sacrifices themselves, because they were bards whose minds were stirred up by the circumstances of invasion and whose energies were called out. What was sought by the invasion was accomplished. The cause ceased to operate. The Âryas ceased to energize. Society stagnated. Luxury and ease came in the place of energy and agitation. The warriors now knew nothing beyond hunting and sporting. This was the opportunity for those who cultivated intellectual persuits. A priest-hood came into existence. The Brâhma*n*as were separated from the Ksatriyas—the first signs of a conflict between the two being apparent even in these early times. The Vaishyas formed in one sense the proletariat. The Shûdras were not included in this society: they were mere slaves. Such a social constitution is sketched out in the Aitareya Brâhma*n*a.

Some Âryas had even now retained a love of adventure, and others carefully cultivated their land. But opulence, the means of luxury, and general prosperity afforded the Âryas an opportunity of making observations. To us, this side of their activity is interesting and important. Settled in the valleys of the rivers of the Panjáb, and on the banks of the lower Indus and at the foot and on the slopes of the Himalayas between Peshavar and Jalandhar, and having pene-

---

With this ceremony Udamaya, the son of Atri, inaugurated Anga who went conquering every where.

एतेन ह वा ऐंद्रेण महाभिषेकेणोदमय आत्रेयोंगमभिषिषेच तस्मादंगः समंतं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे । ऐ. ब्रा. ८.२२.

Tara, the son of Kavasha, inaugurated with the great ceremony went conquering the earth up to its ends.

एतेन हवा ऐंद्रेण महाभिषेकेण तुरः कावषेयो जनमेजयं पारिक्षितमभिषिषेच त-स्माज् जनमेजयः पारिक्षितः समंतं सर्वतः * * * ऐ. ब्रा. ८.२१.

trated to some of the oasis of the Rajaputáná desert, the Brahmavádins occupied an extent of country, which afforded the means for the observation of climate, its changes, the variations of weather, the fauna and the flora* of plains and mountains, the influence of water upon health, and the metals and minerals† that could be used in common life. They always apprehended that they might lose what they possessed—their fertile lands and settlements or their health. Where special anxiety for health exists, there the medical profession is encouraged. While the Brahmavádins believed that the performance of sacrifices secured them health and wealth, they did not neglect the practical means. A careful perusal of the Bráhmana-litera-

---

* गुग्गुलु: १. २८. ऐ. ब्रा. Vide Ait Br. II. 1. Here the Khadira, the Bilva, and the Palasa are described. In connection with Palaṣa it is said here :—As regards the Yupa made of Palaṣa wood (there is further to be remarked) that the Palaṣa is the womb of all trees.

Thence they speak on account of the Palâsam (foliage) of the Palâsa tree, of the Palâsam (foliage) of this or that tree. (i. e. they call the foliage of every tree Palâsam).

The Oleander, Ait. Br. II. 6. Turmeric.—Ait. Br. III. 7.

† सीसं– lead, Atharva Veda. I. 16. मणि: Jewel A. V. I. 29. सुवर्णम् gold. A. V. 1. 55. हिरण्यं A. V. 1. 55. जङ्गिड: A. V. II. 2. This is a precious stone which is called सहस्रवीर्यः, विश्वभेषजः. विषम् (A. V. IV. 6. and A. V. IV. 7.)·in these two hymns the poison refered to in the first is mineral and in the second is vegetable. शंख: coral IV. 10. पार्थिवानि रजांसि VI. 26. प्रतिसारो मणिः । स्राक्त्यो मणि: VIII. 5. वरणो मणि: X. 3. हिरण्यस्रगयं मणिः. X. 6. मणिराग: X 6. निधि: a mine, occurs in several hymns, वसु: occurs in several hymns. हिरण्यं. XIX. 26. 27.

मणिं क्षत्रस्य वर्धनं XIX. 28. 30. औदुंबरो मणिः IX. 31. जङ्गिड: XIX. 34. 35. सैंधवं XIX. 38. दुर्णामहा मणि: XIX. 36.

अस्मिन्मणावेकशतं वीर्याणि सहस्रं प्राणा: XIX. 45. The study of the Atharva Veda is of special importance in connection with Indian Medicine. The above imperfect list includes some of minerals. and metals mentioned in the Atharva Sanhitâ.

ture including the Aitareya, Taittirîya, Shatapatha, Gopatha and Tándya, discovers that real practical means were carefully adopted, and some sacrificial legends to justify them and to rationalize them were narrated. An explanation is considered to be rational when it satisfies the ideal a nation has before it, whether the ideal is correct or not, it does not matter. The Romans acted against their traditions and their established polity, because their ideal of an empire was somehow satisfied. The ideal, which the Âryas of this period had, was not many-sided. They simply enjoyed this life. This was rationalized and spiritualized away by connectingit and merging itinto a variety of complicated sacrifices. Thus the sacrifice was the national ideal of life. Thus the sacrifice in its variety and complexity was coextensive with the life of the Âryas, who yet cherished the glory of their past and aspired after maintaining it in the future. The sacrificial ground was a place of expressing their feelings and indulging in their aspirations. In the form of sacrificial dicta, legends and explanations, they indicated to the assembly of intellectual leaders, and of warriors, the results of their observations, as yet not systematized, as yet not generalized into principles, but directly connected with relief in special cases. When Bhârdvâjas, Budilas, Shyâparnas energized, and devoted their whole life, if not more lives than one, to the acquisition of knowledge and power over nature or man, when the Ashvins or their followers, the surgeons, though not required to extract the shafts of warriors, attended the luxurious ladies in their zenanas, and assisted them at the birth of a child, when the physicians were essential to give relief in cases of dropsy or dyspepsia—diseases perhaps inseperable from the social conditions which prosperity produces, and when Nârada vehemently preached and

protested against indolence,* and want of exercise in the open air, and the consequences which indolence and luxury engender; the conclusion is—Medicine and Surgery could not be neglected. We will categorically present the results of the observations made by the Brahmavâdins.

Materia Medica—During the *R*isi-period, the general outlines of medicine and surgery were perceived, and necessitated by the circumstances in which the *R*isi was placed, he adapted organic and inorganic preparations or surgical operations to them. Prosperity afforded leisure and means, and these resulted in an enlarged observation of nature and in an extensive application of the medical and surgical principles.

When they rolled away in splendid carriages an accident occured. A surgeon was a necessity. Surgery was in one sense divided according as the followers of the Ashvins treated either man or a lower animal. Thus pure surgeons were distinguished from veterinary surgeons. Surgical instrumentology was developed. A saw or a probe appears to be used. In dressing wounds, honey appears to have been used. But the department of Materia Medica seems to have made a special progress. Medicinal wines, to be distinguished from that intoxicating beverage which was national and taken on all occasions, were administered. A process of preparing Soma without any fermentation† was dis-

---

* Vide Ait. Br. VII. 13.

† "He then said (invented) the method of direct preparation of the Soma juice (anjahsava) without intermediate fermentation. After it is squeezed, and carried it out under recital of the four Verses (1, 28, 5-8.)"

अथ हैतं शुनःशेपोऽंजःसवं ददर्श तमेताभिश्चतसृभिराभिसुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहे-गृह इति । ऐ· ब्रा· ७,१७.

This way of enjoying the Soma juice (by means of a substitute)

covered, and the discovery is mentioned in terms of commendation in the Aitareya Brâhma*n*a. This is an important historical fact. To know the conditions of fermentation, to be able to check them so as to prevent it, to be aware of the effects of fermented drinks, and to value unfermented beverages—all these indicate a considerable scientific progress. The properties of special vegetables were investigated. Substitutes for such drinks as the Soma were discovered.

The method of anatomical investigation* was changed. Materials for comparison were brought together. The principal anatomical parts of the human body and of the lower animals are described, and the foundation of Comparative Anatomy was laid. It may appear to be of little or no importance to the reader that the ancient Âryas possessed a little elementary knowledge of Anatomy. But history notices with pleasure the struggles of man in observing, recording, and generalizing natural phenomena. The Aitareya Brâhma*n*a commends the scientific Ârya who demonstrated a correct division of a sacrificial animal.

---

was told by Râma Mârgaveya to Visvantara, the son of Sushadman. The king then after having been told it, said, " we give thee a thousand cows, O Brâhmana. Ait Br. VII. 34. In connection with this Vide VII. 32. " where the symbolical meaning of the fruits of the Udumbara, Asvattha. and Plaksha trees and what implements are required for this quasi Soma feast of the king " are refered to.

तमेवमेतं भक्षं प्रोवाच रामो भार्गवेयो विश्वंतराय सौषद्मनाय तस्मिन्होवाच प्रोक्ते सहस्रमुह ब्राह्मण तुभ्यं दद्मः । ऐ॰ ब्रा॰ ७, ३४.

* Vide Ait. Br. VII. 1. for the different parts of the sacrificial animal amongst the priests. There was a particular way of dividing the organs & viscera, this process was kept a secret. Also notice the names, मास्तिष्क, कीकासा, वैकर्त्त, क्लोम, Ait. Br. I. 2. जरायु, उल्व. II. 12. मेदः which Sayâna says is Vapâ or the Omentum. सेवनी the median raphe of the perineum.—III. 37.

Physiology* received a new impulse from progress in Anatomy. The gastric† fire or the deified power of digestion in particular is mentioned in connection with medical knowledge. The action of electricity‡ in the form of a lightening was particularly observed and applied. When embryology§ had made a start by the minute observation of the development of the child¶ in the womb; when it was known that the eye is first formed in the human body, and that the progressive processes from conception to generation are referred incidentally, we cannot but admire the energy and the insight of the ancient Âryas.

Now the origin of mountain|| or the even and uneven

---

* Occasional references to the functions of the different parts. Ait. Br. II. 22. The gharma ceremony. The Vital airs II. 4. The process of generation and the stages of the developement of the foetus. I. 2. Aphasia explained. II. 23. The Vapâ oblation II. 14. The same refers to the several parts of the human body.

Vyâna or air circulating in the body which in the later Sanskrit Medical works is said to pass through the Dhamanis (from dhma to blow) is an idea common to the western and eastern Medicine of Early times.

† Vide the Taittirîya-Brâhma*n*a (III. 9, 17, 1.) where Agni, fire is identified with all gods and by means of all gods one is said to medicate another.

‡ Vide the Aitareya-Brâhma*n*a (VIII. 28.) on the subject of lightning, its appearance and disappearance.

§ Vide the Aitareya-Brâhma*n*a (II. 32.), (III. 2.), (III. 3.) and (III. 6.).

¶ "Because the embryos are lying in the womb with their heads turned downwards and thus they are born (the head first coming out of the womb), * * * Because the embryos have their hold in the middle of the womb."

तस्मात्परांचो गर्भा धीयंते परांचः संभवंति। ** तस्मान्मध्ये गर्भा धृताः।. ऐ. ब्रा. ३. १०.

|| Vide the Aitareya-Brâhma*n*a (VI. 35.)

surface is explained scientifically, and now the different *seasons of the year are described. The progress of these sciences does not astonish a scientific historian, because the social conditions necessitated more knowledge. The catalogue of general diseases is large—the diseases being such as abundance of food, indolent life, and unusual intercourse produce and aggravate. Dropsy,† jaundice, excessive agony‡ or uneasiness of the system, the diseases of the spleen, of the hair, different kinds of itches,§ white leprosy,¶ premature gray hair, unnatural discharges and dreams, and the consequent debility and consumption. Such general diseases naturally resulted in the development of the medical profession. Scientific physicians and anatomists undertook the investigation of special branches. Hygiene,|| medical specialities,$ sanitation ʒ

---

* Vide the Taittirîya-sanhitâ (II. 6, 1, 1.)

† Read the well known story of Harischandra attacked by dropsy. Ait. Br. VII. I5.

शरः । १. २. । Saccharam Sara.

‡ Vide the Aitareya-Brâhmana (VII. 15.) on the subject of dropsy. Vide Taittirîya-Sanhitâ (II. 3, 5, 2.). Vide Taittirîya-Brâhmana (III. 9, 19, 3.) on the subject of अतिव्याधि. Vide the same (II. 6, 4, 3.) on the subject of the spleen. On the subject of dreams and discharges, see Tândya-Brâhmana (V. 10, 2.).

§ रजनि रजय किलासं पलित च यत् । अ. वे. १, २३ ।

आसुरी चक्रे प्रथमेदं किलासभेषजमिदं किलासनाशनम् अ. वे. । १. २४ । Sinapis Racemosa. इयं वीरुन्मधुजाता मधुना त्वा खनामसि । अ. वे. १. ३४ The roots of Abrus Pterocarpus.

¶ Go away become infested with leprosy thou who hast murdered my speech—अपेह्यलसो भूयों मे वाचमवधीः ऐ. ब्रा. ६. ३३.

|| See on the subject of hygiene, Taittirîya-Brâhmana (II. 5, 8, 6.).

$ Vide Taittirîya-Brâhmana (I. 8, 6, 6.).

ʒ Vide the same (II. 4, 1, 8.). The original is—vâta avâta bhesajam.

necessarily attracted attention, and their scope was enlarged. Botany* was particularly studied. The Vegetation of the slopes of the Himalayas in the provinces of the upper Madra and Kuru could not but be so luxuriant and present such a variety that botany or rather the propertiest† of vegetables constituting the local flora necessarily attracted attention, and being particularly observed, their knowledge materially contributed to the success of a physician. The seed, its development into a sprout, its ascending and descending axis or rather the ascending and descending

---

* Vide Taittirîya-Brâhmana (II. 5, 6, 4.). The original is— yatte sujâte himavatsu bhesajam.

† शणः । २, ४ । Cannabis Sativa?

अघद्विष्टा देवजाता वीरुच्छपथयोपनी अ· वे. २, ७. Paincum Dactylon ?

बभ्रोरर्जुनकांडस्य यवस्य ते पलाल्या तिलस्य तिलपिञ्ज्या । अ· वे. २, ८. Sesamum orientale and Indian Barley.

दशवृक्ष मुंचेमं रक्षसो माह्या अ· वे· २, ९. * * * In this hymn the celebrated Dasamûla are alluded to.

शंनो देवी पृश्निपर्ण्यशं * * * । अ· वे. २. २५.
Hernionitis Cordifolid ?

पाठामिंद्रो जलाषभेषज- अ· वे. २. २७. Clyper Herandifolia ?

गमेदिमां कुमारीं सहनो भगेन । Clitoria Jernatea ?

इदं हिरण्यं गुग्गुल्वयेमोक्षो अथो भगः । अ· वे· २. ३६. Bdellium.

यथाश्वत्थ निरभनोऽन्तर्महत्यर्णवे । अ·वे· 3. 6. The celebrated Asvattha.

आधिपर्णां कामशल्यामिषुं संकल्प कुल्मलाम् । अ· वे· ३, २५ ।

एहि जीवं त्रायमाणं पर्वतस्यास्यक्षम् । विश्वेभिर्देवैर्दत्तं परिधिर्जीवनायकम् । अ· वे. ४, ९. ।

रोहण्यसि रोहण्यस्यच्छिन्नस्य रोहणी अ· वे· ४. १२. The plant that unites the broken ends of bones. ulcers, and wounds.

अपामार्गः अ·वे·४, १७, १८, १९, २०, Achyranthes Aspera? The medicinal virtues of this plant require a special investigation.

त्वयापूर्वमथर्वाणो जघ्नूरक्षांस्योषधे । अ· वे· ४. ३७.
योगिरिष्वजायथा वीरुधां बलवत्तमः । अ· वे. ५, ४.
सुपर्णस्त्वान्वविन्त्सूकरस्त्वाखनन्नसा । अ· वे. ५, १४. &c.

growth peculiar to parts of trees,* and such trees as conduced to the salubrity of a locality,† were characterized as sacred. The exclamation—"oh, air blow as a medicinal breeze and thou art indeed all medicine"‡—are the essence of what is now known as sanitation; sanitation again was not divorced from correct and careful appreciation of the general principles of hygiene:—particular food, such as the flesh of sheep in a certain condition, preparations of milk, and attention to nutrient properties. But the prayer; "oh waters, I seek a medicine from you§"—is characteristic. And the fact—that surgeons|| travelled from place to place, dressing wounds, giving advice, and distributing medicines—shows that the medical profession of the time of which I am writing was

---

* Vide Aitareya-Brâhma*n*a (VII. 31.).

† "Oh Breath who goest in (my body) keep in (my body) the breath," Ait. Br. II. 21.

They cure a sick person by means of medicaments, taken from the vegetable kingdom. The king Soma belongs to herbs all the vegetable medicaments following the king Soma when being bought.

* * * औषधो वै सोमो राजौषाधिभिस्तं भिषज्यंति । यं भिषज्यंति सोममेव राजानं क्रीयमाणमनु * * * ऐ॰ ब्रा॰ ३, ४०.

"(The reason, that he should take this Dîkshâ during the two months of the dry season) because both the tame and wild animals are in these two months (for want of green fodder) very lean and show only bones. * * *

तस्मादेतयोरेव शैशिरयोर्मासयोरागतयोर्यं चैव ग्राम्याः पशवो ये चारण्या अणिमाणमेव तत्परुषिमाणं नियंति । ऐ॰ ब्रा॰ ४, २६.

"Rice with small grains, rice with large grains, priyangu and barley VIII. 16. Curds, honey, clarified butter.

‡ Vide Taittirîya-Brâhma*n*a (II. 4, 1, 7.) The original words are—Avâta vâhi bhe*s*ajam, tvam hi vishvabhe*s*ajah.

§ Vide the Taittirîya-Brâhma*n*a (II. 5, 8, 6.) The original words are—Âpoyachâmi bhe*s*ajam.

|| See the Satapatha-Brâhma*n*a (IV. 1, 5, 8.). The original words are—Ashvinou havâ idam bhi*s*ajyantou cheratuh.

systematized and its usefulness as a distinct and honourable section of society was recognized. The influence of the mind on general health or its power to afford relief was carefully noticed and psychological medicine was developed.* Incantations and amulets† were utilized. Poisons were given to cause death and probably forensic medicine was a necessity.‡ All these facts show that abundant materials in different departments of knowledge were accumulated, that the observations on which the statement and record of the materials were based, were correct and careful, and that the Âryan community appreciated scientific research. The further development of which is to be marked in the Achârya period.

The Âryas had invaded India, had settled in it, and had developed those phases of civilization which are inseparable from continued and undisturbed prosperity. The period of the Âchâryas who followed the Rishis and the Brahmavâdins is the Augustan age of the Âryan predominance in India. The Âryas, who had already shown indomitable courage, and great perseverence, who had explored deserts and mountain-recesses, and who had turned the channels of rivers,§ succeeded in establishing kingdoms of their own. A many-sided activity was the necessary consequence—an activity which was specially provoked by the opposition of the aspiring non-Âryas,|| half-Âryas or Âryas of

* See in this connection the Gopatha-Brâhma*n*a (I. 30.)

† See the Taittirîya-Sanhitâ (IV. 2, 6, 2.).

‡ See the Taittirîya-Brâhma*n*a (III. 2, 9, 2.).

§ Vide sûtra of Pâ*n*ini (IV. 1, 174.). The original words are—Te tat râjâh.

|| Vide the discussions between the Âryas and Nisâdas and the Upakrustas given in the Kâtyâyana-Shrouta sûtra and in the sixth chapter of the Pûrva-Mîmânsâ.

mixed blood and Âryanized non-Âryas. A party consisting of all these classes had come into existence, and the prominent men had already acquired political ascendency. Constantly attacked by these classes who had been persecuted into forests, and who had begun to think for themselves* and to attempt an organization of their own, threatening a dismemberment of the Âryan polity by civil dissensions, and scattered in all parts of India between the Indus, the Vindhyâ mountains, the Himâlayas and the Râjmahal hills,† the genuine Âryas could not but be compelled to energize. They planned expeditions into Southern India‡ and established colonies at Madura, and perhaps in Ceylon. Thus the focus of observation was enlarged. The conception of large plans is an index of mental grasp, and their execution, an index of an organized polity and adequate resources. While Râma extended the area of Âryan domination, the literary, philosophical,§ and scientific Âryas were not idle. The Râmâyana and the Mahâbhârata—Epics characteristic of this period present a picture of the social, religious, philosophical, and scientific activities of the Âryas. The Grihya-sûtras give the lights and shades. Powerful Educational Institutions|| existed, and society had

---

* The distinction between higher learning and lower learning—Parâvidyâ and Aparâvidyâ is made in the Upanisads and this was *the* point of difference between the Âranyaka-thinkers and the Brahmavâdins. The Âranyaka-thinkers were not permitted to expound their doctrines in their houses.

† See the description of the Âryâvarta given by Patanjali in the Mahâbhâsya.

‡ See the description of Daksinâpatha in the Mahâbhâsya of Patanjali.

§ See the Bhîsmaparva in this connection.

|| See the Mahâbhâsya of Patanjali where schools are frequently mentioned.

already passed from a patriarchal system and polity followed by the feudal polity into a general community of the Âryas. Ecclesiastical and representative associations* engaged their attention. Numberless Âchâryas systematized and generalized. They registered and recorded the observations already made by the Brahmavâdins.

The Âchâryas mentioned in the medical literature are refered to by Pâ*n*ini, Kâtyâyana and Patanjali and thus corroborative evidence for the statements made is secured. Bhâradvâja, Angiras, Jamadagni, Âtreya, Goutama, Agastya, Vâmadeva, Kapis*th*ala, Âsmarathya, Bhârgava, Kusika, Kâpya, Kasyapa, Sharkarâksa, Shounaka, Maitreya, Maimatâyani, Agnivesha, Sushruta, Charaka. The Epic literature and the Upanisad literature mention Nârada, Pulastya, Asita, Chavana, Paingî and Dhoumya. Acquainted with a scientific method of investigation, imbued with that spirit of accurate† observation, critical examination, and grasping generalization which constitute scientific research and unwearied in their assiduity, these Âchâryas created a medical literature, the representative authors of which are Âtreya, Agnivesha, and Charaka, who are more physicians than surgeons and Dhanvantari, and Sushruta, who were more surgeons than physicians, investigated Materia Medica and subjects cognate to it. The grammatical literature of this period is historically important, and it shows three epochs to be demarkated—Pâ*n*ini and his method, characterize the epoch of the positive investigation, Kâtyâyana that of criticism and scholasticism, and Patanjali, exegetics. Medical writers of this period show a corresponding developement. The San-

* These are the Chara*n*a and the Parisad.

† See Prof. Kunte's lecture on "Indian Dialecties."

hitas correspond to sûtras,as that of Âtreya. Agnivesha seems to take stock of all this and to offer criticism, and Charaka revels in scholasticism and exegetics. This is the medical department of the Aryan intellectual activity of this period. Medicine as contradistinguished from surgery was engaged in collecting materials, and Dhanvantari arranges them in his Nighantu corresponding to and occupying the same position as the Nighantu of Yâska or rather the Nighantu on which Yâska bases his critical commentary (Nirukta), and the work attributed to Sushruta consists of poetical passages and prose—the former being critical, and the latter merely exegetical.

The correspondence between the linguistic departments and medical departments will elicit the salient points of the development of medicine specially because the methods of investigation were common to them in all respects, and because in some cases, the same scholar was a medical practitioner and theological grammarian.

Their treatises give an insight into and show progress in the different branches of knowledge connected with medicine and its practice. There are regular disquisitions on all the following branches—Materia Medica, Therapeutics, Botany, Anatomy, Physiology, Pathology, Surgery, Chemistry and Symptomology. I think, my statements will be more worthy of acceptance if I offer my readers a translation from the work of Sushruta.

"Now hereafter we shall explain the chapter enumerating the different headings of the study [of the Science of Medicine.] It has been mentioned before that a hundred and twenty chapters have been placed under five divisions. Of these, the Sûtrasthâna contains forty-six chapters, the Nidâna, sixteen, the S'árîra, ten, the Chikitsá, forty, and the Kalpa,

eight, These are followed by sixty-six of the Uttaratantra,

Sùtrasthâna which contains forty-six chapters, is so called because it informs in the form of hints, it arranges in the form of aphorisms and it connects by links topics relating to longevity. Chapter 1 Describes the descent of the knowledge of Medicine. 2 Relates the ceremony of the initiation of a pupil into the Science of Medicine. 3 Enumerates the different headings of the study of the Science of Medicine. 4 Dwells on the necessity of discussions, interpretations and explanations of subjects studied. 5 On preliminary preparations for surgical operations. 6 On seasons and their influence on health and drugs. 7 Treats of blunt instruments. 8 Describes sharp instruments. 9 On "Practical instructions for surgical operations." 10 Dwells on the duties of Medical men (before and after) entering the sick room. 11 Pharmacy of alkalies, (potential cauteries.) 12 On cauteries and the rules to be observed in their use. 13 On Leeches [how and which to use.] 14 On Blood. 15 On the study of the development and non-development of the humours, constituents of the body and the excrements. 16 On the ceremony of piercing the ear. 17 On how to know suppurating and non-suppurating swellings. 18 On dressings and bandages of ulcers. 19 Management of patients with ulcers, &c. 20 On the saluratary and nonsaluratary effects of regimen, &c. 21 On the decisive modes in the treatment of sores, &c. 22 On opening of abscesses, &c. 23 On general rules to be observed in the treatment of curable and incurable (surgical) diseases. 24 On the nature of diseases in general. 25 On the eight ways of using sharp instruments. 26 On the exploration of splinters lost (deep seated) in the body. 27 On the extraction of splinters. 28 On how to know favourable and

unfavourable terminations in surgical diseases. 29 On the favourable or unfavourable prognosis in diseases as known from messengers, omens and dreams. 30 On Prognosis from the perversion of the perception of the five objects of the senses, &c. 31 Prognosis based on the altered condition of features, &c. 32 Prognosis based on the perversion of the external appearances of the body. 33 On palliative treatment of diseases incurable. 34 On the precautions to be taken (against the dangers, such as poisoning of water, &c.,) by a medical man for the safety of a king whose army is ready for marching. 35 On clinical observations made by phisicians. 36 On miscellaneous subjects connected with the treatment of injuries and surgical diseases, such as soothing and healing applications, tents, injections, lotions, &c. 37 On the examination of the soil for the selection of the vegetable products growing on it used as medicines. 38 Classification of drugs according to their (therapeutical) uses. 39 On (the two classes of) drugs which increase vigor (by evacuating bad humours) and drugs which lower the tone of the irritated humours. 40 On drugs, their flavours, properties and maturity. 41 On properties of drugs specially considered. 42 On flavours. 43 On the choice of emetics. 44 On the choice of purgatives. 45 On Liquids. 46 On Food and Beverages.

From their investigating the (pathological) causes and symptoms of diseases, they are called Nidánání, and are sixteen in number.

1st Causes and symptoms of diseases caused by wind. 2nd Hemorrhoids. 3rd Urinary Calculi. 4th Fistulæ. 5th Diseases of skin. 6th Urethral discharges. 7th Abdominal tumours. 8th Abortion and unnatural labours. 9th Abscesses. 10th Erysepalas and Carbuncles. 11th Tumours. 12th Scrotal tumours. 13th Fractures (and dislocations). 14th

Diseases of the male organ of generation caused by S'úka.* 15th Minor (and miscellaneous) diseases. 16th Diseases of the mouth.

The great sage has devoted ten chapters to the subject of Anatomy, for Medical men and Contemplative Saints† to learn the component parts of the human body. They are:—

---

* S'uka:— is moss, weeds, small insects and water leeches, growing in stagnant water. They are covered with small bristles, hair, or spiculæ. They correspond to cowhage, a leguminous plant of genus, stizolobium, having crooked pods covered with sharp hair, which penetrating the skin cause irritation. Medicines containing irritating ingredients of the above kind, seem to have been used for improving the verile power and were rubbed locally. These ointments gave rise to eruptions, which were named S'úkadoshanimittavyádhayah: diseases caused by the poisonous effects of S'úka. The Madhukosha describes S'úka thus:—

शूको जलशूकः यस्तु विषजंतुर्जलमंडूकः स शूकः। शूकप्रधानो वात्स्यायनाद्युक्तो योगो लिंगवृद्धिकरः स शूक उच्यते। सटीकनिदानम्. Calcutta Edition p. 289. *Vide* वात्स्यायनीयं कामसूत्रं। vii., 2.

† The word yoga is derived from yuj to join. It literally means junction or union. Philosophically it means junction with the Supreme Being. The state of a yogi is Jivanmukti; (absorption into the Supreme Being during life in which he is in a spiritual union with the Creator;) to which he has reached by "ascetic contemplation." Patanjali the founder of the practical Sánkhya system, composed the Yoga Sútras, embodied in four chapters. Yoga as practised now, has been divided into two schools. The Hatta Yoga and the Rája Yoga. The former is a particular mode of abstract contemplation where the mind is shut away from external objects and is practised in a variety of ways;—standing on one leg, holding up a single arm, sitting amongst a number of burning piles, looking at the midday sun, &c. The Rája Yoga is a mode of mental abstraction, consisting of contemplation of the Divine Spirit without any severe bodily austerities.

A knowledge of the components of the body is necessary for the Yogis, as they restrain the vital airs by a particular posture and

Chapter 1 On Cosmology. 2 Healthy (and unhealthy) condition of the male and female germs. 3 Development of the fœtus. 4 On Analytical description of the fœtus. 5 Component parts of the body. 6 Investigation of each vital part. 7 Description of the Veins. 8 Venesection. 9 On Arterties.* 10 On Pregnancy (child-birth &c., management of women in child-birth and children).

The Division Therapeutics, includes (amongst others) the modes of treating diseases by medicines, expiatory ceremonies, propitiatory rites, and tranquillizing efforts. Forty Chapters have been devoted to this division. Chapter 1 On the treatment of two varieties of ulcers. 2 Treatment of in-

---

drive it through the aircarrying vessels into the cranial cavity, and though living, are supposed to spend days and months in a state of temporary trance. The third chapter of the Yoga Sutras named vibhúti—(transcendental powers acquired by contemplation) "gives directions for bodily and mental exercises consisting of intensely profound meditation on special topics accompanied by the suppression of the breath and restraint of the senses, while steadily maintaining the prescribed postures. By such exercises, the adept acquires the knowledge of everything past and future, remote and hidden, he divines the thoughts of others, gains the strength of the elephant, &c."—*Vide* Colebrooke's Essays, vol. i, page 263. Thomson's Bhagvatagíta, Introduction, part iv. Patanjali Yoga Sutra's Vibhúti.

* Some tubular vessels in the human body were named arteries by the older anatomists (of Europe) on the supposition that they contained air which circulated throughout the whole body. I have translated the word dhamaní by its equivalent "an artery" which etymologically means the carrier of air. It is not to be understood to express a blood vessel carrying pure blood. The word dhamaní is defined by Gayadása and Jejjata, as a tubular vessel throbbing and full of air :—

ध्मानादनिलपूर्णाद्धमनी·

stant wounds (and ulcers resulting therefrom). 3 Of Fractures (and dislocations). 4 Of diseases of wind. 5 Of grievous maladies caused by wind. 6 Hemorrhoids. 7 Urinary calculi. 8 Fistulæ. 9 Skin diseases. 10 Grievous skin diseases. 11 Urethral discharges. 12 Warts, pustules and sores caused by urethral discharges. 13 Diabetes. 14 Abdominal tumours. 15 Abortions and unnatural labours. 16 Abscesses. 17 Erysepalas and Carbuncles. 18 Tumours. 19 Scrotal tumours and diseases of the male genital organ. 20 Minor diseases. 21 Diseases of the male genital organ caused by S'ûka. 22 Diseases of the mouth. 23 Swellings. 24 Prophylactic treatment, against diseases in general. 25 Miscellaneous diseases. 26 Tonics for verile debility. 27 Tonics for general debility. 28 Remedies for increasing mental powers. 29 Remedies for innate maladies. 30 Means for removing wordly distresses. 31 Treatment of diseases where oleaginous substances. are useful. 32 On treatment by Diapheretics. 33 Emetics and Purgatives. 34 Treatment for mishaps from the injudicious use of emetics. 35 On nozzles and pipes, and enema apparatus. 36 Mishaps from the injudicious use of enemas. 37 Enemas and injections. 38 Clysters. 39 Treatment of complications in general. 40 On inhalation, fumigations, gargarismata, &c.

From their proposing remedies against poisons, they are called Kalpas, and are eight in number.

1st Preservation of food. 2nd Vegetable and inorganic poisons. 3rd Poisons from the animal creation. 4th Poison of the Snake. 5th Treatment for Snake-bites. 6th Rat-bite and its treatment. 7th Emitting the sound of kettle drums against evil spirits. 8th Antidotes and treatment for stings of venomous insects.

Thus a synopsis of one hundred and twenty chapters has been given. Now hereafter follows the supplementary division called after its own name. (Uttara)

The Chapter on sympathetic diseases is placed first, as this division has for its main object the description of such diseases and their treatment. 2 Diseases of the joinings (margins of the eyelids) of the eyeball. 3 Diseases of eyelids. 4 On the Sclerotic. 5 On the Cornea. 6 On the eyeball, as a whole. 7 Diseases of the pupil. 8 Treatment of the eye diseases. 9 Prophylactic and curative treatment of wind affections of the eye and ophthalmia. 10 Treatment of Bile affections of the eye and ophthalmia. 11 Treatment of Phlegm affections of the eye and ophthalmia. 12 Treatment of blood affections of the eye. 13 Treatment of affections in which Scarification is needed. 14 Treatment in which paracentisis is needed. 15 Treatment by excisions. 16 Of Entropium and Ectropium. 17 Treatment of the diseases of the pupil and vision. 18 General rules regarding ophthalmic medicine and surgery. 19 Treatment of traumatic affections of the eye ball. 20 General signs and symptoms of ear diseases. 21 Treatment of ear diseases. 22 Signs and symptoms of nose affections. 23 Treatment of nose affections. 24 Treatment of nasal catarrh. 25 Signs and symptoms of cranial diseases. 26 Treatment of cranial affections. These (twenty-six chapters) form the 2nd of the eight divisions of A'yurveda, called S'álákya.

Chapter 27 Signs of diseases caused by the Navagrahas. 28 Prophylactic treatment of diseases caused by Skandha. 29 Treatment of convulsions caused by Skandha. 30 Treatment of Sakuni affections. 31 Treatment of Revati affections. 32 Treatment of Putaná. 33 Treatment of Andha

Putaná. 34 Treatment of white (sita) Putaná. 35 Treatment of Mukhamandiká. 36 Treatment of Naigamesha. 37 Origin of the nine Grahas. 38 Diseases of the Vagina (and internal female genital organs). These twelve chapters together with what is included in (the last chapter of) the division on anatomy, forms (the fifth division of A'yurveda) called Koumârbhrityam.

Chapter 39 on fevers and their treatment. 40 On Enteric Catarrh and its treatment. 41 Consumption and its treatment. 42 Diseases of abdominal glands and their treatment. 43 Diseases of the heart, &c. 44 Anemia and allied diseases and their treatment. 45 Hemorrhagic affections and their treatment. 46 Apoplectic diseases and their treatment. 47 Diseases from excessive drinking and their treatment. 48 Symptoms, causes, and treatment of excessive thirst. 49 Causes, symptoms and treatment of vomiting. 50 Causes' symptoms and treatment of Hiccup. 51 Causes, symptoms and treatment of Dyspepsia. 52 Causes, symptoms and treatment of cough. 53 On Aphonia. 54 On Entozoa. 55 Causes, symptoms and treatment of retention of excrements. 56 Causes, symptoms and treatment of Dyspeptic and Choleric diarrhœa. 57 Anorexia and its treatment. 58 Causes, symptoms and treatment of cystic and urethral affections. 59 Causes and treatment of urine diseases. These (twenty chapters) describe the remainiag diseases of Káyachikitsá; (which forms the third division of the A'yurveda).

Chapter 60 Causes, symptoms and treatment of diseases caused by superhuman powers. 61 Causes, symptoms and treatment of Epilepsy. 62 On mania. These (three chapters) form Bhûta-Vidyá (the fourth division of the A'yurveda).

Chapter 63 on the different varieties of flavours. 64 Ge-

neral rules for the preservation of health. 65 Deductions and inductions drawn from the texts and study of the A'yurveda. 66 On the varieties of morbid elements (humours). These four chapters are to be understood as being supplementary and as ornaments of this division.

This last division from its superiority over the others' the great sages have called the excellent (uttaram). From the information it gives on varied subjects, it is called the best, the permanent and the last.

In this division which is called the last, there are included four divisions (of the A'yurveda) viz., S'álákya, (treatment of discases of parts situated above the clavicles), 2 Koumârbhrityam (management of children), 3 Káyachikitsá (general diseases) and 4 Bhûta-Vidyâ (Demoniacal diseases).

The division (named) Vájikaranam (on the strengthening of verile power, &c.,) and Rasáyanam (remedies preserving vigor, &c.) have been included in the (fourth) division (of this treatise.) called Chikitsâ.

The doctrine of antidotes comes under the head of Kalpa (of this treatise) and Shalyam (surgery) is treated of in the Sûtrasthâna. Thus these are the eight limbs (divisions) of the Science of Medicine proclaimed (to the world) by the Creator. Those who study them with due care and make use of the knowledge with caution shall preserve the lives of men on this earth.

I can with propriety close this brief sketch of the history of Indian Medicine presented to the reader in this introduction by indicating the place of Vágbhata, whose compendium covers an extensive field and embodies the results of the researches of Indian Doctors of Medicine and Surgeons at once assiduous and erudite, who elaborated scientific princi-

ples and applied them as medical practitioners in the long historical periods of the Brahmanical revival, the Buddhistic revolution in its different epochs, of the Âryan Âchâryas, the Brahmavâdins and the *Risis*, distinguishing between mental maladies and distempers and the diseases of the body, and examining them with a precision and a scientific vision which excites or ought to excite admiration in modern medical men.

The period of Buddhism acquires a new significance when I state that Vâgbhata was probably a Buddhist, and that his treatise now presented to the public was probably written about the first or second century before Christ. In support of this statement I can produce sufficient internal evidence which can be collected to any extent, but I categorically insist, though with due diffidence on the following.

(*a*). He refers to an extensive medical literature on which he bases his statements.

(*b*). He recognizes the theory of the *humours* rather in its purity and simplicity—a fact which removes him from the epoch of gross and rank Brâhmanism of the 5th and 6th centuries. A. D.—the time when Huanthsang travelled through India.

(*c*). He recommends flesh as food—a fact which shows that genuine Âryan feeling was not extinct in his time and that popular Buddhistic antagonism to animal food was not recognized by scientific thinkers.

(*d*). He mentions the six *rasas* in the order of the Vaisesika-philosophy and as indicated in the Upanisads.

(*e*). He gives pre-eminence to mental distempers which predominated in the first epoch of Buddhism which inculcated *Pessinism.*

(*f*). Such ancient districts as Souvîra are mentioned.

(*g*). Hinsâ, in the sense known to the Vârtika-kâra Kâtyâyana, is mentioned.

(*h*). Buddhistic benevolence is inculcated.

(*i*). Such Buddhistic institutions as a chaitya are mentioned.

(*j*). Sushruta was known to Kâtyâyana and Vâgbhata flourished centuries after Sushruta.

(*k*). One is not to serve the non-Âryas (such as the Mourya-princes of the Gupta dynasty). This is preBouddhistic feeling, and particularly strong in the first period of Buddhism.

(*l*). Shringavera,a town in the Daksinâpatha, is mentioned; southern breezes being specially recommended; at the time of Patanjali, the Daksinâpatha or the peninsular India was opened up.

(*m*). Surâpâna or drinking is recommended freely.

(*n*). The subduing of passions is commended—rather according to the Buddhistic conception.

(*o*). Such geography as was well-known in the first period of Buddhism is referred to.

(*p*). Even the flesh of a cow is prescribed—a fact which ignores the Brahmanical sentiment against it—a sentiment which was predominant about the fourth or the fifth century. The first period of Buddhism could tolerate animal food.

(*q*). The royal physician is mentioned. The king was an Âryan as distinguished from a Shûdra.

(*r*). Varnini or female ascetic was well-known in the first period of Buddhism.

(*s*). Charaka is mentioned. Therefore Vagbhata comes after Patanjali.

(t). The spirit of classification (scientific) as developed in the first period of Buddhism pervades his system.

(u). I possess a manuscript copy of a commentary 410 Years old.

(v). The Asiatic botany of Vagbhâta is more advanced than that of any Vedic, or Buddhistic work.

(w). Hemâdri wrote a commentary on the Sûtra-sthâna and Kalpasthâna. Thus his chronology is thrown to earlier times.

All these circumstances, which can be cumulated to any extent induce me to place Vagbhata at least as early as the second century before Christ because about that period, the edicts of Buddhistic rulers had consolidated Buddhistic polity, which specially forbade flesh as food and which gave a new turn to popular feelings on the subject. I have been able to collect from external evidence a little imformation about the life of Vagbhata which has already been placed before the reader.

A scientific history of Indian medicine cannot be attempted in such an introduction as this, because it is a large subject embracing a variety of the branches of knowledge connected with and allied to medicine and surgery and their practice. I seek to present only a bird's-eye view so that Vâgbhata whom I introduce to the public, may be duly appreciated and his merits may be adequately adjudged, specially in the 19th century when he has to compete with European science and progress.

Bombay, June, 1880,

उपोद्घात.

प्राचीन आर्य—ज्यांना लढाई नको व ज्यांना शेतकीच किंवा दुसरे तसेच घरं न सोडतां करायाचे धंदे आवडत, ज्यांनी सोहस करून स्वाऱ्या करण्याचा कंटाळा असे, असे जे माजदायश्न्य किंवा पारशांचे पूर्वज त्यांच्याशीं आर्यांचा तंटा झाला. आणि नवे नवे प्रदेश हुडकून काढून स्वदेशाचा त्याग करावा लागला.* असे हे आर्य सहज हिंदुस्थानाकडे वळले. हिंदुस्थानांत येण्याकरितां प्रवास करतांना त्यांनीं आपलीं कुटुंबें बरोबर घेतलीं होतीं, गुरें ढोरें आणि चाकरमाणसेंहि त्यांबरोबर होतीं.† जितकी मालमत्ता त्यांच्यानें बरोबर घेववेल तितकी मालमत्ताहि त्यांनीं आपल्याबरोबर घेतली. या प्रवासामध्यें आर्यांवर कोणकोणते प्रसंग गुदरले होते त्यांचें ह्या संक्षिप्त निबंधामध्यें वर्णन करतां येत नाहीं. रानटी‡ लोकांनीं त्यांना नानाप्रकारचे त्रास दिले, मार्गांत त्यांच्या आड आले, आणि ज्या मार्गानें ते हिंदुस्थानांत उतरले, त्या मार्गांतील डोंगरकठाडींमध्यें दडून राहणारीं जीं जनावरें‖ त्यांच्यापासूनहि त्यांस उपद्रव फार झाला—गोडें पाणी मिळूं नये, हवें तसें खायास मिळूं नये, असे त्यांचे हाल झाले. सरते शेवटीं तें कसे तरी येऊन पंजाबास पोहोंचले. त्या ठिकाणीं धनधान्याची समृद्धि आणि पाण्याची विपुलता; तेथील सिंधु नदीच्या तीरीं आर्यांच्या टोळ्यांच्याटोळ्या वसाहत करूं लागल्या, आणि जितकी संधी सांपडेल तितक्या लवकर बियाज नदीचा कांठ

---

* स्वदेश त्याग करावा लागला, ही गोष्ट झेंदावेस्ताचा कोणताही भाग वाचला असतां स्पष्ट दिसून येते. पारशी लोक म्हणजे मासदायश्न्य हे हिंदु आर्यांस देव अथवा साहसी असें म्हणत व हिंदु आर्य त्यांना असुर अथवा स्वगृहास सोडून न जाणारे असें म्हणत.

† ऋक्संहितेंत (३.३३) पहा व ज्या सर्व सूक्तांमधून कण्व व गौतम यांच्या टोळ्यांचें वर्णन केलेलें आहे तीं पहा.

‡ रानटी लोक यानां ऋग्वेदांत अनिंद्र (१–३३–१) दस्युः (६–१४–३) अकर्माः, अशा प्रकारचीं कांहीं नांवें सांपडतात.

‖ जनावरें—क्रोष्टृ, लोपास, वृक, सिंह, वराह, व आणखी दुसऱ्या रानटी जनावरांचीं नांवें ऋग्वेदांत येतात (१०–२८–४) (१–११६–१६) (१०–२८–४) (८–६६–१०).

त्यांनीं धरला. त्यांच्यामध्यें शीघ्रकवि असत, त्यांनाहि लढाईचा छंद असे; ते हे आर्यांचे पुढारी. आणखी आर्यांच्या मागून कांहीं टोळ्या आल्या, त्यांतील कांहीं सिंधामध्यें गेले, कांहीं हिमालय पर्वताच्या पायथ्याकडे गेले, आणि कांहीं रजपूत स्थानांत शिरले. या आर्यांना हौस* फार असे. यांची धांव सर्व गोष्टींमध्यें पुढें पुढें असे. लढाईची यांना गोडी असून संसाराच्या रंगामध्यें हे आसक्त असत. स्वाऱ्या करतांना हे कोणीकडे पाहिजे तिकडे तुटून पडत. त्यांच्या सपाट्यांत जें सांपडेल तें अगदीं तुडवून टाकीत असे यांच्या अंगीं गुण होते. म्हणून जिकडे जिकडे ते गेले तिकडे तिकडे त्यांनीं अनार्य लोकांस वठणीस आणलें, असें होतां होतां आर्यलोकांचीं लहान लहान राज्यें† उत्पन्न झालीं. आणि त्यांच्या सभोंवतीं अनार्य लोकांच्या वसाहती तशाच्यातशाच राहिल्या. आर्यांनीं किल्ले‡ बांधिले आणि त्यांमध्यें त्यांनीं आपलीं कुटुंबें ठेविलीं; कारण अनार्य लोक हुल माजवून त्यांना उपद्रव देत. क्षत्रिय लोक शिकारीस जात, वैश्य आपले उदीम चालवीत, आणि शूद्रादिक लोक निमूटपणें आर्यांची सेवा करून आणि त्यांना संतोष करून निर्वाह करीत. होतां होतां आर्यांच्या वसाहती फैलावल्या, आणि जरी त्यांना अनार्य लोक पुष्कळ उपद्रव देत असत, तरी त्यांनीं बराच देश हाताखालीं घालून घेतला, शेतकी सुरू केली, आणि एक जातीचें कारस्थान|| चालवूं लागले. अशा प्रसंगांच्या संबंधानें विचार असा करायाचा आहे कीं आर्य लोकांमध्यें वैद्य होते कीं नाहीं. त्यांना शस्त्रविद्येची माहिती होती कीं नाहीं. लढाया होऊन

---

* हौस– ऋग्वेद (६–७५) जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे । अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु । या ऋचेमध्यें धनुष्यबाण, अंगावरचें चिलखत, युद्धरथ, हुषार सारथि, उत्तम घोडे, यांचें वर्णन झालें आहे यावरून विजयी होणाऱ्या आर्यांची हौस सहज मनांत येईल.

† लहान लहान राज्यें– आर्यलोकांनी ज्या हिंदुस्थानच्या प्रदेशांत वसाहत केली त्या ठिकाणीं लहान लहान राज्यें उत्पन्न झालीं, जसें भाव्य राजा सिंधप्रदेशांत राज्य करीत असे. ऋग्वेद (१–१२६–१) आमंदान् स्तोमान् प्रभरे मनीषा सिंधावधि क्षियतो भाव्यस्य । यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमानः । व राजा चित्र आणखी कांहीं दुसरे राजे हे सरस्वतीं नदीच्या तीरीं राज्य करीत असत. (ऋग्वेद ८–२१–१८) चित्र इद्राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु ।

‡ किल्ले बांधले–अश्मन्मयी पुरी, आयसी पुरी, अशीं नांवें कोठें कोठें ऋग्वेदांत आढळतात. (ऋग्वेद ४–३०–२०) (१०–१०१–८) शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत दिवोदासाय दाशुषे । पुरः कृणुध्वं आयसीः ।

|| कारस्थान–समग्र ऋक्संहितेंत या गोष्टीचें अनेक ठिकाणीं विवेचन सांपडेल. उदाहरणार्थ (३–३३) (१–९०–१) (५–५३–९) हीं पहा.

जखमा लागत असत, साहस करतां करतां कड्यावरून कांहीं आर्य खालीं पडत असत, जंगलांमधून जात असतां जनावरापासून उपद्रव होऊन त्यांना अपाय होत असत. केव्हां केव्हां पाणी लागून त्यांची प्रकृति बिघडत असे; बाळंतीण होत असतांना केव्हां केव्हां मुलें आड येत असत, आणि स्त्रियांची सुटका करावी लागत असे; अशा प्रसंगीं वैद्य पाहिजेच पाहिजेत. शस्त्रविद्या जाणणारे धन्वंतरि पाहिजेच पाहिजेत. आणि अशा *वैद्यांचें आणि धन्वंतरींचें ऋक्संहितेमध्यें वर्णन आलें आहे. केव्हां केव्हां एखाद्या श्रीमंत आर्याच्या पदरीं किंवा राजाच्या पदरीं हे वैद्य आणि धन्वंतरि असत. मोठ्या प्रतिष्ठित† विप्राची प्रकृति बिघडली असतां ते औषध देऊन नीट करीत. किंवा एखादा राजा स्वारी करण्यास निघाला म्हणजे त्याजबरोबर ते जात. अशा वैद्याची योग्यताहि फार मोठी होती. संवत्सर बदलून वर्षप्रतिपदा जेव्हां येई, त्या वेळेस जिकडे तिकडे उत्साह, जिकडे तिकडे उल्लास, आणि सर्व गोष्टींची विपुलता. मग असा हा कालच आरोग्य देणारी आणि रोगापासून सुटका करणारी कोणी देवता आहे असें ते समजत. ही एक गोष्ट. देवावरून वैद्यासारख्यांचीं नांवें पडत. जें जें कांहीं घडे तें तें देवांनीं आमच्या करितां केलें असें ते समजत. युद्धामध्यें जय मिळाला कीं आमच्या इंद्रदेवाचें शौर्य मोठें, आमच्या इंद्रदेवाचा पराक्रम मोठा असें ते म्हणत. रोगापासून आपली सुटका झाली कीं अश्विनी देवांनीं आपणास सहाय केलें असें ते समजत. याप्रमाणें निरनिराळ्या देवता निरनिराळ्या कर्मांच्या आणि निरनिराळ्या धंद्यांच्या अधिकारी झाल्या. पण निदानीं ह्या सर्वांची गांठ यज्ञप्रसंगीं पडायाचीच. आणि अश्विनीदेवतेस कांहीं वेळ यज्ञभाग‡ नव्हता हीं गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. धार्मिक आणि सामाजिक व्यवस्थेमध्यें वैद्याचा धंदा इतका कमी, असें लोक समजत. परंतु सगळें ब्रह्मवृंद जरी या धंद्याच्या विरुद्ध असलें तथापि तें कमी योग्यतेचें असें मानतां येणार नाहीं. कारण

---

* अशा वैद्याचे— भिषक् हा आपल्या रोग्याच्या व्यवस्थेंत आहे (९–११२) या ठिकाणीं, रुतं भिषक्, असें येतें.

† प्रतिष्ठित विप्र— च्यवान ऋषि अति वृद्ध होऊन सर्वांनीं त्याचा त्याग केला असतां अश्विनीकुमारांनीं त्याला सदृढ केलें ही गोष्ट अनेक ठिकाणीं ऋग्वेदांत सांगितली आहे (१–११७–१३) (५–७४–५) युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः ।

‡ यज्ञभाग नव्हता— या वेळच्या लोकांची धर्मसंबंधी व सामाजिक स्थिति आणि चिकित्सा व शस्त्रवैद्यक यांच्यामध्यें विरोध होता किंवा नाहीं हें अश्विनींच्या कथाभागावरून सहज लक्षांत येईल.

6

वैद्यक अति उपयोगी असून शास्त्राचें घर आहे. म्हणून अश्विदेवांना सरते शेवटीं यज्ञभाग* द्यावा लागला. या गोष्टीवरून असें निश्चित सिद्ध होतें कीं प्राचीन काळीं वैद्य लोकांची योग्यता हळूं हळूं वाढत गेली. लोकांमध्यें हळूं हळूं त्यांची योग्यता वाढत गेली यावरून वैद्य लोकांचा पगडा लोकांवर किती बसला हेंहि दिसतें. ज्ञान, प्रामाणिकपणा, आणि कार्यकारित्व हे गुण जर वैद्यांमध्यें नसते तर धर्मप्रवर्तक त्यांच्या आड येत असतांहि लोकांवर त्यांचा पगडा कसा बसला असता? त्या वेळचे वैद्यलोक सहज प्रख्यातीस आले. दिवोदासासारखे राजे, आणि आंगिरसाच्या गोत्रांतील प्रमुख हे औषध देऊं लागले,आणि आम्ही रोग बरे करतों असें म्हणूं लागले. चतुर वैद्य म्हणजे कोणाला म्हणावा ह्याचें वर्णन असें केलें आहे कीं ज्या ठिकाणीं औषधी पुष्कळ आहेत, त्या ठिकाणीं त्याचा वास आणि ज्ञानसंपादनाविषयीं ज्याचा मोठा निदिध्यास.† जसें जसें वैद्यकसंबंधी ज्ञान अधिक होत गेलें तसें तसें निरनिराळे प्रकारचे वैद्य आहेत अशी लोकांत प्रसिद्धि होऊं लागली. अश्विनीकुमारांस अनुसरणारी एक मंडळी होती; ते औषध उपाय करण्यापेक्षां यंत्रशस्त्राचा उपयोग करीत. मिसर देशीं नील‡ नदीच्या तीरीं किंवा ग्रीस देशीं समुद्राच्या कांठीं जसजसे आर्यलोकांनीं आपले उद्योग चालविले तसतसे ते अश्विनीकुमारांच्या गोष्टी सांगत. कारण, वैद्याच्या औषधाच्या योगानें किंवा यंत्र शस्त्राच्या योगानें गुण पडला, म्हणजे अश्विनीकुमारांनीं आम्हास सहाय केलें, असें म्हणण्याचा प्राचीन आर्यांचा संप्रदाय होता.

* यज्ञभाग द्यावा लागला— अश्विनीकुमारांनीं यज्ञाचें छिन्नशिर बरें केलें. धन्वंतरि हे सुश्रुतादिक ऋषींस आरंभीचेंच व्याख्यान देतेवेळेसही अश्विनीकुमारांची गोष्ट शिष्यांस मोठे ठासून सांगते झाले.

श्रूयतेहि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति। ततो देवा अश्विनावभिगम्य ऊचुः। भवंतो नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः। भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरः संधातव्यं। तावूचतुः। एवमस्त्विति। अथ तयोरर्थे देवा इंद्रं यज्ञभागेन प्रासादयन्।

ते म्हणाले कीं शस्त्रक्रिया ही सर्वांत श्रेष्ठ आहे कां तर इच्या योगेंकरून अनेक गोष्टी ज्या हितावह आहेत त्या घडून आल्या आहेत व येणेंकरून वैद्यशास्त्रास शाश्वती आली आहे ही गोष्ट शतपथ ब्राह्मण, तैत्तिरीयसंहिता, व ऐतरेय ब्राह्मण यांत सांगितली आहे.

† निदिध्यास— ऋग्वेद (१०–९७–६) यत्रौषधिः समागमद् राजानसमिताविव। विप्रः स उच्यते भिषग् रक्षोहामीवचातनः।

या सर्व मंत्रांत औषधिस्तुति आहे व आर्यलोकांचें तत्संबंधीं ज्ञान दृष्टीस पडतें.

‡ नैलनदीच्या— आर्यलोकांचे अश्विनीकुमार, यवनांचे एस्क्युलिपियास व मिसरलोकांचे इयास्कारिडाय यांच्यामध्यें सर्व रीत्या साम्य आहे.

इतकेंच काय, परंतु वैद्यशास्त्र प्रगल्भदशेस येण्यास जी जी सामग्री पाहिजे होती तो ती सामग्री विपुल होती. पंजाब देशीं हव्या तेवढ्या औषधी वनस्पति आहेत. त्या देशाजवळ मोठमोठे उंच पर्वत आहेत, त्या पर्वतांपासून सारख्या नद्या वाहत येत आहेत. नानातऱ्हेची हवा; नेहमीं आज ही लढाई झाली, उद्यां ती लढाई होणार असा लोकांचा व्यवसाय. मोठमोठ्या स्वाऱ्यांची तयारी करून त्यांची सामग्री करावी लागत असे. संसारसुखाचीं साधनें हवीं तितकीं. अन्नाची समृद्धि. आणि प्रपंचामध्यें यज्ञाची योग्यता मोठी. यज्ञाकरितां सतत राहावें लागत असे. या सर्व गोष्टींमुळें वैद्यशास्त्र वृद्धिंगत झालें. त्या वेळच्या आर्यलोकांनीं निरनिराळ्या विषयांमध्यें किती किती ज्ञान संपादन केलें होतें, औषधोपाय कोणकोणते करीत असत, यांत्रिक उपाय कोणकोणते करीत असत, ह्या विषयांचा विस्तार मोठा असून फार बिकट आहे. याचें वर्णन आम्हीं वाचकांपुढें मांडतों. अन्नापासून, पाण्यापासून, आणि वायूपासून मनुष्याच्या शरीराचा कसा सूक्ष्म रीतीनें उपयोग घडतो, हें त्या प्राचीनकाळच्या शोधक वैद्यांस चांगलें ठाऊक असे. आणि नानाप्रकारच्या औषधींची* योजना करून, ते कांहीं उपाय सिद्ध करीत; आणि त्या उपायांवरून असें सिद्ध होतें कीं, ब्रह्मांडाची जी खुबी, आणि जें सूक्ष्मरूप आणि विशालरूप अशा बारिक विषयांमध्यें त्यांची नजर पोहोंचली होती. आणि मनुष्याची वृत्ति चंचल आणि स्वभाव नानाप्रकारचा हेंहि त्यांना ठाऊक होतें. प्राचीनकाळचे भिषक् आंगिरस आणि अश्विनीकुमारांचे अनुयायी यांनीं वैद्यशास्त्रांत मोठमोठे शोध आरंभिले, ते सिद्धीस नेले, आणि त्यापासून मोठे उपयोग साधून घेतले.

अतिशय प्राचीन काळीं चिकित्सा ह्मणजे काय याचा शोध होऊं लागला. मनुष्याच्या खाण्यामध्यें निरनिराळ्या वनस्पति+ येतात. त्यांचे विशेष गुण सहजच

---

* औषधींची योजना– भिषगाथर्वण: औषधीस्तुतिरनुष्टुब् या औषधीति ।

+ निरनिराळ्या वनस्पति– गोभिर्यवं चकृषत् (१–२३–१५) दाधारक्षेममोकोनरण्वो यवो न पक्को जेता जनानां (१–६६–२) वृक्षं पक्वं फलमंकीवधूनुइींद्र संपारणं वसु । शंन औषधीर्वनिनो भवंतु । (३–४५–४) औषधी प्रतिमोदध्वं पुष्पवती: प्रसूवरी: (१०–९१–३) या: फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणी: ।

अशा तऱ्हेचे अनेक लेख काढून दाखवितां येतील. अपुष्पा: आणि पुष्पिणी: हे तर औद्भिदवर्गांचे मोठे मार्मिक विभाग आहेत. एतद्देशीय डाक्टरलोकांस फ्यानिरोगमस आणि क्रिप्टोगेमस या वर्गीकरणांची खास आठवण झाल्याखेरीज रहाणार नाहीं.

लक्षांत आले आणि ध्यानांत राहूं लागले. आरोग्य असावें आणि शरीरसंपत्ति असावी म्हणून जें ज्ञान अवश्य आहे, तें स्वभावतः मनुष्य संपादन करून घेतो. मग तो कितीहि रानटी स्थितींत असेना आणि श्वापदें मारून रानांत निर्वाह करून राहीना. जनावरांना देखील स्वभावतः ठाऊक असतें कीं अमुक पदार्थ खायाचा आहे, आणि अमुक पदार्थ विषारी असल्यामुळें टाकायाचा आहे. पोट दुखूं लागलें म्हणजे अमुक पदार्थ खाल्यापासून उपयोग घडतो असें त्यांना ठाऊक असतें. म्हणून कितीहि थोडा कां होईना, खाण्यापिण्याच्या पदार्थांचा मनुष्यास विचार म्हणून केलाच पाहिजे. असा विचार अतिप्राचीनकाळीं शास्त्रादिकांचा फार प्रसार नव्हता, तेव्हां होऊं लागला होता. पण ऋग्वेद संहितेच्या वेळीं आर्योंची कशी स्थिति होती हें आह्मी निरूपण करीत आहों. त्या वेळेस तर आर्योंना पदार्थांच्या गुणदोषांविषयीं पुष्कळच माहिती झाली होती. *पाण्याचे गुण काय आहेत हें त्यानां चांगलें माहित होतें. सोम† म्हणजे औषधीचा राजा, देवादिकांचें पान, ह्या सोमाचा रस पिण्याची चटक सर्वांस लागली होती. तो रस खटपट करून काढावा लागत असे; आणि त्याकरितां विशेष यांत्रिक योजना करावी लागत असे. सोमवल्ली पिळून रस काढायाचा, तो पाणी घालून वाढवायाचा, मग तो पुनः पुनः गाळायाचा. अमुकच तऱ्हेनें तो पिळून काढला आणि अमुकच तऱ्हेनें तो पाणी घालून वाढविला, म्हणजे त्याचें तेज वाढत असे. त्यामध्यें एक प्रकारची रुचि उत्पन्न होत असे. आणि त्याच्या अंगीं चकाकी येई. असा सोमरस दृष्टीस पडला म्हणजे प्राचीन आर्यलोक आनंदाश्रु गाळीत. नानाप्रकारच्या वनस्पति‡ आणि त्यांपासून तयार केलेल्या औषधी यांचें ऋषिजनांनीं वर्णन केलें आहे. आमच्या फुरसतीप्रमाणें आणि ऐपतीप्रमाणें या वनस्पतींचा§ शोध आम्ही

---

* पाण्याचे गुण– ऋक् संहिता (१–२३–१९) येथें औषधींची योनि आप् हें स्पष्ट निरूपण केलें आहे। आप्स्वंतरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये देवा भवत वाजिनः।

† सोम– सर्व नववें मंडळभर सोमस्तुति, तो कसा तयार करावा, त्याचें उलूखल, त्याचीं पात्रें, यांच्या वर्णनानें भरलेलें आहे. या संबंधानें सामवेद (२–१–३) पहा.

‡ नानाप्रकारच्या वनस्पति– ऋक्संहिता (१–२४–९) यामध्यें शतसहस्र औषधी सांगितल्या आहेत– शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु। बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुमुग्ध्यस्मत्.

§ या वनस्पतीचा– अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं निदध्मसि (१–५०–१२) इमां खनामि औषधीं वीरुधां बलवत्तमां। याप्रमाणें अनेक ठिकाणीं औष-

करूं. आणि ज्यांच्या प्रारब्धीं या हिंदुस्थानांतच वास करायाचें आलें आहे, निदान अशा लोकांना तरी या शोधाची योग्यता मोठी असें निदान वाटावें. बऱ्याच लोकांना जें वाक्य मनोरंजक वाटेल, असें ऋग्वेदांतील वाक्य आम्ही वाचकांपुढें ठेवतों. म्हणजे आमच्या म्हणण्याची सहज फोड होईल. " ही वनस्पति* मी खणतों. ही अति तेजस्वी औषधी, या औषधीच्या योगानें ती आपल्या सवतीवर वरचढ करीत असे. आणि या औषधीच्या योगानें ती आपला नवरा हातांत आणते. अगे, तुझीं पानें वरतीं उलटीं झालीं आहेत, (आणि त्यास रून लागत आहे, हे वनस्पती,") प्राचीनकाळीं आर्यांमध्यें दोन तीन बायका करण्याचा संप्रदाय असे. श्रीमंत जे क्षत्रिय, ज्यांच्या स्वतांचे किल्ले असत, आणि ज्यांचें लहानसें राज्य असे, ते देखील निदान दोन तीन बायका करीतच. ख्यालीखुशालीचीं साधनें हवीं तेवढीं आणि एकमेकांचा एकमेकांना हेवा म्हणून त्या बायका एकमेकांत भांडत आणि एक म्हणे नवरा माझ्या हातांत असावा आणि दुसरी म्हणे नवरा माझ्या हातांत असावा. अशा प्रसंगीं त्या वैद्याकडे जात. तो एक अमुक प्रकारच्या वनस्पतीचें औषध तयार करा म्हणून सांगे. काय ह्या औषधानें त्यांच्या गालावर टवटवी उठे. शरीरास सुख होऊन जरा अंग सुटून त्यांच्या गालीं खळ्या पडूं लागत. आणि त्वचा सुंदर होई. आणि तेणेंकरून चित्तवेधक आणि मारक अशी त्या बायकोच्या अंगीं शोभा चढे. असा ह्या औषधीचा पराक्रम. ही औषधी असकी हें ऋग्वेदांत वर्णन केलें आहे. हिचीं पानें वरतीं उलटीं गेलीं असत. हिच्या अंगीं गोडी असे. आणि ही जमिनींतून खणून काढावी लागत असे. आतां विचार करण्याची गोष्ट ही आहे कीं, शेतकीचा उदीम पुष्कळ पसरला होता, खाण्यापिण्याचे पदार्थ उत्तम त्यांना करतां येत असत. पक्वान्नाच्या भट्या चांगल्या साधत असत. इतकेंच काय, पण बायका अशी खटपट करीत कीं, औषध उपायाच्या योगानें आपलें सौंदर्य वाढावें, आणि आपल्या नवऱ्यास मोहनी घालतां यावी. या सर्व गोष्टींचा विचार केला म्हणजे सहज अनुमान असें निघतें कीं चिकित्सा शास्त्राची निदान ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी चार हजार वर्षें लोकांस चांगली माहिती होती.

शस्त्रोपाय करणारे वैद्य, अश्विनीकुमार देव यांची शक्ति मोठी असें म्हणणारे,

---

धींचीं नांवें येतात त्यांच्या रसवीर्यविपाकप्रभावादिकांचें विवेचन करणें हें आम्हास उचित आहे.

* इमां खनाम्योषधीं वीरुधां बलवत्तमां । यया सपत्नीं बाधते यया संविंदते पतिं । उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सरस्वति । सपत्नीं मे पराधमे पतिं मे केवलं कुरु । उत्तराहमुत्तर उत्तरेदुत्तराभ्यः । अथासपत्नीयाममाधरासाधराभ्यः ।

अशा वैद्यांची योग्यता मोठी होती. म्हणून शस्त्रोपाय होत होते, असें म्हणण्यास चिंता नाहीं. लढायांमध्यें केव्हां केव्हां तंगड्या* मोडत असत. आणि लोखंडासारख्या तंगड्या वैद्यलोक केव्हां केव्हां करून देत. लढाईमध्यें डोळे दुखावले जात किंवा नासून जात, आणि शस्त्रवैद्य कृत्रिम† डोळे करून क्षत्रियलोकांस देत. शरीरास बाण लागून त्यामध्यें जें शल्य राहून जात असे, तें हे वैद्यलोक काढीत. आणि आर्यलोकांस युद्धप्रसंगीं ज्या जखमा पडत त्या जखमांस औषध उपाय करीत. प्राचीन आर्यांस युद्धप्रसंगीं जखमा लागतील अशी भीति वाटत असे; म्हणून ते लढाईस जाण्याच्यापूर्वी अंगावर चिलखत घालीत, हातांत दस्तन घालीत, आणि डोक्यास शिरस्त्राण घालीत. पदार्थांचे गुणदोष, अन्नपाण्याविषयीं नियम, आणि स्वच्छता यांविषयीं सामान्य सिद्धांत प्राचीनआर्यांस ठाऊक होते. भोजनादिकाच्या नियमाकडे ते लक्ष देत. आणि प्राण्याच्या योगेंकरून हवा‡ स्वच्छ होते असें ते समजत. ज्या घरांत ते राहत असत त्या घराच्या भोंवतीं ते बाग करीत, आणि त्या बागेमध्यें चमत्कारिक फुलझाडें लावून त्यांमध्यें सुंदर पायवाटा§ करीत. घराची रक्षक जी विशेष देवता तिच्या स्तुतिपर एक सूक्त आहे त्यावरून आतांच्या घरांच्या स्वच्छतेकडे जितकें लोक लक्ष देतात, तितकेंच ते देत होते. पौष्टिक अन्न आणि सुखकर धान्याच्या झुळकी, ज्यांचें वारंवार ऋग्संहितेंत वर्णन केलें आहे. दूध, दहीं, लोणी, तूप यांचे गुणदोष प्राचीनआर्यांस ठाऊक असत; आणि दूध आणि सोमरस मिळून कांहीं ते पक्वान्नें करीत.

त्रिदोषाविषयींचा¶ जी व्यवस्था त्यापासूनच सारे रोग उत्पन्न होतात असें ते समजत. आणि तीन दोषांचें आधिपत्य तीन देवतांकडे आहे असें मानीत. म-

---

* तंगड्या मोडत असत (१–११६–१५) कक्षिवान् दैर्घतमस औशिजः अश्विनौ त्रिष्टुप् या मंत्रांत आयसीं जंघां असें सांगितलें आहे.

† कृत्रिम डोळे– वर सांगितलेला मंत्र । तस्मादक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन् ।

‡ हवा स्वच्छ– ऋग्वेद (१०–९–१) आपो हिष्ठा मयो भुवस्तान ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे योवः शिवतमो रसः तस्य भाजयते इनः उशतीरिव मातरः।

§ पायवाटा– वास्तोष्पती मंत्र पहा.

¶ त्रिदोषाविषयीं– या त्रिदोषाविषयीं (१–३४–६) यामध्यें याप्रमाणें आहे, त्रिर्नो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरुदत्तमद्भ्यः । ओमानं शंयोर्मम कायसूनवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती । यामध्यें त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखं वहतं असें सायनाचें भाष्य आहे.

रतलंडीं सूर्यप्रकाश* तीक्ष्ण असतो, तेणेंकरून कांहीं रस शरीरांत उत्पन्न होतात. त्याच्या योगानें शरीरामध्यें आनंद आणि उत्सव उत्पन्न होतो. अशी जी सूर्य-देवता तिचें पित्तावर आधिपत्य. हें पित्त अधिक झालें म्हणजे ग्लानि आणि रोग उत्पन्न होतो. ज्या ज्या पदार्थांचा स्वभाव कफ उत्पन्न करण्याचा त्या त्या सान्द्र रसात्मक पदार्थांवर आधिपत्य करणारी देवता पाणी;† तसाच शरीरामध्यें जो जो वायु आहे त्यावरती आधिपत्य करणारी देवता वायु. ‡ऋग्वेदामध्यें राजयक्ष्मा|| किंवा क्षय याचें वर्णन केलें आहे, प्रसूतकाळच्या वेदना,§ वार बाहेर पडणें आणि सामान्य शक्तिपात¶ यांचें वर्णन केलें आहे. यावरून रोगाच्या संबंधानें शरीराची स्थिति काय होती, हें प्राचीन आर्यांस ठाऊक होतें.

प्राचीनआर्यांस शारीरकाचें‡ कांहीं ज्ञान होतें. आणि शरीरामध्यें जे व्या-

---

* सूर्यप्रकाशः— सूर्यप्रकाशाचे योगानें तमाचा नाश होतो व सहस्रकरानें भगवान् सूर्य प्राणिमात्रास सजीव करतो ही गोष्ट विदित आहेच. ऋग्वेद (२–३८–२) विश्वस्य हि श्रुष्टये देवा उर्ध्वः प्रवाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति । द्विपाद व चतुष्पाद जनावरास तो स्वकार्यास लावतो. जो सर्व ओजाचा आधार पूषन् (४०५३–३) आप्रारजांसि दिव्यानि पार्थिवाः श्लोकं देवाः कृणुते स्वाय धर्मणे । स नो देव सविता शर्म यच्छत् ।

† पाणी— आपः व वरुण देवता यांविषयीं ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं वर्णन आलें आहे.

‡ वायु— वाव्हटळें वादळें इत्यादि ही हवेची विपरीत स्थिति, झंझावातादिही त्याची प्रकृतस्थिति यांचें अनुमान लक्षांत येईल व विकृता विकृता देहं घ्नंति ते वर्धयंति च याचें स्पष्टीकरण होईल.

· वादळामध्यें झाडांचींझाडें समूळ उपटून जातात, त्या मेघगर्जनेचा प्रचंड आवाज व तें हवेचें विक्राळ स्वरूप पाहून ब्रह्मांड हलतें कीं काय असें वाटतें हें ऋषीच्या दृष्टीस येतांच असे उद्गार निघाले (८–७–४) (१–६४–७) (१–६४–८) (१–८५–८) (८–७–४) वपंति मरुतो मिहं प्रवेपयंति पर्वतान् । यद्यामं यांति वायुभिः । * विंचिचंति वनस्पतीन् । * सिंहा इव नानदति । * भयंते विश्वाभुवना मरुद्भ्यः । तोंच झंझावात वाहूं लागला म्हणजे पाऊस पडूं लागतो व पृथ्वींतील उष्मा नाहींसा होतो (५–५५–५) उदीरयथ मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथ ।

|| राजयक्ष्मा– (१०–१६३)

§ प्रसूतकाळच्या वेदना– (१०–१६२)

¶ सामान्य शक्तिपात अमीवः ।

‡ शारीरकाचे– कोणी म्हणेल कीं जें कांहीं यत्किंचित् इकडे तिकडे ऋग्वेदांत सांपडतें यावरून आपण शारीरकाची प्रशंसा करतां काय? परंतु विचार केला

पार चालतात तेहि त्यांनां ठाऊक होतें. नित्य खाण्याकरितां प्राचीन आर्य पशु मारीत; आणि तेणेंकरून पुप्फुस,* काळीज, उदर, आतडीं, मूत्रमार्ग, कोश, आणि अशा प्रकारच्या विषयांची त्यांना माहिती असे. अशा विषयांची त्यांस अवश्य माहिती असणें हें एक भूषण आहे असें त्यांस वाटे. चांगली† हवा लागून शरीरावर आणि काळजावर कसकसे परिणाम होतात, याचें वर्णन प्राचीन आर्य करेतात. अन्नाच्या योगेंकरून शरीराला काय उपयोग होतो, जठराग्नीच्या योगानें अन्न पचन होतें असें ते समजत, आणि त्यांस केव्हां केव्हां असें वाटे कीं नाडी आणि जीव यांच्यामध्यें विशेष संबंध आहे.

अशा प्रकारें प्राचीन काळच्या वैद्यांस अन्नपाचन, शरीरामध्यें जे वायु उत्पन्न होतात त्या वायूंचें प्रसरण, मांस, मेद, स्नायु, बंध, रज्जु इत्यादिकांचे गुण आणि क्रिया ह्या त्यांस ठाऊक होत्या. इतकें जर मान्य केलें नाहीं तर ज्या सूक्तामध्यें राजयक्ष्म्यावर उपचार कसा करावा हें वर्णिलें आहे, त्या सूक्ताचा यथायोग्य अर्थ करतां येणार नाहीं. द्यावापृथ्वी ह्मणजे काय आणि त्यांच्या योगानें शरीरावर काय काय संस्कार घडतात, शरीर म्हणजे काय आणि वनस्पतीचा उपयोग कसा करायाचा अशा प्रकारचें ज्ञान संपादन करून त्याची योजना करण्याविषयीं वैद्य ह्मटत. इकडे दुसरे वैद्य शस्त्राची योजना करून मनुष्यास सहाय करीत; असें असतांहि प्रसंग पडला असतां मंत्राची‡ योजना आर्य करीत. देवें-

---

असतां सहज ध्यानांत येईल कीं ऋग्वेदसंहिता हें शारीराचें पुस्तक नव्हे व शारीरसंबंधीं जीं सर्व इंद्रियांचीं नावें अथवा त्यांचे व्यापारांच्या अनुरोधानें जें वर्णन येतें तें केवळ त्या वेळेस साधारण जी वैद्यकांत माहिती होती तिला अनुलक्षून येतें.

* पुप्फुस– ऋग्वेद (१०–१६३) छुबुक, मस्तिष्क, ।कीकसा, आंत्र, गुद, आणि यकृत् हे या मंत्रांत येतात व या संबंधानें जें विवरण आहे तें वर लिहिलेल्यास दृढ करितें. (६–५३–८) येथें हृदय हा शब्द येतो. जठर उदर कुक्षि हे (३–३६–८) (८–१–२३) (३–३५–६) यांत मिळतात. विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु (१०–१८४) हे व या तऱ्हेचे अनेक लेख ऋग्वेदांत सांपडतात.

† चांगलीहवा– (१०–१८६) वात अवातु भेषजं शुभंमयोभुनो हृदे। हे वाता भेषजरूपी शुभ व हृदयास आल्हाद देणारा असा तूं वाहा.

‡ मंत्राची– (१०–८७) रक्षोहा (१०–११८) रक्षोहा (१०–१४५) सपत्निबाधनं (१०–१६१) राजयक्ष्मघ्नं (१०–१६२) गर्भसंस्रावे (१०–१६३) यक्ष्मघ्नं (१०–१६४) दुःस्वघ्नं (१०–१६५) कपोतोपहतौ प्रायश्चित्तं (१०–१६६)

यजनभूमीवरील स्थंडिलांमध्यें नेहमीं वास करणारे जे देव त्यांचें आवाहन करून मंत्र ह्मणत. त्या मंत्राच्या योगेंकरून प्राचीन आर्यांच्या चित्तवृत्तीस स्वस्थता होई. त्यांची भीति उडून जाई. पिशाचाचें निवारण होई. आणि आर्यांची मनःशांति होई.

ब्रह्मवादी लोक ज्या वेळेस झाले त्या वेळीं आर्यांचा उत्कर्ष होता. आणि ऋषिजनांनीं हिंदुस्थानांतील लोकांवर पूर्वी जय मिळविला होता. त्यामुळें त्यांच्या मनामध्यें जयानंदाची जी लहर उठली होती तेणेंकरून या उत्कर्षामध्यें नवाच एक रंग उत्पन्न झाला असे. जिकडे तिकडे लहान राज्यें स्थापिली गेलीं. योद्धे लोकांच्या मोठ्या स्वाऱ्या निघूं लागल्या आणि ते आपली प्रतिष्ठा मिरवूं लागले. आर्यांचा पगडा बसून गेला आणि इतकी संपत्ति त्यांच्या हस्तगत झाली कीं त्यांचे डोळ्यांवर धुंदी आली, यशानें मदांध झाले आणि एतद्देशीय लोकांपेक्षां त्यांच्या अंगीं तपोबल, बुद्धिबळ आणि द्रव्यबल फार होतें म्हणून वर्चस्वाच्या अभिमानानें ते वागूं लागले. ते यज्ञ करूं लागले आणि ऋषिजनांचे जे जे धर्मसंबंधी विचार होते त्यांचें धोरण त्यांणीं सोडलें नाहीं. हे ऋषिजनांचे विचार ते कोणते. आपणास जों जों जय मिळाला जें जें सुख प्राप्त झालें जी जी संपत्ति मिळाली ती ती देवांनीं आपणास मिळवून दिली आणि हें सर्व आपणास यज्ञाच्या* योगानें मिळालें. यज्ञ ह्मणजे ह्या देवांस तृप्त करून घेण्याचे आणि वश करून घेण्याचे उपाय. या ऋषिजनांच्या अंगीं भक्ति आणि श्रद्धा फार असे. ते आपले यज्ञ आपणच करीत. कारण ते कवि असत आणि त्यांनीं हिंदुस्थानावर स्वारी केली म्हणून त्यांचीं मनें खवळलीं असत आणि त्यांच्या अंगीं जो काय पराक्रम असे तो सारा बाहेर पडला असे. हिंदुस्थानावर स्वारी करून जें काय प्राप्त करून घ्यायाचें होतें तें त्यांनीं करून घेतलें होतें. कर्तव्य ह्मणून कांहीं राहिलें नव्हतें. मग आर्यांच्या सर्व शक्ति ढिल्या पडल्या. त्यांची हालचाल बंद पडली. पूर्वी त्यांच्या अंगीं शौर्यउत्साह असे. आतां ते

सपत्नघ्नं अशा मंत्रावरून वर लिहिलेल्याचें अनुमान सहज होईल.

* यज्ञाच्या योगानें—सर्वमायुरेति य एवं विद्वांनुष्णिहौ कुरुते । ऐ० ब्रा० (१–५) त्रिष्टुभौ भवतः सेंद्रियत्वाय । ऐ० ब्रा० (१–२२) आगंदेव इत्यन्वाहागतो हितन्द्रिमवत्यृतुभिर्वर्धतु । ऐ० ब्रा० (१–२२) विश्वरूपं अवरुंध आत्मने च यजमानाय च । ऐ० ब्रा० सपत्ना विजितिं च जयते य एवं वेद । प्राणान् यजमाने दधाति । प्रजां च वाचं च यजमाने दधाति । पशून्यजमाने दधाति । वृष्टिमन्नाद्यं यजमाने दधाति । ऐ० ब्रा० । स्वस्त्यैवं होतोन्मुच्यते सर्वायुः सर्वायुत्वाय । अशा तऱ्हेच्या अनेक लेखांवरून यज्ञाच्या योगानें आपले सर्व धर्मार्थकाम पूर्ण होतात असा आर्य लोकांचा दृढ भरंवसा होता.

स्थालीखुशालीमध्यें निमग्न झाले. पूर्वी त्यांच्या अंगीं चळवळ असे. आतां ते सुस्त झाले. खेळावें आणि शिकार करावी यावांचून दुसरें कांहीं योद्धे लोकांस सुचेना. अशा प्रसंगीं पांडित्य करणारे जे लोक त्यानां संधी चांगली सांपडली. जे विद्वान ते ब्राह्मण झाले. ब्राह्मण निराळे आणि क्षत्रिय निराळे इतकें प्राचीन काळीं यांमध्यें वैमनस्य उत्पन्न झालें. वैश्य म्हणजे बाजारबुणुंग लोकच असें एक प्रकारें समजण्यास चिंता नाहीं. ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य या आर्य समाजामध्यें शूद्राची गणना होत नसे. शूद्र म्हणजे केवळ दास. अशा प्रकारच्या सामाजिक व्यवस्थेचें ऐतरेय ब्राह्मणामध्यें निरूपण केलें आहे. कांहीं आर्यांस अजून साहस करणें आवडे आणि कांहीं कृषिकर्म करूं लागले. परंतु ऐष आरामाची साधन जी संपत्ति आणि सर्व लोकांचा उत्कर्ष येणेंकरून आर्यांस निरनिराळे विषय पाहून निरनिराळ्या पदार्थांचें अवलोकन करून विद्या वाढविण्याची चांगली संधी सांपडली. अशा प्रकारचा जो त्यांचा उद्योग तो मोठा योग्य व लक्ष देण्याजोगा आहे. पंजाब देशांतील नद्यांच्या तीरीं त्यांनीं वसाहती केल्या. सिंध देशांतील सिंधुनदाच्या तीरीं ते राहूं लागले आणि पेशावर आणि जलधर यांच्या मधील हिमालय पर्वताच्या तळीं बाजूवर त्यांनीं घरें बांधिलीं. रजपूत स्थानांतील जें वाळवंट त्यांतील सुपीक प्रदेशामध्यें त्यांनीं प्रवेश केला. या कारणामुळें ब्रह्मवाद्यांच्या हातीं पुष्कळच देश आला होता म्हणून हवा म्हणजे काय, तिचे फेरफार कसे होतात, प्रतिदिनीं तिचे रंग कसे पालटतात, डोंगरामध्यें आणि मैदानांत कोणकोणते पशु आणि कोणकोणत्या वनस्पति* आढळतात, शरीरसंपत्तीचा आणि पाण्याचा संबंध काय आणि कोणकोणत्या धातु आणि कोणकोणते† खनिज पदार्थ

---

* वनस्पति–गुग्गुलुः, खदिर, पलाश, हरिद्रा, करवीर, अशा तऱ्हेच्या वनस्पति ऐतरेय ब्राह्मणांत वर्णन केल्या आहेत.

† धातु आणि खनिज पदार्थ– सर्व अथर्ववेद धातु व खनिज पदार्थांच्या अनेक नांवांनीं भरलेला आहे. या संबंधानें अथर्ववेदाचें अध्ययन आर्यचिकित्सकांस अतिशय अवश्य आहे. या वेदामधील धातु व खनिज पदार्थांपैकीं कांहींचीं नांवें सांगतों.

शीसं, अथर्ववेद (१–१६) मणिः (१–२९) सुवर्णं (१–५५) जंगिडः (२–२) विषं (४–६) शंखः (४–१०) पार्थिवानि रजांसि (६–२६) प्रतीसारो मणिः (८–५) स्राक्त्यो मणिः (८–५) वरणो मणिः (१०–३) मणिरागः (१०–६) मणिं क्षत्रस्य वर्धनं (१९–२८) औदुंबरो मणिः (१९–३१) सैंधवं (१९–३८) दुर्णामः मणिः (१९–३६) अस्मिन्मणावेकशतं वीर्याणि सहस्रं प्राणाः (१९–४५) ॥

संसारामध्यें उपयोगीं पडतात. या सर्व गोष्टींचा शोध करूं लागले. जी संपत्ति आपणास प्राप्त झाली आहे ती सारी आपली संपत्ति कदाचित् जाईल असें त्यांस भय वाटूं लागलें. आपलीं सुपीक शेतें नष्ट होतील, आपल्या वसाहती मोडून जातील आणि आपली शरीरप्रकृति बिघडेल. शरीरप्रकृतीविषयीं इतकी काळजी असते तेथें वैद्यलोकांचा धंदा चालतो. यज्ञाचे योगानें आपणास द्रव्य आणि शरीरसंपत्ति मिळती असें जरी ब्रह्मवादी लोक मानीत तथापि व्यावहारिक साधनाकडे ते अलक्ष करीत नसत. ऐतरेय, तैत्तिरीय, शतपथ, गोपथ, आणि तांड्य ह्या ब्राह्मणग्रंथांचें अवलोकन केलें म्हणजे असें लक्षांत येतें कीं व्यावहारिक साधनांचा ते उपयोग करीत आणि हीं साधनें योग्य असें ठरविण्याकरितां आणि त्यांची उपपत्ति करण्याकरितां यज्ञसंबंधीं काहण्या सांगत. लोकांची जी समजूत असती त्या समजुतीस अनुसरून कोणी उपपत्ति केली म्हणजे ती उपपत्ति योग्य असें लोकांस वाटूं लागतें. आणि मग ती उपपत्ति खरी असो किंवा खोटी असो लोक कांहींच काळजी करीत नाहींत. रोमन लोकांनीं आपले प्रचार एका बाजूला ठेविले आणि आपली सारी राज्यपरंपरा बदलून टाकिली. कारण लोकांवर राज्य करण्याचा त्यांच्या मनाचा कल सिद्धीस गेला. या वेळच्या आर्यलोकांची जी समजूत होती तिजमध्यें निरनिराळे प्रकार नव्हते. ते कोणीकडून ऐहिक सुख भोगीत आणि या ऐहिक सुखाचा आणि यज्ञाचा कसा तरी संबंध लावून त्याची उपपत्ति करीत आणि तोच धर्म आहे असें ठरवीत म्हणून यज्ञ करणें हाच कायतो पुरुषार्थ असें ते समजत. जेवढा आर्यांचा संसार तेवढा त्यांचा यज्ञप्रपंच; हे आर्य तरी कसे, यांच्या पूर्वजांनीं पराक्रम करून जें यश मिळविलें, तें यश ते अजून स्मरत, आणि तसेंच आपलें यश कायम रहावें म्हणून उत्कंठित असत. देवयजनभूमीच्याठायीं आर्यलोक एकत्र जमून आपल्या मनाच्या वृत्ति व आपली पुढें गति काय यांचा उद्गार करीत आणि जे जे शोध त्यांनीं केले असत त्यांची विल्हेवारी विभाग जरी केले नव्हते आणि जरी त्या शोधावरून अनुगम बांधले नव्हते तथापि ते शोध सर्व आर्य आपल्या पंडितांपुढें आणि योद्धे जनांच्या पुढें मांडीत. ते कसे? यज्ञसंबंधी नियम करीत; काहाण्या सांगत; आणि उपपत्ति करीत, तेणेंकरून कोणकोणते रोग त्यांनीं बरे केले हें स्पष्ट कळे. भारद्वाज, बुलिळ, शापर्ण, असे लोक खटपट करून मनुष्यांचा किंवा सृष्टीचा शोध करण्यामध्यें आणि तत्संबंधी विषयाचें आकलन करण्यामध्यें निदान एक जन्म तरी घालवीत. अश्विनी किंवा त्यांचे अनुयायी यांनां आतां बाणाचीं शल्यें योद्ध्यांच्या आंगांतून काढावीं लागत नव्हतीं हें खरें तथापि जनानखान्यामध्यें ख्याली खुशाली भोगणाऱ्या स्त्रियांकडे जाऊन त्यांनां औषध

उपाय करावे लागत, आणि सुईणपणा करावा लागे. जलोदर किंवा विषूचिका झाली म्हणजे वैद्यलोकांवांचून चालत नसे. आणि ज्या ठिकाणीं सुखसंपत्ति आणि ऐष आराम फार आहे त्या ठिकाणीं असे रोग होणारच. स्वच्छ हवेमध्यें फिरावयाचें नाहीं. आळसीपणामध्यें उगीच लोळत रहायाचें म्हणून आळसाच्या आणि ख्यालीखुशालीच्या योगानें जे परिणाम होतात ह्या सर्व गोष्टींविषयीं नारदानें* मोठ्या कळकळीनें सर्व लोकांस उपदेश केला. या सर्व गोष्टींवरून काय अनुमान निघतें ? कीं वैद्यक आणि शस्त्रविद्या यांकडे लोकांचें लक्ष होतेंच होतें. यासंबंधी वैद्यक शास्त्रामध्यें ब्राह्मणाची गति किती होती हें आतां आम्ही वाचकांपुढें मांडतों.

द्रव्यगुण—ऋषिजनांच्या वेळीं औषधि आणि शस्त्रविद्या यांचीं मुख्य मुख्य तत्वें आर्यांस कळलीं होतीं. आणि ऋषींवरती जे जे प्रसंग आले त्या त्या प्रसंगांमुळें वनस्पतीपासून किंवा धातूपासून त्यांनीं औषधें काढिलीं; किंवा शस्त्रप्रयोग केला; आणि प्रसंग काढून घेतला. आतां आर्यांचा उत्कर्ष असल्यामुळें त्यांनां हवी तितकी फुरसत सापडली आणि साधनेंही मिळालीं. तेणेंकरून ते सृष्ट पदार्थांचा शोध अधिक करूं लागले आणि रसायनाचा आणि शस्त्रविद्येचा उपयोगही अधिक होऊं लागला. सुंदर गाड्यांतून बसून जात आहेत, तेव्हां सहजच गाडी उलटली किंवा कांहीं अपघात झाला, मग शस्त्रवैद्याची गरज पडलीच पडली. शस्त्रविद्येचे दोन भाग केले होते. अश्विनीदेवतेचे जे अनुयायी ते केव्हां केव्हां मनुष्यांस नीट करीत. केव्हां केव्हां जनावरांची चिकित्सा करीत. याप्रमाणें शुद्ध शस्त्रवैद्य आणि शालिहोत्री असे दोन प्रकारचे शस्त्रप्रयोग करणारे वैद्य आढळतात. आणि निरनिराळ्या शस्त्रांचीही त्यांना माहिती असे. कर्वताचाही उपयोग करीत. शलाकेचा उपयोग करीत. आणि जखमेवर पट्टी देतांना मधाचाही उपयोग करीत. मादक आसवें आणि औषधीआसवें यांमध्यें ते भेद करीत. सोमरसासारखीं मादक आसवें पिण्याचा तर आर्यलोकांमध्यें प्रचार होता. परंतु वैद्यलोक औषध म्हणून हीं आसवें देत. सोमरसामध्यें कांहीं विकार न होतां तो तयार व्हावा अशी त्यांना सोमरस† करण्याची रीति ठाऊक होती. आणि ह्या रीतीची ऐतरेय ब्राह्मणामध्यें

---

* ऐ० ब्रा० (७–१३) यामध्यें नारदाचा उपदेश पहा.

† ऐ० ब्रा० (७–१७) अथ हैनं शुनःशेपोजः सवं ददर्श । तं एताभिश्चतसृभिरेभिः सुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह इति । तमेवमेतं भक्षं प्रोवाच रामो मार्गवेयो विश्वंतराय सौषद्मनाय तस्मिन्होवाच प्रोक्तसहस्रमुह ब्राह्मण तुभ्यं दद्मः । ऐ० ब्रा० (७–३४) हीं आसवें उदुंबर, अश्वत्थ आणि प्लक्ष या झाडांपासून ते काढीत असत.

स्तुति केली आहे. ही गोष्ट इतिहासदृष्ट्या मोठ्या योग्यतेची आहे. आसवविकृति कशी उत्पन्न होते आणि ती न व्हावी ह्मणून काय काय केलें पाहिजे आणि आसवें व पेयें त्यांपासून काय काय परिणाम होतात हें ठाऊक असणें आणि ज्यामध्यें आसवविकृति नाहीं तीं पेयें चांगलीं अशीं मानणें या सर्व गोष्टींवरून असें अनुमान काढतां येतें कीं, एकंदर शास्त्रामध्यें बराच आर्यांचा प्रवेश झाला होता. सोमरस नसला तर दुसऱ्या कोणत्या रसानें आपला निर्वाह करावा हेंही त्यांना कळलें होतें; ह्मणजे विशेष वनस्पतींच्या गुणदोषांचा शोध लाविला होता.

शारीरक* विद्येमधील शोध करण्याची पद्धति बदलली असें वाटतें. तुलना करण्याकरितां जी सामग्री पाहिजे होती ती त्यांनां मिळूं लागली. मनुष्यांच्या शरीराचे मुख्य मुख्य भाग आणि जनावरांच्या शरीराचे मुख्य मुख्य भाग यांचें वर्णन त्यांच्या ग्रंथांत आढळतें. ह्मणून भेदाभेद करणारें शारीरक शास्त्र निदान उत्पन्न तरी होऊं लागलें होतें. आर्यांना शारीरक शास्त्राचें थोडेंसें ज्ञान होतें नव्हतें ही काय मोठी गोष्ट आहे असें वाचकांस वाटेल. परंतु मनुष्यानें अवलोकन कसें केलें, त्याच्या जें जें दृष्टीस पडलें तें तें त्यानें लक्षांत कसें ठेविलें, आणि सृष्ट पदार्थांविषयीं अनुगम कसे केले ह्या सर्व गोष्टींचें वर्णन करतांना आनंद वाटतोच वाटतो. ज्या आर्यानें यज्ञपशूचा विभाग बरोबर करावा म्हणून शोध काढला त्याची ऐतरेय ब्राह्मणामध्यें स्तुति केली आहे. शारीरक विद्येमध्यें आर्यांची गति झाल्यामुळें इंद्रियविज्ञानशास्त्रावर† श्रम होऊं लागले. जठराग्नीचें‡ वर्णन वैद्यशास्त्राच्या संबंधानें होऊं लागलें. विद्युल्लता|| काय, काय कार्यें करिते याचा शोध झाला. आणि गर्भकोशामध्यें§ मूल हळू हळू कसें वाढतें याचेंहि अवलोकन झाल्यामुळें गर्भशास्त्राची प्रवृत्ति होऊं लागली. असें ठाऊक झालें कीं गर्भामध्यें प्रथम डोळा उत्पन्न होतो, आणि बाकीचे जे प्रकार त्या सर्वांचें सहज वर्णन झालें आहे. या सर्व कारणांमुळें प्राचीन आर्यलोकांची शास्त्रीय दृष्टि आणि

---

* ऐ० ब्रा० (७–१) यामध्यें यज्ञपशूनें कसें विदारण करावें हें वर्णिलें आहे. ह्या विदारणाचे नियम होते व ते नेहमीं गुप्त ठेवीत. वपा, सेवनी, जरायु, उल्ब, वैकर्त, क्लोम या संबंधानें ऐतरेय ब्राह्मण पहावा.

† या संबंधानें ऐ० ब्रा० (२–२२) (२–४) (१–२) (२–२३) (२–१४) पहा.

‡ तैत्तिरीय ब्रा० (३–९–१७) पहा.

|| ऐ० ब्रा० (८–२८) पहा.

§ ऐ० ब्रा० (२–३२) (३–२) (३–३) (३–६) पहा.

नजर यांची स्तुति केल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. पर्वत* कसे उत्पन्न झाले यांचें केव्हां केव्हां ब्राह्मणादि ग्रंथांमध्यें वर्णन आढळतें. आणि पृथ्वी कोठें उंच कां आणि कोठें सखल कां याचें हुबेहुब शास्त्रदृष्ट्या निरूपण झालें आहे. या शास्त्रांमध्यें आर्यांची जी गति, तेणेंकरून शास्त्रीय इतिहासकर्त्यांस आश्चर्य वाटत नाहीं. कारण त्यांचे सामाजिक स्थितीमुळें त्यांना अधिक शोध करण्याचें आवश्यक पडलें. साधारण रोगांची जी याद त्यांच्या ग्रंथांत आढळते ती मोठी आहे. आणि ते सारे रोग अन्नाच्या विपुलतेमुळें किंवा आळसामुळें किंवा स्त्रियांवर लंपटपणामुळें उत्पन्न आणि वृद्धिंगत होतात. उदर,† राजयक्ष्मा, शरीराची अस्वस्थता, प्लीहाचे रोग, केशाचे रोग, निरनिराळ्या प्रकारच्या खरूजा, पांढरें कुष्ट, अकालीं केश पिकणें, भलतीं भलतीं स्वप्नें पडणें किंवा भलत्याच तऱ्हेनें मेह उत्पन्न होणें, आणि त्यापासून शक्तिपात आणि क्षय, अशा प्रकारच्या साधारण रोगांची लोकांस पीडा असल्यामुळें सहजच वैद्यकाची प्रवृत्ति झाली. शास्त्रीय वैद्य आणि शारीरक जाणणारे हे विशेष गोष्टींचा शोध करूं लागले. आरोग्य कशानें होतें, निरनिराळ्या औषध देण्याच्या पद्धति, स्वच्छता‡ या विषयांकडे लक्ष पोहोंचून हे विषय हळूं हळूं संग्राहक होत गेले. वनस्पतिशास्त्राचाहि विशेष अभ्यास होऊं लागला. हिमालय पर्वताच्या बाजूवर उत्तर मद्र, आणि कुरु या देशीं ज्या वनस्पति§ होत होत्या त्या विपुल आणि निरनिराळ्या तऱ्हेच्या असत. म्हणून वनस्पतीच्या गुणदोषांचा विचार होऊं लागला. आणि त्यांचें वि-

---

* ऐ० ब्रा० (६–३५) पहा.

† या संबंधानें हरिश्चंद्राची गोष्ट ऐतरेय ब्राह्मणांत सांगितली आहे ती पहा व जे अनेक रोग वर सांगितले त्या संबंधानें तैत्तिरीय संहिता (२–३–५–२) तै० ब्रा० (३–९) तांड्य ब्राह्म० (५–१०) अथर्ववेद (१–२३) (१–२४) (१–३४) जेथें किलास व पलित यांचीं औषधें सांगितलीं आहेत.

‡ तैत्तिरीय ब्राह्मण (२–५) (१–८) (२–४) जेथें वात आवात भेषजं । असा प्रारंभ होतो.

§ या वनस्पतीच्या संबंधानें जसा धातु व खनिज यांविषयीं अथर्वण वेद उपयोगी आहे तसाच या संबंधानें आहे. याकरितां कांहीं वनस्पतींचा उल्लेख करितों (१–२) शर: (२–४) शण: अघद्विष्टा देवजाता वीरुच्छपथयोपनी । अथर्ववेद (२–७) बभ्रोरर्जुनकांडस्य यवस्य ते पलाल्या तिलस्य तिलपिंज्या । अथर्ववेद (२–८) दशवृक्ष मुंचेमं रक्षसो ग्राह्या । अथर्ववेद (२–९) शं नो देवी पृश्निपर्ण्यशं * * । अथर्ववेद (२–२५) पाठामिंद्रो जलाष भेषज । अथर्ववेद० (२–२७) इदं हिरण्यं गुग्गुलु: । अथर्व० (२–३६) अशा प्रकारें शें दोनशें वनस्पतींचीं नांवें निघतील.

शेष अवलोकन झाल्यामुळें वैद्यांचा मोठा उपयोग होऊं लागला. बीज त्या बीजाचा अंकुर होणें आणि त्या अंकुराचें एक अंग खालीं जाणें आणि एक अंग वरतीं येणें, किंवा वृक्षांचें* अधोवर्धन किंवा ऊर्ध्ववर्धन या विषयांचें वर्णन केलें आहे; आणि ज्या झाडांपासून आरोग्य साधतें त्या झाडांस ते पवित्र मानीत. "वायु औषधी लहर† सोड, सर्व औषधी तूंच आहेस" अशा प्रकारचे उद्गार ज्याला आतांशा स्वच्छता म्हणतात त्यांचें तत्वच परंतु स्वच्छतेकडे लक्ष असतांहि खाणें पिणें आणि पथ्य करणें यांकडेहि त्यांचें लक्ष असे. विशेष अवस्थेमध्यें मेंढ्याचें मांस तयार करणें, दुधाचीं नानाप्रकारचीं पक्वान्नें बनविणें, येणेंकरून पदार्थांचे अंगीं पौष्टिक धर्म कसे कसे असतात याकडे ते लक्ष देत परंतु "हे जलहो,‡ तुमच्यापासून आम्हांस औषधी मिळूंद्या" अशी जी ते प्रार्थना करीत त्यांमध्यें कांहीं विशेष अर्थ आहे. शस्त्रवैद्य ठिकाणोठिकाणीं§ फिरत, जखमा बांधीत, व रोगाची यथायोग्य परीक्षा करून औषध देत. या एका गोष्टीवरून असें सिद्ध होतें कीं वैद्यकी प्रगल्भ दशेस पावली होती आणि लोकांमध्यें तिची प्रतिष्ठाहि होती. मनाच्या स्थितीवरून शरीरप्रकृतीची स्थिति बदलते किंवा प्रकृतीस हुशारी येते, या गोष्टींवरून अध्यात्म|| वैद्यकी कळूं लागली होती असें दिसतें. मंत्र घालीत, आणि ताईतहि$ बांधीत. ठार मारण्याकरतां विष देत म्हणून विषतंत्र वैद्यक उत्पन्न व्हावेंच व्हावें. या सर्व गोष्टींवरून असें सिद्ध होतें कीं निरनिराळ्या विद्येसंबंधीं माहिती बरीच गोळा झाली होती व तत्संबंधीं केलेले शोध खरे असून, सर्व आर्य शास्त्रीय शोधाकडे लक्ष पोहोंचवीत आणि उत्तेजन देत. या सर्व विषयांचा परिणाम आचार्यांच्या वेळीं नीट दिसून आला.

आर्यलोक पूर्वींच हिंदुस्थानावर स्वारी करून चुकले होते. त्यामध्यें त्यांनी वसाहती केल्या होत्या. आणि सतत कांहीं एक प्रतिबंधावांचून त्यांचा उत्कर्ष झाला; तेणेंकरून त्यांच्यामध्यें या उत्कर्षामुळें आवश्यक अशी जी सुधारणा ती उत्पन्न झाली. ऋषींनीं हिंदुस्थान जिंकलें, ब्रह्मवाद्यांनी माना ख्यालीखुशालीचे प्रकार सुरु केले. त्यांच्या मागून आचार्य निरनिराळे उद्योग करूं लागले. प्राचीन

* ऐ० ब्रा० (७–३१) पहा.

† तैत्तिरीय ब्रा० (२–४–१) अवात वाहि भेषजं त्वं हि विश्वभेषजः ।

‡ या संबंधानें तैत्तिरीय ब्रा० (२–५–८–६) तेथें असें लिहिलें आहे । अपो याचामि भेषजं ।

§ शतपथ ब्रा० (४–१–५–८) अश्विनौ ह वा इदं भिषज्यं तौ चरतः ।

|| गोपथ ब्रा० (१–३०) पहा.

$ तैत्तिरी० संहिता (४–२–६–२) पहा.

इतिहासांतील हा आर्यांचा वेळ उत्तम. आर्यांनीं पूर्वीच धैर्य दाखविलें होतें आणि मोठी खटपट केली होती. वालुकामय रानांचा आणि पर्वताच्या दऱ्याखोऱ्यांचा त्यांनीं शोध लावला होता. आणि नद्यांचीं पात्रें फिरविलीं होतीं. या आर्यांचीं पुढें निरनिराळीं राज्यें उत्पन्न* झालीं. निषादादि पूर्ण अनार्य लोक, कांहीं ब्रह्मण्य अनार्यलोक, आणि कांहीं उपकृष्टादि आर्य आणि अनार्य यांच्या पोटचे लोक यांनीं निरनिराळ्या रीतीनें शुद्ध आर्यांचा विरोध† केला. म्हणून आर्यांसहि उद्योग करावा लागला. अनार्य, उपकृष्ट, आणि ब्रह्मण्य आर्य यांची एक मंडळी बनली होती आणि तिच्या स्वाधीन राजकीय सत्ता बरीच होती. हे लोक स्वतंत्रपणानेंच‡ विचार करीत. आणि आर्यांच्या जाचणीमुळें घरें दारें सोडून यांना जंगलांत जावें लागत असे. या मंडळीमध्यें आणि आर्यांमध्यें केव्हां केव्हां तंटा उत्पन्न होई आणि तेणेंकरून आर्यपरंपरेस धक्का बसण्याचा प्रसंग येई. शुद्ध आर्यलोक साऱ्या आर्यावर्तभर पसरले होते. आर्यावर्त म्हणजे उत्तरेस हिमालय पर्वत, दक्षिणेस विंध्याचल, पश्चिमेस आदर्शावली पर्वत, आणि पूर्वेस राजमहाल प्रांतांतील टेंकड्या.§ अशा प्रसंगीं आर्यलोकहि खटपट करूं लागले. त्यांनीं दक्षिण॥ हिंदुस्थानांतहि स्वाऱ्या केल्या. मदुरा शहरीं वसाहत केली; आणि लंकेपर्यंत जाऊन पोहोंचले. येणेंकरून त्यांची नजर वाढली. मोठे बेत करणें आणि ते अमलांत आणणें हें बुद्धिविकासाचें चिन्ह आहे. आणि कटिबंध ज्यामध्यें आहे आणि ज्यामध्यें सामर्थ्य आहे अशा राजकारस्थानाचेंहि चिन्ह आहे. आर्यलोकांची राजसत्ता रामानें स्वारी करून इकडे वाढविली, तों इकडे आर्यावर्तांतील रसज्ञ,$ तत्त्वज्ञ, आणि शास्त्रज्ञ आर्यहि उगीच बसले नव्हते. रामायण आणि महाभारत यांमध्यें या वेळाचें ऐतिहासिक वर्णन पुष्कळ आहे. आणि तेणेंकरून त्या वेळचे आर्यधर्मसंबंधीं, शास्त्रसंबंधीं आणि तत्त्वज्ञानसंबंधीं काय काय खटपट करीत होते हें समजून येतें. गृह्य सूत्रामध्येंहि यासंबंधीं

---

* अष्टाध्यायी (४–१–१७४) ते तद्राजाः ।

† कात्यायन श्रौतसूत्रामध्यें व पूर्वमीमांसेच्या सहाव्या अध्यायांत आर्य, निषाद, उपकृष्ट यांचा वादविवाद पहा.

‡ पराविद्या आणि अपराविद्या यांविषयीं जो उपनिषदांमध्यें भेद सांगितला आहे तो पहा.

§ महाभाष्यामध्यें पतंजलीनें आर्यावर्तांच्या सीमा वर्णन केल्या आहेत त्या पहा.

॥ महाभाष्यांत पतंजलीनें दक्षिणापथाचें वर्णन केलें आहे तें पहा.

$ यासंबंधीं पतंजलीचें महाभाष्य पहा.

वर्णन आहे. आर्यांच्या मोठमोठ्या* शाळा असत आणि कुटुंबी स्थिति किंवा सरदारी स्थिति हीं सुटून आम्ही सारे आर्य म्हणजे एक मंडळी असें त्यांस वाटूं लागलें होतें. चरण आणि परिषद् या सार्वजनिक सभांमध्यें ते विचार करीत. पुष्कळ आचार्य शास्त्रसंबंधीं विचार करून, विल्हेवारीनिशीं अनुगम बांधीत. पूर्वी ब्रह्मवाद्यांनीं जे जे शोध केले होते ते ते त्यानीं लिहून काढले. ज्या ज्या आचार्यांचीं नांवें वैद्यक शास्त्रसंबंधानें येतात तीं तीं नांवें पाणिनि, कात्यायन यांच्या ग्रंथांत आढळतात. आणि तेणेंकरून आमच्या म्हणण्यास पोषक प्रमाण मिळतें. हीं नांवें कोणतीं ? भरद्वाज, अंगिरस, जमदग्नि, आत्रेय, गौतम, अगस्त्य, वामदेव, कपिष्ठल, आश्मरथ्य, भार्गव, कुशिक, काप्य, कश्यप, शर्कराक्ष, मैमतायनि, अग्निवेश, सुश्रुत, आणि चरक. त्या वेळच्या काव्यामध्यें आणि उपनिषदांमध्येंहि नारद, पुलस्त्य, असित, च्यवन, पैंगी आणि धौम्य हीं नांवें आलीं आहेत. शास्त्रीय शोध करण्याची पद्धति त्यांना ठाऊक होती. आणि जपून अवलोकन† करणें, छळून छळून परीक्षा करणें, आणि मोठमोठे अनुगम बांधणें यांवर त्यांचा कटाक्ष असे. शास्त्रीय शोधांचीं हींच मुख्य अंगें. या आचार्यांचे पराकाष्ठेचे परिश्रम. यांनीं वैद्यशास्त्रसंबंधीं पुष्कळ ग्रंथ रचले. त्यांमध्यें आत्रेय, अग्निवेश आणि चरक हीं नांवें चिकित्सासंबंधानें घेण्याजोगीं आहेत. आणि शस्त्रप्रयोगाच्या संबंधानें धन्वंतरि आणि सुश्रुत हीं नांवें घेण्याजोगीं आहेत. यानीं वैद्यकाच्या संबंधानें द्रव्यगुणाचा शोध केला, आणि त्यास लागू असणारे जे दुसरे विषय तेहि कांहीं वगळले नाहींत. या वेळचे व्याकरणसंबंधीं जे ग्रंथ आहेत त्यांची इतिहासदृष्ट्या योग्यता मोठी आहे. या संबंधानें या आचार्यांच्या वेळाचे तीन भाग पडतात. पाणिनीनें शोध करून अनुगम बांधिले. कात्यायनानें त्यांवर टीका केली आणि मानातऱ्हेचे तर्क चालविले. अंतीं पतंजलीनें या ग्रंथांचा अर्थ करून मीमांसा केली. या वेळच्या वैद्यक ग्रंथ लिहिणारांचेहि असे तीन भाग करतां येतात. जशीं पाणिनीचीं सूत्रें तशीच आत्रेयांची संहिता. अग्निवेशानें या संहितेचा विचार करून तीवर टीका केली. आणि चरकांनीं त्याविषयीं फारच मीमांसा केली. असा हा या वेळच्या वैद्यकाचा इतिहास आहे. वैद्यक आणि शस्त्रविद्या यांमध्यें भेद आहे. वैद्यानीं नानाप्रकारच्या पदार्थांच्या गुणांचें विवेचन केलें; आणि जसा ऋग्वेदसंबंधानें यास्काच्या निरुक्तामध्यें निघंटु आहे, तसाच वैद्यकाच्या संबंधानें धन्वंतरीचा निघंटु आहे.

---

* भीष्मपर्व पहा.

† प्रोफेसर कुंटे यांचा तर्कशास्त्रावरचा निबंध पहा.

सुश्रुताच्या ग्रंथामध्यें कांहीं पद्यें आहेत आणि कांहीं गद्यें आहेत. पद्यांमध्यें मूळ-शोध आहेत आणि गद्यांमध्यें त्यांची मीमांसा केली आहे. भाषेच्या संबंधानें ज्या ज्या आचार्यांनीं विचार केला, आणि वैद्यकाच्या संबंधानें ज्या ज्या आर्यांनीं विचार केला, या दोहोंमध्यें साम्य आहे. कारण दोहोंचीहि विचार करण्याची पद्धति एकच आहे. आणि केव्हां केव्हां एकच आचार्य, वैद्यकाकडेहि लक्ष देत आणि व्याकरणाकडेहि लक्ष देत. त्यांच्या ग्रंथांवरून वैद्यक आणि त्याची प्रवृत्ति यां-संबंधीं जे जे विषय, त्यांमध्यें आर्यांची नजर किती पोहोंचली होती आणि गति किती होती हें कळतें. द्रव्यगुण, कायचिकित्सा, उद्भिदशास्त्र, शारीरक, इंद्रि-यविज्ञान, रसायनशास्त्र, निदान, शल्य, व शालाक्य, व रुग्विनिश्चय. सुश्रुताच्या ग्रंथांतून आम्ही कांहीं वेचे देतों त्यावरून आमचें म्हणणें किती सप्रमाण आहे हें वाचकांस समजेल.

प्रागभिहितं सविंशमध्यायशतं पंचसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थानमध्यायाः षट्च-
त्वारिंशत् । षोडश निदानानि । दश शारीराणि । चत्वारिंश-
च्चिकित्सितानि । अष्टौ कल्पाः । तदुत्तरं षट्षष्टि ॥

वेदोत्पत्तिः शिष्यनयस्तथाध्ययनदानिकः ।
प्रभाषणाग्रहरणावृतुचर्याथ यान्त्रिकः ॥
शस्त्रावचारणं योग्या विशिखाक्षारकल्पनम् ।
अग्निकर्मजलौकाख्यावध्यायौ रक्तवर्णनम् ॥
दोषधातुमलाद्यानां विज्ञानाध्याय एव च ।
कर्णव्यधामपक्वैषा चालेपो व्रण्युपासनम् ॥
हिताहितो व्रणप्रश्नो व्रणास्रावश्च यः पृथक् ।
कृत्याकृत्यविधिर्व्याधिसमुद्देशीय एव च ॥
विनिश्चयः शस्त्रविधौ प्रनष्टज्ञानिकस्तथा ।
शल्योद्धृतिर्व्रणज्ञानं दूतस्वप्ननिदर्शनम् ॥
पंचेंद्रियं तथा छायास्वभावाद्वैकृतं तथा ।
वारणो युक्तसेनीय आतुरक्रममिश्रकौ ॥
भूमिभागो द्रव्यगणः संशुद्धौ शमने च यः ।
द्रव्यादीनां च विज्ञानं विशेषो द्रव्यगोऽपरः ॥

रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ।
द्रवद्रव्यविधिस्तद्वदन्नपानविधिस्तथा ॥
सूचनात्सूत्रणाच्चैव संधानाच्चार्थसंततेः ।
षट्चत्वारिंशदध्यायं सूत्रस्थानं प्रचक्षते ॥ १ ॥
वातव्याधिकमर्शांसि साश्मरिश्च भगंदरः ।
कुष्ठमेहोदरा मूढविद्रध्यः परिसर्पणम् ॥
ग्रन्थिवृद्धिभग्नशूकक्षुद्राश्च मुखरोगिकम् ।
हेतुलक्षणनिर्देशान्निदानानीति षोडश ॥ २ ॥
भूतचिन्ता रजःशुद्धिर्गर्भावक्रान्तिरेव च ।
व्याकरणं च गर्भस्य शरीरस्य च यत्स्मृतम् ॥
प्रत्येकं मर्मनिर्देशः सिरावर्णनमेव च ।
सिराव्यधो धमनीनां गर्भिण्या व्याकृतिस्तथा ॥
निर्दिष्टानि दशैतानि शारीराणि महर्षिणा ।
विज्ञानार्थे शरीरस्य भिषजां योगिनामपि ॥ ३ ॥
द्विव्रणीयो व्रणः सद्यो भग्नानां वातरोगिकम् ।
महावातिकमर्शांसि साश्मरिश्च भगन्दरः ॥
कुष्ठानां महतां चापि मैहिकं पैडिकं तथा ।
मधुमेहचिकित्सा च विद्रधीनां विसर्पणाम् ॥
ग्रन्थिवृध्युपदंशानां तथा च क्षुद्ररोगिकम् ।
शूकदोषचिकित्सा च तथा च मुखरोगिणाम् ॥
शोफश्चानागतानां च निषेधो मिश्रकं तथा ।
वाजीकरं च यत्क्षीणे सर्वबाधशमोऽपि च ॥
मेधायुष्करणं चापि स्वभावव्याधिवारणम् ।
निवृत्तसंतापकरणं कीर्तितं च रसायनम् ॥
स्नेहोपयौगिकः स्वेदो वमने सविरेचने ।
तयोर्व्यापच्चिकित्सा च नेत्रबस्तिविभागिकः ॥
नेत्रबस्तिविपत्सिद्धिस्तथा चोत्तरबस्तिकः ।
निरूहः क्रमसंज्ञश्च तथैवातुरसंज्ञकः ॥

धूमनस्य विधिश्चाप्यश्चत्वारिंशदिति स्मृताः ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं चिकित्सा शान्तिकर्म च ॥
पर्यायास्तस्य निर्दिष्टाश्चिकित्सास्थानमुच्यते ॥ ४ ॥
अन्नस्य रक्षा विज्ञानं स्थावरस्येतरस्य च ॥
सर्पदष्टविषज्ञानं तत्रैव च चिकित्सितम् ।
दुन्दुभेर्मूषिकानां च कीटानां कल्प एव च ॥
अष्टौ कल्पाः समाख्याता विषभेषजकल्पनात् ॥ ५ ॥
अध्यायानां शतं विंशमेवमेतदुदीरितम् ॥
अतः परं स्वनाम्नैव तन्त्रमुत्तरमुच्यते ।
अधिकृत्य कृतं यस्मात् तन्त्रमेतदुपद्रवान् ॥
औपद्रविक इत्येष तस्याग्रत्वान्निरुच्यते ।
सन्धौ वर्त्मनि शुक्ले च कृष्णे सर्वत्र दृष्टिषु ॥
संविज्ञानार्थमध्याया गदानां तु प्रतिप्रति ।
चिकित्साप्रविभागीयो वाताभिष्यन्दवारणः ॥
पैत्तस्य श्लैष्मिकस्यापि रौधिरस्य तथैव च ।
लेख्यभेद्यनिषेधौ च छेद्यानां वर्त्मदृष्टिषु ॥
क्रियाकल्पोऽभिघातश्च कर्णोत्थास्तच्चिकित्सितम् ।
घ्राणोत्थानां च विज्ञानं तद्गदप्रतिषेधनम् ॥
प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविवेचनम् ।
चिकित्सा तद्गदानां च शालाक्यं तन्त्रमुच्यते ॥
नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम् ।
अपस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥
पूतनायास्तथान्धाया मण्डिका शीतपूतना ।
नैगमेषचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः सयोनिजा ॥
कौमारतन्त्रमित्येतत् शारीरेषु च कीर्तितम् ।
ज्वरातिसारशोषाणां गुल्महृद्रोगिणामपि ॥
पाण्डूनां रक्तपित्तस्य मूर्च्छायाः पानजाश्च ये ।
तृष्णायाच्छर्दिहिक्कानां निषेधः श्वासकासयोः ॥

स्वरभेदचिकित्सा च कृम्युदावर्तिनोः पृथक् ।
विषूचिकारोचकयोर्मूत्राघातविकृच्छ्रयोः ॥
इति कायचिकित्सायाः शेषमत्र प्रकीर्तितम् ।
अमानुषनिषेधश्च तथापस्मारिकोऽपरः ॥
उन्मादप्रतिषेधश्च भूतविद्या निरुच्यते ।
रसभेदाः स्वस्थवृत्तिः युक्तयस्तान्त्रिकाश्च याः ॥
दोषभेदा इति ज्ञेया अध्यायास्तन्त्रभूषणाः ।
श्रेष्ठत्वादुत्तरं ह्येतत् तन्त्रमाहुर्महर्षयः ॥ ६ ॥
बह्वर्थसंग्रहात् श्रेष्ठमुत्तरं चापि पश्चिमम् ।
शालाक्यतन्त्रं कौमारं चिकित्सा कायिकी च या ॥
भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रे तूत्तरसंज्ञिते ।
वाजीकरं चिकित्सासु रसायनविधिस्तथा ॥
विषतन्त्रं पुनः कल्पाः शल्यज्ञानं समंततः ।
इत्यष्टांगमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितम् ॥
विधिनाधीत्य युञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि ।

वैद्यशास्त्राचा इतिहास ह्या प्रस्तावनेमध्यें वाचकांपुढें ठेवला आहे. तो समाप्त करण्यापूर्वी वाग्भट कधीं झाला, या प्रश्नाच्या उत्तराचें निदान दिग्दर्शन तरी करणें या स्थळीं योग्य आहे. वाग्भटाच्या ग्रंथामध्यें वैद्यशास्त्राचें सविस्तर निरूपण आहे. वैद्यक विद्या आणि शस्त्रविद्या यांविषयीं पंडितांनीं मोठे श्रम घेऊन जे जे सिद्धांत केले, तें तें तत्त्वविवेचन केलें, आणि यांचा जो जो अनुभव पाहिला ह्या सर्व गोष्टींचें विवेचन वाग्भटाच्या ग्रंथामध्यें अढळतें. हे सारे शोध बौद्धाचार्य, वैदिकाचार्य, ब्रह्मवादी आणि ऋषि यांनीं आरंभिले होते. मानसिक शारीरक व्यथा म्हणजे आधि आणि व्याधि यांमधील भेदाचा विचार केला होता. मोठी तत्त्वज्ञता आणि शास्त्रीयदृष्टि हीं त्यांमध्यें पूर्ण रीतीनें वसत होतीं. तेणेंकरून त्यांची योग्यता किती मोठी असें आम्हांस वाटल्यावांचून राहत नाहीं. बौद्धधर्माचा जो प्रथम उद्भव त्याच्या अंगीं विशेष महत्त्व येतें, कारण बहुधा वाग्भट बौद्ध होता असें म्हणावें लागतें. आणि ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी २०० वर्षें वाग्भटाचा ग्रंथ तयार झाला असेल असें अनुमान करतां येतें. या कालक्रमाविषयीं हवें तितकें अंतरंग प्रमाण वाचकांपुढें मांडतां येईल. तथापि विनयपूर्वक आम्ही पुढील गोष्टींचें विवेचन करतों.

१. वाग्भटाच्या पूर्वीच पुष्कळ वैद्यक ग्रंथ होऊन गेले होते. त्या ग्रंथांचीं नांवें वाग्भट आपल्या ग्रंथांत घेतो.

२. पित्त, वात, कफ यांविषयीं वाग्भटाचे सिद्धांत स्पष्ट आणि सुलभ असल्यामुळें खिस्ती शकानंतर पांचव्या किंवा साहाव्या शतकामध्यें वाग्भट झाला नव्हता असें अनुमान काढतां येतें. कारण त्या वेळचे पित्त, वात, कफ यांविषयीं जे सिद्धांत ते हेंगडमताचे आणि अस्ताव्यस्त आहेत. होआथीसांग म्हणून जो चिनईबौद्ध त्यानें या वेळीं हिंदुस्थानांत प्रवास केला. त्याचा वैद्यकसंबंधीं लेख आहे.

३. मांस हें पथ्य आहे असें वाग्भट स्पष्ट वर्णन करतो. यावरून वैदिकपरंपरा अजून नष्ट झाली नव्हती आणि अहिंसा परमो धर्मो हा बौद्ध लोकांचा सिद्धांत निदान पंडितांनीं तरी अंगीकारला नव्हता.

४. उपनिषदांमध्यें जसें साहा रसांचें वर्णन केलें आहे तसेंच वाग्भटानें आपल्या ग्रंथांत निरूपण केलें आहे.

५. सर्व दुःख सर्व दुःखमय असें प्रथम जें बौद्धाचार्य म्हणूं लागले त्या गोष्टीस अनुलक्षून मानसिक व्यथेस वाग्भटानें महत्त्व दिलें आहे.

६. सौवीरासारख्या देशांचीं प्राचीन नांवें आणि वर्णनें अढळतात.

७. कात्यायन जो वार्तिककार त्यानें हिंसाशब्दाचा जसा अर्थ केला आहे तसाच अर्थ वाग्भटाच्या ग्रंथांत अढळतो.

८. बौद्धलोकांनीं सार्वत्रिक प्रीतिच करावी असा जो सिद्धांत केला होता तो वाग्भटास मान्य असें दिसतें.

९. बौद्धलोकांच्या चैत्यादिक संप्रदायाचा वाग्भट अनुवाद करतो.

१०. सुश्रुताचें नांव कात्यायनानें घेतलें आहे आणि सुश्रुतानंतर वाग्भट झाला.

११. अनार्यांची सेवा करूं नये असें वाग्भट म्हणतो. आणि गुप्त वंशांतील मौर राजे हे अनार्यांचे अभिमानी होतें. ही गोष्ट बौद्धधर्म प्रबळ होण्याच्या पूर्वींची आहे. नुकताच बौद्धधर्म सुरू झाला होता तेव्हांही विशेष अढळण्यांत येतें.

१२. दक्षिणापथामध्यें शृंगवेर म्हणून नगर आहे त्याचें नांव वाग्भटानें घेतलें आहे. आणि दक्षिणेकडून जो वायु येतो तो चांगला असें वर्णन केलें आहे. पतंजलीच्या वेळीं दक्षिणापथ आर्यलोकांस नुकताच माहीत झाला होता.

१३. सुरापान औषधाकरतां करावें असें वाग्भट सांगतो.

१४. असें असतांहि इंद्रियदमनाची विशेष योग्यता वर्णिली आहे. म्हणून वाग्भटाच्यावेळीं बौद्ध आणि वैदिकपरंपरा यांच्या मधील भेद स्पष्ट स्थापित झाला नव्हता.

१५. नुकताच बौद्धधर्म उत्पन्न झाला होता त्या वेळेस जितकी भूगोलाची माहिती होती तितकीच वाग्भटामध्यें आहे.

१६. गायीचें मांस खावें असें वाग्भट म्हणतात. ही गोष्ट ब्राह्मणधर्मास कधींहि मान्य नाहीं. आणि अशा प्रकारचा विचार पांचव्या साहाव्या शतकांत फार प्रबळ झाला. नुकताचें बौद्धधर्म जेव्हां उत्पन्न झाला तेव्हां गोमांस खाण्याचा प्रचार होता.

१७. राजवैद्याचें नांव वाग्भटांत आलें आहे. म्हणून राजा आर्य होता आणि शूद्र नव्हता. श्रमणा किंवा गोसावीण वाग्भटांत आली आहे. आणि बौद्धधर्म नुकताच प्रचारांत आला होता तेव्हां गोसाविणी प्रसिद्धीस आल्या.

१८. चरकाचें नांव घेतलें आहे म्हणून वाग्भट पतंजलीनंतर झाला.

१९. नुकताच बौद्धधर्म जेव्हां प्रचारांत आला होता तेव्हां शास्त्रीय विभाग करण्याची जी पद्धति होती तशी पद्धति वाग्भटाच्या ग्रंथांत अढळते.

२०. आमच्या जवळ सर्वांगसुंदरा टीकेसहित वाग्भटाच्या ग्रंथाचीं जी प्रत आहे ती ४१० वर्षांची जुनी आहे.

२१. वाग्भटामध्यें जी वनस्पतिक्रिया आहे ती वैदिक किंवा प्रथम बौद्धाचार्यांच्या ग्रंथापेक्षां अधिक आहे.

२२. हेमाद्रीनें सूत्रस्थान आणि कल्पस्थान यांवर भाष्य केलें आहे. म्हणून वाग्भटाचा काल प्राचीन असावा असें निष्पन्न होतें.

अशा प्रकारचीं प्रमाणें बरींच जमवितां येतील. तेणेंकरून वाग्भट खिस्ती शकाच्या पूर्वी २०० वर्षें झाला असावा असें अनुमान काढावेंसें आम्हास वाटतें. कारण त्या वेळीं बौद्धराजानीं जे जे हुकूम केले तेणेंकरून बौद्धपरंपरेस बळकटी आली होती. आणि बौद्धपरंपरेप्रमाणें अहिंसा मुख्य धर्म, आणि या अहिंसेकडे लोकांचें मनहि वळलें होतें. बहिरंग प्रमाणाच्या योगानें जी आम्हांस माहिती मिळाली ती आम्ही पूर्वीच वाचकांपुढें मांडली आहे.

भरतखंडांतील वैद्यकाचा शास्त्रीय इतिहास अशा प्रस्तावनेंत देतां येत नाहीं. कारण वैद्यक, शस्त्रविद्या आणि त्यांची प्रवृत्ति यांच्याशीं संबंध असणारे जे अनेक विषय आणि त्या विषयांच्या शाखा यांची परीक्षा या विषयाच्या संबंधानें करावी

लागते. वाग्भट कोण हें वाचकांस सांगायाचें आहे. त्याची योग्यता काय हें वाचकांस कळवायाचें आहे. आणि युरोपी लोकांमध्यें शास्त्रज्ञान आणि उन्नति विशेष झाल्यामुळें त्यांच्याशीं वाग्भटास टक्कर मारायाची आहे. म्हणून या एकोणीसाव्या शतकांत त्याचे योग्य गुण लोकांस समजावे आणि वैद्यलोकांमध्यें योग्य स्थान वाग्भटास मिळावें म्हणून हें संक्षिप्त विवेचन वाचकांस सादर केलें आहे.

माहे आषाढ. शके १८०२.

अध्यायानुक्रमणिका.

सूत्रस्थानम् अ० १-२

निदानस्थानम्

पित्तेनावृते प्राणे भ्रमाद्याः
उदाने च भ्रमादयः
८४६ व्याने आवृते सर्वशो दाहादयः
समाने आवृतेऽग्नेरुपघातादयः
अपाने पुरीषादौ हारिद्रवर्णता
श्लेष्मावृते प्राणे सादादयः
उदाने गुरुगात्रत्वादयः
व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः
समानेऽतिशीतांगत्वादि
अपाने मूत्रशकृतः सकफप्रवर्तनम्
८४७ इति वायोर्द्वाविंशतिधावरणम्

प्राणादीनां परस्परमावरणादि
आवरणस्य लिंगानि
उदानेन प्राण आवृते वर्णौजोबलसंक्षयः
अनया दिशा विभागः
८४८ आवृतेरसंख्येयत्वम्
८४९ आवरणप्रकारः
प्राणादेर्जीवितस्वादि
८५० आवृतानां कृच्छ्रसाध्यत्वम्
आवृतानामुपेक्षणाद्विद्रध्यादयः

शुद्धिपत्रम्

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
६	२	भूधातोः	भूघातोः
८	१८	यौवनावस्थकायस्य	यावैनावस्थकायस्य
	२०	बालौपयिकभेषजं	बालोपयिकभेषजं
१०	४	दूष्यस्य	दूष्यस्य
	४	अन्वर्थनामत्वाच्च	भन्वथर्नामस्वाच्च
११	५	ऊर्ध्वसंश्रयाः	उर्द्धसंश्रयाः
११	१५	तदाश्रयंनपुंसकत्वंनभवति	तदाश्रयौनपुंसकपुंसौनभवतः
	२४	अन्यत्रापिदृश्यतइतिङः	अन्येभ्योपिदृश्यंतइतिङः
१६	१०	रूक्षोष्ण	रुक्षोष्ण
	२०	कषायस्तु	कषायस्स
		वुष्णशीतौ	उवुष्णाशीतौ
१९	१०	स्वरूपाद्वैपरीत्यं	सरूपाद्वैपरीत्यं
	१६	मिथ्यायोगः	मिथ्यायागः
	१९	सर्वेषां	सबषां
२२	११	काले	काले
		स्वेदनं	स्वदनं
	१८	तिक्तकोरसः	तिक्तकारसः
२३	२६	उपस्थाता	उपस्थता
२४	१७	क्काथ	क्काथ
२५	१९	स्त्रियाः	स्त्रियः
२९	६	ह्युपक्रमः	युपक्रमः
३०	१४	चिकित्सित	चित्सित
३१	४	षष्ठो	षष्टो
३५	२५	नकार्यः	कार्यः
३८	२४	इत्यस्माद्	इत्यस्मा
४१	७	रसनादीनि	रसानादीनि
	११	अविरोधयन्	अबिरोधयन्
४३	९	अग्निराशेः	अग्निराशेः
४७	१०	दिनचर्योपदिष्टा	ऋतुचर्योपदिष्टा
४८	९	आदत्ते	आदते
	१५	अत्यर्थे	अत्यथं
४९	१६	कालत्वात्	कलत्वात्
५०	९	स्निग्धान्यलं	स्निग्धान्बलं
५२	९	पलं	बलं

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
५३	२६	जनितो	जनित्तो
६१	११	जंगमाः	जगमाः
६२	१	उपात्तं	उपातं
	१०	सन्नोपि	संन्नोपि
	१३	ग्लान	म्लान
६६	२	विरेकः	विरेकः
६७	२१	सौहित्यं	सौहित्य
६९	९	वेगाधारणशीलस्य	वेगधारणशीलस्य
७२	७	नस्यविधौ	तस्यविधौ
	१२	निरोधात्	निरोघात्
७४	८	व्यायामादिना	क्यायामादिना
	२०	श्वयथवः	स्वयथवः
७५	३	शस्य	शरय
७५	१२	कूष्मांडादिभिः	कूश्मांडादिभिः
७६	१७	बायावुपदिश्यने	बायाबुपदिश्यते
	२५	दांतानींद्रियाणि	दांतनींद्रियाणि
	२७	शक्तो	शोक्त
७८	५	संस्तुतकोष्ठस्य	सतस्तुकोष्ठस्य
	९	आह	आह्वा
	१४	रसायनं	रसायतं
		वृष्ययोगेपि	वृष्ययोगेपि
८०	५	केवलं	केबलं
८३	१६	राजत	राजात
८५	२७	अन्यत्रापि	अन्येभ्योपि
८६	१८	प्राच्याबत्य	प्राच्याकंत्या
	२०	दोषघ्न्यः	दोषघ्नाः
८७	२५	इदानीं	इदानीं
८८	२२	गुणमप्यामं	गुणमप्यामं
८९	२३	अधिश्रपयेत्	अधिश्रयेत्
९२	१५	क्षीरं	क्षीर
९४	६	औष्ट्रकं	औष्ट्रीकं
१०३	९	रूक्षं	रुक्षं
१०५	१६	रूक्षं	रुक्षं
१०७	६	तत्तीक्ष्णं	ततीक्ष्णं
१११	१६	दोषासामान्यात्	दोषासान्यात्

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
११७	१९	स्वादूष्णा	स्वादूष्णा
१२३	१९	शोषघ्नः	शोषघ्नः
१२६	२१	घृतमृष्टा	घृतमृष्टा
१३६	१२	कफपित्तकरा	कफपित्तकरा
१५१	१४	विशेषस्तु	विशेषस्तुं
१६०	२०	पिप्पली	पिप्पला
१६१	१३	शुंठ्याख्यं	शुंठ्यारयं
१६२	८	अनल्पं	अनल्प
	१२	पृश्निपर्णी	पृष्टिपर्णी
१६६	११	यन्निबंधनाः	स्तन्निबंधनाः
१६९	१६	चटचटायते	चटः चटायते
१८६	६	स्त्रियं	स्त्रियं
१९१	७	विरुद्ध	निरुद्ध
१९६	८	वातस्य	वातस्य
१९८	१९	लघ्वेव	लघ्वे
२०२	८	नोर्ध्वांग	नाध्वांग
२०४	१६	केचित्तान्	केचित्तान
	२७	एकं	एक
२०५	१७	दृष्टं	दृष्टं
२०७	१३	न्याय्यः	न्यायः
२०८	२७	पंचसु	पंचस
२१८	५	गुरु	गुरू
२२२	९	समेदः	संमेदः
	२८	श्लेष्मोत्थान्	श्लेष्मोथान्
२२३	१२	तृट्	तृठ्
२३१	३	रसाःस्युश्चतुर	रसाश्चतुर
२३४	१०	वृद्धताः	वृद्धिताः
	१४	वृद्धता	वृद्धिता
	१५	वृद्धता	वृद्धिता
	१५	वृद्धत्वं	वृद्धित्वं
२३९	२०	तज्ज्ञास्तु	तज्ज्ञास्तु
२४८	५	पित्तं	पित्त
२५२	३	स्वाभाव्यात्	स्वभाव्यात्
२५३	२१	यथावेत्यादि	तथावेत्यादि
२५६	२९	निदानेनन	निदानेन

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
२५७	१२	मध्यमः	मध्यमाः
२५८	२	शिराश्च	शिरांश्च
२५९	२३	गृध्रसी	गृध्रसीः
२६०	३	अपतंत्रकः	अपतंत्रकाः
	७	मांसदरणं	मांसदरणो
	७	दलंतथा	दलस्तथा
२६३	६	व्याधादयः	व्यासादयः
	१९	स्वोपशय	स्वोषशय
	२३	प्रधानानां	प्रधानाना
२७२	२१	हेतुलिंगोपपत्तिषु	हेतुलिंगोपपत्तिषु
२७९	१२	संभवति	सभवति
२८०	११	माद्य	मांद्य
२८१	१९	शक्यत्वात्	शक्यत्यात्
२८६	१५	आकाशात्मकमय	आकाशात्मकय
२९७	२३	रास्नाः	रास्ना
२९८	२१	पृश्निपर्ण्यौ	पृष्टिपर्ण्यौ
३०३	१४	वर्णार्थं	वर्णाय
३२२	१०	तद्वयभि	तद्यभि
३२८	१४	स्विन्नः	स्निन्नः
३३०	७	विसूचिकादिः	विषूचिकादिः
३३३	११	अल्पाम्य	अल्पान्य
३३६	२५	अथानंतरं	अथानतरं
३४१	१७	मांद्यं	माद्यं
३४३	४	निर्वृत्य	नित्वृत्य
	२५	तद्देषोर्धो	तद्देषार्धौ
३४५	५	केवले	काले
३५२	५	अथास्य	आथास्य
३५३	४	त्वागतस्नेहं	त्वगतस्नेहं
३५४	१९	सापायं	सापाय
३६७	८	भेषज	भपेज
३७२	२३	शृतं	सृतं
३९८	११	योगात्	यागात्
४०१	२६	द्व्यंगुलोत्था	द्व्यंगुलोत्था
४०८	८	बद्धं	बंद्धं
४१०	५	दैर्घ्यं	द्वैर्घ्यं

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
४१६	१२	आचूषणो	अचूषणो
४२४	१७	सांतरोर्णास्थ	सांतरोर्णार्थं
४२५	८	इंद्रायुध	इंद्रयुध
४२७	६	द्वंशं	द्वंश
४२८	२	जलेन	जलने
४३०	५	नास्त्येवेत्येव	नास्त्येवेत्येष
४३४	३	रूरुस्था	रुरुस्था
	१४	वातरोग	वातरोग
४३५	१	सज्जसर्वोपकरणो	सज्जःसर्वोपकरणो
४४३	१६	अविनष्टपचनवेगं	अविनष्टचनवेम्
४४४	१३	रुजावंतं	रुजावतं
४५८	१६	उन्नतत्वं	उन्नतित्वं
	१८	अस्मिन्	अस्मिन
	२४	कफाधिकैः	कफादिकैः
४५९	९	कफजेष्वित्युक्ते	कफजेष्वित्यक्ते
४६२	६	वेपथुः	वेपथु
४६३	२५	निर्वर्तिता	निर्वर्निता
४६४	१	घातजान्	घातनात्
४६६	७	शीतांबु	सीतांबु
४६९	१४	तृतीयांताद्	तृतीयार्थे
४७३	११	दुर्गंधं	दुदग्धं
४८४	६	नासिका	नोसिका
४८५	७	शरादिभिः	शिरादिभिः
४९०	१५	विवर्द्धते	विवर्द्धते
४९३	२२	वक्तव्यत्वात्	वक्तव्यत्वात्
४९८	१७	तैलाभं	तलाभं
५०१	२७	क्षीराद्भ्रमिति	क्षीराद्भ्रीति
५०२	२४	स्निग्धं	स्निग्धं
५०३	२६	चिंतयेतां	चिंतयेताम्
५०४	२१	मुत्तरो	मुतरो
५०५	११	पुंश्चेष्टा	पुंचेष्टा
५०६	२७	सैर्यकान्	शैर्यकान्
५०८	९	उत्तान	उत्तात
	१८	वातलैश्चाहारैर्	वातलैश्चहारैर्
५११	२५	स्त्र्यादीनां	स्त्र्यादीनां

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
५१४	१५	दशमैकादश	दशामैकादश
५१५	२१	पुंस्त्वम	पुंस्त्वप्र
५१५	२२	कुक्षौ	कुक्षो
	२३	पुत्रं	पुत्र
५१६	७	गजवाजि	जगवाजि
	१३	मिच्छति	मिच्छंति
५१९	१७	माद्रः	माद्रः
	१९	हर्षयेत्ता	हर्षयेता
	२०	मनंतरं	मनंतर
५२०	२१	निर्मोकेण	निर्मोकेन
५२१	५	प्रत्येक	प्रत्यक
५२२	१५	यवक्षारं	यवक्षार
	२१	लाघवेन	लाधवन
५२४	१३	वेदनाः	वेदना
५२६	२५	शृतेन	सृतेन
५२९	४	माह	मह
५२९	१२	प्राप्नुवन्	प्राप्तवन्
५३१	८	स्रोतसो	श्रोतसो
	१९	न्यंप्रकारेण	न्यप्रकारेण
५३३	३	मंत्रान्	मंत्राम
५३७	१३	ज्वरादयश्चान्ये	ज्वरादयाश्चान्ये
५४२	१	चेतनादीनामधि	चेतनादीनादीनामधि
	६	मूश्च	मूश्च
५४४	१	पितुर्यवेति	पितुर्यचेति
५४७	१६	नाभि	नाभि
५४९	११	षष्टिश्च	षष्टीनि
५५०	३	चतस्रोंगुलयः	चतस्रोंगुलय
५५१	२	मेढ्र	मेढ
	९	रक्षेत्स्नावानि	रक्षेस्नावानि
५५३	१०	मंतराधौ	मतराधौ
५५९	२०	स्रोतसा	श्रोतसा
५६०	१४	तद्दुष्टि	तद्दुष्टि
५६२	४	पूर्वं	पूर्व
५६३	५	रूक्षा	रूक्ष
५६५	१२	संधुक्षितः	सधुक्षितः

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
५७०	२५	येनास्थ्यादयो	येनास्थ्यादया
	२७	तथोपचीयंते	तथोपचीयते
५७२	२७	किट्टौ	किट्टो
	२७	द्विधर्छतः	द्विधार्छतः
५७४	१२	कूष्मांड	कूश्मांड
५७६	१४	क्षयवृद्धि	क्षयावृद्धि
५७९	८	इत्यादि	इयादि
	८	अनिर्लेऽगस्येत्यादि	अनिर्लेऽस्येत्यादि
	२६	समानानां	समानां
५८३		श्लेष्मा	च्छेष्मा
५८३	२१	इतिकः	इत्यङ्
५८५	६	गुणमयीर्वदेत्	गुणमयीवदेत्
५८८	१०	स्निग्धो	स्निग्धोः
५९०	१	श्रीमभ्द्राजिष्णु	श्रीमद्राजिष्णु
५९१	८	तृतीयांशः	ततीयांशः
६११	१०	उपात्तं	उपातं
६२६	२६	बहुश्नाति	बन्हश्नाति
६२७	१०	उत्तरोष्ठं	उतरोष्ठं
६३१	१४	निःसारयतं	निः सारयतं
६३५	१९	वाताऽष्ठीला	वातऽष्ठीला
६३६	४	वंक्षणयोः	वक्षणयोः
६३७	१५	परिवर्जयेत्	परिवर्जयन्
६४७	१८	अरेर्दर्शन	अरेदर्शन
६४८	१५	सम्मुख	समुख
६५२	१५	वर्तते	वतते
६५८	१३	भक्ति	भक्तिः
	२२	उदाहृत	उदान्हृत
६६१	२५	स्मृतं	स्मृत
६६५	२६	प्राधान्यं	प्रधान्यं
६६६	९	कात्स्न्येंन	कात्स्र्यैन
६६७	१	देक्ष्यति	देक्ष्यते
	१९	मयुक्तं	युक्तं
	२५	मुपचय	नुपचय
६६८	५	प्रकोप	त्प्रकोप
	२०	मद्य	मध्य

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
६६९	१९	तंत्रकृत्	तन्त्रकृत्
	२१	शब्दानां	शशानां
६७०	१०	प्राणी	प्रांणी
६७०	२३	पादेऽतर्हित	पादेऽतार्हित
६७३	५	सज्वरस्यप्रीत्यप्रीती	सज्वरस्याप्रात्यप्रीती
६७३	१८	भेदः	भेद
६७४	२२	रूक्ष	रुक्ष
६७८	२५	प्रलापिता	प्रलापता
६७९	११	नष्टेऽमाविलयसत्	नष्टमावित्यसत्
६८३	१६	ज्वरे	ज्वरं
६८४	१०	भवत्वेन	भवत्वन
	२१	निरूपयति	निरूपति
६८६	१३	बलत्वेन	बलवेन
६८७	१२	सप्त	सत्य
	१६	बहुदोषो	बहुदोषा
६८८	४	मलकालाबलात्	मलकाबलाबलात्
	१६	सन्निपातेनेत्यसाधु	सन्निपातोनेत्यसाधुः
	१९	समुत्पन्नाः	समूत्पन्नाः
६९०	१४	किंचिदुत्पद्यमान	किंचिदुसद्यमान
६९१	३	चेति	चेती
६९२	८	ग्रहणाय	ग्रहाणाय
६९५	१३	दोषस्तृतीयकं	दोषतृतीयकं
६९८	१०	वीक्षते	वीक्ष्यते
७०१	१५	व्यभिचारासंभवात्	व्यभिचासभावात्
	२५	दूषणादपि	दूषणादति
७०२	४	वर्द्धनक्षपणौ	वर्धते क्षपणौ
७०३	११	साधनं	साधन
७०४	१४	प्रातिलोम्यं	प्रात्तिलोम्यं
७०५	१३	यत्प्रयोजित	यत्प्रयाजित
	२२	प्रवक्ष्यति	प्रवक्ष्यते
	२६	वक्ष्यति	वक्ष्यते
७११	४	हेतु	हेतुः
७१२	२३	स्त्रियता	स्त्रियते
७१३	१	कफमुदीर्य	कफमुदीर्यौ
	६	श्वसिति	स्वसिति

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	१२	संवेपथुः	संवपथः
७१५	१	वीक्ष्यते	वीस्यते
७१६	२९	प्रलाप	प्रलापः
७१७	११	पृषतो	पृषतो
	१८	गंभीरा	गभीरा
७१८	७	पुरुषस्य	पुरुष्यस्य
		शीघ्रविनाश	शीघ्रविश
७२०	१६	शरीरसंधी	शरीरसधी
७२१	२५	ऊर्ध्वे	ऊर्ध्व
७२२	७	कदाचिद्विड्	कदाद्विड्
७२६	१२	संश्रिते	संसृते
७२७	२५	कृच्छ्रेणवेगवत्	कृच्छेणवेगवान्
७२८	२	प्रसक्तं	प्रसक्त
७२९	२७	पित्तातृष्णा	पित्तात्तष्णा
७३०	३	कंडूः	कंडू
७३४	३	मंदादीन्	मदादीन्
७३५	२१	धर्माधर्म	धर्माधर्म
७३७	४	तथा	तया
७३७	३	माद्यंति	माद्यति
	१६	प्रलापश्छर्दि	प्रलापच्छर्दि
७३७	८	मदात्यया	मदात्यथा
७४१	८	शाम्यंति	शान्यंति
	१०	रौषधैर्विना	रोषधैर्विना
७४२	७	संगो	संगोः
७४४	४	गुदोष्ठो	गुदोष्ठ
	११	बली	बली
७४५	२७	दीरणयो	दीरणायो
७४६	१३	दुःखो	दुखो
	१७	उत्पित्सुष्वर्शःसु	उत्पित्सुष्वर्शःस्सु
	२१	श्छिद्रन्निव	श्छिद्रनिव
७४७	११	सन्निभा	संन्निभा
७४८	६	पार्श्वांस	पाश्वास
७४९	५	रुजाः	रुजा
७५०	१	कलुषेंद्रियः	कलुशेंद्रियः
	३	इत्यादिकं	इत्यादिक

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	८	पीड्यते	पीड्यत
७५१	४	श्छर्यादयः	श्छर्यादस्यः
७५२	१२	स्वरं	स्वर
	१६	तोद्	दोद्
७५३	५	पूर्ववद्	पूववद्
	९	षड्विधो	षड्विधा
७५८	५	पुनरग्निः	पुनराग्निः
७६०	१५	प्राग्रूपं	प्राग्रूप
७६४	१५	वर्तितं	वार्तितं
	२७	मूत्रमल्पं	मूत्रस्याल्पं
७६५	१२	च्युतं	च्युता
	१८	संसृष्टं	संसृष्ट
७६६	१३	समंतात्पीड्यते	समंतात्पीड्यते
७६७	१०	गोरसं	गारसं
७६८	२७	विशेषतः	विशेषताः
७६९	११	मूत्रादाविलं	मूत्रादाविलं
७७०	१३	स्पर्शैः	स्पर्शैः
७७१	१७	मार्गावृत	मागावृत
७७२	६	माधुर्यमतो	माधुर्यमतो
७७६	२४	स्नावासृक्कुंडराश्रयः	स्नावासृक्कुडराश्रयः
७७९	२०	कुक्षा	कक्षा
	२६	प्रमोहादयः	प्रमोहादयाः
७८१	१२	स्तैस्तै	तैस्तै
७८३	४	क्षोमं	क्षोम
	१४	भवंती	भवती
७७४	२०	अतीसाराद्ये	अतीसारोद्ये
७८५	७	तस्मात्पित्तादीनामुत्पत्ति	तस्मापित्तादीनामुत्पति
७८६	२	कर्शना	कर्शणा
	१०	विट्संगः	विट्सनंः
	२२	स्वस्थानं	स्वस्थाम
	२६	मास्पदं	मास्पंदं
७८८	५	बहुव्रोहिरुत्तर	बहुव्रीहि। रुत्तर
	१३	श्लेष्मात्तथा	श्लेष्मात्तथा
७८९	१२	एवाश्रयो	एवाश्रया
	१८	रभिधीयते	रभीधीयते

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	२३	लक्षणमाह	लक्षमाह
७९४	१०	श्वासः	श्वास
	२६	दत्ते	दते
७९६	१०	ज्वरतृड्	तृड्ज्वर
७९७	६	वर्धयेत्तदधो	वर्धतेतदधो
	८	छिद्रोदर	छिद्रोदर
७९८	१७	स्थानतश्च्युताः	स्थानतःश्च्युताः
८००	३	सयत्नसाध्यं	सयन्नसाध्यं
	१६	निदानाद्युक्तैः	निदानाद्युक्तः
८०१	१६	सन्नसक्थोज्वरी	संन्नसक्थिर्ज्वरी
	२२	लक्ष्यंते	लक्षंते
८०३	५	पित्तं	पित्त
	११	मधुरा	मघुरा
	२७	कोष्ठः	काष्ठः
	२५	दाहाविपाक	दाहावीपाकः
८०४	१	तदुक्त	तदुक्त
८०६	१२	मैथुनं	मेथुनं
८०७	१३	द्वात्रावल्पो	द्वात्रमल्पो
	१५	वाता	पाता
८०८	१३	उदध्यनिलैर्	हिमनिलोदध्यनिलैर्
८०९	२१	साध्यंतइति	साध्यतइति
८१०	३	संतो	संता
	१५	सर्पौ	सर्पौ
८१६	१५	कृमि	कृमिं
८१७	१	रुक्क्लेदं	रुक्क्लेदं
	७	मत्स्य	मत्स्त्य
	९	मत्स्य	मत्स्त्य
८२०	४	दाहादीनि	दाहदीनि
८२१	८	स्फुलिंगानि	स्फुल्लिंगानि
८२२	६	वर्णेनैवेदृक्	वर्णनैववेदृक्
८२३	१०	पुरीषं	पुरषं
८२४	११	स्रवण	श्रवण
	१३	कफादौ	वफादौ
८२७	५	व्यापारश्च	व्यापारश्चेति
८२८	१८	विसूचिकाः	विषूचिकाः

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	२४	रूक्षणे	रूक्षेण
८२५	१७	संजन्निव	संजंन्निव
८३६	१	संयुतौ	सयुता
८३६	१९	मूलस्तंभ	मूलस्कंभ

॥ श्री ॥

श्रीमहागणपतये नमः। श्रीआनंदिनीमठाय नमः। दीप्त्या यस्येंद्रनीलोपलशकलरजोनीलया नीलिताभां लक्ष्मीमुत्तप्तभास्वत्कनकरुचिमपिस्पर्शरोमांचितांगीं। कालीत्याशंकमानः स्फुरदधरपुटश्चक्रपाणिः किलाभूद्भर्तालोकस्य शश्वत्स भवतु भवतां भूतये पद्मनाभः ॥ १ ॥ कोमत्सरिणिलोकेऽस्मिन्विद्वान्किंचिच्चिकीर्षति। किंतु कश्चिद्भवेत्साधुस्ततोयं मत्परिश्रमः॥२॥ श्रीमन्मृगांकतनयष्टीकामष्टांगत्हृदयस्य । श्रीमानरुणः कुरुते सम्यग्द्रष्टुः पदार्थबोधाय ॥ ३ ॥ इहहि शास्त्रारंभे शास्त्रपरिसमाप्तये सर्वएव सभाभूषणभूता निखिलजनजनितप्रमोदसंदोहा रुचिररुचिरचितवचनचंदनचर्चितप्रबंधाः प्रबंधविरचनप्रवरा इष्टदेवतानमस्कारं तंत्रकारा विदधुः। तदयमपि तंत्रकारोभीष्टदेवतानमस्कारपुरःसरं तंत्रमारिरिप्सुरिदमाह ।

रागादिरोगान् सततानुषक्तानशेषकायप्रसृतानशेषान्।
औत्सुक्यमोहारतिदान् जघान योपूर्ववैद्याय नमोस्तु तस्मै ॥१॥

रागआदिर्येषां ते रागादयः। आदिशब्देन द्वेषलोभादिपरिग्रहः। रुजंती तिरोगा देहमनसी संतापयंतीत्यर्थः। ननु मनःस्थितत्वान्मनएव ते रुजंतीति वक्तुं युक्तम्। मैवम्। देहमनोलक्षणयोर्वस्तुनोराधाराधेयभावेन स्थितत्वाद्द्वयोरपि संतापोयुक्तः। यथा आधेयेनायोगोलकेन संतप्तेन तदाधारस्य कटाहादेः संतापः। आधारेण च कटाहादिना संतप्तेन आधेयस्य घृतादेः संतापः। तदेवं रागादयो द्वयं रुजंतीति न्याय्यमेतत्। तथा सततानुषक्ताः सर्वकालं प्रसृताः सहजाइत्यर्थः। अशेषकायप्रसृता अशेषश्चासौ कायश्चाशेषकायः। तत्र प्रसृता अनुगताः। यद्वा ऽशेषाश्च ते कायाश्चाशेषकायाः। सर्वाणि शरीराणि गजतुरगोरगादिसंबंधीनि तानि प्रकर्षेण सृता गताः। तथा न विद्यते शेषो येषां ते ऽशेषाः सर्वे समूलाः सबीजा इत्यर्थः। तथा औत्सुक्यमोहारतिदा औत्सुक्यं विषयोत्कंठा तत्रोभिलाषः। मोहः कार्यानभिज्ञत्वं। अरतिरनवस्थितिः। स्थानासनादिष्वौत्सुक्यं च मोहश्चारतिश्च ता ददति ये रागादयस्तएवम्। तानेवंविधान् यो भगवान् जघान तस्मै तथाभूतायापूर्ववैद्याय न-

मोस्तु तं पूजयामीत्यर्थः। अतएवासावपूर्व आश्चर्यभूतो वैद्यो ऽन्यो हि यो वैद्यः स ज्वरादीनप्यचिरोत्थितान् रोगानेतद्विशेषणैरपरामृष्टान्न तथा हर्तुं समर्थः। किमुत रागादीनसाध्यलक्षणलक्षितांस्तथाचा साध्यलक्षणम्। अनुपक्रम एवस्यात् स्थितोत्यंतविपर्यये। औत्सुक्यमोहारतिकृदिति। यदिवा न विद्यते पूर्वो यस्मादसावपूर्वः पूर्वेभ्यः प्रथम इत्यर्थः। अपूर्वश्चासौ वैद्योऽपूर्ववैद्यइत्यर्थः। एवंविधं चाभिमतनमस्कारश्लोकं विरचयन् ग्रंथकृद् ग्रंथस्य रोगोपशांतिः प्रयोजनमिति प्रतिपादयति। तथा चाह चरकमुनिः। धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तंत्रस्यास्य प्रयोजनमिति। एवं च धातुसाम्येन प्रयोजनेन प्रयोजनवदिदं तंत्रम्। तथा तत्पाठात्तदर्थावबोधात्तद्विध्यनुष्ठानाच्चारोग्याख्यस्योपेयस्य तथाभिमतस्यायुषः परस्य पुरुषार्थस्य मोक्षाख्यस्य च परमार्थत इदमेव तंत्रमुपायः। अस्माच्चोपायोपेयलक्षणसंबंधवच्च हेतुलिंगौषध्याख्यस्कंधत्रयमस्याभिधेयं तेनाभिधेयेनाभिधेयवत्तंत्रम्। एवं च ग्रंथकृतात्र प्रयोजनसंबंधाभिधेया युक्त्यैवोक्ताः। इंद्रवज्रोपेंद्रवज्राविरचितत्वादुपजातिवृत्तम्। अनंतरापादितलक्ष्मशोभौ पादौ भवेतां विविधैर्विकल्पैः। यासामिमावन्यथतिप्रपंचो स्मृताः स्मृतिज्ञैरुपजातयस्ताः। सर्वत्रैव चात्र तंत्रे ऽनुष्टुभा समानीप्रमाणीवितानादिभेदभिन्नतया विरचनं यत्पुनरवसरांतरे वृत्तांतरविरचनमिह तत्सलक्षणं व्यंजयिष्यामः।

इदानीमिष्टदेवतां नमस्कृत्य शास्त्रकारस्तंत्रमारिरिप्सुरिदमाह। अथात इत्यादि।

अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।

अथशब्दोऽस्मिन्मंगलाधिकारानंतर्येषु द्रष्टव्यः। मंगलादीनांहि शास्त्राणां तदध्येतृणां निष्प्रतिबंधा प्रवृत्तिरभिप्रेतार्थसाधनाय जायते। अथशब्दश्चायं मंगलार्थः। तथा चोक्तम्। ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कंठं भित्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मंगलौ स्मृताविति। अतोऽधिकारे। आयुष्कामीयं शास्त्रमधिक्रियते यावदतऊर्ध्वं प्रतन्यत आतंत्रपरिसमाप्तेस्तत्सर्वमायुष्कामीयं वेदितव्यम्। अत आनंतर्येच। नमस्कारादनंतरमायुष्कामहितं व्याख्यास्याम इति। कथंपुनरेकस्यैव तंत्रकारस्य व्याख्यास्याम

इति बहुवचनं युज्यते । ब्रूमः । अस्मदोद्वयोश्चेत्येकत्वेपि बहुवचनविधा-
नादभिलषंति। युक्तमेवात्रैकस्मिन्नपि बहुवचनं। तथाच मुनिः। आयुः शरी
रेंद्रियसत्वात्मसंयोगधारि जीवितम् । नित्यगश्चानुबंधश्च पर्यायैरायुरुच्यते।
एतीत्यायुः । संततं यातीत्यर्थः । एवंविधं गत्वरस्वभावमपि हिताहारवि-
हारसेवादिभिरहितवर्जनेन च कथमेतत् स्थिरीभवेदित्येवं कामयंते ये ते
आयुष्कामाः । तेभ्यो हितः आयुष्कामीयः । सपुनरायुर्वेदागमादिप्रकरण-
समुदाय आयुष्काममयमानेनेत्यादिकः । आयुष्कामीय इति इसुसोःसामर्थ्ये
इति षादेशः । तस्मै हितमितिछः। आयुष्कामीयशब्दोऽध्यायविशेषणार्थो।
नीलोत्पलदलवत् । बहुष्वध्यायेषु सत्सु कतममध्यायं व्याख्यास्याम आयु-
ष्कामीयमिति । अधिकृतोध्ययनायेत्यध्यायस्तं व्याख्यास्यामः । विविध
प्रकारेण विशेषेण वा कथयिष्यामः । आयुष्कामैः पूर्वं दृष्टत्वादस्याध्या-
यस्यायुष्काम इतिसंज्ञा । अर्थगतिमधिकृत्याध्याय इति नाम । तथा
चोक्तम् । अधिकृत्येयमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठितेति । तत्र पदसमुदायो
वाक्यं वाक्यसमुदायः प्रकरणं प्रकरणसमुदायो यः सोऽध्यायः अध्या-
यसमुदायः स्थानं स्थानसमुदायस्तंत्रमितिविशिष्टशब्दो नानार्थः । आङ्
भिविधौ । उत्तराख्यश्चायमलंकारः । तस्य हि लक्षणं । उत्तरवच-
नश्रवणादुन्नयनं यत्र पूर्ववचमानां क्रियते तदुत्तरंस्यादित्यादि । ततोनेन
वाक्येन शिष्यवचनमीदृशमुन्नीयते । संसारेऽस्मिन्नमी प्राणिनो नानारो-
गानीकाभिभूतास्त्रातारमलभमानास्त्रिवर्गाद्भ्रश्यंते । तत्कोनुभगवन्नत्रोपायः
स्यादिति कृतप्रश्नो गुरुः प्रतिजज्ञे । अथ शिष्यवचनानंतरमतो हेतो
र्यस्मादयं शिष्यः श्रुतकुलशीलादिसंपन्नोधीमेधागुणभूषणभूतो विविधैः
प्रकारैराशिष्यबोधोत्पत्तेरायुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामो वर्णयिष्यामः ।
ननु कीदृशं तद्विविधप्रकारमाख्यानम्। ब्रूमः । पदतस्तदर्थतः प्रयोजनतश्चो
द्यतः परिहारतः संबंधाभिधेयतश्च । पदतो यथायुरितीदं पदम् ।
तदर्थतो यथैतीत्यायुः । प्रयोजनतो यथाऽत्रैवधर्मार्थसुखसाधनं ।
चोद्यतो यथा ननु कथमेतत्केवलं धर्मार्थसुखसाधनमितिवक्तुं पार्यते ।
यतोस्यायुषः कर्मैव केवलं धर्मसाधनमिति वक्तुं नो पार्यते । यतो
स्यायुषः परिपालनार्थं विशस्ताः काकगृध्रभासादयो राजयक्ष्मचिकि-
त्सिते भोज्या इत्युक्तम् । अभक्ष्याश्चैते । श्रुतिस्मृत्योरभक्ष्यत्वेनोक्तत्वात् ।

एवमभक्ष्यभक्षणाद्धिंसया च पापयोगस्तद्योगाच्चाधर्मसाधनं न धर्मसाधनमिति। परिहारतो यत्नैवंपरिहारो यज्ञाधिकारिशरीरनिमित्तं काकादीनां विशसनं भक्षणं विधीयमानं नाधर्माय। इतरथा क्रीडार्थं क्रियमाणमधर्मायैव। तथा च काकादयोपि तत्साधनोपयोगाद्धर्मेण तत्फलेन संबंध्यंते यज्ञिया इव पशवस्तदेवमायुषो धर्मसाधनत्वं स्थितं। संबंधाभिधेयौ तूक्तावेव। ननु संत्येवान्यान्यपि महर्षिप्रणीतान्यायुर्वेदतंत्राणि किमनेन तंत्रेण कृतेनेति। अत्र ब्रूमः। अपरतंत्राणां सावद्यत्वादिदमुच्यते। अन्यानि हि तंत्राणि सदोषाणि। तथा हि। यदेतत्तावद्भगवता चरकमुनिना प्रणीतं तंत्रं रत्नाकरइव गांभीर्यातिशययोगाद् दुर्बोधं। तस्यापि सदोषतां प्रकटयंति वाचाटाः। तथाह्यादौ तत्सूत्रम्। अथातो दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति। अत्र दीर्घजीवितीयइति शास्त्रादाव युक्तम्। यतोदीर्घजीवितमन्विच्छन्नित्यस्यानुकरणंदीर्घजीवितमिति। सोस्मिन्नध्यायेऽस्तीति छः। तस्याध्यायानुवाकयोर्लुकि सति दीर्घं जीवितमिति प्राप्नोति। तदिदमविदितपरमार्थशब्दस्वरूपाणां वचनम्। तथाहि। अध्यायानुवाकयोरित्यादौ सूत्रे विकल्पेन चायं लुगिष्यत इति जगाद जयादित्यः। तेन लुकः पाक्षिकत्वादत्र लुक् न भवतीत्येवं युक्तमुक्तमिदं। दीर्घशब्देन गुणोऽभिधीयते जीवितशब्देनापि गुणएव तस्माद्द्वयोरपि गुणत्वादाधाराधेयभावो न युक्तो यतोगुणाश्रयो नोक्त इति। तथा च वैशेषिकाः। निर्गुणागुणा इति। अथ कालशब्दं लुप्तस्वरूपं निर्दिश्य दीर्घजीवितीयशब्दो निर्दिश्यते तदा युक्तमेवैतत्। इंद्रियोपक्रमणीये ऽध्याये छप्रत्ययोत्पत्तिः कथमेवं विधीयतां यतोऽस्मिन्नध्याय इंद्रियोपक्रमणशब्दोनास्त्येव। एवमपामार्गतंडुलीये ऽपामार्गतंडुलशब्दस्याभावाच्छप्रत्ययोत्पत्तिर्दुर्लभा। तथा दिव्यांभसोगांगसमुद्रभेदः परीक्षा च नोक्ता। प्रत्युत तत्र पठ्यते। जलमेकविधं सर्वं पतत्यैंद्रं नभस्तलात्। तत्पतत्पतितं चैव देश कालावपेक्षत इति। तथा नालिकेरोदकस्यगुणा नोक्ताः। तथापक्कथितक्षीरस्य स्वरूपविशेषो नोक्तः। तथा कषाये कियदौषधं कियद्वरो वं कथनीयमित्यादि च नोक्तम्। मिश्रके स्नेह एवमभ्यधादसौ। त्रिवृत्तां त्रिफलां दंतीं दशमूलं पलोन्मितम्। चतुर्गुणं जलं दत्वेत्यादि। तदेषामौषधानां कियन्मानमपि सलिलेनैतावता कीदृशं किमुत क्वाथनिर्यासा

विति। तथा कथितशीततोयमपि कियता पाकेन पथ्यं भवतीति नोक्तम्। मुद्गोग्राहीति च नोक्तम्। तथाच तत्पाठः कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः। विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गस्तूक्तोत्तमोत्तम इति। तथा वास्तुकादीनां लघुत्वं नोक्तम्। तथाच तत्पाठः। पाठामुषासठीशाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम्। विद्याद् ग्राहि त्रिदोषघ्नं भिन्नवर्चस्तु वास्तुकमिति। तथेक्षुवर्गे शैत्यात्मसादान्माधुर्यात्पौंड्रकाद्वांशिकोवरइत्यसावभ्यधात्। पौंड्रकश्च वांशिकाद्वर इति सुप्रसिद्धमेतत्। अत्र मतिवैभवाद्भट्टारकहरिश्चंद्रो व्याख्याविशेषमवोचताम्। यथा पौंड्रकाद्वांशिकोऽवर इति। एवं चैतदुपन्नमेव। तदेवमात्रेयस्यापितंत्रे यतो बहवो दोषा उद्भाव्यंते ततः कागणना तंत्रांतराणाम्। तथा वेदोत्पत्तिरिति संज्ञा तंत्रेऽस्मिन्सदोषत्वान्नकृता। तथा हि। आयुषोवेद आयुर्वेदस्तस्योत्पत्तिरायुर्वेदोत्पत्तिरितिभवितव्यं। अत्रकेचिदाहुः। आयुःशब्दलोपं कृत्वेह निर्देशः कृतः। एवमपि सति लोपस्तावदमंगलः। सोप्यायुषः सच शास्त्रादावित्यन्याय्यैवैषा संज्ञा। किंच वेदोत्पत्तिरित्येतदपितावदुक्तं न युज्यते। नित्यत्वादस्यवेदस्य। नित्योह्ययमायुर्वेदः संतानादिनित्यत्वात्। तथा ह्यायुःसंतानः सर्वप्राणिसंवेद्यशरीरापरशरीरगो मनःप्रबंधमित्यतया नित्यः। अस्य नित्यत्वादायुर्वेदोपि नित्यः। नित्यत्वाच्चास्योत्पत्तिमत्त्वं वक्तुमयुक्तं। नन्ववबोधोपदेशाभ्यामुत्पत्तिरस्योपलभ्यते। यतः प्रागुपदेशान्नासावुपलभ्यते। अतउपदेशानंतरमुपदेशद्वारेणोपलभ्यते। तस्मादवबोधोपदेशावस्योत्पत्तिकारणत्वेन कल्पयित्वोत्पत्तिमत्त्वमस्योच्यत इति केश्चिदूचे। नैतद्युक्तम्। यतः सतोबोधोपदेशौ स्तः नासतः। तथाचाचष्टे लोकः। अमुना गुरुणा छात्रायोपदिष्टं शास्त्रमिदमिति। सतएवोपदेशावबोधौस्तः। तस्मान्नावबोधोपदेशावस्योत्पत्तिकारणमित्यतोपि हेतोर्वेदोत्पत्तिसंज्ञेत्ययुक्ता। इति संज्ञानां सावद्यत्वंनिरूप्य निरवद्यायुष्कामीयसंज्ञा हि तंत्रे कृता। यथोच्चारितमात्रयैवाऽशेषस्तंत्रार्थः प्रकाश्यते। प्रतिस्थानं च योध्यायः प्रथमस्तत्संज्ञयास्थानार्थः। अन्ये च येऽध्यायास्तंत्रेस्मिंस्तत्संज्ञाभिर्यथास्वतंत्रमर्थजातं प्रकाशयंतइति।

इदमिदानीं पृच्छ्यते तंत्रकारः। यदस्मिंस्तंत्रे किंचिदुच्यते स्म भवद्भिस्तत्स्वबुद्धिपरिकल्पितमुत। नेत्याह।

इतिह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

इति शब्द एवमर्थे। यथा इतिहस्म तानाह। इशब्दोऽनुकंपायां ब्रूधातोः स्म उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट्स्मइति लट् आहादेशः। अत्रेरपत्यमात्रेयः। इतश्चानिञइतिढक्। आत्रेय आदिर्येषां धन्वंतरिप्रभृतीनां त एव महांतश्च ते ऋषयश्च महर्षयः। महत्त्वं तज्ज्ञानातिशययोगात्। तेनायमर्थोंनेन कारणेनानुकंपया न तु फलाकांक्षया। भगवंत आत्रेयादयो महर्षयोऽब्रुवन् नास्माभिः स्वमतिपरिकल्पितं किंचिदप्यत्रोक्तं। केवलं दूतसंदेशवचनन्यायेन युगानुरूपः क्रममात्रोन्यथा कृतइत्यर्थः। तथा चास्यैव संग्रहे। न मात्रामात्रमप्यत्र किंचिदागमवर्जितम्। तेर्थाः सग्रंथसंदर्भः संक्षेपाय क्रमोन्यथेति। तदेवमागमप्रामाण्यमस्य तंत्रस्येत्युक्तं भवति।

आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम्।
आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ २ ॥

आयुर्वेदयति ज्ञापयति प्रकृतिज्ञानरसायनदूतारिष्टाद्युपदेशादित्यायुर्वेदः। तस्योपदेशा आयुर्वेदोपदेशाः। उपदिश्यंत आयुर्वेदार्थाउपपत्तिभिरित्युपदेशा आयुर्वेदतंत्राणि। तेषु परमादरः पाठावबोधानुष्ठानरूपउत्कृष्टोयत्नः कार्यः। आयुर्वेदोपदेशेष्विति बहुवचननिर्देशादयमर्थो बोध्यते। बहुष्वायुर्वेदतंत्रेषु यत्नः कार्योऽनेकायुर्वेदावलोकनाच्चिकित्सायां वैद्यस्य मनागपि संदेहो जायते। किंकुर्वता पुरुषेण। आयुः कामयमानेन जीवितमभिलषता। किंभूतमायुः। धर्मार्थेत्यादि। ध्रियते लोकोऽनेनेति धर्मः। अर्थ्यते याच्यतइत्यर्थः। सुखं द्विविधम्। तादात्विकमात्यंतिकंच। तादात्विकं कियत्कालांतरास्थायित्वात्सुखावभासं न परमार्थतः सुखम्। तथाचोक्तम्। तादात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोनुरज्यतइति। तदेतत्संज्ञामात्रेण सुखं न त्वत्यंतमिति प्रदर्शयितुं सुखसंज्ञेष्विति मुनिनोक्तं। आत्यंतिकं सुखंमोक्षाख्यं यत्र न दुःखानां श्लेषः। तेषां साधनमुपायोधर्मार्थसुखसाधनम्।

अथास्यायुर्वेदस्य गौरवोत्पादनायागमशुद्धिं दर्शयति। ब्रह्मेत्यादि।

ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत्।
सोश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोत्रिपुत्रादिकान्मुनीन् ॥ ३ ॥
तेऽग्निवेशादिकांस्तेतु पृथक् तंत्राणि तेनिरे।

ब्रह्मा आयुषो वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं दक्षमजिग्रहद् अवाबोधयत् । स्मृत्वेत्यनेनैतद्गमयति ब्रह्मणः स्मर्तृत्वमेवात्र न कर्तृत्वम् । नित्यत्वादायुर्वेदस्य । नित्यत्वं चास्य प्राक् प्रत्यपादि । ग्रहेर्ण्यंतस्यात्र बुद्ध्यर्थत्वात् प्रजापतिशब्दस्य गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा । स प्रजापतिरश्विनावजिग्रहत् । तौ सहस्राक्षमिंद्रमजिग्रहतामिति वचनविपरिणामेन संबंधः । शक्रोत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् बोधयामास।अत्रिपुत्रआत्रेयआदिर्येषां धन्वंतरिनिमिकाश्यपादीनां त एवं ते चात्रेयादयोग्निवेशादिकानजिग्रहन्। ते त्वग्निवेशादयः षट् पृथक् प्रत्येकं तंत्राणि शास्त्राणि अग्निवेशभेडजातूकर्णपराशरहारीतक्षारपाणिनामाभिधेयानि तंत्राणि तेनिरे विस्तारितवंतश्चक्रुः । तंत्र्यंते धार्यंत आयुर्वेदार्था एभिरिति तंत्राणि ।

ननु यदि तैस्तंत्राणि पुनर्युगानुरूपसंदर्भैः संगृहीतानि तत्किमिदानीमनेन शास्त्रेण कृतेनेत्याह । तेभ्य इत्यादि ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णेभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः ॥ ४ ॥
क्रियतेऽष्टांगहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम् ।

तेभ्योग्रंथेभ्योऽतिविप्रकीर्णेभ्यो विक्षिप्तेभ्यउच्चावचोक्तार्थतयैवेतश्चेतश्चगतेभ्योऽतएव कश्चिदेवार्थः कस्मादेव तंत्रांतराज्ज्ञायते । यथा शल्यचिकित्सा सुश्रुतप्रणीतात् तंत्रादेवावगम्यते न तथाग्निवेशादिकात् । ऊर्ध्वांगचिकित्सा च जनकप्रणीतात्तंत्राद्यथावगम्यते न तथा सुश्रुतप्रणीतात् । अतः प्रायोबाहुल्येन सारतरोच्चयः क्रियते । उच्चीयंते संगृह्यंते विक्षिप्ताः पदार्था अनेनेत्युच्चयः । यथावा यवादीनां बहुक्षेत्रजातानामेकस्मिन् स्थान उच्चयो विधीयते राशीकृत्यस्थापनं तथेह सारतराणामुच्चयः । सारतरग्रहणेनैतद्द्योतयति संग्रहेणैव साराणामुच्चयः कृतः । अनेन तथा सारतराणां प्रदेशानामुच्चयः क्रियते इति किं नाम । अष्टांगहृदयमेतच्च सान्वयार्थमस्य नाम यथा शरीरस्य सर्वावयवेभ्यः प्रधानदेशो हि हृदयं तथेदमष्टांगायुर्वेदस्य प्रधानभूतत्वाद्धृदयमिवहृदयं । तथा च तंत्रांते वक्ष्यति । हृदयमिवहृदयमेतदित्यादि । अष्टौ च तान्यंगान्यष्टांगानि तेषां प्रत्येकं हृदयं सारतरसंग्रहणात् । कीदृशमष्टांगहृदयम् । नातिसंक्षेपविस्तरं । संक्षेपश्चविस्तरश्चसंक्षेपविस्तरौ । अतिशयेन संक्षेपविस्त

रो यत्र न तन्नातिसंक्षेपविस्तरं। अतिशब्दस्यात्र प्रत्येकं संबंधः। अतिसंक्षेपं किंचित्तंत्रं यथा सिद्धसारादि किंचिच्चातिविस्तरं यथासंग्रहादि । इदं तु तंत्रं नातिसंक्षेपविस्तरं। अतिसंक्षेपोक्तं स्वल्पधियां नोपकृतये। तेषां हि यथोक्तागममात्रं श्रेयो न तु वाक्यार्थपर्यालोचनादधिकः परामर्शः । अतिविस्तीर्णं तु पाठावबोधानुष्ठानैस्तेषां दुःशक्यं स्यात् । तस्मादल्पमध्योत्कृष्टबुद्धिशिष्यहितार्थं तंत्रमेतदुद्दिष्टम् ।

कानि पुनस्तान्यष्टांगानीत्याह । कायेति ।

कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ॥ ५ ॥
अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ।

कायश्च बालश्च ग्रहश्चोर्ध्वांगं च शल्यं च दंष्ट्रा च जरा च वृषश्चेतीतरेतरद्वंद्वः । ननु सर्वस्याः चिकित्सायाः कायाश्रितत्वात् कायशब्दोऽर्थादाक्षिप्त एव तत्किमर्थं कायशब्द उपादीयते । ब्रूमः । प्रकर्षोयथाभिरूपाय कन्या देयेत्यत्राभिरूपग्रहणादभिरूपतमायेति प्रतिपाद्यते । तथेहापि प्रकृष्टो यः कायः संपूर्णधातुः प्रकृष्टा च यावस्था तया युक्तस्तत्संग्रहार्थः कायशब्दउपात्तः । तथा चिञ्चयन इत्यस्माद्धातोर्व्युत्पादितः कायशब्दः । चीयते प्रशस्तदोषधातुमलैरिति कायः । तदेवं सर्वशरीरोपतापकानामामपक्वाशयस्थानोद्भवानां ज्वररक्तपित्तातिसारादीनां रोगाणां यत्रोपशमयोगो निगद्यते तत्कायचिकित्सानामांगम् । बलसत्वसंपूर्णधातुत्वात् यौवनावस्थकायस्य प्रथमनिर्देशः । बालदेहेऽसंपूर्णबलधातुत्वादप्रकृष्टवयोवस्था प्रभावात् तच्चिकित्सांगं पृथङ्निर्दिष्टम् । तथा बालोपयिकभेषजं धात्रीदुग्धलक्षणं दुग्धोद्भवव्याधिप्रशमादिनिर्देशाच्च । नन्वेवं वृद्धस्य प्रकृष्टवयोवस्थाया अभावात्तद्देहे कायचिकित्सेति कथं व्यपदेशः स्यात् । अत्र ब्रूमः । भूतपूर्वगत्या वृद्धदेहेन हि प्रकृष्टतयावस्था पूर्वमनुभूता। अतो भूतपूर्वगत्या तत्र कायचिकित्सोपदेशो युक्तः । एवं ग्रहचिकित्सा नाम यत्र देवादिग्रहगृहीतानां प्राणिनां शांतिकर्म विधीयते । यत्रोर्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां नेत्रकर्णघ्राणादिसंश्रितानामाश्चोतनशलाकादिनोपशमोवर्ण्यते तदूर्ध्वांगचिकित्सानामांगम्। अत्र च जन्मनः प्रभृति विचारोपदेशाद्बालचिकित्सैव प्रागवक्तुं युक्ता । किंतु कायचिकित्सा प्राधान्यात्प्रागुपन्यस्ता। ततोऽनंतरं बाल

चिकित्सा। बालस्य च ग्रहसंबंधाद्ग्रहचिकित्सा। ततः शरीरस्य मूलरक्षार्थं मूर्ध्वांगचिकित्सा शालाक्यं नाम। ततः शस्त्रसाधनसामान्येन शल्यचिकित्सा। पीडाकरणसमानत्वात्। दंष्ट्राचिकित्सा दंष्ट्राविषात्मिका विषेणाशु च मरणे संभाव्यमाने रसायनोपयोगोयुक्त इति रसायनचिकित्सा। अथवा विषस्य रसायनजेयत्वाद्रसायनकथनप्रस्तावः। ततोनंतरं वाजीकरणस्य भरणेन प्रस्तावः। तथा चाधीते ग्रंथकृत्। वाजीकरणमन्विच्छेत्संततं विषयीपुमानिति। रसायनस्य पश्चादित्यर्थः। अत्राल्पदुष्टरेतसां तदाप्यायनप्रसादोपजननरूपा चिकित्सा क्रियते तद्वाजीकरणम्।एवमेतानि कायादीनि तस्यायुर्वेदस्याष्टावंगान्याहुर्वदंति। ब्रह्मात्रेयादयइति शेषः। येषु कायादिषु चिकित्सा संश्रिता व्यवस्थिता चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयत इति मुनिप्रोक्तलक्षणं नेह तंत्रकृद्व्यधत्त। चिकित्साशब्दादेवार्थस्य लब्धत्वात्। तथा च निर्देष्टुमाह। निदाक्षमाव्याधिप्रतिकारविचारणासु सा निष्पद्यत इति। किनेर्धातोर्व्याधिप्रतिकारएवास्य व्युत्पादितत्वात्।

कायस्य दोषधातुमलसमुदायत्वात्तानेव दोषादीन् निर्दिदिक्षुराह। वायुरिति।

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः॥ ६॥

चस्समुच्चये। कफोदोषमध्ये समुच्चीयते। इत्यनेन प्रकारेण समासतः संक्षेपात् त्रयोदोषाः। ननु प्रस्तुतत्वादिह धातुसंज्ञया वातादयो निर्देष्टुं न्याय्या न दोषसंज्ञया। अस्त्येवैतत् किंतु रसादिदूषणपूर्वकमेषां विकारकरणे सामर्थ्यमिति प्रदर्शनार्थं दोषसंज्ञया ते निर्दिष्टा न धातुसंज्ञया।नह्येते धातुरूपा जातु विरूद्धत्वं कुर्वते देहधारणवर्द्धकत्वात्।एते मुनिनापि चरकेण पूर्वं दोषसंज्ञयैव निर्दिष्टाः। तथा च तद्ग्रंथः। वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शरीरे दोषसंग्रह इति। वातपित्तकफादोषास्त्रयएव समासत इत्येवं निर्देशो कर्तव्ये यदेषां पृथग् विभक्त्या निर्देशः कृतः समप्रधानत्वख्यापनार्थः। बहुवचनादेव त्रित्वे लब्धे त्रिग्रहणं नियमार्थं। त्रयएव दोषा न चतुर्थोस्तीति। तंत्रांतरीयाहि चतुर्थं दोषमीहंते तेषां ह्ययमभिप्रायो यथा दोषाणां स्थानलक्षणकार्यविका-

रचिकित्साद्युपदेशस्तथा रक्तस्यापि। तत्र स्थानं सर्वदेहव्यापित्वेपि प्लीहयकृती। लक्षणं च पद्मेन्द्रगोपहेमादीत्यादि। कार्यं देहस्योत्पत्तिस्थिती। विकारो विसर्पप्लीहादि चिकित्सा शिराव्यधादिकं कर्मेति। तदेतदसारं। वातादयो ह्यस्य दूष्यस्य सतः कथं दोषत्वं कर्तुं पारयंति। यतः प्रधान्यादन्वयनामत्वाच्च वातादीनामेव दोषत्वं नरसादीनां। वातादयो हि स्वातंत्र्यात्प्रधानाः। दूषयंतीति दोषा इति तेषामेव चानुगतार्था संज्ञा प्रवृत्ता। रसाद्यास्तु पारतंत्र्यादप्रधानाः। ते च वातादिभिर्दूष्यंत इति दूष्याः। तस्माद्रक्तस्य दूष्यत्वं नदोषत्वं। यद्येवं वातादीनामन्योन्यदूषणाद्दूष्यत्वं स्यात्। पित्तेन हि श्लेष्मा दूष्यतइति दृश्यते। यथा पांडुरोगनिदाने। पित्तप्रधाना इत्यारभ्य यावत् श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्येत्यादि। तदत्र श्लेष्मा पित्तेन दूष्यते। तथा श्लेष्मवद्रक्तस्यापि दोषत्वप्रसंग इति यो मन्येत तं प्रति ब्रूमः। विषमउपन्यासः। वातादयो हि सर्वदैव रसादीन् दूषयंति नतु रसादयः कदाचिदपि वातादीन् दूषयंति वातादीनां तु मध्याद्यदि कश्चिद्दूष्यति सतेषामन्यतमेन। तथा च प्रकृतिलक्षणे वातप्रकृतेः पित्तप्रकृतेश्च यथा लक्षणं दृश्यते नैवं रक्तप्रकृतेः। तथा च तंत्रकारेण ज्वरादयो वातादिविशेषणविशिष्टा एवोक्ताः। यथा वातज्वरोयं पित्तज्वरोयं श्लेष्मज्वरोयं। नतु रक्तज्वरोयमिति निर्दिष्टः। येपि रक्तजा विकारा विसर्पादयस्तेष्वपि घृतदग्धन्यायेन व्यपदेशोबोध्यः। यथा घृतस्यांतर्हितेनाग्निना दग्धोघृतदग्धइत्युच्यते तद्वद्रक्तस्थैर्वातादिभिर्दोषैर्जातो रक्तजोयमित्युच्यते। यत्र क्वचिद्रक्तस्य दोषसंज्ञा कुष्ठचिकित्सितादौ दृश्यते सा संज्ञामात्रेणैव नासावनुगतार्था। तस्य दूष्यत्वेनैव प्रवृत्तिः। तथा चैवं पुरीषादीनामपि संज्ञामात्रेण व्यवहारो दृश्यते। यथा न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनं तेन दोषा येत्यादि। अत्र पुरीषस्य दोषत्वमुक्तम्। तथोदरचिकित्सिते चरकस्य ज्वरचिकित्सिते वा यस्य दोषेण भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं न विपच्यते तस्मादादोषपचनात् ज्वरितानुपवासयेदिति। तदेवं वातादयस्त्रय एव दोषा न रक्तमिति स्थितमेतत्। समासतोविस्तरतस्तु संसर्गसन्निपातक्षयसमतादिभेदभिन्नास्तारतम्यपरिकल्पनया च कल्प्यमाना आनंत्यं यांति।

विकृताऽविकृता देहं घ्नंति ते वर्तयंति च।

विकृताः स्वभावप्रच्युता देहं घ्नंति। देहपदमत्र जीवितोपलक्षणार्थम्।

जीवितेन विना कुर्वंतीत्यर्थः। अविकृताः पुनर्देहं वर्तयंति प्रापयंति। विकृतानां दोषाणां प्रागुपन्यासस्तेषां प्रकृत्यवस्थाने नित्यं भिषजा यत्नवता भाव्यमिति सूचनार्थं। अन्यथा महानत्यवायः स्यात्।

इदानीमेषां व्यापिनामपि विशिष्टस्थानं विवक्षुराह।

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ ७ ॥

अधश्च मध्यश्च ऊर्ध्वंच अधोमध्योर्ध्वानि तानि संश्रय आश्रयो येषां ते अधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः। हृच्च नाभिश्च हृन्नाभी तयोर्हृन्नाभ्योस्तेवातादयो व्यापिनोऽपि सर्वशरीरचरा अपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः। विशेषेणेति वाक्यशेषः। किमिदं वाक्यशेषत्वं नाम। उच्यते। यस्मिन् खलु पदेऽनुच्चार्यमाणेऽर्थगतिं पश्यंत्याचार्यास्तच्छेषमित्युच्चारणकालेतेन विनाऽभिधेयसिद्धेर्व्याख्याकाले तु मंदबुद्धिव्युत्पत्तये व्याचक्षते। तत्र नाभेरधो वायोः स्थानम्। हृन्नाभ्योर्मध्ये पित्तस्य। हृदयादूर्ध्वे कफस्य। ननु हृन्नाभ्योरिति कथं निर्देशो यावता प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे सनपुंसकमिति नपुंसकत्वे हृन्नाभि इति प्राप्नोति। अत्र ब्रूमः। प्राण्यंगानां समाहार एव द्वंद्व इत्यस्य प्रायिकत्वान्नैकवद्भावस्तदभावाच्च तदाश्रयौ नपुंसकपुंसौ न भवतः। तथा चोक्तम्। सर्वत्र द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवतीति। दृश्यते चाऽन्यत्रापि। यथाच रुद्रभट्टः। कौटिल्ये कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते० इत्यादि। तथाऽस्यैवग्रंथकृतः शिरःपृष्ठोरसां भूमिरिति। तथा जानुजंघोरुकक्ष्यं सहस्तपादांगसंधिषु। तथा वायुः संध्यस्थिमज्जस्वित्यादि तस्माद्धृन्नाभ्योरिति प्रयोगो न्याय्य एव।

अप्येषां सकलकालव्यापिनामपिनियतकालत्वं दर्शयन्नाह।

वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽतमध्यादिगाः क्रमात्।

वयश्च अहश्च रात्रिश्च भुक्तंच वयोऽहोरात्रिभुक्तानि तेषां क्रमाद्यथासंख्यं ते वातादयोऽतमध्यादिग भवंति। अंतश्च मध्यश्च आदिश्च अंतमध्यादयस्तेषु गच्छंतीत्यंतमध्यादिगाः। अन्येभ्योऽपि दृश्यंतइति डः। तेनायमर्थो वयसः पुरुषायुषः अंतः पश्चिमो भागो वायोः कोपकालः। मध्यो-

भागः पित्तस्य। आद्यो भागः कफस्य। एवमन्होरात्रेश्च योज्यम्। भुक्तमाहारस्तस्यांते जठराग्निसंयोगवशाद्रसानां जीर्णप्रायावस्था वायोः कोपकालः। मध्यो विदाहावस्था पित्तस्य। आद्यावस्था तु यस्यां मधुरीभाव आहारस्य तत्र कफस्य कोपकालः। यद्यपिचाहारस्य जठराग्निसंयोगवशाद्बह्व्योपि सूक्ष्मा अवस्थाः संभाव्यंते तथाप्येतासामेव सुतरामुपयोगित्वादिह निर्देशः। तथा हि। एता एव तिस्रोऽवस्थाः स्वकर्म दर्शयंति। वक्ष्यति हि। आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत्। फेनीभूतं कफं यातं विदाहादम्लतां ततः। पित्तमामाशयात्कुर्याच्च्यवमानं च्युतं पुनः। अग्निना शोषितं पक्वं पिंडितं कटुमारुतमिति।

अधुनाऽग्निस्वरूपं प्रस्तौति।

तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णोमंदश्चाग्निः समैः समः ॥ ८ ॥

तैश्च वातादिभिः पुंसो यथाक्रमेणाग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मंदश्च भवेत्। वातादयश्च समुदिता एव शरीरजनने समर्था इत्यवश्यं सर्वैरेव भवितव्यम्। इहतु य एकव्यपदेशस्तत्रोत्कर्षोद्रष्टव्यः। वातोत्कर्षेण विषमः पित्तोत्कर्षेण तीक्ष्णः कफोत्कर्षेण मंद इति। समैर्हान्युत्कर्षवर्जितैः समः। लक्षणमेषामंगविभागे शारीरे वक्ष्यति। यः पचेत्सम्यगेवान्नमित्यारभ्य यावच्चिरात्पचेदिति। यत्र तु द्वयोर्दोषयोरुत्कर्षत्वं तत्र सद्वैद्येन स्वधिया कल्प्यम्। यथा वातपित्तयोरुत्कर्षे वायोर्योगवाहित्वात्तीक्ष्णः। एवं वातकफयोरुत्कर्षेमंदः। कफपित्तयोस्तूत्कर्षआहारविशेषवशात्कदाचित्तीक्ष्णः कदाचिन्मंद इति।

अग्निचातुर्विध्यमुक्त्वा तदाश्रयस्य कोष्ठस्य चातुर्विध्यं विवक्षुराह।

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि।

तैर्वातादिभिर्यथाक्रमं क्रूरमृदुमध्यलक्षणः कोष्ठोभवति। वातोत्कर्षेण क्रूरः। पित्तोत्कर्षेण मृदुः। कफोत्कर्षेण मध्यः। समैः पुनरेतैर्हान्युत्कर्षवर्जितैर्मध्य एव कोष्ठः। क्रूरादीनां तु लक्षणं वमनविरेचनविधौ वक्ष्यति। ननु समैर्वातादिभिः कथं मध्यकोष्ठता स्यादिति। ब्रूमः। समानां वातादीनां मध्ये द्वयोर्वातपित्तयोः स्वंस्वं क्रूरकोष्ठत्वमृदुकोष्ठत्वलक्षणाख्यं च विरुद्धं कर्म युगपत्कर्तुं न घटते। तृतीयस्तु समएव कफः सोऽनयोर्मध्ये मध्यमां वृत्तिमाश्रित्य स्थि-

तो नैकेनापि सह विरुध्यते। अतएव तत्कार्यं मध्यकोष्ठतालक्षणं ते वातपित्ते निषेद्धुं नैव घटेते। एवं च तेनावश्यमात्मीयं मध्यकोष्ठतालक्षणं कर्म कर्त्तव्यं च यतो वातकर्मणः क्रूरकोष्ठतालक्षणस्य विरुद्धेन च पित्तकर्मणो मृदुकोष्ठतालक्षणस्य। अतोमध्यकोष्ठतैव समैर्वातादिभिर्न्याय्या। इयांस्तु विशेषः। पूर्वोक्तो मध्यकोष्ठः सोऽवश्यं प्रमाणाधिकेन कफेन जन्यते। मध्यः स्यात्तैः समैरपीति समग्रहणलिंगात्। इतरस्तु मध्यकोष्ठः समदोषमध्यस्थितेन समेनैव स्वप्रमाणस्थितेन श्लेष्मणा भवतीत्यनया रीत्या हेतुभेदादन्यत्वं। यथा क्रूरकोष्ठयोर्लक्षणभेदोपि दृश्यते। यथा। श्लेष्माधिकश्छर्दयते हि दुःखं विरिच्यते मंदकफस्तु सम्यगिति। तदयमत्रार्थः श्लेष्माधिके मध्यकोष्ठे न सम्यग् विरेचित्वं समकफे तु मध्यकोष्ठे सुविरेचित्वमिति।

इदानीं प्रकृतिस्वरूपं प्रस्तौति।

> शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः ॥ ९ ॥
> तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक्।
> समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदोषजाः ॥ १० ॥

तैश्च वातादिभिस्तिस्रः प्रकृतयः पृथग्भवेयुर्हीनमध्योत्तमाः। प्रकृतिः शरीरस्वरूपं। शुक्रार्तवस्थैरिति शुक्रं पितुर्द्वित्रिबिंदुकावस्थं रेतः। ऋतौ भवमार्त्तवं मातुर्द्वित्रिबिंदुकावस्थं शोणितम्। शुक्रं चार्तवं च तत्र तिष्ठंतीति शुक्रार्तवस्था स्तैस्तथाविधैर्जन्मादौ गर्भाधानकाले जन्मप्रारंभे गर्भादावित्यर्थः। ननु च यदा वातादयोधिकाः शुक्रार्तवेतिष्ठंति तदा कुतः शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति। ततश्च यो दोषाणामधिको भावः सैव विकृतिः। तत्कथं दोषा आधिक्यं प्राप्ताः प्रकृतेः कारणतामुत्सहंते। विकृतत्वान्न हि विकृतिः कदाचित्प्रकृतेः कारणमिति वक्तुं युज्यते। कारणसदृशेन च कार्येण भवितव्यमित्याशंक्य सपरिहारं दृष्टांतमाह विषेणेव विषक्रिमेरिति। यथा विषेणेव जीवितनाशहेतुनास्य विषक्रिमेर्जन्म प्रकृतिः संभवोदृश्यते। तथा एतैर्दूषणस्वभावैरपि हि प्रमाणाधिकैर्दोषैः शुक्रार्त्तवस्थैरेवजन्मादौ शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति। वातोत्कर्षेण हीना। पित्तोत्कर्षेण मध्यमा। कफोत्कर्षेणोत्तमा। सर्वासु प्रकृतिषु मध्ये या समधातुः प्रकृतिः सा समा श्रेष्ठोत्तमा चतुर्थी। समाः धातवो यस्याः। धातुशब्दोदोषपर्यायः। धारणा-

द्धातव इति वचनात् । या मिश्रदोषजास्तिस्रः प्रकृतयस्ता निंद्या गर्हणीया अनारोग्यास्पदत्वात् । वातपित्तजा वातश्लेष्मजा पित्तश्लेष्मजा इति ।

तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।

तत्रेति निर्द्धारणे । तत्र तेषु दोषेषु मध्ये ऽनिलो वायू रूक्षो लघुः शीतः खरो ऽमृदुः सूक्ष्मः स्रोतःप्रचारित्वात् । चलोगमनशीलो नैकत्रतिष्ठतीति। नन्वनुष्णाशीतो वायुः काणादैः पठितः। इह योगवहानुज्ञानादनुष्णशीत एवेष्यत इति। योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् । दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयादिति । तथा। पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेद् दाहः पित्तयुतइति। उच्यते । सत्यमेतदनुष्णशीतएव वायुः। तस्य योगवाहित्वेपि तावन्मात्राद्दाहोदयाच्छैत्यं स्वभाविकं न विनश्यति । शीतगुणव्यावर्णने चेदं प्रयोजनमुष्णेनायमुपशाम्यति प्रतिपत्त्यर्थं ।

पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवं ॥ ११ ॥

सस्नेहमीषत्स्निग्धं। सशब्द ईषदर्थे। यथा। सतिक्ता या सशर्करा। एवमीषत्स्नेहो यस्य तत्सस्नेहं । तीक्ष्णं शीघ्रकारि मंदविपरीतं सूचीव भिनत्ति । उष्णं लघु विस्रं दुर्गंधिमत्स्यामगंधि सरं व्याप्तिशीलं सरणशीलमूर्ध्वाधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते शकृद्विस्रंसि द्रवं च ।

स्निग्धः शीतो गुरुर्मंदः श्लक्ष्णोमृत्स्नःस्थिरः कफः ।

स्निग्धगुणयोगात्स्निग्धः शीतोनुष्णो गुरुर्लघुर्न भवति । मंदश्चिरकारी तीक्ष्णविपरीतः। श्लक्ष्णोऽपरुषः। मृत्स्नोमृद्यमानोमुखिग्राही पिच्छिलगुणयुक्तः चकचकायमानः। स्थिरोव्याप्तिशीलः। एवं तद्गुणयोगाद्गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्वातादयो गुणतो निर्दिष्टाः ।

एषां च मिश्रीभूतानां तंत्रव्यवहारार्थं संज्ञाद्वयमाह ।

संसर्गः सन्निपातश्च तद्द्वित्रिक्षयकोपतः ॥ १२ ॥

एतदुक्तं भवति । द्वयोः स्वप्रमाणाधिकयोः क्षीणयोर्वा संयोगः संसर्गः । त्रयाणां दोषाणां वृद्धानां वा संयोगः सन्निपातः ।

दोषानुक्त्वा धातव उच्यंते ।

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । सप्तदूष्याः ।

रसादयः सप्त धातुसंज्ञाः शरीरधारणाद्धातवस्ते च दूष्या वातादिभिर्दूष्यंत इति दूष्याः । यस्माद्वातादीनां दूषणस्वभावत्वाद्या दोषसंज्ञा सान्वर्थसंज्ञा। दूषयंतीति दोषाः। अतोऽवश्यं ते दूष्यमपेक्षंते। कर्म विना कर्तुः क्रियाया असंभवात्।कर्तारं विना कर्मणो न कर्मत्वम्।एवं दोषैर्विना रसादीनां दूष्यनाम न पतति। तैर्विनाऽपि वातादीनां दोषनाम। तस्मात्परस्परापेक्षत्वादनयो दूष्यदोषयोर्दूष्यत्वेन च संज्ञालाभः ।

मलामूत्रशकृत्स्वेदादयोपिच ॥ १२ ॥

शकृदादयो मला उच्यंते। अपिचेति शब्दाद्दूष्याश्चेति। न केवलं रसादय एव दूष्या यावन्मलास्तेपि धात्वादिभिर्दूष्यंत इति। एवं च रसादीनां दूष्यसंज्ञा धातुसंज्ञा च तथा विण्मूत्रादीनां मलसंज्ञा दूष्यसंज्ञा चेति दोषधातुमलनिर्देशेन देहो व्याख्यातः । तथा चोत्तरग्रंथे दोषधातुमलामूलं सदा देहस्येति ।

तस्य च देहस्य यथा संततं केनचिदुपायेन परिपालनं निष्पद्यते तमुपायं दर्शयितुमाह ।

वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।

सर्वेषां दोषधातुमलादीनां शरीराश्रितानां समानैस्तुल्यसद्भावैर्वृद्धिः स्वप्रमाणाधिक्यम्। विपरीतैर्विशिष्टतया व्यवस्थितैर्विपर्ययः क्षयः। अयनमयोगतिर्विपरीता गतिर्विपर्ययोऽपचयः । सामान्यविशेषैर्द्रव्यगुणकर्मभेदेन त्रिप्रकारोऽधिगच्छति । तथा चाहुः । सर्वेषां सर्वदा वृद्धिस्तुल्यद्रव्यगुणक्रियैः। भावैर्भवति भावानां विपरीतैर्विपर्ययः।द्रव्यतो यथोक्तम्।रक्तमापद्यते रक्तेन मांसं मांसेन पार्थिवम्। तथा। सलिलात्मकं पयस्तदात्मकमेव श्लेष्माणमभिवर्धयति । तद्वत्क्षीरजातं घृतं शुक्रं तथा जीवंतीकाकोल्यादयः सोमात्मानो द्रव्यविशेषाः सौम्यधात्वेककारणानि स्नेहबलपुंस्त्वौजांसि मरीचपंचकोलभल्लातकादयो बुद्धिमेधाग्न्यादीन् संवर्धयंति। गुणतश्चोचमो-

चरखर्जूराणि पार्थिवानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमुदकात्मकमभिवर्धयंति। स्निग्धगुरुशीतादिगुणसामान्यात्। कर्मापि द्विविधं कायवाङ्मनोव्यापारात्मकम्। तत्रकापिकानि धावनलंघनप्लवनादीनि चलत्वसामान्याद्वायोर्वृद्धये। वाचिकानि भाष्याध्ययनगेयादीनि। मानसं मनोव्यापारश्चिंताकामशोकभयानि। तान्यपि मनसः क्षोभणहेतुत्वाद्वायोर्वृद्धिकराणि। तथा संतापकृत्त्वसामान्यात्क्रोधेर्ष्यादि पित्तस्य। स्वप्नालस्यशय्यासुखादीनि स्थैर्यसामान्यात्कफस्येति। विशेषस्तु क्षयाय। यथाह। द्रव्यतोगवेधुकान्नंकर्शनीयानां तत्र बाह्यात्मिकया गवेधुकया पार्थिवानां मांसादीनां कृशिमा क्रियते। तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मणः। गुणतो यथा। आरनालमौदकं श्लेष्माणं तद्विपरीतैर्लघुरुक्षोष्णतीक्ष्णविशदगुणैः क्षपयति। कर्मतो निद्रालस्यसौमनस्यानि निष्परिस्पंदं वातमपरिस्पंदस्वभावतया ऽपचिन्वंति। तथा परिस्पंदरूपा श्चिंतान्यवायव्यायामा मंदपरिस्पंदवैपरीत्यात्कफमिति।

वर्णितमेतवृद्धिः समानैः क्षयो विपरीतैरिति। तौ तु वृद्धिक्षयौ यतो-वाय्वादीनां भवतस्तत्प्रत्यायनार्थमाह।

रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः ॥ १४ ॥
षट् द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः।

स्वाद्वादयः षड्रसा रसनेंद्रियग्राह्यत्वाद्रसास्ते च रसा द्रव्यं पंचभूतात्मकमाश्रिता यथापूर्वं च बलावहाः। यो यः पूर्वो यथापूर्वं बलावहा बलप्रापकाः। बलमावहंति प्रापयंतीति यावत्। तस्मात्सर्वेभ्यो मधुरो रसः प्रकर्षेण देहिनां बलकरः। कषायस्तुसर्वेभ्यो जघन्यबलावहः। तत्र स्वादुर्मधुरो घृतगुडादिः। अम्लोम्लिकामातुलुंगादिः। लवणः सैंधवादिः। ऊषणः कटुको मरीचादिः। कषायो हरीतक्यादिः। स्वादुर्मधुरपर्यायः। ऊषणः कटुकपर्यायः। यथा त्र्यूषणं त्रिकटुकमुच्यते। कषाय एव कषायको यथा कटुरेव कटुकः। षडिति षडेव न न्यूनाः समाअधिकावा। यद्यपि ते रसा गुणाः स्वाद्वादिभेदतस्तथा संसर्गतस्तथाऽनुरसतस्तारतम्यपरिकल्पनावशतोपि भिद्यमानरूपाअपि षट्त्वं नातिवर्तंते।

तत्राद्या मारुतं घ्नंति त्रयस्तिक्तादयः कफं ॥ १५ ॥
कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते।

तत्र तेषु रसेषु मध्ये आद्यास्त्रयः स्वाद्वम्ललवणा मारुतं घ्नंति शमयंति। अन्ये तु तिक्तोषणकषायास्तमेव चानिलं कुर्वते कोपयंति। तिक्तादयस्त्रयस्तिक्तोषणकषायाः कफं घ्नंति प्रशमयंति। अन्ये मधुराम्ललवणास्तमेव कफं कुर्वते। कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नंति। अन्ये त्वम्ललवणकटुकास्तदेव पित्तं कुर्वते। तेनेदमुक्तं भवति। मधुरो वातपित्तघ्नः श्लेष्मकरः। अम्लो वातं हंति कफपित्ते जनयति। लवणो मारुतं हंति कफपित्ते तु कुरुते। तिक्तः कफपित्ते नाशयति वातं तु जनयति। ऊषणः कफं नाशयति वातपित्ते तु जनयति। कषायः कफपित्ते हंति वातं तु करोतीति।

एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यं तच्च त्रिप्रकारमित्याह।

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ १६ ॥

इत्यनेन प्रकारेण शमनादिभेदेन त्रिधा त्रिप्रकारं द्रव्यं। अन्येन प्रकारेण द्विधा अथवा अनेकधा। इति शब्दः प्रकारार्थेऽभिहितः। यत्तु पित्तादीन् दोषान् शमयति तच्छमनम्। यथा तैलं घृतं माक्षिकं। तत्र तैलं स्नेहौदार्यगौरवयोगाद्वातं तद्विपरीतगुणं शमयति। सर्पिर्माधुर्यशैत्यमांद्यगुणयोगात्तद्विपरीतगुणं पित्तं। मधु च रौक्ष्यतैक्ष्ण्यकषाययोगात्तद्विपरीतगुणं कफम्। यद्वातादीन् दोषान् रसादीन्धातून् मूत्रादीन्मलांश्च कोपयति तत्कोपनम्। यथा यवकपटलमाषमत्स्याममूलकसर्षपमंडकदधिकिलाटविरूढमत्स्यपयः प्रभृति। दोषादीनां मलपर्यंतानां स्वप्रमाणस्थितानां साम्यानुवृत्तिहेतुर्यद्द्रव्यं तत्स्वस्थेभ्यो हितम्। यच्च स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोति। ऋतुचर्याध्याये सेव्यत्वेनोक्तम्। तथा मात्राशितीयाध्याये रक्तशालिषष्टिकयवगोधूमजांगलमांसजीवंतीशाकदिव्योदकक्षीरादि। तथा यदूर्जस्करं रसायनवाजीकरणं सर्वदा शीलनीयत्वेन निर्दिष्टं।

तस्य वीर्यमाह।

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम्।

तत्र तस्मिन् द्रव्ये वीर्यं द्विविधम्। विंशतेर्गुणानां मध्याद्द्वावुष्णशीतौ तदुत्कर्षाद्वीर्यमिति सर्वायुर्वेदप्रसिद्धौ द्वावेव गुणौ शीतोष्णौ वीर्यकरणहे-

तू। वीर्यशक्तिः। उष्णगुणोत्कर्षउष्णगुणातिशयएव कश्चिदुष्णवीर्याख्यां लभते। तथा शीतगुणोत्कर्षः शीतगुणातिशयएव शीतवीर्याख्यां। यद्यपि नानागुणकमपि द्रव्यं तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वाज्जगतो द्विधैव वीर्यं।

द्रव्यविपाकमाह।

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः ॥ १७ ॥

विपाकस्त्रिविधः सर्वद्रव्याणां परिणामकालभावी कार्यानुमेयो जाठराग्निसंबंधाद्रसस्य स्वरूपांतरप्रादुर्भावः। स त्रिधैव। रसषट्त्वेपि न षोढा। तेन किंचित्स्वादुपाकं किंचिदम्लविपाकं किंचित्कटुविपाकं द्रव्यं। तत्र मधुरलवणयोर्मधुरोविपाकः। अम्लस्याम्लः। तिक्तकटुकषायाणां कटुकः। सचकार्यानुमेयः। तथा च वक्ष्यति।जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेतिरसांतरम्। रसानां परिणामांते सविपाक इति स्मृतः। अतएव सोपसर्गः पाकशब्द उपात्तः।विशिष्टः पाकोविपाको न पाकमात्रस्वरूपः। तथाच भट्टारकचरकमुनिः। रसोविपाके द्रव्याणां विपाकः कर्मनिष्ठया। वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते।एवं कर्मनिष्ठानुमित एकरूपावस्थो जाठराग्निसंयोगाद्योरसानां रसांतरोद्भवः स एव विपाको न यो जाठराग्निसंयोगमात्राद्रसानामनेकावस्थः। प्राङ्मधुरो ऽनंतरं स एव पच्यमानो ऽम्लस्ततोविपच्यमानः स एव कटुविपाकः।

द्रव्यस्य गुणानाह।

गुरुमंदहिमस्निग्धश्लक्ष्णसांद्रमृदुस्थिराः।
गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥ १८ ॥

तत्र द्रव्ये गुर्वादयो दश गुणाः सविपर्यया विंशतिर्ज्ञेयाः।एषां क्रमाद्विपरीता लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनसरस्थूलपिच्छिलाः। गुरुस्तद्विपर्ययोलघुः। मंदस्तद्विपर्ययस्तीक्ष्णः। हिमस्तद्विपर्ययउष्णः स्निग्धस्तद्विपर्ययो रूक्षः। श्लक्ष्णस्तद्विपर्ययःखरः। सांद्रस्तद्विपर्ययो द्रवः। मृदुस्तद्विपर्ययः कठिनः। स्थिरस्तद्विपर्ययः सरः। सूक्ष्मस्तद्विपर्ययः स्थूलः। विशदस्तद्विपर्ययः पिच्छिलः।

रोगकारणमाह।

कालार्थकर्मणां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणं ॥ १९ ॥

कालः शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधः। अर्थाः शब्दस्पर्शरसरूपगंधा महाभूतगुणाः। तथा चागमः। अर्थाः शब्दादयोज्ञेया गोचरा विषया गुणाः। कर्म क्रिया कायवाङ्मनश्चेष्टा । कालश्चार्थश्च कर्मच तानि कालार्थकर्माणि तेषां योगाः संबंधाः।कालार्थकर्मणां योगाः किं भूताः हीनमिथ्यातिमात्रकास्तथा सम्यग्योगश्चेति। ये कालादीनां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकास्ते रोगैककारणम् । तेषामेव यः सम्यग्योगः स आरोग्यैककारणं प्रधानकारणमिति। एक शब्दः प्रधानवचनो यथैकः पार्थोधनुर्धरः। कालस्य हीनयोगः स्वरूपहानिः। अतियोगः स्वरूपातिशयः। मिथ्यायोगः स्वरूपाद्वैपरीत्यं।यथा हीनशीतता हीनोष्णता हीनवर्षता हीनयोगे।यथाऽतिशैत्यमत्यौष्ण्यमतिवर्षणमतियोगे।यथा शीतकालावसरेऽत्यौष्ण्यमुष्णकालावसरे शीतं वर्षाकाल ऽवृष्टिर्मिथ्यायोगे । यथा एतद्योगत्रयं रोगकारणम् । सम्यग्योगोयथास्वरूपस्थितिरारोग्यकारणं । अर्थानां पुनः स्वेनस्वेनार्थेनेंद्रियस्य हीनः संयोगो हीनयोगः । अत्यंतसंयोगा ऽतियोगः । पुरुषानभिमतादिनार्थजातेनेंद्रियस्य योगो मिथ्यायागः । एत त्रयो रोगकारणम् । यथास्वंसम्यग्योग आरोग्यकारणम् । कायादिकर्मणो हीनप्रवृत्तिर्हीनयोगः । अतिप्रवृत्तिरतियोगः । वेगोदीरणादिकं सामिभुक्तभाषणाऽदिकं रागद्वेषादिकं यथास्वमुत्तरत्र वक्ष्यमाणं मिथ्यायोगः । सवर्षां समा प्रवृत्तिः समयोगः । तेन हीनादयोयोगास्त्रयो रोगकारणम् । सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम् ।

रोगारोग्येकैरूप्येते इत्याह ।

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।

दोषाणां वातादीनां स्वप्रमाणादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा वृद्धिः क्षयो वा रुजाकरत्वाद्रोगएव । वैषम्यं विषमता स्वरूपाच्च्यावः। ततः कार्यकारणयोरभेदेन पठितो रोग इति। दोषाणां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः समभावो ऽरोगता आरोग्यं स्वास्थ्यमिति यावत् ।

निजागंतुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः ।

तत्र तयोरोगारोग्ययो रोगा द्विधा निजागंतुभेदेन। निजा वातादिदोषजन्मानः । आगंतवो बाह्यहेतवः । तथा चाचार्यवचनम् । निजास्त्रिदोषोत्था बाह्य हेतुजास्त्वागंतवः । अनयोरियान्विशेषः । निजे रोगे वातादयः पूर्वं वैषम्यं गत्वा पश्चाद्व्यथामभिनिर्वर्तयंति।आगंतवः पुनः पूर्वमेवोत्पद्यंते। अनंतरं तत्र वातादयः कुप्यंतीति । अनेनोभयस्य निजागंतुभेदभिन्नस्य व्याधेश्चेतःसंतापकत्वं बोद्धव्यम् ।

यत एवं देहमनसी रोगाधिष्ठानत्वेन स्थिते न केवलोदेहोनापि केवलं मनस्तस्मादतोनंतरमिदमाह ।

तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ॥ २० ॥

तेषां निजागंतुकानां विकाराणां रोगाणां कायमनोभेदेन द्विविधमधिष्ठानं स्थानम्। ज्वरास्रपित्तकासादीनां कायो मदमूर्छायसंन्यासग्रहभूतोन्मादापस्माररागद्वेषादीनां मनः । अधितिष्ठंत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानम् । कायः शरीरम् । मनश्चेतः ।

ननु कायिकानां रोगाणामुत्पत्तौ हेतवो वातादयो दोषाः प्रकुपिता उक्ता मानसानां च रोगाणां को हेतु स्तदर्थमाह ।

रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ ।

मनश्चेतस्तस्य रजस्तमसी दोषावुपप्लवावविद्यासंभवौ।अत्र च प्राधान्यादादौ रजो निक्षिप्तम् । चशब्दः पवनादीनामप्युपसंग्रहार्थः। यस्मात्तेपि मनः संश्रित्य विकुर्वते । समये हि षडुन्मादाभवंति वातपित्तकफसन्निपातद्विविधनिमित्ताउदाहृता इति उदाहरणमात्रमुद्देशमात्रं वचनमात्रमत्रायुर्वेदशास्त्रे। रजस्तमसोर्न साकल्येन व्याकरणमनिलादीनामिव। ते खल्वत्र स्वभावस्थानादिभिः प्रकारैरशेषमुक्ता ननु रजस्तमसी ।

रोगोपहतशरीरज्ञानोपायमाह ।

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेताथ रोगिणम् ॥ २१ ॥

रोगोऽस्यास्तीति रोगी व्याधितः। तंदर्शनादिभिः परीक्षेत। दर्शनेन द-

ष्या कासमेहाद्यार्तेषु पीतशुक्लवर्णसंस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविण्मूत्रच्छर्दितादिकम्। स्पर्शनेन हस्तकायस्पर्शेन ज्वरगुल्मविद्रध्याद्यार्तम्। तथा शीतोष्णस्तब्धस्यंदे श्लक्ष्णखरस्पर्शादिकंच। प्रश्नेन पृच्छया शूलारोचकच्छर्दिप्रदर्दत्वं सुच्छंददुश्छदत्वं मृदुक्रूरकोष्ठतां स्वप्नदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टेष्टसुखदुःखानि चेत्यातुरमुखात्परीक्षेत।

रोगविशेषाधिगमोपायमाह।

रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः।

रोगं निदानादिभिः पंचभिः परीक्षेत। निदानं कारणं हेतुरित्यनर्थांतरम्। तच्चासन्नविप्रकृष्टभेदेन द्विधा। आसन्नमपिद्विविधम्। आसन्नात्यासन्नभेदेन। आसन्नं रूक्षलघुशीतादिद्रव्योपयोगः। अत्यासन्नं तु यतः समनंतरमेवरोगोत्पत्तिः। यथा वातादयोदोषाः क्रुद्धाः। विप्रकृष्टं यदादिकालेज्वरादीनां तथा हविःप्राशादि मेहकुष्ठादीनाम्। तेनैवंविधमर्थजातमेवंविधस्य रोगस्य हेतुत्वेनोपदिष्टमेवंविधश्चोत्पन्नोऽतोनिदानाज्ज्ञायते रोगः। प्राग्रूपं पूर्वरूपं भविष्यतो व्याधेरप्रकाशितदोषविशेषाधिष्ठितस्य लक्षणमुद्बुभूषुर्ज्वरादिरामयोवातादिदोषविशेषेणालिंगितरूपाभासो येनावभास्यते। यथायथमल्पत्वाद्यदव्यक्तमस्फुटं लिंगं तत्प्राग्रूपं। लक्षणं पुनस्तदेव प्राग्रूपाद्विलक्षणम्। येन सकलदोषविशेषालिंगितः स्फुटलिंगो व्याधिर्दृश्यते लक्ष्यते। उपशयः सुखानुबंध्याहाराद्युपयोगः। एवंविधेनाहारादिकेन हि तस्य पीडा नाभूदेवंविधेन चाभूदत उपशयाज्ज्ञायतेऽयं रोग इति। स व्याधिसात्म्यः स्वास्थ्यहेतुः सुखावहः। आप्तिर्निर्वृत्तिः संप्राप्तिरागतिर्जातिरित्यनर्थांतरम्। एवं दुष्टेनैवं स्थानस्थितेनैवमनुगतेनानया कल्पनयैवंमार्गेण दोषेणेति परिकल्प्यनमत आप्त्या ज्ञायतेऽयं रोग इति।

उपशयादिप्रसंगे च देशकालावप्युपयुज्येते अतस्तावपि पठति।

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ २२ ॥

इहास्मिन्नायुर्वेदशास्त्रआचार्या द्विविधं द्विप्रकारं देशमाहुः कथयंति। भूमिभेदेन देहभेदेन च।

देहदेशः शिरःपाण्यादिलक्षणः प्रसिद्धः। भूमिदेश उच्यते।

जांगलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम् ।
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ २३ ॥

भूदेशं पुनस्त्रिधा त्रिप्रकारमादिशेत् । तत्र जांगलो देशोऽल्पोदकतरुपर्वतत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणो वातभूयिष्ठो वातप्रचुरः । तत्र जातौषधिखगपुरुषमृगादयो वातप्रधाना भवंति । प्रचुरोदकवृक्षो यो निर्वातो दुर्लभातपः सो ऽनूप इति। स च कफप्रधानः । तत्राश्चौषध्यादयः स्निग्धा भवंति । साधारणः पुनरुभयलक्षणो मध्यपतितो व्यामिश्ररूपः स च सममलो वातादिसमदोषः । अत्र दोषा एव मलशब्देनोक्ताः । वक्ष्यति हि। देहस्य मलिनीकरणादाहारमलत्वाच्च मलाः ।

भेषजस्य सम्यग्योगहेतुं कालमाह ।

क्षणादिर्व्याध्यवस्था च काले भेषजयोगकृत् ।

कालो द्विविधः क्षणादिलक्षणो व्याध्यवस्थालक्षणश्च भेषजस्यौषधस्य योगं करोति । तदर्थसंपादनसामर्थ्यं करोतीत्यर्थः । भेषजस्य योगो भेषजयोगः तं करोति । क्षणादिः प्रसिद्धः । आदिग्रहणाल्लवत्रुटिमुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सराणां परिग्रहः । क्षणादिकालस्योदाहरणम् । यथा पूर्वाण्हे वमनं देयं मध्यान्ह तु विरेचनम् । मध्यान्हे किंचिदावृत्ते बस्तिं दद्याद्विचक्षणः । व्याध्यवस्था सामनिराममृदुमध्यतीक्ष्णत्वात्तत्तद्योग्यौषधविसृष्टिः। यथा। लंघनं स्वेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः । मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा।यथा।ज्वर पेयाः कषायाश्च सार्पः क्षीरं विरेचनम्। ष्यहं वा षडहं युंज्याद्वीक्ष्य दोषबलाबलम्। यथा। मृदुर्ज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा।अचिरज्वरितस्यापि भेषजं योजयत्तदा ।अस्यामवस्थायां दत्तमौषधमारोग्याय भवति ।

तच्चौषधं द्विप्रकारमाह ।

शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ॥ २४ ॥

समासात्संक्षेपतो यत्किंचिज्जगत्यौषधं संभवति तदनेकप्रकारं संभवदपि द्वैरूप्यानतिक्रमाच्छोधनशमनलक्षणात् द्विधेत्युक्तम्।एकं शोधनरूप-

मपरं शमनरूपमिति । शोधनं यत् कुपितान् दोषान् बहिर्निःसार्य रोगोपशमनं करोति । शमनं यत्स्वस्थानस्थितानामेव साम्यहेतुः ।

औषधमुक्तं तस्य विषयमाह ।

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ।
बस्तिर्विरेकोवमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ २५ ॥

शरीरजानां वातादीनां क्रमेण यथासंख्येन परिपाट्योद्देशनिर्देशेन परमौषधं प्रधानौषधं बस्त्यादिवमनांतं शोधनरूपं तैलादिमध्वंतं शमन रूपम्। तेन वातस्य बस्तिर्गुदप्रणिधेयस्नेहक्काथादि परमौषधम् । पित्तस्य विरेको मुखपीतं गुदमार्गेणांतःस्थितस्य निःसारणं परमौषधम् । कफस्य वमनं मुखेनपीतं तेनैव दोषस्य निःसारणं परमौषधमिति शोधनरूपेण दोषाणामौषधम् । तैलादि तु शमनस्वरूपेणौषधम् । तथेति क्रमेणैव । वातस्य तैलं पित्तस्य घृतं कफस्य माक्षिकं परमौषधं प्रधानमौषधमिति यावत् ।

कायादिदेशमाश्रित्य सर्वत्र सममेव शरीरजातानां दोषाणां क्रमेण परमौषधमुक्तमथ मानसयोर्दोषयोः किंतत्परमौषधं स्यादिति तदर्थमाह ।

धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ।

मनोदोषयोरजस्तमसोः रोगविघ्नकारि धैर्यादिकं परमौषधम् । धीश्च धैर्यं चात्मादिविज्ञानं च तत्तथाविधम् । तत्र धीर्बुद्धिर्बाह्याध्यात्मिकानां भावानां हिताहितपरिच्छेदविभागकारिणी । धैर्यं धृतिश्चेतसः स्थिरत्वमचापलम् । येन प्रतिषिद्धेषु न प्रवर्तते हितेषु च न सीदति। आत्मविज्ञानं योगाभ्याससमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञानम् । आदिग्रहणाज्ज्ञानविज्ञानस्मृतिदेसकालादीनां परिग्रहः । मनोदोषसमुत्थकामादिजरोगार्थः परशब्दो विशेषणत्वेन निर्दिष्टः ।

एवं तावदनेन सकलचिकित्सितमुक्तं तच्च पादचतुष्टययुक्तं कार्यकरं तदर्थमाह ।

भिषक् द्रव्याण्युपस्थता रोगी पाद चतुष्टयम् ॥ २६ ॥
चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गणम् ।

चिकित्सितस्य रोगोपशमलक्षणस्य पादचतुष्टयमंगचतुष्टयमुक्तं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमेवं षोडशगुणं चिकित्सितं भेषजं भिषजो भाषते। भिषग्वैद्यः। तस्य च प्राधान्यादग्रे निर्देशः। तथा चागमः। योक्ता प्रयोक्ता शास्ता च प्रधानो भिषगत्र तु। तथा संग्रहेपि। यद्वैद्ये विगुणे पादागुणवंतो ऽप्यनर्थकाः। सपादहीनानप्यार्त्तान् गुणवान्यश्च यापयेत्। चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः। द्रव्याण्यौषधानि। उपस्थाता परिचारकः। रोगी आतुरः। एतत्पादचतुष्टयं निर्दिष्टमाचार्येण।

तेषां गुणानाह।

दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ॥ २७ ॥

दक्षः कर्मणि चतुरः।तीर्थादुपाध्यायाद्विदितागमादात्तो गृहीतः शास्त्रार्थो येन स तीर्थात्तशास्त्रार्थः आगमप्राप्तशास्त्रस्वरूपः। बहुशो दृष्टं कर्म येन चिकित्सालक्षणं स दृष्टकर्मा ऽभ्यस्तकर्मा शतशश्चिकित्सितरोगः। शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलीमसैरपरामृष्टोऽलिप्सावानर्थोपजीविकाहेतोर्न करोति परं धर्मोपार्जनेनेति शुचिः।

औषधमपि चतुर्विधं।

बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधम्।

बहवः कल्पा यस्मिन् भवंति स्वरसक्वाथचूर्णाद्यास्तद्बहुकल्पं व्याधीनां निवारणक्षमं न तु लवणवदेककल्पं।तद्धि सुखमुपयुज्यते।नानाशक्तयो हि सत्वाः। बहवो गुणा यस्य गुरुमंदादयस्तद्बहुगुणम्। अथवा यदनेकरोगविनाशनसमर्थम्। संपन्नं संपत्तियुक्तं नविपन्नं प्रशस्तभूमिदेशजातम्। तथा च ग्रंथः। धन्वसाधारणे देशे समे समृत्तिके शुचौ। श्मशानचैत्यायतनश्वभ्रवल्मीकवर्जित इति। प्रशस्तभूमिदेशजातादिगुणयुक्तम्। अथवा पाकसंस्कारादियुक्तम्। योग्यं दातुं यद्यत्रार्हति तच्च योग्यं। व्याधिदेशकालदोषदूष्यदेहवयोबलादीन् ज्ञात्वा युज्यते दीयत इति तद्योग्यं रोगस्य रोगिणश्च।

उपस्थातापि चतुर्विधः।

अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः ॥ २८ ॥

आनुरक्तो दृढभक्त आतुरस्य।शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्दुष्टैरपरामृष्टः। दक्षः सर्वचेष्टासु चतुरः। बुद्धिमान् विशिष्टया बुद्ध्या युक्तः प्रवीण इति यावत्।

रोग्यपिचतुर्विधः।

आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्ववानपि।

आढ्यो धनवान्। भिषग्वश्यो वैद्यायत्तस्तदुक्तकारी। ज्ञापको निदानादीनामावेदको वैद्यं रोगाहारविहारादीनामन्वयव्यतिरेकं बोधयितुं समर्थः। सत्ववान् धैर्ययुतो मोहवर्जितः। धैर्येण प्रायश्चित्तवच्चिकित्सां करोति। अपिः संभावनार्थे।

सुखसाध्यादिकस्य व्याधिचतुष्टयस्य लक्षणमुच्यते।

सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ॥ २९ ॥
अमर्मगो ऽल्पहेत्वग्ररूपरूपोऽनुपद्रवः।
अतुल्यदूष्यदेशर्त्तुप्रकृतिः पादसंपदि ॥ ३० ॥
ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः।

सर्वौषधक्षमे देहउत्पन्नो व्याधिः सुखसाध्यः सुखोपायः।तथाचग्रंथः। सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते। सर्वाण्यौषधानि यः क्षमते सहते तीक्ष्णमध्यमृदुरूपाणि नानादेशजानि शमनानि तथा शोधनरूपाणि तथा विषक्षारादीनि। यूनः वयस्थस्य तरुणस्येत्यर्थः।पुंसो न स्त्रियः।पुंग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थं। यतस्तस्याः सर्वदा भीरुत्वमबुद्धिमत्त्वं चातो यथोक्तानुरूपगुणाभावः।सा तु यस्मात्तीक्ष्णोष्णौषधानि न सहते सौकुमार्यादियोगात्। जितात्मनः अलोलुपस्य। जित आत्मा येन। विषयाभिलाषं परिहरतः।अमर्मगोऽमर्मस्थः। मर्माणि शिरोहृदयबस्तिप्रभृतीनि तेषु गच्छतीति मर्मगो नमर्मगो ऽमर्मगो हृत्कंठादिपीडाकरणासमर्थः। अल्पहेत्वग्ररूपरूपइति। हेतुश्चाग्ररूपं च रूपं च तानि हेत्वग्ररूपरूपाणि अल्पानिहेत्वग्ररूपरूपा-

णि यस्य स तथाविधः । हेतुर्निदानम् । अग्ररूपं पूर्वरूपम् । रूपं लक्षणम् । एतानि अल्पानि यस्य । अनुपद्रव इति । न विद्यते उपद्रवो यस्योत्पन्नस्य व्याधेरनंतरं जायते यो ऽन्योव्याधिर्न तल्लक्षणभूतो ऽप्रधानो न यथास्वलक्षणस्तदुपक्रमनिरोधकः स उपद्रवः । तथा चागमः । व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः।उपक्रमविघाती च स ह्युपद्रव उच्यते।अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिरिति।दूष्यश्च देशश्च ऋतुश्च प्रकृतिश्च ता दूष्यदेशर्तुप्रकृतयः।अतुल्यादूष्यदेशर्तुप्रकृतयो यस्य। अतुल्या न सदृशाः।यथा दूष्येमेदोमज्जादावनूपदेशे शीतर्तावातुरो वातप्रकृतिस्तस्य कुपितं पित्तं सुखसाध्यमिति। अतुल्यदूष्यो यथा। श्लेष्मणा शीतेन रक्तमुष्णं दूषितम्। अतुल्यदेशोव्याधिर्यथा। अनूपदेशे पित्तसंभूतः। अतुल्यर्तुर्यथा। शरदि कफोद्भवः। अतुल्यप्रकृतिर्यथा। पित्तप्रकृतेः श्लेष्मोद्भवो व्याधिः।नन्वतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतित्वादसौ कृच्छ्रसाध्यो यथा वा प्राप्तो न सुखसाध्यो ऽनेकसुखोपक्रमसाध्यत्वात्।यतो दूष्यादीनामतुल्यत्वात्परस्परमन्यएवोपक्रमः।एकसुखोपक्रमः सुखसाध्यो व्याधिः । अतएव साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहाः श्लेष्मपित्तवातोत्थाः समासमक्रियतया महात्ययवत्तयापिचेत्येवं निर्दिशति। अत्रोच्यते। तथाप्रभावत्वात्प्रमेहाख्यस्य व्याधेर्यदुत श्लेष्मप्रमेहः समक्रियत्वात्साध्यः। पित्तप्रमेहो विषमक्रियत्वाद्याप्यः।महात्ययत्वाच्च वातप्रमेहः प्रत्याख्येयः । किंचातुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतित्वान्महारंभो निष्पत्यनीको व्याधिर्जायतेऽतोऽसौ न सुखसाध्यः । कुत्रचिव्द्याधौ तुल्यदूष्यादिरपि सुखसाध्यत्वेनज्यायान्।तथा च ग्रंथः। ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता। रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः।पादसंपदि भिषगादीनां चतुर्णां पादानां संपत्समृद्धिस्तस्यां सत्यामंगचतुष्टये परिपूर्णे सति । ग्रहेष्वनुगुणेष्विति।ग्रहाः सूर्यादयस्तेष्वनुगुणेष्वनुकूलराशिस्थितेषु शोभनस्थानगतेषु सत्सु। एकदोषमार्गइति।दोषश्च मार्गश्च दोषमार्गौ।एकंदोषमार्गं यस्य स तथोक्तः।दोषो-वातादिः।मार्गस्त्रिविधः शाखादिर्वक्ष्यमाणो बाह्याभ्यंतरमध्यभेदेन। तेनैकेन वातादीनामन्यतमेन दोषेण योजातो न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा तथैकेनापि मार्गेण बाह्येन मध्येनाभ्यंतरेणवा जातो नवो न जरठः । अचिरोत्पन्नइत्यर्थः । यस्माद्वत्सरातीताव्याधयो ऽसाध्याः । स तथाविधो व्याधिः सुखेन साध्यते । तथा च ग्रंथः । सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ।

कृच्छ्रसाध्यं व्याधिमाह ।

शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः संकरे च ततो गदः ॥ ३१ ॥

यो गदो रोगः शस्त्रादिसाधनः शस्त्रादिभिः साध्यते स कृच्छ्रसाध्यः कृच्छ्रप्रतीकारो महद्भिरुपायैः साध्यते तथा चिरेण । तथा च ग्रंथः । कृच्छ्रैरुपायैः कृच्छ्रस्तु महद्भिश्च चिरेण च। आदि ग्रहणेन क्षाराग्निकर्म्म-विषलेपादयो गृह्यंते। तथा संकरेच ततः पूर्वोक्तात्साध्यलिंगात्संकीर्णत्वे सति यो गदउत्पन्नः सोपि कृच्छ्रसाध्यः।चशब्दः समुच्चये। ततस्तस्मादुक्तसाध्य-लक्षणाद्यः संकरे द्विचिविपर्यये सति स्थितः । तथा च युवा आतुरः किंतु न विजितात्मा।विजितात्मा वा किंतु रोगो मर्मस्थानगः।सर्वौषधक्षमे देहे जातः किंतु वृद्धः । कदाचिद्युवा न सर्वौषधक्षमो देहः । एवमनया दिशा सर्वमप्यूह्यम् ।

याप्योऽत उच्यते ।

शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ।

बाहुल्येन विपर्यये साध्यलक्षणविपरीतत्वे सत्यायुषो जीवितस्य शे-षत्वादक्षीणत्वान्मारयितुमसमर्थः पथ्यैराहारविहारैर्याप्यो यापनीयो नासौ प्रत्याख्येयः।एतावानेवास्य प्रत्याख्येयाद्व्याधेर्विशेषो यदायुः शेषत्वं याप्यस्य व्याधेरायुःशेषमात्रं वर्जयित्वा यदन्यत्तत्सर्वं समानं प्रायेणास्य च प्रत्याख्येय-स्य व्याधेः। कस्य विपर्यये सति। प्रकृतत्वात्सुखसाध्यस्य।पथ्यैराहारविहारै रभ्यसनमभ्यासः पुनः पुनः करणं तस्माद्धिताहारविहारसेवनाद्याप्यः स च चिकित्सायामल्पं सुखं दत्वा पुनः सोल्पेनैव हेतुना प्रतायते । तथा च ग्रंथः। दत्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतायते । याति नाशेषतोरोगः कर्म-जो नियतायुषः । प्रपतन्निव विष्कंभैर्धार्यस्तत्रातुरो हितैः ।

प्रत्याख्येय उच्यते ।

अनुपक्रम एव स्यात्स्थितोऽत्यंतविपर्यये ॥ ३२ ॥
औत्सुक्यमोहारतिकृद्दृष्टरिष्टोक्षनाशनः ।

नविद्यते उपक्रमः प्रतीकारो यस्यासोऽनुपक्रमो ऽचिकित्स्यः प्रत्या

स्थेय इति यावत् । कोसावनुपक्रमो योत्यंतविपर्यये स्थितः । योर्थादृया-ध्यलक्षणादवशिष्टायुःशेषरूपादत्यंतविपर्यये स्थितः सर्वक्रियापथातिक्रांतो मज्जशुक्रादिगंभीरधातुगतो मर्मसंधिसमाश्रितः सो ऽनुपक्रमएवाचिकित्स्यः साधयितुमशक्यत्वात् । तथा औत्सुक्यादिकृदपि । औत्सुक्यं च मोहश्चारतिश्च ताः करोतीत्यौत्सुक्यमोहारतिकृत् । औत्सुक्यं गर्वादिविषयोत्कंठा मोहो । वैचित्यं चित्तनाशोऽज्ञानम्। अरतिरसुखं न कुत्रचिदवस्थितिः स्थानासनादिष्वनिर्वृतिश्चेतसः । एतावतो यः करोति सो ऽनुपक्रमः। तथा दृष्टरिष्टोक्षनाशनः दृष्टं रिष्टं मरणचिन्हं यस्मिन् स दृष्टरिष्टः। तथाऽक्षनाशन इति। अक्षाणींद्रियाण्युच्यंते। चक्षुरादीन्यपिनाशयति सोऽक्षनाशन इंद्रियोपरोधीरोगो ऽनुपक्रमो यः शीघ्रमिंद्रियविघातकृत्। एवं पुरा परीक्ष्य व्याधिचिकित्सामारभेत। अन्यथा ऽवश्यं स्वार्थादिहानिमवाप्नुयाद्वैद्यः। तथा च ग्रंथः। व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियाम्। स्वार्थविद्यायशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात् ।

साध्यलक्षणयुक्तोप्यातुरो नोपक्रमणीय इति दर्शयति ।

त्यजेदार्त्तं भिषग्भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ॥ ३३ ॥
हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ।
चंडं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ॥ ३४ ॥

एवं विधमार्तमातुरमुपक्रम्यमपि त्यजेत्परिहरेत्। भिषग्भूपैर्द्विष्टं भिषग्भिस्तथा भूपैराजभिर्द्विष्टम् । वैद्याराजानश्च यं द्विषंति । तथा तेषां द्विषं शत्रुं भिषग्भूपान्योद्वेष्टि तमपि त्यजेत् । द्विषं शत्रुं चात्मनः । हीनोपकरणमिति।उपकरणविकलं हीनचिकित्सांगम्। व्यग्रं कार्यबहुलमन्यकार्यापेक्षिणं कार्यांतरासक्तचेतसम्।अविधेयं भिषजः।तदाज्ञां योन करोति तमपि त्यजेत्।गतायुषं परिक्षीणजीवितम्।चंडं सहसापकारकरणबुद्धिं क्रूरकर्माणम्। शोकातुरं स्त्र्यादिविरहोत्थेन शोकेन शुचार्त्तम्।भीरुं सभयम्।कृतघ्नं यः कृतोपकारोप्यपकारं करोति । वैद्यमानिनं अवैद्योपि यो वैद्यमिवात्मानं मन्यते नैवौषधं करोति मूढस्तमपि त्यजेत् ।

एवं च प्रथमे ऽध्याये सकलतंत्रार्णवस्य तात्पर्यं व्याख्यातमनंतरं सुखस्मरणार्थमध्यायनामसंग्रह उच्यते ।

तंत्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यते ऽध्यायसंग्रहः ॥

तन्त्र्यंते धार्यंतेऽनेनायुर्वेदार्था इति तंत्रम्। अध्यायानां संग्रहः संक्षेप एकत्रराशीकरणमतोनंतरं सुखस्मरणाय मया वक्ष्यते ।

आयुष्कामदिनर्त्वीहारोगानुत्पादनद्रवाः ॥ ३५ ॥
अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्रव्यरसाश्रयाः ।
दोषादिज्ञानतद्भेदतच्चिकित्साद्युपक्रमः ॥ ३६ ॥
शुध्यादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ।
धूमगंडूषदृक्सेकतृप्तियंत्रकशस्त्रकम् ॥ ३७ ॥
शिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मकाः ।
सूत्रस्थानमिमेध्यायास्त्रिंशत् शारीरमुच्यते ॥ ३८ ॥

इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्यायाः सूत्रस्थानमुक्तम् । आयुष्कामश्च दिनर्त्वीहे च रोगानुत्पादनं च द्रवश्चेति द्वंद्वः । ईहा चर्या चेष्टेत्येकोर्थः। तेन आयुष्कामीयो दिनचर्या ऋतुचर्या रोगानुत्पादनीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीयो ऽन्नस्वरूपविज्ञानीयोऽन्नसंरक्षामात्राशितीयो द्रव्यादिविज्ञानीयो रसभेदीयो दोषादिविज्ञानीयो दोषभेदीयो दोषोपक्रमणीयो द्विविधोपक्रमणीयः शोधनादिगणसंग्रहः स्नेहविधिः स्वेदविधिर्वमनविरेचनविधिर्बस्तिविधिर्नस्यविधिर्धूमविधिर्गंडूषविधिराश्चोतनांजनविधिस्तर्पणपुटपाकविधिर्यंत्रविधिः शस्त्रविधिः शिराव्यधविधिः शल्याहरणविधिः शस्त्रकर्मविधिः क्षाराग्निकर्मविधिः। सूचनात्सूत्रम् । सूच्यते ऽनेन सकलस्तंत्रार्थ इति सूत्रस्थानं सकलस्य तंत्रस्य शिरः स्थानीयम् । अधुना शारीरमुच्यते। शारीरं शारीरस्थानमुच्यते । किंस्थानमध्यायसंग्रहः ।

के पुनस्ते ।

गर्भावक्रांति तव्द्यापदंगमर्मविभागिकम् ।
विकृतिर्दूतजं षष्ठम्

तत्र गर्भावक्रांतिशारीरम् । तस्य व्यापत् । तस्येति गर्भपरामर्शः। गर्भव्यापच्छारीरम् । अंगविभागं शारीरम्। मर्मविभागं शारीरम्। विकृ-

तिविज्ञानं शारीरम् । दूतविज्ञानीयं शारीरम् । एवमेते षडध्यायाः शारीरस्थानम् ।

निदानमुच्यते ।

निदानं सार्वरोगिकम् ॥ ३९ ॥
ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोतिसारिणाम् ।
मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च ॥ ४० ॥
पांडुकुष्ठानिलार्त्तानां वातास्रस्य च षोडश ।

सर्वरोगनिदानम्।ज्वरनिदानम्।रक्तपित्तकासनिदानम्। श्वासहिक्कानिदानम्।राजयक्ष्मादिनिदानम्।मदात्ययादिनिदानम्।अर्शोनिदानम्।अतिसारग्रहणीदोषनिदानम्। मूत्राघातनिदानम्। प्रमेहनिदानम्। विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानम् । उदरनिदानम् । पांडुशोफविसर्पनिदानम् । कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानम् । वातव्याधिनिदानम् । वातशोणितनिदानम्। इत्येवं षोडशाध्याया निदानस्थानम् ।

चिकित्सितमुच्यते ।

चिकित्सितं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ॥ ४१ ॥
वमौ मदात्यये ऽर्शःसु विशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ।
विद्रधौ गुल्मजठरपांडुशोफविसर्पिषु ॥ ४२ ॥
कुष्टश्वित्रानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितम् ।
द्वाविंशतिरिमेध्यायाः कल्पसिद्धिरतःपरम् ॥ ४३ ॥

चिकित्सितस्थानं द्वाविंशतिरध्यायाः। ज्वरचिकित्सितम् । रक्तपित्तचिकित्सितम् । कासचिकित्सितम् । श्वासहिक्काचिकित्सितम् । राजयक्ष्मचिकित्सितम् । छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितम् । मदात्ययचिकित्सितम् । अर्शश्चिकित्सितम् । अतीसारचिकित्सितम् । ग्रहणीचिकित्सितम् । मूत्राघातचिकित्सितम् । प्रमेहचिकित्सितम् । विद्रधिवृद्धिचिकित्सितम् । गुल्मचिकित्सितम् । उदरचिकित्सितम् । पांडुरोगचिकित्सितम् । श्वयथुचिकित्सितम् । विसर्पचिकित्सितम् । कुष्ठचिकित्सितम् । श्वित्रकृमिचिकित्सितम् । वातव्याधिचिकित्सितम् । वातशोणितचिकि-

त्सितम् । इमे द्वाविंशतिरध्यायाश्चिकित्सितस्थानम् । अतऊर्ध्वं कल्पस्थानम् ।

कल्पो वमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्बस्तिकल्पना ।
सिद्धिर्बस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पोऽतउत्तरम् ॥ ४४ ॥

अत्र कल्पे वमनकल्पः । विरेचनकल्पः । वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिः । बस्तिकल्पः । बस्तिव्यापत्सिद्धिः । षष्ठो भेषजकल्पः । इत्येवं षडध्यायाः कल्पसिद्धिस्थानं । अतउत्तरं अतोस्मात्कल्पसिद्धिस्थानादूर्ध्वमुत्तरतंत्रम् ।

बालोपचारे तद्व्याधौ तद्ग्रहे द्वौ च भूतगौ ।
उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु संधिषु ॥ ४५ ॥
दृक्तमोलिंगनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगौ ।
कर्णनासामुखशिरोव्रणे भग्ने भगंदरे ॥ ४६ ॥
ग्रंथ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ।
विषे भुजंगे कीटेषु मूषकेषु रसायने ॥ ४७ ॥
चत्वारिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ।

बालोपचरणीयः।बालामयप्रतिषेधः। बालग्रहप्रतिषेधः। भूतविज्ञानीयः। भूतप्रतिषेधः । उन्मादप्रतिषेधः । अपस्मारप्रतिषेधः। वर्त्मरोगविज्ञानीयः । वर्त्मरोगप्रतिषेधः । संधिसितरोगविज्ञानीयः । संधिसितासितप्रतिषेधः । दृष्टिरोगविज्ञानीयः । तिमिरप्रतिषेधः । लिंगनाशप्रतिषेधः । सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयः । सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधः । । कर्णरोगविज्ञानीयः । कर्णरोगप्रतिषेधः । नासारोगवि० । नासारोगप्र० । मुखरोगवि० । मुखरोगप्रति० । शिरोरोगविज्ञा० । शिरोरोगप्र० । व्रणविज्ञा० । सद्योव्रणप्रति० । भंगप्रतिषेधः । भगंदरप्रतिषेधः । ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदादिवि० । ग्रंथ्यादिप्रतिषेधः । क्षुद्ररोगवि० । क्षुद्ररोगप्र० । गुह्यरोगवि० । गुह्यरोगप्रति० । विषप्रति० । सर्पविषप्र० । कीटलूतादिप्र० । मूषिकालर्कविषप्र० । रसायनाध्यायः । वाजीकरणाध्यायः । इति । एवमेते चत्वारिंशदध्यायाः उत्तरतंत्रम् । तदिति बालस्य परामर्शः । द्वौद्वाविति । वर्त्मनि द्वौ संधौ द्वौ यथासंख्येन ।

त्रयइति । हृत्कमोलिंगनाशेषु प्रत्येकमेकैकः । ग्रंथ्यादिक्षुद्ररोगगुह्यरोगेषु पृथक्द्वयं प्रत्येकं द्वौ द्वौ । अनपत्यानामप्रजानां पुंसां चत्वारिंशोध्यायो बीजपोषणः शुक्रवृद्धिहेतुरिति ।

इत्यध्यायशतं विंशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् ॥ ४८ ॥

इत्येवमनेन प्रकारेण सविंशमध्यायशतं षड्भिः स्थानैः सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पसिध्युत्तरतंत्रैरुदीरितमिति भट्टः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां सूत्रस्थाने आयुष्कामीयोध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

द्वितीयोध्यायः

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अथेति सर्वेष्वध्यायेषु मंगलार्थः । मांगलिको ह्याचार्यः प्रत्यध्यायारंभे मंगलार्थमथशब्दं प्रयुंक्ते । दिने दिने चर्या दिनचर्या दिनस्य वा चर्या दिनचर्या । चरणं चर्या उभयलोकहितमाहारचेष्टितं प्रतिदिने यत्कर्त्तव्यं तमध्यायं व्याख्यास्यामः । प्रस्तुतादायुष्कामीयादध्यायादनंतरं कोस्य संबंधः । उच्यते । यस्मादायुष्कामेण पुरुषेण यत्प्रधानमायुष्यं तदासेव्यं प्रथमतस्तदन्वन्यानि यान्यायुष्याणि । अतः प्रथमंतावदाचारप्रधानेन भवितव्यं । यत आचारादायुर्लभ्यतइत्याचार्याः । यद्यप्यत्ररात्रिचर्यापि विहिता तथापि प्राधान्याद्दिनचर्या ऽस्मिन्नध्याये निर्दिष्टा । अतो दिनचर्याध्यायोयमुच्यते।

अस्मिंस्तंत्रे आयुःपालनं प्रकृतम् । तद्द्विविधं । स्वस्थवृत्तमातुरवृत्तं च । तत्र मंगल्यत्वात् स्वल्पवक्तव्यत्वादातुरापेक्षागित्वाच्च स्वस्थवृत्तमेवादावुच्यते ।

ब्राह्मे मुहूर्त्त उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।

रात्रेश्चतुर्दशो मुहूर्तो ब्राह्मो मुहूर्तो विषुवति समरात्रिंदिवेकाले द्विघटिकालक्षणः। मुहूर्तस्य चेह द्विघटिकोपलक्षणार्थत्वात्सर्वस्मिन् काले रात्रेश्चतुर्घटिकावशेषे समुत्थानं कार्यमिति स्थितम्।स्वस्थो नीरोगः कल्पः स आयुषो यथोपचरितस्य जीवितस्य रक्षार्थं ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेदभ्युत्थानं कुर्यात् । मुहूर्तो नाडिकाद्वयम्। ब्रह्म ज्ञानं तदर्थमध्ययनाद्यपि ब्रह्म तस्य योग्योमुहूर्तो ब्राह्मः पश्चिमयामस्तस्य नाडिकाद्वयं तस्मिन् ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत्। किंभूतः। स्वस्थोऽनातुरः।समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः। प्रसन्नात्मेंद्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयतइति स्वस्थलक्षणम् । किमर्थमुत्तिष्ठेत्। रक्षार्थमायुषो जीवितस्य। तदाह्युत्तिष्ठतोऽव्याध्यलक्ष्म्याद्यभावएवायुषो रक्षा भवति । आतुरेण धातुसाम्यार्थं स्वप्तव्यमेव ।

शरीरचिंतां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥ १ ॥
अर्कन्यग्रोधखदिरकरंजककुभादिकम् ।
प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ॥ २ ॥
भक्षयेद्दंतधवनं दंतमांसान्यबाधयन् ।

शरीरस्य चिंता शरीरचिंता जीर्णाजीर्णनिरूपणादिका तां निर्वर्त्य ततो मूत्रपुरीषादेः कृतशौचविधानस्ततो ऽनंतरं दंतधावनमर्कादिकं भक्षयेत्। संग्रहेप्युक्तम्। ब्राह्मे मुहूर्तउत्तिष्ठेज्जीर्णाजीर्णं निरूपयन्नित्यादि।अर्कः सूर्याह्वः । न्यग्रोधो यक्षावासः। खदिरो गायत्री। करंजश्चिरिबिल्वः। ककुभो ऽर्जुनः। आदिग्रहणेन मालतीकरवीरादिग्रहः। कथं भक्षयेत्। दंतानां मांसान्यबाधयन्नपीडयन् । प्रातः प्रत्युषसि भुक्त्वा चाहारं भक्षयित्वा । मृद्वग्रं कूर्चिताग्रम् । तथा कषायकटुतिक्तकम् । रसत्रयेण ह्यनेन मुखवैशद्यारोचकश्लेष्मापनयाः सम्यक् संपद्यंते । अर्काद्युपादानादेव कषायादित्वे लब्धे कषायादिग्रहणं संग्रहादिगृहीतस्य संग्रहार्थं स्पष्टार्थं च। अर्कादिग्रहणमुदाहरणार्थं ज्ञेयम् । संक्षेपविवक्षया न दंतधावनस्य गुणसंग्रहः । द्वादशाद्यंगुलप्रमाणत्वं श्लेष्मातकाद्यनिष्टदंतधावननिषेधश्च तंत्रांतरोक्तमपि नेहोक्तम् । सुश्रुतेनोक्तम् । अजग्धमनुपक्लिष्टं षडष्टद्वादशांगुलम् । प्रदेशिनीमुखसमं मृदु स्याद्दंतधावनम् ।

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दिती ॥ ३ ॥
तृष्णास्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ।

अजीर्णादीनां द्वंद्वः । एतानि विद्यंते यस्येत्यतइनिठनाविति इनिः। एवं तृष्णास्येत्यादौ द्वंद्वादिनिश्च। तद्दंतपवनमजीर्णी न भक्षयेत्। एवं वमथ्वादीनां मत्वर्थीयांतानां संबंधो योज्यः ।

सौवीरमंजनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ॥ ४ ॥

ततो दंतधावनभक्षणानंतरं सौवीराख्यमंजनं भजेत् । कस्मात् यतो हितमक्ष्णोः ।

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मणो भयम् ।
योजयेत्सप्तरात्रे ऽस्मात्स्रावणार्थे रसांजनम् ॥ ५ ॥

अस्मात्कारणात्स्रावणार्थे सप्तरात्रे सति रसांजनं दार्वीक्वाथसमुद्भवाख्यं योजयेत्। यस्माच्चक्षुस्तेजोमयमाग्नेयम्। यद्यपि पंचमहाभूतात्मकं सर्वमपि तथापि बाहुल्येन व्यपदेशात्तेजोमयमुच्यते । अतएव तद्रूपाण्यालोचयति । तथाचलोके कश्चिदाह । नरपतिरेतीति न चासौ नराणामेव पतिः किंतर्हि नारीणामपीति। तस्य चक्षुषो वातपित्ताभ्यामपि भयमस्ति विशेषेण तु कफाद्भयं ततो रसांजनं योजयेत् ।

ततो नावनगंडूषधूमतांबूलभाग्भवेत् ।

नावनादीनां नस्यादिविधिषु गुणा वक्ष्यमाणा विधानं च। तांबूलस्य तु वैशद्यारुचिहरत्वसौगंध्यादिगुणाः प्रसिद्धा एव । नावनादीनां तांबूलांतानां द्वंद्वः । ततो ऽजनादनंतरं नावनगंडूषधूमतांबूलानि भजते यः स एवं विधो भवेत् । भजो ण्विरिति ण्विः ।

येषां तु तांबुलमपथ्यं तानाह ।

तांबूलं क्षतपित्तास्रुरूक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ॥ ६ ॥
विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ।

क्षतं विद्यते येषां ते क्षताः। अर्शआदित्वादच्। एवं पित्तास्राः। उत्कु-

पितमभिष्यन्नं चक्षुरेकं द्वे वा येषां ते। ये च क्षताश्च पित्तार्ताश्च कुष्ठाश्चो कुपितचक्षुषश्च तेषामपथ्यमहितम्। तथा विषार्तानां मूर्छार्तानां मदार्तानां शोषिणां चेत्यपिशब्दस्यार्थः। शोषिणो राजयक्ष्मिणः।

तदेतत्सर्वं विधाय भोजनासन्ने कालेऽभ्यंग आचरणीय इत्याह।

अभ्यंगमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ॥ ७ ॥
दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वक्त्वदार्ढ्यकृत्।

अभ्यंगं नित्यं सततमाचरेत्। नित्यग्रहणं चोपलक्षणार्थम्। एकद्वित्रिदिनांतरमपि यथोचितमाचरतोपि न दोषः। सोऽभ्यंग आचर्यमाणो जरा च श्रमश्च वातश्च तान् हंतीतिक्विप्। तथा दृष्टीत्यादि। दृष्टेः प्रसादो वैमल्यं दृष्टिप्रसादः। शोभना चासौ त्वक् तस्या भावः सुत्वक्त्वं। दृढस्य भावो दार्ढ्यम्। दृढादिभ्यः ष्यञ्। दृष्टिप्रसादादीनां द्वंद्वः। तानि करोति योऽभ्यंगः स एवम्।

शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ ८ ॥

तमभ्यंगं शिरःश्रवणपादेषु विशेषेणातिशयेन शीलयेदभ्यसेदिति वचनाद्यावश्यं न तथा सर्वशरीरे ऽभ्यंगः कार्यो यथैतेषु शिरः श्रवणपादेषु। अत्र च पूर्ववदेकत्वाभावः।

अथैतदपवादमाह।

वर्ज्योऽभ्यंगः कफग्रस्तकृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः।

अभ्यंगो वर्ज्यो वर्जनीयः। कफग्रस्तेन कृतसंशुद्धिना अजीर्णिना च।

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोग्निर्मेदसः क्षयः ॥ ९ ॥
विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते।

शरीरायासजननं कर्म व्यायामः। तस्मात्पंच गुणा लाघवादयो निष्पद्यंते। विभक्तानि विभागेन स्थितानि घनानि गात्राणि यस्य सविभक्तघनगात्रस्तस्य भावस्तत्त्वमिति।

इदानीं येनासौ कार्यस्तं दर्शयति।

वातपित्तामयी बालो वृद्धो ऽजीर्णी च तं त्यजेत् ॥१०॥

वातपित्तामयी बाल आषोडशाद्वर्षात् वृद्धः सप्ततेरूर्ध्वमजीर्णी च तं जह्यात् ।

अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः।

तुरवधारणे।बलवद्भिः पुरुषैः स्निग्धभोजिभिरर्द्धशक्त्यैव निषेव्यो व्यायामः।प्राक् श्रमाद्व्यायामवर्जनं कार्यमित्यर्थः ।

कदासौ विधातव्य इत्याह ।

शीतकाले वसंते च मंदमेव ततो ऽन्यदा ॥ ११ ॥

हेमंते शिशिरे वसंते च सेव्यः । शीतवसंताभ्यामन्यदा मंदमेव सेव्यः । मंदमिति क्रियाविशेषणम् । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिंगता च वक्तव्येति ।

तं कृत्वा ऽनु सुखं देहं मर्दयेच्च समंततः।

तं व्यायामं कृत्वा अनु सुखं यथा शरीरे बाधा न स्यात्तथा देहं मर्दयेत् । समंततः परितः ।

तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लमः ॥ १२ ॥
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ।

अतिव्यायामतस्तृष्णादयो भवंति । तृष्णेति पृथक् पदम् ।
अतिव्यायामप्रसंगेनातिजागरादीनामपि व्यापदो दर्शयति ।

व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसम् ॥ १३ ॥
गजं सिंह इवाकर्षन् भजन्नतिविनश्यति ।

व्यायामादीनां भाष्यांतानां द्वंद्वः । तान्यादिर्यस्य साहसस्य धनुराकर्षणादेस्तदेवम् । अयथाबलमारंभः साहसं तद्भजन्सेवमानो विनश्यति । क इव। सिंह इव गजमतिमहावर्ष्माणमाकर्षन्नाक्रामन्यथा विनश्यति तथा अयथाबलमारंभेण व्यायामादिना नरो मार्यत इति ।

उद्वर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् ॥ १४ ॥
स्थिरीकरणमंगानां त्वक्प्रसादकरं परम् ।

उद्वर्तनस्य कफहरादयश्चत्वारो गुणाः ।

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ॥ १५ ॥
कंडूमलश्रमस्वेदतंद्रातृड्दाहपाप्मजित् ।

स्नानं दीपनं वृष्यमायुष्यं च भवति। ऊर्जाउत्साहः। बलं प्राणनम्। एते प्रददाति करोति यत्तदेवम्। कंड्वित्यादि । कंड्वादीनां द्वंद्वः । एतान् जयति। स्नानस्य प्रभावादायुष्यत्ववृष्यत्वदीपनत्वानि बोद्धव्यानि । अथवा स्नानेन प्रहर्षो भवति। हर्षणत्वाच्च वृष्यत्वम् । तथा च वक्ष्यति । यत्किंचिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनम् । मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यत इति । यथा स्नानं जाठराग्नेर्बहिर्निर्गतानि रोमकूपाश्रितान्यर्चींषि रुद्ध्वाऽतर्नयति त-तश्चाग्नेः प्रबलत्वं कुर्वन् दीपनं संपद्यते । यथा शीतकाले शीतानिल-स्पर्शसंरुद्धस्य जाठराग्नेः प्रबलत्वम् । बालादित्यस्तु व्याचक्षिष्ट । स्नानेन भ्राजकाख्यं त्वगाश्रितं पित्तमंतः प्रविशदूष्माणं संवर्द्धयति तेन तद्दीपनम्। अत एव परिषेके जलमुष्णमिष्यते। यस्माच्छीतं निर्वापयति तेजो न देह-स्यांतः प्रवेशयति।शीतकाले यच्छीतानिलस्पर्शसंरुद्धस्याग्नेः प्रबलत्वं तत्का-ल एव तस्मिन् कालस्वाभाव्यादितिबोद्धव्यम् । तथा चान्यर्तौ शीते सति मंदाग्नित्वमेव दृश्यते। यथा वर्षास्वग्निमांद्यादेवांतर्बहिर्वन्हिसंधुक्षणं भो-जने समुपदिष्टम् । तथा च मुनिः । व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुले ह्नि । विशेषशीत इत्यादि ।

उष्णांबुनाधः कायस्य परिषेको बलावहः ॥ १६ ॥
तेनैव चोत्तमांगस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ।

उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः प्राणकृत् । तेनैवोष्णोदके-नैवोत्तमांगस्य शिरसः परिषेको विधीयमानः केशचक्षुषां बलहृत् । प्रा-ण्यंगानां समाहार एव द्वंद्व इत्यस्य प्रायिकत्वात्केशचक्षुषामित्युपपन्नमेव ।

स्नानं येषामपथ्यं तान् दर्शयितु माह ।

स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥ १७ ॥
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।

नेत्रे चास्यं च कर्णौ च तत्र रोगाः।अर्दितं च नेत्रास्यकर्णरोगाश्चातिसारश्च ते विद्यंते येषां त एवम्। अर्दितेषु गर्हितमहितम्। एवं शेषेषु योज्यम्। आर्दितादीनां द्वंद्वस्ततो मतुप्। तेनाऽस्मानादिमत्सु गर्हितमिति योज्यम्। एवं शेषेष्वपि।

जीर्णे हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरयेद्बलात्॥ १८॥
न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम्।

जीर्णे सम्यक्परिणते पूर्वक आहारमद्याद्भुंजीत।किमद्यात्।हितं पथ्यम्।मितं मात्रया युक्तम्।पथ्यमपि ह्यतिमात्रं वा भुक्तं दोषाय स्यादतो मितम्। न वेगानित्यादि। वातविण्मूत्रादीनां संबंधिनो वेगानुन्मुखीभूतानपि बलान्नेरयेन्न प्रवर्त्तयेत्।नवेगित इत्यादि।संजातवातविण्मूत्रवेगस्तमकृत्वा नान्यकार्यः स्यात्। नान्यत्कार्यं कुर्यादित्यर्थः।नाजित्वेत्यादि। साधयितुं शक्यः साध्यस्तं रोगमजित्वा नान्यकार्यः स्यादिति योज्यम्।सह्युपेक्षितो दुःसाध्योऽसाध्यो वा स्यात्।साध्यशब्दोपादानादसाध्यामयप्रतिपन्नो न कार्यश्चिकित्सानैष्फल्यादिति द्योतयति।

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः॥ १९॥
सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत्।

सर्वभूतानामशेषप्राणिनां यस्मात्सुखार्थाः प्रवृत्तयः कर्माणि मता अभिप्रेताः। सुखं च शर्माख्यं धर्माद्विना न भवति तस्मात् कारणाद्धर्मपरो धर्मप्रधानः स्यात्। धर्मादिति पृथग्विनेति पंचमी।

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः॥ २०॥

कल्याणे शुभकर्मणि मित्राणि सहाया उपदेशादिना कल्याणमित्राणि तानि भक्त्या अदंभमतिः सन् भजेत्। इतराणि कल्याणमित्रापेक्षया इतराणि पापमित्राणि तेभ्यो दूरगस्तद्वर्जनपरः। तत्संगोहि दृष्टादृष्टानर्थकरः। दूरगइत्यस्माद्दूरे स्थितः।

हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशून्यं परुषानृते।
संभिन्नालापव्यापादमभिध्यादृग्विपर्ययम्॥ २१॥
पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत्।

हिंसा प्राण्युपघातः । स्तेयं चौर्यम् । अन्यथाकामो निषिद्धकामसेवा गुरुदारगमनादि। एतत्त्रिविधं कायिकं पापं कर्म । पैशुन्यं परेषां भेदकृद्वचनम्।परुषममृदुवचनम्। अनृतमसत्यवचनम्। संभिन्नालापो ऽसंबद्धप्रलपनम् । चतुर्विधमेतद्वाचिकम्।व्यापादः प्राण्युपघातचिंता । अभिध्या परगुणाद्यसहिष्णुता । दृग्विपर्ययं शास्त्रदृष्टिवैपरीत्यं नास्तिकत्वादिति त्रिविधमेतन्मानसम्। तदेतद्धिंसादि दशधा पापं कर्म कायवाङ्मानसैस्त्यजेन्न कुर्यादित्यर्थः ।

अवृत्तिव्याधिशोकार्त्ताननुवर्तेत शक्तितः ॥ २२ ॥

न विद्यते वृत्तिर्येषां तानवृत्तीन् । शक्त्या यथा सामर्थ्यमनुगच्छेत् । तथा व्याधिना शोकेन चार्त्तांश्च ।

आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ।

कीटान् पिपीलिकांश्चात्मवत्पश्येत् । स्वशरीरतुल्यानित्यर्थः । किमु सतो ऽसाधून्वा । कीटपिपीलिकमप्यात्मवत्पश्येदित्यपिशब्दस्यार्थः । कीटपिपीलिकमिति क्षुद्रजंतवइत्येकत्वम् ।

अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन् ॥ २३ ॥

देवादीनां द्वंद्वः। देवादीनर्चयेत् । वृद्धा ज्ञानवृद्धा शीलतपोवृद्धाश्च । नृपो राजा । अतिथिरसमानग्रामी वैश्वदेवांते समुपस्थितः ।

विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत नाक्षिपेत् ।

अर्थिनो याचकान्प्रत्याख्यानेन विमुखान्नकुर्यात् । नावमन्येत परिभवेत् । नावमानयेन्नच परुषवचनादिना क्षिपेत् ।

उपकारप्रधानः स्यादपकारपरे ऽप्यरौ ॥ २४ ॥

अरौ शत्रावपकारपरेपि सत्युपकारप्रधानः स्यात् । ननुरिपुरपकारक एव तत्किमपकारकइति विशेषणेन । तथा च माघः । उपकर्त्त्रारिणा संधिर्न मित्रेणापकारिणा। उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः। नहि स-

यद्देवारिरपकारं कर्तुं शक्यः स्यात् किंतर्हि कदाचिदेव। हेत्वधीनत्वादपकारकारित्वस्य। वातादिदोषवत्। यथा वातादयो दोषा दूषणस्वभावा अपि संतः कदाचिद्विकारकत्वे समर्था भवंति कदाचिन्नैव। दोषत्वं सर्वदैव तेषाम्। तस्मादपकारकइति युक्तं विशेषणम्। अपकारिण्युपकारकृत्स्यात् किं पुनरुपकारकइत्यपिशब्दार्थः।

संपद्विपत्स्वेकमना हेतावीर्ष्येत्फले नतु।

संपत्सु विपत्सु चैकमनाः समचित्तः। संपत्सु विषक्तेन विपत्सु विषादिना न भाव्यमित्यर्थः। हेतावित्यादि। हेतौ कारणे ईर्ष्येत्। यथा। अयमेवं श्रुतत्यागादिगुणवान् कस्मादहमप्येवं न भवेयम्। फले नतु परकीये शोभने फले वस्त्रालंकारादिके नेर्ष्येत्।

कालेहितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम्॥ २५॥

काले प्रस्तावे। हितं पथ्यम्। मितं न बहु। अविसंवादि सत्यम्। पेशलं मनोज्ञं ब्रूयात्।

पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः।
नैकः सुखी न सर्वत्र विश्रब्धो न च शंकितः॥२६॥

पूर्वाभिभाषी पूर्वालापी स्यात्। सुमुखो गतभ्रुकुटिः। सुशीलः शोभनप्रकृतिः। तथा करुणया मृदुरार्द्रसंतानो मातेव पुत्रे। एको ऽद्वितीयः सन्सुखी न स्यात्। तथा च भगवान् व्यासः। मायाचारे मायया वर्तितव्यमिति। तथा सर्वत्र मित्रस्वजनादिष्वपि शंकितो ऽविश्वस्तो न स्यात्तेषां वैमुख्यदोषप्रसंगभयात्।

न कंचिदात्मनः शत्रुं नात्मानं कस्यचिद्रिपुम्।
प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः॥ २७॥

आत्मनः शत्रुं कंचिदपि न प्रकाशयेत्। तत्प्रकाशनाद्धि भेदः स्यात्। नात्मानं कस्य चिद्रिपुं प्रकाशयेत्। पूर्वोक्तादेवहेतोः। अपमानमसत्कारं कस्य चिन्न प्रकाशयेत्। प्रभोः स्वामिनः संबंधिनीं निःस्नेहतां न प्रकाशयेत्। तत्प्रकाशनादसौ प्रभुर्जातावसरैर्भेदकैः सुतरां निःस्नेहीक्रियते।

जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति ।
तं तथैवानुवर्त्तेत पराराधनपंडितः ॥ २८ ॥

जनस्याशयमालक्ष्य लोकस्य प्रकृतिं बुध्वा परिच्छिद्य यो जनो यथा परितुष्यति तथा तेनैव प्रकारेण दानप्रियवचनादिना तमनुवर्तेताराधयेत् । कीदृशो भूत्वा । पराराधने पंडितस्तज्ज्ञः ।

न पीडयेदिंद्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।

इंद्रियाणि रसानादीनि कदन्नाशनादिना न पीडयेन्न निगृह्णीयात् । न चैतानींद्रियाण्यतिलालयेदतिशयेन विलासयेत् ।

त्रिवर्गशून्यं नारंभं भजेत्तं चाविरोधयन् ॥ २९ ॥

त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गस्तेनशून्यं रहितमारंभमुद्यमं न भजेन्न कुर्यात् । कथं भजेत् । तं च त्रिवर्गमविरोधयन् परस्परमविरोधयन् ।

अनुयायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ।

सर्वधर्मेषु मध्यमां प्रतिपदं प्रतिपत्तिमनुयायात् सर्वेष्वाचारेषु मध्यमं मार्गमनुवर्तेत । नैकत्रासक्तिं कुर्यादित्यर्थः ।

नीचरोमनखश्मश्रुर्निर्मलांऽघ्रिमलायनः ॥ ३० ॥

नीचान्यदीर्घाणि लोमनखश्मश्रूणि यस्य स एवंभूतो भवेत् । लोमानि बाहूरुप्रभृतिषु रोमाणि केशाश्चोच्यंते। तथा च त्वषेर्लोमस्वित्यत्रसूत्रे विवृतम् । लोमानि मूर्धजान्यंगजानि चेह गृह्यंतइति। नीचलोमादिकफलं च मुनिनोक्तम् । पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शुचिरूपविराजनम्। केशलोमनखादीनां कृंतनं संप्रसाधनमिति । तथांघ्री पादौ । मलायनानिघ्राणकर्णादीनि । निर्मलान्यंघ्रिमलायनानि यस्य स एवं । अस्य च फलम् । मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् । पादयोर्मलमार्गाणां शौचादानमभीक्ष्णशः ।

स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेषो ऽनुल्बणोज्ज्वलः ।
धारयेत्सततं रत्नसिद्धमंत्रमहौषधीः ॥ ३१ ॥

स्नानं शीलयति स्नानशीलो नित्यस्नायी स्यात् । तथा सुसुरभिः सुगंधिः। शोभनो जीर्णमलिनवस्त्रादिविवर्जितो वेषो यस्य स सुवेषः।अनुल्बणो ऽनुद्धतः सचासावुज्ज्वलश्चानुल्बणोज्ज्वलः । अनुद्धतवेषः स्यादुज्ज्वलश्चेत्यर्थः।धारयेदित्यादि।रत्नानि मणयो वज्रपद्मरागादयः । सिद्धमंत्रोपराजितादिः। महौषधिः सहदेवादिका। रत्नादीनां द्वंद्वः। रत्नादि बाहुग्रीवादिषु सततं सदैव धारयेत् ।

सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमात्रदृक् ।

युगमात्रदृग्विचरेद्भ्रमेत्। युगं हस्तचतुष्टयंतत्पश्यति यः स एवम्। एवं कुर्वन् संमुखमागच्छद्भिर्गवाश्वादिभिर्नोपद्रूयते। तथा सहातपत्रेण छत्रेण पदत्राणेन पदाधारपर्यायेण यो वर्तते स एवम्।पादत्रछत्रयोश्च गुणा उक्ताः। मारुतस्यानुलोम्याय खुडस्तंभश्रमापहम् । अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक् शुक्ररक्षणम् । वर्ण्यं नेत्र्राहितं छत्रं वातवर्षातपापहमिति ।

निशि चात्ययिके कार्ये दंडी मौली सहायवान् ॥ ३२ ॥

रात्रौ चात्ययिके कार्ये दंडी सन् विचरेत् । दंडेन सर्पादीनामुत्त्रासनमपि चोक्तम्। स्खलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणां च निषेधनम्। अवष्टंभनमायुष्यं भयघ्नं दंडधारणमिति। मौली शिरोवेष्टनयुक्तः। अनेनोपरि पततां पतंगकीटादिमूत्रपुरीषादीनां रक्षा । तथा सहायवान्। अनेनापि चित्तावष्टंभः। दंडशब्दादतइनिठनाविती निः मौलिब्दाच्च व्रीह्यादित्वात्तस्य ह्याकृतिगणत्वमिति केचित्। आत्ययिक इति। अत्ययः कृच्छ्रं तस्मिन् भवमित्यध्यात्मादित्वाट्ठञ् ।

चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छाया भस्मतुषाशुचीन् ।
नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवोपि च ॥ ३३ ॥

चैत्यस्तु विशिष्टदेवताधिष्ठितो लोकप्रसिद्धो वृक्षविशेषः। बुद्धालय इ-

त्यन्ये। पूज्यो गुरुपुत्रादिः। ध्वजश्चिन्हम्। अशस्ताश्चंडालादयः। एषां छायाः। तथा भस्म भूतिः। तुषो धान्यादित्वक्। अशुचिर्विट्। यद्वा उच्छिष्टं वस्तु। तदेतन्नाक्रामेत्। शर्करा सूक्ष्मपाषाणाकृतिर्मृत्खंडिका। तथा लोष्ठं मृत्पिंडादिखंडः। बलिर्देवताद्यर्चनम्। स्नानं प्रसिद्धम्। बलिश्च स्नानं च बलिस्नाने तयोर्भुवौ बलिस्नानभुवौ। शर्करा च लोष्ठं च बलिस्नानभुवौ च ता नाक्रामेत्।

नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कंधमभिव्रजेत्।
संदिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद्दुष्टयानवत्॥ ३४॥

नदीं तरंगिणीं दोर्भ्यां न तरेत्। अग्निस्कंधमभि अग्निराशेरभिमुखं न व्रजेत्। संदिग्धा चासौ नौश्च तां नारोहेन्नोच्चलेत्। संदिग्धायाः शिथिलबंधनत्वाज्जर्जरत्वादतिभाराक्रांतत्वात्पारगमनं प्रति संदेहः। चेति समुच्चये। वृक्षं च नारोहेत्। कथं। दुष्टयानवत्। यथा दुष्टयानमश्वादिकं नारोहेत् तथेति। दुष्टयानारोहणमपि चोक्त्यानया निषिद्धम्।

नासंवृतमुखः कुर्यात्क्षुतिहास्यविजृंभणम्।

नासंवृतास्यः क्षुत्यादीन् कुर्यात्। हस्तादिना मुखं पिधाय कुर्यादित्यर्थः। क्षुतिश्छिक्का। हास्यं हसनम्। विजृंभणं जृंभिका। एषां समाहारद्वंद्वः।

नासिकां न विकुष्णीयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम्॥ ३५॥
नांगैश्चेष्टेत विगुणं नासीतोत्कटकस्थितः।

नासां न विष्कर्षेत्। मलोत्सारणमात्रं तु कार्यमेवेति विशब्देन द्योतयति। अकस्मात्कारणं विना भुवं पृथ्वीं न विलिखेन्नोत्कर्षेत्। अंगैर्हस्तपादादिभिर्विगुणमननुगुणं यथा भवति तथा नचेष्टेत न व्याप्रियेत। उत्कटकं स्थितमवस्थानं यस्य स एवंभूतो नासीत। चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः। अर्शोरोगाद्युत्पत्तेः।

देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् श्रमाद्विनिवर्त्तयेत्॥ ३६॥
नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्नक्तं सेवेत न द्रुमम्।

देहादीनां द्वंद्वः।एषां संबंधिनीश्चेष्टाः क्रियाः श्रमात्खेदात् पूर्वं विनिवर्त्त॰ येत्। तावद्धनुराकर्षादि कुर्याद्यावन्नातीव श्रमः स्यादित्यर्थः। तथा ऊर्ध्वे॰ जानुनी यस्य स ऊर्ध्वजानुश्चिरं नासीत। नक्तं रात्रौ द्रुमं तरुं न सेवेत। तदाश्रितकीटमूत्रशकृदादिपातरक्षार्थं।

तथा चत्वरचैत्यांतश्चतुष्पथसुरालयान् ॥ ३७ ॥
सूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवापि न।

चत्वरं त्रिपथम्। अन्येत्वाहुः। यत्र प्रदेशे नगरनिवासिनो ग्राम्या- वा समेत्य नानाविधाः कथाः कुर्वंति स चत्वर उच्यते। चैत्यांतश्चैत्यसमी- पः।चतुष्पथं मार्गचतुष्टयसंगमः। सुरालयो देवगृहम्।एतांश्च नक्तं न सेवेत। सूना वध्यस्थानम्। अटवी निर्जनोदेशः। शून्यगृहमुज्झटभवनम्। श्म- शानं पितृवनम्। एतानि दिवापि न सेवेत। अपि शब्देन रात्रौ नित- रामसेवनमाह।

सर्वथेक्षेत नादित्यं न भारं शिरसा वहेत् ॥ ३८ ॥
नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मदीप्तामेध्याप्रियाणि च।

आदित्यं सर्वथोद्यंतमस्तं यांतं प्रतिमागतं जलादर्शादिषु प्रतिबिं- बितमुपरक्तं राहुग्रस्तं वा नेक्षेत। तथा भारं शिरसा न च वहेन्न नयेत्। प्रततमविरतं सूक्ष्मवस्तु नेक्षेत। दीप्तं चामेध्यं चाप्रियं चातिप्रततं ने- क्षेत। ननु तर्हि सर्वथा नेक्षेतेत्यनेन कोर्थो यतो रविरपिदीप्तोदीप्तग्रहणे- नैवास्य दर्शननिषेधः सिद्धः। अस्त्येवैतत् किंतु सर्वप्रकारमादित्यं नेक्षेत दीप्तं त्वनवरतं नेक्षेतेति।

मद्यविक्रयसंधानदानादानानि नाचरेत् ॥ ३९ ॥

विक्रयो विनिमयः। इयत्प्रमाणमधुनेदं दीयतइति। संधीयते ये- न तत्संधानमनेकद्रव्यसंभारो येन तन्मद्यं यथावत्प्रमाणेन संधीयते। दानं यथाशास्त्रं स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादानम्। आदानं च यथाशास्त्रमेव परस्माद्ग्रहणम्। एतेषां द्वंद्वः। ततो मद्यशब्देन षष्ठीसमासः। मद्यविक्रयादी-

नि नाचरेत् । द्विजविषयं चैतद्वाक्यमिति बोध्यम् । सर्वस्य तु निषेधात् क्रयादिव्यवहारोच्छेदः स्यात् ।

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ।
अनृजुः क्षवथूद्गारकासस्वमान्नमैथुनम् ॥ ४० ॥
कूलच्छायानृपद्विष्टव्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ।
हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥ ४१ ॥
संध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनचिंतनम् ।
शत्रुसत्रगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम् ॥ ४२ ॥
गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥ ४३ ॥
मद्यातिसक्तिं विश्रंभस्वातंत्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ।

त्यजेदिति क्रिया वक्ष्यमाणा। पुरःशब्दस्य वातातपाभ्यां प्रत्येकं संबंधः। पुरोवातः पूर्वदिगागतोवातः। पुर आतपः पूर्वातपः। पुरोवातादीन्पंच त्यजेत् । अनृजुर्विषमस्थितशरीरः क्षवथ्वादीन् षट् त्यजेत् । अनृज्विति क्रियाविशेषणमिति केचिद्याचक्षते। अन्नमत्र शाल्यादि। कूलं वप्रस्तच्छायां त्यजेत् । तत्र हि तिष्ठतस्तत्पाताद्भयं स्यात् । नृपद्विष्टं राज्ञोऽप्रियं त्यजेत् । व्यालोदुष्टहस्त्यादिः । दंष्ट्रिणः सर्पाद्याः । विषाणिनोगवाद्यास्तांस्त्यजेत्। हीनाः कुलशीलवित्तादिभिर्न्यूनाः । अनार्या असाधवः । अतिनिपुणा अतिगणनापरास्तेषां सेवां त्यजेत् । उत्तमैरिति सहार्थे गम्यमाने तृतीया । उत्तमैः सह विग्रहं त्यजेत् । संध्यास्वभ्यवहारादीन्पंच त्यजेत् । शत्रुसत्रेत्यादि । शत्र्वाशनं त्यजेत् । सत्रं यज्ञस्तस्याशनं त्यजेत् । ऋत्विगादीन् वर्जयित्वा ऽन्यस्य हि तदशनं निषेधति । तथाहि । यज्ञांते तदुद्भूतपापोशमनाय प्रायश्चित्तं श्रूयते । गणाः कथकचारणादयस्तैराकीर्णं व्याप्तमशनं त्यजेत् । गणिका वेश्या तस्याः संबंध्यशनं त्यजेत्। तदशनाद्धि तत्पापसंक्रमणं स्यात् । पणिकः पणोपजीवी । नौऽद्यचइतिठन् । पणिको हि पापीयान्निदितपण्यादिविक्रीणानः प्रशंसतीत्यादिहेतोः । गात्रेत्यादि । गात्राण्यंगानि तैस्तथा वक्त्रेण नखैश्च वाद्यं त्यजेत्। हस्ता-

वधूननं केशावधूननं च त्यजेत्।अवधूननं कंपनम् ।तोयेत्यादि। मध्यशब्दः प्रत्येकं युज्यते । तोययोर्द्वयोर्मध्येन यानं त्यजेन्नयायादित्यर्थः । एवमम्योर्मध्येन । तथा पूज्ययोर्मध्येन। समासकरणात्तोयाग्न्योस्तोयपूज्ययोरग्निपूज्ययोरपि मध्येन न यायादिति बोद्धव्यम् । तथा धूमं शवाश्रयं शवोद्भूतं त्यजेत् । मद्येत्यादि । मद्येऽतिसक्तिरतिसेवा तां त्यजेत्। स्त्रीषु योषासु विश्रंभं विश्वासं स्वातंत्र्यं च त्यजेत् ।

आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ॥ ४४ ॥
अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः ।

हि यस्माद्धीमतो बुद्धियुक्तस्य सर्वचेष्टासु निःशेषव्यापारेषु लोक एवाचार्य उपदेष्टा ऽतोस्माद्धेतोस्तमेव लोकं लौकिकेऽर्थे परीक्षकः पुरुषोऽनुकुर्यात् । यथा लोको व्यवहरति तथा व्यवह्रियादित्यर्थः ।

आर्द्रसंतानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ॥ ४५ ॥
स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्व्रतम् ।

आर्द्रसंतानता सर्वसत्वेषु कृपालुत्वम् । त्यागो दानम् । कायवाक्चेतसां त्रयाणां दम उपशमः । परार्थेषु परप्रयोजनेषु स्वार्थबुद्धिः । यथा यमेव स्वार्थोऽयमेव परार्थ इत्युभयलोकहितत्वम् । इत्येवं प्रकारं सद्व्रतं पर्याप्तं समाप्तमित्यर्थः । सत् शोभनं च तद्व्रतं च सद्व्रतम् ।

नक्तंदिनानि मे यांति कथंभूतस्य संप्रति ॥ ४६ ॥
दुःखभाङ्न भवत्येवं नित्यं संनिहितस्मृतिः ।

नक्तंदिनानि रात्रिदिनानि संप्रतीदानीं कथंभूतस्य कीदृशस्य सतो मे मम यांति । एवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः सन् पुमान् दुःखभाङ्न भवति ।

इत्याचारः समासेन संप्राप्नोति समाचरन् ॥ ४७ ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान् ।

इति समाप्तौ । समासेन संक्षेपेण तावदयमाचारः पूर्वोक्तो यं सम्य

चरन्ननुतिष्ठन्नायुरादीन् प्राप्नोति। तथा लोकान् भूर्भुवःस्वःप्रभृतीन् शाश्वतान्नित्यान्। ननु शाश्वतशब्दो न युक्तः। यतः शश्वच्छब्दस्य कालवाचित्वात् कालाट्ठञिति ठञ्प्राप्नोति। तथा अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानमिति टिलोपश्च प्राप्नोति। नैतदस्ति। नस्तद्धितइत्यत्र सूत्रे प्युक्तम्। शाश्वत इत्यादौ तु टिलोपो नेष्यते। कालादिति योगविभागाद्याणिति तस्माच्छाश्वतशब्दो न्याय्यएवेति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥ ॥

तृतीयोध्यायः

दिनचर्याध्यायादनंतरमृतुचर्याया उपोद्घातः। पूर्वेऽध्याये सामान्येन ऋतुचर्योपदिष्टा। ऋतुविशेषवशाच्चाहारविहारसेवनप्रतिपादनार्थं मृतुचर्याया आरंभ इत्याह।

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः।

पूर्ववद्व्याख्येयम्

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षड्‌तवः स्मृताः।
शिशिरोथ वसंतश्च ग्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः ॥ १ ॥
शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम्।
आदानं च तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् ॥ २ ॥

मासैरित्यादिना कालोपवर्णनमाह। ननु कालोपवर्णनं दिनचर्यायां कस्मान्नकृतम्। उच्यते। ऋतुगौरवोद्भावनार्थम्। ऋतवो हि विशेषेणोपयोगिनो विप्रतिपत्तेश्च। यथैके चातुर्मासिकमृतुं कृत्वा शीतोष्णवृष्टिलक्षणान् हेमंतग्रीष्मवर्षाख्यांस्त्रीनृतूनिच्छंति। अपरे तु द्विमासिकान् शिशिरवसंतग्रीष्मवर्षाशरद्धेमंतलक्षणान् षड्‌तूनिति। द्वे संख्ये येषां ते-

द्विसंख्यास्तैर्द्विसंख्यैः। माघ आद्यो येषां फाल्गुनादीनां त एवम्। तै-र्द्विसंख्यैर्माघाद्यैर्मासैः क्रमात्परिपाट्या षडृतवः स्मृताः। के त इत्याह। शिशिराद्याः शिशिरवसंतग्रीष्मवर्षाशरद्धेमताः। उपचारादेव षडृत्वे लब्धे षड्ग्रहणं परमतक्षेपार्थम्। तथा केचित् त्रय एव ऋतव इति मन्यंते। तैस्तु ऋतुभिस्त्रिभिः शिशिरादिभिरुत्तरायणं विद्याज्जानीयात्। अयन-मुत्तरं सवितुरुत्तरमार्गप्रतिपत्तिरुत्तरायणम्। आदानं तु जानीयात्। आ-दानमिति चान्वर्थमिति प्रतिपादयति। तदा तस्मिन् काले नृणां प्रति-दिनमन्वहं बलमादत्ते सारं गृह्णाति। को सौ। प्रकृतत्वादादित्यः।

कया युक्त्या बलमादत्त इत्याह।

तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गस्वभावतः।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयंति गुणान् भुवः ॥ ३ ॥
तिक्तः कषायः कटुको बलिनोत्र रसाः क्रमात्।

आदित्यश्च पवनाश्चादित्यपवनास्ते तस्मिन् काले यस्मात्सौ-म्यान् गुणान् भुवः संबंधिनः क्षपयंति विनाशयंति। कीदृशास्ते। अत्य-र्थमतिशयेन तीक्ष्णाश्चोष्णाश्च रूक्षाश्चात्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षाः। कस्मा-देवंविधास्तइत्याह। मार्गस्वभावतो वर्त्मस्वाभाव्यात्। नचस्वभावः प-र्यनुयोगमर्हति। मार्गउष्णांशोरुत्तरदिग्गमनम्। यतश्चादित्यपवनारूक्षा-स्ततस्तिक्तादयो रसा बलिनो भवंति। क्रमादित्यनेन यथासंख्यमत्र बो-धयति। तेन तिक्तः शिशिरे वसंते कषायो ग्रीष्मे कटुको व्यवतिष्ठते न सर्वे तिक्तादय एकैकस्मिन्नृताविति। तिक्तइत्याद्यसमासकरणं ज्ञाप-नार्थम्। तिक्तादिरेकैको बली भवति द्वौ तु स्वप्रमाणावस्थितौ। नैवतौ पृ-थग्भूय तिक्तादेर्बलवत्त्वमित्यर्थः।

तस्मादादानमाग्नेयम्

यत एवं भूमेः सौम्यगुणहानिर्वर्धनं च रूक्षाणां रसानां तस्मात्का-रणादादानमाग्नेयम्।

ऋतवो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥
वर्षादयो विसर्गश्च यद्बलं विसृजत्ययम्।

वर्षावर्षादय ऋतवो दक्षिणायनं भगवतो दिवाकरस्य दक्षिणदिग्गमनम्। स च कालो विसर्गाख्यः। यद्यस्माद्बलमयं कालो विसृजति ददाति दक्षिणायनाख्यस्तस्माद्विसर्गोन्वर्थसंज्ञः कालः।

सौम्यत्वादत्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः॥ ५॥
मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शांततापे महीतले।
स्निग्धाश्चेहाम्ललवणमधुरा बलिनो रसाः॥ ६॥

हि यस्मादत्र विसर्गाख्ये काले सौम्यत्वात् सोमभूयिष्ठत्वात् सोमो बलवान्। तदाश्रितराशिवृद्धिदर्शनात्। हीयते रविस्तदाश्रितदिनह्रास्युपलब्धेर्हीनशक्तिः संपद्यते। कदा। महीतले भूपृष्ठे शांततापे सति। कैर्मेघवृष्ट्यनिलैः। शीतैरित्युपलक्षणार्थं विसर्गकालत्वान्मृदुभिः स्निग्धैरपीति। अतएव स्निग्धा रसा अम्ललवणमधुरा बलिनो भवंति। अत्रापि क्रमादित्यनुवर्तते। पूर्ववच्च व्याख्येयम्।

शीतेऽग्र्यं वृष्टिघर्मेऽल्पं बलं मध्यं तु शेषयोः।

शीतस्वभावकाले हेमंतशिशिराख्ये नृणामग्र्यं बलं भवति। वृष्टिश्च घर्मश्च तस्मिन्वृष्टिघर्मे वर्षाग्रीष्माख्ये काले ऽल्पं। तुरवधारणे। शेषयोः शरद्वसंतऋत्वोर्मध्यमेव बलम्। ननु वसंतआदानकालत्वादत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षैरादित्यपवनैः शोष्यमाणेषु बलवृद्धिहेतुषु भुवः सौम्येषु गुणेषु कथं मध्यबलत्वमिति। ब्रूमः। वर्षादिष्वृतुषु बलमुपचितं क्रमेणैवापचीयते। यथा कृष्णपक्षे चंद्रः। तस्माद्दीर्घकालानुवृत्तं बलं वसंते क्रमेणैवापचीयत इति मध्यबलत्वं युक्तम्। अनेनैव हेतुना शिशिरे ऽग्र्यबलत्वम्। यतः सकलेन विसर्गेण कालेन यदुपचितमतिशयेन बलं तत् शिशिरे क्रमाच्च मात्रादानकाले ऽपचीयमानमपि बलं न लक्ष्यते। यथा कृष्णपक्षादौ चंद्रः क्षीयमाणइति युक्तमुक्तम्। शीते ऽग्र्यं बलं वसंते च मध्यं बलमित्यवददिह शास्त्रकृत्।

बलिनः शीतसंरोधाद्धेमंते प्रबलोऽनलः॥ ७॥
भवत्यल्पेंधनो धातून् सपचेद्वायुनेरितः।

किल विसर्गाभिनवबलत्वात्पुमान् बली भवति । तस्य बलिनः पुंसो हेमंते काले शीतसंरोधाद्धेतोरनलो ऽग्निर्बली भवति। यतः सर्वतः स्रोतोरोधाज्जाठरोग्निरांतरैरेव स्वैरर्चिभिरभिवर्द्धते । बर्द्धितश्चासौ युक्तमाहारं सम्यक्पचति। पक्वाच्चाहाराद्बलमभ्यधिकं जायते। हेमंते हेमंतर्तौ द्योतयति। अस्मिन्नेव काले शीतसंरोधात् । तथाप्यन्यर्तुजेन शीतेनाग्निसादो भवति । यथा वर्षासु । तत्र हि वृष्टिवाताभ्यां भवति शीतं नचाग्निदीप्तिः। तथा चाष्टांगसंग्रहे । वृष्टिवाताकुलेत्वन्हि भोजनं क्लेदवातजित् । परिशुष्कं लघु स्निग्धमुष्णाम्ललवणं भजेदिति। इहपुनरनेकरूपगौरवयुक्तं भोजनं शस्यते। वक्ष्यतिहि । अतो हिमेस्मिन्नित्यारभ्य यावद्रसान् स्निग्धान्वलं पुष्टमित्यादि। तथोक्तम् । ऊष्मा बहिः प्रतिहतो हिमशीतवातैरंतः शरीरविवरं प्रतिपद्यमानः । स्वस्थानपिंडितवपुर्भवति प्रचंडः शीते ऽनिलानलहरो विधिरिष्यतेत इति । तथा यद्यपि मत्र सत्वशरीरेत्यारभ्य यावत्तयोर्नस्करयोगजमित्यादिना ग्रंथेनाहारो युक्तिजस्यैकस्यैव बलस्य हेतुरित्युक्तो ग्रंथकृता । तथापि युक्त्या निरूप्यमाणः सहजकालजयोरपि बलयोराहार एव हेतुत्वात्तथा ह्याहारंविना शरीरमेव न स्यात् । तदनया युक्त्या त्रिविधमपि बलमाहारजमपि बोद्धव्यम् । ननु यदि प्रबलोनलोभवति ततः किमित्याह । अल्पेंधनइत्यादि । अल्पमिंधनमाहाराख्यं यस्य सोऽल्पेंधनः सन् सोनलो धातून्रसादीन्पचेत् । कीदृशो वायुनेरितः । वातोद्दीपितः ।

अतो हिमे ऽस्मिन्सेवेत स्वाद्वम्ललवणान् रसान् ॥ ८ ॥

अस्मादनंतरोक्ताद्धेतोरल्पेंधनत्वे सति धातुपाकाख्यात् । अस्मिन् हिमे शीते स्वाद्वम्ललवणाख्यान् रसान् सेवेत । नान्यर्तुसंभवे हिमइत्यस्यार्थस्य द्योतनाय हिमइत्युक्तम् ।

दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ।
अवश्यकार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदनु ॥ ९ ॥

एतर्हि एतस्मिन्काले बुभुक्षितः प्रातरेव प्रत्युषसि नान्यकाले यत्किंचिद्दिनातिक्रांतौ सत्यामवश्यं कार्यं मूत्रोत्सर्गादिकं दिनचर्योक्तं च संभाव्य संपाद्य यथोक्तं यथानिर्दिष्टमनु पश्चात्प्रातस्तैलाभ्यंगादिकं शीलयेत्। यद्यपि

बुभुक्षितोवश्यकार्यं संप्राप्य यथोक्तं शीलयेदित्युक्तं तथापि बुभुक्षितेन न तथान्यत्कार्यं यथा भोजनम् । तथा चोक्तम् । आहारकाले संप्राप्ते यो न भुंक्ते बुभुक्षितः । तस्य सीदति कायाग्निर्निरिंधनइवानलइति । तस्मादौचित्याद्बुभुक्षितेनाहारः कार्य इति वेद्यम्। नन्वन्यस्मिन्नपि काले बुभुक्षितस्यैवाहारानुज्ञानाद्बुभुक्षितग्रहणं न कार्यम् । युक्तमाह भगवान् । किंत्वस्मिन्काले जाठराग्निरित्यग्निच्छायानकारी भवति। ततोऽस्य जाठराग्नेरिवोपचारो युक्तः । यथा । मुहुर्मुहुरजीर्णेपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् । निरिंधनोंतरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेदित्यबुभुक्षितस्यैव भोजनाधिकारित्वमिति भ्रांतिनिरासायेह बुभुक्षितग्रहणम् । निशानां दैर्घ्यादिति विशिष्टकालोपलक्षणार्थं कृतम्।यदात्र हेमंते शर्वर्यो दीर्घा जायंते तदैव विधिः सर्वोनुष्ठेयो न प्रारब्धमात्रएवास्मिन्निति । नन्वत्र सेवेत शीलयेद्व्रजेदित्येकार्थाभिधायीनि बहूनि क्रियापदानि किं निर्दिष्टान्येकेनैवार्थाधिगतेः। अत्र ब्रूमः।कार्यांतरसूचनार्थमेतत्पदत्रयं।तथाहि।अतो हिमे ऽस्मिन्सेवेतेत्यत्र यः सेवेतशब्दः स इदं द्योतयति । स्वाद्वम्ललवणरसाः पवनविजयार्थमस्मिन् काले नितरामुपयोक्तव्याः । न कादाचित्क एषामस्मिन्नृतावुपयोगो विधेयइति । अतएव वातघ्नतैलाभ्यंगादेः पृथगेषां रसानामुपन्यासः । यथोक्तं शीलयेदित्यत्र यः शीलयेदित्येषशब्दः सवातघ्नतैलादेः सर्वस्य तुल्यकक्षतां द्योतयति । तथा प्रावाराजिनेत्यादौ यो भजेच्छब्दः स सकलस्याहारविहारशीलनस्य शयनविशेषैश्च तुल्यतां प्रथयति । तथा च वक्ष्यति । आहारशयनब्रह्मचर्यैर्युक्तया प्रयोजितैः । शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैरिति।

वातघ्नतैलैरभ्यंगं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम् ।
नियुद्धं कुशलैः सार्द्धं पादाघातं च युक्तितः ॥ १० ॥

वातघ्नतैलैरभ्यंगं शीलयेत्।तैलस्य सर्वस्यैव वातघ्नत्वाद्वातघ्नेतिविशेषणमतिशयप्रतिपादनार्थम् । तेन बलातैलादिभिरितिबोध्यम् । मूर्ध्नि तैलं शिरोभ्यंगादि । विमर्दनं शरीरसंवाहनमेतदौचित्यादभ्यक्तः सन् शीलयेत् । कुशलैस्तद्विद्भिः सार्द्धं नियुद्धं बाहुयुद्धं शीलयेत् । पादाघातं पादेन-

विमर्दनमृमुक्तित इत्यनेनार्धरात्रस्यैव शीलनं द्योतयति। बाहुमुद्गादावातको-व्यानभ्यक्तस्यैव शीलनं युक्तम् ।

कषायापहृतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि ।
कुंकुमेन सदर्पेण प्रदिग्धो ऽगुरुधूपितः ॥ ११ ॥

कषायेण रोध्रादिना ऽपहृतो ऽपनीतः स्नेहो यस्य स एवम् । ततो नंतरं यथाविधि शास्त्रोदितेन विधानेन स्नातः । कुंकुमेन काश्मीरेण प्रदिग्धोऽनुलिप्तः । दर्पः कस्तूरिका सह तेन वर्तते यत्कुंकुमं तदेवम् । तथा ऽगुरुणा जोंगकेन धूपितः ।

रसान् स्निग्धान् पलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुराम् ।
गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविकृतीः शुभाः ॥ १२ ॥
नवमन्नं वसां तैलं शौचकार्ये सुखोदकम् ।
प्रावाराजिनकौशेयप्रवेणीकौचवास्तृतम* ॥ १३ ॥
उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ।
युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणं च सर्वदा ॥ १४ ॥

रसान्मांसरसान् स्निग्धान् भजेत्। मांसरसानां स्निग्धत्वेपि स्निग्धानिति विशेषणमतिशयद्योतनार्थम्। पलं मांसं पुष्टं मेदुरं भजेत्। तथा गुडस्येदं गौडं तन्मद्यम् । तथा ऽच्छसुरां सुरामंडं सुरां मदिरां च भजेत् । अन्नेन कषायद्रव्यैश्च या क्रियते सा सुरा भण्यते । ननु द्विधैव सुरा-सेव्यत्वेनेहाभीष्टा तत्सुराशब्द एव निर्देष्टुं न्याय्यः । तस्मिन्हि सामान्यपदे निर्दिष्टे द्विधैव सुरा निर्दिष्टा भवति । सत्यमेतत् । किंत्वच्छसुरां नितरां भजेन्न तथा सुरामिति ज्ञापनार्थं द्वयोरुपादानम् । अतएवाच्छसुरामिति पूर्वं निर्दिष्टम् । गोधूमेत्यादि । गोधूमश्च पिष्टं च माषश्च इक्षुश्च क्षीरं च तान्येवम् । गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरेभ्य उत्थानं यासां विकृतीनां ता एवम् । उत्पूर्वात्तिष्ठतेः सुपीति योगविभागाद्भावे कः । उदः स्थास्तंभोः पूर्वस्येति सस्य तकारः । गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थाश्च ताश्च-

---

* हेमाद्रिसंमतस्तु कुथकास्तृतमितिपाठः । कुथकः कंबलः ।

कृतपक्ष ताः शुभा रम्या भजेत् । तथा नव नपुराणमन्नं तथा वसां भजेत् । शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता । तथा तैलं भजेद्वक्षयेत् । अभ्यंगस्तु प्रागनुज्ञात एव । शौचकार्ये शौचक्रियायां सुखोदकमुष्णोदकं भजेत् । प्रावारः कार्पासो रोमवान् घनः पटस्तूलपटकादिः। अजिनं सुखस्पर्शरोमचर्म । कौशेयं पट्टवसनम् । प्रवेणी सूचीवाणाख्यो वस्त्रविशेषः । कौचवं रांकववस्त्रभेदः । तवरक इत्यन्ये । एतैरास्तृतं दत्तमतिच्छदपटं शयनं भजेत् । कीदृक् शयनं भजेत् । उष्णस्वभावैरोमशिकारालिकाश्रयैः प्रावृतः प्रकर्षेणाच्छादितः । तथा अर्ककिरणान् भजेत् । कथम् । युक्त्या सम्यग्योगलक्षणया । अतिसेविता हि ग्लान्यादीन् कुर्युः । तथा स्वेदं भजेत् । युक्त्यैवेत्यत्रापि योज्यम् । अतिसेवितो हि स्वेदो ग्लान्यादीन् जनयेत् । पादत्राणं च पादुकादिकं सर्वदा भजेत् ।

पीवरोरुस्तनश्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः ।
हरंति शीतमुष्णांग्यो धूपकुंकुमयौवनैः ॥ १५ ॥

ऊरू च स्तनौ च श्रोणिश्च ऊरुस्तनश्रोणि। पीवरं पीनमूरुस्तनश्रोणि यासां ता एवंभूताः प्रमदा विलासिन्यः शीतं हरंति नुदंति । पीनत्वेनातिकार्श्यमत्र निषिध्यते । तथा चाह । ग्राम्यधर्माधिकारे त्यजेदतिकृशामिति। किंभूताः। सहमदेन यौवनोद्भूतेन सुरादिपानजेन कामोद्रेककारिणा वा वर्तंते समदाः । तथा प्रिया वल्लभाः शीतं हरंति । किंभूताः उष्णांग्यो धूपकुंकुमयौवनैः । अगुर्वादिधूपेनोष्णांग्यः । तथा कुंकुमानुलेपनेनोष्णांग्यः । तथा यौवनोष्मणा सहजेनोष्णांग्य इति योज्यम् ।

अंगारतापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारिणः ।
शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते ॥ १६ ॥

अंगाराणां तापोऽगारतापस्तेन संतप्तं च तद्गर्भे ऽभ्यंतरे भूवेश्म च तत्तस्मिंश्चरति नित्यं यस्तस्यांगारतापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारिणः पुंसो यतः शीतपारुष्यजनितो दोषो दुःखं न जातु कदाचिज्जायते ततोंगारतापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारी स्यादिति भावः ।

अयमेवविधिः कार्यः शिशिरेपि विशेषतः ।
तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् ॥ १७ ॥

अयमेव हेमंतो विधिः पूर्वोक्तः शिशिरे च विशेषतोऽतिशयेन कार्यः । कुत इत्याह । यस्मात्तस्मिन् काले शीतमधिकं भवति । कालसाम्यात् । तथा आदानकालाज्जातमादानकालजं च रौक्ष्यं भवति । ततो हेतुद्वयाद्विशेषेण हैमंतिको विधिः सेव्यः । हेमंते रसान् स्निग्धान् शीलयेदित्युक्तम् । शिशिरे ताननतिशयेन शीलयेत् । एवं सर्वेष्वपि हैमंतिको विधिर्योजनीयः । आदानकालजमित्यनेनैतद्द्योतयति । आदानकालएव रौक्ष्यस्य कारणं नान्यत् । अतएव हेमंते शीतेपि रौक्ष्यं नास्त्येवेति । आदानस्य च प्रारंभमात्रत्वम् । एवं शिशिरस्य संभवइति शिशिरे किंचिदेव रौक्ष्यं वेद्यम् । ननु यथा रौक्ष्यमादानकालजं तथौष्ण्यमपि । तथा चोक्तम् । तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा इति । एवंचौष्ण्यसद्भावाच्छीतस्य हेमंततो हानिः प्राप्ता न त्वाधिक्यम् । कथं तदा हि शीतमधिक मिति । ब्रूमः । रौक्ष्यस्य द्वौ हेतू । एकस्तावद्भगवद्दिवाकरकरै र्जगतः स्नेहादानम् । द्वितीयस्त्वग्नेः कालः । तदेवं रौक्ष्येणोभयहेतुजेन शिशिरे काले वाताः शीतस्वभावा आहिताधिकशक्तयो जायंते हेमंतेभ्यो मारुतेभ्यः । तथाविधाश्चौष्ण्येनादानकालप्राधान्यादप्राप्तबलेन शिशिरे नाभिभूयंते । अनभिभूताश्च शीतस्वभावत्वाच्च शीतमेव वर्द्धयंति । अतो युक्तं शीताधिक्यं शिशिर इति ।

संप्रति वसंतचर्यां विवक्षुरिदमाह ।

कफश्चितो हि शिशिरे वसंते ऽर्कांशुतापितः ।
हत्वा ऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥ १८ ॥

यस्मात् शिशिरे मधुरस्निग्धादिना ऽऽहारेण कालस्वाभाव्याच्च श्लेष्मा संचितोऽतिशयेन स्त्यानत्वादतिकुपितो वसंते ऋतावर्कांशुतापितः सूर्यप्रभाभिर्विलापितो द्रवस्वरूपत्वाज्जलमिव विपरीतं जाठराग्निं हत्वा हि यस्माद्रोगान्विकारान् कुरुते जनयति। अतो ऽस्मात्कारणात्तं कफं त्वरया-शीघ्रमेव जयेत् । दोषानिति केचित्पठंति । अर्कतापितइत्यनेनैव सिद्धे

अंशुशब्दोत्र रश्मीनां पटिमानं सूचयति न तथा शीते। तत्र हि धूमधूम-रजोमंदा इत्यधिरोगकैर्वर्जयेत् ।

तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः ।
व्यायामोद्वर्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम् ॥१९॥
स्नातोनुलिप्तः कर्पूरचंदनागुरुकुंकुमैः ।
पुराणयवगोधूमक्षौद्रजांगलशूल्यभुक् ॥ २० ॥
सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययार्पितान् ।
प्रियास्यसंगसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलांकितान् ॥ २१ ॥
सौमनस्यकृतोत्हृद्यान्वयस्यैः सहितः पिबेत् ।
निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्द्वीकमाधवान् ॥ २२ ॥

तीक्ष्णैर्वमननस्यविरेकादिभिरुपक्रमेत् । तथा लघूनि रूक्षाणि च यानि भोजनानि तैश्च । तथा व्यायामश्चोद्वर्तनं च आघातश्च तैश्च कफं जयेदिति । चशब्दोलुप्तनिर्दिष्टः । ततः कफमुल्बणमुद्धतं जित्वा ऽनंतरं स्नातोनुलिप्तः समालब्धः कर्पूरचंदनागुरुकुंकुमैस्तथा पुराणं च तद्यवगो-धूमं च तथा क्षौद्रं माक्षिकं तथा जांगलं च तत् शूल्यं भटित्रं च तत्तानि भुंक्ते पुराणयवगोधूमक्षौद्रजांगलशूल्यभुक्।शूल्य इति शूलात्पाकइति यः । एवं विधः सन् वयस्यैर्मित्रैः सहित आसवादीन् पिबेत्। किंभूतान्। निर्ग-दान् निर्दोषान् । पिबेदिति वक्ष्यमाणेन संबंधो ऽत्र दीपकत्वात्। आसवो यो द्रव्याण्यासुत्य क्रियते । उक्तं च । मद्याकाराधिकद्रव्यमदिराद्यैः कृ-तस्तु यः।सोरिष्टः स्यादासवस्तु द्रव्याण्यासुत्य यः कृतइति । सीधुरिक्षुर-सोद्भवः । मार्द्वीकं मृद्वीकारसोद्भवम् । माधवो मधुना संस्कृतः । किंभू-तानासवादीन् । सहकाररसोन्मिश्रान् प्रियया आस्वाद्य किंचित्पीत्वा ऽर्पि तान् ढौकितान् । तथा प्रियास्यसंगेन सुरभीन् सुगंधीन् । तथा प्रियाने-त्राण्येवोत्पलानि तैरंकितान् संजातशोभान् । तथा सौमनस्यकृतश्चित्त-प्रसादकृतः । तथा हृद्यान् हृदयाय हितान् ।

शृंगवेरांबु सारांबु मध्वंबु जलदांबु वा ।

तथा शृंगवेरांबु शुंठीक्वथितजलं पिबेत्। तथा सार आसनचंदनादिज

स्तेन कथितमंबु पिबेत्। तथा मधुना युक्तमंबु मध्वंबु जलदेन मुस्तया च कथितमंबु पिबेत् । वेति समुच्चये ।

दक्षिणानिलशीतेषु परितोजलवाहिषु ॥ २३ ॥
अदृष्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकांतिषु ।
परपुष्टविघुष्टेषु कामकर्मांतभूमिषु ॥ २४ ॥
विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगंधिषु ।
गोष्ठीकथाभिश्चित्राभिर्मध्यान्हं गमयेत्सुखी ॥ २५ ॥

काननेषूपवनेषु स्थितो मध्यान्हं गमयेदतिवाहयेत् । अन्हो मध्यो मध्यान्हः।संख्याविसायेत्यादिज्ञापकात्पूर्वपरेत्यादिना एकदेशिसमासः।अन्हो न्हएतेभ्यइत्यन्हादेशः । कथम्। गोष्ठ्यां क्रीडायां कथा गोष्ठीकथास्ताभिश्चित्राभिः कमनीयाभिर्व्यवहारसंबंधिनीभिरित्यर्थः । कीदृशःसन्। सुखी रागद्वेषादिरहितः। किंभूतेषु काननेषु। दक्षिणदिक्प्रवृत्तैरनिलैः शीतानि तेषु दक्षिणानिलशीतेषु । तथा परितः समंताज्जलं नित्यं वहंति यानि तेषु । आभीक्ष्ण्ये णिनिः । तथा क्वचित्प्रदेशेऽदृष्टईषद्दृष्टः क्वचिदतिघनत्वान्नष्टो न दृश्यते सूर्यो येषूपवनेषु तान्येवं तेषु । तथा मणीनां वज्रमरकतादीनां कुट्टिमानि विशिष्टा भुवस्ताभिः कांतिः शोभा येषां तान्येवं तेषु । तथा परपुष्टैः कोकिलैर्विघुष्टेषु कृतशब्देषु। तथा कामस्य कर्मांताः कामकर्मांता मदनव्यापाराः । अंतशब्दोऽत्र प्रशंसावचने। यथोद्भटस्य वचनम्। वनांतदेवतावेण्यइति । कामकर्मांतनिमित्तं भूमयो येषां वनानां तान्येवं तेषु । विचित्राणि नानारूपाणि पुष्पाणि येषां ते तथाविधा वृक्षा येषां तान्येवं तेषु। सुष्ठुगंधो येषां तेषु । गंधस्येदितीत्समासांतः । अस्मिन्काले कफोपचयदोषभयात् ।

गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत् ।

गुरुशीतादीन् त्यजेत् । ननु लवणमपि श्लेष्माणं करोति तत्कस्मादिह न निषिद्धम् । अतो ब्रूमः । लवणः पूर्वं कफमम्लमधुराविव न करोति किंतर्हि निघने चिरंतनसंचितं स्तनिरूपं श्लेष्माणं विधत्ते

विष्यंदित्वात्। नच लवणस्य मधुरादेरिव बहुतरस्य प्रयोगः प्रसिद्धः। किंतर्ह्यल्पस्यैव। तस्माल्लवणस्यात्रानिषेधएव न्याय्यः।

अधुना ग्रीष्मचर्यामुपदिदिक्षुराह।

तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत् ॥ २६ ॥
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते।

यद्यस्मात्तीक्ष्णांशुर्भास्करोऽतितीक्ष्णा अंशवः करा यस्य स एवं भूतः सन् ग्रीष्मे संक्षिपतीव जगत्स्नेहमित्यत्रानुक्तमप्यर्थाल्लभ्यते। केचित्तु स्नेहमर्कोऽतितीक्ष्णांशुरिति पठंति स्नेहस्तेजोबलं सारमित्येकार्थः। तं स्नेहमर्कः संक्षिपतीव यत्संबंधः संहरतीव पिबतीव। इवशब्देनैतत्सूचयति। हेतुप्रत्ययपरतंत्रेषु सर्वभावेषु न कश्चित्क्वचित्तबुद्धिपूर्वकं संहरति। परमार्थतो बलहानिकृत्त्वादेषाम्।

अतोस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्ककरांस्त्यजेत् ॥ २७ ॥

अतोस्मात्कारणादस्मिन् ग्रीष्मकाले पट्वादींस्त्यजेत्।

किमत्र सेव्यमित्याह।

भजेन्मधुरमेवान्नं लघुस्निग्धं हिमं द्रवम्।

मधुरमेवान्नं भजेत्। बाहुल्येन मधुरमन्नं सेव्यं न तथाऽन्यरसजातमित्येवकाराल्लभ्यते। तथा लघु स्निग्धं हिमं द्रवं चेति च शब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः।

सामान्येन भोजनमुक्त्वा विशेषेणाह।

सुशीततोयसिक्तांगो लिह्यात्सक्तून् सशर्करान् ॥ २८ ॥

सक्तून् सशर्करान् लिह्यात्। सुष्टु शीतं सुशीतं च तत्तोयं च तेन सिक्तमाप्लुतमंगं कायो यस्य स एवं भूतः सन्।

मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहुवारि वा।

अस्मिन्काले मद्यं न पेयम्। पेयं वा स्वल्पमिति। वातश्लेष्मप्रकृतिना वातक्षयार्थमन्यर्तुवद्बहु न पेयं किंतर्हि स्वल्पमेव पातव्यम्।सुबहुवारि वेति।पित्तश्लेष्मप्रकृतिना मद्योचितेन श्लेष्मप्रतिक्रियार्थं पित्तप्रतीकारमपीच्छता सुबहुवारि तन्मद्यं पेयमित्यत्रानुक्तोप्येवमर्थाद्विषयविभागो बोध्यः। अन्यथा निषेधविध्योर्विरोधः स्यात्।

उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह।

अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥२९॥

तन्मद्यमनेन कारणेन पीतं सत् शोफादीन् करोति। शोफः श्वयथुः। शैथिल्यमंगानामनैष्ठुर्यम्। दाहः सर्वांगीणस्तापः। मोहो ऽज्ञानं जंतोः।

कुंदेंदुधवलं शालिमश्नीयाज्जांगलैः पलैः।

कुंदः पुष्पविशेषः। इंदुश्चंद्रः। तयोर्द्वंद्वः। कुंदेंदुवद्धवलं शुक्लं शालिं जांगलैः पलैर्मांसैः सहाश्नीयादद्यात्। क्षुण्णस्मितः स्मृतः शालीरक्तो व्रीहिरदान्ततः।

पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखांडवौ ॥ ३० ॥
पानकं पंचसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम्।
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृन्मयशुक्तिभिः॥ ३१ ॥

रसं नातिघनं पिबेत्। रसशब्देनादिलोपाख्यया तंत्रयुक्त्या मांसरस उच्यते। तथा रसालां मार्जिकाख्यां पिबेत्। तथा रागखांडवौ पानकं च पंचसाराख्यम्। एतेषां च लक्षणं तन्त्रांतर उक्तम्। यथा। सितामत्स्यादिमधुरा रागास्तत्राच्छकांतयः। ते साम्लाः खांडवा लेह्याः पेयाश्चांशुकगालिताः। स्वाद्वम्लपटुकट्वाद्याः प्रलेहास्तत्र खांडवाः। गुडदाडिममांसाद्या रागाश्चांशुकगालिताः। हृद्या वृष्या रुचिकरा ग्राहिणो रागखांडवा इति। तथा। द्राक्षामधूकखर्जूरकाश्मर्यः सपरूषकाः। तुल्यांशैः कल्पितं पूतं शीतं कर्पूरवासितम्। पानकं पंचसाराख्यं दाहतृष्णानिवर्तकम्। अन्यत्र चोक्तम्। यथा। गुडदालिमादियुक्ता-

विज्ञेया रागखांडवाः। त्रिजातमरिचाद्यैस्तु संस्कृताः पानकास्तथेति। कीदृशं पानकं पिबेदित्याह। नवं च यन्मृद्भाजनं तत्र स्थितम्। तथा मोचं कदलीफलं चोचं पनसफलं तयोर्दलानि तैर्युक्तम्। तथा साम्लम्। तित्तिडिकादियोगात् खांडवरसानुगतम्। केचित्तु क्षीरं घृतपिप्पलीशशिमाक्षिकशर्करोपेतं पंचसारं पानकमित्याहुः। केन पिबेदित्याह। मृन्मयशुक्तिभिः।

पाटलावासितं चांभः सकर्पूरं सुशीतलम्।

पाटलया वासितं सुरभीकृतं तथा सकर्पूरं सुशीतलं चांभः पिबेत्। मृन्मयशुक्तिभिरित्यत्रापि योज्यम्। सुश्रुते चोक्तम्। परिपेलवयातुल्यागुग्गुलुमुस्तकाः।चूर्णिताः शशिनोपेतानवभाजनधूपनम्।कुष्ठमुस्तकसंयुक्तैः पेलवोशीरवालकैः। मृदितामृत्सुपिष्टैस्तैः खदिरांगारपाचिताः। सहकाररसाभ्यक्ताश्चंपकोत्पलवालकैः। पद्मकुंजककुंदैश्च यथालाभाधिवासिताः। श्रेष्ठः सलिलवासोयं स्मृतः सर्वर्तुकोबुधैः।

शशांककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत्॥ ३२॥
ससितं माहिषं क्षीरं चंद्रनक्षत्रशीतलम्।

माहिषं क्षीरं ससितं सशर्करं रजन्यां रात्रौ पिबेत्। किंभूतम्। चंद्रेण नक्षत्रैश्च शीतलम्। रजन्यां रात्रावाकाशे शैत्यार्थं स्थापितमित्यर्थः। किं कुर्वन् पिबेत्। भक्ष्यान् भक्षयन् भुंजन् कीदृशान्। शशांककिरणान् कर्पूरनाडिकाख्यान्।

अभ्रंकषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु॥ ३३॥
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकशालिषु।

अभ्रमाकाशं कषंत्युल्लिखंत्यत्युच्चतयाऽभ्रंकषाः महांतश्च ते शालाश्च तालाश्चमहाशालतालाः।अभ्रंकषाश्च ते महाशालतालाश्च तैरुद्धः स्थगितउष्णरश्मिर्दिनकरो येषु वनेषु तेषु मध्यंदिने मध्यान्हे अर्कतापार्तः सन् स्वप्याच्छयीत।वनेष्विति।माधव्यो लताविशेषा अतिमुक्तकाख्यास्तासु श्लिष्टा माधवीश्लिष्टाः। द्राक्षायास्तवका गुच्छका द्राक्षास्तबकाः। माधवीश्लिष्टाश्च ते

द्राक्षास्तबकाश्च तैः शालितुं श्लाघितुं शीलं येषां वनानां तानि माधवी-श्लिष्टद्राक्षास्तबकशालीनि तेषु वनेषु ।

कस्मिन् स्वप्यादित्याह ।

सुगंधिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ॥ ३४ ॥
कायमाने चिते चूतप्रवालफललुंबिभिः ।

कायमाने वेण्वादिनिष्पादिते गृहविशेषे। कोदृशे। सुगंधि च तद्धिमं च तत्पानीयं च तत्सुगंधिहिमपानीयम्। पटानां वस्त्राणामालिः पंक्तिः पटालिः । सुगंधिहिमपानीयेन सिच्यमाना पटालिर्यस्मिन्नसौ सुगंधिहिमपानीयसिच्यमानपटालिकस्तस्मिंस्तथाविधे कायमाने। तथा। प्रवालाः किसलयानि। फलानां लुंबयः स्तबकाः। प्रवालाश्च फललुंबयश्च प्रवालफललुंबयः । चूतानां प्रवालफललुंबयस्ताभिश्चिते परितो व्याप्ते ।

ईदृशे कायमाने स्थितो यादृशे शयने शयीत तन्निरूपयन्नाह ।

कदलीदलकल्हारमृणालकमलोत्पलैः ॥ ३५ ॥
कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ।
मध्यंदिने ऽर्कतापार्त्तः स्वप्याद्धारागृहे ऽथवा ॥ ३६ ॥

तल्पे शयने कल्पिते। कैः। कदलीदलादिभिः। कदल्यारंभाया दलानि पत्राणि। कल्हारं सौगंधिकम्। मृणालं बिसम्। कमलं पद्मम्। उत्पलं कुमुदम्। एतेषां द्वंद्वः। तैः कदलीदलादिभिः कोमलैः सुकुमारस्पर्शैः कल्पिते रचिते। किंभूते। कुसुमानि च पल्लवाश्च कुसुमपल्लवाः। हसंत इव कुसुमपल्लवा यत्र तस्मिन् धारागृहे ऽथवा स्वप्यादित्यनुवर्त्तते धारागृहमविरतममलजधाराः पतंति यत्र ।

किं भूते ।

पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ।

पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यैः प्रवृत्तमुशीरवारि यत्र तस्मिन्। पुस्तो दार्वादिमय्याः स्त्र्याद्याकृतेरुपादानकारणं यद्वस्तु तदुच्यते ।

निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ॥ ३७ ॥
आसना

निशासु च रात्रिषु सौधपृष्ठे हर्म्यतले आसना स्थितिः कार्येत्यध्याहार्यम् । तत्रासीतेत्यर्थः । किंभूते सौधपृष्ठे । निशाकरः शीतांशुस्तस्य करागभस्तयस्तैराकीर्णे व्याप्ते ।

स्वस्थचित्तस्य चंदनार्द्रस्य मालिनः ।
निवृत्तकामतंत्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ॥ ३८ ॥
जलार्द्रास्तालवृंतानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ॥ ३९ ॥
कर्पूरमल्लिका माला हाराः सहरिचंदनाः ।
मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥ ४० ॥
मृणालवलयाः कांताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ।
जंगमा इव पद्मिन्यो हरंति दयिताः क्लमम् ॥ ४१ ॥

स्वस्थचित्तस्य रागाद्यनुपहतमनसो जलार्द्राः क्लमं हरंति।एवं तालवृंतादयो योज्याः । अंतदीपकत्वादस्य । तस्यच कीदृशस्य । चंदनार्द्रस्य चंदनेनानुलिप्तस्य। तथा मालिनः स्रग्विणः । तथा निवृत्तं कामतंत्रं पुष्पधन्वपरिच्छदो यस्य।तथा सुष्ठु सूक्ष्मे तनुनी स्वच्छे वाससी यस्य स एवम्। जलार्द्राः पानीयकृताः शाटिकाः।तालवृंतानि मयूरपिच्छादिकृतानि तालवृंताकृतीनि व्यजनानि।तथा विस्तृता महांतः पद्मिनीपुटाः नलिनीपत्राणि वीजनार्थम्।तथोत्क्षेपाः मयूरपिच्छादिकृता व्यजनविशेषाः।ते च किंभूताः।मृदुरुत्क्षेपो येषुते मृदूत्क्षेपाः।जलवर्षी हिमोऽनिलो येषु मृदूत्क्षेपेषु ते जलवर्षिहिमानिलाः।शीतजलाभ्युक्षितैरंतैर्वातः कार्यइत्यर्थः।कर्पूरेत्यादि।मालाशब्दः प्रत्येकं प्रयुज्यते।स्फटिककर्पूरग्रथिता माला मल्लिकामालाश्चेत्यर्थः । तथा हारा मुक्तादामानि।किंभूताः। सह हरिचंदनेन सहरिचंदनाः । यच्छेदे लोहितमतिसुगंधं सुष्ठुशीतवीर्यंच तद्धरिचंदनमुच्यते।मनोहरेत्यादि। मनोहरो-रम्यः कलोमधुर आलापो येषां ते मनोहरकलालापाः। शिशवो बालकाः । तथा सारिकाः शरारयः।शुकाः कीराः।मृणालेत्यादि।मृणालान्यतिकोमलानि बिसानि वलयाः कटकानि यासां ता दयिता योषितः।किंभूताः।कांता रम्याः। तथा प्रफुल्लैर्विकसितैः कमलैरुज्ज्वलाः शोभिता एवंभूताश्च। उत्प्रेक्ष्यंते।जंगमाः संचारिण्यइव पद्मिन्यः। क्लमं हरंतीति योज्यम्।स्वस्थचित्तस्येति प्रा-

धान्यख्यापनार्थं प्रागुपातम् । स्वस्थचित्तस्यैव ते जलार्द्रादयः क्लमं हरंति न तथोपतप्तमनसः। चित्तायत्ताहि सर्वभावानां शुभाशुभप्रवृत्तयः। तथा च स्निग्धमधुरो ऽप्याहारउपयुक्तः सुखशय्यादिरपि विहारः सेवितः शोकाविष्टचेतसो न तथा शरीरस्य पुष्टिमादधाति।अतएव शोकः शोषणानामित्यग्य संग्रहे प्रोक्तम् । तथा रूक्षोप्याहारस्तथाविधो विहारश्च सेवितो निर्वृत्तमनसः पुष्टिमेवादधाति न कार्श्यं । तथाचोक्तम् । निवृतिः पुष्टिहेतूनामिति । सुश्रुते च क्लमस्य लक्षणमुक्तम् । योनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेय इंद्रियार्थप्रबाधक इति ।

इदानीं वर्षाचर्या निर्दिदिक्षुरिदमाह ।

आदानग्लानवपुषामग्निः संन्नोपि सीदति ।
वर्षासु दोषैः

आदानमुक्तम् । तेनादानाख्येन कालेन ग्लानं सक्लमं वपुः शरीरं येषां पुरुषाणां तआदानग्लानवपुषस्तेषामपचितधातूनामग्निरप्यपचितः सन्नो मंदः सन् पुनर्वर्षासु सीदति हानिं याति । अपिशब्दः पुनरर्थे। अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । वर्षास्विति नित्यबहुत्वाद्बहुवचनम् । केन सीदतीत्याह। कालस्वभावाद्दोषैर्वातपित्तश्लेष्मभिर्दुष्टैरित्यनुक्तमप्यर्थाद्गम्यते। यतोऽग्निसादहेतुत्वमदुष्टानां तेषां न संभवति । तस्माद्दुष्टैर्दोषैरग्निः सीदतीत्यर्थाल्लभ्यते ।

ननु कथं वर्षासु दोषाणां दुष्टत्वं स्यादित्याह ।

दुष्यंति तेंबुलंबांबुदेंऽबरे ॥ ४२ ॥
सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
भूबाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥ ४३ ॥
वन्हिनैव च मंदेन

ते दोषा दुष्यंति । कदा अंबरे वियति अंबुलंबांबुदे अंबुना लंबा अतिनिर्भरत्वादंबुलंबा ईदृशा अंबुदा मेघा यस्मिन्नेवंविधे । अनेन च विशेषणेनास्य कालस्य स्वरूपमुपलक्षयंत्याचार्याः। यदैवंविधो वर्षाकालः संपद्यते तदैवैते दोषा दुष्यंति स्वकर्मण्ययोग्याः संपद्यंते न वर्षाकाल-

मात्रे ऽनासादितस्वरूपे। तथा सतुषारेण सजलकणेन मरुता पवनेन सहसा ग्रीष्मतापसंतापादनंतरमेव शीतलेनाभ्यंतरो वायुर्दुष्यति । तथा भुवो बाष्पऊष्मा भूबाष्पस्तेन । तथा कालस्वाभाव्यादम्लपाकेन वारिणा पित्तं दुष्यति । तथा मलिनेन वारिणा लूतादितंतुविण्मूत्रेत्यादिकलुषेण-वर्षाजलेन कालस्वाभाव्याच्चातिशयेन मंदत्वं गतेनाग्निना श्लेष्मा दुष्यति। तदेतदेवमस्मिन्काले वातपित्तश्लेष्माणोयुगपत्कालस्वाभाव्याद्दुष्यंति। नन्विह त्रयाणामपि दोषाणां कोपोनुज्ञायते । वक्ष्यति तु । चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिष्विति।तदिमे वचसी परस्परं व्याघाते। अत्रोच्यते। नानयोर्वाक्ययोर्मिथोविरोधः संभाव्यते। यस्मादिह दुष्यंतीत्युक्तया स्वस्था एव दुष्टिं प्राप्ता विषादिस्पृष्टद्रव्यवत्कार्यकरणे ऽसमर्था जायंत इत्युक्तम्। चयप्रकोपप्रशमा इत्यत्र च प्रकर्षेण कोपः स्थानांतरगतिलक्षणो गदितः। तदेवमस्मिन् काले वायोः कदाचिद् दुष्टत्वं स्यात् कदाचित्कोपश्चेति वचनाभ्यामेताभ्यां प्रत्यपादि। पित्तश्लेष्मणोस्तु दुष्टत्वमात्रमेवेति न किंचिदत्रासमंजसम् ।

तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ।
भजेत्साधारणं सर्वमूष्मणस्तेजनं च यत् ॥ ४४ ॥

इति प्रकारे । अन्योन्यं दूषयितुं शीलं येषां वातादीनां त एवं तेष्वनेन प्रकारेण परस्परं दूषणस्वभावेषु सत्सु भजेत् । साधारणं सर्वं यत्किंचिद्वातादीनां युगपत् प्रशमनं तत्सर्वं सेवेत । यच्चोष्मणो जाठराग्नेस्तेजनमुद्दीपनं तद्भजेत् । ऊष्मणस्तेजनस्यात्र चशब्दयुक्तस्योपादानं प्राधान्यख्यापनार्थम्। अग्निर्हि सर्वभावानां प्रधानम् । तथा च वक्ष्यति । शांतेग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः। रोगी स्याद्विकृते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यत इति। तस्मादग्न्युत्तेजनार्थं यत्नः कार्यइति भावः। भजेदिति क्रियादिदीपकत्वाद्भोजनं त्वतिदुर्दिनइतियावत्सर्वेषु योज्यम् ।

किं तत्साधारणमिति तदुदाहरणार्थमाह ।

आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ।
जांगलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरंतनम् ॥ ४५ ॥
मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पंचकोलावचूर्णितम् ।

दिव्यं कौपं शृतं चांभो भोजनं त्वतिदुर्दिने ॥ ४६ ॥
व्यक्ताम्ललवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लघु ।

शुद्धा तनुर्यस्य स एवंभूतः कृतविरेकादिः सन्नास्थापनं निरूहं भजेत् । तथा जीर्णं धान्यं पुराणयवगोधूमादिकम् । तथा रसान् मांसरसान् । किंभूतान् । कृतान् स्नेहशुंठ्यादियुतान् । तथा जांगलं पिशितं हरिणैणादिकं मांसम् । तथा यूषान् मुद्गदाडिमादिकृतान् । तथा मधु मार्द्वीकमरिष्टं द्वयमप्येतच्चिरंतनं पुराणं नतु नवमग्निमांद्यभयात् । मस्तुसौवर्चलाढ्यमक्षलवणसंयुक्तम् । चेति समुच्चये । किंभूतं मस्तु । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागराः पंचकोलं तेनावचूर्णितम् । तथा दिव्यमाकाशजं तथा कौपं तथा शृतं क्वथितं चांभः पिबेत् । चः समुच्चये । दिविभवं दिव्यम् । दिगादित्वाद्यत् । कूपे भवं कौपम् । प्राग्दीव्यतोऽण् । अतिदुर्दिने वातवर्षाकुलेऽहनि । व्यक्ताः प्रधाना अम्ललवणस्नेहा यत्र तद्भोजनं भजेत् । तथा संशुष्कं शुष्कप्रायम् । तथा क्षौद्रवत्समाक्षिकम् । तथा लघु । ननु वातलं मध्विति वक्ष्यति । पवनश्चात्र कुप्यतीत्युक्तम् । अतो माक्षिकस्यात्रोपयोगेन युक्तः । अत्रोच्यते । देहधातवोऽस्मिन् काले क्लेदमुपयांति । ततश्चक्लेदसंरक्षणएवोपक्षीणप्रभावत्वान्मधु मरुत्कोपं विधातुमसमर्थम् । तस्मान्मधूपयोगो न्याय्य एव ।

अथात्र काले यादृशः पुरुषः स्यात्तं दर्शयति ।

अपादचारी सुरभिः सततं धूपितांबरः ॥ ४७ ॥
हर्म्यपृष्ठे वसेद्बाष्पशीतशीकरवर्जिते ।

पादाभ्यां चरति नित्यं पादचारी नैव यः सोऽपादचारी यानयायी स्यात् । तथा सुरभिः शोभनगंधयोगात् स्नानशीलः । ससुरभिरित्यनेनैवास्योक्तत्वात्सुरभिग्रहणमतिशयार्थम् । तथा सततमविरतं धूपितेऽबरे यस्य स एवम् । तथा हर्म्यपृष्ठे धवलगृहतले वसेत् तिष्ठेत् । कीदृशे । बाष्पश्च शीतं च शीकर श्च तैर्वर्जिते ।

नदीजलोदमंथाहःस्वमायासातपांस्त्यजेत् ॥ ४८ ॥

तथा नदीजलादीन्पंच त्यजेत् । उदकालोडिताः सक्तवः ससर्पि-

ङ्क्ता उदमंथवाच्या जलावक्षारीसंज्ञाः। तदत्र काले सात्म्यत्वात्सक्तवस्त्रादिसंयोगान्नात्यंतमनिष्टाः। पानीयसंयोगात्तु वातलाः प्रकृष्टवातले काले नाभीष्टाएव। मुनिना त्वेवमुक्तम्। उदमंथं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम्। व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेदिति।

अधुना शरच्चर्या विवक्षुराह।

वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्करश्मिभिः।
तप्तानां संचितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४९ ॥
तज्जयाय घृतं तिक्तं विरेको रक्तमोक्षणम्।

वर्षासु शीतं वर्षाशीतं वर्षाशीतमुचितं सात्म्यं यस्य तदेवंविधमंगं वपुर्येषां ते वर्षाशीतोचितांगा नरास्तेषां सहसैव झटित्येव शरदि जातायामर्करश्मिभिर्भानुभाभिस्तप्तानां सतां पित्तं कुप्यति। किंभूतम्। वृष्टौ संचितं वर्षासु वृद्धिं गतम्। यतश्चैवं ततश्च तज्जयाय तिक्तं घृतं कुष्ठचिकित्सितोक्तं योज्यमिति वाक्यशेषः। यदि वा तिक्तैर्द्रव्यैः साधितम्। तथा विरेको योज्यः। तथा रक्तमोक्षणं च। सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते विरेकस्य ज्यायस्त्वादिह पूर्वमुपन्यासः। तथा ह्याह। विरेचनं पित्तहराणामिति। ततो रक्तमोक्षणं पित्ताधारत्वाद्रक्तस्य। विरेचनांगत्वाच्च तज्जयाय घृतं तिक्तमिति घृतस्य पूर्वमुपन्यासः। नह्यस्निग्धस्य विरेचनप्राप्तिरस्ति। तथा च वक्ष्यति। स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः। दारु शुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यत इति। तथा विरिक्तस्य स्रुतरक्तस्य च पवनप्रकोपभयम्। कालस्वाभाव्याच्च पित्तकोपभयम्। तदेतत्परिहर्तुं तथा पुष्ट्यर्थमग्निसंधुक्षणार्थं च तिक्तघृतोपयोगः कार्यः। इत्यनेन कार्यकारणत्वेन प्राधान्याच्च तिक्तघृतस्य पूर्वमुपन्यासः। असमासकरणं च ज्ञापनार्थम्। नैतानि सर्वाण्यवश्यं तिक्तघृतादीनि तदा कार्याणि। किंतर्हि देशाद्यनुरोधात्कदाचित्पित्तविजयाय तिक्तं घृतं कदाचिद्विरेकः कदाचिद्रक्तमोक्षः कदाचिद्द्वयं कदाचित्सकलान्येवेति। विरेकस्तु पित्तविजयार्थमवश्यं शरदि कार्यः। यथा वसंते श्लेष्मविजयाय वमनम्। वर्षासु च पवनविज-

याय बस्तिः । अत एव प्राङ्निर्दिष्टं वसंते च वमनं वर्षासु चास्थापनं । शरदि विरेक इति ।

तिक्तं स्वादु कषायं च क्षुधितोन्नं भजेल्लघु ॥ ५० ॥
शालिमुद्गसिताधात्रीपटोलमधुजांगलम् ।

क्षुधितोन्नं भोजनं तिक्तादिगुणयुक्तं भजेत् । क्षुधितग्रहणमति बुभुक्षितप्रतिपादनार्थं । अक्षुधितस्य भोजनाधिकाराभावात् । किंतत्तिक्तादिगुणयुक्तमित्याह । शाली०यादि । शाल्यादीन् सप्त भजेत् ।

तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः ॥ ५१ ॥
समंतादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम् ।
शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ॥ ५२ ॥
नाभिष्यंदि नवा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमम् ।

समंतात्सर्वतः सूर्यप्रभाभिरहनि तप्तं क्वथितं च चंद्रकिरणैर्निशि शीतीकृतम् । तथा अगस्त्योदयेन निर्विषीकृतम् । तथा शुचि पवित्रम् । वर्षासु ह्यशुचीत्युक्तम् । तच्च हंसोपभोग्यतया हंसवदतिनैर्मल्याद्धंसोदकं नाम तंत्रकारैरायुर्वेदशास्त्रे संज्ञितम् । तथा निर्मलमकलुषम् । तथा मलत्वात् पित्तश्लेष्माणौ जयतीति मलजित् । अगस्त्योदयनिर्विषशब्देन विशेषणेनैतत्प्रतिपादयति । यथा यदंतरिक्षप्रभवं सरस्तडागादिस्थं जलं तदेव प्रायेण शरद्येवंगुणं वेद्यं न कूपादिप्रभवम् । तस्य सदा निर्विषत्वात् । तथा चांतरिक्षप्रभवमेव पठ्यते । लूतादितंतुविण्मूत्रविषसंश्लेष्मदूषितमिति । तच्च नाभिष्यंदि न स्रुतिरूपश्लेष्मकारि नवा रूक्षं न वातप्रकोपकारि । वाशब्दश्चशब्दस्यार्थेत्र। यतस्तप्तांशुकिरणैस्तप्तम्। यतश्च शीतांशुतारकाकरैः शीतं प्रल्हादितमित्थं स्नेहरौक्ष्ययोरंतरे वर्तमानं पानादिष्वमृतोपमम्।आदिशब्देन स्नानावगाहयोर्ग्रहः।कुपितदोषशमनादकुपितदोषसाम्यानुवृत्तिहेतुत्वाच्चामृततुल्यमेतज्जलं भजेदित्यर्थः । अत्रोष्णांशुग्रहणमग्नितापनिवृत्त्यै। किरणग्रहणं साक्षात्तत्स्पर्शसंभवनार्थम्। दवपलाशादिभिरास्तृतमपि रविस्तापयति नतु तत्तया गुणवत्। अतः किरणग्रहणेन तद्व्यवधानव्युदासं करोति । नच सर्वं दिनं सूर्यकिरणैस्तापः संभवति । चं-

बकरैस्तु सर्वां रात्रिं कथमिव स्यात्। यतः सकलचंद्रमसः पौर्णमास्यामेव सर्वस्यां रात्र्यां संभवो नान्यत्र । तस्माच्छीतं चंद्रकिरणैरात्र्यामिति नैतद्युक्तम् । अत्रोच्यते । विमले व्योमनि यथैव रविचंद्रौ यथाकालमव्याहतस्वरूपप्राप्तौ पथ्यतां जलस्यापादयतस्तद्वन्नक्षत्राण्यपि । तस्मान्नक्षत्रैरपि शीतं चंद्रेणेव श्रेष्ठमेव भवत्युदकम् । एवं च तदेवमवगच्छ। अन्यथैतद्वाक्यमयुक्तमिव स्यात् । चरकमुनिनाप्यनेनैवाभिप्रायेण नक्षत्रग्रहणं नाकारि । यथा॥ दिवा सूर्यांशुसंतप्तं निशि चंद्रांशुशीतलमिति । अष्टांगसंग्रहेप्युक्तम् । दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशीति । अत्र सकलस्याहोरात्रस्य रविशशियोगाय दिवानिशाग्रहणमन्यथैतदनर्थकं स्याद्व्यभिचाराभावात् ।

चंदनोशीरकर्पूरमुक्तास्रग्वसनोज्ज्वलः ॥ ५३ ॥
सौधेषु सौधधवलां चंद्रिकां रजनीमुखे ।

चंदनं च उशीरं च कर्पूरश्च मुक्ताश्च स्रजश्च वसनानि च तैरुज्ज्वलः शोभनः सन् सौधेषु धवलगृहपृष्ठेषु चंद्रिकां ज्योत्स्नां भजेत् । कदा॥ रजनीमुखे प्रदोषे । परतस्तु निदाघइव न सेव्या । अवश्यायभयात् । अवश्यायोह्यत्र परिहार्यः ।

तथा चाह ।

तुषारक्षारसौहित्यदधितैलवसातपान् ॥ ५४ ॥
तीक्ष्णमद्यदिवास्वमपुरोवातान् परित्यजेत् ।

तुषारादीन् दश परित्यजेत्। तुषारो ऽवश्यायः। क्षारो यवक्षारादिः। सौहित्यं तृप्तिः । तीक्ष्णं च तन्मद्यं च तीक्ष्णमद्यम्। पुरोवातः पूर्वदिग्गतो वातः ।

व्यासेन ऋतुचर्यामुक्त्वा समासेनाह ।

शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् वसंतेऽत्यान् रसान्भजेत् ॥ ५५ ॥
स्वादुं निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान् ।

शीते हेमंतशिशिरयोर्वर्षास्वाद्यांस्त्रीन् स्वाद्वम्ललवणाख्यान् रसान्

भजेत् । वसंते चांत्यांस्त्रीन् तिक्तकटुकषायान्भजेत् । स्वादुं निदाघे ग्रीष्मे मधुरं भजेत् । शरदि स्वादुतिक्तकषायान्भजेत् ।

शरद्वसंतयोरूक्षं शीतं घर्मघनांतयोः ॥ ५६ ॥
अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यदा ।

शरद्वसंतयोरूक्षमन्नपानं समासेन भजेत् । अतो विपरीतं स्निग्धमन्यदा हेमंतशिशिरग्रीष्मवर्षासु । शीतमन्नपानं घर्मघनांतयोर्भजेत् । अतो विपरीतमुष्णमन्नपानमन्यदा हेमंतशिशिरवर्षावसंताख्ये काले भजेत् ।

संप्रति सेव्यत्वेनोपदिष्टस्याहारस्यापवादमाह ।

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥ ५७ ॥

नित्यं सर्वदा सर्वेषां षण्णामपि रसानामभ्यासः शीलनं कार्यमिति वाक्यशेषः । सर्वरसाभ्यासो बलकारणमिति वचनात् । नन्वेवं सति यथर्तुसेव्यत्वेन रसनियमो यः पूर्वं कृतः स विरुद्धो नेत्याह । स्वस्वेत्यादि । ऋतावृताविति वीप्सायां द्वित्वम् । स्वं च स्वं च स्वस्वं तस्याधिक्यं भूयस्त्वं कार्यमितिशेषः । यथा शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीनित्युक्तम् । तदेतेषु ऋतुष्वेते रसा भूयसोपयोक्तव्याः । नत्वेतएवेत्यर्थः । तथा समधातुं प्रति समे देशे वैषम्यनियमो वेद्यः।अन्यत्रतु जांगलेऽनूपे देशे विषमधातोश्च धातुसाम्योत्पादनार्थं देशदेहानुगुणमन्यर्तुविधानमन्यस्मिन्नप्यृतावनुष्ठेयमेव ।

किमन्यस्मिन्नृतौ प्राप्ते पूर्वर्तुचर्या सहसैव त्याज्यान्याच सेव्या । नेत्याह ।

ऋत्वोरंत्यादिसप्ताहावृतुसंधिरिति स्मृतः ।
तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयो ऽपरः क्रमात्॥५८॥

ऋत्वोः शिशिरवसंतयोर्ग्रीष्मप्रावृषोरित्यादिकयोरंत्यश्चादिश्च यौ सप्ताहौ तावृतुसंधिरिति स्मृत उच्यते । तत्र सप्ताहद्वयलक्षणे ऋतुसंधौ पूर्वः पूर्वर्तुसंबंधी विधिस्त्याज्यः। अपर एष्यदृतुसंबंधी सेवनीयः। कथम्। क्रमात्क्रमेण पादेनापथ्यमभ्यस्तमित्यादिना । सप्तानामन्हां समाहारः स-

माहः । । समाहश्च समाहश्च समाहौ । राजाहः सखिभ्यष्टजिति टच् समासांतः । न संख्यादेः समाहारइत्यह्नादेशनिषेधः ।

ननु किमेवं त्यागः सेवनं च क्रियत इत्याह ।

असात्म्यजाहि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् ।

यत्सहसात्यागशीलनादसात्म्यादनुचिताज्जाता असात्म्यजा रोगाः स्युः। ततः सहसा त्यागशीलनं न कार्यमिति शेषः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां तृतीयोऽध्यायः संपूर्णः ॥ ३ ॥ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

स्वस्थवृत्तिप्रवृत्तस्य वेगधारणशीलस्य च स्वास्थ्यसंभवः। अतो वेगधारणप्रतिषेधेन या रोगानुत्पत्तिस्तामधिकृत्याध्याय आरभ्यते ।

अथातो रोगानुत्पादनीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

व्याख्यात्र प्रथमाध्यायवद्बोद्धव्या । रोगाणामनुत्पादोऽनुत्पादनं तस्मै हितो रोगानुत्पादनीयः । उपदर्शनमिदं निदर्शनाख्यम् । तंत्रयुक्त्या चोत्पन्नरोगोपशमप्रदर्शनाद्रोगोपशमनीयोपि । वातादिरोधोत्थानां रोगाणामुपशमस्याप्युपदेशात् । तथा च वक्ष्यति । अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः । निजागंतुविकाराणामुत्पन्नानां च शांतयइति ।

वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृट्क्षुधाम् ।
निद्राकासश्रमश्वासजृंभाश्रुच्छर्दिरेतसाम् ॥ १ ॥

वातादीनां वेगान्न धारयेत् । सर्वत्र द्वंद्वसमासः । क्षवश्छिक्का । श्रमेण श्वासः श्रमश्वासः ।

वातस्य प्राधान्यात्तद्रोधजान्रोगान् पूर्वं निदर्शयन्नाह ।

अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्क्लमाः ।
वातमूत्रशकृत्संगदृष्ट्यग्निवधहृद्गदाः ॥ २ ॥

अधोवातस्य रोधेन गुल्मादयो जायंते । ऊर्ध्ववातस्योद्गाररूपस्य रोधात् सुखसाध्या अरुच्यादयः । अतएवाधोवातरोधाद्येरोगा अतिप्रत्यपायरूपा गुल्मादयोऽत्र ते पूर्वं निर्दिष्टाः । उदावर्तोऽर्शोनिदाने वक्ष्यते । रुक् पीडा । क्लमो ग्लानिः । वातमूत्रशकृत्संगो वातादीनामप्रवृत्तिः । दृष्टेरग्नेश्च वधो नाशः । हृद्गदो हृद्रोगः ।

स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
पानानि बस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ३ ॥

तत्र वातोत्थे विकारे स्नेहः कर्त्तव्यः । स्वेदः कर्तव्यः । वर्तयः फलवर्तयः कार्याः । वातहराणि भोजनानि कार्याणि । पानानि सुखोष्णोदकपानानि कार्याणि । बस्तयश्च कार्याः । यत्किंचिद्वातानुलोमनं तच्छस्तम् ।

शकृतः पिंडिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।
ऊर्ध्ववायुः परीकर्तो हृदयस्योपरोधनम् ॥ ४ ॥
मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः ।

शकृतो रोधेन पिंडिकोद्वेष्टादयो जायंते । उद्वेष्टनमिवोद्वेष्टः पिंडिकयोरुद्वेष्टः पिंडकोद्वेष्टः । पिंडिका जंघाकांडस्य पश्चिमे भागे पिंडाकृति कठिनं मांसम् । तत्रोद्वेष्टनेनेवरुग्भवतीत्यर्थः । प्रतिश्यायः पीनसः । चः समुच्चये । न केवलमेतएव यावत्पूर्वोक्ता गुल्मादयश्च स्मृताः ।

अंगभंगाश्मरीबस्तिमेढ्रवंक्षणवेदनाः ॥ ५ ॥
मूत्रस्य रोधात्पूर्वे च प्रायो रोगाः

मूत्रस्य रोधादंगभंगादयो जायंते। अंगानां भंगः स्फोटनमिवांगभंगः। बस्त्यादीनां वेदनया संबंधः। मेढ्रं शिश्नं । पूर्वे च प्रायो रोगा अधोवातशकृद्रोधजास्तेपि मूत्रस्य रोधाज्जायंते । प्रायोग्रहणाद्वातादिरोधजाः केचिदेवोत्पद्यंते केचिन्नेति बोधयति ।

तदौषधम् ।

वर्त्यभ्यंगावगाहाश्च स्वेदनं बस्तिकर्म च ॥ ६ ॥

तदौषधं तेषां वातादिरोधजानां रोगाणामौषधं चिकित्सितं भवति । किं तदित्याह । वर्तिर्मदनफलादिकृता फलवर्तिसंज्ञा। अभ्यंगोऽभ्यंजनम् । अवगाहो वातहरद्रव्यसाधिते द्रवे द्रोण्यां निहिते पायुदेशस्यावस्थापनम् । स्वेदनं स्वेदः । बस्तिकर्म मलप्रवृत्तये वस्तिविधौ वक्ष्यमाणम् ।

पुरीषरोधोत्थेष्वन्यमप्यसाधारणमुपक्रममाह ।

अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ।

पुरीषवेगधारणजेषु यक्ष्मसु रोगेषु विशः पुरीषस्य भेदि भेदकमन्नपानं यावकमस्तुवास्तुकादिकमौषधं च शब्दात्पूर्वोक्तं वर्त्यादिच ।

मूत्रजेषु च पानेच प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ॥ ७ ॥
जीर्णांतिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् ।
अवपीडकमेतच्च संज्ञितं

मूत्ररोधजेषु पुनः प्राग्भक्तं भक्तभोजनात्पूर्वं घृतं पाने शस्यते । जीर्णांतिकं घृतं च शस्यते । कथम् । उत्तमया मात्रया अहोरात्रजरणलक्षणया । योजनाद्वयमेतच्चावपीडकमुच्यते । योजनयोर्द्वयं योजनाद्वयं प्राग्भक्तस्नेहयोजना जीर्णांतिकस्नेहयोजना च । तत्र प्राग्भक्तं यत्र घृतपानसमनंतरं भक्तं भुज्यते । जीर्णांतिकं यत्तद्भुक्तेन्ने जीर्णे घृतं प्रयुज्यते । प्रदेशांतरेष्ववपीडकशब्देन योजनाद्वयमेतदस्मिंस्तंत्रे वेद्यम् । तथा च वक्ष्यति । रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः । तथाऽष्टांगावतारे मूत्रोदावर्तचिकित्सायाम् । अवपीडकसर्पिश्च विशेषान्मूत्रजे गदइति । ननु वेगधारणेन बाहुल्येन मरुत एव कोपः । तथा च वक्ष्यति । ततश्च नैकधा प्रायः पवनोयत्प्रकुप्यति । पवनविजये च तैलं यथा वरं न तथा घृतमतस्तैलस्यैवावपीडकयोजनमत्रोचितं न सर्पिषः । अत्रोच्यते । तैलस्य वातजितोपि बद्धविड्काल्पमूत्र स्वभावत्वादत्रायोग्यं पानं । तथा च । तैलं स्वयोनिवदित्यारभ्य यावद्बद्धविड्कमिति । स्वयोनिवदित्युक्तेश्चाल्पमूत्रत्वम्। तथा च वक्ष्यति। उष्णस्त्व-

ष्यो हिमस्पर्शः केश्योबल्यस्तिलो गुरुः। आल्पमूत्र इति। तदेवं तैलस्य बद्धविङ्काल्पमूत्रस्वभावतया तदीयोऽवपीडको मूत्ररोधोत्थेषु रोगेष्वौषधत्वेन युक्तोपि न सर्पिषइव युक्तः।

धारणात्पुनः ॥ ८ ॥
उद्गारस्यारुचिः कंपो विबंधो हृदयोरसोः।
आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र भेषजम् ॥ ९ ॥

पुनरतिव्यतिरेके। उद्गारस्य धारणादरुच्यादयो भवंति। उरोवक्षस्तस्याधो हृदयं तयोर्विबंधो ऽतस्तंभइव। तत्र तेषु रोगेषु हिध्मावद्भेषजम्। श्वासहिध्माचिकित्सिते हिध्मायाश्चिकित्सितं वक्ष्यति।

शिरोर्तींद्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभार्दितं क्षुतेः।

क्षुतेः क्षवथोर्धारणाच्छिरोर्त्यादयः स्युः। दुर्बलस्य भावो दौर्बल्यम्। गुणवचनेत्यादिनाष्यञ्। इंद्रियाणां दर्शनादीनां दौर्बल्यं विषयग्रहणाशक्तित्वमिंद्रियदौर्बल्यम्। ननुचपूरणगुणेत्यादिना समासप्रतिषेधेन भवितव्यम्। अत्रोच्यते। यएव गुणशब्दा गुणिनावच्छिन्नागुणमात्रे वर्तंते कदाचिद्गुणिन्यपि त एवप्रतिषेधस्य विषयाः। यथा पटस्य शुक्लो गुडश्च मधुर इत्यादयः। ये तु गुणमात्रएववर्तंते न गुणिनि ते समासस्य। यथा पटहशब्दः पत्रस्पर्शः कन्यारूपं द्राक्षारसश्चंदनगंध इत्यादयः। तथेंद्रियदौर्बल्यमित्यादावपि भावप्रत्ययांतस्य सदा व्यतिरेककारणत्वाद्गुणाभिधायित्वमेव। तस्मादेवमादौ तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति समासः। तस्यायमर्थः। तेषु गुणेष्वेव तिष्ठंतीति तत्स्थाः। एतदुक्तं भवति। गुणा एव ये गुणा वर्तंते न द्रव्यात्मनि तैः सह षष्ठी समस्यते। शुक्लादिशब्दानां तु कदाचिद्द्रव्यवृत्तित्वात् सामानाधिकरण्येनापि वृत्तिर्दृष्टा। यथा शुक्लः पट इति। गुणवृत्तित्वात् वैय्यधिकरण्येनापि। यथा पटस्य शुक्ल इति। तदेषां प्रतिषेधविषयत्वम्। पटहशब्दादीनां तु तत्स्थत्वात्समासविषयत्वमिति स्थितम्। नन्वेवं सति बलाकायाः शौक्ल्यमित्यत्रापि पूर्वोक्तान्यायात्समासः प्राप्नुयात्। अत्रोच्यते। भाष्यकारवचनान्नभविष्यति। सहि गुणवचनग्रहणमेव कस्मान्न क्रियत इत्युक्त्वा ऽभ्यधात्। बलाका-

याः शौकल्यमित्यत्रापि यथा स्यादिति। समासस्यात्राभावः। अर्दितं वा-तव्याधिनिदाने।

तीक्ष्णधूमांजनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ॥ १० ॥
प्रवर्त्तयेत्क्षुतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत्।

क्षुतिं सक्तामप्रवर्त्तमानां तीक्ष्णधूमादिभिः प्रवर्त्तयेत्। तीक्ष्णधूमो धूमपानविधौ वक्ष्यते। तीक्ष्णं चांजनमक्षिरोगेषु। तीक्ष्णाघ्राणं यन्नासया मरीचादिग्रहणम्। तीक्ष्णं नावनं तस्य विधौ वक्ष्यति। स्नेहश्च स्वेदश्च तौ च शीलयेदभ्यसेत्। क्षुतिः क्षुतम्। सुश्रुते चोक्तम्। प्राणापानौ समौ स्यातां मूर्ध्नि स्रोतःपथे स्थितौ। नस्तः प्रवर्तते शब्दः क्षुतं तत्र विनिर्दिशेत्।

शोषांगसादबाधिर्यसंमोहभ्रमत्द्दृदाः ॥ ११ ॥
तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः।

तृष्णाया निग्रहान्निरोधाच्छोषादयो भवंति। तत्र तृष्णाया रोधजेषु विकारेषु सर्वः शीतो विधिः स्नानान्नपानादिको हितः।

अंगभंगारुचिग्लानिकार्श्यशूलभ्रमाः क्षुधः ॥ १२ ॥
तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम्।

क्षुधइति। निग्रहादित्यनुवृत्तिः। निग्रहापेक्षया षष्ठी। एवं निद्राया इ-त्यत्रापि योज्यम्। क्षुधो बुभुक्षाया निग्रहादंगभंगादयः षड्भवंति। सामा-न्येनापि शूलशब्दनिर्देशे पक्काशयगतः शूलो गृह्यते। क्षुद्वेगनिग्रहेण निवा-रणः प्रभंजनः कुप्यति। तस्यावस्थानं पक्काशये। वक्ष्यति हि। पक्का शयकटीत्यारभ्य यावत्पक्काधानं विशेषत इति। तत्र क्षुधो निग्रहे भोजनं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च योज्यम्।

निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृंभिकाः ॥ १३ ॥
अंगमर्दश्च तत्रेष्टः स्वमः संवाहनानि च।

निद्राया निग्रहान्मोहादयो भवंति। तत्र निद्रावेगरोधोत्थे विकारे स्वप्न इष्टः। संवाहनानि स्वल्पानि मर्दनानि च।

कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ॥ १४ ॥
शोषो हिध्मा च कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः ।

कासस्य कासवेगस्य रोधात्तद्वृद्धिः तस्य कासस्य वृद्धिराधिक्यं स्यात् । तथा श्वासादयः । तत्र कासचिकित्सितोक्तः सुतरामतिशयेन विधिः कार्यः ।

गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् ॥ १५ ॥
हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ।

श्रमेणाध्वव्यायामादिना साहसेन सद्यो जातः श्वासः श्रमश्वासः । तस्माद्विधारिताद्वेगरोधाद्गुल्मादयः स्युः । तत्र विश्रमणं हितम् । वातघ्नश्च क्रियाक्रमो हितः ।

जृंभायाः क्षववद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः ॥ १६ ॥

जृंभाया रोधात् क्षुतिवद्रोगाः । तत्र सर्वा च वातघ्नक्रिया हितेति शेषः । जृंभा मुखविकासो गात्रविनामः ।

पीनसाक्षिशिरोहृद्रुग्मन्यास्तंभारुचिभ्रमाः ।
सगुल्मा बाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १७ ॥

बाष्पतोऽश्रुणो विधारितात् पीनसादयो भवंति। पीनसो नासास्रावः। अक्षिशिरोहृदां रुजा संबंधः। सशब्दश्चार्थे गुल्माश्चेत्यर्थः। तत्र स्वप्नादिका चिकित्सा ।

विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकंडूपांड्वामयज्वराः ।
सकासश्वासहृल्लासव्यंगश्वयथवो वमेः ॥ १८ ॥

वमेश्छर्दिषो विधारिताया विसर्पादयः स्युः । कोठो लोहितं कठिनं च मंडलम् । अक्षिकंड्वादीनामामयेन संबंधः ।

गंडूषधूमानाहारान् रूक्षं भुक्त्वा तदुद्वमः ।
व्यायामः स्रुतिरस्रस्य शस्तं चात्र विरेचनम् ॥ १९ ॥
सक्षारलवणं तैलमभ्यंगार्थे च शस्यते ।

तत्र गंडूषादयः शस्ताः अनाहारो ऽभोजनम्। एवेषां ऽह्नःतथा रूक्षं भुक्त्वा तस्य रूक्षस्याद्यम्छर्दनम्। एवं प्राणो वायुः स्वमार्गं प्रत्येति ततो व्यायामाद्यत्र शस्तम्। तथा क्षारलवणाभ्यां युक्तं तैलमभ्यंगार्थे शस्यते हितं भवति।

शुक्रात्तत्स्रवणं गुह्यवेदनाश्वयथुर्ज्वरः ॥ २० ॥
हृद्व्यथा मूत्रसंगांगभंगवृध्द्यश्मषंढताः।

शुक्राद्विधारितात्तस्य शुक्रस्य स्रवणम्। तथा गुह्यवेदना पायुवेदना वृषणशूलम्। तथा श्वयथुः प्रकृतत्वाद्गुह्यएवेति योज्यम्। अश्मशब्देनाश्मरी कथ्यते। वृद्धिर्वर्ध्म। षंढता स्त्रीगमनाशक्तित्वम्।

ताम्रचूडसुराशालिबस्त्यभ्यंगावगाहनम् ॥ २१ ॥
बस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः।

तत्र ताम्रचूडादिकं भजेत्। तथा बस्तिशुद्धिकरैः कूश्मांडादिभिः सिद्धं क्षीरं भजेत्। प्रियाश्च कांताः प्रियत्वेन हिताइति शेषः। निरनुबंधः नरभसेन प्रवर्त्तते शुक्रं।

वेगरोधिनो ये न चिकित्स्यास्तान्दर्शयन्नाह।

तृट्शूलार्त्तं त्यजेत् क्षीणं विड्वमं वेगरोधिनम् ॥ २२ ॥

तृट् च शूलं च ताभ्यामार्त्तमतिपीडितं तथा क्षीणं क्षीणदेहं वेगरोधिनं च त्यजेन्न चिकित्सेत्। तथा विशं यो वमति तं च वेगरोधिनं त्यजेत्।

अथ किमेते रोगा वेगोदीरणधारणाद्भवंति नेत्याह।

रोगाः सर्वेपि जायंते वेगोदीरणधारणैः।

सर्वेपि रोगा जायंते न केवलं पूर्वोक्ता एव। वेगानां पुरीषादिसंबंधिनां यान्युदीरणान्यनागतानां प्रवर्तनानि तैः। तथा तेषामेवागतानां यानि विधारणान्यनुत्सर्गलक्षणानि तैः। अत्रेयं युक्तिः। वेगोदीरणधारणं नाम वायोः कर्म तस्य क्रियावत्त्वात्। तेन च वेगोदीरणधारणलक्षणेन स्वक-

र्मणा स एव वायुः कोप्यते । स कुपितः सर्वानेव विकारान् जनयति । तथा चोक्तम् । शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्द्धसर्वावयवांगजाश्च । ये संति तेषां ननु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति। विट्श्लेष्मपित्तादिमलाशयनानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मादिति ।

निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥ २३ ॥
ततश्चानेकधा प्रायः पवनोयत्प्रकुप्यति ।
अन्नपानौषधं तत्र युंजीतातो ऽनुलोमनम् ॥ २४ ॥

तत्र तेषु वेगोदीरणधारणोत्थेषु सर्वेषु मध्याद्ये तु भूयिष्ठं बाहुल्येन भवंति गुल्मोदावर्तादयस्तान् प्रति वर्त्यभ्यंगेत्यादिना साधनं निर्दिष्टं चिकित्सोक्ता। ततश्च वेगोदीरणधारणादनेकधा वायुर्यस्मात्कुप्यति । अतोस्माद्धेतोस्तस्यानुलोमनं मार्गयोजकमन्नपानौषधं युंजीत । यद्यपि वेगोदीरणधारणात्सर्वेरोगा जायंत इत्युक्तम् । तथापि यथा वेगधारणाच्चिरकालभाविनः सप्रत्यया रोगा भवंति न तथोदीरणात् । अतएव तंत्रकारो ऽधोवातस्य रोधेनापि रोगा भवंति । शकृतो रोधादमी भवंतीत्युवाच । नतु तदुदीरणादमी रोगा भवंतीति । प्रायोग्रहणं क्वचित् कफादेरपि प्रकोप इति समापादयति। तथा च वमिनिग्रह उक्तम् । विसर्पकोठकुष्ठाक्षीत्यादि । तत्र गंडूषधूमानाहार इत्यादिचिकित्सा नचैवंरूपोर्विाधिर्वायावुपदिश्यते तस्मात्प्रायोग्रहणम् ।

यदिवेगरोधाद्रोगाजायंते तर्हि लोभादीनामपि नरकादिहेतूनां वेगा न धार्या इति प्राप्ते सतीदमाह ।

धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रे त्य चेह च।
लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेंद्रियः ॥ २५ ॥

तुशब्दोऽवधारणे । सदा सर्वकालं लोभेर्ष्यादीन् वेगान् धारयेदेवं हितैषी यः पुरुषः स्वहितमिच्छन्। क्व। प्रेत्य चेह च परलोके तथेहलोके च। किंभूतः सन् । जितानि दांतनींद्रियाणि मनःषष्ठानि चक्षुरादीनि विषयाणामनभिलाषुकतया येन स जितेंद्रियः। जितेंद्रियशब्देन लोभादिवेगविधारण उपायं दर्शयति । जितेंद्रियएवैतान् धारयितुं शोक्त

नान्य इत्यर्थः । द्वेषो वैरम् । मात्सर्यं परगुणासहिष्णुत्वम् । रागः प्रीतीः। आदिशब्देनाभिध्यादिपरिग्रहः । प्रेत्येहचेति कर्तव्ये द्विश्चकारकरणं रागादीनां वेगविधारणेन प्रेत्येह वास्मिन् लोके तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थं । अन्यथा प्रेत्येत्यस्य पूर्वनिर्देशाद्भूयसैषां रागादीनां विधारणं प्रेत्य न तथेहलोके । पश्चान्निर्दिष्टत्वात् ।

अन्यच्च हितैषी किं कुर्यादित्याह ।

यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ।
अत्यर्थसंचितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः ॥२६॥

मलानां वातपित्तश्लेष्मपुरीषादीनां यथाकालं शोधनं प्रति यतेत यत्नं कुर्यात् । यो यस्य मलस्य शोधनकालः स तस्मिन् काले शोधनीय इत्यर्थः। किमर्थं मलानां शोधनं कार्यमित्याह।अत्यर्थेत्यादि। यस्मात्ते मला अत्यर्थसंचिता अतिशयेन स्वस्थाने वृद्धिंगताः कुतोप्याहारविहाररूपात् कोपहेतोः क्रुद्धाः कुपिताः संतः कदाचिज्जीवितच्छिदः स्युर्भवेयुः । तस्मात्ते शोधनीयाः। अत्यर्थसंचितग्रहणेनैतद्द्योतयति। यदि ते मला अत्यर्थसंचिताः स्युस्तदैव तेषामन्योपक्रमेभ्यः शोधनाख्य उपक्रमो ज्यायान् । लंघनपाचने तूपक्रममात्रे ।

तदेवैतच्चेतसि कृत्वा दोषा इत्यादिग्रंथं ग्रंथकृदुवाच ।

दोषाः कदाचित्कुप्यंति जिता लंघनपाचनैः ।
ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २७ ॥

दोषा वातादयो लंघनपाचनैर्जिताः संतः प्रकृतिं प्रापिताः कदाचित्कस्मिन्नपि काले कुप्यंति । ये पुनः संशोधनैः शुद्धास्तेषां न पुनरुद्भव उत्थानं भवति ।

यथाक्रमं यथायोगमतऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ २८ ॥

कालविद्यो वैद्यः सोऽतः संशोधनपूर्वं रसायनानि प्रयोजयेत् । कालशब्दो देशबलशरीराहारसात्म्यसत्वप्रकृतीनामुपलक्षणार्थः। नहि काल-

मात्रविद्रसायनप्रयोगं सम्यग्विधापयितुं शक्तः। किंभूतानि रसायनानि। सिद्धानि बहुशो दृष्टप्रत्ययानि ब्राह्मवासिष्ठादीनि। कथं योजयेदित्याह। यथाक्रमं यथायोगमित्यनेन रसायनं वाजीकरणोक्तं स्मारयति। तत्रैष रसायनक्रमः। हरीतकीमामलकं सैंधवं नागरं वचामित्यारभ्य यावदित्थं संतप्तकोष्ठस्य रसायनमुपाचरेत्। एतदुक्तंभवति। यद्यप्येवं वमनविरेचनास्थापनानुवासननावनैः पंचभिरपि कर्मभिः संस्तुतोऽर्बाधः सकलकायस्तथाप्येष रसायनीयो भूयः शरीरसंस्कारः करणीयस्तत्पूर्वकत्वात्। अतएव संशुद्धदेहो ऽयमिति कृत्वा त्रिवृद्दंत्यादीन्विरेचनात्मकानुपदिशति। तथा वाजीकरणेप्याह। अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान्सानुवासनान्। घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान्। योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनम्। ततो वाजीकरान् योगानिति। तथा यथायोगं यो यस्य युज्यते दातुमित्यर्थः। यथेदं रसायनं वातप्रकृतेर्योग्यमिदं पित्तप्रकृतेरिदं श्लेष्मप्रकृतेरित्यादि। तथाऽमुष्मिन् देशेऽमुष्मिन् काले वाऽमुष्मिन् वस्यमुष्मिन् देहे रसायनं योग्यमिदमिति यथायोगार्थः। एवं वृष्ययोगेपि योज्यम्। अत्र च रसायनानि। वातातपिकानि योजयेन्न कुटीप्रावेशकानि। स्वस्थवृत्ताधिकारत्वात्तद्विधानस्य।

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं क्रमात्।
शालिषष्टिकगोधूममुद्गमांसघृतादिभिः ॥ २९ ॥
हृद्यदीपनभैषज्यसंयोगाद्रुचिपक्तिदैः।
साभ्यंगोद्वर्त्तनस्नाननिरूहस्नेहबस्तिभिः ॥ ३० ॥

भेषजेन क्षपिते नरे शोधनकर्षिते सत्याहारैर्भोज्यैर्बृंहणं हितं क्रमान्न सहसैव। कैराहारैरित्याह। शाल्यादिभिः। किंभूतैः। हृद्यानि च तानि दीपनानि भेषज्यान्यौषधानि च शुंठीपिप्पल्यार्द्रकत्वगेलादीनि तैः संयोगो मिश्रितस्तस्मात् हृद्यदीपनभैषज्यसंयोगाद्रुचिपक्तो ददत्यभिलाषपाकानुत्पादयंति ये शाल्यादयस्तैरुचिपक्तिदैराहारैर्बृंहणं भेषजक्षपिते पथ्यम्। किंभूतैराहारैः। साभ्यंगेत्यादि सहाभ्यंगादिभिर्वर्तत इति साभ्यंगादिभिश्चेत्यर्थः। स्नेहबस्तिरनुवासनम्।

एवं कृते पुरुषः किं प्राप्नोतीत्याह।

तथा स लभते शर्म सर्वपावकपाटवम् ।
धीवर्णेंद्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ॥ ३१ ॥

तथा तेन प्रकारेण पूर्वं शोधनं ततो बृंहणं ततो रसायनप्रयोग इत्येवं रूपेण संसोधनादिसेवी पुरुषः शर्म स्वास्थ्यं लभते । तथा सर्वेत्यादि। सर्वे च ते पावकाश्च सर्वपावकास्तेषां पाटवं शक्तिं लभते । तत्र भौमाप्याग्नेयवायव्याः पंचोष्माणः सनाभसाः पंचमहाभूताग्नयोधात्वग्नयः सप्त त्रयो दशो जाठराग्निरिति । धीवर्णेत्यादि। धीवर्णयोश्चक्षुरादींद्रियाणां च वैमल्यं लभते । तथा वृषतां स्त्रीगमनसामर्थ्यं लभते। तथा दैर्घ्यमायुषो जीवितस्याधिक्यं लभते ।

अधुना आगंतुरोगान्सोपक्रमान्निर्दिशति

ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः ।
कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागंतवो गदाः ॥ ३२ ॥

भूतानि च विषं च वायुश्चाग्निश्च क्षतं च भंगश्चेति द्वंद्वः। त आदिर्येषामागंतुकरोगहेतूनां त एवं तेभ्यः संभवो येषामागंतुकगदानां ज्वरादीनां ते भूतादिसंभवा आगंतवो रोगाः स्युः । आगंतुहेतुप्रभवत्वादागंतवो गदा उच्यंतइत्यर्थः । न केवलमेतएव गदा रागद्वेषभयाद्याश्चागंतवो गदाः स्युः ।

अधुना एषां चिकित्सां निर्दिशति ।

त्यागः प्रज्ञापराधानामिंद्रियोपशमः स्मृतिः ।
देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ३३ ॥
अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः ।
निजागंतुविकाराणामुत्पन्नानां च शांतये ॥ ३४ ॥

प्रज्ञाया अपराधा असाध्याचरणानि तेषां त्यागः। तथेंद्रियाणां चक्षुरादीनामुपशमो रूपादिविषये ऽतिप्रवृत्तानां संशमनमशुभरूपे वा विषये प्रवृत्तानां संयमनमलोलुपतेत्यर्थः। तथा स्मृतिरतीतार्थानुस्मरणम्। देशेत्यादि। तथा देशादीनां विज्ञानम्। देशो जांगलादिः। कालः शीता-

दिः । आत्मा च वातप्रकृत्यादिः । एषां विज्ञानमवबोधः । तथा च सतां वृत्तं चरितं सद्वृत्तं तस्यानुवर्तनमनुष्ठानम् । निजानामागंतूनां च विकाराणामनुत्पत्त्यै रोगाणामनुत्पादनाय समासेन संक्षेपेण विधिरेष त्यागःप्रज्ञापराधानामित्यादिसद्वृत्तस्यानुवर्तनमित्येवमंतः प्रदर्शितः सम्यगुक्तः। उत्पन्नानामित्यादि । चः समुच्चये । न केवलं निजागंतूनां रोगाणामनुत्पत्त्यै विधिरेष प्रोक्तः। यावदुत्पन्ननां जातानां च शांतये विधिः प्रोक्तः।

अथ मलानां शोधनकालानाह ।

शीतोद्भवं दोषचयं वसंते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशुसम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु॥३५॥

शीतशब्देन हेमंतशिशिराख्यावृतू द्वावपि गृह्येते। तत्रोद्भवो जन्म यस्य दोषचयस्यासौ शीतोद्भवो दोषचयः । तं वसंते विशोधयन्निर्हरन् ग्रीष्मजमभ्रकाले वर्षाकाले दोषचयं विशोधयंस्तथा वार्षिकं घनात्यये शरदि च आशु यथोक्तं कालमनुल्लंघयन् सम्यग्यथावत्त्रिविधमपि दोषचयं विशोधयन्नृतुजान् रोगान् न जातु कदाचित्प्राप्नोत्यासादयति। वसंते विशोधयन्नित्यत्र वसंतप्रारंभएव चैत्रे मासि विशोधयन्निति बोध्यम्। प्रत्यवायभयात्। तथाहि। ऋतुद्वयसंचितस्यदोषचयस्य विशोधनमक्रियमाणं रोगानोकं कुर्यात् । घनात्यये वार्षिकमित्यत्रात्यंतघनविनाशे शरत्पश्चिमे भागे विशोधयेदिति बोध्यम् । वार्षिको हि दोषचय एकर्तुज एव। तस्माद्विश्रब्धं कृत्वा साधारणे कार्तिके मासि स विशोधयितुं युक्तः। अपिचोग्रहेमंतशिशिरकालजो दोषचयो वसंते शोधयितव्यः। तस्मादाश्वयुजे मासि वार्षिको दोषचयो यदि विशोध्येत तदानीमतितरां बहुरग्रे दोषचयः स्यात्कालस्य बहुत्वात् । ग्रीष्मजमभ्रकालइत्यत्र कालग्रहणेन वर्षाप्रारंभमात्रएवेति बोध्यम्। तथाच शास्त्रकारो वक्ष्यति । श्रावणे कार्त्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान्वाय्वादीनाशु निर्हरेत् ।

नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३६ ॥

नित्यं सदैव हिताहारविहारौ सेवते तच्छीलो यः स एवंभूतो नरः ।

तथा समीक्ष्यकारी विमृश्यविधायी। इदं कृत्वेदं संपद्यत इदं च कृत्वैतत्संपद्येत एवं बुध्वा शुभं करोत्यशुभं वर्जयति। तथा विषयेषु शब्दादिष्वसक्तोऽलोलुपः। तथा दाता त्यागी त्यागवान्। तथा समः सर्वेषु भूतेषु समचित्तः। तथा सत्यपरोऽवितथवाक्। तथा क्षमावान्। यः शक्तोऽपि कृतापराधं दंडेनानुरूपेण न योजयति। तथाऽऽप्तानुपसेवते तच्छीलो-यः स आप्तोपसेवी चारोगो भवति। नकेवलं प्राक्तनविध्यनुष्ठानेनारोगः संपद्यते यावदाप्तोपसेवीचेति चशब्दार्थः। येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा। आप्ताः शिष्टाश्च विबुधास्तेषां वाक्यमसंशयमित्याप्तलक्षणमिति। उपजातिर्वृत्तम्।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

पंचमोध्यायः

अथ द्रवद्रव्यविज्ञानीयस्तस्यायं संबधः। नित्यं हिताहारविहारसेवीत्युक्तं। तौ चाहारविहारौ दिनचर्यर्तुचर्ययोर्यद्यपि नियमितौ तथापि न भवत्यलं हिताहितस्वरूपविज्ञानम्। एवं हि तत्रावादीत्। गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत्। तथा। व्यक्ताम्ललवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लघु। तथा अनंतरातीतेप्यध्याये जगाद। अन्नपानं च विड्भेदीति। तदियता वाक्येन न तज्ज्ञायते किं पुन स्तद्गुरु शीतं किं लघु किं स्निग्धोष्णं किं शकृद्भेदनमिति। तस्मादाहारद्रव्यस्वरूपमतः परं प्रतन्यते। तत्रापि पंचवर्गस्वभावत्वेनाल्पवक्तव्यत्वात्प्राग्द्रवद्रव्यविज्ञानीय स्वरूपं निर्देष्टुं युक्तमन्नस्याद्रवस्वभावत्वेन भूयस्त्वादित्याह।

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥

अपामेवायंस्वाभाविकोगुणो यत् द्रवत्वम्। अतो यानि कानिचिद्द्रवरूपाणि द्रव्याणि तानि सर्वाण्यन्यान्येव क्षीरदध्यादीनि तदर्थं द्रव-

द्रव्यशब्दः सामान्येन सर्वद्रवव्यक्तिपरिग्रहार्थः शास्त्रकृता प्रयुक्तः। द्रवाणि च तानि द्रव्याणि च द्रवद्रव्याणि तेषां विज्ञानमवबोधस्तस्मै हितो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽध्यायस्तंव्याख्यास्यामः प्रथयिष्यामः।

प्राधान्याच्च पानीयस्य प्रागुपदेशः। तथा चाष्टांगसंग्रहे ऽन्नपानप्रकरणेऽध्यगीष्ट। अन्नपाने तु सलिलमेव श्रेष्ठम्। सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्याज्जीवनादिगुणयोगाच्च। तथात्रैवाध्यैष्ट। पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयमित्यादि। तथाचात्रैवाग्र्यसंग्रहेपि। तदेव प्रागुपनीतं श्रेष्ठमुदकमासां श्वासतत्स्तंभनक्लेदनानामिति बहुगुणत्वाच्चांतरिक्षस्य जलस्य प्रागुपन्यासो युक्त इत्याह।

जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम्।
तन्वव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम्॥ १॥
गंगांबु नभसो भ्रष्टं स्पृष्टं त्वर्केंदुमारुतैः।
हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते॥ २॥

जीवनमोजोविवृद्धिकरणम्। सौम्यधातुवर्धनमित्यन्ये। तर्पणं क्लमन्हृत्। हृद्यं हृदयाय हितं नतु हृदयस्य प्रियमिति हृद्यमिति व्याख्येयम्। एवंहि व्याख्यायमाने ऽम्लहृद्यानामित्यग्र्याणां मध्ये तत्पाठं मुनिर्नैवाकरिष्यत्। यस्मात्किंचिद्द्रव्यं कस्य चित्प्रियं भवति न सर्वं सर्वस्य। तस्माद्धृदयाय हितं हृद्यमिति बोध्यम्। तथा ह्लादि आह्लादकरम्। तथा बुद्धेः प्रबोधनम्।यावन्मात्रा यस्य शेमुषी सा तस्य स्फुटप्रतिभासा तद्योगाद्भवतीत्यर्थः। तनु स्वच्छम्। अव्यक्तरसमनभिव्यक्तषड्रसमित्यर्थः। मृष्टमित्यास्वादसुखम्। संति हि भूरिरसशर्कराक्वाथचूर्णवटकादीन्यव्यक्तरसानि नतु कार्त्स्न्येन तानींद्रियप्रसादप्रीतिकराणि। तथा। अनुरसबाहुल्यात् पृथगपि द्रव्याण्यभयामलकादीन्यव्यक्तरसानि नतु पुनस्तानि तथा मनः प्रीणयंति। पानीयस्य चाव्यक्तरसस्याप्याश्रयवशात्कषायत्वस्वादुत्वादि भवत्येव। तथाचाष्टांगसंग्रहेऽपठत्। श्वेते कषायं तत्स्वादु कृष्णे तिक्तं च पांडुर इत्यादि। मृष्टं शुद्धमिति न व्याख्येयम्। तथा च मुनिः। शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम्। प्रकृत्या दिव्यमुदकमिति। अत्र हि मृष्टविमलयोर्द्वयोरुपादाने पौनरुक्त्यं स्यात्। तस्मान्मृष्टशब्दोत्र मनः

प्रीणनार्थः । तथा शीतं वीर्येण स्पर्शेन च । तथा लघुगुणयुक्तम् । तथा । अमृतोपमम् । यथा किलामृतं त्रिदोषघ्नत्वधातुसाम्यकृत्त्वविषार्तिजित्त्वादिगुणैरशेषैर्युक्तं तथैतज्जलमपीत्यर्थः । तथा चोक्तं संग्रहे । सूर्येन्दुपवनयुक्तत्वाल्लघु वातकफापहम् । शैत्यजीवनसौम्यत्वैः पित्तरक्तविषार्त्तिजिदिति । तथा । नभसो भ्रष्टमंतरिक्षात्पतितमात्रं वस्त्रादिगृहीतं गांगं जलमीदृग्गुणं भवति। तुः पुनरर्थे। रविचंद्रानिलैः स्पृष्टं संबद्धं सत्पुनः पथ्यापथ्यत्वे देशकालावपेक्षते । देशो विषयः पात्रमाश्रय इति पर्यायाः। तत्र किमनूपदेशे जांगले वा तत्पतितं तथा किमसिते श्वेताद्यन्यतमे वेति देशानुवर्तनम्। तथा शीते किंवोष्णे ऽथवा वर्षाख्ये पतितमिति कालानुवर्तनम्। रविचंद्रानिलैरिति समस्तनिर्देशो यदा समस्तैरेतैः स्पृष्टं नतु व्यस्तैस्तदा हिताहितत्वे देशाद्यपेक्षत इति द्योतयति। सद्योवस्त्रादिगृहीतस्य जलस्य तु न सर्वैरेतैर्योगः संभवतीति तत्प्रायेण हितमेव।

नन्वाकाशात्पततस्तल्लक्षणमंतरेण गांगमिदमिति न ज्ञायत इत्याह ।

घनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।
अक्लिन्नमविवर्णं च तत्पेयं गांगम्

येनांबुना ऽभिवृष्टमाभिमुख्यतः सिक्तं शाल्यन्नं राजातस्थितमक्लिन्नमक्लेदयुतमविवर्णं च भवति तद्गांगं जलं पेयमित्युपलक्षणार्थम् । स्नानावगाहयोरपि तत्पथ्यमेव ।

अन्यथा ॥ ३ ॥
सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादाश्वयुजाद्विना ।

अन्यथा सामुद्रमिति । एतल्लक्षणविपर्ययेण येनांऽबुना सिक्तं शाल्यन्नं विवर्णं मलिनं क्लिन्नं भवेत्तत्सामुद्रं तच्च न पातव्यम्।अत्रापि पाननिषेधउपलक्षणार्थः।स्नानावगाहावपि ह्यनेन न कार्यौ।समुद्रस्य क्षारान्वयत्वात्क्लेदनादियोगः। ननु सामुद्रमित्ययुक्तम्। यतः समुद्रशब्दस्य धूमादिपाठाद्धूमादिभ्यश्चेति वुञा भवितव्यमिति केचित् । नैवम् । धूमादिभ्यश्चेत्यत्रैव गणे पठ्यते समुद्रान्नावि मनुष्ये च वुञ्।सामुद्रिकी नौः सामुद्रिको मनुष्यः । अन्यत्र त्वणेव सामुद्रं जलमिति । तस्मान्न्याय्यमेवैतत् । एवं-

सामुद्रोमणिरित्यादयो वेद्याः। अथ किं सदैव तन्न पातव्यं नेत्याह। मासादित्यादि। आश्वयुजमंतरेणैतन्न पातव्यम्। आश्वयुजे तु मासि कालस्वाभाव्यात्तत्पथ्यमेवेति भावः। शुश्रुतस्त्वधीते। गांगमश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति माधवः। तदुपाददीतेत्यादि। रजतस्य रूप्यस्य विकारो राजतम्। प्राणिरजतादिभ्योऽञ्।

ऐंद्रमंबु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत्॥ ४॥
तदभावे च भूयिष्ठमंतरिक्षानुकारि यत्।
शुचिपृथ्वसितश्वेते देशेऽर्कपवना हृतम्॥ ५॥

ऐंद्रमांतरिक्षं जलं गांगं सुपात्रस्थं शोभने भाजने रजतादौ स्थितमविपन्नमदूषितमविनष्टं पिबेत्। न मलिनाशुचि जुगुप्सितपात्रस्थम्। तदभावे तस्यैंद्रस्याभावे भूयिष्ठं बाहुल्येनांतरिक्षमैंद्रं जलं यदनुकरोति स्वच्छादिगुणैः सदृशं तत्पिबेत्। तदेवाह। शुचीत्यादि। शुचिश्चासौ पृथ्व सितश्वेतश्च तस्मिन् देशे यज्जलं स्थितम्। तथा। अर्कपवनाभ्यामाहतमासमंतात् क्रांतमीदृशमांतरिक्षानुकारि स्यादितिभावः।

इदानीं यादृशं जलं न पेयं तद्दर्शयति।

न पिबेत्पंकशैवालतृणपर्णाविलास्तृतम्।
सूर्येंदुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु॥ ६॥
फेनिलं जंतुमत्तप्तं दंतग्राह्यतिशैत्यतः।

पंकः कर्दमः। शैवालः शैवालम्। तृणं खटः। पर्णं पत्रम्। आविलं चास्तृतं चाविलास्तृतं पंकादिभिराविलास्तृतं पंकाद्याविलास्तृतम्। यथासंभवमत्र संबंधः। तेन पंकेनाविलं कलुषं शैवलादिभिरास्तृतं संच्छादितमिति बोध्यम्। तथा। सूर्येंदुपवनैरदृष्टमनासेवितं न पिबेत्। तथा। अभिवृष्टं तत्कालपतितान्यवर्षमिश्रीभूतं कालांतराविश्रांतम्। खरनादे चैवमुक्तम्। वार्षिकं तदहर्वृष्टं भूमिस्थमहितं जलम्। व्युष्टं त्रिरात्रं तथैव प्रसन्नममृतोपममिति। तथा घनमस्वच्छं। तथा गुरु तथा फेनिलं फेनवत् तथा जंतुमत्कीटयुक्तं तथा तप्तमुष्णं तथा अतिशैत्यतोतिजाड्या-

हृतग्राहि दंताग्‌ गृह्णाति कार्याक्षमान् करोति तच्छीलं न पिबेदि ति· प्रतिपदं योज्यम् । इत्ययं प्रायो भूमिस्थतोयस्य निषेधः ।

अधुना आंतरिक्षं यन्न पेयं तदाह ।

अनार्तवं च यद्दिव्यमार्तवं प्रथमं च यत् ॥ ७ ॥
लूतादितंतुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ।

यद्दिव्यं जलमार्तवं न भवति तच्च न पिबेत् । ननु सर्वमेव दिव्यं जलमार्त्तवम् । कालस्य ऋतुरूपत्वात्। ऋतौ च भवमार्तवम्। एवं च न- किंचिदनार्तवं संभवति । उच्यते । अनार्तवं न पिबेत् । अर्थादार्तवं पि- बेदित्युक्तं भवति । तदत्र सामान्योक्तावपि विशिष्टो दिव्यस्य ऋतुर्बोध्यो वर्षाख्यो यस्मिन् काले दिव्यं जलं पेयत्वेनाभ्यनुज्ञायते । यथा वर्षासु दिव्यनादेयेत्यादि । अन्यर्तुभवं त्वनार्तवत्वान्नपेयम् । अत्र च वर्षाख्य ऋतुश्चातुर्मासिको ऽभिप्रेतः । अतएवाश्वयुजे मासि दिव्यं जलं पेय- त्वेनानुज्ञातं । अन्यथा ह्यनार्त्तवत्वात्तदपेयमेव स्यात् । आर्तवं प्रथमं च यत् न केवलमनार्तवं न पिबेत् यावदार्तवमपि प्रथमं न पिबेत् । कुतोहे- तोरित्याह । लूतादीत्यादि । लूता आदिर्येषां ते लूतादयः क्षुद्रजंतवः प्रा- णिविशेषास्तेषां तंतुविण्मूत्रविषाणि तंतुः सूत्राकारविशेषोलालेत्यन्ये तेषां लूतादितंतुविण्मूत्रविषाणां संश्लेषः संपर्कस्तेन दूषितं यतस्ततस्तदार्त्त- वमपि न पेयम् । केचित्त्वेवं व्याख्यानयंति । आर्त्तवं प्रथमं च यत्तन्नपेयं लूतादितंत्वादिदूषितं च न पेयमिति । संग्रहे चाध्यगीष्ट । घनवस्त्रपरिस्रा- वैः क्षुद्रजंत्वभिरक्षणम् । व्यापन्नस्यास्य तपनमभ्यकायसपिंडकैः । पर्णी- मूलबिसग्रंथिमुक्ताकतकशैवलैः। वस्त्रगोमेदकाभ्यां वा कारयेत्तत्प्रसादनम्। पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गंधनाशनमिति ।

इदानीं नदीर्निरूपयन्नाह ।

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ॥ ८ ॥
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोन्यथा ।

नद्यः समासात्संक्षेपतः पथ्या हिताः । का इत्याह । याः पश्चिममु- दधिं समुद्रं गच्छंतीति पश्चिमोदधिगाः । अन्येभ्योपिदृश्यतइति डः। तथा

शीघ्रवहाः वेगवत्यः । तथा अमलोदका निर्मलसलिलाः। एवं त्रिविशेषण-विशिष्टाः पथ्याः । अतोन्यथा पुनरन्यथा विपरीतलक्षणास्ता विपरीता अपथ्याः ।

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ ९ ॥
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ताएव च स्थिराः ।
कृमिश्लीपदहृत्कंठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥ १० ॥

हिमवांश्च मलयश्च हिमवन्मलयौ ताभ्यामुद्भूताः संजाताः पथ्याः । किं सर्वा एव नेत्याह । उपलेत्यादि । उपलानामास्फालनमुपलास्फालनं तेनाक्षेपः क्षोभस्तेन विच्छेदा विश्लेषा उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदास्तैः खेदितं जातक्षोभमुदकं यासां ताः खेदितोदका या हिमवन्मलयोद्भूतास्ताएव पथ्याः । यास्त्वेवभूंता न भवंति ता अपथ्याः । स्थिरा इति । ता एवावहंत्यः सत्यः कृम्यादीन् कुर्वते । हृच्च कंठश्च शिरश्च तेषां रोगाः। कृमयश्च श्लीपदं च हृत्कंठशिरोरोगाश्चेति द्वंद्वः। मुनिरपि हिमवत्प्रभवानां पथ्यत्वमाह। कृष्णात्रेयसुश्रुतौ त्वपथ्यत्वमाहतुः। अतएवायं ग्रंथकारो युक्त्या मतद्वयमपि संगिरमाणो विशेषणमुपन्यस्तवानुपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाइति । तेन या एवंविधा न भवंति ता न पथ्या इति ।

प्राच्याऽऽवंत्यापरांतोत्था दुर्नामानि महेंद्रजाः ।
उदरश्लीपदातंकान् सह्यविंध्योद्भवाः पुनः ॥ ११ ॥
कुष्ठपांडुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारियात्रजाः ।
बलपौरुषकारिण्यः सागरांभस्त्रिदोषकृत् ॥ १२ ॥

प्राच्यादिजा नद्यो दुर्नामान्यर्शांसि कुर्वते । प्राच्या गौडाः । आवंतयो मालवाः । अपरांताः कोंकणाः । महेंद्रजा नद्य उदरादीन् कुर्वते । सह्यविंध्यपर्वतोत्थाश्च पुनः कुष्ठादीन् कुर्वते । पारियात्रे जाता दोषघ्यो भवंति ।

विद्यात्कूपतडागादीन् जांगलानूपशैलतः ।

आदिशब्देन संग्रहोक्ता गृह्यंते। यथा। कौपसारसताडागचौंड्यप्रास्र-वणौद्भिदम्। वापीनदीतोयमिति तत्पुनः स्मृतमष्टधा। कौपं स्वादु त्रिदोषघ्नं लघु पथ्यं च सर्वदा। क्षारं तु कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम्। कषायबहुलं श्लेष्मपित्तघ्नं वातकृच्च तत्। तृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कषायमधुरं लघु। औद्भिदं स्वादु पित्तघ्नं दीपनं गुरु किंचन।सक्षारं कटु वाप्यंबु पित्तघ्नं कफवातजित्। लघ्वल्पदोषं सुस्वादु नववापीष्ववार्षिकम्। अनभिस्यंदि नादेयं कटुकं कफपित्तजित्। विशदं वातलं रूक्षमनवस्थितलाघवम्। सुश्रुते चैषां लक्षणमुक्तम्। यथा। भूम्युत्खातसमुद्भूतमिंद्रनीलसमप्रभम्। विमलं मधुरास्वादं कौपं जलमुदाहृतम्।नद्याः शैलवराद्वापि सृतमेकांतसंस्थितम्। कुमुदांभोजसंछन्नं वारि सारसमुच्यते। प्रशस्तभूमिभागस्थं नैकसंवत्सरोषितम्। कषायमधुरास्वादं ताडागं सलिलं स्मृतम्। स्वयं शीर्णशिलाश्वभ्रे नीलोत्पलनिभं जलम्। लतावितानसंछन्नं बुधैश्चौंडेयमुच्यते। शैलसानुसमुद्भूतं स्पृष्टं वातहिमातपैः।लघु शीतामलं स्वादु स्मृतं प्रास्रवणं जलम्। विदार्य भूमिमुद्भूतं महत्या धारया स्रवत्। यज्जलं वेदितव्यं तदौद्भिदं स्वादु शीतलम्। पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धा स्याद्या तु कूपवत्। वापी सा खलु विज्ञेया कृतसोपानपंक्तिका। नद्यां शैलप्रसूतायां गोमेदकमणिप्रभम्। प्रशस्तभूमिभागस्थं जलं नादेयमुच्यत इति। पौषादिहितयेष्विष्टं विशेषेण क्रमाज्जलम्। सरस्तडागयोः कूपचुंड्योः प्रस्रवणौद्भिदोः। कूपेद्वयोः कूपचुंड्योः सर्वपथ्यं ततः परम्। तदेतान् कूपादीन् जांगलानूपशैलान् समाश्रित्य जातान् विद्यात् जांगलादिदेशजान् यथायोगं लघून् गुरूंश्च जानीयादित्यर्थः। तत्र जांगलदेशे कूपादीनां सप्तानां बहूदकसंबंधाभावाल्लघुत्वं वेद्यम्। आनूपे तु बहूदकसंबंधाद्गुरुत्वं वेद्यम्। शैले तूदकाल्पतया लघुतरत्वं वेद्यम्। तथा च संग्रहे। धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्याद्गुरुलाघवमिति।

इदानीं केषांचिज्जलपाननिषेधमाह।

नांबु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः ॥१३॥
पांडूदरातिसारार्शोग्रहणीदोषशोथिभिः।
ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिबेत्स्वस्थोपि चाल्पशः ॥१४॥

अल्पाऽम्यादिभिरंबु न पेयम्। सर्वेषां जलपाननिषेधप्रत्यवायमाशंकमान इदमाह । अशक्त्या वा पिपासामसहिष्णुभिरत्यल्पं स्वल्पं पेयम्। यावन्मात्रेण प्रत्यवायो न भवति तावदेव पेयमित्यर्थः । अल्पामयश्च गुल्मिनश्चेति द्वंद्वः । पांड्वादीनां समानां द्वंद्वः । ततो मत्वर्थीयइनिः । शरन्निदाघाभ्यामंतरेण स्वस्थोप्यल्पशः पिबेत् किं पुनरातुरः । संग्रहे त्वेवमुवाच । काममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतम् । पाषाणरूप्यमृद्धेमजाततापार्कतापितम् । पानीयमुष्णं शीतं वा त्रिदोषघ्नं तृडर्तिजिदिति ।

समस्थूलकृशाभ क्तमध्यांतप्रथमांबुपाः ।

समाश्च स्थूलाश्च कृशाश्च समस्थूलकृशाः। मध्यं च अंतश्च प्रथमश्च मध्यांतप्रथमाः । भक्तस्य मध्यांतप्रथमा भक्तमध्यांतप्रथमाः। तेषु कालेषु येऽबु पिबंति ते भक्तमध्यांतप्रथमांबुपा यथाक्रमं समाः स्थूलाः कृशाश्च भवंतीत्यर्थः । भक्तमध्येंबु पीतं धातुसाम्यं समानतां करोति। भक्तांते तु पीतमामाशये कफवृद्धिं विदधत्स्थौल्यमाधत्ते । भक्तादौ च पीतं निरिंधनमग्निं तेजःप्रतिपक्षतयावश्यमवसादयति। मंदोग्निश्च सम्यगाहारं पक्तुमशक्तो भवति । आहारस्य च सम्यगपाकान्न तथा पुष्टिरिति कृशत्वे युक्तिः। तथा च संग्रहे । भक्तस्यादौ जलं पीतमग्निसादं कृशांगताम्। अंते करोति स्थूलत्वमूर्ध्वमामाशयात्कफम् । मध्येमध्यांगतां साम्यं धातूनां जरणं सुखम् ।

शीतं मदात्ययग्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ॥ १५ ॥
तृष्णोष्णदाहपित्तास्रविषाण्यंबु नियच्छति ।

शीतमंबु मदात्ययादीन्नियच्छति पराकरोति । मदात्ययो मद्योत्थो रोगः । ग्लानिः क्लांतिः । मूर्च्छा मोहः । छर्दिर्वमिः । श्रमः खेदः । भ्रमोनवस्थितिः । तथा तृष्णादीनि नियच्छति । एवंगुणमप्यामं क्वचिन्नेष्यते । तथा चोक्तं संग्रहे । अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च । नाल्पमप्याममुदकं हितं तद्धि त्रिदोषकृत् ।

अधुनोष्णांबुगुणानाह ।

दीपनं पाचनं कंठ्यं लघूष्णं बस्तिशोधनम् ॥ १६ ॥
हिध्माध्मानानिलश्लेष्मसद्यःशुद्धे नवज्वरे ।
कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते ॥ १७ ॥

दीपनादिगुणयुक्तमुष्णमंबु भवति।बस्तिशब्देन तात्स्थ्यान्मूत्रं गृह्यते। तेन मूत्रशोधनमित्यत्रार्थो बोध्यः । हिध्माध्मानादिषु च शस्यते । कासश्च श्वासश्च पीनसश्च पार्श्वरुक् च तासु च शस्यते । आमोऽपक्व आहारइत्यर्थः । केचित्त्वामपीनसइति पीनसविशेषणमामशब्दमाहुः । तैरजीर्ण उष्णांबु नोक्तं स्यात् । अजीर्णेचालसकादिरूपे जलमुष्णमिष्यत एव ।

अधुना क्वथितशीतलं निर्दिदिक्षुराह ।

अनभिस्यंदि लघु च तोयं क्वथितशीतलम् ।

अनभिष्यंदि न श्लेष्मकारि । लघुगुणयोगोंभसोस्त्येव पुनर्लघुत्वकथनमग्निसंस्कारवशाल्लघुतरत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। अथवा॥ आधारवशादक्वथितमंभोलघ्वपि यद्गुरु संपन्नं तदपि क्वथितशीतलं लघु भवति । शीतलत्वादभिस्यंदित्वं यत्तोयस्य प्राप्तं तत्क्वथितशीतलत्वे चास्य निषिद्धम्। मदात्ययादिहंतृत्वं तु यच्छीतलत्वसामान्यात्तदस्यास्त्येव । न केनचिन्निषेद्धुं संभाव्यते ।

पित्तयुक्ते हितं दोषे व्युषितं तत्त्रिदोषकृत् ॥ १८ ॥

पित्तयुक्त इत्येकवचनमविवक्षितम् । तेन वातपित्ते पित्तश्लेष्मणि सन्निपाते च यत्र पित्तयोगो दृश्यते पित्ताधिकत्वं तत्रैव क्वथितशीतलं हितम् । संग्रहोक्तं च क्वथनलक्षणं संक्षेपाभिप्रायेणेह नोक्तम् । यथा । क्षीणपादत्रिभागार्द्धं देशर्तुगुरुलाघवात् । क्वथितं फेनरहितमवेगममलं हितमिति । अस्यार्थः शिष्यव्युत्पत्त्यै दर्श्यते । धन्वसाधारणानूपेषु देशेषु क्रमशः क्षपितचतुर्भागत्रिभागार्द्धसलिलमधिश्रयेत् । जांगलो हि देशोऽनिलानलाभ्यां भूयिष्ठमधिष्ठितस्तेनात्र तोयं लाघवादाशुविशुद्धिं प्राप्नोति । आनूपस्तु भूमिसोमगुणबहुलस्तत्र गुरुत्वादिगुणयोगा-

चिरेण विशुद्धिमश्नुते । एवं साधारणो देशश्चिंत्यः । तथा । ऋतुष्वपि यथायोगमयमेव क्रमो बोध्यः । सुश्रुतेनोक्तम् । यत्क्वथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं लघु । चतुर्भागावशिष्टं तु तत्तोयं कफरोगनुत् । तस्मादर्द्धहीनं पित्तघ्नं हीनमर्द्धेन वातनुदिति । संग्रहोक्तमेव ग्रंथमिमं केचिदत्रापि पठंति । तथा । पानीयं नतु पानीयं पानीयेन्यप्रदेशजे । अजीर्णे क्वथितं चामे पक्के जीर्णेपि नेतरत् । शीते विधिरयं तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् । अतियोगेन सलिलं तृष्यतोपि प्रयोजितम् । प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषत इति । अन्यप्रदेशजे पानीये अजीर्णे पानीयं जलं न पानीयं न पेयं । एतदुक्तं भवति । पानीये पीते तज्जरणांतंयावद्विजातीयंजलं न पेयमिति। अन्यप्रदेशजे इति कोर्थः। कौपे पीते ताडागं न पेयम्। ताडागे पीते कौपं न पेयम्। एवं सर्वत्र चिंत्यम्। तथा आमे अपक्के जले अजीर्णे क्वथितं च जलं न पेयम् । पक्के क्वथिते पीते जीर्णेपि नेतरन्नामं जलम् । यावन्न भुंक्ते तावत्सजातीयमपि न पेयमित्यर्थः । शीते विधिरयम् । क्वथितशीते एतद्विधानमित्यर्थः । तुरवधारणे । तप्ते ऽजीर्ण एव शिशिरं त्यजेत्। जीर्णे तु शीतं पिबेदित्यर्थः। अतियोगेनातिबाहुल्येन तृष्यतस्तृष्णावतोपि प्रयोजितमुपयुक्तं सर्वस्यापि नरस्य श्लेष्मपित्ततां याति । ज्वरितस्य विशेषतो यत आमेनाम्नौ बहिष्कृते ज्वरस्योत्पत्तिः । आमस्य च पानीयं वर्द्धकमिति। संक्षेपतया अल्पोपयोगित्वाच्चावश्यायादिगुणा ग्रंथकृता नोक्ताः । तांश्चात्र शिष्यहिताय ब्रूमः । रूक्षस्तनुरवश्यायः शीतो वातास्रकोपनः । पानतृड्दाहपित्तास्रकुष्ठोरुस्तंभमेहजित् । ग्रीष्मे तु सर्वजंतूनां स्पर्शनादपि शस्यते । पद्मिन्यंबु च पित्तघ्नं कफकृद्विरसं गुरु । हिमं तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममेव च । कफं न संदूषयति न पित्तं न च मारुतम् । तथाश्मवर्षप्रलये हिमादल्पांतरं गुणैः । चराचराणामहितं तुषारं त्वग्निनाशनम्। वैकरं लघु सक्षारं श्लेष्मघ्नं वन्हिदीपनम्। केदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम्। तद्वत्पाल्वलमुद्दिष्टं विपाके दोषलं तु तत् । अनेकदोषमानूपं वार्यभिष्यंदि गर्हितम् । एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवद्यं तु जांगलम् । पाके विदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनम् । दीपनं स्वादु शीतं च तोयं साधारणं लघु । चंद्रकांतभवं रक्षोविषपित्तज्वरापहम् । रत्नाकरसमुत्थं च सर्वदोषकरं मतमिति ।

नारिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं बस्तिशोधनम्॥ १९॥

नालिकेरांतःस्थितमुदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं च भवति। एवंभूतमपि प्रभावाल्लघु भवति। तथा तृष्णादिहरं दीपनं मूत्रशोधनं च भवति।

इदानीं युक्त्याख्यसंग्रहं निर्दिशति।

वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे।

प्रावृष्यांतरिक्षं जलं परमत्यंतं पथ्यम्। नदीसंभवं त्वपथ्यमिति तोयवर्गः।

परिशेषेभ्यो वर्गेभ्यः प्राग्बहुजनोपयोगितयोपकारित्वेनाजन्मसात्म्येन प्राधान्यात्पयःसंज्ञासामान्यात्पयसइव जीवनादिगुणयोगाच्च तोयवर्गादनु क्षीरवर्गः प्रक्रम्यते। तत्रापि दध्यादीनां मूलकारणत्वात्क्षीरस्य प्रागुपादानम्। तथा जीवनीयानां रसायनानां चाग्रेसरत्वात्। तथाचाष्टांगसंग्रहे। क्षीरं जीवनीयानां क्षीरघृताभ्यासो रसायनानामित्यादि।

स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम्॥ २०॥
वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम्।
प्रायः पयः

पयः क्षीरं प्रायः स्वादुपाकरसादियुक्तं भवति। पाकश्च रसश्च पाकरसौ। स्वादू पाकरसौ यस्य तदेवम्। ओजसे हितमोज्यस्यम्। धातून् वर्द्धयति धातुवर्द्धनम्। वृष्यं शुक्रकरमतिशयेनेति बोध्यम्। धातुवर्द्धनत्वादेव शुक्रकरत्वमात्रस्य सिद्धेः प्रायोग्रहणात्कदाचित्क्षीरं नैवं भवति। तथाचोष्ट्रीक्षीरमीषद्रूक्षोष्णलवणं पठ्यते। अजाक्षीरं च लघु। आविकमुष्णमैकशफमुष्णं साम्ललवणं चेति। तस्मात्प्रायोग्रहणं कृतम्। स्वादुपाकरसत्वादेव क्षीरस्य स्निग्धवृष्यादयो गुणा लब्धा एव किं पुनरेतैरुद्दिष्टैरिति केचित्। तान् ब्रूमहे। मधुररसादिकेभ्योऽपरे स्निग्धवृष्यादयो गुणा बहुतराः क्षीरस्य विद्यंत इति ज्ञापनार्थेते स्निग्धादयो गुणाः पुनरुद्दिष्टाः। महाभूतानां हि संयोगादिविशेषात्कदाचिद्रससहचरिता एव गुणा द्रव्यमभिनिविशंते ये रसे समाधाय वर्ण्यंते। यथा मधुर आयुष्यादिगुणाः। अ-

म्ले ऽम्पिदीप्तिकृदादयः। केचिच्च रसमनपेक्ष्यैव द्रव्ये निविशंते। यथा मधुररसद्रव्ये मकुष्टतंडुलीयादौ रूक्षादयो गुणाः। तथाहि स्निग्धादीनां तत्रोपलंभः प्राप्तो मधुररसाश्लिष्टत्वात्। तस्मान्मकुष्टादिद्रव्यं मधुररससहचरोक्तेन गुणौघेन संयुक्तं वक्तुं युक्तम्। अन्यथा तु कृतं षड्रसगुणस्वरूपवर्णनमनर्थकमेव स्यात्। तस्मादयमत्र विषयविभागो ज्ञेयः। केचिद्गुणा रससहचरिता द्रव्ये निवसंति। यद्वशात्तद्द्रव्यं रसगुणाननुवर्त्तते। ईदृशं च विशेषमुद्दिश्य तंत्रकृद्भिर्मधुरादिरसानां स्निग्धादिगुणा वर्णिता वेद्याः। केचित्तु रसनिरपेक्षा एव द्रव्ये निवसंति। अतएव तद्द्रव्यं रसगुणान्नानुवर्त्तते। अस्मिंस्तु विषये रसगुणवर्णनं नोक्तमेव वेद्यम्। तस्मात्क्षीरस्य स्निग्धादियोगात्स्वादुपाकरसत्वे सत्यपि स्निग्धादिगुणवर्णनम्। एवंचोभयथा क्षीरस्य स्निग्धादिगुणयोगादधिकाः स्निग्धादयो ये गुणास्ते ऽस्य संतीत्यवगच्छ। अयमेव च व्यवहारोन्यत्राप्येवंविधे शाल्यादौ द्रव्ये विज्ञेयः। ननु स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोम्लं पच्यते रस इति वक्ष्यते। ततश्च स्वादुरसत्वादेव स्वादुपाकत्वं लब्धं तत्किंपाकग्रहणेन। भणामः। शालिपिष्टमयं सर्वं गुरुभावाद्विदह्यत इत्युक्तं तदेव क्षीरगुरुगुणयुक्तमपि विदाहावस्थायां चिरं न तिष्ठति। प्रागेव स्वादुपाकतां यातीतीममर्थं ज्ञापयितुं पाकग्रहणम्। स्त्रीणां चाहाररसएवापत्यस्नेहात्क्षीराय संपद्यते। तथाचदारु वाहिः। स्त्रीणामपत्यजाद्धर्षाद्रसः क्षीराय कल्पते। स्नेहाद्रसः क्षरत्येवं हृदयात्क्षीरमेत्यत इति। गव्यस्य च पूर्वतरमुपादानं सर्वक्षीरेभ्यो ज्यायस्त्वात्तथा माहिषमपि। तक्रादिगोरसशब्देन प्रथितमिति।

अत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम्॥ २१॥
क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम्।
श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासातितृट्क्षुधः॥ २२॥
जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत्।

एषु क्षीरेषु मध्ये गव्यं पुनः क्षीरं जीवनीयमतिशयेनेति बोद्धव्यम्। जीवनीयमात्रस्य ओजस्यमित्यनेनैव क्षीरसामान्यलक्षणेनोक्तत्वात्। ओजस्यं हि जीवनीयमुच्यते। तथाह्योजःक्षये जीवनीयानामौषधानामुपयोगो निर्दिष्टः। यथा। ओजः क्षीयेत कोपादिभिरित्युक्त्वा ऽनंतरमुवाच।

जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजमिति।अत्रच क्षीरं जीवनीयत्वेन गृहीतमपि पुनरुक्तं प्राधान्यख्यापनार्थम्। तथा च मुनिः। प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनमिति। रसवीर्यविपाकानां श्रेष्ठानां लाभोपायो रसायनम्। तथा चोक्तम्।लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनमिति। तथा क्षतक्षीणहितम्। क्षताय हितम्। क्षीणाय हितम्। क्षीणः क्षीणधातुः। तथा मेधा धारणाशक्तिस्तस्यै हितं मेध्यम्। उगवादिभ्योयदिति यत्। एवं बल्यम्। तथा स्तन्यकरम्। कृञोहेतुताच्छील्येति हेतौ टः। स्त्रीणां स्तन्यकरणे हेतुरित्यर्थः। तथा सरम्। श्रमादींश्चैकादश नाशयेत्।

हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम्॥ २३॥

महिष्या इदं माहिषं क्षीरमत्यग्निभ्यो ऽनिद्रेभ्यश्च हितम्। तथा गरीयो गुरुतरम्। तथा हिमं शीतवीर्यम्। मुनिरप्याह। महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः। स्नेहादूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तदिति। खरनादेचोक्तं। गव्यं स्नेहोत्तमं क्षीरं गव्याच्च पयसः पयः। यथोत्तरं स्नेहहीनमौरभ्रच्छागमाहिषम्। जांगलानूपशैलेषु चरंतीनां यथोत्तरम्। पयो गुरुतरं वत्सो यथा तासां प्रवर्त्तत इति। गुरु शीततरं गव्यान्माहिषं स्वमलं पयः। चतुर्थभागस्नेहोनं पित्तघ्नं च विशेषत इति। यच्च रविगुप्तः सिद्धसारे व्यध्यगीष्ट। गव्यात् स्निग्धं गुरुतरं माहिषं स्वमकृत्पय इति। तद्बुधैश्चिंत्यम्। सर्वमतविरुद्धत्वात्।

अल्पांबुपानव्यायामकटुतिक्ताशनैर्लघु।
आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित्॥ २४॥

आजं छागलं क्षीरं लघु भवत्यल्पांबुपानादिभिर्हेतुभूतैः। स्वल्पांबुपानादित्वं चाजानां स्वभावो ऽन्यासां तु देशसात्म्यापेक्षया। यद्येवं स्वभावादेवमल्पांबुपानादेर्गम्यमानत्वादेतदुपन्यासो व्यर्थ एव। अत्रोच्यते। ज्ञापनार्थमिदम्।ज्ञापयति। यदा अजा अप्यव्यायामा गुर्वशनादि कुर्युस्तदा तासामप्यन्यथा क्षीरं भवेत्। एवं च गवादीनामप्याहारादिवशाद्गुरुलघुत्वं चिंत्यमिति। तेन प्रदोषे ऽपराह्णे यद्गृहीतं पयस्तदपेक्षयौषसं प्रभाते यद्गृहीतं तद्गुरु चेष्टारहितत्वात्। रात्रौ हि प्राणिनां न कदाचिच्चेष्टा भवति।

अत औषसं गुरु । दिवा च धावनप्लवनादिकया चेष्टया प्रादोषं लघु । अनया च दिशा सर्वमपि चिन्त्यम् । अत एव संग्रहे यदुक्तम् । पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यंदि तद्भृशमिति । तदेतेनैवोक्तप्रायत्वान्नेहोक्तम् । शोषेत्यादि। शोषादीनां द्वंद्वः । तान् जयतीति क्विप्।शोषजित् । एवं ज्वरजिदित्यादि ।

ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रीकं दीपनं लघु ।
शस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदरार्शसाम् ॥ २५ ॥

औष्ट्रकमुष्ट्राणां क्षीरं लघु । तथा ईषन्मनाग्रूक्षोष्णं तथा दीपनं भवति । तथा वातादीनां शस्तम् । वातादिषु पथ्यमित्यर्थः । औष्ट्रकमित्युष्ट्राद्वुञितिवुञ् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्युष्ट्री शब्दादपि ।

मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ।

मानुषीणां क्षीरं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजिद्भवति । वातश्च पित्तं चासृक् चाभिघातश्चेति द्वंद्वः । तैरक्षिरोगस्तं जयति यत्तदेवम् ।
केन प्रयोगेणेत्याह ।

तर्पणाश्च्योतनैर्नस्यैः

नत्वभ्यवहारादिना। तर्पणादीनि स्वे स्वे ऽध्याये वक्ष्यमाणानि ।

अहृद्यं तूष्णमाविकम् ॥ २६ ॥
वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्रदम् ।

आविकं क्षीरमुष्णवीर्यं भवति । तथा । अहृद्यं हृदयायाहितं भवति । तथा वातव्याधिहरम् । तथा हिक्कादिप्रदम् । आविकमित्यविशब्दात्स्वार्थिकप्रत्ययांतात्तस्येदमित्यण् ।

हस्तिन्याः स्थैर्यकृत्

हस्तिन्याः क्षीरं स्थैर्यकृद्भवति ।

गाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ २७ ॥
शाखावातहरं साम्ललवणं जडताकरम् ।

एकः शफो नखो यासां वडवादीनां ता एकशफास्तासामिदमैकशफं क्षीरं गाढमतिशयेनोष्णं भवति । तथा शाखासु बाहूरुप्रभृतिषु यो वातस्तं हरतीति शाखावातहरम् । हरतेरनुद्यमनेजित्यच् । तथा साम्ललवणमीषदम्लमीषल्लवणं च । तथा जडताकरमंगजाड्यकरणहेतुः । कृञोहेत्वित्यादिना हेतौ ट‌ः ।

पयोभिस्यंदि गुर्वामं युक्त्या शृतमतो ऽन्यथा ॥ २८ ॥

आममक्वथितं पयो ऽभिस्यंदि श्लेष्मप्रकोपि तथा गुरु भवति । अत आमादन्यथा विपरीतं युक्त्या शृतं भवति । अनभिस्यंदि लघु च । पूर्वावस्थामपेक्ष्योच्यते। युक्तिर्योग उपायः । खरनादे च क्षीरस्य श्रपणे युक्तिः स्पष्टं कृत्वा निर्दिशिता । विनातु वनितास्तन्यमाममेव हितं पयः । अर्द्धोदकं क्षीरशिष्टमामाल्लघुतरं शृतमिति ।

भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतोपमम् ।

अतिशयेन क्वथितं कवलभोज्यमिव संजातं गरीयो गुरुतरं भवेत् । खरनादे चोक्तम् । स्यान्निर्जलं शृतं द्वित्रिचतुरष्टांशशेषितम् । तथा शृततमं सारं गुरु बल्यतमं पयः। सुश्रुते चोक्तम् । शृतशीतं तु पित्तघ्नं शृतोष्णं कफवातजित् । त्यजेद्विवर्णं ग्रथितं विगंधं विरसं पटु । रक्तपित्तप्रशमनीवृष्यासंतानिका गुरुरिति । खरनादे चोक्तम् । धारोष्णात् सर्वशः क्षीरात् शृतं गुरुतरं भवेदिति । धारोष्णममृतोपमं निर्दोषत्वात् ।

अधुना दधिगुणान्निरूपयति ।

अम्लपाकरसं ग्राहि गुरूष्णं दधि वातजित् ॥ २९ ॥
मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निशोफकृत् ।
रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ॥ ३० ॥
पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रूक्षं तु ग्रहणीगदे ।
नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसंतोष्णशरत्सु न ॥ ३१ ॥

नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलम् ।
न चानामलकं नापि नित्यं नामंदमन्यथा ॥ ३२ ॥
ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपांडुभ्रमप्रदम् ।

अम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवंभूतं दधि भवति । तथा ग्राहि स्तंभनम् । तथा चोक्तम् । भेदि तत्पिंडितान् भावान् शकृदादीन् भिनत्ति यत् । विपरीतमतो ग्राहि तच्च स्तंभनमुच्यत इति। तथा गुरूष्णं वातजिच्च। मेदआदीनां द्वंद्वः। तान् करोति यत्तदेवम्। रोचत इति रोचिष्णु। न रोचत एव केवलम् । अरोचकमपि व्यावर्तयतीति शस्तमरुचौ । रोचते हि घृतपूरादि न त्वरुचिं जयति । अरुचिघ्नं पटोलपत्रं तन्न रोचते। तथा ह्यत्रैव पठिष्यति। तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिमित्यादि। रोचिष्णुत्वादेवोच्चावचव्यंजनपरिवृतैर्मांसमंडकादिभिरपि सुहितस्यापि दध्न्यभिलाष उत्पद्यत एव । अतएव चैतदाहारांते ऽभ्यवहरंति । शीतक इति विषमज्वरविशेषणम्। शीतकारित्वं तु वाते श्लेष्मणि तत्संसर्गे च यद्यपि त्रितये संभवति तथापि वातजिद्वातज एव विषमज्वरे दधि प्रयोज्यं संसर्गे वा वातोल्बणे। तथा हि। शीतज्वर एवोक्तम्। अग्न्यनग्निकृतात्स्वेदात्स्वेदि भेषजभोजनमिति। पीनसेशस्तमिति कथमविशेषेणोक्तं यतश्चत्वारः पीनसा वातपित्तकफसन्निपातजा इति वक्ष्यते । तत्र दध्नो वाताधिक एव युक्तत्वं न शेषेषु । अत्र संचक्ष्महे । परिपाकात्पीनसस्योपशांतिः परिपाककरं च दध्युष्णत्वात् । अथवा पूर्ववत्सामान्योक्तावपि यत्र योग्यतास्य वातिके तेनैतदुपकल्प्यताम् । अनुक्तेष्वपि हि सामान्योपक्रमो वस्तुवशाद्विशेषेष्वेव विपरिणमति । तथा ह्यत्रैवोपरिष्टाद्दुग्धकर्मसु व्यतीतम् । श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासातितृट्क्षुधः । जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् । तदेतन्न च सर्वेष्वेव कासश्वासकृच्छ्रास्रपित्तेषु पयः कार्मुकमिति । तथा ग्रहणीरोगे तद्रूक्षं शस्तम्। अनेन च हेतुना दध्नः प्रकृतिस्थस्य स्निग्धत्वं युक्त्यैवोक्तम्।यतो ग्रहण्यां रूक्षमुत्धृतसारमुद्दिष्टम्।निशि नैव कदाचिदद्यात्। नैवाद्यान्निशि नैवोष्णमित्येवकाराच्चात्यंतिकनिषेधाद्दिवा भुंजीतेत्यर्थादवगम्यते । नैवोष्णमग्न्यादितापात्तप्तं तथा वसंतग्रीष्मशरत्सु न भोज्यम् । अन्यतमेष्वन्यर्त्तावपि मुद्गसूपादीनामन्यतमेन रहितं न भो-

ज्यम्। तत्र घृतसितोपलयोः समासेनैतयोरेव योगेन पथ्यत्वमिच्छंति। मुद्गसूपादीनां तु मिश्रीभावो दध्ना जन्यमानस्य दोषस्य प्रतिबंधार्थं कल्प्यते। रक्तपित्तवत्। यथा समीरणोल्बणे ऽस्रपित्ते तित्तिर्यादीनामौष्ण्यमुदुंबरादिरसेन प्रतिबध्यते। नित्यमिति। यद्युपशेते शरीरस्थं तथा ह्युदर्करोगबहुत्वान्नशीलनीयम् । अतएवान्नपानविधावतिदोषशीलत्वादस्य निषेधं करोति। तथा च वक्ष्यति। किलाटदधिकूर्चिकेत्यादि। नामंदमिति। दुग्धावस्थां व्यतीत्य दध्यवस्थामसंप्राप्तमंतरावर्ति मंदकमित्युच्यते। तस्मिन सत्यपि स्नेहे परिणतिविशेषेण कालात्मना स्रोतसामत्यंतोपलेपकृता दोषत्रयकोपोपि भवतीत्यतीव वर्जनीयमेव। मंदकनिषेधश्चोपपलक्षणार्थः। तेन मद्यादीनप्यप्राप्तरसान्नोपयुंजीतेत्यवगंतव्यम्। अन्यथेत्यादि। प्रशब्द एवं द्योतयति। विधिभ्रष्टं दधि निषेव्यमाणं प्रकर्षेण ज्वरासृक्पित्तादीन् प्रददाति। ननु शुक्रकृत्त्वबलवर्द्धनत्वाद्दीपनत्वमनुपपन्नम्। शुक्रकृद्बलवर्द्धनानि हि द्रव्याणि प्रायेण गुरूणि भवति। अतो दध्येवंगुणं सत्कथमग्निकृत्स्यात्। अत्राचक्ष्महे। अम्लत्वादुष्णवीर्यत्वाच्च युक्तमेव। यतो रसविपाकाभ्यामम्लं वीर्येणोष्णं च दध्यतोग्निकृत्त्वमस्मिन्नुपपन्नमिति। ननु शुक्रकरत्वं दध्नो न युक्तम्। यतो ऽम्लपाकरसं दधीत्यधीतमाचार्येणाम्लश्च शुक्रनाशनस्तस्माच्छुक्रकृत्त्वमयुक्तम्। अत्राचक्ष्महे। स्निग्धत्वबृंहणत्ववातघ्नत्वबल्यत्वैः शुक्रकृत्त्वमुपपन्नमेव। तथा च वक्ष्यति। किंचिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम्। गुणांतरेण वीर्येण प्रभावेणैव किंचनेति। वातजिदित्यनेन नार्थः। यानि खलु द्रव्याणि बल्यस्निग्धगुरूष्णयुक्तानि तानि वातघ्नान्येव दृष्टानि तस्माद्वातजिदिति न वाच्यम्। नैवम्। सक्तुमद्यसूर्यतापमंदकादिषु व्यभिचारात्। तथा हि। सक्तवो वातला वृष्या रूक्षा बलकराश्च। मार्द्वीकादिमद्यं हर्षणत्वाद्वृष्यं वातलं च। तथा च वक्ष्यति। मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यत इति। मद्यं च मात्रापीतं हर्षणं भवति। तथा च मुनिः। हर्षमूर्जप्रदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम्। युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यमिति। सूर्यतापश्चोष्णोपि सन्मारुतस्य वृद्धये। तथाच मुनिः। कटुतिक्तातिरूक्षशीतलघूनीत्यारभ्य यावद्वातातपौ भयं शोको हेतुर्वातार्शसामिति। मंदकं च स्निग्धाम्लगुरुगुणयु-

क्तमपि त्रिदोषकरम् । तथा च मुनिः। त्रिदोषं मंदकमिति। त्रिषु च दोषेष्वंतर्भूतः पवन इति चैवं व्यभिचारदर्शनाद्वातजिदित्युक्तम्।क्षीरस्य च दध्यात्मना परिणमतो ऽनभिव्यक्ताम्लाभिव्यक्ताम्लात्यम्ललक्षणास्तिस्रोऽवस्थाः संपद्यंते । तत्र मंदजातमनभिव्यक्ताम्लम् । सम्यग्जातमभिव्यक्ताम्लम् । अतिजातमत्यम्लम्। तत्र मंदजातं त्रिदोषकृत्त्वान्निषिद्धम्। सम्यग्जातस्यैते पूर्वोक्ता गुणाः । किंचिद्धीनाश्चात्यम्लस्य। तथा सुजातेऽत्यम्लेच दध्निसरमंडौ स्तः। तत्र दध्नउपरिभागः सरः । अधो मंडः । एतद्गुणाश्च लाघविकत्वान्नेहोक्ताः । मुनिना च दर्शिताः । त्रिदोषं मंदकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम् । सरः श्लेष्मानिलघ्नस्तु मंडः स्रोतोविशोधनः । श्लेष्मपित्तरक्तकृत्त्वं चाम्लपाकरसोष्णवीर्यत्वादेवावगम्यते । यत्तु साक्षादेतेषामुपादानं तत्प्रकर्षार्थम् । अन्येभ्यो ऽम्लद्रव्येभ्यो दध्येतान्यतिशयेन करोतीति । नैवाद्यान्निशीत्यादौ ग्रंथे चैकस्मिन्नकारे कर्त्तव्ये यदनेकनकारकरणं तच्छास्त्रनिषिद्धदधिभक्षणादतिप्रत्यवायज्ञापनार्थम् । चरकोक्तमंगल्यगुणो नेहोक्तश्चिकित्सायामनुपयोगित्वात् । अतएव सर्पिरादीनां मंगल्यानामपि चरकेपि मंगलत्वं नावादीति।सुश्रुते तु दध्नोविशेषगुणा उक्ताः। यथा। दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु पाके विषापहम्। दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेश्च दीपनम् । विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रणाशनम् । बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् । विपाके कटुकं क्षारमम्लं भेद्यौष्ट्रकं दधि । वातार्शांसि च कुष्ठानि क्रुमीन् हंत्युदराणि च । वातघ्नं कफकृत्स्निग्धं विशेषान्नच पित्तकृत् । कुर्याद्भक्ताभिलाषं च दधिमस्तु परिशृतम् । शृतक्षीराच्च यज्जातं गुणवद्दधि तत्स्मृतम् । वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् । दधित्वसारं रूक्षं तु ग्राहि विष्टंभि वातलम् । दीपनीयं विशेषेण सकषायं रुचिप्रदमिति । केवलमपि स्वल्पं कदाचिद्दधि भुंजीतेत्यर्थादवगम्यते । अन्यथा केवलस्य गुणकथनं निष्फलमेव स्यादिति केचिदाहुः।

तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥
शोफोदरार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ।
प्लीहगुल्मघृतव्यापद्गरपांड्वामयान् जयेत् ॥ ३४ ॥

तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजिच्च भवति । तथा शोफादी

नेकादशजयेत्। घृतस्यातिपानाद्यापद्रोगो घृतव्यापत्। गरः कृत्रिमो विषविशेषः। सुश्रुते चोक्तम्। नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले। न मूर्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके। शीतकाले ऽग्निमांद्ये च कफोत्थेष्वामयेषु च। मार्गे विरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशस्यते। तथोक्तम्। तक्रमामं कफं कोष्ठे हंति कंठे करोति च। पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेवोपयोजयेदिति। मंदजातं मरुत्कोपि हृक्षाभिष्यंदि दुर्जरम्। अतिजातं भृशाम्लोष्णतैक्ष्ण्यात् पित्तकरं परम्। दोषघ्नमुद्धृतस्नेहं सस्नेहमपि शोफजित्। वातेऽम्लं सैंधवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम्। हितं पथ्यं कफे साम्लं व्योषसौवर्चलान्वितम्। तक्राल्लघुतरो मंडो दुर्जरा तक्रकूर्चिकेति ।

तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टंभजिल्लघु।

मस्तु तद्वत्तक्रवद्गुणैर्वेद्यम्। तथा सरं तथा स्रोतःशोधि तथा विष्टंभजित्। सुश्रुते चोक्तम्। तृष्णाक्लमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम्। अम्लं कषायानुरसमवृष्यं कफवातजित्। आल्हादनं प्रीणनं च भिनत्त्याशु मलं च तत्। बलमावहति क्षिप्रं तथा भक्तस्य रोचनम्।

नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णबलाग्निकृत्॥ ३५॥
संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोर्दितकासजित्।

नवनीतं नवं नवोद्धृतं लघु वृष्यं च तथा शीतं शीतवीर्यं बलवर्णाग्निकरं तथा संग्राहि वातादिजिच्च। संग्रहेचोक्तम्। शीतं स्वादु कषायाम्लं नवनीतं नवोद्धृतमित्यादि।

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित्॥ ३६॥

क्षीरोद्भवंतु क्षीरादेव जातं मथित्वा तन्नवनीतं संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजिच्च भवति।

शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम्।
बालवृद्धप्रजाकांतिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम्॥ ३७॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम्।

वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ३८ ॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ ३९ ॥

घृतं धीप्रभृतीनामग्निग्लपितात्मानानां शस्तम्। धीर्वस्तुग्रहणशक्तिः। स्मृतिरतीतविचारशक्तिः।प्रजार्थिनां शस्तम्। प्रजा ऽपत्यं तदर्थिनाम्। शुक्रस्य सफलताकरमित्यर्थः। तथा वातादिघ्नम्। तथा स्नेहानां तैलादीनामुत्तमं श्रेष्ठम्। तथा शीतम्। वयसः स्थापनं जरया विना वयसः स्थापनमित्यर्थः। सहस्रवीर्यमिति। सहस्रशब्दोऽनेकार्थः। अनेकशक्तीत्यर्थः। कथं विधिभिर्योगसंस्कारादिभिर्घृतमनेकशक्ति संपद्यते। येन द्रव्येण प्रयुज्यते संस्क्रियते वा तच्छक्तिमेवानुरुध्यते। अथवा तत्संयोगाच्छक्त्यंतरमन्यदारोहति। अतएव हेतोः सहस्रशब्दोऽनेकार्थः। अन्यथा द्रव्याणामानंत्यात्कथं दशशतवाची सहस्रशब्दउपपद्यते। अन्ये त्वेवं व्याचक्षते। शहस्रशब्दो दशशतसंख्यावाच्येव। सहस्रपाक्यं हि सर्पिरुक्तं न सहस्रपाक्यात्परेण। तत्र चेदं सहस्रपाक्यत्वे प्रयोजनम्।पाकसहस्रं यावदस्य संस्कारो ऽनुवर्त्तते नातःपरम्। अन्यथा सहस्रपाकात्परेण किमिति पाकोनोक्तः। तस्मादासहस्रं पाकानां शक्त्यंतराण्यारोहंति पाका न ततः परेणेति। तथा कर्मसहस्रकृत् अनेककार्यकृत्।

मदापस्मारमूर्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान्।
पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४० ॥

पुराणमिति च बहुकालं पंचदशादिवर्षस्थितं घृतं मदादीन् व्याधीन् जयति। व्रणानां शैथिल्यादीन् शोधयति। तथा व्रणान् रोपयति। संग्रहे चैवमप्यैष्ट। व्रणशोधनरोपणम्। पूर्वोक्ताधिकान् कुर्याद्गुणांस्तदमृतोपमम्। तद्वच्च घृतमंडोपि रूक्षतीक्ष्णस्तनुस्तु स इति।

बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः।
शुक्रनिद्राकफकरा विष्टंभिगुरुदोषलाः ॥ ४१ ॥

किलाटादयो बल्यास्तथा शुक्रादिकरास्तथा विष्टंभिनो गुरवो दोष-

त्वाश्च स्युः। आदिग्रणात्तक्रपिंडकक्षीरशाकयोर्ग्रहणम्। वह्निनाशकत्वं चैषां बल्यत्वेन शुक्रकृत्त्वेन विष्टंभिदोषलत्वेनावगतमेवेति वह्निनाशना इति ग्रंथकृता नेह कृतम्। संग्रहे तु स्पष्टार्थं कृतमेव। तत्र किलाटो ऽल्पक्षीरो-बहुना तक्रेण कृतः। पीयूषः सद्यः प्रसूतायाः क्षीरकृतः। कूर्चिका दधितक्रकृता किलाटिका। मोरणः क्षीरसदृशः किलाटिकापीबनउत्तरापथे प्रसिद्धः।

गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निंदिते चाविसंभवे।

गोसंभवे क्षीरघृते श्रेष्ठे। आविके च निंदिते गर्हिते। घृतस्य च क्षीरविकारोपलक्षणार्थत्वाद्दधितक्रमस्त्वादीनामपि गव्यानां श्रेष्ठत्वमेव वेद्यम्। अतएवाविसंभवानां दधितक्रादीनामधमत्वमेव वेद्यं न क्षीरघृतयोरेव। अतएव संग्रहे सुस्पष्टं कृत्वोक्तम्। विद्याद्धिघृतादीनां गुणदोषान्यथा पयः। अस्यह्ययमर्थः। घृतादीनां पयोगुणान्विद्यात्। यथा शब्दस्य पदार्थानतिवृत्त्यर्थे ऽस्याव्ययीभावः। तेनैतदुक्तं भवति। यथा स्वादुपाकरसमित्यादिना सामान्येन क्षीरगुणा उक्तास्तद्वद्दध्यादीनामपि सामान्येनैव गुणा उक्ताः। विशेषाभिलापे तु दध्यादीनां सत्स्वपि सामान्यगुणेषु प्रकृतिभूतं यत्क्षीरं तद्गुणोच्चयोपि ग्राह्यइति। खरनादे तूक्तम्। दध्यादीनां तु तज्जानां सामान्ये गुणकर्मणी। तथा स्वात्स्वादपि क्षीराद्दध्यादीनां विशेषणम्। गव्यमिति गोपयसोर्यदिति यत्। बाहुल्येन क्षीरनिर्देशात्क्षीरवर्गीयम्। दधिनवनीतादीनां तु तद्विकारभूतत्वादिति क्षीरवर्गः।

क्षीरवर्गादनंतरमिक्षुवर्ग आरभ्यते गुणक्रियातुल्यत्वात्। तथाहीक्षुरपि क्षीरवत्सरगुरुस्निग्धबृंहणादिगुणकर्मा।

इक्षो रसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत् ॥ ४२ ॥
वृष्यः शीतोस्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः।

इक्षो रसः सरत्वादिगुणयुक्तः। तथा कफमूत्रकृत्। सरः शकृद्भेदी कथ्यते। तथा गुर्वी सरा च पालंक्येत्युक्तानंतरमुक्तवान्। पालंक्यावत् स्मृतश्चंचुः सतु संग्रहणात्मक इति चंचुशाकस्य संग्रहणेन गुणेन सरत्वं बा-

धितमिति। अत्र स्निग्धबृंहणवृष्यमधुरादिगुणेन युक्तं च द्रव्यं प्रायः पवनहंतृ दृष्टम्। अतोऽस्यापीक्षुरसस्य मारुतजित्त्वं वेद्यम्। ग्रंथकृतात्तु स्पष्टं कृत्वा नोक्तम्। भुक्ते हि समीरणकृत्त्वमस्य दृष्टम्। तथा संग्रहे। वृष्यः शीतः पवनजिद्भुक्ते वातप्रकोपन इति। खरनादे प्युक्तम्। मारुताध्मानजननश्चक्षुष्यो बृंहणो रस इति।

सोग्रे सलवणो दंतपीडितः शर्करासमः ॥ ४३ ॥

स च रसोऽग्रइक्षुप्रांते जातः सलवणः। सुश्रुते चोक्तम्। अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव च। अग्रे त्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रस इति। पाषाणादिसंक्षुण्णस्येक्षोः सद्य एव यो रस उत्पद्यते तस्यैते यथोक्ता गुणा वेद्या नान्यथा पीडितस्येक्षुरसस्य। यंत्रदंतादिपिडितस्यान्यथा शास्त्रकृता गुणो निर्दिश्यते। दंतपीडितः शर्करासम इति।

यांत्रिकस्त्वन्यगुण एवेत्याह।

मूलाग्रजंतुजग्धादिपीडनान्मलसंकरात्।
किंचित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यांत्रिकः॥४४॥
विदाही गुरुविष्टंभी तेनासौ

मूलं चाग्रं च जंतुजग्धादयश्च मूलाग्रजंतुजग्धादयस्तेषां तथाविधानामिक्षूणां पीडनं तस्मान्मूलाग्रजंतुजग्धादिपीडनात्तथा मलसंकरान्मलमिश्रणात्तथा किंचित्कालं विधृत्या च यांत्रिके रसे स्वल्पकालं विधृतिर्विलंबश्च दृष्टः। तदेतैः कारणैर्यांत्रिको रसो विकृतिं याति स्वभावान्यथात्वं प्राप्नोति। तथा गुरुरधिकं गुरुः संपद्यते। अविदाही विदाही। अविष्टंभी विष्टंभीत्येवंविधास्य विकृतिः। यांत्रिकस्य च रसस्य बाहुल्येन लोके मूलादिसहितस्य पीडनात्कालविलंबोपलब्धेश्च ग्रंथकृदेवं समवोचत्। अतएव हेतुनिर्देशोत्र कृतो हेत्वभावात्कार्याभावप्रतिपत्तिज्ञापनार्थमिति। तेन यदि निपुणधीभिर्मूलादिरहितः पीड्यते तदा विकृतिं न यात्येवेत्यर्थः। विदाहीत्यादि। यतो विकृतिं याति तेन हेतुनासौ यांत्रिको विदाह्यादिगुणः संपद्यते। विदाहिजाठरग्निसंयोगाद्यः पाकं गच्छन्मध्यमायामेवावस्थायां विदह्यमानः पित्तं कुर्वंश्चिरकालमवतिष्ठते न द्रागेव जरां

मानि गुरुत्वादथवा वस्तुस्वभावात्सविदाहगुणयुक्तोक्तया वितन्यते । त स्माद्गुरुत्वाभाव्याद्विदाही कथितः । तथा चोक्तं धान्वंतरे । शालिपिष्ट- मयं सर्वं गुरुभावाद्विदह्यत इति ।

तत्र पौंड्रकः ।
शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनुवांशिकः ॥ ४५ ॥

तत्र तेषु रसेषु मध्ये पौंड्रको रसो वरः सर्वेक्षुरसेभ्यः श्रेष्ठः । कथं- शैत्यादिभिर्हेतुभूतैः । शीतस्य भावः शैत्यम् । गुणवचनेत्यादिना ष्यञ् । प्रसादः प्रसन्नत्वम् । माधुर्यं स्वादुता । तमनु वांशिकः। हीनार्थेऽनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । शैत्यादिभिः पौंड्रकाद्धीनो वांशिक- इत्यर्थः ।

शातपर्वककांतारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ।
सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किंचिद्विदाहिनः ॥४६॥

शातपर्वकादयस्ततो वांशिकात्क्रमादुत्तरोत्तरं शैत्यादिभिर्हीनाः । ते च शातपर्वकादय ईषत्क्षारत्वेन युक्ता ईषत्कषायरसा ईषदुष्णाः किं- चिद्विदाहिनश्च ।

फाणितं गुर्वभिष्यंदि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।

फाणितं क्षुद्रगुडीभूत इक्षुरसो गुरुः । अतिशयेनेत्यर्थाद्वेद्यम् । गुरु- त्वमात्रस्येक्षुरसेष्वुक्तत्वात् । अभिष्यंदि तथा चयकृत् त्रिदोषकरं मूत्र- शोधनं मूत्रमतिवाहयति। तंत्रांतरे चोक्तम् । रुक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत् । कफघ्नं मधुरं पाके कषायं बस्तिदूषणम् ।

नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ ४७ ॥
प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफोपरः ।

गुडो धौतः संस्कारवशान्निर्मलो नातिश्लेष्मकरः किंचित्कफकर इत्यर्थः । मूत्रं च शकृच्च मूत्रशकृत् सृष्टं बहिः क्षिप्तं मूत्रशकृद्येन सएवम् । अपर इति धौताद्विशुद्धादन्य: समल इति यावत् । प्रभूतः कृ-

मिमज्जासृङ्मेदोमांसकफो यस्य स एवम्। कारणे कार्योपचाराद्गुडोप्येवमुक्तः। यथानूपोदकं पादरोग इति। प्रभूतकृम्यादीन् करोतीत्यर्थः।

हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ॥४८॥

गुड इत्यनुवर्तते। पुराणो गुडो हृदयाय हितः। तथा पथ्यः। अंतर्मध्यबहिर्मार्गाय हितः। नवो गुडः श्लेष्माणमग्निसादं करोति।

वृष्याः क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः।
मत्स्यंडिकाखंडसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥ ४९ ॥

मत्स्यंडिकादयस्त्रयो वृष्यास्तथा क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाश्च तथा क्रमेण गुणवत्तमाः। धौतगुडादपि मत्स्यंडिका गुणकरी निर्मलतरत्वात्। ततोपि खंडो गुणवत्तरः। खंडादपि शर्करा गुणवत्तमा निर्मलतमत्वात्। गुणवत्तमेति गुणवतोशब्दस्य तमप्रत्यये पुंवद्भावोत्र पक्षे च वक्तव्य इति पुंवद्भावः।

तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया या सशर्करा।

तद्गुणेति शर्करासमा या सशर्करा यवासशर्करेति या लोके प्रसिद्धा। तिक्तमधुरकषायरसा च। केचित्त्वाचक्षते। दुरालभारसेन या क्रियते।

दाहतृट्छर्दिमूर्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ॥ ५० ॥

इत्येताश्चान्याश्च दाहादिनाशनाः। ग्रंथांतरे चोक्तम्। यथा यथाऽऽसां वैमल्यं मधुरत्वं यथा यथा। स्नेहलाघवशैत्यादिसारत्वं च तथा तथेति।

अधुना वरावरत्वं निर्द्धारयति।

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे।

इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा फाणितं च क्रमेण वरावरे भवतः। शर्करा श्रेष्ठा फाणितमवरम्।

शर्करा योनिप्रसंगेनापि मधुनोपि गुणानाह।

चक्षुष्यं छेदि तृट्श्लेष्मविषहिध्मास्रपित्तनुत् ॥ ५१ ॥
मेहकुष्ठकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसारनुत् ।
व्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ॥ ५२ ॥
रूक्षं कषायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ।

मधु चक्षुषे हितम्।तथा छेदि। उभयथा आश्चोतनव्रणलेपादावुपयुक्तम् । तथा ऽभ्यवहारविषयेपि । तैक्ष्ण्याद्यो देहे पिंडितान् भावान् छिनत्ति विभजति स छेदीति कथ्यते।तथा तृडादिनुत्।मेहादिजिदिति च। प्रायेणाभ्यवहारविषयएव।व्रणानां शोधनं संधानं रोपणं च।शोधनं यत्पूयपैच्छिल्यादिप्रेरकम्। संधानं यद् द्वौ व्रणौ चैकीकरोति।रोपणं सुप्रसिद्धम्।एतच्च कार्यं बाह्यविषयमेवास्य वेद्यम्। तथा बलमेतच्चास्य बाह्योपयोगेनाभ्यंतरोपयोगेन च। अंते व्यस्तश्रुतत्वात्।चक्षुष्यं छेदीत्यादिनास्य मधुनः कर्मनिर्देशः।रूक्षं कषायमधुरमित्यनेनास्य स्वरूपनिर्देशः। लाघवाच्चात्र ग्रंथकारेणैतद्भेदाविनोक्तम्। तथा स्वयमेव तंत्रकारः संग्रहे मधुनो भेदानाख्यत् । यथा। भ्रामरं पौत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं तद्यथोत्तरम् । तत्र स्याद्भ्रामरं शुक्लं घृतवर्णं तु पौत्तिकम्। क्षौद्रं तु कपिलं विद्यात्तैलाभं माक्षिकं मतम् । भ्रामरं तर्पणं स्वादु त्रिदोषं पौत्तिकं विदुः । वरं च गुर्वभिष्यंदि क्षौद्रं रूक्षं मनाग्गुरु । माक्षिकं लघ्वपवनं मधुरं शस्यते व्रणे । गरीयः स्वाद्वभिष्यंदि नवं जीर्णमतोन्यथा। मंडः पुराणान्मधुनस्तीक्ष्णो रूक्षो लघुस्तनुरिति । तथा संग्रहे कटुपाकित्वगुरुत्वशैत्यविपान्वयत्वविरुद्धोपक्रमत्वयोगवाहित्वादीन् गुणानवोचत् । योगवाहित्वं च विवदंते बहुविदः । तत्रकेचिदेवं समगिरंत । यद्द्रव्यं द्रव्यांतरेण संयुज्यात्मीयं स्वभावं हित्वा संयुक्तद्रव्यस्वभावमेवानुवर्त्तते तद्योगवाहीति । नचैतद्युक्तम् । यतोयद्येवं योगवाहिता निश्चीयते तदानीं योगवाहिद्रव्योपयोगो निरर्थकः स्यात् । तथाहि । योगवाहिद्रव्यमंतरेणापि यत्स्वभावं द्रव्यं प्रागासीत् तत्स्वभावमेव योगवाहिद्रव्ये युक्तमपि। तस्मादसदेतद्योगवाहिलक्षणमिति । केचित्त्वेवं प्रतिजानते । यद्द्रव्यं द्रव्यांतरेण युक्तमन्यस्य द्रव्यस्य शक्त्युत्कर्षमुत्पादयति तद्योगवाहीति। तदप्यसम्यक् । यस्मादेवमभ्युपगम्यमाने न बहूनि द्रव्याणि योगवा-

हीनि स्युः । तथा च मध्वादेरपि द्रव्यस्य किंचिद्द्रव्यं समानगुणस्य शक्त्युत्कर्षं कुर्वदेव दृष्टम् । तत्कथं मध्वादेरेव योगवाहित्वमुच्यते नापरस्येति । तदेतदपि लक्षणमसच्छुतत्वादलक्षणम्। अपरे त्वेवमाहुः। यद्द्रव्यं द्रव्यांतरेण तुल्यगुणेनापि युक्तं सत्तद्गुणाननुवर्त्तते स्वं च कार्यं तदविरुद्धं किंचित्करोति तद्योगवाहि द्रव्यम् । भृत्यवत्। यथा भृत्यः स्वामिकार्यमत्यजन् स्वकार्यमपि शरीरयात्रादिकं स्वाम्यविरुद्धं करोति तथैव मधु मदनफलसंयुक्तं वमनकार्यं करोति न तु वमननिवारणं मधुकार्यम् । एवं मधु हरीतकीसंयोगाद्विरेचनकार्यमेव करोति न मधुकार्यं स्तंभनरूपमिति। ये तत्रैवं प्रतिपन्ना मदनफलादेः शक्त्युत्कर्षस्तथाविधोस्ति येन मधुसंबंधि कार्यमवधूय स्वं कार्यं करोति तेचैवं चोदयंतो भवंतीति वंचनीयाः। यतरतंभनद्रव्येणान्येन येन केन चित्संयुक्तस्य सुधाक्षीरस्यापि शक्तिः किंचिदपहीयमाना दृष्टा मधुनापि स्तंभनस्वभावेनाप्यस्य नापहीयते मनागपि। अतो मध्वादेरेव योगवाहित्वं नान्यस्य। अपिच। अन्यदा योगवाहि द्रव्यंत्रिवृतादिमदनफलेन युक्तं सद्विरेचनं वमनं चोभयकार्यं कुर्वदृष्टं न केवलं वमनमेव न विरेचनमेव तस्मान्मध्वादेरेव योगवाहित्वमिति स्थितमेतत् । न तुल्येति । मधुसमा गुणैर्मधुशर्करा ।

उष्णमुष्णार्त्तमुष्णे च युक्तं चोष्णैर्निहंति तत् ॥ ५३ ॥

तन्मधु उष्णमुपयुक्तं सन्निहंति मारयति । तथोष्णार्त्तं प्रतप्तं पुरुषं निहंति । उष्णे च काले देशे चोपयुक्तमुष्णैराहारादिभिश्च युक्तं सन्निहंति ।

प्रच्छर्दने निरूहे च मधूष्णं न निवार्यते ।
अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्मान्निवर्तते ॥ ५४ ॥

तच्च मधु प्रच्छर्दने वमने तथा निरूहे च उष्णं न निवार्यते न निषिध्यते । तस्मात्कारणात्तयोर्वमिनिरूहयोरलब्धपाकमपक्वमेवाशु निवर्तते पुनरागच्छति । इतीक्षुवर्गः ।

सर्पिषोऽनंतरं स्नेहसामान्यात्तैलवर्गे वक्तव्ये गुडस्य समानरसवीर्यविपाककर्मत्वात् प्रायेण चाहारद्रव्येषु भक्ष्यभोज्येष्वस्यैव तैलेभ्यः सा-

रभोजनादिश्रुवर्गांतरा निर्दिष्टः। भूरिभोजनोपयोगितया च मद्यात्प्राक् तैलवर्गो वक्तव्य इत्याह।

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायिच।
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्नच ॥ ५५ ॥

सर्वं तैलं स्वकारणसमगुणं भवति। यतोयदभिनिर्वृत्तं तत्स्वरूपमेवमित्यर्थः। तत्र तैलेषु मध्ये मुख्यं तिलोद्भवं यत्तैलं तत्तीक्ष्णं मंदविपरीतम्। तथा व्यवायि व्याप्तिशीलम्। तथा त्वग्दोषकृत्पानाभ्यासेन त्वचं दूषयति। अचक्षुष्यं चक्षुषे हितं न भवति।सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि।उष्णमुष्णवीर्यम्। स्वयोनिवदित्यतिदेशात्कफकृत्त्वं प्राप्तमित्याह। कफकृन्नच कफं न करोति। संग्रहेप्युक्तम्। मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो मेध्यं तैलं खलो हिमः। तस्यैव श्लेष्मकर्तृत्वं न तैलस्य खलस्य चेति। पानकस्त्वायुर्वेदावतारे भिजगे। विपाके कटुकं तैलं वातघ्नं कफपित्तकृदिति। ननु च तैलमिति कथमस्य मुख्यं नाम। यतो यथा तिलस्य विकारः स्नेहस्तैलमित्युच्यते। तथैरंडादीनामपि यो विकारः स्नेहः सोपि तैलमित्युच्यते।मुनिरप्याह।अतैलमपि तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यते तैलप्राधान्यात्स्नेहप्राधान्यादिति यावत्। सामानाधिकरण्यप्रयोगएवोपपन्नः।यथा कौसुंभं तैलमैरंडं तैलमिति।अत्रोच्यते। तिलस्येदं वस्तु तैलमित्यन्वर्थता तिलोद्भवस्यैव तैलस्य संभवति न कौसुंभादीनामपिच।कौसुंभं तैलमित्यादौ तैलशब्दः कांडादिव्यवच्छेदपरः संभाव्यते। यथा कौसुंभं तैलं न पत्रं कांडं चेति। इदं तैलं तैलमित्यत्र तु सामानाधिकरण्येन यदि तैलशब्दो निर्दिश्यते ततः पूर्वस्मात्तैलशब्दात्स्नेहाभिधायिनो ऽधिकमर्थांतरं न वक्ति।नन्वत्रापि तैलशब्दः कस्मात्कांडादिव्यवच्छेदपरो न भवतीति चेत्। वयं ब्रूमः। रूढिरूपत्वात्तैलशब्दस्य स्नेहविषय एव तैलशब्दो रूढो न कांडपत्रादिविषये। तिलस्य हि कांडं पत्रं वा न तैलमित्युच्यते किं तर्हि तिलपत्रं तिलकांडमिति। अतएव तैलशब्दोच्चारणस्य समनंतरं स्नेहविषयैव धीर्जायते न पत्रकांडादिविषया। तस्मादस्यैवैतन्मुख्यं नानियुक्तम्। संस्कारानुवर्तित्वेन सर्वरोगजित्वाच्चास्य मुख्यत्वम्। यथाचोक्तम्। संस्कारात्सर्वरोगजिदिति। कुसुंभादीनां तिलशब्दस्य च

स्नेहनार्थवाच्ये विकारे स्नेहे तैलप्रत्यये सति कुसुंभतैलमेरंडतैलं तिलतैलमिति रूपं भवति ।

कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
बद्धविड्कं कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वदोषजित् ॥ ५६ ॥

कृशानां पुंसां बृंहणाय बृहत्त्वायालं पर्याप्तं स्थूलानां च कर्शनायालम् । ननु कथमेकस्माद्वस्तुनो विरुद्धकार्यद्वयं कृशत्वबृंहणत्वरूपं स्यादिति । ब्रूमः। कृशानां तावत्स्रोतांसि संकोचमायांति संकुचितस्रोतसां च नराणां तैलमंतरेणान्यानि द्रव्याणि बृंहणगुणयुक्तान्यपि न तथा प्रवेष्टुं समर्थानि भवंति। तैलं पुनः संकुचितानि स्रोतांसि तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्झटित्येव प्रविश्य शोधयति स्रोतःशुध्द्या च शरीरपुष्टिः । तथा च वक्ष्यति । स्रोतःसु तत्र शुद्धेषु रसो धातूनुपैति यः । तेन तुष्टिर्बलं वर्णः परं पुष्टिश्च जायत इति । तस्मात्कृशानां बृंहणायालमित्युपपन्नम् । तथा स्थूलानां सूक्ष्मस्रोतोगामित्वात्सर्वस्रोतःसु तैलं प्रविश्य तीक्ष्णोष्णादिगुणयोगान्मेदः क्षपयति तत्क्षपणाच्च कर्शनं संपद्यत इति स्थूलानां कर्शनाय चेत्युपपन्नम्।स्नेहादिगुणयोगात्तैलस्य बृंहणत्वक्षामत्वे सिद्धे सति कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय चेत्युक्तं ज्ञापनार्थम्।यदित्थंभूतं तीक्ष्णादिगुणयुक्तमन्यदपि तत्कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय चेति।बद्धेत्यादि।बद्धा विट् येन तद्बद्धविट्कम्। कप्समासांतः। ग्रंथितपुरीषमित्यर्थः। तथा कृमिघ्नम्। संस्कारादित्यादि । विशिष्टद्रव्यकृतसंस्कारमाश्रित्याशेषरोगजित् ।

सतिक्तोषणमैरंडं तैलं स्वादु सरं गुरु ।
वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥ ५७ ॥
रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ।

एरंडतैलमीषत्तिक्तं कटु भवति तथा स्वादु मधुरं तथा सरं गुरु च। वर्ध्मेत्यादि । वर्ध्मादीन् जयेत् । कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठस्थितौ रुक्शोफौ जयेत् ।

तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं रक्तैरंडोद्भवं त्वति ॥ ५८ ॥

तच तीक्ष्णोष्णपिच्छिलं विस्रं च भवति । लोहितैरंडतैलं त्वतिशयेन तीक्ष्णादियुक्तम् ।

कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहम् ।
लघुपित्तास्रकृत् कोठकुष्ठार्शोव्रणजंतुजित् ॥ ५९ ॥

सर्षपाणामिदं सार्षपं तैलं कटूष्णं च भवति । तथा तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहं च । अपपूर्वाद्धंतेरन्येष्वपि दृश्यत इतिडः । तथा च लघुपित्तास्रं च करोति तथा कोठादीन् जयति ।

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलापहम् ।

अक्षाणां बिभीतकानामिदमाक्षं तैलं मधुरादिगुणयुक्तं पित्तानिलघ्नं च ।

नात्युष्णं निंबजं तिक्तं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ ६० ॥

निंबोद्भवं तैलमतिशयेनोष्णं न भवति तथा तिक्तं तथा कृमिकुष्ठकफनाशनमतिशयेन ।

उमाकुसुंभजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ।

अतसीजं कुसुंभजं च तैलमुष्णवीर्यं भवति तथा त्वग्दोषकफपित्तानि करोति ।

स्नेहप्रसंगादिदमप्याह ।

वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ ६१ ॥
मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोपि ताविव ।

वसा तु रूपेण शुद्धमांसस्य स्नेहः। मज्जा धातुः। तौ वातनाशनौ तथा मांसानुगस्वरूपौ यस्य प्राणिनः संबंधि मांसं तत्सदृशरूपौ। मेदोपि ताविव वसामज्जासदृशस्वरूपं विद्यात् । संक्षेपतया चायं तैलवर्ग इहोक्तः । तथा च संग्रहेधिकमप्युक्तम् । दंतीमूलकरक्षोघ्नं करंजारिष्टशिग्रुजम् । सुवर्चलेंगुदीपीलुशंखिनीनीपसंभवम् । सरलागुरुदेवाह्वशिंशपासारजन्म च । तुव-

राहुष्करोत्थं च तीक्ष्णं कट्वम्लपित्तकृत्। अर्शःकुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोनिलापहम्। करंजनिंबजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत्। कषायतिक्तकटुकं सारलं व्रणशोधनम्। भृशोष्णतीक्ष्णकटुके तुवराहुष्करोद्भवे। विशेषात्कृमिकुष्ठघ्ने तयोर्ऊर्ध्वाधोविरेचने। अक्षातिमुक्तकाक्षोटनालिकेरमधूकजम्। त्रपुसेर्वारुकूष्मांडश्लेष्मातकपियालजम्। वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम्। पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवम्। तिलतैलं वरं तेषु कौसुंभं न वरं परम्। वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ। मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोपि ताविव। शालूकी शौकरी पाकहंसजा-कुक्कुटोद्भवा। वसा श्रेष्ठा स्ववर्गेषु कुंभीरमहिषोद्भवा। काकमद्गुवसा तद्व-श्कारंडोत्था च निंदिता। शाखादमेदसां छागं हस्तिनं च वरावरमिति। इति तैलवर्गः।

तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मादिगुणसामान्यात्तैलवर्गादनंतरं मद्यवर्ग आरभ्यते।

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम्॥ ६२ ॥
सस्वादुतिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम्।
सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकृल्लघु॥ ६३ ॥
नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम्।
कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम्॥ ६४ ॥
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा।

सर्वं मद्यं दीपनादिगुणयुक्तम्। तुष्टिश्चित्तपरितोषः। पुष्टिः शरीरपोषः। ते ददाति जनयति यत्तत्तुष्टिपुष्टिदम्। आतोनुपसर्गेकः। तथा ईषन्मधुरतिक्तकटुकम्। तथा अम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवम्। तथा सरम्। तथा सकषायम्। तथा स्वरश्चारोग्यं च प्रतिभा च वर्णश्च तान् करोति। ननु सर्वाण्येव द्रव्याण्यारोग्यार्थमुपदिश्यंते तस्मादारोग्यकृत्त्वं सर्वेषामेव द्रव्याणां प्राप्तमिति सर्वस्यैवारोग्यकृत्त्वम्। उच्यते। युक्तमाह भवान् किंत्वतिशयख्यापनार्थम्। एतन्मद्यमतिशयेनारोग्यकृदित्यर्थः। तथा लघु। तथा नष्टनिद्रेभ्यो नरेभ्योऽतिनिद्रेभ्यश्च हितम्। सर्वमेव मद्यप्रभावादिति केचित्। अन्येत्वेवं मन्यंते। यथा सुरादि यन्मद्यं श्लेष्मादिवर्धनं तन्नष्टनिद्रेभ्यो हितम्। यच्च माधवादिमद्यं श्लेष्मादिहंतृ तच्चातिनिद्रेभ्यो

हितमिति । तथा पित्तास्रदूषणं कृशेभ्यः स्थूलेभ्यश्च हितम् । सामान्येनापि निर्देशेऽत्रायं विशेषो बोध्यः । किंचिन्मद्यं कृशाय हितं किंचित्स्थूलायेति । अथवा तैलोक्तन्यायेन कृशस्थूलहितत्वं बोध्यम्। तथा रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोगामि। तथा स्रोतो विशोधयति। तथा वातश्लेष्महरम्। युक्त्या पीतं सदेवंगुणं मद्यं भवति। युक्तिस्तु मदात्ययनिदाने चिकित्सिते च वक्ष्यमाणा । अन्यथा अयुक्तया पीतं सद्विषतुल्यं भवति ।

गुरु त्रिदोषजननं नवं जीर्णमतोन्यथा ॥ ६५ ॥

नवं किंचित्कालातिक्रांतं तन्मद्यं गुरु त्रिदोषकरं च भवति। नवमनतीतसंवत्सरमित्येके । जीर्णं पुराणं किंचित्कालातिक्रांतमतो नवादन्यथा लघु दोषहरं चेत्यर्थः ।

पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ।
नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसंभारं कलुषं न च ॥ ६६ ॥

तच्च मद्यमुष्णोपचारेण न पेयम्।उष्णो विहाराहारादिक उपचारो यस्य सएवंतेन। न विरिक्तेत्यादि। कृतविरेचनेन न पेयं दोषासाम्यादिति भावः। क्षुधार्त्तेन न पेयम्। तथा अतितीक्ष्णमतिमृदु च मद्यं न पेयम्। अल्पसंभारमिति । यद्यावता संभारेण लोकप्रसिद्धेन संधीयते सुरादि तत्र तदपेक्षया चाल्पसंभारं न पेयम् । तथा कलुषमस्वच्छं च न पेयम् ।

अधुना मद्यविशेषानाह ।

गुल्मोदरार्शोग्रहणीशोषहृत् स्नेहनी गुरुः ।
सुरा ऽनिलघ्नी मेदोसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ ६७ ॥

सुरा गुल्मादिहृद्भवति । तथा स्नेहयतीति स्नेहनी । तथा गुरुर्वातनाशनी च । तथा मेदश्चास्रं च स्तन्यं च मूत्रं च कफश्च तानावहति ।

तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुतीक्ष्णा निहन्तिच ।
शूलकासवमिश्वासविबंधाध्मानपीनसान् ॥ ६८ ॥

एवं वारुणी प्रसन्ना। त एव सुरोक्ता गुणा यस्याः सा तद्गुणा सुरास-

मगुणेत्यर्थः । तथा हृदयाय हिता हृद्या । तथा लघुतीक्ष्णा च शूलादीन्निहंति च । विबंधः स्रोतसामुपलेपेन दोषादीनामवाहनम् । जगलमेदकबक्कसानां सुतरामनुपयोगित्वाद्गुणा नेहोक्ताः । संग्रहे तूक्ता एव । यथा । जगलः पाचनो ग्राही रूक्षस्तद्वच्च मेदकः । बक्कसोहृतसारत्वाद्विष्टंभी दोषकोपनः । वारुण्या अधोभागो घनो जगलः । जगलस्याधो भागो मेदकः । पानीयेन मद्यकल्कपीडनोत्पन्नो बक्कसः ।

नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या बैभीतकी सुरा ।
व्रणे पांड्वामये कुष्ठे नचात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥

बिभीतकानामियं बैभीतकी नातितीव्रोमदो यस्याः सैवम्। तीव्रमदं न जनयतीत्यर्थः । लघ्वी तथा पथ्या। व्रणादिषु चात्यर्थमन्यमद्यवन्न विरुध्यते ।

यथाद्रव्यगुणोरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।
ग्रहणीपांडुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् ॥ ७० ॥
हंति गुल्मकृमिप्लीहान् कषायकटुवातलः ।

अरिष्टोपि यैर्द्रव्यैः सिद्धः सतद्गुणाननुगच्छति । सर्वैश्च दीपनत्वादिभिर्मद्यगुणैरधिकः । तंत्रांतरे चोक्तम् । मद्याकराधिकद्रव्यं मदिराद्यात्मकं ततः । यथाद्रव्यगुणोरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिक इति । ग्रहण्यादींश्च रोगान् हंति । तथा कषायः कटुश्चासौ वातलश्च स एवम् । लक्षणं चास्य प्रागुक्तम् ।

मार्द्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ॥ ७१ ॥
अल्पपित्तानिलं पांडुमेहार्शःकृमिनाशनम् ।

मार्द्वीकं द्राक्षारसोद्भवं लेखनत्वादियुक्तम् । तथा अल्पौ पित्तानिलौ यस्य तदेवम् । अन्यमद्यापेक्षयाल्पतरौ करोतीत्यर्थः । तथा पांड्वादिनाशनम् । विलिखत्यतितैक्ष्ण्याद्यद्धातूंस्तल्लेखनं मतम् ।

अस्मादल्पांतरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ ७२ ॥

खार्जूरं मद्यमस्मान्मार्द्वीकादल्पांतरगुणम् । अल्पांतराः किंचिद्विशेषा गुणा यस्य तदेवम्। तथा वातलं गुरु च । द्राक्षामद्यं चान्यत्रोक्तम्। यथा । शुष्कद्राक्षांबुसंभूतो विशदो रोचनो हिमः । द्राक्षासवो मधुसमो बृंहणो भृशदीपन इति ।

शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः ।

शार्करः शर्करासंबंधी मद्यविशेषः सुरभिः सुगंधिर्भवति । तथा स्वादुश्च हृद्यश्च स्वादुहृद्यः । तथा नातिमदो लघुश्च भवति ।

सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ ७३ ॥

गुडसंबंधी गौडः सृष्टमूत्रत्वादिभिर्गुणैर्युक्तः। तथा तर्पणश्चासौ दीपनश्च तर्पणदीपनः ।

वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ।

सीधुः वातपित्तकरस्तथा स्नेहविकारान् तथा श्लेष्मविकारांश्च हंति। ब्रह्मभ्रूणवृत्रेष्वित्यत्र चतुर्विधस्य नियमस्य प्रायिकत्वात् क्विप् । सीधुरपक्वेक्षुरसकृतः पक्वेक्षुरसकृतश्च ।

मेदःशोफोदरार्शोघ्नस्तत्र पक्वरसो वरः ॥ ७४ ॥

तत्र सीध्वोर्मध्ये पक्वरसो मेदःशोफोदरार्शांसि हंति । मेदःशोफोदरार्शोघ्न इत्यमनुष्यकर्तृकेचेति टक् ।

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ।

मध्वासवो माक्षिकेण संधीयते माधवाख्यो मद्यविशेषश्छेदी तीक्ष्णो मेहादिनाशनश्च । अष्टांगसंग्रहे तु सुरासवादयो गदिताः । तथाचापठत् । सुरासवस्तीव्रमदः स्वादुतीक्ष्णो ऽनिलापहः। मैरेयो मधुरो वृष्यः सरः संतर्पणो गुरुः । तत्र मधुनैव सुरासंधानेन या क्रियते तां सुरासवमाहुः ।

रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥ ७५ ॥
भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लहृद्यं रुचिकरं सरम् ।
दीपनं शिशिरस्पर्शं पांडुदृक्कृमिनाशनम् ॥ ७६ ॥

शुक्तं रक्तपित्तकफान् क्लेदयति । तथा वातानुलोमनं वातमनुलोमयति मार्गांतरेभ्यस्तमानीय स्वमार्गप्रतिपन्नं करोति तद्वातानुलोमनम् । अतिशयेनोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लं तथा हृद्यं तथा अतिशयेन रुचिकरं तथा दीपनं तथा शिशिरःस्पर्शोयस्य तदेवं तथा पांड्वादिघ्नम् ।

गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ।

गुडादिभवं शुक्तं यथोत्तरं लघु । यद्यदुत्तरं तत्तल्लघु । गुडकृताच्छुक्तादिक्षुशुक्तं लघु । इक्षुशुक्तान्मद्यशुक्तं लघु । मद्यशुक्तान्मार्द्वीकं शुक्तं लघु भवति ।

कंदमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदासुतम् ॥ ७७ ॥

कंदादि तदासुतं गुडशुक्तादिसुतं तद्वद्विद्यात्। तच्छुक्तसमानगुणं जानीयात्। शुक्तेनात्युत्कृष्टशक्तिना परित्यज्य निजं स्वभावं वशीकृत्यात्मरूपतां नीयत इत्यर्थः । आद्यग्रहणात्कांडत्वक्पत्रादिपरिग्रहः । तेन कांडाद्यपि तथैव वेद्यम् ।

अम्लत्वारोचनादिगुणतुल्यत्वादन्यदपि शांडाक्यादिकमाह ।

शांडाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु ।

मूलकसर्षपशाकानि क्वथितासुतानि कालजीरकराजिकासुभावितान्यमृतीक्ष्णानि सांडाकीशब्देनोच्यंते। सा दध्र्वविषये प्रसिद्धा। सा चान्यच्चानुक्तमप्यासुतं कालेनाम्लमम्लीभूतं नतु स्वयमाम्ल्यमापाद्यम् । अनेनैव हेतुना सुतरां तत्संस्कारतामधिकरोतीति । तच्च रोचनं लघु भवति ।

धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम्॥७८॥
श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं बस्तिशूलनुत् ।
शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ॥ ७९ ॥

धान्याम्लं कांजिकं भेदि तीक्ष्णं तथोष्णवीर्यं तथा पित्तकृत् स्वभावाच्च-स्पर्शशीतलम्। व्यायामादिना श्रांतत्वं श्रमः। निर्व्यायाम देवोपश्रांतत्वं क्लमः। तौ हरति। तथा रुच्यं दीपनं च। बस्तिशूलं च जयति। तथा आस्थापने निरूहे शस्तम्। तथा लघु वातकफापहं च। हंतेरन्येष्वपि दृश्यत इति डः। धान्याम्लं तंडुलकंडनादिकृतं सौवीरकतुषोदकैर्वितुषैः सतुषैश्च यवैः क्रमात्कृतं तद्वद्विद्यात् ।

मद्यवत्तीक्ष्णोष्णादियुक्तत्वाद्गोमूत्रादिगुणानप्याह।

मूत्रं गोजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवम् ।
पित्तलं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥ ८० ॥
कृमिशोफोदरानाहशूलपांडुकफानिलान् ।
गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु ॥ ८१ ॥

मूत्रं गोजादिभवं पित्तलादिगुणयुक्तं तथा लवणोनुरसः स्वल्पो यस्य तदेवम्। तथा कृम्यादीन् जयेत्। लघु च। गोमूत्रस्य च पूर्वमुपन्यासात् प्राधान्यं ज्ञेयम् । संग्रहेतु विशेषांतरमप्युक्तम् । श्वासकासहरं छागं पूरणात्कर्णशूलजित् । दद्यात्क्षये किलासे च गजवाजिसमुद्भवम् । हंत्युन्मादमपस्मारकृमीन्मेहं तु रासभम् । कषायतिक्तमेतेषां हिध्मश्वासहरं शकृत् । पित्तं तिक्तं कृमिहरं रोचनाकफवातजित् । तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहमिति ।

तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात् ।
इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ८२ ॥

इत्यनंतरोक्तेन प्रकारेण तोयादीनां वर्गैः क्रमानतिक्रमेण द्रवाणामेकदेशो यथास्थूलमयमुदाहृत उक्तः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां पंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

षष्ठोध्यायः

अन्नविधौ प्रकृते ऽल्पवक्तव्यत्वात्पूर्वं द्रवद्रव्यमभिधायान्नं वक्ति ।

अथातोन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अन्नस्य स्वरूपं स्वभावो रसवीर्यविपाकप्रभावगुणकर्मादि तस्य विज्ञानमवगमस्तस्मै हितोध्यायो ऽन्नस्वरूपविज्ञानीयस्तं व्याख्यास्यामः। शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् । द्रव्यशब्दश्चाप्रयुक्तोप्यर्थस्य गमक इति अन्नद्रव्यस्वरूपविज्ञानीय इति द्रष्टव्यम् । तथाहि पूर्वस्मिन्नध्याये मंदमतिप्रबोधनाय प्रयुक्तो द्रष्टव्यः । आचार्याहि वैचित्र्येण ग्रंथरचनां विदधति । तत्र प्राक् स्वरूपशब्दो न निर्दिष्ट इह च द्रव्यशब्दः । अथ चोभयमप्रयुक्तमपि गम्यते मध्यलोपाख्यया च । अद्यते यत्तदन्नं धान्यमांसादि । धान्यं च द्विधा शूकशिंबीभेदेन । तत्र प्राधान्याच्छूकधान्यस्य पूर्वमुपन्यासः । प्राधान्यं चास्य भूयस्त्वोपयोगित्वात् । शिंबीधान्यस्य तु तद्व्यंजनत्वेन स्वल्पोपयोगित्वात् प्रायेणापथ्यत्वाच्चाप्राधान्यम् ।

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः ।
सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगंधकः ॥ १ ॥
पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ।
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ २ ॥
कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ।
शूकजेषु

तत्र रक्तशालिमहाशाली सुप्रथिताविव । कलमो मगधादिषु प्रसिद्धः। स एव महातंडुलइति काश्मीरेषु । तूर्णकश्च तत्रैव आजवइति प्रसिद्धः । शकुनाहृतो यो मगधेषु बुद्धोत्पादकाल उत्तरकुरुभ्यो हंसैरानीतो मृगारिमात्रा विशाखाख्यया वापितो विस्तरं गतः । अतएव शकुनाहृत इत्यन्वर्थास्य संज्ञा।सारामुखः कृष्णशूकः।शुक्लाकारो दीर्घशूकः।रोध्रशूको रोध्रपुष्पाकारशूकः। सुगंधको गंधशालिसंज्ञया जालंधरमगधादिषु ख्यातो देवशालिरित्यपरनामा। एवं पतंगादयो नानादेशेषु कर्षकादिभ्यो ऽवधार्याः । शू-

के जाताः शूकजास्तेषु मध्ये रक्ताद्यास्तपनीयांता अन्ये च ये शालयः शुभा रक्तादिसदृशास्ते सर्वे स्वादुपाकरसत्वादियुक्ताः। बद्धं ग्रंथितमल्पं च वर्चः पुरीषं कुर्वंतीति बद्धाल्पवर्चसस्तएवम्। कारणेन कार्योपचारादुक्ताः। कषायो ऽनुरसो येषां तएवम्। पथ्याः स्वभावेनैव हिताः। तथा लघवो मूत्रकारिणः शीतवीर्याश्च।

वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ ३ ॥

तत्र तेषु महाशालीकलमादिषु मध्ये रक्तो रक्तशालिसंज्ञो वरस्तृष्णादींश्च दोषान्निहंति। अस्य च प्रागुपादानेनैव वरत्वे लब्धे वरग्रहणं युक्त्याग्र्यादिसंग्रहार्थं। तथाच। वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे इति। तथा गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे। तथा शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे। वरोत्र मुद्गोल्पचलः। माषोत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु चेत्यादीनि वाक्यानि प्रदेशांतरेष्वयमवोचदाचार्यः।

महांस्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु

तस्यानु रक्तशालेः पश्चान्महाशालिर्वरः। तं च महांतमनु कलमः। महत्संज्ञात् कलमः किंचिदून इत्यर्थः।

ततः परे।

ततोनंतरं परे ऽन्ये शालयो वरा ज्ञेयाः।

यवका हायनाः पांसुबाष्पनैषधकादयः ॥ ४ ॥
स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेम्लाः श्लेष्मपित्तलाः।
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निंदिताः ॥ ५ ॥

यवकादयः शालिविशेषाः स्वादवः। तथोष्णादिगुणयुक्ताः। तथा सृष्टे मूत्रपुरीषे येस्ते सृष्टमूत्रपुरीषाः। पूर्वं पूर्वंच निंदिताः। तेन यवकाः सर्वेभ्योपि गर्हिताः। तदन्वन्ये किंचित्किंचित्क्रमेण गर्हिता इति विज्ञेयम्। नैषधकादय इत्यत्रादिशब्देन च यवकपत्रिकादयः शालिविशेषा गृह्यंते।

स्निग्धो ग्राही गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।
षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ६ ॥

व्रीहिषु मध्ये षष्टिकः श्रेष्ठो रक्तशालिरिव शालिषु । तथा स्निग्धादिगुणयुक्तः स्थिरो हिम इति । शरीरस्थैर्यं करोति । ज्वरश्रमग्लानिहरोऽतएव रसायनप्रयोगे ज्वरादौ च तत्रतत्र क्षामवपुषामुपदिष्टः। यवस्तु स्थैर्यं करोपि नाम्नातो गुरुवातलत्वादिति । षष्टिकश्च द्विविधो गौरः कृष्णगौरश्च । अत्रासितगौरतो गौरः षष्टिकः श्रेष्ठः ।

ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतूमुखाः ।
कुक्कुटांडकपालाख्यपारावतकशूकराः ॥ ७ ॥
वरकोद्दालकोज्वालचीनशारददुर्दराः ।
गंधनाः कुरुविंदाश्चगुणैरल्पांतराः स्मृताः ॥ ८ ॥

ततः षष्टिकान्महाव्रीह्यादयः क्रमाद्गुणैरल्पांतरा गुणैर्हीनाः ।

स्वादुरम्लविपाकोन्योव्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ ९ ॥

एभ्यः षष्टिकादिभ्योन्यो ऽनुक्तो व्रीहिः स्वादुर्मधुररसोम्लविपाकः पित्तकरो गुरुर्बहुमूत्रपुरीषोष्मा च।पाटलः पाटलाकुसुमाकारः। त्रिदोषस्त्रिदोषकोपनः।त्रिदोषस्त्वेवेत्यत्रैवशब्दोतिशयख्यापनाय। अतिशयेन त्रिदोषल एवेत्यर्थः । अतित्रिदोषलत्वेनास्याभ्यवहारनिषेधं करोति । अतएव च रसादिमत्वं नन्यधादस्य शास्त्रकारः ।

कंगुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।
तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कफपित्तहृत् ॥ १०॥

कंग्वादि तृणधान्यं हिमं लघु च। तथा मारुतकृल्लेखनं च। लेखनं विकर्षणम्। विलिखत्यतितैक्ष्ण्याद्यत् धातूंस्तल्लेखनं मतमिति। तथा कफपित्तहृत् । कषायमधुरत्वं पित्तश्लेष्महृत्त्वेनैतेषामवगतं तद्द्रुद्धविण्मूत्रत्वं वातकृत्त्वात् । तथाचोक्तम्। ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति। अन्नपानौषधं तस्य युंजीतातो ऽनुलोमनमिति । संग्रहे तु स्पष्टं कृत्वैते गु-

णा एषामुक्ताः ।यथा। कफपित्तहरा रूक्षाः कषाया मधुरा हिमाः। वातला बद्धविण्मूत्रा लघवो लेखनात्मका इति । श्यामाकादीत्यत्रादिशब्देन तोयश्यामाकशिबिरप्रशांतिकामधूलिकागवेधुकाडलोहित्यानां ग्रहणम् ।

भग्नसंधानकृत्तत्र प्रियंगुर्बृंहणी गुरुः ।

तत्र तेषु तृणधान्येषु मध्ये प्रियंगुः कंगुर्भग्नस्यांगस्य संधानं करोति । तथा गुरुः । सुश्रुतेनोक्तम् । रक्ताः पीताश्च कृष्णाश्च श्वेताश्चैव प्रियंगवः । यथोत्तरप्रधानाः स्यूरूक्षाः कफहराः स्मृताः ।

कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शशीतो विषापहः ॥ ११ ॥

कोरदूषः कोद्रवोत्यर्थं संग्राही तथा स्पर्शशीतो विषापहश्च ।

रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः ।
वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत् ॥ १२ ॥
पीनसश्वासकासोरुस्तंभकंठत्वगामयान् ।

यवो रूक्षादिगुणैर्युक्तो विड्वातकरो वृष्यः स्थैर्यकृच्च। तथा मूत्रादीन् जयेत् ।

न्यूनो यवादन्ययवः

अन्ययवो नाम शूकधान्यविशेषो लोकप्रसिद्धः । स यवान्न्यूनः स्वल्पगुणैर्युक्तः ।

रूक्षोष्णो वंशजो यवः ॥ १३ ॥

वंशोद्भवो वेणुयवो रूक्षोष्णो भवति ।

वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।
संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ॥ १४ ॥

गोधूमो वृष्यादिगुणयुक्तः । जीवन ओजोभिवर्द्धनः । तथा वातपित्तहरः । संधानकारी ऊरुप्रभृतेर्भग्नस्य संधानं करोति । तथा स्थैर्यकृ-

त्सरश्च। चरके त्वन्यथैव गुणयुक्त उक्तः। यथा। स्थैर्यकृत्सकषायश्च बल्यः श्लेष्मविकारहा। संधानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतल इति।

पथ्या नंदीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः।

*नंदीमुखी पथ्या शरीराय हिता कषायमधुरा लघुश्च। इति शूकधान्यवर्गः।

अस्मादनंतरं शिंबीधान्यवर्गस्य संबंधप्रयोजनं प्रागुक्तमेव।

मुद्गाढकीमसूरादि शिंबीधान्यं विबंधकृत् ॥ १५ ॥
कषायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु।
मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ॥ १६ ॥

शिंब्याः कोश्या धान्यं मुद्गादिकं यत् शिंबीधान्यं तद्विबंधकृत्।केषां विबंधं करोति। सामर्थ्यात् स्रोतसां न तु पुरीषादीनाम्। तथा च संग्राहीत्यत्रैव पठति शास्त्रकृत्। संग्राहिलक्षणं च तंत्रांतरे। यथा। भेदितान्पिंडितान् भावान् शकृदाद्यान्भिनत्ति यत्। विपरीतमतो ग्राहीति। तस्माद्विबंधं स्रोतसामेवेत्याह। तथा कषायं स्वादु कटुपाकं शीतवीर्यं लघु च।मसूरादीत्यत्रादिशब्देन मकुष्ठचणकादीनां ग्रहणम्।तथा मेदआदिषु हितं प्रकृतत्वादभ्यवहारे तथा लेपोपसेकेचेति। चशब्दोत्र लुप्तनिर्दिष्टो बोध्यः। लेपः प्रदेहः। उपसेकः परिषेकः। कषायशीतरूक्षत्वेन कटुपाकित्वेन च वातकृत्त्वं शिंबीधान्यस्य शास्त्रकृतोक्तम्। अतएवेदमुपपन्नम्। मुद्गोल्पचल इति। यदि हि शिंबीधान्यस्य मारुतकृत्त्वं समेयात् तदैतद्वक्तुं युज्यते। तस्माद्वातकृत्त्वमस्यास्तीति स्थितम्। तस्मिंश्च सत्याध्मानकारित्वमप्युपपन्नमेव। अतएव संग्रहे ऽस्याध्मानकारित्वमुक्तम्। मुद्गादीनां च विशेषास्तत्रैवोक्ताः। यथा। हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्ठाः कृमिकारिणः। वर्ण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशमिति।

वरोत्र मुद्गोल्पचलः कलायस्त्वतिवातलः।
राजमाषो ऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृद्गुरुः ॥ १७ ॥

---

* दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो नंदीमुखीति हेमाद्रिः।

अत्र एषु च शिंबीधान्येषु मध्ये मुद्ग उत्तमः। तथा। अल्पं चलं पवनं करोतीत्यल्पचलः। तुर्व्यतिरेके। कलायः पुनरतिशयेन वातलो भवति। राजमाषो रूक्षो बहुशकृत्करोतीति बहुशकृत्। तथा गुरुस्तथा ऽनिलकरः। ताच्छील्ये टः। अन्यार्शिबीधान्याश्चातिवातलोयमिति बेद्यमनिलकरग्रहणात्। अन्यथा शिंबीधान्यसामान्यलक्षणेन वातमात्रकरणस्य लब्धत्वादनिलकरग्रहणं न कुर्यात्।

उष्णाः कुलत्थाः पाकेम्लाः शुक्राश्मश्वासपीनसान्।
कासार्शःकफवातांश्च घ्नंति पित्तास्रदाः परम्॥ १८॥

कुलत्था उष्णवीर्याः पाकेम्लाः। तथा शुक्रादीन् घ्नंति। अश्मा अश्मरी वक्ष्यमाणलक्षणा। तथा पित्तास्रदाः परमतिशयेन रक्तपित्तकराः। कषायस्वादुसंग्राहित्वं शिंबीधान्यसामान्यलक्षणेनैषां वेद्यम्। दृष्टिनाशनत्वं चोष्णवीर्यत्वेन रक्तपित्तकरत्वेन च। संग्रहेतु स्पष्टं कृत्वोक्तम्। कषायस्वादुरूक्षोष्णाः कुलत्था रक्तपित्तलाः। पीनसश्वासकासार्शोहिक्कानाहकफानिलान्। घ्नंति शुक्राश्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं तथोदरम्। ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा विपाके ऽम्ला विदाहिन इति।

निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः।
सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः॥ १९॥

निष्पावो राजशिंबीसंज्ञो वातादिकरस्तथा गुरुः सरो विदाही च। तथा दृगादींश्च हंति। संग्रहोक्तं चाम्लपाकत्वं कषायमधुरत्वं चेह नोक्तम्। यतोम्लविपाकित्वं विदाहित्वादेवास्योक्तम्। कषायस्वादुत्वं च शिंबीधान्यसामान्यगुणकथनेनैव। कृष्णात्रेयस्त्वाह। निष्पावा मधुरा रूक्षाः सकषाया विदाहिनः। उदावर्त्ते प्रशस्यंते गुरवो वातपित्तला इति।

माषः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः।
गुरूष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत्॥ २०॥

माषः स्निग्धो बलादिकरः । तथा सरो गुरुरुष्णश्च । तथा वातहा स्वादुश्च । तथा शुक्रस्य वृद्धिं शुक्रस्यैव विरेकं बहिःप्रेरणं करोति ।

फलानि माषवद्विद्यात्काकांडोलात्मगुप्तयोः ।

काकांडोला चात्मगुप्ता च तयोः फलानि माषवद्विद्यान्माषसमगुणानि विजानीयात् । काकांडोला कटभी । आत्मगुप्ता कपिकच्छुः ।

उष्णस्त्वच्यो हिमः स्पर्शे केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः ॥२१॥
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाग्निकफपित्तकृत् ।

तिल उष्णवीर्यः । तथा त्वच्यः । तथा स्पर्शे शीतः । केश्यो बल्यो गुरुश्च । तथा ऽल्पमूत्रोल्पमूत्रकरः । पाके कटुः । तथा मेधादीन् करोति । त्वच्यकेश्यबल्या हितार्थयत्प्रत्ययांताः । स्निग्धत्वमनिलघ्नत्वं कषायकटुतिक्तरसत्वं नानाजातित्वं चेहास्य ग्रंथकृता लाघवान्नोक्तम् । संग्रहे तूक्तमेव । यथा। स्निग्धोष्णतिक्तकटुकः कषायमधुरस्तिलः । त्वच्यः केश्यो गुरुर्वृष्यः स्पर्शशीतो ऽनिलापहः। अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाग्निकफपित्तकृत्। कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुण इति। अन्ये त्वनया युक्त्या संग्रहोक्तमर्थं संगृह्णते । स्निग्धत्वं तावत्तिलस्य तैलेषु मुख्यस्य स्नेहस्य योनिभूतत्वात्सिद्धम्। कफपित्तकृदिति वचनाच्च सामर्थ्यलब्धं वातघ्नत्वम् । कषायस्वाद्विति शिंबीधान्यसामान्यगुणकथनेन कषायस्वादुत्वं लब्धमिति । एतदेवोररीकृत्य सद्योव्रणप्रतिषेधे वक्ष्यति । कल्कं संरोहणं कुर्यात्तिलानां मधुकान्वितम्। स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजिदिति ।

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ॥ २२ ॥
दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके

उमा अतसी स्निग्धा स्वाद्वादिगुणयुक्तोष्णवीर्या च । तथा दृष्टिशुक्रं च हरति कटुपाका च ।

तद्वद्बीजं कुसुंभजम् ।

तथा उमया तुल्यं वर्तते तद्वदुमासमानगुणं कुसुंभबीजमित्यर्थः ।

माषोत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥ २३ ॥

अत्र शिंबीधान्येषु माषो ऽश्रेष्ठः। शूकजेषु शूकधान्येषु यवको ऽश्रेष्ठः।

नवं धान्यमभिष्यंदि लघु संवत्सरोषितम्।
शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ॥ २४ ॥

नवं प्रत्यग्रं धान्यमभिष्यंद्याभिमुख्येन स्यंदयति। ताच्छील्ये णिनिः। मालिन्यात्स्रोतसां स्रुतिरूपश्लेष्माणं करोतीत्यर्थः। अर्थात्पुराणमनभिस्यंदि। संवत्सरोषितं वर्षातीतं लघु भवति। नवं चार्थाद्गुर्वित्यनुक्तमप्युक्तं भवति। तंत्रांतरेप्युक्तम्। वर्षातीतं सर्वमन्नं परित्यजति गौरवम्। नतु त्यजति तद्वीर्यं वीर्यं मुंचत्यतः क्रमादिति। शीघ्रेत्यादि। लघ्वित्यनुवर्तते। सूप्यं मुद्गादि यच्छीघ्रजन्म तल्लघु भवति। तथा विगततुषं युक्त्या भर्जितं भृशं लघु भवति। संग्रहे त्वेवमुक्तम्। नवं धान्यमभिष्यंदि सेक्यं केदारजं च यत्। लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसंभवमिति। इति शिंबीधान्यवर्गः।

निर्दिष्टे शूकशिंबीधान्ये तयोश्च संस्कृतयोरुपयोग इति कृतान्नवर्गश्चारभ्यते।

मंडपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम्।
यथापूर्वं शिवस्तत्र मंडो वातानुलोमनः ॥ २५ ॥
तृड्ग्लानिदोषशोषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत्।
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी संधुक्षयति चानलम् ॥ २६ ॥

मंडादीनां यथापूर्वं लाघवम्। तेनौदनमपेक्ष्य लघ्वी विलेपी ततोपि पेया पेयातो मंडो लघुतरइत्यर्थो ऽवतिष्ठते। मंडपेयाविलेप्योदनानां यथापूर्वं लाघवमित्येवं वक्तव्ये यदत्रौदनस्य पृथक्पाठः स इदं ज्ञापयति। मंडादयो लाजोपादाना वेद्या न तु तंडुलोपादानाः। तथाच मुनिः। शृतः पिप्पलिशुंठीभ्यां युक्तो लाजांबुदाडिमैः। मंडः संदीपयत्यग्निं वातं चाप्यनुलोमयेदिति। तदुक्तम्। द्रव्यस्यार्द्धपलं दत्वा तोयस्य प्रस्थमावपेत्। अर्द्धशेषं गृहीत्वा तत्कर्षौ द्वौ दाडिमस्य च। युक्तं सैंधवविश्वाव्हधान्यकैः शा-

णमात्रकैः। द्विकर्षमात्रैर्लाजैश्च भूयः संक्वथितं च तत्। पिप्पलीजीरकाभ्यां च शाणेकेनावचूर्णितम्।पेयास्वेष विधिः कल्प्यो दाडिमादिकृतास्वपीति। तथा। सिक्थैर्विरहितो मंडः पेया सिक्थसमन्विता। घनसिक्था विलेपी स्याद्यवागूर्विरलद्रवेति। अन्ये तु मंडलक्षणं पेयालक्षणं चान्यथैवेच्छंति। तथा तल्लक्षणम्। लाजांबुसैंधवकणाधान्यनागरदाडिमैः। युक्तो विमृदितः पूतो मंडः संस्कृत उच्यते। निर्द्रव्या प्राकृता पेया तक्रदाडिमतंडुलैरिति। सामान्यपेयायाश्च तक्रदाडिमलाजादिसाधिताया गुणनिर्देशोयं न तु विशिष्टाया ज्वरचिकित्सादिविहिताया इति द्रष्टव्यम्। विशेषग्रहणात्कर्मांतरनिर्देशाच्च। तत्र तेषु मंडादिषु मध्ये मंडः शिवः। तथा वातानुलोमनः तथा तृषं ग्लानिदोषशेषं हंतीति तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः। अमनुष्यकर्तृके चेत्यत्र ठक्। विहितवमनस्य विहितविरेचनस्य वा किंचिच्छेषो यो दोषस्तस्य दोषशेषतावचनज्ञापकात् कृतवमनविरेचनस्य दोषशेषकरणं तेन च वमनकर्मणि विरेचनकर्मणि वा कर्तव्ये ऽतियोगभयात्तद्दोषशेषः कार्य इत्ययमर्थो युक्त्या प्रतिपादितः। तथा मंडः पाचनो धातुसाम्यकरश्च। तथा स्रोतसां मार्दवं करोति। तथा स्वेदयतीति स्वेदी वह्निं च दीपयति।

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा।
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥ २७ ॥

क्षुच्च तृष्णा च ताभ्यां ग्लानिः सा च दौर्बल्यं च कुक्षिरोगश्च ज्वरश्च तानपहंति या सैवंभूता पेया दौर्बल्यं कार्श्यं तथा मलान्वातादीननुलोमयति स्वमार्गस्थान् करोति। पथ्या शरीरस्य हिता। तथा दीपनी पाचनी चेति। पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावः।

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता।
व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥ २८ ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता च। व्रणश्चाक्षिरोगश्चसंशुद्धश्च दुर्बलश्च स्नेहपायी च तेषां हिता। व्रणाक्षिरोगशब्दौ मत्वर्थीयाकारांतौ।

सुधौतः प्रस्रुतः स्विन्नोऽत्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ।
यश्चाग्नेयौषधक्वाथसाधितो भृष्टतंडुलः ॥ २९ ॥
विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ।

ओदनः सुष्ठु धौतस्तथा प्रस्रुतो निश्च्योतितः स्विन्नो ऽत्यक्तबाष्पश्च लघुर्भवति । यश्चौदन आग्नेयौषधानां चित्रकादीनां क्वाथेन साधितः सोऽतिलघुः । तथा भृष्टास्तंडुला यस्मिन्नोदने सोऽतिलघुतमः । यथोक्तलक्षणादोदनाद्विपरीतो यो ऽसुधौतादिः स गुरुः । क्षीरमांसादिभिर्मधुरैर्यश्च साधितः सोऽतिगुरुः ।

इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ॥ ३० ॥

इत्यनया दिशा सर्वं पेयादिकं पूर्वोक्तं वक्ष्यमाणं च भक्ष्यादिकं द्रव्येण क्रियया संयोगेन मानेन चादिशेत् । तत्र द्रव्यतो यथा । ओदनस्य रक्तशाल्यादिजस्य लाघवम् । यावकादिजस्य तु गौरवम् । क्रियातो यथा । पाकादिसंस्काराच्छूल्यमांसस्य लघ्वादिगुणयोगः । अपरस्य त्वन्यथात्वं दृश्यते । तथा चोक्तं तंत्रांतरे । वृष्यं वातहरं बल्यं पथ्यं शूल्यामिषं लघु। अपथ्यं गुरु विष्टंभि मांसं यच्च रसोद्धृतमिति। तंत्रांतरे चोक्तम्। स्विन्नं मांसं गुरु स्तंभि शूलपक्वं त्रिदोषजिदिति। क्रिया संस्कार इत्यर्थः । योगः संयोगस्तेन यथा। आग्नेयचित्रकाद्यौषधक्वाथैः साधितस्य लाघवम्। मानतो यथा । बहुभिर्लघुभिरत्यल्पैश्च गुरुभिर्युक्तैर्लघुरेव। विपरीतैस्तु विपरीत एव । आदिग्रहणेन देशादिपरिग्रहः । जांगलदेशप्रभवतंडुलकृतो लघुः । आनूपदेशतंडुलकृतो गुरुरित्यादि बोध्यम् ।

बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ।

रस इति मांसरसः। आदिशब्दलोपात् । स बृंहणादिगुणयुक्तः। कृताकृतस्य च रसस्यायं गुणनिर्देशो बोध्यः। रसोहि स्नेहशुंठ्यादियुतः कृत इत्युच्यते विपरीतस्त्वकृतः । तेन कृतस्य तंत्रांतरे विधानमप्युक्तं गुणाश्च । यथा । छागलं सक्थिजं मासं निरस्थि तैत्तिरं तथा। चतुष्पलान्वितं सूक्ष्मं कल्पितं क्षालितं जले । पिप्पलीपिप्पलीमूलशुंठीचित्रकधान्यकैः। द्विशाणैः संयुते तोये क्वाथं सार्द्धाढकोन्मिते। मांसेस्मिन् द्विपलं तत्र दाडि-

मान्कुट्टितान्क्षिपेत्। तं रसं मर्दितं पूतं हिंगुसैंधवजीरकैः। युक्तं प्रधूपितं पथ्यं शुद्धानां शुद्धिकांक्षिणाम्। शुष्यतां व्याधियुक्तानां व्रणिनां वातरोगिणाम्। भग्नविश्लिष्टसंधीनां क्षीणधात्विंद्रियौजसामिति। तंत्रांतरे चोक्तम्। रसस्तत्र वरोऽनम्लः शाकुनो बृंहणः सरः। तक्रसिद्धस्तु विष्टंभी लघुर्वातकफापहः। फलाम्लगोरसोदारं सविश्वाजाजिधान्यकम्। स्निग्धं मांसं हितं बल्यं बृंहणं रोचनं गुरु। कासमर्दकधान्याम्लदाडिमादिरजःकृताः। लेह्यास्तक्रादिजाश्चान्ये योनिवद्गुरुरोचनाः। मालुधानीयवासादिपुष्पैर्योतिगुणः खलः। फलमूलैर्घनादानं व्यंजनं पाकतो घनम्। लेह्यवत्खल इत्यन्ये दोषलाः स्वस्वयोनिवत्। तद्वच्च तिलकल्काम्लप्रायः कांबलिको मतः। कटुरः कफजिद्ग्राही पित्तलो रोचको लघुः। मांसादजातिशुंठ्यादिगलितः सोदको लघुः।

मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकंठाक्षिरोगिणाम् ॥ ३१ ॥

मौद्गो रसो यूषो व्रणिनां कंठरोगिणां च पथ्यः। अस्य च संस्कृतस्य विधानमुक्तम्। मुद्गानां द्विपलं तोये शृतमर्द्धाढकोन्मिते। पादस्थं मर्दितं पूतं दाडिमस्य पलेन तु। युक्तं सैंधवविश्वाह्वधान्यकैः पादकार्षिकैः। कणाजीरकयोश्चूर्णात् शाणेकेनावचूर्णितम्। संस्कृतो मुद्गयूषोयं पित्तश्लेष्महरो मतः। तथा। पटोलपत्राच्छाणार्द्धं मुद्गानां द्विपलं जले। द्रव्ये द्वात्रिंशद्गुणिते अतश्च दाडिमात्पलम्। कर्षमामलकानां च क्षिप्त्वा पुनरधिश्रयेत्। पूतं तत्सैंधवाद्यैश्च युक्तमाज्येन योजितम्। पटोलफलकाख्योयं यूषः पित्तोत्थरोगजित्। निंबपत्रैर्निंबयूषमेवमेव प्रकल्पयेत्। मूलकाच्छुंठिकास्विन्ना घृतमृष्टा सधान्यका। हिंगुजीरकसंयुक्ता ततो मथितदाडिमे।ससैंधवे विनिक्षिप्य पुनरस्मावधिश्रयेत्। तावद्यावन्मृदूभूतं ततस्त्र्यूषणसंयुतम्। सुधूपितं हिंगुघृतैश्चातुर्जातावचूर्णितम्। शुंठीरसं दीपनीयं वातश्लेष्मामयापहम्। अकृताकृतयूषाच्च रसाच्च जलसाधितात्। स्नेहाम्लपटुयुक्ताच्च पूर्वः पूर्वो लघुर्मतः। विद्याद्यूषे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरम्। गौरवं तनुसांद्राम्लस्वादुष्वेषु पृथक्तया। तथोक्तम्। खलकाम्बलिकौ हृद्यौ साधितौ स्वौषधानुगौ। पिशितेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खलः फलैः। मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः काम्बलिकः स्मृतः। ज्ञेयाः कृताकृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः।

अल्पमांसादयः स्वच्छा दकलावणिकाः स्मृताः । स्वल्पेन मांसेन शुंठ्यादिभिः स्वल्पैः स्वच्छा ये क्रियंते ते दकलावणिका बोध्याः। एवं यूषे यत्र धान्यमल्पं खलादौ वा मूलादीन्यल्पानि तस्यापि दकलावणिकत्वं बोध्यम्। तंत्रांतरे चोक्तम्। अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरम्लितं च यत्। यथोत्तरंलघु हितं संस्कृतासंस्कृतं तथा । प्रभूतास्तमलो यूषः सूपाल्लघुतरः स्मृतः। सूपस्तु रसयूषाभ्यां स्थैर्यादूरुतरो मतः । तं सरोगो न चाश्नीयान्नचाल्पाशी कथंचनेति ।

वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनिप्रतूनिजित् ।

कौलत्थो यूषो वातमनुलोमयति गुल्मादींश्च जयति। तूनिप्रतूनी रोगौ गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणलक्षणौ ।

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् ॥ ३२ ॥
शांडाकीवटकं दृग्घ्नं दोषलं ग्लपनं गुरु ।

तिलस्य विकृतिः पिण्याकस्य च । तथा शुष्कशाकादि दृष्टिघ्नं त्रिदोषकरं ग्लानिकरं गुरु च । अंकुरितं सस्यं विरूढकम् । शांडाक्यपि तंत्रादिकों* शांडाकीवटकम् ।

रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥३३॥

रसाला करमथितेन मरीचशर्करादियुक्तेन दध्ना कृता उल्लेखिका संज्ञा बृंहणी देहस्य बृहत्त्वकरी वृष्यादिगुणयुक्ता च ।

श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।
विष्टंभि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ ३४ ॥

पानकं श्रमादिहरं प्रीणनादिगुणयुक्तम् । प्रीणनं मनःप्रीतिकरं यथा द्रव्यगुणं च। स्वादुना गुणेन च युक्तम्।पर्पटादीनां लाघवादिह गुणा नोक्ताः यथा। पर्पटा लघवो रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः। हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागखांडवाः । प्रीणना श्रमतृट्छर्दिमदमूर्छाश्रमच्छिदः ।

लाजास्तृट्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।
कासपित्तोपशमनादीपनालघवो हिमाः ॥ ३५ ॥

लाजास्तृडार्दीश्छिदंति। कासपित्ते चोपशमयंति । तथादीपना लघवः शीतवीर्याश्च ।

पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टंभकारिणः ।

हरितधान्यानि निस्तुषभृष्टमुशलहतानि पृथुकाश्चिपिटसंज्ञा गुरुत्वादियुक्ताः ।

धाना विष्टंभिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ ३६ ॥

धाना भृष्टयवादिर्विष्टंभिनी रूक्षादिगुणयुक्ता च ।

सक्तवो लघवः क्षुत्तृट्श्रमनेत्रामयव्रणान् ।
घ्नंति संतर्पणाः पानात् सद्यएव बलप्रदाः ॥ ३७ ॥
नोदकांतरिता न द्विर्न निशायां न केवलान् ।
न भुक्त्वा न द्विजैश्छित्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून्॥३८॥

सक्तवो लघवः क्षुधार्दीश्च घ्नंति । तथोदकमिश्रिताः संतर्पणाः सद्य एव बलं कुर्वंति । तांश्च जलेनांतरितान् व्यवहितान्नाश्नीयात् । अन्य भोजनेषु हि अंतरा पानं विहितं न तथा सक्तुषु कार्यमिति बोधयति। तथा न द्विर्द्वौ वारौ नाद्यात्॥न निशायां रात्र्याम्॥न केवलानुदकादिरहितान्॥ न भुक्त्वान्यद्भोजनादि । न द्विजैश्छित्वा दंतैः करस्थं पिंडं छित्वेत्यर्थः । बहूंश्च सक्तून्नाद्यात् । तंत्रांतरे चोक्तं रूक्षवातलत्वं सक्तूनामिह नोक्तम्। लघुत्वादिनैवावगतत्वात् । ननु रूक्षवातलं चेदभ्युपगम्यते सक्तूनां ततः संतर्पणा इत्यनुपपन्नम् । सद्य एव बलप्रदा इत्येतदप्ययुक्तम्। युक्त्या ह्याहारः परिणमति । स धातुपुष्ट्यै नान्यथा । अत्राचक्ष्महे । प्रभावादुभयमप्येतदुक्तम् । सक्तूनां ह्ययमचिंत्यः प्रत्यक्षवेद्यः प्रभावो यत्पीताः संतः संतर्पयंति । सद्य एव च बलं प्रयच्छंति । वाजीकरणं ह्यपरिणतमेव स्वकार्यं जनयति । तथा च मद्यं परिणतमेव मदं जनयति। तस्मात्संतर्पणत्वं बलप्रदत्वं चैषामुपपन्नमेव। तंत्रांतरे चोक्तम् । तुल्याज्यः सक्तु-

प्राशस्तु वृष्यो भेदी रसायनम् । तृट्छर्दिश्रमनुन्मद्यपीतस्तृष्णानिवर्तकः । प्रमेहक्षयकुष्ठानि न च स्युर्मंथपायिनाम् । निचयात्कठिना गुर्वी पिंडी प्रोक्ता मृदुर्लघुः । सक्तूनां द्रवतायोगाल्लघीयस्यवलेहिका । लाजसक्तुकृतापि स्याद्विलेपी तु गरीयसी ।

पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टंभी दृष्टिदूषणः ।

पिण्याकाख्यो यस्तिलादीनां निष्पीडितः कल्को ग्लपनो ग्लानिकरः । ग्लपन इति ग्लायतेर्णिजंताद्ग्लाम्लावनुवमांचेति मित्वान्ध्रस्वः । बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । तथा विष्टंभी दृष्टिविकारकृच्च ।

वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥ ३९ ॥

वेसवारो नागरधान्यकाजाजिहिंगुघृतादिसंस्कृतं कुट्टितं मांसम् । गुरुः स्निग्धो बलवर्द्धनः शरीरोपचयवर्द्धनश्च ।

मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ।

मुद्गादिजास्तु वेसवारा ये इंडरिकादिभिर्द्रव्यैः सूक्ष्मच्छिन्नैः क्रियंते लोके पूरणशब्देन प्रसिद्धास्ते गुरवः प्रकृतिद्रव्यगुणाश्च । आदिशब्देन माषादयो गृह्यंते। तंत्रांतरे चोक्तम् । सर्पिस्तैलगुडक्षीरैर्यवगोधूमपैष्टिकाः। पूपा विष्टंभिनः शीताः पैष्टिका वातलाः खराः।वृष्या बल्याः सरा माषैर्वातघ्ना मृदुपिच्छिलाः। यथान्नं गुरवो बल्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये । तैलपक्वास्तु दृष्टिघ्ना गरीयांसो विदाहिनः। कासारसारलघवो लाजैर्लघुतराः स्मृताः। वातपित्तहरो वृष्यो घृतपूरः कफप्रदः। सद्यः प्राणकरो हृद्यो मांसलो रक्तलो गुरुः । लघीयान्मंडककृतो गरीयान्फलपूरितः । मधुरोत्कारिका वृष्या कासारः पिच्छिलो गुरुः । गुडमत्स्यंडिकाखंडक्षीरेक्षुरसमाक्षिकैः । पूपाः शुक्रबलश्लेष्मरुचिदास्तर्पणाः क्षणात् । नानाद्रव्यैः समायुक्ताः पक्काम-

---

* इंडरिशब्दो मदनपालनिघंट आहारवर्गे पठितः । यथा॥ इंडरी शुक्रला रूक्षा विष्टंभी कफवातकृदिति ।

क्लिन्नभर्जिताः। निमर्दकोगुरुः स्निग्धो वृष्यो बलवतां हितः। खारिकेंदुरिकापूरवटिकावटकादयः। विशदा रोचना बल्या गुरवः स्युः स्वथोनिवत्। यावकः पिच्छिलः स्निग्धः प्लीहोदावर्तहा गुरुः। भृष्टस्विन्नतया वाद्यो लघुः सेव्योऽतिकासिनाम्। ज्वरोदावर्तमेहानां पथ्यो वातानुलोमनः। ओलकं हरितावस्थं शिंबिजत्वात्खरं गुरु। मंदजर्यो यवादित्वादभ्योषो बृंहणः सरः। सिद्धसारे चोक्तम्। अत्युष्णा मंडकाः पथ्याः शीतला गुरवो मता इति।

कुकूलकर्परभ्राष्ट्रकंदंगारविपाचितान् ॥ ४० ॥
एकयोनींल्लघून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम्।

अपूपान् कुकूलादिसिद्धानेकयोनीनेककारणान्यथोत्तरं लघून्विद्यात्। तेन कुकूलपक्कात् सजातीयादपूपात्कर्परपक्को लघुः। कर्परपक्काच्च भ्राष्ट्रपक्कः। भ्राष्ट्रापक्कात्कंदुपक्कः। कंदुपक्काच्चांगारपक्कः। कुकूलं गोअरं गोशकृदादिचूर्णसंतापः। कर्परो ज्वालातप्तं कपालम्। भ्राष्ट्रककंदू प्रसिद्धावेव। अंगारा बृहंतः काष्ठसंभूता इति। इति कृतान्नवर्गः।

कृतान्नवर्गादनंतरं मांसशाकवर्गयोस्तद्व्यंजनभूतयोर्निर्देशः। तत्रापि प्राधान्यान्मांसवर्गस्य पूर्वं निर्देशः। प्राधान्यं चास्य भक्तेन सह प्रचुरोपयोगेप्यदोषात्। शाकस्य तु बहूपयोगे दोषं वक्ष्यति। शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेदित्यनेन।

हरिणैणकुरंगर्क्षगोकर्णमृगमातृकाः ॥ ४१ ॥
शशशंबरचारुष्कशरभाद्या मृगाः स्मृताः।

हरिणादयो दश मृगाः स्मृताः। आदिशब्देन कालपुच्छकपृषतादयः संग्रहोक्ता गृह्यंते।

लाववर्त्तीकवार्त्तीररक्तवर्त्मककुक्कुभाः ॥ ४२ ॥
कपिंजलोपचक्राख्यचकोरकुरुबाहवः।
वर्त्तको वर्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी ॥ ४३ ॥
ताम्रचूडाख्यबकरगोनर्दगिरिवर्त्तिकाः।
तथा शारपदेंद्राभवारटाश्चेति विष्किराः ॥ ४४ ॥

तत्र लावादयो वारटांता एकविंशतिर्विकीर्य भक्षणाद्विष्किराः। रक्ते वर्त्मनी यस्य सरक्तवर्त्मकः। वर्त्तको वर्त्तिकेति जात्यंतरं नतु वर्तिकस्य स्त्री वर्तिका। यथा च बलाका सारिकेति। पुंस्यपि स्त्रीलिंगत्वावेशात्। शिखी मयूरः। व्रीह्यादिः।

जीवंजीवकदात्यूहभृंगाव्हशुकसारिकाः।
लट्वाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः॥ ४५॥
प्रतुदाः

जीवंजीवकादयः प्रतुदा दश स्मृताः।प्रतुद्य तुंडेनाहत्य शाल्यादेर्भक्षणात्प्रतुदाः। आदिशब्देन संग्रहोक्ताः खंजरीटकपारावता गृह्यंते।

भेकगोधाहिश्वाविदाद्या बिलेशयाः।

भेकादयश्चत्वारो बिलेशयाः। बिले बाहुल्येन शयनाद्बिलेशयाः। आदिशब्देन श्वेतश्यामशल्यकादयो गृह्यंते।

गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानराः॥ ४६॥
मार्जारमूषिकव्याघ्रवृकबभ्रुतरक्षवः।
लोपाकजंबुकश्येनचाषवांतादवायसाः॥ ४७॥
शशघ्नीभासकुररगृध्रोलूककुलिंगकाः।
धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः॥ ४८॥

गवादयः प्रसह्याहृत्य भक्षणात्प्रसहाः। मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणः। केचिन्मृगाः केचित्पक्षिण इत्यर्थः। अश्वतरो वेगसरः। अश्वस्तुरगः। बभ्रुर्जाहको नकुल इत्यन्ये। लोपाको लोमशः। जंबुकः शृगालः। श्येनो गरुडाकृतिः। चाषः किकीदिविः। वांतादः श्वा। वायसः काकः। उलूकः काकारिः। कुलिंगकः कृष्णचटकः।

वराहमहिषन्यंकुरुरुरोहितवारणाः।
सृमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः॥ ४९॥

वराहादयो दश महामृगसंज्ञाः। वारणो हस्ती।

हंससारसकादंबबककारंडवप्लवाः ।
बलाकोत्क्रोशचक्राह्वमद्गुक्रौंचादयोऽप्चराः ॥ ५० ॥

हंसादयः क्रौंचांता अप्सु चरणादप्चरसंज्ञाः । आदिशब्देन रक्तशीर्षकादयो गृह्यंते ।

मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुंभीरकर्कटाः ।
शुक्तिशंखोद्रशंबूकशफरीवर्मिचंद्रिकाः ॥ ५१ ॥
चुलूकीनक्रमकरशिशुमारतिमिंगिलाः ।
राजीचिलिचिमाद्याश्च

रोहितकादय एकोनविंशतिर्जलोद्भवा मत्स्यसंज्ञाः । चशब्दोनुक्तकदलकपर्दकादिसमुच्चयार्थः ।

मांसमित्याहुरष्टधा ॥ ५२ ॥

इत्यष्टभिः प्रकारैः शास्त्रकारा मांसमाहुः ।

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ।

योनिषु पूर्वोक्तास्वष्टासु मध्ये व्यामिश्रगोचरत्वाद्व्यामिश्रविषयत्वादजावी व्यामिश्रे अजावी छागोरभ्रे ते अनिश्चितेतेहि जांगलेपि देशे वर्त्तेते अनूपेपि । अजावी इतिस्त्रिलिंगनिर्देशोत्र विवक्षित एव । केचित्वनिश्चिताविति निजगदुः। तत्र तित्तिरिरपि धन्वानूपचारी प्रथितः। तत्कथमसौ हि जांगलः कीर्त्तितः । ब्रूमः । तत्स्वभावित्वात् । यद्यप्युभयचरोयं तथापि जांगलस्वभावत्वाज्जांगलोयं भक्षणे । अत्र विष्किरत्वं तित्तिरे निश्चितं निमित्तमस्ति । तस्मादयं जांगल एव युक्तः । हरिणादीनां च किरातकैवर्तादिभ्यो नानादेशप्रसिद्धाः संज्ञा वेद्याः ।

आद्यांत्या जांगलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥ ५३ ॥

आदौ भवा आद्या मृगविष्किरप्रतुदाख्या जांगलचारित्वाज्जांगलशब्दवाच्या एव । महामृगाप्चरमत्स्याख्या आनूपाः । मध्यौ द्वौ बिले-

शयप्रसहाख्यौ साधारणौ जांगलानूपचारिणाविव्यर्थः। मध्याविति द्विवचननिर्देशसामर्थ्यादाद्यंतानां वर्गाणां प्रत्येकं त्रिधात्वमनुमीयते त्रिग्रहणमंतरेणापि ।

तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जांगला हिताः ।
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ५४ ॥

तत्र तेषु जांगलानूपसाधारणेषु मध्ये जांगला बद्धमला ग्रथितं पुरीषं कुर्वंति । शीतवीर्या लघवः । सन्निपाते हिताः। किंभूते। पित्तोत्तरे पित्ताधिके । तथा वातो मध्यो यस्मिंस्तस्मिन्मध्यममरुति । तथा कफानुगे कफोऽनुगो ऽबलो हीनो यस्मिंस्तस्मिन् स्वल्पश्लेष्मणि ।

दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः ।

शशो ऽग्निदीपनः पाके कटुको ग्राही रूक्षः शीतश्च । ग्राहिशीतत्वं चास्य जांगलत्वादेव लब्धमित्यतिशयार्थं पुनरिहोपात्तम् । स्वादुकषायत्वादिकमेषामिह युक्त्योक्तम् । संग्रहे तु स्पष्टं कृत्वोक्तम् । यथा । तत्र बद्धमला रुच्या मांसानामुत्तमा हिमाः । कषायस्वादुविशदा लघवो जांगला हिताः । ताम्रोथ हरिणः कृष्णस्त्वेणो हृद्यस्त्रिदोषजित् । लघीयान् षड्रसश्चासौ ग्राही रूक्षो हिमः शशः। कटुपाकोग्निकृत्पथ्यः सन्निपाते ऽनिलापर इति ।

ईषदुष्णा गुरुस्निग्धा बृंहणा वर्त्तकादयः ॥ ५५ ॥
तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत् ।
ग्राही वर्ण्यो निलोद्रिक्तसन्निपातहरः परम् ॥ ५६ ॥

वर्त्तकादारभ्य यावज्जांगलसमाप्तिस्तावत्सर्वे औष्ण्यगौरवस्निग्धत्वैरल्पैर्युक्ताः। तेष्वपि मध्ये तित्तिरिः श्रेष्ठो मेधादिकरश्च । तथा संग्रहणो वर्ण्योवाताधिकसन्निपातहरश्च। स च तित्तिरिर्धन्वन्यानूपे च देशे विचरत्यतः स्निग्ध उष्णो गुरुर्बृंहणश्च । तथा च संग्रहे । धन्वानूपविचारित्वात् स्निग्धोष्णगुरुबृंहण इति ।

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदशाम् ।

शिखी बर्ही नातिपथ्यः । श्रोत्रादीनां पथ्यो वयसः स्तंभनकारित्वेन पथ्यः ।

तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यः

तद्वच्च कुक्कुटो मयूरतुल्यगुणो वृष्यश्च ।

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ ५७ ॥

ग्राम्यः पुनः कुक्कुटः श्लेष्मलो गुरुश्च ।

मेधानलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ।

क्रकरोपचक्रकाश्च मेधामग्निंच कुर्वंति हृद्याश्च ।

गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥ ५८ ॥

काणः कपोतो गुरुरीषल्लवणस्त्रिदोषकृच्च ।

चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ।

चटकाः श्लेष्मलादियुक्ता अतिशयेन शुक्रकृतश्च ।

गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥ ५९ ॥
मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तलाः ।

अतोनंतरं बिलेशयाद्या वर्गा यथोत्तरं गुरुत्वेनोष्णत्वेन स्निग्धत्वेन मधुरत्वेन चाधिकाः। यो यस्माद्युत्तरो वर्गः स तस्माद्गुरुत्वादिभिरधिक इत्यर्थः । तथा यथोत्तरमेव मूत्रकृतो बल्या वातघ्नाः श्लेष्मपित्तलाश्च ।

एवं वर्गपंचकस्य सामान्यगुणानुक्त्वा ऽपवादमाह ।

शीता महामृगास्तेषु क्रव्यादाः प्रसहाः पुनः ॥ ६० ॥
लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्द्धनाः ।
जीर्णार्शोग्रहणीदोषशोषार्तानां परं हिताः ॥ ६१ ॥

तेषु वर्गेषु मध्ये महामृगाः शीतवीर्याः। क्रव्यमाममांसं भुंजते ये ते क्रव्यादाः । क्रव्यादास्तु ये प्रसहा मार्जारगृध्रोलूकादयस्तेलवणानुरसाः

पाके कटुका मांसवर्द्धनाश्चातितराम् । जीर्णप्रभृत्यामयानामतिशयेन हिताः ।

नातिशीतं गुरु स्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यंदि बृंहणम् ॥ ६२ ॥

नातिशब्दोत्रेषदर्थे । यदि तु प्रतिषेधनमात्रमभीष्टमभविष्यदाचार्यस्य ततो नञएव केवलस्योपादानमकरिष्यत् । तस्मादीषदर्थएव विवक्षितः। अत एवं व्याख्यानयंति। अदोषलमिति। अल्पदोषलम्। यथा। अनतिदग्धो ग्राम इति। शरीरस्य धातुः शरीरधातुः प्रकृतत्वात्पुरुषशरीरस्य मांसाख्यो यो धातुस्तस्य सामान्यात्तुल्यत्वादाजं मांसमनभिष्यंदि बृंहणं च । गुणकृतं चात्र सामान्यं गृह्यते न द्रव्यकृतम् । द्रव्यकृते हि सामान्ये गृह्यमाणे तुरगोरगादिमांसमपि पुरुषशरीरधातोर्मांसाख्यस्य मांसत्वेन समानं भवतीति तदप्यनभिष्यंदि बृंहणं च स्यान्न केवलमाजं मांसम् । गुणकृते तु सामान्ये गृहीते शरीरधातुसामान्यादाजमेव मांसमनभिष्यंदि बृंहणं चेति वक्तुं युज्यते । मांसग्रहणं चात्रोपलक्षणार्थम् । नकेवलमाजं मांसं पुरुषशरीरधातूनां मांसाख्येन तुल्यं यावदन्येपि ये छागशरीरगता धातवस्तेपि मनुष्यशरीरधातुना तुल्यगुणास्तेप्यनभिष्यंदिनो बृंहणाश्च । अनया भंग्या पुरुषमांसस्याप्याचार्येणात्र गुणा उक्ताः । ननु बृंहणं यद्द्रव्यं तद्भौमाप्यमभिष्यंदि च।अपामेवासाधारणो धर्मः स्रवणरूपः। तत्कथमनभिष्यंदीत्युक्तम्। ब्रूमः। द्रव्यप्रभावात्। ईदृशोयं द्रव्यप्रभावोयद्बृंहणमपि द्रव्यमनभिष्यंदीति ।

विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ।

अतोऽजमांसाद्विपरीतमाविकं मांसमत्युष्णं स्निग्धं गुरुसदोषमभिष्यंदि चेति। बृंहणत्वस्यापि विपर्यये प्राप्ते तदपवादमाह । बृंहणं तु तदिति । तु शब्दोवधारणे । बृंहणमेव तदित्यर्थः ।

शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥ ६३ ॥
कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं संनियच्छति ।

गोमांसं शुष्ककासादीन्नियच्छति ।

उष्णोगरीयान्महिषः स्वमदार्ढ्यबृहत्त्वकृत् ॥ ६४ ॥

महिष उष्णो गुरुतरः स्वमार्दांश्च करोति । गुरुशब्दादियसुनि प्रिय-स्थिरेत्यादिना गरादेशः । दार्ढ्यमिति वर्णदृढेत्यादिना ष्यञ् ।

तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ।

वराहः सूकरस्तद्वन्महिषगुणो ज्ञेय इत्यर्थः । तथा श्रमहा रुच्या-दिप्रदश्च ।

मत्स्याः परं कफकराः

गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातोयथोत्तरमित्यनेन लक्षणेनातिगुरू-ष्णस्निग्धमधुरत्वमतिमूत्रशुक्रकृत्त्वमतिबल्यत्वमतिवातघ्नत्वमतिकफपित्त-लत्वं च मत्स्यानामुक्तम् । परं कफकरा इत्यनेनातः कफकृत्तमा मत्स्या इति बोधयति।संग्रहे स्पष्टार्थमेव मुक्तम्। कफपि तकरा मत्स्याः परं पवन-नाशना इति ।

चिलिचीमस्त्रिदोषकृत् ॥ ६५ ॥

चिलिचीमसंज्ञो मत्स्यस्त्रिदोषकरः ।

लावरोहितगोधैणाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम् ।

लावादयः स्वस्ववर्गेषु वरतराः।तत्र लावो विष्किरेष्वतिश्रेष्ठः।रोहितो-मत्स्येषु। सहि प्रतिस्रोतोविचारी । आकाशप्लवनश्च। तथाचोक्तम् । प्रति-स्रोतोविचारित्वादाकाशप्लवनेन च । रोहितः प्रवरस्तेषामिति । गोधा च-बिलेशयेषु वरा । एणो मृगेष्विति ।

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयस्थं च भजेत्

मांसं सद्यो हतं भजेत् । सद्योहतस्य मांसं भजेदित्यर्थः । तथा शुद्धं स्नाय्वस्थ्यादिरहितम् । तथा वयसि तिष्ठतीति वयःस्थम् । यद्यपि

सर्वं मांसं वयःस्थमेव तथापीह वयःस्थमित्युक्त्वा शोभनं तरुणं वय इति शस्यते। तस्माद्यूनः प्राणिनो मांसं भजेन्न बालवृद्धयोरिति।

त्यजेत् ॥ ६६ ॥
मृतं कृशं भृशं मेद्यं व्याधिवारिविषैर्हतम्।

मृतं स्वयं मृतं न भजेत्। अविज्ञातस्वरूपेण व्याधिना मृतस्य प्राणिनो यन्मांसं तत्त्यजेदित्यर्थः। कृशं दुर्बलं न भजेत्। तथा भृशं मेद्यमतिमेदुरं मांसं त्यजेत्। तथा व्याधिना निर्ज्ञातस्वरूपेण हतस्य वारिणा विषेण च हतस्य निर्जीवीकृतस्य यन्मांसं तत्त्यजेत्। संग्रहे तु हंसादीनां विशेषा उक्ताः। यथा। हंसः स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मधुरो हिमः। कुलीरः परमं वृष्यो बृंहणः श्रीणनो गुरुः। गोधा निवच्छति विषं मूषिकः शुक्रवर्द्धनः। गुरूण्यंशानि बालानां कषायमधुरं पलम्। वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु दोषलमिति।

पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्द्धे गुरुणी गर्भिणी गुरुः ॥ ६७ ॥
लघुर्योषिच्चतुष्पात्सु विहंगेषु पुनः पुमान्।
शिरःस्कंधोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्थ्नोश्च गौरवम् ॥ ६८ ॥
तथामपक्वाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत्।
शोणितप्रभृतीनां च धातूनामुत्तरोत्तरम् ॥ ६९ ॥
मांसाद्गरीयो वृषणमेढ्रवृक्कयकृद्गुदम्।

पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्द्धे यथासंख्यं गुरुणी। पूर्वं च पश्चं च पूर्वपश्चे तयोरर्द्धे। पुंसः पूर्वार्द्धं गुरु स्त्रियः पश्चार्द्धं गुर्वित्यर्थः। गर्भिणी गुरुः। गर्भिणीमांसं गुरु। चत्वारः पादा येषां ते च तुष्पादस्तेषु चतुष्पात्सु गवादिषु मध्ये स्त्री लघुः। चतुष्पादिति संख्यासुपूर्वस्येत्यंतलोपः। विहंगेषु द्विजेषु तु पुमान् लघुः। शिरःप्रभृतीनां मांसानां यथापूर्वं गुरुत्वं निर्दिशेत्। एवं सक्थ्यादिमांसेभ्यः शिरोमांसं गुरुतममित्यवतिष्ठते। आमपक्वाशययोश्च यथापूर्वं गुरुत्वनिर्देशः। तेन पक्वाशयादामाशयोगुरुः। रक्तादीनां धातूनां यथोत्तरं गुरुत्वं निर्दिशेत्। तेन लोहितान्मांसं गुरु मांसा-

न्मेद इत्यादि । मांसाद्गरीयो वृषणमेढ्रवृक्कयकृद्गुदमित्यत्राप्युत्तरोत्तरमित्यनुवर्तते । तेन मांसाद्गुरुतरो वृषणस्तस्मान्मेढ्रो यावत्सर्वं गरिष्ठं गुदं निर्दिशेत् । इति मांसवर्गः ।

मांसवर्गादनंतरं शाकवर्गो निगद्यते ।

शाकं पाठासठीपूषासूनिषण्णसतीनजम् ॥ ७० ॥
त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ।

पाठादिजं शाकं त्रिदोषहरं लघु ग्राहि च तद्वद्राजक्षवकवास्तुकम् ।

सुनिषण्णोग्निकृद्वृष्यस्तेषु

तेषु मध्ये सुनिषण्णः स्वस्तिकाख्यो जलमध्ये भवति । पत्रैश्चाग्निरीतुल्योग्निकरोपि वृष्यः ।

राजक्षवः परम् ॥ ७१ ॥
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नः

राजक्षवः क्षुद्बोधनो राजशाकाख्योत्यर्थं ग्रहण्यर्शोविकारघ्नः ।

वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ।

वास्तुकं तु पुनः टक्कवास्तुकाख्यं वर्चोभेदि पुरीषस्य भेदनम् ।

हंति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनम् ॥ ७२ ॥
काकमाची सरा स्वर्या

काकमाची त्रिदोषघ्नी कुष्ठनाशनी वृष्या किंचिदुष्णा सरा भेदिनी स्वरहिता च स्वर्या । स्वास्थ्यसंवाहकत्वेन च रसायनसादृश्याद्रसायनम् ।

चांगेर्यम्लाग्निदीपनी ।
ग्रहण्यर्शोनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ॥ ७३ ॥

चांगेरी क्षुद्राम्लिकाम्लाचाग्निदीपनी ग्रहिण्यादिषु हिता । उष्णवीर्या ग्राहिणी लघ्वी च ।

पटोलं सप्तलारिष्टशार्ङ्गेष्टावल्गुजाऽमृताः ।
वेत्राग्रं बृहती वासा कुंतली तिलपर्णिका ॥ ७४ ॥
मंडूकपर्णी कर्कोटकारवेल्लकपर्पटाः ।
नाडीकलायं गोजिव्हा वार्ताकं वनतिक्तकम् ॥ ७५ ॥
करीरं कुलकं नंदी कुचेला शकुलादनी ।
कटिल्लं केम्बुकं शीतं सकोशातककर्कशम् ॥ ७६ ॥
तिक्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ।

पटोलादीनि कर्कशांतान्यष्टाविंशतिः शीतवीर्याणि तिक्तानि पाके कटूनि ग्राहीणि वातलानि कफपित्तघ्नानि च । सप्तला सातला । अरिष्टो निंबः । शार्ङ्गेष्टांगारवल्लिका । अवल्गुजा बाकुची । अमृता गुडूची । वेत्रो वंशसदृशस्तस्याग्रम् । वासा वृषः । कुंतली सूक्ष्मतिलजातिः । तितिलपर्णी बदरकः । मंडूकपर्णी आदित्यपर्णा। कर्कोटकारवेल्ले पुनः प्रथिते एव । पर्पटः शीतप्रियाख्यः । नाडीकलायं सकुलाक्षकः सुवर्चलाभेदः। गोधूमिका तु गोजिव्हा गोजी क्रोष्टुकमूलिका। वनतिक्तकं वत्सकः। कुलकं काकतिंदुकः । नंदी जयवृक्षश्च शब्दितः । कुचेला पाठा । शकुलादनी कटुका । कटिल्लं दीर्घपत्रा वर्षाभूः । कोशातको घंटोलिः । कर्कशः कंपिल्लकः ।

सामान्यगुणानुक्त्वा केषां चिद्गुणकर्मविशेषमाह ।

हृद्यं पटोलं कृमिनुत्स्वादुपाकं रुचिप्रदम् ॥ ७७ ॥
पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ।

मुनिनाप्युक्तम् । पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनमिति। बृहतीद्वयं स्थूलबृहती महोटिकाख्या। क्षुद्रबृहती कंटकारिकाख्या । तदेतदुभयं पित्तकरमग्निदीपनं शकृदादीनां भेदनं वातघ्नं च ।

वृषं तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ७८ ॥

वृषं छर्दिकासौ हंति । रक्तपित्तं चात्यर्थं जयति ।

कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफजित् परम् ।

कारवेल्लमीषद्रसे कटुकमग्निदीप्तिकरमतिश्लेष्मघ्नम् ।

वार्त्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ॥ ७९ ॥
सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ।

वार्ताकं रसे कटु तिक्तमुष्णवीर्यं मधुरं वातश्लेष्मघ्नम् । सहक्षारेण वर्तते सक्षारं किंचित्क्षारत्वयुक्तमग्निजननम् । हृद्यं हृदयाय हितम् । रुच्यं रुचिकृत् । अपित्तलम् । नञीषदर्थे । किंचित्पित्तकरमित्यर्थः । तत्र सहक्षारेण वर्तते सक्षारमित्येवं कथमुक्तम् । यावता क्षारं द्रव्यम् । तथा च प्रागुक्तं क्षरणादित्यादि । न द्रव्यं द्रव्येण सह वर्तते । तथा च गुणानामेवायं धर्मो यद्द्रव्याश्रितत्वं नाम । तस्मात् क्षारमित्ययुक्तमिव मन्यामहे । अत्राचक्ष्महे । क्षारशब्देनात्र क्षारधर्म उपलक्ष्यते विस्रावणाद्यात्मकस्तद्वत्सक्षारमिति द्रव्यमुपदिश्यते । तस्मात्सक्षारमित्युपपन्नम् ।

करीरमाध्मानकरं कषायस्वादुतिक्तकम् ॥ ८० ॥

करीरं गूढपत्राख्यमाध्मानकरं रसे कषायमधुरतिक्तकम् ।

कोशातकावल्गुजकौ भेदनावग्निदीपनौ ।

अनयोश्च पित्तकारित्वं वातकफघ्नत्वं च वेद्यम् । तथाहि । प्रायेण यद्रूक्षं गुडूच्यादिद्रव्यं तत्पित्तलं वातपित्तकफहरं च दृष्टम् । तथा चाह मुनिः । कफवातनुदवल्गुज इति । तदेवमन्यत्राप्यौचित्येन दोषकरत्वादि कल्प्यम् । संग्रहे चान्येप्युक्ताः । यथा । सतरूठं कंदकं च चक्षुर्ग्राहि हिमं गुरु । कुमारी जीवलोणिका नलिनी गुचुपर्णिका । स्वादुरूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु । श्यामा शाल्मलिकाश्मर्यफंजी कर्णिकयूथिका । वृक्षादनी क्षीरवृक्षबिंबी तनिकवृक्षिका । रोध्रः शाणः कर्बुदारः सशेलुर्वृषमूषिका । भल्लातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशुकम् । पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परम् । वातपित्तहरा रूडी पर्विणी दीर्घपुष्पिका । लघुरुष्णतरा तिक्ता सारुबूका च लांगली । वातला कटुतिक्ताग्लभेदिनौ तिलवेतसौ । विश्व-

रास्ना बलाशाकं वातघ्नमतिसारनुत्। वातं वत्सादनी हन्यात् कफं कंडी-रचित्रकाविति। मुनिना चान्येप्युक्ताः। न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षपद्मादिप-ल्लवाः। कषायाः स्तंभनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम्। तथा सुश्रुते गदितम्। करीरकुसुमं ज्ञेयं कफपित्तहरं लघु। आगस्त्यं नातिशीतोष्णं न-क्तांधानां प्रशस्यते। चातुर्थकज्वरहरं नस्ययोगेन शीलितम्। राजवृक्षस्य निंबस्य शिग्रोः सिंहमुखस्य च। कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठघ्नं कुटजस्य च। श्रेयसी बिल्वपर्णी च बिल्वपत्रं च वातनुदिति।

तंडूलीयो हिमो रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ॥ ८१ ॥
मदपित्तविषास्रघ्नः

तंडुलीयो मंडीरकाख्यः शीतवीर्यो रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुर्मदादिना शनश्च।

मुंजातं वातपित्तजित्।
स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं शुक्रकृत्परम् ॥ ८२ ॥

मुंजातं वातपित्तघ्नं स्निग्धादिगुणयुतमतिशुक्रकृच्च।

गुर्वी सरा तु पालक्या

पालक्या गुर्वी तथा सरा शकृदादिभेदिनी। तुशब्दः पिच्छिलश्ले-ष्महिमादीनां संग्रहोक्तानां समुच्चयार्थः। तथा चोक्तं संग्रहे। पालक्या पिच्छिला गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमेति।

मदघ्नी चाप्युपोदका।

उपोदका मदनाशिनी। अपिशब्दात्तद्वद्गुर्वी सरा च। उपोदका मयाळा खंडपालक्येति प्रथिता।

पालक्यावत्स्मृतश्चंचुः सतु संग्रहणात्मकः ॥ ८३ ॥

चंचुः पालक्यासदृशो गुणैः स्मृतः। सपुनश्चंचुः संग्रहणात्मको न भेदी।

विदारी वातपित्तघ्नी मूत्रला स्वादुशीतला ।
जीवनी बृंहणी कंठ्या गुर्वी वृष्या रसायनम् ॥ ८४ ॥

विदारी शृगालिका वातपित्तहरा मूत्रलादिगुणयुक्ता रसायनं च । कंदस्यैवायं गुणनिर्देशो बोध्यः । तथा च मुनिः । जीवनो बृंहणो वृष्यो बल्यः शस्तो रसायनम् । विदारिकंदः कंठ्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतल इति ।

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवंती मधुरा हिमा ।

जीवंती चक्षुष्यादिगुणयुक्ता । या मधुरा सा शीतवीर्या । एभिर्गुणैः किंचिदूना । तथाचोक्तं संग्रहे। चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवंती मधुरा हिमा॥ शाकानां प्रवरा न्यूना द्वितीया किंचिदेव तु । मुनिनातु जीवंत्याः शतावर्या वातपित्तहरत्वमगादि। तत्पाठोहि । मंडीशतावरीशाकं बलाजीवंतिजं च यत् । पर्वाण्या पर्वपुष्पाच वातपित्तहरं मतमिति ।

कूष्मांडतुंबकालिंगकर्कोर्वेर्वारुतिंडिशम् ॥ ८५ ॥
तथा त्रपुसचीनाकचिर्भटंकफवातकृत् ।
भेदि विष्टंभ्यभिष्यंदि स्वादुपाकरसं गुरु ॥ ८६ ॥

कूष्मांडादिकं कफवातकृद्भेदि विष्टंभ्यभिष्यंदि स्वादुपाकरसं गुरु च । अत्र विशेषमाह ।

वल्लीफलानां प्रवरं कूष्मांडं वातपित्तजित् ।
बस्तिशुद्धिकरं वृष्यं

वल्लीफलानां मध्ये कूष्मांडं पुष्पफलसंज्ञं वरं तथा वातपित्तहरं बस्तिशुद्धिकरं वृष्यं च ।

त्रपुसं त्वतिमूत्रलम् ॥ ८७ ॥

त्रपुसं पुनरतिशयेन मूत्रलम् ।

तुंबं रूक्षतरं ग्राहि कालिंगैर्वारुचिर्भटम् ।
बालं पित्तहरं शीतं विद्यात्पक्वमतोन्यथा ॥ ८८ ॥

तुंबमलाबुसंज्ञं रूक्षतरम्। एर्वारुकाद्यपि रूक्षं तुंबं त्वतिशयेनेत्यर्थः। तथा ग्राहि। पूर्वाणि तु सामान्यगुणोक्त्या भेदोन्येव। चरकमुनिमतानुसारिणस्त्वेवमाचक्षते। तुंबं रूक्षतरं कालिंगैर्वारुचिर्भटं ग्राहीति। कालिंगं कर्चरम्। एर्वारुः कर्कटिका। चिर्भटं डंगरं मालवेषु प्रसिद्धमतिप्रसिद्धं जालंधरादिषु। एतच्च बालमसंपूर्णरसादि पित्तहरं शीतवीर्यं च। अतो बालाद्विपरीतं पक्वं पित्तकरमुष्णवीर्यं चेत्यर्थः। सुश्रुतेनोक्तम्। नीलं यत्त्रपुसं बालं वृष्यं पित्तहरं मतम्। तत्पांडुकफकृज्जीर्णमम्लपित्तकरं स्मृतम्।

शीर्णवृंतं तु सक्षारं पित्तलं कफवातजित्।
रोचनं दीपनं हृद्यमष्ठीलानाहनुल्लघु ॥ ८९ ॥

शीर्णवृंतं कर्चरमीषत्क्षारं पित्तलं कफवातघ्नं च। रुचिकरमग्निदीप्तिकृत्। हृद्यमष्ठीलानाहंच हंति लघु च। घनाष्ठीलोपमो ग्रंथिरष्ठीलोर्ध्वमसमुन्नतइत्यष्ठीलालक्षणम्। साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशम्। ऊर्ध्वाधोवातरोधेन तमानाहं प्रचक्षत इति।

मृणालबिसशालूककुमुदोत्पलकंदकम्।
नंदीमाषककेलूटशृंगाटककशेरुकम् ॥ ९० ॥
क्रौंचादनं कलोड्यं च रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु।

मृणालादि रूक्षं संग्रहणं शीतवीर्यं गुरु च। मृणालं द्विविधं सूक्ष्मं स्थूलं च। तत्र सूक्ष्मं मृणालमितरद्बिसम्। शालूकं पद्ममूलम्। कुमुदकंदम्। कुमुदं शशिप्रियम् उत्पलकंदकं रक्तोत्पलकंदम्। नंदी तुंडेरिका। माषको वास्तुलः। केलूटं हिस्मैकसंज्ञमुदुंबरभेदः। शृंगाटकं त्रिकोणाकृति जलोद्भवं कंदम्। कसेरुकं मागधम्। क्रौंचादनं तंभेदम्। कलोड्यं पद्मबीजम्।

कलंबनालिकामार्षकुटिंजरकुतुंबकम् ॥ ९१ ॥
चिल्लीलट्वाकलोणीकाकुरूटकगवेधुकम्।
जीवंतझुंझ्वेडगजयवशाकसुवर्चलम् ॥ ९२ ॥
आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लक्ष्मणम्।

स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ ९३ ॥
शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम् ॥ ९४ ॥

कलंबादिकं मधुरं किंचिल्लवणं वातश्लेष्मकरं गुरु च शीतवीर्यं मूत्रं पुरीषंच विसृजति बहिः क्षिपति । विष्टभ्योदरप्रदेशे पिंडीभूय जीर्यति परिणमति । प्रायोग्रहणं किंचिदेषां मध्ये नैवंस्वरूपमिति ज्ञापनार्थम् । कलंबं कदंबः । नालिका दीर्घनालरूपा कलंबुसंज्ञा । मार्षो गंधारिका । कुटिंजरं ताम्रमूलकम् । कुतुंबको द्रोणपुष्पी । चिल्ली पृथुपत्रं यवशाकं कुमाँमसंज्ञम् । लट्वाको गुग्गुलुकः । लोणीका लोणारः । कुरूटकः स्थितिवारकः । गवेधुकं तृणधान्यविशेषः । जीवंतो बृहद्रांधारम् । झुंझुर्झुझुरुकः । एडगजः प्रपुन्नाटः । यवशाकं हृद्यपत्रा चिल्ली । सुवर्चला रविभक्ता । आलुकानि च सर्वाणि नानाविधानि रक्तालुकमधुकालुकादिभेदेन । सूप्यानि मुद्गराजमाषादिपत्राणि । लक्ष्मणं मधुयष्टिका । एतच्च सर्वं स्विन्नं निष्पीडितरसमतिबहुस्नेहं च नात्यपथ्यम् । सुश्रुते चोक्तम्। संस्कृतं वेसवारेण सस्नेहं शाकमिष्यते। राजिकासक्तुभक्तादिसंस्कारं चानुवर्त्तते ।

लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ।

लघुपत्रा या चिल्ली यवशाकविशेषः सा तु वास्तुकसमा गुणैर्मता ।

तर्कारीवरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ॥ ९५ ॥

तर्कारी अरणीका । वरणो मालः । समाहारेण तयोर्द्वंद्वः । एतत्स्वादु किंचित्तिक्तं कफवातघ्नं च ।

वर्षाभ्वौ कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकम् ।
दीपनं भेदनं हंति गरशोफकफानिलान् ॥ ९६ ॥

वर्षाभ्वौ पुनर्नवे तथा कालशाकं किंचित्क्षारं रसे च कटुतिक्तं वन्हिदीपनं भेदनं गरादींश्च हरति । कटिल्लो वर्षाभूः स च प्रागुक्त-

गुणः । तथा च निघंटुः । पुनर्नवा विशाखश्च कठिल्लः सासिनाडिका । वृश्चिकः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्रः कठिल्लकः । पुनर्नवा परः क्षुद्रः सद्यो मंडलपत्रकः । श्वेतमूलो वर्षकेतुर्मदा वर्षाभुरुच्यत इति ।

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरिबिल्वांकुराः सराः ।

चिरिबिल्वः पूतिकरंजस्तस्यांकुरा वह्निदीपनाः कफवातघ्नाः सराश्च।

शतावर्यंकुरास्तिक्ता वृष्या दोषत्रयापहाः ॥ ९७ ॥

शतावर्या अंकुराः प्ररोहास्तिक्तरसा वृष्याः शुक्रकृतस्त्रिदोषघ्नाश्च ।

रूक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः ।

वंशकरीरो वंशांकुरो रूक्षो विदाही वातपित्तकृत् ।

पत्तूरो दीपनस्तिक्तः प्लीहार्शःकफवातजित् ॥ ९८ ॥

पत्तूरो दीपनस्तिक्तरसः प्लीहादिजित् । पत्तूरो मत्स्याक्षकः ।

कृमिकासकफोत्क्लेदान् कासमर्दो जयेत्सरः ।

कासमर्दस्सरः कृम्यादींश्च नाशयति । उत्क्लेदः स्रोतसां मालिन्येनार्द्रत्वम् ।

रूक्षोष्णमम्लं कौसुंभं गुरु पित्तकरं सरम् ॥ ९९ ॥

कुसुंभशाकं रूक्षमुष्णवीर्यमम्लं गुरु पित्तकृत्सरं च ।

गुरूष्णं सार्षपं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत् ।

सार्षपं शाकं गुरूष्णवीर्यम् । तथा शकृन्मूत्रं च बध्नाति । त्रिदोषकृच्च । संग्रहे तु सक्षारत्वमस्योक्तम् । तत्पाठोहि । सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं च गुरु सार्षपमिति । सुश्रुतेन चोक्तम् । कफघ्नं सार्षपं शाकमाहुरं शाकमेव चेति ।

यद्बालमव्यक्तरसं किंचित्क्षारं सतिक्तकम् ॥ १०० ॥
तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ।
गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगलामयान् ॥ १०१ ॥
स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च

यन्मूलकमव्यक्तरसमस्फुटस्वादं तथा किंचित्क्षारमीषत्क्षारगुणयुक्तं कार्यतोनुमीयमानं तथा सतिक्तमीषत्तिक्तकं रसनेंद्रियस्य किंचिदुद्वेजकं तन्मूलकं दोषाणां हरं दोषहरं नान्यावस्थम् । बालं मूलकं दोषहरमित्यनेनास्य विशिष्टा बालावस्था दोषहरत्वेन नियम्यते । न सर्वं बालावस्थं दोषहरमपित्वीदृग्रूपमित्यर्थः । अन्ये तु दोषहरमित्यत्र समासं कृत्वा वातश्लेष्मघ्नत्वमेवास्य प्रतिजानते । यतः किंचिदुष्णवीर्यत्वात्पित्तकरत्वमस्यास्त्येव । किंचित्तिक्तरसोपेतत्वेन पित्तकर्तृत्वमस्य व्याहर्तुं न युक्तम् । वक्ष्यति हि । रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान् व्यपोहतीति । एवं चैतन्मूलकं वातश्लेष्मघ्नमेव युक्तं न तु पित्तघ्नं चेति । तेषामभिप्रायः । एतच्च मूलकं गुल्मादीन्नियच्छति । पीनसांश्चेति चशब्दः समुच्चये । अन्यानप्येवं प्रायशो रोगान्नियच्छतीति । सुश्रुतस्तु । सर्वदोषहरा लघ्वी कंठ्या मूलकपोतिकेति यद्भेदांतरं ब्रूते तदप्यत्रैव बालमूलकलक्षणेऽन्तर्भूतमिति तंत्रकृतेह पृथङ्नोक्तम् ।

महत्पुनः ।
रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ॥ १०२ ॥
गुर्वभिष्यंदि च

अव्यक्तरसादिलक्षणावस्थां विहाय यावद्व्यक्तरसाद्यवस्थं तत्संपद्यते ततोनंतरं क्रमेण रसविपाकयोः कटुकमुष्णवीर्यं तन्मूलकं महद्वृद्धं त्रिदोषकृद्गुर्वभिष्यंदि च भवति । वृद्धस्य च मूलकस्यानेका अवस्थाः संभवंति । तत्र चास्याद्यावस्थायां किंचित्त्रिदोषकृत्वमंत्यावस्थायामतिशयेन त्रिदोषकृत्त्वं वेद्यम् । संग्रहे त्वस्य स्वादुविपाकित्वमुक्तम् । तत्पाठे महत्पुनः । रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृदिति । तच्चामविषम् ।

स्निग्धस्विन्नं तदपि वातजित् ।

अपिशब्द एवार्थे । तदेव महन्मूलकं स्निग्धस्विन्नं वातजित् । स्निग्धं च तत् स्विन्नं च स्निग्धस्विन्नम् । नत्वस्निग्धस्विन्नमात्रमित्यर्थः ।

वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वम्

सर्वं बालं वृद्धं च मूलकं शुष्कं सद्वातश्लेष्महरम् ।

आमं तु दोषलम् ॥१०३॥

आमं तु पुनर्मूलकं हरितकत्वेन यद्वक्ष्यते तद्दोषलम् । सर्वमित्यत्रायत्नकृतेन संबंधेन संबध्यते । तेनादोषलस्य बालस्याप्यामस्य दोषलत्वं न तु वृद्धस्यैवेत्यर्थः । मूलकं नीलकंठापरसंज्ञम् ।

कटूष्णो वातकफहा पिंडालुः पित्तवर्द्धनः ।

पिंडालुः कटुको रसे वीर्ये चोष्णो वातकफघ्नः पित्तकरश्च ।

कुठेरशिग्रुसुरससुमुखासुरिभूस्तृणम् ॥ १०४ ॥
फणिज्जार्जकजंबीरप्रभृति ग्राहि शालनम् ।
विदाहि कटु रूक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ॥ १०५ ॥
दृक्शुक्रकृमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्लेशकरं लघु ।

कुठेरादि शालनं ग्राहि विदाहि कटुकं रसपाकयोरूक्षमुष्णवीर्यं हृद्यमग्निदीपनं च । तथा दृगादिहृत् तीक्ष्णम् । तथा दोषान्वातादीनुत्क्लेशयति कोपयति स्थानाच्चालयति दोषोत्क्लेशकरं लघु च । शालनमवदंशो येन सहान्नं भोक्तुं युज्यते । कुठेरो वैकुंठः । शिग्रुः फलपत्रकः । सुरसः कृष्णतुलसी। सुमुखः कटुपत्रकः। आसुरी राजिका । भूस्तृणं गुह्यबीजकम्। फणिज्जको मरिचकस्तीक्ष्णगंधः प्रकीर्तितः। आर्जकः खरपत्रकः। जंबीरः करपत्रकः। प्रभृतिशब्देन संग्रहोक्ता गृह्यंते। धान्यतुंबरुसालेययवानीशृंगवेरकाः। पर्णाशो गृंजनोऽजाजी कंडीरं जलपिप्पली। फणिज्जार्जकजं-

वीरं खराश्वा कालमालिका। दीप्यकः क्षवकृद्दीपिवस्तगंधादिवद्धविडिति। तंत्रांतरे चोक्तम्। कटुतिक्तरसा शीता कफपित्तविनाशनी। विपाके मधुरा लघ्वी तस्करांगुलिका स्मृतेति।

हिध्मकासश्रमश्वासपार्श्वरुक्पूतिगंधहा ॥ १०६ ॥
सुरसः

सुरसो हिध्मादिघ्नः पूतिगंधं दौर्गंध्यं सौरभ्योत्पादनाद्धंति।

सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा।

सुमुखः कटुपत्राख्यः किंचिद्विदाही गरशोफौ च हंति।

आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ॥ १०७ ॥

आर्द्रिका आर्द्रधानिका तिक्तमधुरा मूत्रकरी पित्तं च न करोति।

लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरसः सरः।
हृद्यः केश्यो गुरुर्वृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः ॥१०८॥
किलासकुष्ठगुल्मार्शोमेहक्रिमिकफानिलान्।
सहिध्मपीनसश्वासकासान् हंत्यस्रपित्तकृत् ॥ १०९ ॥

लशुनोतितीक्ष्णोत्युष्णवीर्यः।कटुपाकरसः सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासादीन् हंति रक्तपित्तंच करोति। किलासं श्वित्रम्। कंदस्यैवायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः। पत्रमध्ययोर्मधुरत्वाद्भृशोष्णत्वानुपपत्तिः। तथा चोक्तं संग्रहे। पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छिलः। तीक्ष्णोष्णो लशुमः कंद इति।

पलांडुस्तद्गुणन्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तलः।
कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदेभ्यवहृतौ तथा ॥ ११० ॥

पलांडुर्धवलाक्षकाख्यस्तद्गुणन्यूनस्तस्य रसोनस्य गुणास्तद्गुणास्तैर्हीनो लशुनात्किंचिद्धीनगुण इत्यर्थः। तथा श्लेष्मलो नातिपित्तं च करोति।ननु लशुनवत्कफघ्नोतिपित्तकृच्च। कफवातार्शसां स्वेदे भक्षणे च प्रभावात्पथ्यः।

तंत्रांतरेऽन्योऽप्युक्तो यथा। स्निग्धो रुचिष्यः स्थिरधातुकारी बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च। स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलांडुरुक्तइति।

तीक्ष्णो गृंजनको ग्राही पित्तिनां हितकृन्न सः।

गृंजनकस्तीक्ष्णो ग्राही पित्तिनामहितश्च।

दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः॥ १११॥
विशेषादर्शसां पथ्यः

सूरणो नाम कंदविशेषो दीपनो रुच्यः श्लेष्मघ्नो विशदो लघुरर्शसामतिपथ्यश्च।

भूकंदस्त्वतिदोषलः।

भूकंदः स्फोटाख्यः प्रावृडुद्भवः प्रसिद्धएव। सचात्यर्थं दोषलः।

पत्रे पुष्पे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात्॥ ११२॥

पत्रादीनां यथोत्तरं क्रमाद्गुरुत्वम्। तेन पत्रशाकमपेक्ष्य पुष्पशाकं गुरु ततः फलशाकं ततो नालशाकं ततोपि कंदशाकमिति। एवं हारीतकेष्वपि गुरुत्वं वेद्यम्।बाहुल्येन चैतदुक्तम्। मूलके हि वैपरीत्यं दृश्यते। तथा हि। मूलकस्य हि कंदे लघुत्वम्। अतएव मुनिरप्याह। मूलके तु विपर्यय इति। शाकानां हारितकानां च येषामिह पर्याया नोक्तास्तेषां सद्वैद्येभ्योवगंतव्याः।
अथ वरावरत्वं निर्द्धारयति।

वरा शाकेषु जीवंती सर्षपास्त्ववराः परम्।

शाकेषु मध्ये जीवंती वरा सर्षपाः पुनरवराः। इति शाकवर्गः।
फलानामाहारकाले शाकेभ्योल्पोपयोगित्वाच्छाकवर्गादनंतरं फलवर्ग उच्यते। खरनादेप्युक्तम्। भुक्तावसाने फलं भुज्यत इति फलवर्गोभिधीयतइत्याह।

द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविट् ॥ ११३॥
स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ।
निहंत्यनिलपितास्रतिक्तास्यत्वमदात्ययान् ॥ ११४ ॥
तृष्णाकासश्रमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ।

फलेषूत्तमा फलोत्तमा गोस्तनीपर्याया द्राक्षा सा वृष्यादिगुणयुक्ता । सकषाया ईषत्कषाया । अनिलादीन् क्षयांतान् हंति । उदावर्त्तहरत्वं चरकमुनिनाऽस्या उक्तं तच्च स्निग्धत्ववृष्यत्वसृष्टविण्मूत्रत्वेनेहोक्तप्रायम् । अभ्यासाच्च द्राक्षाणां गुणहीनत्वं देशाद्यनुरोधात्कल्प्यम् ।

उद्रिक्तपित्तान् जयति त्रीन् दोषान् स्वादु दाडिमम् ॥११५॥
पित्ताविरोधि नात्युष्णमुष्णं वातकफापहम् ।
सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ॥ ११६ ॥

उद्रिक्तमतिरिक्तं पित्तं येषां तांस्तथाविधान् त्रीन् दोषान् मधुरं दाडिमं जयति। मधुरस्य पूर्वकथनं प्राधान्यख्यापनार्थम्। पित्तेत्यादि। अम्लं दाडिमं पित्ताविरोधि न पित्तं कुरुते न च पित्तं शमयति । अतएवैतद्वातकफापहमुक्तम् । सर्वं मधुरमम्लं च यद्दाडिमं तत् हृद्यादिगुणसंयुक्तम् । मुनिनातूक्तम् । रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तुतत्पित्तानिलकोपनमिति ।

मोचखर्जूरपनसनालिकेरपरूषकम् ।
आम्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ॥ ११७ ॥
सौवीरबदरांकोल्लफल्गुश्लेष्मातकोद्भवम् ।
वातामाभिषुकाक्षोडमुकूलकनिकोचकम् ॥ ११८ ॥
उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलम् ।
दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ११९ ॥
स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टंभि कफशुक्रकृत् ॥

मोचादिप्रियालांतं बृंहणत्वादियुक्तम् । मोचं कदलीफलम् । नालिकेरं रामफलाख्यम् । परूषको मृदुफलः। आम्रातः कपिचूडः । तालमूँलः । काश्मर्यं काश्मरीफलम् । राजादनं क्षीरशुक्तम् । सौवीरबदरं कर्णिकाबदरम् । अंकोल्ल इति बिल्वः। फल्गुः काकोदुंबरिका । श्लेष्मातकं शेलुः ।

अभिषुकं स्याराटम् । आक्षोडं स्नेहफलाख्यम्। मुकूलकं दंतीफलम्। नि-कोचनं सरलफलम्। उरुमाणं स्निग्धफलम्। प्रियालं सन्नतरुः।

फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम्। १२० ॥
शकृन्मूत्रविबंधघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनम्।
वातामाद्युष्णवीर्यंतु कफपित्तकरं सरम्॥ १२१ ॥
परं वातहरं स्निग्धमनुष्णं तु प्रियालजम्।
प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः॥ १२२ ॥
कोलमज्जा गुणैस्तद्वत्तृट्छर्दिकासजिच्च सः।

तालस्येदं तालं फलं पित्तकारि।काश्मर्यजं फलं सरं शीतवीर्यादिगुणयु-क्तम्।मधूकबदरयोरपि विशेषांतरमुक्तं संग्रहे।मधूकजमहृद्यं तु बदरं सरणा त्मकमिति।वातामादीनां ग्रहणं गुणविशेषप्रदर्शनार्थम्। निर्द्धारितेतु विशेषे-वातामादिकमुष्णवीर्यं कफपित्तकरं सरमतिशयेन वातघ्नं स्निग्धंच।आदिश-ब्देनाभिषुकादीनां ग्रहणम्।प्रियालजातं प्रियालजं फलमनुष्णवीर्यम्।तुर्विशेषे। विशेषस्तुं शीतवीर्यत्वमेव। शेषं बृंहणादि सर्वं समानम्। प्रियालमज्जाअस्थ्य-भ्यंतरं मधुरादिगुणयुक्तम्। बदरमज्जा गुणैस्तद्वत् प्रियालमज्जावत्तृडादिजि-च्च। तंत्रांतरे चोक्तम्। बैभीतको मदकरः कोलानां पित्तनाशनः। तथा तालखर्जूरादीनां मस्तकमज्जानः स्वादुपाका वृष्याः शीतवीर्याश्चेति सुश्रुतो-ऽपठत्।

पक्कं सुदुर्जरं बिल्वं दोषलं पूतिमारुतम्॥ १२३ ॥
दीपनं कफवातघ्नं बालं ग्राह्युभयं हि तत्।

बिल्वं पक्कं सुदुर्जरं पूतिमारुतं च दुर्गंध्यपानवातकृद्भवति। बा-लमसंपूर्णमनुपचितं बिल्वं दीपनं कफवातघ्नम्। उभयमामं पक्कं च ग्रा-हि मूत्रपुरीषादेः संग्रहणम्।

कपित्थमामं कंठघ्नं दोषलं दोषघाति तु ॥१२४ ॥
पक्कं हिध्मावमथुजित्सर्वं ग्राहि विषापहम्।

आमं कपित्थं कंठं हंति दोषलं त्रिदोषकृत्। पक्कं कपित्थं दोषघ्नं हि-

कार्च्छर्दिहरम्। सर्वमामं पक्कं च कपित्थं ग्राहि विषापहं च। आमकपित्थस्य कषायत्वं कंठघ्नत्वेनैवोदितम्। अम्लत्वं चाम्लवर्गमध्ये पाठादवगंतव्यम्। पक्कस्य च मधुरत्वं सुप्रसिद्धमितीहैतन्नोक्तम्। तथा आमकपित्थगुणकथनेन तथाविधानि कषायाम्लस्वभावानि विविधानि कपित्थानि सदैवामकपित्थगुणानि वेद्यानि । पक्ककपित्थगुणकथनेन च तथाविधानि माधुर्यानुविद्धानि सदा पक्कगुणानि वेद्यानि ।

जांबवं गुरु विष्टंभि शीतलं भृशवातलम् ॥१२५॥
संग्राहि मूत्रशकृतोरकंठ्यं कफपित्तनुत् ।

जांबवं गुर्वादिगुणयुक्तं मूत्रशकृतोश्च संग्रहणं कंठाय च हितं न कफपित्तजिच्च। जांबवमिति फलार्थे जंब्वावेत्यण् ।

आम्रस्य ह्यवस्यस्याप्युपयोगदर्शनात्तथैव गुणानाह ।

वातपित्तास्रकृद्बालं बद्धास्थि कफपित्तकृत् ॥ १२६ ॥
गुर्वाम्रं वातजित्पक्कं स्वाद्वम्लं कफशुक्रकृत् ।

वातेत्यादि । आम्रमिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । आम्रं चूताख्यं बालं सद्वातपित्तास्रकृत् । बद्धास्थि संजातास्थि कफपित्तकृत् । पक्कमाम्रं गुरु वातजित् । मधुराम्लं कफशुक्रकृत्। संग्रहे सहकारस्य गुणा उक्ताः । यथा। सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचन इति ।

वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्महरं लघु ॥१२७ ॥

वृक्षाम्लं ग्राह्यादिगुणैर्युक्तम्। वातश्लेष्महृल्लघु च। कोशाम्रं च किंचिदेतस्मान्न्यूनगुणं ज्ञेयम्। तथा च संग्रहे । वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु रोचनदीपनम् । वातश्लेष्महरं किंचिदूनं कोशाम्रजं तत इति ।

शम्या गुरूष्णं केशघ्नं रूक्षं पीलु तु पित्तलम् ।
कफवातहरं भेदि प्लीहार्शःकृमिगुल्मनुत् ॥ १२८ ॥
सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तत्रिदोषजित् ।

फलापेक्षया षष्ठी । शम्याः फलं गुरु । उष्णवीर्यं केशघ्नं रूक्षं च।

पीलुफलं च पित्तलं यावद्गुल्मनुत्। सतिक्तमीषत्तिक्तं मधुरं च यत्पीलु तन्नात्युष्णं त्रिदोषजिच्च।

मातुलुंगस्य त्वङ्मांसकेसराणां पृथगुपयोगदर्शनात्पृथगेव गुणानाह।

त्वक्तिक्तकटुका स्निग्धा मातुलुंगस्य वातजित्॥१२९॥
बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु।
लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान्॥ १३०॥
आस्यशोषानिलश्लेष्मविबंधच्छर्द्यरोचकान्।
गुल्मोदरार्शःशूलानि मंदाग्नित्वं च नाशयेत्॥ १३१॥

बीजपूरकस्य त्वक्तिक्ता कटुका रसे स्निग्धा वातघ्नी च। खरनादस्त्वाह। त्वग्मातुलुंगात्कटुका गुर्वी वातप्रकोपनीति। चरकेप्युक्तम्। गुर्वी त्वगस्य कटुका मारुतस्य च नाशनीति। एतन्मतानुसारिणस्त्वत्रैव पाठं पठंति। त्वक्तिक्तकटुका स्निग्धा मातुलुंगस्य वातकृदित्यकारप्रश्लेषात्। मांसं केसरादर्वाग् बृंहणं मधुरं वातपित्तहृद्गुरु च। तस्य मातुलुंगस्य केसरं तत्केसरं लघु। तथाऽर्शआदीन् मंदाग्नित्वांतान्नाशयेत्।

भल्लातकस्य त्वग्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलम्।
तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवातहरं परम्॥ १३२॥

त्वक् च मांसं च त्वग्मांसं भल्लातकसंबंधि बृंहणं मधुरं शीतलं च। तस्य भल्लातकस्यास्थि तदस्थि अग्निसमं तीक्ष्णत्वादग्निवत्स्फोटककर्तृत्वात्। अथवा ऽग्निश्चित्रकस्तस्य गुणदोषकर्तृतया तुल्यं भल्लातकास्थीति। तथा मेधायै हितमिति। कफवातघ्नम्।

स्वाद्वम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवतं गुरु।
रुच्यमत्यग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकम्॥ १३३॥

पालेवतं रैवतकाख्यं द्विधा। कथं द्विःप्रकारमित्याह। स्वादु अम्लं च। तत्तु यथासंख्येन शीतमुष्णं च। तथा द्वयमपि गुरु रुच्यमत्यग्निश-

मनं च। अथवा यथासंभवं संबंधो मधुरं गुर्वत्यग्निनाशनं च। अम्लं रुच्यमिति। मधुरमारुकं रुच्यं हृद्यं भवति।

अपक्वस्यैवैते गुणा वेद्याः। यस्मादाह।

पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दोषलम्।

पक्वं च द्रागेव परिणामं याति। किंचिदुष्णवीर्यं किंचिद्गुरु किंचिद्दोषलमपथ्यम्। निघंटावुक्तम्। आरुकं वीरसेनं च वीरावीरारुकं तथा। विद्याज्जातिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुकम्।

द्राक्षापरूषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदम्॥ १३४॥
गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं सरं च करमर्दकम्।

द्राक्षापरूषकं करमर्दकं चार्द्रमशुष्कमपक्वमम्लं सत्पित्तश्लेष्मकरं गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं सरं चेति। करमर्दकं सुषेणमम्लम्।

तथाम्लं कोलकर्कंधूलकुचाम्रातमारुकम्॥ १३५॥
ऐरावतं दंतशठं सतूदं मृगलिंडिकम्।
नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम्॥ १३६॥

कोलादिकं मृगलिंडिकांतं तथा तद्वचेत्यम्लद्राक्षादिवद्गुणैर्ज्ञेयमित्यर्थः। कर्कंधूर्ह्रस्वबदरी। लकुचं लिकुचम्। आरुकस्याम्लकस्यैवैते गुणा ज्ञेयाः। मधुरस्य हि विशेषेण पूर्वमुक्ता एव गुणाः। तथा ऐरावतादि नात्युष्णं पित्तं करोति। ऐरावतं नागरंगम्। दंतशठं जंबीरम्। तथा सतूदं मृगलिंडिकं च। तथा करमर्दकं पक्वं शुष्कं च नात्यर्थपित्तकरम्।

दीपनं भेदनं शुष्कमम्लीकाकोलयोः फलम्।
तृष्णाश्रमक्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः॥ १३७॥

अम्लीकाफलं कोलफलं च शुष्कं सद्दीपनं भेदनं तृष्णादिनाशनं लघु कफवातयोश्च पथ्यम्।

फलानामवरं तत्र लकुचं सर्वदोषकृत्।

फलानां सर्वेषां मध्ये लकुचमप्रधानं त्रिदोषकरम्। चरकमुनिस्त्वस्य पित्तश्लेष्मकृत्त्वमेवानुजज्ञे । तत्पाठे । हिक्कार्शसां हितः । वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात्कर्पटकीफलम् । मधुराण्यतिपाकानि वातपित्तहराणि च । अश्वत्थोदुंबरप्लक्षन्यग्रोधानां फलानि तु । प्राचीनामलके चैव दोषघ्नं सरुहाणि च । इंगुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित्। सुश्रुतेनोक्तम्। सुगंधि मधुरं स्निग्धं लवलीफलमुच्यते। वृक्षाम्लाल्पांतरगुणं कोशाम्रफलमुच्यत इति ।

संप्रति यादृशं फलं शाकं च संपाद्यं तदुपदिशन्नाह ।

हिमानिलोष्णदुर्वातव्याललालादिदूषितम् ॥ १३८ ॥
जंतुजुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्तवम् ।
अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयापि च ॥ १३९ ॥
धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलम् ।
असंजातरसं तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ १४० ॥
प्रायेण फलमप्येवं तथामं बिल्ववर्जितम् ।

दूषितशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । धान्यं केदारस्थं हिमेन दूषितं त्यजेत् । तथा अनलेन प्रवृद्धेन दूषितं तथा उष्णेनातपादिना दुर्वातेन पुरोवातादिना तथा व्यालानां सर्पादीनां लालया दूषितं त्यजेत् । आदिग्रहणेन शवकोथमूत्रपुरीषादीनां ग्रहणम् । तथा जंतुभिः कृम्यादिभिर्जुष्टं सेवितम् । जलेमग्नमाशिखं बुडितम् । अभूमौ विपरीतभुवि जातमभूमिजम् । या यस्योचिता भूमिस्ततोऽन्या विपरीता । अनार्तवमप्राप्तसमयम् । यस्मिन्नृतौ यस्योत्पत्तिः प्रसिद्धा ततो ऽन्यस्मिन् जातमित्यर्थः । तल्लक्षणं रसादीनामपरिपूर्णत्वेन विज्ञेयम् । अन्येन च विजातीयेन धान्येन संयुतम् । यथा रक्तशालिर्यवकेन सह विरुध्यते। तथा मुद्गो माषेण । एवं शूकधान्यं विजातीयेन शूकधान्येन । तथा शिंबीधान्यं शिंबीधान्येन विजातीयेन सह विरुद्धं त्यजेत् । केचिच्छूकधान्येन सह विरुद्धमिति वर्णयंति। अन्येतु जीर्णं नवेन मिश्रितमन्यधान्ययुतमिति ब्रुवते । केदारगतं जीर्णतया ऽतिपुराणत्वेन हीनवीर्यं नष्टशक्ति । एवं विधं धान्यं त्यजेत् । तथा शाकमपि त्यजेत्। कीदृशम् । रूक्षसिद्धं

निःस्नेहसिद्धमित्यर्थः।अथवा रूक्षेण कांजिकादिना सिद्धं रूक्षसिद्धम्।अकोमलं जठरे ऽसंजातरसमपरिपूर्णरसस्वरूपमित्यर्थः। तद्वच्छुष्कं तथैव शुष्कशाकमप्यसंजातरसं त्यजेत्। अन्यत्र मूलकात् शुष्कमूलकं भजेदेव। प्रायेण फलमप्येवंविधं त्यजेत्। प्रायोग्रहणं द्राक्षापरूषकादीनां शुष्काणामपि पथ्यत्वादत्याज्यत्वज्ञापनार्थम्। तथा आममसंप्राप्तपाकं फलं त्यजेदिति वर्तते। किं सर्वं नेत्याह। बिल्ववर्जितम्। बिल्वं त्वाममपि पथ्यत्वान्न त्यजेदेवेत्यर्थः। इति फलवर्गः।

फलवर्गादनंतरं विविधौषधवर्गारंभः।प्रायेणास्याहारोपयोगित्वात्तत्रापि लवणानां पूर्वमुपन्यासो युक्तः सुतरामुपयोगित्वादित्याह।

विष्यंदि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः॥ १४१॥
वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत्।

सर्वं लवणं विष्यंद्यादिगुणयुक्तं विदुर्जानंति सद्वैद्या इति शेषः। विष्यंदयति तच्छीलं विष्यंदि। स्त्यानस्य कफादिसंघातस्य विलीनविग्रहतामुत्पादयतीत्यर्थः। सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि। सृष्टं मलं मूत्रपुरीषादि येन तत्सृष्टमलम्। तथा वातापहम्। पाकि अन्नव्रणादीनां पाककारि। तीक्ष्णममृदु मरीचादिवत्। उष्णमुष्णवीर्यम्। रोचनं रुचिकृत् तथा कफपित्तकृत्।

इति सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषमाह।

सैंधवं तत्र सस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत्॥ १४२॥
लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम्।

तत्र तेषु लवणेषु मध्ये सैंधवं सस्वादु ईषन्मधुरं वृष्यं हृद्यं त्रिदोषघ्नं तथा किंचिदुष्णं दृष्टेः पथ्यं किंचिद्विदाह्यग्निदीपनं च। सामान्यगुणाश्च विष्यंदिसूक्ष्मसृष्टमलत्वरोचनान्यस्य संत्येव।

लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगंध्युद्गारशोधनम्॥ १४३॥
कटुपाकं विबंधघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम्।

सौवर्चलं लघु हृदयाय हितं सुगंधि उद्गारं शोधयति। दुष्टं सच्छुद्धं-

करोति। कटुपाकं च। तथा विबंधिस्रोतसां हितं विबंधघ्नम्। अग्निदीप्तिरु-
चिकृत्।

ऊर्ध्वाधः कफवातानुलोमनं दीपनं विडम् ॥ १४४ ॥
विबंधानाहविष्टंभशूलगौरवनाशनम्।

विडं तदूर्ध्वमधश्च कफवातादीननुलोमयति। तथा दीपनं विबंधा-
दिघ्नं च।

विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्द्धनम् ॥ १४५ ॥

सामुद्रं विपाके मधुरं गुरु कफवर्द्धनं च।

सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदम्।

भूमिमुद्भिद्य यद्भवति तदौद्भिदमीषत्तिक्तं कटु क्षारं तीक्ष्णमुत्क्ले-
दि च दोषोत्क्लिष्टकरम्।

कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गंधवर्जिताः ॥ १४६ ॥

कृष्णे लवणे सौवर्चलगुणा लघुत्वादयो गंधेन वर्जिताः सौगंध्यरहिता-
स्त इतिशेषः।

रोमकं लघु पांसूत्थं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु।

रोमकं लवणं लघु पांसूत्थं शिरालवणमीषत् क्षारं श्लेष्मलं गुरु च।

लवणानां प्रयोगे तु सैंधवादीन् प्रयोजयेत् ॥ १४७ ॥

लवणनां प्रयोगे सैंधवमादि कृत्वा प्रयोजयेत्। अन्यत्र प्रदेशे लवणा-
नि द्वित्राणि त्रिचतुराण्येव यत्र युज्यंते तत्र सैंधवमादि कृत्वा प्रयोज्या-
नि। यथा हिंग्वादिचूर्णे द्विबक्लित्युक्तम्। तत्र सैंधवसौवर्चले प्रयोज्ये।
यत्र त्रयाणां प्रयोगस्तत्र सैंधवसौवर्चलबिडादि। एवमौद्भिदादीनां लवणव-
र्गे पठितानामन्यत्रापि वेद्यम्। स्वरनादे चोक्तम्। सैंधवं सारकं पाक्यं-
सौवर्चलमथौद्भिदम्। पूर्वं पूर्वं गुणोत्कृष्टमौष्ण्यं चैषां यथोत्तरमिति।

गुल्महृद्ग्रहणीपांडुप्लीहानाहगलामयान् ।
श्वासार्शःकफकासांश्च शमयेद्यवशूकजः ॥ १४८ ॥

यवशूकजो यवक्षारो गुल्मादीन् शमयति ।
संप्रति स्वर्जिकाक्षारादीनामपि गुणानाह ।

क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिल्लघुः ।
पित्तासृग्दूषणः पाकी च्छेद्यहृद्यो विदारणः ॥१४९॥
अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजः केशचक्षुषाम् ।

क्षारः सर्वश्च परममतिशयेन तीक्ष्णोष्णः कृमिजिल्लघुश्च। पित्तासृजी दूषयति । पाकी पाककारी । छेदी मेदःश्लेष्मादिग्रंथिघ्नः। अहृद्यो हृदयाय न हितः। विदारणः पक्वगंडादीनाम्। कटुलावण्याच्छुक्रादीनामपथ्यः।

हिंगु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥ १५० ॥
कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।

हिंगु वातादिघ्नं पित्तप्रकोपनं कट्वादिगुणयुक्तं च ।

कषाया मधुरा पाके रूक्षा विलवणा लघुः ॥ १५१ ॥
दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परा ।
उष्णवीर्या सरायुष्या बुद्धींद्रियबलप्रदा ॥ १५२ ॥
कुष्ठवैवर्ण्यवैस्वर्यपुराणविषमज्वरान् ।
शिरोक्षिपांडुहृद्रोगकामलाग्रहणीगदान् ॥ १५३ ॥
सशोषशोफातीसारमेदमोहवमिक्रिमीन् ।
श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहानाहगरोदरम् ॥ १५४ ॥
विबंधं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तंभमरोचकम् ।
हरीतकी जयेद्व्याधींस्तांस्तांश्च कफवातजान् ॥ १५५॥

हरीतकी कषाया कषायरसा। कषायरसत्वात्कटुविपाकित्वं प्राप्तमित्याह।मधुरा पाक इति।तथा रूक्षा।विलवणेति वचनं लवणं वर्जयित्वा शेषाः पंच रसा अस्याः संतीति वेदयति।नन्वेवं कषायेत्यनर्थकं यतः पंचस्वु रसेषु

लवणहीनेषु मध्ये कषायोनुप्रविष्ट एव। अस्त्येवैतत्। कषायेत्येतदति शयख्यापनाय। कषायो रसोस्या बाहुल्येनास्तीत्यर्थः। तथा च मुनिः। हरीतकीं पंचरसामुष्णां विलवणां शिवामिति। तथा लघुः। दीपन्यग्नेः। पाचन्यामादेः। मेध्या मेधायै हिता। वयस इत्यादि। कालकृता शरीरावस्था यौवनादिर्वयस्तस्य परमतिशयेन स्थापनी स्थिरीकरणी। उष्णेत्येतावतैवोष्णवीर्येत्यस्यार्थस्य लब्धत्वाद्वीर्यग्रहणमतिशयोष्णवीर्यत्वख्यापनार्थम्। सरा भेदनी। तथा आयुषे हिता। बुद्धिः वर्तमानार्थग्राहिणी प्रज्ञा। इंद्रियाणि चक्षुरादीनि। तेषां बलं प्रददाति या सैवम्। कुष्ठादीन् रोगान् जयति। स्वरनादे स्विवमभ्यधायि। स्वाद्वम्लभावात्पवनं कटुतिक्ततया कफम्। कषायमधुरत्वाच्च हंति पित्तं हरीतकी।

तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम्।

तथा हरीतक्या तुल्यं वर्तत इति तृतीयांताद्वतिः। हरीतकीसमानगुणमामलकमित्यर्थः। विशेषं त्वस्याह। अभयोष्णेदं शीतं शीतवीर्यं तथाऽम्लमम्लरसं पित्तघ्नं चेति। कृष्णात्रेयस्त्वामलकं त्रिदोषघ्नं चाख्यत्। यथा। अम्लभावाज्जयेद्वातं पित्तं माधुर्यशैत्यतः। कफं रूक्षकषायत्वादेवमेव त्रिदोषनुत्। सुश्रुतेपि त्रिदोषघ्नमुक्तम्। तद्ग्रंथो हि। चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम्। हंति वातं तदम्लत्वात्पित्तं माधुर्यशैत्यतः। कफं रूक्षकषायत्वात्फलेभ्योभ्यधिकं नु तदिति।

कटु पाके हिमं केश्यमक्षमीषच्च तद्गुणम्॥ १५६ ॥

अक्षं बिभीतकं पाके कटुकं शीतवीर्यं केशेभ्यो हितम्। तथेषत्तद्गुणं ताभ्यां हरीतकीधात्रीभ्यां समाना गुणा यस्य तत्तद्गुणं किंचिदक्षम्। ननु हरीतक्यादीनां स्थूलसूक्ष्मादिभेदेनानियतस्वरूपत्वात्कथमिवोपयोगः क्रियतामिति केचित्। तान् ब्रूमहे। अक्षं तावदत्र कर्षप्रमाणं ग्राह्यम्। तथा च धन्वंतरिराख्यत्। बिभीतकः कर्षफल इत्यादि। अन्वर्था हीयं संज्ञा। कर्षः कर्षप्रमाणं फलं यस्य स कर्षफल इति। तदेवं बिभीतकस्य फलं यत्कर्षप्रमाणं तद्ग्राह्यमित्यवतिष्ठते। हरीतक्या अपि प्रमाणं नियतमेव तंत्रांतरेप्युक्तम्। नचातिस्निग्धा घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथांभसि। निम-

ज्ञेया प्रशस्तत्वाद्गुणकृत्स्ना प्रकीर्तिता। नवादिगणयुक्तत्वं तथैकत्वं द्विकर्षता। हरीतक्याः फले येन तेनैतच्छ्रेष्ठमुच्यत इति। तदेवं द्विकर्षप्रमाणत्वं हरीतक्याः स्थितम्। धात्रीफलस्यापि युक्त्या नियतप्रमाणत्वमेव। तथा चोक्तं तंत्रांतरे। अभयैका प्रदातव्या द्वावेव तु बिभीतकौ। धात्रीफलानि चत्वारि त्रिफलेयं प्रकीर्तितेति। तदेवमामलकानामर्धकर्षप्रमाणत्वमवतिष्ठते। तस्मान्नियतप्रमाणत्वं त्रिफलायाः स्थितम्।

इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामयापहा।
रोपणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्रजित्॥ १५७॥

इयमीदृशी त्रिफला रसायनवरा चक्षूरोगघ्नी। रोपणी व्रणानाम्। त्वग्गदाः कुष्ठादयः। क्लेदो व्रणादीनां स्रावः। मेदश्चतुर्थो धातुः। मेहः प्रमेहः। कफः श्लेष्मा। अस्रं रक्तम्। तानि जयति या सेवम्।

सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम्।

दीपनरोचनमित्येतत्पर्यंतम्। त्वक् च पत्रं चैला चेति द्वंद्वैकवद्भावः। एतस्य नाम त्रिजातकं त्रिसुगंधमिति। एतत्त्रिजातकं केसरयुक्तं चतुर्जातकमित्युच्यते। तच्च पित्तप्रकोपित्वादिगुणम्।

पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रूक्षं दीपनरोचनम्॥ १५८॥
रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु।

पित्तप्रकोपि तीक्ष्णादिगुणयुक्तं रसे पाके च कटुकं मरिचं कफघ्नं लघु च। कटुकरसत्वेन लब्धे पाकग्रहणमतिशयार्थम्।

श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली॥१५९॥
सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः।
स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मश्वासकासापहा सरा॥ १६०॥
नतामत्युपयुंजीत रसायनविधिं विना।

आर्द्राऽशुष्का पिप्पली श्लेष्मला स्वादुरसा शीतवीर्या गुरुः स्नि-

ग्धा च। सापिप्पल्यत आर्द्रायाः पिप्पल्याः सकाशाद्विपरीता। शीतविपर्ययेणोष्णा गुरुविपर्ययेण लघुः। स्निग्धविपर्ययस्त्वत्र नास्ति स्निग्धेत्युक्तत्वात्। तथा वृष्या रसे कटुश्च। कटुरसत्वाच्च कटुपाकत्वं प्राप्तमित्याह। स्वादुपाका। तथा ऽनिलादीन् हंति सरा च। एवंविधामपि तां पिप्पलीमत्यर्थं न युंजीत रसायनविधिं विना। पिप्पलीं वर्द्धमानादिरसायनविधान एवातिशयेनोपयुंजीत।

नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबंधनुत्॥ १६१॥
रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित्।

नागरं शृंगबेरं दीपनादिगुणयुक्तम्। ग्राहि विड्विबंधकृत्। तथा हृद्यम्। विबंधनुत् स्रोतःशुद्धिकृत्।

तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत्॥ १६२॥
स्थौल्याग्निसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान्।

आर्द्रकं शुंठीसमानगुणमेव। एतच्च त्रयं मरीचपिप्पलीशुंठ्याख्यं त्रिकटुकसंज्ञं स्थौल्यादीन् जयेत्।

चविका पिप्पलीमूलं मरिचाल्पांतरं गुणैः॥ १६३॥

चविका पिप्पलीमूलं मरिचात् स्तोकविशेषगुणं गुणैर्भवति। कटुरसविपाकं कफघ्नं लघूष्णवीर्यं चेत्यर्थः। गुणशब्देन रसविपाकादयोपि तंत्रांतराद् गृह्यंते ननु पारिभाषिका एव गुरुलघ्वादयोऽव्याप्तिन्यायात्।

चित्रकोऽग्निसमः पाके शोफार्शःक्रिमिकुष्ठहा।

चित्रको दहनसंज्ञको ऽग्निसमः। पाके ऽत्यंतोष्ण इत्यर्थः। तथा शोफादीन् हंति।

पंचकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम्॥ १६४॥
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं परम्।

एतच्च पूर्वोक्तं मरिचरहितं पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशुंठ्याख्यं पंचकोलसंज्ञं स्मृतं वैद्यके तंत्रे। तथा गुल्मादिघ्नमतिदीपनं च।

बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटुंटुकैर्महत् ॥ १६५ ॥
जयेत्कषायतिक्तोष्णं पंचमूलं कफानिलौ।

बिल्वादीनामुपलक्षणे तृतीया। बिल्वादिभिरुपलक्षितं महत्पंचमूलं कफानिलौ जयेत्। तच्च कषायतिक्तरसमुष्णवीर्यं च। बिल्वं श्रीफलम्। काश्मर्यो गंभारी। तर्कारी अरणिका। पाटला ताम्रपुष्पा। टुंटुकः स्योनाकः। महद् गुरुबृहदनल्प इति पर्यायाः।

ऱ्हस्वं बृहत्यंशुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥ १६६ ॥
स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित्।

पंचमूलमिति वर्तते। ऱ्हस्वं कनीयोलघ्वल्पमितिपर्यायाः। बृहतीद्वयं क्षुद्रबृहती महाबृहती। अंशुमतीद्वयं शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी च। गोक्षुरको भक्षकंटकः। इदं ऱ्हस्वं पंचमूलं स्वादुपाकरसं नातिशीतं नात्युष्णं सर्वदोषजिच्च।

बलापुनर्नवैरंडशूर्पपर्णीद्वयेनतु ॥ १६७ ॥
मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम्।

एतैः पंचभिर्मध्यमं पंचमूलम्। एतच्च कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरंच।

अधुना चतुर्थं पंचमूलमाह।

अभीरुवीराजीवंतीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ॥ १६८ ॥
जीवनाख्यं च चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम्।

अभीरुवीरादिभिः पंचभिर्जीवनाख्यं पंचमूलं चक्षुष्यादिगुणयुक्तम्।

पंचमं पंचमूलमाह।

तृणाख्यं पित्तजिद्दर्भकासेक्षुशरशालिभिः ॥ १६९ ॥

तृणसंज्ञं पंचमूलं दर्भकासेक्षुशरशालिभिः । तच्च पित्तजित्। संग्रहे त्वधिकमुक्तम्। यथा। सुवर्णं बृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः। विषदोषहरं शीतं सकषायं रसायनम् । रूप्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरम् । वयसः स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित् । ताम्रं सतिक्तमधुरं कषायं लेखनं लघु। कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित्। कांस्यं कषायमधुरसं विशदं लेखनं सरम् । दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तकफापहम्। सतिक्तलवणं भेदि पांडुत्वक्कृमिवातनुत् । लेखनं पित्तलं किंचित् त्रपु सीसं च तद्गुणम् । चक्षुष्यं कृष्णलोहं तु कषायं स्वादुतिक्तकम् । लेखनं वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणुत् । मुक्ताविद्रुमवज्रार्कवैदूर्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम्। चक्षुष्यं धारयेत्पाणौ पाप्मालक्ष्मीविषापहम् । सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृदंजनात् । शंखो दधिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ । तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं विशदं लघु । लेखनं भेदि चक्षुष्यं कंडूकृमिविषापहम् । विशदो गैरिकः स्निग्धः कषायमधुरो हिमः। कफघ्नी तिक्तकटुका मनोह्वा लेखनी सरा । स्निग्धं कषायं कटुकं हरितालं विषप्रणुत्। कषायमधुरं शीतं लेखनं स्निग्धमंजनम् । रक्तपित्तविषच्छर्दिहिध्माघ्नं दृक्प्रसादनम् । स्रोतोंजनं वरं तत्र ततः सौवीरकांजनम् । कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि सोष्णं रसांजनम् । सर्वदोषप्रशमनं कासमोहक्षयापहम् । कफघ्नमुष्णकटुकं शिलाजतु रसायनम् । तिक्तं च छेदनं योगवाहित्वात्सर्वरोगजित् । कषायमधुरा रूक्षा कफघ्नी वंशरोचना । तुगा क्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा । कारव्यः कुंचिका ऽजाजी कबरी धान्यतुंबरु । अन्नगंधहरं रुच्यं दीपनं कफवातजित् । बाष्पिका कटुतीक्ष्णोष्णा कृमिश्लेष्महरा परम्। तद्वच्च राजिका विघ्नसाधनी दीपनी परम् । शूलाटोपहरा रुच्या दीप्यकः कोष्ठशूलजित्। अहृद्याः सर्षपाः स्निग्धा बाष्पिकावत् प्रकीर्तिताः। शताह्वाकुष्ठतगरसुरदारुहरेणवः । एलैलवालुसरलत्वग्व्याघ्रनखचोरकाः । लघूष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिबर्हणाः । शैर्यकस्तिक्तमधुरः स्निग्धोष्णः कफवातजित् । बस्तिमूत्रविबंधघ्नो वृष्यो गोक्षुरको हिमः । पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विषाह्वयम् । कफघ्नं तिक्तकटुकं मुस्तं संग्राहि पाचनम्। तिक्ता ऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनम्। दीपनी ज्वरतृ-

ह्याहकामलावातरक्तनुत्। तिक्तशीतौ ज्वरहरौ लघुर्भूनिंबपर्पटौ। निंबस्तिक्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः। महानिंबः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः। गुग्गुलुः पिच्छिलः स्पर्शे विशदोऽभ्यवहारतः। सस्वादुः सकटुस्तिक्तः सकषायो रसायनम्। व्रण्यः स्वर्यः कटुःपाके रूक्षः सूक्ष्मोऽग्निदीपनः। क्लेदमेदोनिलश्लेष्मगंडमेहापचीकृमीन्। पिटकाग्रंथिशोफांश्च हंत्युष्णः स्रंसनो लघुः। शंखपुष्पी सरा तिक्ता मेध्या कृमिविषापहा। कटुतिक्तोष्ण मधुरा स्निग्धा स्वादुकफापहा। पित्तास्रविषतृड्दाहकृमिघ्नं गुरु रूक्षणम्। सर्वं सतिक्तं मधुरं चंदनं शिशिरं परम्। लघु रक्तं तथोशीरं वातलं पाचनं च तत्। ज्वरातिसारवमथुरक्तपित्तकफापहम्। मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधन रोपणम्। गुरु स्वादु हिमं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत्। कटुतिक्ते निशे कुष्ठ मेहपित्तकफापहे। प्रलेपाज्जयतः कंडूं शोफं दुष्टव्रणं विषम्। प्रपौंडरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणम्। कषायमधुरं तिक्तं रक्तपित्तप्रसादनम्। बलात्रयं स्वादु वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम्। तत्र नागाऽधिकं बल्या क्षतक्षीणहिता गुरुः। तांबूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्णं कफप्रणुत्। भेदि संमोहकृत्पूगं कषायं स्वादु रोचनम्। जातीपत्रो कटुफलं कंकोलकलवंगकम्। लघु तृष्णापहं हृद्यं वक्त्रदौर्गंध्यनाशनम्। सस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः कर्पूरश्छेदनो हिमः। लताकस्तूरिका तद्वन्मुखशोपहरा परम्। कषायं मधुरं शीतं पद्मं पित्तकफास्रजित्। तद्वद्बकुलपुन्नागकुमुदोत्पलपाटलम्। सचंपकं ततो न्यूनं गुणैः कोरंटकिंशुकम्। मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं जयति मारुतम्। विषपित्तकफान्नागं सिंदुवारं चतद्गुणम्। कफघ्नं केतकं तिक्तं शैरीषं विषहारि च। वातलं पुष्पमागस्त्यं कषायं कफपित्तजित्। बंधूकं श्लेष्मलं ग्राहि तद्वदेव च यूथिका। कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुंकुमं व्रणशोधनम्। अवल्गुजेडगजजं बीजं वातकफप्रणुत्। आस्यावर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्य कृदन्यथा। अतोऽध्वाऽग्निबलायूंषि कुर्याच्चंक्रमणं सुखम्। मारुतस्यानुलोम्यं च खुडस्तंभश्रमापहम्। अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलकृच्छुक्रलं तथा। वर्ण्यं नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातपापहम्। प्रवातरौक्ष्यवैवर्ण्यस्तंभकृद्दाहतृड्भ्रमान्। श्रमाग्निमूर्छांश्च जयेदप्रवातमतोन्यथा। प्राग्वायुरुष्णोऽभिष्यंदी त्वग्दोषार्शोविषक्रिमीन्। सन्निपातज्वरश्वासमामवायुं च कोपयेत्। याम्योसृग्वातकफकृच्छीतः स्वादुः कषायकः। कषायः पश्चिमो रूक्षो लघु-

नोतिविद्यते । वातकृत्कफपित्तघ्नो मूर्छादाहभ्रमापहः । स्निग्धः शीतो-लघुः सात्म्य उत्तरः षड्सोनिलः । ऐशानः कटुरूक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मा-रुतः । अम्लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यस्तिक्त उच्यते । आतपो भ्रमतृ-ट्स्वेददाहमूर्छाविवर्णताः। कुर्यात्पित्तास्रवृद्धीश्च छाया त्वेतान्व्यपोहतीति।

संप्रति सुखग्रहणधारणार्थं संग्रहश्लोकमाह ।

शूकार्शीबीजपक्वान्नमांसशाकफलौषधैः ।
वर्गैतैरन्नलेशोयमुक्तो नित्योपयोगिकः ॥ १७० ॥

शूकधान्यादिभिर्वर्गैतैर्वर्गीकृतैरयमन्नस्य लेश एकदेशः स्तोकमात्रो निर्दिष्टः । किंभूतः। नित्योपयोगोविद्यते यस्य सनित्योपयोगिकः। सदोपयोगवानित्यर्थः । मात्रायोगक्रियादेशकालादिविशेषाद्योक्तानामपि द्रव्याणामन्यथात्वं दृष्टम्। यथा। तिलशो निषेव्यमाणं विषमपि संजायतेऽमृतसमानम्। भल्लातकः सह तिलैस्तत्कार्यपि कुष्ठमुपहंति। संस्कारेण लघुभ्यः सक्तुभ्यः सिद्धपिंडिका गुरवः। मरुवासिष्वतिसात्म्यं दधिपीलुशमीकरीराणाम् । घृतदुग्धं हेमंते मंदाग्निकफोत्तरं भवेत्प्रायः । दधिदुग्धं वातघ्नं तदजातं वातकृद्भवति । रेचनमपि च क्षीरं गव्यं संग्राहि कस्यचिद्भवति। तस्मादेवमादि स्वबुद्ध्यैवाभ्यूह्यम् । शास्त्रकृता तु ग्रंथगौरवभयात् स्पष्टं-कृत्वा तन्नोक्तम् । प्रदेशांतरेषु युक्त्यैव प्रतिपादितमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामन्नस्वरूपादिविज्ञानीयोऽध्यायःषष्टः ॥ ६ ॥ ॥६॥

सप्तमोध्यायः

अन्नपानस्वरूपं शरीरसंधारणार्थं प्रागुक्तम् । पथ्यमपिचान्नपानं विषाद्युपहतं रोगाय मृत्यवे वा संपद्यते । अतस्तद्रक्षणाध्यायोयमारभ्यते ।

अथातोन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अन्नस्य रक्षा अन्नरक्षा सोपदेश्या यत्राध्याये सोप्युपचारादन्न-

रक्षेत्युच्यते । यथा शिशुपालवधः काव्यमिति । शेषं व्याख्यानमत्र पूर्ववत्कार्यम् ।

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।
सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः ॥ १ ॥

राजा नृपः प्राणाचार्यं वैद्यं राजगृहासन्ने निवेशयेदावासयेत् । एवंसति यो गुणः स्यात्तमाह । सर्वदेत्यादि । सर्वदा सर्वकालं रात्रौ दिवा वा नृपभवनसमीपस्थितः स वैद्यः सर्वत्रान्नपानशयनमाल्यादौ प्रतिजागृविर्दत्तावधानो भवति ।

ननु किमेवं क्रियत इत्याह ।

अन्नपानं विषाद्रक्षेद्विशेषेण महीपतेः ।
योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्यास्तन्निबंधनाः ॥ २ ॥

महीपतेः संबंध्यन्नपानं विषाद्विषसंस्पर्शाद्विशेषेणातिशयेन रक्षेत्।अन्नपानमित्युपलक्षणम्। शयनवस्त्रगंधरत्नमाल्यादीनामपि परिरक्ष्यत्वात्। किमिति नृपान्नपानादि विशेषेण रक्षेदित्याह। योगेत्यादि। योगोन्नवस्त्रादिभिः संबंधः । क्षेमस्तेषामन्नादीनां चौराद्युपद्रवरक्षणात् । द्वावप्येतौ तदायत्तौ नृपायत्तौ स्याताम् । क्षेमशब्दोऽर्द्धर्चादिः । धर्माद्या इति । धर्मार्थकाममोक्षा यन्निबंधना योगक्षेमनिबंधनाः ।

सांप्रतं विषदुष्टस्य भक्तस्य लक्षणमाह ।

ओदनो विषवान् सांद्रो यात्यविस्राव्यतामिव ।
चिरेण पच्यते पक्को भवेत्पर्युषितोपमः ॥ ३ ॥
मयूरकंठतुल्योष्मा मोहमूर्छाप्रसेककृत् ।
हीयते वर्णगंधाद्यैः क्लिद्यते चंद्रकांचितः ॥ ४ ॥

विषवानोदनः सांद्रो विलेप्याकारः नच विस्रावयितुं शक्यते। यतः पृथक्सिक्थो न भवेत् । तथा चिरेण पच्यंत बहुना कालेन पाकं याति। स च पक्को निष्पन्नपाकः सद्य एव पर्युषितोपमो दिवसांतरितोऽतिक्रांताहोरात्रः। मयूरकंठेन तुल्य ऊष्मा बाष्पराजिर्नानावर्णा यस्य स तथो-

कः। पर्युषितोपमइति। यथा पर्युषितं भक्तं निरूष्म स्तब्धं च भवति। तथा विषदूषितं सद्योऽवतारितमपि तादृशमेव भवति। सचोपयुक्तो मोहमूर्च्छाप्रसेकान् करोति। मोहो वैचित्यम्। मूर्च्छा संज्ञाभ्रंशः। प्रसेकः श्लेष्मनिष्ठीवनम्। हीयते वर्णगंधाद्यैरित्यादिशब्देन रसस्पर्शादिपरिग्रहः। प्रक्लिन्नो भवति। सलिलमध्यक्षिप्ततैलबिंदुसदृशैश्चंद्रकैश्च पूर्णो भवति। इति चक्षुरादिभिः परीक्षा।

व्यंजनानां परीक्षामाह।

व्यंजनान्याशुशुष्यंति ध्यामक्राथानि तत्र च।
हीनातिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥ ५ ॥
फेनोर्ध्वराजीसीमंततंतुबुद्बुदसंभवः।
विच्छिन्नविरसा रागाः खांडवाः शाकमामिषम् ॥ ६ ॥

व्यंजनानि सूपादीनि दधितक्रदाडिमादिसंस्कृतान्याशु शीघ्रं शुष्काणि भवंति। क्राथश्च तेषां ध्यामो मलिनो भवति। तत्र चेति। व्यंजनवत्सु क्राथेषु हीनाधिका शिरोविरहादिलक्षणविकारोपेता चा मीया छाया प्रतिबिंबं दृश्यते। नैव वा कीदृश्यपि छाया न दृश्यते। नचेदमरिष्टं सनिमित्तत्वात्। फेनादीनां संभवः। तत्रेति प्रकृतम्। व्यंजनोपलक्षितेषु-सर्वद्रवेष्वेव। विशेषेण पुनर्लवणोल्वणद्रवे फेनमाला। ऊर्ध्वराजीसंभवं तु रसकादिषु स्वयं दर्शयिष्यति। विच्छिन्नविरसा रागा इति। विच्छिन्नो रक्त-वर्णः क्वचित्क्वचित्प्रदेशेद्राक्षापानादौ रागो भवति। विरसं विगतरसं तद्भव-ति। यथा राग एवं खांडवोपि। शाकमामिषं च छिन्नं स्थाने स्थाने त्रुट्यद्विरसं च।

यत्र द्रवे यादृशी राजी संभवति तां विशेषतो दर्शयन्नाह।

नीला राजी रसे ताम्रा क्षीरे दधनि दृश्यते।
श्यावा पीताऽसिता तक्रे घृते पानीयसन्निभा ॥ ७ ॥
काली मद्यांभसोः क्षौद्रे हरित्तैले ऽरुणोपमा।
पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकोथनम् ॥ ८ ॥

द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां म्लानिविवर्णते ।
मृदूनां कठिनानां च भवेत्स्पर्शविपर्ययः ॥ ९ ॥
माल्यस्य स्फुटिताग्रत्वं म्लानिर्गंधांतरोद्भवः ।
ध्याममंडलता वस्त्रे शदनं तंतुपक्ष्मणाम् ॥ १० ॥
धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्तता ।
स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभत्वं तु मृन्मये ॥ ११ ॥

मांसरसे विषदूषिते नीला नीलवर्तिकाकारा राजी दृश्यत इति प्रकृतेन संबंधः। एवं चाग्रेपि राजी दृश्यत इति योज्यम्।क्षीरमध्ये ताम्रा ताम्रवर्णा-दधनि दधि श्यावा दृश्यते लक्ष्यते चक्षुषा।श्यावा राजीति सर्वत्र प्रकृतम्। पीताऽसिता तक्रइत्यादि । तक्रस्य मध्ये पीताऽसिता आनीलपीता राजी दृश्यतइति प्रकृतम् । घृते सलिलनिभा । काली कृष्णा मद्यस्य तोयस्यच विषदूषितस्य।क्षौद्रे हरिदिति । माक्षिकमध्ये हरिता राजी दृश्यते । तैले अरुणोपमा ईषल्लोहिताकारा । उदाहरणमात्रं त्वेतत् । मस्तुनः कपोताभा।धान्याम्लस्य कृष्णा।द्रवौषधस्य कपिला।तथा।आमानां फलानां पाकः पक्वानां परिकोथनं शाटितत्वं भवति। द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां म्लानिविवर्णते । यथासंख्यं योज्यम् । आर्द्राणां म्लानिः । शुष्काणां वैवर्ण्यं श्यावत्वादिलक्षणम् । मृदूनां कठिनत्वं कठिनानां मृदुत्वम् । अयं स्पर्शविपर्ययः । माल्यस्य पुष्पादेः स्फुटितं विशीर्णमग्रं प्रांतो यस्य तत् स्फुटिताग्रं तद्भावस्तत्त्वम् । म्लान्युद्भवो म्लानता । गंधांतरोद्भवः स्वगंधनाशः। अन्यस्य संभवश्च । वसागंधस्य च तैले संभवः । ध्याममंडलता वस्त्रे । वस्त्रे आस्तरणप्रावरणादिरूपे ध्यामानि मलिनानि मंडलानि यस्य वस्त्रस्य तद्भावस्तत्त्वम् । शदनं शातः पातः । केषाम्। तंतूनां रोम्णां पक्ष्मणां च पार्श्ववर्तिनां वस्त्रसंबंधिनामेव । धातुर्लोहादिः । मौक्तिकं मुक्ताः । काष्ठं दारु । अश्मा पाषाणः । रत्नानि वज्रमरकतादीनि । आदिशब्देन शंखशुक्त्यादिपरिग्रहः। तेषु धात्वादिषु मलाक्तता पंकोपदिग्धता। स्नेहहानिस्तेषामेव धात्वादीनां स्निग्धत्वव्यपगमइत्यर्थः । एवं स्पर्शप्रभाहानी । मृन्मये तु भांडे विषदूषिते निष्प्रभे सप्रभत्वम् ।

इदानीं यो विषं ददाति तस्य लक्षणमाह ।

विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः।
स्वेदवेपथुमांस्त्रस्तो भीतः स्खलति जृंभते ॥ १२ ॥

विषं ददातीति विषदो नरः श्यावं शुष्कमास्यं मुखं यस्यासौ श्याव शुष्कास्यः श्यामशुष्कवदनः। किं करोति। विलक्षो वीक्षते दिशः। दिश इति समंतादित्यर्थः। विलक्ष इति लज्जावान्। वीक्षते अवलोकयति। किंच स्वदोषशंकया स्वेदवान् वेपथुमान्। त्रस्तः शरीरेण जातकंपत्वात्। भीतश्चित्तेन सोद्वेगतयोपलक्ष्यमाणत्वात्। स्तंभकुड्यादिभिरात्मानमंतर्द्धापयितुमिच्छन्नितस्ततोपच्छंश्च स्खलितगतिर्भवति तत आह। स्खलति। पुनः पुनश्च जृंभां करोति तेनाह। जृंभते। उपलक्षणं चेदं तत्तत्कालभाविनीनां क्रियाणाम्। तद्यथा। अस्थानहासी। पृष्टोऽसंबद्धमुत्तरं ददाति नैववा वदति। विवक्षुर्मुह्यत्यंगुलीः स्फोटयति। शिरः कंडूयते। ओष्ठौ लेढि। भुवं विलिखति। क्रियासु त्वरते। विपरीतमाचरति। स्वभूमौ च नावतिष्ठते।

इदानीं सविषस्याग्निप्रक्षेपणादिकमुपदिशन्नाह।

प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकावर्त्तः स्फुटत्यति।
शिखिकंठाभधूमार्चिरनार्चिर्वोग्रगंधवान् ॥ १३ ॥

सविषमन्नं प्राप्याग्नि स्फुटत्यति चटःचटायतेऽतिशयेनेत्यर्थः। एकावर्तइति। एक एवावर्त्तो यस्य। संहतसर्वज्वालत्वादसावेकावर्तः। शिखिकंठाभधूमार्चिः शिखी मयूरस्तस्य कंठ इंद्रायुधवदनेकवर्णस्तस्येवाभा ययोर्धूमार्चिषोस्ते शिखिकंठाभे तादृशे धूमार्चिषी यस्याग्नेरसौ शिखिकंठाभधूमार्चिरिंद्रायुधवदनेकवर्णधूमज्वाल इति यावत्। अनार्चिर्वा अज्वाल इति वा। उग्रगंधवानिति। कुणपगंधवान्। निदर्शनं चेदम्। धूमोऽप्यस्य प्रसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्याकुलताअप्युत्पादयति।

स्नेहलवणयोगादप्यग्निरेवं स्यादतः पक्षिमृगैरपि परीक्षाप्रकारांतरं दर्शयन्नाह।

म्रियंते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरोभवेत्।
उत्क्रोशंति च दृष्ट्वैतच्छुकदात्यूहसारिकाः ॥ १४ ॥

हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्जीवंजीवस्य जायते ।
चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौंचस्य स्यान्मदोदयः ॥ १५ ॥
कपोतपरभृद्दक्षचक्रवाका जहत्यसून् ।
उद्वेगं याति मार्जारः शकृन्मुंचति वानरः ॥ १६ ॥
हृष्येन्मयूरस्तद्दृष्ट्वा मंदतेजो भवेद्विषम् ।
इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ॥ १७ ॥
यथा तेन विपद्येरन्नपि न क्षुद्रजंतवः ।

मक्षिकाः सविषेन्ने न निलीयंते। निलीनास्तु सद्यो विपद्यंते । विषदुष्टाहारात्तु काकः क्षामस्वरो भवेत् । उत्क्रोशंति उच्चैर्विक्रोशंति दर्शनादेव शुकदात्यूहसारिकाः । विषदर्शनमात्रादेव च हंसगतिः स्खलति। ग्लानिर्जीवंजीवस्य जायते । उपलक्षणं चेदम् । मरणमपि कस्य चिन्न ग्लानिः । एवं जीवंजीवकस्य । चकोरस्याक्षिविरक्तता। दृष्ट्वैतदिति सर्वत्र योजनीयम् । क्रौंचस्य स्यान्मदोदयो मदोत्पत्तिः । कपोतपरभृद्दक्षचक्रवाकास्त्यजंत्यसून् प्राणान्विजहति चात्यर्थं मरणदुःखाभ्याहताः। उद्विजतेत्यर्थं मार्जारः । वानरस्तु शकृत् पुरीषं मुंचति । उपलक्षणं चेदम् । पृष्ठतोमुखो रोदिति च । तथा हृष्येन्मयूरस्तद्दृष्ट्वा तदिति सविषान्नपरामर्शः । दृष्ट्वेत्यनुवर्तमानेपि पुनर्दृष्ट्वेति वचनं सर्वत्र मध्ये संप्रत्ययार्थमाद्यंताभ्यां गृहीतत्वात् । विषं चास्य दर्शनादेव मंदतेजस्कं भवति । एवं पूर्वोक्ताभिः परीक्षाभिरन्नं भक्तादि विषवत् विषसंसृष्टं ज्ञात्वा त्यजेदेतत् । कथम् । प्रयत्नतः प्रयत्नेन । तमेव प्रयत्नं दर्शयन्नाह । यथा येन प्रकारेण त्यज्यमानेन क्षुद्रजंतवो मक्षिकादयोपि तेन विषेण न विपद्येरन् न नश्येयुस्तथा त्यजेत् । क्षुद्रजंतवोपि किंपुनर्महांत इत्यपिशब्दार्थः ।

स्पृष्टे तु कंडूदाहोषाज्वरार्त्तिस्फोटसुप्तयः ॥ १८ ॥
नखरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाशनाः ।
शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचंदनपद्मकैः ॥ १९ ॥
ससोमवल्कतालीसपत्रकुष्ठामृतानतैः ।

सविषेन्ने मुखहस्तादिभिस्तु स्पृष्टे सति कंड्वादयः शोफांताः स्युः ।

ऊषा प्रादेशिको दाहः। सर्वदाहस्तु दाहः। अर्त्तिः शूलम्। सुप्तिरंगस्याचैतन्यम्। नखरोमच्युतिर्नखशातो रोमशातः। ननु नखशातः केवलं वातरोगेषु पठितः। विषे च सन्निपातकोप उक्तः। तत्कथमेतदुच्यते। जात्यंतरभूत एवायं विषनिमित्त इत्यदोषः। तत्र तेषु विषसंस्पर्शजेषु कंड्वादिरोगेषु सेकाद्याः शस्ता यतो विषनाशनाः। प्रलेपाश्च हिताः। कैरित्याह। सेव्यादिभिः।

लालाजिह्वौष्ठयोर्जाड्यमूषा चिमिचिमायनम् ॥२० ॥
दंतहर्षो रसाज्ञत्वं हनुस्तंभश्च वक्त्रगे।
सेव्याद्यैस्तत्र गंडूषाः सर्वं च विषजिद्धितम् ॥ २१ ॥

वक्त्रगे मुखप्राप्ते लाला भवति। जिह्वौष्ठयोर्जाड्यं भवति। ऊषादयश्च स्युः। रसाज्ञत्वं जिव्हा रसं न चेतयत इत्यर्थः। हनोः स्तंभश्च स्यात्। तत्र सेव्याद्यैः पूर्वोक्तैर्गंडूषा हिताः। सर्वं चान्यदपि यद्विषं जयति तद्धितम्।

आमाशयगते स्वेदमूर्छाध्मानमदभ्रमाः।
रोमहर्षो वमिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरोधनम् ॥ २२ ॥
बिंदुभिश्चाचयोंगानां पक्वाशयगते पुनः।
अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्यते ॥ २३ ॥
तंद्रा कृशत्वं पांडुत्वमुदरं बलसंक्षयः।
तयोर्वांतविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीं गुडम् ॥ २४ ॥
सिंदुवारितनिष्पावबाष्पिकाशतपर्विकाः।
तंडुलीयकमूलानि कुक्कुटांडमवल्गुजम् ॥ २५ ॥
नावनांजनपानेषु योजयेद्विषशांतये।

विषान्ने आमाशयं प्राप्ते स्वेदादयः स्युः। हृदयस्य रोधनं स्तंभः। बिंदुभिर्नानावर्णैरंगानामाचयः समंताच्चयनम्। पक्वाशयगते तु विषे ऽनेकवर्णं वमति। मूत्रयत्यतिसार्यते। तंद्रादयश्च भवंति। तयोरामपक्वाशयगतयोर्विषयोर्वर्तमानस्य पुंसो यथायोगं वांतविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीत्यादिकमौषधं नावनादिषु योजयेत्। तत्र मदनफलालाबुकुंभीकोशात-

कीफलैर्मधुयुक्तैर्निष्पावांबुयुक्तैर्वमनम् । तस्य स्नेहयित्वा विरेचनम् । पक्वाशयगते वमितस्यैव नीलिनीफलयुक्तेन घृतेन विरेचनमेव ।

विषभुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा ॥ २६ ॥
सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृद्विशोधनम् ।
शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ २७ ॥

विषभुक्ताय पुंस ऊर्ध्वमधश्च शुद्धाय काले सूक्ष्ममतिश्लक्ष्णं ताम्रचूर्णं समाक्षिकं दद्यात्। किंभूतम्। हृद्विशोधनं हृदयंशोधयदित्यर्थः। विषभुक्तायेत्याहिताग्न्यादित्वात्परो निपातः। कालइत्युपलक्षणम्। देशसात्म्याग्न्यादीन् व्यपेक्षेतेत्यर्थः । शुद्धे हृदि स्वलिंगे ज्ञाते ततोऽनंतरं हेमचूर्णस्य शाणं कर्षचतुर्थांशं दापयेत् ।

हेम्नि दत्ते सति यो गुणः स्यात्तमाह ।

न सज्जते हेमपांगे पद्मपत्रेऽबुवद्विषम् ।
जायते विपुलं चायुर्गरेप्येष विधिः स्मृतः ॥ २८ ॥

हेम पिबतीति हेमपस्तस्यांगे विषं न सज्जते। कथम्। पद्मपत्रे जलमिव । तस्य च हेमपस्य विस्तीर्णमायुर्जायते । एष विधिर्गरेपि स्मृतो यो विष उक्तः । सज्जत इत्यत्रात्मनेपदं चिंत्यम् ।

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्विषगरोपमम् ।

विरुद्धं चाहारं विषगरोपमं विद्यात् ।विषगरवद्विरुद्धाहारा अपि व्याधिमृत्युहेतव इत्यर्थः । तथा चोक्तं संग्रहे । विस्फोटगुल्ममदविद्रधिमेहयक्ष्मतेजोबलस्मृतिमतींद्रियचित्तनाशम् । कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमस्रपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विषवच्च मृत्युमिति ।

तदेव विरुद्धभोजनमाह ।

आनूपमामिषं माषक्षौद्रक्षीरविरूढकैः ॥ २९ ॥
विरुध्यते सह बिसैर्मूलकेन गुडेन वा ।
विशेषात्पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः ॥३० ॥

आमिषं मांसमानूपं महामृगवारिचरवारिशयाख्यं माषादिभिः सप्तभिः सह विरुध्यते । आनूपेष्वपि मध्ये विशेषादतिशयेन पयसा सह मत्स्या विरुध्यंते । यतो मत्स्यक्षीरे स्वादुरसविपाकित्वान्महाभिष्यंदिनी। शीतोष्णयोगाच्च परस्परविरुद्धे।मत्स्येष्वपि चिलीचिमाख्यो मत्स्यः पयसा सहात्यंतविरुद्धः।स पुनः शकलीरो लोहिताक्षः सर्वतो लोहितराजिः प्रायो भूमौ चरति । सोत्यभिष्यंदितमत्वात्सुतरां विरुद्धः । एष चाहारोऽनिर्दिष्टविकारकारी यथोक्तान् विस्फोटादीन् करोति । कालांतरेण च चिकित्सां विना प्राणानपि हरति। कश्चिच्च विरुद्धाहारो निर्दिष्टविकारकारी । यथा उपोदकातिसारायेति ।

विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ।

अम्लं द्रव्यं पयसा सह सर्वं विरुद्धम् ।सर्वग्रहणं द्रवाद्रवग्रहणार्थम्। द्रवं कांजिकादि । अद्रवं चुक्रिकादिकमित्यर्थः । अन्यथा पयसो द्रवसमानजातीयत्वात्कांजिकाद्येव द्रवद्रव्यं विरुध्यते न चुक्रिकादिकमपि । ननु तृतीययैव सहार्थो लब्ध एव।यथा।वाराहं श्वाविधा नाद्यादित्यत्र। ततः किं सह शब्देन । सत्यमेतत् । सहग्रहणं तु नियमार्थम् । सहैकध्यमम्लेनोपयुज्यमानं विरुद्धम्। यदा त्वम्लेन गोरसादिना क्षीरशाकसंज्ञव्यंजनकरणार्थं पयः संस्क्रियते तदा तस्य द्रव्यांतरत्वापत्तेर्विरोधो नास्ति । तथा दधिक्षीरादिना घृतं पच्यते तत्राप्यविरोध एव । द्रव्यांतरत्वात् । पूर्वकस्यापि सहशब्दस्यैवंप्रायमेव प्रयोजनमभ्यूह्यमिति । अपि चाक्षीरे भुक्त उत्तरे कालेप्यम्लं न भोज्यमिति प्रतिपादनार्थं च सहग्रहणम्।तथा चोक्तं संग्रहे । सर्वं चाम्लं पयसा सहैकध्यं तदुत्तरं वा विरुद्धमिति । फलं तथेति।फलमक्षोडादि च पयसा सह विरुद्धम्। सर्वशब्दः सर्वत्र म संबंधनीयो यतो न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धमपि तु किंचिदेव। तथा च मुनिः। परिसंख्ययैवापठत्। तथा आम्राम्रातकलकुचकरमर्दमोचदंतशठबदरकोशाम्रभव्यजांबवकपित्थतित्तिडीकपालेवताक्षोडपनसनालिकेरदाडिमामलकान्येवंप्रकाराणि चान्यानीति । तस्मान्न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धं किंतु मुन्युक्तमेव ।

तद्वत्कुलत्थवरककंगुवल्लमकुष्टकाः ॥ ३१ ॥

तद्वदिति। फलवत् कुलित्थादयः पयसा सह विरुद्धाः।वरको व्रीहिभेदः। वरकोद्दालकेति प्रागुक्तेः। वल्लमकुष्टकौ शिंबीधान्यविशेषौ। उपलक्षणं चेदम्। माषनिष्पावावपि हि विरुद्धौ पयसा सहेति संग्रहे कथितम्।

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्त्यजेत्।

भक्षयित्वेति। हरितकं मूलकं कुठेरादि भुक्त्वा पयस्त्यजेन्न पुनः शाकम्। मूलकादि स्निग्धस्विन्नं शाकसाधनेन साधितं भुक्त्वा क्षीरं न भक्षयेत्। एतस्मादेव च ज्ञापकान्मूलकादीनामुभयरूपत्वं वेद्यम्। हरितकत्वं च। तथा मूलकादीनां यदि शाकत्वप्रसिद्धिरेवाभविष्यत् ततो हरितकं मूलकादि भक्षयित्वेति तंत्रकृन्नावक्ष्यत्। तस्मान्मूलकस्य हरितकत्वं च ज्ञेयम्। लशुनेन सह क्षीरस्य प्रयोगो य उक्तः। साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुः पलमिति। स न विरुद्धः। अग्न्यादिसंपर्काद्द्रव्यांतरत्वोत्पत्तेः

वाराहं श्वाविधा नाद्याद्दध्ना पृषतकुक्कुटौ ॥ ३२ ॥
आममांसानि पित्तेन माषसूपेन मूलकम्।
अविं कुसुंभशाकेन बिसैः सह विरूढकम् ॥ ३३ ॥
माषसूपगुडक्षीरदध्याज्यैर्लकुचं फलम्।
फलं कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलेन वा ॥ ३४ ॥
कणोषणाभ्यां मधुना काकमाचीं गुडेन वा।
सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ॥३५ ॥
सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कामात्तामुषितां निशाम्।

श्वाविधा सेधामांसेन सह वाराहं मांसं नाद्यात्। अग्रेपि नाद्यादिति क्रियायोगो यावत्त्यजेदिति क्रियांतरम्। पृषतकुक्कुटौ दध्ना सह नाद्यात्। आमान्यपक्वानि मांसानि पित्तेन सह। माषसूपेन सह मूलकम्। अविं मेषं कुसुंभशाकेन सह। विरूढकमंकुरितधान्यं बिसैः सह। माषसूपादीनामन्यतमेन सह लकुचफलम्। कदल्याः फलं तक्रेण सह दध्ना वा। तालफलेन वा कदलीफलम्। कणोषणाभ्यां सह काकमाचीं। केवलेन माक्षिकेण सह काकमाचीं गुडेन वा सह काकमाचीम्। मत्स्याः पच्यंते यस्मिन् भांडे तत्र वा सिद्धां

काकमाचीं नाद्यात्। नागरस्य वा पचने शुंठीभांडे सिद्धां काकमाचीम्। तथा अन्यत्र वा भाजने यथारुचिसिद्धां कामात्तां काकमाचीं रात्रिमुषितां पर्युषितां नाद्यात्।

मत्स्यनिस्तलनस्नेहसाधिताः पिप्पलीस्त्यजेत् ॥ ३६ ॥
कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करे।

मत्स्या निस्तल्यंते भृज्यंते येन स्नेहेन स मत्स्यनिस्तलनस्नेहस्तत्र साधिताः पिप्पलीस्त्यजेत्। विरुद्धत्वात्। नाद्यादिति प्रकृतेपि त्यजेदिति वचनं न केवलं नाद्याल्लेपादिकमपि न कुर्यादिति प्रतिपादनार्थम्। उत्तरत्रापि त्यजेदित्यस्यानुवृत्तावेतदेव तात्पर्यम्। कांस्यपात्रे दशरात्रमुषितं सर्पिस्त्यजेत्। दशाहादर्वागपि विरुद्धमेव। अरुष्करे भल्लातकविषय उष्णमन्नपानादिकं त्यजेत्। तथा पेयं नोष्णोपचारेणेत्यर्थेन मद्यस्योष्णं निषिद्धम्। तथोष्णमुष्णार्त्तमुष्णेचयुक्तंचोष्णैरिति माक्षिकस्य। तथा दध्नो नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसंतोष्णेत्यादिभिः। तस्मान्मधुमद्यदधिष्वत्युष्णं विरुद्धमित्यत्राचार्यो युक्त्या प्रत्यपादयत्। संग्रहे तु स्पष्टं कृत्वोक्तम्। मद्यमधुदधिभल्लातकेषु चोष्णमिति।

भासो विरुध्यते शूल्यः कंपिल्लस्तक्रसाधितः ॥ ३७ ॥

भासः पक्षिविशेषः शूल्यो विरुध्यते। शूले संस्कृतो भासः कृतवस्तेर्विरुध्यत इत्यर्थः। शूल्य इति शूलात्पाक इति यत्। कंपिल्लस्तक्रसाधितो विरुध्यते। संग्रहे चातोधिकमप्युक्तम्। यथा। सौवीरेण तिलशष्कुली। क्षीरेण लवणम्। नवनीतेन शाकम्। नवपुराणमामपक्वं चैकध्यम्। तथा सलिलावगाहः सहसोष्णाभितप्तस्य त्वग्दृष्ट्युपघाताय तृष्णाभिवृद्धये च। तथैव पयःपानं रक्तपित्ताय। शरीरेणायस्तस्य सहसाभ्यवहारश्छर्दिषे गुल्माय वा। वाचा त्वायस्तस्य स्वरसादायेति।

ऐकध्यं पायससुराकृशराः परिवर्जयेत्।

एकत्र पायससुराकृशरास्त्यजेत्। ऐकध्यमिति एकाद्धोध्यमुञितिध्यमुञ्।

मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिशः ॥ ३८ ॥
एकत्र वा समांशानि विरुध्यंते परस्परम् ।

मध्वादीनि समांशानि तुल्यप्रमाणानि मिथो विरुध्यंते। कथम्। द्वे वा त्रीणि वा एकत्र वा सर्वाणि। यथा। मधुसर्पिषी। मधुवसे। माक्षिकतैले। माक्षिकोदके। त्रीणि त्रीणि यथा। मधुसर्पिर्वसाइत्येवमादि। ननु यद्येवंविधो विरोध उच्यते तत्कथमगस्त्यलेहे कुडवं च पृथग् घृतात्। तैलात्सपिप्पली-चूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकादिति तैलघृतमधूनां तुल्यांशानां प्रयोगः। ब्रूमः। केवलानां मध्वादीनां समांशानामुपयोगो विरुद्धो न तु द्रव्यांतरसंयोगेन। तेषां संयोगसंस्कारादिवशाद्विशिष्टगुणांतरोत्पत्तिर्दृष्टा। तस्मादगस्त्यलेहादौ द्रव्यांतरे संयोगादिवशादविरोध एव।

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः ॥ ३९ ॥
मधुपुष्करबीजं च मधुमैरेयशार्करम् ।
मंथानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलवान् ॥ ४० ॥

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतोऽनुपानेन विरुध्येते। तृतीयार्थे तसिप्रत्ययः। अपिशब्दान्न केवलं समांश इत्यर्थः। मधु माक्षिकं पुष्करबीजं चैकध्यं विरुध्यते। तथा मधुमार्द्वीकं मैरेयं खर्जूरासवं शार्करं शर्करया कृतं मद्यमेकत्रोपयुक्तं विरुध्यते। क्षैरेयः पायसो मंथानुपानो विरुद्धः। मंथोनुपानं यस्य स एवम्। क्षैरेय इति क्षीराड्ढञ्। हारिद्रः कुप्रसवः शाकविशेषः सार्पच्छत्रानुकारी पीताभासः कटुतैलवान् सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः।

उपोदकातिसाराय तिलकल्केन साधिता ।

उपोदका तिलकल्केन साधिता अतिसाराय। तादर्थ्ये चतुर्थ्यत्र। अर्थो निमित्तम्। तस्मै इदं तदर्थं तदर्थमेव तादर्थ्यम्। तेनातीसारकारणमित्ययमर्थो जायते।

बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ॥ ४१ ॥
भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहंत्यसून् ।

बलाका पक्षिजातिर्वारुण्या प्रसन्नया युक्ता विरुद्धा । कुल्माषैर्नातिस्विन्नमुद्गादिभिश्च सह विरुध्यते । सैव बलाका वराहवसया भृष्टा सद्यस्तत्क्षणादेव प्राणान् मारयति ।

तद्वत्तित्तिरिपत्राढ्यगोधालावकपिञ्जलाः ॥ ४२ ॥
ऐरंडेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमूर्छिताः ।

तित्तिर्यादय ऐरंडेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेनैरंडतैलेन विमूर्छिता बहुशो-भृष्टास्तद्वद्बलाकावत्सद्यो जीवितहराः । पत्राढ्यो मयूरः ।

हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ॥ ४३ ॥
हारिद्रवन्हिना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ।

हारीतस्य पक्षिविशेषस्य मांसं हारिद्रशूलके प्रोतमासक्तं च तत्पाचितं च हारिद्राग्निना सद्यो जीवितं हंति ।

भस्मपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम् ॥ ४४ ॥

तदेव हारीतमांसं भस्मपांशुपरिध्वस्तं समाक्षिकं विरुद्धम् । भस्म च पांशुश्च भस्मपांशू भस्मरेणू ताभ्यां परिध्वस्तं धूसरितम् । सिद्धसारे चोक्तम् । न जातु कटुतैलेन भृष्टमद्यादुपोदकाम् । प्रियंगुकल्कस्निग्धांगः पायसं न समाचरेदिति ।

द्रव्याणामानंत्यात्प्रतिपदोक्त्या ऽशेषविरुद्धसंग्रहः कर्तुमशक्य इति तत्संग्रहार्थं व्यापि लक्षणमाह ।

यत्किंचिद्दोषमुत्क्लेश्य न हरेत्तत्समासतः ।
विरुद्धं शुद्धिरत्रेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ॥ ४५ ॥

यत्किंचिदन्नपानौषधं वा दोषमुत्क्लेश्य स्वस्थानात्संचलय्यन हरेद्बहिर्निष्कासयेत् तत्समासतः संक्षेपतो विरुद्धम् । शुद्धिरत्रेष्टा । अत्र विरुद्धाहारकृते विकारे शुद्धिर्वमनविरेकादिरूपेष्टा श्रेष्ठा । कुपितदोषसमूहस्य वमनादिभिर्निर्हरणात्तन्निर्हारे चारोग्योत्पत्तिः । शमोवेति । न केवलं शुद्धिरिष्टा

शमश्चेष्टः । कैः।तेषां वैरोधिककोपितदोषाणां तत्कृतानां वा विस्फोटादीनां विकाराणां विरोधिभिः प्रतिपक्षभूतैरौषधैः ।

नचशोधनशमनरूपएवोपक्रमोत्रेत्याह ।

द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिः ।

तैरेव वैरोधिककुपितदोषप्रतिपक्षभूतैर्द्रव्यैः पूर्वं प्रथमं या शरीरस्याभिसंस्कृतिः सा च विरुद्धाहारकृते विकारे प्रशस्तेति । यथा माक्षिकहरीतक्यादिना पित्तश्लेष्महरणौषधेन संततशीलनादभिसंस्कृते देहे पित्तश्लेष्मकरं विरुद्धमुपयुक्तं सद्विकर्तुमशक्तम् । एतदुक्तं भवति। विरुद्धप्रतिपक्षगुणवता द्रव्येण देहस्तथा दार्ढ्यं ग्राहितो यथा विरुद्धमपि द्रव्यं विकारं कर्तुं नालम् ।

व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयःस्थबलशालिनाम् ॥४६ ॥
विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पं च भोजनम् ।

व्यायामो विद्यते येषामित्यर्शआदित्वादच् । वयःस्थास्तरुणाः । बलेन शालितुं श्लाघितुं शीलं येषां ते बलशालिनः। स्निग्धाः स्निग्धवृष्याहारसात्म्याः । व्यायामिनां विरोध्यपि भोजनं न पीडायै न रोगोत्पत्तये । एवं स्निग्धादीनां प्रत्येकं संबंधः कार्यः । केचिद्व्यायामीति पठंति । तथाविरुद्धमप्यन्नं यदभ्यासात् सात्म्यं सात्मीभूतं तथा ऽल्पमल्पमात्रया च यद्भोजनं तच्च विरुद्धमपि न पीडायै इति योज्यम् ।

अथ यद्यपथ्यमपि सात्म्यतां प्राप्तं तत्किं त्याज्यं नवा । कथं च त्याज्यं कथं च पथ्यं भोज्यमित्याह ।

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ॥ ४७ ॥

अपथ्यमहितमन्नं पानं वा यल्लंघनप्लवनजागरणस्वप्नादिकं वा चेष्टितमहितमभ्यस्तं तत्पादेन चतुर्थांशेन त्यजेदहितफलत्वात् ।तद्धि शरीरोचितमप्यपथ्यत्वादुदर्के दोषाय संपद्यते न गुणाय । यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा सात्मीभूतं यस्मिंश्चतुर्थांशेनापि त्यज्यमाने शरीराबाधा शक्यते-वन्हिमांद्याद्वा तदा पादपादेन वा षोडशांशेन त्यजेदिति वाशब्दार्थः ।

निषेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यंतरीकृतम् ।

तेन तुल्यं वर्तते तद्वत् । तेनैव क्रमेण पादेन पादपादेन वा हितं निषेवेत शीलयेत् । कथमेतद्द्वयमप्यपथ्यरूपं त्याज्यं निषेव्यं चेत्याह । एकेत्यादि। एकश्च द्वौ च त्रयश्च तैरंतरीकृतम्। एकद्वित्रिभिरन्नकालैर्व्यवधानं कृत्वा ऽपथ्यं पादेन पादपादेन वा त्यजेत् । एकद्वित्र्यंतरीकृतमिति क्रियाविशेषणत्वादत्र नपुंसकलिंगत्वम् । अधुनैतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते।अपथ्यात्पाटलव्रीह्यादेरभ्यस्तात्पादमेकंत्यक्त्वाऽनुचितात्पथ्याद्रक्तशाल्यादेस्तमेव पादं दत्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य योज्यम् । एवमन्नकालमेकमतिवाहयेत् । एवं पादेनापथ्यमभ्यस्तं त्यक्तं भवति । पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति । तथा द्वितीयेन्नकाले सर्वमपथ्यं योजनीयम् । एवमेकेनान्नकालेनापथ्यपादोंतरीकृतः । ततस्तृतीयेप्युचितादपथ्यात्पादद्वयमपास्यानुचितात्पथ्यात्पादद्वयमुपयुज्य ततश्चतुर्थे सर्वमपथ्यं भोज्यं पंचमे च। एवमन्नकालद्वयेन पथ्यपादद्वयसहितमपथ्यपादद्वयमंतरीकृतम् । ततः षष्ठेन्नकाले पादमुचितादपथ्यात्पादत्रयमनुचितात्पथ्याद्भुक्त्वा सप्तमाष्टमनवमान्नकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवमन्नकालत्रयेणापथ्यमंतरीकृतम्। ततो दशमेन्नकाले सर्वं पथ्यं सेवनीयम्।एवं पादपादेनाप्ययमेव क्रमः। स्पष्टार्थं च दिक् प्रदर्श्यते।तथा यवकादेः षोडशांशं त्यक्त्वाऽनुचिताच्छाल्यादेः पथ्यात्षोडशांशमेव दत्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य भोज्यम्।एवमपथ्यमभ्यस्तं पादपादेन त्यक्तं भवति पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति।द्वितीयेन्नकाले सर्वमपथ्यं सेव्यम्।एवमेकेनापथ्यषोडशांशोंतरीकृतः।ततस्तृतीयेप्युचितादपथ्यात्पादपादद्वयमपास्यानुचितात्पथ्यात्पादद्वयं दत्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य सेव्यम्।ततश्चतुर्थे पंचमे वान्नकाले सर्वमपथ्यं भोज्यम्।एवं कालद्वयेन पादपादद्वयमपथ्यस्यांतरीकृतम् ।ततः षष्ठेन्नकाले ऽनुचितात्पथ्यात्पादपादत्रयमुचितादपथ्यात्पादपादास्त्रयोदशेति भोज्यम् । ततः सप्ताष्टमनवमान्नकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम्। एवं कालत्रयेणांतरीकृतः।ततो दशमे ऽन्नकाले पथ्यादनुचितात्पादपादाश्चत्वारः । अपथ्यपादपादाद्वादशेति भोज्यम् । तत एकादशे सर्वमपथ्यं भोज्यम् । तत एकेनान्नकालेनांतरीकृतम्। एवमन्नकालद्वयत्रयांतरितं च तावद्योज्यं यावत्पथ्यस्य षोडशपादाः सेव्यतया संपद्यंते ।

एवमनेन क्रमेणापथ्यदोषास्त्यक्ताः पीडायै न भवंति पथ्यगुणाश्च संवर्द्धिताः स्थिरतां प्राप्नुवंतीत्यत आह ।

अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा॥ ४८ ॥
सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसान्यथा ।

हि यस्मात्सहसा क्रममिममनालोच्यान्यथैवोक्तविध्यतिक्रमेणापथ्यमपि त्यक्तं सात्म्यं विकाराय जायते पथ्यमेव वा सहसा शीलितमसात्म्यंविकाराय जायते सात्म्यासात्म्याभ्यां विकारः सात्म्यासात्म्यविकारस्तस्मै । कॢपिसंपद्यमानेचतुर्थीति चतुर्थी ।

क्रमेण त्वपथ्यत्यागपथ्यशीलने विधीयमाने गुणाय स्यातामिति दर्शयति ।

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ॥ ४९ ॥
नाप्नुवंति पुनर्भावमप्रकंप्या भवंति च ।

दोषा अपथ्याभ्यासजाः क्रमेण पूर्वोक्तेनापचिताः क्षयं नीता गुणाश्च पथ्योपयोगजाः क्रमेण पूर्वोक्तेनैवोपचिता वृद्धिं नीताः संतः पुरुषाणां यथासंख्यमपुनर्भावं यांति दोषाः । गुणाश्चाप्रकंप्याः स्थिरा भवंति।

सांप्रतमहिताहारसेवनं सदा त्याज्यमिति सद्युक्तिं दर्शयति ।

अत्यंतसन्निधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम् ॥ ५० ॥
अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ।

दोषाणामहितैराहारादिभिर्दूषणं कर्तुं विद्वान् पंडितो नार्हति न युज्यते । किंभूतानाम्। अत्यंतमतिशयेन संनिधानं निकटत्वं येषां दोषाणां तएवं तेषां दूषणात्मनां दूषणस्वभावानाम् ।

एतत्प्रसंगेन चेदमाह ।

आहारशयनब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ॥ ५१ ॥
शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ।

शयनं स्वप्नः । ब्रह्मचर्यं स्त्रीणामसेवा । आहारादीनां द्वंद्वः । एतै-

र्युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं सततं धार्यते। किमिव कैः। आगारं गृहमिव धारणैः स्तंभैर्यथा।

आहारोवर्णितस्तत्र तत्र तत्र च वक्ष्यते ॥ ५२ ॥

तत्र तेषु त्रिषु मध्यादाहारो वर्णित ऋतुचर्यायां द्रवान्नस्वरूपविज्ञानीययोः। तत्र तत्र च शास्त्रकारो ज्वरचिकित्सादौ च वक्ष्यति।

शयनब्रह्मचर्ययोस्त्विहैव विधिं वक्तुकाम आह।

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम्।
वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ५३ ॥

निद्रायत्तं निद्राधीनं सुखमारोग्यं दुःखं रोगस्तथा पुष्ट्यादि च। न च जीवितमिति संबंधः। अजीवितेन योगो भवतीत्यर्थः।

सांप्रतं दुष्टनिद्रां निर्दिशति।

अकालेतिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता।
सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवापरा ॥ ५४ ॥

अकाले निषेविता अतिच निषेविता किंचिदेव निषेविता निद्रा सुखमारोग्यलक्षणमायुश्च जीवितं ते सुखायुषी पराकुर्यान्नाशयेत्। केव। अपरा कालरात्रिरिव।

अथ निद्रागुणप्रसंगेन तत्प्रतिपक्षभूतस्य जागरणस्यापि गुणमाह।

रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा।
अरूक्षमनभिष्यंदि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ५५ ॥

अपिशब्दावत्र सामर्थ्यलब्धौ बोद्धव्यौ। तेन रात्रावपि जागरणं रूक्षम्। दिवा त्वाग्नेयमत्यर्थं रूक्षं कालेनाहितबलत्वात्। तथा प्रस्वपनं दिवापि स्निग्धम्। रात्रौ तु सौम्यकालेतिशयेन स्निग्धमित्यवतिष्ठते। अपिशब्दाभ्यामंतरेण तु रात्रावेव जागरणं रूक्षं दिवा तु स्निग्धमित्यर्थो जायते। व्यवच्छेद्यफलत्वाद्वाक्यानाम्। एवं दिवस एव स्निग्धं प्रस्वपनं रात्रौ

तु रूक्षमिति। नचैतद्युज्यते। ततो दिवाजागरणं सदा रूक्षं नाभविष्यत् तत्कथमिदमुपपत्स्यते। बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि। विषार्त्तः कंठरोगी च नैव जातु निशास्वपीति। येषां ह्यपतर्पणमेवहितं यच्चापतर्पणं तदवश्यं रूक्षम्। तस्मादपतर्पणस्वभावं जागरणमेव सेव्यम्। तथा। ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः। दिवा स्वप्नो हितो ऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः। मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः। क्रोधशोकभयैः क्लांतान् श्वासहिध्मातिसारिणः। वृद्धबाला बलक्षीणक्षततृट्शूलपीडितान्। अजीर्णाभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि। तदेतेषां संतर्पणार्हत्वात्संतर्पणमेव हितम्। यच्च संतर्पणं तदवश्यं स्निग्धम्। तस्मादेतैः संतर्पणस्वभावमेव सदा प्रस्वपनं सेव्यम्। एवं च पूर्वमेव च व्याख्यानं युक्तम्। प्रस्वप्नजागरणक्रिययोरद्रव्ययोरपि रूक्षस्निग्धत्वमुपचारादुपपन्नम्। यथा रूक्षं द्रव्यं गुग्गुल्वादि कफमेदःप्रभृतीन् सौम्यान् भावान् क्षपयति। तथैव यदा जागरणमपितत्क्षपयदृष्टं तदा तद्रूक्षकार्यकरणादरूक्षमपि रूक्षमित्युपचर्यते। तथा प्रस्वपनादर्वाक् कफमेदःप्रभृतीनां सौम्यानां भावानां स्वहेतोरुत्पादस्तया नोपलभ्यते। यथा प्रस्वपनादनंतरं तस्मात्प्रस्वपनमस्निग्धमपि स्निग्धमित्युपचर्यते। प्रचल इवाचरतीति क्यङंतान्निष्ठा। आसीनस्योपविष्टस्य प्रचलायितं आसीनप्रचलायितं नतु प्रस्वपनं सर्वसविकया। येन स्नेहनहेतुः स्यात्। रूक्षकार्याकरणादरूक्षम्। अनभिष्यंदि तु विशेषेण। आसीनप्रचलायितं पुनरीदृग्रूपमित्यर्थः।

यदि स्निग्धत्वादभिष्यंदी दिवास्वप्नस्तत्किं कदाचिदपि न कार्य इत्याह।

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः।
दिवास्वप्नो हितो ऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः॥५६॥
मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः।
क्रोधशोकभयैः क्लांतान् श्वासहिध्मातिसारिणः॥५७॥
वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृट्शूलपीडितान्।
अजीर्णाभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि॥ ५८॥
धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चांगानि पुष्यति।

ग्रीष्मकाले दिवास्वप्नो हितः। यतस्तस्मिन्काले पवनचयो भवति। आदानस्य च परिपुष्टत्वादतिरौक्ष्यं भवति। रात्रयश्च निद्रासमाप्त्ययोग्या अल्पा भवंति। दिवास्वप्नश्च संतर्पकः। ग्रीष्मादपरस्मिन् काले कफपित्तकरः। सोऽचिंत्यत्वाद्धेतुप्रभावस्य भाष्यादिक्लांतादीन् मुक्त्वा वर्जयित्वा। तेनैतदुक्तं भवति। ग्रीष्मादपरस्मिन्नपि काले स्वप्न एषां हित एव। यानमश्वादि। क्षतः खड्गादिच्छिन्नः। अभिहतो लगुडादिना। स्वप्नोचिताः शीलितदिवास्वप्नाः। तत्र भाष्यादिक्लांतानां पवनाकोपात्स्वप्नोऽनुज्ञातः। श्वासहिध्मादीनां वेगविस्मरणार्थम्। वृद्धादीनां यथायथं संतर्पणार्थं वेगविस्मरणार्थं च। अजीर्णिनां दिवास्वप्नोचितानां च धातुवैषम्यपरिहारार्थं दिवास्वप्नोनुमतस्तंत्रकृता। तथा चोक्तम्। उचितो हि दिवास्वप्नो येषां नित्यं शरीरिणाम्। वातादयः प्रकुप्यंति तेषामस्वपतां दिवेति। नन्वजीर्णिनां दिवास्वप्नो न युक्तो दिवास्वप्नस्य कफवृद्धिकरत्वात्। कफवृध्द्या चाग्निमांद्यम्। अग्निमांद्यादजीर्णान्नस्यापाक इत्ययुक्तस्तेषां दिवास्वप्नः। अत्रोच्यते। दिवास्वप्नेनाजीर्णिनां धातुसाम्यं भवति। धातुसाम्ये च सति स्वस्थानस्थितैर्दोषैरनुपहतो वन्हिः पचनक्षमो भवति। कफस्तु वृद्धोपि नैतेषामग्निमांद्यं विधत्ते। अपित्वंगानां पुष्टिमादधाति। अतएवानंतरमेवोवाच शास्त्रकारः। धातुसाम्यं तथाह्येषां श्लेष्मा चांगानि पुष्यतीति।

बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ॥ ५९ ॥
विषार्तः कंठरोगी च नैव जातु निशास्वपि।

तथा बहुमेदःश्लेष्माणः स्निग्धाहारादिशीलिनश्च ग्रीष्मेप्यहनि न स्वप्युः। विषार्तः कंठरोगीच रात्रिष्वपि कदाचिदपि न स्वप्यात्।

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ॥ ६० ॥
शिरोरुक्शोफहृल्लासस्रोतोरोधाग्निमंदताः।

अकाले शयनं स्वप्नो ऽकालशयनं तस्मादकालशयनान्मोहादयः स्युः। स्तैमित्यं गात्राणां निरुत्साहत्वम्।

अत्र च का चिकित्सेत्याह।

तत्रोपवासवमनस्वेदनावनमौषधम् ॥ ६१ ॥
योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनांजनम् ।
नावनं लंघनं चिंतां व्यवायं शोकभीक्रुधः ॥ ६२ ॥
एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् ।

तेष्वकालस्वप्नजेषु रोगेषूपवासाद्यौषधं योजयेत् । निद्रायाश्च बाहुल्येन रात्रिः कालः । तथाचोक्तम् । लोकादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी । बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायत इति । अतिनिद्रायां सत्यां तीक्ष्णानि वमनांजननस्यानि योजयेत्। लंघनादिंच। एभिरेव च तीक्ष्ण वमनादिभिर्निद्राया नाशो भवति। श्लेष्माख्यस्य धातोरतिशयेनापचयात्।
संप्रति निद्रानाशजान्विकारानाचष्टे ।

निद्रानाशादंगमर्दशिरोगौरवजृंभिकाः ॥ ६३ ॥
जाड्यं ग्लानिभ्रमापक्तितंद्रारोगाश्च वातजाः ।

निद्रानाशादंगमर्दादयो वातोत्थाश्च रोगाः स्युः ।

यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः ॥ ६४ ॥
असात्म्याज्जागरादर्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ।

यतश्च सम्यक् सेविताया निद्राया असम्यक् सेवितायाश्च अनंतरोक्ता गुणा दोषाः । अतोस्माद्धेतोः कालानतिक्रमेण सात्म्यतो यामद्वयं त्रयं वा निशि निद्रां भजेत् । असात्म्याज्जागरादर्धेन स्वप्नइष्यते। किंतर्हि यो यावंतं कालमुचितं स्वपिति तस्मात् कालाद्यावंतं प्रातः स्वप्यात् । अभुक्तवानभुक्ते सति । आसात्म्यग्रहणेनैतद् द्योतयति । नसर्वस्य रात्रावसुप्तस्य जागरणकालादर्धेन दिवास्वप्न इष्यते किं तर्हि यो यावंतं कालमुचितं स्वपिति तस्मात्कालाद्यावंतं कालं जागृयात् तावतोर्धेनासौ स्वप्यात्। केचिद्धि स्वल्पनिद्राः स्वभावतो भवंति ।

शीलयेन्मंदनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि ॥ ६५ ॥
अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणम् ।
कांताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ॥ ६६ ॥

मनोनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ।
ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनिस्पृहचेतसः ॥ ६७ ॥
निद्रा संतोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्तते ।

योयो मंदनिद्रः स क्षीरादीन् शीलयेत्।कांताबाहुलताश्लेषादयो निद्रासुखहेतवः । कांताबाहुलताश्लेषग्रहणमाश्लेषमात्रमेव निद्रासुखहेतुर्नतुग्राम्यधर्मसेवेति दर्शनार्थम् । अतएवानंतरमाह । ब्रह्मचर्यरतेर्निद्रा स्वकालं नातिवर्तत इति।ब्रह्मचर्यरतस्याप्यनुगतो मैथुनाभिलाषो निद्रां नाशयेदित्याह । ग्राम्यसुखे निःस्पृहं चेतो यस्य स तस्य तथा संतोषतृप्तस्य ।

यदा तु ग्राम्यधर्मेण विना न रतिरपत्यार्थिता वा तदा तदधिकारार्थमुच्यते ।

ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्वलाम् ॥ ६८ ॥
अप्रियामप्रियाचारां दुष्टसंकीर्णमेहनाम् ।
अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम् ॥ ६९ ॥
वर्णिनीमन्ययोनिं च गुरुदेवनृपालयम् ।
चैत्यश्मशानायतनचत्वरांबुचतुष्पथम् ॥ ७० ॥
पर्वाण्यनंगं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ।
अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान् दुःस्थितांगः पिपासितः॥७१॥
बालो वृद्धोन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ।

ग्राम्यधर्मे स्त्रीपुंसयोगविषये अनुत्तानां स्त्रियं त्यजेदुत्तानां भजेदित्यर्थः । तथा रजस्वलत्वादियुतां त्यजेत् । दुष्टं व्याधिमलादिभिः संकीर्णं संकुचन्मेहनं योनिर्यस्यास्ताम् । तथा वर्णिनीं ब्रह्मचारिणीम् । अन्ययोनिमजामहिष्यादिं च त्यजेत् । गुर्वित्यादि । ग्राम्यधर्मनिर्वर्तने गुरुदेवनृपालयास्त्यजेत् । तथा चैत्यादींस्त्यजेत् । तेषु स्त्रियं न संगच्छेदित्यर्थः । चैत्यादीनां पर्याया दिनचर्यायामुक्ताः । आयतनं दुष्टानां निग्रहस्थानं च । पर्वाणि रविसंक्रांत्यादींस्त्यजेत् । तेषु कामं न सेवेतेत्यर्थः। तथा अनंगम्। अंगं जघनम्।नांगमनंगमंगसदृशं जघनकार्यनिर्वर्तनयोग्यं मुखादिकमुच्य-

ते। दाक्षिणात्या हि मुखेन कुर्वंति तन्निषिध्यते। दिवसं च त्यजेत्। दिने रतं न कुर्वीतेत्यर्थः। मूर्धवक्षोभिघातं च त्यजेत्। अत्याशितादयः सुरतं त्यजेयुः। अत्याशितोतिभुक्तः। अधृतिर्दुर्मनाः। अन्यवेगार्त्तः पुरीषादिवेगातुरः। ननु क्षुद्वान् क्षुद्वेगार्त्त उच्यते। ततोऽन्यवेगार्त इत्यनेनैवास्यार्थस्य लब्धत्वात् किं क्षुद्वानित्यनेन। सत्यमेतत्। अतिशयार्थं त्वेतत्। यथा क्षुद्वेगार्त्तः स्त्रियं गच्छन्नतिशयेन पीडया बाध्यते न तथाऽन्यवेगार्त्त इति।

संप्रति ऋतुविशेषे निधुवनं नियमयति।

सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे ॥ ७२ ॥
त्र्यहाद्वसंतशरदोः पक्षाद्वर्षानिदाघयोः।

तृप्तो वाजीकरणैः संजातसंतर्पणः सन् कामतो यथेच्छया हिमे हेमंतर्तौ शिशिरे च कामं यथेच्छं सेवेत। वाजीकृतामिति संपदादित्वात्क्विप्। तृप्तइति क्तोधिकरणे च ध्रौव्येत्यादिनाऽधिकरणे क्तः। अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी। वसंते शरदि च त्र्यहात् त्र्यहमतिक्रम्य मैथुनं निषेवेत। वर्षाग्रीष्मयोः पक्षात् कामं भजेत्।

भ्रमक्लमोरुदौर्बल्यबलधात्विंद्रियक्षयः ॥ ७३ ॥
अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम्।

अन्यथा उक्तविधेरन्येन प्रकारेण स्त्रियं गच्छतो भ्रमादयः स्युः। अपर्वण्यकाले मरणमपर्वमरणम्।

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टींद्रिययशोबलैः।
अधिका मंदजरसो भवंति स्त्रीषु संयताः ॥ ७४ ॥

स्त्रीषु संयताः स्त्रीः सम्यक् सेवमानाः स्मृत्यादिभिरधिका अल्पजराश्च भवंति।

स्नानानुलेपनहिमानिलखंडखाद्यशीतांबुदुग्धरसयूषसुराप्रसन्नाः।
सेवेत चानुशयनं विरतौ रतस्य तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥७५॥

रतांते यथौचित्येन स्नानादीन् सेवेत । खंडखाद्यं खंडकृतं कणिकेत्यादि। रसो मांसरसः। चानुशयनमिति।अनु पश्चाच्च स्वमं सेवेत। तस्मात्स्नानादिसेविनः शरीरस्य एवमस्मिन्कृते धाम तेजो भूय आगच्छति। स्भोजौ वसंततिलकं गुरुकद्वयं च । स्नानांगरागव्यजनेंदुपादयूषासवक्षीररसान् रसालम्। भक्षान् सिताढ्यान् सलिलं सुशीतं सेवेत निद्रां च रतांततांत इति ।

एतच्च पूर्वोक्तं हिताहितं सर्वं वैद्य एव वेत्ति तस्माद्वैद्यस्य सर्वथा शरीरं राज्ञा निवेद्यमितिदर्शयन्नाह ।

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौभिषजिनिरनुबंधंदेहरक्षांनिवेश्य ।
भवति विपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावःस्वकुशलफलभोगीभूमिपाल
श्चिरायुः ॥ ७६ ॥

भिषजि शरीररक्षणं निरनुबंधं निर्विकल्पमाधाय बहुकालमात्मीयश्रेष्ठफलभोगवान्। तथा तेजश्च स्वास्थ्यं च कीर्तिश्च प्रभावश्च एवं विपुला विस्तीर्णास्तेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावा यस्य सएवंविधः । कीदृशे भिषजि। श्रुतं शास्त्रावबोधः। चरितमाचारः। ताभ्यां समृद्धे संपूर्णे। तथा क्रियाचतुरे। तथा कृपालौ। वसुमुनिविरतिश्चेन्मालिनो नौ मयौ यः।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामन्नपानरक्षाध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७ ॥

अष्टमोध्यायः

अन्नरक्षाध्यायानंतरं मात्राशितीयो युक्तः। यतोविषादिभ्योरक्षितमन्नपानं हीनमात्राभ्यवहृतं जीवितोपघाताय संपद्यते । मात्राभ्यवहृतं प्राणिनां प्राणाय ।

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अथेत्यानंतर्ये यथा । अथातोधर्मजिज्ञासेति वेदाध्ययनादनंतरं

धर्मो जिज्ञासितव्य इत्यर्थः । अतइति प्रस्तुताभिसंबंधे । अशनमशितम् । भावे निष्ठा । मात्रया अशितं तस्मै हितो मात्राशितीयः । शेषं पूर्ववद्याख्येयम् ।

मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका ।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षंते गुरूण्यपि लघून्यपि ॥ १ ॥

सर्वकालं स्वस्थ आतुरो वा मात्राशी स्यात् परिमिताशी भवेत्। कुतो हेतोः । हि यस्मान्मात्राग्नेः प्रवर्तिका स्वव्यापारे । अग्निप्रवृत्तिश्च देहस्थितिहेतुः । तथा चोक्तम् । अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवित मिति। तस्मान्मात्रायाः प्राधान्यम् । अस्माच्च कारणान्मात्रायाः प्राधान्यं यतो मात्रां द्रव्याण्यपेक्षंते गुरुण्यपि लघूनि च । तत्र गुरूणि पिष्टक्षीरद्राक्षाक्षोडेक्षुमाषानूपमांसादीनि। लघूनि दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गलावककपिंजलैणशशशंबरादीनि ।

तत्र गुरूणां का मात्रा का लघूनामित्याह ।

गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता ।
मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्यति ॥ २ ॥

गुरूणां द्रव्याणामर्द्धसौहित्यमर्द्धतृप्तिः । लघूनां नातितृप्तता नातितृप्तिः किं तर्हि सौहित्यमात्रम्। एतन्मात्राप्रमाणं निर्दिष्टम्। मात्रा ह्रस्वामध्या बृहती च तस्याः प्रमाणम्। तत्र प्रमाणं मानम्। तस्यास्तु प्रमाणमुन्मानम् । एवंचात्र मात्राशब्दस्यापौनरुक्त्यम्। हि यस्मात्तावत्परिमाणमभ्यवहृतं सुखमविकृतिं कृत्वा परिणमति । एतद्विपर्ययेण हीनमात्रं भोजनं वर्ज्यं दोषदर्शनात् ।

यथा चाह ।

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे ।
सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ३ ॥

हीनमात्रं पुनरशनं न बलाय नोपचयाय न चौजसे । सर्वेषां वातरोगाणां कारणतां याति ।

अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ।

अतिमात्रं त्वशनं त्रीनपि दोषान् शीघ्रमेव प्रकोपयति ।

कुपिताश्च त्रयो दोषा अलसकाख्यं विसूचिकाख्यं वा व्याधिं यथा कुर्वंति तथादर्शयति ।

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिताः ॥ ४ ॥
आमेनान्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ।
विष्टंभयंतो ऽलसकं च्यावयंतो विसूचिकाम् ॥ ५ ॥
अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ।

तेनापक्केनाहारेण दुष्टेन वाताद्या हि यस्मात्पीड्यमाना विबध्यमाना रुद्धमार्गत्वादतएव युगपदेककालं सर्वएव कोपितास्तदेव दुष्टमन्नमाविश्यालसकं कुर्वते।किंकुर्वंतः।विष्टंभयंतस्तदेव दुष्टमन्नं स्रोतःसु रुंधानाः । तथा अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवानुचिते देशे काले च्यावयंत ऊर्ध्वमधश्च निष्कर्षयंतः । अजितात्मनः असंयतचेतसः पुंसो विसूचिकां कुर्वते ।

एतदेव सविस्तरमाह ।

प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ ६ ॥
आमाशये ऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ।

ऊर्ध्वं मुखेनाहारो न प्रयाति न चाधस्ताद्गुदेन प्रयाति न चाहारः पच्यते । आमाशये नाभिस्तनांतरं जंतोरामाशय इति स्मृतस्तस्मिन्न लसीभूत इवालसीभूतः । यथा अकर्मशीलः पुरुषोलस इत्युच्यते तथायमाहारोलसीभूतस्तिष्ठति तेन हेतुना स रोगो ऽलसकः स्मृतः ।

विसूचिकायास्तु निर्वचनमाह ।

विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाय्वादिभृशकोपतः ॥ ७ ॥
सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसूचिका ।

वाय्वादीनां त्रयाणामत्यंतप्रकोपान्नानाप्रकारैर्वेदनोद्भेदैः पीडोत्पादे-

यस्माद्गात्राणि सूचीभिरिव विध्यति तस्माद्विसूचिकेत्युच्यते। विविधानां विकाराणां सूचिका विसूचिका विसूचिकेत्युच्यते।

तत्र शूलभ्रमानाहकंपस्तंभादयोनिलात् ॥ ८ ॥
पित्ताज्ज्वरातिसारांतर्दाहतृट्प्रलयादयः।

वातादधिकाच्छूलादयो भवंति। आदिशब्देनांगोद्वेष्टनमुखशोषादिपरिग्रहः। पित्ताद्वृद्धाज्ज्वराद्याः स्युः। प्रलयो मूर्छाप्रायः। आदिशब्देन मदादिपरिग्रहः।

कफाच्छर्यंगगुरुतावाक्संगष्ठीवनादयः ॥ ९ ॥

कफादधिकाच्छर्द्यादयो भवंति। आदिशब्देन क्षवथ्वादीनां ग्रहणम्।

विशेषाद्दुर्बलस्याल्पवन्हेर्वेगविधारिणः।
पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमंतरा ॥ १० ॥
अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम्।
शूलादीन् कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान् ॥ ११ ॥
सोलसः

दुर्बलत्वादियुक्तस्य यन्मारुतेन विशेषादन्नं पीडितमंतरामाशयमध्य एव श्लेष्मणा रुद्धमलसीभूतं तथा दोषैः क्षोभितमाकुलितमतएवातिपीडाकारित्वाच्छल्यरूपत एव स्थितं तीव्रान् दुःसहान् शूलादीन् छर्द्यादिवर्जितान् कुरुते। छर्द्यतीसाराभ्यां विसूचिकोक्ता। सोलससंज्ञो रोगः। दुर्बलोह्यनुपचितधातुः स न कदाचिदाहारं सोढुं शक्तः। अल्पाग्निश्चाहारं सम्यङ्न जीर्यति। यतो वेगधारणशीलस्य प्रतिहतो वायुर्विमार्गगः पित्तकफावपि विमार्गगौ कुरुत इत्येतद्विशेषेण निर्देशः।

दंडकालसकं लिलक्षयिषुराह।

अत्यर्थदुष्टास्तुदोषा दुष्टामबद्धखाः।
यांतस्तिर्यक्तनुं सर्वां दंडवत् स्तंभयंति चेत् ॥ १२ ॥
दंडकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम्।

अतिशयेन दुष्टा दोषास्तथा दुष्टामेन बद्धानि पूर्णानि स्रोतांसि यैस्ते दुष्टामबद्धखाः। तथा तिर्यग्गच्छंतः तनुं सर्वांगं शरीरं सकलं दंडवद्यदि स्तंभयंति प्रसारणाकुंचनरहितं कुर्वंति तदा दंडकालसको नाम रोगो भवति। तं दंडकालसकं त्यजेन्नोपक्रमेत्। यत आशुकारिणं आशु शीघ्रं स्वकर्म मारणं करोतीत्याशुकारी। क्षिप्रं हंतीत्यर्थः।

संप्रत्यामविषं निर्दिशति।

निरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम्॥ १३॥
आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम्।
विषरूपाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वतः॥ १४॥

विरुद्धं प्रागुक्तं विरुद्धमन्नमित्यादिना। विद्यादध्यशनमित्यादिनाध्यशनम्। अजीर्णं च त्रिविधं वक्ष्यति। एतानि शीलितुं शीलं यस्य तस्य पुंसो य आमदोषो विषलक्षणलालादिलक्षणयुक्तो महाघोरोऽतिकष्टो विषाख्यो यो भवति तं न चिकित्सेत्। कुतः। विषरूपत्वादाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च। विषसदृशस्वरूपत्वाद्विषे शीतोपक्रमो युक्त आमे चोष्णोपक्रमो युक्त इति विरुद्धोपक्रमत्वम्।

अलसकोपक्रमं निर्दिदिक्षुरिदमाह।

अथाममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत्।
पीत्वा सोग्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः॥ १५॥
स्वेदनं फलवर्तिं च मलवातानुलोमनीम्।
नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत्॥१६॥

अथेत्यानंतर्ये। पूर्वोक्तं साध्यासाध्यमवगम्यानंतरमामं साध्यमदुष्टं संतं त्वरितं द्रागातुर उल्लिखेदुद्वमेदित्यर्थः। किंविधमामम्। अलसीभूतम्। अलसलक्षणतां गतमुल्लिखेदित्याह। पीत्वेत्यादि। जलमुष्णं पीत्वा वचालवणमदनफलयुक्तं वमेदित्यर्थः। ततोनंतरं स्वेदनं योजयेत्। तथा। विपाच्य मूत्राम्लमधूनि दंतीपिप्पलीतकृष्णाबिडधूमकुष्ठैः। वर्तिं करांगुष्ठनिभां घृताक्तां गुदे रुजानाहहरीं विदध्यादित्यादि फलवर्तिं च मलवातानुलोमनीं

योजयेत्। तत्रामदोषे दोषवशादंगानि च नाम्यमानानि संकोच्यमानानि संत्यत्यर्थं स्विन्नानि वस्त्रादिना वेष्टयेत्।

विसूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते।
तदहश्चोपवास्यैनं विरिक्तवदुपाचरेत्॥ १७॥

विसूच्यां पूर्वोक्तलक्षणायामतिवृद्धायां सत्यां पार्ष्ण्योः खुरिकयो-रयःशलाकादिना दाहः प्रशस्यते। तदहर्विसूचिकावंतमुपवास्य लंघयित्वा विरिक्तवत्पेयादिक्रमेणोपाचरेत्। सुश्रुते चोक्तम्। सुच्छर्दितविरिक्तस्य गात्रायामेऽतिदारुणे। भल्लातकमधूच्छिष्टसीसपिण्याकनागरैः। घृततैलं पचेत् साम्लैस्तच्च खल्लीघ्नमुत्तमम्। त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः। उद्वर्त्तनं खल्लिविसूचिकाघ्नं तैलं विपक्वं च तदर्थकारि। शिरीषनक्ताह्वफणिज्जबीजत्रायंत्यपामार्गफलानि वर्त्तिः। बस्तस्य मूत्रेण विसूचिकाघ्नी प्रलेपनस्यांजनधूमयोगैरिति।

तीव्रार्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम्।
आमसन्नोनलोनालं पक्तुं दोषौषधाशनम्॥ १८॥
निहन्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसातुरम्।

अजीर्णी तीव्रशूलोपि सन् शूलहरमौषधं न पिबेत्। वमनकरमुष्णोदकं च प्रागुपदिष्टमेव पिबेदित्यर्थः। शूलघ्नमित्युपलक्षणार्थम्। छर्द्यतीसारघ्नमपि विसूचिकायां न पिबेत्। यत आमेन सन्नो मंदीभूतोग्निर्दोषौषधाशनं पक्तुं न समर्थः। एतेषां च दोषौषधाशनानां त्रयाणां संबंधी यो विभ्रमो व्यापत्तिः सहसा कालमनपेक्ष्य चातुरं हन्यात्। न केवलमिदं गुणाय संपद्यते प्रत्युत दोषं करोतीति सूचनार्थमपि चेतिकृतम्।

कदौषधं युंजीतेत्याह।

जीर्णाशने तु भैषज्यं युंज्यात् स्तब्धगुरूदरे॥ १९॥
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः संधुक्षणाय च।

जीर्णमशनं यस्य तस्मिन्नौषधं युंज्याद्वैद्यः। कीदृशि। स्तब्धमचलं गुरू

दरं कोष्ठो यस्य तस्मिन्। किमर्थमौषधं युंज्यादित्याह। दोषेत्यादि गतार्थम्।

कीदृशमौषधं योज्यमित्याह।

शांतिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ॥ २० ॥
त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत्।

तुरवधारणे। यस्मादपतर्पणादेवामजातानां विकाराणामालस्यजाड्याग्निमांद्यादीनां शांतिरुपशमो भवति तस्मादपतर्पणं योजयेत्। वक्ष्यति हि। मेहामदोषातिस्निग्धेत्यारभ्य यावल्लंघयेन्नित्यमिति। तस्मादपतर्पणं समीक्ष्य देशकालाग्न्यादीन् पर्यालोच्य त्रिप्रकारं त्रिप्रकारे दोषे वैद्यः प्रयोजयेत्।

संप्रत्येतदेव यथायोगमाह।

तत्राल्पे लंघनं पथ्यं मध्ये लंघनपाचनम् ॥ २१ ॥
प्रभूते शोधनं तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान्।

तत्र तेषु त्रिषु मध्ये अल्पे दोषे लंघनमुपवासाख्यं पथ्यम्। तेन प्रनलानिलवृध्द्या ऽल्पो दोषः शीघ्रं संशोष्य जीयते। मध्ये दोषे लंघनं पाचनं च पथ्यम्। अग्निः पचति तस्य पचतो ये विबंधादयो भवंति तान्निषिध्य पाटवमादधानं पचेति प्रयुंक्त इव तत् पाचयतीति पाचनमुच्यते। हेतुमण्णिजंतात्पचेर्बाहुलकात्कर्त्तरि ल्युट्। यदुपयुक्तमन्नपानौषधमपक्वानां सामानां धातूनां पाचने समर्थं तत् पाचनमित्यर्थः। प्रभूतं शोधनं पथ्यम्। शोधनं तु कायाद्बहिर्दोषानीरयति। वक्ष्यति हि। यदीरयेद्बहिर्दोषान्पंचधा शोधनं तु तदित्यादि। कुतः। प्रभूत आमदोषे शोधनं हितमित्याह। तद्धीत्यादि। हि यस्मात्तच्छोधनं मूलान्मलान्नाशयेत्। संग्रहेप्युक्तम्। बहुदोषाणां पुनरुपसेवनमेव कार्यं नद्यप्लाविते पल्वलोदकौघे शाल्यादिपुष्टिर्भवतीति।

एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्यात् ॥ २२ ॥
चिकित्सेदनुबंधे तु सति हेतुविपर्ययम्।
त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युंज्याद्व्याधिविपर्ययम् ॥२३॥

यथा संतर्पणोत्थ आमदोषो निदानविपर्ययाच्चिकित्स्यते एवमन्यान-पि ज्वरादीन् विकारान् स्वनिदानविपर्ययाच्चिकित्सेत् । संतर्पणोत्थो पतर्पणेन शीतोत्थ उष्णेनेत्यादि। यदि त्वेवमुपक्रम्यमाणो व्याधिरनुबध्यते। तेनोपशमं न गच्छेत् ततो हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा व्याधिविपर्ययं युंज्यात्। किं भूतम्। यथायथं यद्यस्य ज्वरादिव्याधेर्भैषज्यं वक्ष्यमाणं तत्प्रयुंजीतेत्यर्थः। यथा मुस्तापर्पटकं ज्वरे रजनी प्रमेह इति ।

न च हेतुव्याधिविपर्ययोरेव चिकित्सायामुपयोग इति दर्शयन्नाह ।

तदर्थकारि वा पक्के दोषे त्विद्धे च पावके ।
हितमभ्यंजनस्नेहपानबस्त्यादियुक्तितः ॥ २४ ॥

तन्निदानव्याधिविपर्ययसाध्यमर्थं रोगोपशमलक्षणं कर्तुं शीलं यस्य तत्तदर्थकारि तद्वा युंज्यात् । यथा मदात्यये मद्यपानमतिसारे विरेचन-मिति । वा शब्दः समुच्चयार्थ इति । त्रिविधमौषधं निर्दिश्यामचिकित्सा-मेवानुसरन्नाह । पक्के दोषे निरामे दीप्ते पावके च निरामयत्वे दीप्ताग्नित्वे च समुचितमेव हितमभ्यंगादिकम् । युक्तितो मात्रया यथाग्निसादा-दिनभवतीति ।

अजीर्णं लक्षयितुमाह ।

अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिगंडयोः ।
सद्यो भुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम् ॥ २५ ॥

अग्निप्रतिपक्षत्वेन कफस्याजीर्णकरणप्रधान्यादग्रे निर्देशः । कफा-त्प्रकाशादजीर्णमामसंज्ञकं भवति । तत्रामाख्येऽजीर्णेऽक्षिकूपयोर्गंडयोः शोफो भवति । सद्योभुक्तवदप्राप्तविदाहावस्थ उद्गारः । प्रसेकः प्रसक्तं निष्ठीवनम् । उत्क्लेशो दोषाणां स्थानाच्चलनम् । गौरवं गात्राणाम् ।

विष्टब्धमनिलाच्छूलविबंधाध्मानसादकृत् ।

अनिलाद्विष्टब्धं नामाजीर्णं भवति । तच्च शूलादिकृत् ।

पित्ताद्विदग्धं तृण्मोहभ्रमाम्लोद्गारदाहवत् ॥ २६ ॥

पित्ताद्विदग्धं नामाजीर्णमुत्पद्यते । तच्च तृडादियुक्तम् ।

त्रिविधस्यैवास्य चिकित्सामाह ।

लंघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम्।
विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत्॥ २७॥

तुरवधारणे। आमाख्येऽजीर्णे लंघनमेव कार्यं न वमनविरेचनादि। विष्टब्धे स्वेदनं भृशं कार्यम्। भृशशब्देनैतद् द्योतयति। पूर्वत्रापि स्वेदनं कार्यमत्र त्वत्यर्थमिति। विदग्धे विदग्धनाम्न्यजीर्णे वमनं कार्यम्। यद्वा लंघनस्वेदनवमनानां यथावस्थं यथादोषोद्रेकं हितं भवेत् तदेव कार्यम्। आमाजीर्णेपि स्वेदनवमने विदग्धेपि लंघनस्वेदने इति।

गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विलंबिका।
कफवातानुबद्धामलिंगा तत्समसाधना॥ २८॥

गरीयसः प्रभूतादजीर्णादेव विलंबिका स्यात्। कीदृशात्। लीनादत्यर्थं स्रोतःसु श्लिष्टत्वात्। लीनादितिलीङ् श्लेषणइत्यस्य क्तप्रत्यये स्वादय ओदितइत्योदितश्चेति निष्ठानत्वम्। सा च श्लेष्मवायुभ्यामनुबद्धा युक्ता भवति। आमं नाम यदजीर्णं तत्सदृशलक्षणा यथा शोफोक्षिगंडयोः सद्यो भुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवमिति। तेनामेन समं तुल्यं साधनं चिकित्सा यस्याः सैवम्। लंघनं कार्यमाम इति।

जीर्णेप्याहारे कदाचिदाहारसारो रसोऽजीर्णः स्यात्। तल्लक्षणार्थमाह।

अश्रद्धा हृद्व्यथा शुद्धेप्युद्गारे रसशेषतः।
शयीत किंचिदेवात्र सर्वश्चानाशितो दिवा॥ २९॥
स्वप्यादजीर्णी संजातबुभुक्षोद्यान्मितं लघु।

रसशेषे अश्रद्धा अन्नानभिलाषः। हृद्व्यथा हृदयशूलं गौरवं च। शुद्धेप्युद्गारेऽन्नसंबंधिनि। तेनाजीर्णादर्थांतरभूत एवायं रसशेषः। अतश्च रसस्य रुधिरादिहेतोरसम्यक्परिपाक इत्यर्थः। तच्चिकित्सामाह। शयीतेत्यादि। अत्र रसशेषे किंचिदेव स्तोकमात्रमेव स्वप्यात् नाजीर्ण इव प्रभूतम्। सर्वश्चाजीर्ण्यनाशितो दिवा शयीत। आलापवात्। यदा चोत्पन्नक्षुत्स्यात् तदा स्तोकं लघु चाद्यात्। आशः कृतो येन आशितः। न आशितोऽनाशितः। अभुक्तवानित्यर्थः। नन्वजीर्ण्यभिहतोन्मत्तानित्यनेनैव वाक्येनाजीर्णिनां दिवास्वप्नोनुज्ञात एव तत्किंपुनरु-

केन। ब्रूमः। विशेषार्थं वाक्यमिदम्। अभुक्तो दिवा स्वप्यादजीर्णीति। तत्र तु सामान्यम्। अशितानशितार्थिता न कृतेति युक्ता पुनरिहोक्तिः।

सामान्यमजीर्णलक्षणं सामान्येन ब्रूते।

विबंधोतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता ॥ ३० ॥
अजीर्णलिंगं सामान्यं विष्टंभो गौरवं भ्रमः।

विबंधो मूत्रपुरीषयोरप्रवृत्तिलक्षणः। अतिप्रवृत्तिस्तयोरेव। ग्लानिः शरीरस्यापचयः। मारुतमूढता वातस्य प्रतिलोमता। विष्टंभः कुक्षेराध्मानम्। गौरवं गुरुगात्रत्वम्। भ्रमो मोहः। एतत्सामान्यमजीर्णलक्षणम्। उक्तंच। सीदत्यंगं भ्रमो मोहः कोष्ठे मुह्यति मारुतः। सर्वेषामप्यजीर्णानामविसंवादि लक्षणम्।

सांप्रतमजीर्णस्यान्यान्यपि कारणान्याह।

न चातिमात्रमेवान्नमामदोषाय केवलम् ॥ ३१ ॥
द्विष्टविष्टंभिदग्धामगुरुरूक्षहिमाशुचि।
विदाहि शुष्कमत्यंबुप्लुतं वान्नं न जीर्यति ॥ ३२ ॥

अतिमात्रमेव भुक्तमन्नं न केवलमामदोषाय किं तर्हि द्विष्टादि चान्नं न जीर्यति। द्विष्टमप्रियम्। विष्टंभि कुक्ष्याध्मानकारि। हिममतिशीतम्। अशुचि उच्छिष्टं केशादिदूषितं च। एतच्चाचिंत्यप्रभावत्वादामदोषहेतुः। विदाहि प्रागुक्तम्। शुष्कमद्रवप्रायम्। अत्यंबुप्लुतमतिजलेन प्लावितम्।

उपतप्तेन भुक्तं च शोकक्रोधक्षुधादिभिः।

चः समुच्चये। न केवलं द्विष्टाद्यन्नं भुक्तं न जीर्यति यावता शोकादिभिश्चोपतप्तेन भुक्तं न जीर्यति। शोक इष्टविपत्त्यादिना मनोदौस्थ्यम्। क्रोधो रोषः। क्षुद्बुभुक्षा। तदुपतप्तत्वं कालातिक्रमत्वात्। आदिशब्देन लोभभयादिपरिग्रहः।

संप्रत्यपरमप्यन्नमामक्षोभकरमाह।

मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ॥ ३३ ॥
विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम् ।
अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥३४॥
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन् सृजंति वा ।

पथ्यं शाल्यादि । अपथ्यं यवकादि । तन्मिश्रमेकीकृत्य भुक्तं समशनमभिमतमस्मिन्वैद्यकतंत्रे।विद्यादित्यादि। भुक्तस्याभ्यवहृतस्योपरियद्भोजनं तदध्यशनं जानीयात्।नन्वेवं प्रातराशे कृते यः सायमाशस्तस्याध्यशनत्वं प्रसज्जते । अध्यशनं च विवर्ज्यमेव । यतो ऽनंतरमेव पठिष्यति। त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वेत्यादि। वैद्यकतंत्रेषु च नराणां द्विराहार उपदिष्टः । भगवान् व्यासोप्यवोचत् । सायं प्रातर्मनुष्याणां भोजनं विधिनिर्मितमिति। तस्मादध्यशनस्यैवं तदसमीचीनं लक्षणम्। अत्र संचक्ष्महे। प्राग्भुक्तस्योपरि समनंतरमेव वन्हावविभक्ते यदशनं तदेवाध्यशनं नान्यत् । अतएव सुश्रुतो ब्रूते । प्राग्भुक्ते त्वविभक्तेग्नौ द्विरन्नं न समाचरेदिति । तस्मात् प्रातराशे कृते सत्यग्नौ विभक्ते यः सायमाशस्स न परिहार्यो ऽपि तु कार्य एव । गुणावहत्वात् । एतदेव प्रतिपादयितुं संग्रहे ऽभ्यगीष्ट । प्रातराशे त्वजीर्णेपि सायमाशो न दुष्यति । दिवा प्रबोध्यतेर्केण हृदयं पुंडरीकवत् । तस्मिन्विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यांति सर्वशः । व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः। न क्लेदमुपगच्छंति दिवा तेनास्य धातवः । अक्लिन्नेष्वन्नमासिक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति । अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यत्संमिश्रितं पयः । रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च । परिक्लेदं यांति कोष्ठे संवृते देहधातवः । क्लिन्नेष्वन्यदपक्केषु तेष्वासिक्तं प्रदुष्यति । विदग्धेषु पयःस्वन्यत्पयस्तप्तेष्विवार्पितम् । नैशे तस्मादजीर्णेन्ने नान्यद्भुंजीत भोजनमिति ।अधिशब्दोत्रोपरिशब्दार्थः।यथा प्रासादमधिरोहति । अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तं त्वशनं विषमाशनसंज्ञं विद्यात् । कः पुनरकालो भोजनस्येतिचेत् । ब्रूमः । प्रसृष्टे विण्मूत्र इत्यादिना आहारकालं वक्ष्यति तद्वैपरीत्येनाकालो वेद्यः । त्रीण्यप्येतानि समशनाध्यशनविषमाशनानि मृत्युं वा सृजति जनयंति । घोरान् व्याधीन्गुल्मादीन् वा ।

काले सात्म्यं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः॥३५॥
षड्रसं मधुरप्रायं नातिद्रुतविलंबितम् ।
स्नातः क्षुद्वान् विविक्तस्थो धौतपादकराननः ॥ ३६ ॥
तर्पयित्वा पितॄन् देवानतिथीन् बालकान्गुरून् ।
प्रत्यवेक्ष्य तिरश्चोपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् । ॥ ३७ ॥
समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिंदन्नब्रुवन् द्रवम् ।
इष्टमिष्टैः सहाश्नीयाच्छुचिभक्तजनाहृतम् ॥ ३८ ॥

काले वक्ष्यमाणे । तन्मना भोजनगतचित्तः। स्नातः। बुभुक्षितः। विविक्तस्थ एकांतस्थितः । तथा प्रक्षालितचरणहस्तमुखः । अनिंदन् भोजनमगर्हमाणः। अब्रुवन्नभाषमाणः। इष्टं मनोरुचितं भोजनम् । तथा द्रवं द्रवप्रायम् । इष्टैः प्रियैः सहाश्नीयात् । क्षुद्वान् । अत्र च प्रशंसायां मतुप् । उत्पन्नप्रशस्तबुभुक्षः।तेन किंचिदपि यदा दुष्टबुभुक्षा स्यात्तदा नाद्यादित्यर्थः। दुष्टबुभुक्षाया लक्षणम्। दोषोपनद्धं यदि लीनमन्नं पित्तोद्धतस्यावृणुयान्न वह्निम्। जयेत दुष्टां तु ततो बुभुक्षां या मंदबुद्धीन् विषवन्निहंतीति । किंभूतं भोजनम्। सात्म्यम्। तच्च सात्म्यं द्विधा । एकं स्वल्पकालाभ्यस्तं सुखावहम् । अन्यच्च जन्मनः प्रभृति सहात्मनाभ्यस्तं सुखावहं च । एतदेवैकं सात्म्यमुच्यते। तथा शुचि अनुच्छिष्टं केशाद्यनुपहतं च। हितं पथ्यम्। स्निग्धं च तदुष्णं च स्निग्धोष्णम् । तथा लघु लघुप्रायं न तु लघ्वेव । अतएवेदमुपपन्नम् । षड्रसं मधुरप्रायमिति । मधुररसो हि गुरुः। तथा च वक्ष्यति । कटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः । तद्यदि लघ्वेव स्यान्मधुरप्रायमिति न घटते । तस्माल्लघुप्रायमिति व्याख्येयम् । कथमद्यात् । आह । नातिद्रुतमविलंबितम् । किं कृत्वा । पित्रादींस्तर्पयित्वा । तथा तिरश्चोप्यश्ववृषादीन् प्रतिपन्नपरिग्रहान् कृतस्वीकारान् प्रत्यवेक्ष्य तदाहारचिंतां कृत्वेत्यर्थः । अथात्मानं समीक्ष्य यथा ममेदं सात्म्यमिति नित्यमप्रमत्तः सन् पर्यालोच्य । खरनादेनोक्तम्। अतिद्रुताशी त्वाहारगुणदोषान्न विंदति। उत्सृजत्यल्प मश्नातिच्छर्दयेद्वानवस्थितः। विलंबितं तु भुंजानो न तृप्तिमधिगच्छति । स्वादवदपि शीतत्वाद्याति भक्तमहृद्यताम्। जल्पतो हसतश्चापि भुंजानस्यान्यचेतसः । त एव दोषा मंतव्या ये विलंबितभोजन इत्यादि ।

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ।
शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत्‌ ॥ ३९ ॥

तृणादिजुष्टं भोजनं त्यजेत्‌ । आदिशब्देन मक्षिकादिपरिग्रहः । तथा भूय उष्णीकृतं तथा शाकबहुलं तथा अवरान्नं माषादि तद्भूयिष्ठं तथाऽत्युष्णमतिलवणं च त्यजेत्‌ ।

किलाटदधिकूचीकाक्षारशुक्तामसूलकम्‌ ।
कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम्‌ ॥ ४० ॥
माषनिष्पावशालूकबिसपिष्टविरूढकम्‌ ।
शुष्कशाकानि यवकान्‌ फाणितं च न शीलयेत्‌॥४२॥

तथा किलाटादीन्न शीलयेन्नाभ्यस्येत्‌ । न कादाचित्कोऽभ्यवहार एषां निषिध्यते । मुनिना तु नाभ्यसेद्गौरवादिति यथा हेतुरुपन्यस्त स्तथेह नोक्तमयुक्तत्वात्‌। तथा हि । एषामभ्यवहारे यदि गुरुत्वमेव हेतुः स्यात्‌ ततो यवादीनामपि बहुतराणां द्रव्याणां शीलनमयुक्तं स्यात्‌ । तस्मादेषामशीलनेऽन्यदपि कारणं चिन्त्यं न तु गुरुत्वमात्रमेव । यथा किलाटकूचीकयोर्दोषलत्वं दध्नस्तु ज्वरादिकर्तृत्वं तथा स्रोतोलेपः । स्रोतोलेपवत्त्वाच्चानेकरोगहेतुत्वम्‌ । क्षारस्य पुंस्त्वहानिकृत्त्वम्‌ । शुक्तस्य दृष्टिहननत्वादि । तस्मादेषामपथ्यत्वाच्छीलननिषेधो बोध्यः ।

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजांगलम्‌ ।
पथ्यामलकमृद्वीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥ ४१ ॥
घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैंधवम्‌ ।
त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च ॥ ४२ ॥

शाल्यादीन्‌ शीलयेत्‌ । मधुसर्पिर्भ्यां सह त्रिफलां च रात्रौ नेत्रबलाय शीलयेत्‌ ।

स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत्‌ ।

न केवलं शाल्यादीनेव शीलयेत्‌ । यच्च द्रव्यं स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोत्यृतुचर्याविध्यादिषु युक्तमन्नपानादिकम्‌ । तथा रोगोच्छेदकरं यत्किराततिक्तकादिद्रव्यं तच्च शीलयेत्‌ ।

बिसेक्षुमोचचोचाम्रमोदकोत्कारिकादिकम् ॥ ४३ ॥
अद्याद्द्रव्यं गुरु स्निग्धं स्वादु मंदं स्थिरं पुरः ।
विपरीतमतश्चांते मध्येम्ललवणोत्कटम् ॥ ४४ ॥

बिसादि द्रव्यं गर्वादिगुणयुक्तं पुरः पूर्वमद्यात् । मोदको लड्डुकः । उत्कारिका लप्सिका । अतोस्माच्च विपरीतं लघुरूक्षतीक्ष्णकटुसरप्राय मंते भोजनस्य सेवेत । मध्ये चाम्ललवणोत्कटम् । खरनादे चोक्तम् । कटुं लवणमम्लं वा पूर्वमाहारमाहरेत् । आहारो मधुरो ह्यग्रे गुरु विष्टभ्य-जीर्यति । तदेतद्देशसात्म्यादिवशात्प्रमाणयितव्यम् ।

अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ४५ ॥

कुक्षेर्जठरस्यान्नेन द्वौ भागौ प्रपूरयेत्। पानेन जलादिना एकमंशं प्रपूरयेत् । चतुर्थमंशं पवनादीनामाश्रयमवशेषयेन्नत्वन्नेन पानेन वा प्रपूरयेत् । अत्रत्वंशकल्पना परिकल्पनेनैव युज्यते नत्वंगुलमानादिना । सुश्रुते चाभिहितम् । प्रक्षालयेदद्भिरास्यं भुंजानश्च मुहुर्मुहुः । विशुद्धे रसने तस्मै रोचतेन्नमपूर्ववत् । रसना विद्यते यस्य मुखस्य तद्रसनं तस्मिन् रसने विशुद्धे रोचतेन्नमपूर्ववत् ।

अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ।
दध्नि मद्ये विषे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु तु ॥ ४६ ॥
शाकमुद्गादिविकृतौ मस्तुतक्राम्लकांजिकम् ।
सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं स्थूलानां तु मधूदकम् ॥ ४७ ॥
शोषे मांसरसो मद्यं मांसे स्वल्पे च पावके ।
व्याध्यौषधाध्वभाष्यस्त्रीलंघनातपकर्मभिः ॥ ४८ ॥
क्षीणे वृद्धे च बाले च पयः पथ्यं यथामृतम् ।

यवगोधूमयोर्भुक्तयोरनु पश्चात्पानं शीतं जलं हितम् । तथा दध्नि मद्ये विषे क्षौद्रे च हिमं जलमनुपाने हितम्।पिष्टमयेषु कोष्णं जलं हितम्। शाकमुद्गादिविकृतौ च मस्त्वादिकमनुपानं हितम् । कृशानां पुंसां सुरा-पुष्ट्यर्थं हिता । स्थूलानां पुनः कर्शनाय मधूदकं हितम् । शोषे क्षये मांसरसो हितः पुष्टिकारित्वात् । मांसे भुक्ते मद्यमनुपानं हितम् । स्वल्पे

च पावके मद्यमेवानुपानम् । व्याध्यादिभिः क्षीणे क्षपिते पयो दुग्धं पथ्यं हितम् । इह प्रकृतेपि पथ्यग्रहणं पथ्यतरत्वज्ञापनार्थम् । यथामृतमित्यनेनैतत्प्रतिपादयति । यथा ऽमृतं बलवर्णौजःकान्त्यायुरादिजनकं तथेदमपीत्यर्थः ।

विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ॥ ४९ ॥
अनुपानं समासेन सर्वदा तत्प्रशस्यते ।

अन्नस्य भक्तवटकादेर्यद्विपरीतं गुणैस्तदनुपानं सदा प्रशस्यते । यथा स्निग्धस्य रूक्षं रूक्षस्य स्निग्धं शीतस्योष्णमुष्णस्य शीतम् । मधुरस्याम्लमम्लस्य मधुरमित्यादि । नन्वेवमुररीक्रियमाणे क्षीरस्य क्षैरेयादेर्वा चुक्रादीनामम्लानामनुपानं प्राप्तमित्याह । विपरीतगुणमपि यदविरोधि तदेवानुपानं सदा हितम् ।

अनुपानस्य किं कर्मेत्याह ।

अनुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं दृढांगताम् ॥ ५० ॥
अन्नसंघातशैथिल्यविक्लित्तिजरणानि च ।

अनुपानमूर्जादीन् करोति। ऊर्जा मनःप्रहर्षः । तृप्तिः प्रीणनं शरीरें द्रियस्य क्षामताविपरीतोन्नगुणः । तथा व्याप्तिः । द्रवस्य हि गमनं न कठिनस्य। दृढांगता स्थिरशरीरत्वम् । तथा अन्नसंघातस्य शैथिल्यम्। विक्लित्तिर्विक्लेदनम् । जरणं परिणामः।एतानि च करोति ।

एवंगुणमप्यूर्ध्वजत्र्वादिषु न हितमित्याह ।

नोर्ध्वजत्रुगदश्वासकासोरःक्षतपीनसे ॥ ५१ ॥
गीतभाष्यप्रसंगे च स्वरभेदे च तद्धितम् ।

ऊर्ध्वं जत्रुण ऊर्ध्वजत्रु तस्मिन्ये गदास्तेषु तदनुपानं नहितम् । तथा श्वासादिषु न हितम् । गीतभाष्ययोः प्रकर्षेण संगः सातत्येन संबंधस्तस्मिन् । तथा स्वरभेदे स्वरसादे न तद्धितम् । उर्ध्वजत्रुगदादीनां ह्यनुपानं प्रदूष्यामाशयमुरःकंठस्थितमाहारजं स्नेहमासाद्याभिष्यंदाग्निसादच्छर्द्यादीनामयान् विदध्यात् ।

संप्रति येषां पानमेव न शस्यते तानाह ।

प्रक्लिन्नदेहमेहाक्षिगलरोगव्रणातुराः ॥ ५२ ॥
पानं त्यजेयुः

प्रक्लिन्नो देहो येषामामविसर्पाद्यार्तानां ते पानं त्यजेयुः । मेहादीनां-रोगातुरशब्देन प्रत्येकं संबंधः । मेहरोगाद्यातुराः पानं द्रवरूपं त्यजेयुर्न केवलमन्नपानस्योपरि यदनुपानम्। खरनादे चोक्तम्। मेही प्लीही व्रणी कुष्ठी पांडुर्जठरपीनसी । शोषातिसारी मंदाग्निः पानीयं मंदमाचरेत् । वाष्पोंशपवनाविष्टे वाग्व्यायामहते न च । क्षतोरसि श्वासकासहिक्कावम्यर्दिते न च । निरन्ने चोर्ध्वरोगे च न पेयं वारि शीतलमिति ।

सर्वश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ।
पीत्वा भुक्त्वाऽऽतपं वह्निं यानं प्लवनवाहनम् ॥५३ ॥

चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टोत्र । सर्वोपि पुरुषः पीत्वा भुक्त्वा च भाष्यादीस्त्यजेत् । तथा आतपादीन् पंच त्यजेदित्यत्राप्यनुवृत्त्या योज्यम् । यानं रथादि । प्लवनं तरणम् । वाहनमश्वादि ।

काले सात्म्यमित्युक्तम् । भोजनस्य तु कः काल इत्याह ।

प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे
विशुद्धे चोद्गारे क्षुदुपगमने वाते ऽनुसरति ।
तथाग्नावुद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ
प्रयुंजीताहारं विधिनियमितः कालः सहि मतः॥५४॥

आहारं विधिना पूर्वोक्तेन काले सात्म्यं शुचि हितमित्यादिना नियमितं प्रयुंजीत । अश्नीयादित्यर्थः । कदा। मूत्रपुरीषे प्रकर्षेण सृष्टे सति। न किंचिदेव त्यक्त इति प्रशब्देन द्योतयति । तथा हृदये सुष्ठु विमले रसशेषकृतगौरवादिरहिते । तथा दोषे वातादौ स्वपथगे स्वमार्गगे । अजीर्णे ह्याहारेन्नशेषेण रुद्धगतयो वातादयः स्वस्थानं न लभेरन् । सुजीर्णे तु स्वस्थानस्थाः स्युः । उद्गारे विशुद्धे । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । स्रोतोमुखेषु च विशुद्धेष्वित्यर्थः । क्षुदुपगमने उपगतायां क्षुधि । वातेऽनुसरत्यनुलोमं गच्छति । तथा ऽग्नौ कायाग्नावुद्रिक्ते पाककक्षमे । त-

था देहे परिवृद्धिये मुष्टु लघौ च। कालः सहि मतः। हिशब्द एवार्थे। स-एव कालो भोजनस्य दृष्टो न त्वतोप्यूर्ध्वम्। सह्यतिकालः। तत्र भुक्तम-न्नं वातविष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्यते। तथा चोक्तं तन्त्रांतरे। अतीतकालं भुं-जानो वायुनोपहतेऽनले। कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं नच कांक्षति। कु-क्षावाध्मानमाटोपसादांश्च कुरुतेधिकमिति। तस्मात्पूर्वोक्तकाले भोजनम-द्यादिति। यमौ न्सौ तः सः स्याद्रसर्वविरामा धीरललिता।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां मात्राशितीयोऽध्यायोऽष्टमः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥

नवमोध्यायः

पूर्वमन्नपानादिद्रव्यैकदेशः प्रायोपयोगत्वान्निर्दिष्टस्तस्यचाहारविधे-र्मात्रा चोपदिष्टा। संप्रति द्रव्यरसवीर्यविपाकादयो वाच्याः। अन्न-पानं हि रसवीर्यविपाकादि परीक्ष्य प्रयोक्तव्यं नान्यथा। तस्मान्मात्राशि-तीयाध्यायादनंतरं द्रव्यादिविज्ञानीय आरभ्यते।

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।

द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यादयः। आदिशब्देन रसवीर्यादिपरिग्रहः। द्रव्यादीनां विज्ञानमवगमस्तस्मै हितः। शेषं पूर्ववत्।

तत्र द्रव्यस्य रसादिभ्यः प्राङ्निर्देशः प्राधान्यात्। प्राधान्यं च स्वय-मेव ग्रंथकृत् प्रतिपादयन्नाह।

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः।

रसादीनामिति निर्धारणे षष्ठी। रसवीर्यादीनां मध्ये द्रव्यमेवप्र-धानम्। ते रसादयो हि यस्मात्तदाश्रयास्तदेव द्रव्यमाश्रयो येषां त एव-म्। अत एव केवला रसादयो नोपलभ्यंते। तस्मात् द्रव्यं प्रधानम्।

पंचभूतात्मकं तत्तु

तुरवधारणे। यत्तदोश्च नित्यसंबंधाद्यदित्येतदनुक्तमप्यर्थाल्लभ्यते। तेनायमर्थः। यद्रसादीनामाश्रयभूतं कार्यं द्रव्यं हरीतक्यादि स्थावरं छाग

वि जंगमं तत्पंचभूतात्मकम्। तत्र यत्कारणद्रव्यमाकाशादि तस्य हि पंच भूतात्मकत्वे सत्याकाशादीनां पृथक्त्वेनात्मलाभो न स्यात्। ततश्चेद- माकाशं नाम महाभूतमिदं पृथ्वी नाम महाभूतमिति गदितुं न पार्येत। सर्व- स्य पंचमहाभूतात्मकत्वात्। न च यत्कारणं तत्कदाचित्कार्यं स्यात्। तस्मात्कार्यद्रव्यस्यैव पंचमहाभूतात्मकत्वं न कारणद्रव्यस्याकाशादेः। मुनि- स्तु। खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रह इति।न च वा द्रव्य मु- क्ता तल्लक्षणं व्यधित। यथा। यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत्। तद्द्रव्यमिति। अस्यार्थः। यत्र कर्म परिस्पंदलक्षणं संयोगवियोग कारणं समवेतश्च गुणः। यत्र शब्दादयो गुर्वादयो वा बुध्दिवपुरादयो वा समवेताः। यच्च कारणं समवायि तद्द्रव्यमुच्यते। समवायीति। यत्का- रणमपृथग्भवति तत्समवायिकारणं यथा तंतवः पटस्य। एवमेतानि च कर्मगुणाश्रयित्वसमवायिकारणत्वानि यद्यपि सर्वाणि सर्वस्मिन् द्रव्ये न विद्यंते तथापि यद्यत्र संभवति तत्र तेन तस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वं कल्प्यम्। तद्यथा। मनसः कर्मगुणाश्रयित्वेन वाय्वादिनां तु कर्मगुणाश्रयित्वेन सम- वायिकारणत्वेन च। नन्वाकाशादीनि कारणद्रव्याणीति कथमुक्तम्। या वता आकाशस्य द्रव्यत्वमेव नास्तीति केचित्तान् ब्रूमहे। जलधेरिव प्र त्यक्षेणैवास्य नीलरूपतोपलब्धेरस्तित्वं सिद्धम्। तथा कवयोपि नीलत्व- मेवास्य वर्णयंति। तथा कर्णादस्य। विपुलपुलिना स्वच्छा नद्यो वहंत्य- ति निर्मलाः कमलसुभगो वायुर्घ्राणं विलंबति मांसलः। नवजलधर- च्छायावासादिवाचिरनिर्गतो वहति शशभृन्नोलस्निग्धे नभस्यवदातता- मिति। तथा च बाणस्य। धौतांशिनिनभसीति। तदेतद्दूषयंति। त था हि। दूरात् भ्रांतिमात्रेणैव नीलरूपत्वमस्योपलभ्यते। यथा गिरेर्वि- विधवर्णस्यापि दूरान्नीलत्वप्रतीतिः। यत्कवीनां वर्णनं तस्मादलसेन निष्प्रमाणकमेव संभाव्यते। तथा च ते नभसः शुक्लत्वं वर्णयंति। न च शुक्लत्वमेतस्योपपद्यते निराकारत्वात्।तस्मान्न नीलरूपत्वं नभसः। ननु द- र्शनवैचित्र्यादस्य रूपवत्त्वमुपपन्नम्। यथा पुरुषः शरादिऋजुतां दिदृक्षुरे क चक्षुर्निमील्यापरं चोन्मील्य तामुपलभते नतु नयनयुगलेन। तद्वत्संनिकृष्टे गगनरूपस्यानादानं विप्रकृष्टे तु स्यादिति। नचैतद्युक्त- म्।यतो रूपवत्त्वेऽभ्युपगम्यमाने स्पर्शवत्त्वमस्य प्रसज्येत। रूपस्य स्पर्शेन

नित्यसंबंधात् । स्पर्शवत्त्वे सत्याकाशत्वमेव न स्यात् । अतो न रूपवद्व्योम । अन्ये त्वेवं मन्यंते। पवनवदाकाशस्यावस्थास्तु यथा किल पवनः स्पर्शवान् । न च तस्मिन्नूपं संभवति।तथैवाकाशो न रूपवान्न च स्पर्शवानिति । तदिदमनवगतपदार्थस्वरूपाणां विलपनम् । ततो यत्र रूपं तत्रावश्यं स्पर्शो न तु यत्र स्पर्शस्तत्रावश्यं रूपम् । तस्मान्न नभो रूपवन्न च सत् । अत्रोच्यते । परमार्थदर्शिभिर्यदुपादायोत्पत्तिः कथ्यते तदस्ति । यथा पृथिव्यादि । उक्तं च। अक्षरात् खं ततो वायुस्तस्मात्तेजस्ततो जलम् । उदकात् पृथिवी जाता भूतानामेष संभव इति। तस्मादाकाशं द्रव्यमस्ति । अपि च । आकाशमुपादाय गतिवृद्धिप्रसवादिविशेषोपलब्धेराकाशस्यास्तित्वम् । यथा रूपोपलब्धिविशेषसंभवानुमितं चक्षुः । अपि च । आकाशाभावे ह्येकघनत्वं जगतः स्यात्। तथा शब्दाख्यस्य गुणस्यान्यथानुपपत्त्यास्त्याकाशमिति । ननु वायुर्नास्त्येव । तत्स्वरूपग्राहकप्रमाणाभावत् । स्पर्शोपलब्धेर्वायोरस्तित्वमुच्यत इति चेत् तदपि न युज्यते । अधुनैवोक्तं खाद्वायुरिति । गगनस्य च स्पर्शाभावाद्वायोरस्पर्शवत्त्वं कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्यस्य । नैतदस्ति । कार्यस्योभयात्मकत्वदर्शनात् । कारणगुणपूर्वकं कार्यं दृष्टमकारणगुणपूर्वकं च दृष्टम्।तत्र कारणगुणपूर्वकं तावद्यथा तंतुश्वेतत्वपूर्वकं पटे श्वेतत्वम्। अकारणगुणपूर्वकं च दृष्टं यथा।हरिद्राक्षारसंयोगाद्रक्तता। तस्मादस्पर्शादाकाशादुत्पन्नो वायुः स्यादेव स्पर्शवान्। नन्वेवमप्यग्निजलपृथिवीष्वपि स्पर्शविशेषसंभवात्तस्मादग्न्यादिसमवाय एव वायुर्व्यवहरते न तद्व्यतिरिक्तो वायुरस्ति।अत्रोच्यते।सत्यमनलादीनामपि स्पर्शोस्ति किंतु विलक्षण एवासौ। तथा हि। तेजसः स्पर्शो रूपे कार्यसमावायी।अपां स्पर्शो रूपरसाभ्यां समवेतः। पृथिव्या रूपरसगंधसमवेतः। यस्तु वायोः स्पर्शः स पत्रचलनशाखाभंजनादिकर्मसमवायी स नैषामग्न्यादीनां दृष्टानां नाप्यदृष्टानामात्मादिकालादीनाम् । गुणाश्च सर्वे द्रव्याश्रया दृष्टा रूपादयइव पटादिषु । तस्माद्वायोर्विशिष्टस्पर्शवत्वादस्तित्व मनुमीयते । तथा पवनस्य तत्कर्मोपदेशादस्तित्वम् । यस्य तत्त्वदर्शिभिः कर्मोपदिश्यते तदस्ति । यथा कफादिवद्वातस्य च कर्मोपदिष्टम् । यथा स्रंसव्यासवधस्वापेत्यादि । तस्मादस्ति वायुर्द्रव्यमिति । अग्निर्द्रव्यं नास्ति इंधनव्यतिरेकेणानुपलब्धेः । अत्रोच्यते । तत्त्वदर्शिभिरग्नेर्द्रव्योत्पत्तिहे

तुत्वेनोपदेशादस्तित्वम्। तथा चेहैव वक्ष्यति। आग्नेयं दाहभावर्णप्रकाशपवनात्मकर्मिति। ननु युक्तश्चतुर्णां भूतानां सावयवत्वात् द्रव्येषूत्कर्षापकर्षसंनिवेशः। क्वचिद्द्रव्ये कस्य चिद्भूतस्य प्रमाणतः प्रभावतश्चावयवानामुत्कर्षापकर्षसद्भावादाकाशस्य तु निरवयवत्वात्सूक्ष्मत्वादेकत्वाच्चोत्कर्षापकर्षसंनिवेशो न युक्तः। युक्तमाह भवान् किंतु सावयवानामेव द्रव्याणां ये ऽवयवाः क्वचित्पाषाणादौ संहता अवतिष्ठंते। येन तत्र द्रव्ये काठिन्यस्य प्रकर्षो भवति तत्र चाकाशमपकृष्यते। अनिविडावयवे तु सन्निवेश आकाशः प्रकृष्यते। तदेवमनया युक्त्याऽऽकाशस्यापि न्यूनाधिकभाव उपपन्नः।

अथ केन महाभूतेन कथं कृत्वा ऽऽरब्धं द्रव्यमित्याह।

क्ष्मामधिष्ठाय जायते ॥ १ ॥

पृथ्वीमाधारीकृत्वोत्पद्यते। एवं पृथिव्याख्येन भूतेनाधारत्वेनोपकृत्य तेन तदारब्धं द्रव्यमित्युच्यते। तथा।

अंबुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः।
तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

अंबु सलिलं योनिः कारणं यस्य तदंबुयोनि द्रव्यम्। एवं जलं नाम महाभूतं रसवत्त्वाद्योनितयोपकृत्य तेन तदारब्धमित्युच्यते। मुनिनाप्युक्तम्। रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा। निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः। अमीषां द्रव्यादीनामाश्रमकर्मणोर्भेदाश्चित्यः। तथा ऽग्निपवननभसां समवायादपृथग्भावात्तस्य द्रव्यस्य निर्वृत्तिर्निष्पत्तिः। तथा तस्य द्रव्यस्य यो विशेष इदमन्यदिदमन्यद्द्रव्यमित्येवंरूपो नानास्वभावः सोप्यग्निपवननभसां समवायात्। एवमग्निपवननभोभिः समवायिकारणत्वेनोपकृत्य तैरेतद्द्रव्यमारब्धमित्युच्यते। एवं च सर्वं कार्यद्रव्यं पंचमहाभूतात्मकम्। पंचभिर्महाभूतैरारब्धत्वात्। ननु यदि पंचमहाभूतात्मकं द्रव्यं तत्कथमुच्यते पार्थिवमिदं द्रव्यमिदमाप्यमित्याह। व्यपदेशस्तु भूयसेति। यत्र द्रव्ये यद्भूतं भूयिष्ठमधिकृतं तेन तस्य व्यपदेशः संज्ञा भवति। यथा पृथिव्याधिक्योत्पादितं द्रव्यं पार्थिवम्। एवमाप्यं तैजसं च वेद्यम्। तदेवं सर्वं द्रव्यं पंचभूतात्मकं स्थितम्।

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभावात्।

तस्माद्भूतसंघातसंभवात् कारणाद्द्रव्यं नैकरसमपित्वनेकरसम्। एवं द्रव्यवद्रसस्यापि भूतसंघातसंभवत्वम्। अतएव प्रतिद्रव्यं मधुरादिरसस्य नानास्वादोपलंभः। तथा च। द्राक्षाक्षोडक्षीरेक्षुक्षौद्रगोजाक्षीरशुक्तादौ द्रव्ये सत्यपि माधुर्ये परोपर आस्वाद उपलभ्यते। एवमम्लानामपि मातुलुंगधान्याम्लादीनां द्रव्याणां नानास्वादोपलंभः। एवं लवणादीनाम्। अपि चैषां द्राक्षादीनामनेकरसत्वमास्वादविशेषादनुमीयमानं भूयसा रसेनान्यरसाभिभवं कृत्वा व्यपदिश्यते। इदं मधुरमिदमम्लाद्यन्यतमं महाभूतवत्। यथा सर्वं द्रव्यं पंचमहाभूतात्मकं भूयसा महाभूतेनान्यमहाभूताभिभवं कृत्वा तेन व्यपदिश्यते पार्थिवमिदमाप्यमिदमिति। ननु-द्रव्यनिर्णये कृते पांचभौतिकं द्रव्यं यदेव प्रतिज्ञातं तदेव तस्मादित्यादिना निगमनग्रंथेनातिवाहयितुं युक्तं न पुनरप्रस्तुतमनेकरसत्वम्। तस्मादत्रैवं ग्रंथः कर्तुं न्यायः। तस्मान्नैकभूतजं द्रव्यं भूतसंघातसंभवादिति। अत्रोच्यते। षण्णामपि रसानां योनिरुदकं ततश्चैकस्यैव महाभूतस्योदकसंज्ञस्य रसकारणत्वं प्राप्तं नान्येषां नीरसत्वादिति कृत्वा न भूतसंभवत्वं रसस्येत्येवंविधामाशंकामपनिनीषुर्भूतसंघातसंभवत्वं रसस्य चैकेनैव प्रयत्नेन। तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभवादिति जगाद। मुनिश्चात एव रसस्य भूतसंघातसंभवत्वं स्पष्टं कृत्वोवाच। यथा। रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा। निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः। इत्येवं भूतसंघातो रसानां द्रव्याश्रितानामपि संभवकारणम्। एतच्च रसभेदीये सविस्तरं व्याख्यास्यामः।

नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ॥ ३ ॥
अव्यक्तोनुरसः किंचिदंते व्यक्तोपि चेष्यते।

द्रव्यमनेकरसं ततस्तस्मात्कारणादेकदोषा रोगा ज्वरादयो न भवंत्यपित्वनेकदोषा इत्यर्थः। अत्रापि व्यपदेशस्तु भूयसेत्यध्याहार्यम्। तेन त्रिदोषात्मकेपि ज्वरे वाताधिके वातज्वर एवं पित्तज्वरः श्लेष्मज्वर इत्येवंरूपो व्यपदेश उपपन्नः। ननु यदि सर्वो ज्वरः संनिपातजस्तत्किमिति वक्ष्यत्ययं संनिपातज्वर इति। ब्रूमहे। समविषमरूपं शक्त्युत्कर्षमाश्रित्य यत्र

दोषा वर्त्तंते स सन्निपातज्वर इति तंत्रकृता पुरस्ताद्विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते । अथ को रसो ऽनुरसो वेत्याह। तत्रेत्यादि। तत्र तस्मिन् द्रव्ये यो व्यक्तः स्फुट उपलभ्यते स रसः स्मृतस्तंत्रकृद्भिः। यश्चाव्यक्तो ऽस्फुटप्रतिभासो रसनेंद्रियेणोपलभ्यते सोनुरसः। हीनार्थोत्रानुशब्दो ऽल्परस इत्यर्थः । नैतावदेवानुरसलक्षणमित्याह।किंचिदित्यादि। मुखक्षिप्तस्य हरीतक्यादेर्द्रव्यस्य रसनेंद्रियेण किंचिदंते व्यक्तोप्युपलभ्यते यः सोप्यनुरस इष्यते मुनिभिरिति वाक्यशेषः । अंतइत्यनेनैवं तद्बोधयति । अंते अवसाने न त्वादावापातमात्रे न च मध्ये । तयोर्हि रसस्यैवोपलंभः । अनुशब्दस्यात्र पश्चादर्थत्वम्।पश्चात् स्फुटोपि किंचिद्यउपलभ्यते सोप्यनुरसइत्यर्थः ।

ननु मधुरादयो रसागुर्वादिगुणयुक्ताः कथं वक्तुं पार्यंते । यतो मधुरादयो रसा गुणा गुर्वादयश्च गुणा न च गुणानां मधुरादीनां गुर्वादिगुणाधारत्वमुपपन्नम् । तथा च वैशेषिकाः । निर्गुणा गुणा इति । तस्मिन्पर्यनुयोग इदमाह ।

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ॥ ४ ॥
रसेषु व्यपदिश्यंते साहचर्योपचारतः ।

पृथिव्यादौ पृथिव्यादिमहाभूतारब्धे द्रव्ये रसाश्रये गुर्वादयो गुणाः परमार्थत आश्रिता न तु रसेषु मधुरादिषु । यत्तु रसेषु व्यपदिश्यंते तत् साहचर्योपचारतः।सह चरतीति सहचरस्तस्य भावः साहचर्यम्।यस्मिन्नेव गुडादौ द्रव्ये मधुरो रस आश्रितस्तस्मिन्नपि गुरुगुण आश्रित इति मधुररसगुरुगुणयोः सहचरभावः। साहचर्येण तुल्याश्रयत्वेनोपचारः साहचर्योपचारस्तस्मात्साहचर्योपचारतो गुर्वादयो गुणा रसेषु मधुरादिषु व्यपदिश्यंते । यथा गुरुर्मधुरो रसो लघुरम्ल इत्यादि । न पुनः परमार्थतो रसेषु गुर्वादयः संति । अस्ति च साहचर्येण व्यपदेशः । यथा घृतसहचरेण घृतस्थेनाग्निना दग्धो घृतदग्ध इत्युच्यते ।

तत्र द्रव्यं गुरुस्थूलस्थिरगंधगुणोल्बणम् ॥ ५ ॥ ॥
पार्थिवं गौरवस्थैर्यसंघातोपचयावहम् ।

तत्र तेषु पार्थिवादिषु पंचसु द्रव्येषु मध्ये पार्थिवं द्रव्यं गुर्वादिगुणो-

त्कटम्। उल्बणशब्देनैतद् द्योतयति पार्थिवे द्रव्येऽन्येपि गुणाः संति। सर्वद्रव्याणां पांचभौतिकत्वात्। गुर्वादयस्तत्रोत्कटाः। एवमाप्यादिषु सर्वं योज्यम्। तथा गौरवाद्यावहं गुरुत्वादित्यर्थः।

द्रवशीतगुरुस्निग्धमंदसांद्ररसोल्बणम् ॥ ६ ॥
आप्यं स्नेहनविस्यंदक्लेदप्रह्लादबंधकृत्।

आप्यं द्रव्यं द्रवादिगुणोल्बणं स्नेहनादिकृत्।

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ॥ ७ ॥
आग्नेयं दाहभावर्णप्रकाशपचनात्मकम्।

आग्नेयं द्रव्यं रूक्षादिगुणोत्कटं दाहादिकरम्।

वायव्यं रूक्षविशदं लघुस्पर्शगुणोल्बणम् ॥ ८ ॥
रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारग्लानिकारकम्।

वायव्यं रौक्ष्यादिगुणं रौक्ष्यलाघवादिकरं च।

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोल्बणम् ॥ ९ ॥
सौषिर्यलाघवकरं

नाभसं द्रव्यं सूक्ष्मादिगुणोल्बणं सौषिर्यादिकरं च।

जगत्येवमनौषधम्।
न किंचिद्विद्यते द्रव्यं वशान्नानार्थयोगयोः ॥ १० ॥

एवमनेन पंचमहाभूतारब्धेन गुर्वादिगुणयोगेन द्रव्याणां जगति भुवनेऽस्मिन्ननौषधभूतं न किंचिद्द्रव्यमस्त्यपितु सर्वमेव द्रव्यं यत्सिकतापांस्वादिकं तदौषधं चिकित्सितम्। वशान्नानार्थयोगयोः। अर्थश्च योगश्चार्थयोगौ। अर्थः प्रयोजनं। योगो युक्तिः। यथाऽनया युक्त्यौषधमिदं योजितमस्य रोगस्य विजयाय स्यादनया चास्य रोगस्येति। नानाविधौ यावर्थयोगौ तयोर्वशात् सामर्थ्यात् सर्वमपि द्रव्यमौषधम्। रोगप्रतीकारहेतुत्वात्।

अथ किं द्रव्यं किंभूतोत्कटं भवतीत्याह ।

द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम् ।
अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥ ११

ऊर्ध्वं गच्छतीत्यूर्ध्वगमम्।खप्रकरणे गमेरप्युपसंख्यानमिति खः।प्रायोबाहुल्येनोर्ध्वगं द्रव्यमग्निपवनाधिकं भवति। यथा मदनफलादि । भूयिष्ठं प्रायेण । तथा चाऽग्निसमीरणोत्कटस्याप्यधोगामित्वं दृष्टम्। यथा हरीतक्यादेः। अचिन्त्यप्रभावत्वाद्यथा सर्पे विषमयत्वेपि तत्फणामणेर्विषघ्नत्वम्। भूमितोयोल्बणं द्रव्यमधोगामि भवति। यथा त्रिवृतादि। यत्तु व्यामिश्रात्मकं तुल्यकालमूर्ध्वाधोदोषहरणं तदिह ग्रंथगौरवभयान्नोक्तमपि मिश्रीभूतोत्कटं द्रव्यं व्यामिश्रात्मकमिति सामर्थ्यलब्ध एवायमर्थः ।

इति द्रव्यं रसान्भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते ।

इति परिसमाप्तौ । द्रव्यं प्रति यद्वक्तव्यं तन्निष्पन्नमित्यर्थः । एवं द्रव्ये निर्दिष्टे रसा निर्देष्टुं युक्ता इत्याह।रसानित्यादि।बहुवक्तव्यत्वादुत्तरत्रानंतरेऽध्याये रसान् भेदैस्त्रिषष्टिसंख्यावच्छिन्नैरुपदेक्ष्यते तंत्रकृत् ।

अथ वीर्यस्य विपाकादिभ्यः प्राधान्यात्तच्चर्चां प्रस्तौति ।

वीर्यं पुनर्वदंत्येके गुरुस्निग्धहिमं मृदु ॥ १२ ॥
लघुरूक्षोष्णतीक्ष्णं च तदेवं मतमष्टधा ।

द्रव्यमुक्तम् । वीर्यंपुनर्गुर्वादीनष्टौ गुणान्द्रव्याश्रितानिति समाचक्षते। तस्मादेवमनेन प्रकारेण वीर्यमष्टधाऽष्टप्रकारं गुर्वादीनां मतम् ।

चरकस्त्वाह वीर्यं तद्येन या क्रियते क्रिया ॥ १३ ॥
नावीर्यं कुरुते किंचित्सर्वा वीर्यकृता हि सा ।

चरकाचार्यः पुनरेवं वक्ति । येन स्वभावेन या क्रिया क्रियते यत्कर्म निष्पाद्यते तद्वीर्यम्। तदेव यावत् किंचिद्गुणजातं द्रव्ये स्थितं तत्सर्वं वीर्यमेव सर्वं वीर्यं करोति। अतएवाह । नावीर्यमित्यादि। यन्न वीर्यं तन्न किंचित्करोति न कांचिदप्यर्थक्रियां निष्पादयति । प्रतिनियतशक्तिपरिच्छिन्नत्वात्सर्वभावानाम्।अतएवाह। सर्वेत्यादि।हिशब्दो यस्मादर्थे ।

यस्मात्सर्वा क्रिया वीर्यकृता वीर्येण जनिता ततो यन्न वीर्यं तन्न-किंचित्कुरुते ।

गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या तेनान्वर्थेति वर्ण्यते॥ १४ ॥
समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्तिषु ।
व्यवहाराय मुख्यत्वाद्बह्वग्रग्रहणादपि ॥ १५ ॥

यतो वीर्यस्यैव करणसामर्थ्यं तेन कारणेन गुर्वादिष्वेवाष्टासु वीर्या-ख्या अन्वर्था अनुगतार्थेति भण्यते । एवकारोवधारणार्थः । गुर्वादिष्वेव वी र्यसंज्ञा नतु रसविपाकप्रभावेषु । किंभूतेषु गुर्वादिषु । समग्रेत्यादि । समग्रा श्च ये गुणाश्च तेषु साराश्चिरकालावस्थितयो गुर्वादय एव । तथाच जाठराग्निसंयोगेनापि न मधुरादिरसवत्स्वभावमेते जहति । सर्वैः सुस्थिर इति घञि सारशब्दः । तथाऽन्येभ्यो मंदसांद्रादिभ्यो रसादिभ्यो वा गु-णेभ्यो वा गुर्वादयः शक्त्युकर्षविवर्तिनः।शक्तेः सामर्थ्यस्योत्कर्ष आधिक्यम्। विशेषेण वर्तो विशेषेण भवनम्। शक्त्युत्कर्षस्य विवर्तः सविद्यते येषां त एवम् । किंच गुर्वादीनां गुणानां व्यवहाराय व्यवहारार्थम् । मुख्यत्वा दन्येभ्यो गुणेभ्यो गुर्वादयः प्रधानभूता इत्यर्थः । तथाच गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रया इत्युक्तं न मधुरादयो गुणा इति । तस्माद्गुर्वा-दीनां गुणानां व्यवहारमुख्यत्वं रसादिभ्यः । तथा बह्वग्रग्रहणाद्बह्वग्रहणा दग्रग्रहणाच्च बहवो द्रव्यरसादयो गुर्वादिभिर्गृहीता भवंति । तथा चायुर्वे दशास्त्रेषु रसादिभ्यो गुर्वादीनामग्रे ग्रहणं दृष्टम् । यथा वातादिदोषगुण निरूपणायां गुर्वादीनामेव पूर्वं ग्रहणं न रसादीनाम्।तथा च तत्र रूक्षो लघुरित्याचार्योऽपठद्वाय्वादिलक्षणे । एवं गुर्वादीनामेवाग्रे ग्रहणाद्गुर्वादि ष्वेव वीर्याख्याऽन्वर्थाऽनुगतार्थेति भण्यते ।

अतश्च विपरीतत्वात्संभवंत्यपि नैव सा ।
विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः ॥ १६ ॥

अतोऽस्माच्च कारणकदंबकाद्विपरीतत्वाद्वैपरीत्येन स्थितत्वान्न रसा-दयो वीर्यम् । तथाहि।रसस्य सारत्वं नास्ति। जाठरानलसंयोगवशेन रसांत-रोत्पत्तेः । गुर्वादीनां तु जठराग्निसंयोगवशेनापि नान्यथाभावः । तथा न रसस्य शक्त्युत्कर्षविवर्तित्वम्।यतो रसस्य गुर्वाद्याहितशक्तेरेव स्वकर्मणि

सामर्थ्यम् । व्यवहाराय यथा गुर्वादिर्मुख्यत्वं यथा बहुग्रहणं तथा प्राग्दर्शितम् । प्रभावः सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावस्तस्य च क्रियानिर्वर्तन सामान्ये सत्यपि वीर्यसंज्ञा पूर्वोक्ताद्धेतोर्न वर्तते। एवं विपाककर्मणोरपि चिंत्यम् । तस्माद्रसाद्येषु संभवंत्यपि विद्यमानाप्यसद्रूपेव सा वीर्यसंज्ञा न विवक्ष्यते नोररीक्रियते । आदौ भव आद्यः । दिगादित्वाद्यत् ।रस आद्यो येषां प्रभावादीनां त एवं तेषु । वीर्यमित्यादि । हिशब्दो यस्मादर्थे। यत एवं सा वीर्यसंज्ञा संभवंत्यपि रसादिषु वैपरीत्यान्न विवक्ष्यतेऽतो गुर्वादय एव वीर्यं न रसादयः ।

उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षतेऽपिच ।

अन्ये आचार्या उष्णं शीतमिति द्विःप्रकारं वीर्यमाचक्षते । एवकारोऽवधारणार्थः । द्विधैव वीर्यं नाष्टधेति । अपिचेति निपातसमुदायो युक्तिसमुच्चये । तेपि सयुक्तिकमेवाहुरित्यर्थः ।

तामेव युक्तिं दर्शयन्नाह ।

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ॥ १७ ॥
व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ।

नानास्वभावमपि द्रव्यं स्थावरजंगमाद्यचेतनचेतनमग्नीषोमौ महाबलावुत्कृष्टशक्ती न जातु कदाचिदतिक्रामति नोल्लंघ्य वर्तते । अवश्यं हि द्रव्यं किंचिदाग्नेयं किंचित्सौम्यम् । अतः किंचिद्द्रव्यमुष्णवीर्यं किंचिच्छीतवीर्यम् । तथा च मुनिः। न मत्स्याः पयसा सहाभ्यवहार्याः ।उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकं शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणायेति । अत्र दृष्टांतमाह । व्यक्ताव्यक्तमित्यादि । व्यक्तं चाव्यक्तं च व्यक्ताव्यक्तं नानात्मकमपि जगत्त्रैलोक्यं कर्तृ यथा व्यक्तं चाव्यक्तं च नातिक्रामति तथा द्रव्यमग्नीषोमावित्यर्थः ।व्यक्तं स्थूलं दृश्यमित्यर्थः । सांख्यानां तु महदादि व्यक्तमव्यक्तं प्रधानं पुरुषश्च ।

तत्रोष्णं भ्रमतृड्ग्लानिस्वेददाहाशुपाकिताः ॥ १८ ॥
शमं च वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः ।
ल्हादनं जीवनं स्तंभं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ १९ ॥

तत्र तयोरुष्णशीतयोर्मध्य उष्णमुष्णवीर्यं भ्रमादीन् करोति । आशु पाकितां शीघ्रपाकित्वम् । शिशिरं शीतवीर्यं तु ल्हादनादीन् करोति ।

वीर्यादनंतरं विपाकं लक्षयति ।

जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसांतरम् ।
रसानां परिणामांते स विपाक इति स्मृतः ॥ २० ॥

जाठरेणौदर्येणाग्निना योगात् संश्लेषाद्यद्रसानां परिणामांते जरणनिष्ठाकाले रसांतरं रसविशेष उत्पद्यते स विपाकइति स्मृतो मुनिभिः कथितः ।

स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोम्लं पच्यते रसः ॥
तिक्तोषणकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥ २१ ॥

स्वादुर्मधुरो गुडादिः पटुर्लवणः सैंधवादिर्मधुरं कृत्वा पच्यते रस इति संबंधः। मधुरमिति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकलिंगम्।स्वादुः स्वादुविपाको लवणोपि स्वादुविपाक इत्यर्थः । अम्लो रसो दधिकांजिकादिरम्लं पच्यते अम्लविपाको भवति । तिक्तोषणकषायाणां प्रायशः कटुर्विपाको भवति । प्रायशोग्रहणं सर्वत्रापि योजनीयम् । तेन व्रीहिस्थो मधुरो रसो ऽम्लं पच्यत इत्युपपन्नम्।तथा चोक्तम्।स्वादुरम्लविपाकोन्यो व्रीहिरिति। तथा हरीतक्या भूयस्त्वेन यः कषायो रसः स मधुरमेव पच्यते।तथा कटुको रसः शुंठ्यार्द्रकपिप्पल्यादिस्थो मधुरं पच्यते ।तथा चोक्तम् । कषाया मधुराः पाक इति । तथा।नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि त्हृद्यं विबंधनुत् । रुच्यं लघु स्वादुपाकमिति।तद्वदार्द्रकमपीति। तथा । श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रेत्यारभ्य यावत्स्वादुपाकेति । अत्र केचिदाहुः । तिक्तकषाययोरेव कटुविपाकतया पित्तकर्तृत्वमापद्यतइति । तदेतदसत्।शीतवीर्यत्वेनैतयोः पित्तहंतृत्वात् । वीर्यं हि रसविपाकौ विजयते। वक्ष्यति हि। रसं विपाकस्तौ वीर्यमिति ।

रसैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।
किंचिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन वापरम् ॥ २२ ॥
गुणांतरेण वीर्येण प्रभावेणैव किंचन ।

रसो जिह्वावैषयिकैर्मधुराम्लकटुकैर्विपाककालोपलभ्यो मधुराम्लकटुफललक्षणो यो रसो भवत्यसौ तुल्यफलः । तुल्यं सदृशं फलं यस्य स तुल्यफलः । एतदुक्तं भवति । अभ्यवहृतस्य मधुररसस्य जाठराग्निसंयोगवशाद्यद्रसांतरं फलतया निष्पन्नं तद्रसैः सदृशम् ।फलग्रहणेनैतत् प्रतिपादयति।फलोपममेव वृष्यादिलक्षणकार्यसदृशं नतु कुसुमोपमं देहाल्हादनादिलक्षणकार्यमिति । एवमम्लादीनामपि व्याख्येयम् । तत्रेत्यादि। तेषु रसवीर्यविपाकादिषु मध्ये द्रव्यं किंचिच्छुभाशुभं सदसत्कर्म रसेन कुरुते। यथा । मधु कषायरसत्वेन पित्तं शमयति। किंचिद्विपाकेन। यथा । तदेव मधुकटुविपाकतया कफं हंति । किंचन द्रव्यं गुणांतरेण । अन्योन्यगुण विकृतत्वाद्रसविपाकतो यः स गुणांतरो गुर्वादिस्तेन।यथा । अम्लं कांजिकं कफं शमयति। रौक्ष्यात्।किंचन वीर्येण।यथा कषायतिक्तं महत्पंचमूलं वातं जयति नतु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् । किंचन द्रव्यं प्रभावेणैव शुभाशुभं कर्म कुरुते । यथा ।अम्लोष्णा सुरा क्षारं वर्धयति ।

ननु गुरूष्णाम्लमधुरादिगुणानां रसादीनां विरोधः । तत्रैषां कार्यनिष्पत्तौ समशक्तित्वं नवत्याशंकानिवृत्त्यर्थमाह ।

यद्यद्द्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्त्तते ॥ २३ ॥
अभिभूयेतरांस्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ।

रसादीनां रसवीर्यविपाकप्रभावानां मध्ये यद्रसादिवस्तु रसो वीर्यं वा विपाको वा प्रभावो वा बलवत्त्वेन बलिष्ठतया द्रव्ये वर्त्ततेऽवतिष्ठते तच्च वस्तुजातमितरानबलिष्ठानभिभूय विफलीकृत्य कारणत्वं प्रतिपद्यते । कर्मकरणे कारणतामासादयतीत्यर्थः ।

अत इदमाह ।

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाल्पं हि जीयते ॥ २४ ॥

हि यस्माद्विरुद्धगुणसंयोगे संहतीभावे सति यदल्पं वस्तु तद्भूयसा बलवता जीयतेऽभिभूयते।गुणशब्देन चात्र रसादयो गृह्यंते न पारिभाषिका गुर्वादयोऽप्रकृतत्वात् । विरुद्धगुणसंयोग इत्यत्र विरुद्धगुणसमवेतद्रव्यसंयोग इति कल्प्यं न विरुद्धगुणसंयोग इति । न हि गुणानां सं-

योगे वक्तुं युज्यते किं तर्हि द्रव्याणाम् । तथा च मुनिः । संयोगस्तु द्वयो बहूनां वा संहतीभावः । विरोधश्च द्विविधः । स्वरूपतः कार्यतश्च । स्वरूपतो विरोधो गुरुलघ्वोः शीतोष्णयोश्च । कार्यतो यथावायौ जेतव्येऽरूक्षोष्णद्रव्यसंयोगेोपयोगः । अत्र हि यो गुणानां विरोधः स कार्येण । तत्र यदल्पं वस्तुजातं तद्भूयसा वस्तुजातेनाभिभूयते । तत्र यथा क्षीरं शीतवीर्यमपि मधुररसहेतुकस्नेहगौरवादिभिः सहायबाहुल्याद्वातशमनाख्यं कार्यं करोति न पुनः स्वकार्यं वातप्रकोपाख्यम् ।

यत्र तु द्रव्ये रसादीनामुत्कर्षासंभवः परस्परं साम्यं तत्र कस्य कार्यकारणत्वमित्याह।

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ २५ ॥

रसं मधुरादिषड्विधं विपाकः कर्ता व्यपोहति कार्यकरणे कुंठयति । यथा मधुरो मधुनि रसः कटुना विपाकेनाभिभूयते । अतएव पवनशमनाख्यं कार्यं मधुररसहेतुकं न करोत्यपितु वातप्रकोपनाख्यं कटु विपाकहेतुकमेव करोति । तौ रसविपाकौ वीर्यं कर्तृभूतमपोहति । यथा महिषामिषोत्थितौ मधुररसविपाकावुष्णवीर्याख्यं कर्तृअभिभवति । अत एव तन्मांसं पित्तादिदूषणम् । अन्यथा स्वादुरसविपाकित्वात्पित्तशमकमेव स्यात् ।प्रभावस्तु त्रीनपि रसादीन् विजयते। यथा। अम्लरसविपाकोष्णवीर्याच सुरा क्षीरं जनयति। इतीदृशं रसादीनां नैसर्गिकं बलं स्वाभाविकी शक्तिः। एतदुक्तं भवति ।रसं समबलमपि विपाको व्यपोहति । रसविपाकौ च समबलावपि वीर्यं स्वभावादपोहति । एतानि च समबलान्यपि प्रभावो व्यपोहतीति ।

ननु द्रव्यरसविपाकवीर्याणि कर्मानुमानेन यथास्वरूपाण्येवावगच्छामः । प्रभावस्य तु न ज्ञायते कीदृशं कर्मेत्यत आह ।

रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् ।

द्वयोर्द्रव्ययो रसादीनां रसवीर्यविपाकानां साम्ये सति यदेकं द्रव्य मन्यत्कर्म कुरुतेऽन्यत्पुनरन्यद्विशिष्टं कर्म तत् प्रभावजं प्रभावाज्जातमिति ज्ञेयम् । अयमस्य द्रव्यस्य प्रभाव इति विशिष्टकर्मकरणान्निश्चीयत इ-

त्यर्थः। ननु प्रभावः क उच्यत इति। ब्रूमः। रसवीर्यविपाकादिगुणातिशायी द्रव्यस्य स्वभावो यः स प्रभावः। उक्तंच। रसवीर्यविपाकादिगुणातिशयवानलम्। द्रव्यस्वभावो निर्दिष्टो यः प्रभावः स कीर्त्यत इति।

अत्र निदर्शनार्थमाह।

दंती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी॥ २६॥
मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम्।

चित्रकस्य रसवीर्यविपाकैस्तुल्यापि दंती रसादिभ्योतिशायिद्रव्यस्वभावयोगाद्विरेचनी न चित्रकश्चित्रकत्वात्। मधुकस्य च मृद्वीका तुल्यापि रसादिभ्योतिशायिद्रव्यस्वभावयोगान्मृद्वीका विरेचनी न मधुकम्। घृतं क्षीरस्य रसादिभिस्तुल्यमपि घृतं दीपनं न पुनः क्षीरम्। अन्येत्वेवं प्रभावलक्षणं प्रतिपन्नाः प्रतिवस्तु स्वसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोयो धर्मस्त्वतलादिप्रत्ययप्रतीतिसमधिगम्यः स प्रभावः। तंत्रांतरे चोक्तम्। वस्तूनां यः स्वसंज्ञायाः प्रवृत्तौ कारणे स्मृतः। त्वतलादिबोध्यश्च प्रभाव इति।एवंच दंतीत्वाद्दंत्या विरेचनकारित्वं प्रभावः। चित्रकस्य चित्रकत्वादविरेचनकारित्वं प्रभावः। एवं मृद्वीकात्वान्मृद्वीकाया विरेचनकारित्वं प्रभावः। इत्यादि सकलपदार्थेषु बोध्यम्।

सामान्यविशेषाभ्यां यतः सकलं व्याप्तमतो ग्रंथकार इदमाह।

इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत्॥ २७॥
विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते।

इति प्रकारे। अनेन प्रकारेण द्रव्यरसवीर्यादीनां सामान्येन कर्म व्याख्यातं न विशेषेण। यैरेव महाभूतै रसवीर्यादयो द्रव्याश्रिता आरब्धास्तैरेव तथाभूतैस्तदाश्रयमपि द्रव्यम्। अतः सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां युक्तं संप्राप्तं विशिष्टं कर्म प्रतिद्रव्यं वक्तुमिदमाह। पुनश्च तदिति। तत्सामान्योक्तं कर्म द्रव्यरसादीनां संबंधि पुनर्भिद्यते विशिष्यते। केनेत्याह। विचित्रेत्यादि। विचित्राश्च ते प्रत्ययाश्च विचित्रप्रत्ययाः। नानाकारसंनिवेशविशेषयुक्तानि महाभूतानि प्रतिसत्वं प्राक्तनशुभाशुभकर्मप्रेरितो विचित्रो महाभूतपरिणाम इत्यर्थः। विचित्रप्रत्ययारब्धं च तद्द्रव्यं

च तस्य भेदो विशेषस्तेन विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन तत्सामान्योक्तं कर्म द्रव्यादीनां भिद्यते। द्रव्याश्रितत्वाद्रसादीनामपि यत्कर्म तदपि द्रव्यभेदेन भिद्यते नतु सर्वमपि देशकालादिवशाद्विचित्रप्रत्ययारब्धम्। परस्परवैलक्षण्याद्द्रव्याणाम्। परस्परवैलक्षण्ये चैषां विचित्रप्रत्ययारब्धत्वमेव कारणम्। यद्वशादन्यदिदं द्रव्यमिति रूपरसविपाकादिभिन्नमुत्पद्यते तथा प्रतिभासते च। तत्किंनु विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यत इति। अत्राचक्ष्महे। सत्यमेतत् किंतु विशिष्टद्रव्यस्य संग्रहार्थं विचित्रप्रत्ययारब्धमिति विशेषणं शास्त्रकृता कृतम्। यस्य भेदेन द्रव्ये रसवीर्यादीनां यत्सामान्योक्तं कर्म तद्भिद्यते। यस्मिन् द्रव्ये रसादीनामन्यानि महाभूतान्यारंभकाणि द्रव्यस्य चारंभकाण्यपराणि च तद्द्रव्यं विचित्रप्रत्ययारब्धम्। तदेवं द्रव्याणां द्वैविध्यम्। यतः कानिचिद्द्रव्याणि यैरेव महाभूतैर्यथाविधै रसादय आरब्धास्तैरेव तथाविधैर्महाभूतैस्तदाश्रयाण्यपि द्रव्याण्यारब्धानि। तानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्युच्यंते। तानि च यथा यथं तत्कर्म रसाद्यनुगुणं सामान्यात्कुर्वते। यथा क्षीरेक्षुशर्करादीनि। कानिचित्पुनस्तदाश्रितरसादिसमारंभकमहाभूतान्यन्यानि। तदाश्रयद्रव्यारंभकाण्यन्यानि च महाभूतानि। तैरारब्धानि तानि विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि। एतदुक्तं भवति। रसादीनामारंभकाण्यन्यथाभूतानि महाभूतानि नोभयत्रैकरूपाणीति। तानि च यथायथं रसाद्यनुगुणं कर्म न कुर्वंति भिन्नत्वाद्धेतुभावस्य। तथाहि। रसादीनामारंभेन्यो हेतुरन्यश्च तदाश्रयद्रव्यारंभ इति। यथा मकुष्ठयवमत्स्यसिंहादीनि। एतानि यथारसं वीर्यविपाककर्म कुर्वंति। विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात्। इत्थं यानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि च बहून्यपि तेषां रसोपदेशेन रसकर्म निर्देष्टुं शक्यते। अतएव हेतोः षण्णां रसानां योनुगुणनिर्देशस्तस्य सार्थकत्वम्। रसोपदेशमंतरेण हि बहुतराणां द्रव्याणां समानरूपाणां क्षीरेक्ष्वादीनां कर्म वक्तुं सुखेन शक्यते। यानि तु विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि तेषां प्रतिद्रव्यं कर्मोपदेशं विना यथायथं कर्म वक्तुं न शक्यते।

एतदुदाहरणार्थं ग्रंथकृदाह।

स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिद्वातकृद्यवः ॥ २८ ॥
उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिंहो न शूकरः ।

स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तश्च गोधूमो मधुररसोपदिष्टं यद्वातजित्त्वं कर्म तत्करोति । समानप्रत्ययारब्धत्वात् । यवस्तु स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तश्च मधुररसोपदिष्टं यद्वातजित्त्वं कर्म तन्न करोत्यपि तु वातकृत्त्वमेव करोति । विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । मत्स्यः स्वादुरसोपेतो गुरुगुणोपेतश्च न मधुररसोपदिष्टशीतवीर्यः किंतर्ह्युष्णवीर्यो विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । क्षीरं च स्वादुरसोपेतं गुरुगुणयुक्तं च मधुररसोपदिष्टशीतवीर्यं समानप्रत्ययारब्धत्वात् । स्वादुरसयुक्तो गुरुगुणयुक्तश्च सिंहो न यथारसं मधुरविपाकः किं तर्हि कटुको विपाके विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । शूकरो मधुररसयुक्तो गुरुगुणोपेतश्च यथारसं मधुरविपाक एव समानप्रत्यारब्धत्वात् । एवं यानि समानप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि तेषां रसोपदेशेनैव गुणा निर्दिष्टा भवंति । तथा च मुनिः । शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः । तयोरम्लं यदुष्णं च यच्चोक्तं कटुकं तयोः । तेषां रसोपदेशेन निर्दिष्टो गुणसंग्रहः । वीर्यतो विपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते । यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ । एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषगिति । बाहुल्येन च रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्येव द्रव्याणीति चेतसि कृत्वा चान्योवोचत् । यथा । गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये । रसेषु व्यपदिश्यंते साहचर्योपचारतइति । अत एव च बहुतराणि द्रव्याणि रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्यतो रसोपदेशव्याप्त्या तानि निर्देष्टुं शक्यंते नान्यथा । विचित्रप्रत्ययारब्धानि पुनः कतिपयान्येव द्रव्याणि तानि प्रतिद्रव्यमेवोपदिश्यंते । मुनिनाप्ययमर्थो युक्त्यैवोक्तः । यथा । मधुरं किंचिदुष्णं स्यात्कषायं तिक्तमेव वा । यथा महत्पंचमूलं यथा चानूपमामिषम् । लवणं सैंधवं नोष्णमम्लमामलकं यथा । अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानां चौष्ण्यमुच्यते । किंचिदम्लरसं ग्राहि किंचिदम्लं भिनत्ति च । यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चामलकं यथा । पिप्पलीनागरं वृष्यं कटु वा वृष्यमुच्यते । कषायं स्तंभनं शीतं सोभयायामतोन्यथा । तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेदिति । ये च रससंयोगा वक्ष्यमाणास्ते रसादिसमानप्रत्ययारब्धैर्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरूपैर्मिथः कल्पनी-

याः। ननु विचित्रप्रत्ययारब्धैर्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरूपैः। यस्मात्ते षामयथाशास्त्रनिरूपिता रसवीर्यविपाकादयो विद्यंते विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात्।अयं रससंयोगभेद एवंगुणोयमेवंगुणत्वाद्यामुष्मिन्विषये योज्य एतस्मिन्विषये चायमिति निर्देष्टुं न शक्यते। अनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात्। नहि विचित्रप्रत्ययारब्धैर्ये रससंयोगाः क्रियंते तेषां स्वरूपं कथमवधारयितुं शक्यते। अपिच। समानप्रत्ययारब्धैर्ये संयोगाः कल्प्यंते तेषां संयोगिनां वीर्यतो यो विरोधः शीतोष्णलक्षणः स न दोषाय। ये तु विचित्रप्रत्ययारब्धैः संयोगाः कल्प्यंते तेषां संयोगिनां यः शीतोष्णलक्षणोविरोधः स दोषायेति वेद्यम। अन्यथा रसालापानकादीनामनेकद्रव्यकृतानामनभ्यवहार एव प्राप्नुयात्। तथा त्रयास्त्रिंशद्वर्गा ये वक्ष्यमाणास्तेषु यद्यौगिकं तज्जह्याद् यौगिकंत्वनुक्तमपि युंज्यादिति यद्वक्ष्यते तत्र रसादिसमानप्रत्ययारब्धमेवयोज्यं। नविचित्रप्रत्ययारब्धम् तस्य रसवीर्यविपाकानां निश्चयस्य कर्तुमशक्यत्वात्। तस्मादित्यादि। यत एवं विचित्रप्रत्ययारब्धं विचित्ररूपं तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेदपितु रसादिसमानप्रत्ययारब्धं द्रव्यमेव रसोपदेशेन निर्दिशेदिति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां नवमोऽध्यायः॥ ९॥ ॥ ७५॥ ॥ ७५॥

दशमोध्यायः

पूर्वस्मिन्नध्याये रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यतइत्युक्तमतस्तान् रसभेदान्वक्तुं रसभेदीयाध्यायं ब्रूते।

अथातो रसभेदीयमाध्यायं व्याख्यास्यामः।

रसानां भेदो रसभेदस्तस्मै हितो रसभेदीयस्तमध्यायं व्याख्यास्यामः कथयिष्यामः। रसनार्थो रस इति मुनिः। तथा अब्योनिरपामेव रसवत्त्वात्। तथा च मुनिः। आपो हि रसवत्य इति।अपां चाव्यक्तरसत्वात् प्रति व्यक्ति अन्यादृशो रसानां महाभूतवैलक्षण्यज आस्वाद आ-

स्वाद्यते । तथा च मधुररसाधिष्ठितानां क्षीरद्राक्षेक्षुशर्करादीनां प्रतिद्रव्यमन्यादृशो मधुररसास्वाद उपलभ्यते । न त्वेकरूपः । एवमम्लानामारनालकोलाम्लीकादीनामपि प्रतिद्रव्यमनेकरूप आस्वादविशेष उपलभ्यते न त्वेक एव ।

पूर्वं च प्रत्यपादि षडेव रसा इति तानेव लक्षयति ।

क्ष्मांभोग्निक्ष्मांबुतेजःखवाय्वग्न्यनिलगोनिलैः ।
द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ १ ॥

पृथिव्यादिभिर्महाभूतैर्द्वयोल्बणैर्द्व्यधिकैः क्रमात्परिपाट्या यथासंख्यमित्यर्थः । मधुरादीनां षण्णां रसानामुद्भवोभिनिर्वृत्तिर्भवति । द्वयमुल्बणं येषु भूतेषु तानि द्वयोल्बणानि तैः। द्वयोल्बणशब्दोपादानाच्च द्रव्यवद्रसस्यापि पांचभौतिकत्वमिति प्रतिपादयति। कतमत्पुनर्भूतद्वयं कतमस्मिन् रसेधिकमारंभकं स्यादिति यथासंख्येन दर्शयन्नाह । क्ष्मांभोग्निक्ष्मांबुतेजःखवाय्वग्न्यनिलगोनिलैः । भूमिजलाभ्यामधिकाभ्यां मधुरः । क्ष्माग्निभ्यामम्लः।अंब्वग्निभ्यां लवणः । खवायुभ्यां तिक्तकः । अग्निवायुभ्यां कटुकः। क्ष्मानिलाभ्यां कषायः । ननुभूमितोयाधिक्यान्मधुर एवमंब्वाद्याधिक्यादन्यो भूम्याकाशाधिक्यादन्य इत्येवमादिरसविकल्पैरसंख्येयरसप्रसंगः प्राप्नोति । अत्रोच्यते स्वभावाददोषः । एषां भूम्याकाशादीनामीदृशः स्वभावो यत्केनचिदेव भूताधिक्येन व्यवस्थितानि भूम्यादीनि रसांतरोत्पादनसमर्थानि भवंति न सर्वेणेति ।

ननु स्वलक्षणं विनानुक्तो रसविशेषः कथं ज्ञायतामिति लक्षणार्थमाह ।

तेषां विद्याद्रसं स्वादुं योवक्रमनुलिंपति ।
आस्वाद्यमानो देहस्य ल्हादनोक्षप्रसादनः ॥ २ ॥
प्रियः पिपीलिकादीनाम् ।

तेषां रसानां मध्ये आस्वाद्यमानो वक्त्रमनुलिंपति मुखोपदेहं जनयति । तथा देहस्याल्हादन आश्वासकः । तथा अक्षाणामिंद्रियाणां प्रसादनः प्रसन्नत्वकृत् । तथा पिपीलिकादीनां प्रियः । तंमधुरं जानीयात् । पिपीलिकादीनां प्रिय एतेनैतद्दर्शयति । प्रमेहादिषु मूत्रगंधोदये

पिपीलिकोपसर्पणान्माधुर्यानुमानं कृत्वा मधुमेहत्वादि ज्ञायते । आस्वाद्यमान इत्युत्तरत्रापि योज्यम् ।

अम्लः क्षालयते मुखम् ।
हर्षणो रोमदंतानामक्षिभ्रुवनिकोचनः ॥ ३ ॥

अम्लो रस आस्वाद्यमानो मुखं क्षालयते स्रावयति । तथा रोमदंतानां हर्षणः । हृषु अलीके । अलीककारी उद्वेजक इत्यर्थः । तथा अक्षिभ्रुवनिकोचनः । अक्षिणी च भ्रुवौ चाक्षिभ्रुवम् । अचतुरादिसूत्रे निपातितम् ।

लवणः स्यंदयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ।

लवणो रसो मुखं स्यंदयति । तथा कपोलयोर्गले च दाहं करोति । अन्नस्य रोचन इतीहातिप्रसिद्धत्वान्नोक्तम् । संग्रहे तु । स्पष्टार्थमुक्तम् । यथा । कंठकपोलं विदहत्यन्नं प्ररोचयतीति ।

तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहंति च ॥ ४ ॥

तिक्तो मुखं विशदयतीति । तच्च पैच्छिल्ययुतं करोति । रसनेंद्रियं च प्रतिहंति । अन्यरसग्रहणशक्तिं नाशयतीत्यर्थः ।

उद्वेजयति जिव्हाग्रं कुर्वंश्चिमिचिमां कटुः ।
स्रावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च ॥ ५ ॥

कटुरास्वाद्यमानो जिव्हाग्रमुद्वेजयति सोद्वेगं करोति । चिमिचिमां कुर्वन् दहनज्वालासंस्पर्शादिवास्यादि स्रावयति । गंडौ च दहतीव ।

कषायो जडयेज्जिव्हां कंठस्रोतोविबंधकृत् ।

कषायो जिव्हां जडयति रसादिक्रियायां मंदीकरोति। तथा कंठस्य स्रोतांसि शिराविशेषास्तेषां विबंधं करोति । श्वासादीनामयथाप्रवृत्तिमिव कुरुत इत्यर्थः ।

रसानामिति रूपाणि कर्माणि

इति परिसमाप्तौ । रसानां मधुरादीनां लक्षणानि समाप्तानि । संग्र-

ति तेषां कर्म यथास्वं प्रदर्शयन्नाह । कर्माणीति वक्ष्यमाणानीति वाक्यशेषः ।

अथ को रसः किं कर्म करोतीत्यत आह ।

मधुरो रसः॥ ६ ॥
आजन्मसात्म्यात्कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।
बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेंद्रियौजसम् ॥ ७ ॥
प्रशस्तो बृंहणः कंठ्यः स्तन्यसंधानकृद्गुरुः ।
आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥ ८ ॥
कुरुतेत्युपयोगेन संमेदःकफजान् गदान् ।
स्थौल्याग्निसादसंन्यासमेहगंडार्बुदादिकान् ॥ ९ ॥

मधुरो रसो धातूनां बलं प्रबलं कुरुते । बलं निजं प्रकृष्टं जनयतीत्यर्थः । कुतः आजन्मसात्म्याज्जन्मप्रभृति देहस्य सात्म्यादित्यर्थः । बालभाव एव हि क्षीरादिना पुरुषस्य वृत्तिः । तथा बालादीनां प्रशस्तो हितस्तेजसोधिकवर्द्धनत्वात् प्रशस्तः। ओजस्तु तेजोधातूनां परमित्योजोलक्षणं वक्ष्यति । तथा बृंहणः कंठ्यश्च । स्तन्यं क्षीरं संधानं श्लेषस्ते करोतीति स्तन्यसंधानकृत् । तथा आयुष्यादिगुणः । नन्वायुष्यजीवनयोरेकार्थत्वादेकतरोपादानमेव युक्तम् । नैवम् । एतयोर्भिन्नार्थत्वात् । तथाहि । आयुष्यः स उच्यते । योपरिमितायुषो हितोधिकायुषो हितत्वात् । तथा च मुनिः । तेनायुरमितं लेभ इति । यस्त्वायुषो नियतरूपस्य तामेव मर्यादामनुबध्नाति सजीवयतीति जीवन उच्यते । तदनयोः स्पष्ट एव भेदः । तथा जीवनमोजस्यमित्यभिन्नार्थौ किंत्वेतयोर्द्वयोरपीह यदुपादानं । तदोजसो द्विविधायाअपि वृद्धेः कारकोयमिति प्रतिपादयितुम् तथा च मधुरोरसो रुधिरादिक्रमेणौजसो वृद्धिकरः सामान्याद्विशेषाच्च । यथा क्षीरं धातुवर्धनमुक्तं वृष्यं च । तत्र धातुवर्द्धनत्वेनैव वृष्यत्वस्योक्तत्वाद्वृष्यशब्दोपादानं यत्तदन्यानि वृष्याणि रूपाण्यात्मगुणादीनि तेभ्यः सकाशाद्विशेषेणाश्वेववृद्धिकरमिति द्योतयितुं कृतमिति । कुरुते इत्यादि । मधुरो रसो ऽत्युपयोगेनातिसेवया मेदःश्लेष्मोत्थान् रोगान् करोति । कांस्तानित्याह । स्थौल्यादिकान् ।

अम्लोऽग्निदीप्तिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ॥ १० ॥
करोति कफपित्तास्रं मूढवातानुलोमनम् ।
सोत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ॥११॥
कंडुपांडुत्ववीसर्पशोफविस्फोटतृड्ज्वरान् ।

अम्लो रसोऽग्निदीप्तिकृत्त्वादियुतः तथा कफपित्तास्रं करोति । मूढमननुलोमगं वातमनुलोमयतीति मूढवातानुलोमनः । सोऽम्लो रसोतिसेवितो देहशैथिल्यं तिमिरादींश्च कुर्यात् ।

लवणः स्तंभसंघातबंधविध्मापनोऽग्निकृत् ॥ १२ ॥
स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ।
सोतियुक्तोऽस्रपवनं खलतिं पलितं वलिम् ॥ १३ ॥
तृट्कुष्ठविषवीसर्पान्जनयेत्क्षपयेद्बलम् ।

लवणो रसः स्तंभादिविध्मापनो वन्हिकृत्त्वादियुतश्च । सोत्यभ्यस्तो वातरक्तादीन् जनयेत् । बलं प्राणं क्षपयेत् ।

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमितृड्विषम् ॥ १४ ॥
कुष्ठमूर्छाज्वरोत्क्लेशदाहपित्तकफान् जयेत् ।
क्लेदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः ॥ १५ ॥
लघुर्मेध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकंठविशोधनः ।
धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात्करोति सः ॥ १६ ॥

तिक्तो रसः स्वयं मुखस्यारोचनशीलोऽरुच्यादीन् जयेत् । अरुचिराहारद्रव्यविषयेऽनभिलाषः। क्लेदादीनामुपशोषणः । तथा लघ्वादिगुणयुक्तः । सोतिसेवितो धातुक्षयादीन् कुरुते ।

कटुर्गलामयोदर्दकुष्ठालसकशोफजित् ।
व्रणावसादनस्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः ॥ १७ ॥
दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः ।
छिनत्ति बंधान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ॥ १८॥
कुरुते सोतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।
मूर्छामाकुंचनं कंपं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ॥ १९ ॥

कटुर्गलामयादीन् जयति । व्रणस्यावसादनो रोहणः स्नेहादिविशोषणो दीपनत्वादिगुणयुक्तश्च । अन्नं शोषयति विदहति । अन्नशोषणत्वाच्छिनत्ति बंधान् । स्रोतांसि विवृणोति प्रसारयति । कफघ्नश्च सोतिनिषेवितस्तृष्णादीन् करोति ।

कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः ॥ २० ॥
आमसंस्तंभनो ग्राही रूक्षोतित्वक्प्रसादनः ।
करोति शीलितः सोतिविष्टंभाध्मानहृद्रुजः ॥ २१ ॥
तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान् ।

कषायः पित्तकफघ्नो गुरुत्वादिगुणः । अतिशयेन त्वक्प्रसादनश्च । सोत्युपयुक्तो विष्टंभादीन् करोति ।

अथ मधुरादिस्कंधान्निर्दिशति ।

घृतहेमगुडाक्षोडमोचचोचपरूषकम् ॥ २२ ॥
अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ॥ २३ ॥
मेदे चतस्रः पर्णिन्यो जीवंतीजीवकर्षभौ ।
मधूकं मधुकं बिंबी विदारी श्रावणीयुगम् ॥ २४ ॥
क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काश्मरी सहे ।
क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः ॥ २५ ॥

हेम कांचनम् । राजादनं चापप्रियम् । बलात्रयं बलातिबला नागबलेति । मेदा महामेदेति मेदाद्वयम् । चतस्र इति। शालिपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी च । मधूकं मधूकपुष्पम् । मधुकं मधुयष्टी । बिंबी गोल्हा । श्रावणीयुगं श्रावणी महाश्रावणी च । क्षीरिणी कांचनक्षीरी । काश्मरी गंभारी । सहे महासहा क्षुद्रसहा च । आदिशब्देन तृणपंचमूलं मेदो मज्जतैलं मधुरदाडिमपुष्करबीजशृंगाटकाश्वगंधाश्वदंष्ट्रामृणालकशेरुकर्सिचतिकाखर्जूरीतालमस्तकादीनि गृह्यंते ।

इदानीमम्लस्कंधमाह ।

अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुलुंगाम्लवेतसम्।
दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि ॥ २६ ॥
आम्रमाम्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम्।

धात्रीफलमामलकम्। रजतं रौप्यम्। चुक्रं शुक्तम्। उपलक्षणं चेदम्। संग्रहोक्तान्यन्यान्यपि कोशाम्रलकुचकुवलकोलबदरैरावतप्राचीनामलकमस्तुधान्याम्लादीनीहैव बोध्यानि ।

अथ लवणस्कंधमाह ।

वरं सौवर्चलं कृष्णं बिडं सामुद्रमौद्भिदम्॥ २७ ॥
रोमकं पांसुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः ।

वरं सैंधवं लवणश्रेष्ठत्वात् । क्षारः स्वर्जिकादिः ।

तिक्तस्कंधं वक्ति ।

तिक्तः पटोली त्रायंती वालकोशीरचंदनम्॥ २८ ॥
भूनिंबनिंबकटुकातगरागुरुवत्सकम् ।
नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वाटरूषकम ॥ २९ ॥
पाठापामार्गकांस्यायोगुडूचीधन्वयासकम् ।
पंचमूलं महद्व्याघ्र्यौ विशालाऽतिविषा वचा ॥ ३० ॥

नक्तमालः करंजः । कांस्यं लोहभेदः ।अयो लोहम् ।

कटुस्कंधमाह ।

कटुको हिंगुमरिचकृमिजित्पंचकोलकम् ।
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम ॥ ३१ ॥

पित्तं मूत्रं छागादीनाम् । उपलक्षणं चेदम् । अन्यानि संग्रहोक्तानि च मनःशिला सर्षपकुष्ठादीनि बोध्यानि ।

कषायस्कंधमाह ।

वर्गः कषायः पथ्याक्षं शिरीषः खदिरो मधु ।
कदंबोदुंबरं मुक्ताप्रवालांजनगैरिकम् ॥ ३२ ॥
बालं कपित्थं खर्जूरं बिसपद्मोत्पलादि च ।

आदिशब्देन प्रियंगुरोध्रकट्वंगादीनि गृह्यंते ।

इदानीमेषां गुणनिरूपणं करोति ।

मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते ॥ ३३ ॥
मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात्सिताया जांगलामिषात् ।

प्रायेण मधुरं द्रव्यं कफकृद्भवति शाल्यादीन् पुराणान् वर्जयित्वा । प्रायोग्रहणं तैलमकुष्ठादीनां व्यभिचारदर्शनात् । एवमुत्तरत्रापि प्रायोग्रहणस्य प्रयोजनं वेद्यम् ।

प्रायोम्लं पित्तजननं दाडिमामलकादृते ॥ ३४ ॥
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोन्यत्र सैंधवात् ।

अम्लं द्रव्यं प्रायः पित्तकृद्दाडिमामलके हित्वा । लवणं द्रव्यं प्रायश्चक्षुषोऽपथ्यं सैंधवं वर्जयित्वा ।

तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ॥ ३५ ॥
ऋते मृतापटोलीभ्यां शुंठीकृष्णारसोनतः

तिक्तं द्रव्यं कटु च प्रायेणावृष्यं वातकृच्च गुडूच्यादीन् हित्वा ।

कषायं प्रायशः शीतं स्तंभनं चाभयामृते ॥ ३६ ॥

कषायं द्रव्यं प्रायेण शीतवीर्यं स्तंभनं च भवति हरीतकीं वर्जयित्वा ।

रसाः कट्वम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ।
तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलः ॥ ३७ ॥

कट्वम्ललवणा रसा यथोत्तरमुष्णवीर्याः। कटुरुष्णः । अम्लउष्णतरः । लवणउष्णतमः। एवमुत्तरत्रापि यथोत्तरत्वं योज्यम्। तिक्तादयश्च तद्वदेव यथोत्तरं शीतवीर्याः । तेन तिक्तः शीतवीर्यः । कषायः शीतवीर्यतरः । मधुरः शीतवीर्यतमइति स्थितम् ।

तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षाबद्धमलास्तथा ।

तिक्तकटुकषाया रूक्षा विष्टंभकृतश्च । तथेति । यथोत्तरमित्यर्थः ।

षट्वम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारुताः ॥ ३८ ॥

पट्वादयः स्निग्धा निःसारितविण्मूत्रवाताश्च । तथेत्यत्रापि वर्तते ।

पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ।

लवणात्कषायो गुरुतरः कषायान्मधुरः परमं गुरुः । अतिशयेन गुरुरित्यर्थः ।

लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ॥ ३९ ॥

अम्लो लघुस्तस्मादम्लात् कटुर्लघुतरस्तस्माच्च कटोस्तिक्तो लघुतमः।
इदानीं रसानामाधारद्वारेण संयोगान् कल्पनां च विभजन्नाह ।

संयोगाः सप्तपंचाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ॥ ४० ॥

वक्ष्यमाणया रीत्या रसानां योगाः सप्तपंचाशद्विभज्यंत इति वचनविपरिणामेन संबंधः । कल्पना पुनरेषां त्रिषष्टिधा विभज्यते।कथं कृत्वा कल्पना विभज्यते । यथास्थूलं स्थूलानतिक्रमेण व्यक्तरसास्वादानुरूपतया न पुनर्यथासूक्ष्मम् । तथाहि । रसानुरसकल्पनया तरतमयोर्वशाच्च रसानां कल्पना क्रियमाणा आनंत्यमुपैति । तस्माद्यथास्थूलं रसानां कल्पना त्रिषष्टिधाविभज्यते । तथा यौगिकत्वेन शरीरोपयोग्यत्वेन ।
इदानीं रससंयोगानां व्याख्यानं विभक्तिकामाह ।

एकैकहीनांस्तान्पंच पंच यांति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन्पटुस्तिक्त एककम् ॥४१॥
चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोम्लः पटुः सकृत् ।
पंचकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पंच सेवते ।
द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥ ४२ ॥

द्विके परिमाणे रसाधारद्रव्यसंबंधिनि संयोगे पंच रसा मधुराम्ललवणतिक्तकटुकास्तान् पंचाम्ललवणतिक्तकटुकषायान् यांति संयुज्यंते । किंभूतान् । एकैकेन हीना विनाकृता एकैकहीनास्तान् । येनैकेन युक्तास्तद्वियुक्तानित्यर्थः । अत्र पंचानां रसानां पर्यायेण प्रत्येकमेकैकहीनानां च श

क्तिमस्त्वेनैककर्तृत्वेन च संबंधो वेद्यः। अतएव चतुष्किके पंचदशप्रकाराविति यद्वक्ष्यति तदुपपन्नम्। एवं मधुरोऽम्लादीनम्लो लवणादीन् लवणस्तिक्तादीं-स्तिक्तः कटुकषायौ कटुः कषायं यातीति स्थितम्। द्विकइति द्वौ परिमा-णमस्य संयोगस्य। संख्यायाः संज्ञेत्यादिपरिमाणानुवृत्तेः परिमाणार्थे संख्यायाअतिशदंतायाः कनिति कन्। एवं त्रिकादिषु वक्ष्यमाणेषु लक्षणं योज्यम्। द्विरसद्रव्यसंयोगे पंचदश भेदा भवंति। यथा। मधुरोऽम्लं याति १ मधुरो लवणं २ मधुरस्तिक्तं ३ मधुरः कटुकं ४ मधुरः कषा-यं ५। अम्लो लवणं याति १ अम्ल स्तिक्तं २ अम्लः कटुकं ३ अम्लः कषायं ४। लवणस्तिक्तं १ लवणः कटुकं २ लवणः कषायं ३। तिक्तः कटुकं १ तिक्तः कषायं २। कटुः कषायमिति १। अत्र च मधुरस्य गंतृत्वमेव न गम्यत्वं हीनत्वयोगाभावात्। कषायस्य गम्यत्वमेव न गन्तृत्वमंत्यत्वात्। एवं द्विरससंयोगे पंचदश। त्रिके त्रिरसाधारद्रव्यसं-बंधिनि संयोगे स्वादुर्मधुरो दश संयोगान् याति। यथा। मधुरोऽम्ललवणं १ मधुरोऽम्लतिक्तकं २ मधुरोऽम्लकटुकं ३ मधुराम्लकषायं ४। स एव मधुराम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणयुक्तस्तिक्तादिभिस्त्रिभिः क्रमेणान्वितस्त्रीन् संयोगान् याति। मधुरलवणतिक्तकः १ मधुरलवणकटुकः २ मधुर-लवणकषायः ३। स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तयुक्तः कटुकषाया-भ्यां क्रमेणान्वितो द्वौ संयोगौ याति। मधुरतिक्तकटुकः १ मधुरतिक्तक-षायः २। स एव तिक्तत्यागेन तत्स्थाने कटुकान्वित एकं संयोगं याति। मधुरकटुकषायः १। एवं मधुरो दशसंयोगान् याति। अम्लइत्यादि। त्रिकइति वर्तते। अम्लः षट् संयोगान् याति। यथा। अम्ललवणतिक्तः १ अम्ललवणकटुकः २ अम्ललवणकषायः ३। सएवाम्लो लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वितः कटुकषायाभ्यां क्रमेण युक्तो द्वौ संयोगौ याति। अम्लतिक्तकटुकः १ अम्लतिक्तकषायः २। एवं तिक्तत्यागेनैकं संयोगं याति। अम्लकटुकषायः १। इत्यम्लः षट्। त्रीन् पटुरिति। लवणस्ति-क्तयुक्तः कटुकषायाभ्यां क्रमेणान्वितो द्वौ संयोगौ याति। लवणतिक्त-कटुकः १ लवणतिक्तकषायः २। सएव तिक्तत्यागेनैकं याति। लवण-कटुकषायः १। एवं लवणस्त्रीन् संयोगान् याति। तिक्त एकमेव संयोगं याति। तिक्तकटुकषायः १। एवं त्रिक संयोगे विंशतिः। चतुष्केष्वित्यादि।

चतुष्करससंयोगेषु स्वादुर्दश संयोगान् याति । तत्र मधुरः साम्लो लवणादिभिः षट् संयोगान् याति । यथा । मधुराम्ललवणतिक्तः १ मधुराम्ललवणकटुकः २ मधुराम्ललवणकषायः ३ मधुराम्लतिक्तकटुकः ४ मधुराम्लतिक्तकषायः ५ मधुराम्लकटुकषायः ६ । स एव मधुरोम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणान्वितस्त्रीन् संयोगान् याति । मधुरलवणतिक्तकटुकः १ मधुरलवणतिक्तकषायः २ मधुरलवणकटुकषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वित एकं संयोगं याति । मधुरतिक्तकटु कषायः १ । एवं चतुष्केषु मधुरो दश संयोगान् याति। चतुरोम्ल इत्यादि। चतुष्क इति वर्तते । अम्लः सलवणस्तिक्तादिभिस्त्रीन् संयोगान् याति । अम्ललवणतिक्तकटुकः १ अम्ललवणतिक्तकषायः २ अम्ललवणकटुकषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वित एकं संयोगं याति । अम्लतिक्तकटुकषायः १ । एवं चतुष्केष्वम्ल श्चतुरः । पटुः सकृत् । पटुर्लवणः सकृदेकं भेदं याति । लवणतिक्तकटुकषायः१ । एवं चतुष्केषु पंचदश संयोगभेदाः । पंचकेष्वेकमेवाम्ल इति । पंचकेष्वम्लो रस एक मेव भेदं याति । अम्ललवणतिक्तकटुकषायः १ । मधुरः पंच सेवते । मधुरो रसः पंच संयोगान् सेवते । अम्लत्यागान्मधुरलवणतिक्तकटुकषायः १ लवणत्यागान्मधुराम्लतिक्तकटुकषायः २ तिक्तत्यागान्मधुराम्ल लवणकटुकषायः ३ कटुकत्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकषायः ४ कषायत्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकइति ५ । पद्येनच सुखस्मृत्यै रस भेदान् शृणुष्व मे । मधुरोम्लेन पटुना तिक्तेन कटुकेन च। १। कषायेण पृथक् सार्धमम्लः सुलवणेन च । तिक्तेन कटुना सार्धं कषायेण पृथक् सह ।२। पटुस्तिक्तेन कटुना कषायेण पृथक् सह । तिक्तस्तु कटुना सार्द्धं कषायेण पृथक् तथा । ३ । कटुकस्तु कषायेण द्विसंयोगे इति स्मृताः । दश पंचच भेदास्तु संख्याता विंशतिस्त्रिके ।४। मधुराम्लौ तु पटुना तिक्तेन कटुना तथा । कषायेण तथा सार्धं तथा स्वादु पटू पृथक् ।५। तिक्तेन कटुकेनापि कषायेण तथा सह । स्वादुतिक्तौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह ।६। स्वादूषणौ कषायेण स्वादोरेवं दश त्रिके । भेदाः स्युरम्ललवणौ तिक्तेन कटुना पृथक् ।७। कषायेण तथा सार्धमम्लतिक्तौ पृथक् सह । कटुकेन कषायेण तथाम्लकटुकौ

सह ।८। कषायेणेति षट् प्रोक्ता भेदा अम्लस्य तु त्रिके । पटुतिक्तौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह ।९। पटूषणौ कषायेण भेदा इति पटो-स्त्रयः । तिक्तोषणौ कषायेण तिक्तस्यैवं सकृत्स्मृतः ।१०। त्रिकं भेदा इति प्रोक्ताश्चतुष्के दश पंच च । स्वाद्वम्ललवणाः सार्धं तिक्तेन कटुकेन च ।११। पृथक्कषायेण तथा मधुराम्लौ सतिक्तकौ । कटु-केनतु संपृक्तौ कषायेण पृथक् तथा ।१२। स्वाद्वम्लकटुकाः सार्धं क-षायेणेति षट् स्मृताः । सप्तमश्चात्र मधुरो लवणोषणतिक्तकैः ।१३। भेदोष्टमो मतः स्वादुकटुतिक्तकषायकैः । नवमस्तत्र मधुरः पटूषण कषायकैः ।१४। दशमोत्र भवेत्स्वादुतिक्तोषणकषायकैः । दश भेदा भ-वंत्येवं मधुरेण चतुष्कके ।१५। कटुतिक्ताम्ललवणैर्भेद एकश्चतुष्क-के । द्वितीयस्त्वम्ललवणकषायकटुकैः स्मृतः ।१६। तृतीयोत्र भवेद म्लपटुतिक्तकषायकैः । चतुर्थोत्र भवेदम्लतिक्तोषणकषायकैः ।१७। एवमम्लेन भेदाः स्युश्चत्वारोत्र चतुष्कके । पटुनैकोत्र लवणतिक्तोषण कषायकैः ।१८। एवं पंचदश ख्याताश्चतुष्करससंख्यया । षड् भेदान् पंचके प्राहुस्तान्वक्ष्यामि विभागशः ।१९। एको भेदोम्ललवणतिक्तो षणकषायकैः । द्वितीयः स्वादुलवणतिक्तोषणकषायकैः ।२०। तृ-तीयस्त्वम्लमधुरतिक्तोषणकषायकैः । चतुर्थस्त्वम्लमधुरपटूषणकषा-यकैः ।२१। पंचमस्त्वम्लमधुरपटुतिक्तकषायकैः । षष्ठो भेदोम्ल-मधुरलवणोषणतिक्तकैः ।२२। षट् भेदाइति निर्दिष्टाः पंचके प्रविभाग-शः । भेदः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकैः ।२३। एकएव षड्रसेन पृ-थक्त्वेन तु षट् स्मृताः । स्वादुरम्लोथ लवणास्तिक्तकश्च कटुस्तथा ।२४। कषाय इति भेदाः स्युः सर्वतोत्र त्रिषष्टिधा । क्षीरं सुरा बिडं निंबश्चव्या पथ्यं रसाश्रयम् ।२५। द्रव्यं स्वादु रसादीनां षण्णां विद्धि यथाक्रमम्।द्रव्यं द्रव्यांतरेणैव योजयेद्धि रसादिषु ।२६। धात्रीफलं शर्करया लवणेनार्द्र-कं तथा । एवमादीनि द्रव्याणि योजयेद्भिषगुत्तमः ।२७। कानिचिद्द्विर-सादीनि द्रव्याणि स्युः स्वभावतः । यथैणः षड्रसः कृष्णो यथा पंचरसा भया ।२८। मद्यं पंचरसं यद्वत्तिलो यद्वच्चतूरसः । एरंडतैलं त्रिरसं मा-क्षिकं द्विरसं यथा ।२९। घृतमेकं स्वादुरसं मधुरादिविभागतः । दिङ्मा-त्रादुदितादेवं शेषमूह्यं मनीषिणा ।३०।

संप्रति एकैकहीनानित्यादिना ग्रंथेन ये रसानां भेदाः शास्त्रकृतोक्तास्तानेव संक्षेपेण प्रकटयितुमाह ।

षट्पंचकाः षट्च पृथग्रसास्श्चतुर्द्विकौ पंचदश प्रकारौ ।
भेदास्त्रिकाविंशति रेकमेकं द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः॥४३॥

पंचकरसानां योगाः षट्संख्याः । पंचकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पंचसेवत इति । षट् च पृथग्रसा असंयुक्ताश्च षड्रसा इति । चतुरित्यादि । चतुष्कभेदः पंचदशप्रकारः । द्विकभेदश्च पंचदशप्रकारः । चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोम्लः पटुः सकृत् । एवं पंचदशप्रकाराः । एकैकहीनांस्तान् पंच पंच यांति रसा द्विके इति वचनात् । भेदाइत्यादि । त्रिका स्त्रिभेदभिन्ना भेदा विंशतिः । त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तिक्त एककं चेति विंशतिः । एकमेव द्रव्यं षडास्वादम् । इतीयं रसानां भेदा स्त्रिषष्टिः ।

यथास्थूलं चैषा त्रिषष्टिधा कल्पना ख्याता॥संप्रति यथासूक्ष्मं प्रदर्शयितुमाह ।

ते रसानुरसतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च ।
संभवंति गणनां समतीता दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥४४॥

ते रसभेदास्त्रिषष्टिरूपा रसतो रसवशेन तथानुरसतोनुरसवशेन तथा तारतम्यपरिकल्पना अयं मधुरोयं मधुरतरोयं मधुरतम इत्येवंरूपा या तया च गणनां समतीताः संख्या मतिक्रांताः संभवंति।दोषेत्यादि।दोषा वातादयो भेषजानि हरीतक्यादीनि । दोषाश्च भेषजानि च दोषभेषजानि तेषां वशोनुरोधः सामर्थ्यं वा तस्माद्धेतुभूताद्रसभेदा उपयोज्या न दोषमनपेक्ष्य भेषजं वाऽनपेक्ष्य । एवमेवोपयोज्या इत्यर्थः । तथाच मुनिः। क्वचिदेकोरसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित् । दोषौषधादीन् संचिंत्य भिषजा सिद्धिमिच्छतेति । दोषभेषजवशादित्युपलक्षणार्थम् । देशादिवशादपि देशादीन् वीक्ष्य रसभेदा उपयोज्याः । यथा पवने जेतव्ये मधुराम्लौ लवणइति। स्वागतारनभगैर्गुरुकांता इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां रसभेदाख्यानीयोनामदशमोध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोध्यायः

रसभेदीयादनंतरं दोषादिविज्ञानीय आरभ्यते । यतो दोषभेषजवशादुपयोज्या इत्युक्तमतईदृक्स्वरूपास्ते दोषा इति ज्ञापनार्थमध्यायोयमुच्यते।

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दोषा आदयो येषां ते दोषादयस्तेषां विज्ञानं प्राकृतेन वैकृतेन च स्वरूपेणोपगमस्तस्मै हितो यस्तमध्यायं व्याख्यास्यामः । आदिशब्देन धातवो मलाश्च संगृह्यंते । तत्स्वरूपोपगमेन च त एव दोषाः सम्यग्ज्ञाता भवंति । धातूनां मलानांच दोषाधारभूतत्वात् ।

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य तं चलः ।
उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टावेगप्रवर्त्तनैः ॥ १ ॥
सम्यग्गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च ।
अनुगृण्हात्यविकृतः पित्तं पक्त्यूष्मदर्शनैः ॥ २ ॥
क्षुत्तृड्रुचिप्रभामेधाधीशौर्यतनुमार्दवैः ।
श्लेष्मास्थिरत्वस्निग्धत्वसंधिबंधक्षमादिभिः ॥ ३ ॥

दोषा वातादयो धातवो रसादयो मला मूत्रादयस्ते देहस्य मूलमिव मूलम् । यथा वृक्षस्य स्कंधशाखादियुक्तस्य मूलं प्रधानं तदारब्धत्वात्तथा देहस्य दोषधातुमलाः । तं च देहं चलो वायुरुत्साहादिभिरनुगृह्णात्युपकुरुते। उत्साहः सर्वचेष्टासूद्योगः। उच्छ्वास ऊर्ध्वं श्वसनं श्वासमुक्तिः। निश्वासः श्वासस्य शरीरांतः प्रवेशनम् । चेष्टनं चेष्टा वाक्कायमनोव्यापारः । वेगानां प्रवर्तनं वातविण्मूत्रादीनां बहिर्निरसनम् । एतैश्च मारुतोदेहमनुगृह्णाति । पित्तं पक्त्यादिभिरनुगृह्णाति । पक्तिः पाकः । ऊष्मा औष्ण्यम् । दर्शनं दृष्टिः । मेधा बुद्धिविशेषः । धीःप्रज्ञा। शौर्यं पौरुषम् । तनुमार्दवं शरीरमृदुत्वम्। श्लेष्मा स्थिरत्वादिभिरनुगृह्णाति। क्षमा क्षांतिः।

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।
गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात्स्मृतम् ॥ ४ ॥

प्रीणनादीनि कर्माणि रसादीनां क्रमाक्रमेण श्रेष्ठानि स्मृतानि मुनि-

भिरिति शेषः । संग्रहोक्तानि मध्यमान्यपराणि कर्माण्येषां संत्येव । यथा रसस्य तुष्टिरक्तपुष्ट्यादिकं कर्म।रक्तस्य च वर्णप्रसादो मांसपोषणम्।मांसस्य बलं मेदःपुष्टी च। मेदसः स्वेददार्ढ्यास्थिपुष्टयश्च।अस्थ्नो मज्जपोषणम्।मज्ज्ञो बलमस्थिपूरणं शुक्रपुष्टिश्च। शुक्रस्य हर्षो बलं च। एतैर्धातवो देहमनुगृण्हंतीत्यर्थः।प्रीणनमाप्यायनम्। रसो हि सम्यगभ्यवहरणतः स्रोतांसि संप्रविश्येंद्रियप्रसादमभिनिर्वर्तयन्मनसः प्रीतिमादधाति । जीवनमोजोवृद्धिकरं रक्तकर्म।लेप उपदेहो मांसस्य कर्म। तदुपलिप्तान्यस्थीनि चेष्टां क्षमंते। स्नेहो नेत्रादिषु स्निग्धता मेदसः कर्म।धारणमूर्ध्वधारणमस्थिकर्म। पूरणं स्नेहेनास्थ्नां मज्ज्ञः कर्म। शुक्रस्य गर्भोत्पत्तिः श्रेष्ठं कर्मेति योज्यम् ।

इदानीं मलानां कर्माण्याह ।

अवष्टंभः पुरीषस्य मूत्रस्य क्लेदवाहनम्।
स्वेदस्य क्लेदविधृतिः

अवष्टंभो देहधारणशक्तिः श्रेष्ठं कर्म पुरीषस्य स्मृतम् । मूत्रस्य क्लेदवाहनं श्रेष्ठं कर्म । मूत्रं क्लेदं निर्वाहयति ।स्वेदस्य क्लेदविधारणं श्रेष्ठं कर्म । क्लेदाभावे हि नैव देहस्य मध्यमत्वक् । स्वेदस्य कचरोमधारणमपि ।

वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः ॥ ५ ॥
कार्श्यकार्ष्ण्योष्णकामित्वकंपानाहशकृद्ग्रहान् ।
बलनिद्रेंद्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥ ६ ॥

वृद्धः पुनर्वायुः कार्श्यादीन् करोति । बलादीनां भ्रंशेन संबंधः। बलस्य तु प्राणापघातो भ्रंशः । निद्रायास्तु नाशो भ्रंशः ।

पीतविण्मूत्रनेत्रत्वक्क्षुत्तृड्दाहाल्पनिद्रताः ।
पित्तं

पीतस्य विडादिभिस्त्वगंतैः संबंधः । ततः क्षुदादिभिर्द्वंद्वस्ततस्ताप्रत्ययः । पित्तं पीतविण्मूत्रादीन् करोति ।

श्लेष्माग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ॥ ७ ॥
श्वैत्यशैत्यश्लथांगत्वं श्वासकासातिनिद्रताः ।

श्लेष्मा वृद्धोग्निसादादीन् करोति। श्वैत्यं गात्रशुक्लता। शैत्यमंगानां शिशिरत्वम्।

रसोपि श्लेष्मवद्रक्तं विसर्पप्लीहविद्रधीन् ॥ ८ ॥
कुष्ठवातास्रपित्तास्रगुल्मोपकुशकामलाः ।
व्यंगाग्निनाशसंमोहरक्तत्वङ्नेत्रमूत्रताः ॥ ९ ॥

रसः श्लेष्मवत्। रसोपि वृद्धोग्निसादादीन् करोति। रक्तं वृद्धं विसर्पादीन् करोति। उपकुशो नाम दंतरोगोत्तरतंत्रे वक्ष्यमाणलक्षणः।

मांसं गंडार्बुदग्रंथिगंडोरूदरवृद्धिताः ।
कंठादिष्वधिमांसं च

मांसं वृद्धं गंडादीन् रोगान् करोति। गंडशब्देन गंडमाला गलगंडश्च गृहीतौ। आद्यंतलोपात्। इतरश्च गंडो गंडमांसात्। गंडौ चार्बुदं च ग्रंथिश्च गंडार्बुदग्रंथयः। गंडौ च ऊरू च उदरं च तेषां वृद्धिता। ततो द्वंद्वः। ताः करोति। वृद्धिता वृद्धत्वम्। कंठादिष्वधिकं मांसं च कुरुते। आदिशब्देन तालुजिह्वादिपरिग्रहः।

तद्वन्मेदस्तथा श्रमम् ॥ १० ॥
अल्पेपि चेष्टिते श्वासं स्फिक्स्तनोदरलंबनम् ।

मेदोपि वृद्धं गंडादीन् कुरुते। तथा अल्पेपि चेष्टिते श्रमं कुरुते श्वासं च। तथा स्फिजोः स्तनयोरुदरस्य च लंबनं कुरुते।

अस्थ्यध्यस्थ्यधिदंतांश्च

अस्थि वृद्धमध्यस्थ्यधिदंतांश्च कुरुते।

मज्जा नेत्रांगगौरवम् ॥ ११ ॥
पर्वसुस्थूलमूलानि कुर्यात् कृच्छ्राण्यरूंषि च ।

मज्जा वृद्धो नेत्रयोरंगानां च गौरवं कुर्यात्। कुरुत इति प्रकृते कुर्या-

दित्युक्तं स्पष्टार्थम्। पर्वस्वंगुल्यादिसंधिषु स्थूलानि मूलानि च कुर्यात्। अरूंषि पिटिकाविशेषान् कुर्यात्। कीदृशानि। स्थूलमूलानि। कृच्छ्राणि कृच्छ्रसाध्यानि।

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि ॥ १२ ॥

शुक्रं वृद्धमतिस्त्रीकामतां कुर्यात् शुक्राश्मरीं च। अपिशब्दाद्व-लस्नेहाद्यपि।

कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृत्।

शकृत्पुरीषं वृद्धं कुक्षावाध्मानादीन् कुर्यात्। कुर्यादिति संभाव्यायां लिङ्। आध्मानमानाहः। आटोपोऽन्त्रकूजनम्।

मूत्रं तु बस्तिनिस्तोदं कृतेप्यकृतसंज्ञताम् ॥ १३ ॥

मूत्रं वृद्धं बस्तिनिस्तोदं बस्तिव्यथां कुर्यात्। तथा कृतेपि मूत्रेऽकृतसंज्ञतामकृताभासत्वमेव कुर्यात्।

स्वेदोतिस्वेददौर्गंध्यकंडूः

स्वेदो वृद्धोऽतिस्वेदादीन् कुर्यात्।

एवं च लक्षयेत्।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः ॥ १४ ॥

अनेन प्रकारेण दूषिकादीनपि मलान् लक्षयेदनुमिनुयात्। दूषिकाऽक्षिमलः। आदिशब्दाद्घ्राणकर्णनासामलादीनां ग्रहणम्। कथं लक्षयेदित्याह। बाहुल्येत्यादि। मलबाहुल्येन तत्स्थानगौरवेण च। आदिग्रहणात् कंडूक्लेदादयो गृह्यंते।

वृद्धानां वातादीनां लिंगान्यभिधाय क्षीणानां वातादीनां लिंगान्याह।

लिंगं क्षीणेऽनिलेऽगस्य सादोल्पं भाषितेहितम्।
संज्ञामोहस्तथा श्लेष्मवृद्ध्युक्तामयसंभवः ॥ १५ ॥

अनिले क्षीणे स्वप्रमाणापचिते। वायोस्तु सर्वक्षये देह एव न स्यात्। क

स्य तु लिंगं स्यात् किं पुनस्तल्लिंगमित्याह । अंगस्येत्यादि । अंगस्य सादः क्रियास्वसामर्थ्यम्। ईहितं चेष्टितं कायिकं कर्म। भाषितं च हितंच।अल्प-वचनता अल्पचेष्टितत्वं च स्यात्। तथा संज्ञामोहः संविदोऽभावः । तथा श्लेष्मवृद्धौ य उक्ता अग्निसादप्रसेकादयस्तेषामामयानां संभवो भवति ।

पित्ते मंदोनलः शीतं प्रभाहानिः

पित्ते क्षीणे लिंगमेतत् । अग्निमंदः शीतं कांतिहानिश्च स्यात् ।

कफे भ्रमः ।

श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हृद्द्रवश्लथसंधिताः ॥ १६ ॥

कफे क्षीणे भ्रमो भवति। तथा श्लेष्माशयानां शून्यत्वम्। श्लेष्माशया उरःशिरःसंध्याद्याः ।

रसे रौक्ष्यं श्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता ।

रसे क्षीणे रौक्ष्यादयः स्युः ।

रक्तेम्लशिशिरप्रीतिशिराशैथिल्यरूक्षताः ॥ १७ ॥

रक्ते क्षीणे अम्लाद्यभिलाषादयः स्युः ।

मांसेऽक्षग्लानिगंडस्फिक्शुष्कतासंधिवेदनाः ।

मांसे क्षीणे अक्षग्लानिः।गल्लयोः स्फिजोश्च शुष्कत्वम्।संधीनां वेदनाः स्युः । स्फुटंतीव संधय इत्यर्थः ।

मेदसि स्वपनं कट्याः प्लीह्नो वृद्धिः कृशांगता ॥ १८ ॥

मेदसि क्षीणे कट्याः स्वापः प्लीहवृद्धिः कृशांगत्वं च ।

अस्थ्न्यस्थितोदः शदनं दंतकेशनखादिषु ।

अस्थ्नि क्षीणे ऽस्थ्नां तोदो भवति । शदनं शातः पात इत्यर्थः। केषाम् । दंतादीनाम् ।

अस्थ्नां मज्जनि सौषिर्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् ॥ १९ ॥

मज्जनि क्षीणे अस्थ्नां सौषिर्यं भ्रमादिश्च ।

शुक्रे चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।
तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूमायतीव च ॥ २० ॥

शुक्रे क्षीणे शुक्रं चिरात् प्रसिच्येत रक्तं वा । प्रसिच्येतेति कर्मकर्तरि। वृषणयोरतिशयेन तोदो व्यथा स्यात् । मेढ्रं शिश्नं धूमायतीव च। लोहितादेराकृतिगणत्वात् क्यिप् । अकृत्सार्वेत्यादिना दीर्घः ।

पुरीषे वायुरंत्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ।
कुक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वे पीडयन् भृशम्॥२१॥

पुरीषे क्षीणे वायुः कुक्षौ भ्रमति। अंत्राणि वेष्टयन्निव शब्दं जनयन्यात्यूर्ध्वम्। किं कुर्वन्। हृत्पार्श्वे भृशं पीडयन् ।

मूत्रेऽल्पं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विवर्णं सास्रमेव वा ।

मूत्रे क्षीणे ऽल्पं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विवर्णं रक्तमेव वा ।

स्वेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः ॥ २२ ॥

स्वेदे क्षीणे रोम्णां च्युतिः शातो रोम्णांच स्तब्धत्वम् । त्वचश्चर्मणः स्फुटनं दरणम् ।

इदानीं घ्राणादिमलानामपि सामान्येन क्षयलिंगमाह ।

मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लक्ष्यं लक्षयेत् क्षयम् ।
स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवैः ॥ २३ ॥

सूक्ष्माणां शुष्काल्पानां दूषिकादीनां दुःखेन बोद्धुं शक्यं दुर्लक्ष्यं क्षयं लक्षयेज्जानीयात् । कैः।मलानां स्थानानि मलायनानि स्वानि च तानि मलायनानि च स्वमलायनानि तेषां संशोषतोदशून्यत्वलाघवानि स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवानि तैः ।

एवं व्यासेन दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयावभिधाय समासतोऽभिधातुमिदमाह ।

दोषादीनां यथास्वं च विद्याद्वृद्धिक्षयौ भिषक् ।
क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्द्धनेन च ॥ २४ ॥
वृद्धिं मलानां संगाच्च क्षयं चातिविसर्गतः ।

दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयौ जानीयात् । कथम् । यथा स्वदोषादीनां गुणेभ्यो विपरीता ये गुणास्तेषां गुणानां क्षयेण वर्धनेनच देहगतेन दोषादीनां क्षयं वृद्धिं च विद्यात् ।यथा वायोर्गुणा रूक्षलघुशीतादयस्तेषां विपरीताः स्निग्धगुरूष्णादयस्तेषां स्निग्धादीनां देहे यदा वृद्धिर्दृश्यते तदा वायोः क्षयो ज्ञेयः । यदा तु तेषां स्निग्धादीनां देहे क्षयो दृश्यते तदा वायोर्वृद्धिं विद्यात्। एवं स्वबुध्या विकल्प्य मलानां धातूनां च वाच्यम्।मलानामित्यादि न केवलं मलानां पूर्वोक्तेन प्रकारेण वृधिक्षयौ ज्ञेयौ यावदमुनापि वक्ष्यमाणेन लक्षणेन तेषां वृधिक्षयौ ज्ञेयौ।एवं स्वबुध्या विकल्प्य मलानां संगाद्बहिर्निःसरणलक्षणाच्च वृद्धिं विद्यात् । तेषामेव मलानामतिविसर्गादतिप्रवर्तनात्क्षयं विद्यात् ।

मलोचितत्वाद्देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः ॥ २५ ॥

द्वावपि मलानां वृद्धिक्षयौ पीडाकरौ देहस्य तत्रापि य एषां क्षयः स वृद्धितोऽप्यतिशयेन पीडाकरः। अनौचित्यात् । देहिनां हि प्रायो मलक्षयोऽनुचितो ऽनभ्यस्तो वृद्धिस्तूचितैवेति न तथा पीडाकरीति ।

अथ दोषादीनामाश्रयाश्रयिभावं दर्शयति ।

तत्रास्थनि स्थितो वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः ।
श्लेष्मा शेषेषु तेनैषामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥ २६ ॥
यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षपणौषधम् ।
अस्थिमारुतयोर्नैवं प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥ २७ ॥
श्लेष्मणानुगता तस्मात् संक्षयस्तद्विपर्ययात् ।
वायुनानुगतः

तत्र तेषु वातादिषु मध्ये अस्थिन वायुः स्थित आश्रितः । पित्तं तु स्वेदरक्तयोः स्थितम् । श्लेष्मा शेषेषु रसमांसमेदोमज्जशुक्रमूत्रपुरीषादिषु स्थितः ।यतश्चैवमाश्रयाश्रयिभावो दोषधातूनां तेन हेतुना आश्रयाश्रयिणां

मिथः परस्परं यदेकस्याश्रयस्य वर्द्धनं तत्तदाश्रयिणोपि वर्द्धनं यदा यस्य क्षपणं तदाश्रयिणोपि क्षपणम्। नन्वेवमेवास्थ्नो वाताश्रयस्य यद्वर्द्धनं तद-प्याश्रयिणोपि वर्द्धनं यदस्य क्षपणं तदपि वातस्य क्षपणं प्राप्नोतीत्याह। अस्थिमारुतयोर्नैवं वर्धनक्षपणौषधम्।संभवतीत्यध्याहार्यम्।हि यस्मात्प्रायो बाहुल्येन या वृद्धिर्वर्द्धनं दोषधातूनां सा संतर्पणाद्बृंहणाद्भवति। प्रायोग्र-हणं वायुपरिहारार्थम्। सा च श्लेष्मणा अनुगता अनुबद्धा यत एवं या वृद्धिः संतर्पणात्तस्माद्धेतोर्य एषां दोषादीनां क्षयः स प्रायो भूयिष्ठ मपतर्पणात्तल्लंधनरूपाद्भवति। स च संक्षयो वायुनानुगतः।

एवं यदस्थ्नो वर्धनमौषधं तत् स्निग्धमधुरादि बृंहणरूपं वातस्य क्षपणम्। यच्च वातस्य वर्द्धनमौषधं तद्रूक्षतिक्ताद्यपतर्पणं लंघनरूपमस्थ्नः क्षपणम्। तदर्थमेतदुक्तम्।

अस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान् ॥ २८ ॥
विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमाल्लंघनबृंहणैः।

यत एवं वृद्धेः संतर्पणरूपत्वं क्षयस्यापतर्पणरूपत्वमतो वृ-द्धिक्षयसंभवान् विकारान् दोषधातूनां संबंधिनः क्रमाल्लंघनबृंहणैः साधये-दुपक्रमेत्।कथम्।शीघ्रम्।चिरोत्थिता हि ते दुश्चिकित्स्याः स्युः। वृध्द्युत्थान् विकारान् लंघनैः क्षयोत्थान् बृंहणैरिति क्रमार्थः।

नन्वेवं वातवृध्द्युत्थान् विकारान् लंघनैस्तत्क्षयोत्थान् बृंहणैरिति स्यादतइदमाह।

वायोरन्यत्र तज्जास्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ॥ २९ ॥

वायुं हित्वा वृध्द्युत्थान् विकारान् लंघनैः क्षयोत्थान् बृंहणैः साधये-त्। कथम्। तज्जान् वायुसंभवान् विकारान् पुनस्तैरेव लंघनबृंहणैरुत्क्रम-योजितैरुपक्रमेत्। यथानिर्दिष्टक्रमाद्विपरीतः क्रम उत्क्रमः।

यथा वातवृध्द्युत्थान् विकारान् बृंहणैस्तत्क्षयोत्थांश्च लंघनैरिति दो-षाणां विशेषचिकित्सेह नोक्ता। दोषोपक्रमणीये वक्ष्यमाणत्वात्। रस-चिकित्सा च रसोपि श्लेष्मवदित्युक्तेर्नेह पुनर्निर्दिष्टाऽतो रक्तादीनां चि-कित्सामाह।

विशेषाद्रक्तवृध्द्युत्थान् रक्तस्रुतिविरेचनैः।
मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥ ३० ॥
स्थौल्यकार्श्योपचारेण मेदोजानस्थिसंक्षयात् ।
जातान् क्षीरघृतैस्तिक्तसंयुतैर्बस्तिभिस्तथा ॥ ३१ ॥
विड्वृद्धिजानतीसारक्रियया विट्क्षयोद्भवान् ।
मेषाजमध्यकुल्माषयवमाषद्वयादिभिः ॥ ३२ ॥
मूत्रवृद्धिक्षयोत्थांश्च मेहकृच्छ्रचिकित्सया ।
व्यायामाभ्यंजनस्वेदमद्यैः स्वेदक्षयोद्भवान् ॥ ३३ ॥

वृद्धिक्षयोपक्रमे एवं स्थितेपि विशेषेण रक्तवृध्द्युत्थान् रक्तस्रुतिविरेचनैरुपक्रमेत् । मांसवृद्धिजान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः । स्थौल्यकार्श्योपचारेण मेदोवृद्धिक्षयाभ्यां जातान्।मेदोजानिति मध्यमपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। मेदोवृद्धिजान् स्थौल्योपचारेण द्विविधोपक्रमणीयोक्तया स्थौल्यचिकित्सया मेदःक्षयजान् कार्श्योपचारेणोपाचरेत् । अस्थिक्षयजान् क्षीरघृतैस्तिक्तसंयुतैर्बस्तिभिस्तथा तथारूपैस्तिक्तसंयुतैरित्यर्थः।ननु यानि वातकृंति द्रव्याणि तान्यस्थिक्षयोद्भवविकाराणां वृद्धिकरणानीति तद्द्रव्योपयोगोत्र न युक्तस्तिक्तस्य वातकृत्त्वात्।उच्यते।यद्द्रव्यं स्निग्धं शोषणं खरत्वमुत्पादयति तदस्थ्नो वर्धनं युक्त खरस्वभावादस्थ्नाम्।नचैवंविधमेकं द्रव्यमस्ति यत् स्निग्धं शोषणं च तस्मात् क्षीरघृतैस्तिक्तसंयुतैर्बस्तिभिश्च तिक्तसंयुतैश्चेत्युपदिष्टम्।क्षीरघृतस्य तिक्तयुक्तस्य खरस्वभावत्वात्।विड्वृद्धिजान् पुरीषवृद्धिजानतीसारचिकित्सया साधयेत् । विट्क्षयोद्भवान् मेषाजमध्यादिभिः साधयेत्।मेष उरभ्रः। अजश्छागः। तयोर्मध्यमंतराधिः। कुल्माषोर्द्धस्विन्नो माषादिर्हिंगुघृतादिसंयुतः। माषद्वयं माषो राजमाषश्च । आदिशब्देन काकांडोलात्मगुप्तादीनां ग्रहणम्।मूत्रवृध्द्युत्थान् मेहचिकित्सया मूत्रक्षयोत्थान् मूत्रकृच्छ्रचिकित्सया। स्वेदक्षयजान् व्याधीन् व्यायामादिभिः साधयेत् ।

स्वस्थानस्थस्य कायाग्नेरंशा धातुषु संश्रिताः ॥३४॥
तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ।

स्वस्थानं कायाग्नेः पक्वामाशययोर्मध्यम्। यथा वक्ष्यति। पित्तं पंचात्मकं तत्तु पक्वामाशयमध्यगमित्यादि यावत्पाचकं नाम तत् स्मृतमिति। तत्र पक्वामाशयमध्ये तिष्ठतीति स्वस्थानस्थस्तस्यैवंविधस्य कायाग्नेर्जाठरानलस्यांशा भागा धातुषु रसादिषु संश्रितास्तेषामग्न्यंशानां सादेन मांद्येन धातूनां वृध्युद्भवस्तेषामंशानामतिदीप्त्या ऽतितैक्ष्ण्याद्धातुक्षयोद्भवः।

पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम्।

पूर्वो रसाख्यो धातुर्वृद्धो भूत्वा परं रक्ताख्यं धातुं वृद्धं कुर्यात् पूर्वश्च क्षीणो धातुः परं धातुं तद्विधं क्षीणमेव कुर्यात्।

दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयंत्युभये मलान्॥ ३५॥
अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च।
मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः॥ ३६॥

दोषा दुष्टा रसैर्मधुरादिभिर्मिथ्यायोगातियोगसेवितैः कुपिता धातून् दूषयंति। उभये दोषा धातवश्च मलान् दूषयंति। मला मलायनानि दूषयंतीतिसंबंधः। तथा च मुनिः। मलायनानि बाध्यंते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैरिति। कानि मलायनानीत्याह। अधो द्वे गुदमेढ्राख्ये। सप्त शिरसि खानि द्वे अक्षिणी द्वौ कर्णौ द्वौ नासापुटावास्यं चेति। तथा स्वेदवहानि रोमकूपाख्यानि छिद्राणि सर्वशरीरगतानि मलायनानि स्युः। अतो दूषणात् कारणात् तेषु मलायनेषु दुष्टेषु यथास्वं गदाः स्युः। यो यस्य स्वो यथास्वम्।

दोषधातुमलानां समविषमा अवस्था गदिता ओजस्तु निरूपयन्नाह।

ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रांतानां परं स्मृतम्।
हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबंधनम्॥ ३७॥
स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषल्लोहितपीतकम्।
यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति॥ ३८॥
निष्पद्यंते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः।

रसादीनां धातूनां शुक्रांतानां यत्परं तेजस्तदोजः स्मृतम्। तथा हृ-

दयस्थमपि व्यापि सकलशरीरव्यापि। यतस्तस्य षड्बिंदुकस्य विशेषेण हृदयं स्थानम्। तथा देहस्य स्थितिर्देहस्थितिस्तस्या निबंधनं जीविताधिष्ठानमित्यर्थः। अन्येत्वाहुः। परशब्देनैतद् द्योतयति। अन्यदप्योजोऽस्ति न तद्धातूनां शुक्रांतानां तेजः श्लेष्माख्यमिति। तथा चोक्तं संग्रहे। मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सपीतकमित्यादि।यन्नाशे यस्यौजसो नाशे ऽभावे नियतं निश्चितं प्राणिनो ऽभावः। यस्मिन्नोजसि तिष्ठति विद्यमाने तिष्ठति प्राणिति देहीतिशेषः।यतो यस्माच्च भावाः पदार्था निष्पद्यंते जायंते विविधा अनेकप्रकाराः। तथा देहः संश्रयो येषां ते देहसंश्रयाः। लक्षणमोजसो मुनिना ऽभ्यधायि।हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं स्निग्धमीषत्सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशेनाविनश्यतीत्यादि।

ओजः क्षीयेत कोपक्षुद्ध्यानशोकश्रमादिभिः ॥ ३९ ॥
बिभेति दुर्बलो ऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेंद्रियः।
विच्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत् क्षामश्च तत्क्षये ॥४०॥
जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम्।

ओजः कोपादिभिः क्षीयेत। तत्क्षये बिभेति दुर्बल इत्यादिलक्षणम्। जीवनीयौषधाद्यास्तत्र भेषजम्।जीवनीयौषधानि जीवंत्यादीनि दशजीवनसंज्ञानि। तथान्यानि यानि मधुराणि द्रव्याणि। क्षीरस्य जीवनीयत्वेनैव ग्रहणे सिद्धे पृथग्भावोतिशयार्थोऽतिशयेनात्र क्षीरमौषधमिति। रसो मांसरसः। आदिग्रहणेन काकांडोलात्मगुप्ताघृतादिपरिग्रहः।

ओजोविवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥ ४१ ॥

ओजोविवृद्धौ सत्यां देहस्य तुष्टिः प्रहर्षः पुष्टिर्वृद्धिर्बलं स्थानमेषामुदयः सम्यग्वृद्धिर्भवति।

इदानीं संक्षेपेण वृद्धिक्षयभेषजं कथयन्नाह।

यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु।
तत्तत्त्यजन् समश्नंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥ ४२ ॥

यदन्नं पुरुषो द्वेष्टि नाभिनंदति यदप्यन्नं प्रार्थयेत तत्तदन्नं द्विष्टं त्यजन् परिहरन्निष्टमन्नं समश्नन् भक्षयन् दोषाणां संबंधिनौ वृद्धिक्षयौ तौ

तौ यौ यस्य दोषस्यात्मीयौ वृद्धिक्षयौ तौ तौ जयेत्। ननु किमविशेषेणै-तत् प्रार्थितमश्नन् दोषक्षयं जयेन्नेत्याह । अविरोधि । तुरवधारणे । अ-विरोध्येव तत्तथाविधमन्नमश्नन् दोषाणां क्षयं जयेन्नतु विरोध्यन्नम-श्नन् ।

ननु द्वेष्यान्नत्यागेनेष्टभक्षणेन कुतो हेतोर्दोषाणां वृद्धिक्षयौ जये-दित्याह ।

कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।
वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयंत्यबुधास्तु न ॥ ४३ ॥

यस्माद्दोषा वातादयो विपरीतसमानयोः रुचिं कुर्वंति। किं भूताः सं-तो वृद्धाः क्षीणाश्च । यथाक्रमं वृद्धाः प्रमाणाधिकाः संतः स्वगुणेभ्यो य-द्विपरीतगुणमन्नं तद्विषयां रुचिं प्रीतिमुत्पादयंति । भूयिष्ठं बाहुल्येन क्षीणाः संतो यत्तत्समानगुणमाहारजातं तेषां वर्द्धनहेतुस्तद्विषयां प्रीतिमुत्पादयंति । यथा वातो वृद्धः स्निग्धाम्लमधुरमन्नमभिलषति।पित्तं वृद्धं शीतमधुररूक्ष-तिक्तकषायमन्नमभिलषति । श्लेष्मा वृद्धो रूक्षाम्लकटुतिक्तमन्नमभिल-षति।वातः क्षीणो रूक्षकषायाद्यन्नमभिलषति।पित्तं क्षीणमम्ललवणकटुक-मन्नमभिलषति।श्लेष्मा क्षीणःस्निग्धमधुराम्ललवणमन्नमभिलषति।भूयिष्ठ-मित्यनेन प्रायिकत्वमस्याव्यवस्थाया दर्शयति।तेन दोषगतिवैचित्र्यादन्यथा-पि कचिद्भवति। यथा कस्यचिन्नरस्य वातोपि क्षीणः स्निग्धमधुराद्यन्नम-भिलषति पित्तमपि वृद्धमम्ललवणाद्यन्नमभिलषति श्लेष्मापि वृद्धो मधुरा म्लाद्यन्नमभिलषतीति व्यभिचारात्। अतएवाबुधा न लक्षयंति न विदं-ति यथा किमयं दोषः क्षीण उत वृद्ध इति।

नचानेनैव लक्षणेन वृद्धाःक्षीणाश्च दोषा लक्षणीयाः किं तर्ह्यन्यदपि लक्षणमस्तीत्याह ।

यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते ।
रूपाणि जहति क्षीणाः समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ ४४॥

बलानतिक्रमेण यथास्वं च यद्यदात्मीयं यथारूपाणि गुणकर्मलक्ष-णानि दोषा वृद्धा वितन्वते विस्तारयंति । क्षीणाश्च बलानतिक्रमेण तथा-

स्वरूपाणि जहति त्यजंति । यथा वायुर्वृद्धो रूक्षशैत्यपारुष्यस्रंसव्यासादीनि विस्तारयति । क्षीणस्तु वायुः पूर्वोक्तानि रूक्षादीनि जहात्यतएव न व्यंजयति।अथ समा दोषाः किं विदधतीत्याह।समा इत्यादि। यदा न वृद्धा नच क्षीणाः समा दोषाः स्वप्रमाणस्थास्तदा स्वं कर्मोत्साहोच्छ्वासादिकं तथोक्तं कुर्वते । तल्लक्षणास्ते लक्षणीयाः ।

तदेवं वृद्धक्षीणसमा दोषा वेद्याः । क्षीणा दोषाः क्षीणत्वादेवाकिंचित्करत्वात्कदाचित्पीडां नोत्पादयंत्येवेति विचिंत्याल्पमतयो वैद्याः क्षीणदोषवर्द्धनार्थं कदाचिदनादरं कुर्युरित्याह ।

य एव देहस्य समा विवृध्यै त एव दोषा विषमा वधाय ।
यस्मादतस्ते हितचर्ययैव क्षयाद्विवृद्धेरिव रक्षणीयाः ॥४५॥

यएव दोषाः समाः संतो देहस्य विवृद्ध्यै वर्द्धनाय भवंति त एव दोषा विषमाः स्वप्रमाणादधिका हीना वा संतो वधाय देहविनाशाय स्युः । यस्मादेवं ततस्ते दोषा हितचर्ययैव क्षयाद्धीनत्वाद्रक्षणीयाः। कुत इव वृद्धेरिव। यथा विवृद्धेर्विशेषेण वर्द्धनात्ते रक्ष्यंते तथा क्षयादपि रक्षणीया इति। उपजातिर्वृत्तम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां रसभेदाख्यानीयोनामैकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ७ ॥

द्वादशोध्यायः

दोषादिविज्ञानीयादनंतरं दोषभेदीयाध्यायारंभो यतो दोषभेदमंतरेण दोषविज्ञानं सम्यङ्नोक्तं स्यात् । पूर्वस्मिंश्चाध्याये बहुवक्तव्यत्वाद्दोषभेदो नोक्त इत्याह ।

अथातो दोषभेदीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दोषाणां भेदो दोषभेदः स्थाननामविभागादिभिस्तस्मै हितो दोषभेदीयः । शेषं पूर्ववत् ।

पक्वाशयकटीसक्थिश्रोत्रास्थिस्पर्शनेंद्रियम् ।
स्थानं वातस्य तत्रापि पक्काधानं विशेषतः ॥ १ ॥

पक्काशयादि वातस्य स्थानं तत्रापि षड्विधस्थाने विशेषेण पक्कमाधीयते स्थाप्यते ऽस्मिन्निति पक्काधानं पक्काशयः। अतएव वाते बस्तेरुपक्रमः प्रधान उक्तः। मलापकर्षणात्सकलशरीरव्यापित्वेपि येषामिदं विशेषेणोक्तम्। तथा च प्रागुक्तम् । ते व्यापिनोपि हृन्नाभ्योरिति । विचित्रगतित्वाच्चैषां वक्ष्यमाणप्राणादिभेदेन पृथक् स्थानकर्मनिर्देशः ।

नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रुधिरं रसः ।
दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेषतः ॥ २ ॥

पित्तस्य नाभ्यादीनि स्थानानि । लसीका जलसदृशी । दृक् चक्षुः । स्पर्शनं त्वक् । ननु स्पर्शनेंद्रियं वायोः स्थानमुद्दिष्टं तदेव कथं पित्तस्यापि स्यात् । ब्रूमः। वातसखित्वादग्नेर्वातसखो ह्यग्निः पित्तं च वन्हिरिति वचनात् । तस्मादुभयोरप्येतद्युक्तं स्थानम् । विशेषत इति। अत्रेषु स्थानेषु मध्ये पित्तस्य विशेषेण नाभिः स्थानम् ।

उरःकंठशिरःक्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः ।
मेदो घ्राणं च जिव्हा च कफस्य सुतरामुरः ॥ ३ ॥

कफस्य उरःप्रभृतीनि जिह्वांतानि स्थानानि । सुतरां सुष्ठु स्थानमुरो वक्षः ।

अथ प्रत्येकमेतेषां दोषाणां विशिष्टस्थानाश्रयेण क्रियाभेदात्पंचपंच भेदानाह ।

प्राणादिभेदात्पंचात्मा वायुः

वायुरेक एव चलनस्वभावः सन् प्राणादिभिः प्राणोदानव्यानसमानापानैर्भेदाद्विशेषात्पंचात्मा पंचस्वभावः । यथैकोपि देवदत्तो यां यां क्रियां करोति तदनुरूपामेव संज्ञां लावकपाचकादिकां लभते तद्वत्प्राणादयः ।

प्राणोत्र मूर्धगः ।
उरःकंठचरो बुद्धिहृदयेंद्रियचित्तधृक् ॥ ४ ॥
ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत् ।

अत्र एषु मध्ये प्राणो वायुर्मूर्धगः शिरसि स्थित उरः कंठं च चरति । तथा बुध्यादीनां धारकस्तथा ष्ठीवनादिक्रियः । ष्ठीवनं मुखस्राबोद्गारः । ष्ठीवनमिति ष्ठिवेर्ल्युटि ष्ठिविसिव्योदीर्घश्चेति पृषोदरादिपाठाद्दीर्घः ।

उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ॥ ५ ॥
वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जोबलवर्णस्मृतिक्रियः ।

उदानस्य प्रधानमुरः स्थानं नासादींश्च चरति। वाक्प्रवृत्यादिक्रियः। प्रयत्नः कार्येषु पदार्थग्रहणादिषूद्यमः ।

व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ॥ ६ ॥
गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ।
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम्॥७॥

व्यानो हृदये स्थितः प्राधान्येन कृत्स्ने सर्वस्मिन् शरीरे चरति । तथा महाजवः शीघ्रगतिः प्राणाद्यपेक्षया । तथा गत्यादिकाः क्रियाः प्रायः सर्वदेहिनां तस्मिन्व्याने प्रतिबद्धास्तदायत्ताः।गतिश्चंक्रमणम्।अपक्षेपणमंगस्याधोनयनम् । उत्क्षेपोंगस्योर्ध्वनयनम् । निमेषोक्ष्णोर्निमीलनम् । उन्मेषस्तयोर्विकाशः । आदिग्रहणेन जृंभणान्नास्वादनविशोधनादिपरिग्रहः ।

समानोग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ।
अन्नं गृण्हाति पचति विवेचयति मुंचति ॥ ८ ॥

समानो वायुरग्निसमीपस्थः । सामान्योक्तावपि प्राधान्यात्पाचकोग्निर्गृह्यते । अत एवाह । कोष्ठे चरतीति । सर्वत इत्याद्यादित्वात् सर्वस्मिन् कोष्ठे चरति । सचान्नं गृण्हात्यपक्कमामाशये धारयतीत्यर्थः । पचत्यग्निसंधुक्षणाद्रक्तकारइव। विवेचयति संहतमन्नं पाकाय विभजते । मुंचति शकृन्मूत्रादिरूपमधः ।

अपानोपानगः श्रोणिबस्तिमेढ्रोरुगोचरः ।
शुक्रार्त्तवशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ ९ ॥

अपानो वायुरपानं प्राधान्येनाश्रितः श्रोण्यादिचरः शुक्रादिनिष्क्रमणक्रियः । इतिवातभेदाः पंच ।

पंच पित्तभेदानाह ।

पित्तं पंचात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।
पंचभूतात्मकत्वेपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥ १० ॥
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ।
पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ॥ ११ ॥
तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम् ॥ १२ ॥

तेषु पंचसु मध्ये पक्वामाशययोर्मध्यस्थं यत्पित्तं तथा पंचभूतात्मकत्वेपि सति यत्तैजसगुणोदयादाग्नेयगुणोत्कर्षात्क्षपितसोमगुणत्वेन त्यक्तद्रवत्वं संजातकाठिन्यं तथा सहकारिकारणैः पाचनक्रियां प्रति सव्यापारैर्वाय्वादिभिरनुग्रहादुपकाराद्यत्पाकदाहादिक्रियया अनलशब्दितमग्निशब्दवाच्यं यत्पित्तं तत्पाचकमुच्यते । तच्चान्नं पचति । सारकिट्टौ पृथग् विभजति विभागीकरोति । किट्टशब्दस्य लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति पुंस्त्वम् । तत्रस्थमेव पक्वामाशयमध्यगमेव शेषाणां रंजकादीनां धातुस्थानां चानुग्रहमुपकारं करोति । बलदानेन सामर्थ्याधानेन स्वस्थानस्थमेव तेषूपकुरुत इत्यर्थः ।

आमाशयाश्रयं पित्तं रंजकं रसरंजनात् ।

यच्चामाशयस्थं पित्तं तद्रसाख्यधातो रंजनाद्रागनिष्पादनाद्रंजकमुच्यते ।

बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥ १३ ॥
साधकं हृद्गतं पित्तं

यत्तु हृद्गतं हृदयस्थं पित्तं तद्बुध्यादिभिः करणभूतैरभिप्रेतस्यार्थस्य बाह्यग्रहणस्मरणादिरूपेण साधनात् साधकमुच्यते । वर्तमानकाले या म-

नोर्थसंशयस्य निश्चयं कर्तुं तदर्थाध्यवसायोपारूढा सा बुद्धिः । बुद्धिविशेषो मेधा ।

रूपालोचनतः स्मृतम् ।

दृक्स्थमालोचकं

दृष्टिस्थं पित्त रूपालोचनादंतस्तारकायाः स्थितं तदायत्तरूपग्रहणशक्तित्वादालोचकमुच्यते ।

त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात्त्वचः॥ १४ ॥

त्वचो भ्राजनाद्दीपनाद्भ्राजकं नाम पित्तम्। एतच्च पित्तमभ्यंगलेपपरिषेकादीन् पाचयति ।

श्लेष्मा तु पंचधा

श्लेष्मातुपंचधा श्लेष्मापि पंचप्रकारः ।
तदेव पंचप्रकारत्वमाह ।

उरस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ।
हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थएवांबुकर्मणा ॥ १५ ॥
कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलंबनम् ।
अतोवलंबकः श्लेष्मा

स श्लेष्मा उरसि तिष्ठतीत्युरस्थस्त्रिकस्य पृष्ठाधाराख्यस्य स्वप्रभावाद्यस्मादवलंबनं करोति स्वकर्मणि तस्य सामर्थ्यमुत्पादयति । हृदयस्यान्नवीर्यादन्नवीर्येणाभ्यवहृतादन्नाद्रसरूपतापरिणतादवलंबनं बलेन वीर्येण करोति । चशब्दात्स्ववीर्येणापि हृदयस्यावलंबनं करोति । किंत्वन्नवीर्यादतिशयेन यथावलंबनं हृदयस्य करोति न तथा स्ववीर्यतः । यतोन्नरसः पूर्वं हृदि स्थितिं कृत्वा ततो व्यानव्युत्क्षिप्तः सर्वं शरीरं याति तस्माद्विशेषेण हृदयस्यान्नवीर्यादवलंबनं युक्तम् । आगमोपि । हृदयं मनसः स्थानमोजसश्चितितस्य च । मांसपेशीचयो रक्तपद्माकारमधोमुखम् । योगिनो यत्र पश्यंति सम्यग् ज्योतिः समाहिताः । रसो यः स्वच्छतां यातः स तत्रैवावतिष्ठते । ततो व्यानेन विक्षिप्तः कृत्स्नं देहं

प्रपद्यते । तथा तत्स्थ एवोरःस्थ एवैष श्लेष्मा शेषाणां कफस्थानानामंबुकर्मणा क्लेदसंश्लेषादिलक्षणेन जलव्यापारेणावलंबनं करोत्यतोस्माद्यथोक्ताद्धेतोरवलंबकः श्लेष्मेत्युच्यते ।

यस्त्वामाशयसंस्थितः ॥ १६ ॥
क्लेदकः सोन्नसंघातक्लेदनात्

यः पुनः श्लेष्मा आमाशये स्थितः स क्लेदक इत्युच्यते।कुतः । अन्नसंघातक्लेदनात् कारणात् ।

रसबोधनात् ।
बोधको रसनास्थायी

रसनास्थायी जिह्वास्थो बोधक इत्युच्यते । रसबोधनात् कारणात् ।

शिरःसंस्थोक्षतर्पणात् ॥ १७ ॥
तर्पकः

शिरःस्थोऽक्षतर्पणात्तर्पकः । शिरःस्थस्तर्पक इत्युच्यते । अक्षतर्पणाद्धेतोः ।

संधिसंश्लेषाच्छ्लेषकः संधिषु स्थितः ।

संधिषु स्थितः श्लेष्मा श्लेषक इत्युच्यते । संधिसंश्लेषात् कारणात् ।

एवं दोषाणां स्थानान्युक्त्वोपसंहरन्नाह ।

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् ॥१८॥
व्यापिनामपि जानीयात्कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

बाहुल्येन दोषाणामविकृतात्मनामप्रच्युतस्वभावानामित्युक्तप्रकाराणि स्थानानि व्यापिनामपि सकलशरीरचराणामपि ज्ञेयानि । तथा कर्माणि पृथक् पृथक् प्रत्येकं कृत्वा जानीयाद्वैद्यः ।

विकृतिरेषां वृध्दिः क्षयश्च । वृद्धिरपि द्विविधा चयप्रकोपभेदेन । दोषादिविज्ञानीये सामान्येन वृद्धिक्षयलक्षणमुक्तम्। संप्रति चयकोपरूपवृद्धिनिदानं संक्षेपेण सूत्रयन्नाह ।

उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वंति संचयम् ॥१९॥
शीतेन कोपमुष्णेन शमं स्निग्धादयो गुणाः ।

उष्णेन गुणेन विरुद्धेनोपहिता रूक्षादयः प्रथमाध्यायोक्ताः षड्वात-गुणा वायोश्चयं कुर्वंति न कोपमुष्णस्य विरुद्धत्वात् । तएव रूक्षा-दयः शीतगुणोपहितास्तत्सदृशत्वाद्वायोः कोपं कुर्वंति । उष्णेन युक्ताः स्निग्धादयो गुणा वायोः शमं कुर्वंति विपरीतत्वात् ।

शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्य कुर्वते ॥ २० ॥
उष्णेन कोपं मंदाद्याः शमं शीतोपसंहिताः ।

एवं पित्तस्य शीतेन गुणेन युक्तास्तीक्ष्णादयो गुणाश्चयं कुर्वंति । एवं तीक्ष्णादयो गुणा उष्णेन सहिताः कोपं कुर्वंति । मंदादयो गुणाः शीतगुणयुक्ताः शमं कुर्वंति विपरीतत्वात् ।

शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वते श्लेष्मणश्चयम् ॥२१॥
उष्णेन कोपं तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम् ।

शीतगुणोपहिताः स्निग्धादयः कफस्य चयं कुर्वंति । उष्णेन युक्ता-स्तएव स्निग्धाद्याः कफस्य कोपं कुर्वंति । तेनैवोष्णेन युक्ता रूक्षाद-यः कफस्य च शमं कुर्वन्ति । कफस्य हि शीतगुणेन सदृशेनापि स्निग्धादिगुणयुक्तेन स्त्यानत्वाच्चयः स्यात् । विपरीतेनोष्णेन विलयना-त्कोपः । सएवोष्णो यदा रूक्षादियुक्तो भवति तदा विपरीतत्वाच्छ-मो भवति ।

इदानीं चयादीनां लक्षणान्याह ।

चयो वृद्धिः स्वधाम्न्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ॥ २२ ॥
विपरीतगुणेच्छा च

स्वधाम्न्यात्मीये स्थाने दोषस्य या वृद्धिः स चय उच्यते । चि-तस्य दोषस्य लिंगमाह । यदा हि वातश्चितो भवति तथा रूक्षादिषु तद्गुणसामान्येषु प्रद्वेषः स्यात् तद्विपरीतगुणेषु स्निग्धादिष्वभिलाषः स्यात् । एवं कफपित्तयोश्चितयोर्व्याख्या । ननु प्रद्वेषो वृद्धिहेतुष्वि-त्येकमेव लक्षणं दोषचयसत्तानुमापकं कर्तुं न्याय्यम् । यदि वा विपरीत-

गुणेच्छा चेत्येतत् । किं द्वयोरुपादानेन । अत्रोच्यते । कदाचिदचितोपि दोषो वाताख्यः स्वप्रमाणस्थः क्षीणो वा यस्य स वातवृद्धिहेतून् रूक्षादीन्न द्वेष्ट्यपितु तानिच्छति । सात्म्यवशात् । यथा गर्भिणी स्त्री दोहृदवशात् । तदेवं व्यभिचारदर्शनात् प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु विपरीतगुणेच्छा चेति द्वयमपि कर्तव्यम् । तेन यदा तुल्यकालं पुरुषस्य वातसमानगुणेषु तद्वृद्धिहेतुषु प्रद्वेषो जायते वातगुणप्रतिपक्षेषु तत्क्षपणहेतुषु चाभिभिलाषस्तदा सम्यक् निश्चीयते वातस्योपचितिरिति द्वयमप्येतदुक्तम् ।

कोपस्तून्मार्गगामिता ।
लिंगानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ॥ २३ ॥

उन्मार्गगामिता स्वस्थानं त्यक्त्वा दोषस्य यत्पुनर्मार्गांतरगमनं स कोपः । कोपस्य लिंगमाह । लिंगानां स्वेषां यथायथं दर्शनमुद्भवो वातादीनां कुपितानां यानि लिंगानि दोषादिविज्ञानीये ऽभिहितानि वातव्याधिनिदाने च वक्ष्यंते तेषां दर्शनमुपलब्धिः ।

चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ २४ ॥

ग्रीष्मादिषु त्रिषु कालेषु ग्रीष्मवर्षाशरत्सु वातस्य चयप्रकोपप्रशमा भवंति । तथा वर्षादिषु त्रिषु वर्षाशरद्धेमंतेषु च पित्तस्य चयप्रकोपप्रशमा भवंति । तथा शिशिरादिषु त्रिषु शिशिरवसंतग्रीष्मेषु श्लेष्मणश्चयप्रकोपप्रशमा भवंति ।

ननु मरुतो ग्रीष्मे चयो न युक्तो यतस्तस्मिन्काले लघुरूक्षा ओषधयो भवंति । तथा वर्षासु पित्तचयो न युक्तो जलानामौषधीनां चाम्लपाकत्वात् । तथा श्लेष्मणः शिशिरे चयो न युक्त स्तदा ह्याप ओषधयश्च स्निग्धा भवंति कालश्च शीत इति कोप एवोपपन्न इत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह ।

चीयते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ।
तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति ॥ २५ ॥
अद्भिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् ।
पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥ २६ ॥

चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभिः कफः ।
तुल्येपि काले देहे च स्कन्नत्वान्न प्रकुप्यति ॥ २७ ॥

ग्रीष्मकाले वातो लघुरूक्षाभिरोषधीभिर्देहे चादानकालस्वभाव्यात्तद्विधे लघुरूक्षे तद्विधो लघुरूक्षः समीरण इति समानगुणत्वात्पवनस्य कोपः प्राप्तस्तन्निषिध्यते कालस्यौष्ण्यादित्यनेन। एवं पित्तस्य वर्षासु कोपः शैत्यादित्यनेन निषिध्यते ।

इतिकालस्वभावोयं

इति पूर्वोक्तोयं वाय्वादिचयादिः कालस्य स्वभावः ।

आहारादिवशात्पुनः ।
चयादीन् यांति सद्योपि दोषाः कालेपि वा न तु॥२८॥

आहारादिवशादन्नपानसामर्थ्यात्पुनर्दोषाः सद्योपि तत्क्षणादेव कालमनपेक्ष्यैव चयादींश्चयप्रकोपप्रशमान् यांति । तस्मादेव चाहारादिवशात्। यथास्वं चयादिकालेपि च दोषा नतु चयादीन् यांति । तस्मात्कालादाहारादीनां प्राधान्यमित्यर्थः। आहारादीत्यत्रादिशब्देन रसायनवाजीकरणवमनविरेचनादयो गृह्यंते ।

एवं दोषाणां चयादीन् प्रदर्श्य व्याप्तिनिवृत्तिवैचित्र्यं कोपजं दर्शयितुमाह ।

व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ।
निवर्तते तु कुपितो मलोल्पाल्पं जलौघवत् ॥ २९ ॥

मलः कुपितः सहसा शीघ्रमेवापादतलमस्तकं व्याप्नोति।पादतलादारभ्य यावन्मस्तकमित्यर्थः । निवर्तते पुनरल्पाल्पं स्तोकं स्तोकमिति । यथा गिरिनद्यादीनां जलपूरः समविषमं सहसैव व्याप्नोति निवर्त्तते तु स्तोकं स्तोकमिति ।

ननु प्रतिरोगं निदानलक्षणचिकित्सितमानंत्याद्वक्तुमशक्यं तच्चाविदन्न कश्चिदत्र तथा यत्नं कुर्यादित्याशंक्याह ।

नानारूपैरसंख्येयैर्विकारैः कुपिता मलाः ।

तापयंति तनुं तस्मात्तद्धेत्वाकृतिसाधनम् ॥ ३० ॥
शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ।

यत्तदोर्नित्यसंबंधाद्यस्मादिति लभ्यते । यस्मान्नानारूपैरनेकप्रकारैरसंख्येयैर्गणनां समतीतैर्विकारैर्ज्वरैर्मला वातपित्तश्लेष्माणः कुपितास्तनुं देहं तापयंति दुःखयंति तस्मात्तद्धेत्वाकृतिसाधनं शक्यं नैकैकशो वक्तुमयमस्य विकारस्य हेतुरियमाकृतिरिदं लक्षणमिदमस्य साधनं चिकित्सितमतः सामान्यमुच्यते ।

अत्रैव हेत्वंतरमाह ।

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ॥३१ ॥
यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ।
छायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यदः ॥३२॥
विकारजातं विविधं त्रीन् गुणान्नातिवर्त्तते ।
तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ॥ ३३ ॥
विकारजातं त्रीन्दोषान्

सर्वेषां रोगाणां यस्माद्दोषा एवैककारणम् । एकं च तत्प्रधानं कारणं निमित्तमेककारणम् । यदि वा सर्वेषां रोगाणां दोषा एकं तुल्यं कारणं समानं कारणमित्यर्थः । एवशब्दोवधारणे । दोषा एव कारणं नापरं किंचिद्वस्तुजातम्। अत्र दृष्टांतमाह। पक्षी प्राचिकादिर्यथा सर्वतः समंतात्परिपतन् भ्रमन् सर्वमप्यहः सकलमपि दिवसमात्मीयां छायां नात्येति नातिक्रामति । तथा विना क्षणमप्यसौ नोपलभ्यत इत्यर्थः । तथान्यदपि निदर्शनमाह । तथावेत्यादि । यथा वा कृत्स्नं निरवशेषमेतद्विकारजातं स्थावरजंगमादिभेदभिन्नं जरायुजांडजादिभेदभिन्नं वा विविधं नानाप्रकारं त्रीन् गुणान् सत्वरजस्तमःसंज्ञान्नातिवर्तते नात्येति । त्रिभिरेतैर्विरहितं न जातुचिद्भवतीत्यर्थः । तथा स्वधात्वित्यादि । धातवो दोषधातुमलाः शरीरधारणसामान्यात् तेषां वैषम्यं स्वलक्षणतोन्यथात्वं स्वधातुवैषम्यं निमित्तं यस्य तद्विकारजातं त्रीन् दोषान्नातिक्रामति। त्रिदोषरहितं न संभवतीत्यर्थः। धातुवैषम्यं च प्रतिरोगमन्यादृशत्वान्नानाविधम्। यत्तु येन धातुवैषम्येण जन्यते तत्तस्य स्वं स्वीयं भवति। येषां तु रोगाणां

देवग्रहादि निमित्तं न तेषु तथा दोषानुबंधः। आगंतुकत्वात्। आगंतुकनिजयोर्द्वयमेव भेदः। यदागंतुकेषु प्रथमं रोगोद्भूतिः पश्चाद्दोषानुबंधो निजेषु प्राग्दोषानुबंध इति। ये च व्याचक्षते। स्वे च ते धातवश्च तेषां वैषम्यमिति। तेषां नायमर्थः प्रतिपादितः स्यात्। स्वग्रहणं चातिरिच्यते। यतः शरीरांतरावस्थायिनो दोषा वातादयः शरीरांतरे रोगं जनयितुं नालम्। तस्मात्पूर्वमेव व्याख्यानं श्रेयः।

तेषां कोपे तु कारणम्।
अर्थैरसात्म्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ॥३४॥
हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत्पुनस्त्रिधा।

तेषां वातादीनां कोपे कारणमसात्म्यैरनुचितैरर्थैः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्यैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानामिंद्रियाणां यः संयोगस्तथा कालः शीतोष्णवर्षलक्षणो दुष्टस्तथा कर्म चैहिकमन्यजन्मजं च यद्दुष्कृतमशुभमेतत्त्रयं दोषाणां कोपहेतुः। तुशब्दः समुच्चये। न केवलं रूक्षादयो वातादीनां कोपकारणं यावदसात्म्येंद्रियार्थसंयोगादिरपि। एतच्च पूर्वोक्तं दोषकोपकारणमसात्म्येंद्रियार्थसंयोगादिभेदेन त्रिधा भिन्नमपि पुनर्भूयस्त्रिधा त्रिप्रकारमपि भिद्यते। कथम्। हीनमिथ्यातियोगेन।
तानेव हीनमिथ्यातियोगान्दर्शयति।

हीनोर्थेनेंद्रियस्याल्पः संयोगः स्वेन नैव वा ॥ ३५ ॥
अतियोगोतिसंसर्गः सूक्ष्मभासुरभैरवम्।
अत्यासन्नातिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च ॥ ३६ ॥
यदक्ष्णा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः।
एवमत्युच्चपूत्यादीनिंद्रियार्थान् यथायथम् ॥ ३७ ॥
विद्यात्

अर्थेन शब्दादिना स्वेनेंद्रियस्य श्रोत्रादेर्हीनोल्पोयः संयोगः स हीनयोगः। नैव वेति। अथवा सर्वसर्विकया तेनार्थेन न संयोगः सोपि हीनो योगः। तस्यैवेंद्रियस्य स्वेनार्थेन योतिसंसर्गोतिसेवालक्षणः स तस्य स्वेनार्थेनातियोगः। तच्च सूक्ष्मभासुरभैरवमित्यादि यदक्ष्णा वीक्ष्यते नयनेनालोक्यते स तस्य चक्षुरिंद्रियस्य स्वेनार्थेन मिथ्यायोगः। एवम-

नया दिशा सूक्ष्मभासुरभैरवं तथा अत्यासन्नातिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च यदक्ष्णा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः। तिमिरादिहेतुत्वात्। एवमनया चक्षुषो रीत्याऽन्यानपींद्रियार्थान् यथास्वमिंद्रियाणामत्युच्चसूक्ष्मादीन् मिथ्यायोगरूपान् विद्यात्। यदात्युच्चपरुषेष्टविनाशभीषणाद्यनिष्टशब्दः श्रोत्रेंद्रियेण गृह्यते तदा श्रोत्रेंद्रियस्य स्वेनार्थेन शब्दाख्येन मिथ्यायोगः। यदा पूतिविष्ठाद्यनिष्टो गंधो घ्राणेंद्रियेण गृह्यते तदा घ्राणेंद्रियस्य स्वेनार्थेन गंधाख्येन मिथ्यायोगः। यदा स्नानानुलेपनादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामक्रमसेवनेन स्पर्शः स्पर्शनेंद्रियेण गृह्यते तदा स्पर्शनेंद्रियस्य स्वेनार्थेन स्पर्शाख्येन मिथ्यायोगः। तथा रसनेंद्रियेण यो रसो ऽपरिपाट्या युज्यते। तथा पथ्यद्रव्यविनिष्टोपि यो रसो रसनेंद्रियेण गृह्यते स तस्य रसनेंद्रियस्य स्वेन रसाख्येनार्थेन मिथ्यायोगः।

कालस्तु शीतोष्णवर्षभेदात्त्रिधा मतः।
स हीनो हीनशीतादिरतियोगोतिलक्षणः॥ ३८॥
मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्वलक्षणः।

कालः पुनः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिधा त्रिप्रकारो मतो मुनीनाम्। तत्र हेमंतशिशिरलक्षणः शीतः। उष्णो वसंतग्रीष्मलक्षणः। प्रावृड्लक्षणो वर्षाख्यः। स च कालो हीनशीतादिर्हीनयोगलक्षणः। अतियोगोतिमात्रयोगलक्षणः। विपरीतं स्वं शीतोष्णवर्षाख्यं लक्षणं यस्य कालस्य स विपरीतस्वलक्षणो मिथ्यायोगः। गुणगुणिनोरभेदोपचारात् कालएवमुच्यते। तत्र यथा हेमंते शीतस्याल्पत्वं हीनो योगस्तस्मिन्नेव हेमंतेऽतिशैत्यमतियोगस्तस्मिन्नेव हेमंते औष्ण्यं मिथ्यायोगः। उपलक्षणं चेदम्। एवं शरद्वसंतयोरपि यन्मंदत्वौष्ण्यत्वं स्वलक्षणं तद्यदा हीनतरं स्यात् सोपि हीनयोगः। एवमतियोगायोगयोरपि योज्यम्।

कायवाक्चित्तभेदेन कर्मापि विभजेत्त्रिधा॥ ३९॥
कायादिकर्मणा हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञिका।
अतियोगोतिवृत्तिस्तु वेगोदीरणधारणम्॥ ४०॥
विषमांगक्रियारंभः पतनस्खलनादिकम्।
भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च॥ ४१॥

कर्म प्राणातिपातादि दशधा यच्च निंदितम्।
मिथ्यायोगः समस्तोसाविह चामुत्र वा कृतम ॥४२॥

यथा कालस्त्रिधा निरूपितस्तथा कर्मापि कायवाक्चित्तभेदेन त्रिप्रकारं विभजेत्। तथा कायकर्मणस्तथा वाक्कर्मणस्तथा चित्तकर्मणो हीना या प्रवृत्तिः स हीनसंज्ञको योगः। अतिप्रवृत्तिस्त्वतियोगः। कायादिकर्मणो मिथ्यायोगमधिकृत्याह। वेगोदीरणधारणमित्यारभ्य यावत्पतनस्खलनादिकम्। यदेतत्कायिकं कर्म तस्य कर्मण एवंरूपस्य या वृत्तिः स कायकर्मणो मिथ्यायोगः। विषमांगैः क्रियाकर्म विषमारंभ उभयलोकविरुद्धो विषमपतनं विषमस्खलनम्। आदिशब्देन विषमगमनादीनां ग्रहणम्। सामिभुक्तस्यार्द्धभुक्तस्य यद्भाषणं जल्पनमेवंरूपा या प्रवृत्तिः स वाक्कर्मणो मिथ्यायोगः। रागद्वेषभयादि यदेतन्मानसं कर्म तस्य कर्मण एवंरूपा या प्रवृतिः स चित्तकर्मणो मिथ्यायोगः। तथा दिनचर्याध्यायोक्तं यत्प्राणातिपातादि दशधा दशप्रकारं कर्म निंदितमशुभं निर्दिष्टं हिंसास्तेयेत्यादिना ग्रंथेन तच्च यथायथं कायवाक्चित्तकर्मणां मिथ्यायोगः। समस्तोसाविह चामुत्र वा कृतमस्मिन् लोके कृतमन्यत्र वा लोके कृतमाचरितं सर्व एव मिथ्यायोगः।

निदानमेतद्दोषाणां कुपितास्तेन नैकधा।
कुर्वंति विविधान् व्याधीन् शाखाकोष्ठास्थिसंधिषु॥४३॥

निदानमेतद्दोषाणां कोप इति वाक्यशेषः। कुपितास्तेन निदानेनैकधा किंतर्ह्यनेकप्रकारेण व्याधीन् विविधान् नानाप्रकारान् कुर्वंति। कुपिता दोषा इति वचनविपरिणामेन संबंधः। क्व व्याधीन् कुर्वंतीत्याह। शाखाश्च कोष्ठश्च अस्थीनि च संधयश्च तेषु।

शाखेति किमुच्यतइत्याह।

शाखारक्तादयस्त्वक्च बाह्यरोगायनं हि तत्।
तदाश्रया मषव्यंगगंडालज्यर्बुदादयः ॥ ४४ ॥
बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः।

शाखारक्तादयः षड्धातवस्त्वक् चेतच्चाद्यं रोगायनं बाह्यानो

रोगाणामयनं स्थानम्। हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माद्बाह्यानां रोगाणा-मयनमतस्तदाश्रया मषव्यंगादयो रोगा बहिर्भागा उच्यंते । आदिशब्देन विसर्प्पविद्रधिपिप्लुकुष्ठादयो गृह्यंते । दुर्नामेत्यादि । बहिर्भागाश्चेत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रमः शोफादय इत्यस्मादनंतरं द्रष्टव्यः। दुर्नामगुल्मशो-फादयश्च बहिर्भागा इत्यर्थः ।

अंतः कोष्ठो महास्रोत आमपक्वाशयाश्रयः ॥ ४५ ॥
तत्स्थानाश्छर्द्यतीसारकासश्वासोदरज्वराः ।
अंतर्भागं च शोफार्शोगुल्मवीसर्पविद्रधि ॥ ४६ ॥

कोष्ठः कथ्यते । अंतः तथा महास्रोतस्तथा आमपक्वाशयाश्रयः । तत्स्थाना अंतर्भागाश्रयाश्छर्द्यादयो रोगाः । न केवलास्तएव छर्द्यादयों-तर्भागाश्रया यावच्छोफार्शोगुल्मवीसर्पविद्रध्यप्यंतर्भागं च । शोफादीनां विद्रध्यंतानां समाहारद्वंद्वनिर्देशः ।

इदानीं मध्यमं रोगमार्गं वक्ति ।

शिरोत्हृदयबस्त्यादिमर्माण्यस्थ्नां च संधयः ।
तन्निबद्धाः शिरास्नायुकंडराद्याश्च मध्यमाः ॥ ४७ ॥
रोगमार्गः स्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षवधार्दिताः ।
मूर्धादिरोगाः संध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः ॥ ४८ ॥

शिरोत्हृदयादीनि मध्यमो रोगमार्गः ।अस्थ्नांच संधय इत्येवं निर्दे-शेनेदं बोधयति । नात्र द्वयं विवक्षितमस्थीनि च संधयश्चेति किं तर्हि-अस्थ्नां संबंधिनः संधय इति।संधयो ह्यन्येपि संति।तथा च वक्ष्यति। मां-सास्थिस्नायुधमनीशिरासंधिसमागम इति । तन्निबद्धास्तेष्वस्थिषु निब-द्धाः संलग्ना इत्यर्थः । शिराः स्नाय्वः कंडराश्चादयो येषां धमनीकूर्चादी-नां ते । चशब्दात्पूर्वोक्ताश्च । तत्र मध्यमे रोगमार्गे यक्ष्मादयो गदा-स्त्रिकशूलग्रहाद्यंताः । मूर्द्धादीत्यत्रादिशब्देन त्हृदयबस्त्यादिपरिग्रहः । संध्यस्थित्रिके शूलानि संध्यस्थित्रिके ग्रहा इति योज्यम् । आदिशब्देन पक्षग्रहादयो वातविकारा गृह्यंते । यक्ष्मणोत्र मर्मास्थिसंध्यधिष्ठानत्वात्

पूर्वं निर्देशः, वक्ष्यति हि । तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः । शरीरसंधीनाविश्य तान् शिरांश्च प्रपीडयन्नित्यादि ।

इदानीं वायोः कर्माण्याह ।

स्रंसव्यासव्यधस्वापसादरुक्तोदभेदनम् ।
संगांगभंगसंकोचवर्त्तहर्षणतर्षणम् ॥ ४९ ॥
कंपपारुष्यसौषिर्यशोषस्पंदनवेष्टनम् ।
स्तंभः कषायरसता वर्णः श्यावोरुणोपि वा ॥ ५० ॥
कर्माणि वायोः

स्रंसो हन्वादिसंधिभ्रंशः । व्यसनं व्यासो विक्षेपणमंगप्रत्यंगादेर्यथा क्षेपकादिषु । व्यधस्ताडनमिव मुद्गरादिना । स्वापः सुप्तिः कर्मण्यचैतन्यम्। सदनं सादोंगानां क्रियास्वसामर्थ्यम्। रुक् सततं शूलम्। तोदो विच्छिन्नं शूलम् । भेदनं भेदो विदारणमिवांगस्य । संगो मूत्रपुरीषादेः स्वाशयेभ्योऽनिःसारो वाक्संगादिश्च । अंगानां जंघोरुप्रभृतीनां भंग इव भंगश्चूर्णनमिवांगभंगः । संकोचनं संकोचः शिरादीनाम् । वर्त्तनं वर्त्तः पुरीषादीनां पिंडीकरणम् । हर्षणं रोम्णामूर्ध्वीभावः । तर्षणं तर्षस्तृट् । तथा कंपो ऽतिवेपनम् । पारुष्यं परुषत्वम्। सौषिर्यमस्थ्नाम् । शोषः शोषणम्। वेष्टनं ग्रथनमिवांगस्य । स्पंदनं हि किंचिच्चलनम् । स्तंभो बाहूरुजंघादीनां समाकुंचनाद्यभावः । कषायरसता कषायास्वादत्वम् । वर्णः श्यावारुणोपि वा। श्यावारुणौ वर्णावित्यर्थः । एतानि वायोः कर्माणि ।

अथ पित्तस्याह ।

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ।
स्वेदः क्लेदः स्रुतिः कोथः सदनं मूर्छनं मदः ॥ ५१ ॥
कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पांडुरारुणवर्जितः ।

दाहादीनि पित्तस्य कर्माणि। सर्वांगीणस्तापो दाहः । रागो लौहित्यम् । ऊष्मा औष्ण्यम् । पाकिता पाककर्तृत्वमजीर्णेष्वन्ने च । स्वेदनं स्वेदः । क्लेदः शोणितादिषु विकारः । स्रुतिः स्रावः । कोथः क्लेदस्यातिशयो ऽविच्छिन्नत्वम्। सदनं सादः। मूर्छनं भ्रमः । मदो वक्ष्यमा-

ष्मो रोगविशेषः । रसावास्वादौ कटुकाम्लौ । वर्णः पांडुरारुणाभ्यामन्यः । शुक्ललोहितवर्णनिषेधेन तच्छेषनानावर्णसंभवः सूच्यते ।

श्लेष्मकर्माण्याह ।

श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकंडूशीतत्वगौरवम् ॥ ५२ ॥
बंधोपलेपस्तैमित्यशोफापक्त्यतिनिद्रताः ।
वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिता ॥ ५३ ॥
इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ।
दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ॥ ५४ ॥
व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नार्तान् प्रतिक्षणम् ।

कफस्य स्नेहादीनि कर्माणि। स्नेहः स्नैग्ध्यम् । काठिन्यममृदुत्वम् । कंडूः खर्जूः । शीतत्वं शीतसद्भावः । गौरवं गुरुत्वम् । बंधः स्रोतसाम् । अस्थ्यादीनामुपलेपः । स्तैमित्यं गात्राणामपटुत्वम् । काये वर्णः शुक्लः । रसौ च मधुरपटू । चिरकारिता कार्यादौ विश्रब्धत्वम् । ननु वायोरमूर्तत्वाद्वर्णरसोपलब्धिरनुपपन्ना । अमूर्तस्य हि वर्णरसौ दूरोत्सारितौ । नैतदस्ति। न हि सर्वाणि कार्याणि कारणसदृशान्येव भवंति । तथा चेंद्रियेभ्यो जडेभ्यो बुद्धेरजडाया उत्पत्तिर्दृष्टा । तस्मात्कारणसदृशानि कार्याणीति प्रायिकमेतत् । अचिंत्यत्वाच्च द्रव्यप्रभावस्य वायोः सकाशात् कषायरसता श्यावारुणवर्णोत्पत्तिश्चान्वयव्यतिरेकसिद्धा कथमिव निवार्यताम् । इत्येवं दोषाणां कर्माण्युपदिष्टानि । तद्विकाराश्च संग्रह उक्ताः । तथा च तद्ग्रंथः । अशीतिर्वातजा रोगाश्चत्वारिंशच्च पित्तजाः । विंशतिः श्लेष्मजाश्चैव स्थूला नानात्वजा मताः। नखभेदः पादशूलं सुप्तिभ्रंशो विपादिका। खुडो गुल्फग्रहो जानुविश्लेषो जानुकुंचनम्। पिंडिकोद्वेष्टनं सादश्चोर्वोःस्तंभश्च गृध्रसीः। पांगुल्यं भ्रंशशूलं च गुदे स्तंभस्तु मेहने। मुष्काक्षेपः श्रोणिभेदो वंक्षणानाह एव च । उदावर्तो ऽथविड्भेदः पार्श्वपृष्ठत्रिकग्रहाः । खंजवामनकुब्जत्वं हृद्द्रवोदरवेष्टकौ । हृन्मोहो वक्षनिस्तोदः शोषो द्वातौ तथोरसः । बाहुशोषो हनुग्रीवामन्यास्तंभौष्ठभेदनम् । दंतभेदो ऽथ शैथिल्यं कंठध्वंसो ऽथवा ग्रहः। कषायास्यत्वमूकत्वे मुखशोषो रसाज्ञता। घ्राणनाशो ऽज्ञता गंधे शब्दोच्चैःश्रवणं तथा । बाधिर्यं कर्णशूलं च वर्त्मस्तंभनकुंच-

नम्। तिमिरं चाक्षिशूलं च भ्रूव्युदासोऽथ नेत्रयोः। ललाटशंखभेदौ च के-
शभूस्फुटनं तथा। शिरोरुजार्दितं जृंभा प्रलापो वेपथुर्भ्रमः। एकांग-
व्याधिरायामः पक्षाघातोपतंत्रकाः। दंडकः स्वप्ननाशश्च ग्लानिः पारुष्य-
रूक्षता। विषादश्चानवस्थानमरुणश्यामवर्णता। इत्यशीतिः समाख्याता
रोगा वातसमुद्भवाः। अंतर्दाहो विदाहश्च प्लोषोऽथ दवथुर्दवः। अत्यूष्मा
चांसदाहश्च स्वेदोत्यम्लकधूमकौ। रक्तक्लेदोगंधश्च गात्रावयवशातनम्।
त्वग्मांसदरणो मांसक्लेदश्चर्मदलस्तथा। रक्तविस्फोटकः कोठः पित्तासृग्म
रुमंडले। नीलिका कामला कक्षा गात्रे हरितपीतता। पूतितिक्तास्यता तृ
ष्णा लोहगंधास्यता तथा। जीवादानमतृप्तिश्च प्रवेशस्तमसस्तथा। गल्म-
स्यगुदमेढ्राक्षिपाकोहारिद्रपीतता। नखाक्षिमूत्रशकृतां चत्वारिंशत्तु पित्त-
जाः। स्तैमित्यं गौरवं तृप्तिरालस्यमतिनिद्रता। तंद्रास्यस्रावमाधुर्ये प्रले-
पो हृदयस्य च। सादः कंठप्रलेपश्च श्लेष्मोद्गिरणमेव च। मलाधि-
क्यमतिस्थौल्यं वमनं प्रतिसंचयम्। उदर्दो गलगंडश्च शैत्यं श्वेतावभास-
ता। विण्मूत्रनखनेत्राणां शुक्लता च कफामयाः। यथास्थूलं विकारा-
णां चत्वारिंशमिदं स्मृतमिति। हृदादौ शूलवद्दाहो योंतर्दाहः सकीर्तितः।
पाणिपादांसमूलेषु संतापो विविधस्तु यः। अग्न्यर्चिषेव निःस्वेदो विदाहः
स निगद्यते। ओषः सर्वांगिकस्तीव्रो दाहः स्वेदारतिप्रदः। दवथुश्चक्षुरा-
दिभ्यस्तीव्रऊष्मा प्रवर्त्तते। मुखौष्ठतालुषु दवा अम्लोद्गिरणमम्लकः। धू-
मायनं शिरोघ्राणकंठतालुषु धूमकः। प्रमीलकस्तु स्तैमित्यं गुरुतांगस्य गौ-
रवम्। आहारानभिलाषस्तु तृप्तिःस्याद्विषयाग्रहः। निद्रार्त्तस्येव तंद्रा स्या-
च्छेषाः प्रथितनामकाः। दोषाणां कर्माण्युपादिश्य निर्देशप्रयोजनमधिकृत्या-
ह। इति प्रकारे। दोषाणां लक्षणं दोषलक्षणं यथायथं लिंगम्। इति पू-
र्वोक्तेन प्रकारेण यद्दोषलक्षणमुक्तं तद्दर्शनाद्यैः सम्यगुपलक्षयेत् जानीयात्।
वैद्य इति शेषः। दर्शनाद्यैरित्यादिशब्देन स्पर्शनप्रश्नौ गृह्येते। किंभूतं दोष
लक्षणम्। अशेषाश्च ते आमयाश्चाशेषामयास्तान् सर्वानामयान् साधु-
व्याप्नोति तदशेषामयव्यापि। किंभूतो वैद्यः। अवहितो दत्तावधानः।
तथा व्याध्यवस्थाविभागज्ञः। व्याधेरवस्थाः कालकृता दशास्तासां
विभागः पृथक्त्वं यथेयमन्यस्य व्याधेरवस्थेयमन्यावस्थेत्यवस्थाभेदा-
च्चोपक्रमभेदः। तथाह्येकस्यैव ज्वरस्य नवस्यान्य उपक्रमो जीर्णस्यान्य-

स्तदेवं विभागं यो जानाति स व्याध्यवस्थाविभागज्ञः । तथार्तान् व्याधितान् प्रतिक्षणं मुहूर्ते मुहूर्ते पश्यन्नालोकयन् ।

किमिति पुनः पुनर्व्याधितदर्शनं क्रियत इत्याह ।

अभ्यासात्प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ॥ ५५ ॥
रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ।

अभ्यासान्मुहुर्मुहुश्चिकित्सितकर्मणि प्रवर्त्तनाद्दृष्टिर्दर्शनं चिकित्साविज्ञानं जायते न केवलाच्चिकित्साशास्त्रावगमात् । किंभूता दृष्टिः । कर्मणि सिद्धिस्तां प्रकाशयितुं शीलं यस्याः सा कर्मसिद्धिप्रकाशिनी । अत्र दृष्टांतमाह । रत्नादीत्यादि। आदिशब्देन सुवर्णहिरण्यादीनां ग्रहणम् तेषां यत्सदसज्ज्ञानमिदं शोभनमिदं न शोभनमित्यवगमस्तन्न शास्त्रादेव जायते किंतर्ह्यभ्यासाच्च। एवकारोवधारणार्थः। न शास्त्रावबोधान्न च केवलादभ्यासादित्येवकारेण बोधयति । किल यथा रत्नपरीक्षा तच्छास्त्राव बोधदर्शनाभ्यां सम्यग् जायते तथैव चिकित्सा शास्त्रावबोधान्नित्यं नित्यमातुरदर्शनाच्चावगम्यत इत्यर्थः

दृष्टापचारजः कश्चित्कश्चित्पूर्वापराधजः ॥ ५६ ॥
तत्संकराद्भवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ।

दृष्टश्चासावपचारश्च तस्माज्जातो दृष्टापचारजः । अपचारोव्याधिहेतुः।ऐहिकलौकिकाद्याधिकारणाज्जातो दृष्टापचारजः।कश्चिदात्मकृतात्पूर्वापराधादशुभकर्माख्याज्जातः पूर्वापराधजः। अपरः कश्चित्तत्संकराद्भवति। तयोः संकरस्तत्संकरो मिश्रत्वं तस्मात्।न केवलात्पूर्वापराधान्न च केवलाद्दृष्टापराधादपितु द्वयोः संसर्गाज्जात इत्यर्थः । एवमनेन प्रकारेण व्याधिस्त्रिधा त्रिप्रकारः स्मृतः ।

अथ त्रिप्रकारव्याधिलक्षणार्थमाह ।

यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ॥ ५७ ॥
महारंभोल्पके हेतावातंको दोषकर्मजः ।

यथानिदानं दोषोत्थ इति। यद्यस्य दोषस्य वातादेर्लघुरूक्षादि निदा-

नं तेन कुपिता दोषास्तेभ्य उत्थितो व्याधिः स दोषोत्थो ज्ञेयः । यो दृष्टापचारज इत्युक्त इत्यर्थः । हेतुभिर्वातादिनिदानैर्लघुरूक्षादिभिर्विना यो भवति स कर्मजः।यस्त्वल्पे निदाने सेविते महारंभः स्यात् स कर्मदोषजो रोगो ज्ञेयः । महान् आरंभो यस्य सः। पूर्वरूपरूपैर्बलवद्भिर्युक्त इत्यर्थः ।

अथ त्रिविधस्यापि व्याधेश्चिकित्सामाह ।

विपक्षशीलनात् पूर्वः कर्मजः कर्मसंक्षयात् ॥ ५८ ॥
गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मक्षयात्क्षयम् ।

विपक्षशीलनात्पूर्वइति। पूर्वः पूर्वमुक्तो यः केवलं दोषजो व्याधिः स विपक्षशीलनात् यथोक्तविपक्षादिसेवनात्क्षयं याति । कर्मजो रोगः कर्मसंक्षयात्क्षयं याति। उभयजन्मा दोषकर्मोत्थो दोषकर्मणोरुभयोरपि क्षयात् क्षयं याति ।

व्याधीनां त्रैविध्यमाख्याय द्वैविध्यं दर्शयितुमाह ।

द्विधा स्वपरतंत्रत्वाद्व्याधयः

स्वतंत्रश्च परतंत्रश्च स्वतंत्रपरतंत्रौ तयोर्भावः स्वतंत्रपरतंत्रत्वं तस्माद्धेतोर्द्विधा व्याधयः । एके स्वतंत्रा अन्ये परतंत्रा इत्यर्थः ।

अंत्याः पुनर्द्विधा ॥५९ ॥

अंते भवा अंत्याः परतंत्रास्ते पुनर्भूयो द्विधा ।

तदेव द्वैविध्यं दर्शयितुमाह ।

पूर्वजाः पूर्वरूपाख्या जाताः पश्चादुपद्रवाः ।

पूर्वं जाताः पूर्वजाः । अन्येष्वपि दृश्यत इति डः । पूर्वजाः पूर्वरूपसंज्ञा रोगाः । ये च पश्चाज्जाता गदास्ते व्याधीनामुपद्रवा इत्यंत्या द्विविधाः ।

संप्रति स्वतंत्रं लक्षयति ।

यथास्वजन्मोपशयाः स्वतंत्राः स्पष्टलक्षणाः ॥ ६० ॥

जन्म च उपशयश्च जन्मोपशयौ । जन्मोत्पत्तिरुपशयः सुखानुबंधः। यो यः स्वं यथा स्वम् । यस्य ज्वरादेर्यावात्मीयौ शास्त्रनिर्दिष्टौ तौ

यथास्वशब्देन सूच्येते। यथास्वं जन्मोपशयौ येषां ते यथास्वजन्मोपशया व्याधयः स्वतंत्रा उच्यंते। चिकित्सागुरुलाघवप्रतिपत्त्यर्थं च स्वतंत्रादिसंज्ञाकरणम्। स्वग्रहणाद्येऽन्यजन्मनि जायंते ऽन्यस्य च व्याधेर्यत उपशयः सुखानुबंधस्तत एतत्परिवारस्यापि। ते तु न स्वतंत्राः। तथा चोक्तम्। पूर्वरूपरूपादिक्रमेण ज्वरादावुत्पन्ने तत्परिवारा ये श्वासादय उत्पद्यंते तदुपशये चोपशेरते न ते स्वतंत्राः। ज्वरादय एव तु मूलव्याधिरूपत्वात्स्वतंत्रा इत्युच्यंत इति।

विपरीतास्ततो ऽन्ये तु

स्वतंत्रेभ्यो रोगेभ्यो येन्ये परतंत्राः पूर्वरूपाख्यास्तथोपद्रवसंज्ञाश्च ते विपरीता विपरीतस्वरूपा न यथास्वजन्मोपशया न च स्पष्टलक्षणाः।

एवं व्याधीनां स्वतंत्रपरतंत्रत्वं प्रतिपाद्य दोषाणां प्रतिपादयन्नाह।

विद्यादेवं मलानपि।

न केवलं रोगान् स्वतंत्रपरतंत्रभेदैर्विद्याद्वैद्योयावन्मलान् दोषानपि वातादीनेवं स्वतंत्रपरतंत्रभेदैर्जानीयात्।

तान् लक्षयेदवहितो विकुर्वाणान प्रतिज्वरम् ॥ ६१ ॥

तान् वातपित्तकफान् यथास्वजन्मोपशयलक्षणावच्छिन्नस्वरूपान् प्रतिज्वरं प्रतिविकारं विकुर्वाणान् विकृतिं कोपं गच्छतो जानीयात् वैद्य इति शेषः। कीदृक्। अवहितो दत्तचित्तः।

एवं स्वतंत्राणां व्याधीनां यथास्वोपशय एव भेषजमुक्तम्। परतंत्राणां व्याधीनां कः प्रशमोपाय इत्याह।

तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमोशाम्यतस्तथा।
पश्चाच्चिकित्सेत्तूर्णं वा बलवंतमुपद्रवम् ॥ ६२ ॥

तेषां परतंत्राणां रोगाणामप्रधानानां प्रधानप्रशमे स्वतंत्रव्याधिप्रशमे शमो भवति। न तु तेषां पृथगुपक्रमो विधेय इत्यर्थः। अशाम्यतस्तथा शममगच्छतः परतंत्रान् व्याधीन् दोषान् वा तथा तेन प्रकारेण प्रधानचिकित्सालक्षणेन पश्चात् प्रधानचिकित्सात उत्तरकालं चिकित्सेत्।

अचिकित्स्यमानो ह्यसाध्यतां यायात्। तूर्णं वेति। उपद्रवश्चेद्बलवान् स्यात्तदा तमेवोपद्रवं तूर्णमेव चिकित्सेन्न पश्चात्।

ननु कुतोऽप्रधानं शीघ्रं चिकित्सेदित्याह।

व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पीडाकरतरो ह्यसः।

हि यस्माद्व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पुंसः सोतिशयेन पीडाकरः। प्रागुत्पन्नोपि रोगः पीडाकरः। उपद्रवश्च पश्चाज्जायमानो व्याधिक्लिष्टशरीरस्योत्पन्नत्वात् पीडाकरतरः। तदयमत्रार्थः। स्वतंत्रो व्याधिर्हीनबलः प्रधानोपक्रमेणैवोपशाम्यति। यस्तु परतंत्रः पश्चादुत्पद्यमानोपि स्वतंत्रव्याध्युपक्रमेण शमं न याति तं पश्चादुपक्रमेत्। यस्तु बलवान् परतंत्रस्तमादावेव चिकित्सेदतिपीडाकरत्वात्।

ननु येषां विकाराणां नामग्राहं चिकित्सा नोक्ता तेषां नामाकुशलो वैद्यः किं चिकित्सेन्नेत्याशंक्याह।

विकारनामाकुशलो न जिह्रीयात्कदाचन ॥ ६३ ॥
नहि सर्वविकाराणां नामतोस्ति ध्रुवा स्थितिः।

विकारारोगास्तेषां नामानि तेष्वकुशलो वैद्यो न जातु चिज्जिह्रीयात् रोगसंज्ञानभिज्ञोहमिति लज्जां न कुर्यात्। चिकित्सामेव विदध्यादित्यर्थः। कुतो हेतोरित्याह। नहीत्यादि। यस्मात्सर्वविकाराणां नामतः संज्ञातो ध्रुवा निश्चिता स्थितिः स्वस्थानं नास्ति।

ननु कुतो ऽशेषरोगाणां नामतो नास्ति स्थितिरित्याशंक्याह।

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ॥ ६४ ॥
स्थानांतराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बहून्।

यस्मात्स एक एव दोषो वाताद्यन्यतमः समुत्थानविशेषतो हेतुभेदात् तथा स्थानांतराणि स्वस्थानं हित्वा पराणि स्थानानि प्राप्य गत्वा विकारान् बहूननंतान् कुरुते। तथाचोक्तं तंत्रांतरे। यौंतः शरीरसंधीनाविशति तेन जृंभा ज्वरश्चोपजायते। यस्त्वामाशयमभ्युपैति तेन रोगा भवंत्युरस्यरोचक श्च। यः कंठमभिप्रपद्यते कंठस्ततो भ्रंशते स्वरश्चाव-

सीदति। यः प्राणवहानि स्रोतांस्यन्वेति श्वासः प्रतिश्यायश्च तेनोपजायत इति।

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानांतराणि च ॥ ६५ ॥
बुध्वा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम्।

विकारस्य ज्वरादेः प्रकृतय उपादानकारणानि वातादिदोषास्ता विकारप्रकृती रोगहेतुविशेषान् बुध्वा ज्ञात्वा तथाधिष्ठानांतराणि स्थानविशेषांश्च बुध्वा तथा हेतुविशेषानधिष्ठाननिदानभेदांश्च बुध्वा यथा किमयं कुपितः पवनो रूक्षेण हेतुना लघुना शीतेन वेत्यादि ज्ञात्वा शीघ्रमेवोपक्रमं चिकित्सां कुर्यान्न तु विकारानभिज्ञ इति न चिकित्सेत्।

ननु बुध्वापि विकारप्रकृत्यादित्रयमुपक्रमं कुर्वंतः कदाचित्सिद्धिमाप्नुवंतो दृश्यंते भिषजः कदाचिन्नेति तदत्र संशयस्खलिते कर्मणि कथं नियुज्यते वैद्य इति कथमुक्तं शीघ्रं कुर्यादुपक्रममित्याशंक्याह।

दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः ॥ ६६ ॥
सत्वं सात्म्यं तथाहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः।
सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौषधनिरूपणे ॥ ६७ ॥
यो वर्त्तते चिकित्सायां न स स्खलति जातुचित्।

दोषौषधनिरूपणे सति दूष्यादीन् दश समीक्ष्य सम्यग्विलोक्य यश्चिकित्सायां वर्तते यत्नं करोति स वैद्यो न कदाचित् स्खलति नापराधो स्यात्। दोषो वातादिः। औषधं हरीतक्यादि। तयोर्निरूपणं पर्यालोचनं तस्मिन् दोषौषधनिरूपणे। दूष्यादीनां समस्तानामुपादानं सर्वेषामेवावगमे चिकित्साकरणंप्रति यत्नातिशयद्योतनार्थं न पुनरेषां द्वौ वा त्रीन् वा चतुरः पंच वा समीक्ष्य किंतर्हि सर्वानेतान् सम्यगवबुध्येति। अथ दूष्यादीनेव समीक्ष्य नेत्याह। अवस्थाश्च पृथग्विधाः। एषामेव दूष्यादीनामवस्थाः सूक्ष्मसूक्ष्मा अतिशयेन सूक्ष्मास्ताश्च यथावद्बुध्वेति।

नच दूष्याद्येव परीक्ष्यं किंतर्हि व्याधिरपि गुरुलघुत्वेन परीक्ष्य एवेत्याह।

गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्वदेहबलाबलात् ॥ ६८ ॥
दृश्यतेप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ।

गुरुश्चाल्पश्च गुर्वल्पौ गुर्वल्पौच तौ व्याधी च गुर्वल्पव्याधी तयोः संस्थानमाकृतिः । अपिशब्दो भिन्नक्रमे । तद्गुर्वल्पव्याधिसंस्थानमन्यथाकारमपि दृश्यते विपरीतमपि लक्ष्यते। अपिशब्दात् क्वचिद्गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं यथातत्त्वं दृश्यते क्वचिन्नेति व्याधिलक्षणस्य गमकत्वाभावः प्रसज्येत । ततश्च रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिरिति दूष्येत्तस्मादपि शब्दोत्र गुर्वल्पसंस्थानस्य यथातत्त्वदर्शनं क्वचिद्भवत्येवेति सूचनार्थं कृतः। कुतो हेतोरित्याह। सत्वेत्यादि। सत्वं धैर्यम्। देहो महदल्पस्थूलकृशादिः। सत्वं च देहश्च सत्वदेहौ। बलंचाबलंच बलाबले। तस्मात्सत्वदेहबलाबलाद्धेतोर्गुर्वल्पव्याधिसंस्थाने ऽवहितो भवेत् । अधिकसत्वे तथोत्कृष्टदेहबले च गुरुर्महानपि व्याधिरुत्पन्नोल्पसंस्थानो हीनबल इव लक्ष्यते । सत्वदेहबलयोरुत्कृष्टत्वात्। तथा हीनसत्वे हीनदेहे हीनबलेचोत्पन्नो लघुरपि महानिव लक्ष्यते । हीनसत्वदेहबलात् । तस्मादस्मिन् व्याधिसंस्थानेर्थे दत्तावधानेन भाव्यम् ।

गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयंस्तु भिषग्ब्रुवः ॥ ६९ ॥
अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ।

भिषग्ब्रुव इत्यादि । यश्च भिषग्ब्रुवः कुत्सितो वैद्यः स व्याधिसंस्थानमात्रावलोकनाद् गुरुं व्याधिं लघुमिति कल्पयन्निश्चिन्वन्नल्पदोषाकलनया हीनमात्रादोषनिश्चयेन पथ्ये विप्रतिपद्यते । चिकित्सिते मोहं गच्छति । गुरुव्याधावल्पव्याधियोग्यं भेषजं ददाति । एवं लघुव्याधिं गुरुमिति कल्पयन् बहुदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते भिषग्ब्रुवत्वात् । अन्यत्रापि ब्रुवांतस्य कुत्सितत्वमेव प्रसिद्धम्। यथा मनुः। जातिमात्रोपजीवी स्यात् कामं वा ब्राह्मणब्रुवः । धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नतु शूद्रः कथंचनेति । केचित् भिषग् ध्रुवमिति पेठुः । भिषग्वैद्यो गुरुं लघुमिति व्याधिं कलयन् ध्रुवं निश्चितं पथ्ये विप्रतिपद्यते इति च व्याचक्षते ।
यस्मादेवम् ।

ततोल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम् ॥ ७० ॥
उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ।

ततोल्पमल्पमात्रमल्पवीर्यं वा ऽनुत्कृष्टशक्तिकं वा भेषजं गुरुव्याधौ प्रयोजितं दत्तं संशोधनं रोगानुदीरयेत्तरामतिशयेनोत्क्लेशयेत् । कुतः । अयोगतो हीनयोगात् । अयोगोहि हीनयोग उच्यते । यथा पुत्रकार्याकरणादपुत्र इत्युच्यते ।

शोधनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये ॥ ७१ ॥
क्षिणुयान्नमलानेव केवलं वपुरस्यति ।

विपर्यये च लघुव्याधौ विपरीतं शोधनं तु प्रयोजितं कस्माद्विपरीतमल्पवीर्यात् संशोधनादतिमात्रमुत्कृष्टवीर्यं च बहुदोषाकलनया अतियोगेन प्रयोजितं न केवलं मलान् क्षिणुयात् क्षपयेद्यावद्वपुरस्यति शरीरमपि हिंस्यात् । अत्र च संशोधनं यद्दृष्टांतत्वेनोपन्यस्तं तदयोगातियोगाभ्यां रोगान् शरीरक्षपणकृदितिनिर्वर्तयतीति । खरनादेनाप्युक्तम् । अल्पमुत्क्लेशयेद्दोषं बहु प्राणान्निहंति च । तस्मान्निरूप्य भिषजा देयं युक्तं विरेचनमिति । तथा ज्वरगुल्मादीनां च तत्प्रतीकारार्थं यद्दीयते भेषजं तत्रापि महारंभे अल्पमल्पवीर्यं चौषधं न देयमित्यस्मादेव दृष्टांतीभूतादर्थादवगंतव्यम् ।

अतोभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा । ७२ ॥
तथा युंजीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ।

यस्माच्चैवं रोगाणां दुर्विज्ञेया गतिरतो ऽस्माद्धेतोः सततमभियुक्तः सदायुर्वेदपाठावबोधानुष्ठानपरो वैद्यः सर्वं दूष्यादिवस्तुजातमालोच्य सर्वथा सर्वेण प्रकारेणायुर्वेदानुसारिण्या स्वमनीषया तद्विद्यसंभाषातः संभवया च तथा कर्माभ्यासतोपि निपुणं निरूप्य तथा तेन प्रकारेण दोषदूष्यदेशाद्यनुगुणेन भैषज्यं युंजीत भेषजं युंज्यात् । यथा आरोग्याय ध्रुवं येन प्रकारेणारोग्यार्थमवश्यं स्यात् ।

पूर्वमुक्तं दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणमतस्तानेव दोषान् वृद्धिक्षयभेदेनाह ।

वक्ष्यंतेतःपरं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ ७३ ॥

वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयौ तयोर्विभेदो वृद्धिक्षयविभेदः। विविधो भेदो विभेदस्तस्माद्वृद्धिक्षयविभेदतः। ततो ऽनंतरं दोषा वातादयो वक्ष्यंते भणिष्यंते।

पृथक् त्रीन् विद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव।

पृथग्व्यस्तान् स्वप्रमाणाधिकान् त्रीन् दोषान् रोगहेतून् विद्धि अवेहि। वातो वृद्धः पित्तं वृद्धं श्लेष्मा वृद्धः एवं त्रयो दोषाः। संसर्गभेदानधुना वक्ति। संसर्गस्त्रिधा त्रिप्रकारः। तत्र संसर्गे नव दोषभेदान्स्वप्रमाणाधिकान् विद्धीत्येतदनुवृत्तिकृतेन संबंधेन सर्वत्र योज्यम्।

कथं नवभेदाइत्याह।

त्रीनेव समया वृध्या षडेकस्यातिशायने ॥ ७४ ॥

समया वृध्द्या त्रीनेवान्यूनाधिकान् संसर्गदोषभेदान्। एको वातपित्ताभ्यामधिकाभ्यां द्वितीयो वातकफाभ्यामधिकाभ्यां तृतीयः पित्तश्लेष्मभ्यामधिकाभ्यामिति। संसर्गेत्वयोर्दोषयोरेकस्य दोषस्यातिशायने ऽधिकतरया वृध्द्या षट् संसर्गदोषभेदान् विद्धि। अतिशयो ऽतिशायनम्। अतिशायने तमबिष्ठनाविति निपातनाद्दीर्घः।दोषद्वयवृद्धेश्चित्यमानत्वादपरदोषचिंता नास्त्यत्र। वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम्। पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः। कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम्। पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरः। कफो वृद्धो वातो वृद्धतरः। वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः। एवं षट् संसर्गभेदान् विद्धि।

त्रयोदश समस्तेषु

समस्तेषु सन्निपतितेषु त्रिष्वपि दोषेषु वृद्धेषु त्रयोदश दोषभेदान् विद्धि।

कथमित्याह।

षट् द्व्येकातिशयेन तु।

द्वावेकश्च द्व्येकास्तेषां द्व्येकेषामतिशयोधिकत्वं तेन द्व्येकातिशयेन। ततो

द्वयातिशयेन त्रयो भेदाः। तथा दोषैकस्यातिशयेन त्रय इति षट् भेदाः। यथा कफो वृद्धो वातपित्तमधिकवृद्धम्। पित्तं वृद्धं वातकफावतिवृद्धौ। वातो-वृद्धः पित्तकफावतिवृद्धौ। पित्तकफौ वृद्धौ वातोतिवृद्धः। वातक-फौ वृद्धौ पित्तमतिवृद्धम्। वातपित्ते वृद्धे कफोतिवृद्धः। इति षड्भेदा-न् द्व्येकातिशयेन सन्निपाते विद्धि।

एकं तुल्याधिकैः

तुल्यं कृत्वा समं कृत्वा वृद्धैर्दोषैरेकं सन्निपातमेकभेदं विद्धि।

षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥७५॥

तरतमयोर्भावस्तारतम्यम्। कस्य तारतम्यम्। प्रकृतत्वात्संनिपातस्थ-दोषाणाम्। तारतम्यस्य विकल्पने भेदस्तारतम्यविकल्पनं तस्मात्संनिपा-तस्थदोषाणां वृद्धिरूपाणां षड् भेदान् विद्धि। यथा। वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं कफो वृद्धतमः। वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमम्। पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरो वातो वृद्धतमः। पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः कफो वृद्धत-मः। कफो वृद्धो वातो वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमम्। कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं-वातो वृद्धतमः। एतेषां च लक्षणं मुनिरध्यगीष्ट। तथा च ग्रंथः। सन्नि-पातज्वरस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य तु। प्राक् सूत्रितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक्। भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोतिरुक्। वातपि-त्तोल्बणे विद्याल्लिंगं मंदकफज्वरम्। शैत्यं कासोरुचिस्तंद्रा पिपासा दा-हरुग्व्यथा। वातश्लेष्मोल्बणे व्याधौ लिंगं पित्तावरे विदुः। छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोस्थिवेदना। मंदवातेध्यवस्यंति लिंगं पित्तकफोल्बणे। संध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः। वातोल्बणे स्याद्द्व्यनुगे तृष्णा कंठास्यशुष्कता। रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृड्बलसंक्षयः। मूर्छा चेति त्रिदोषे स्याल्लिंगं पित्तगरीयसि। आलस्यारुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमैः। कफोल्बणं संनिपातं तंद्राकासेन चादिशेत्। समं दोषैस्त्रिभिर्वृद्धैः सन्नि-पातस्य लक्षणम्। मुहुर्दाहो मुहुः शीतं कर्णक्ष्वेडनपार्श्वरुक्। मोहश्छर्दि-र्दिवानिद्रा रात्रौ जागरणं तथा। प्रतिस्याच्छर्दिरालस्यं तंद्रारुच्यग्निमार्द-वम्। हीनवाते पित्तमध्ये चिन्हं श्लेष्माधिके मतम्। हारिद्रमूत्रनेत्रत्वग् दाहस्तृष्णा भ्रमो ऽरुचिः। हीनवाते मध्यकफे लिंगं पित्ताधिके मतम्।

शिरोरुग्वेपथुः श्वासः प्रलापश्छर्द्यरोचकौ । हीनपित्ते मध्यकफे लिंगं वाताधिके मतम् । शीतको गौरवं तंद्रा प्रलापो ऽस्थिशिरोतिरुक् । हीनपित्ते मध्यवाते लिंगं श्लेष्माधिके विदुः। वर्चोभेदोग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोरुचिर्भ्रमः । कफहीने वातमध्ये लिंगं पित्ताधिके मतम् । श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोतिपार्श्वरुक् । कफहीने पित्तमध्ये लिंगं वाताधिके स्मृतमिति ।

पंचविंशतिमित्येवं वृद्धैः

एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण पंचविंशतिसंख्यान् वृद्धान् दोषान् वृद्धैर्दोषैर्विद्धि ।

क्षीणैश्चतावतः ।

क्षीणैः क्षयावस्थैर्दोषैस्तावतस्तत्परिमाणान्पंचविंशतिसंख्याकान् दोषभेदान् विद्धि । यथा वृद्धैः पृथक् त्रीन् दोषभेदान् तथा क्षीणैः। पृथक् त्रीनित्यादि ग्रंथे वृद्धिशब्दस्थाने क्षीणशब्दो निपात्यः । तद्यथा । वातः क्षीणः पित्तं क्षीणं कफः क्षीणः । तदेवं संसर्गे नव दोषभेदान् विद्धि । कथम्।त्रीनेव समक्षीणत्वेन । क्षीणवातपित्तसंसर्गः । क्षीणपित्तकफसंसर्गः । क्षीणवातकफसंसर्गः । षडेकस्यातिशायने । अतिशायने अन्यदोषापेक्षया क्षीणत्वातिरेके । वातः क्षीणः पित्तं क्षीणतरम् । पीतं क्षीणं वातः क्षीणतरः । वातः क्षीणः कफः क्षीणतरः । कफः क्षीणो वातः क्षीणतरः । कफः क्षीणः पित्तं क्षीणतरम् । पित्तं क्षीणं कफः क्षीणतरः । एवं षड् दोषभेदान् विद्धि । त्रयोदशसमस्तेषु । सन्निपतितेषु क्षीणेषु दोषेषु दोषभेदांस्त्रयोदश विद्धि।कथम् । षड् द्व्येकातिशयेन तु । दोषद्वयस्यातिशयेनातिक्षीणत्वेन तथा । दोषैकस्यातिक्षीणत्वेन पर्यायतः षट् क्षीणसंनिपातैर्दोषभेदान् विद्धि । यथा वातः क्षीणः पित्तकफावतिक्षीणौ। पित्तं क्षीणं वातकफावतिक्षीणौ । कफः क्षीणः पित्तवातावतिक्षीणौ । वातपित्ते क्षीणे कफोतिक्षीणः । पित्तकफौ क्षीणौ वातोतिक्षीणः । वातकफौ क्षीणौ पित्तमतिक्षीणम् । एकं तुल्यक्षीणैर्भेदं विद्धि । षट् तारतम्यविकल्पनात् । कफःक्षीणः पित्तं क्षीणतरं वातः क्षीणतमः । वातः क्षीणः कफः क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमम् । पित्तं क्षीणं कफः

क्षीणतरो वातः क्षीणतमः। कफः क्षीणो वातः क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमम्। वातः क्षीणः पित्तं क्षीणतरं कफः क्षीणतमः। पित्तं क्षीणं वातः क्षीणतरः कफः क्षीणतमः। एवं पंचविंशतिदोषभेदान् क्षीणैर्दोषैर्विद्धि।

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते

ते सन्निपातस्थदोषास्त्रयः षोढा भवंति। कथमित्याह। वृद्धिश्च समता च क्षयश्च वृद्धिसमताक्षयाः। एकैकस्य वाताद्यन्यतमस्य वृद्धिसमताक्षया एकैकवृद्धिसमताक्षयास्तैरेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट्। यथा। वातो वृद्धः पित्तं समं कफः क्षीणः। पित्तं वृद्धं वातः समः कफः क्षीणः। कफो वृद्धः पित्तं समं वातः क्षीणः। कफो वृद्धो वातः समः पित्तं क्षीणम्। वातो वृद्धः कफः समः पित्तं क्षीणम्। पित्तं वृद्धं कफः समो वातः क्षीणः। एवमेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट्।

पुनश्च षट् ॥ ७६ ॥

एकक्षयद्वंद्ववृध्द्या सविपर्ययया पि ते।
भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः

एकस्य क्षय एकक्षयः। द्वंद्वस्य वृद्धिर्द्वंद्ववृद्धिः। एकक्षयसहिता द्वंद्ववृद्धिरेकक्षयद्वंद्ववृद्धिस्तया। किंभूतया। सविपर्ययया सहविपर्ययेण वैपरीत्येन वर्त्तते तया। एकक्षयद्वंद्ववृध्द्या पुनरेव षड् दोषभेदाः। वातः क्षीणः पित्तकफौ वृद्धौ। पित्तं क्षीणं वातकफौ वृद्धौ। कफः क्षीणो वातपित्ते वृद्धे। एवमेकक्षयद्वंद्ववृध्द्या त्रयो भेदाः। सविपर्ययया च वृध्द्या त्रयो दोषभेदाः। द्वंद्वक्षयैकदोषवृध्द्या द्वंद्वक्षयसहितैकदोषवृद्धिस्तया। यथा वातपित्ते क्षीणे श्लेष्मा वृद्धः। वातकफौ क्षीणौ पित्तं वृद्धम्। पित्तकफौ क्षीणौ वातो वृद्धः। इति सविपर्ययया वृध्द्या त्रयो दोषभेदाः। एवं सन्निपातभेदाद्विरूपया वृध्द्या षडेते। पंचभेदगणनया दोषाणां भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः।

त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणम् ॥ ७७ ॥

त्रिषष्टीनां पूरणो यो दोषभेदः स स्वास्थ्यकारणमारोग्यहेतुर्धातुसाम्यात्। अत्र हि स्वप्रमाणस्था वातपित्तकफाः। ये च दोषभेदाद्विषष्टिस्ते

च रोगकारणमित्यर्थादुक्तं भवति । अत्र च रोगहेतुत्वे दोषवैषम्यं कारणम् । त्रिषष्टइति तस्य पूरणे डडिति डट् ।

अधुना रसादिभेदादानंत्यं दोषभेदानां दर्शयन्नाह ।

संसर्गाद्रसरुधिरादिभिस्तथैषां दोषां स्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ।
आनंत्यंतरतमयोगतश्चयातानूजानीयादवहितमानसोयथास्वम् ७८

न केवलं द्विषष्टिभेदभिन्नान् दोषान् जानीयात् । आनंत्यं च गतान्विद्यात्। कथमानंत्यमित्याह।एषां दोषभेदानां यथास्वं रसादिभिः संयोगात् । तथैषामेव क्षयादिभेदैस्तरतमयोगाच्चानंत्यं गतान्विद्यात् । तत्र दिङ्मात्रं शिष्यव्युत्पत्तये प्रदर्श्यते।तत्र रसवातपित्तकफानां पृथक् त्रयो भेदा भवंति पृथक् त्रीन् विद्धीत्यनुसारेण । संसर्गस्त्रिधा । तत्र तु तान् रसमेवाधिकृत्य नव विद्धि।कथम्। पूर्ववत् त्रीनेव समया वृध्द्या षडेकस्यातिशायने । एवं पूर्वोक्तेन न्यायेन रसमधिकृत्य संसर्गं योजयित्वा संनिपाते योजनीयाः । यथा त्रयोदशसमस्तेषु। कथम्। षड्द्व्येकातिशयेन तु। एकं तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविकल्पनादिति समानं पूर्वेण।रसाख्यं स्थानं केवलमधिकम्।पंचविंशतिमित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतो रसमधिकृत्य भेदान् विद्धि। इत्येवं रुधिरमांसादिभिर्योज्यम्।एकैकापङ्क्तासेनेत्येवं द्विषष्टिभेदभिन्नानां दोषाणां रसादिभिः सप्तभिः संयोगाच्चत्वारिंशतान्येकचत्वारिंशदधिकानिस्युः। शकृदादिसंसर्गात् क्षीणतमादिभेदैश्च चिंत्यमाना दोषा आनंत्यं यांतीति।रसभेदे दोषभेदे चावगते वैद्यस्य हेतुलक्षणोपक्रमेषु मोहो न भवति । तथा च मुनिः। यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित् । न स मुह्येद्विकाराणां हेतुलिंगोपपत्तिष्विति । अध्यायोगस्त्रिदशभवा प्रहर्षिणी स्यात् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥

त्रयोदशोध्यायः

पूर्वध्याये विकृतान् दोषानाश्वेवोपक्रमेदित्युक्तमतस्तमेवोपक्रमं दर्शयितुं दोषोपक्रमणीयमारिरिप्सुरिदमाह ।

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दोषाणामुपक्रमणं चिकित्सा दोषोपक्रमणं तस्मै हितो दोषोपक्रमणीयः । शेषं पूर्ववद्योज्यम् ।

सर्वदोषेभ्यश्च प्रधानो वात इति तदुपक्रमं पूर्वमाह ।

वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु ।
स्वाद्वम्ललवणोष्णानि भोज्यान्यभ्यंगमर्दनम् ॥ १ ॥
वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगौडिकम् ।
स्निग्धोष्णाबस्तयो बस्तिनियमः सुखशीलता ॥ २ ॥
दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोनयः ।
विशेषान्मेध्यपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ ३ ॥

वातस्योपक्रमः स्नेहः । श्रेष्ठत्वाच्च प्रागुपादानं स्नेहस्य । ततः स्वेदः कृतस्नेहस्वेदस्य च संशोधनं तच्च मृदु न तीक्ष्णम्। तीक्ष्णस्य वातकोपहेतुत्वात्। तथा स्वाद्वादीनि भोज्यानि भक्ष्याणि। अभ्यंगश्च मर्दनं चाभ्यंगमर्दनं पाण्यादिना।वेष्टनं शाटकादिना।त्रासनं खड्गव्यग्रोग्रहस्तराजपुरुषादिदर्शनादिना। ननु भीशोकादिभिर्मारुतस्य कोप उक्तः।वक्ष्यति हि। क्रियातियोगभीशोकेत्यादि। तत् कथं त्रासनं वायोरुपक्रमः।उच्यते। भयं वातप्रकोपहेतुर्नतु त्रासनम्।त्रासनं हि सर्ववातावजयनं तस्माद्वातोपशांत्यर्थं त्रासनं युक्तम्।यथोन्मादादिषु।तथा च वक्ष्यति।वातोन्मादे हर्षणश्वासत्रासभयताडनेत्यादि। तथा सेकादिरुपक्रमः । सेको दशमूलक्वाथादिना । तथा मद्यं पैष्टिकं गौडिकं वातस्योपक्रमः । तथा स्निग्धोष्णाबस्तयो वातस्योपक्रमः। स्निग्धोष्णा इत्युक्त्या रूक्षशीतं बस्तिमत्र निराकरोति। तथा बस्तिनियमो यथाविधि बस्तिदानं वातस्योपक्रमो ऽथवा बस्तिनियमः कर्मकाले योगारव्यस्त्रिपंचाशद्बस्तिसंख्यः प्राक्स्नेह एकः पंचांत इत्ये-

वमादिना ग्रंथेन यो दर्शितः स वातस्योपक्रमः। तथा सुखं शीलयतीति सुखशीलः। शीलिकामिभिक्ष्याचरिभ्यो णः। तस्य भावः सुखशीलता सौख्यवृत्तित्वम्। तिलप्रियालाक्षोडादयोनेका योनयो येषां तेनेकयोनयः स्नेहास्ते च वातस्योपक्रम इति योज्यम्। किं भूताः। दीपनपाचनैर्द्रव्यैः सिद्धाः। विशेषेण पुष्टमांसरसस्तैलमनुवासनं च वातस्योपक्रमः।

पित्तस्योपक्रमं वक्ति।

पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम्।
स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥ ४ ॥
सुगंधशीतहृद्यानां गंधानामुपसेवनम्।
कंठेगुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः॥ ५ ॥
कर्पूरचंदनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे।
प्रदोषश्चंद्रमाः सौधं हारि गीतं हिमोनिलः ॥ ६ ॥
अयंत्रणसुखं मित्रं पुत्रः संदिग्धमुग्धवाक्।
छंदानुवर्त्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥ ७ ॥
शीतांबुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः।
सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते ॥ ८ ॥
सांभोजजलतीरांते कायमाने द्रुमाकुले।
सौम्या भावाः पयः सर्पिर्विरेकश्च विशेषतः ॥ ९ ॥

उपक्रम इति वर्तते।सर्पिषः पानमित्यादि पित्तस्य प्रकुपितस्योपक्रमः। तथा हाराणां मुक्तादाम्नां कंठेगुणसंज्ञानां वक्षसा धृतिर्धारणम्।मणीनां मरकतचंद्रकांतपद्मरागादीनाम्। तथा कर्पूरादिभिः प्रतिक्षणमनुलेपनम्।तथा प्रदोषादिः पित्तस्योपक्रम इति वर्तते।प्रदोषो रात्रिमुखम्। सुधाया इदं सौधं धवलगृहम्।हारि रम्यं गीतं गानम्।तथा मित्रमयंत्रणसुखं न विद्यते यंत्रणा यस्मिन् तथा विधं सुखं यस्मिंस्तथाविधं मित्रम्।तथा संदिग्धा अव्यक्ता मुग्धा प्रौढा वाग् गीर्यस्य स एवंविधः पुत्रः। दाराः कलत्राणि वल्लभाः सुशीलाश्च। तथा छंदानुवर्त्तिनश्चित्तानुगुणकारिणः। शीतांबुधारा गर्भेभ्यंतरे येषां तथाविधानि गृहाणि। तथोद्यानमुपवनम्। तथा दीर्घिका गृहपुष्करिण्यः। तथा सौम्या भावाः पित्तस्योपक्रमः। क्व स्थितस्य। सुतीर्थ-

विपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते यः कायमानस्तृणगृहं तस्मिन्। शोभनं तीर्थं यस्य स एवं सुतीर्थश्चासौ विततविमलजलाशयश्च सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयस्तस्य समीपे सैकतं तस्मिन्। सिकता अस्मिन्देशे संतीति सिकताशर्कराभ्यांचेत्यण् । समूहार्थे ठग्दुर्निवारः स्यात् । कीदृशे कायमाने सांभोजं सपद्मं जलं यस्मिस्तीरांते स एवं सांभोजजलस्तीरांतो यस्मिन् कायमाने तस्मिन्। तथा द्रुमैर्वृक्षैराकुले व्याप्ते। विशेषेण तु पयो घृतं विरेक श्चोपक्रमः ।

अधुना श्लेष्मण उपक्रममाह ।

श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ।
अन्नं रूक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥ १० ॥
दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिप्रजागरः ।
अनेकरूपो व्यायामश्चिन्ता रूक्षं विमर्दनम् ॥ ११ ॥
विशेषाद्वमनं यूषः क्षौद्रं मेदोघ्नमौषधम् ।
धूमोपवासगंडूषा निःसुखत्वं सुखाय च ॥ १२ ॥

विधिना शास्त्रोक्तेन युक्तं तीक्ष्णं वमनविरेचनं कफस्योपक्रमः।तथान्नं रूक्षादिगुणयुक्तम्।तथा मद्यं पुराणम्।रतिप्रीतिप्रजागरः। रमणं रतिस्तस्याः प्रीतिः सुखं तथा प्रजागरो ऽतिजागरणम्।तथा अनेकरूपो व्यायामो नियुद्धधनुराकर्षणादिकः । विशेषेण तु वमनं यूषो माक्षिकं तथा मेदोघ्नं यदौषधं तच्च धूमादयश्च। तथा निःसुखत्वं सुखाभावो दुःखरूपत्वम्। वाग्देहमनःकर्मणो दुःखदस्यानुष्ठानाद्यदसुखमुत्पद्यते तच्च श्लेष्मणो वृद्धस्य विकारकरणहेतोरुपशमात्सुखायजायते ।

इदानीं संसर्गोपक्रमं वक्ति ।

उपक्रमः पृथग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ।
संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत् ॥ १३ ॥

पृथक् प्रत्येकं दोषान् वातादीनुद्दिश्याश्रित्य य उपक्रमः कीर्तित उक्तः संसर्गसंनिपातेषु च तमुपक्रमं यथास्वं विकल्पयेत् । प्रवृद्धदोषानुसारेण निरूप्य प्रयुंजीतेत्यर्थः। यथा वातपित्तसंसर्गे वातपित्तोपक्रमो मि-

श्री। वातकफसंसर्गे वातकफोपक्रमावित्यादि। एवं संनिपातेपि निरूप्योपक्रमः प्रयोज्यः।

संसर्गे भूयोप्युपक्रममाह।

ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासंतः कफमारुते।
मरुतो योगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः॥ १४॥

उपक्रम इति वर्तते। वातपित्तसंसर्गे ग्रीष्मर्तुचर्याविहित उपक्रमः प्रायेण योज्यः। यथा अतोस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्ककरांस्त्यजेत्। भजेन्मधुरमेवान्नमित्यादि सर्वं त्याज्यं सेव्यं च। कफमारुतसंसर्गे वसंतर्तुभवस्तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैरित्यादिरुपक्रमो योज्यः। प्रायेणेत्यत्रापि योज्यम्। ननु ग्रीष्मेत्यंतशीतसेवोक्ता वसंते च तीक्ष्णं वमननस्याद्युक्तमेतच्च द्वयमप्येकांतेन पवनहेतुः। तत्कथमुक्तं ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासंतः कफमारुत इत्याशंक्याह। मरुतोयोगवाहित्वात्। अत्रायं भावः। यदा किल वायुः पित्तेन युज्यते तदा दाहादिकृन्न पित्ते समेसति दाहादिकं कर्तुं मरुत्सामर्थ्यमपि च ग्रीष्मे शीतमेव सेव्यतइति नायं नियमः किंतर्हि स्निग्धाद्यपि तस्मान्मरुत्पित्ते ग्रीष्मविधिर्युक्तः। वसंते च कफयोगात् कफविकारकार्येव भवति योगवाहित्वादतो वासंतस्तीक्ष्णो वमननस्यादिर्न्याय्यः। एवं पित्तेन सह स्थितस्य वायोः पित्तचिकित्सा कफेन सह स्थितस्य वायोः कफचिकित्सा स्वभाववशादिति भावः। कफपित्तसंसर्गे तु शारदः शरदृतुचर्याविहित उपक्रमः। संनिपाते क उपक्रमः। ब्रूमः। वर्षर्तुचर्याविहितः। प्रावृषि हि दोषत्रयकोप उक्तोऽतएवाह। भजेत्साधारणं सर्वमित्यादि।

संप्रत्युपक्रमस्य कालं वक्ति।

चय एव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन्।
सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः॥ १५॥

चयकाल एव दोषं वातादिं जयेत् यथा छिन्नमूलत्वान्न विकुर्वीत। न कोपकालं प्रतीक्षेतेति सूचनार्थ एवशब्दः। कथं जयेदित्याह। कुपितं दोषमविरोधयन्। सर्वदोषकोपे केवलं बलवत्तरं दोषं जयेत्। कथम्। शेषदोषाविरोधेन।

कुतो हेतोरित्याह ।

प्रयोगः शमयेद्याधिं योन्यमन्यमुदीरयेत् ।
नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ १६ ॥

प्रयोगो व्याधिं शमयेदन्यमन्यं व्याधिमुदीरयेत्प्रकोपयेन्नासौ विशुद्धो न श्रेष्ठ इत्यर्थः । स तु विशुद्धः प्रयोगो यः शमयेद्याधिं न कोपयेत् तस्मादन्यं व्याधिमविरोधयन् व्याधिं जयेत् ।

अथ कथं दोषाः कोष्ठाच्छाखास्थिसंधिषु यांतीत्याह ।

व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ।
कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥१७॥
दोषा यांति

कोष्ठादुदराच्छाखास्थिमर्माणि दोषा यांति । कुत इति हेतुचतुष्टयमाह । व्यायामादिभिः शाखास्थिमर्माणि दोषा यांति । तत्र व्यायामोपजातश्रमस्योर्ध्वं प्रपन्नः पवनो व्यायामकृतक्षोभश्रमोष्मादिभिः प्रशिथिलं चलं च दोषं स्वास्पदाच्च्यावयित्वा पर्याकुलं शाखादिषु क्षिपति।तथाप्यातपादिसंबंधिन उष्मणस्तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्णेन ह्यूष्मणा विलायिता दोषास्तेनैव चोष्मणा विवृतेषु स्रोतोमुखेषु सत्सु शाखादीन् यांति । अहितेत्यादि । अहितेन सेवितेन दोषाः स्वप्रमाणादतिरिच्यमानाः कोष्ठमापूर्य वार्षिका इव जलौघा निम्नोन्नतानीव शाखास्थिमर्माणि प्रपद्यंते । अपिः समुच्चये । द्रुतत्वादित्यादि । द्रुतत्वाच्छीघ्रवाहित्वान्मारुतस्य कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि दोषा यांति ।

शाखादिभ्यः कथं दोषाः कोष्ठं यांतीत्याह ।

तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् ।
वृध्ध्याभिष्यंदनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ॥१८॥

स्रोतसां मुखानि तेषां विशोधनं विवरणं तस्माद्दोषाः कोष्ठं यांति । तथा वृध्ध्यादिभिः। वृद्धिः स्वप्रमाणातिरेकः।वृद्धा हि दोषाः स्वानि स्रोतांस्यापूर्य कोष्ठं यांति । अभिष्यंदनं च नाम्नितापादितीक्ष्णोष्णादिसंश्लेषादेवापितु क्षीराद्यभिष्यंदि भोजनादपि। एवं पाकात्। पाचनादिभिः पक्वा दो-

षाः क्वचिदनासज्जंतः कोष्ठं यांति। किंच। वायोश्च निग्रहात्। चशब्दान्न केवलं पूर्वेभ्यो हेतुभ्यो यावद्वायुप्रेरणाच्चेत्यर्थः।

कोष्ठस्था दोषाः किं कुर्युरित्याह।

तत्रस्थाश्च विलंबेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः।

तत्रस्थाः कोष्ठस्थाश्च दोषा विलंबेरन्नरोगानुत्पादयेयुर्यस्मात्ते भूयो हेतुप्रतीक्षिणः। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनाद्धेतौ प्रथमा। भूयो हेतुप्रतीक्षिणत्वादित्यर्थः। वृद्धोपि हि दोषः कोष्ठे शाखादौ वा मार्गांतरे गतो हीनशक्तित्वान्नरोगोत्पादनसमर्थो भवति।

यद्येवं किं कदाचिदप्यन्यस्थानगता दोषा हीनशक्तित्वान्न रोगान् कुर्युरित्याह।

ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यंत्यन्याश्रयेष्वपि ॥ १९ ॥

ते दोषाः कालदेशदूष्यप्रकृत्यपथ्यादेः समानगुणाद्बलं लब्ध्वा कुप्यंति विकारमुत्पादयंतीत्यर्थः। कुत्रस्थान इत्याह। अन्याश्रयेष्वपि कोष्ठाश्रयशाखादिमर्मस्वपि। शाखामर्माश्रिताः कोष्ठेष्वपीत्यर्थः। न केवलं स्वस्थानस्था एव कुप्यंतीति सूचनार्थोपिशब्दः।

इदानीं परस्थानगतानां दोषाणां विकल्पेन चिकित्सामुपदिशन्नाह।

तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु च।

तत्र तेषु वातादिष्वन्यस्थानसंस्थेषु। अन्यस्य स्थानमन्यस्थानं तत्र संतिष्ठंतेऽन्यस्थानसंस्थास्तेषु परस्थानगतेषु तदीयां स्थानिदोषसंबंधिनीमेव चिकित्सां कुर्यान्न स्वकीयाम्। तस्य परस्थानदोषस्येयं तदीया ताम्। किंभूतेषु दोषेषु। अबलेषु। तुरवधारणे। अबलेष्वेव न बलवत्सु। बलवत्सु हि स्वामेव चिकित्सां वक्ष्यति।

अतएवाह।

कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु ॥ २० ॥

बलेनात्मीयया शक्त्या अन्याभिभाविषु अन्यस्थानिदोषमभिभवितुं शीलं येषां तेऽन्याभिभाविनः। स्थानिदोषं पराभूय तत्र ये संतिष्ठंत इत्यर्थः। तेषु स्वामेव चिकित्सां कुर्यादित्यर्थः। किमेष एव नियमो यदन्यस्थानग-

तेष्वबलेष्वागंतुस्थानिदोषसंबंधिनीं चिकित्सां कुर्यात् । बलवत्सु पुनरागंतुसंबंधिनीं चिकित्सां कुर्यात् । अथ पक्षांतरेऽपि कुत्रचित् क्वचिद्दियत इत्यत आह ।

आगंतुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ।

स्थानिनं दोषं प्रतिकृत्य यथासौ स्थानिदोष आगंतुदोषचिकित्सानिवर्तनान्न विकारं कुर्यात्तथा तस्य प्रतीकारं कृत्वा पूर्वं स्वैरेवोपक्रमैरबलिनमप्यागंतुं दोषं शमयेच्चिकित्सेत् । न केवलमन्यस्थानसंस्थेष्वागंतुष्वबलेषु स्थानिदोषचिकित्सां कुर्याद्यावदागंतुदोषचिकित्सामपि कुर्यादित्यर्थः । अथाऽसौ स्थानिदोष आगंतुदोषेण बलवत्वादभिभूयेत ततोऽस्य विकारकरणं प्रत्यसमर्थत्वात्तत्प्रतिकारमकृत्वैव चागंतुं शमयेदिति वा शब्दार्थः।अन्यस्थानसंस्थेष्विति बहुवचननिर्देशः पर्यायेण दोषाणां स्थितत्वादन्यथा द्वयोरेकस्य वाऽन्यस्थानस्थितत्वं सभवति न त्रयाणाम् ।

तिर्यग्गतेषु दोषेषु यत्कार्यं तदाह ।

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयंत्यातुरांश्चिरम् ॥ २१ ॥
कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रियाम् ।

तिर्यग्गता दोषाः प्रायो बाहुल्येनातुरांश्चिरं क्लेशयंति पीडयंति। तेषु तिर्य्यग्गतेषु दोषेषु त्वरया शीघ्रमेव क्रियां चिकित्सां न कुर्याद्वैद्य इति शेषः। कीदृशो वैद्यो देहाग्निबलाभिज्ञः ।

कथं तेषामुपक्रमः कार्य इत्याह ।

शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत् ॥ २२ ॥

तांस्तिर्यग्गतान् दोषान् प्रयोगेण शास्त्रविहितेन शमयेत् । सुखं वेति । यथा वा देहपीडा न भवति तथा क्रमेण कोष्ठमानयेद्वृध्द्याभिष्यंदनादित्यादिना ।

ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथासन्नं विनिर्हरेत् ।

ज्ञात्वेत्यादि ।कोष्ठगतांश्चावगत्य यथासन्नं विनिर्हरेत् । यो यस्यासन्नो मार्गो गुदं मुखं घ्राणं वा तेनैव यथासन्नं वमनविरेचनादिना निष्कासयेदित्यर्थः ।

संप्रति साममललिंगमाह ।

स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ॥ २३ ॥
आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलसंगारुचिक्लमाः * ।
लिंगं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः ॥ २४ ॥

स्रोतसां रोधः । बलस्य भ्रंशो हानिर्बलभ्रंशः । गौरवं गुरुत्वम् । अनिलस्य वायोर्मूढतास्य सम्यगसंचारः । आलस्यं तंद्रा । अपक्तिराहारस्यापाकः । निष्ठीवो मुखस्रावः । मलस्य पुरीषादेः संगोऽप्रवृत्तिः । अरुचिरन्नानभिलाषः । क्लमो ग्लानिः । इत्येतत्सामानां मलानां लिंगं लक्षणम् । निरामाणां विपर्ययोस्माद्वैपरीत्यम् ।

संप्रति रोगसंभवमाह ।

ऊष्मणोल्पबलत्वेन धातुमांद्यमपाचितम् ।
दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ २५ ॥

ऊष्मणोग्नेरल्पबलत्वेनदौर्बल्येन आद्यं प्रथमधातुं रसं रसाख्यमपाचितमामं प्रचक्षते वदंत्याचार्या इति शेषः। किंभूतं रसम् । आमाशयगतम् । तथा दुष्टं वाताद्यनुशयितम् ।रसग्रहणं पवनस्य निरासार्थम् ।अन्यथा आद्योधातुर्वाताख्य इत्याशंक्येत।वातादीनामपि हि धारणात्धातुसंज्ञास्त्येव ।

अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योन्योन्यमूर्छनात् ।
कोद्रवेभ्यो विषस्येव वदंत्यामस्य संभवम् ॥२६॥

अन्ये अपरे आचार्या दोषेभ्य एव वातादिभ्योतिदुष्टेभ्योन्योन्यमूर्छनात् परस्परमिश्रीभावादामस्य संभवं कथयंति । केभ्यः करयेव । यथा कोद्रवेभ्यो विषस्य संभवं कथयंति तथा दोषेभ्य आमस्य संभवम् ।

आमेन तेन संपृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।
सामा इत्युपदिश्यंते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥ २७ ॥

---

* विण्मूत्रनखदंतत्वक्चक्षुषांपीतता भवेत् । रक्तत्वमतिकृष्णत्वं पृष्ठास्थिकटिसंधिरुक् । शिरोरुक् जायते तीव्रा निद्राविरसता मुखे । क्वचिच्च श्वयथुर्गात्रे ज्वरोतीसारहर्षणम् । क्षपेकावत्र ।

तेन पूर्वोक्तलक्षणेनामेन संपृक्ताः संयुक्ता दोषा दूष्याश्च रसादयः। कीदृशाः।दूषितास्तैरेव वातादिभिः। सहामेन सामा इत्युपदिश्यंते तत्र तत्र प्रदेशे तंत्रे भण्यंते। ये च रोगा ज्वरादयस्तदुद्भवा वातादिदोषसमुत्थास्तेनामेन युक्ताः सामा इत्युच्यंते। यथैहैव। अजीर्ण इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे इति। आमलक्षणं चैवं पठंति। द्रवं गुर्वनेकवर्णं हेतुः सर्वरोगाणां स्निग्धं पिच्छिलमामं तंतुमदनुबद्धशूलं दुर्गंधीत्यादि। सामानां च वातादीनां संग्रहे पृथग्लक्षणमुक्तम्। यथा। वायुरामान्वयः सार्तिराध्मानकृदसंचरः। दुर्गंधमसितं पित्तं कटुकं बलहं गुरु। आविलस्तंतुमांस्त्यानः प्रलेपी पिच्छिलः कफः। विपर्यये तु पक्वत्वं तथा ताम्रं समेचकम्। पीतं च पित्तमच्छं च श्लेष्माच्छः पिंडितो थवा।विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रस इति।

सामा अपि दोषा यादृशा न निर्हार्यास्तादृशान् दर्शयति।

सर्वदेहप्रविसृतान् सामान् दोषान्न निर्हरेत्।
लीनान् धातुष्वनुत्क्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव ॥ २८॥
आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः।

सामान् दोषान् वातादीन् सर्वस्मिन्देहे प्रविसृतान् व्याप्ताशेषकायान् धातुषु रसाद्येषु लीनान् श्लिष्टान् अनुत्क्लिष्टान् स्वस्थानादचलितान् न निर्हरेद्वमनादिभिर्न शोधयेत्। कुतो दुर्निर्हरत्वाद्दुःखेन निर्हर्तुं शक्यत्वात्। ते हि निर्ह्रियमाणा आश्रयस्य शरीराख्यस्य नाशाय स्युः। यावत्तु सर्वदेहप्रविसृता न भवंति यथा भुक्तानंतरं ज्वरोत्पत्तौ नवातिसारे च तथा वमनेन हरीतक्या च यथायोगं निर्हारोनुज्ञात एव ग्रंथकृता अत्र दृष्टांतमाह। फलादित्यादि। आमादपक्वात्फलादाम्रादे रसो निर्ह्रियमाणो दुर्निर्हरत्वादाश्रयस्य फलस्य यथा नाशाय भवत्येवं दोषा अपि।

तर्हीदृशे दोषे किं कार्यमित्याह।

पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान् ॥ २९ ॥
शोधयेत् शोधनैः काले यथासन्नं यथाबलम्।

तांस्तथाविधान् दोषान् पाचनैर्ज्वराद्यध्यायोक्तैः। दीपनैरिति पाचना-

नां स्नेहानां च विशेषणं मध्यदीपकत्वात्। अग्निदीप्तिकृद्भिः पाचनैः स्नेहैश्च परिष्कृतान् परिकल्पितान् कृतसंस्कारान् यथासन्नं यथाबलं च कृत्वा यथोक्ते काले शोधनैर्द्रव्यैः शोधयेत्। यथासन्नमिति। यस्य दोषस्यासन्नो यो मार्गस्तेनैव तं निर्हरेत्। यथाबलमिति। यस्य यावद्बलमातुरस्योत्तमं मध्यममधमं वा तज्ज्ञात्वा मृदुना मध्येन तीक्ष्णेन वा शोधनेन शोधयेदित्यर्थः।

कस्य को मार्ग आसन्न इत्याह।

> हंत्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान्॥ ३०॥
> घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूत्थान् पक्वाधानाद्गुदेन च।

वक्त्रेण द्रव्यं युक्तं पीतमामाशयादाशु मलान् हंति। घ्राणेन तु पीतमूर्ध्वजत्रूत्थान्मलानाशु हंति। गुदेन युक्तं पक्वाधानात् पक्वाशयादाशु मलान् हंति।

इदानीं यादृशा आमा न धार्यास्तादृशान् दर्शयति।

> उत्क्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा नचामान्वहतः स्वयम्॥ ३१॥
> धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि रोगदाः।

अध ऊर्ध्वं वा उत्क्लिष्टानामान् स्वयं वहतो यत्नं विनैव प्रवृत्तानौषधैः स्तंभनैर्न धारयेत्। कुत इत्याह। हि यस्मात्ते दोषा विधृता रोगदा ज्वरादिकारिणः।

तेषु तु यत्कार्यं तदाह।

> प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः॥ ३२॥
> विबद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयेन्निर्हरेत वा।

अतोस्माद्धेतोः प्रवृत्तान् प्राक् प्रारंभकाले दोषान् हितभोजिन उपेक्षेत संग्रहेण न धारयेत्। विबद्धानीषत्प्रवृत्तांस्तैस्तैर्यथोक्तैः पाचनैः पाचयेत् पाकं नयेन्निर्हरेद्वा।

अथ कः शोधनकाल इत्याह।

> श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात्॥ ३३॥
> ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनाशु निर्हरेत्।

क्रमाद्यथाक्रमं ग्रीष्मचितं वायुं श्रावणे निर्हरेत्। वर्षाचितं पित्तं शरदि निर्हरेत्। हेमंतशिशिरचितं कफं वसंते निर्हरेत्। एते हि साधारणाः कालाः। अत एतेषु शोधनं युक्तम्।

ननु ग्रीष्मादिष्वेव कस्माद्वातादयो न शोध्यंते इत्याह।

अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः॥ ३४॥
संधौ साधारणे तेषां दुष्टान् दोषान् विशोधयेत्।

यतो ग्रीष्मादयोत्युष्णादियुक्तास्तेषामत्युष्णवर्षशीतानां ग्रीष्मवर्षाहिमागमानां साधारणे संधौ शीतोष्णवर्षसमभावे काले दोषान् वातादीन्दुष्टान्विकृतान्विशोधयेद्विनिर्हरेत्। संधौहि साम्यमतः शोधनं प्रति न ते कालाः। तथा हि। ग्रीष्मे तावदादानग्लानं खरतररविकिरणतप्तं पिपासाक्लमाद्याकुलमतिप्रविलीनदोषमतिशिथिलं शरीरं भवति। औषधं पुनरतिखरदिवाकरकरनिर्भरतापादुष्णतीक्ष्णतां यातमतियोगाय संपद्यते। प्रावृषि घनघनौघसंघट्टसादिते सर्वतो जगत्यवसन्नोर्मिर्भवति। आदानदुर्बलं च शरीरं भवति। ओषधयश्च जलदजलप्लावितमूला अल्पवीर्याः संपद्यंते। भूबाष्पसंयोगाच्चौषधीनां विदग्धत्वम्। अतो मध्यतां गता अयोगायैव। शीतकाले चातिशीतोपहतत्वाच्छरीरमतिवातविष्टब्धमतिस्निग्धगुरुदोषं भवति। शीतोपहतत्वाच्चोष्णस्वभावमप्यौषधं संशोधनायोपयुक्तं मंदवीर्यतां प्राप्तमयोगायैव कल्पते। तस्माद्युक्तमुक्तमत्युष्णवर्षशीतत्वाद्ग्रीष्मादिषु स्वस्थस्य शोधनमयुक्तम्।

नन्वातुरस्य संशोधनसाध्यस्यायमेव संशोधनकालो नेत्याह।

स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु॥ ३५॥

स्वस्थावस्थमधिकृत्यायं संशोधनकाल उक्तः। व्याधौ चात्यधिके व्याध्यनुरोधेन शोधनकालः।

यदि हेमंतादावतिशीतोष्णादौ काले व्याधिः संशोधनसाध्यः संभवेत्तदा कथं संशोधनं कार्यमित्याह

कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम्।
प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्॥ ३६॥

शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं कृत्रिमऋतुगुणं यथायथमुत्पाद्य संशोधनादिलक्षणां क्रियां प्रयोजयेत् । कृत्रिमगुणोपधानं च यथा । हेमंते गर्भगृहादि ग्रीष्मे धारागृहादीनि । क्रियाकालं न हापयेन्नातिकामयेदात्ययिकस्य व्याधेः प्राणहारित्वात् ।

संप्रत्यौषधकालान् दर्शयन्नाह ।

युंज्यादनन्नमन्नादौ मध्येंते कवलांतरे ।
ग्रासे ग्रासे मुहुः सान्नं सामुद्रं निशि चौषधम् ॥३७॥

दशैते औषधस्य कालाः । अनन्नमौषधं तदुच्यते यदुपयुज्य तस्मिन्परिणते भुंजीत । अन्नादौ तदुच्यते यदुपयुज्य समनंतरमाहारोपयोगो विधीयते । मध्य इति। अन्नस्याहारस्य मध्ये यदौषधं भुज्यते। अंते ऽवसाने। कवलांतरे इति । कवलयोर्ग्रासयोरंतरे मध्ये न तु ग्रासमिश्रितं कृत्वेत्यर्थः। ग्रासे ग्रास इति। यद्ग्रासंपृक्तं भुज्यते। मुहुरिति। पुनः पुन र्भुक्ते ऽभुक्ते वा यदौषधं भुज्यते । सान्नमिति । सहान्नेनाहारेण यदौषधं भुज्यते । सामुद्रं तद्गण्यते यदाहारस्य प्राक् पश्चाच्च प्रयुज्यते । तेन हि समुद्गपुटयुगलोपमेनौषधद्वयेनाहारो मध्ये क्रियते। समुद्गः संपुटकः । निशि यच्छयनवेलायां भुज्यते ।

अधुना विषयविभागेन यस्मिन् व्याधौ यदुपयुज्यते तद्दर्शयति ।

कफोद्रेके गदेनन्नं बलिनो रोगरोगिणोः ।
अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते ॥ ३८ ॥
व्यानेंते प्रातराशस्य सायमाशस्य तूत्तरे ।
ग्रासग्रासांतयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्वनि ॥ ३९ ॥
मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिध्मातृट्श्वासकासिषु ।
योज्यं सभोज्यं भैषज्यं भोज्यैश्चित्रैररोचके ॥ ४० ॥

कफोद्रेके रोगे निरन्नमौषधं योज्यम्। कयोरित्याह । बलिनोरित्यादि। बलवति रोगे त त्केवलमन्नादिरहितमौषधम् । तध्द्यनन्नमतिवीर्यं भवति। बलवांश्च यदि रोगी तदोपयुंजीत न तु दुर्बले। दुर्बलस्य त्वन्नसहितं न ग्लानिकरं भवति । अन्नादाविति। अपानाख्ये वायौ विगुणे कुपिते सत्यौषधं

भुक्त्वा समनंतरमेवाहार इष्यत इत्यर्थः।समाने वायौ विगुणे मध्ये भक्तस्यौषधमिष्यते। व्यानाख्ये विगुणे प्रातराशस्य पूर्वाह्णभुक्तस्यांतेऽवसाने भेषजमिष्यते।सायमित्यादि।उत्तरे व्यानापेक्षया उदानाख्ये मरुति विगुणे सायमाशस्यापराह्णभुक्तस्य त्वंते भेषजमिष्यते । प्राणाख्ये मातरिश्वनि वाते प्रदुष्टे विकृते ग्रासग्रासांतयोर्भेषजमिष्यते । ग्रासश्च ग्रासांतश्च तयोस्तेन ग्राससंपृक्तमौषधं ग्रासयोर्मध्ये भेषजमित्यवतिष्ठते । मुहुर्मुहुर्भुक्ते यद्भुक्ते वा भेषजं तत्तु विषादिषु योज्यम् । अरोचके अरुचौ सह भोज्यैर्भैषज्यं योज्यम् । कीदृशैर्भोज्यैश्चित्रैरनेकविधैः ।

कंपाक्षेपकहिध्मासु सामुद्गं लघुभोजिनाम् ।

सामुद्गं नाम यदादावंते चाहारस्य भुज्यते तत्कंपादिषु प्रशस्यत इति वक्ष्यमाणेन संबंधः । केषाम् । लघ्वन्नाशिनाम् ।

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु शयनवेलायामौषधं प्रशस्यत इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

दोषोपक्रमणीयादनंतरं द्विविधोपक्रमणीयारंभेयं संबंधः । पूर्वं सामान्येनोपक्रमो दोषोपक्रमणीयेभिहितः । अत्र तूपक्रमस्य विशेषेणोपक्रम विशेषउच्यतइत्याह ।

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

द्विविधं द्विप्रकारं च तदुपक्रमणं च द्विविधोपक्रमणं तस्मै हितो द्विविधोपक्रमणीयः । शेषं पूर्ववत् ।

उपक्रमश्च समासतो द्विविधः । तंत्रांतरपठितानां चतुर्णामुपक्रमाणामत्रैवांतर्भावात् । अतएव सहेतुकमुपदिशन्नाह ।

उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्द्विधैवोपक्रमो मतः ।

हि यस्मादुपक्रम्यस्य चिकित्स्यस्य द्वित्वाद्द्वेधोरुपक्रमो द्विधैव मत इष्टः।
एवशब्दोवधारणे परमतं क्षिपति ।

कथं द्विधेत्याह ।

> एकः संतर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ १ ॥
> बृंहणो लंघनश्चेति तत्पर्यायावुदाहृतौ
> बृंहणं यद्बृहत्त्वाय लंघनं लाघवाय यत् ॥ २ ॥
> देहस्य

तत्र तयोर्द्वयोरुपक्रमयोरेकः संतर्पणरूप उपक्रमो द्वितीयश्चापतर्पणरूप उपक्रमः । बृंहणं लंघनं च तयोः संतर्पणापतर्पणयोः पर्यायावुदाहृतौ । देहस्य बृंहणं तदुच्यते यद्देहस्य बृहत्त्वाय भवति । लंघनं तदुच्यते यद्देहस्य लाघवाय लाघवोत्पादनाय भवति ।

> भवतः प्रायो भौमापमितरच्च तौ ।

संतर्पणापतर्पणे भौमापमितरच्च भवतः । भूमेरिदं भौमम् । अपामिदमापम् । भौमयुक्तमापं संतर्पणम् । इतरद्भौमापादन्यदग्निवाय्वाकाशात्मकमपतर्पणम्। प्रायोग्रहणात्किंचिद्भौममप्यपतर्पणम्। यथा यवमसूरमकुष्टतंडुलीयादि । तथाग्निपवनोत्कटस्यापि शुंठीपिप्पल्यादेर्वृष्यत्वेन संतर्पणकार्यदर्शनाच्च ।

अधुना स्नेहनादेश्चतुर्विधस्योपक्रमस्य संतर्पणापतर्पणयोरेवांतर्भावं दर्शयन्नाह ।

> स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनं च यत् ॥ ३ ॥
> भूतानां तदपि द्वैध्याद्द्वितयं नातिवर्तते ।

स्नेहनादि यच्चतुर्विधं कर्म तदपि द्वितयं संतर्पणापतर्पणरूपं नातिवर्तते नातिक्रामति । कुतो हेतोरित्याह । भूतानां संतर्पणापतर्पणरूपाद्वैध्याद्द्विप्रकारकत्वात् ।

इदानीं प्रत्येकं तयोर्भेदानाह ।

> शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लंघनम् ॥ ४ ॥

तत्रच तयोः संतर्पणापतर्पणयोर्बृंहणलंघनापरपर्याययोर्मध्याद्यल्लं-घनमपतर्पणंतद्द्विधा । कथमित्याह । शोधनं शमनं चेति । इति हेत्व-र्थे । यतः शोधनं शमनं च ततो द्विधेत्यर्थः ।

इदानीं शोधनस्य लक्षणं प्रभेदं चाधिकृत्याह ।

यदीरयेद्बहिर्दोषान्पंचधा शोधनं च तत् ।

यदौषधं दोषान् वातादीनंतःस्थितान् बहिरीरयेत् क्षिपेत्तच्छोधनम्। तच्च पंचधा पंचविधम् ।

तदेव पंचविधत्वमाह ।

निरूहो वमनं कायशिरोरेकोस्रविस्रुतिः ॥ ५ ॥

निरूहो वस्तिस्तथा वमनं तथा कायविरेकः शिरोविरेकश्च तथाऽस्रविस्रुती रक्तस्रावश्चेति पंचधा शोधनम् । सर्वशरीरस्य शिरःप्र-भृतेरधो मलनिर्हरणं यत्स कायविरेकशब्देनोच्यते । यत्तु केवलं शिरः संज्ञकस्य शरीरावयवस्य घ्राणेनोर्ध्वमलनिर्हरणं स शिरोविरेकः ।

संप्रति शमनाख्यस्य लक्षणं प्रभेदं चाधिकृत्याह ।

न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।
समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥ ६ ॥
पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमारुताः ।

यदौषधं दोषान् वातादीन्न शोधयति नांतःस्थितान्बहिर्निष्कासयति तथा समान् स्वप्रमाणस्थान्नोदीरयति नोत्क्लेशयति विषमांश्च स्वप्रमाणा-द्धीनाधिकभावावस्थितान् समीकरोति स्वप्रमाणस्थान् विदधाति तच्छम-नमुच्यते । तच्च सप्तधा सप्तप्रकारं पाचनादिभेदेन।पाचयतीं पाचनम् ।पच-तोग्नेः पक्तुं शक्तिमधिकां यदुत्पादयति तद्द्रव्यं क्रिया वा पाचनमुच्यते । यथा लंघनं किराततिक्ताख्यं मुस्तादि वा।दीपनं यथा घृतादि। तंत्रांतरे च दीपनपाचनयोर्लक्षणमुक्तम् । क्षारपाणिनाप्युक्तम् । पाचनं पाचयेद्दोषान् सामान् शमनमेव तु।दीपनं ह्यग्निकृच्चामं कदाचित्पाचयेन्न वा।यथा।यद-ग्निकृत्पचेदामं दीपनं तद्यथा घृतम् । पाचनं तद्विपर्यस्तं यथा वक्ष्यामि लक्षणमिति।क्षुत्तृट्शब्दाभ्यां क्षुत्तृष्णानिग्रहाविह गृहीतौ ।

पाचनादीनां दोषशमनत्वमुक्तं तच्च वाते वातपित्ते च न संभवतीत्याह ।

बृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ॥ ७ ॥

तुशब्दो विशेषे । विशेषस्तु लंघनापेक्षया । शोधनं शमनं चेति द्विधा लंघनमुक्तम् । बृंहणमपि शोधनं भवति दुग्धादिद्रव्यं शोधनस्वभावद्रव्यत्वात्।तेन तथाविधेन द्रव्येण केवलस्य वातस्य पित्तयुक्तस्य वा कोप आशंक्यते।यथा लंघनशोधनद्रव्येण हरीतक्यादिना।ततो बृंहणस्य विशेषणार्थस्तुशब्दः कृतः। बृहणं यतः शोधनं मरुतः केवलस्य पित्तसहितस्य वा शमनं नतु लंघनशोधनवत्कोपनम्। एवकारोवधारणार्थः । बृंहणंयच्छोधनरूपं शोधनं वातस्य पित्तयुक्तस्य वा शमनमेव न कोपनं जातुचिदित्यर्थः। लंघनं तूभयरूपमपि वातस्य वातपित्तयोर्वा कोपनमेव।

इदानीं ये बृंह्यास्तानाह ।

बृंहयेद्व्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककर्शितान् ।
भाराध्वोरःक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवातलान् ॥ ८ ॥
गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ।

कर्शितशब्दस्य व्याध्यादिभिः प्रत्येकं संबंधः । व्याधिकर्शितान् बृंहयेदेवं शेषेष्वपि योज्यम् ।भारादिभिः क्षीणस्य प्रत्येकं संबंधः।भारक्षीणान् बृंहयेत्। एवं शेषेषु रूक्षादीन् बृंहयेत्। ग्रीष्मेऽपरानप्यन्याननुक्तानपि बृंहयेत् । इत्थं च ग्रीष्मेपि सर्वानपि बृंहयेदिति विशेषेण तु व्याधिकर्शितादीन् ।

कैर्बृंहयेदित्याह ।

मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धबस्तिभिः ॥ ९ ॥
स्वप्नशय्यासुखाभ्यंगस्नाननिर्वृतिहर्षणैः ।

मांसादिभिर्बृंहयेत् । मधुरस्निग्धैर्बस्तिभिर्नतु रूक्षतीक्ष्णैस्तेषामपतर्पणस्वभावत्वात् । स्वप्नो निद्रा । शय्यासुखं खट्वाजनितं शर्म । निर्वृतिश्चित्तस्यानाकुलत्वम् ।

मेहामदोषातिस्निग्धज्वरोरुस्तंभकुष्ठिनः ॥१०॥

विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकंठाक्षिरोगिणः ।
स्थूलांश्च लंघयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि ॥ ११ ॥

मेहादीनामिनि र्मत्वर्थीयः । मेहप्रभृतीन् लंघयेत् । शिशिरे पुनरन्यान-प्यपरानपीति व्याधितानां ग्रहणम् । स्वस्थानां तु शिशिरे हेमंतविधिर्विशेषेणोक्त एव । शिशिरशब्दः शीतमात्रोपलक्षणार्थः । तेन हेमंतेपि लंघयेदित्यर्थ उपलभ्यते ।

पूर्वमुक्तं लंघनं द्विधा । शोधनं शमनं चेति । तत्र शोधनविषयं निरूपयन्नाह ।

तत्र संशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाधिकान् ।
आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः ॥ १२ ॥
विबंधगौरवोद्गारहृल्लासादिभिरातुरान् ।
मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥ १३ ॥
एभिरेवामयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ।
क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान्मध्यबलैर्दृढान् ॥ १४ ॥
समीरणातपायासैः किमुताल्पबलैर्नरान् ।

लंघयेदिति वर्तते । तत्र तेषु लंघनीयेषु मध्ये संशोधनाख्यैर्लंघनैः स्थौल्याद्यधिकान् तथा आमदोषादिभिरार्तान् लंघयेत् । तथा मध्यस्थौल्यबलपित्तकफाधिकानेभिरेवामदोषज्वरादिभिर्गदैरातुरान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैर्लंघनभेदैर्लंघयेत् । प्रायोग्रहणं देशकालाद्यपेक्षया नियमस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थम् । हीनस्थौल्यबलादिकांस्तु सतः क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्बुभुक्षापिपासावेगविधारणाख्यैर्लंघनविशेषैर्लंघयेत् । दोषैर्वातपित्तकफैर्मध्यबलैरार्त्तान् तथा दृढान् शक्तान् समीरणादिभिर्लंघयेत् । आयासो व्यायामः । किमुत किंपुनरल्पबलैर्दोषैरार्त्तान् समीरणादिभिर्लंघयेत् । सुतरां तु हीनबलैरार्तान् लंघयेदेवेत्यर्थः ।

न बृंहयेल्लंघनीयान्

लंघनीयान् लंघनार्हान् मेहामदोषादीन्न बृंहयेत् ।

तर्हि बृंह्यस्य वातलादेर्यदाज्वरादिव्याधिर्लंघनसाध्यो जायते तदा किं लंघनं कार्यमुत बृंहणमित्यत्र संशय इत्याह ।

बृंह्यांस्तु मृदु लंघयेत् ॥ १५ ॥
युक्त्या वा देशकालादिबलतस्तानुपाचरेत् ।

ये पुनर्बृंह्यास्तान् लंघनसाध्यामयार्त्तान् मृदु कृत्वा लंघयेत् । मृदुना लंघनप्रकारेणापतर्पयेदित्यर्थः । युक्त्या वा प्रयोगेण संतर्पणापतर्पणव्यामिश्रलक्षणेन देशकालादीनां बलतोनुरोधेन तानुपाचरेदुपक्रमेत् । नैव लंघयेदित्यर्थः । आदिग्रहणेन सत्वसात्म्यादिग्रहणम् ।

बृंहितलंघितयोः किं लक्षणमित्याह ।

बृंहिते स्याद्बलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंक्षयः ॥ १६ ॥

बृंहिते सति बलं पुष्टिः स्यात् । तथा बृंहणसाध्या ये आमयास्तेषां संक्षयो विनाशो भवेत् ।

संप्रति लंघितलक्षणमाह

विमलेंद्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ।
क्षुत्तृट्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकंठता ॥ १७ ॥
व्याधिमार्दवमुत्साहस्तंद्रानाशश्च लंघिते ।

विमलेंद्रियतादिस्तंद्रानाशश्चेत्यंतो ग्रंथो लंघितलक्षणम् । विमलेंद्रियता करणपाटवम् । क्षुत्तृषोः सहैककालमुदयः । शुद्धहृदयेति । हृदयंचोद्गारश्च कंठश्च हृदयोद्गारकंठं शुद्धं च तद्धृदयोद्गारकंठं च तस्य भावः शुद्धहृदयोद्गारकंठता । विमलेंद्रियतादीनां पदानामकृतसमासानामेव समस्तानां निर्देशो दोषदेशाद्यनुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचितुराणां बहुतराणां सर्वेषां च लंघितलक्षणत्वद्योतनार्थः।अन्यथाप्येषां दोषाणामुत्पत्तौ लंघितलक्षणत्वं भवेन्नत्वेकस्य द्वयोर्बहूनां चोत्पत्तौ लंघितलक्षणत्वं स्यात् । मुनिरप्यनेनैव हेतुना असमासेनैव लक्षणं व्यधत्त । तथा । वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे । हृदयोद्गारकंठस्य शुद्धौ तंद्राक्लमे गते । स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये। कृतं लंघनमादेश्यं निर्व्यथे चांतरात्मनीति।

अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥१८॥

अतिस्थौल्यातिकार्श्यादीन् वक्ष्यंते ते च सौषधाः ।

ते बृंहणलंघने अनपेक्षितमात्रादिसेविते अतिस्थौल्यातिकार्श्यादीन् कुरुतः । अनपेक्षिताश्च ते मात्रादयश्च अनपेक्षितमात्रादयस्तैः सेविते मात्राद्यनपेक्षया कृते इत्यर्थः । ते चातिस्थौल्यातिकार्श्यादयः सौषधाः सभेषजा वक्ष्यंते पुरस्ताद्वर्णिष्यंते ।

अथातिबृंहितलंघितयोः किं लक्षणमित्याह ।

रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिबृंहितलंघिते ॥ १९ ॥

अतिबृंहितश्चातिलंघितश्चेत्येकवद्भावः । अतिबृंहिते ऽतिलंघिते च तैरेवातिस्थौल्यादिभिस्तथातिकार्श्यादिभिश्च रूपं बृंहणलंघनातियोगलक्षणं वेद्यम् । चशब्दः समुच्चये ।

तानेवातिस्थौल्यादीनाह ।

अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगंदरान् ।
काससंन्यासकृच्छ्रामकुष्ठादीनतिदारुणान् ॥ २० ॥

अतिस्थौल्यादीनतिबृंहितं कर्तृ कुरुते इत्यनुपात्तेनापि प्रकृतत्वादत्र कर्तृपदेन क्रियापदेन च संबंधः कार्यः । अतएव तदपेक्षयातिस्थौल्यादीनां द्वितीया ।अथवा योग्यतयैवानुपात्तेनापि क्रियादिना संबंधो भवत्येव । शुकविलक्षणस्यैवं स्थितत्वात् । तथा च भगवतो व्यासस्य । यश्च निंबं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा । यश्चैनं गंधमाल्येन सर्वस्य कटुरेव सः। अत्र हि छेदसेकालंकारक्रिया अपेक्ष्य निंबादीनां द्वितीया अर्थसंबंधश्च ।

अथैषां स्थौल्यादीनामुपक्रममाह ।

तत्र मेदोनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यते ।

तेष्वतिस्थौल्यादिषु मेदोनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमन्नपानौषधमिष्यते । किंतदिति ब्रूते ।

कुलत्थजूर्णश्यामाकयवमुद्गमधूदकम् ॥ २१ ॥
मस्तुदंडाहतारिष्टचिंताशोधनजागरम् ।
मधुना त्रिफलां लिह्याद्गुडूचीमभयां घनम् ॥ २२ ॥
रसांजनस्य महतः पंचमूलस्य गुग्गुलोः ।

शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमंथरसो हितः ॥ २३ ॥
विडंगं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
यवामलकचूर्णं च योगोतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २४ ॥

कुलत्थादिकं स्थूलायेष्यते । जूर्णस्तृणधान्यविशेषो दक्षिणापथे जोंधलक इति प्रसिद्धः । दंडाहतं मथितम् । त्रिफलादीनामन्यतमं मधुना लिह्यात् । तथा रसांजनादेश्च प्रयोगो ऽग्निमंथरससहितो हितोतिस्थूलायेति प्रकृतेन योज्यम् । विडंगादियोगः सर्वसमभागोतिस्थौल्यदोषजित् ।

व्योषकट्वीवराशिग्रुविडंगातिविषास्थिराः ।
हिंगुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ २५ ॥
निशे बृहत्यौ हपुषा पाठामूलं च केंबुकात् ।
एषां चूर्णं मधु घृतं तैलं च सदृशांशकम् ॥ २६ ॥
सक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहंति तत् ।
अतिस्थौल्यादिकान् सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् २७
हृद्रोगकामलाश्वित्रश्वासकासगलग्रहान् ।
बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनम् । २८ ॥

व्योषादीनि द्रव्याणि चतुर्विंशतिः परस्परसमभागानीत्येको भागः । तत्समो मधुनो द्वितीयो भागो घृतस्य तृतीयस्तैलस्य चतुर्थः । एषां सर्वेषां मिश्रीभूतानां षोडशगुणा यवसक्तवः । तदेतत्पीतमतिस्थौल्यादिकान् पूर्वोक्तान् सर्वान् रोगान्निहंति । अन्यांश्च तथाविधान् रोगान् बृंहणोत्थानित्यर्थः । तथा हृद्रोगादीन् निहंति । तथा बुध्द्यादिकरम् । सन्नस्य मंदस्याग्नेर्दीपनं च ।

सांप्रतमतिलंघनोत्थान् रोगान् सौषधादीनाह ।

अतिकार्श्यं भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ।
स्नेहाग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्रौजःक्षुत्स्वरक्षयः ॥ २९ ॥
बस्तिहृन्मूर्धजंघोरुत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ।
प्रलापोर्ध्वानिलग्लानिच्छर्दिःपर्वास्थिभेदनम् ॥ ३० ॥
विण्मूत्रादिग्रहाद्याश्च जायंतेतिविलंघनात् ।

अतिकार्श्यादयोतिविलंघनाज्जायंते । स्नेहादीनां क्षयशब्देन समासः । बस्त्यादीनां च रुजाशब्देन । मूत्रग्रहाद्याश्चेत्याद्यशब्देन नानाविधानां वातरोगाणां ग्रहणम् ।

यद्यपि कार्श्याख्योयं महान्दोषस्तथापि स्थौल्यमपेक्ष्य वर एवेति प्रतिपादयन्नाह ।

कार्श्यमेव वरं स्थौल्यात्

अत्र चाति कार्श्यमेव वरमतिस्थौल्यादिति वेद्यं । न कार्श्यमात्रं स्थौल्यमात्रं वा । यस्मादतिकृशातिस्थूलावेव लंघनबृंहणाभ्यामुपक्रम्यावत्र विवक्षितौ न स्थूलकृशौ सामान्येन ।

कार्श्यमेव स्थौल्याद्वरं कुत इत्याह ।

नहि स्थूलस्य भेषजम् ॥ ३१ ॥
बृंहणं लंघनं नालमतिमेदोग्निवातजित्

यस्मात् स्थूलस्य भेषजं बृंहणं नालं न समर्थं न च लंघनं समर्थम् । यस्मात्स्थूलस्य भेषजमतिमेदोग्निवातजित् । यन्मेदःक्षपणमग्निनाशकृद्वातन्त्र्च । स्थूलस्य हि बृंहणेन मेदोग्निरामुपचीयते लंघनेन मेदःक्षपणं भवति किंत्वग्निपवनावस्योपचीयेते । तस्माद्बृंहणं मांसक्षीरादिमद्य लंघनं कोद्रवश्यामाकादि तत्पूर्वस्माद्धेतोः स्थूलस्य न भेषजम् ।

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन विनश्यति ॥ ३२ ॥
कृशिमा स्थविमात्यंतविपरीतनिषेवणैः ।

यतो यस्मात्कृशिमा मधुरस्निग्धतृप्तिभिः सौख्येनानायासेन नश्यति शाम्यति तस्मात्कार्श्यं स्थौल्याद्वरम् । यतश्च स्थविमा स्थूलत्वमत्यंतविपरीतनिषेवणैः शाम्यति । अत्यंतविपरीतानां निषवेणान्यत्यंतविपरीतनिषेवणानि तैस्तिक्तकटुकषायप्रायैरन्नपानौषधसेवनैः शाम्यतीत्यर्थः । स्थूलकृशयोश्च यदि बृंहणसाध्यस्तुल्यो व्याधिः स्यात्ततः स्थूलस्योपक्रमविरोधात्तथा सुखेन न शाम्यति । यथा कृशस्य लंघनसाध्यो विसूचिकादिर्यदि चैतयोः स्यात् सोपि कृशस्य सुखेनोपशाम्यति । स्थूलस्य विरुद्धोपक्रमत्वाद्दुःखेन शाम्यति । तथा ह्यत्र प्रधानोपक्रमः स्वेदः स च तावन्न घटते । न स्वे-

दयेदतिस्थूलमिति निषेधात्। अथैनं लंघयति तदा।स्रोतःसु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठे विशेषतः। चरन् प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृषौस्तस्ततोधिकम्।,स्थूलं कोठरवद्धृद्धौ दहतोऽप्यनिलो च तौ इत्यादिना यावद्वातसखेन वनवन्हिना वनस्येवास्य महती व्यापदुत्पद्यते । अथ बृंहणोपक्रमः क्रियते तदा आमदोषो वर्धेत । कृशस्य त्वविरुद्धोपक्रमत्वाद्विसूचिकादिः सुखेनोपक्रम्यस्तस्मात्कार्श्यमेव स्थौल्याद्वरम्।क्रशिमेति कृशशब्दात् पृथ्वादिपाठादिमनिच्।रऋतोहलादेरिति रेफादेशः।स्थविमेति दृढादेराकृतिगणत्वादिमनिजिति केचित्। तस्मिंश्च सति स्थूलदूरेति यणादिपरस्य लोपः। ऋकारस्य च गुणः।

अथ कृशे कीदृशं भेषजमित्याह ।

योजयेद्बृंहणं तत्र सर्वं पानान्नभेषजम् ॥ ३३ ॥

तत्र कृशे बृंहणं सर्वं पानाद्यौषधं योज्यम् ।

अचिंतया हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च ।
स्वप्नप्रसंगाच्च कृशो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥

अचिंतया चेतसः शोककार्याद्यनाकुलत्वेन तथा हर्षणेन चित्तस्य तुष्ट्या तथा संतर्पणेनाहारविशेषादिना बृंहणेन तथा स्वप्नप्रसंगादतिनिद्रासेवनेन कृशः पुष्यति सर्वोपचितधातुः संपद्यते । क इव । वराहः शूकरो यथा ।अन्येभ्यश्च पुष्टिहेतुभ्यः कृशविषये स्वप्नएव प्रधानइति च दर्शयितुं वराहो दृष्टांतत्वेनोपन्यस्तो ग्रंथकृता । तथाहि । वराहस्य स्वप्नमंतरेण न कश्चित्तथाविधोभ्यवहारादिरुपलभ्यते । यथासौ पुष्टो ऽतिमेदुरो दृश्यते ।अतिस्थूलातिकृशयोश्च मुनिना लक्षणमभ्यधायि ।मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः । अयथोपचयोत्साहो नरोतिस्थूल उच्यते । तथा । शुष्कस्फिगुदरग्रीवोधमनीजालसंततः । त्वगस्थिशेषोतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मत इति ।

नहि मांससमं किंचिदन्यद्देहबृहत्त्वकृत् ।
मांसादमांसं मांसेन संभृतत्वाद्विशेषतः ॥ ३५ ॥

मांसेन सममपरं देहबृहत्त्वकरं नच विद्यते।सर्वबृंहणत्वकरेभ्यो मांसम

तिबृंहणमित्यर्थः। विशेषेण मांसादमांसं देहस्य बृंहणत्वकृत्। कुत इत्याह। मांसेन संभृतत्वात् पुष्टत्वात्।

एवं विस्तरेण स्थूलकृशयोरुपक्रममुक्त्वा समासेनाह।

गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे।

यद्गुरु तथा अपतर्पणं तत्समासेन स्थूलाय हितं माक्षिकशालूकादि। एतद्धि रौक्ष्यान्मेदः क्षपयति। गौरवाच्च शीघ्रं जरां न गच्छति। यदतो विपरीतं लघु संतर्पणं च तदतिकृशाय हितं शालिषष्टिकैणेयमांसलावककपिंजलाविकम्। अतिकृशस्य ह्यग्निरपि कृशो भवति। तस्माद्यदि तस्य गुर्वन्नपानौषधमुपयुज्यते ततोग्निसादोस्य जायते। अथास्य लघु बृंहणमुपयुज्यते तद्भूयः कार्श्यमेवास्यापद्यते। तस्माल्लघु संतर्पणं च यत्तत्कृशाय हितम्। गुरुचेत्यत्र चशब्दाल्लघु च यदपतर्पणं श्यामाककोरदूषादिकं तथान्यदपि यन्न गुरु नच लघु मेदोघ्नं जागरव्यवायव्यायामचिंतादिकं तच्च स्थूले हितं गमयति।

यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम्॥ ३६॥

उभयोः स्थूलकृशयोर्यवगोधूमं हितम्। किंभूतं यवगोधूममित्याह। तद्योग्येत्यादि। तयोः स्थूलकृशयोर्योग्या उचिता आहिता कृता कल्पना संयोगसंस्कारादिना उपयोगोपायो वा यस्मिन् यवे गोधूमे तदेवं यवाः स्थूले हिता गोधूमाः कृशे इत्यर्थः। हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येत्यस्य प्रायिकत्वात् स्थूले हितमित्यत्र न चतुर्थी। अन्येपि ह्येवं प्रयोगा दृश्यंते। यथा रुद्रटस्य। सामांजाधीमतां हितमिति। तथास्यैव। विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता। व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनामिति।

ननु चातीसारज्वरगुल्मादीनामनेकरूपत्वादनंता एवोपक्रमाः प्राप्तास्तत्कथमुक्तमुपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्द्विधैवोपक्रमोमत इत्याह।

दोषगत्यातिरिच्यंते ग्राहिभेद्यादिभेदतः।
उपक्रमा न ते द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव॥ ३७॥

दोषाणां पृथग्रूपाणां संसर्गसन्निपाततरतमभेदेनानंत्यं यातानां या गतिस्तथा तेषामेव स्थानवृद्धिक्षयलक्षणा या गतिस्तिर्यगूर्ध्वाधोलक्षणा या

गतिस्तथा शाखाकोष्ठास्थिसंधिलक्षणा च या गतिस्तया अतिरिच्यंते बहवो भवंत्युपक्रमाः।कथमित्याह । ग्राहिभेद्यादिभेदतः । ग्राही च भेदी च ग्राहिभेदिनौ तावादी येषां रोगानुरोधान्नानाविधानामुपक्रमाणां ते ग्राहिभेद्यादयस्तेषां भेदो विशेषो ग्राहिभेद्यादिभेदस्तस्मात् । यद्यप्यतिरिच्यंते अनंताः संपद्यंते तथापि द्वित्वात्संतर्पणापतर्पणरूपान्न तेतिरिच्यंते । संतर्पणरूपत्वमपतर्पणरूपत्वं वा वर्जयित्वा न तेषामुपक्रमाणां रूपांतरं संभवतीत्यर्थः । कथमिव नातिरिच्यंते इत्याह। भिन्ना अपि गदा इव । यथा वातादिदोषवशान्नानाविधा अपि ज्वरादयो बृंहणलंघनसाध्यत्वं सामत्वं निरामत्वं वा नातिवर्तंते तथोपक्रमा अपीति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ॥

पंचदशोध्यायः

द्विविधोपक्रमणीयाध्यायादनंतरं शोधनादिगणसंग्रहाध्यायारंभः । यतो दोषोपक्रमणीये द्विविधोपक्रमणीये च नानाविधा उपक्रमा अभिहितास्ते च मदनमधुकादिभेषजाश्रया अतस्तानि शोधनान्युपयोगीनि सर्वोपक्रमाधिकाराणि संजिघृक्षुरध्यायमिममारेभे ।

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शोधनं शोधनरूपो द्रव्यगण आदिर्येषां तएवम् । आदिशब्देन वातहरादिगणपरिग्रहः । तेषां संग्रहो यस्मिन्नध्याये स शोधनादिगणसंग्रहस्तं शोधनादिगणसंग्रहसंज्ञमध्यायं व्याख्यास्यामः। गणः समूहः।विक्षिप्तानां पदार्थानामेकत्र राशीकरणं संग्रहः । तत्र शोधनगणस्य सर्वदोषविजयत्वेन प्राधान्यात्पूर्वमुपन्यासः ।

शोधनं च चतुर्विधम् । वमनविरेचनस्थापनशिरोविरेचनद्रव्यभेदेन । तत्रापि वमनस्यौषधगणं तावत्पूर्वं वक्ति ।

मदनमधुकलंबानिंबबिंबीविशाला
त्रपुसकुटजमूर्वादेवदालीकृमिघ्नम् ।
विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करंजः ।
कणलवणवचैलासर्षपाश्छर्दनानि ॥ १ ॥

मदनं राव: । मधुकं मधुयष्टिका । लंबा तुंबी दीर्घतिक्तालाबुसंज्ञा । निंबः पिचुमंदः । बींबी गोल्हा ओष्ठोपमफलसंज्ञा । विशाला इंद्रवारुणी । त्रपुसं तिक्तत्रपुसं वेद्यम् । तस्य वमने योग्यत्वात् । कुटजं वत्सकम् । मूर्वा पीलुपर्णी । देवदाली घरंघरा । कृमिघ्नं विडंगम् । विदुलो जलवेतसः । दहनश्चित्रकः । चित्रा मूषिकपर्णी । कोशवत्यौ घंटालिकैका धामार्गवो द्वितीया राजकोशातकी । करंजो नक्तमालम् । कणः पिप्पली । लवणं सैंधवम् । वचा गोलोमी । एला त्रुटिः । सर्षपो रक्षोघ्नः । एतानि मदनादीनि छर्दनानि छर्दिकुर्वन्ति छर्दिकराणि। अत्र मदनविशालात्रपुसकुटजविडंगैलासर्षपाणां फलानि वमनकृंति । मधुकविदलचित्रकदंतीबचानां तु मूलानि । रोध्रसुवर्णक्षीरीकंपिल्लानां त्वचो वम्याः । शेषाणां फलपत्रपुष्पाणीति । वसुमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मयौ यः ।

निकुंभकुंभत्रिफलागवाक्षीस्नुक्शंखिनीनीलिनितिल्वकानि ।
शम्याककंपिल्लकहेमदुग्धादुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ २ ॥

निकुंभो दंती । कुंभस्त्रिवृतम् । त्रिफला वरा । गवाक्षो विशाला द्वितीयेंद्रवारुणी । स्नुग्गुडा । शंखिनी यवतिक्ता । नीलिनी नीलपुष्पा भारवाहीसंज्ञा । तिल्वको रोध्रः । शम्याकः कर्णिकारः । कंपिल्लको रंजनकः । हेमदुग्धा कनकक्षीरी । दुग्धं क्षीरम् । मूत्रं प्रसिद्धम् । निकुंभादीन्येतानि विरेचनानि । उपजातिर्वृत्तम् ।

मदनकुटजकुष्ठदेवदालीमधुकवचादशमूलदारुरास्ना ।
यवमिसिकृतवेधनं कुलत्थो मधुलवणं त्रिवृता निरूहणानि ॥ ३ ॥

मदनं मदनफलम् । कुटजं वत्सत्वक् । कुष्ठं गदनाम । दारु देवदारु । रास्ना युक्तरसा । मिसिः शतपुष्पा । कृतवेधनं धामार्गवः । निरू-

हणानि निरूहणसाधनानि । भवति जगति नौ ततः परौ यौ नजसहितैर्जरगैश्च पुष्पिताग्रा ।

वेल्लापामार्गव्योषदार्वीसुरालाबीजंशैरीषं बार्हतं शैग्रवं च ।
सारो माधूकः सैंधवं तार्क्ष्यशैलं त्रुट्यौ पृथ्वीकाशोधयंत्युत्तमांगम्॥४॥

वेल्लो विडंगः। अपामार्गः प्रत्यक्पुष्पी ।व्योषं त्रिकटुकम्। दार्वी पीतद्रुः । सुराला श्रेष्ठसर्जरसः। शिरीषबीजं शैरीषम् । बृहत्या बीजं बार्हतम्। शिग्रुबीजं शैग्रवम् । सारो माधूको मधुपुष्पसारः । सैंधवं सिंधूत्थम्। तार्क्ष्यशैलं शुष्करसांजनम् । त्रुट्यौ सूक्ष्मैला स्थूलैला च । पृथ्वीका हिंगुपत्री । एतान्युत्तमांगं शोधयंति । मूर्धविरेचनानीत्यर्थः । मौ यौ पंचाश्वैर्वैश्वदेवीति नाम्ना ।

भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाद्वयम् ।
वायुं वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नाशयेत् ॥ ५ ॥

भद्रदारु द्रुकिलिमम् । नतं तगरम् । कुष्ठं गदः। दशमूलं द्विपंचमूलम् । बलाद्वयं बलातिबला च । एतानि भद्रदार्वादीनि तथा वक्ष्यमाणो वीरतरादिर्विदार्यादिश्च वायुं नाशयति ।

दूर्वानंतानिंबवासात्मगुप्ता गुंद्राऽभीरुः शीतपाकी प्रियंगुः ।
न्यग्रोधादिः पद्मकादिः स्थिरे द्वे पद्मं वन्यं सारिवादिश्च पित्तम्॥६॥

दूर्वा शाद्वलम् । अनंता यवासः । निंबः प्रसिद्धः । वासा आटरूषकः । आत्मगुप्ता कपिकच्छूः । गुंद्रा पदएरकः । अभीरुः शतावरी । शीतपाकी शिखंडिका काकणंतिकाभेदः । प्रियंगुः श्यामा । एष दूर्वादिगणस्तथा वक्ष्यमाणो न्यग्रोधादिस्तथा पद्मकादिर्गणस्तथा शालिपर्णीपृष्ठिपर्ण्यौ । तथा पद्मं जलजं वन्यं कुटंनटं सारिवादिश्च गणः । एते पित्तं नाशयंति । म्तौ तो गौ चेच्छाशालिनी वेदलोकैः ।

आरग्वधादिरर्कादिर्मुष्ककाद्योसनादिकः ।
सुरसादिः समुस्तादिर्वत्सकादिर्बलासजित् ॥ ७ ॥

आरग्वधाद्यादयो गणाः सप्तैते बलासं श्लेष्माणं जयंति ।

जीवंती काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौं च ।
ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥८॥

जीवंत्यादिर्गणो जीवनीयसंज्ञः। उदाहरणमात्रं चेदम्। धीमता स्वादुशीतस्निग्धादीन् जीवंत्यादिषु साधारणगुणानालोक्य क्षीरेक्षुद्राक्षाक्षोडविदार्यादिषु तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुं युक्तमिति । जीवंती जीववर्धना। काकोल्यौ द्वे एका काकोली कवडीसंज्ञा। अन्या क्षीरकाकोली पयस्विनीसंज्ञा। द्वे मेदे एका मेदा मणिच्छिद्रासंज्ञा। अन्या महामेदा वृक्षसहासंज्ञा। मुद्गपर्ण्यादीनां प्रागुक्तानि नामानि। ग्रंथांतरादिगुरुभिः सोदधिलैः सप्तभिर्गणैर्गुरुणा । आर्यार्द्धं नात्रायुजि जः षष्ठोयं नलघुको वा ।

विदारिपंचांगुलवृश्चिकालीवृश्चीवदेवाह्वयशूर्प्पपर्ण्यः ।
कंडूकरीजीवनह्रस्वसंज्ञे द्वे पंचके गोपसुता त्रिपादी॥९॥
विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्तहा ।
शोषगुल्मांगमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ १० ॥

विदारी वृष्यकंदा।पंचांगुल एरंडः। वृश्चिकाली उष्ट्रधूमको मेषशृंगी । वृश्चीवः क्षुद्रवर्षाभूः।देवाह्वयः सुरदारुः।देवाह्वयेतिपाठे एका सहदेवा द्वितीया विश्वदेवा चेति देवाह्वयम् । शूर्पपर्णी मुद्गपर्णी तथा माषपर्णी च । कंडूकरी कपिकच्छूः। जीवनेत्यादि।अभीरुवीराजीवंतीजीवकर्षभकैः स्मृतम् । जीवनाख्यमिति जीवनसंज्ञं पंचमूलम्।बृहती कंटकारिका शालिपर्णी पृश्निपर्णी गोक्षुरकमिति ह्रस्वसंज्ञं पंचमूलम् । गोपसुता सारिवा । त्रिपादी हंसपादी कीटमारिकाख्या ।उपजातिर्वृत्तम् । एषविदार्यादिगणो बृंहणो वातपित्तघ्नः शोषादिहरश्च ।

सारिवोशीरकाश्मर्यमधूकशिशिरद्वयम् ।
यष्टी परूषकं हंति दाहपित्तास्रतृड्ज्वरान् ॥ ११ ॥

सारिवा उष्णवल्ली । उशीरं वीरतरुः। काश्मर्यः सर्वतोभद्रा। मधूको गुडपुष्पकः । शिशिरद्वयमेकं सितं चंदनं मलयजसंज्ञमन्यद्रक्तचंदनसंज्ञम् । यष्टी क्लीतकसंज्ञा । परूषकं मृदुफलम् । सारिवादिरयं दाहादीन् हंति ।

पद्मकपुंड्रौवृद्धितुगर्ध्यः शृंग्यमृतादशजीवनसंज्ञाः ।
स्तन्यकराघ्नंतीरणपित्तं प्रीणनजीवनबृंहणवृष्याः ॥ १२ ॥

पद्मकं हेमपद्मम्। पुंड्रः प्रपौंडरीकम्। वृद्धिः श्रावणी। तुगा तुगाक्षीरी। ऋद्धिर्महाश्रावणी। शृंगी कुळीरशृंगी। अमृता छिन्नरुहा । दशजीवनसंज्ञा जीवंत्यादिगणोक्ताः । एते पद्मकादयः स्तन्यहेतवः । तथा वातपित्तं घ्नंति । तथा प्रीणनादियुक्ताः । अष्टाभ्यो भाद्रौयोज्यावुपचिन्ना ।

परूषकं वरा द्राक्षा कट्फलं कतकाफलम् ।
राजाह्वं दाडिमं शाकं तृण्मूत्रामयवातजित् ॥ १३ ॥

परूषको मृदुफलो बंधनच्छदः। वरा श्रेष्ठा। द्राक्षा मधुफला । कट्फलं रोहिणी सोमवल्कः । कतकफलं वारिप्रसादनम् । राजाह्वं कर्णिकारम् । दाडिमं शुकेष्टम् । शाकं खरच्छदं वृक्षविशेषः । परूषकादिरेष तृडामयादिजित् ।

अंजनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसांजनम् ।
सैलामधुकनागाह्वं विषांतर्दाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

अंजनं द्विधा । एकं स्रोतोंजनं यामुनसंज्ञमपरं सौवीरांजनं नेत्रभूषणाख्यम्। फलिनी प्रियंगुः। मांसी कृष्णजटा। पद्मं पुष्करम्। उत्पलं शशिप्रियम्। रसांजनं ताक्ष्यशैलम् । एला बहुला प्रसिद्धा। मधुकं मधुयष्टी। नागाह्वं नागकेसरम् । एषोंजनादिर्विषादिजित् ।

पटोलकटुरोहिणी चंदनं मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम् ।
निहंति कफपित्तकुष्ठज्वरान् विषं वमिमरोचकं कामलाम् ॥ १५ ॥

पटोलं पांडुफलम्। कटुरोहिणी कटुका। चंदनं गंधसारम् । मधुस्रवा मरुवी मुरंगी । गुडूची छिन्नरुहा। पाठा अंबष्ठा । एतैर्द्रव्यैर्युक्तमेतत् पटोलादिकं कफादीन् हंति। मात्रासमकं नवमोऽलंगतम् ।

गुडूचीपद्मकारिष्टधानका रक्तचंदनम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निकृत् ॥ १६ ॥

गुडूची छिन्नोद्भवा । पद्मको मरुद्भवः । अरिष्टो निंबः । धानका

धान्याकम्। रक्तचंदनं रक्तकाष्ठम्। एष गुडूच्यादिः पित्तादीन् हंति।

आरग्वधेंद्रयवपाटलिकाकतिक्ता निंबा मृतामधुरसास्रुववृक्षपाठाः।
भूनिंबसैर्यकपटोलकरंजयुग्मं सप्तच्छदाग्निसुषवीफलबाणघोंटाः॥१७॥
आरग्वधादिर्जयति च्छर्दिकुष्ठविषज्वरान्।
कफं कंडूं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः॥ १८॥

आरग्वधः शम्याकः। इंद्रयवाः कलिंगकाः। पाटलिर्वसंतदूती। काकतिक्ता शार्ङ्गेष्टा। निंबः पारिभद्रकः। अमृता गुडूची। मधुरसा मूर्वा। स्रुववृक्षो विकंकतः कंटकीवृक्षः कंटकारिकेति प्रसिद्धः। पाठा अंबष्ठा। भूनिंबः कैरातः। सैर्यकः सहचरः। पटोलं कर्कशच्छदम्। करंजयुग्ममेकः पूतिककरंजश्चिरिबिल्वाख्योऽपरोनक्तमालाख्यः। सप्तच्छदः अयुग्मच्छदः। अग्निश्चित्रकः। सुषवी कारवी पानीयवल्ली अजशृंगी। फलं मदनफलम्। बाणः सहचरः। घोंटा पूगविशेषः। वसंततिलका वृत्तम्। अयमारग्वधादिश्च्छर्द्यादीन्निहंति।

असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्या
खदिरकदरभंडीशिंशपामेषशृंग्यः।
त्रिहिमतलपलाशा जोंगकः शाकशालौ-
क्रमुकधवकलिंगच्छागकर्णाश्वकर्णाः॥ १९॥
असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन्।
पांडुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिबर्हणः॥ २०॥

असनः पीतशालाख्यः। तिनिशः स्यंदनसंज्ञः। भूर्जो बहुपुटाख्यः। श्वेतवाहोर्जुनः। प्रकीर्या पूतिकरंजः। खदिरो गायत्री। कदरः खदिराकृतिः श्वेतसारः। भंडी शिरीषः। शिंशपा मंडलपत्रिका। मेषशृंगी अजशृंगी। त्रिहिमं चंदनत्रयं मलयजरक्तचंदनदारुहरिद्राभेदेन। तलस्तालः। पलाशः किंशुकः। जोंगकोऽगुरुसंज्ञः। शाकं वरदारु। शालो रसनिर्यासाख्यः। धवः शकटाख्यः। क्रमुकं पूगम्। कलिंगं शक्रयवाः। छागकर्णो बस्तकर्णः। अश्वकर्णः कुशिकः। मालिनी वृत्तम्। अयमसनादिः श्वित्रादीन् विजयते शमयति। विजयत इति विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम्। तथा मेदोदोषं निबर्हति पराकरोति।

वरणसैर्यकयुग्मशतावरीदहनमोरटबिल्वविषाणिकाः ।
द्विबृहतीद्विकरंजजयाद्वयं बहलपल्लवदर्भरुजाकराः ॥ २१ ॥
वरणादिः कफं मेदो मंदाग्नित्वं नियच्छति ।
अधोवातं शिरःशूलं गुल्मं चांतःसविद्रधिम् ॥ २२ ॥

वरुणो रुमालः । सैर्यकयुग्मं सहचरद्वयमेको रक्तपुष्पः कुबरकाख्योऽन्यः पीतपुष्पः कुरंटकाख्यः । शतावरी वरा । दहनो वह्निः । मोरटो मूर्वा। बिल्वः पूतिवातः। विषाणिका अजशृंगी। द्विबृहत्यौ कंटकारिकामोटिकाख्ये।करंजयुग्मं प्रागुक्तम्। तर्कारी हरीतकी चेति जयाद्वयम्। बहलपल्लवः शोभांजनः। दर्भाः कुशाः। रुजाकरो हितालुः। द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ । वरणादिरयं कफादीन् हंति ।

ऊषकस्तुत्थकं हिंगु कासीसद्वयसैंधवम् ।
सशिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् ॥ २३ ॥

ऊषको वृष्यकः कल्लरइति प्रसिद्धः। तुत्थकं कार्पूरं किटिहापरसंज्ञम्। हिंगु रामठम्। कासीसद्वयमेकं पांशुधातुसंज्ञमपरं पुष्पकासीसाख्यम्। सैंधवं माणिमंथम्। शिलाजतु शिलाजम्। ऊषकादिरयं मूत्रकृच्छ्रादीनपहंति ।

वेल्लंतरारणिकबूकवृषाश्मभेद-
गोकंटकेत्कटसहाचरबाणकाशाः ।
वृक्षादनीनलकुशद्वयगुंठगुंद्रा-
भल्लूकमोरटकुरंटकरंभपार्थाः ॥ २४ ॥
वर्गो वीरतराद्योयं हंति वातकृतान् गदान् ।
अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ २५ ॥

वेल्लंतरो वीरतर उशीराख्यः । अरणिको ऽग्निमंथः । बूक ईश्वरमल्लिका। वृष आटरूषकः । अश्मभेदः पाषाणभेदः। गोकंटको गोक्षुरकः । इत्कटा सूक्ष्मपत्रिका दीर्घलोहितयष्टिका काष्ठविशेषः। सहाचरः सहचरः। बाणो नीलपुष्पसैर्यकः । काशः श्वेतचामरकः । वृक्षादनी कामवृक्षकः । नलो मृत्युपुष्पाख्यः। कुशद्वयं स्थूलसूक्ष्मभेदेन दर्भद्वयम्। गुंठो वृंततृणम्। कुंद्रगुंठकापरसंज्ञः । गुंद्रा पदएरकः । भल्लूकः श्योनाकः । मोरटः क्षीर-

मोरटः । कुरंटः सितिवारकः । करंभ उत्तमारणी । पार्था सुवर्चला । वसंततिलका वृत्तम् । एष वीरतरादिर्वर्गो गणो वातजान् रोगान् हंति तथा अश्मर्यादिहरः ।

रोध्रशाबरकरोध्रपलाशाजिंगिणीसरलकट्फलयुक्ताः ।
कुत्सितांबकदलीगतशोकाः सैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥ २६ ॥
एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ।
योनिदोषहरः स्तंभी वर्ण्यो विषविनाशनः ॥ २७ ॥

रोध्रस्तिल्वकः । शाबरकरोध्रोक्षिभेषजापरसंज्ञः । पलाशः शठी । जिंगिणी जिंजिणी कृष्णशाल्मली । सरलं देवदारु । कट्फलं कुमुदारोहिणी । युक्ता रास्ना। गिरिकर्णिकेत्यन्ये। कुत्सितांबः कदंबः। कदली रंभा। गतशोकः अशोकः। एलवालु ऐलेयम् । परिपेलवं कुटन्नटं गोपालदमनकाख्यम्। मोचा शल्लुकी। स्वागता वृत्तम्। अयं रोध्रादिको गणो मेदःकफापहो योनिदोषघ्नश्च । तथा स्तंभी दोषाणां शकृदादेश्च। तथा वर्णाय हितो विषघ्नश्च ।

अर्कालर्कौ नागदंती विशल्या-
भार्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या ।
प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या-
श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥ २८ ॥
अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ।
कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः ॥ २९ ॥

अर्कः सदापुष्पी । अलर्को मंदारकाख्यः श्वेतकुसुमः । नागदंती पर्वपुष्पिका । विशल्या लांगली । भार्गी फंजी । रास्ना रस्या । वृश्चिकाली उष्ट्रधूमकः। प्रकीर्या करंजकः।प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः। पीततैला काकादनी। उदकीर्या करंजकः । श्वेतायुग्ममेका किणिहिसंज्ञान्या महाश्वेता पालिंदीसंज्ञा। तापसानां वृक्ष इंगुदः। शालिनी वृत्तम् । एषोर्कादिर्वर्गः कफघ्नो ऽतिशयेन व्रणशोधनः ।

सुरसयुगफणिज्जं कालमालाविडंगं -
खरबुसवृषकर्णीकट्फलं कासमर्दः ।

क्षवकसरसिभार्गी कामुका काकमाची-
कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी ॥ ३० ॥
सुरसादिगणः श्लेष्ममेदःकृमिनिषूदनः ।
प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥ ३१ ॥

सुरसयुगं सुतुलसीद्वयं गौरकृष्णभेदेन । फणिज्जो मरीचकः । कालमाला कृष्णार्जकः कुबेरकभेदः । विडंगं वेल्लम् ।खरबुसो मरुबकः । वृषकर्णी मूषिककर्णी । कट्फलं सोमवल्कम्। कासमर्दः कासघ्नः। क्षवकः क्षुद्विबोधनः । सरसी तुंबरपत्रिका । भार्गी अंगारवल्ली । कामुका रक्तमंजरी । अतिमुक्तक इत्यन्ये । काकमाची गुडफला । कुलहलो भूकुंबकः अलंबुसाख्यः । विषमुष्टिः कर्कोटी । महानिंबक इत्येके ।भूस्तृणं गुह्यबीजमतिच्छत्राख्यम् । भूतकेशी मांसीपुत्रजारा । मालिनी वृत्तम् ।सुरसादिरयं गणः श्लेष्मादिघ्नः प्रतिश्यायादिहरो व्रणशुद्धिकृत्।

मुष्ककस्नुग्वराद्वीपिपलाशधवशिंशपाः ।
गुल्ममेहाश्मरीपांडुमेदोर्शःकफशुक्रजित् ॥ ३२ ॥

मुष्कको मोक्षकः । स्नुक् गुडा उग्रकांडः । वरादीनां प्रोक्तानि नामानि । मुष्ककादिरेष गुल्मादिजित् ।

वत्सकमूर्वाभार्गीकटुकामरिचं घुणप्रिया च गंडीरम् ।
एलापाठाजाजीकट्फंगफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥ ३३ ॥
जीरकहिंगुविडंगं पशुगंधा पंचकोलकं हंति ।
चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाम्नः ॥ ३४ ॥

वत्सको वनतिक्तकः । मूर्वा मधुरसा । मरीचमूषणम् । घुणप्रिया अतिविषा । गंडीरः स्नुही। एला वेला। पाठा प्राचीना । अजाजी जीरकः। कट्फंगफलं अरलुकफलम्।केचित्तु कट्वंगं टुंटुकं फलं राठमित्याहुः।अजमोदो दीप्यकः । सिद्धार्थो गौरसर्षपः । वचादीनामुक्तानि नामानि । गैर्वैताष्टपदननभागार्यापूर्वसदृशशकलद्वितया । आर्यैरार्यागीतिर्गीतासंगीतगीतविधौ । पशुगंधा अजगंधा मकरंतराख्या । पंचकोलकं प्रागुक्तम् । वत्सकादयश्चलादीन् घ्नंति । आर्या ।

वचाजलददेवाह्वनागरातिविषाभयाः ।
हरिद्राद्वययष्ट्याह्वकलशीकुटजोद्भवाः ॥ ३५ ॥
वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ।
मेदःकफाढ्यपवनस्तन्यदोषनिबर्हणौ ॥ ३६ ॥

वचा गोलोमी । जलदोंबुधरः । देवाह्वं किलिमम् । नागरं विश्वम् । अतिविषा भंगुरा। अभया ऽमृता।हरिद्राद्वयं पिंडा एका पचंपचा दार्वीसंज्ञान्या । यष्ट्याह्वं क्लीतिका । कलशी पृश्निपर्णी । कुटजोद्भवा इंद्रयवा। एतौ वचादिहरिद्रादिगणावामातीसारघ्नौ मेदःकफादिहरौ च ।

प्रियंगुपुष्पांजनयुग्मपद्मापद्माद्रजोयोजनवल्ल्यनंता ।
मानद्रुमो मोचरसः समंगा पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥ ३७ ॥
अंबष्ठा मधुकं नमस्करीनंदीवृक्षपलाशकच्छुराः ।
रोध्रं धातकिबिल्वपेशिकेकट्वंगः कमलोद्भवं रजः ॥ ३८ ॥
गणौ प्रियंग्वंबष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ।
संधानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ ३९ ॥

प्रियंगुः श्यामा। पुष्पांजनं रीतिपुष्पम्। युग्मेत्यत्रानुवृत्तिकृतेन संबंधेनांजनमिति संबध्यते । तेनांजनयुग्मं स्रोतोंजनमेकमन्यत्सौवीरमित्यर्थोऽवतिष्ठते । पद्मा पद्मचारिणी । पद्मात् कमलाद्रजः केसरम् । योजनवल्ली मंजिष्ठा । अनंता यवासकः । मानद्रुमः शाल्मली । मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः । समंगा नमस्कारी रक्तमूलाख्या । पुन्नागस्तुंगो रक्तकेसराख्यः । शीतं चंदनम् । मदनीयहेतुर्धातुकी । उपजातिर्वृत्तम्। अंबष्ठा मयूरशिखाख्या । मधुकं मधुयष्टिका । नमस्करी समंगा । नंदीवृक्षः प्ररोही । पलाशः प्रसिद्धः । कच्छुरा फणिहारी धन्वयवासकाख्यः । बिल्वपेशिका बिल्वमज्जा । कट्वंगः स्योनाकः।कमलोद्भवं रजः पद्मरेणुः । एतौ प्रियंग्वंबष्ठादिगणौ पक्वातीसारनाशनौ संधानीयौ हितौ पित्ते व्रणरोपणौ च । अष्टाभ्योथेगुरावुपचित्रा ।

मुस्तावचाग्निद्विनिशाद्वितिक्ताभल्लातपाठात्रिफलाविषाख्याः ।
कुष्ठं त्रुटी हैमवती च योनिस्तन्यामयघ्ना मलपाचनाश्च ॥ ४० ॥

मुस्ता गांगेयी। तिक्ताद्वयमेका कटुकाऽन्या काकतिक्ता। विषाख्या शुक्लकंदा। हैमवती श्वेतवचा। एते योन्यामयघ्नाः स्तन्यामयघ्ना मलपाचनाश्च। तौ ज्गौ गुरुश्चेद्रवतींद्रवज्रा।

न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मंजंबूद्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः।
प्लक्षाम्रवंजुलपियालपलाशनंदीकोलीकदंबविरलामधुकं मधूकम्॥४१

न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधनः।
मेदःपित्तास्रतृट्दाहयोनिरोगनिबर्हणः॥ ४२॥

न्यग्रोधो वटवृक्षः। पिप्पलोऽश्वत्थः। सदाफल उदुंबरः। जंबूद्वयमेका राजजंबूर्बृहत्फलान्या ह्रस्वफला काकजंबूः। अर्जुनः पार्थः। कपीतनः कपिचूडो वानीराख्यः। सोमवल्कः सितसारः। खदिरः प्लक्षः शृंगीप्लक्षकाख्यः। आम्रश्चूतः। वंजुलो वेतसः। पियालो द्राक्षारसप्रियः खरस्कंधाख्यः। नंदी जयवृक्षः। कोली बदरी। विरला तिंदुकी। मधुकं यष्टिः। मधूकं मधूकपुष्पम्। न्यग्रोधादिरयं संग्रहणादिगुणयुक्तः। वसंततिलकम्।

एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकम्
स्पृक्काचोरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीरसाः
शुक्तिर्व्याघ्रनखोमराह्वमगुरुः श्रीवासकं कुंकुमम्
चंडागुग्गुलुदेवधूपखपुराः पुन्नागनागाह्वयम्॥ ४३॥
एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति।
वर्णप्रसादनः कंडूपिटिकाकोठनाशनः॥ ४४॥

एलायुग्मं सूक्ष्मैला स्थूलैला च। तुरुष्कः कृत्रिमो निर्यासविशेषः। कुष्ठं गदः। फलिनी गंधप्रियंगुः। मांसी नलदम्। जलं ह्रीबेरं। ध्यामकं दवदग्धकम्। स्पृक्का देवी। चोरको ग्रंथिपर्णी। चोचं त्वक्। पत्रं गंधपत्रम्। तगरं चक्रम्। स्थौणेयं तैलपीतकम्। जातीरसो बोलः। शुक्तिर्नखः। व्याघ्रनखः समुद्रजः। अमराह्वं देवदारुः। अगुरुः प्रसिद्धः। श्रीवासश्चंडा श्रीवेष्टकाख्यः। कुंकुमं बाह्लीकम्। चंडा कोपना। गुग्गुलुः पुरः। देवधूपः सर्जरसः। खपुरः कंदुरुकः। पुन्नागो रक्तकेसरः। नागाह्वयं नागकेसरम्। एलादिरयं वातादीन् हंति। तथा

वर्णप्रसन्नत्वकृत् कंड्वादिहृच्च । म्सौज्सौतौगुरुकंचमूर्यतुरगैः शार्दूलविक्रीडितम् ।

श्यामा दंती द्रवंतीक्रमुककुटरणी शंखिनी चर्मसाह्वा
स्वर्णक्षीरी गवाक्षी शिखरिरजनकच्छिन्नरोहाकरंजाः
बस्तांत्रीव्याधिघातो बहलबहुरसस्तीक्ष्णवृक्षात् फलानि
श्यामाद्यो हंति गुल्मं विषमरुचिकफौ हृद्रुजं मूत्रकृच्छ्रम् ॥४५॥

श्यामा मालविका त्रिवृत् मसूरविदलाख्या । दंती मुकूलकश्चित्राख्यः । द्रवंती उंदुरकर्णिका । क्रमुकः पट्टिकारोध्रः । कुटरणी शुक्ला त्रिवृत् । शंखिनी यवतिक्ता । चर्मसाह्वा सातला । ब्राह्मीत्यन्ये । स्वर्णक्षीरी कंकुष्ठम् । गवाक्षी गवादनी स्थाणुकर्णीसंज्ञा । इंद्रवारुणी त्यन्ये । शिखरी अपामार्गः । रजनकः कंपिल्लकः । छिन्नरोहा अमृतवल्ली । करंजः कैडर्यः । बस्तांत्री वृषगंधा । व्याधिघातः कृतमालः । बहलबहुरस इक्षुः । तीक्ष्णवृक्षात् पीलोः फलानि । श्यामादिरेष गुल्मादीन् हंति । म्रौ भ्नौ याश्च त्रयः स्युः स्वरमुनितुरगैः स्रग्धरा स्याद्विरामैः ।

त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ।
युंज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकम् ॥ ४६ ॥

इति प्रकारे । त्रयस्त्रिंशदिति वर्गाः कथिताः । अत्र संख्योपादानमेषां प्राधान्यख्यापनार्थम् । अन्येप्येवं प्रकाराः संत्येते तु प्रधाना इत्यर्थः । सुखग्रहणार्थं वा संख्यावचनं कृतम् । एतेषु त्रयस्त्रिंशत्सु वर्गेषु अलाभतः अलाभे सति तद्विधं रसवीर्यविपाकैस्तुल्यं द्रव्यमन्यदनुक्तमपि युंज्यात् । नचैतावदत्र विधेयमित्याह । जह्यादयौगिकम् । न केवलमेषु वर्गेषु तद्द्रव्यालाभे यथालाभमन्यत्तद्विधं द्रव्यं युंज्याद्यावदयौगिकं यत्तु द्रव्यं तच्च त्यजेत् । दोषरोगातुराद्यपेक्षया पुरुषस्यास्मिन् काले वयसि वा यो गणः समस्ततत्साध्यामयशमनाय च वारयितुं युक्तः । एकस्य द्रव्यस्यालाभे द्वयोर्बहूनां वा तत्प्रकारमेकमपरं द्रव्यं द्वे वा बहूनि वा द्रव्याणि संयोज्य प्रयोज्यः । एवं न समस्तद्रव्यापेक्षा कार्येति । यथा च सुश्रुतः । समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिन्नान् प्रयोजयेत् । पृथङ्मिश्रान् समस्तांश्च गणान् वा व्यस्तसंहतानिति । त्रयस्त्रिंशदिति

त्रेस्रयश्चेति त्रयसादेशः। यौगिकमिति योगाय प्रभवतीत्यर्थे योगाच्च चेति ठञ्।

एते वर्गा दोषदूष्याद्यपेक्ष्यकल्कक्वाथस्नेहलेहादियुक्ताः।
पाने नस्ये ऽन्वासनेंतर्बहिर्वा लेपाभ्यंगैर्घ्नंति रोगान् सुकृच्छ्रान्॥१४

एते पूर्वोक्ता वर्गा दोषदूष्यवयोबलादीनपेक्ष्यकल्कादियुक्ताः सुकृच्छ्रान् रोगानामयान् घ्नंति। युक्ता इत्यत्रांतर्भावितण्यर्थो युजिः। ततः कल्कादिषु वैद्येन योजिता इत्यर्थोवतिष्ठते। आदिशब्देन फांटशीतकषायादिपरिग्रहः। कथमेते घ्नंतीति प्रकारं युक्त्याह। पाने इत्यादि। पानाद्युपयोगे सति। लेपाभ्यंगैरिति बहुवचनेन लेपाभ्यंगस्नानादिभिश्चेति योज्यम्। मालिनी वृत्तम्।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स०पंचदशोध्यायः॥ १५॥

षोडशोध्यायः

शोधनादिगणसंग्रहाध्यायादनंतरं स्नेहाध्यायारंभः। यतः शोधनं स्नेहस्वेदावंतरेण न संभवति। वक्ष्यति हि। स्नेहस्वेदावनभ्यस्येत्यादि। तस्मात्स्नेहस्वेदाध्याययोरारंभो युक्त इत्याह।

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।

स्नेहस्य सर्पिरादेर्विधिः स्नेहविधिस्तं व्याख्यास्यामः।शेषं पूर्ववद्योज्यम्।

गुरुशीतसरस्निग्धमंदसूक्ष्ममृदुद्रवम्।
औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणम्॥ १॥

गुर्वादिगुणयुक्तं यद्द्रव्यं तत् स्नेहनं भवति। विपरीतमतो यल्लघूष्णस्थिररूक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसांद्रगुणोपेतं तद्विरूक्षणम्। प्रायोग्रहणं विरूक्षणे स्नेहने च योज्यम्। तथा च लघ्वपि सार्षपं तैलं छागं च दुग्धं तथा विष्किरप्रतुदमृगाख्यं वर्गत्रयं स्नेहनं भवति। तथोष्णमपि मत्स्यमहिषमांसं स्नेहनं भवति। एवं रूक्षणेपि वेद्यम्। तथाच यवो गुरुशी-

तसरादिगुणयुक्तोपि विरूक्षणस्तथा राजमाषोपि। स्नेहने प्रकृतेपि विरूक्षणोपन्यासोन्वयव्यतिरेकेण सुतरां स्नेहस्य तारतम्यप्रतिपादनार्थः।

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम्।
तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्त्तनात्॥ २ ॥

स्नेहेषु क्षीरानूपामिषादिषु मध्ये सर्पिरादयश्चत्वारः स्नेहाः प्रकर्षेण वराः। आशु स्वकार्यकरणात्। तत्रापि च तेष्वपि चतुर्षु मध्ये सर्पिरुत्तमं संस्कारस्यानुवर्तनात्। ननु यदि संस्कारमनुरुध्यते सर्पिस्तदानीं मरिचचित्रकादिद्रव्यादिभिः संस्कृतस्य घृतस्य शैत्यादिगुणविपर्यासः प्राप्तः। न चेदं दृष्टम्। यदस्य शैत्यादयो गुणा विनश्यंत्यौष्ण्यादयश्चोत्पद्यंत इति। अत्रोच्यते। अनुशब्दोत्र सहार्थे। अनेकार्थत्वान्निपातानाम्। तेनायमर्थः। सर्पिषो गुणाः संस्कारगुणैः सह वर्तते नतु तैलादीनाम्। तैलवसामज्जानो हि संस्कारवशात् स्वगुणांस्त्यजंति। अत्र चोदाहरणं चंदनाद्यं तैलम्। अतो द्रव्यगुणांतरैरनभिभूतगुणत्वात्सर्पिष इतरेषां तैलादीनां द्रव्यैरभिभूतगुणत्वादुत्तमत्वम्। अतएवच वातपित्तज्वरादिषु विकारेषु घृतसाध्येषु भैषजं तैलं नेष्टमनिष्टसंपादनात्। तैलसाध्येषु तु विकारेषु तदुपशांत्यर्थं तथाविधद्रव्यसंस्कृतं घृतमपीष्टम् तद्धि न तथानिष्टहेतुः। तस्मात्सर्वस्नेहेभ्यः सर्पिरेवोत्तमम्। संस्कारस्यानुवर्तनादिति न्यायात् न्याय्यमेव। माधुर्यादिहेतोश्च।

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम्।

योयःपूर्वो यथापूर्वं यो य उत्तरो यथोत्तरमिति यथा सादृश्य इत्यव्ययीभावः। उत्तरमपेक्ष्य पूर्वःपूर्वं चापेक्ष्योत्तरः। तेन चतुर्णां स्नेहानां यथाविहितानां सर्पिरादीनां त्रय एव स्नेहा वसामज्जसर्पिःसंज्ञका यथा पूर्वत्वेन संबध्यंते नतु तैलाख्यः स्नेहस्तस्य पूर्वत्वाभावात्। नह्यन्योस्मात् कश्चिदुत्तरोस्ति यदपेक्षयैष पूर्वत्वमात्मन आसादयेत्तस्मान्नास्ति पूर्वत्वसंबंधस्तैलस्य। तथा चतुर्णां स्नेहानां त्रय एव स्नेहा मज्जावसातैलाख्या यथोत्तरत्वेनाभिसंबध्यंते न सर्पिःसंज्ञकः स्नेह उत्तरत्वाभावात्। नह्यन्यः कश्चिदस्य पूर्वो विद्यते यदपेक्षयैवोत्तरत्वमात्मनआसादयतीत्युक्तम्। तदेवं यथापूर्वं पित्तघ्नत्वं वसामज्जसर्पिषां सामान्येनोक्तम्। विशेषेणच वसा पित्तघ्नी मज्जा पित्तघ्नतरः सर्पिः पित्तघ्नतममित्यर्थः। इतरघ्ना इति। इतरौ वा-

तकफौ पित्तापेक्षया तौ घ्नंति पराकुर्वंतीतीतरघ्नाः । यथोत्तरं त्रयः स्नेहा मज्जवसातैलाख्या वातश्लेष्मघ्नाः। तेन मज्जा वातश्लेष्मघ्नो वसा वातश्लेष्मघ्नतरा तैलं वातश्लेष्मघ्नतममिति प्रकृतम्। अन्येत्वेवं व्याचक्षते । श्लेष्मणि स्नेहनिषेधादितरघ्ना इति सामान्योक्तावपि वातघ्नाइति गम्यते। अथवा द्रव्यांतरसंस्कृतसर्पिराद्यपेक्षया कफस्यापीतरशब्देन ग्रहणमिति ।

घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोपिच ॥ ३ ॥

घृताद्गुरुणः सकाशात्तैलं गुरु गुरुतरमित्यर्थः। वसा तुतैलाद्गुरुतरा ततोप्यतिशयेन मज्जा गुरुतमः ।

इदानीं यमकस्नेहस्त्रिवृतस्नेहो महास्नेह इति तत्र तत्रोच्यते न चते ज्ञायंतइत्याह ।

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतोमहान् ।

द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां यमको नाम्ना स्नेहः। यथा सर्पिर्वसाभ्यां सर्पिस्तैलाभ्यां सर्पिर्मज्जभ्यामित्यादि । एवं त्रिभिः स्नेहैस्त्रिवृतश्चतुर्भिर्महास्नेह उच्यत इति शेषः ।

संप्रति स्नेह्यान्निरूपयति ।

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिंतकाः ॥ ४ ॥
वृद्धबालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणास्रेरेतसः ।
वातार्त्तस्यंदतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ॥ ५ ॥
स्नेह्याः

स्वेद्यादयः स्नेह्याः स्नेहार्हाः । नह्यस्नेहितः स्वेद्य इत्यर्थः। एवं योपि शोध्यः सोपि पूर्वं स्नेह्यः । स्वेदार्हाः स्वेद्याः । अर्हार्थे कृत्यप्रत्ययोत्र ण्यः। एवं संशोध्याः शोधनार्हाः । मद्यासक्तस्त्रीसक्तव्यायामसक्ताश्च तथा येपि चिंतका स्तथा वृद्धा बाला अबला अल्पबलाइत्यर्थः । तथा कृशा रूक्षाः क्षीणरुधिराः क्षीणशुक्राश्च। वात्तार्ता वातपीडिताः । स्यंदादिषु प्रत्येकमिन् योज्यः । स्यंदोभिस्यंदस्तिमिरोक्षिरोगः। दारुणप्रतिबोधिनः कृच्छ्रोन्मीलिन इत्यर्थः । एते स्नेह्याः स्नेहार्हाः ।

नत्वतिमंदाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।
ऊरुस्तंभातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ ६ ॥

मूर्छाच्छर्द्यरुचिश्लेष्मतृष्णामद्यैश्च पीडिताः ।
अपप्रसूता युक्ते च नस्ये बस्तौ विरेचने ॥ ७ ॥

अतिमंदाग्न्यादयो न स्नेह्याः। अतिशब्दो यावद्दुर्बलेषु प्रत्येकं योज्यः। तेनातिदुर्बला न स्नेह्या इत्यर्थः। अतएवाल्पबलाः स्नेह्या नत्वतिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः। अतितीक्ष्णाग्नेः स्नेहनादत्यग्निवृद्धिः। अतिस्थूलस्य चाग्निमेदसोर्वृद्धिः। अतिदुर्बलस्य च जरणाशक्तेः स्नेहस्य व्यापत्। ऊरुस्तंभादिभिर्यावन्मद्येन च पीडिता न स्नेह्याः। अत्र शोधनप्रसंगे तु स्नेहनं विना नशोधनमिति यावत्। अपप्रसूता स्रुतगर्भा न स्नेह्येतिलिंगवचनविपरिणामः। प्रयुक्ते च नस्यादिकर्मणि सर्व एव न स्नेह्याः।

सांप्रतं चतुर्णां स्नेहानां मध्ये यो येभ्यो हितस्तं दर्शयन्नाह।

तत्र धीस्मृतिमेधाग्निकांक्षिणां शस्यते घृतम्

तत्र तेषु स्नेहेषु मध्ये धीस्मृत्याद्यभिलाषिणां घृतं शस्यते यावदग्निकांक्षिणाम्। अन्ये तु मेधादिकांक्षिणामिति पठंति। आदिशब्देन स्वरायुर्वर्णादिपरिग्रहः।

ग्रंथिनाडीकृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ॥ ८ ॥
तैलं लाघवदार्ढ्यार्थिक्रूरकोष्ठेषु देहिषु।

तैलं ग्रंथ्यादिरोगिषु शस्यते। लाघवदार्ढ्यार्थिषु क्रूरकोष्ठेषु प्राणिषु च शस्यते।

वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥ ९ ॥
रूक्षक्लेशक्षमात्यग्निवातावृतपथेषु च।
शेषौ

वातादीनां क्षीणधातुना प्रत्येकं संबंधः। वातक्षीणधातुषु एवमातपक्षीणधातुष्वित्यादि। शेषौ घृततैलाभ्यामुक्ताभ्यामन्यौ वसामज्जानौ शस्येते। तथा रूक्षेषु क्लेशसहेषु। अत्यग्निषु बलवदग्निष्विति द्रष्टव्यम्। अन्यथा अत्यग्निषु स्नेहनिषेधात्पूर्वापरविरोधः स्यात्। अथवा। अत्यग्निष्वपि वसामज्जानावनुजज्ञे। अपवादवाक्यत्वादस्येति व्याख्येयम्। वातेनावृताः पंथानश्छिद्राख्या येषां तेषु च शस्येते शेषौ।

वसायास्त्वन्यदपि विशेषांतरमाह ।

वसा तु संध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥ १० ॥
तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।

तुर्विशेषे । चः समुच्चये । रुजाशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । संधिरुजास्वस्थिरुजास्वित्यादिषु। तथा दग्धरुजि आहतरुजि तथा भ्रष्टयोनिरुजीत्येवं संबंधः कार्यः ।

इदानीं कस्मिन्काले कस्य स्नेहस्योपयोगः शस्त इति दर्शयन्नाह ।

तैलं प्रावृषि वर्षांते सर्पिरन्यौ तु माधवे ॥ ११ ॥

तैलं प्रावृषि शस्यते इति संबंधः। एवमुत्तरत्रापि योजनीयम्। स्वस्थस्य स्नेहनार्थं सर्वत्रैव स्नेहस्य प्रसंगे नियमोयं क्रियते। तैलं प्रावृष्येव वर्षांतएव सर्पिर्वसामज्जानौ माधव एवेति।

ननु वर्षासु तैलं वर्षांते सर्पिर्वसामज्जानौ माधव इति योयं नियमः सकिंचिदपेक्ष्य वर्तते आहोस्विदनपेक्ष्येत्यस्मिन् पर्यनुयोगइदमाह ।

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोह्नि विमले रवौ ।

साधारणे ऋतौ श्रावणादौ संशोधनात् पूर्वं स्नेहनार्थं स्नेहस्तैलादिकः शस्तः। तथा अह्नि वासरे न निशि । तथा विमले रवौ जलदनीहारादिनाऽनाच्छादिते खरांशौ । स्नेह इति सामान्यशब्दप्रयोगात्सर्वः स्नेहः सर्पिरादिश्चतुष्प्रकारो गृह्यते ।

तैलं त्वरायां शीतेपि

त्वरायां सत्यां व्याधिक्रियां प्रति प्राप्ते काले स्नेहयोग्यतायां सत्याम्। शीते हेमंतशिशिराख्ये काले तैलं संशोधनात्पूर्वं स्नेहनार्थं शस्तं नान्यस्नेहः । अपिशब्दान्नकेवलं वर्षास्ववर्षासु च शस्त इत्यर्थः ।

सर्वस्य स्नेहस्यान्ह्युपयोगाद्रात्रावप्रयोगः प्राप्त इत्याह ।

घर्मेपिच घृतं निशि ॥ १२ ॥
निश्येव पित्ते पवने संसर्गेपि पित्तवत्यपि

न केवलं शरदि घृतं प्रयुंजीत यावद्घर्मेपि निश्युपयुंजीत । नच

घर्मएव विश्युपयुंजीत यावत्पित्ते कुपितपित्तजे वा विकारे तथा पवने कुपिते तज्जे वा विकारे स्नेहसाध्ये घर्मे घृतं निश्युपयुंजीत न दिवा नच तैलं वसामज्जानौ वा। तथा पित्तवति पित्ताधिके संसर्गे वातपित्ताख्ये श्लेष्मपित्ताख्ये कुपिते तज्जे वा विकारे स्नेहसाध्ये घर्मे घृतं निश्युपयुंजीत। पित्ते पवन इत्येतद्दोषविकारोभयोपलक्षणार्थं वेद्यम्। पित्तवतीति भूम्नि मतुप्।

निश्यन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिवा॥१३॥

अन्यथोक्तप्रकारादपरेण प्रकारेण यथा शीतकाले निशि घृतोपयोगाद्वातकफाद्धेतो रोगा भवेयुः। तथा दिवा घर्मे काले तैलोपयोगात्पित्ततः पित्ताद्रोगाः स्युः। वसामज्ज्ञोस्त्वनिश्चितस्वरूपत्वान्नोष्णकाले नापि शीतकाले त्वरायां सत्यामुपयोगस्तंत्रकारेण दर्शितः। तथा चोक्तम्। यथासत्वं तु शैत्योष्ण्ये वसामज्ज्ञोस्तु निर्दिशेदिति।

कथं स्नेह उपयोज्य इत्याह।

युक्त्यावचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन बस्तिभिः।
नस्याभ्यंजनगंडूषमूर्धकर्णाक्षितर्पणैः॥ १४ ॥

युक्तिर्योग उपायलक्षणः। युक्त्या मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषस्वभावया स्नेहं सर्पिरादिकमवचारयेदुपयुंजीत। केनसहेत्याह। भक्ष्याद्यन्नेन। आदिशब्देन भोज्यलेह्यपेयस्य त्रिविधस्याप्यन्नस्य ग्रहणम्। तथा बस्तिभिर्नस्येनाभ्यंजनेन गंडूषेण च स्नेहमवचारयेत्। मूर्धादीनां तर्पणशब्देन प्रत्येकं संबंधः। तेन मूर्धतर्पणेन शिरोबस्त्याख्येन तथा कर्णतर्पणेन कर्णपूरणाख्येन तथाक्षितर्पणेन तर्पणपुटपाकविध्युक्तेन। भक्ष्यं शशांककिरणादि तेन भक्ष्येण सह। आदिग्रहणादोदनादयोमुन्युक्ता गृह्यंते। तथा च मुनिः। ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि। यवागूः सूपशाके च यूषः कांबलिकः खलः। सक्तवस्तिलपिष्टं च मद्यं लाजा स्तथैव च। भक्ष्यमभ्यंजनं बस्तिस्तथैवोत्तरबस्तय इत्यादि। बस्तिभिरिति

बहुवचननिर्देशो बस्तित्रयग्रहणार्थः । तेन निरूहोन्वासनं बस्तिरुत्तर इति ।

रसभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टिर्विचारणाः ।
स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ॥ १५॥

रसभेदश्च एककत्वं च ताभ्यां रसभेदैककत्वाभ्यां स्नेहस्याबचार्यमाणस्य चतुःषष्टिविचारणा भवंति । रसभेदैनैकैकहीनानित्यादिग्रंथनिर्दिष्टेन त्रिषष्टिसंख्यावच्छिन्नेन सहोपयुक्तस्य स्नेहस्य तथैककत्वेनासहायेन केवलेन स्नेहेन सहास्य चतुषष्टिर्विचारणाः स्नेहप्रयोगकल्पना या एवा भक्ष्याद्यन्नेन तथा रसभेदेन मूर्धकर्णाक्षितर्पणेन च या एताः क्रमाद्यथाक्रमं निर्दिष्टास्ताः कल्पनाः स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादन्येन भक्ष्यादिना बहुना तथा रसभेदेन सहोपयुक्तस्याभिभूतत्वात्तथा ऽल्पत्वादल्पोपयोगित्वान्मूर्धाक्षितर्पणादौ पानद्रवप्रभूतस्येवावचारयितुमशक्यत्वाच्च विचारणाः स्मृताः । आयुर्वेदस्य कर्तृभिरिति शेषः ।

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ।

स्नेहस्य विचारणासंज्ञात्वे यथानिर्दिष्टो हेतुस्तस्य यथोक्तस्य हेतोरभावादविद्यमानहेतुत्वाद्योऽच्छपेयः स्नेहः केवलएव न सा विचारणा केवलोपयोगित्वाद्बहूपयोगित्वाच्चेत्यर्थः । नन्विह केवलः स्नेहो न विचारणेत्युच्यते । प्राक्केवलस्यैव स्नेहस्य बस्त्याद्युपयोगविचारणेत्यभ्यधायि तदेतत्पूर्वापरव्याहतमिव मन्यामहे । नैतदस्ति । अच्छपेयइत्यस्यायमर्थः । अच्छः केवलो यः स्नेहः पीयते सा विचारणा न भवति।मूर्धादितर्प्पणादिना तु केवलस्य स्नेहस्य य उपयोगः सा च विचारणेति ।

स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्माशुसाधनात् ॥१६ ॥

सोऽच्छपेयाख्यः कल्पः प्रयोगः स्नेहस्य श्रेष्ठः प्रशस्यतमः।कुत इत्याह। स्नेहकर्माशुसाधनात् स्नेहकर्मणां तर्पणमार्दवादीनां शीघ्रं संपादनात् ।

अधुना स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्षणमधिकृत्याह ।

द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यंति याः क्रमात् ।
ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च ह्रसीयसीम् ॥१७॥

कल्पयेद्वीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु ह्रसीयसीम् ।

द्वाभ्यां यामाभ्यां या स्नेहस्य मात्रा प्रयुक्ता जाठरानलवशाज्जरां याति सा तस्य ह्रस्वा मात्रा। चतुर्भिर्यामैर्या जीर्यति सा तस्य मध्यमा मात्रा। अष्टभिर्यामैर्या जीर्यति सोत्तमा मात्रा। क्रमाद्यथाक्रमं ता ह्रस्वमध्यमोत्तमा मात्रास्ताभ्यश्च तिसृभ्यो मात्राभ्यो ह्रसीयसीमतिशयेन ह्रस्वां कल्पयेत् वैद्य इतिशेषः। ह्रस्वमध्यमोत्तमा इति निर्देशे ड्याापोरित्यादिना ह्रस्वः। ह्रस्वा मात्रा यामद्वयजरणलक्षणा ततोप्यर्वाक्कालेन या जरां याति सा ह्रसीयसीति । दोषादीन् दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसत्वसात्म्यप्रकृतीर्वीक्ष्याकलय्य प्राक् पूर्वमेवाज्ञातकोष्ठे पुरुषे उत्तममात्राविषये ह्रसीयसीं कल्पयेत्। ततो ह्रस्वामनंतरं मध्यमामनंतरमुत्तमाम्। एवं मध्यममात्राविषये ह्रसीयसीं ह्रस्वमात्राविषयेपि ह्रसीयसीं प्राक्कल्पेयत्। अतिप्रत्यपायभयात् । एवकारोवधारणे। तुशब्दो यथोत्तरमिति क्रमनिर्देशार्थः । संग्रहेप्युक्तम्। अज्ञातकोष्ठे हि बहुः कुर्याज्जीवितसंशयमिति।इयं ह्रस्वेयं ह्रस्वा इयमनयोरतिशयेन ह्रस्वा ह्रसीयसीतीयसुनः स्थूलदूरेत्यादिना लोपः। अन्यैस्तु पलद्वयपलचतुष्टयपलषट्कसंख्यावच्छिन्ना मात्रा उक्ताः। नचैतद्युज्यते। यतो जठरानलशक्तिमनपेक्ष्य स्नेहमात्रा प्रयुज्यमानाऽनर्थायैव । अतोस्माभिः पलद्वयादिसंख्यावच्छिन्ना नोक्ता। मुनेरपि नैतन्मतम्। तद्ग्रंथोहि।अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्ध्वाहं च प्रतीक्ष्यते । प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रतीति ।

अधुना शोधनशमनबृंहणभेदात्त्रिविधस्य स्नेहस्य कालमात्रालक्षणमधिकृत्याह ।

ह्यस्तने जीर्णएवान्ने स्नेहोच्छः शुद्धये बहुः ॥ १८ ॥

ह्यस्तनेऽन्ने आहारेजीर्णएव जीर्णमात्रएव नत्वन्नाभिलाषे सति शुद्धये शोधनार्थं बहुरुत्तमया मात्रया स्नेहोच्छः केवलः पेयत्वेन शस्यते।संजातबुभुक्षेण तु पीतो जाठरानलस्य दीप्तत्वाच्छोधनकार्यमकुर्वाणस्तद्योग्यतां चानुत्पादयन्नाश्वेव जरामुपैति । वमनमपि बुभुक्षितस्य न संपद्यते कफापचितेः पूर्वोक्ताद्धेतोः। तस्माद्युक्तमुक्तं ह्यस्तने जीर्णएवान्न इति ।

शमनः क्षुद्वतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते।

शमनो यो रोगस्य शमनायोपयुज्यते स्नेहः स क्षुद्वतो जातबुभुक्षस्य शस्यते जातायां बुभुक्षायां न जीर्णमात्रएवान्ने शोधनइव। शमनोहि स्नेहो यत्रतत्रस्थं दोषं कुपितं सर्वशरीरव्यापित्वात् शमयति। यदि पुनर्जीर्णमात्रएवान्ने स्नेहोयमबुभुक्षितस्यैवोपयुज्यते तदानीं स्रोतसां कफाद्युपलेपानिवर्त्तनात्तत्संपृक्तोसौ स्नेहो न सर्वं शरीरं व्याप्नुते। अव्याप्नुवंश्च न दोषं शमयेत्। तस्मात्क्षुद्वतएवायं शस्यते। सच मध्यममात्रया अनन्नः केवलएव भक्ष्यादिना विचारणा आहारेण रहितः। अच्छएवपेय इत्यर्थः। अत्र चोत्तमया मात्रया स्नेहपानदिनानंतरं पथ्यं कार्यं पुनः स्नेहप्रयोगः पुनरन्यस्मिन्नहनि पथ्यं कार्यम्॥मध्यममात्रया स्नेहपाने तु लघुभोजिना न याममात्रेऽन्नाकांक्षा भवति। तदाच स्नेहोपयोगे रात्र्यारंभे रात्रियामार्द्धे गते वा रसकौदनप्रायं भोजनं भोज्यं मात्रयैव। ग्रंथकारोहि शमने स्वल्पभोजनमेवानुजज्ञे। वक्ष्यतिहि। उपचारस्तुशमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवदिति। सुश्रुते चोक्तम्। परिषिच्याद्भिरुष्णाभिर्जीर्णस्नेहं ततःपरं। यवागूं पाययेदुष्णामक्लिन्नामल्पतंडुलाम्। पेयो यूषो रसो वास्याद्कृतः सौरभायुतः। कृतोवाप्यल्पसर्पिष्को विलेपी वा विधीयत इति।

बृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तोल्पः

बृंहणः स्नेहो रसमद्याद्यैः सह शस्यते। रसइत्यविशेषोक्तौ ज्ञेयो मांसभवोरसइति तंत्रांतरोक्त्या रसशब्देन मांसरसोत्र बोद्धव्यः। आदिशब्देन क्षीरखंडादेर्द्रवरूपस्य ग्रहणम्। तथा सह भक्तेनौदनेनासौ वर्तत इति सभक्तः शस्यते। एषच स्नेहो ह्रसीयसीतोपि मात्रातोऽल्पः।

हितःसच ॥ १९ ॥

बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विण्मद्यशीलिषु।
स्त्रीस्नेहनित्यमंदाग्निसुखितक्लेशभीरुषु ॥ २० ॥
मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च।

सच स्नेहो बालादिषु हितः। बालादीनामितरेतरद्वंद्वः। पिपासार्त्तास्तृट्पीडिताः। स्नेहद्विषो ये स्वभावेनैव स्नेहं द्विषंति। स्त्रीस्नेहयोर्नित्यशब्देन संबंधः।

स्त्रीनित्येषु स्नेहनित्येषु चेत्यर्थः । काले चोष्णे ग्रीष्मादौ कृशेषु नरेषु च हितः ।

सचोपयुक्तः किं करोतीत्याह ।

प्राङ्मध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ॥ २१ ॥
व्याधीन् जयेद्बलं कुर्यादंगानां च यथाक्रमम् ।

प्राक् च मध्यं चोत्तरं च तत् प्राङ्मध्योत्तरं भक्तं यस्मिन्स्नेहे स प्राङ्मध्योत्तरभक्तः।तेनायमर्थः।भक्तस्यादावुपयुक्तोसौ स्नेहोऽधोदेहजान् व्याधीन् जयेत्।मध्य उपयुक्तो मध्यदेहजान् भक्तस्योपर्युपयुक्त ऊर्ध्वदेहजानिति यथाक्रमम्। तथा अंगानां शरीरावयवानामधोमध्योर्ध्वसंज्ञकानां बलं कुर्यात् । इदं चोक्तम्। मारुतेभ्यधिके सर्पिः सदा सलवणं हितम्। केवलं चाधिके पित्ते कफे सभ्यूषणं तथेति ।

वार्युष्णमच्छेनुपिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ २२ ॥
आस्योपलेपशुद्ध्यैच तौवरारुष्करे न तु ।
जीर्णाजीर्णविशंकायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥ २३ ॥
तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ।

अच्छे पेये स्नेहे उत्तममध्यमह्रस्वमात्रोपयोजितेऽनुपश्चादुष्णं वारि पिबेत् । किमर्थम् । तत्सुखपक्तये तस्य स्नेहस्य सुखपक्तिः सुखेन पाकस्तदर्थम्।तथा आस्योपलेपशुद्ध्यै स्नेहलिप्तस्य मुखस्य शुद्धिनिमित्तम्। तुवरतैले भल्लातकतैले वाच्छपेयेप्युष्णोदकं न पिवेत्। तयोरत्युष्णवीर्यत्वादिति भावः। तुवरस्यायं विकारः स्नेहस्तौवरस्तस्यविकारइत्यण् । एवमारुष्करेच। चिरपीतेच स्नेहे जीर्णाजीर्णं प्रति संशये सति भूयोप्युष्णं जलं पिबेत् । अनुपानापेक्षं पुनर्ग्रहणं न वीप्सार्थम् । तेनोष्णोदकपानेनोद्गारस्य विशुद्धिर्भवेत् । ततश्च जीर्णाजीर्णशंकातोधिकमंगलाघवं रुचिश्च स्नेहस्य पातुः स्यात्। संग्रहेप्यन्यदप्युक्तम्। यथा।ततो गुरुप्रावरणो निवाते शयने स्थितः।जरणांतं प्रतीक्षेत तृष्यनुष्णाल्पवारिपः ।शिरोरुग्भ्रमनिष्ठीवमूर्छादाहारुचिक्लमैः । जानीयाद्देषजं जीर्णाजीर्णं तच्छांतिलाघवात्। अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्गारशुद्धिभिरिति ।

भोज्योन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि२४
द्रवोष्णमनभिष्यंदि नातिस्निग्धमसंकरम् ।
उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ २५ ॥
न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।
प्रवातयानयानाध्वभाष्याभ्यासनसंस्थितिः ॥ २६ ॥
नीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च ।
यान्यहानि पिबेत्तानि तावंत्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥२७॥
सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः ।

भोज्यो भोजयितव्यो नरः। किंतत्। अन्नम्। कीदृशम्।द्रवोष्णम्। अन्न चोभयथा समासः। द्रवेण मुद्गयूषादिना सहोष्णमन्नं द्रवोष्णम्।तथा केवलं द्रवं च तदुष्णं च द्रवोष्णं पेयादिकं केवलमेवेति ।तथानभिष्यंदि न कफकृत्। तथा नातिस्निग्धमर्थादीषत्स्निग्धम्। तथा असंकरमसंकीर्णमपथ्येनामिश्रितमित्यर्थः। कः पुरुषः किं कुर्वन्नीदृशमन्नं मात्रया भोजयितव्य इत्याह। श्वः स्नेहं पास्यन्पातुमिच्छन्। तथा तस्मिन्नेव दिने स्नेहं पिबेत्। तथा पीतवानपि यः स्नेहम्। अपिः समुच्चये।ननु मात्राशी सर्वकालं स्यादिति प्रागुक्तमेव तत्किमिह पुनर्मात्राग्रहणेन। ब्रूमः। मात्राशब्दस्तत्र प्रमाणार्थ इह स्वल्पार्थः। तेनायमर्थः । यावदन्नमस्य सम्यग्यथाकालं परिणमति तावताप्यन्नादनेन स्वल्पं भोज्यमिति। तथा असौ स्नेहस्य पाता उष्णोदकोपचारी स्यात्। उष्णोदकमुपचरितुं सेवितुं शीलमस्य स एवम्। तथा ब्रह्मचारी ललनासंगरहितः। क्षपाशयइत्यधिकरणे शेतेरित्यच् । क्षपाशयइत्यनेन दिवास्वप्नस्य रात्रिजागरस्यच निषेधः । स्नेहं पिबति यावंत्यहानि तावंत्यन्यान्यपि स्नेहपानरहितानि व्यायामादींस्त्यजेत् । सर्वकर्मसु वमनविरेचनादिष्वयमुष्णोदकोपचारीत्यादिक्रमो विधिरित्यर्थः। यानादिष्वहःस्वप्नोऽजीर्णवर्ज्यो नायं विधिरिति प्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम्। व्याधिक्षीणेषु च प्रायोयमेव विधिः। अत्राप्यतीसारादिष्वहःस्वप्नादीनामनुज्ञानात्प्रायोग्रहणम् ।

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ २८ ॥

तुर्व्यतिरेके । शमने स्नेहे तूपयुक्ते उपचारो भोजनादिविधिर्विरिक्तवत्कार्यः । यथा विरिक्ते पेयादिकः क्रमस्तथास्मिन्नपीत्यर्थः ।

त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ।
सम्यक्स्निग्धोथवा यावदतः सात्मीभवेत्परम् ॥ २९ ॥

मृदौ कोष्ठे सति पुरुषस्त्रिदिनमच्छं स्नेहं पिबेत्। क्रूरकोष्ठे सप्ताहम्। मध्यकोष्ठस्तु षड्रात्रम्। मध्यकोष्ठस्त्वतएव लक्षणादधिगम्यते। मध्यकोष्ठे च स्नेहगो दोषः संग्रहे कथितः। यथा। चत्वार्यहानि पंच वा स्नेहं पिबेदिति। यदि चत्र्यहेण सम्यक्स्निग्धलक्षणं न स्यात्ततश्चतुष्पंचरात्रमपि स्नेहं पिबेत्। मध्यकोष्ठस्तु षड्रात्रं पिबेदित्याह। सम्यक्स्निग्धोथवा यावदित्यादि। अथवा नैष नियमः सम्यक्स्निग्धलक्षणोत्पत्तिरेव नियमोऽतः सप्ताहादप्यूर्ध्वमच्छस्नेहः पेयो यावत्स्निग्धलक्षणं स्यात्। अतः परं स्नेहः सात्मीभवेत्। सात्मीभूते च स्नेहे यो दोषः स संग्रहे कथितो यथा। सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणम्। अतियोगेन वा व्याधीन् यथाँधोद्योतयोजनादिति । यदितु सप्ताहेनापि स्नेहलक्षणं नोत्पद्यते तदा दिनमेकं विश्रमय्य पुनः स्नेहो योज्य इति सद्वैद्याः ।

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः॥३०॥
अतिस्निग्धे तु पांडुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः ।

सम्यक्स्निग्धे पुरुषे तु वातानुलोम्यादि क्लमांतं लक्षणं भवति। वर्चः शकृत् स्निग्धं तथा असंहतं शिथिलम्। रूक्षेऽस्निग्धे विपर्ययो वैपरीत्यम्। अतिस्निग्धे तु स्नेहस्यातियोजनात्पुनः पांडुत्वादयो भवंति । स्रवशब्दस्य घ्राणादिभिः प्रत्येकं समासः ।

अमात्रयाऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ ३१ ॥
स्नेहः करोति शोफार्शस्तंद्रास्तंभविसंज्ञताः ।
कंडुकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहभ्रमादिकान् ॥ ३२ ॥

अमात्रः पीतः स्नेहः सर्पिरादिः शोफादीन् करोति । आदिशब्देन तु बलक्षयजाड्यवाग्ग्रहादयः संग्रहोक्ता गृह्यंते । अहितो यो यस्य प्रतिषिद्धः स्नेहः। तथा अकाले ग्रीष्मादौ पूर्वं प्रतिषिद्धे। तथा मिथ्याहारतो द्रवोष्णमित्यादिविपर्ययेण । तथा मिथ्याविहारत उष्णोदकोपचारीस्यादित्यादिविपर्ययेण ।

क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम् ।
तक्रारिष्टं खलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३३ ॥
पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु ।
यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥ ३४ ॥

स्नेहव्यापदि स्नेहविधिविभ्रंशे सति क्षुत्तृष्णादि साधनं चिकित्सा। क्षुत्तृष्णानिग्रहौ क्षुत्तृष्णाशब्देनात्रोक्तौ । उल्लेखनं वमनम् । रूक्षशब्दस्य पानादिभिस्त्रिभिर्योगः। तक्राणि चारिष्टश्चेत्येवं समासः। खलो व्यंजनविशेषः प्रागुक्तः। उद्दालः शालिविशेषः। यथास्वं दोषानुगुण्येन प्रतिरोगं यद्यस्मिन् रोगे स्वे स्वे अध्याये उक्तं तदपि साधनम् ।

स्नेहव्यापत्साधनस्य विरूक्षणस्वभावत्वात्प्रसंगेन विरूक्षणस्य सम्यक्कृतातिकृतलक्षणमाह ।

विरूक्षणे लंघनवत्कृतातिकृतलक्षणम् ।

विरूक्षणे सम्यगुत्पन्ने तथात्यर्थोत्पन्ने च लंघनवत् कृतातिकृतलक्षणं ज्ञेयम्। कृतं चातिकृतं च कृतातिकृतं तयोर्लक्षणं कृतातिकृतलक्षणम्। कृतशब्देन सम्यक्कृतमुच्यते । विरूक्षणातियोगलक्षणं तु स्नेहातियोगलक्षणेनैवोक्तम्। तत्र सम्यक्कृतस्य लंघनस्य यल्लक्षणं विमलेंद्रियतादि तदेव विरूक्षणे कृते लक्षणं बोध्यम् । तथा अतिकृते विरूक्षणे अतिलंघितस्य लक्षणं कार्श्यादिकं वेद्यम् ।

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् ॥ ३५ ॥
स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ।
एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः ॥ ३६ ॥

स्निग्धश्चासौ द्रवोष्णधन्वोत्थरसश्च तं भुंक्ते यः स स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक्। धन्वोत्थरसो जांगलदेशमांससमुद्भूतो रसः। मांसरसस्य स्वभावत एव स्निग्धद्रवत्वात्स्निग्धद्रवग्रहणमधिकयोगायेति वेद्यम् । उष्णमुभयथा वीर्यतोग्निसंयोगाच्च।एवंभूतः पुरुषः पूर्वं स्निग्धोनंतरं स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् दिनत्रयं स्थितः सन् विरेकं कुर्यात्।वमनं पुनरिति। यदा तु स्नेहादनंतरं वमनमेवोपयुंक्ते तदैकाहमनेनैव प्रकारेण स्नि-

ग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् स्थितोन्यश्च दिनं द्वितीयमहः कफ-मुत्क्लेश्य स्थानात् प्रच्याव्यावस्थितो वमनं कुर्यात्।केनोत्क्लेश्य । तत्करैः कफकरणहेतुभिर्माषक्षीरमत्स्यगुडादिभिः । तत्करैरित्यादि कृत्रोहेत्वादिना हेतौ टः ।

मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाग्नयः ।
स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रूक्षयेत्ततः ॥३७॥
संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ।

मांसलत्वादियुक्ताः पुरुषा ये शोध्यत्वेन स्नेहयितुमभीष्टास्तान् पूर्वं प्रथमं रूक्षयेत् । ततो रूक्षयित्वानंतरं संस्नेह्य शोधयेत्। किमेवं स्यादित्याह । एवं स्नेहव्यापन्न जायते । मांसला उपचितमांसाः । मेदुरा मेदस्विनः ।

अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ॥ ३८ ॥

न केवलं स्नेहव्यापदेवं न स्यात्।यावत् स्नेहो ऽसात्म्यतां गतः सन् मलान् वातादीन् पुरीषादींश्चेरयितुं प्रेरयितुमलं पर्याप्तः ।

बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
योगानिमाननुद्वेगान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३९॥

बालादिषु तथा यः स्नेहविषयः परिहारः शीतोदकादिस्तमसहिष्णुष्वक्षमेषु सद्यःस्नेहाख्याननुद्वेगाननुद्वेजकानेतान् योगान् प्रयोजयेत् ।
कांस्तानित्याह ।

प्राज्यमांसरसास्तेषु पेया वा स्नेहभर्जिता ।
तिलचूर्णश्च सस्नेहफाणितः कृशरा तथा ॥ ४० ॥
क्षीरपेया घृताढ्योष्णा दध्नो वा सगुडः सरः ।
पेया च पंचप्रसृता स्नेहैस्तंडुलपंचमैः ॥ ४१ ॥
सप्तैते स्नेहनाः सद्यःस्नेहाश्च लवणोल्बणाः ।

तेषु बालादिषु प्राज्यमांसरसाः प्रभूतमांसानामेव रसास्तथा स्नेहभ-

जिता पेया तथा तिलचूर्णः पललाख्यः सस्नेहफाणितः सर्पिरादिना युक्तः क्षुद्गुडेन च युक्त स्तथा क्षैरेयी वा पेया सर्पिष्मती उष्णा च दधिसरो वा सगुडः । पेया च पंच प्रसृता । द्वे पले प्रसृतं विदुः । पंच प्रसृतानि यस्यां सा पंचप्रसृता । केषां पंच प्रसृतानीति युक्तयाह । स्नेहैस्तंडुलपंचमैरिति। सर्पिस्तैलं वसा मज्जेति चतुर्णां स्नेहानां चत्वारि प्रसृतानि तंडुलाश्च प्रसृतमित्यर्थः। एते सप्त पूर्वोक्ताः सद्यः शीघ्रं स्नेहना निष्परिहाराश्च । न केवलमेतएव स्नेहना इत्याह। स्नेहाश्च लवणोल्बणाः । सर्पिरादयो लवणाढ्याश्च सद्यः स्नेहनाः ।

कस्मादित्याह ।

तत्ध्यभिष्यंद्यरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ४२ ॥

यस्माल्लवणमभिष्यंदि स्रोतसां स्रावकमरूक्षत्वादिगुणयुक्तं च सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि व्यवायि देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्प्यते ।

गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ।
कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥

कुष्ठादिषु स्नेहयोग्यत्वे सति गुडादि स्नेहनार्थं न प्रकल्पयेन्नयोजयेत् ।

तर्हि ते कथं स्नेह्या इत्याह ।

त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ।
स्नेहान्यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ।

एतेषां कुष्ठादीनां यथास्वमध्यायेषु पथ्यत्वेनाभिहितैस्त्रिफलादिभिः पाचितान् साधितानविकारिणः स्नेहान् योजयेत् । कुष्ठादीनां संबंधी यो विकारस्तद्रहिताम् । तेन कुष्ठिनां शोफिनां मेहिनामित्यर्थोवतिष्ठते ।

क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसंधुक्षणक्षमान् ॥ ४४ ॥

आमयैर्व्याधिभिः क्षीणानां पुंसामग्निदेहसंधुक्षणक्षमान् स्नेहान् योजयेत् । अग्निश्च देहश्चाग्निदेहौ । संधुक्षणाश्च क्षमाश्च संधुक्षणक्ष-

मास्तान्। यथासंख्येनात्र संबंधः। अग्नेः संधुक्षणास्तद्दीपका देहस्य क्षमाः पुष्ट्यावहाः। अत्र चायं भावः। किल व्याधिभिः क्षीणानां वह्निरपि क्षीणो भवति। अतस्तेषां न केवलं ये पुष्ट्यावहा वह्निमांद्यमावहंति। अथवा वह्निसंधुक्षणा न पुष्ट्यावहाः स्नेहा उपयोक्तुं युक्ताः किं तर्ह्युभयकारिण एव योक्तुं युक्ता इति।

दीप्तांतराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः।
दृढेंद्रियो मंदजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः॥ ४५॥

यः पुमानाभीक्ष्ण्येन स्नेहमुपसेवते स दीप्तांतराग्नित्वादिगुणयुक्तो भवतीति प्रदिष्टः। सद्वैद्यैरिति शेषः। उपजातिर्वृत्तम्।

इतिश्रीमदरुणदत्तवि. अ. टी. स. षोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ ७॥

सप्तदशोध्यायः

शोधनप्रसंगेन स्नेहोपयोगः स्निग्धे च देहे दोषाणां मार्दवीकरणाय स्वेदस्य प्रसंगोऽतस्तत्परिज्ञानार्थोयमध्याय आरभ्यते।

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।

अथातइति। स्वेदनं स्वेदस्तस्य विधिर्विधानं व्याख्यास्यामः। शेषं पूर्ववत्।

स्वेदस्य चातुर्विध्यमाह।

स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः।

स्वेदश्चतुर्विधस्तापादिभेदात्।

तत्र तापादीनेव लक्षयितुमाचष्टे।

तापोग्नितप्तवसनफालहस्ततलादिभिः॥१॥

तापः स्वेदोग्नितप्तेन वसनेन तथा फालेनायोमयेनाग्निना तप्तेन तथा हस्ततलेनापि। आदिग्रहणाद्दारुवालुकाघटिकाकांस्यपात्रादयो गृह्यंते।

उपनाहो वचाकिण्वशताह्वादेवदारुभिः ।
धान्यैः समस्तैर्गंधैश्च रास्नैरंडजटामिषैः॥२॥
उद्रिक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयःप्लुतैः ।
केवले पवने श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ॥३॥
पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु साल्वणाख्यैः पुनःपुनः ।

किण्वं सुराप्रकृतिः। धान्यैरिति सामान्योक्तावपि तिलातसीमाषादीनि योग्यत्वाद्यान्युष्णवीर्याणि स्निग्धानि वा तानि प्रायेण प्रयोज्यानीति। समस्तग्रहणं गंधैरेव युज्यते। अतएव संग्रहेऽवदत् । सर्वगंधानीति । गंधैर्गंधद्रव्यैः कुष्ठागुरुतगरसुरसादिभिस्तथा रास्नादिभिः। किंभूतैः पूर्वोक्तैः। उद्रिक्तलवणैर्लवणाढ्यैः।तथा स्नेहश्च चुक्रं च तक्रं च पयश्च तैः प्लुतैरालोडितैः। चुक्रमम्लम् । तक्रस्य चुक्रत्वादेव ग्रहणे सिद्धे तक्रग्रहणमतिशयाय। अतिशयेन साल्वणाख्ये स्वेदने तक्रं प्रयोज्यमिति । केवले पवने वचादिभिरुपनाहः स्वेदः कार्यः। श्लेष्मसंसृष्टे पवने सुरसादिभिः सुरसयुगादिना गणेन । पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकाद्यैः पद्मकपुंड्राबित्यादिभिः । पित्तेन संसृष्टे पवन इत्यत्र किंचिदेव पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिभिरुपनाहः कार्य इत्यादि योज्यं नाधिकेन पित्तेन युक्ते पवने नापि तुल्येन पित्तेन युक्ते पवन इति । एवं ह्युक्तम् । ग्रैष्मः प्रायो महत्पित्ते विधिः कार्य इति । ग्रैष्मश्च विधिः प्रायेण सर्वः शीतस्तत्र स्वेदो दूरोत्सारितएव । तस्मात् किंचित्पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकाद्यैरुपनाहः कार्य इति वेद्यम् । एते च त्रय उपनाहाः केवले वायौ तथा कफयुक्ते पित्तयुक्ते च क्रमेण योज्याः । एते च साल्वणाभिधानाः स्वेदा इत्याह । साल्वणाख्यैरिति । पुनःपुनरिति । असकृत्तैः स्वेदयोजना कार्येत्यर्थः। निरपायो हि यथायं साल्वणापरसंज्ञ उपनाहाख्यः स्वेदो न तथाऽपरे स्वेदा इति।उपनह्यते बध्यते चर्मपट्टादिनेत्यन्वर्थं नामास्योपनाह इति । साल्वण इत्यस्यच तंत्रांतरे प्रसिद्धं नाम। तथाच धन्वंतरिः। काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः। सानूपोदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः । सुखोष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तित इति । उद्रिक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयःप्लुतैरिति त्रिष्वपि स्वेदेषु योज्यम् ।

बंधात्मकश्चायं स्वेद इति बंधात्मकस्वेदोपायभूतांश्चर्मपट्टादीनाह ।

स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरपूतिभिः ॥ ४ ॥
अलाभे वातजित्पत्रकौशेयाविकशाटकैः ।
रात्रौ बद्धं दिवा मुंचेन्मुंचेद्रात्रौ दिवाकृतम् ॥ ५ ॥

चर्मपट्टैर्बद्धमुपनद्धमंगं रात्रौ दिवा मुंचेत्। किंभूतैः। स्निग्धोष्णवीर्यैस्तथाऽपूतिभिरदुर्गंधैः । सुपरिकर्मितत्वात्। अलाभे चर्मपट्टादीनामभावे वातजित्पत्रैरेरंडजादिभिस्तथा कौशेयादिभिः। कौशेयं रांकवादिवस्त्रविशेषः । आविकं कंबलम् । तैर्बद्धं रात्रौ दिवा मुंचेत्। दिवा वा बद्धं रात्रौ मुंचेद्रात्रौ बद्धं दिवा मोक्तव्यम् ।

ऊष्मा तूत्कारिकालोष्टकपालोपलपांसुभिः ।
पत्रभंगेन धान्येन करीषसिकतातुषैः ॥ ६ ॥
अनेकोपायसंतप्तैः प्रयोज्यो देशकालतः ।

ऊष्मोष्णबाष्पः । ऊष्माख्यः स्वेद उत्कारिकादिभिः प्रयोज्यः । तत्र यवमाषैरंडबीजातसीकुसुंभबीजादिभिः पिष्टस्विन्नैर्लपसिकाकृतिर्यः स्वेदनोपायः स उत्कारिका। लोष्टं मृत्पिंडः।कपालं कर्परम्। उपलः पाषाणः। पांसुर्धूलिः । तथा पत्रभंगेन च्छदसमूहेन। तथा धान्येन। करीषो गवादिशकृच्चूर्णम् । सिकता वालुका । तुषो धान्यत्वक् । एतैरुत्कारिकादिभिस्तुषांतैः स्वेदो विधातव्यः । किंभूतैः । अनेके च ते उपायास्तैः संतप्ता उष्णीकृता ये उत्कारिकादयस्तैरनेकोपायसंतप्तैः । कथं प्रयोज्य इत्याह। देशकालतः। ल्यब्लोपे पंचमी चेयम्। तेन देशकालावपेक्ष्य। उपलक्षणं चेदम । तेन दोषदूष्यादीनपेक्ष्य स्वेदोयं प्रयोज्यः । लोष्टकपालपाषाणानग्निवर्णान्संदंशेन गृहीत्वा स्वेद्यदोषाद्यपेक्षया अंभस्यम्ले धान्याम्ले शुक्तादौ वा निमज्जयेत्। तदुद्भूतबाष्पैः स्वेदः शयनस्थस्य कार्यः । अथवा गवादिशकृता पिंडीकृतेनोष्णेन स्वेदः स च पिंडस्वेदसंज्ञः । अथवा एरंडादिद्रव्ययुक्तानि यवादीनि धान्यानि साम्लकादीनि गृहीत्वा पिहितमुखायामुषायां सम्यगुपस्वेद्य निवाते गृहे शयनस्थे किलिंजे प्रस्तीर्याविककौशेयवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे रौरवाजिनप्रावारादिध्ववच्छन्नं

स्वेदयेत् । अथवा पूर्ववत्स्वेद्यद्रव्याणि कुंभ्यामुत्क्वाथ्य तन्निकटोपविष्टो घनवस्त्रप्रावृत ऊष्माणं गृह्णीयात् । एष संस्तरस्वेदः । एवमनेकोपायसंतप्तत्वं दोषदूष्याद्यपेक्षया निरूप्य स्वेदो योज्यः ।

अथ द्रवस्वेदमाह ।

शिग्रुवीरणकैरंडकारंजसुरसार्जकात् ॥ ७ ॥
शिरीषवासावंशार्कमालतीदीर्घवृंततः ।
पत्रभंगैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥
दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।
स्नेहवद्भिः सुराशुक्तवारिक्षीरादिसाधितैः ॥ ९ ॥
कुंभीर्गलंतीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।
वाससाच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिंचेद्यथासुखम् ॥१०॥

शिग्र्वादिजैः पत्रसमूहैस्तथा वचाद्यैर्वचादिगणोक्तैस्तथा मांसैरनूपजैर्जलजैश्च दशमूलेन च पृथग्व्यस्तैर्द्वित्रादिभिः सहितैः समस्तैर्वा यथामलं स्नेहवद्भिर्दोषहरघृताद्यन्यतमस्नेहयुक्तैर्यथादोषं सुराशुक्तवारिक्षीरादिसाधितैः कुंभीः स्थालीः पूरयित्वा तथा गलंतीर्गर्गरीश्च वंशादिमयीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितं पीडार्तं गात्रमंगं वाससाच्छादितं तथा स्निग्धं सद्यथासुखं सुखस्पर्शं कदाचिदत्युष्णं कदाचिदीषदूष्णं दोषपीडावशात् सिंचेदिति।

परिषेकस्वेदमाख्यायावगाहस्वेदं द्रवभेदमाह ।

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुंडं सर्वांगगेऽनिले ॥ ११ ॥
अवगाह्यातुरस्तिष्ठेदर्शःकृच्छ्रादिरुक्षु च ।

तैरेव पूर्वोक्तैः स्वेदद्रवैः पूर्णं कुंडं भृशमवगाह्य प्रविश्यातुरो रोगी तिष्ठेत्। कीदृशे दोषे इत्याह । सर्वांगगेऽनिले सर्वशरीरव्यापिनि वायौ तथा अर्शःप्रभृतिरोगकष्टपीडासु । आदिग्रहणेन हस्तपादपीडासु वा।कुंडग्रहणमुपलक्षणार्थम्।तेन कूपकुटीस्वेदौ च वेद्यौ।संग्रहे उक्तम्।शयनस्याधोविस्तारद्विगुणखाते कृते वातहरदारुकरीषाद्यन्यतरपूर्णदग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः।कुटीं नात्युच्चविस्तारवृत्तामच्छिद्रामुपनाहद्रव्यकल्कघनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो विधूमप्रदीप्तखदिरांगारपूर्णहसंतिकासमूहपरिवृतां

विधाय तन्मध्यस्थितशय्यास्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः। पद्मोत्पलादिभिः सक्तुपिंड्या वाच्छाद्य चक्षुषी। शीतैर्मुक्तावलीपद्ममुकुलोत्पलभाजनैः।मुहुः करैश्च सजलैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेदिति।

निवातेंतर्बहिःस्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ॥ १२ ॥

अपगतवाते देशे स्वेदमाचरेत्।किंभूतः।अंतः स्नेहपानेन बहिश्चाभ्यंगादिना स्निग्धः। तथा जीर्णान्नश्च येन ह्यस्तनमन्नं जीर्णम्।आमाजीर्णाद्याक्रांतं नरं वर्जयित्वा तेन स्वेदार्हेण नरेण स्वेद आचरणीयः।आमाजीर्णाद्याक्रांतेन तु पुरुषेणाजीर्णेन्ने नैव स्वेद आचरणीयः।

कीदृशं स्वेदमाचरेदित्याह।

व्याधिव्याधितदेशर्तुवशान्मध्यवरावरम्।

व्याध्यपेक्षया व्याधितापेक्षया देशापेक्षया ऋत्वपेक्षया धा॑त्वपेक्षया च य॑थाविधएव मध्यममुत्कृष्टं हीनं वा स्वेदमाचरेत्।

कफार्तो रूक्षणं रूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले ॥ १३ ॥

कफार्तः कफग्रस्तो रूक्षः सन्नंतर्बहिरस्निग्धो रूक्षणं नच स्निग्धं स्वेदमाचरेत्। अपरं श्लेष्मवाते रूक्षस्निग्धं केनचिदंगेन रूक्षं केनचिदंगेन स्निग्धमेवंविधं स्वेदमाचरेत्।

आमाशयगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते।
रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ १४ ॥

आमाशयगते वात आदौ रूक्षः स्वेदः कार्यः पश्चात्स्निग्धः।तथा पक्वाशयगते कफे आदौ स्निग्धः स्वेदः पश्चाद्रूक्षइत्यर्थः।कुतएवं नियम इत्याह। स्थानानुरोधतः स्थानवशात्। वायुर्यत आमाशये आगंतुः स्थानंच तत् श्लेष्मणस्तद्वशात्तत्रादौ रूक्षएव स्वेदो योज्यः पश्चात् स्निग्ध इति। कफश्च पक्वाशये आगंतुः स्थानंच तद्वायोरतः पूर्वं स्निग्धः स्वेदः पश्चाद्रूक्ष इति पूर्वोक्तएव न्यायो न्याय्यः।तथाचोक्तम्।तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामिति।तथा आगंतुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य चेति। तस्मात्पूर्वं रूक्षेण

स्थानिनं कफं प्रतिकृत्य पश्चादागंतुकस्य वायोः शमनं स्निग्धस्वेदाख्यं प्रयोज्यमिति। ननु वायोरामाशये कफोनुपपन्नः। यतो मरुल्लुध्वादिगुणयुक्तः। आमाशयस्तु गुरुमृदुत्वादियुक्तः। अतः शमएवोपपन्न इतिचेत्। एतच्चायुक्तम्। बलिनोह्यन्याश्रयस्थस्यापि कोपो युक्तः। मार्गरोधाच्च वायोरामाशयेपि प्रकोपः संभवतीति। तथाच वक्ष्यति। प्रायोनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गत इति। तथाचोक्तम्। ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यंत्यन्याश्रयेष्वपीति।

अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृग्मुष्कहृदये न वा।

वंक्षणयोरल्पमेवेति योज्यम्। दृशोर्मुष्कयोर्हृदि चात्यल्पम्। नवेति। अथवा दृगादिषु स्वेदं नाचरेदेव।

शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेंगानां च मार्दवे ॥ १५॥
स्याच्छनैर्मृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत्।

शीतशूलयोः क्षये संजाते सत्यंगानां पाणिपादादीनां च मृदुत्वे जाते स्विन्नो नरः स्यात्। सच स्विन्नः शनैर्मृदितो मंदमर्दितांगः स्नात उष्णोदकेनानंतरं स्नेहोक्तविधिमुष्णोदकोपचारीस्यादित्यादिकं भजेदिति।
स्वेदस्य सम्यग्लक्षणमुक्त्वातियोगलक्षणमाह।

पित्तास्रकोपतृण्मूर्छास्वरांगसदनभ्रमाः ॥ १६ ॥
संधिपीडाज्वरश्यावरक्तमंडलदर्शनम्।
स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तंभनमौषधम् ॥१७॥
विषक्षाराग्न्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च।

स्वेदस्यातियोगाद्रक्तपित्तकोपादयो भवंति च्छर्दिश्च। मूर्छा मोहः। स्वरांगयोः सदनेन संबंधः। भ्रमो भ्रानम्। श्यावानि च रक्तानि च श्यावरक्तानि। तत्र तेषु स्तंभनमौषधं कार्यम्। तथा विषाद्यातुरेष्वपि स्तंभनमेवौषधं न्याय्यमित्यर्थः।

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तंभनमन्यथा ॥ १८ ॥

गुरु यद्द्रव्यं तीक्ष्णमुष्णं च तद्बाहुल्येन स्वेदनं भवति। प्रायोग्रह

णात् भयशोकादिकमगुर्वपि गृह्यते। अन्यथा अतोवैपरीत्येन संस्तंभनं भवति।

द्रवस्थिरसरस्निग्धरूक्षसूक्ष्मं च भेषजम्।
स्वेदनं स्तंभनं श्लक्ष्णं रूक्षसूक्ष्मसरद्रवम्॥ १९ ॥

द्रवादिगुणयुक्तं यत्तद्द्रव्यं स्वेदनं भवति। तथा श्लक्ष्णादियुक्तं तत् स्तंभनं भवति।

अधुना रसतः स्तंभनं निर्दिशन्नाह।

प्रायस्तिक्तं कषायं च मधुरं च समासतः।

प्रायः समासतः संक्षेपेण तिक्तं कषायं च मधुरं च स्तंभनं भवति।

स्तंभितस्य लक्षणमाह।

स्तंभितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तामयसंक्षयात्॥ २० ॥

बले लब्धे जाते सति यथोक्तानां रोगाणां च संक्षयात्स्तंभितो नरः स्यात्।

अतिस्तंभितं लक्षयति।

स्तंभत्वक्स्नायुसंकोचकंपहृद्वाग्घनुग्रहैः।
पादोष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तंभितमादिशेत्॥ २१ ॥

त्वक् च स्नायुश्च तयोः संकोचः। हृदयादीनां ग्रहेण संबंधः। ततः स्तंभादीनां द्वंद्वः। स्तंभादिभिस्तथा श्यावैः पादादिभिरतिस्तंभितं कथयेत्।

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्छितान्।
स्तंभनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः॥ २२ ॥
तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः।
पीतदुग्धदधिस्नेहमधून्कृतविरेचनान्॥ २३ ॥
भ्रष्टदग्धगुदग्लानिक्रोधशोकभयान्वितान्।
क्षुत्तृष्णाकामलापांडुमेहिनः पित्तपीडितान्॥ २४ ॥
गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदुचात्ययिके गदे।

अतिस्थूलादीन्न स्वेदयेत्। अतिस्थूलस्य स्वेदेन मेदोविलयनादत्यंतं शरीरक्षोभः स्यात्। रूक्षादीनां च कार्श्यमिति। आढ्यरोगो वातरक्तम्। भ्रष्टदग्धगुदोऽतीसारक्षाराग्न्यादिभिः।ग्लान्यादीनामन्वितेन संबंधः।क्षुदादीनां मेहांतानां द्वंद्वः। क्षुद्वतः स्वेदादत्यंतं देहग्लानिः। कामलापांडुमतोः स्वेदेन पित्तवृध्द्या रोगवृद्धिः । पित्तप्रधानस्य स्वेदाद्रोगवृद्धिः। गर्भिण्याः स्वेदेन गर्भव्यापत्। पुष्पिताया रक्तातिप्रवृत्तिः। सूतायाः कार्श्यम्।मृदुचेति। यदैषामतिस्थूलादीनामात्यंतिको व्याधिर्विषूचिकादिः स्यात्तदैते मृदु स्वेदयितव्याः।

श्वासकासप्रतिश्यायहिध्माध्मानविबंधिषु ॥ २५ ॥
स्वरभेदानिलव्याधिश्लेष्मामस्तंभगौरवे।
अंगमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ॥ २६॥
महत्त्वे मुष्कयोः खल्यामायामे वातकंटके।
मूत्रकृच्छ्रार्बुदग्रंथिशुक्राघाताढ्यमारुते ॥ २७ ॥
स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः।

श्वासादिमत्सु यथास्वं स्वेदं कुर्यात्। क्वचित्तापं क्वचिदुपनाहं क्वचिदूष्माणं क्वचिद्द्रवमिति। कथम्।तेष्वौषधानि तदौषधानि तेषां विभागो यथास्वमुपयोगस्तेन तदौषधविभागेन स्वेदं कुर्यात्। खल्ली तीव्ररुजान्वितेति वातव्याधौ वक्ष्यते। आयामवातकंटकौ च। आढ्यवातऊरुस्तंभः।

स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते ॥ २८ ॥

मेदःकफाभ्यां पवने आवृते सत्यनाग्नेयः स्वेदो हितः। कोसावनाग्नेय इत्याह।

निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम्।
उपनाहाहवक्रोधभूरिपानं क्षुधातपः॥ २९ ॥

निवातगृहादयोऽनाग्नेयाः स्वेदाः। आयासो व्यायामः। गुरुप्रावरणं रल्लकादि। भयं खड्गहस्तराजपुरुषदर्शनादिना। उपनाहोप्यनाग्नेयः स्वेदः। उपनाहस्य द्वैविध्यात्। तत्रोपनाहो वचाकिण्वेत्यादिराग्नेयः। तत्र तापो-

मितमवसनेत्यनुवृत्तेः । अनाम्येयस्तु स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरित्यादिकः । आहवः समरः । भूरिपानं बहुमद्यपानम् ।

स्नेहक्लिन्नाःकोष्ठगा धातुगा वास्रोतोलीना येचशाखास्थिसंस्थाः ।
दोषाःस्वेदैस्तेद्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक्शुद्धिभिर्निर्ह्रियंते ॥ ३० ॥

ते दोषाः सम्यक्सुष्ठुशुद्धिभिर्वमनविरेचनलक्षणाभिर्निर्ह्रियंते निष्कास्यंते । के दोषा इत्याह। स्नेहक्लिन्ना ये तथा कोष्ठगा धातुस्थाश्च स्रोतोलीनास्तथा शाखास्वस्थिषु च स्थिताः। किं भूताः। स्वेदैर्द्रवीकृत्य कोष्ठं नीता उदरं प्रापिता इति ।

इतिश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

शुद्धिभिर्निर्ह्रियंत इत्युक्तं कास्ताः शुद्धय इति शुद्ध्यर्थं वमनविरेचनाधिकारः ।

अथातोवमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अथातइत्यादि । वमनं च विरेचनं च तयोर्विधिः । शेषं पूर्ववत् ।
तत्र वमनविधिमाह ।

कफे विदध्याद्वमनं संयोगे वा कफोल्बणे।
तद्वद्विरेचनं पित्ते -

श्लेष्मणि वमनं कुर्यात् । अत्र पूर्वं वमनकथनं विरेच्यते मंदकफस्तु सम्यगिति प्रतिपादनार्थम्। संयोगे च कफाधिके। तत्र च पित्तकफवान्वमनं कुर्यात्। यथा कफे कफाधिके वा संयोगे च वमनं तथैव पित्ते पित्ताधिके वा संयोगे विरेचनं कुर्यादिति तद्वच्छब्दस्यार्थः ।

विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥

नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग्राजयक्ष्मिणः ।
कुष्ठमेहापचीग्रंथिश्लीपदोन्मादकासिनः ॥ २ ॥
श्वासहृल्लासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ।

विशेषेण पुनर्नवज्वरातिसारादीनूर्ध्वरोगपर्यंतान् वामयेत् ।

अवम्या गर्भिणी रूक्षः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥३॥
बालवृद्धकृशस्थूलहृद्रोगिक्षतदुर्बलाः ।
प्रसक्तवमथुप्लीहतिमिरक्रिमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥
ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वस्रदत्तबस्तिहतस्वराः ।
मूत्राघात्युदरी गुल्मी दुर्वमोत्यग्निरर्शसः ॥ ५ ॥
उदावर्तभ्रमाष्ठीलापार्श्वरुग्वातरोगिणः ।

गर्भिण्यादयो वातरोगांता अवम्याः। अर्शांसि विद्यंते यस्य सोर्शसः। अर्शआदिभ्यश्चेत्यच्। तत्र गर्भिण्या वमनाद्गर्भव्यापद्गर्भभ्रंशश्च। क्षुधितस्य च वायुना क्षपितशरीरत्वाद्बलक्षयः स्यात् । बालादीनामौषधबलाक्षमत्वाद्बलोपरोधः स्यात्। हृद्रोगादीनां हृदयोपरोधः । प्रसक्तच्छर्दनानामुदानो वायुरुत्क्षिप्य प्राणानपि हिंस्यात्। एवमन्यत्रापि रोगोद्गमश्चिन्त्यः।

किं सर्वदैव गर्भिण्यादयोऽवम्या उत कस्यांचिदवस्थायां वम्या इत्याह ।

ऋते विषगराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥

विषाद्यभ्यवहारमंतरेण। विषाद्यभ्यवहारे तु वम्या एवैते ।

प्रसक्तवमथोः पूर्वे प्रायेणामज्वरोपिच ।
धूमांतैः कर्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥

प्रसक्तवमथोः पूर्वस्थिता एकादशातुरा दुर्बलांतास्तथा आमज्वरिणश्च ते सर्वे धूमांतैः कर्मभिर्वर्ज्या न केवलं वमनेनैव । धूमग्रहणं गंडूषादिकर्मणोपि परिहारार्थम्। प्रायोग्रहणमष्टमासाया गर्भिण्या निरूहा वर्ज्या इति सूचनार्थं तथा सद्योभुक्तस्य ज्वरितस्य सतो वमनानुज्ञानार्थम्। तुपुनरजीर्णिनः पुरुषा वमनादिभिर्गंडूषादिभिश्च वर्ज्याः । सद्योजीर्णिनां हि वमनमनुज्ञातमेव ।

विरेकसाध्यागुल्मार्शोविस्फोटव्यंगकामलाः ।
जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिप्लीहहलीमकाः ॥ ८ ॥
विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यंदः पक्वाशयव्यथा ।
योनिशुक्राशया रोगाः कोष्ठगाः कृमयो व्रणाः ॥९॥
वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शकृद्ग्रहः ।
वम्याश्च कुष्ठमेहाद्याः

विरेकेण साध्या उपक्रम्या गुल्मादयः शकृद्ग्रहपर्यंताः पक्वाशयेव्यथा पक्वाशयव्यथा। वम्याश्चेति चः समुच्चये। येच कुष्ठाद्या ऊर्ध्वरोगपर्यंता वमनार्हा उक्तास्ते च विरेच्याः ।

नतु रेच्यो नवज्वरी । ॥१०॥
अल्पाग्न्यधोगपित्तास्रक्षतपाय्वतिसारिणः ।
सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ॥११॥

न तु रेच्य इति तुरवधारणे। नवज्वरी नैव रेच्यः। तस्य हि विरेचनमपक्वान् दोषान् निर्हरद्वातकोपायैव स्यात् । यक्ष्मादीनां त्ववस्थावशान्मृदुविरेच्यत्वमनुज्ञातमेव तथापि चाध्मानगुरुताशूलस्तैमित्यकारिणी त्यादिना अतीसारस्यापि मृदुविरेचनमनुज्ञातं नैवं नवज्वरस्य स्वल्पविरेच्यत्वं कदापि । आल्पाग्न्यादयः शोष्यंता न विरेच्याः । तत्राल्पाग्निरबलत्वाद्भेषजवेगं न सहते । अधोरक्तपित्तातिसारिणावतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतपायोः प्राणापहारकारिणी रुक् स्यात् । सशल्यस्य क्षते वायुराश्रितो जीवितं हन्यात् । आस्थापितस्य भेषजवेगासहनाद्बलोपरोधः स्यात्। क्रूरकोष्ठस्यौषधाद्धेतोर्दोषा ह्यप्रवर्त्तमाना त्हृदयशूलपर्वभेदानाहच्छर्दिमूर्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः । अतिस्निग्धस्यातियोगाय स्यात् । शोषिणः क्षीणधातुतया मलबलत्वं तदभावाद्देहविनाशनं स्यादिति ।

अथ साधारणे काले स्निग्धस्विन्नं यथाविधि ।
श्वोवम्यमुत्क्लिष्टकफं मत्स्यमाषतिलादिभिः ॥ १२ ॥
निशां सुप्तं सुजीर्णान्नं पूर्वाह्ने कृतमंगलम् ।

निरन्नमीषत्स्निग्धं वा पेयया पीतसर्पिषम् ॥ १३ ॥
वृद्धबालाबलक्लीबभीरून् रोगानुरोधतः ।
आकंठं पायितान्मद्यं क्षीरमिक्षुरसं रसम् ॥ १४ ॥
यथाविकारविहितां मधुसैंधवसंयुताम् ।
कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मंत्राभिमंत्रिताम् ॥ १५ ॥
ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेंद्रभूचंद्रार्कानिलानलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंघाश्च पांतु वः ॥ १६ ॥
रसायनमिवर्षीणाममराणामिवामृतम् ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १७ ॥
ॐनमो भगवते भैषज्यगुरवे वैडूर्यप्रभराजाय-
तथागतायार्हते सम्यक्संबुद्धाय । तद्यथा ।
ॐभैषज्ये भैषज्ये महाभैषज्ये समुद्गते-
स्वाहा । प्राङ्मुखं पाययेत्

एतत् पूर्वोक्तं रेच्यारेच्यत्वमवगम्यानंतरं साधारणे श्रावणादौ काले यथाविधि स्नेहस्वेदाऽध्यायोदितेन क्रमेण स्निग्धस्विन्नं पुरुषं भैषज्यमात्रां प्राङ्मुखं पाययेदितिवक्ष्यमाणेन संबंधः। श्वोवम्यं प्रातर्वमनार्हम्। वम्यमित्यर्हे कृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थे पोरदुपधादिति यत् । उत्क्लिष्टः स्थानाच्चलितः कफो यस्य तमुत्क्लिष्टकफम् । कैः।मत्स्यादिभिः। अंतर्भावितण्यर्थोत्र। उत्क्लेशितइत्यर्थः। तथा रात्रौ सुप्तम्। कालाध्वनोरिति द्वितीया। अतएव सकलनिशास्वापोत्र लक्ष्यते । सुष्ठु जीर्णमन्नमाहारो यस्य तम् । कदा पाययेत् । प्रातः काले । किंभूतम्। कृतं मंगलं स्वस्त्ययनादि यस्य तम्।कृतमंगलमित्युपलक्षणार्थम्। कृतदेवद्विजाग्निगुरुवृद्धार्चनमपीति द्रष्टव्यम् । तथा निरन्नमकृताहारमातुरवशात् किंचित्स्निग्धम् । कथमित्याह । पेयया पीतसर्पिषम् । वृद्धेत्यादि । असावथ वृद्धो वा बालो वा दुर्बलो वा क्लीबः खेदासहिष्णुर्भवति भीरुर्वा कातरो भवति तदा रोगानुरोधादाकंठमतिमात्रं मद्यक्षीरादिकं पाययेत्तदनंतरं भैषज्यमात्रां पाययेत् । संग्रहेप्युक्तम् । भीरुकृशबालसुकुमारत्वाद्दोषानुरोधेनाकंठं पीतयूषेक्षुक्षीरमांसरसमद्यतुषोदकयवागूमंडान्यतममिति । किंभूतां मात्राम् । यथाविकारविहितां रोगानुसारेण साधितां तथा मधुसैंधवाभ्यां युताम्। किं कृत्वा। को-

हं मृदुमध्यक्रूरलक्षणं विभज्य विचार्य । श्लेष्माधिक्येन मृदुत्वं श्लेष्ममध्यत्वेन मध्यत्वं श्लेष्महीनत्वेन क्रूरत्वमिति मानं कोष्ठस्य बोध्यम् । तथाचोक्तम् । श्लेष्मोत्तरं छर्दयते ह्यदुःखमिति । भैषज्यमात्रां किंभूताम्। मंत्राभिमंत्रिताम् । तानेव मंत्रानाह । ब्रह्मेत्यादिग्रंथेन ।

पीतं मुहूर्तमनुपालयेत् ।
तन्मनाः

भैषज्यमात्रां पीतं संतमातुरं मुहूर्तं तन्मना वमिगतचित्तोनुपालयेत् प्रतीक्षेत ।

जातहृल्लासप्रसेकश्छर्दयेत्ततः ॥ १८ ॥
अंगुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाथवा ।
गलताल्वरुजन्वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् ॥ १९ ॥
प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ।

ततोनंतरं संजातहृल्लासप्रसेकः सन् छर्दयेत् । हृल्लासो हृदुपरोधः । प्रसेको निष्ठीवनम्। कथं वमेत्। अंगुलिभ्यां द्वाभ्याम्। यद्वा कोमलेन सुवर्चलैरंडादिजेन नालेन मृदुना वमेत् । कीदृशः। आनायस्तः अनायासेनेत्यर्थः । अपरं गलताल्वपीडयन् । तथाऽप्रवृत्तान् वेगान् प्रेरयन् प्रवृत्तांश्च प्रवर्त्तयन् । जानुप्रमाणे पीठे स्थितः ।

उभे पार्श्वे ललाटं च वमतश्चास्य धारयेत् ॥ २० ॥
प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः ।

अपरमस्य नरस्य वमनं कुर्वतो द्वे पार्श्वे ललाटं च धारयेत् परिचारक इति शेषः । प्रतिलोमतोऽसन्मार्गेण ।

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ॥ २१ ॥
वमेत् स्निग्धाम्ललवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।
पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ॥२२॥

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैर्द्रव्यैर्वमेत् । पित्ते स्वादुशीतैर्द्रव्यैर्वमेत् ।

स्निग्धाम्ललवणैर्वायुयुक्ते कफे वमेत्। कियंतं कालं वमेदित्याह। यावत् पित्तस्य दर्शनं कफांतो वा तावद्वमेत्।

हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः।
वमेत्पुनःपुनः

हीनवेगो नरः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैरसकृद्वमेत्।

तत्र वेगानामप्रवर्तनम्॥ २३॥
प्रवृत्तिः सविबंधा वा केवलस्यौषधस्य वा।
अयोगस्तेन निष्ठीवकंडूकोठज्वरादयः॥ २४॥

तत्र तेषु सम्यग्योगातियोगायोगेषु मध्याद्वेगानामप्रवर्त्तनमसावयोगः। सविबंधा च या प्रवृत्तिः सोप्ययोगः। केवलस्य दोषादिरहितस्यौषधस्य या प्रवृत्तिः सोप्ययोगः। तेनायोगेन निष्ठीवनादयः स्युः।

निर्विबंधं प्रवर्तंते कफपित्तानिलाः क्रमात्।
सम्यग्योगे

सम्यग्योगे कफपित्तानिलाः क्रमेण निर्विबंधं निःसंगं प्रवर्तंते।

अतियोगे तु फेनचंद्रकरक्तवत्॥ २५॥
वमितं क्षामता दाहः कंठशोषस्तमोभ्रमः।
घोरा वाय्वामया मृत्युर्जीवशोणितनिर्गमात्॥ २६॥

अतियोगे पुनः फेनचंद्रकरक्तवद्वमितं भवति। फेनश्च चंद्रकश्च रक्तं च तानि विद्यंते यस्य वमितस्य तदेवम्। तथा क्षामतादयो भवंति। तमस्तिमिरदर्शनं दारुणाश्च वातरोगास्तथा मृत्युर्भवति। जीवाख्यस्य शोणितस्य निर्गमान्निष्कासात्।

सम्यग्योगेन वमितं क्षणमाश्वास्य पाययेत्।
धूमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत्॥ २७॥

सम्यग्योगेन वमिते सति मुहूर्तमाश्वास्य शीतवातादिना धूमत्रयस्य स्निग्धमध्यतीक्ष्णाख्यस्यान्यतममेकं पाययेद्वैद्यः। अथानतरं स्नेहाचारमुष्णोदकोपचारीस्यादित्यादिकमादिशेत्।

ततः सायं प्रभाते वा क्षुधार्तः स्नातः सुखांबुना ।
भुंजानो रक्तशाल्यन्नं भजेत्पेयादिकं क्रमम् ॥ २८ ॥

तदूर्ध्वं सायमपराह्णे प्रभाते पूर्वाह्णे वा बुभुक्षित उष्णोदकेन स्नातो रक्तशाल्यन्नं भुंजानः पेयादिकं क्रमं भजेत् ।

तमेवपेयादिकं क्रममाह ।

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।
क्रमेण सेवेत नरोन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २९ ॥

प्रधाना च मध्या च अवराच प्रधानमध्यावराः । प्रधानमध्यावराश्च ताः शुद्धयश्च ताभिः शुद्धो नरः क्रमेण यथासंख्यं पेयां त्रीनन्नकालान् द्वावन्नकालावेकमन्नकालं भजेदिति। विलेप्यादिष्वप्येवं योज्यम्। एतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते। यथा । प्रधानशुद्ध्या शुद्धो नरो द्वावन्नकालावेकस्मिन् दिने पेयां भजेदिति।द्वितीयेऽहन्येकमन्नकालं विलेपीं तृतीये वासरे द्वावन्नकालौ विलेपीमेव।चतुर्थे दिवसे ऽकृतं शुंठीलवणाद्यसंस्कृतं यूषं द्वावन्नकालौ भजेत् । पंचमेऽह्नि प्रथमेन्नकाले। चः समुच्चये। त्रिष्वपि कालेष्वकृतं च यूषं भजेत् । विभज्य तावदुच्यते । एवं कालत्रयं कृताकृतं रसं विभज्य भोजयेत्। सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनं क्रमेण सेवेत। एवं यथास्वं मध्यशुद्धिशुद्धस्यावरशुद्धिशुद्धस्य च योजना कार्या । मुनिस्त्वाह । अथैनं सायाह्ने अपरे वाह्नि सुखोदकपरिषिक्तं पुराणानां लोहितशालितंडुलानां स्ववक्लिन्नां मंडपूर्वामुष्णां यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य । एवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले। चतुर्थे तु तथाविधानामेव शालीनां सुस्विन्नां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणामल्पस्नेहलवणां वा भोजयेत् । एवं पंचमे षष्ठे चान्नकाले। सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां द्विःप्रसृतं सुस्विन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुद्गयूषेण भोजयेत् । एवमष्टमे नवमेन्नकाले।दशमे त्वन्नकाले लावकपिंजलादीनामन्यतमस्य मांसस्य रसेन दकलावणिकेन नातिसारवता भोजयेदुष्णोदकानुपानम्। एवमेकादसे द्वादशे चान्नकाले । अतऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपयुंजानः सप्ताहात्प्रभृति भोजनमागच्छेत् । त्रीनिति कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया ।

अधुना पेयादिक्रमस्य फलं वक्ति ।

यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः संधुक्षमाणो भवति क्रमेण ।
महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरंतराग्निः॥ ३० ॥

यथा बाह्योग्निरणुरल्पस्तृणगोमयकाष्ठफलादिभिः संधुक्ष्यमाण उद्दीप्यमानो महान् स्थिरः सर्वपचो भवति । सर्वपच इति पचेरजंतस्य सर्वशब्देन सह षष्ठीसमासः । तेनैव प्रकारेण पेयादिभिः शुद्धस्यौदर्योग्निर्महान् स्थिरः सर्वपचश्च भवति । खरनादेप्युक्तम् । विरेके वमने श्रेष्ठे पेयादीनां त्रिकक्रमः । त्रिशो द्विशो मध्यमे स्यादेकशस्तु कनीयसीति।

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथास्याद्द्विचतुर्गुणश्च ॥ ३१ ॥

जघन्यं च मध्यं च प्रवरं च तस्मिन्वमने क्रमेण वेगाश्चत्वारः षडष्टौस्तंत्रकृतामिति शेषः। ते वेगा दशैव द्वित्रिगुणा जघन्यमध्यप्रवरे विरेके क्रमेण भवंति । तथेति समुच्चये। न केवलं वेगानां मानं प्रस्थश्च द्विचतुर्गुणो मानं स्यादिति तथाशब्दस्यार्थः । त्रिण्येतान्युपजातिवृत्तानि।

पित्तावसानं वमनं विरेकादर्धं कफांतं च विरेकमाहुः ।

पित्तांतं वमनं वदंति । विरेकादर्धं वमनं कथयंति । विरेचनं कफांतमाहुः ।

द्वित्रान्सविट्कानपनीय वेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम्॥३२॥

द्वे वा त्रयो वा द्वित्राः । संख्ययाऽव्ययेति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येयेडजिति वा समासांतः । सह विशा पुरीषेण वर्ततइति सविट्को विद्वान् वेगान् सविट्कानपनीय गणनयानया रुद्धविरेके मेयं मातव्यम् । वमने पुनः पीतं यदौषधं तदपनीय मेयम् । इंद्रवज्रावृत्तम् ॥

अथैनं वामितं भूयः स्नेहस्वेदोपपादितम् ।
श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत् ॥ ३३ ॥

एनं नरं वामितं भूयः पुनरपि स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितमनंतरं सम्यग्विरेचयेत् । कदा । श्लेष्मणः कालः संविभागप्रहरस्तस्मिन् गते सति । किं कृत्वा । कोष्ठं मृदुमध्यक्रूरलक्षणं ज्ञात्वावगम्य ।

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरेच्यते ।

यो बहुपित्तः कोष्ठः स मृदुर्भवति। स च क्षीरेणापि विरेच्यते । अपिशब्दादारग्वधादिभिरपि ।

प्रभूतमारुतः क्रूरः कृच्छ्राच्छ्यामादिकैरपि ॥ ३४ ॥

प्रभूतमारुतः क्रूरः कोष्ठो भवति । सकृच्छ्रेण कथंचिदपि श्यामादिकैर्विरेच्यते । आदिशब्देन कंकुष्ठस्नुधादीनां ग्रहणम् । अपिशब्दादारग्वधादिना विरेच्यते ।

कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।
स्निग्धोष्णलवणैर्वायौ-

कषायमधुरैरारग्वधादिभिः पित्ते विरेकः । कटुकैः कफे विरेकः । स्निग्धाम्ललवणैरेरंडतैलादिभिर्वायौ विरेकः कार्यः ।

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३५ ॥
उष्णांबु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् ।

विरेकाप्रवृत्तौ उष्णांबु पाययेद्वैद्यः । अस्य चातुरस्य पाणितापेन जठरं स्वेदयेत् ।

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुक्त्वान्येद्युः पुनः पिबेत् ॥३६॥

तस्मिन् विरेकस्य दिनेऽल्पे उत्थाने स्तोकायां प्रवृत्तौ सत्यां भुक्त्वान्नमन्येद्युरन्यस्मिन् दिने पुनर्विरेचनौषधं पिबेदातुरः ।

अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्ध्वं दशाहतः ।
भूयोप्युपस्कृततनुः स्वेदस्नेहैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥
यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन्पूर्वमनुक्रमम् ।

दृढस्नेहः कोष्ठो यस्य स दृढस्नेहकोष्ठः । न दृढस्नेहकोष्ठोऽदृढस्नेहकोष्ठः । स भूयोऽपि स्नेहस्वेदैः संस्कृतशरीरो दशाहादूर्ध्वं यौगिकं विरेचनं पिबेत् । यथावन्निरूप्य पूर्वमनुक्रमं भैषज्यमात्रां मंत्राभिमंत्रिता-

मित्यादिकं तथा अप्रवृत्तौ तु पाययेत् । उष्णांबु स्वेदयेदस्यपाणितापेने-त्यादिकं च स्मरन् पिबेदिति ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ॥ ३८ ॥
कंडूर्विदाहः पिटिका पीनसो वातविड्ग्रहः ।
अयोगलक्षणम्

अयोगलक्षणं हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादिकम् ।

योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ३९ ॥

यथोक्ताद्वैपरीत्ये हृत्कुक्षिशुद्धिरित्यादिको योगो योगलक्षणम् ।

विट्पित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात्स्रवेत् ।
निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ॥ ४० ॥
मांसधावनतुल्यं वा मेदःखंडाभमेव वा ।
गुदनिःसरणं तृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ४१ ॥
भवंत्यतिविरिक्तस्य तथातिवमनामयाः ।

अतिविरिक्तस्य विट्पित्तकफवातेषु क्रमान्निःसृतेषु जलं स्रवेत् । किंभूतम् । निःश्लेष्मपित्तं तथा श्वेतं कृष्णं सलोहितं पीतरक्तमथवा मांसधावनसदृशमथवा मेदःशकलाभं स्रवेत् । तथा गुदनिःसरणादयोऽतिवमनामयाश्च क्षामतादयो भवंति ।

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ॥ ४२ ॥
धूमवर्ज्येन विधिना

एनं च नरं सम्यग्विरिक्तं वमनविहितेन विधिना विधूमेनोपपादयेत् ।

ततो वमितवानिव ।
क्रमेणान्नानि भुंजानो भजेत् प्रकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥

ततोऽनंतरं क्रमेण पूर्वोक्तेन रक्तशाल्यन्नसहितपेयादीन्यन्नान्यश्नन् प्रकृतिभोजनं भजेत् ।

मंदवह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।
अदृष्टजीर्णलिंगं च लंघयेत्पीतभेषजम् ॥ ४४ ॥

पीतभेषजं मंदवन्ह्यादीन् पंच लंघयेत् । अदृष्टं जीर्णलिंगं पीतभेषजस्य यस्येति योज्यम् ।

एवं लंघिते यो गुणो भवति तमाह ।

स्नेहस्वेदौषधोत्क्लेशसंगैरिति न बाध्यते ।

उत्क्लेशाश्च संगाश्च उत्क्लेशसंगाः । स्नेहश्च स्वेदश्चौषधं च तानि तेषामुत्क्लेशसंगाः स्नेहस्वेदौषधोत्क्लेशसंगास्तैः । इत्येवं लंघिते सति मंदाग्न्यादि न बाध्यते ।

संशोधनास्रविस्रावस्नेहयोजनलंघनैः ॥ ४५ ॥
यात्यग्निर्मंदतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ।

संशोधनादिभिर्यतोग्निर्मंदतां याति अतोहेतोः पेयादिं क्रममाचरेत् । संशोधनं सम्यक्शुद्धिः । अस्रविस्रावो रक्तस्रुतिः । स्नेहयोजनं स्नेहयोगः । ननु शुद्ध्यादिमांद्यमिहोच्यते । वक्ष्यति च । शुद्धः प्रसादमित्यादिना । ज्वलनस्य दीप्तिसंशोधनं करोतीति । तदिमेवचसी परस्परंव्याचक्षाते । अत्रोच्यते । कालभेदाद् दोषसंशोधने क्रियमाणेऽग्निमाद्यं भवति । कृते च संशोधनेप्यपेयादिक्रममासेवमानस्याऽग्निदीप्तिरिति न कश्चिदत्र व्याघातः ।

स्रुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ॥ ४६ ॥
पेयां नपाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।

स्रुताल्पपित्तश्लेष्माणमिति । स्रुतौ पतितावल्पौ पित्तश्लेष्माणौ यस्य तं तथा मद्यपो यो नरस्तं मद्यपं तथा वातपैत्तिकमेतांस्त्रीन् पेयां न पाययेत् । तर्ह्येषां किं कार्यमित्याह । प्रथमेऽन्नकाले लाजसक्तवो द्वितीये ऽन्नकाले मांसरसोदकेनेत्येव तर्पणादिक्रमस्तेषां हितः ।

ननु विरेचनस्येव वमनस्य कस्मात्पाको न प्रतीक्ष्यत इत्याह ।

अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥
निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ।

वमनमपक्वं सद्दोषान्निर्हरेत् । विरेचनं तु पच्यमानं दोषान्निर्हरेत् । अतो वमनस्य पाको न प्रतिपाल्यते ।

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ४८ ॥
विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ।

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन हेतुना स्वयमौषधमंतरेण यो विरिच्यते भिद्यते तं नरं भेदनीयैर्भोज्यै र्भक्ष्यैर्योजयेत् ।

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ ४९ ॥
अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधम् ।
वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहम् ॥ ५० ॥
हरेद्बहूंश्चलान्दोषानल्पानल्पान् पुनःपुनः ।

दुर्बलादयः पिबेयुः । किमित्याह । यस्माद्विरेचनौषधं पुनः पुनः पीतं वरम् ।अन्यथा बहु तीक्ष्णं चौषधं पीतं संशयावहं प्राणसंदेहकारि । तथा पुनः प्रयुक्तमौषधं बहूंश्चलान् दोषानल्पानल्पान् हरेत् । एवं बलहानिं विना दोषनिर्हारः कृतः स्यात् ।

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत्तु तान् ॥ ५१ ॥
क्लेशयंति चिरं ते हि हन्युर्वैनमनिर्हृताः ।

तुरवधारणे । दुर्बलस्य नरस्य मृदुद्रव्यैरल्पानेव तान् दोषान् सम्यक् शमयेत् । ते तु दोषा अनिर्हृताश्चिरमेतमातुरं क्लेशयंति हन्युर्वा अनिर्हृता मारयेयुः ।

मंदाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्घृतैः ॥ ५२ ॥
संधुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ।

मंदाग्निं क्रूरकोष्ठं च नरं सह क्षारलवणाभ्यां वर्तंते यानि घृतानि तैर्यथासंख्यमुद्दीपितानलं विजितकफवातं च शोधयेत् ।

रूक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ॥ ५३ ॥
दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ।
तेभ्यो बस्तिं पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ ५४॥
शकृन्निर्हृत्य वा किंचित्तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ।

रूक्षादीनां भैषज्यमविरेच्यैव विरेचनमकृत्वैव परिणतिमेति । तेभ्यो रूक्षादिभ्यः पूर्वं बस्तिं दद्यादनंतरमेरंडतैलबिंदुघृतादिकं विरेचनं योजयेत् । अथवा फलवर्त्तिभिस्तीक्ष्णाभिः पुरीषं किंचिदल्पं निर्हृत्य निःसार्य स्निग्धं विरेचनं दद्यात् ।

किमिति बस्तिना अथवा तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिश्च किंचिच्छकृन्निर्हारः क्रियत इत्याह ।

प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत्सुखम् ॥ ५५ ॥

यस्मान्मलं प्रवृत्तं संतं किंचित्पतितं स्निग्धो विरेकः सुखं मलप्रेरणेन निर्हरेत् ।

विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोकविसर्पिणः ।
कामलापांडुमेहार्त्तान्नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ५६ ॥

नातिशब्दोत्रेषदर्थे । नातिशीतगुरुमित्यत्र यथा । विषाद्यार्त्तानीषत् स्निग्धान् विरेचयेत् ।

सर्वान् स्नेहविरेकैश्च रूक्षैस्तु स्नेहभावितान् ।

सर्वानीषत्स्निग्धान् विषाद्यार्त्तादीन् स्नेहविरेकैः शोधयेत् । स्नेहभावितांश्च पुरुषान् रूक्षैर्विरेकैः शोधयेत् ।

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यंतरेंतरे ॥ ५७ ॥
स्नेहस्वेदौ प्रयुंजीत स्नेहमंते बलाय च ।

वमनादीनां कर्मणामंतरेऽतरे मध्ये मध्ये पुनरपि भूयः स्नेहस्वेदौ प्रयुंजीत । अंते च कर्मणां बलाय शरीरस्य बलाधानार्थं स्नेहं प्रयुंजीत । तदेषोर्थो बोद्धव्यः । आदौ स्नेहस्वेदौ ततो वमनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततो

विरेचनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततोनुवासनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततो निरूहब-स्तिरिति।

किमित्येवं विधीयत इत्याह ।

मलो हि देहादुत्क्लेश्य ह्रियते वाससो यथा ॥ ५८ ॥
स्नेहस्वेदै स्तथोत्क्लेश्य ह्रियते शोधनैर्मलः ।

मलो हि देहादुत्क्लेश्यपतनोन्मुखीकृत्यशोधनैर्विरेचनादिभिर्ह्रियते । कथमिव । वाससोवस्त्राद्यथा स्नेहस्वेदैः ।

स्नेहस्वेदानभ्यासेदोषमाह ।

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ ५९ ॥
दारु शुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यते ।

यो नरः स्वेदस्नेहावनभ्यस्याऽशीलयित्वा शोधनं कुर्यात्तस्य शरीरं दीर्यते । कथमिव । आनामे आनमने काष्ठं शुष्कं यथा दीर्यते ।

सांप्रतं संशुद्धेः कालमाह ।

बुद्धिप्रसादं बलमिंद्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।
चिराच्च पाकं वयसः करोति संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥६०॥

यौवनादेः पाकः परिणाम इति । उपजातिर्वृत्तम् ।

इतिश्रीमदरुणदत्तवि. अ. टी. स. अष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ७१ ॥

एकोनविंशोध्यायः

मलहरणार्थं पूर्वाध्याय उक्तः । बस्तिनापि मला निर्ह्रियंत इति वमनविधेरनंतरं बस्तिविधेरुपदेशो युक्त इत्याह ।

अथातोबस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।

अथात इति । बस्तिना दीयत इति बस्तिस्तस्य विधिः । शेषं-पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा बस्तिरिष्यते ।
उपक्रमाणां सर्वेषां सोग्रणीस्त्रिविधश्च सः ॥ १ ॥
निरूहोन्वासनो बस्तिरुत्तरः

वातउल्बणो ऽधिको येषां दोषाणां तेषु बस्तिरिष्यते। आचार्यैरिविशेषः। तत्र वातपित्ते वातश्लेष्मण्यथवा काले वायौ बस्तिरिष्यते।उपक्रमाणां चिकित्सानां सर्वेषां स बस्तिरग्रणीः प्रधानतमः। स च त्रिप्रकारः। तदेव त्रैविध्यमाह। निरूहोऽन्वासनोबस्तिरुत्तर इति। यदा तूत्तरेण मार्गेण मेढ्रादिना दीयते इत्युत्तरबस्तिः।

तेन साधयेत्।
गुल्मानाहखुडप्लीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥
जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्रानिलमलग्रहान्।
वर्ध्माश्मरीरजोनाशान् दारुणांश्चानिलामयान् ॥ ३ ॥

तेनेत्यनेन निरूहः परामृश्यते। कथमिति चेत्। ब्रूमः। अनास्थाप्याश्चेत्यधीते। तत्र के निरुह्या इत्यपि। ते संत्यत्रानिरुह्याः। पुनरिमे प्रतिवक्तुं युज्यंते। अपिच। आस्थाप्या एव चान्वास्या इति पठंति केचिदास्थाप्या इति न गम्येत यदीह निरूहो न परामृश्येत। तस्मात्तेनेत्यनेन निरूहस्य ग्रहणं न्याय्यम्। तेन निरूहेण गुल्मादींस्तथा जीर्णज्वरादीन् कृच्छ्रान् वातरोगांश्चोपक्रमेत्।गुल्मादीनां शूलांतानां द्वंद्वे इनिःकार्यः। शुक्रादीनां ग्रहेण संबंधः। शुक्रग्रहो रेतोविबंधः। अनिलग्रहो वायोरसंचारः। रजोनाशः स्त्रियः पुष्पनाशः।

अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः क्षतोरस्को भृशं कृशः।
आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥
कासश्वासप्रसेकार्शोहिध्माध्मानाल्पवर्चसः।
शूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदकोदरी ॥ ५ ॥
कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी।

अतिस्निग्धादयः सप्तममासगर्भिण्यंता अनास्थाप्या अनिरुह्याः। वमिमान् प्रसक्तच्छर्दिः। बद्धादेरुदरेण संबंधः। तत इनिर्मत्वर्थीयः। *बद्धातिसारिण आस्थाप्या इत्यनेनामातिसारिणोऽनास्थाप्यत्वे लब्धे पुनर्वचनमतिप्रमाथित्वेनामातिसारिणः कथंचिदप्यनास्थाप्याइति। तत्रातिस्निग्धस्य दोषानुत्क्लेश्य निरूहः श्वयथुमुदरं च जनयेत्। क्षतोरस्ककृशयोः क्षोभव्यापन्नं शरीरमाशु पीडयेत्। अमातिसारिणो दोषस्य सम्यगनिबर्हणाद्देहस्य क्षामत्वादतिपीडां कुर्यात्। प्रसक्तच्छर्दिषो दोषोत्क्लेशनिरूहमूर्ध्वं न नेत्। कृतवमनविरेकयोः सुरिक्तं देहं क्षतं क्षार इव दहेत्। कृतनस्यस्य विवृतोर्ध्वश्रोतस्तया विभ्रंशं कुर्यात्। कासश्वासादीनामुत्क्लिष्टदोषत्वान्निरूह ऊर्ध्वं व्रजेत्। अर्शःप्रभृतीनां भृशतरमाध्मानान्मृत्युर्वा स्यात्। अल्पवर्चस्कादीनां स्तंभजाड्यादीनावहेत्। गर्भिण्याः पूर्वोक्ताएव दोषाः।

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिवह्नयः ॥ ६ ॥
रूक्षाः केवलवातार्ताः

य एव आस्थप्यास्त एवानुवास्याः। आङ्पूर्वात्तिष्ठतेर्णिजंतादनुपूर्वाच्च वसतेरहार्थेण्यत्। विशेषेणातिवह्न्यादयोनुवास्याः।

नानुवास्यास्त एव च।
येनास्थाप्यास्तथा पांडुकामलामेहपीनसाः ॥ ७ ॥
निरन्नप्लीहविड्भेदिगुरुकोष्ठकफोदराः।
अभिष्यंदिकृशस्थूलक्रमिकोष्ठाढ्यमारुताः ॥ ८ ॥
पीते विषे गरेऽपच्यां श्लीपदी गलगंडवान्।

तएवेति। यएवानास्थाप्या अनिरुह्यास्तेचापि नानुवास्याः। तथा पांड्वादयो नानुवासनार्हाः। एतेषां हिदोषानुत्क्लेश्य स्नेहबस्तिरुदरं जनयेत्। निरन्नस्यानुवासनात् स्नेहविपत्तिः। तथाचोक्तंखरनादेन। अभुक्तदत्तश्च तथा स्नेहो बस्तिर्विपद्यतइति। प्लीहादीनां स्तंभजाड्यादीनावहेत्। क्रिमिकोष्ठस्यानुवासनादयः पूर्वमनिर्हृतैः कृमिभिरतिबहुत्वादशेषानिःसरणेन हृदयमतिकर्षद्भिश्छर्दयेयुः। आढ्यमारुतस्य सम्यग्दोषानिर्हरणादामवृद्धिः। पीते विषे गरे च नानुवास्या इति योज्यम्। अपच्यां च।

क्रमेण श्लीपदीतीनिर्गलगंडवानिति मतुप् । अपथ्यावयो नानुवास्या इति।संग्रहे चोक्तम्।अभुक्ते रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनम्।*स्रोतसां स्यसूक्ष्मत्वात् क्षिप्रमूर्ध्वं प्रपद्यते। तेन वायोर्जयो न स्याद्बलवर्णमन्यतिष्ठता। कायाग्नेरागुनाशश्च विरोधादनिवर्तनात् । स्नेहः सद्यो ऽशिताहाररुद्धेःवामाशये निलम्। पक्वस्थं हंति पक्वस्थश्च्यवते चान्नपाकतः।निरूहश्च समीरश्च तीक्ष्ण वेगावुभावपि । तावन्नमूर्छितौ तीक्ष्णावधोन्नेन सहागतौ । ऊर्ध्वं वा शकृता सार्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा। समलाहारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितम्। भुक्तवाननुवास्योऽस्मान्निरूह्यो ह्यभुक्तवानिति ।

निरूहान्वासनयोर्यंत्रस्य लक्षणमाह ।

तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्वस्थिवेणुजम् ॥ ९ ॥
गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णर्जु गुलिकामुखम् ।

तयोर्निरूहान्वासनयोर्नेत्रं भवति । नीयते प्राप्यते स्नेहकल्काद्यपानमिति नेत्रम् । नेत्रेतिणेःष्ट्रन्प्रत्ययः। किंभूतं नेत्रम् । हेमादीति। आदिशब्दः प्रकारे । तेन रूप्यरीतिकायस्कांस्यत्रपुसीसादयो गृह्यंते । दारु शिंशपादिकाष्ठम् । अस्थि गजादेः । वेणुर्वंशः । एतेषां द्वंद्वः । एभ्यो जातं तयोर्निरूहान्वासनयोर्नेत्रं भवति । किंभूतम् । गोपुच्छाकारम् । गोपुच्छ इवाकारो यस्य तत् । तथा अच्छिद्रं निर्विवरं तथा श्लक्ष्णं कोमलं तथाप्यृज्ववक्रम् । गुलिकासदृशमतीक्ष्णं मुखं यस्य तदेवम् ।

अथास्य प्रमाणमाह ।

ऊनेऽब्दे पंच पूर्णेस्मिन्नासप्तभ्योंगुलानि षट् ॥ १० ॥
सप्तमे सप्त ताम्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ।
द्वादशैव परं विंशात्

अपूर्णे वर्षे नेत्रस्य पंचांगुलानि । आतुरांगुलप्रमाणमिति गम्यते । दैर्घ्येण चेत्येतदप्यनुक्तं गम्यते । वक्ष्यति हि । स्वांगुष्ठेन समं मूले स्थौल्येनेति । आसप्तभ्यः सप्तवर्षाणि मर्यादीकृत्य षडंगुलानि प्रमाणम् । आङत्र मर्यादायां नाभिविधौ। तेन षड्वर्षे बाले षडंगुलानि नेत्रम् । अन्यथा सप्तवर्षस्यापि षडेवेति प्राप्नोति । वक्ष्यति तु सप्तमे सप्तेति। एवं च पूर्वापरं

व्याहतं स्यात् । तस्मान्मर्यादायामाङ्क्तिर्ज्ञेयेहि । सप्तमे वर्षे सप्तांगुलानि । द्वादशे वत्सरे तान्यंगुलान्यष्टौ नेत्रम् । द्वादशानां पूरणइति तस्य पूरणे डटि-तिडट् । एवं षोडशेइत्यत्र । षोडशसंवत्सरे नवांगुलानि नेत्रम् । विंशाद्वत्सरात् । तस्मादूर्ध्वमेकविंशतिप्रभृतिवर्षेषु द्वादशांगुलानि नेत्रम् । नातोप्यधिकानी-त्येवशब्दार्थः । विंशतिशब्दात्पूरणे डटि तिर्विंशतोर्डितीति तिलोपाद्विंशशब्दः ।

वीक्ष्य वर्षांतरेषु च ॥ ११ ॥
वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ।

वर्षांतरेषु अंतरालावच्छिन्नेषु वर्षेषु नवमदशमादिषु वीक्ष्य पर्यालो-च्य नेत्रस्य प्रमाणमभिवर्धयेत् । चशब्दो भिन्नक्रमः । न केवलं वर्षां-तरेषु प्रमाणमभिवर्धयेत् । यावद्वयोबलादीनि निरूप्य प्रमाणं चाभिवर्ध-येत् ।

स्वांगुष्ठेन समं मूले स्थौल्ये नाग्रेकनिष्ठया ॥१२॥

स्थौल्येन परिणाहेन स्वांगुष्ठेन तुल्यं मूले नेत्रं तथाऽग्रं प्रांतस्तस्मिन् कनिष्ठयांऽगुल्या समं नेत्रं स्यात्। खरनादेप्युक्तम्। बस्तिनेत्रमृजु शुक्लं सद्वृ-त्तं गुलिकामुखम्। भवेद्गोपुच्छसंस्थानं सुप्रवाहं त्रिकर्णिकम्। या त्रिभागप्रण-यने मर्यादा कर्णिका भवेत्। द्वे कर्णिके चोपरिष्टाद्वस्त्याधारेऽथवांतरे। स्वांगु-ष्ठकपरीणाहं मूलं नेत्रस्य शस्यते । मध्यं त्वनामिकातुल्यमग्रं तुल्यकनि-ष्ठिकम् । स्वेनांगुलिप्रमाणेन दैर्घ्यं स्याद्द्वादशांगुलम् । कर्कंधुप्रवहच्छिद्रं श्रेष्ठमन्यद्यथावयः । विंशद्वादशषड्वर्षे द्वादशाष्टषडंगुलम् । कर्कंधुकसतीना-ग्रमुखं विद्धिवहमित्यादि । मुनिरप्यवोचत् । षड्द्वादशांगुलसंमितानि षड्-विंशतिद्वादशवर्षजानाम् स्युर्मद्गकर्कंधुसतीनवाहिच्छिद्राण्यपिहितानि-चैव । यथावयोंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्यात् परिणाह इति ।

अधुना बिंदुद्वारेण नेत्रस्थौल्यप्रमाणमधिकं दर्शयन्नाह ।

पूर्णेऽब्देऽगुलमादाय तदर्धार्धप्रवर्धितम् ।
त्र्यंगुलं परमं छिद्रं मूलेऽग्रे वहते तु यत् ॥ १३ ॥
मुद्गं माषं कलायं च क्लिन्नं कर्कंधुकं क्रमात् ।

वर्षे पूर्णे सत्यंगुलमादाय स्वांगुलात्प्रभृतिक्रमेण त्र्यंगुलं छिद्रं मूले

नेत्रस्य भवति । किंभूतं छिद्रम् । अर्धस्यार्धमर्द्धार्द्धम् । तस्यांऽगुलस्यार्द्धार्द्धं तेन प्रवर्द्धितम् । तत्र प्रथमे वर्षेऽगुलमात्रं छिद्रं यावद्वार्षाणि षट् । सप्तमे वर्षे सपादमंगुलं यावदेकादश । द्वादशे वर्षे सार्द्धमंगुलं यावत्षोडश वर्षाणि । षोडशे वर्षे पादोनमंगुलद्वयम् । सप्तदशेवर्षेऽगुलद्वयम् । अष्टादशे वर्षे सपादमंगुलद्वयम्। एकोनविंशतिवर्षे सार्द्धमंगुलद्वयम्।विंशतिवर्षस्य पादोनमंगुलित्रयम् । एकविंशतिवर्षस्य त्र्यंगुलं छिद्रमिति क्रमो वेद्यः । परममित्यनेनैतद्गमयति । परममुत्कर्षमाश्रित्येदं मूलच्छिद्रम् । मध्यमं तु यत्तच्छिद्रं स्वांगुष्ठेनेत्यनेनोक्तम्। ऊनवर्षस्य त्वर्धांगुलं छिद्रमेतदपेक्षया कल्प्यम् । अग्रे तु च्छिद्रं तद्वद्भवति यन्मुद्गादि वहति । तत्र वार्षिकस्य मुद्गवाहि यावत्षड्वर्षम् । सप्तवर्षस्य माषवाहि यावदेकादशोब्दः । द्वादशवर्षस्य कलायवाहि । षोडशवर्षस्य स्विन्नकलायवाहि । एकविंशतिवर्षस्य कर्कंधुवाहीति क्रमाद्वयःप्रमाणम्। ऊनवर्षस्य च न मुद्गादिवाहि कल्प्यम्। अग्रच्छिद्रप्रमाणं चैतदग्रे कनिष्ठयेत्यत्रापि संगच्छत एव । दैर्घ्यप्रमाणं चात्र पक्षे पूर्वमेव योज्यम्। स्वांगुष्ठेन समं मूले स्थौल्ये प्रमाणंचेत्यनेन च्छिद्रप्रमाणं स्वमत्या भिषजा प्रकल्प्यम् । तथा त्र्यंगुलं परमं छिद्रमित्यत्र स्थौल्यप्रमाणं स्वधियैव निरूप्यम् । तंत्रकृता तु ग्रंथगौरवभयादुक्तप्रायत्वाचेह नोक्तम ।

मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रांते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥
वर्त्याग्रे पिहितं मूले यथास्वं द्व्यंगुलांतरम्।
कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात् -

मूले यच्छिद्रमुक्तं तत्प्रमाणेन घटिता संपादिता कर्णिका छत्राकारा गुदाधिकांतःप्रवेशरोधिनी यस्मिंस्तदेवम् । तथा वर्त्या दशादिकृतया प्रांते पिहितं स्थगितम् । मूले यथास्वमूनवर्षादिकस्य तदंगुलप्रमाणेन द्व्यंगुलांतरं कर्णिकायुगलं मूलप्रदेशे नेत्रे विदधीत बस्तिपुटयोजनार्थम् ।

अतएवाह ।

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥
अजाविमहिषादीनां बस्तिं सुमृदितं दृढम् ।
कषायरक्तं निश्छिद्रग्रंथिगंधशिरं तनुम् ॥ १६ ॥

ग्रंथितं साधुसूत्रेण सुखसंस्थाप्यभेषजम् ।

तत्रेत्यादि। तस्मिंश्चकर्णिकाद्वितये अजादीनां बस्तिं योजयेत्। आदिशब्देन गोहरिणवराहमहिषाणां ग्रहणम् । अजादीनामित्येवं निर्देशेप्यविमहिषग्रहणे लब्धे साक्षादेतयोर्ग्रहणमन्यजेभ्यो बस्तिभ्य एतद्बस्तेर्योग्यतरत्वप्रतिपादनार्थम् । किंभूतं बस्तिम् । सुमृदितं सस्नेहं मुहुः सुष्ठु मर्दितं तथा दृढं तथा कषायेण हरीतक्यादिना रक्तं तथा छिद्रं च ग्रंथिश्च गंधश्च शिराश्च ताः निर्गता न संति यस्यतन्निश्छिद्रग्रंथिगंधशिरम् । तथा तनुं न स्थूलं तथा साधु सम्यक् सूत्रेण ग्रथितं बद्धं तथा सुखेनाकृच्छ्रेण संस्थापनीयमौपधं यत्र तदेवम् ।

बस्त्यभावेंकपादं वा न्यसेद्वासोथवाघनम् ॥ १७ ॥

वस्तेरभावे सति अंकपादं छागेणाद्यवयवविशेषं वा न्यसेन्नेत्रे योजयेत् । अथवा वस्त्रं घनं न्यसेत् ।

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुंचो वत्सरात्परम् ।
प्रकुंचवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत्षट्प्रसृतास्ततः ॥ १८ ॥
प्रसृतं वर्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य च ।
आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १९ ॥

निरूहस्य मात्रा प्रथमे वर्षे कषायस्नेहसहितस्य प्रकुंचः पलप्रमाणम्। षण्मासादौ त्वेतदनुसारेणार्धपलादि कल्प्यम्। वर्षात्परं प्रकुंचवृद्धिः प्रतिसंवत्सरं कार्या यावत्षट् प्रसृता द्वादश पलानि । तत ऊर्ध्वं प्रसृतं वर्द्धयेत् । प्रत्यब्दमित्यनुवर्तते । ततो द्वादशवर्षस्यैव द्वादशपलानि । अनंतरं त्रयोदशवर्षादिषु प्रतिवर्षं पलद्वयं निरूहमात्रायां वर्द्धयितव्यं क्रमेणैव यावत्सप्तदशवर्षाणि । अष्टादशवर्षस्य तु द्वादश प्रसृताश्चतुर्विंशतिपलानि । इदं मानं प्रमाणं सप्ततिवर्षाणि यावत्। परं सप्ततेरूर्ध्वं दशैव प्रसृता मानं नाधिकम् ।

एवं सांवत्सरिकादारभ्य यावद्वर्षशतिकस्तावन्निरूहमात्रामभिधाया-ऽनुवासनमात्रामधिकृत्याह ।

यथायथं निरूहस्य पादो मात्रानुवासने ।

यथायथं यथास्वं वार्षिकस्य एकविंशतिवत्सरादेर्वा निरूहस्य पादश्चतुर्भागो मात्रानुवासने अनुवासनविषये मात्रा। यस्य पलं निरूहस्तस्य कर्षप्रमाणमनुवासनमित्यर्थः। एवं सर्वत्र कल्प्यम्।

आस्थाप्यं स्नेहितं स्विन्नं शुद्धं लब्धबलं पुनः॥ २०॥
अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत्।
शीते वसंते च दिवा रात्रौ केचित्ततोन्यदा॥ २१॥
अभ्यक्तस्नातमुचितात्पादहीनं हितं लघु।
अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च॥ २२॥
कृतचंक्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे।
नात्युच्छ्रिते नचोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः॥ २३॥
संकोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोपरम्।

आस्थाप्यं निरूहणार्हं स्निग्धं तथा स्विन्नं तथा शुद्धमूर्ध्वाधस्तथा भूयोपि लब्धबलं तथानुवासनयोग्यं विदित्वा पूर्वमेव निरूहादनुवासयेत्। शीते हेमंतशिशिरयोर्ऋत्वोस्तथा वसंते दिवानुवासयेत्। केचिदाचार्या अन्यदा शीताद्वसंताच्चान्यस्मिन् ग्रीष्मप्रावृट्शरदाख्ये ऋतौ रात्रावनुवासयेत्। केचिदिति भिन्नक्रमस्ततोन्यदेत्यतोनंतरं द्रष्टव्यः। इति केचिदाहुरिति वाक्यशेषः। धान्वंतरास्तु सर्वथैव रात्रावनुवासनं नेच्छंति। धन्वंतरिमतमधिकृत्य संग्रहेधिजगे। न रात्रौ प्रणयेत्स्नेहं दोषोत्क्लेशो हि रात्रिजः। स्नेहो वीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरमिति। तदेवं तद्देशांतरादिवशात् प्रमाणयितव्यम्। किंभूतं नरम्। अभ्यक्तस्नातं पूर्वमभ्यक्तः पश्चात्स्नातः। पूर्वकालेति समासः। उचिताद्यद्येन भोजनमभ्यस्तं तस्माच्चतुर्थभागहीनमशितं तथा हितं लघुगुणयुक्तं तथा किंचित्स्निग्धरूक्षं तथा सानुपानं द्रवादि च। आदिशब्देन द्रवोष्णमनभिष्यंदीत्यादि विशिष्टं भुक्तवंतमिति गमयति। उक्तं च संग्रहे। अतिस्निग्धाशिनोह्युभयमार्गात् स्नेहो मदमूर्छाप्रसादहृल्लासादीन् जनयति। रूक्षाशिनो विष्टंभं बलवर्णहानिं च। अल्पमात्रद्रवाशिनो विसृष्टविण्मूत्रस्य वार्नावृतो ननदावरणाद्यापदमिति। किंभूतम्। किंहितमशनमात्रम्। तथा त्यक्तमूत्रपुरीषं तथा शयने सुखावहे संविष्टं स्थितम्। किंभूते। नात्युच्छ्रिते नात्युन्नते नचोच्छीर्षे त्यक्तोच्छीर्षे। क-

थं संविष्टम्। वामपार्श्वेतो वामपार्श्वेन। संकोच्य दक्षिणं सक्थिवामसक्थ्न उपरीति वृद्धवैद्याः। ततो दक्षिणसक्थ्नोपरं वामं सक्थि प्रसार्य। संग्रहे चोक्तम्। शयनेनाभ्युत्थितं स्वास्तृतेईषदुन्नतपाददेशे वामपार्श्वेन प्राक्शिरसं संवेशयेदिति ।

आथास्य नेत्रं प्रणयेत्स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥ २४ ॥
उच्छ्वास्य बस्तेर्वदने बद्धे हस्तमकंपयन् ।
पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलंबितम् ॥ २५ ॥
नातिवेगं न वा मंदं सकृदेव प्रपीडयेत् ।

अस्यैवंभूतावस्थस्यातुरस्य गुदे स्निग्धे कृते बस्तेर्वदने उच्छ्वासवातं निःसार्य बद्धे सति नातिशीघ्रं नाविलंबितं नातिवेगं नवा मंदं तथा पृष्ठवंशाभिमुखमेकवारमेव नेत्रं स्निग्धप्रांतं प्रपीडयेत्। कथं प्रपीडयेत्। हस्तमकंपयन्। अतिद्रुतादिपीडनदोषा बस्तिव्यापदि वक्ष्यमाणाः ।

सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥

सावशेषं च स्नेहं कुर्वीत । कुतो हेतोरित्याह । यस्मात् शेषे स्नेहे वायुस्तिष्ठति ।

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत्स्फिजौ ।
तत्पार्ष्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत्॥२७॥

दत्ते चातिस्नेहे सत्युत्तानगात्रस्य तु तस्य स्फिजौ हस्तेनाहन्यात्। तथा तेनैव प्रकारेण तत्पार्ष्णिभ्यां स्फिजौ ताडयेत्। शय्यां खट्वां पादतश्चरणदेशात्त्रीन्वारानुत्क्षिपेन्नतुमूर्द्धतः ।

ततः प्रसारितांगस्य सोपधानस्य पार्ष्णिके ।
आहन्यान्मुष्टिनांगं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्द्दयेत् ॥ २८ ॥
वेदनार्त्तमिति स्नेहो नहि शीघ्रं निर्वतते ।
योज्यः शीघ्रं निवृत्तेन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्नकार्यकृत्॥२९॥

ततः शय्योत्क्षेपादनंतरं प्रसारितशरीरस्य दत्तगेंदुकस्य पार्ष्णिके पार्ष्ण्यौ मुष्ट्या हन्यात्। अंगं शरीरं च स्नेहेन तैलादिनाभ्यज्य मर्द्दयेत्।

किमेवं क्रियत इत्याह । अंगं वेदनार्तं पीडातुरमिति हेवोर्यस्मादाशु स्नेहो न निवर्तते । शीघ्रमपयाते च स्नेहे सत्यपरः स्नेहो देयः । कस्मादेवं विधीयत इत्याह। स्नेहश्च शरीराभ्यंतरे अतिष्ठन्नेव कार्यकृन्न स्नेहने समर्थ इत्यर्थः।

दीप्ताग्निं त्वगतस्नेहं सायाह्ने भोजयेल्लघु ।

दीप्ताग्निं तु पुरुषं निवृत्तस्नेहं संतं लघुमात्रया स्वभावतश्चाशयेत् ।

निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥
अहोरात्रमुपेक्षेत परतः फलवर्तिभिः ।
तीक्ष्णैर्वा बस्तिभिः कुर्याद्यत्नं स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

स्नेहस्य त्रयः प्रहराः परो निवृत्तिकालः। ततः प्रहरत्रयात् परतो रात्रिंदिवमुपेक्षेत । न तदाकृष्टयै यत्नं कुर्यात् । परतोहोरात्रात्फलवर्तिभिरर्शश्चिकित्सितोक्ताभिरथवा तीक्ष्णैर्बस्तिकल्पोक्तैर्बस्तिभिः स्नेहागमनार्थं यतेत ।

अतिरौक्ष्यादनागच्छन्न चेज्जाड्यादिदोषकृत् ।
उपेक्षेतैव हि ततो ऽभ्युषितश्च निशां पिबेत् ॥ ३२ ॥
प्रातर्नागरधान्यांभः कोष्णं केवलमेव वा।

अतिरौक्ष्यादनागच्छन् स्नेहो यदि जाड्याग्निसादादिदोषान्न विधत्ते तदुपेक्षेतैव न विष्कासने यतेतेत्यर्थः।ततो निशां रात्रिमध्युषितः पुमान्प्रातः प्रभाते शुंठीधान्यांबु कदुष्णं पिबेत् केवलमेव वा नागरधान्यकरहितं कोष्णं जलं पिबेत् ।

आन्वासयेत्तृतीयेह्नि पंचमे वा पुनश्च तम् ॥ ३३ ॥
यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोत्युल्बणमारुतान् ।
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम्॥३४॥

तमातुरं भूयस्तृतीये दिवसे पंचमे वानुवासयेत् । अथवा यथा स्नेहपाको भवेदित्यग्न्यपेक्षया समरात्रेऽधिके न्यूने वा त्रिरात्रे वा यथायो-

गमनुवासयेत् । अतोऽस्मादेव हेतोरधिकपवनान्व्यायामशीलानत्यग्निदीप्तान् रूक्षांश्च पुरुषान् प्रत्यहमनुवासयेत् ।

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।
निरूहं शोधनं युंज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ ३५ ॥

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण स्नेहैस्त्रिचतुरैर्वा स्निग्धे सति स्रोतोविशोधनार्थं निरूहं शोधनं प्रयोजयेत् ।अस्निग्धे सति तनोः शरीरस्य स्नेहनं प्रयोजयेत्। त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः। संख्ययाव्ययेति समासः। चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानमित्यच् समासांतः ।

पंचमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।
मध्याह्ने किंचिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमंगले ॥ ३६ ॥
अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।
अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥
बस्तिं प्रकल्पयेद्वैद्यस्तद्विद्यैर्बहुभिः सह ।

अथानुवासनादनंतरं तृतीये पंचमे वा वासरे मध्याह्ने किंचिदावृत्तेऽतिक्रांते तथा बलिमंगले विहिते सति पुरुषं कृताभ्यक्तस्वेदितं त्यक्तमलं किंचिद्बुभुक्षितं तथा प्रकृत्यादिभिर्ज्ञात्वा दोषादीन् विदित्वा । आदिशब्देन सात्म्यबलादिपरिग्रहः । इत्येवं सर्वमधिगत्य वैद्यो बस्तिं प्रकल्पयेत् । ननु दूष्यं देशमित्यादिना सर्वमुक्तमेवैतत्तत्किमनेनेति । ब्रूमः । निरूहमपिसापाय पश्यताचार्येणैतदुक्तम् । दूष्यदेशादि महता यत्नेनालोचनीयमिति प्रतिपादनार्थं निरूहमात्राप्रथममित्यादि सर्वमालोच्यम् । कथं प्रकल्पयेदित्याह । तद्विद्यैर्वैद्यकशास्त्रज्ञैर्बहुभिः सह सार्धम् ।

अथ निरूहकल्पनामाह ।

क्वाथयेद्विंशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ ३८ ॥

द्रव्यस्य बस्तिकल्पोक्तस्य निरूहकल्पनार्थं विंशतिपलानि तथा अष्टौ फलानि मदनफलानि सामान्यपरिभाषया षोडशगुणं जलं दत्वा क्वाथयेत् । चतुर्भागावशेषश्च ग्राह्यः ।

ततः क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।
पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफाधिके । ॥ ३९ ॥

तस्मादेवंकृतात् क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् । द्वादशप्रसृतो हि निरूहः । तत्र स्नेहं षट्पलिकं कल्पयेदित्यर्थः । पित्तेऽधिके स्वस्थे च पुरुषे षष्ठांशं स्नेहं चतुष्पलिकं प्रकल्पयेदिति प्रकृतम्। कफेऽधिके स्नेहमष्टमांशं त्रिपलिकं प्रकल्पयेत्। सर्वत्र च वातपित्तकफेष्वधिकेषु स्वस्थवृत्तेश्चाष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्कस्य प्रयोजयेदिति प्रकृतम् । ननु स्वस्थस्य दोषचालनं प्रतिषिद्धं तंत्रांतरीयैः। तद्ग्रंथो हि। यो हि संचालयेत्सुप्तं वने सिंहं करादिभिः।स दोषांश्चालयेत् स्वस्थान् प्रच्छर्दनविरेचनैरिति।तस्मात् स्वस्थे निरूहस्य कल्पना न युक्तेति । तदेतदसत् । यस्मात् प्रागभिहितम् । शीतोद्भवं दोषचयं वसंते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले। घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्नजान्विति । तस्मादाचार्यवचनाज्ज्ञायते स्वस्थवृत्तेरपि शुद्धिविधानं संमतमिति । तंत्रकृतस्तंत्रांतरीयं मतं त्वसदेव शिष्टव्यवहारविरुद्धत्वात् ।

सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ।
नात्यच्छसांद्रता बस्तेः

सर्वत्र वाते पित्ते कफे च कल्कात् पेष्यद्रव्यादष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्पयेत् । भवति वेत्यादि। यथा नात्यच्छता सांद्रता बस्तेः। यथा वा बस्तिरत्यच्छोतिसांद्रो वा घनो न भवति तथा कल्कः कल्पयितव्यः।

पलमात्रं गुडस्य च ॥ ४० ॥

मधुपट्वादिशेषं च युक्त्या

पलमात्रं गुडस्य चेति पित्ते तदधिकं नेतिज्ञानार्थं मात्रग्रहणम्। मधुपट्वादिशेषं च युक्त्या प्रकल्पयेत् । तत्रेयं युक्तिः। माक्षिकस्य पलचतुष्टयं सैंधवस्य च कर्षः।तथा क्वचिद्यवक्षारस्य कर्षः। आदिग्रहणान्मांसरससुरासवमूत्रक्षीरकांजिकानां ग्रहणम् ।

सर्वं तदेकतः ।
उष्णांबु कुंभीबाष्पेण तप्तं खजसमाहतम्॥ ४१॥

प्रक्षिप्य बस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम् ।
नातिस्निग्धं नवा रूक्षं नातितीक्ष्णं नवा मृदु ॥४२॥
नात्यच्छसांद्रं नोनातिमात्रं नापटु नाति च ।
लवणं तद्वदम्लं च-

तदेतत्सर्वमौषधमेकत एकस्मिन् कृत्वा भेषजपाकातिक्रांतिपरिहारार्थमुष्णांबु कुंभीबाष्पेण तप्तं खजेन दर्व्या हननकाष्ठेन समाहतमालोडितं तथा ब्रह्मदक्षेत्यादिना चाभिमंत्रितं बस्तौ प्रक्षिप्य पायौ गुदे प्रणयेत् । नात्युष्णं नातिशीतलं नातिस्निग्धं नवा रूक्षं नातितीक्ष्णं नवा मृदु नात्यच्छं नातिसांद्रं नातिघनं नोनमात्रं नचातिमात्रं नापटु नातिलवणं तद्वदम्लं चेत्यादिना नात्यम्लम् । अतिशब्दप्रयोगादत्र मध्यमावस्थानुगमः ।

सांप्रतमन्यमतमभिधत्ते ।

पठंत्यन्ये तु तद्विदः ॥ ४३ ॥
मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ।
कर्षार्धं माणिमंथस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥
सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।
माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं क्वाथमिति क्रमात् ॥ ४५॥
आवपेत निरूहाणामेष संयोजने विधिः ।

पठंतीत्यादि । तद्विदो बस्तिविद एवं पठंति । यथा । मात्रां त्रिपलिकां कुर्यादित्यादि । संप्रति निरूहावयवानां माक्षिकादीनां संयोजनविधिमाह । माक्षिकमित्यादि । माक्षिकादि क्रमादावपेत् कुंडके । माक्षिकं प्रथमं प्रक्षिप्य मर्दयेत् । ततस्तत्रैव लवणं क्षिप्त्वा मेलयेत् । ततो लवणं तत्रैव मर्दयित्वा मिश्रयेत् । एवं स्नेहं ततोनु कल्कं ततः क्वाथमित्यनेन क्रमेण मिश्रयेदित्यर्थः । एवं योजितानि द्रव्याणि समरसतां यांति । समरसभावेन निरूहस्य सम्यग्योगो भवति । निरूहाणां संयोजने मिश्रणे एष विधिरेतद्विधानम् ।

उत्ताने दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥
कृतोपधानः संजातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ।

निरूहे दत्तमात्रे तु उत्तानः संस्तन्मना निरूहवेगे दत्तावधानस्तथा कृतोपधानः संस्तिष्ठेत् । समुद्गतवेगश्चोत्कटकः त्यजेद्वेगमिति शेषः ।

आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवे परम् ॥ ४७ ॥
तत्रानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राम्लकल्पितम् ।
त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं बस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥
विदध्यात्फलवर्तिं वा स्वेदनोत्त्रासनादि च ।

आगतौ प्रत्यागमने कालः परमो मुहूर्तः । अपरस्तस्मान्मुहूर्तादन्यो विट्श्वद्धागमनकालो मृत्यवे मरणाय । तत्र तस्मान्मुहूर्तात्परमनागतनिरूहस्य त्वरितमपरं बस्तिं निरूहं प्रपीडयेदिति संबंधः । किंभूतं निरूहम् । आनुलोमिकमनुलोमकरम् । स्नेहस्तथा क्षारो यवक्षारादिस्तथा मूत्रं गोमूत्रमम्लं तक्रकांजिकादि तैः कल्पितं निरूहितम् । तथा स्निग्धं च तीक्ष्णमुष्णं च । स्निग्धयोगादेव स्निग्धत्वे सिद्धे स्निग्ध ग्रहणं निरूहाणां स्निग्धतरत्वप्रतिपादनार्थम् । आनुलोमिकमित्यध्यात्मादित्वाट्ठञ् । अथवा फलवर्तिं विदध्यात् । फलेन मदनफलेन युक्ता वर्तिः । सा च अर्शश्चिकित्सिते वक्ष्यमाणा । स्वेदनोत्त्रासनादि च । स्वेदनं स्वेदः । उत्त्रासनं खड्गहस्तयोधदर्शनादिना कुपितनृपखड्ग व्यग्रोग्रबाहुदर्शनादिनाकुलं कुर्यात् ।

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो बस्तिरिष्यते ॥ ४९ ॥
तृतीयोपि चतुर्थोपि यावद्वा सुनिरूढता ।

फलवर्त्याद्यायासं विनापि निवृत्ते निरूहे सति द्वितीयो निरूह इष्यते । यत्नविशेषेण तु निरूहे निवृत्ते सति नान्यं बस्तिं प्रपीडयेदित्युक्तं भवति । तृतीयोपीत्यपिः समुच्चये । एवं चतुर्थोपीति । यावद्वेति । पंचमादयोपि बस्तयो देया यावत्सम्यङ्निरूढत्वं स्यात् ।

कानि पुनः सम्यङ्निरूढलिंगानीत्याह ।

विरिक्तवच्च योगादीन्विद्यात् -

निरूहे विरिक्तइव योगादीन् विद्यात् । तत्र चोक्तम् । हृत्कुक्षिशुद्धिरित्यारभ्य यावद्वमंत्यतिविरिक्तस्य तथातिवमनामयाइति ।

योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥
कोष्णेन वारिणा स्नातं तनु धन्वरसौदनम् ।

योगे तु निरूहस्य सम्यग्योगे सति सुखोष्णजलस्नातं संतं भोजयेत्। किम्। धन्वरसो जांगलरसश्चौदनश्च तद्धन्वरसौदनम्। किंभूतं धन्वरसौदनम्। तनु अघनम्। ननु यूषक्षीररसैः क्रमादिति वक्ष्यति तत्कथमिहेदमभ्युपपद्यते। ब्रूमः। वातविकारशमनार्थो हि निरूहः प्रायेणेष्यते। तस्मिंश्च रसकौदनमेव पथ्यं श्रेयः। अग्रे च। दोषापेक्षया पथ्यं विशेषेणैवोपदेक्ष्यतेऽतो नात्र किंचिदनुपपन्नम्। ननु दोषनिर्हरणं वमनविरेकाभ्यां द्रवादेव क्रियते। तत्र पेयादिक्रमो युक्तस्तथेहापि युक्तः स्यात्। नैवम्। विरेकवमनाभ्यां हि वह्निस्थानमाच्छाद्यते तेनाग्निमांद्यं भवति। निरूहस्तु नाभेरूर्ध्वमगच्छन्नेव दोषनिर्हरणं करोति। तेन नात्राग्निमांद्यापत्तिः। तस्मान्नात्र पेयादिक्रमः। अपिच वातविकारविषयत्वाच्च रसौदनप्रायमेव पथ्यं युक्तम्।

विकारा ये निरूहस्य भवंति प्रचलैर्मलैः॥ ५१ ॥
ते सुखोष्णांबुसिक्तस्य यांति भुक्तवतः शमम् ।

प्रकर्षेण चलैर्दोषैर्ये विकारा भवंति ते कोष्णसलिलस्नातस्य कृतभोजनस्य सतः शमं गच्छंति। अतएव तत्कार्यमिति भावः।

अथ वातार्दितं भूय: सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२ ॥

अथ निरूहादनंतरं वातपीडितं पुरुषं सद्य एव तस्मिन्नेव दिने अनुवासयेत्।

सम्यग्घीनातियोगाश्च तस्य स्युः स्नेहपीतवत् ।

तस्यानुवासनस्य स्नेहपानस्येव सम्यग्योगादयः स्युः। स्नेहपीतस्येव स्नेहपीतवत्। षष्ठ्यंताद्वतिः।

तत्र वातानुलोम्यमित्यादि घ्राणवक्त्रगुदस्रवा इत्युक्तं स्नेहपानं सम्यग्योगातियोगलक्षणम्। अन्यदनुवासनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह।

किंचित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्तते ॥ ५३ ॥
सानुलोमानिलः स्नेहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ।

चशब्दः पूर्वोक्तं सम्यग्योगलक्षणं समुच्चिनोति। किंचिदल्पमात्रं

कालं कोष्ठाभ्यंतरे स्थितः सन् सविड्कः सानुगुणपवनो निवर्तते निस्सरति यः स एवंभूतः स्नेहस्तत्सिद्धमभिमतकार्यकार्यनुवासनम् ।

उक्तं च व्यस्तं समस्तं चेदं सिद्धानुवासनलक्षणम् ।

एकं त्रीन् वा बलासे तु स्नेहबस्तीन् प्रकल्पयेत्॥ ५४ ॥
पंच वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वानिले ।
पुनस्ततोप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं तत : ॥ ५५ ॥

स्नेहबस्तीननुवासनानि एकं त्रीन्वा श्लेष्मविकारे प्रकल्पयेत् । कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम् । एवमग्रेपि चिंत्यम् । पित्ते पंच स्नेहबस्तीनथवा सप्त दद्यात् । नव एकादश वायौ दद्यात् । ततः पुनरयुग्मान् स्नेहबस्तीन् दद्यात् । ततः पुनरप्यास्थापनं दद्यात् । अयुग्मवचनं देहबाहुल्येनायं व्यवहारो युक्त इति प्रतिपादयितुम् । वातार्तस्य तु युग्मा अपि दया एव । तथा चामुनेवाभ्यधायि । व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरमिति।

कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात् ।

कृतास्थापनस्य च पथ्यं श्लेष्मपित्तपवनेषु यथासंख्यं यूषादिभिः सहान्नमुपभोक्तव्यम् ।

वातघ्नौषधनिःक्वाथस्त्रिवृतासैंधवैर्युतः ॥ ५६ ॥
बस्तिरेकोनिले स्निग्धः स्वाद्वम्लोष्णरसान्वितः ।

बस्तिर्निरूहोऽनिले वातविषये वातघ्नौषधानि दशमूलादीनि तेषां निःक्वाथो यवैकादिसिद्धः सैंधवैर्युतस्तथा स्निग्धो मधुराम्ललवणयुक्तः पवने हितः ।

न्यग्रोधादिगणक्वाथौ पत्रकादिसितायुतौ ॥ ५७ ॥
पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ।

पित्ते मधुरशिशिरौ सघृतदुग्धेक्षुरसमधू द्वौ बस्ती हितौ ।

आरग्वधादिनिःक्वाथवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ ५८ ॥
रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ।

तथा आगरग्वधेंद्रयवेत्यादिकषायवत्सकमूर्वेत्यादिकषायाभ्यां युक्ता-

रूक्षा माक्षिकगोमूत्राभ्यां सहितास्तीक्ष्णादिगुणयुक्तास्त्रयो बस्तयः कफे हिताः ।

त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान्घ्नंति यतः क्रमात्॥ ५९ ॥

सन्निपाते त्रयएव बस्तयो हिताः । यस्मादेते त्रीन् दोषान् क्रमेण पराकुर्वंति ।

त्रिभ्यः परं बस्तिमतो नेच्छंत्यन्ये चिकित्सकाः।
नहि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ ६० ॥

अतएव हेतोस्त्रिभ्यो बस्तिभ्यः परमपरे भिषजो निरूहं नेच्छंति। यतस्त्रयो दोषास्त्रिभिर्बस्तिभिर्निवर्तिता इति चतुर्थो दोषो न विद्यते यं लक्षीकृत्य भूयश्चतुर्थः पुटको दीयते ।

उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।
त्रिधैवं कल्पयेद्बस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥

अन्ये वैद्यास्तृतीयो बस्तिर्दोषाणां शमनं क्रमादित्यनया युक्त्या बस्तित्रयं कल्पयेदिति जगदुः ।

तत्र किं क्रियतामित्याह ।

दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ।

तदत्र दोषभेषजसात्म्यादिवशात्सर्वमप्येतत्प्रमाणीकार्यम् ।

अथपूर्वमतानुग्राहि स्वमतआह ।

सम्यङ्निरूढलिंगं तु नासंभाव्य निवर्त्तयेत् ॥ ६२ ॥

सम्यङ्निरूढलिगं त्वसंभाव्यासंपाद्य न निवर्तयेत् बस्तिदानं कारयेदेवेति ।

इदानीं कर्मकालयोगाख्यान् बस्तिविशेषानाह ।

प्राक्स्नेह एकः पंचांते द्वादशास्थापनानि च ।
सान्वासनानि कर्मैवं बस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥ ६३ ॥

प्राक् पूर्वमेकः स्नेहबस्तिः। अंतेऽवसाने पंच स्नेहाः। तथा निरूहा द्वादश सहानुवासनाः। इत्येवं त्रिंशद्बस्तयः कर्मेति गदिताः।

काल: पंचदशैकोत्र प्राक् स्नेहांते त्रयस्तथा।
षट् पंच बस्त्यंतरिताः

पंचदश बस्तयः काल उच्यते। कथमुच्यते। एकः पूर्वं स्नेहस्तथांऽते त्रयः स्नेहास्तथा षट् स्नेहाः पंचभिर्बस्तिभिरंतरिता इति।

योगोष्टौ बस्तयोत्र तु ॥ ६४ ॥
त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यंतयोरुभौ।

योगो वाष्टौ बस्तयः। कथमित्याह। त्रयो निरूहास्त्रीणि चानुवासनानि तथाद्यंतयोर्द्वौ स्नेहबस्तीइति।

स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥ ६५ ॥
उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयम्।

स्नेहबस्तिमथवा निरूहमेकमेव केवलमतिशयेन न शीलयेत्। यतः स्नेहादतिसेवितादुत्क्लेशाग्निमांद्ये जायेते। निरूहादतिसेवितात्पवनाद्भयं जायते।

तस्मान्निरूढः स्नेह्यः स्यान्निरूह्यश्चानुवासितः ॥६६॥

तस्मात्कारणान्निरूढो नरः स्नेहनार्हः स्यात्। अनुवासितश्च पुरुषो निरूहणार्हो भवेत्।

स्नेहशोधनयुक्त्यैवं बस्तिकर्म त्रिदोषजित्।

एवं पूर्वोक्तया स्नेहशोधनयुक्त्या बस्तिकर्म सेवितं त्रीन् दोषान् जयति।

अधुना मात्राबस्तिं लक्षयति।

ह्रस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितः समः ॥ ६७ ॥
मात्राबस्तिः स्मृतः स्नेहः

ह्रस्वया यामद्वयजरणलक्षणया स्नेहमात्रया समस्तुल्यो योजितः स्नेहो मात्राबस्तिसंज्ञः स्मृतः सद्वैद्यैरिति शेषः। अन्यैश्चान्यथा स्नेहमात्रोक्ता। यथा। षट्पला तु भवेज्ज्येष्ठा त्रिपला मध्यमा भवेत्। कनीयस्यध्यर्धपला त्रिधा मात्रा ऽनुवासन इति।

शीलनीयः सदा च सः।
बालवृद्धाध्वभारस्त्रीव्यायामासक्तचिंतकैः ॥ ६८ ॥
वातभग्नबलाल्पाग्निनृपेश्वरसुखात्मभिः।
दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ॥ ६९ ॥

स च मात्राबस्तिर्बालादिभिः सततमेव शीलयितव्यः। स च शीलितो दोषापहस्तथा निष्परीहारोऽनियंत्रणो बलाय हितो निर्गतपुरीषादिकः सुखकारी स्यात्।

बस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च।
द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्बस्तिमुत्तरम् ॥ ७० ॥

बस्तिस्थाने रोगेषु नारीणामित्यर्थाल्लभ्यते। नारीणां योनिगर्भाशयेषु च द्वाभ्यां त्रिभिर्वा आस्थापनैः शुद्धेभ्यस्तेभ्यो नरेभ्यः स्त्रीभ्यश्चोत्तरबस्तिं दद्यात्। द्वे वा त्रीणि वा द्वित्राणि च तान्यास्थापनानि च द्वित्रास्थापनानि तैः शुद्धा द्वित्रास्थापनशुद्धाः। पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः। गुदादुत्तरेण मार्गेण दीयते इत्युत्तरबस्तिः।

अथ नेत्रस्य परिमाणमाह।

आतुरांगुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशांगुलम्।
वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ ७१ ॥
सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवम्
कुंदाश्वमारसुमनःपुष्पवृंतोपमं दृढम् ॥ ७२ ॥

तन्नेत्रमुत्तरबस्तियंत्रकमातुरांगुलप्रमाणेन द्वादशांगुलं दैर्घ्येणेत्यर्थादेव प्रतीयते। पुरुषाणामेवैतदिति वेद्यम्। स्त्रीणां हि वक्ष्यति। नेत्रं दशांगुलं मुद्गप्रवेशमिति। तच्च वृत्तं वर्त्तुलं गोपुच्छाकृति तथा मूले मध्ये चोत्पादितकर्णिकं

तथा सिद्धार्थकः प्रविशत्यस्मिन्निति सिद्धार्थकप्रवेशं तादृशमग्रं प्रांतो यस्य नेत्रस्य तत् सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं तथा श्लक्ष्णमतिकोमलं तथा-हेमादिजम् ।आदिशब्देन धात्वादयः प्रागुक्ता गृह्यंते। कुंदकरवीरजातीपुष्पवृंतसदृशं दृढं च। अश्वमारः करवीरः ।

तस्य बस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ।

तथा तस्य नेत्रस्य बस्तिर्मृदुर्लघुर्योज्यइति शेषः।मात्रा शुक्तिः कर्षद्वयम्। शुक्तिःस्नेहस्येति शेषः।विकल्प्य वा बलवयःसत्त्वदेहसात्म्या।दि निरूप्य वा-मात्रा कार्येत्यर्थः ।

अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहबस्तिविधानतः ॥ ७३ ॥
ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदौ ।
त्दृष्टे मेढ्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्रोतोविशुद्धये ॥ ७४ ॥
सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धे ऽनुसेवनीम् ।
आमेहनांतं नेत्रं च निष्कंपं गुदवत्ततः ॥ ७५ ॥
पीडितेऽतर्गते स्नेहे स्नेहबस्तिक्रमो हितः ।

अथेति मंगले। अस्य रोगिणो निरूहवत्कृतमंगलस्य तथा पूर्वं स्नातस्य पश्चादशितस्य।कथमशितस्य।स्नेहवस्ति विधानतः।तृतीयार्थे तसिः।स्नेहबस्तौ यादृश आहारो विहितस्तेन कृतभोजनस्येत्यर्थः। तथा ऋजोः स्पष्टं स्थितस्य तथा सुखेनासीनस्य।क्व।पीठआसने।किंभूते। जानुतुल्ये।तथा मृदावकठिने च।प्रहृष्टे स्तब्धे तथा ऋजु स्पष्टं कृत्वा स्थिते सति शनैर्न त्वरया-सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्। स्थूलायां तत्र क्षतकरणात्। तया शलाकया शुद्धे मेढ्रे सत्यनुसेवनीं सेवनीमनुलक्षीकृत्य आमेढ्रांतं नेत्रं प्रणयेत्। षडंगुलं प्रायेण प्रवेशयेदित्यर्थः। कथम् ।गुदइव निष्कंपम् ।ततो निष्कंपं स्थापनादनंतरं पीडिते पुटके स्नेहे चांतः प्रविष्टे सत्यनुवासनक्रमो हितः पाणिना ताडयेत् स्फिजौ तस्य पार्ष्णिभ्यामित्यादिकः ।

वस्तीननेन विधिना दद्यात्त्रींश्चतुरोपि वा ॥ ७६ ॥
अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिंतयेत् ।

त्रींश्चतुरो वा बस्तीननेन विधानेन दद्यात् । शेषं विधिपरिहारादिसम्यग्दत्तव्यापदादिकमस्योत्तरबस्तेरनुवासनस्येव दापयेत् । यदुक्तं खरनादेन । यथाशेषं प्रवेश्याय स्नेहस्यार्द्धपलं नयेत्। प्रत्यागते द्वितीयं वा तृतीयं वा प्रदापयेत्। स चेदनुवसेत्तत्र स्यात्क्रियेयं विशेषतः। पिप्पल्यारग्वधांगारधूमवत्सकसैंधवैः।मूत्राम्लपिष्टैर्गुलिकाः सर्षपाँमाषसन्निभाः। छायाशु शुष्कास्ताः शिश्ने दद्यात्सर्षपसंन्निभाः । पूर्वं माषोपमाः पश्चात्ताभिः स्नेहं समानयेत् । स्नेहे प्रत्यागते च स्यादानुवासनिको विधिरिति ।

एवं पुरुषाणामुत्तरबस्तिविधानमुक्त्वा स्त्रीणां वक्ति ।

स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृतेः ॥ ७७ ॥
विदधीत तदा तस्मादनृतावपिचात्यये ।
योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापदसृग्दरे ॥ ७८ ॥

ललनानामृतुकाल एवार्त्तवकाल ऋतुस्तु द्वादशनिशा इत्यादिनोक्तस्तत्र ऋतौ योनिः कर्ता उत्तरबस्तिस्वभावं स्नेहं गृह्णाति । कुतः । अपावृतेरपावरणात् कारणात्। अन्यदा तु संवृतत्वान्न स्नेहमादत्ते गर्भवत्।तस्माद्धेतोस्तदा ऋतुकाले विदधीत। प्रकृतत्वा दुत्तरबस्तिम्। आत्ययिके व्याधावनृतावपि विदधीत। तमेवात्ययं दर्शयति। योनीत्यादि।योनिविभ्रंश उत्तरे वक्ष्यमाणः । योनिशूलो योनिरुजा तेषु तथा योनिव्यापत्सौ तथा ऽसृग्दरे रक्तपित्तं योनिमुखेनागच्छत् स्त्रीणामसृग्दरमुच्यते। एतेषु रोगेषूत्तरबस्तिमात्ययिकत्वादनृतावपि दद्यात् ।

अथात्र नेत्रस्य प्रमाणमाह ।

नेत्रं दशांगुलं मुद्गप्रवेशं चतुरंगुलम् ।
अपत्यमार्गे योज्यं स्याद्व्यंगुलं मूत्रवर्त्मनि ॥ ७९ ॥
मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमंगुलम् ।

दशांगुलप्रमाणं दैर्घ्येण तत्तथामुद्गः प्रविशत्यस्मिन्निति मुद्गप्रवेशं तदिवाग्रं प्रवेशाग्रमिति वेद्यमंतलोपाख्यया तंत्रयुक्त्या।वृत्तगोपुच्छाकारादि शेषं पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् । पुष्पवृंतोपमत्वं त्वत्र न युज्यते।यतो मूत्रस्रोतःपरिणाहं यत्तद्विधातव्यं पुरुषे स्त्रियां चैवंप्रकारम् । यदुक्तं मुनिना । पुष्प-

नेत्रप्रमाणंतु प्रमदानां दशांगुलम् । मूत्रस्रोतःपरीणाहमिति । तत्र चतुरंगुलं यावत् प्रवेश्यम्। चतुरंगुला चोर्ध्वकर्णिका कार्या। अधिकप्रवेशनिवारणार्थं नतु मेहननेत्रइव मध्यमकर्णिकेति । अयमर्थोऽत्र साक्षान्नोपातोगम्यमानत्वात् । अत एतत्प्रवेशप्रमाणमाह । चतुरंगुलमपत्यमार्गे योज्यं स्यादिति । अपत्यमार्गे इत्यनेन स्त्रीगर्भग्रहणप्रसवादिसमर्थं सूच्यते। एवंविधायाः स्त्रियाश्चतुरंगुलं प्रवेशयितव्यमिति। मूत्रवर्त्मनि द्व्यंगुलं योज्यम्। या स्त्रीसुरतव्यवहारगर्भग्रहणयोग्या । अथवा बालाया अप्रौढायास्तस्या योनिर्मूत्रस्यैव केवलं मार्गस्तस्या नेत्रं द्व्यंगुलं प्रवेश्यम् । अत ऊर्ध्वं तु प्रवेशात्तासां मांसक्षतिः स्यात् । केषु रोगेषु। मूत्रकृच्छ्रविकारेषु। बालानां तु स्त्रीणामेकमंगुलं प्रवेश्यम्।

प्रकुंचो मध्यमा मात्रा बालानां शुक्तिरेव तु ॥ ८० ॥

स्त्रीणामुत्तरबस्तौ स्नेहस्य प्रकुंचो मध्यमा मात्रा नोत्तमा कनिष्ठा वा । बालानां तु शुक्तिरेव मध्यमा मात्रा स्नेहस्य ।

अधुनोत्तरबस्त्यवस्थानं त्रिविधाया अपि स्त्रिया वदति ।

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् संकोच्य सक्थिनी ।
ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥
वस्तींस्त्रिरात्रमेवंच स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ।

उत्तानाया नत्ववाङ्मुखायाः पार्श्वस्थिताया वा । शयानाया नत्वासीनायास्तथोर्ध्वजान्वा बस्तींस्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् । किं कृत्वा । सक्थिनी संकोच्य । अनुवासने त्वेकएवाहोरात्रेण योज्य इत्यस्य भेदः । वस्तिदानं कार्यं नत्वत्रानुवासनवत्त्र्यहे पंचमे वाह्नीति। किं कुर्वन्। स्नेहमात्रां यथास्वमर्द्धकर्षकर्षादिक्रमेण वर्द्धयेत् ।

त्र्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात् पुनस्त्र्यहम् ॥ ८२ ॥

त्र्यहमेव च विश्रम्य त्रीणि दिनानि विलंब्य च पुनः पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण प्रणिदध्यात् प्रकुर्यात् । एष एव च न्यायो मेढ्रेऽपि योज्यः । तज्जातीयत्वादस्यार्थस्य । अतएवांतेयमुपदिष्टउभयसंबंधार्थम् ।

युक्त्योक्तमेवामुमर्थं संक्षेपेण संग्राह्य पुनराह ।

पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षान्निरूहणम् ।
सद्यो निरूढश्चान्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ८३ ॥

उत्तमशुद्ध्या शुद्धे वमिते पक्षादनंतरं विरेकः कार्यः । यस्मात्प्रवरया शुद्ध्या शुद्धे तु वमिते पेयादिक्रमेण सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तिः । सप्ताहेनैकांतरानुवासनदानेन स्निग्धस्य विरेक इति पक्षेणैव युज्यते । ततोनंतरं पक्षात्परतो निरूहो यतः कृतविरेकस्य सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तौ स्नेहनार्थमनुवासनेनैकांतरितेन स्निग्धस्य निरूहो युज्यत इति पक्षेणैव युक्तः । निरूढश्च सद्यएवानुवास्यः । तथा च प्रागभ्यधायि । अथ वातार्दितं भूयः सद्य एवानुवासयेदिति । विरेचितः सप्तरात्रादूर्ध्वमनुवास्यो यतः सप्ताहेन प्रकृतिभोजनापत्तिस्ततः स्नेहार्थमनुवासनं युक्तम् ।

ननु दोषाणां धातूनां च स्नेहस्वेदाभ्यामेकलोलीभावात् कथंबस्तिर्दोषानेव निर्हरेन्न धातूनित्येतच्चोद्यं दृष्टांतद्वारेण परिजिहीर्षुरिदमाह ।

यथा कुसुंभादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ।
तथा द्रवीकृताद्देहाद्बस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ८४ ॥

कुसुंभकुंकुमादियुक्ताज्जलाद्यथा पटो वासो रागं हरेद्गृह्णीयान्नकुसुंभादिकं तथैव द्रवीकृतात्कायाद्दोषधातूनामेकलोलीभावेऽपि बस्तिर्दोषान्निर्हरेन्न धातून् ।

अधुना वायोः स्वरूपं प्रथयन् बस्तिं श्लाघयन्नाह ।

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ।
ये संति तेषां नतु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥८५॥

सक्थिनी द्वे द्वौ बाहू इति शाखास्तासु गतास्तत उत्पन्नाः । एवं कोष्ठो महास्रोतस्तत्र गताः कोष्ठगताः । तथा मर्माणि च ऊर्ध्वं च सर्वे च अवयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवास्तेषामंगं तत्र जाता मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाः । तत्र मर्माणि मर्मविभागे वक्ष्यंते । ऊर्ध्वशब्देनोर्ध्वजत्रु गृह्यते । तत्र जाता ऊर्ध्वांगजा मुखरोगादयः । सर्वांगजा ज्वरादयः । अवयवजाः श्वित्रादयश्च ये रोगा विद्यंते तेषां जन्मन्युत्पत्तौ वायोरपरः कश्चिदपि हेतु-

र्नास्ति। कथम्। परमतिशयेन। किंचिन्मात्रेणानुबलभावेन पित्तश्लेष्माणावपि हेतू भवत एव। यथा पामादर्शनादीनाम्। अथावयवग्रहणेनैवोर्ध्वग्रहणेलब्धे ऊर्ध्वग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम्। यथा ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोप्यायात इति। तदेवाधिकृत्य वक्ष्यमाणाः पंच विषयः सकलमेवोत्तरे च तंत्रे प्रधानं तस्मात्प्रधाना ऊर्ध्वांगजाः।

ननु कुतो हेतोर्मरुत एतेषु कारणत्वमित्याह।

विट्श्लेष्मपित्तादिमलाचयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मात्।
तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद्बस्तेर्विना भेषजमस्ति किंचित्॥८६॥

विट्च श्लेष्मा च पित्तं च विट्श्लेष्मपित्तानि तान्यादिर्येषाम्। आदिशब्देन मूत्रस्वेदादिपरिग्रहः। तएव शरीरमलिनीकरणान्मलास्तेषामाचयाः संचयास्तेषां स वायुर्यस्माद्विक्षेपसंहारकरः। विक्षेपश्च संहारश्च विक्षेपसंहारौ तौ करोतीति। कृञोहेतुताच्छील्येत्यादिना हेतौ टः। विक्षेपसंहारकरणहेतुरित्यर्थः। तस्य क्रियावत्त्वात्। वायुश्च शेषदोषाभ्यां न कदाचिद्विक्षिप्यते संह्रियते वा। तयोर्निष्क्रियत्वात्। तस्य च वायोः प्रवृद्धस्य शमनार्थं बस्तिमंतरेणापरं भेषजं नास्ति। स्नेहस्वेदादिकं तु विद्यमानमपि न तथा समर्थमित्यगण्यत्वात्तदविद्यमानमुच्यते।

तस्माच्चिकित्सार्धइतिप्रदिष्टःकृत्स्ना चिकित्सापि च बस्तिरेकैः।
तथा निजागंतुविकारकारी रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोपि॥ ८७ ॥

तस्माद्दोषप्रधानस्य पवनस्य शमनार्थात्कारणाद्बस्तिश्चिकित्सार्द्धइति कथितः। एकैश्चाचार्यैर्निरवशेषापि चिकित्सा बस्तिः प्रदिष्टः। ननु चतुर्णां भिषजादीनामित्यादिलक्षणा चिकित्सा तत्कथं तस्या भागकल्पना कर्त्तुं युज्यते। नच सर्वा चिकित्सा बस्तिरिति वक्तुं शक्यते। शेषचिकित्साशास्त्रविस्तरस्यानर्थक्यप्रसंगात्। तस्मादेतदयुक्तमिवाभाति। अत्रोच्यते। तथापि वायुविकारा अशीतिरुक्ताः। पित्तश्लेष्मविकाराश्च षष्टिरुक्ताः। तत्र वातविकाराणां प्रधानोपक्रमो बस्तिस्तस्माच्चिकित्सार्द्धो बस्तिः कार्यद्वारेणोक्तः। अथवा मारुतं पित्तश्लेष्मविट्सहितं बस्तिः समूलमेवापकर्षतीत्युक्त्वा सर्वा चिकित्सा कार्यद्वारैकैरुपदिष्टः। अन्यत्रापि

चैवंप्रायो निदर्शित आचार्यैः। तथाच मुनिः। यानीह कर्माण्युक्तानि विसर्पविनिवृत्तये। एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकत इति। चिकित्सार्द्धमित्यर्थं तु पाठो न युक्त एव। अर्द्धशब्दस्य हि समविभागे एव नपुंसकत्वम्। नचात्र समप्रविभागो गम्यते। तस्मान्नपुंसकत्वमत्रान्याय्यम्। तथेत्यादि। न केवलं बस्तिरर्धावच्छिराव्यधोपि चिकित्सार्धः सर्वा वा चिकित्सेत्युपदिष्टः। कुतः। निजेत्यादिना। निजा वातादिसमुत्था आगंतवो विषवन्ह्यादिसमुत्थाः। निजाश्चागंतवश्च ते च ते विकाराश्च निजागंतुविकारास्तान्कर्तुं शीलमस्य तन्निजागंतुविकारकारि तच्चतद्रक्तं च निजागंतुविकारकारिरक्तं तस्यौषधत्वेन। तत्र विसर्पविद्रधिप्रभृतिरोगविशेषोपशमकरणाच्चिकित्सार्द्धः शिराव्यध उपदिष्टः। तथापरेपि ये रोगाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रमैरनुपशांतास्तेपि शिराव्यधसाध्याः। अतएव सर्वापि चिकित्सा शिराव्यध उक्त इति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायामेकोनविंशोध्यायः॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

विंशोध्यायः

पंचकर्मोक्तिप्रस्तावे वमनविरेकान्वासननिरूहानुक्त्वा नस्यविधिमाह।

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते।

जत्रु वक्षोंऽसयोः संधिः। जत्रुण ऊर्ध्वमूर्ध्वजत्रु। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। तत्र विकारा ऊर्ध्वजत्रुविकारास्तेषूर्ध्वजत्रुविकारेषु शिरोरोगादिषु विषये वमनशिराव्यधादयोपीष्यंत एव। विशेषेण तु नस्यमिष्यते। नासायां भवं नस्यम्। तत्र भव इति यत्। नासिकायाः पद्दन्न इति नसादेशः।

ननु किमिति नस्यमेतेषु रोगेषु विशेषेणेष्टमित्याह।

नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्व्याप्य हंति तान्॥ १ ॥

यस्माद्घ्राणं शिरोद्वारं तेन द्वारेण श्रोत्रशृंगाटकप्राप्तमूर्ध्वं नेत्रकंठादिशिरोमुखानुप्रवेशेन तच्छिरो व्याप्य तान्विकारान् हंति ।

विरेचनं बृंहणं च शमनं च त्रिधापि तत् ।

तच्च नस्यं विरेचनबृंहणशमनादिभेदेन त्रिधा स्यात् ।
तत्र पूर्वं विरेचनाख्यस्योपयोगमाह ।

विरेचनं शिरःशूलजाड्यस्यंदगलामये ॥ २ ॥
शोफगंडकृमिग्रंथिकुष्ठापस्मारपीनसे ।

शिरःशूलादिषु विरेचनं नस्यमिष्यते । अपस्मारो यद्यप्यूर्ध्वजत्रुस्थितो न भवति तथापि विरेचननस्येन शाम्यतीति तदुपादानम् । उपलक्षणं चेदम् । कफप्रकोपास्यवैरस्यगंधाज्ञानादिष्वपि विरेचनमेव हितम् ।

बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वरक्षये ॥ ३ ॥
नासास्यशोषे वाक्संगे कृच्छ्रबोधेऽवबाहुके ।

वातोद्भवशूलादिषु बृंहणं नस्यं हितम् । सूर्यावर्त्तः शिरोरोगविशेषः । कृच्छ्रबोधः कृच्छ्रोन्मीलनम् । अवबाहुको वातव्याधिविशेषः ।

शमनं नीलिकाव्यंगकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ४ ॥

नीलिकादिषु शमनं नस्यं हितम् । नीलिकाव्यंगौ क्षुद्ररोगेषु वक्ष्यमाणौ । केशदोषः केशशातः ।

यथास्वं यौगिकैः स्नेहैर्यथास्वं च प्रसाधितैः ।
कल्कक्काथादिभिश्चाद्यं मधुपट्वासवैरपि ॥ ५ ॥

ये ये स्नेहा यथास्वं तैः । किंभूतैः । यौगिकैर्योगार्हैः सर्षपतैलादिभिर्न तु घृतादिभिः । तथा यथास्वं मरीचशुंठ्यादिभिः प्रसाधितैः संस्कृतैः । तथा कल्कक्काथस्वरसादिभिश्च यथास्वं कफघ्नैर्गिरिकर्णिकादिजैराद्यं विरेचनाख्यं नस्यं भवति । न केवलमेतैर्यावन्माक्षिकादिभिश्च । पटुः सैंधवादिः । आसवो मद्यविशेषः ।

बृंहणं धन्वमांसोत्थरसासृक्खपुरैरपि ।
शमनं योजयेत्पूर्वैः क्षीरेण च जलेन च ॥ ६ ॥

बृंहणं नस्यं धन्वोत्थमांसोद्भवरसैः स्यात्। तथा असृजा रक्तेन धन्वोत्थेनैव। तथा खपुरैर्निर्यासविशेषैः। अपिशब्दादन्यैरपि पूर्वोक्तैः स्नेहैरतीक्ष्णैर्बृंहणं भवति। शमनं नस्यं पूर्वोक्तैरतीक्ष्णैः स्नेहैर्घृतादिभिस्तथा मांसरसादिभिर्योजयेत्। तथा क्षीरेण जलेन चेति। सुश्रुतस्तु स्पष्टतरमुवाच। तत्र वाताभिभूते शिरसि दंतकेशश्मश्रुशातदारुणकर्णशूलक्ष्वेडनतिमिरस्वरोपघातनासारोगमुखशोषेष्वकालपलितप्रादुर्भावे दारुणप्रतिबोधे वातपैत्तिकेषु चान्येषु मुखरोगेषु वातहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेन बृंहणमेव नस्यं देयम्। विरेचनं कफाभिव्याप्तकंठशिरसां निद्राभिभूतानां शिरोगौरवशूलार्धावभेदककृमिप्रतिश्यायापस्मारघ्राणाज्ञानेष्वन्येषु चोर्ध्वजत्रुगदेषु कफजेषु विकारेष्विति। तथा सम्यग्विरिक्तशिरसि सर्पिर्नस्तो निषेचयेत्। अवपीडं तु शिरसो विरेचनवदभिष्यंदसर्पदष्टविषजेभ्यो दद्यात्। शिरोविरेचनद्रव्याणामन्यतममासाद्यावपीडयेत्। चेतोविकारकृमिविषाभिपन्नानां चूर्णं प्रधमेत्। शर्करेक्षुरसघृतमांसरसानामन्यतमं क्षीणानां शोणितपित्ते च दद्यात्। कृशदुर्बलभीरूणां सुकुमारस्य यापितासृजः स्नेहः शिरःशोध्यः कल्कस्तेभ्योन्यथा हित इति।

अधुनाऽन्यानपि नस्यविशेषानाह।

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोत्र मात्रया।

एषु नस्यभेदेषु मध्ये मर्शाख्यः प्रतिमर्शाख्यश्चेति स्नेहो द्विधा भेदद्वयेन भवति। कथम्। मात्रया मात्राभेदेन नतु वस्तुभेदेन।

कल्काद्यैरवपीडस्तु तीक्ष्णैर्मूर्धविरेचनः ॥ ७ ॥

तुरवधारणे भिन्नक्रमः। कल्काद्यैरेवावपीडो न स्नेहेन। सचावपीडस्तीक्ष्णैः शुंठ्यादिभिः कल्कक्वाथरसाद्यैर्न मृदुभिः। मूर्धविरेचनः शिरोविरेचनाख्यं नामांतरमस्य।

अतीक्ष्णैस्तु शमनसंज्ञमेव विरेचनस्य प्रकारांतरमाह।

ध्मानं विरेचनश्चूर्णो-

चूर्णो मरीचादिभिः कृतो विरेचनो बहिर्दोषनिरसनो ध्मानं प्रध्मानाख्यं नस्यं स्यात्। कथं। नासया प्रणीयमानः।

कथं पुनरसौ नासायां ध्मापयितव्य इत्याह।

युंज्यात्तं मुखवायुना।
षडंगुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ॥ ८ ॥
सहि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति।

युंज्यात्तं चूर्णं मुखवायुना फूत्काराख्येन प्रवेशयेत्। कथम्। नाड्या करणभूतया। किंभूतया। षडंगुलानि यस्याः सा षडंगुला। द्वे मुखे यस्याः सा द्विमुखा। षडंगुला चासौ द्विमुखा च षडंगुलद्विमुखा तया। तथा भेषजगर्भया त्रिकट्वादिचूर्णभरितया। स हि चूर्णो भूरितरं बहुतरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति निर्हरति। तथा कल्कक्काथादयः। ततस्तस्माद्विरेचनाख्योयमित्यर्थः।

अधुना मर्शस्नेहस्य परिमाणमधिकृत्याह।

प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ॥ ९ ॥
यावत्पतत्यसौ बिंदुर्दशाष्टौ षट् क्रमेण ते।
मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात् ॥१०॥
बिंदुद्वयोनाः कल्कादेः-

प्रदेशिन्यंगुष्ठसमीपजांगुली तस्याः पर्वद्वयं तस्मात्। किंभूतात्। पूर्वं मग्नं पश्चात्समुत्धृतं तस्मान्मग्नसमुत्धृतात्। तर्जनीपर्वद्वयाद्यावत्परिमाणं पतत्यसौ बिंदुरुच्यत इति शेषः। ते बिंदवो यथासंख्यं मर्शस्य दशोत्कृष्टा मात्रा। अष्टौ मध्यमा मात्रा। षट् कनिष्ठा मात्रा। ता एव क्रमान्मात्रा बिंदुद्वयेन ऊनाः कल्कस्वरसादेः। तेनाष्टौ बिंदव उत्तमा मात्रा षण्मध्यमा चत्वारः कनिष्ठेत्यवतिष्ठते। यावदिति यत्परिमाणमस्येति यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। आसर्वनाम्नइत्याकारादेशः।

अधुना येषां नस्यमयुक्तं तानाह।

योजयेन्नतु नावनम्।
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ॥ ११ ॥

भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामस्रुतासृजाम् ।
नवपीनसवेगार्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥ १२ ॥
शुद्धानां दत्तबस्तीनां तथा नार्तवदुर्दिने ।
अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेः

तोयादि पीतं यैस्तेषाम् । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । तथा पातु मिच्छतां नाक्तं नस्यं नैव योजयेत् । तोयादिपीतानां पातुमिच्छतां च प्रयोजितं नस्यं नासास्यदोषदेहतिमिरशिरोरोगान् कुर्यात् । भुक्तभक्तस्य च दोषा ऊर्ध्वस्रोतांस्यावृत्य च्छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेयुः । शिरःस्नातस्य शिरोक्षिकर्णशूलकंठरोगपीनसहनुमन्यास्तंभार्दितशिरःकंपान् । स्नातुकामस्य च मूर्ध्नि स्तिमितो दोषो जाड्यारुचिपीनसान् । स्रुतरक्तस्य च क्षामतामरुचिमग्निसदनं च । नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोधाद्दुष्टप्रतिश्यायकृमिकंडूविचर्चिकारोगान् । मूत्रितोच्चारितादिवेगार्तानां भृशतरं वेगविधारणजान् विकारान् । सूतिकायाः स्रुतरक्तदोषान् । श्वासकासिनोर्व्याधिविवृद्धिम् । शुद्धानां कृतवमनविरेचनानां श्वासकासस्वरेंद्रियहानिशिरोगौरवकृमिकंडूदोषान् । दत्तबस्तीनां विवृतस्रोतस्तयाऽतिव्याप्त्या श्वासकासादीन् । तथा अनार्तवदुर्दिनेपि सहसैव शैत्याच्छिरोरुग्वेपथुस्तैमित्यतालुनेत्रकंडूपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायारूषिकाः । एषु च नस्यदोषेषु जातेषु यथास्वमायतनं दोषोद्रेकं चावेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोविरेकवक्त्रलेपसेकतीक्ष्णावपीडधूमगंडूषादीनि यथास्वं कुर्यात् । संग्रहेचोक्तम् । गर्भिण्याश्च भक्तद्वेषज्वरमूर्छार्द्धावभेदकाः स्युः । अपत्यं च विकलेंद्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा स्यात् । तत्र गर्भिणी रूक्षे नस्यकर्मणि वर्षाभूकाकोलीकपिकच्छुभिः सृतं पयः पिबेत् । बलाविदारीशुमतीमेदाभिर्वैभिरेवच सृतं हविर्वातहरसिद्धश्च स्नेहः शिरोबस्तौ कर्णपूरणे च योज्यः । सर्वं च बृंहणमन्नपानमिति । तोयपीतादिषु सदैव किं न योज्यमित्याह । अन्यत्रेत्यादि । आत्ययिके व्याधौ नस्यं योज्यमेव ।

सांप्रतं यत्र काले यत्र च दोषे नस्यं प्रयोज्यं तद्दर्शनार्थमाह ।

अथ नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥
प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायंनिशोश्चले ।

श्लेष्मरोगे प्रातर्नस्यं प्रयोजयेत् । पित्तरोगेषु मध्याह्ने । वाते अपराह्णे रात्रौ च । कारणे कार्योपचारात्कफरोगः श्लेष्मशब्देनोक्तः । तेन श्लेष्मरोगादिषु प्रातर्नस्यं योज्यम् । संग्रहे विशेषः । लालास्रावसुप्तिप्रलापदंतकटकटायनक्रथनकृच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनादार्दितशिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु रात्राविति ।

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्णे शरत्कालवसंतयोः ॥ १४ ॥
शीते मध्यंदिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ।

तुरवधारणे । स्वस्थवृत्ते शरदि वसंते च पूर्वाह्णएव नस्यं योज्यम् । शीते हेमंतशिशिरलक्षणे मध्याह्ने । ग्रीष्मे सायमपराह्णे । वर्षासु सातपे दृश्यमाने रवौ वासरे प्रयोजयेत् ।

अधुना दोषापेक्षया नस्यकालनियममाह ।

वाताभिभूते शिरसि हिध्मायामपतानके ॥ १५ ॥
मन्यास्तंभे स्वरभ्रंशे सायंप्रातर्दिनेदिने ।
एकाहांतरमन्यत्र सप्ताहे च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

वाताभिभूतमूर्धादिषु स्वरभ्रंशांतेषु सायंप्रातः पूर्वाह्णापराह्णयोःप्रतिदिनं च नैकाहांतरितम् । अन्यत्र वाताभिभूतमूर्धादिभ्योन्यस्मिन् रोगे एकाहांतरं सप्ताहं च नस्यमाचरेत् । सप्ताहादूर्ध्वं नस्यं न विदध्यादित्यर्थः ।

इदानीं यादृशस्य पुरुषस्य यथास्थितस्य नस्यं देयं तदाह ।

स्निग्धस्विन्नोत्तमांगस्य प्राकृतावश्यकस्य च ।
निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ॥ १७ ॥

पूर्वं स्निग्धं पश्चात्स्विन्नमुत्तमांगं शिरो यस्य तस्य तथा प्राक् पूर्वं कृतमावश्यकमवश्यकरणीयमुच्चारमूत्रोत्सर्गदंतधावनादिकं येन स प्राकृतावश्यकस्तस्य तथा निवातस्थाने शयनं यत्तत्रस्थितस्य सतो भूयो जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् ।

अथोत्तानर्जुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।
किंचिदुन्नतपादस्य किंचिन्मूर्धनि नामिते ॥ १८ ॥

नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।
उष्णांबुतप्तं भैषज्यं प्रनाड्या पिचुनाथवा ॥ १९ ॥

अथाऽनंतरमुत्तानस्पष्टस्थितशरीरस्य सतो हस्तचरणे प्रसारिते तथा किंचिदुन्नतचरणस्य किंचिच्छिरसि नामिते सति नासापुटमेकं पिधाय स्थगयित्वा पर्यायेण नतु युगपद्भैषज्यं निषेचयेत् । कीदृशमुष्णांबुतप्तमुष्णोदकोष्णीकृतम् । केन परिषेचयेत् । प्रनाड्या अथवा पिचुना कार्पासादिमयेन ।

दत्ते पादतलस्कंधहस्तकर्णादि मर्दयेत् ।

दत्ते नस्ये सति पादतलस्कंधहस्तकर्णादि मर्दयेत् । आदिशब्देन ग्रीवाललाटादिपरिग्रहः । सुश्रुते चाभ्यधायि । वस्त्रावच्छादितनेत्राय प्रदेशिन्योन्नामितनासिकाग्राय दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णांबुप्रतप्तं रजतादिशुक्तीनामन्यतमस्थमनवच्छिन्नधारं सिंचेदिति ।

शनैरुच्छिंघ्य निष्ठीवेत्पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥ २० ॥

ततो मर्दनानंतरं शनैरुच्छिंघ्य पार्श्वयोरुभयोर्निष्ठीवेत् । अनभ्यवहरन् कफसहितमभ्यवहृतमग्निमवसादयेद्दोषं च संवर्धयेत् । एकपार्श्वनिष्ठीवने न सर्वाः शिरा भेषजेन सम्यग्व्याप्यंते ।

आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ।

एवमनेन क्रमेण आभेषजक्षयाद्विस्त्रिर्वा नस्यं कुर्यात् । ननु नस्यमात्रा सकृदेव प्रक्षेप्तव्या हीनमात्रं चौषधं न देयम् । तद्धि दोषानुत्क्लेश्यानिर्हरद्गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिकंठरोगान् कुर्यात् । अधिकमतियोगाद्दोषान् कुर्यात् । सकृदेव सर्वं दत्तमुच्छिंघ्यमानं शिरोरोगप्रतिश्यायघ्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधंच कुर्यात् । अत्युष्णं दाहपाकज्वररक्तांगमूर्च्छाभ्रमान् । अतिशीतं हीनदोषानेव । अत्युन्नतशिरसः सम्यक्प्रतिपद्यमानं तानेव हीनदोषान् । अत्यवनतशिरसो दूरगमनान्मूर्छाजाड्यज्वरान् । संकुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीरप्राप्नुवद्दोषोत्क्लेशं कुर्यात् ।

यदिच नस्ये दीयमाने भेषजवेगादसात्म्येन संजातमूर्छायां प्रतिकारमाह ।

मूर्छायां शीततोयेन सिंचेत्परिहरन् शिरः ॥ २१ ॥

मूर्च्छायां सत्यां शीतजलेन मूर्द्धवर्जं सिंचेत्। संग्रहेप्युक्तम्। नच नस्ये दीयमाने कोपहासव्यवहारस्यंदनोच्छेदनान्याचरेत्। तथाहि शिरोरुक्प्रतिश्यायकासतिमिरखलितपलितव्यंगतिलकालकमुखदूषकानां संभवः।

स्नेहं विरेचनस्यांते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया।

विरेचनस्यावसाने देशदोषसात्म्याद्यपेक्षया स्नेहमनुसंन्यसेत्। तंत्रांतरे चोक्तम्। अथ नस्यार्हं नरमव्याहतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखमवस्थितशिरसं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थमुत्तानशीर्षमीषदुन्नतपादं प्रसारितचरणं च जत्रूर्ध्वं पाणितापेन पुनः पुनः स्वेदयेदिति।

नस्यांते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानः

नस्यावसाने वाक्शतं मात्राशतमुत्तानो निद्रामासेवमानस्तिष्ठेत्।

धारयेत्ततः ॥ २२ ॥

धूमं पीत्वा कवोष्णांबुकवलान् कंठशुद्धये।

ततो वाक्शतावस्थानादनंतरमीषदुष्णजलकवलान् धारयेत्। किमर्थम्। कंठशुद्धये उत्क्लिष्टदोषशांतये। किं कृत्वा। धूमं विरेचनाद्यन्यतमं यथायोगं पीत्वा ततोस्य स्नेहोक्तविधिमाचारमादिशेत्।

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वासस्वप्नबोधाक्षपाटवम् ॥२३॥

सम्यक्स्निग्धे शिरसि सुखोच्छ्वासादयः स्युः। संग्रहे चोक्तम्। सम्यक्स्निग्धे मूर्ध्नि विरिक्ते वा सुखोच्छ्वासनिःश्वाससुखस्वप्नबोधाक्षिपाटवानि स्युः।

रूक्षेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्द्धशून्यता।

रूक्षे तु शिरसि अक्षिस्तब्धता तथा नासायामास्ये च शोषो मूर्द्धशून्यता च स्यात्।

स्निग्धेऽतिकंडूर्गुरुताप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २४ ॥

अतिस्निग्धे कंड्वादयः स्युः।

सुविरिक्तेऽक्षिलघुतास्वरवक्त्रविशुद्धयः ।

सुविरिक्ते सम्यग्विरिक्तेऽक्षिलघुतादयः स्युः ।

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामतातिविरेचिते ॥ २५ ॥

दुर्विरिक्ते गदोद्रेको रोगस्याधिक्यमतिविरचिते क्षामता कृशता स्यात्।
अधुना प्रतिमर्शस्य विषयं सूचयितुमाह ।

प्रतिमर्शः क्षतक्षामबालवृद्धसुखात्मसु ।
प्रयोज्यो ऽकालवर्षेपि ।

प्रतिमर्शः क्षामतादिषु प्रयोज्यः। अकालवर्षणेपि कार्यः ।

नत्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६ ॥
मद्यपीते ऽबलश्रोत्रे कृमिदूषितमूर्द्धनि।
उत्कृष्टोत्क्लिष्टदोषे च ।

दुष्टपीनसे तु न प्रयोज्यः । दुष्टपीनसो नासारोगेषु वक्ष्यमाणः । तथा मद्यपीते तथा ऽबलश्रोत्रे रुद्धश्रवणमार्गे तथा कृमिभिर्दूषितो मूर्धा यस्य तस्मिन् कृमिपीडितशिरसि तथोत्कृष्टे वृद्धिं गतस्तथोत्क्लिष्टः प्रचलो दोषो यस्य तस्मिंश्च प्रतिमर्शो न योज्यः ।

केन प्रकारेण न योज्य इत्याह ।

हीनमात्रतया हि सः ॥२७ ॥

हियस्मात् हीनमात्रतया हीना मात्रा यस्य स हीनमात्रस्तस्य भावो हीनमात्रता तया । यस्मादसौ प्रयुज्यते एषां चोदीर्णदोषत्वात् । तावता दोषोत्क्लेश एव भवति न शमः ।

निशाहर्भुक्तवांताहःस्वप्नाध्वश्रमरेतसाम् ।
शिरोभ्यंजनगंडूषप्रस्रावांजनवर्चसाम् ॥ २८ ॥
दंतकाष्ठस्य हासस्य योज्योंतेऽसौ द्विबिंदुकः ।

असौ प्रतिमर्शो द्विबिंदुको निशादीनां पंचदशानां कालानामंते प्रयोज्यः।

पंचसु स्रोतसां शुद्धिः क्लमनाशस्त्रिषु क्रमात् ॥ २९ ॥
दृग्बलं पंचसु ततो दंतदार्ढ्यं मरुच्छमः

तत्र निशाहर्भुक्तवांताहःस्वमाध्वेषु पंचसु कालेषु प्रतिमर्शे प्रयुक्ते स्रोतसां शुद्धिर्भवति । क्रमात्क्रमेणैवं पठितेष्वध्वश्रममैथुनानां त्रयाणामंते प्रतिमर्शे दत्ते सति श्रमनाशः स्यात् । उपलक्षणं चेदम् । मनःप्रसादशिरोलाघवेपि भवतः । एवं शिरोभ्यंजनादिषु पंचस्वंते प्रतिमर्शे योजिते सति दृष्टेर्बलं स्यात् । ततोनंतरं दंतकाष्ठहासयोरंते यथासंख्येन द्विजदृढत्वं पवनशमश्च स्यात् ।

अधुनांजनस्य धूमादीनां च पुरुषविशेषे नियमं करोति ।

न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ ३० ॥
न चोनाष्टादशे धूमः कवलो नोनपंचमे ।
न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रांतसप्ततौ ॥ ३१ ॥

ऊनसप्तवर्षे नस्यं न योज्यं तथाऽतिक्रांताशीतिवर्षे च नस्यं न प्रयोज्यम् । अपूर्णाष्टादशे वर्षे धूमो न प्रयोज्यः । कवलोऽपूर्णपंचवत्सरे न प्रयोज्यः । ऊनदशवर्षे शुद्धिर्वमनविरेकादिका न प्रयोज्या । अतीतसप्ततिवर्षे शुद्धिर्न योज्या ।

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु बस्तिवत् ।
मर्शवच्च गुणान् कुर्यात्सहि नित्योपसेवनात् ॥ ३२ ॥
न चात्र यंत्रणा नापि व्यापभ्द्योमर्शवद्भयम् ।

प्रतिमर्शः पुनर्बस्तिरिव शस्तो हितः । कथम् । आजन्ममरणं जन्ममरणे यावदवधिं कृत्वा प्रतिमर्शो हित इत्यर्थः । स च प्रतिमर्शो नित्योपसेवनात् संततमभ्यस्यमानो मर्शइव गुणान् सुखोच्छ्वासादीन् कुर्यात् । अत्र च प्रतिमर्शे यंत्रणा उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिका नास्ति । न च व्यापद्भ्योऽक्षिस्तब्धताशोषइत्यादिभ्यो भयं मर्श इव नास्तीति । मर्शे इव मर्शवत् । सप्तम्यंताद्वतिः ।

तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥
शिरसः श्लेष्मधामत्वात्स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ।

तैलमेव नित्याभ्यासेन प्रतिमर्शन्यायेन नस्यार्थे श्रेष्ठं भवति । कुतो हेतोर्मूर्ध्नः कफस्थानत्वात् । नचापरे स्नेहास्तेषां श्लेष्मलत्वादितिभावः ।

आशुकृच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ ३४ ॥
मर्शे च प्रतिमर्शे च विशेषो न भवेद्यदि ।
को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥
अच्छपानविकाराख्यौ कुटीवातातपस्थिती ।
अन्वासमात्राबस्ती च तद्वदेव च निर्दिशेत् ॥ ३६ ॥

आशुकारी मर्शश्चिरकारी तु प्रतिमर्शः । गुणोत्कर्षत्वयुक्तो मर्शो गुणापकृष्टतान्वितश्च प्रतिमर्श इत्यनयोर्भेदः । यदि च मर्शे प्रतिमर्शे च विशेषो न स्यात्तदा मर्शं सपरीहारं सव्यापदं च को भजेत् । न कश्चिद्भजेदित्यर्थः । प्रतिमर्शविशेषवदच्छपानविकाराख्यौ स्नेहौ शीघ्रकारित्वादिना विशेषेण निर्दिशेत् । तथा कुटीप्रवेशस्थित्या यद्रसायनमुपज्यते यच्च वातातपाद्यपरिहारस्थित्या रसायनं क्रियते ते च द्वे अपि तथैव विशेषेण निर्दिशेत् । तथान्वासनं तथा मात्राबस्तिश्च तावप्येवं चिरकारिशीघ्रकारित्वादिगुणैर्विनिर्दिशेत् ।

इदानीमणुतैलं निर्दिदिक्षुराह ।

जीवंतीजलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं
दार्वीत्वङ्मधुकप्लवागुरुवरापुंड्राह्वबिल्वोत्पलम् ॥
धावन्यौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरं पत्रं त्रुटिं रेणुकं
किंजल्कं कमलाह्वयं शतगुणे दिव्येंभसि क्वाथयेत् ॥ ३७ ॥
तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन
तैलं पचेच्च सलिलेन दशैव वारान् ॥
पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं
नस्यं महागुणमुशंत्यणुतैलमेतत् ॥ ३८ ॥

जीवंतीत्यादि । जीवंत्यादीनि द्रव्याणि दिव्ये जले क्वाथयेत् । गोपीसारिवा । प्लवं गोपालदमनाख्यम् । पुंड्राह्वं पौंडरीकम् । धावन्यौ कंटकारिकामहोटिकाख्ये । सुरभिः सल्लकी । स्थिरे शालिपर्णीपृश्निपर्ण्यौ ।

कृमिहरं विडंगम्। अत्र तैलसमानि द्रव्याणि ग्राह्याणीति वैद्यव्यवहारः। आकाशादेः पटादिभिर्गृहीतं जलं दिव्यमुच्यते। तैलं तस्माच्छतगुणं गृहीत्वा तावत्काथयेत्। यावद्दशगुणो रसस्तैलात्स्यात्। तेन काथेन च तैलं दशवारान्पचेत्। दशमे च पाके तैलसममजाक्षीरं क्षिपेत्। ततः पुनः पचेत्। इति तत्तैलं महागुणमणुतैलसंज्ञं कथयंति। अणुषु तैलमणुतैलम्। अणूनींद्रियस्रोतांसि प्रविशतीत्यर्थः।

घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षसः।
दृढेंद्रियास्त्वपलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः॥ २९॥

नस्यशीलिनो निबिडोन्नतररमणीयत्वगादयः स्युः। त्वक् च स्कंधश्च ग्रीवा च आस्यं च वक्षश्च त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षः। घनोन्नतप्रसन्नं-त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षो येषां ते घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षसः। तथा पुष्टेंद्रियाः पलितवर्जिताश्च भवेयुः।

इति मृगांकदत्त० विंशोऽध्यायः॥ २०॥ ॥ ७९॥

एकविंशतितमोऽध्यायः

ऊर्ध्वांगचिकित्साप्रसंगाद्धूमपानविधिं जिगदिषुराह।

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
जत्रूर्ध्वं कफवातोत्थविकाराणामजन्मने।
उच्छेदाय च जातानां पिबेद्धूमं सदात्मवान्॥ १॥

आत्मवान् सुमतिर्हिताहारविहारो जत्रुण ऊर्ध्वं श्लेष्मवातोद्भवानां विकाराणां रोगाणामजन्मनेऽनुत्पत्त्यै तथोत्पन्नानामुच्छेदाय विनाशाय सदा धूमं पिबेत्।

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वाते वातकफे कफे।
योज्यः

स च धूमः स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदेन त्रिधा। यथाक्रमं वाते स्निग्धो वातकफे मध्यः कफे तीक्ष्णो योज्यः।

न रक्तपित्तार्तिविरिक्तोदरमेहिषु ॥ २ ॥
तिमिरोर्ध्वानिलाध्मानरोहिणीदत्तबस्तिषु।
मत्स्यमद्यदधिक्षीरक्षौद्रस्नेहविषाशिषु ॥ ३ ॥
शिरस्यभिहते पांडुरोगे जागरिते निशि।

रक्तपित्तार्त्यादिषु धूमो नावचारणीयः। ननु वाते वातकफे कफे च धूमस्योक्तत्वात्पित्तार्तौ प्राप्तिरेव नास्ति तत्किं प्रतिषेधेन। ब्रूमः। वातप्रकृतिवातपित्तार्तौ सत्यां कश्चिद्भिषक्पाशो भ्रान्त्या प्रकृत्यनुरूपोपक्रमचिकीर्षया धूमं योजयेत्तन्निषेधार्थमिदमुक्तम्। अथवा पित्तार्तप्रकृतेर्वातश्लेष्मणोऽभ्युन्नतौ धूमो न योज्य इति प्रतिपादनार्थमिदं गदितम्। आदिशब्दो मत्स्यादिषु विषांतेषु प्रत्येकं योज्यः। अत्र च यथासंभवं पानं मद्यादेरशनं च मत्स्यादेरशनशब्देनेहोच्यते। चतुर्विधेष्वाहारेष्वशनशब्देनास्त्येव व्यवहारः। यथा मात्राशी सर्वकालं स्यादिति। केचिच्च यवागूपायिन्यपि धूमपानं नेच्छंति।

रक्तपित्तांध्यबाधिर्यतृण्मूर्छामदमोहकृत् ॥ ४ ॥
धूमोऽकालेऽतिपीतो वा

मूर्छा संज्ञानाशः। मोहश्चित्तनाशः। मुह वैचित्त्य इतिपाठात्। आंध्यबाधिर्यग्रहणमुत्तमांगरोगोपलक्षणार्थम्। तेन संग्रहोक्तमर्दितमपि गृह्यते। धूमोऽकाले पूर्वोक्ते रक्तपित्तार्त्यादौ पीतो रक्तपित्तादीन् कुर्यात्। अप्रतिषिद्धेऽपि काले क्षुतादावतिशयेन पीतो रक्तादिकृत्।

तत्र शीतो विधिर्हितः।

तत्र रक्तपित्ताद्यार्तौ विधिरुपक्रमो यथास्वं सर्पिःपाननस्याभ्यंगपरिषेकादिः शीतो विधिर्हितः।

इदानीं त्रयाणां धूमानां पृथक्कालं दर्शयन्नाह।

क्षुतजृंभितविण्मूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ५ ॥
हासस्य दंतकाष्ठस्य धूममंते पिबेन्मृदुम् ।
कालेष्वेषु निशाहारनावनांते च मध्यमम् ॥ ६ ॥
निद्रानस्यांजनस्नानच्छर्दितांते विरेचनम् ।

क्षुतादीनामष्टानामंते मृदुं स्नेहनाख्यं धूमं पिबेत्। एषु क्षुतादिषु कालेषु निशाहारनावनांतेषु च मध्यमं धूमं पिबेत्। मध्यममिति मध्यान्मइतिमः। विरेचनाख्यं धूमं निद्रादीनामंते पिबेत्। नावननस्ययोरेकार्थयोरिहोपादानान्नस्यक्रमेण धूमं पिबेदिति ग्रंथकृता प्रतिपादितम्। तेन स्निग्धनस्यांतेऽस्निग्धं मृदुपरपर्यायं धूमं पिबेत्। आचार्योपदेशाच्च क्षुताद्यंतेषु च स्निग्धं धूमं पिबेत्। मध्याह्नस्यांते मध्यमं धूमं पिबेत्। कालेष्वितिबहुवचनाच्च क्षुदादीनामष्टानामंतादिषु च मध्यमं धूमं पिबेत्। एवं निद्रानस्यांते विरेचनं धूमं पिबेत्। कालेष्वितिवचनान्निशाशब्दोत्र विरेचनपर्यायः।

सांप्रतमत्र नेत्रस्वरूपमाह।

बस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेदृजु ॥ ७ ॥
मूलाग्रेंगुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ।

बस्तौ नेत्रं बस्तिनेत्रं बस्तिनेत्रेण समं बस्तिनेत्रतुल्यं द्रव्यं धातुदार्वस्थिवेणुजं यस्य धूमनेत्रस्य तद्बस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं शिल्पिना कारयेद्भिषक्। किंभूतं नेत्रम्। त्रयः कोशाः पर्वाणि यस्य तत्त्रिकोशम्। ऋजु न वक्रम्। तथा मूलं चाग्रं च तस्मिन्यथासंख्यमंगुष्ठबदरास्थिप्रवेशम्। अंगुष्ठश्च कोलास्थिचेति समाहारद्वंद्वः। तत्प्रविशत्यस्मिन्निति पदरुजविशेतिघञ्।

दैर्घ्येण प्रमाणमिदानींतीक्ष्णादिकस्य त्रिविधस्य धूमनेत्रस्याह।

तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पंच च ॥ ८ ॥
अंगुलानां क्रमात्पातुः प्रमाणेनाष्टकानि तत् ।

यथासंख्यं दैर्घ्येण तीक्ष्णस्य त्रीण्यष्टकानि चतुर्विंशतिरंगुलानि स्युः। स्नेहने च धूमे चत्वार्यष्टकानि द्वात्रिंशदंगुलानि स्युः। मध्यमे च धूमे पंचाष्टकानि चत्वारिंशदंगुलानि स्युः। पर्वानेकत्वं सूक्ष्मत्वं दैर्घ्यं च

नेत्रस्येह कृतम्। एवं हि नयनकर्णादीनां न बाधको धूमः स्यात्। तथा च मुनिः। दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतः। नेंद्रियं बाधते धूम इति।

कीदृशः सन् धूमं पिबेदित्याह।

ऋजूपविष्टस्तच्चेता विवृतास्यस्त्रिपर्ययम् ॥ ९ ॥
पिधाय च्छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत्।

ऋजु स्पष्टमुपविष्ट आसीनः। तथा तच्चेता धूमपानगतचित्तः। तथा प्रसारितमुखः। तथा नेत्रगतदृष्टिरित्यपि द्रष्टव्यम्। कथं पिबेत्। त्रिपर्ययं आक्षेपविसर्गावपनैस्त्रिपर्ययैः। तथा छिद्रमेकैकं पिधाय प्रकृतत्वान्नासिकाया एव। तदेवंविधः सन्नासिकया पिबेत्। एकैकमित्येकंबहुव्रीहिवदिति द्वित्वसुब्लोपौ। तेनायमर्थः। एकं नासापुटं पिधायापरेण नासापुटेनाकृष्य धूमं पिबेत्। अपरं नासापुटं पिधाय तदपरेणाक्षिप्य तथैवोत्सृजेदित्यर्थः।

प्राक् पिबेन्नासयोत्क्लिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ॥ १० ॥
उत्क्लेशनार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कंठगे।

नासागते शिरोगते वा दोषे उत्क्लिष्टे स्वस्थानाच्चलिते सति प्राक् पूर्वं नासया पिबेत्। अनुत्क्लिष्टे दोषे उत्क्लेशनार्थं वक्त्रेण प्राक् पिबेत् पश्चान्नासिकया। कंठरोधदोषोत्क्लेशनार्थं प्राङ्नासिकया पिबेत् पश्चाद्वक्त्रेणेति विपरीतम्।

मुखेनैव वमेद्धूमं नासया दृग्विघातकृत् ॥ ११ ॥

नासयास्येन वा पीतं धूमं वक्त्रेणैवोत्सृजेन्न तु घ्राणेनैव। कस्मान्न मुच्येतेत्याह। नासयेत्यादि। घ्राणेनोत्सृज्यमानो धूमो दृष्टिविघाततिमिरादीन् करोति। तस्मान्मुखेनैवोत्सृजेत्।

आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभिः।

आक्षेपमोक्षैरादानविसर्गैस्त्रिभिस्त्रिभिस्त्रीन्वारान् धूमः पातव्यः। त्रिरिति द्वित्रिचतुर्भ्यःसुच्।

अक्ष्णः पिबेत्सकृत् स्निग्धं द्विर्मध्यं शोधनं परम् ॥१२॥
त्रिश्चतुर्वा

अक्ष्णः सकृदेकवारं स्निग्धं धूमं पिबेत्। मध्यमं धूमं द्वौ वारौ पिबेत्। अह्न इत्यत्राप्यनुवर्तते। तीक्ष्णं धूमं त्रीन् वारांश्चतुरो वा दिवसस्य पिबेत्। अह्न इति कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठी।

मृदौ तत्र द्रव्याण्यगुरुगुग्गुलुः।
मुस्तस्थौणेयशैलेयनलदोशीरवालकम् ॥ १३ ॥
वरांगकौंतीमधुकबिल्वमज्जैलवालुकम्।
श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥ १४ ॥
शल्लकी कुंकुमं माषा यवाः कुंदुरकं तिलाः।
स्नेहः फलानां साराणां मेदोमज्जावसाघृतम् ॥ १५ ॥

तत्र तेषु त्रिषु धूमेषु मध्यान्मृदौ प्रायोगिकाख्ये धूमे द्रव्याण्यगुरुप्रभृतीनि। प्लवो गोपालमदनकः। स्नेह इति। फलानामक्षोडनालिकेरादीनां स्नेहः। तथा साराणां खदिरासनादीनां च स्नेहः। मधुकमदनयोरेकयोनित्वाद्धुक्तस्योपयोगे मदनस्यात्र विरुद्ध इति केचित्। तच्चायुक्तम्। द्रव्यांतरत्वान्मदनस्य पिण्याकादिवत्तिलादेः। घृतं चात्र गव्यमेव ग्राह्यं मुख्यत्वात्। उक्तं हि। गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे इति।

शमने शल्लकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम्।
न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षरोध्रत्वचः सिता ॥ १६ ॥
यष्टी मधुः सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका।
गंधाश्चाकुष्ठतगराः

शमने धूमे शल्लक्यादीनि गंधद्रव्याणि कुष्ठतगरवर्ज्यानि।

तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ॥ १७ ॥
दशमूलमनोह्वालंलाक्षाश्वेताफलत्रयम्।
गंधद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्धविरेचनः ॥ १८ ॥

तीक्ष्णे विरेचनाख्ये धूमे ज्योतिष्मत्यादीनि गंधद्रव्याणि च ती-

क्ष्णानि कुष्ठतगरादीनि गणश्च शोधनादिगणः संग्रहोक्तो वेल्लापामार्गेत्यादिको मूर्धविरेचनः ।

संप्रति धूमवर्त्तिविधानमाह ।

जले स्थितामहोरात्रमिषीकां द्वादशांगुलाम् ।
पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पंचकृत्वः प्रलेपयेत् ॥ १९ ॥
वर्तिरंगुष्ठवत्स्थूला यवमध्या यथा भवेत् ।
छायाशुष्कां विगर्भां तां स्नेहाभ्यक्तां यथायथम् ॥२०॥
धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निप्लुष्टां प्रयोजयेत् ।

रात्रिंदिवं सलिले उषितां दैर्घ्येण द्वादशांगुलामिषीकां दर्भमूलं पंचकृत्वः पंचवारान् धूमोक्तैरौषधैः पिष्टैः प्रकर्षेण लेपयेत् । तथांगुष्ठवत्स्थूला यवमध्या वर्त्तिः स्यात् । एतदाकृतिविधानं च त्रिविधेपि नेत्रके वर्तेः सुखप्रवेशार्थम् । तामिषीकां छायाविशुष्कां विगतगर्भामपनीतेषीकां तथा स्नेहेन घृतादिना यथास्वमभ्यक्तां तथा धूमनेत्रस्य यदंगुष्ठप्रमाणं छिद्रं तत्रार्पितां तथाग्निप्लुष्टामंगारप्रदीप्तां पातुं पानार्थे प्रयोजयेत् ।

अधुनापरमपि धूमप्रकारमाह ।

शरावसंपुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशांगुलाम् ॥ २१ ॥
अष्टांगुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिबेत् ।

शरावयोः संपुटं युग्मं तस्य च्छिद्रे नाडीं दशांगुलामष्टांगुलप्रमाणां वा निक्षिप्य कासी धूममापिबेत् । तदयमत्रार्थः । अपगतधूमखदिरबदरादिदारुस्थिरांगारप्रखरपूर्णशरावे कासहरचूर्णं सस्नेहं गुलिकां वा न्यस्य मध्यकृतच्छिद्रशरावेण पिधाय नाडीमष्टांगुलां दशांगुलां वा निवेश्य कासवान् कासी वक्त्रेण मुखेन धूमं पिबेदिति ।

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्वं पूतिर्गंधः पांडुता केशदोषः॥२२॥
कर्णास्याक्षिस्रावकंड्वर्तिजाड्यं तंद्रा हिध्मा धूमपं न स्पृशंति ।

कासादयो धूमपं न स्पृशंति । धूमं पातुरेते न संभवंतीति भावः ।

तत्र पूतिर्गंध आस्यनासयोः । पांडुता मुखस्य । केशस्य दोषाः सितपिंजरत्वादयः । कर्णौ चास्यं चाक्षिणी च कर्णास्याक्षि । स्रावश्च-कंडूश्चार्तिश्च जाड्यं च स्रावकंड्वर्तिजाड्यम् । कर्णादिषु प्रत्येकं स्रावा-दिचतुष्टयं योज्यमिति । शालिनी वृत्तम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्र० एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ छ ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः

इदानीं द्वाविंशाध्यायारंभणप्रस्तावो गंडूषादिविधानप्रदर्शनार्थमित्याह ।

अथातो गंडूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

गंडूषादयो विधीयंते यस्मिन्निति गंडूषादिविधिः । आदि शब्देन कवलादिपरिग्रहः ।

चतुष्प्रकारो गंडूषः स्निग्धः शमनशोधनौ ।
रोपणश्च

चत्वारः प्रकारा भेदा यस्य स चतुष्प्रकारो गंडूषः स्निग्धादि-भेदेन ।

त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥ १ ॥
अंत्यो व्रणघ्नः

तत्र तेषु गंडूषेषु मध्याद्यथासंख्यं पवनपित्तश्लेष्मसु त्रयः स्निग्धा-दयो गंडूषा योज्याः । तत्र वाते स्निग्धो गंडूषः पित्ते शमनः कफे शोधन इत्यर्थः । अंत्यो रोपणाख्यो व्रणघ्नो व्रणसाधने उपयुज्यते ।

इदानीमेषां लक्षणं निर्वक्ति ।

स्निग्धोत्र स्वाद्वम्लपटुसाधितैः ।
स्नेहैः

अत्र एषु गंडूषेषु मध्ये स्निग्धो मधुरादिसाधितैः स्नेहैर्भवति ।

संशमनस्तिक्तकषायमधुरौषधैः ॥ २ ॥

शमनस्तिक्तादिभिरौषधैः पटोलारिष्टजंब्वाम्रमधुकक्काथशर्करोदक-क्षौद्रादिभिः स्यात् ।

शोधनस्तिक्तकट्वम्लपटूष्णैः

शोधनो गंडूषस्तिक्तकट्वम्लादिभिरौषधैर्भवति ।

रोपणः पुनः ।

कषायतिक्तकैः

रोपणस्तु गंडूषः कषायतिक्तकैः स्यात् ।

ननु द्रव्याणां शुष्कत्वाद्गंडूषानुपपत्तिरिति चेत्तत्राह ।

तत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ॥ ३ ॥
शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्लं च यथायथम् ।
कल्कैर्युक्तं विपक्कं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु गंडूषेषु मध्ये स्नेहादिकं कल्कैर्यथायुक्तं विपक्कं-यथास्पर्शं शीतमुष्णं वा प्रयोजयेत् ।

दंतहर्षे दंतचाले मुखरोगे च वातिके ।
सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ५ ॥

दंतहर्षादौ कवोष्णमथवा शीतं दोषवशात् तिलकल्कोदकं हितम् ।

गंडूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ।

गंडूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसो वा हितः ।

ऊषादाहान्विते पाके क्षते वागंतुसंभवे ॥ ६ ॥
विषक्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्यं पयोऽथवा ।

ऊषादियुक्ते पाके क्षते वागंतुजे तथा विषे क्षाराग्निभ्यां दग्धे च सर्पिर्गंडूषे हितं क्षीरं वा ।

वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखव्रणान् ॥ ७ ॥
दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगंडूषधारणम् ।

माक्षिकगंडूषधारणं मुखे वैशद्यं जनयति । न पैच्छिल्यम् मुखव्रणांश्च संदधाति तथा दाहं तृष्णां च शमयति ।

धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गंध्यनाशनम् ॥ ८ ॥

धान्याम्लं गंडूष उपयुक्तं वदनवैरस्यं तथा मलं दौर्गंध्यं चापनयति।

तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ।

तदेव कांजिकमलवणं शीतं परमतिशयेनास्यशोषहरम् ।

आशु क्षारांबुगंडूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् ॥ ९ ॥

क्षारेण स्वर्जिकादिना युक्तं जलं कफस्य चयमाशु भिनत्ति।

सुखोष्णोदकगंडूषैर्जायते वक्त्रलाघवम् ।

कोष्णपानीयगंडूषैर्वदनलाघवं संपद्यते ।

निवाते सातपे स्विन्नमृदितस्कंधकंधरः ॥ १० ॥
गंडूषमपिबन् किंचिदुन्नतास्यो विधारयेत् ।

वातरहिते रव्यालोके स्थाने । स्कंधौ च कंधरा च स्कंधकंधरम् । पूर्वं स्विन्नं पश्चान्मृदितं स्कंधकंधरं यस्य स एवम् । तथा गंडूषमपिबं स्तथा किंचिदुन्नतं मुखं यस्य स एवंविधः सन् गंडूषं धारयेत् ।
कियंतं कालमित्याह ।

कफपूर्णास्यता यावत्स्रवद्घ्राणाक्षताथवा ।
असंचार्यो मुखे पूर्णे गंडूषः कवलोन्यथा ॥ ११ ॥

कफेन पूर्णं कफपूर्णमास्यं यस्य स कफपूर्णास्यस्तस्य भावः कफपूर्णास्यता यावद्भवेत् । अथवा स्रवत् घ्राणाक्षि यस्य स स्रवद्घ्राणाक्षः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् । तस्य भावः स्रवद्घ्राणाक्षता।

यावत्स्यात्तावद्गंडूषान् धारयेत्। एवं गंडूषाः पंच सप्त धारयितव्या यावत्स्वास्थ्यं स्यात्। मुखे पूर्णे सति यः संचारयितुमशक्यः स्यात् स गंडूष उच्यते। अन्यथा च संचारयितुं शक्यते मुखे अपूर्णे यः सकवल उच्यते।

मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः प्रसेककंठामयवक्त्रशोषाः।
हृल्लासतंद्रारुचिपीनसाश्च साध्या विशेषात्कवलग्रहेण ॥ १२ ॥

मन्यादीनां रोगेण संबंधः। प्रसेकादीनां द्वंद्वः। आमयशब्दस्य कंठेन संबंधो विविधकंठरोगसूचनार्थः। मन्या रोगादयो विशेषेण कवलधारणेन साध्याश्चिकित्स्याः।

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम्।

कल्कादिभेदेन प्रतिसारणं त्रिधा स्यात्। कल्को जलादिपिष्टः। माक्षिकादिना यद्द्रवीक्रियते द्रव्यं सा रसक्रिया। चूर्ण प्रथितमेव।

युंज्यात्तत् कफरोगेषु गंडूषविहितौषधैः ॥ १३ ॥

तत्प्रतिसारणं श्लेष्मरोगेषु गंडूषोक्तैरौषधैर्योज्यम्। सामान्योक्तावपि कफरोगविषयत्वात् शोधनगंडूषोक्तैरिति वेद्यम्।

मुखालेपस्त्रिधा दोषविषहा वर्णकृच्च सः।

मुखालेपस्त्रिप्रकारो दोषघ्नो विषघ्नो वर्णकरश्च।

उष्णो वातकफे शस्तः शेषेष्वत्यर्थशीतलः ॥ १४ ॥

स च मुखालेपो वातश्लेष्मण्युष्णो हितः। शेषेषु पित्ते वातातिशये च शिशिरो हितः। स च त्रिप्रमाणः।
कथमित्याह।

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्धांगुलोन्नतिः।

चतुर्भागत्रिभागार्धांगुलोन्नतिः। उन्नतिरुत्सेधः।

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति च्छविम् ॥ १५ ॥
तमार्द्रयित्वापनयेत्तदंतेऽभ्यंगमाचरेत् ।

तस्य मुखालेपस्याशुष्कस्य स्थितिः । शुष्कस्तु मुखालेपश्छविं त्वचं दूषयति । मुखालेपमार्द्रयित्वा अपसारयेत् । तस्यांते तस्मिन्नपनीतेऽभ्यंगं कुर्यात् ।

विवर्जयेद्दिवास्वप्नभाष्याग्न्यातपशुक्क्रुधः ॥ १६ ॥

मुखालेपी दिवास्वप्नादीन् वर्जयेत् । अह्नःस्वप्नादिसेवनात् कंडूत्वक्शोफपीनसदृष्ट्युपघातादिभयं स्यात् ।

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ।
अरोचके जागरिते

पीनसादौ मुखालेपो न योज्यः ।

स च हंति सुयोजितः ॥ १७ ॥
अकालपलितव्यंगवलीतिमिरनीलिकाः ।

स च मुखालेपः सुयोजितो विधिना सेवितोऽकालपलितादीन् पराकरोति ।

कोलमज्जावृषान्मूलं शावरं गौरसर्षपाः ॥ १८ ॥
सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दार्वीत्वङ्निस्तुषा यवाः ।
दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिशितंडुलाः ॥ १९ ॥
कुमुदोत्पलकल्हारदूर्वामधुकचंदनम् ।
कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ॥ २० ॥
तालीसगुंद्रापुंड्राह्वयष्टीकाशनतागुरुः ।
इत्यर्द्धार्द्धोदिता लेपा हेमंतादिषु षट् स्मृताः ॥ २१ ॥

कोलमज्जादयोर्द्धश्लोकोक्ताः षण्मुखालेपा इत्येवं षट्सु हेमंतादिषु ऋतुषु स्मृताः । मुनींद्रैरितिशेषः। तत्र बदरमज्जादयो हेमंते। व्याघ्र्यादयः शिशिरे । दर्भमूलादयो वसंते। कुमुदादयो ग्रीष्मे। कालीयकादयःप्रावृषि। तालीसादयः शरदि ।

मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।
वदनं चापरिम्लानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ॥ २२ ॥

मुखालेपाभ्यासवतां नराणां दर्शनं दृष्टिर्दृढं स्यात् । मुखं च विकसितमिव तथा कोमलं पद्मतुल्यं च जायते ।

अभ्यंगसेकपिचवो बस्तिश्चेति चतुर्विधम् ।
मूर्धतैलम्

अभ्यंगादिभेदात् चतुर्धा शिरसि तैलं स्यात् ।

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ २३ ॥

तच्चोत्तरोत्तरं बहुगुणं विद्यात् । अभ्यंगात् सेको बहुगुणस्ततोपि-पिचुस्तस्मादपि बस्तिरिति क्रमेण ।

तत्राभ्यंगः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकंडूमलादिषु ।

तत्र तेषु मध्ये रौक्ष्यादिष्वभ्यंगः कार्यः ।

अरुषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥ २४ ॥
परिषेकः ।

अरूषिकादिषु परिषेकः ।

पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ।
नेत्रस्तंभे च

केशशातादिषु पिचुः प्रयोक्तव्यः ।

बस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ॥ २५ ॥
नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ।

बस्तिः पुनः प्रसुप्त्यादौ योज्यः ।

विधिस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥ २६ ॥
शुद्धाक्तस्विन्नदेहस्य दिनांते गव्यमाहिषम् ।
द्वादशांगुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम् ॥ २७ ॥

आकर्णबंधनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ।
चैलवेणिकया बध्वा माषकल्केन लेपयेत् ॥ २८ ॥

तस्य शिरोबस्तेर्विधानमुच्यते । निषण्णस्योपविष्टस्य नरस्य । क । पीठे जानुतुल्ये तथा मृदौ न कठिने । किंभूतस्य । शुद्धो वमनादिना अक्तस्तैलादिना स्विन्नः स्वेदेन देहो यस्य तस्य शुद्धाक्तस्विन्नदेहस्य । कदा । दिनांते ऽपराह्णे विभावर्यां वा । चर्मपट्टं गव्यं माहिषं वा तथा द्वादशांगुलविस्तीर्णं तथा शिरस्तुल्यं तथा आकर्णं कर्णं यावद्बंधनस्थानं यस्य तदेवंविधं चर्मपट्टं चैलवेणिकया संयम्य माषकल्केन लेपयेत् । कदा । ललाटे वस्त्रवेष्टिते । संग्रहे तूक्तम् । अथ शुद्धतनोः सायं रात्रौ वा निवातस्थस्य स्वभ्यक्तस्विन्नस्य सोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशांते श्लक्ष्णं द्व्यंगुलं माषपिष्टेन सूक्ष्मेण सद्यः सुखांबुना मृदितेन उभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपट्टं बध्नीयात् । ततस्तस्योपरि संधाय बस्तिं बस्तिमूलं च दृढमवलीकं समं चैलवेणिकया बध्वा पुनर्माषपिष्टेनोपरिस्राावि कृत्वा यथाव्याधिदोषदूष्यहितसिद्धमन्यतमं स्नेहं सुखोष्णमासेचयेदिति ।

ततो यथाव्याधि शृतं स्नेहं कोष्णं निषेचयेत् ।
ऊर्ध्वं केशभुवो यावद्व्यंगुलम्

तत एवं कृते सति व्याधिवशेन पक्वं स्नेहं कोष्णमुपरिच्छिद्रेणावसेचयेत् । केशभूमेरुपरिष्टाद्व्यंगुलं यावत् ।

स च स्नेहः कियत्कालं धार्य इत्याह ।

धारयेच्च तम् ॥ २९ ॥

आवक्त्रनासिकोत्क्लेदात्

तं च स्नेहं यावद्वक्त्रनासिकास्रुतिः स्यात्तावद्धारयेत् ।

दशाष्टौ षट् चलादिषु ।

मात्रासहस्राणि

चल आदिर्येषां ते चलादयस्तेषु यथासंख्यं दशाष्टौ षट् मात्रासह-

स्राणि यावत्स्नेहं धारयेत्। वाते दशमात्रासहस्राणि पित्तेष्टौ मात्रासहस्राणि कफे षण्मात्रासहस्राणीत्यर्थः।

अरुजे त्वेकम्

अरुजे तु स्वच्छवृत्ते एकं मात्रासहस्रं धारयेत्।

स्कंधादि मर्दयेत् ॥ ३० ॥
मुक्तस्नेहस्य

मुक्तस्नेहस्यापनीतशिरोबस्तेः स्कंधशिरोग्रीवादि मर्दयेत्। स्नेहबस्तिर्हि स्नेहशब्देनात्र गृह्यते। ततउष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकमाचरेत्। तत्र ह्यवोचत्। सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रम इति।

परमं सप्ताहं तस्य सेवनम्।

तस्य च स्नेहबस्तेः परमं सेवनं सप्तदिनानि। तस्मात्त्रिपंचसप्तवाहानि कार्यः शिरोबस्तिरित्यवतिष्ठते।

धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ॥ ३१ ॥
रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने।

कर्णपूरणं धारयेत्। किं कुर्वन्। कर्णमूलं विमर्दयन्। कियत्कालं यावत्पीडाया मार्दवं भवेत्। स्वस्थचित्ते तु मात्राशतं यावद्धि भूयात्।
अथ मात्रायाः किं प्रमाणमित्याह।

यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमंडलम् ॥ ३२ ॥
निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता।

दक्षिणं हस्ताग्रं कर्तृ जानुमंडलं दक्षिणं पर्येति परिवर्तते। दक्षिणशब्दोत्र काकाक्षिगोलकन्यायेन द्वयेनापि युज्यते। कियत्कालेनेत्याह। निमिषोन्मेषमात्रेण समं न तु विश्रम्य सा मात्रा स्मृता मुनिभिरितिशेषः।

कचसदनसितत्वपिंजरत्वं परिफुटनं शिरसः समीररोगान्।
जयति जनयतींद्रियप्रसादं स्वरहनुमूर्द्धबलं च मूर्द्धतैलम्।

कचानां सदनादिभिः संबंधः। परिफुटनं कचानामेव प्रकृतत्वात्। शिरसो मरुदामयांश्च हंति। इंद्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादं जनयति। तथा स्वरादिबलं च मूर्द्धतैलं जनयति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्र०द्वाविंशतितमोऽध्यायः॥ २२॥ ॥छ॥

त्रयोविंशोध्यायः

त्रयोविंशाध्यायारंभो जत्रूर्ध्वरोगप्रस्तावाल्लोचनाश्चोतनविधानप्रदर्शनार्थमित्याह।

अथात आश्चोतनांजनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।

आश्चोतनं चांजनं च तयोर्विधिर्यस्मिन्नध्याये स एवम्। शेषं पूर्ववत्।

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्चोतनं हितम्।
रुक्तोदकंडूघर्षाश्रुदाहरोगनिबर्हणम्॥ १॥

सकलानामपि नयनामयानां प्रथममाश्चोतनं परिषेको हितम्। यतस्तदाश्चोतनमुपयुक्तं रुजादिघ्नं स्यात्। संग्रहे चोक्तम्। अव्यक्तेष्वेव रुजादिष्वेवं तुल्यगुणं पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनं तच्च बिडालकसंज्ञकमिति।

उष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः।

तदाश्चोतनं मरुत्युष्णम्। कफे किंचिदुष्णम्। रक्ते पित्ते च शीतं हितम्।

संप्रत्याश्चोतनस्य विधिमाह।

निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम्॥ २॥

शुक्त्या प्रलंबयान्येन पिचुवर्त्या कनीनिके ।
दश द्वादश वा बिंदून् द्व्यंगुलादवसेचयेत् ॥ ३ ॥
ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन कफवातयोः ।
अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥

निवातस्थानस्थितस्यातुरस्य वैद्यो वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनमपांगदेशे भाजनं निधायान्येन दक्षिणकरेण पिचुवर्त्या शुक्त्या प्रलंबया दश द्वादश वा बिंदून् द्व्यंगुलान्नातिनिकटान्नातिदूरात् कनीनिके अवसेचयेत् । ततइति । अनंतरं कोमलेन वस्त्रखंडेन प्रमृज्य शोधयित्वाऽन्येनशोधनाच्चैलेन कोष्णजलप्लुतेनाक्षि मृदु स्वेदयेन्नातिशयेन । कयोर्दोषयोः । वातकफयोः । न तु पित्तरक्तयोरित्यर्थः ।

अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्रागदृङ्नाशायाक्षिसेचनम् ।
अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तंभवेदनाः ॥ ५ ॥
कषायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।
विकारवृद्धिमत्यल्पं संरंभमपरिस्नुतम् ॥ ६ ॥

अत्यर्थमुष्णमतितीक्ष्णं चाश्चोतनं रुजे रागाय दृग्विनाशाय च स्यात् । अतिशीतं त्वक्षिसेचनं निस्तोदादीन् विधत्ते । निस्तोदः सूच्येव व्यधः । स्तंभोऽक्ष्णः स्तंभनमिव वेदना शूलम् । कषायवर्त्मत्वं कुरुते । घर्षो वर्त्मनः परस्परं संश्लेषः । बहु तिमात्रमाश्चोतनं कृच्छ्रेणोन्मेषणं विधत्ते । अत्यल्पमक्षिसेचनं विकारवृद्धिं कुरुते । अपरिस्नुतमक्षिसेचनं संरंभं नेत्रक्षोभं विधत्ते ।

कथा युक्त्या नेत्रे प्रयुक्तमौषधं दोषानपनयतीत्याह ।

गत्वा संधिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।
ऊर्ध्वगान्नयने न्यस्तमपवर्तयते मलान् ॥ ७ ॥

संध्यादीनां द्वंद्वः । ततः स्रोतःशब्देन षष्ठीसमासः । संधिशब्देनेहाक्षिकोशसंबंधिनः संधयो गृह्यंते। तेनाक्षिकोशसंबंधिस्रोतांसि शिरोघ्राणमुखस्रोतांसि गत्वा नयने क्षिप्तमौषधमूर्ध्वगान्मलानपवर्तयते ।

अथांजनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।
पक्वलिंगेल्पशोफातिकंडूपैच्छिल्यलक्षिते ॥ ८ ॥
मंदघर्षाश्रुरोगेक्ष्णि प्रयोज्यं घनदूषिके ।
आर्ते पित्तकफासृग्भिर्मारुतेन विशेषतः ॥ ९ ॥

अथाश्चोतनादन्यदंजनं प्रयोक्तव्यम् । कीदृशस्यातुरस्य । शुद्धा तनुर्यस्य स तस्य । मले नेत्रमात्राश्रये न त्वधिकशरीरव्यापिनि । तथा पक्वलिंगे । पक्वलिंगता कथं वेद्येति विशेषणद्वारेणाह । अल्पशोफेनातिकंड्वा पैच्छिल्येन च लक्षितेवगते पक्वलिंगे सति । कीदृशेक्ष्णि । मंदा अल्पा घर्षाश्रुरोगा यस्य तस्मिन् । तथा घना दूषिका नेत्रमलो यस्मिन्नयने तस्मिन् । एतदपि पक्वलिंगमेव । पित्तेन कफेन रक्तेन चातुरे मारुतेन चातुरे विशेषेणांजनं प्रयोज्यम् ।

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।
अंजनम्

अंजनं च लेखनादिभेदेन त्रिभेदम् । लिख्यते शस्त्रेणेव शुक्रार्मादीति लेखनम् । रोप्यते संरोह्यतेऽनेनाऽभिस्यंदादीति रोपणम् । प्रसाद्यते निर्मलीक्रियतेऽनेनेति प्रसादनम् । दृष्टेः प्रसादनं दृष्टिप्रसादनम् । संग्रहोक्तस्य स्नेहनस्य यत्स्नेहनमंजनं कथितं तदिह रोपणदृष्टिप्रसादनयोरेवांतर्भूतत्वात् पृथङ्नोक्तम् ।

लेखनं तत्र कषायाम्लपटूषणैः ॥ १० ॥

तत्र तेषु त्रिष्वंजनेषु मध्याल्लेखनमंजनं कषायादिभिर्द्रव्यैः शुक्रार्मादिषु प्रयोज्यम् ।

रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः

रोपणमंजनं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्यात् । तिक्तग्रहणमुपलक्षणार्थं संग्रहोक्तस्य । तेन कषायद्रव्यैः सस्नेहैरोपणमंजनं वेद्यम् ।

स्वादुशीतैः प्रसादनम् ।

स्वादुशीतैर्द्रव्यैः प्रसादनमेव प्रसादनमंजनम् । स्वादुशीतद्रव्यैश्चूर्णो श्लक्ष्णांजनं संतप्ते चक्षुषि प्रयुज्यमानं प्रत्यंजनसंज्ञां लभते ।

दशांगुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ११ ॥
प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काललोहजा ।
अंगुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ॥ १२ ॥

दशांगुला राजमाषस्थूला शलाका प्रशस्यते । मध्ये तनुस्तथा मुकुलाकारे आनने मुखे द्वे अपि यस्याः सा मुकुलानना लेखनेंजने ताम्री शलाका प्रशस्य । रोपणे काललोहोत्था कृष्णशस्त्रोद्भवा । अंगुली च हस्तावयवविशेषोरोपण एव शस्तः । एवं प्रसादने अंजने कनकोत्था सुवर्णोद्भवा रजतोद्भवा च शलाका प्रशस्ता ।

अंजनकल्पना त्रिप्रकारा स्यात् कथमित्याह ।

पिंडो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवांजनकल्पना ।
गुरौ मध्ये लघौ दोषे ताः क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

पिंडादिभेदेन त्रिप्रकारा अंजनकल्पना स्यात् । पिंडादयो बहुदोषादिषु क्रमेण प्रयोज्याः । गुरौ दोषे पिंडः प्रयोज्यो मध्ये दोषे रसक्रिया लघुदोषे चूर्ण इत्यर्थः ।

हरेणुमात्रं पिंडस्य वेल्लमात्रा रसक्रिया ।
तीक्ष्णस्य द्विगुणं तस्य मृदुनः

तीक्ष्णद्रव्यकृतस्य पिंडस्य हरेणुमात्रं प्रमाणं कथयंति । मृदुद्रव्यकृतस्य पिंडस्य तद्विगुणं द्विहरेणुमात्रं वदंति । रसक्रियाया विडंगं प्रमाणमाहुः ।

चूर्णितस्य च ॥ १४ ॥
द्वे शलाके तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्युरितरस्य च ।

चूर्णे तीक्ष्णे द्विगुणां शलाकां मृदौ त्रिगुणां शलाकामभिदधुः । तंत्रांतरे चोक्तम् । लेखनमंजनं ताम्ररजतकांस्याद्यन्यतमेषु धार्यम् । रोपणं

सुवर्णवटशंखान्यतमेषु । प्रसादनं स्फटिकप्लक्षचंदनान्यतमेषु धार्यम् । एवं अंजनमव्यापन्नगुणं भवति । वर्तेर्घर्षणार्थं शिला निम्नमध्याऽनुद्गारिणी पंचांगुलायता त्र्यंगुलविस्तारेति ।

निशि स्वप्ने न मध्यान्हे पानान्नोष्णगभस्तिभिः ॥१५॥
अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः ।
प्रातःसायं च तच्छांत्यै व्यभ्रेर्केऽतोंजयेत्सदा ॥ १६ ॥

निशि रात्रावंजनं न प्रयोज्यम् । तथा स्वप्ने स्वप्नकाले अंजनं न प्रयोज्यम् । तथा मध्यंदिने अंजनं न प्रयोज्यम् । न च ग्लाने लोचने अंजनं प्रयोज्यम् । केन ग्लाने। उष्णाभिर्दीधितिभिः । यस्मादेषु कालेष्वंजनेन प्रयुक्तेन दोषा वृद्धिं नीतास्तथाऽन्यस्थानगतत्वादुत्पीडितास्तथा द्रुताः कालस्योष्णत्वाद्विलयं गता अक्षिरोगाय स्युस्तस्मादेषु कालेष्वंजनं न प्रयोज्यम् । यतः पूर्वोक्तेषु कालेषु पूर्वोक्ता दोषास्तस्मात्पूर्वाह्ने च तच्छांत्यै तस्याक्षिरोगस्योपशमाय गताभ्रे रवौ सदैव नेत्रमंजयेत् ।

वदंत्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमंजनम् ।
विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १७ ॥

अन्येत्वाचार्या एवं मन्यंते । तीक्ष्णमंजनं दिवा न प्रयोज्यम् । कस्मादित्याह । यस्माच्चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति । किंभूतम् । विरेकदुर्बलम् । तीक्ष्णांजनेन विरेचितत्वात् । तस्माद्दिवसे तीक्ष्णमंजनं न प्रयोज्यम् ।

अतएवाह ।

स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता ।
शीतसात्म्याद्दगाग्नेयी स्थिरतां लभते पुनः ॥ १८ ॥

यस्मात्स्वप्नेन रात्रौ तर्पिता तथा कालस्य राज्याख्यस्य सौम्यत्वेन तर्पिता दृष्टिः पुनः स्थैर्यं प्राप्नोति तीक्ष्णांजनक्षोभितापि । कीदृग्दृष्टिः । आग्नेयी अग्न्युत्कटभूतसंभवा। तथा शीतसात्म्या । तस्माद्रात्रावंजनं प्रयोज्यम् । आग्नेयीति सर्वत्राग्निकल्पिभ्यां द्रष्टव्य इति

ठक्। शीतं सात्म्यं यस्याः। पैत्तिकज्वरस्येव।

तदेतदन्यमतमव्यापकमिति दूषयन्नाह।

अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेथवा गदे।
काममन्ह्यपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्ष्णि प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

अत्युत्कृष्टे कफे ऽथवा लेखनार्हे शुक्रार्मादौ रोगे दिनेपि नात्युष्णे तीक्ष्णमंजनं प्रयोजयेत्। काममनुगतमेतत्। कालस्यात्यौष्ण्यादंजनस्य तैक्ष्ण्याद्यातियोगेन दृष्ट्युपघातः स्यात्।

अतएवाह।

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता।
उपघातोपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २० ॥

पाषाणच्छस्त्ररयोत्पत्तिस्तस्मादेव चाश्मनः श्लक्ष्णतादियोगात्तीक्ष्णता। उपघातोपि कुंठत्वादिकस्तेनैव पाषाणेन न केवलं तैक्ष्ण्यम्। तथा तेनैवाश्मशस्त्रन्यायेन नेत्रस्य तेजसो ऽग्नेरश्मस्थानीयाज्जन्म रविसंज्ञात्तेजसः सकाशात्तीक्ष्णता दर्शनपटुत्वमत्युष्णेन तु तेन तस्योपघातः। तस्माद्यदन्ये गदंति सामान्येनैव दिवांजनं न प्रयोज्यमिति तदसदेव।

न रात्रावपि शीतेति नेत्रे तीक्ष्णांजनं हितम्।
दोषमस्रावयत्स्तंभकंडूजाड्यादिकारि तत् ॥ २१ ॥

अपि च रात्रावपि नेत्रे कफाधिक्येनातिशीते कंडूपैच्छिल्याद्यनुमिते तीक्ष्णमंजनं न प्रयोज्यम्। यतोनिशि तीक्ष्णमंजनमुपयुक्तं कालस्य सौम्यत्वाद्दोषस्रवणे ऽयोग्यमस्रावयदंजनं कंडूजाड्यादिकृत् स्यान्न तु शमकारि। तस्माच्छीतसात्म्या दृगग्नेयी स्थिरतां लभते पुनरित्येतदप्यसत् तस्मात्पूर्वोक्तमेवानवद्यम्।

नांजयेद्भीतवमितविरिक्ताशितवेगिते।
क्रुद्धज्वरिततांताक्षिशिरोरुक्शोकजागरे ॥ २२ ॥
अदृष्टेर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः।

अजीर्णेऽप्यर्कसंतप्ते दिवा सुप्ते पिपासिते ॥ २३ ॥

भीतादीनामक्षिणी वैद्यो नांजयेत् । अशितोऽत्र सद्योभुक्तो वेद्यः । सद्योभुक्तस्य नरस्य नयने नांजयेदित्यर्थः । तान्ते सूक्ष्मभास्वरादिदर्शनादभिघातत्वाच्च ग्लाने अक्षिणी यस्य स एवं तस्मिन् । अदृष्टेऽर्के जलदच्छन्नत्वात् । तथा शिरःस्नातादिषु ।

सांप्रतं यादृशमंजनं न योज्यं तद्दर्शयति ।

अतितीक्ष्णमृदुस्तोकबह्वच्छघनकर्कशम् ।
अत्यर्थशीतलं तप्तमंजनं नावचारयेत् ॥ २४ ॥

अतिशब्दस्य तीक्ष्णादिभिर्घनान्तैः संबंधः । अत्यर्थशीतलमित्येतस्मादत्यर्थशब्दस्तप्तमित्यत्रानुवृत्तिकृतेन संबंधेन योज्यः । अतितीक्ष्णादिगुणमंजनं न प्रयोजयेत् । तंत्रांतरे चांजनविधिरुक्तः । सुखोपविष्टस्यातुरस्य सूपविष्टो वैद्यो वामांगुष्ठेनोत्तरं वर्त्मोत्क्षिप्य कृष्णभागस्याधः कनीनिकादपांगं यावदंजनं नयेदिति ।

अथानुन्मीलयन् दृष्टिमंतः संचारयेच्छनैः ।
अंजिते वर्त्मनी किंचिच्चालयेच्चैवमंजनम् ॥ २५ ॥
तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा नचोन्मेषनिमेषणम् ।
निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत् ॥ २६ ॥

अथैवमंजनस्वरूपमवेत्य नेत्रेंऽजिते सति दृष्टिगोलकमनुन्मीलयन्मध्ये शनैः शनैः संचारयेत् । कथम् । वर्त्मनी चालयेत् । एवमंजनं नेत्रं व्याप्नोत्यनुप्रविशति । न च सहसा विध्यतिक्रमेणोन्मेषनिमेषणं कुर्यात् । चशब्दोऽवधारणे । नैव समाचरेदित्यर्थः । वर्त्मभ्यां च निष्पीडनं न समाचरेत् । वाशब्दोऽवधारणे । क्षालनं च नैव कुर्यात् ।

अपेतौषधसंरंभं निर्वृतं नयनं यदा ।
व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ २७ ॥

अपेतोऽपगत औषधसंरंभो भेषजक्षोभो यस्मान्नेत्रात्तदेवमपेतौषधसंरंभम् । अतएव निर्वृतमपेतदुःखानुबंधि यदा लोचनं स्यात्-

दा व्याध्यादियोग्यैर्जलैः प्रक्षालयेत् । तत्र व्याधिरभिस्यंदादिः । दोषो वातादिः । ऋतुर्वसंतादिः ।

दक्षिणांगुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ।
ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शोध्यं वामेन चेतरत् ॥ २८ ॥

ततो नयनप्रक्षालनादनंतरं दक्षिणांगुष्ठेन सवस्त्रेण वामं नयनमूर्ध्ववर्त्मनि सम्यगादाय शोधनीयम् । वामेनांगुष्ठेन सवाससेतरद्दक्षिणमूर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शोध्यम् ।

किमिति शोध्यमित्याह ।

वर्त्मप्राप्तांजनाद्दोषो रोगान्कुर्यादतोन्यथा ।

अतोन्यथा अशोध्यमाने वर्त्मनि प्राप्तं च तदंजनं वर्त्मप्राप्तांजनं तस्माद्दोषो रोगान् कुर्यात् । तस्मात्तच्छोध्यं नयनम् ।

कंडूजाड्येंजनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।

कंडूश्च जाड्यं चेति समाहारद्वंद्वः । तस्मिन् सति तीक्ष्णमंजनं योजयेत् । अथवा तीक्ष्णं धूमं योजयेत् ।

तीक्ष्णांजनाभितप्ते तु पूर्णे प्रत्यंजनं हितम् ॥ २९ ॥

पुनस्तीक्ष्णेनांजनेनाभितप्ते लोचने पूर्णे प्रत्यंजनं चोक्तं हितमिति ।
इतिश्री मृगांकदत्तपुत्र० त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः

अस्मादनंतरं चतुर्विंशाध्यायारंभ आश्चोतनांजनाभ्यां हि नयनस्य प्रायो दौर्बल्यमतस्तर्पणादेरुपयोगोयुक्त इत्याह ।

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

तर्पणं च पुटपाकश्च तर्पणपुटपाकौ तयोर्विधिस्तम । शेषं पूर्ववत् ।

नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेभिघातिते ।
वातपित्तातुरे जिह्मे शीर्णपक्ष्माविलेक्षणे ॥ १ ॥
कृच्छ्रोन्मीलशिराहर्षशिरोत्पाततमोर्जुनैः ।
स्यंदमंथान्यतोवातवातपर्यायशुक्रकैः ॥ २ ॥
आतुरे शांतरागाश्रुशूलसंरंभदूषिके ।
निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्द्धकाययोः ॥ ३ ॥
काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः ।

चक्षुषि म्लायति सति तथा स्तब्धादिगुणे तर्पणं कार्यम् । तथा शीर्णं पक्ष्मणो यस्य तदेवम् । आविलमस्पष्टमीक्षणं दर्शनं यस्य तदेवम् । शीर्णपक्ष्मच तदाविलेक्षणं च तस्मिन् । तथा कृच्छ्रोन्मीलादयोऽक्षिरोगेषु वक्ष्यंते । कृच्छ्रोन्मीलश्च शिराहर्षश्च शिरोत्पातश्च तमश्चार्जुनश्चैतैरातुरे । तथा स्यंदश्च मंथश्चान्यतोवातश्च वातपर्यायश्च शुक्रकं च तैरातुरे । तथा तस्यानर्हे । यतो वक्ष्यति । तर्पणं पुटपाकं च तस्यानर्हे न योजयेत् । तथा शांता शमं गता रागाश्रुशूलसंरंभदूषिका यस्मिन्नयने तस्मिन् । कीदृशि स्थाने । निवाते विगतानिले । उपलक्षणं चेदम् । विगतातपरजोधूमादिकइत्यपि द्रष्टव्यम् । कीदृशयोर्मस्तकदेहयोः । शुद्धयोर्यथायोगं वमनविरेचननस्यैः कृतशुद्ध्योरित्यर्थः । कीदृशे काले । साधारणे वसंतादिके । कदा। सायं प्रातर्वा दोषदूष्याद्यपेक्षया । कीदृशस्यातुरस्य । उत्तानशायिन इति। शयनस्थस्योत्तानस्येत्यर्थः ।

यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद्बहिः समाम् ॥ ४ ॥
द्व्यंगुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्तांबुप्रविलापितम् ॥ ५ ॥

यवैर्मिश्रा माषा यवमाषास्ते प्रकृता यस्यां सा यवमाषमयी ताम् । तादृशीं पालीं नेत्रकोशाद्बाह्यत उभयपार्श्वयोः समामनिम्नोन्नतां कृत्वा यथायोगं दोषदूष्याद्यनुरोधात्पक्कं घृतं निमीलिते अनुन्मीलिते लोचने क्षिपेत् । अथ पाल्या उच्छ्रायमाह । द्व्यंगुलोच्चाद्व्यंगुलोच्छ्रायवतीम् । तथा

दृढां निबिडाम्। यथा स्नेहो न प्रस्रवेदित्यर्थः। कीदृशं सर्पिः। तप्तेन जलेन प्रकर्षेण विलापितं द्रवीकृतम्।

नक्तांध्यवाततिमिरकृच्छ्रबोधादिके वसाम्।
आपक्ष्माग्रात्

राज्यंधादिषु वसां यथास्वौषधसिद्धां तथैव विलापितामावपेत्। अथ स्नेहक्षेपादनंतरं आपक्ष्माग्रात् पक्ष्माग्राणि यावन्निमग्नानि तावत्सर्पिरावपेदिति।

अथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ॥ ६ ॥
मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्मसंधिसितासिते।
दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पंच च ॥ ७ ॥
शतानि सप्त चाष्टौ च दश मंथे दशानिले।
पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पंच धारयेत् ॥ ८ ॥

अथ घृताद्यावपनादनंतरं शनैःशनैरुन्मीलनं विदधतस्तस्यातुरस्य मात्राः पूर्वोक्ता विगणयेत्। तत्र तेषु वर्त्मादिके व्याधौ सर्पिषि क्षिप्ते शतसंख्यादीर्मात्राविगणयेत् क्रमेण। तत्र वर्त्मरोगे मात्राशतम्। संधिरोगे त्रीणि शतानि। सितरोगे पंच शतानि। असितरोगे सप्त शतानि। दृष्टिरोगे अष्टौ शतानि धारयेदिति। क्रमाशो यथासंख्येन। मंथाख्ये रोगे दश शतानि। वातरोगे दशैव शतानि। पित्तरोगे षट् शतानि। स्वस्थवृत्ते च षट् शतानि। कफे पंच शतानि। धारयेत्।

कृत्वापांगे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे तु गालयेत्।
पिबेच्च धूमं नेक्षेत व्योमरूपं च भास्वरम् ॥ ९ ॥

यथोक्तमात्राधारणादनंतरमपांगदेशे पाल्या द्वारं कृत्वा स्नेहं भाजने निक्षिपेत्। ततः सक्तुपिंड्याक्षिकोशं प्रमृज्य स्नेहेरितकफोपशांतये धूमं च पिबेन्न केवलं तर्पणं कुर्यात्। प्रक्षालितनेत्रं त्वेनं मात्रया भोजयेत्। न दिवसे तथा व्योम न पश्येद्भास्वरं रूपं च। उपलक्षणं चेदम्। एवमातपमपि नपश्येत्।

इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकांतरं कफे ।
स्वस्थे च द्व्यंतरं दद्यादातृप्तेरिति योजयेत् ॥ १० ॥

इत्यमनेन क्रमेण पवने प्रत्यहं तर्पणं दद्यात् । पित्ते पुनरेकांतरं तर्पणं दद्यात् । कफे स्वस्थे च द्विदिनांतरं योजयेत् । इत्येवं यावन्नयनस्य-तृप्तिः स्यात्तावत्तर्पणं योज्यम् ।

तृप्तस्य किं लक्षणमित्याह ।

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
तृप्ते विपर्ययोऽतृप्तेऽतितृप्ते श्लेष्मजा रुजः ॥ ११ ॥

प्रकाशक्षमत्वादिकं तृप्तस्य सम्यक्तर्पितस्य लक्षणम् । प्रकाशक्षमता प्रभाभास्वरादिसहत्वम् । अतृप्ते वैपरीत्यं पूर्वानिर्दिष्टम् । अतितृप्ते सति कफोद्भवाः कंडूपैच्छिल्यादिका रुजः स्युः ।

स्नेहपीता तनुरिव क्लांता दृष्टिर्हि सीदति ।
तर्पणानंतरं तस्माद्दृग्बलाधानकारिणम् ॥ १२ ॥
पुटपाकं प्रयुंजीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ।

स्नेहपीता दृष्टिः क्लांता तनुरिव यतोऽवसीदति तस्मात्कारणात्तर्पणानंतरं पुटपाकं प्रयुंजीत । कीदृशम् । दृशोर्बलं दृग्बलं तस्याधानं प्रबंधेन वृत्तिस्तत्करोति तं दृग्बलाधानकारिणम् । हेतोर्द्वितीया । दृग्बलाधानकारित्वात् प्रयुंजीतेत्यर्थः । पूर्वोक्तेष्वेव तर्पणोक्तेष्वामयेषु ।

स वाते स्नेहनः श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥ १३ ॥
दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।

सच पुटपाको वाते स्नेहनो हितः । कफसहिते मारुते लेखनो हितः । दृष्टिदौर्बल्यादिषु प्रसादनो हितः ।

इदानीमेषां पुटपाकानां कल्पनामाह ।

भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जावसामिषैः ॥ १४ ॥
स्नेहेन पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ।

भूशया बिलेशया भेकगोधाद्याः। प्रसहा गोखरादयः। अनूपा महामृगवारिचरवारिशयाः। तेषां मेदोमज्जावसामिषाणि तैस्तथा जीवनीयैर्जीवंतीकाकोल्यादिभिश्च क्षीरपिष्टैः स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेद्वैद्यः।

मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्रसैंधवैः ॥ १५ ॥
स्रोतोजशंखफेनालैर्लेखनं मस्तुकल्पितैः।

मृगा हरिणाद्याः पक्षिणो विष्किरप्रतुदास्तेषां यकृन्मांसानि तैः। तथा मुक्तादिभिर्मस्तुकल्पितैर्लेखनं पुटपाकं कल्पयेद्वैद्यः। प्रसहानां मृगपक्षिणां स्नेहने पुटपाके उपयुक्तत्वाज्जांगला एव मृगपक्षिणोऽत्र ग्राह्याः।

मृगपक्षियकृन्मज्जावसांत्रहृदयामिषैः ॥ १६ ॥
मधुरैः सघृतैस्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम्।

मृगपक्ष्यादीनां यकृन्मज्जावसांत्रहृदयामिषाणि तैः। तथा मधुरैर्मधुरवर्गोक्तैर्घृतान्वितैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनं पुटपाकं कल्पयेद्वैद्यः। अत्र स्तन्यं स्त्रिया एव।

अधुना पुटपाकस्य कल्पनामाह।

बिल्वमात्रं पृथक्पिंडं मांसभेषजकल्कयोः ॥ १७ ॥
उरुबूकवटांभोजपत्रैः स्नेहादिषु क्रमात्।
वेष्टयित्वा मृदालिप्तं धवधन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥
पचेत्प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्कं निष्पीड्य तद्रसम्।
नेत्रे तर्पणवद्युंज्यात्

मांसं च भेषजकल्कश्च तयोः पृथक् बिल्वफलमात्रं पिंडमेरंडादिपत्रैर्वेष्टयित्वा कृष्णमृत्तिकालिप्तं वृद्धवैद्यव्यवहारात् द्व्यंगुलोत्सेधं मृत्तिकालेपं कृत्वा क्रमेण धवादींधनैः प्रदीप्तैः पचेत्। तत्र स्नेहने पुटपाके एरंडपत्रैर्वेष्टनं धवकाष्ठैः प्रदीपनम्। प्रसादने जलजपत्रैर्वेष्टनं गोमयेंधनेन प्रदीपनमिति क्रमार्थः। अग्न्याभमिति। अग्निवर्णं सत् पक्कं ज्ञात्वा अपनीतपत्रं विधाय वाससा निष्पीड्य तद्रसं नयने तर्पणमिव युंज्यात्।

शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥१९॥

लेखनस्नेहनांत्येषु

लेखनादिषु शतादीनि धारयेत्। तत्र लेखने शतं मात्राणां धारयेत्। स्नेहने द्वे शते। अंत्ये प्रसादने त्रीणि शतानि धारयेत्।

पूर्वौ कोष्णौ हिमोऽपरः।

पूर्वौ स्नेहनलेखनौ कोष्णौ याज्यौ। हिमोऽपरः प्रसादनाख्यः।

धूमपोंते तयोरेव।

तयोराद्ययोः पुटपाकयोरंते धूमपः स्यात् स्नेहेरितकफोपशांत्यै नतु प्रसादनांते इत्येवशब्दार्थः।

योगास्तत्र च तृप्तिवत् ॥ २० ॥

तत्र तेषु च पुटपाकेषु योगास्तर्पणइव स्युः। तृप्तिवदिति सप्तम्यंताद्वतिः। योगा इति बहुवचननिर्देशात् सम्यग्योगायोगातियोगा गृह्यंते।

तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत्।

तर्पणपुटपाकौ नस्यायोग्ये न योजयेत्। नस्यानर्हा योजयेन्नतु नावनमित्याद्युक्ताः।

यावंत्यहानि युंजीत द्विस्ततो हितभाग्भवेत्।

यावन्मात्राणि दिनानि तर्पणपुटपाकौ कुर्वीत तावंत्यहानि ततो द्विगुणानि च दिनानि हितसेवी स्यात्।

मालतीमल्लिकापुष्पैर्बद्धाक्षो निवसेन्निशि ॥ २१ ॥

कृततर्पणपुटपाको मालत्यादिपुष्पैर्बद्धाक्षः सन् विभावरीं वसेत्। मालती सुमनाः। मल्लिका गंधवार्षिका।

सर्वात्मना नेत्रबलाय यत्नं कुर्वीत नस्यांजनतर्पणाद्यैः
दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च तमोमयं जायत एकरूपम् ॥२२॥

सर्वेण प्रकारेण नेत्रबलाय चक्षुःसामर्थ्याय नस्यादिभिर्यत्नं कुर्यात् । दृष्टिश्चेति चोहेतौ यतो दृष्टिर्यदि न स्यात्ततो जगद्विविधमपि तमोमयमंधकाररूपमेकलक्षणं संपद्यत इति । उपजातिर्वृत्तम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥

पंचविंशतितमोऽध्यायः

अथेदानीं पंचविंशाध्यायारंभो यंत्रप्रविधानप्रदर्शनार्थः । यतो बस्तिनस्यांजनक्षारादीनि यंत्राश्रयाण्येवेत्याह ।

अथातो यंत्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

यंत्रस्य विधिर्यंत्रविधिः । शेषं पूर्ववत् । अर्शोभगंदरादिषु निरुजेंगे यम्यते नियम्यते शस्त्रक्षाराग्निकर्मेति यंत्रम् ।

एतदेव स्पष्टयन्नाह ।

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रबाधिनाम् ।
आहर्तुमभ्युपायोयस्तद्यंत्रं यच्च दर्शने ॥ १ ॥
अर्शोभगंदरादीनां शस्त्रक्षाराग्नियोजने ।
शेषांगपरिरक्षायां तथा बस्त्यादिकर्मणि ॥ २ ॥
घटिकालाबुशृंगं च जांबवोष्ठादिकानि च ।

अनेकप्रकाराणि यानि शल्यानि शल्यवेणुपाषाणादिरूपाणि विविधेषु शरीरप्रदेशेषु निविशंते तेषामाहरणे आक्रष्टुं योऽभ्युपायस्तद्यंत्रमुच्यत इति शेषः । तथा अर्शोभगंदरनाडीव्रणादीनां शस्त्रादियोजने सति शेषस्य निरुजांगस्य परिरक्षायां रक्षानिमित्तम् । स्वस्थस्यांगस्य शस्त्राबाधानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा बस्तिनस्यादिकर्मणि च उपायस्तच्च यंत्रम् । तथा

घटिकादि च यंत्रं पिचुना रक्ताद्याकर्षणाय च । जांबवोष्ठसंदंशादीनि च यंत्राणि ।

यंत्राणां किं रूपं किं कार्यमित्याह ।

अनेकरूपकार्याणि यंत्राणि विविधान्यतः ॥ ३ ॥
विकल्प्य कल्पयेद्बुद्ध्या ।

रूपाणि च कार्याणिच रूपकार्याणि । अनेकानि विचित्राणि रूपकार्याणि येषां तानि यानि नानाप्रकाराणि तत्र रूपं कंकमुखस्वस्तिकाद्याकारत्वम् । कार्यमस्थ्यादिलग्नशल्यहरणादिकम् । यतश्चैवं नानाविधत्वं यंत्राणामतस्तानि बुध्या विकल्प्य कार्यानुरोधात् कल्पयेत् ।

ननु यंत्राणां दिङ्मात्रेप्यनभिज्ञः कथमिव कल्पनां कर्तुं पारयेदित्याह ।

यथास्थूलं तु वक्ष्यते ।

यानि यानि स्थूलानि यथास्थूलम् । यथा सादृश्य इत्यव्ययीभावः । यथास्थूलयंत्रकरणेन व्युत्पन्नमतिः शेषाणामपि यंत्राणामुत्पादने विकल्पं कर्तुं समर्थो भवत्येवेति भावः ।

अथ यंत्राण्याह ।

तुल्यानि कंकसिंहर्क्षकाकादिमृगपक्षिणाम् ॥ ४ ॥
मुखैर्मुखानि यंत्राणां कुर्यात्तत्संज्ञकानि च ।
अष्टादशांगुलायामान्यायसानि च भूरिशः ॥ ५ ॥
मसूराकारपर्यंतैः कंठे बद्धानि कीलकैः ।
विद्यात्स्वस्तिकयंत्राणि मूलेंकुशनतानि च ॥ ६ ॥
तैर्दृढैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ।

येन पार्श्वेन शल्यमुद्ध्रियते तद्यंत्राणां मुखं वेद्यम् । कंकादीनां पक्षिमृगादीनां मुखैस्तुल्यानि यंत्राणां मुखानि कुर्यात् । आदिशब्देन गृध्रहरिणादिपरिग्रहः । तानि तत्संज्ञकानि । चएवार्थे । तानि यंत्राणि तन्नामान्येव । यथा कंकमुखं सिंहमुखमित्यादि । स्वस्तिकाख्यानि यंत्राणि विद्यात् । कीदृशानि । अष्टादशांगुलदैर्घ्याणि । भूरिशो बाहुल्येनायसानि

शस्त्रमयानि। दंतादिमयानाम पिक्कचिद्दर्शनाद्भूरिश इत्युक्तम्। तथा कंठप्रदेशे कीलकैर्बद्धानि। किदृशैः कीलकैः। मसूराकाराः पर्यंता येषां तैः। यत्र प्रदेशे यंत्राणां हस्तग्रहस्तत्र तन्मूलम्। तत्रांकुशवन्नतानि परिणतानि। तैः कंकमुखादिभिरस्थिसंलग्नशल्यस्य कांडफलादेराहरणमाकर्षणमिष्यते।

कीलबद्धविमुक्ताग्रौ संदंशौ षोडशांगुलौ ॥ ७ ॥
त्वक्शिरास्नायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ।

कीलेन मसूराकारांतेन बंद्धं विमुक्तमग्रं मुखं ययोस्तौ कीलबद्धविमुक्ताग्रौ संदंशौ भवतः। कीदृशौ। षोडशांगुलप्रमाणौ। क उपयोग एतयोः स्यादित्याह। त्वगित्यादि। त्वगादीनां द्वंद्वः। त्वक्शिरास्नायुपिशितलग्नं च तच्छल्यं च तस्यापकर्षणे आहरणे तावुपयुज्येते।

षडंगुलोन्यो हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम् ॥ ८ ॥

षोडशांगुलसंदंशद्वयादन्यः संदंशः सूक्ष्मशल्यानां नासारोमादीनां हरणे आकर्षणे तथोपपक्ष्मणां वर्त्मादिभवानामाहरणेयुज्यते।

मुचुंडीसूक्ष्मदंतर्जुमूले रुचकभूषणा।
गंभीरव्रणमांसानामर्मणः शोषितस्य च ॥ ९ ॥

स च मुचुंडीसंज्ञः। किंभूता मुचुंडी। सूक्ष्मा दंता यस्याः सा सूक्ष्मदंता तथा ऋजुरवक्रा। न च संदंशवद्वक्रा बद्धा द्विबाहुरित्यर्थः। तथा मूले हस्तग्रहणस्थाने रुचकमंगुलीयकरूपं भूषणं यस्याः सा रुचकभूषणा। रुचकपीडनेन सा कर्म करोतीत्यर्थः। गंभीरश्चासौ व्रणश्च गंभीरव्रणस्तस्मिन् मांसानि तस्यामधिमांसमेतद्विषये आहरणे अर्मणश्च शोषितस्य च्छिन्नशोषस्याहरणे मुचुंडी।

द्वे द्वादशांगुले मत्स्यतालवद् ध्येकतालके।
तालयंत्रे स्मृते कर्णनाडीशल्यापहारिणी ॥ १० ॥

द्वे तालयंत्रे भवतः। किंप्रमाणे द्वादशांगुले। संस्थानमाह। मत्स्य-

तालवन्मीनगलतालवत् द्वितालकम्। द्वयोः पार्श्वयोर्मत्स्यमुखसदृशम॰ परमेकतालकमेकपार्श्वं मत्स्यमुखाकारमेव। ते द्वे तालयंत्रे स्याताम्। कर्णेत्यादि। कर्णनाडी शल्यमपहरतः कर्णनाडीशल्यापहारिणी।

नाडीयंत्राणि शुषिराण्येकानेकमुखानि च।
स्रोतोगतानां शल्यानामामयानां च दर्शने ॥ ११ ॥
क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च।
तद्विस्तारपरीणाहदैर्घ्यं स्रोतोनुरोधतः ॥ १२ ॥

नाडीयंत्राणि बस्तिनेत्रादिवत् सुषिराणि स्युः। एकं च अनेकं च एकानेकं मुखं येषां तानि च कानिचिदेकमुखान्येकद्वाराणि कानिचिदनेकमुखान्यनेकद्वाराणि। एतत्कर्माचष्टे। स्रोतइत्यादि। तानि च कर्णादिस्रोतोगतानां शल्याना दर्शननिमित्तं विदधीत। तथा कंठादिस्रोतोगतानां रोगाणां दर्शने दर्शननिमित्तं विदधीत। तथा क्रियाणां शस्त्रक्षाराग्निप्रक्षालनौषधप्रणिधानादीनां सुकरत्वार्थम्। तथा विषदग्धांगादीनामाचूषणाय विदधीत। तद्विस्तारेत्यादि। तेषां नाडीयंत्राणां विस्तारश्च परीणाहश्च दैर्घ्यं च तानि स्रोतोवशाद्भवंति। यथानुवासनोत्तरबस्तिनस्यनाडिकादिषु निर्दिष्टम्।

दशांगुलार्द्धनाहांतःकंठशल्यावलोकने।
नाडी

कंठे शल्यं कंठशल्यम्। कंठाभ्यंतरशल्यावलोकनार्थं दशांगुला नाडी अर्धनाहा पंचांगुलपरिणाहा।

पंचमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य संग्रहे ॥ १३ ॥
बारंगस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः।

पंचमुखानि छिद्राणि यस्याः सा चतुष्कर्णस्य बारंगस्य संग्रहे संग्रहणनिमित्तमिदं यंत्रम्। चत्वारः कर्णा यस्य बारंगस्येति समासः। तत्र शरादिदृढप्रवेशः शिखाकारः कीलको बारंग उच्यते। द्विकर्णबारंगस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रा नाडी स्यात्। त्रीणि छिद्राणि यस्याः सा त्रिच्छिद्रा।

छिद्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वाच्चिमुखेत्येतदपि द्रष्टव्यम् । तस्य वारंगस्य प्रमाणं तत्प्रमाणं तस्माद्वारंगप्रमाणतस्तदनुसारेण नाडीप्रमाणं ज्ञेयम् ।

वारंगकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्यानुरोधतः ॥ १४ ॥
नाडीरेवं विधाश्चान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ।

वारंगकर्णस्य संस्थानं चानाहश्च दैर्घ्यं च तान्येव वारंगकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्याणि तेषामनुरोधस्तस्मादेवंप्रकारा अन्या अपि नाडीः शल्यानि शरीरांतर्गतानि द्रष्टुं कारयेत् ।

पद्मकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशांगुला ॥ १५ ॥
चतुर्थसुषिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी मता ।

मूर्ध्नि मूर्धभागे पद्मकर्णिकया जलकर्कटिकया सदृशी । कियत्प्रमाणा। द्वादशांगुला । तथा चतुर्थश्चतुर्भागः सुषिरो यस्याः । अंगुलसुषिरेति यावत् । सा नाडी शल्यनिर्घातिनी मता मुनीनामिति शेषः ।

अर्शोयंत्रं दर्शयितुमाह ।

अर्शसां गोस्तनाकारं यंत्रकं चतुरंगुलम् ॥ १६ ॥
नाहे पंचांगुलं पुंसां प्रमदानां षडंगुलम् ।
द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रं तु कर्मणि ॥ १७ ॥
मध्येऽस्य त्र्यंगुलं छिद्रमंगुष्ठोदरविस्तृतम् ।
अर्धांगुलोच्छ्रितोद्वृत्तकर्णिकं तु तदूर्ध्वतः ॥ १८ ॥

अर्शसां संबंधि यंत्रकं गोस्तनाकृति चतुरंगुलं मानतो दैर्घ्येण स्यात् । यंत्रकमित्याकर्षकं स्यात्। नाहे परिणाहे च पंचांगुलम्। यत्पंचांगुलं दीर्घेण सूत्रेण वेष्ट्यते तत्प्रमाणं स्थौल्यमित्यर्थः। पुंसामेव पंचांगुलं नाहे स्यात्। स्त्रीणां परिणाहे तु षडंगुलं यंत्रकं स्यात् । स्वभावत एव तासां गुदस्य महत्त्वात्। व्याधेर्दर्शने द्विच्छिद्रमुभयपार्श्वे द्विच्छिद्रं यंत्रम्। कर्मणि शस्त्रक्षाराद्यवचारणे एकच्छिद्रं यंत्रकम् । अस्य यंत्रस्य मध्ये त्र्यंगुलं छिद्रमंगुष्ठमध्यतुल्यविस्तारं तथा तदूर्ध्वतोऽर्धांगुलोच्छ्रिता उद्वृत्ता कर्णिका यस्य तदेवम् ।

शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यंत्रमर्शःप्रपीडनम् ॥

शम्याख्यं शमीसंज्ञं तृतीयं यंत्रकं तादृग् गोस्तनाकारमित्यादिलक्षणलक्षितयंत्रसदृशं स्यात् । अत्रविशेषमाह । अच्छिद्रमित्यादि अत्र यंत्रे छिद्रं न विधेयमित्यर्थः । इदं च यंत्रमर्शःप्रपीडनं स्यात् ।

सर्वथापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगंदरे ॥ १९ ॥

सर्वथा भगंदरे भगंदरयंत्रे ओष्ठमपनयेत् । कुतः प्रभृति । छिद्रादूर्ध्वम् । उपरिष्टादर्धांगुलमपकर्षेदित्यर्थः । कार्णिका तु कार्येव ।

घ्राणार्बुदार्शसामेकच्छिद्रा नाड्यंगुलद्वया ॥
प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद्भगंदरयंत्रवत् ॥ २० ॥

घ्राणार्बुदे घ्राणार्शसि चैकच्छिद्रा नाडी दैर्घ्येणांगुलद्वयप्रमाणा तथा प्रदेशिनीतुल्यः परीणाहो यस्याः सैवम् । सा च भगंदरयंत्रतुल्या स्यात् अपनीतौष्ठेत्यर्थः ।

अंगुलित्राणकं दांतं वार्क्षं वा चतुरंगुलम् ।
द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविवृतौ सुखम् ॥ २१ ॥

अंगुलीत्राणकाख्यं यंत्रं दंतमयं काष्ठमयं वा चतुरंगुलप्रमाणमर्शसां यंत्रसदृशं द्विच्छिद्रं गोस्तनाकृति स्यात् । तच्च वक्त्रस्य विवृतौ प्रसारणे । अंगुलेर्दंतेभ्यो रक्षणार्थत्वादंगुलित्राणमिति नाम ।

योनिव्रणेक्षणं मध्ये सुषिरं षोडशांगुलम् ।
मुद्राबद्धं चतुर्भित्तमंभोजमुकुलाननम् ॥ २२ ॥
चतुःशलाकमाक्रांतं मूले तद्विकसेन्मुखे ।

योनिव्रणमीक्षतेनेन तद्योनिव्रणेक्षणं यंत्रकम् । मध्ये मध्यभागे सुषिरम् । तथा दैर्घ्येण षोडशांगुलम् । तथा मुद्रिकया ऊर्मिकया संचारिण्या बद्धं युक्तम् । तथा चत्वारो भित्ताः पत्राणि यस्य तच्चतुर्भित्तम् । मूलशलाकाक्रमणान्मुखे विकसेत् प्रसरेत् ।

यंत्रे नाडीव्रणाभ्यंगक्षालनाय षडंगुले ॥ २३ ॥
बस्तियंत्राकृती मूले मुखेंगुष्ठकलायखे ।
अग्रतोऽकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी ॥ २४ ॥

यंत्रे द्वे षडंगुले भवतः । किमर्थम् । अभ्यंगश्च क्षालनं चाभ्यंगक्षालने तदर्थमुपयुज्येते । आकरणमाकृत् । संपदादित्वात् क्विप् । बस्तियंत्रस्य चाकृती आकारौ ययोस्ते बस्तियंत्राकृती वृत्तगोपुच्छाकारे।तथा यथासंख्यं मूले मुखे अंगुष्ठकलायखे।मूलेंगुष्ठतुल्यच्छिद्रे मुखे कलायसमच्छिद्रे। अग्रतोऽकर्णिके कर्णिकारहिते इति बस्तियंत्राद्विशेषः । मूले तु कर्णिके द्वे अपिपुटकयोजनार्हे कार्ये एवेत्यग्रग्रहणम् । मूले मूलदेशे निबद्धं योजितं मृदु चर्म बस्तिपुटकाकारं ययोस्ते निबद्धमृदुचर्मणी ।

द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका वोदकोदरे ॥

उदकोदरे जलस्रावणार्थं नलिका द्विद्वारा उभयमुखी स्यात् । अथवा पिच्छनलिका मयूरपिच्छजेत्यर्थः ।

धूमबस्त्यादियंत्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् ॥ २५ ॥

धूमादियंत्राणि यथायथं यथास्वं धूमपानाद्यध्यायेषूक्तानि ।

त्र्यंगुलास्यं भवेच्छृंगं चूषणेष्टादशांगुलम् ।
अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनद्धं चूचुकाकृति ॥ २६ ॥

शृंगं त्र्यंगुलमुखं दुष्टवातविषरक्तांबुदुष्टस्तन्यादेश्चूषणे चूषणनिमित्तमष्टादशांगुलं स्यात् । अष्टादशेति ह्यष्टनइत्यादिना आकारादेशः।तथा अग्रे प्रांते सर्षपप्रमाणच्छिद्रम्।यः प्रदेशश्चूषणाय शरीरे योज्यते तदग्रम्।तथा सुष्ठु नद्धं सम्यग्बद्धम्।चूचुकस्य स्त्रीकुचाग्रस्याकृतिराकारो यस्य तदेवम् ।

स्याद्द्वादशांगुलोऽलाबुर्नाहे त्वष्टादशांगुलः ।
चतुस्त्र्यंगुलवृत्तास्यो दीप्तोंतः श्लेष्मरक्तहृत् ॥ २७ ॥

अलाबुस्तुंबं द्वादशांगुलो दैर्घ्येण स्यात् । परिणाहेष्टादशांगुलः । चत्वारि वा त्राणि वा अंगुलानि यस्य तच्चतुस्त्र्यंगुलं तत्तादृशं वृत्तं वर्तुलं मुखं

यस्य सएवम् । तथा अंतर्मध्ये दीप्तो ज्वलितः पिचुर्भूर्जादिगर्भ इत्यर्थः । स ईदृशो दुष्टकफरक्तहरः स्यात् ।

तद्वद् घटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा ।

तद्वत्तेनालाबुना तुल्यदैर्घ्यानाहादिस्तुल्यकार्याकारा च घटी स्यात् । सा च गुल्मस्य विलये उन्नमने च हिता न केवलं कफरक्तहृदिति चार्थः ।

शलाकाख्यानि यंत्राणि नानाकर्माकृतीनि च ॥ २८ ॥
यथायोगप्रमाणानि

शलाकासंज्ञानि यंत्राणि विविधकर्माणि विविधाकाराणि यथायोगप्रमाणानि स्युः ।

तेषामेषणकर्मणी ।
उभे गंडूपदमुखे

तेषां मध्ये उभे गंडूपदतुल्यास्ये एषणकर्मणी ।

स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ॥ २९ ॥
मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवांगुले ।

तथा स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी शलाकायंत्रे भवतः । किंभूते । मसूरेत्यादि । मसूरदलमिव वक्त्रं ययोस्ते मसूरदलमुखे द्वे शलाके अष्टांगुले नवांगुले वा स्याताम् ।

शंकवः षट्

शंकवः षट् स्युः ।

उभौ तेषां षोडशद्वादशांगुलौ ॥ ३० ॥

व्यूहनेऽहिफणावक्त्रौ

तेषां मध्ये द्वौ षोडशांगुलौ द्वादशांगुलौ वा भवतः । व्यूहने व्यूहनकर्मणि सर्पफणामुखौ ।

द्वौदशद्वादशांगुलौ ।

चालने शरपुंखास्यौ

द्वौ शंकू दशांगुलौ द्वादशांगुलौ वा भवतः । चालने कांडवाज इव मुखं ययोस्तौ शरपुंखास्यौ भवतः ।

आहार्ये बडिशाकृती ॥ ३१ ॥

आहार्ये आकर्षणे बडिशाकारौ ।
षट्शंकूनाख्याय गर्भशंकुमाह ।

नतोग्रे शंकुना तुल्यो गर्भशंकुरिति स्मृतः ।
अष्टांगुलायतस्तेन मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३२ ॥

नतोग्रेऽग्रतोभागे तथा शंकुना समः कीलकाकारोऽष्टांगुलदीर्घः स गर्भशंकुरिति स्मृतः । मुनिभिरिति शेषः । तेन शंकुना मूढगर्भमनिःसरंतं हरेत् ।

अश्मर्याहरणे सर्पफणावद्वक्रमग्रतः ।

अश्मर्याकर्षणे सर्पफणावदग्रे वक्रं स्यात् । सर्पफणाख्यमेवैतद्यंत्रम् ।

शरपुंखमुखं दंतपातनं चतुरंगुलम् ॥ ३३ ॥

शरपुंखमुखाख्यं चतुरंगुलं दंतपातनं स्यात् । अनेन हि दंताश्चलंतः पात्यंते कृम्यादिभक्षिता वा ।

कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः षट् प्रमार्जने ।

प्रमार्जने क्षालने क्षारक्लेदादेः षट् शलाकाः स्युः । किंभूताः । कार्पासेन विहितमुष्णीषं शिरोवेष्टनमिव यासां तास्तथोक्ताः ।

पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशांगुले ॥ ३४ ॥

पायावासन्नदूरार्थे दशद्वादशांगुले दशांगुले दूरार्थे द्वे भवतः । आसन्नार्थे द्वादशांगुले इत्यर्थः ।

द्वे षट्समांगुले घ्राणे द्वे कर्णेऽष्टनवांगुले ।

घ्राणे षट्सप्तांगुले द्वे भवतः। आसन्नदूरार्थे अत्राप्यनुवर्तते। तथैव कर्णे अष्टनवांगुले भवतः।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रांतं स्रुवाननम्॥ ३५॥

कर्णशोधनाख्यं यंत्रमश्वत्थपत्रस्येव प्रांतो यस्य तत्तथा। तथा स्रुवस्येवाननं यस्य तदेवम्।

शलाकाजांबवोष्ठानां क्षारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम्।
युंज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणाम्

शलाकाश्च जांबवोष्ठानि च तेषां पृथक् त्रयं क्षारे क्षारपातने अग्निदाहकरणे च युंज्यात्। किंभूतानां शलाकाजांबवोष्ठानाम्। स्थूलाश्चाणवश्च दीर्घाश्च तेषाम्। तत्र शलाकास्तिस्रो जांबवोष्ठानि च त्रीणि क्षारे तथा दाहने। एवं द्वादशैतानि शलाकाख्यानि यंत्राणीति।

शलाकामंत्रवर्ध्मनि॥ ३६॥
मध्योर्ध्ववृत्तदंडां च मूलेचार्धेंदुसंनिभाम्।

अंत्रवर्ध्मनि अंत्रवृद्धौ शलाकां युंज्यात्। कीदृशीम्। मध्यादूर्ध्वं वृत्तो दंडो यस्यास्ताम्। तथा मूले मूलभागे अर्धेंदुसन्निभामर्धचंद्राकाराम्।

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासार्शोर्बुददाहकृत्॥ ३७॥

बदरास्थिखंडसमं मुखं यस्याः सा कोलास्थिदलतुल्यास्या। नासाशार्शःसु नासार्बुदेषु च दाहं करोति।

अष्टांगुला निम्नमुखास्तिस्रः क्षारौषधक्रमे।
कनीनीमध्यमानामिनखमानसमैर्मुखैः॥ ३८॥

क्षारौषधक्रमे तिस्रः शलाका निम्नमुखा अष्टांगुलाः स्युः। कीदृश्यः। कनीनी च मध्यमा चानामी च तासां नखास्तेषां मानं प्रमाणं तेन मानेन समैस्तुल्यैर्मुखैरुपलक्षिताः स्युः।

स्वांत्रमुक्तानि यंत्राणि मेढ्रशुत्थ्यंजनादिषु।

मेढ्रादिषु विकये उत्तरबस्त्यादिषु स्वंस्वं यथास्वं यंत्राणि गदितानि। आदिशब्देन नावनादिपरिग्रहः।

अनुयंत्राण्ययस्कांतरज्जुवस्त्राश्ममुद्गराः ॥ ३९ ॥
वध्रांत्रजिह्वाबालाश्च शाखानखमुखद्विजाः।
कालः पाकः करः पादौ भयं हर्षश्च तत्क्रियाः।
उपायवित्प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥ ४० ॥

अयस्कांतादीन्येकोनविंशत्यनुयंत्राणि कल्पयेत्। स्वल्पयंत्रकार्यकरणात्। तेषां क्रियास्तत्क्रिया निर्घातनादिका बुद्ध्या निपुणमालोच्य प्रविभजेत्। निर्घातनादिकर्माणि प्रविभज्य युंज्यादित्यर्थः।

तान्येव यंत्राणां कर्माण्याह।

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धिसंव्यूहनाहरणबंधनपीडनानि।
आचूषणोन्नमननामनचालभंगव्यावर्तनर्जुकरणानिचयंत्रकर्म ॥४१॥

निर्घातनादि यंत्रस्य कर्म। निर्घातनं ताडनं परिपातनम्। उन्मथनमुन्मूलनम्। एवमन्यदपि चिंत्यम्। चःसमुच्चये। तेन प्रक्षालनादीनि समुच्चीयंते।

निवर्तते साध्ववगाहते च ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात्।
यंत्रेष्वतः कंकमुखं प्रधानं स्थानेषुसर्वेष्वधिकारियच्च ॥४२॥

निवर्तनादिभिश्चतुर्दशभिः कारणैर्यंत्रेषु मध्ये कंकमुखं श्रेष्ठमिति यस्माच्च सर्वेषु प्रदेशेष्वधिकारि अधिक्रियत इति। वसंततिलकोपजाती वृत्ते।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविर० यंत्रविध्यध्यायः पंचविंशः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

षड्विंशोध्यायः

अथेदानीं षड्विंशाध्यायारंभः शस्त्रस्वरूपविज्ञानार्थः ।

अथातः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
षड्विंशतिः सुकर्मारैर्घटितानि यथाविधि ।
शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुल्येनांगुलानि षट् ॥ १ ॥
सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ।
अकरालानि सुध्मातसुतीक्ष्णावर्तितेऽयसि ॥ २ ॥
समाहितमुखाग्राणि नीलांभोजच्छवीनि च ।
नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ॥ ३ ॥
स्वोन्मानार्धचतुर्थांशफलान्येकैकशोपि च ।
प्रायो द्वित्राणि युंजीत तानि स्थानविशेषतः ॥ ४ ॥

बाहुल्येन शस्त्राणि षडंगुलानि भवंति । तथा षड्विंशतिसंख्यानि । तथा सुकर्मारैः कर्मकुशलैर्नरैर्यथाविधि सम्यक्निष्पादितानि तथा रोमवाहीनि लोमशातनसमर्थानि । तथा सुरूपाणि शोभनाकाराणि । तथा सुधाराणि शोभनधाराणि।तथा सुखेन गृह्यंते सुखग्रहाणि च कारयेत्।क्व अयसि।कीदृशे ।सुष्ठुध्मातं सुध्मातं सुतीक्ष्णं तथा आवर्तितं च यदयः शस्त्रं तस्मिन् । कीदृशानि च शस्त्राणि । अकरालानि सुदर्शनानि। समाहितं सुष्ठुकृतं मुखाग्रं फलं येषां तानि समाहितमुखाग्राणि । तथा नीलोत्पलद्युतीनि। तथा नामानुगतं रूपं येषां तान्यन्वर्थनामानीत्यर्थः । तथा सर्वकालं संनिहितानि समीपस्थानि । स्वं च तदुन्मानं च स्वोन्मानमात्मीयं प्रमाणं तस्मात्सकाशादर्धं तस्य चतुर्थांशोष्टभागोऽगुलषट्कस्य सप्तमांशद्वयसहितं यवदशकं तत्परिमाणं फलं येषां तान्येवम् । अपिचेति समुच्चये । एवंविधानि शस्त्राण्येकैकशः स्थानविशेषाद्वित्राणि प्रयुंजीत। एकैकश इत्येकं बहुव्रीहिवदिति द्वित्वसुब्लोपौ । ततः शस्प्रत्ययः ।

मंडलाग्रं फले तेषां तर्जन्यंतर्नखाकृति ।
लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुंडिकादिषु ॥ ५ ॥

तेषां शस्त्राणां मध्ये मंडलाग्रं नाम शस्त्रम् । कीदृगम् । फलोद्देशे तर्ज-

न्या अंतर्नखस्तर्जन्यंतर्नखस्तस्येवाकृतिर्यस्य तदेवम्। केतद्योज्यमित्याह। लेखने छेदने पोथक्यादिषु योज्यम्। आदिशब्देन वर्त्मरोगादयो गृह्यंते।

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने।
ऋज्वग्रमुन्नते शोफे गंभीरे च तदन्यथा ॥ ६ ॥
नताग्रं पृष्ठतो

वृद्धिपत्रं नाम शस्त्रं क्षुराकारं स्यात्। तच्च छेदनादिषु योज्यमिति-प्रकृतम्। फलपरिमाणं तूक्तमेव। कीदृक्। ऋजु स्पष्टमग्रं यस्य तदृज्व-ग्रं। तदुन्नते शोफे स्यात्। गंभीरे तु शोफे तद्वृद्धिपत्रमन्यथा। कथमन्य-थेत्याह। नतेत्यादि। पृष्ठदेशे नतमग्रं यस्य तन्नताग्रं भवतीति।

दीर्घह्रस्ववक्त्रं यथाशयम्।
उत्पलाध्यर्धधाराख्ये छेदने भेदने

उत्पलं च अध्यर्द्धधारं च ते आख्ये ययोस्ते उत्पलाध्यर्द्धधाराख्ये शस्त्रे यथाक्रमं दीर्घह्रस्ववक्त्रे भवतः। उत्पलपत्रं दीर्घमुखमध्यर्द्धधारं तु ह्रस्ववक्त्रमित्यर्थः। तच्छेदने तथा भेदने च योज्यम्।

तथा ॥ ७ ॥
सर्पास्यं घ्राणकर्णार्शश्छेदनेऽर्द्धांगुलं फले।

सर्पवक्त्रं नाम शस्त्रं नामानुगताकारं घ्राणार्शश्छेदने कर्णार्शश्छेदने च योज्यम्। तथेति समुच्चये। भेदनेपि योज्यम्। तच्च फले ऽर्द्धांगुलं भवति।

गतेरन्वेषणे श्लक्ष्णा गंडूपदमुखैषिणी ॥ ८ ॥

एषणी नाम शस्त्रं गतेर्व्रणानामन्वेषणे योज्यम्। कीदृशी। श्लक्ष्णा कोमलस्पर्शा। तथा गंडूपदमुखमिव मुखं यस्याः सा गंडूपदमुखा।

द्वितीयामेषणीमाह।

भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टखा।
वेतसंव्यधने

अपरा एषणी भेदनार्थे सूचीमुखा स्यात्। मूले निविष्टं कृतं खं छिद्रं यस्याः सा मूलनिविष्टखा। वेतसं वेतसपत्राकारं शस्त्रं षडंगुलं पूर्वोक्तफलंतच्च व्यधने योज्यम्।

स्राव्ये शरार्यास्यं त्रिकूर्चके ॥ ९ ॥

शरारिराटिः पक्षिविशेषः। शरार्यास्यं नाम शस्त्रं त्रिकूर्चके च स्राव्ये योज्यम्।

कुशाटा वदने स्राव्ये द्व्यंगुलं स्यात्तयोः फलम्।

कुशाटा नाम शस्त्रं वदने स्राव्ये योज्यम्। तयोः शरारिकुशाटयोः फलं द्व्यंगुलप्रमाणं स्यात्।

तद्वदंतर्मुखं तस्य फलमध्यर्धमंगुलम् ॥ १० ॥

अंतर्मुखं नाम शस्त्रं तद्वत्कुशाटातुल्यम्। तस्यांतर्मुखस्य फलमध्यर्धमंगुलं स्यात्।

अर्द्धचंद्राननं चैतत्तथा

तथा कुशाटातुल्यं तदप्यर्द्धचंद्रास्यसंज्ञं शस्त्रम्। चः समुच्चये भिन्नक्रमे।

ऽध्यर्द्धांगुलं फले।
व्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥

व्रीहिवक्त्रमप्यध्यर्धांगुलफलं स्यात्। तच्च सिराव्यधे उदरव्यधे च योज्यम्।

पृथुः कुठारी गोदंतसदृशार्द्धांगुलानना।
तयोर्ध्वदंडया विध्येदुपर्यस्थ्नां स्थितां शिराम् ॥१२॥

कुठारी नाम शस्त्रं पृथुर्विस्तीर्णसंस्थानदंडा तथा गोदंतसदृशमर्धांगुलमाननं यस्याः सैवम्। तथा कुठारिकयोर्ध्वदंडया सत्या सिरामस्थ्नामुपरि स्थितां विध्येत्।

ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरुबकाकृतिः ।
लिंगनाशं तया विध्येत्

ताम्रमयी शलाका द्विमुखा स्यात् । साच मुखे कुरुबकाकृतिः रक्तसह-चरपुष्पमुकुलाकारा । तया शलाकया लिंगनाशं कफोत्थपटलसंज्ञं विध्येत् ।

कुर्यादंगुलिशस्त्रकम् ॥ १३ ॥
मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्द्धांगुलायतम् ।
योगतो वृद्धिपत्रेण मंडलाग्रेण वा समम् ॥ १४ ॥
तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ।
सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदनभेदने ॥ १५ ॥

अंगुलिशस्त्रकं कुर्यात् । कीदृशम् । मुद्रिकाया ऊर्मिकाया निर्गतं नि-ष्क्रांतं मुखं यस्य तन्मुद्रिकानिर्गतमुखम् । फले तु तस्मिन्मुखेऽर्द्धांगुलदीर्घं योगतः संस्थानेन वृद्धिपत्रेण मंडलाग्रेण वा तुल्यम् । कियत्प्रमाणास्य मुद्रि-का कार्येत्याह । तत्प्रदेशिन्यग्रेत्यादि । तस्य वैद्यस्य या प्रदेशिनी तस्या य-दग्रं पर्व तस्य यत्प्रमाणं तेनार्प्यत इति तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणी मुद्रिका यस्मिंस्तद्भिषक्तर्जन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् । तथा सूत्रेणबद्धं सूत्रब-द्धम् । सूत्रेण बद्ध्वा मणिबंधे योज्यमित्यर्थः । गलस्रोतोरोगाणां छेदने भेदने च तद्योज्यम् ।

ग्रहणे शुंडिकार्मादेर्बडिशं सुनताननम् ।

बडिशं नाम शस्त्रं शुंडिकार्मादेर्ग्रहणे योज्यम् । आदिशब्देन प्रतिजि-ह्वादेर्ग्रहणम् । कीदृशं तत् । सुनतमंकुशवदानतमाननं मुखं यस्य तदेवम् ।

छेदेऽस्थ्नां करपत्रं तु खरधारं दशांगुलम् ॥ १६ ॥
विस्तारे द्व्यंगुलं सूक्ष्मदंतं सुत्सरुबंधनम् ।

करपत्रं नाम शस्त्रं खरधारं तथा दशांगुलं दैर्घ्येण । द्व्यंगुलं विस्तारेण । सूक्ष्मा दंता यस्य तत्सूक्ष्मदंतम् । तथा । त्सरुर्मुष्टिर्बंधनं ग्रहणम् । शोभने त्सरुबंधने यस्य तत्सुत्सरुबंधनम् । अभिधानकोशे यद्यपि त्सरुरसिमुष्टि-रित्यभ्यधायि तथापि मुष्टिमात्रस्येहोपलक्षणार्थत्वान्मुष्टावप्युपपन्नमेव ।

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्त्तरी कर्त्तरीनिभा ॥ १७ ॥

कर्त्तरी नाम शस्त्रं कर्त्तरीसदृशं स्नाय्वादिभेदे योज्यम् ।

वक्रर्जुधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवांगुलम् ।
सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छन्नलेखने ॥ १८ ॥

नखशस्त्रं नखच्छेदकं प्रसिद्धम् । तच्च वक्रा ऋजुश्च धारा यस्य तदेवम् । तस्यैकं मुखं वक्रमन्यदृजु स्पष्टम् । तथा नवांगुलं नवांगुलप्रमाणं न तु षडंगुलम् । एतच्च सूक्ष्मशल्यस्य कंटकादेरुद्धरणादौ नखच्छेदने भेदने च योज्यम् ।

अधुना दंतलेखनशस्त्रमाह ।

एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः ।
दंतलेखनकं तेन शोधयेद्दंतशर्कराम् ॥ १९ ॥

एकधारमेकस्मिनप्रदेशे तथा चतुष्कोणं तथा एकत एकस्मिन्देशे प्रबद्धा आकृतिर्यस्य तद्दंतलेखनकं । तेन दंतशर्करां शोधयेत् ।

अधुनासूचीशस्त्रमाह ।

वृत्ता गूढदृढाः पाशे तिस्रः सूच्योत्र सीवने ।
मांसलानां प्रदेशानां त्र्यस्रा त्र्यंगुलमायता ॥ २० ॥
अल्पमांसास्थिसंधिस्थव्रणानां द्व्यंगुलायता ।
व्रीहिवक्त्रा धनुर्वक्रा पक्वामाशयमर्मसु ॥ २१ ॥
सासार्द्धद्व्यंगुला

अत्र एषु शस्त्रेषु मध्ये सीवने सीवनविषये तिस्रः सूच्यः स्युः । किंभूताः । वृत्ता वर्तुलाः पाशे गूढास्तथा दृढाः सारत्वात् । आसां च प्रत्येकं संस्थानविशेषेण विशेषोपयोगमाह । मांसलानां बहुमांसानां शरीरदेशानां त्र्यस्रा मुखे सूची स्यात् । संग्रहेप्यवोचत् । त्र्यस्राग्रेति । त्र्यस्रेति चिंत्यम् । तथा त्र्यंगुलमायता त्र्यंगुलदीर्घेत्यर्थः । वृत्तत्वं दृढपाशत्वं चोक्तमेव । सामान्यलक्षणेन अल्पमांसानां व्रणानां संध्यस्थिसंश्रितानां च द्व्यंगुलमायता

दीर्घा । वृत्तमुखत्वं चास्याः सामान्योक्तम् । तृतीयामाह । व्रीहीत्यादि । व्रीहिमुखा चापवत् कुटिला दैर्घ्येण द्वे अंगुले सार्धे स्यात् । सा च पक्काशये आमाशये मर्मसु च व्रणानां सीवने योज्या ।

अधुना कूर्चं लिलक्षयिषुराह ।

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरंगुलाः ।
कूर्चो वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबंधनाः ॥ २२ ॥
संयोज्यो नीलिकाव्यंगकेशशातनकुट्टने ।

ताः सूचयः सर्वतो वर्तुला दैर्घ्येण चतुरंगुलाः कूर्चः इत्युच्यते । किंभूताः। वृत्ते एकस्मिन् पीठे संस्थिताः । तथा सप्तसंख्या अष्टौ वा । तथा शोभनं बंधनं यासांताः सुबंधनाः । अतएवेदं शस्त्रं सूचीकूर्चसंज्ञमिति । तथा चार्शश्चिकित्सिते जगाद । अर्शोभ्यो जलजाशस्त्रसूचिकूर्चैरित्यादि । स च बद्धसप्ताष्टसूचिकः कूर्चो नीलिकादिषु कुट्टनविषये योज्यः । उपलक्षणत्वाच्चास्य श्वित्रेन्द्रलुप्तादिष्वपि योज्यः ।

अर्धांगुलैर्मुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कंटकैः खजः ॥ २३ ॥
पाणिभ्यां मथ्यमानेन घ्राणात्तेन हरेदसृक् ।

अष्टाभिः कंटकैः खज उच्यते । कीदृशैः । अर्धांगुलप्रमाणं मुखं येषां तैरर्धांगुलमुखैः । तथा वर्तुलैः । तेन खजेन हस्ताभ्यां विलोड्यमानेन नासिकातोऽस्रं हरेत् ।

व्यधने कर्णपालीनां यूथिका मुकुलानना ॥ २४ ॥

कर्णपालीनां व्यधने यूथिका नाम शस्त्रं स्यात्। कीदृशी। मुकुलानना।

आरार्द्धांगुलवृत्तास्यातत्प्रवेशा तथोर्ध्वतः।
चतुरस्रा तयाविध्येच्छोफं पक्कामसंशये ॥ २५ ॥
कर्णपालीं च बहुलाम्

अर्धांगुलप्रमाणं वृत्तं मुखं यस्याः सा अर्धांगुलवृत्तास्या । तथा सएव अर्धांगुलप्रमाणः प्रवेशो यस्याः सा तत्प्रवेशा । तथोर्ध्वत इति । वृत्तार्द्धांगुलादुपरिष्टात्तथैव वाऽर्द्धांगुलप्रमाणेव चतुरस्रा स्यात् । सा आरानाम

शस्त्रम्। तया आरया शोफं विध्येत्। कदा पक्वामसंशये किमयं पक्वः शोफ उताम इति संदेहे। बहुलां च कर्णपालीं तया विध्येत्।

बहुलायाश्च शस्यते।
सूची त्रिभागसुषिरा त्र्यंगुला कर्णवेधनी॥ २६॥

बहुलाया अतिमांसलायाः कर्णपाल्याश्च सूची शस्यते न केवलमारा। कीदृशी सूची। त्रिभागः प्रांतभागात्सुषिरो यस्याः सैव। तथा त्र्यंगुला दैर्घ्येण। सा च कर्णवेधनी स्यात्।

जलौकःक्षारदहनकाचोपलनखादयः।
अलौहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत्॥ २७॥
अपराण्यपि यंत्रादीन्युपयोगं च यौगिकम्।

जलौकःप्रभृतीन्यनुशस्त्राणि रक्तस्रावकार्यकारणात्। तानि चालौहानि लोहवर्जितानि। आदिशब्देनायस्कांतशाकशेफालिकापत्रादीनां ग्रहणम्। एवं चोक्तेन न्यायेनान्यान्यपि यंत्रादीनि विकल्पयेत्। आदिशब्देन शस्त्राणां ग्रहणम्। उपयोगं च यौगिकं साधुतरं बुद्ध्या निरूपयेत्।

उत्पाट्यपाट्यसीव्यैष्यलेख्यप्रच्छन्नकुट्टनम्॥ २८॥
छेद्यं भेद्यं व्यधो मंथो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः।

उत्पाट्यादीनि तत्क्रियाः तेषां षड्विंशतिशस्त्राणां क्रियाः कर्माणि तत्क्रियाः। उत्पाट्यमूर्ध्वनयनं यंत्रं धार्यम्। तत्र नखशस्त्रं योज्यम्। पाटने वृद्धिपत्रादि। सेवने सूच्यः। लेखने मंडलाग्रादिः। भेदने एषणी सूचीमुखा। व्यधने वेतसादि। मंथने खजः। ग्रहे संदंशः। दाहे शलाकादिरिति।
शस्त्रदोषानाह।

कुंठखंडतनुस्थूलह्रस्वदीर्घत्ववक्रताः॥ २९॥
शस्त्राणां खरधारत्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः।

स्पष्टम्।

अधुना शस्त्राणां ग्रहणविधिं दर्शयति।

छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृंतफलांतरे ॥ ३० ॥
तर्जनीमध्यमांगुष्ठैर्गृह्णीयात्सुसमाहितः ।

छेदभेदनलेख्यार्थं तर्जनीमध्यमांगुष्ठैर्मीलितैः शस्त्रं वृंतफलांतरे वृंतफलमध्यभागे गृह्णीयात् । कीदृक् । सुसमाहितस्तद्गतमनाः ।

विस्रावणानि वृंताग्रे तर्जन्यंगुष्ठकेन च ॥ ३१ ॥

विस्रावणकार्याणि शरार्यास्यादीनि शस्त्राणि वृंताग्रे तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां गृह्णीयात् ।

तलप्रच्छन्नवृत्ताग्रं ग्राह्यं व्रीहिमुखं मुखे ।

गृह्णीयादित्यनुवर्तते । तलशब्देन पाणितलमुच्यते । आदिलोपाख्यया तंत्रयुक्त्या । तलेन प्रच्छन्नं वृत्तमग्रं यस्य तद्व्रीहिमुखं मुखे गृह्णीयात् ।

मूलेष्वाहरणार्थं तु क्रियासौकर्यतोऽपरम् ॥ ३२ ॥

शेषं शस्त्रं क्रियासौकर्यतो गृह्णीयात् । सुकरस्य भावः सौकर्यम् । यथा सुकरा पाटनादिका क्रिया स्यात्तथा विदधीतेत्यर्थः ।

शस्त्रकोशमाचष्टे ।

स्यान्नवांगुलविस्तारः सुघनो द्वादशांगुलः ।
क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ ३३ ॥
विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सांतरोर्णार्थशस्त्रकः ।
शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ॥ ३४ ॥

नवांगुलविस्तारः शस्त्रकोशः स्यात् । तथा सुष्ठु घनो निबिडः । तथा द्वादशांगुलप्रमाणो दैर्घ्येण । तथा क्षौमादिजः । तथाविन्यस्तः कृतः पाशो यस्य सविन्यस्तपाशः ।तथा सुष्ठु स्यूतः।तथा सांतराणि सव्यवधानानि ऊर्णास्थानि शस्त्राणि यस्मिन् ससांतरोर्णास्थशस्त्रकः । तथा शलाकया पिहितं स्थगितमास्यं यस्य स एवम् । तथा शोभनः संचयो यस्य शस्त्रकोशस्य स सुसंचयः । नापितभांडिकावत् । तंत्रांतरे चोक्तम् । निशानी तु शस्त्राणां सूक्ष्मा शिलेका माषमुद्गप्रभेत्यादि ।

सुकुमारबालानामस्रविस्रावणार्थं जलौकसो निर्दिदिक्षुराह ।

जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्रावाय योजयेत् ॥ ३५ ॥

सुखिनां सुखोचितानां रक्तस्रावणार्थं जलौकसो योजयेत् ।

ताश्च द्विप्रकाराः । सविषा निर्विषाश्च। तत्र सविषाणां सापायत्वात्ता एव तावल्लक्षयति ।

दुष्टांबुमत्स्यभेकाहिशवकोथमलोद्भवाः ।
रक्ताः श्वेता भृशं कृष्णाश्चपलाः स्थूलपिच्छिलाः॥३६
इंद्रयुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ।
सविषा वर्जयेत्

दुष्टांबूद्भवाश्च जलौकसः सविषा इति वर्जयेत् । तथा मत्स्यभेकसर्पादिशवकोथोद्भवास्तथा तेषामेव मत्स्यादीनां ये मला मूत्रपुरीषादयस्तदुद्भवाश्च सविषा इति वर्जयेत् । सविषाणां लक्षणमाह । रक्ताइत्यादियावद्रोमशांतास्ताः सविषा यतस्ता वर्जयेत्ता न योजयेत् ।

ताभिः कंडूपाकज्वरभ्रमाः ॥ ३७ ॥
विषपित्तास्रनुत्कार्यं तत्र

ताभिर्हि योजिताभिः कंड्वादयःस्युः । उपलक्षणं चेदम् । दाहशोषमूर्छादयोपि स्युः । तासु मोहाद्योजितासु विषादिजित् कार्यम् ।

शुद्धांबुजाः पुनः ।
निर्विषाः शैवलश्यावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ॥ ३८ ॥
कषायपृष्ठास्तन्वंग्यः किंचित्पीतोदराश्च याः ।

जलौकस इति वर्तते । शुद्धजलोद्भवाः सौगंधिकोत्पलकमलविपुलसलिलशैवालजा जलौकसो निर्विषाः स्युः । आसां च लक्षणमाह । शैवलेत्यादि । शैवलमिव श्यावास्तथा वृत्तास्तथा नीलोर्ध्वराजयस्तथा कषायं न्यग्रोधादिवल्कलसदृशवर्णं पृष्ठं यासां ता एवम् । तथा तनुशरीराः किंचित्पीतवर्णजठराश्च निर्विषा ज्ञेयाः ।

ता अप्यसम्यग्वमनात्मततं च निपातनात् ॥ ३९ ॥
सीदंतीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ।

मुनिर्विषा अपि जलौकसो रक्तमत्ता इति त्यजेत् । न केवलं सविषा इति प्रतिपादनार्थोपिशब्दः । रक्तमत्तत्वे हेतुद्वयमाह । असम्यग्वमनात् । दुष्टरक्तस्येति शेषः । प्रततं च लागनाद्दुष्टरक्तपायित्वेन रक्तमत्ताश्च ताः-स्युः। ताश्च कथं लक्ष्यंत इत्याह । सीदंतीरित्यादि । जलं प्राप्य तोयपूर्ण-भांडमासाद्य सीदंतीस्तथा चेष्टमाना इति ज्ञात्वा त्यजेत् ।

अथेतरा निशाकल्कयुक्तेंभसि परिप्लुताः ॥ ४० ॥
अवंतिसोमे तक्रे वा पुनश्चाश्वासिता जले ।
लागयेद्घृतमृत्सांगशस्त्ररक्तनिपातनैः ॥ ४१ ॥
पिबंतीरुन्नतस्कंधाश्छादयेन्मृदुवाससा ।

अथ परीक्षातोऽनंतरमितरा लागयेत् । किंभूताः । हरिद्राकल्कयुक्त-जलपरिप्लुताः कांजिके तक्रे वा परिप्लुताः पुनश्च जले समाश्वासिताः सा-त्म्यभूते जले प्लवनार्द्राः सोत्साहाः सतीर्योजयेत् । अलगंतीः कथं लागये-दित्याह । घृतेत्यादि । घृतादिपातनैस्ता योजयेत् । पातनशब्दः प्रत्येकं योज्यः । शस्त्रेणांगे रक्तं मोक्षयित्वा वा ता योजयेत् । ताश्च पिबंतीः सू-क्ष्मवाससाऽऽच्छादयेत् । एवं हि तासां मक्षिकाद्यनुपद्रवात् सम्यग्योज ना स्यात् । अथ किमेताः पिबंत्युत नेति कथं ज्ञायत इत्यत्र विशेष-णद्वारेण हेतुमाह । उन्नतस्कंधा इति । उन्नतः स्कंधो यासां ता एवम् । उन्नतस्कंधत्वेन तासां पानं ज्ञायत इत्यर्थः ।

ननु शुद्धरक्तदुष्टरक्तयोरेकलोलीभूतत्वाच्छुद्धरक्तधात्वाकर्षणाज्जलौ-का दोषाय स्यादित्याह ।

संपृक्ताद्दुष्टशुद्धास्राज्जलौका दुष्टशोणितम् ॥ ४२ ॥
आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ।

दुष्टशुद्धास्रान्मिलितादपि दुष्टरक्तं जलौकाः पूर्वमादत्ते न शुद्धं देह-धातुस्थमिति । दृष्टांतेन दर्शयति । हंस इत्यादि । हंसो यथा क्षीरजला-

न्मिश्रितात्प्राग्दुग्धमादत्ते न तु जलं तथा जलौकाः प्रागशुद्धं रक्तमादत्ते पश्चादितरदिति व्याख्येमेतत् ।

दंशस्य तोदे कंड्वां वा मोक्षयेद्वामयेच्च ताम् ॥ ४३ ॥

दंशस्य तोदे सति कंड्वां वा सत्यां मोक्षयेत् । शुद्धरक्तरक्षार्थमतियोगभयाच्च । तामित्येकवचननिर्देशादेकैकां मोक्षयेन्नतु सर्वाः सकृदेवेति गमयति । अथ पानलौल्याद्दंशं न त्यजेत्ततो हरिद्राचूर्णं लवणचूर्णं वा आनने दत्वा मोक्षयेत् । मोक्षितां च जलौकसं वामयेत् ।

वमनविधानमाह ।

पटुतैलाक्तवदनां श्लक्ष्णकंडनरूक्षिताम् ।

सचैंवयुतेन तैलेन रूक्षितास्यां तथा सूक्ष्मेण तंडुलकंडनेन रूक्षितामवकीर्णां वामयेत् । तंडुलशब्दस्यात्र लोपो ज्ञेयस्तंत्रयुक्त्या ।

रक्षन् रक्तमदाद्भूयः सप्ताहं ता न पातयेत् ॥ ४४ ॥

ताः कृतवमना जलौकसो रक्तमदाद्रक्षन् पुनः सप्ताहं न योजयेत् ।

पूर्ववत् पटुता दार्क्ष्ये सम्यग्वांते जलौकसाम् ।

जलौकसां सम्यग्वांते सति पूर्ववदलगितानामिव पटुतादि भवति ।

क्लमोतियोगान्मृत्युर्वा

अतियोगाद्वमनस्य क्लमो मृत्युर्वा स्यात् ।

दुर्वांते स्तब्धता मदः ॥ ४५ ॥

दुर्वांते सति स्तब्धता मदश्च स्यात् ।

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नांबुगर्भिणि ।
लालादिकोथनाशार्थं सविषाः स्युस्तदन्वयात् ॥४६॥

॥ क्षिप्तोत्र ॥ गुल्मार्शोविद्रधीकुष्टवातरक्तगलामयान् ।
नेत्ररुग्विषवीसर्पान् शमयंति जलौकसः ॥ १ ॥

ताश्चान्यस्मिन्नन्यस्मिन्घटे व्यहात्त्र्यहाद्वा स्थाप्याः। किंभूते। मृत्स्नापृक्तेन जलेन गर्भिणि तद्युक्ते इत्यर्थः। प्रशस्ता मृन्मृत्स्ना। सस्नोप्रशंसायामिति स्नमत्ययः। अनेकभाजनस्थापने कोऽर्थ इत्याह। लालादिकोथनाशार्थम्। आदिशब्देन मूत्रपुरीषादिपरिग्रहः। लालादीनां जलौकसां संबंधः। कोथः कुथितत्वं क्लिन्नता तन्नाशाय। तदन्वयाल्लालादियोगात्ताः सविषाः स्युः।

अशुद्धौ स्रावयेद्दंशान् हरिद्रागुडमाक्षिकैः।

अशुद्धौ अशुद्धलिंगानुमिते रक्ते सति दंशान् हरिद्रादिभिः स्रावयेत्।

शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ॥ ४७ ॥

अनंतरं शतधौतघृतसंपृक्ताः पिचवो योज्या इति शेषः। शतशब्दोनेकपर्यायो बहुकृत्वो धौतेत्यर्थः। तथा शिशिरा लेपा यष्टीचंदनोशीरादयो योज्याः। दंशस्थितचलितरक्तप्रसादनायेति भावः।

दुष्टरक्तापगमनात्सद्योरोगरुजां शमः।

दुष्टरक्तस्यापगमान्निःसरणात्सद्यो रोगरुजादिशमः स्यात्। उपलक्षणं चेदम्। श्वयथुशैथिल्यदाहशमोपि भवत्येव।

अशुद्धं चलितं स्थानात्स्थितं रक्तं व्रणाशये ॥ ४८ ॥
अम्लीभवेत्पर्युषितं तस्मात्तत्स्रावयेत्पुनः।

अशुद्धं रक्तं स्वाशयाच्चलितं व्रणस्थाने स्थितं पर्युषितं तद्रक्तमम्लीभवेद्यतस्तस्मात्तद्रक्तं भूयः स्रावयेत्।

युंज्यान्नालाबुघटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ॥ ४९ ॥
तासामनलसंयोगात्

रक्ते पित्तेन दूषिते सति अलाबुघटिका न लागयेत्। तासामलाबूनां घटिकानां चाग्निसंयोगात्पित्तरक्तकोपोत्पत्तेरिति भावः।

युंज्याच्च कफवायुना।

तास्तु कफवायुना दुष्टेऽसृजि युंज्यात्।

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृंगेण विनिर्हरेत् ॥ ५० ॥
स्कन्नत्वाद्

कफेन दुष्टं रक्तं सत् शृंगेनाकर्षेत्। स्कन्नत्वात्स्त्यानत्वाद्धेतोः। शृंगस्य चाग्निसंयोगाभावेन कफविलयने सामर्थ्याभावात्।

वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृंगेण निर्हरेत्।

वातपित्ताभ्यां तु दुष्टं रुधिरं शृंगेण निर्हरेत्।

गात्रं बध्वोपरि दृढं रज्वा पट्टेन वा समम् ॥ ५१ ॥
स्नायुसंध्यस्थिमर्माणि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत्।
अधोदेशप्रविसृतैः पदैरुपरिगामिभिः ॥ ५२ ॥
न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत्।
प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रंथितं जलजन्मभिः ॥ ५३ ॥
हरेच्छृंगादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि शिराव्यधैः।

गात्रं रज्वा पट्टेन वा दृढं बध्वोपरि प्रच्छनीयप्रदेशस्थं तथा स्नाय्वादि परिहरन् प्रच्छानं कुर्यात्। कथम्। अधोदेशात्प्रवृत्तैः पदैरुपरिगामिभिरूर्ध्वं प्रसारिभिः। किंभूतैः पदैः। न गाढैर्न खरैर्न निरंतरैर्न च तिर्यग्भिस्तिरश्चीनैः। तथा पदे पदं नाचरन्। पदस्योपरि पदमकुर्वन्नित्यर्थः। एकदेशस्थितं रक्तं प्रच्छानेनाकर्षेत्। ग्रंथितं जलजन्मभिर्हरेत्। ग्रंथितं ग्रंथ्यर्बुदादिषु रक्तं जलौकाभिर्हरेत्। शृंगादिभिः सुप्तं निश्चेतनसंस्थानं प्रसुप्त्यादिविकारि शृंगादिभिर्हरेत्। व्यापि शिराव्यधैः। व्यापि सर्वशरीरस्य लोहितं सिराव्यधेनाकर्षेत्।

प्रच्छानं पिंडिते वा स्यात्

पिंडिते रक्ते प्रच्छानं वा स्यात्।

अवगाढे जलौकसः ॥ ५४ ॥

अवगाढे रक्ते जलौकसः स्युः।

त्वक्स्थेऽलाबुघटीशृंगम्

त्वक्स्थे उत्ताने रक्तेऽलाबुघटीशृंगाणि स्युः ।

सिरैव व्यापकेऽसृजि ।

सर्वशरीरव्यापके रक्ते शिरैव । सिरायां मतविकल्पो नास्त्येवेत्ये-व शब्दार्थः ।

वातादिधाम वा शृंगजलौकोलाबुभिः क्रमात् ॥ ५५ ॥

अथवा वातादिस्थानस्थितं रक्तं यथाक्रमं शृंगादिभिर्हरेत् ।

स्रुतास्रजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ।
सतोदकंडूशोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥ ५६ ॥

स्रुतरक्तस्य नरस्य शीतलैः प्रलेपादिभिस्तोदकंडूयुतः शोफो वा स्यात् । तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् । तं तादृशं शोफं घृतेनोष्णेन सेचयेदिति ।

इति मृगांकदत्त० षड्विंशोध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोध्यायः

अनंतरातीताध्याये शृंगादीन् लोहितावसेचनोपायानुक्त्वा प्रच्छन्ने-नैकदेशस्थेत्यादिना वाक्येन तेषां विषयो दर्शितः । सिराव्यधस्य तु-बहुवक्तव्यत्वात्पृथगध्यायो युक्त इत्याह ।

अथातः सिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

सरत्याभीरक्तमिति सिरास्तासांव्यधस्तस्य विधिस्तमध्यायं व्या-ख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् ।

मधुरं लवणं किंचिदशीतोष्णमसंहतम् ।
पद्मेंद्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ॥ १ ॥
लोहितं प्रवदेच्छुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः ।

लोहितं मधुरादिगुणं तथा किंचिल्लवणं तथा अशीतोष्णमनत्यीषदर्थे। इषच्छीतमीषदुष्णमसंहतं द्रवं शुद्धं स्यात् । संप्रति वर्णेन शुद्धलोहितलक्षणमाह । पद्मेत्यादि । इंद्रगोपः कीटकविशेषः । हेम कनकम् । अविर्मेषः शशस्तयोर्लोहितशब्देन रक्तवाचिना संबंधः । पद्मादीनां द्वंद्वः पद्मेंद्रगोपहेमाविशशलोहितमिव लोहितं रक्तवर्णं यद्रक्तं तच्छुद्धं स्यात् । तच्च तनोः शरीरस्य प्रभव उत्पत्तिहेतुः । तेनैव रक्तेन च तनोः स्थितिः प्रबंधविच्छेदलक्षणा । अनेकदृष्टांतोपादानं च शुद्धरक्तस्यानेकवर्णदर्शनात् ।

तत्पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दूष्यते

तच्च रक्तं बाहुल्येन पित्तश्लेष्मलैर्दूष्यते। पित्तलैः क्षारोष्णतीक्ष्णादिभिः। श्लेष्मलैर्माषतिलादिभिः। तथा पुराकृताद्दैवादपि। शरत्कालस्वभावात् कदाचिद्वातलैर्दूष्यत इति प्रायोग्रहणम् ।

कुरुते ततः ॥ २ ॥
विसर्पविद्रधिप्लीहगुल्माग्निसदनज्वरान् ।
मुखनेत्रशिरोरोगमदतृड्लवणास्यताः ॥ ३ ॥
कुष्ठवाताम्लपित्तास्लकट्वम्लोद्गीरणभ्रमान् ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रांताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥
सम्यक् साध्या न सिध्यंति ते च रक्तप्रकोपजाः ।

ततो दूषणात्कारणाद्विसर्पादीन् भ्रमांतान्कुरुते । तथा शीतोष्णादिभिरुपक्रांताश्च ये गदाः सम्यक्चिकित्सिताः साध्या अपि रोगा ये न सिध्यंति ते च रक्तप्रकोपजाः । न केवलं विसर्पादयइति चार्थः । आदिशब्देन स्तंभवेदनादिपरिग्रहः ।

तेषु स्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यधयेत्सिराम् ॥ ५ ॥

तथा तेषु विसर्पादिषु रोगेषु रक्तमुल्बणं स्रावयितुं सिरां व्यधयेत् । अदंतत्वादत्रवृद्धेरभावः ।

न नूनषोडशातीतसप्तत्यब्दस्रुतासृजाम् ।
अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥ ६ ॥
गर्भिणीसूतिकाजीर्णपित्तास्रश्वासकासिनाम् ।
अतीसारोदरच्छर्दिपांडुसर्वांगशोफिनाम् ॥ ७ ॥
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पंचसु कर्मसु ।
नायंत्रितां सिरां विध्येन्नतिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम् ॥ ८ ॥
नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात् ।

ऊनषोडशवर्षादीनां सिरां न व्यधयेत् । स्नेहपीते पीतस्नेहइत्यर्थः । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । तथा पंचसु वमनादिषु कर्मसु विहितेषु सत्सु सिरां न व्यधयेत् । तथा अयंत्रितामबद्धां सिरां न व्यधयेत् । न तिर्यक् नचानुत्थितां नातिशीते नात्युष्णे नातिवाते न च मेघोदये सिरां व्यधयेत् । आत्ययिकाद्रोहिणीविषादिकादन्यत्र न व्यधयेत् । आत्ययिके तु रोगे शीतोष्णवृष्टीनां यथायथं प्रतिकारं विधाय सिरां मोक्षयेदेव ।

शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत्सिराम् ॥ ९ ॥
अपांग्यामुपनास्यां वा

शिरोनयनविकारेषु ललाट्यां सिरां मोक्षयेत् । ललाटे भवा ललाट्या । शरीरावयवाद्यत् । एवमग्रेप्यपांगे भवां नासिकासमीपे भवां वा ।

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ।

कर्णामयेषु कर्णजां कर्णसमीपभवां सिरां विध्येत् ।

नासारोगेषु नासाग्रे स्थिताम्

नासामयेषु नासाग्रे स्थितां विध्येत् ।

नासाललाटयोः ॥ १० ॥
पीनसे

पीनसे प्रतिश्याये नासाललाटयोः स्थितां सिरां विध्येत् ।

मुखरोगेषु जिह्वौष्ठहनुतालुगाः ।

मुखरोगेषु जिह्वादिगताः सिरा विध्येत् ।

जत्रूर्ध्वं ग्रंथिषु ग्रीवाकर्णशंखशिरःश्रिताः ॥ ११ ॥

जत्रूर्ध्वं वक्षोंसयोः संध्यूर्ध्वं ये ग्रंथयस्तेषु ग्रीवाद्याश्रिताः सिरा विध्येत् ।

उरोऽपांगललाटस्था उन्मादे

उन्मादे उरःस्था अपांगस्था ललाटाश्रिताश्च विध्येत् ।

अपस्मृतौ पुनः ।

हनुसंधौ समस्ते वा सिरां भ्रूमध्यगामिनीम् ॥ १२ ॥

अपस्मारे हनुसंधौ स्थितां सिरां विध्येत् । समस्ते सर्वस्मिन् वा हनौ सिरां विध्येत् । सिरां भ्रूमध्यगामिनीं भ्रूमध्यस्थां वा अपस्मृतौ विध्येदिति वा शब्दोचानुवर्त्य योज्यः ।

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनांतरे ।

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वस्थाः कक्षास्तनांतरस्थाश्च सिरा विध्येत्।

तृतीयकेऽसयोर्मध्ये

तृतीयके ज्वरे अंसयोर्मध्ये स्कंधसंधौ स्थितां सिरां विध्येत् ।

स्कंधस्याधश्चतुर्थके ॥ १३ ॥

चतुर्थके ज्वरे स्कंधस्याधोगतां सिरां विध्येत् ।

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो द्व्यंगुले स्थिताम् ।

प्रवाहिकायां शूलयुक्तायां श्रोणितः कट्या द्व्यंगुले स्थितां सिरां विध्येत् ।

शुक्रमेढ्रामये मेढ्रे

शुक्ररोगे मेढ्ररोगे च मेढ्रस्थितां सिरां विध्येत्।

ऊरुगां गलगंडयोः ॥ १४ ॥

गलगंडयोश्चोभयोरुरुस्थां सिरां विध्येत्।

गृध्रस्यां जानुनोधस्तादूर्ध्वं वा चतुरंगुले ।

गृध्रस्यां जानुनोरधस्ताच्चतुरंगुले ऊर्ध्वं वा जानुनश्चतुरंगुले स्थितां सिरां विध्येत्।

इंद्रबस्तेरधोऽपच्यां द्व्यंगुले

अपचिसंज्ञे रोगे इंद्रबस्तेरधोद्व्यंगुले सिरां विध्येत्। इंद्रबस्तिर्जंघांतरे वक्ष्यमाणः।

चतुरंगुले ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सक्थ्यर्त्तौ

सक्थिपीडायां गुल्फस्योर्ध्वं चतुरंगुले विध्येत्।

तथा क्रोष्टुकशीर्षके ।

ऊर्ध्वगवातरोगविशेषे गुल्फस्योर्ध्वं चतुरंगुले विध्येत्।

पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां वातकंटके ॥ १६ ॥
चिप्पे च द्व्यंगुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः ।

पाददाहादिषु क्षिप्रमर्मण उपरि द्व्यंगुले विध्येत्।

गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम्

विश्वाच्या गृध्रस्यामिव सिरां विध्येत्। गृध्रस्यां जानुनोधस्तादिति।

यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥
मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् सिराम्।

यथोक्तानां सिराणामदर्शने सति मर्मवर्जिते यथासन्ने स्थाने व्याधिवशादपरां विध्येत्।

अथ स्निग्धतनुः सज्जः सर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥
कृतस्वस्त्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ।
अग्नितापातपस्विन्नो जानूच्चासनसंस्थितः ॥ १९ ॥
मृदुपट्टात्तकेशांतो जानुस्थापितकूर्परः ।
मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥
दंतप्रपीडनोत्कासगंडाध्मानानि चाचरेत् ।

अथेत्यानंतर्ये । स्निग्धा तनुर्यस्य स स्निग्धतनुः । तथा सज्जानि प्रगुणान्युपकरणानि वस्त्रपीडपादकस्नेहगैरिकादीनि यस्य स सज्जोपकरणः । तथा बली पुष्टः । तथा कृतं स्वस्त्ययनं बलिमंगलहोमादिकं यस्य स कृतस्वस्त्ययनः । तथा स्निग्धरसयुक्तेनान्नेन प्रतिभोजितः । तथा अग्नितापश्चातपश्च ताभ्यां स्विन्नः । तथा जानुतुल्यमुच्चमासनं तत्र संस्थितः समुपविष्टः । तथा मृदुना सूक्ष्मेण वस्त्रपट्टेनात्तो गृहीतो बद्धः केशांतो यस्य स एवम् । तथा जानुनि स्थापितं कूर्परं येन स एवम् । तथा मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये अतिशयेन पीडयेत् । तथा दंतप्रपीडनाद्याचरेत् ।

पृष्ठतो यंत्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥
कंधरायां परिक्षिप्य न्यस्यांतर्वामतर्जनीम् ।
एषोंतर्मुखवर्जानां सिराणां यंत्रणे विधिः ॥ २२ ॥

एनं चातुरं पृष्ठदेशे वसनमावेष्टयन्नरो यंत्रयेत् । कथम् । कंधरायां ग्रीवायां वस्त्रं परिक्षिप्य तथा अंतर्मध्ये वामतर्जनीं न्यस्य।सिराणां यंत्रणे एषविधिरेतद्विधानम् । किंभूतानाम् । अंतर्मुखवर्जानाम् ।

तथा मध्यमयांगुल्या वैद्योंगुष्ठविमुक्तया ।
ताडयेत्

ततो यंत्रणादनंतरं वैद्योंगुष्ठविमुक्तया वामपाणिजया मध्यमयांगुल्या ताडयेत् ।

उत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शांगुष्ठप्रपीडनैः ॥ २३ ॥
कुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।
फलोद्देशे सुनिष्कंपं सिरां तद्वच्च मोक्षयेत् ॥ २४ ॥

स्पर्शेन वांऽगुष्ठपीडनेनोत्थितां ज्ञात्वा ऊर्ध्वदंष्ट्रया सिरायां मध्ये-न्यस्य फलोद्देशे सुनिष्कंपं वामहस्तगृहीतया कुठार्या सिरां ताडयेत। तद्द्वा मोक्षयेत्। यथैव ताडयेत्तथैवेत्यर्थः।

ताडयन् पीडयेच्चैनां विध्येद्व्रीहिमुखेन तु।

व्रीहिमुखेन पुनस्ताडयन् विध्यंस्तथा अंगुष्ठादिना पीडयेत्। एतां कुठारिकाविषयजां सिरां विध्येत्। ननु कुठारिकाविषये कथं व्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगः। यतोऽपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गाः प्रवर्तन इतिन्यायः। व्रीहिवक्त्रस्यैव सामान्येन प्रयोगोनुज्ञातः। तथाचाह। व्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं वा तन्सिरोदरयोर्व्यध इति। कुठार्याः पुनर्विशेषोभिहितः। तयोर्ध्वदंष्ट्रया विध्येदुपर्यस्थ्नां स्थितां सिरामिति। तस्मादयुक्तमेतत्। अत्रोच्यते। ज्ञापकं कुठारिकाविषये व्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगो न्याय्य एव। यदयमाचार्यो वक्ष्यति। मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकमिति। अनेन हि वचनेन ग्रंथकार इदं प्रत्यपादयत्। बहुमांसे शरीरावयवे व्रीहिमुखं व्रीहिमात्रं निक्षेप्यम्। अन्यत्रत्वाशयानुरोधेन व्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगः कार्य इति। अनेनैवाभिप्रायेण शास्त्रकृता प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रच् वक्तव्य इत्यनेन मात्रच् कृतः। अन्यथा तु स्पष्टं कृत्वा व्रीहिप्रमाणं व्रीह्यास्यं मांसले निक्षिपेद्व्यध इति पाठं कुर्यात्। तस्माद्युक्तो व्रीहिमुखस्य कुठारिकाविषयेपि प्रयोग इति।

अंगुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकामुपनासिकाम्॥ २५॥

अग्रे अग्रदेशे नासिकामंगुष्ठेनोन्नमय्योपनासिकासन्नदेशस्थां सिरां विध्येत्।

अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वस्याधस्तदाश्रयाम्।

आभिमुख्येनोन्नतोपरि तालुदेशे नीता तथा विशेषेण दंतैर्दष्टा अग्रे जिह्वा अग्रजिह्वा येनासावभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वस्तस्याधः प्रकृतत्वाज्जिह्वाया एवाधस्तात्तदाश्रयां जिह्वाधःस्थां सिरां विध्येत्। तदित्यनेन जिह्वाधः परामृश्यते। जिह्वाध आश्रयो यस्याः सिरायास्ताम्।

यंत्रयेत्स्तनयोरूर्ध्वे ग्रीवाश्रितसिराव्यधे ॥ २६ ॥

ग्रीवाश्रितानां सिराणां व्यधो ग्रीवाश्रितसिराव्यधस्तस्मिन्स्तनयोरूर्ध्वं यंत्रयेद्वाससावेष्टयेत् ।

पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ।
कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद्बद्धोर्ध्वपट्टके ॥ २७ ॥

पाषाणगर्भौ हस्तौ यस्य तस्य नरस्य भुजे जानुस्थे जानुन्येव स्थिते प्रसृते प्रसारिते । भुज इति वचनमतंत्रम् । द्वावपिहि भुजौ गृह्येते । कुक्षेरारभ्य यावद्ग्रीवा तावन्मृदिते मलिते। कस्मिन्। ग्रीवाश्रितसिराव्यधार्हे अंगे। यथा बद्ध ऊर्ध्वं पट्टको यस्मिंस्तस्मिन् सिरां विध्येत् । प्रकृतत्वाच्छिराम् ।

विध्येद्धस्तसिरां बाहावनाकुंचितकूर्परे ।
बद्ध्वा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमंगुष्ठगर्भिणीम् ॥ २८ ॥
ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरंगुले ।

हस्तसिरां विध्येत्। कथम्। बाहौ। वनाकुंचितकूर्परे । अनाकुंचितः प्रसारितः कूर्परो यस्य बाहोस्तस्मिन् । तथा सुखोपविष्टस्य सुखासीनस्य । तथा मुष्टिं बद्ध्वा। किंभूताम्। अंगुष्ठेन गर्भिणीमंगुष्ठगर्भिणीम्। गूढांगुष्ठं मुष्टिं बद्ध्वेत्यर्थः । तथा वेध्यस्थानादुपरि चतुरंगुलपरिमाणे स्थाने पट्टिकां बद्ध्वा विध्येत् ।

विध्येदालंबमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः सिराम्॥२९॥

बाहुभ्यामालंबमानस्यावलंब्यं वस्तु भुजाभ्यामासजतः पार्श्वयोः सिरां विध्येत् ।

प्रहृष्टे मेहने

प्रहृष्टे स्तब्धे मेढ्रे तदाश्रितां सिरां विध्येत् ।

जंघासिरां जानुन्यकुंचिते ।

जानुन्यकुंचिते स्पष्टे स्थिते सति जंघायां सिरां विध्येत् ।

पादे तु सुस्थिते ऽधस्ताज्जानुसंधेर्निपीडिते ॥ ३० ॥
गाढं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि ।
द्वितीये कुंचिते किंचिदारूढे हस्तवत्ततः ॥ ३१ ॥
बध्वा विध्येत्सिराम्

सुखं कृत्वा भूम्यादिदेशे स्थिते पादे सति पादसिरां विध्येत् । तथा जानुसंधेरधस्तादागुल्फं गुल्फं यावत् कराभ्यां गाढं कृत्वा पीडिते सति तस्य चरणस्योपर्युपरिष्टाद्द्वितीये चरणे ईषत्संकुंचिते । तथा आरूढे तत्काले सति ततो हस्तवद्वेध्यस्थानादुपरि चतुरंगुले पट्टकं बध्वा सिरां विध्येत् ।

इत्थमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ।
तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यंत्रमुपायवित् ॥ ३२ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण यंत्रलक्षणोद्देशेनानुक्तमपि यंत्रं तत्तद्देशे माहात्म्यात् क्रियासौकर्यार्थं तेषु तेषु शरीरावयवेषु स्वबुध्या तत्तद्यंत्रं यथायोगं कल्पयेदुपायज्ञो वैद्यः ।

मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम् ।
यवार्द्धमस्थ्नामुपरि सिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥३३॥

मांसले शरीरावयवे व्रीहिमुखं शस्त्रं व्रीहिप्रमाणं निक्षिपेत् । अस्थ्नामुपरि यवार्धमात्रं कुठारिकां निक्षिपेत् । किंकुर्वन् । सिरां विध्यन् ।

सम्यग्विद्धे स्रवेद्धारां यंत्रे मुक्ते तु न स्रवेत् ।

सम्यग्विद्धे सति धारां स्रवेत् । यंत्रे च मुक्ते सति न स्रवेत् ।

अल्पकालं वहत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ ३४ ॥
सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद्दुःखेन धार्यते ।

अल्पं विद्धा सती सिरा स्तोकं कालं वहति । दुर्विद्धा असम्यग्विद्धा तु सिरा सशब्दं स्रवेत् । दुःखेन कृच्छ्रेण धार्यते ।

भीमूर्छायंत्रशैथिल्यकुंठशस्त्रातितृप्तयः ॥ ३५ ॥
क्षामत्ववेगितास्वेदा रक्तस्याऽस्रुतिहेतवः ।

भीमूर्छादयो रक्तस्याऽस्रवहेतवः । भीर्भयम् । मूर्छा मोहस्तमसीव प्रवेशः । यंत्रशैथिल्यमगाढं कृत्वा यंत्रपीडनम् । तथा कुंठं भग्नं शस्त्रम् । तथा अतितृप्तिरतिसौहित्यम्। क्षामत्वं निर्बलता । वेगिता संजातवेगत्वम् । अस्वेदः स्वेदायोगः । यतश्चैते रुधिरस्यास्रुतिहेतवोतो रक्तस्रुतावेते परिहार्याः ।

असम्यगस्रे स्रवति वेल्लव्योषनिशानतैः ॥ ३६ ॥
सागारधूमलवणतैलैर्दिह्याच्छिरामुखम् ।

असम्यगस्रे स्रवति वेल्लादिभिः सिरावदनं दिह्यात् प्रलेपयेत् ।

सम्यक्प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ३७ ॥

सम्यक्प्रवृत्ते रक्तेसति सिरामुखं कोष्णाभ्यां तैललवणाभ्यां दिह्यात् लेपयेत् ।

अग्रे स्रवति दुष्टास्रं कुसुंभादिव पीतिका ।

यथा रागपीतिकामिश्रीभूतात् कुसुंभादग्रे पूर्वं पीतिका स्रवति तथा दुष्टादुष्टरक्तादेकलोलीभूतादग्रे पूर्वं पीतिका स्रवति ।

अग्रग्रहणात्पश्चाददुष्टमपि रक्तमवश्यं स्रवतीत्याशंक्येदमाह ।

सम्यक्स्रुत्य स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥

यथावत्प्रस्रुत्यस्वयत्नेन विना यत्तिष्ठेन्नस्रवेत् शुद्धं तदिति नाहरेन्न स्रावयेत् । जीवितहेतुत्वात् ।

यंत्रं विमुच्य मूर्छायां वीजिते व्यजनैः पुनः ।
स्रावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेद्युस्त्र्यहेपि वा ॥ ३९ ॥

मूर्छायां सत्यां यंत्रं विमुच्य व्यजनैर्वीजिते समाश्वस्ते नरे सति पुनरस्रं स्रावयेत् । पुनर्मूर्छतित्वातुरेऽशुद्धमपि रक्तं तस्मिन्नहनि न स्रावयेत् ।

वाताच्छ्यावारुणं रूक्षं वेगस्राव्यच्छफेनिलम् ।

वातात् श्यावादिलक्षणं रक्तं स्यात् ।

पित्तात्पीतासितं विस्रमस्कंद्यौष्ण्यात्सचंद्रकम् ॥ ४० ॥

पित्तात् पीतादिलक्षणमस्रं स्यात् । अस्कंदि अस्त्यानमुष्णत्वात्सचंद्रकंच ।

कफात् स्निग्धमसृक्पांडु तंतुमत्पिच्छिलं घनम् ।

कफात् स्निग्धादिलक्षणमसृक् स्यात् ।

संसृष्टलिंगं संसर्गात्

संसर्गाद्दोषाणां संसृष्टलिंगं रक्तं स्यात् ।

त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ४१ ॥

त्रिदोषं रक्तं मलिनं कलुषं तथा आविलं घनं च । एतच्च दोषत्रयसंसर्गलक्षणादधिकं लक्षणं मंतव्यम् । नचैतावदेव त्रिदोषलक्षणं मंतव्यम् ।

अशुद्धौ बलिनोप्यस्रं न प्रस्थात्स्रावयेत्परम् ।

अशुद्धमस्रं बलिनोपि किं पुनरबलिनः प्रस्थात्परमधिकं न स्रावयेत् ।

कस्मादित्याह ।

अतिस्रुतौ हि मृत्युः स्याद्दारुणा वा चलामयाः ॥४२॥

अतिस्रावे हि रक्तस्य मृत्युर्भवेत् वातरोगाश्च कृच्छ्राः स्युः ।

तत्राभ्यंगरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ।

तत्र रक्तातिस्रुतावभ्यंगादीनि भेषजम् ।

स्रुते रक्ते शनैर्यंत्रमपनीय हिमांबुना ॥ ४३ ॥
प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्तं बंधनीयं सिरामुखम् ।

स्रुते रक्ते सति यंत्रं शनैर्विमुच्य मंदंमंदमपनीय सिरामुखं शीतोदकेन प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्तं सद्बंधनीयम् ।

अशुद्धं स्रावयेद्भूयः सायमह्न्यपरेपि वा ॥ ४४ ॥

अशुद्धं वातादिदुष्टरुधिरलक्षणाद्दुष्टं ज्ञात्वा भूयः पुनः स्रावयेत्। कदा। सायमपराह्णे तस्मिन् दिवसे। अथवा अपरेह्नि द्वितीये दिवसे।

स्नेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम्।

अथवा स्नेहोपस्कृतो भावितो देहो यस्य तथाविधस्य भृशं दूषितमतिशयेन दुष्टं रक्तं पक्षादूर्ध्वं पुनः स्रावयेत्। एवमशुद्धं रक्तं यथायोगं सायमन्यपरे पक्षादूर्ध्वं वा प्रस्थपरिमाणमेव स्रावयेन्न ततोऽधिकमिति-रक्तस्रुतौ ब्रूमः। प्रस्थपरिमाणं च तंत्रांतरे गदितम्। वमने च विरेके च रक्तातीसारयोरपि। सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणइति।

किंचिच्छेषं दुष्टरक्तं स्थापयेदुत सर्वं स्रावयेदिति संशयापनोदार्थमिदमाह।

किंचिद्धि शेषे दुष्टास्रे नैव रोगोतिवर्तते ॥ ४५ ॥
सशेषमप्यतो धार्यं नचातिस्रुतिमाचरेत्।

यस्मात्किंचिच्छेषे दुष्टे रक्ते नैव रोगो दुष्टरक्तोद्भवो व्याधिरतिवर्त्तते क्रियापथमतिक्रम्य मार्गांतरमसौ नासादयति। अतो दुष्टमपि रक्तं सशेषं धार्यम्। न दुष्टरक्तस्यातिस्रुतिमाचरेत्। प्राणायतनत्वात्। सुश्रुतोप्यध्यगीष्ट। सशेषं दुष्टरुधिरमपि कुर्याद्विचक्षणः। नचातिप्रस्रुतिं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जयेदिति।

अथ किंचिच्छेषं रक्तमुपेक्षणीयमुत प्रतिक्रिया कापि कार्येत्याह।

हरेच्छृंगादिभिः शेषम्

स्रुतशेषं दुष्टरक्तं शृंगतुंबघटिकादिभिर्हरेन्नतु सिरया।

प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥
शीतोपचारपित्तास्रक्रियाशुद्धिविशोषणैः।
दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥

अथवा शीतोपचारेण पित्तरक्तक्रियया शुद्ध्या वमनविरेचनादिरूपया विशोषणेन लंघनरूपेण तद्दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेव प्रसादयेत्कलुषतां परित्यज्य तस्य प्रसन्नत्वमभ्युपपादयेन्नतु केवलं स्रुतशेषं रुधिरं-

शीतोपचारेण प्रसादयेत् । यावदनुद्रिक्तमप्रवृद्धं दुष्टं रुधिरमेवमनेनैवशी-तोपचारादिना प्रसादं नयेन्नतु तन्निर्हरणे सिराव्यधादिना यतनीय-मनुद्रिक्तरक्तनिर्हरणस्य सापायत्वात् ।

रक्तेत्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तंभनीमाचरेत्क्रियाम् ।

रक्तेत्वतिष्ठति स्थितिमलभमाने त्वरितमेव स्तंभनीं क्रियां वक्ष्यमा-णां कुर्यात् । रक्तस्य प्राणायतनत्वात् ।

तदेतत्स्तंभनविशेषमाह ।

रोध्रप्रियंगुपत्तंगमाषयष्ट्याह्वगैरिकैः ॥ ४८ ॥
मृत्कपालांजनक्षौममषीक्षीरीत्वगंकुरैः ।
विचूर्णयेद्व्रणमुखं पद्मकादिहिमं पिबेत् ॥ ४९ ॥

रोध्रादिभिः सिराव्रणमुखं विचूर्णयेत् । पद्मकादिहिमं शीतक-षायं पिबेत् ।

तामेव वा सिरां विध्येद्व्यधात्तस्मादनंतरम् ।

तामेव प्राग्विद्धां सिरां तस्मात्प्राग्व्यधादनंतरमव्यवहितं विध्येत् ।

सिरामुखं च त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ५० ॥

अथवा सिराद्वारं क्षिप्रं कृत्वाऽग्निनोपतप्तया शलाकया दहेत् ।
रक्तस्य स्रवणादनंतरं यद्विधेयं तदाह ।

उन्मार्गगा यंत्रनिपीडनेन स्वस्थानमायांति पुनर्न यावत् ।
दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्नास्तावद्धिताहारविहारभाक्स्यात् ॥ ५१ ॥

यंत्रनिपीडनेनोन्मार्गगाः स्वमार्गमुल्लंघ्य मार्गांतरसमाश्रयणेनोत्पथं-प्रतिपन्ना दोषाः। किंभूताः। प्रदुष्टाः। तथाविधं रक्तं प्राप्ताः पुनर्यावत्स्वाश्रयं न प्रतिपद्यंते तावद्धिताहारविहारभाक् स्याद्धिताद्याहारविहारौ भजेत् । भजोण्विरितिण्विः । इंद्रवज्रा वृत्तम् ।

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृगग्निर्विशेषादितिरक्षणीयः ॥ ५२ ॥

रक्ते स्राविते ऽन्नपानं नात्युष्णशीतं हितम्। अत्युष्णं ह्यन्नपानं रक्तं प्रदूषयेत्। अतिशीतं त्वग्निं सादयेत्। तथा लघु स्वभावतो मात्रादिना वा। दीपनीयं संस्कारादिना। कुत एवमन्नपानं हितमित्याह। यस्मात्तस्मिन् काले शरीरमनवस्थितं चलितवृत्ति रक्तं यस्य शरीरस्य तदेवंभूतं भवति। तथासृक् शरीरस्याधारो रक्तस्य च पित्तं पित्तस्य च वह्निः। तथा च वक्ष्यति। पित्तं वह्निरिति। तस्माद्विशेषेण महता यत्नेन वह्निर्नात्युष्णशीतादिना आहारविहारेण रक्षितव्यः।

कृतसिराव्यधस्य पुरुषस्य लक्षणमंतरेणोन्मार्गगामिनां दोषाणां स्वस्थानप्रतिपत्तौ कालो नावगम्यते। न च निर्हृतदुष्टरक्तः पुरुषो लक्षणं विना ज्ञायते इति द्वयस्य परिज्ञानार्थमाह।

प्रसन्नवर्णेंद्रियमिंद्रियार्थानिच्छंतमव्याहतपक्तृवेगम्।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदंति॥५३

वर्णश्चेंद्रियाणि च वर्णेंद्रियाणि प्रसन्नानि वर्णेंद्रियाणि यस्य तं प्रसन्नवर्णेंद्रियम्। तथेंद्रियार्थान् शब्दादीन् स्वभावाभिप्रेतानिच्छंतमभिलषंतम्। तथा पक्तुर्वेगः सामर्थ्यम्। अव्याहतोऽनभिभूतः पक्तृवेगो यस्य तमव्याहतपक्तृवेगमविनष्टपचनवेगम्। तथा सुखान्वितमारोग्ययुक्तम्। प्रकृतिमापन्नं पुष्टिबलाभ्यां युक्तम्। एवंविधं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदंतीति शरीरस्य लक्षणमुक्तम्। मधुरं लवणमित्यदिना तु रक्तस्यैव विशुद्धिलक्षणमभिहितमिति। उपजातिर्वृत्तम्।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

अष्टाविंशोध्यायः

सिराव्यधविधेरनंतरं शल्याहरणविधिरारभ्यते।

अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।

यतः सिराव्यधाध्याये शल्यरूपस्य रक्तस्य सकलकायव्यापिनः सि-

शल्यवधोपायेन निर्हरणमुक्तमिदानीं प्रादेशिकस्य लोहादेः शल्यस्य प्रतिदेशस्थितस्य लक्षणं निर्हरणोपायादिश्चास्मिन्नध्याये शल्याहरणविधौ निर्दिश्यतइत्याह ।

वक्रर्जुतिर्यगूर्ध्वाधः शल्यानां पंचधा गतिः ।

वक्रादिभेदभिन्ना शल्यानां पंचप्रकारा गतिर्गमनम्। कदा चिच्छल्यानि वक्रं कृत्वा तिर्यग्वा ऊर्ध्वं वा अधो वा गच्छंति। कदाचिदृजु कृत्वा॥ एवमुभयथा तिर्यगूर्ध्वाधोभेदगमनाच्छल्यानां पंचधा गतिः ।

सशल्यः कथं वेद्य इत्याह ।

श्यामं शोफं रुजावंतं स्रवंतं शोणितं मुहुः ॥ १ ॥
अभ्युन्नतं बुद्बुदवत्पिटिकोपचितं व्रणम् ।
मृदुमांसं विजानीयादंतःशल्यं समासतः ॥ २ ॥

एवंविधं व्रणमंतःशल्यं विजानीयात्। समासतः संक्षेपेण। श्यामं श्यामवर्णम् । तथा शोफम् । रुजावतम् । तथा मुहुः शोणितं स्रवंतम् । तथा अभ्युन्नतमाभिमुख्येनोच्छ्रितमुन्नतम् । तथा बुद्बुदेन तुल्यं वर्तते बुद्बुदवत् तथा पिटकैरुपचितं व्याप्तम् । तथा मृदुमांसं कोमलमांसम ।

इति सामान्येनांतःस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमुक्त्वा त्वगादिगतस्य लक्षणमाह ।

विशेषात्त्वग्गते शल्ये विवर्णः कठिनायतः ।
शोफो भवति

सामान्यलक्षणं पूर्वोक्तमंतःशल्यं सर्वत्र विद्यते विशेषेण पुनस्त्वग्गते शल्ये शोफो विवर्णस्तथा कठिनो दीर्घश्च स्यात् ।

मांसस्थे चोषः शोफो विवर्धते ॥ ३ ॥
पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति ।

मांसगते शल्ये चोषः स्यात् । सर्वांगीणस्तीव्रो रतिमान् दाहश्चोष उच्यते । तथा शोफो विवर्द्धते । तथा पीडनस्याक्षमत्वं पाकश्च । शल्यमार्गश्च रोहं न याति ।

पेश्यंतरगते मांसप्राप्तवच्छ्वयथुं विना ॥ ४ ॥

पेशीमध्यगते मांसगतेन तुल्यं लक्षणं श्वयथुं वर्जयित्वा । मांसावयवविशेषो दीर्घतंत्वाकृतिः पेशीत्युच्यते ।

आक्षेपः स्नायुजालस्य संरंभस्तंभवेदनाः ।
स्नायुगे दुर्हरं चैतत्

स्नायुगे शल्ये स्नायुजालस्याक्षेपाद्याः स्युः । आक्षेप आकर्षणम् । संरंभः क्षोभः । स्तंभः स्तब्धता । वेदना शूलम् । तच्च स्नायुगं शल्यं दुःखेन निर्हर्तुं शक्यते ।

सिराध्मानं सिराश्रिते ॥ ५ ॥

सिराश्रिते शल्ये सिराणामानाहः स्यात् ।

स्वकर्मगुणहानिः स्यात्स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ।

स्रोतोगते शल्ये स्रोतसां स्वकर्मगुणयोर्हानिः स्यात् । यथा कंठस्रोतसि स्थिते शल्ये पानाभ्यवहरणस्य निरोधो जायते गुणोपि यस्तस्याप्रदुष्टत्वादिलक्षणः सोप्यस्य हीयतइति । एवमन्येषां स्वकर्मगुणहानिर्व्याख्येया । अतिवाकृत्वं चेति योज्यम् ।

धमनिस्थे ऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥
निर्याति शब्दवान् स्याच्च त्द्दल्लासः सांगवेदनः ।

धमनिस्थे शल्ये वायुर्लोहितं सफेनं प्रेरयेत् । तथा सशब्दो मरुन्निर्याति । त्द्दल्लासश्चांगपीडायुक्तः स्यात् ।

संघर्षो बलवानस्थिसंधिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥ ७ ॥

अस्थिसंधिप्राप्ते शल्ये बलवान् संघर्षः क्षोभः स्यात् । तथास्थिपूर्णता च जायते ।

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफः

अस्थिस्थे शल्ये अनेकाकारा नानाविधा रुजो भग्नरुग्णमर्दितपीडितावनुन्नप्रायाः स्युः शोफश्च ।

तद्वच्च संधिगे ।

चेष्टानिवृत्तिश्च भवेत्

संधिगते शल्ये तद्वदेवास्थिस्थशल्येन तुल्यं लक्षणं संधिस्थशल्याक्रांतावयवस्य । तथा चेष्टाया व्यापारस्य निवृत्तिरुपरमश्च स्यात् । पूर्वमस्थिसंधिगतस्य शल्यस्य लक्षणमुक्तम् । अधुनानुरक्तशरीरसंधिगतशल्यस्य लक्षणम् । अन्यो हि शरीरसंधिः । तथा च राजयक्ष्मनिदाने वक्ष्यति । शरीरसंधीनाविश्येति ।

आटोपः कोष्ठसंश्रिते ॥ ८ ॥
आनाहोन्नशकृन्मूत्रदर्शनं च व्रणानने ।
विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैः ॥ ९ ॥

कोष्ठमुदरमाश्रिते शल्ये आटोपः क्षोभस्तथानाहो जठराध्मानम् । तथा व्रणमुखेन्नशकृन्मूत्रदर्शनं स्यात् । मर्मस्थं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैर्विद्यात् । मर्मविद्धस्य च लक्षणं संग्रहे कथितम् । यथा । देहप्रसुप्तिर्गुरुता संमोहः शीतकामता । स्वेदो मूर्छा वमिः श्वासो मर्मविद्धस्य लक्षणमिति ।

यथास्वं च परिस्रावैस्त्वगादिषु विभावयेत् ।

न केवलं सामान्यलक्षणेन श्यामादिना । तथा त्वगादिस्थशल्यविशेषलक्षणेन त्वगादिस्थं शल्यं लक्षयेत् । यावद्यथास्वं परिस्रावैस्तथा रूपैर्विभावयेत् ।

रुह्यते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ।

तस्मात्पूर्वनिर्दिष्टं शल्यं रुह्यते रोहं याति । किंभूतानां पुंसाम् । वमनविरेचनादिभिः शुद्धदेहानाम् । रुह्यतइति कर्मकर्तरीति केचित् । तच्च न युक्तम् । यतः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति । न कर्मस्थभावकानां न च कर्तृस्थक्रियाणामित्युक्तम् । रुहिश्च कर्तृस्थक्रियः । तस्माद्रोहतीति रुट् । रुडिवाचरतीति क्वदंतोयम् । रूढाभासोऽयं ननु सम्यग्रूढः । तथाच वक्ष्यति । दोषकोपेत्यादि । तस्मादस्य रूढाभासत्वादेषा व्युत्पत्तिर्युक्ता ।

दोषकोपाभिघातादिक्षोभाद्भूयोपि बाधते ॥ १० ॥

यतस्तच्छल्यमसम्यग्रूढत्वाद्भूयोपि बाधते । प्राकृतबाधमपि पीडां जनयति । कुतोहेतोरित्याह । दोषकोपश्चाभिघातश्च तावादी येषां धातूनां धावनलंघनादिशीलानां ते एवं तैः क्षोभः संरंभस्तस्माद्दोषकोपक्षोभाद- भिघातादिक्षोभाद्वाधते ।

त्वगादिनष्टे शल्ये मिथ्यारूढत्वाददृश्यतां प्राप्ते सति परिज्ञानार्थ- मिदमाह ।

त्वङ्नष्टे यत्र तत्र स्युरभ्यंगस्वेदमर्दनैः ।
रागरुग्दाहसंरंभा यत्र चाज्यं विलीयते ॥ ११ ॥
आशु शुष्यति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद्वदेत् ।

तत्र तेषु त्वङ्नष्टादिषु शल्येषु मध्ये त्वङ्नष्टं यत्र प्रदेशे स्यात्त त्स्थानेऽभ्यंगादिभिर्लौहित्यशूलदाहक्षोभाः स्युः । यत्र वा स्थाने घृतं- स्त्यानं योजितं विलीयते तत्स्थानं शल्यवत् सत्यं वदेत् । अथवा लेप- श्चंदनादिना दत्तो यत्राश्वेव शुष्यति तत्स्थानं त्वग्देशं शल्यवज्जानी- यात् ।

मांसप्रनष्टं संशुध्या कर्शनाच्छ्लथतां गतम् ॥ १२ ॥
क्षोभाद्रागादिभिः शल्यं लक्षयेत्

मांसप्रनष्टमदृश्यतां प्राप्तं संशुध्या वमनविरेचनादिकया यत्कर्शनं- कृशत्वं तस्मात् श्लथतां शिथिलत्वं प्राप्तं क्षोभादनेकप्रकाराद्वेदनारू- पात्तथा रागादिभिर्लक्षयेत् ।

तद्वदेवच ।

पेश्यस्थिसंधिकोष्ठेषु नष्टम्

तेन मांसप्रनष्टेन तुल्यं वर्तते । यथा शुध्या कर्शनात् श्लथतां गतं क्षोभाद्रागादिभिर्लक्षयेदिति ।

अस्थिषु लक्षयेत् ॥ १३ ॥
अस्थ्नामभ्यंजनस्वेदबंधपीडनमर्दनैः ।
प्रसारणाकुंचनतः संधिनष्टं तथास्थिवत् ॥ १४ ॥

अस्थिषु नष्टं शल्यमस्थ्नामभ्यंजनस्वेदनबंधनपीडनमर्दनैः प्रसारणाकुंचनतो लक्षयेत्। संधिनष्टं शल्यमस्थिनष्टवल्लक्षयेत्।

नष्टे स्नायुशिरास्रोतोधमनिष्वसमे पथि।
अश्वयुक्तं रथं खंडचक्रमारोप्य रोगिणम्॥ १५॥
शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरंभाच्छल्यमादिशेत्।

स्नायुशिरास्रोतोधमनिषु नष्टे शल्येऽसमे पथि विषमे मार्गे रथमारोप्य रोगिणं शल्यवंतं शीघ्रं नयेदाश्वेव देशांतरं प्रापयेत्। किंभूतं रथम्। खंडं चक्रं यस्य सखंडचक्रस्तं खंडचक्रम्। ततस्तस्य रथस्य संरंभात् क्षोभाच्छल्यमादिशेल्लक्षयेत्।

मर्मनष्टं पृथङ्नोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात्॥ १६॥

मर्मनष्टं शल्यं पृथङ्नाभिहितम्। कुतः। तेषां मर्मणां मांसादिरेव प्राङ् निर्दिष्टो यतः संश्रयो नतु पृथङ्मर्माणि विद्यंते।

एवं विशेषेण नष्टशल्यलक्षणमुक्त्वा सामान्येन नष्टशल्यं लक्षयितुमाह।

सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया सरुक्।

सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया संरंभोत्पादकेन कर्मणा श्वसनप्राणायामादिकेन यत्सरुक्स्थानं तत्सशल्यं जानीयात्।

वृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः॥ १७॥
अदृश्यशल्यसंस्थानं व्रणाकृत्या विभावयेत्।

वृत्तं वर्तुलम्। पृथु पार्श्वाभ्यां यत्परिच्छिद्यते। चतुष्कोणं चतुरस्रम्। त्रिपुटं त्र्यस्रम्। समासतः संक्षेपेणादृश्यस्यानुपलब्धस्य शल्यस्य संस्थानमाकृतिं व्रणाकृत्या व्रणसंस्थानेन विभावयेद्विद्यात्।

अधुनैषामाकर्षणोपायं निरूपयन्नाह।

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ॥ १८॥

तेषामदृश्यानां शल्यानामाकर्षणोपायौ द्वौ प्रतिलोमानुलोमकौ। प्रतिलोमः शरीरांतःप्रवेशविपर्ययः। अनुलोमः शरीरांतःप्रवेशानुगतः।

प्रतिलोमानुलोमयोर्विनिर्हरणविषयमाह।

अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ।

तयोः प्रतिलोमानुलोमयोर्विपर्ययस्तद्विपर्ययस्तस्माद्विपर्ययादर्वाचीन-पराचीने निर्हरेत् । प्रतिलोमेऽर्वाचीनमानयेदनुलोमे पराचीनमानयेदित्यर्थः ।

सुखाहार्यं यतश्छित्त्वा ततस्तिर्यग्गतं हरेत् ॥ १९ ॥

तिर्यग्गतं शल्यं यतो यस्माद्देहदेशाच्छित्त्वा विलुठ्य सुखाहार्यं सं-पद्यते सुखेनाहर्तुं शक्यते ततस्तस्माद्देहदेशाच्छित्त्वोद्धरेत् । छित्त्वेत्यत्र यद्यपि कर्म किंचिन्न निर्दिष्टं तथापि त्वङ्मांसादीनां योग्यत्वात्तेषा-मेव कर्मत्वं बोध्यम् । मांसादिच्छित्त्वोद्धरेदित्यर्थः ।

शल्यं न निर्घात्यमुरःकक्षावंक्षणपार्श्वगम् ।
प्रतिलोममनुत्तुंडं छेद्यं पृथुमुखं च यत् ॥ २० ॥

शल्यमुरोगतमुरःस्थं कक्षास्थं वंक्षणस्थं पार्श्वस्थं न निर्घात्यं त न्निर्घातनीयम् । तथा प्रतिलोममननुलोमगतं तथा अनुत्तुंडं बाह्ये बुद्बुदव-न्नोन्नतं तथा छेद्यं शल्यं न निर्घात्यमहार्यम् । तथा पृथुमुखं विस्तीर्णा ननं च न निर्घातनीयम् ।

न च सर्वमेव शल्यमाहरणीयमित्याह ।

नैवाहरेद्विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ।

विशल्यं हंतीति विशल्यघ्नम् । तावज्जीवति यावत्सशल्यः । शल्यापाये तु म्रियते तन्नाहरेदेव । विशल्यस्य प्राणहरणत्वात् । एतत्स्वरूपं च मर्मविभागे स्पष्टं कृत्वा वक्ष्यते । नष्टंवेति वाशब्दश्चार्थे । नष्टमदृश्यतां प्राप्तं च यन्निरुपद्रवं तन्निमित्तरोगरहितं नाहरेत् । प्रत्यपायभयात् ।

अथाहरेत्करप्राप्यं करेणैव

करप्राप्यं हस्तप्राप्यं शल्यं करेणैवाहरेन्नापरेण कंकमुखादिना ।

इतरत्पुनः ॥ २१ ॥

दृश्यं सिंहाहिमकरदर्विकर्कटकाननैः ।

इतरदकरग्राह्यं तु शल्यं दृश्यं सिंहमुखादिभिर्यंत्रैराहरेत् ।

अदृश्यं व्रणसंस्थानाद्ग्रहीतुं शक्यते यतः ॥ २२ ॥
कंकभृंगाह्वकुररशरारीवायसाननैः ।

अदृश्यं पुनः शल्यं व्रणस्य संस्थानादाकलय्य कंकमुखादिभिर्ग्रहीतुं शक्यते यतस्ततस्तच्छस्त्रैर्हरेत् । यत्तदोर्नित्यसंबंधात्तदो लाभः ।

संदंशाभ्यां त्वगादिस्थम्

त्वगादिस्थं शल्यं संदंशाभ्यां निर्हरेत् । आदिग्रहणात्त्वक्सिरास्नायुमांसादीनां ग्रहणम् ।

तालाभ्यां शुषिरं हरेत् ॥२३॥

सुषिरं यच्छल्यं त्वगादिस्थं तत्तालाभ्यां हरेन्न संदंशाभ्याम् ।

शुषिरस्थं तु नलकैः

शुषिरस्थं पुनः शल्यं नलकैर्नाडीयंत्रैराकर्षेत् ।

शेषं शेषैर्यथायथम् ।

शेषं शल्यं शेषैर्यंत्रैर्यथायोगमाहरेत् ।

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ॥ २४ ॥
कृत्वा घृतेन संस्वेद्य बद्ध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ।

शस्त्रेण वा पूर्वं विशस्य मांसादींश्छित्त्वा ततोनंतरमपनीतरक्तं व्रणं विधाय सर्पिषा स्वेदयित्वा वस्त्रपट्टादिना सर्पिर्भृ बद्ध्वा आचारिकं स्नेहविध्युक्तमुष्णोदकोपचारीस्यादित्यादिकमादिशेत् कथयेत् ।

सिरास्नायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ॥ २५ ॥

सिरास्नायुविलग्नं पुनः शल्यं शलाकया चालयित्वा शिथिलीकृत्य हरेत् ।

हृदये संस्थितं शल्यं त्रासितस्य हिमांबुना ।
ततःस्थानांतरं प्राप्तमाहरेत्तद्यथायथम् ॥ २६ ॥

न्हृदये स्थराश्रितं शल्यं तच्छीतजलेन त्रासितस्य स्थानांतरगतं ज्ञात्वा यथामार्गं यथास्वं विशिष्टयंत्रैर्निर्हरेत्।

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोप्येवमाहरेत्।

अन्यतोऽप्यन्यदेशस्थमपि शल्यं दुराकर्षं दुःखेनाक्रष्टुं शक्यते तत्स्वमार्गं नयेत् तदेवमेवाहरेत्। यथा हृदयस्थं शल्यं स्थानांतरं प्राप्तं निर्हार्यं तथा यथामार्गं मार्गानतिक्रमेणान्यदेशस्थमपि शल्यमाकर्षणीयम्।

अस्थिदष्टे नरं पद्भ्यां पीडयित्वा विनिर्हरेत्॥ २७॥

अस्थिदष्टे अस्थिदष्टे स्पष्टे सति शल्ये नरं बलवंतं पद्भ्यां पीडयित्वा आक्रम्य तच्छल्यं विनिर्हरेत्। अस्थिवष्ट इति वा पाठः।

इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किंकरैः।

इत्यशक्ये अनेनापि प्रकारेणाक्रष्टुमशक्ये शल्ये किंकरैर्भृत्यैर्महाबलैः सुगृहीतस्य सुष्ठुवष्टब्धस्य नरस्य शल्यं वैद्यः कंकमुखादिना निर्हरेत्।

तथाप्यशक्ये वारंगं वक्रीकृत्य धनुर्ज्यया॥ २८॥
सुबद्धं वक्ककटके बध्नीयात्सुसमाहितः।
सुसंयतस्य पंचांग्या वाजिनः कशयाथ तम्॥ २९॥
ताडयेदिति मूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा।
उद्धरेच्छल्यम्

तथाप्यशक्ये एवमपि शल्यआहर्तुमशक्ये वारंगं शस्त्रादिमयस्य शल्यस्य शिखाकारं तद्वक्रीकृत्य कुटिलतां प्रापय्य ततो धनुर्ज्यया स्नाय्वादिमय्या सुबद्धं कृत्वाऽनंतरं वाजिनोऽश्वस्य कक्ककटके बध्नीयाद्वैद्यः। किंभूतः। सुसमाहितस्तद्गतमनाः। किंभूतस्य वाजिनः। सुसंयतस्य सुष्ठु शोभनं कृत्वा बद्धस्य। कथं सुसंयतस्य। पंचांग्या पंचानामंगानां चतुर्णां पादानां मुखसहितानां समाहारः पंचांगी बंधविशेषस्तया पंचांग्या। बंधस्यानंतरं वाजिनं कशया चर्मयष्ट्यां इत्येवं ताडयेत्। यथा स वाजी मूर्धानमुन्नमयन्नुत्क्षिपन् वेगेन बलेनाक्रांत्या शल्यमुद्धरेत्।

एवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः॥ ३०॥

अथवैवमनेन प्रकारेण वारंगं वक्रतां नीत्वा धनुर्ज्यया सुबद्धं संपाद्य सुसमाहितो भिषग्वृक्षस्य शाखामानमय्य धनुर्ज्यया सुबद्धं तस्यां बध्नीयाच्छल्याकर्षणार्थम्। अत्र च या शाखा किंकरहस्तादिमुक्तमात्रोर्ध्वमुन्नमय्य मनाक् शल्यमुद्धरति तादृशी कल्पनीया।

बध्वा दुर्बलवारंगं कुशाभिः शल्यमाहरेत्।

दुर्बलं तनु वारंगं यस्य शल्यस्य तच्छल्यं कुशाभिर्वंशादिकंबिकाभिर्बद्ध्वा शल्यमाहरेत्।

श्वयथुग्रस्तवारंगं शोफमुत्पीड्य युक्तितः ॥ ३१ ॥

श्वयथुना ग्रस्तमाच्छादितं वारंगं यस्य शल्यस्य तच्छल्यमाहरेत्। कथम्। युक्तितो यथा युज्यते। तथा शोफमुत्पीड्य ऊर्ध्वं पीडयित्वा।

मुद्गराहतया नाड्या निर्घात्योत्तुंडितं हरेत्।

उत्तुंडितं शल्यं बुद्बुदवदभिमुखीभूतं नाड्या निर्घात्य चालयित्वा हरेत्। किंभूतया। मुद्गरेणाहतया। मुद्गरग्रहणमुपलक्षणार्थम्। पाषाणादिभिरप्याहतयोत्तुंडितमाहरेदितिवेद्यम्।

तैरेव चानयेन्मार्गममार्गोत्तुंडितं तु यत् ॥ ३२ ॥

तैरेव मुद्गरादिभिराहतैरमार्गेणोत्तुंडितममार्गोत्तुंडितं मार्गमानयेत् प्रापयेत्।

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाड्यास्येन निगृह्य वा।

कर्णः कर्णौ वा विद्येते येषां ते कर्णिनो भल्लादयस्तेषां कर्णं मृदित्वा भंक्त्वा शल्यं निर्हरेत्। अथवा नाड्यास्येन नाडीमुखेन निगृह्य निर्हरेत्। नाडी पंचमुखच्छिद्रेत्येवमादिग्रंथनिर्दिष्टैर्नाडीयंत्रैर्निर्हरेदित्यर्थः।

अयस्कांतेन निष्कर्णं विवृतास्यमृजुस्थितम् ॥ ३३ ॥

अयस्कांतेन लोहाकर्षकमणिविशेषेण निष्कर्णं शल्यं तथा विवृतमुखं ऋजु स्पष्टं कृत्वावस्थितं निर्हरेत्।

पक्काशयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत्।

पक्काशये स्थितं शल्यं विरेचनैर्विशेषेण निर्हरेत्।

दुष्टवार्तविषस्तन्यरक्ततोयादि चूषणैः ॥ ३४ ॥

दुष्टवातादीनि चूषणैर्निर्हरेत्। चूषणैरितिबहुवचननिर्देशाच्छृंगादिभिरिति बोध्यम्।

कंठस्रोतोगते शल्ये सूत्रं कंठे प्रवेशयेत्।
बिसेनात्ते ततः शल्ये बिसं सूत्रं समं हरेत् ॥ ३५ ॥

कंठस्रोतःस्थे शल्ये सूत्रं कर्प्पासादिजं बिसेन कंठे प्रवेशयेत्। बिससंलग्नं सूत्रं कृत्वा शल्यनिर्हरणाय प्रवेशयेदित्यर्थः। आत्ते गृहीते शल्ये बिससंलग्नेऽनंतरं शल्यं बिससूत्रं समं तुल्यकालमाहरेत्।

नाड्याग्नितापितां क्षिप्त्वा शलाकामप्स्थिरीकृताम्।
आनयेज्जातुषं कंठात्

जातुषे शल्ये कंठस्रोतःप्रविष्टे तज्जातुषं शल्यं कंठादानयेत्। कथमित्याह। शलाकां कंठे क्षिप्त्वा। कथम्। नाड्या नाडीयंत्रेण प्रक्षिप्य कंठदाहपरिहरणार्थम्। कीदृशीं शलाकाम्। अद्भिः स्थिरीकृतां निर्वापणद्वारेण। तां तथाविधां शलाकां कृत्वा नाड्यैव जातुषं शल्यं कंठादानयेदाकर्षयेत्। जातुषमित्यत्र त्रपुजतुनोः षुगित्यण षुगागमश्च।

जतुदिग्धामजातुषम् ॥ ३६ ॥

अजातुषं दारुवेण्वादिमयं शल्यं कंठस्रोतःस्थितं जतुदिग्धां लाक्षालिप्तां शलाकामग्नितापितां नाड्या क्षिप्त्वा पूर्ववदापहरेत्। जतुदिग्धामित्युपलक्षणार्थम्। सिक्थादिदिग्धामपि। यया शलाकया हर्तुं प्रयुज्यते तथा कृत्वेति वेद्यम्।

केशोंदुकेन पीतेन द्रवैः कंटकमाक्षिपेत्।
सहसा सूत्रबद्धेन वमतः

कंटकं मत्स्यादिकं मांसस्रंगेन भुक्तं कंठस्रोतसि स्थितं द्रवैः पानी-

यादिभिः सह पीतेन केशोंडुकेनापि क्षिपेत् । केशानां समूहः केशोंडुकं तेन।किंभूतेन केशोंडुकेन।सूत्रबद्धेन सूत्रग्रथितेन । वमतोवमनमाचरतः । कंटकमेकदेशसक्तसूत्रं सहसैवाक्षिपेत् । एवं च वमनद्रव्यसंस्कृतैर्द्रवैः केशोंडुकं पातव्यमित्यवतिष्ठते ।

तेनचेतरत् ॥३७॥

तेन कंटकेनेतरत् केशोंडुकं प्रमादपीतमाहरेत् । क्षतकंठश्च त्रिफलां-मधुघृतसितोपेतामनुकंठं लिह्यात् । सुश्रुतेचोक्तम् । अस्थिशल्यमन्यद्वा-तिर्यक्स्थितमपेक्ष्य केशोंडुकं दृढदीर्घसूत्रबद्धं द्रवभक्तोपहितं पाययेद्वा मयेश्च । वमतश्च कंठशल्यैकदेशे सक्तं सूत्रं सहसात्वाक्षिपेन्मृदुनावा दंत-धावनकूर्चकेनाहरेत् प्रणुदेद्वेति ।

अशक्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ।

मुखनासागतं शल्यं मुखनासाभ्यामाकष्टुमशक्यमाहर्तुं यन्न शक्यते त त्परतो नुदेत्प्रकृतत्वान्मुखात् परतो नासायाश्च परतः । तस्माद्येनकेन-चिदुपायेन कोष्ठं नयेदिति गम्यते ॥

अप्पानस्कंधघाताभ्यां ग्रासशल्यं प्रवेशयेत् ॥३८॥

ग्रासः शल्यमिव ग्रासशल्यं कंठासक्तमंतः कोष्ठांतं नयेत् । कथम् । अपां पानमप्पानं तेन । तथा स्कंधघातेन । स्कंधस्य मुष्ट्यादिना हननं स्कंधघातः ।

सूक्ष्माक्षिव्रणशल्यानि क्षौमवालजलैर्हरेत् ।

अक्षिणी च व्रणश्च तत्र शल्यानि अक्षिव्रणशल्यानि यानि सूक्ष्माणि च तान्यक्षिव्रणशल्यानिच सूक्ष्माक्षिव्रणशल्यानि तानि क्षौमादिभिर्निर्हरेत् । योग्यतावशात् कदाचित् क्षौमेन कौशेयेन कदाचिद्वालेन कदाचिज्जलेन निर्हरेत् ।

नदीतडागादिप्रतितस्याकस्माज्जलस्यावश्यं मज्जलमंतरे प्रविष्टं शल्यवदंतःस्थितं निर्हार्यमिति तदुपायं दर्शयितुमाह ।

अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ॥

वामयेद्वाऽऽमुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ।

अपां पूर्णं नरं विधुनुयात् । किंभूतम् । अवाकूशिरसमवागधः शिरो मूर्धा यस्य तम् । तथा आयतं दीर्घं कृत्वा । तथा तं नरं वामयेद्वैद्यः । अथवा आमुखं मुखं यावद्भस्मराशौ न्यसेत् । तथोक्तम् । उदकपूर्णस्य चक्राद्यारोपणेनोदकनिःसारः कार्यइति ।

कर्णेऽबुपूर्णे हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ॥४०॥
क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूषयेत वा ।

कर्णेऽबुना पूर्णे सति तैलवारिणी क्षिपेत् । किंकृत्वा । हस्तेन मथित्वा विलोड्य । तथाऽधोमुखं कर्णं हन्याद्वा । अथवा चूषयेच्छृंगादिभिः ।

कीटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेल्लवणांबुना ॥४१॥
शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः ।

कीटे पिपीलिकाशतपद्यादौ स्रोतःस्थिते तोदगौरववेदनादिभिरनुमिते कर्णं लवणांबुना पूरयेत् । अथवा शुक्तेन पूरयेत् । किंभूतेन । सुखोष्णेन । मृते पुनस्तस्मिन् कीटे क्लेदहरो विधिः कार्यः ।

जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितम् ॥४२॥
ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ।

जातुषादिशल्यं देहजेनोष्मणा चिरं स्थितं प्रायशो विलीयते ।

मृद्वेणुदारुशृंगास्थिदंतबालोपलानि च ॥४३॥
शल्यानि न विशीर्यंते शरीरे मृन्मयानि वा ।

मृद्वेणुदार्वादिशल्यं देहोष्मणा न विलीयते । उपलशब्दस्य नपुंसकत्वं चिंत्यम् ।

विषाणवेण्वयस्तालदारुशल्यं चिरादपि ॥ ४४ ॥
प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजी ।

[illegible]षाणादिशल्यं प्रायो देहजेनोष्मणा न विलीयते । अपि तु नि-[illegible]थग्भवति । चिरादपि न पच्यते । कुत इत्याह । तद्यस्माद्वि-

[illegible]

[illegible] ॥३७॥

[illegible]

[illegible] कुर्यात् ।

[illegible] यन्न शक्यते त-
[illegible] तत्वान्मुखात् [illegible] । तस्मायेनकेन-
चिदुपायेन कोष्ठं नयेदिति गम्यते ।

अप्पानस्कंधघाताभ्यां [illegible] प्रवेशयेत् ॥३८॥

ग्रासः शल्यमिव ग्रासशल्यं कंठासक्तं [illegible] नयेत् । कथम् । अपां पानमप्पानं तेन । तथा स्कंधघातेन । [illegible] स्कंधस्य मुष्टादिना हननं स्कंधघातः ।

सूक्ष्माक्षिव्रणशल्यानि क्षौमवालैर्हरेत् ।

अक्षिणी च व्रणश्च तत्र शल्यानि अक्षिव्रणशल्यानि सूक्ष्माणि च तान्यक्षिव्रणशल्यानिच सूक्ष्माक्षिव्रणशल्यानि तानि क्षौमादिभिर्निर्हरेत् । योग्यतावशात् कदाचित् क्षौमेन कौशेयेन कदाचिद्वालेन कदा[illegible] निर्हरेत् ।

नदीतडागादिपतितस्याकस्मान्नरस्यावश्यं मज्जनमंतरे प्रविशेत्तज्जलं शल्यवदंतःस्थितं निर्हार्यमिति तदुपायं दर्शयितुमाह ।

अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ॥३९॥

वामयेद्वाऽऽमुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ।

अपां पूर्णं नरं विधुनुयात् । किंभूतम् । अवाक्शिरसमवागधः शिरो मूर्धा यस्य तम् । तथा आयतं दीर्घं कृत्वा । तथा तं नरं वामयेद्वैद्यः । अथवा आमुखं मुखं यावद्भस्मराशौ न्यसेत् । तथोक्तम् । उदकपूर्णस्य चक्राद्यारोपणेनोदकनिःसारः कार्यइति ।

कर्णेऽबुपूर्णे हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ॥४०॥
क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूषयेत वा ।

कर्णेऽबुना पूर्णे सति तैलवारिणी क्षिपेत् । किंकृत्वा । हस्तेन मथित्वा विलोड्य । तथाऽधोमुखं कर्णं हन्याद्वा । अथवा चूषयेच्छृंगादिभिः ।

कीटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेल्लवणांबुना ॥४१॥
शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः ।

कीटे पिपीलिकाशतपद्यादौ स्रोतःस्थिते तोदगौरववेदनादिभिरनुमिते कर्णं लवणांबुना पूरयेत् । अथवा शुक्तेन पूरयेत् । किंभूतेन । सुखोष्णेन । मृते पुनस्तस्मिन् कीटे क्लेदहरो विधिः कार्यः ।

जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितम् ॥४२॥
ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ।

जातुषादिशल्यं देहजेनोष्मणा चिरं स्थितं प्रायशो विलीयते ।

मृद्वेणुदारुशृंगास्थिदंतबालोपलानि च ॥४३॥
शल्यानि न विशीर्यंते शरीरे मृन्मयानि वा ।

मृद्वेणुदार्वादिशल्यं देहोष्मणा न विलीयते । उपलशब्दस्य नपुंसकत्वं चिंत्यम् ।

विषाणवेण्वयस्तालदारुशल्यं चिरादपि ॥ ४४ ॥
प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजी ।

विषाणादिशल्यं प्रायो देहजेनोष्मणा न विलीयते । अपि तु नि-
[illegible]ते पृथग्भवति । चिरादपि न पच्यते । कुत इत्याह । तद्यस्माद्वि-

षाणादिशल्यं शीघ्रमेव पलासृजी पचति । अतो मांसरक्तपाकाद्देहजेन चोष्मणा प्रायो निर्भुज्यते ।

शल्ये मांसावगाढे च सदेशो न विद्यते ॥ ४५ ॥
ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणबृंहणैः ।
तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदांकनैः ॥ ४६ ॥
पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणभेदनैः ।

मांसावगाढे मांसांतर्निगूढे शल्ये सति यदि सदेशो न विद्यते पच्यते । यत्र तु तिष्ठति शल्यं ततस्तं मर्दनेन स्वेदेन वा कदाचित् शुद्ध्या वमनादिकया कदाचित्कर्षणेन कदाचिद्बृंहणेन कदाचित्तीक्ष्णोपनाहेन कदाचित्तीक्ष्णान्नपानेन । तीक्ष्णशब्दस्य प्रत्येकं संबंधः । कदाचिद्घनशस्त्रपदांकनैः । शस्त्रस्य पदानि । घनानि संहतानि च तानि शस्त्रपदानि च तेषामंकनं लक्षणं तैः । मर्दनादिभिरेकेन द्वाभ्यां सर्वैर्वा यथाक्रमं पूर्वं शल्यं पाचयित्वा ततः पाटनैर्व्रणभेदनैर्हरेत् ।

शल्यप्रदेशयंत्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।
तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथा हरेत् ॥ ४७ ॥

शल्यानि धातुविषाणवेण्वादिजानि। प्रदेशास्त्वङ्मांसादयः । यंत्राणि-स्वस्तिकादीनि, तेषां बहुरूपतामवेक्ष्य नानाकारतां ज्ञात्वा तैस्तैरुपायैरुक्तानुक्तैर्विज्ञानसाधनैः कारणैर्मतिमान् भिषक् जानीयात् शल्यं तथा आकर्षेदिति । संग्रहे चोक्तम् । व्रणे प्रसन्ने प्रांतेषु नातिस्पर्शोऽसहिष्णुता । अल्पे शोफे च तापेच निःशल्यमिति निर्दिशेदिति शल्याहरणविधिः ॥७॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्र० अष्टाविंशोध्यायः ॥ २८ ॥ ७ ॥ ७ ॥

एकोनत्रिंशोध्यायः

अस्मादनंतरं शस्त्रकर्मविध्यध्यायः प्रस्तूयते । यतोऽनंतरातीतेऽध्याये शस्त्रेण वा विशस्यादावित्युक्तमतस्तस्यैव शस्त्रकर्मणो विधानं वक्तुं युक्तमित्याह ।

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शस्त्रस्य कर्म शस्त्रकर्म शस्त्रावधारणाय क्रिया तस्य विधिरितिकर्त्तव्यता शस्त्रकर्मविधिस्तम्।शेषं पूर्ववत् ।

अथ ग्रंथारंभे निर्देष्टुं युक्तस्यापि शस्त्रविधेः पश्चाद्ध्ययं शस्त्रकर्मविधिस्ततः शस्त्रकर्मग्रंथ एवादौ निर्देष्टुं युक्तः प्राक्शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरमित्यादि ननु व्रणः संजायते प्रायइत्यादि । तत्रोच्यते । शस्त्रकर्मविधेः पूर्वं विषयो निर्देष्टुं युक्तो यः शस्त्रकर्मविधेरुपाय इत्यस्यैव पूर्वमुपन्यासो युक्तइत्याह ।

व्रणः संजायते प्रायः पाकाच्छ्वयथुपूर्वकात् ।
तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन्पाकं प्रयत्नतः ॥ १ ॥
सुशीतलेपसेकास्रमोक्षसंशोधनादिभिः ।

प्रायो व्रणः पाकात्संजायते। किंभूतात् । श्वयथुः पूर्वो यस्य पाकस्य सश्वयथुपूर्वकस्तस्मात् । श्वयथुपाकमंतरेणापि शस्त्राद्यभिघाताद्व्रणो जायतइति प्रायोग्रहणम् । यस्माच्छ्वयथुपूर्वकात्पाकाद्व्रणः संजायते ऽतस्तमेव श्वयथुमुपचरेदुपक्रमेत् । किं कुर्वन्। पाकं प्रयत्नेन रक्षन् । कथम्। सुशीतलेपादिभिः । सुशीताभ्यां स्पर्शतो वीर्यतश्च लेपसेकाभ्यां तथा अस्रमोक्षणेन तथा संशोधनेन वमनेन विरेचनेन वा । आदिग्रहणात्कषायपानघृतपानादीनां ग्रहणम् ।

तस्य च शोफस्याऽऽमपच्यमानपाकाख्या अवस्थास्तिस्रो भवंतीत्याह

शोफोल्पोल्पोष्णरुक्चामः सवर्णः कठिनः स्थिरः॥२॥

आमो यः शोफः स प्रमाणतोऽल्पस्तथाऽल्पोष्णस्तथाऽल्परुगल्पशूलस्तथा सवर्णस्त्वक्समानवर्णस्तथा कठिनो न मृदुः पक्ववत्तथा स्थिरो न पक्ववच्चलः । स आमः साम इति सोच्चिलोपेचेत्याद्यपूरणमिति सुलोपः ।

पच्यमानो विवर्णस्तु रागी बस्तिरिवाततः ।
स्फुटतीव सनिस्तोदः सांगमर्दविजृंभिकः ॥ ३ ॥
संरंभारुचिदाहोषातृड्ज्वरानिद्रतान्वितः ।
स्त्यानं विष्यंदयत्याज्यं व्रणवत्स्पर्शनासहः ॥ ४ ॥

स शोफः पच्यमानो विवर्णो न त्वक्समानवर्णः । तथा रागी लोहितवर्णः । तथा वस्तिरिवाततस्तब्धो वातपूर्णदृतिवत् । छागादीनां मूत्राधारो वस्तिरित्युच्यते । तथा स्फुटतीव सनिस्तोदः सह निस्तोदेन वर्तते सनिस्तोदः । नियतप्रबंधप्रवृत्ता रुङ्निस्तोदो विच्छिन्ना तु शूलमित्युच्यते। सांगेत्यादि। अंगानां मर्दः क्षोभः । सहांगमर्दविजृंभिकाभ्यां वर्तते सांगमर्दविजृंभिकः । तथा संरंभादिभिर्युतः । अन्वितशब्देन प्रत्येकं संरंभादीनां संबंधः।संरंभो वाग्विषयातीतानां स्वसंवेद्यानामनेकरूपाणां सांगपीडनविघट्टनच्छेदनदंशनादीनां रुजां प्रादुर्भावः । सर्वांगीणस्तीव्रो दाहः । अरतिमान् दाह उषा उच्यते। तथा स पच्यमानो घृतं स्त्यानमुपयुक्तं विलीनयति । तथा स्पर्शनं न सहते व्रणवत् ।

पक्केऽल्पवेगता म्लानिः पांडुता वलिसंभवः ।
नामोंतेषून्नतिर्मध्ये कंडूशोफादिमार्दवम् ॥ ५ ॥
स्पृष्टे पूयस्य संचारो भवेद्वस्ताविवांभसः ।

पक्के सत्यल्पवेगता भवति न तु संरंभः । तथा म्लानिर्म्लानत्वम् । तथा पांडुत्वं वलीनां चोद्भवः । तथा अंतेषु पर्यंतेषु नामो निम्नत्वं मध्ये उन्नतिः। नामोंतेष्वित्युक्त्यैव मध्ये उन्नतित्वं लब्धमेव पुनरुन्नतित्वग्रहणं त्वतिशयार्थम् । तेनोत्तुंगत्वं गम्यते । तथा कंड्वादिमृदुत्वं स्यात् । तथा स्पृष्टे तस्मिन् सति पूयस्य संचारो भवति।वस्तेरंतः स्थितस्य यथांभसः संचारः।

शूलं नर्तेऽनिलाद्दाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ ६ ॥
रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।

अनिलं विना शूलं न भवति । पित्तमंतरेण दाहो न स्यात् । कफोदयाद्विना शोफो न स्यात् । शोफः कफादितिवक्तव्ये उदयग्रहणं विशेषद्योतनार्थम् । रक्ताद्दते रक्तंविना रागस्य लौहित्यस्य संभवो ना।तेन कफादिकैः सर्वैर्दोषैः शोणितसहितैः श्वयथुपाकः स्यादिति गम्यते ।

पाकेतिवृत्ते सुषिरस्तनुत्वग्दोषभक्षितः ॥ ७ ॥
वलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ।

पाके चातिवृत्तेऽतिक्रांते सुषिरोंतस्थः शोफदेशः संपद्यते। तथा तनु-

स्त्वगस्मिन् स तनुत्वक् । तथा दोषभक्षितः। दोषशब्देनेह पूय उच्यते । तेन भक्षितत्वात्सुषिरत्वं तनुत्वकृत्वं चास्य। तथा वलीभिराचितो व्याप्तः। तथा श्यामवर्णः । तथा शीर्यमाणतनूरुहः पतद्रोमा । ....

कफजेषु तु शोफेषु गंभीरं पाकमेत्यसृक् ॥ ८ ॥
पक्कलिंगं ततोऽस्पष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ।
त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ९ ॥
रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ।

यद्यपि त्रिभिरेव दोषैः शोणितान्वितैः पाको जायते तथापि कफजेष्वित्यक्तेरधिकतरकफेष्विति गम्यते । कफजेष्विति बहुवचननिर्देशाद्देहदेशबहुत्वाद्येषु देहदेशेषु कफो जायते तेषु कफजेषु शोफेषु गंभीरं पाकं दुर्लक्ष्यमतिशयेनांतर्निगूढत्वादसृक् पाकमेति । अतएव पक्कलिंगं पक्वलक्षणमस्पष्टं दुर्लक्ष्यं स्यात् । तत्र शीतगुणयोगाच्छीतश्चासौ शोफश्च तस्य भावः शीतशोफता।तथा त्वक्समानवर्णत्वम्।तथा रुजः स्तोकत्वम्। तथा घनस्पर्शत्वं निबिडस्पर्शता स्यादश्मवत्।हस्तादिना स्पृष्टे पाषाणतुल्यः स्पर्श उपलभ्यते। तं तथाभूतं श्वयथुपाकं रक्तपाकमित्येवं प्राज्ञो धीमान् ब्रूयान्नतु शोफं पक्कमिति कथयेत् । कथम् । मुक्तसंशयः । शोणितपाको नात्र शोफइत्येवं वदेदित्यर्थः ।

अल्पसत्वेऽबले बाले पाके चात्यर्थमुद्धते ॥ १० ॥
दारणं मर्मसंध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।

अल्पसत्वे सति तथा दुर्बले तथा बाल एतेषु जाते श्वयथौ तथा पाकादात्यर्थमुद्धतेऽतिक्रांते च श्वयथौ दारणं कार्यं व्रणप्रतिषेधदृष्टैः दारणद्रव्यैः । यथा गुग्गुल्वतसिगोदंतस्वर्णक्षीरीकपोतविट् । क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्कशोफविदारणमिति । न केवलमल्पसत्व इत्यादिके श्वयथौ दारणं कार्ययावन्मर्मसंध्यादिस्थितेपि । पाटनं शस्त्रेण । अन्यत्रेति दारणविषयानिर्दिष्टे स्थाने शस्त्रेण पाटनं कार्यम् ।

आमच्छेदे सिरास्नायुव्यापदोसृगतिस्रुतिः ॥ ११ ॥
रुजोतिवृद्धिर्दरणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ।

आमस्य शोफस्य शस्त्रेण च्छेदे सति सिरास्नाय्वादीनां व्यापदो भवंति । तथाऽसृजोऽतिस्रावः स्यात् । तथा रुजाया अतिवृद्धिस्तथा विदरणं विसर्पो वा क्षतोत्थः स्यात् ।

तिष्ठन्नंतः पुनः पूयः सिरास्नाय्वसृगामिषम् ॥ १२ ॥
विवृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ।

अंतरंतरे तु पूयस्तिष्ठन् सन् सिरादीन् दहति । कः कमिव । अनलस्तृणोलपमिव ।

यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्कमुपेक्षते ॥ १३ ॥
श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ।

यः पुरुषोऽज्ञानान्मोहादामं छिनत्ति। योपि पक्कमुपेक्षते न पाटयति। तौ नरौ श्वपचतुल्यावातुरव्यापादनात् । तद्व्यापादनं तु कुतो विधत्त इत्याह । अनिश्चितकारिणावसमीक्ष्यविधायिनौ यतः ।

प्राक्शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ १४ ॥
पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।

शस्त्रकर्मणः प्राक् पूर्वमातुरमिष्टमन्नं यद्व्रणे ऽपथ्यमपि तद्बलाधानार्थं भोजयेत् । तथा यो वेदनाक्षमः शस्त्रव्यथामसहिष्णुस्तमातुरं मद्योचितं तीक्ष्णं तीव्रमदं मद्यं पाययेत् ।

एवं सति यत्स्यात्तदाह ।

न मूर्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥

न मूर्छत्यन्नसंयोगादन्नोपयोगान्न मुह्यति । तिक्ष्णमद्यपानान्मत्तः सन् शस्त्रं न्यस्तमंगे न बुध्यते न चेतयते। तत्कदर्थनया न कंपत इत्यर्थः ।

अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ।

अश्मशब्देनाश्मरी गृह्यते । मूढगर्भादिभिर्य आतुरस्तं वर्जयित्वेष्टभोजनं मद्यपानं च कारयितव्यम् ।

अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ॥ १६ ॥
संमुखो यंत्रयित्वाशु न्यस्येन्मर्मादि वर्जयन् ।
अनुलोमं सुनिशितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ १७ ॥
सकृदेवाहरेत्तच्च

अथशब्देन मंगलवाचिना संग्रहोक्तमर्थं सूचयति।यथा सुमुहूर्ते च. दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नार्चितविप्रं प्रणतेष्टदेवतमित्यादि। आहृतं ढौकितं समीपानीतमुकरणं तत्कालयोग्यं यंत्रशस्त्राग्निजांबवौष्ठपिचुप्लोतलेहनमधुकल्कादिकं यस्य तमातुरं प्राङ्मुखं पूर्वाभिमुखं वैद्यः संमुखः प्रत्यङ्मुखो यंत्रयित्वा शस्त्रमाशु न विलंबितं न्यस्येन्निक्षिपेत्। मर्मादि वर्जयन् मर्मसिरासंध्यादीन् परिहरन्। तथा अनुलोमं कृत्वा न प्रातिलोम्येन। किंभूतं शस्त्रम्। सुनिशितमतितीक्ष्णम्। तच्च शस्त्रमापूयदर्शनादाहरेन्न-त्वधिकं तत्रैव स्थाप्यम्। तच्च सकृदेव न बहून् वारान्न्यस्येत्।

पाके तु सुमहत्यपि ।
पाटयेद्द्व्यंगुलं सम्यग्द्व्यंगुलत्र्यंगुलांतरम् ॥ १८ ॥
एषित्वा सम्यगेषिण्या परितः सुनिरूपितम् ।
अंगुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ १९ ॥

पाके तु सुमहत्यपि पाटयेत्। द्व्यंगुलं द्व्यंगुलपरिमाणं व्रणं सम्यक्कुर्यान्नाधिकम् । द्व्यंगुलेत्यादि । अंगुलद्वयमथवांऽगुलत्रयमंतरीकृत्य पुनरन्यं व्रणं कुर्यान्नत्वासन्नम्। तथैषिण्या सम्यगेषित्वा परितः समंतात्सुनिरूपितं सुपर्यालोचितम्। न केवलमेषिण्या यावदंगुल्या नालेन पद्मोत्पलादिजेन वालैर्वा वराहादिसंबंधिभिरन्वेष्य यथादेशं यथाशयं व्रणं कुर्यात्।

तं च प्रदेशं दर्शयितुमाह ।

यतोगतां गतिं विद्यादुत्संगो यत्र यत्र च ।
तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ २० ॥
आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।

यतो यस्मिन्प्रदेशे गतां दूरगतां गतिं नाडीं जानीयात्तस्मिन् प्रदेशे व्रणं कुर्यात्। यत्र यत्र श्वयथुप्रदेश उत्संगमुन्नतिं विद्यात्तत्र तत्र प्रदेशे

व्रणं कुर्यात्। किंभूतं व्रणम्। सुष्ठु विभक्तौ पार्श्वापरपार्श्वादिविभागौ यस्य तं तथाविधम्। तथा निराशयम्। न विद्यत आशयः पूयादेर्दोषस्य स्थानं यस्य तथाभूतं निराशयं कुर्यात्। तथा आयतं दीर्घम्। तथा विशालं विस्तीर्णं कुर्यात्। एवं कृते सति दोषः पूयाख्यो न तिष्ठति न संस्थानं लभते।

शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेदवेपथु ॥ २१ ॥
असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते।

वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि पाठनादौ शौर्यं धैर्यं शस्यते। तथा आशुक्रिया चतुरहस्तता। तथा तीक्ष्णं शस्त्रम्। तथा स्वेदश्च वेपथुश्च न विद्यमानौ तौ यस्य स एवम्। स्वेदाभावः कंपाभावश्चेत्यर्थः। असंमोहस्तत्कालोचितकार्यकरणे सम्यक् प्रवृत्तिः। ननु शौर्यं वैद्यस्य शस्यत इत्युक्त्यैव स्वेदकंपाभावः प्रत्यपादि। तथा च स्वेदवेपथू भीरोरेव संभवतो न शूरस्येत्यनर्थकमस्वेदवेपथुरिति। अत्राचक्ष्महे। सत्यमेवैतौ भीरुगुणौ किंतूष्णकालवशात् प्रकृतिवशाद्वा यस्य स्वेदो वेपथुश्च भवतस्तत्परिहारार्थमेतदुक्तम्। सस्वेदस्य हि वैद्यस्य शस्त्रकर्म कर्तुमुद्यतस्य शस्त्रग्रहणमेव न तथा संपद्यते तद्वत्सकंपस्यापि। तस्मात्तत्परिहारो युक्तः।

तिर्यक्छिंद्याल्ललाटभ्रूदंतवेष्टकजत्रुणि ॥ २२ ॥
कुक्षिकक्षाक्षिकूटौष्ठकपोलगलवंक्षणे।

ललाटादिदेशेषु तिर्यक्छेदः कार्यः। दंतवेष्टको दंतपिंडिका दंताधार उच्यते।

अन्यत्र च्छेदनात्तिर्यक् सिरास्नायुविपाटनम् ॥ २३ ॥

अन्यत्र प्रदेशे तिर्यक्छेदनात् सिराणां स्नायूनां व्यापत्तिः स्यात्।

शस्त्रेऽवचारिते वाग्भिः शीतांभोभिश्च रोगिणम्।
आश्वास्य परितोंगुल्या परिपीड्य व्रणं ततः ॥ २४ ॥
क्षालयित्वा कषायेण प्लोतेनांभोपनीय च।

गुग्गुल्वगुरुसिद्धार्थहिंगुसर्जरसान्वितैः ॥ २५ ॥
धूपयेत्पटुषड्ग्रंथानिंबपत्रैर्घृतप्लुतैः ।

शस्त्रेऽवचारिते न्यस्ते सति वाग्भिस्तत्कालोचिताभिर्मधुराभिः स्वस्थो जातोसीत्येवंप्रायाभिस्तथा शीतांभोभिः परिषेकादिभिरातुरमाश्वास्यानंतरं व्रणं परितः समंतादंगुल्या परिपीड्य पूयादिदोषनिर्हारायानंतरं कषायेण मधुयष्ट्यादिसाधितेन क्षालयित्वा ततः प्लोतेन कार्पासादिजवस्त्रखंडेन जलमपनीय पानीयार्द्रतां निर्हृत्यानंतरं व्रणं गुग्गुल्वादिभिर्निंबपत्रांतैर्धूपयेत् । किंभूतैः । घृतप्लुतैः । प्लुतग्रहणाद्बहुघृतैरिति द्योतयति । संग्रहे चोक्तम् । गुग्गुल्वादिभिरेव च शयनं धूपयेदेतैर्द्रव्यैश्च बहुघृतैः ।

तिलकल्काज्यमधुभिर्यथास्वं भेषजेन च ॥ २६ ॥
दिग्धां वर्तिं ततो दद्यात्तैरेवाच्छादयेच्च तम् ।

ततोऽनंतरं वर्तिं कार्पासादिमयीं व्रणांतः प्रवेशयेद्दद्यात् । किंभूताम् । दिग्धाम् । कैः । तिलकल्काज्यमधुभिः । वातव्रणे तिलपिष्टदिग्धां पित्तव्रणे घृतदिग्धां कफव्रणे मधुदिग्धाम् । केचित्तु सर्वैरेव तैर्युगपद्दिग्धामित्याहुः । नच केवलं तिलादिभिर्यावद्यथास्वं यद्यस्य दोषस्य स्वं भेषजं तेन च दिग्धाम् । तैरेव तिलकल्कादिभिर्व्रणांतः प्रविष्टां तां वर्तिमाच्छादयेत्स्थगयेत् ।

घृताक्तैः सक्तुभिश्चोर्ध्वम्

ऊर्ध्वं तदुपरिष्टाद्घृतयुक्तैः सक्तुभिराच्छादयेत् । संग्रहे चोक्तम् । नातिभृष्टयवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भोजनांतैर्भसा दक्षिणांगुलीभिः सुमृदितैरेवच्छादयेदिति ।

घनां कवलिकां ततः ॥२७॥
निधाय युक्त्या बध्नीयात्पट्टेन सुसमाहितम् ।
पार्श्वे सव्येऽपसव्ये वा नाधस्तान्नैव चोपरि ॥ २८ ॥

ततो व्रणांतःप्रविष्टवर्तिच्छादनानंतरं कवलिकां बहुवस्त्रखंडपुटनिर्वर्तितां निधाय संस्थाप्य पट्टेन निबिडवस्त्रखंडेन प्रकृतत्वाद्व्रणं बध्नीयात् । कथम् । युक्त्या दोषकालानुगुणया । अत एव संग्रहे जगाद । वातश्लेष्मोद्र-

वांस्तत्रद्विस्त्रिर्वा वेष्टयेद्व्रणान् । सकृदेव परिक्षिप्य रक्तपित्ताभिघातजात् । तथोक्तम् । शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततायां यष्टीमधुकसर्पिषोष्णेन व्रणं सिंचेत् । उदकं भाजनेन गृहीत्वा प्रोक्षयेत् । परित उपचरेदिति । कथं बध्नीयात् । सुसमाहितं कृत्वा च न हेलया । वामपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे वा अधस्ताच्च न बध्नीयान्नैवचोपर्यूर्ध्वं बध्नीयात् ।

शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टाः कवल्यः सविकेशिकाः ।
धूपिता मृदवः श्लक्ष्णा निर्वलीका व्रणे हिताः ॥२९॥

तथा शुचयः सूक्ष्मसूत्रा दृढाश्च पट्टा हिताः । तथा कवलिकाः सविकेशिकाश्च व्रणे हिताः । किंभूताः । धूपितास्तथा मृदवस्तथा श्लक्ष्णास्तथा वलीरहिताः ।

कुर्वीतानंतरं तस्य रक्षां रक्षोनिषिद्धये ।
बलिं चोपहरेत्तेभ्यः

अनंतरं रोगिणः कृतशस्त्रकर्मणो व्रणे रक्षां कुर्यात् । किमर्थम् । रक्षोनिषिद्धये पिशिताशनराक्षसादिनिषेधाय । तेभ्यश्च रक्षोभ्यो बलिमुपहरेद्दद्यात् ।

सदा मूर्ध्नावधारयेत् ॥ ३० ॥
लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ ३१ ॥

सर्वकालं चौषधीर्मूर्ध्ना धारयेत् । ता एवाह । लक्ष्मीमित्यादि । लक्ष्मीं पद्मचारिणीम् । गुहां पृश्निपर्णीम् । अतिगुहां शालिपर्णीम् । जटिलां मांसीम् । ब्रह्मचारिणीं ब्रह्मयष्टिकाम् । वचामुग्रगंधाम् । छत्रां शतपुष्पाम् । अतिच्छत्रां विषाणिकाम् ।

ततः स्नेहदिनेहोक्तं तस्याचारं समादिशेत् ।

ततोऽनंतरं तस्य व्रणिन आचारमादिशेत् । कतमम् । स्नेहदिनेहोक्तम् । स्नेहस्य दिनं स्नेहदिनं स्नेहपानोपलक्षितमहस्तत्रेहाचेष्टा तस्यामुक्तं स्नेहपानविध्युपदिष्टमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकम् ।

दिवास्वप्नो व्रणे कंडूरागरुक्शोफपूयकृत् ॥ ३२ ॥

दिवास्वप्नो व्रणे कंड्वादिकृत्। तस्माद्व्रणिनाह्नःस्वप्नो न सेव्यः।

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितस्रुते।
शुक्रे व्यवायजान् दोषानसंसर्गेप्यवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैः पूर्वं स्वस्थानाच्चलितं पश्चात्स्रुतं तस्मिंश्चलितस्रुते शुक्रे सत्यसंसर्गेपि तासामसंबंधेपि मैथुनमंतरेणापि व्यवायजान्मैथुनोत्थान् दोषानवाप्नुयात्। तस्मात्स्त्रीस्मरणसंस्पर्शदर्शनादि वर्जनीयमित्यर्थः।

भोजनं तु यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः।
मसूरमुद्गतुवरीजीवंतीसुनिषण्णकाः ॥ ३४ ॥
बालमूलकवार्ताकतंडुलीयकवास्तुकम्।
कारवेल्लककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥ ३५ ॥
सैंधवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम्।
जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ॥ ३६ ॥
भुंजानो जांगलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति।

भोजनं तु यथासात्म्यं यद्यस्य सात्म्यं यवादि। तथा जीवंत्यादिशाकं च। तथा सैंधवादिकम्। पुराणशालिभक्तं स्निग्धं सस्नेहं तथा अल्पं जांगलैर्मांसैः सह भुंजान उष्णोदकोत्तरं यथा भवत्येवं व्रणी शीघ्रं व्रणमपोहति।

अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ॥३७॥
अजीर्णे त्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत्।
ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥

मात्रया काले भुक्तं पथ्यं सुखेन जरां याति। तस्मात् पथ्यं मात्रया काले भोक्तव्यम्। अजीर्णं तु कथंचिन्न कार्यम्। यतोऽजीर्णाद्वातादीनां बलवान् विभ्रमः क्षोभः स्यात्। तस्मात्क्षोभाच्छोफादीन् प्राप्नुयात्।

नवधान्यं तिलान् माषान् मद्यं मांसं त्वजांगलम् ।
क्षीरेक्षुविकृतीरम्लं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
यच्चान्यदपि विष्टंभि विदाहि गुरु शीतलम् ।
वर्गोऽयं नवधान्यादिर्व्रणिनः सर्वदोषकृत् ॥ ४० ॥

नवधान्यादि त्यजेत् । यतोऽयं नवधान्यादिवर्गो व्रणिनः सर्वान् दोषान् करोति । संग्रहे चोक्तम् । नवधान्यं विष्टंभि माषकलायकुलत्थनिष्पावशिंबीसीतांबुमद्येक्षुक्षीरपिष्टतिलविकृतिशुष्कशाकपिण्याकहरितकाम्ल लवणकटुकक्षारवृष्यामिषाणि वर्जयेदिति । शीतलं शीतांब्वादि ।

मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद्व्रणम् ।

मद्यं तीक्ष्णोष्णादिगुणं द्राग्व्रणं व्यापादयेत् । तस्मान्मद्यमीदृशं वर्ज्यं नापरम् । तथा च तंत्रांतरे । सस्नेहं मधुरप्रायं नातितीक्ष्णमकर्कशम् । ननु यत्सुखपेयं च मार्द्वीकेषु तदुत्तममित्युक्तम् । तस्मान्मार्द्वीकादिप्रायं रोध्रासवादिकं वा यन्मद्यं तत्सात्म्यत्वात्किंचित्पेयमेव ।

वालोशीरैश्च वीज्येत न चैनं परिघट्टयेत् ॥ ४१ ॥
न तुदेन्न च कंडूयेच्चेष्टमानश्च पालयेत् ।
स्निग्धवृद्धद्विजातीनां कथाः शृण्वन्मनःप्रियाः ॥ ४२ ॥
आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ।

वालोशीरैश्चैनं व्रणं वीजयेत् । न चैनं परिघट्टयेत् । तथा न व्यथयेत् । नापि कंडूयेत् । व्यापारं च कुर्वन् व्रणिनं पालयेद्रक्षेत् । तथा स्निग्धादीनां कथाश्चित्तप्रिया आकर्णयन् रोगमुक्तये विहिताशोऽह्नाय व्रणमपोहति ।

तृतीयेह्नि पुनः कुर्याद्व्रणकर्म च पूर्ववत् ॥ ४३ ॥
प्रक्षालनादि दिवसे द्वितीये नाचरेत्

तृतीये दिवसे पुनरपि प्रक्षालनादि कर्म पूर्ववत् पूर्वेण व्रणकर्मणा तुल्यं कुर्यात् । द्वितीये तु दिवसे प्रक्षालनादि नाचरेत् ।

किमित्याह ।

तथा ।

तीव्रव्यथो विग्रथितश्चिरात्संरोहति व्रणः॥ ४४ ॥

तथा तेन प्रकारेण व्रण स्तीव्रव्यथः संपद्यते । तथा विग्रथितः स प्रदेशो बहुभिर्ग्रंथिभिर्युक्तः स्यात् । तथा चिराच्चिरेण संरोहं याति रूढः संपद्यते ।

स्निग्धां रूक्षां श्लथां गाढां दुर्न्यस्तां च विकेशिकाम्।
व्रणे न दद्यात्कल्कं च

व्रणे व्रणाख्ये आधारे स्निग्धादिगुणयुक्तां विकेशिकां व्रणांतःप्रवेशयोग्यां वर्तिं न दद्यात्। श्लथां शिथिलां गाढां निबिडां दुर्न्यस्तां विषमन्यस्ताम्। अत्र चातिशब्दोऽर्थवशाद्गम्यमानो बोध्यत एव। संग्रहे स्पष्टं कृत्वोवाच। अतिस्नेहात्क्लेद इति । कल्कमप्यतिस्निग्धादिगुणयुक्तं व्रणे न योजयेत् । पिष्टमौषधं द्रवाप्लुतं कल्कइत्युच्यते ।

किमिति स्निग्धादिगुणयुक्तां विकेशिकां कल्कं वा न दद्यादित्याह ।

स्नेहात्क्लेदो विवर्द्धते ॥ ४५ ॥

यतः स्नेहात् क्लेदवृद्धिः ।

मांसच्छेदोतिरुग्रौक्ष्याद्दरणं शोणितागमः ।
श्लथातिगाढदुर्न्यासैर्व्रणवर्त्मावघर्षणम् ॥ ४६ ॥

अतिरूक्षत्वाद्यमांसच्छेदोऽतिव्यथा दरणं च । तथा विशेषाद्रक्तस्रावश्च । श्लथादिगुणयुक्तेनच व्रणमार्गस्यावघर्षणं स्यात् ।

विकेशिका व्रणे कस्माद्दीयतइत्याह ।

सपूतिमांसं सोत्संगं सगतिं पूयगर्भिणम् ।
व्रणं विशोधयेच्छीघ्रं स्थिता ह्यंतर्विकेशिका ॥ ४७ ॥

विकेशिका व्रणांतरे स्थिता पूत्यादियुक्तं व्रणं विशोधयेद्यतस्तस्माद्व्रणेऽसौ योज्या । उत्संग उन्नतिः । पूयादिभक्षितमांसादिप्रदेशः शून्यो देहस्य गतिरुच्यते । पूयश्चासौ गर्भश्च सविद्यते यस्य स पूयगर्भी तम् ।

व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ४८ ॥

व्यम्लं विदग्धं पक्वं व्रणमपक्वमित्यज्ञानात्पादितम् । तथाविधैः श्वयथुपाचनैरन्नपानैस्तथाविधैश्चोपनाहैः सोऽव्रणकिण्वादिकल्पितैरुपाचरेत् । न च सर्वैरेवाविशेषणात्तैरुपाचरेदित्याह । नातीत्यादि । व्रणातिविरोधीन्यतिश्वयथुपाचनान्यम्लकटुकतीक्ष्णोष्णलवणप्रायाणि द्रव्याणि तथैवंप्रायाणि भोजनानि तैरुपचारैरपि तु किंचिदेव व्रणविरोधीनि यानि तैरुचितैरुपक्रमेदिति बोध्यम् । नातिशब्दप्रयोगात् ।

सद्यः सद्योव्रणान् सीव्येद्विवृतानभिघातजान् ।
मेदोजान् लिखितान् ग्रंथीन् ह्रस्वाः पालीश्च कर्णयोः ॥ ४९ ॥
शिरोक्षिकूटनासौष्ठगंडकर्णोरुबाहुषु ।
ग्रीवाललाटमुष्कस्फिङ्मेढ्रपायूदरादिषु ॥५० ॥
गंभीरेषु प्रदेशेषु मांसलेष्वचलेषु च ।

सद्योव्रणानभिघातजान् विस्तीर्णमुखान् सद्यस्तत्क्षणादेव सीव्येत् । संकुचितवदनास्तु ते न सीव्याः । अभिघाताज्जन्म येषां ते । सद्योव्रणानित्यभिघातजेष्वपि चिरकालस्थितेषु नायं विधिरिति द्योतयति । मेदोजान् ग्रंथीनालिख्य सूच्या सीव्येत् ।

न तु वंक्षणकक्षादावल्पमांसचले व्रणान् ॥ ५१ ॥
वायुनिर्वाहिणः शल्यगर्भान्क्षारविषाग्निजान् ।

वंक्षणादिस्थितानां व्रणानां गंभीरादिप्रदेशत्वात्सीवनं प्राप्तं तन्निषिध्यते । मांसलेषु स्थितेषु च व्रणान्सीव्येदित्युक्तेवाल्पमांसे चले स्थाने व्रणान्न सीव्येदित्यर्थे लब्धेऽल्पमांसांश्चलांश्च व्रणान्न सीव्येदिति वचनमतिशयार्थम् । जातुचिदभिघातजान्विवृतानप्येवंविधान् व्रणान्न सीव्येदिति गमयति । तथा वायुं निर्वहंति निःश्वसंति तान् वायुनिर्वाहिणो न सीव्येत् । तथा शल्यं गर्भे येषां तान् शल्यगर्भांस्तथा क्षारविषाग्निभ्यो जातान् व्रणान्न सीव्येत् ।

सीवनात्पूर्वं यत्क्रियते तद्दर्शयति ।

सीव्येच्चलास्थि शुष्कास्रतृणरोमापनीय तु ॥ ५२ ॥
प्रलंबि मांसं विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने ।

संध्यस्थ्यवस्थिते रक्ते स्नाय्वा सूत्रेण वल्कलैः ॥५३॥
सीव्येन्न दूरे नासन्ने गृह्णन्नाल्पं न वा बहु ।

स्थानाच्चलितमस्थ्यपनीय निरस्य तथा शुष्करक्तं तृणानि रोमाणि चापास्य तथा शस्त्रादिना प्रकर्षेण लंबि व्रणे यद्विद्यते मांसं तत्स्वनिवेशने आत्मीये स्थाने निवेश्य संस्थाप्य संध्यस्थि स्वे स्थाने संस्थाप्य स्थिते रक्ते ऽस्रवद्रूपत्वं प्राप्ते सति व्रणं सीव्येत्। केन।स्नाय्वादिना तथा वल्कलैः। वल्कलान्यश्मंतकादित्वगुद्भवानि तैः । कथं सीव्येत् । न दूरे न विप्रकृष्टे नचासन्ने नातिनिकटे गृह्णन्नाल्पं व्रणांशं नच बहु गृह्णन् ।

सांत्वयित्वा ततश्चार्त्तं व्रणे मधुघृतद्रुतैः ॥ ५४ ॥
अंजनक्षौमजमषीफलिनीशल्लकीफलैः ।
सरोध्रमधुकैर्दिग्धे युंज्याद्बंधादि पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

ततः सीवनादनंतरमातुरं सांत्वयित्वा समाश्वास्य शीतांबुस्पर्शव्यजनादिभिरनंतरमुक्तैर्लिप्ते व्रणे सति। कैः। अंजनादिभिः। किंभूतैः। मधुघृताभ्यां द्रुतैरालोडितैः। पूर्ववद्बंधादि युंज्यात्। तृतीयार्थे वतिः।पूर्वोद्दिष्टेन कर्मणा तुल्यं कषायक्षालनादि कवलिकादिकं च योजयेदित्यर्थः ।

व्रणो निःशोणितौष्ठो यः किंचिदेवावलिख्य तम् ।
संजातरुधिरं सीव्येत्संधानं ह्यस्य शोणितम् ॥ ५६ ॥

अविद्यमानशोणितौष्ठो यः स्यात्तमेवंभूतं व्रणं किंचिदेवेषन्मात्रमेव शस्त्रेणावलिख्य ततः संजातरुधिरं संतं सीव्येन्नत्वेवमेव।यस्मादस्य व्रणस्य संधानं शोणितमेव ।

बंधनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युंजीत तेषु च ।

बध्यते व्रण एभिरिति बंधनान्याविकाजिनादीनि तेषु व्रणेषु देशकालसात्म्यादीन् वीक्ष्य निरूप्य यथायोगमाविकाद्यन्यतमं युंज्यात् ।
तेषां च बंधनानां स्वरूपमाह ।

आविकाजिनकौशेयमुष्णं क्षौमं तु शीतलम् ॥ ५७ ॥
शीतोष्णं तूलसंतानकार्पासस्नायुवल्कजम् ।

अविरेवाविकस्तस्येदमाविकम। अवेः कइति कस्तस्येदमित्यण्। अजिनं चर्म। कोशात्संभूतं कौशेयम्। कोशाड्ढञिति ढञ्। आविकादिकं बंधनत्रयमुष्णवीर्यम्। क्षौमं तु बंधनं शीतलं शीतवीर्यम्। तूलसंतानादिजं शीतोष्णमुभयस्वभावम्। तूलं शाल्मलादिजं तस्य संतानः संततिः सूत्ररूपता तेन निष्पादितम्।

ताम्रायस्त्रपुसीसानि व्रणे मेदःकफाधिके ॥ ५८ ॥
भंगे च युंज्यात्फलकं चर्मवल्ककुशादि च।

मेदःकफाधिके व्रणे ताम्रादीनि लेखनार्थं युंज्यात्। भंगइत्यादि। न केवलं ताम्रादीनि मेदःकफाधिके व्रणे युंज्याद्यावच्चशब्दात्तानि भंगेपि युंज्यात्। नच केवलं भंगे ताम्रादीनि युंज्याद्यावत्फलकादि च युंज्यात्। कुशाशब्देन वंशादिकंबिकोच्यते।

अधुना बंधप्रकारान्निर्दिशति।

स्वनामानुगताकारा बंधास्तु दश पंच च ॥ ५९ ॥
कोशस्वस्तिकमुत्तोलीचीनदामानुवेल्लितम्।
खट्वाविबंधस्थगिकावितानोत्संगगोफणाः ॥ ६० ॥
यमकं मंडलाख्यं च पंचांगी चेति योजयेत्।
यो यत्र सुनिविष्टः स्यात्तं तेषां तत्र बुद्धिमान् ॥ ६१ ॥

स्वं च तन्नाम च स्वनाम तेनानुगतोऽनुबद्ध आकारः संस्थानविशेषो येषां ते पंचदश बंधा वक्ष्यमाणाः। तुशब्दोवधारणार्थः। पंचदशैवेति न न्यूनाः। कोशादयः पंचांग्यंतास्तेषां बंधानां मध्ये यो बंधविशेषो यत्र यस्मिन्देहदेशे सुनिविष्टो भवेत्तं बंधं कोशादिकं तत्र तस्मिन्देशे योजयेत्। तत्र कोशोंगुलीपर्वसु चर्मादिकृतः। स्वस्तिकं संधिकूर्चभ्रूस्तनांतरकक्षाक्षिकपोलकर्णेषु। मुत्तोली ग्रीवामेढ्रयोः। चीनमपांगयोः। दाम संधिवंक्षणादौ। अनुवेल्लितं शाखासु। खट्वा हनुसंधिगंडेषु। विबंधमुदरोरुपृष्ठेषु। स्थगिकांगुष्ठांगुलीमेढ्रांत्रमूत्रवृद्धिषु। वितानं मूर्धादौ पृथुलांगे। उत्संगमंगविशेषे। लंबिनिबाह्वादौ। गोफणं नासौष्ठचिबुकसक्थिषु। यमकं यमलव्रणयोः। मंडलं वृत्तंगे। पंचांगी जत्रूर्ध्वमिति योजना कार्या।

संप्रत्येषां बंधानां गाढशिथिलादिबंधत्वं देशाद्यनुरोधान्निरूपयति।

बध्नीयाद्गाढमूरुस्फिक्कक्षावंक्षणमूर्द्धसु ।

ऊरुस्फिगादिषु देशेषु गाढं बध्नीयान्नतु श्लथम् ।

शाखावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरे ॥ ६२ ॥
सम मेहनमुष्के च

शाखावदनादिषु समं बध्नीयात् । च शब्दान्मेहनमुष्कयोश्च सममेव ।

नेत्रे संधिषु च श्लथम् ।

नेत्रे नयने तथा संधिषु शिथिलं बध्नीयात् ।

बध्नीयाच्छिथिलस्थाने वातश्लेष्मोद्भवे समम् ॥ ६३ ॥
गाढमेव समस्थाने भृशं गाढं तदाश्रये ।

यत्र शिथिलस्थाने शिथिलो बंध उपदिष्टस्तत्र स्थाने यौ व्रणौ वातश्लेष्मोद्भवौ तौ समं कृत्वा बध्नीयान्न गाढं न शिथिलम्। यत्र स्थाने समो बंध उपदिष्टस्तत्र स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ गाढमेव बध्नीयात् । भृशमित्यादितदित्यनेन गाढाशयः परामृश्यते। गाढबंधोद्दिष्टे स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ भृशं सुतरां गाढं बध्नीयात् ।

शीते वसंते च तथा मोक्षणीयौ त्र्यहात्त्र्यहात् ॥६४॥

तौ वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ शीते हेमंतशिशिराख्ये काले वसंते च त्र्यहात्त्र्यहात्त्रिदिनमंतरीकृत्य मोक्षणीयौ मोक्षणार्हौ भवतः ।

पित्तरक्तोत्थयोर्बंधो गाढस्थाने समो मतः ।
समस्थाने श्लथो नैव शिथिलस्याशये तथा ॥ ६५ ॥

पित्तरक्तोत्थयोर्व्रणयोर्गाढबंधस्थाने समो बंधो मतो न शिथिलः समस्थाने समो बंधोऽत्रोपदिष्टः शाखावदनादौ तत्रस्थयोः पित्तरक्तोत्थयोर्व्रणयोः शिथिलो बंधः कार्यः । शिथिलस्य बंधस्याशये यत्र शिथिलो बंधः कार्य इत्युक्तं तत्र नैव बंधः कार्यइत्येवकारोऽवधारणार्थः कृतः ।

सायंप्रातस्तयोर्मोक्षो ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ।

तयोः पित्तरक्तोत्थयोः सायंप्रातर्द्वौ कालौ मोक्ष इष्यते। ग्रीष्मे शरदि-चान्यदोषोत्थव्रणस्यापि सायंप्रातर्मोक्ष इष्यते ।

ननु बंधेन विना व्रणो धार्य इत्याह ।

अबद्धो दंशमशकशीतवातादिपीडितः ॥ ६६ ॥
दुष्टीभवेच्चिरं चात्र न तिष्ठेत्स्नेहभेषजम् ।
कृच्छ्रेण शुद्धिं रूढिं वा याति रूढो विवर्णताम् ॥६७॥

अबद्धो व्रणो दंशादिभिः पीडितो व्यथितस्तथा आदिशब्दाद्रजोधूमादिभि र्व्यथितोऽदुष्टोपि व्रणो दुष्टीभवति। अत्र च व्रणे बंधमंतरेण व्रणघ्नः-स्नेह उपयोजितो भेषजं वा योजितं चिरं न तिष्ठेत्। बंधं च विना सम्यगु पचर्यमाणोपि व्रणः कष्टेन शुद्धिं याति रूढिंच कृच्छ्रेण याति रूढोपि सन्विवर्णतां याति । न शरीरवर्णतामित्यबंधनाद्दोषाः ।

इदानीं बंधनाद्गुणानाह ।

बद्धस्तु चूर्णितो भग्नो विश्लिष्टः पाटितोऽपि वा ।
छिन्नस्नायुसिरोप्याशु सुखं संरोहति व्रणः ॥ ६८ ॥
उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीडयेत् ।

तुरवधारणे। बद्धएव व्रणो बंधनमाहात्म्याच्चूर्णितोस्थिसमाश्रितो व्रण-स्तथा भग्नोस्थिसमाश्रितएव व्रणस्तथाविश्लिष्टः संधिस्थानादन्यथागतो व्रणो नेत्रादिस्तथा पाटितः सर्वदेशस्थितोपि तथा छिन्नस्नायुसिरोप्याशु व्रणः सुखं सम्यग्रोहति तथोत्थानशयनाद्यासु सर्वास्वीहासु चेष्टासु न पीडयेन्न व्यथयेत् ।

उद्वृत्तौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥ ६९ ॥
समो मृदुररुक् शीघ्रं व्रणः शुध्यति रोहति ।

ऊर्ध्वं वृत्तौ वर्त्तुलावोष्ठौ यस्य स उद्वृत्तौष्ठो न समः। तथा समुत्सन्नः समंतादुत्सन्न उन्नतो यो व्रणो न समः। तथा विषमः उद्वृत्तौष्ठसमुत्सन्नाभ्यां व्यतिरिक्तो विषमसंस्थानः। तथा कठिनो यो व्रणो न मृदुः। तथा अ-तिरुग्यो व्रणः । ससर्व उद्वृत्तौष्ठादिपंचप्रकारोपि बंधमाहात्म्यादशुभ-रूपतां हित्वा व्रणः शीघ्रं शुद्धिं याति रोहति। ननूद्वृत्तौष्ठसमुत्सन्नावपि

षिषमशब्देनैव ग्रहीष्यैते किमेताभ्यामुपात्ताभ्याम्। अस्त्वेवैतत् किंत्वन-योः पृथङ्निर्देशेनातिदुश्चिकित्स्यतरत्वं गमयति।

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ॥ ७० ॥
प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च।
अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समंतात्सुनिवेशितैः ॥ ७१ ॥
धौतैरकर्कशैः क्षीरीभूर्जार्जुनकदंबजैः ॥

स्थिराणां व्रणादीनां दीर्घकालानुबंधिनां तथा अल्पमांसानामनुपचितप-लानामतएव हेतोस्तथा रौक्ष्यादनुपरोहतां रूढिमगच्छतामौषधं कल्कस्ने-हादिकं यदुपयुज्यते तत्पत्रैः क्षीरीभूर्जार्जुनकंदबजैः प्रच्छाद्यं स्थगितव्यं य-थादोषं दोषानतिक्रमेण ऋत्वनतिक्रमेणच तद्वशाद्यथायोगम्। यथा वातव्रणे शीतर्त्तौ स्निग्धोष्णैः पित्तव्रणे घर्मकाले शीतस्वभावैः कफव्रणे उष्णका-ले रूक्षोष्णप्रायैः। एवं साधारणेपि काले मिश्रदोषेच कल्पनीयम्। किंभूतैः पत्रैः। अजीर्णान्यजर्जराणि तरुणानि प्रत्यग्राण्यच्छिद्राणि च्छिद्ररहितानि तैरजीर्णतरुणाच्छिद्रैः। तथा समंतात्सुनिवेशितैः। तथा धौतैर्जलादिना निर्मलीकृतैः। तथा अकर्कशैरकठिनैः।

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिडिकामधुमेहिनाम् ॥ ७२ ॥
कर्णिकाश्चोंदुरुविषे क्षारदग्धा विषान्विताः।
न मांस्पाके च बध्नीयाद्गुदपाकेच दारुणे ॥ ७३ ॥
शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः।

कुष्ठादीनां ये व्रणास्ते न बंधनीयाः।तथोंदुरुविषे याः कर्णिकाःकोठरूपा स्ताश्च न बध्नीयात्। तथा क्षारदग्धा ये व्रणास्ते न बंधनीयाः। तथा मांस्पाके व्रणास्तथा दारुणे च गुदपाके व्रणास्ते न बंधनीयाः। मांस्पाकइति मांसस्य पचियुद्घञोरित्यलोपः। तथा शीर्यमाणाः शदनावस्थां भज-मानाः।तथा सरुग्दाहा स्तथा शोफावस्था अनेकावस्था भजंतोपि ये शोफा वस्थावस्थितास्तथा विसर्पिणो विसर्पावस्थास्थिता ये व्रणास्ते च न बंध-नीयाः।

इदानीं सकृमिणां व्रणानां चिकित्सामाह।

अरक्षया व्रणे यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत्कृमीन् ॥७४॥
ते भक्षयंतः कुर्वंति रुजाशोफास्रसंस्रवान्।

अरक्षया अपालनेन यस्मिन् व्रणे मक्षिका कृमीन्निक्षिपेत्। ते तत्रस्थाः कृमयो व्रणं भक्षयंतो रुजादीन् कुर्वंति।

सुरसादि प्रयुंजीत तत्र धावनपूरणे ॥ ७५ ॥
सप्तपर्णकरंजार्कनिंबराजादनत्वचः।
गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षारांबुना हितः ॥ ७६ ॥
प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत्।

तत्र तस्मिन् व्रणे सुरसादिगणं धावने पूरणे च तन्निमित्तं प्रयुंजीत। धावनं च पूरणं च तस्मिन्। तथा तस्मिन्व्रणे सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकल्कितः पिष्टलेपो हितः। तथा क्षारांबुना सेको हितः। अथवा मांसपेश्या व्रणं प्रच्छाद्य पिधाय तान् कृमीनाशु निर्हरेत्।

नचैनं त्वरमाणोंतःसदोषमुपरोहयेत् ॥ ७७ ॥
सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः।

नचैनं व्रणमंतःसदोषं त्वरमाणो वैद्य उपरोहयेत्। कस्मादित्याह। स इत्यादि। यतो यस्मात्सोंतःस्थितदोषो व्रणो रूढोपि भूयः पुनस्तोकेनाप्यपचारेण विकृतिं याति।

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ॥ ७८ ॥
हर्षं क्रोधं भयं वापि यावदास्थैर्यसंभवात्।
आदरेणानुवर्त्योऽयं मासान्षट् सप्त वा विधिः ॥ ७९ ॥

रूढेऽपि सत्यजीर्णादीन् विवर्जयेत्। अयमजीर्णव्यायामादिपरिवर्जनलक्षणो विधिः षट् सप्त वा मासानादरेण रक्षणीयः।

उत्पद्यमानासु च तासु तासु वार्तासु दोषादिबलानुसारी।
तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्सेदालोचयन् विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥८०॥

तासु तासु वार्तास्ववस्थास्वनिर्दिष्टस्वरूपाभिधानासूत्पद्यमानासु जायमानासु तैस्तैरुक्तैरुपायैः साधनैश्चिकित्सेद्वैद्यः। यथा मक्षिकाभिः कृमिनिक्षेपात्कृमिप्राबल्ये जाते चिकित्सा विहिता।किंभूतो वैद्यः। दोषादिबलानुसारी दोषादीनां बलं दोषादिबलम्। आदिग्रहणाद्देशकालादयो गृह्यंते। तदनुसरत्येवंविधो यो वैद्यः। तथा प्रयतो यत्नपरः। तथा उत्तरे उत्तरतंत्रे व्रणभगविधान उक्तं निर्दिष्टं विस्तरमालोचयन् निरूपयन्नतु यदृच्छयेति भावः। इंद्रवज्रा वृत्तम्।

इति श्रीमृगांकदत्त० सूत्रस्थान एकोनत्रिंशोध्यायः ॥२९॥ ॥७॥

त्रिंशोध्यायः

अतोनंतरं क्षाराग्निकर्मविधिरारभ्यते यथैव हि शस्त्रेण पाटनादीनि कृत्वा तत्साध्य आमय उपक्रम्यते तथैव क्षाराग्निभ्यामित्याह।

अथातः क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।

क्षारश्चाग्निश्च क्षाराग्नी तयोः कर्म क्षाराग्निकर्म तस्य विधिः। शेषं पूर्ववत्। क्षारस्य बाह्याभ्यंतरोपयोगित्वेन पूर्वमुपन्यासः।

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो

सर्वाणिच तानि शस्त्राण्यनुशस्त्राणिच तान्येवं तेषां सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्यायान्।

कुतोऽस्य श्रेष्ठतेत्याह।

बहूनि यत्।
छेद्यभेद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥ १ ॥
दुःखावचार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिमयात्सु च।
अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥

यद्यस्माद्बहूनि छेद्यभेद्यादीनि कर्माण्यसौ करोति । आदिशब्देन लेखनपाटनादिपरिग्रहः । विषमेष्वपि देहदेशेषु । दुःखावचार्यशस्त्रेषु नासाशोर्बुदादिषु । दुःखेनावचारयितुं शक्यं शस्त्रं येषु तेषु । अपिशब्दात्समेषु देहेषु युज्यते । तेन च शस्त्रेण सिद्धिमयात्स्वसिध्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु । किंभूतेष्वतिकृच्छ्रेष्वतिदुःखसाध्येषु । दुष्टव्रणादिषु रोगेष्वसौ क्षारो युज्यते योग्यः संपद्यते ततोऽपि हेतोः क्षारः श्रेष्ठः । यच्चेति । यस्माच्च क्षारः पानविषयेऽपि युज्यते शरीरांतःस्थितरोगशांत्यै । अपिशब्दाद्बाह्येपि बाह्यरोगस्थितिशांत्यै लेपे स युज्यते ।

अधुना क्षारस्य पेयलेप्यविषयविभागं दर्शयति ।

स पेयोर्शोग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ।

स क्षारः अर्शःसु विषये पेयः । तथाऽग्निसादे तथाऽश्मर्यां गुल्मादिषु च । आदिग्रहणादानाहशूलादिषु च ।

योज्यः साक्षान्मषश्वित्रबाह्यार्शःकुष्ठसुप्तिषु ॥ ३ ॥
भगंदरार्बुदग्रंथिदुष्टनाडीव्रणादिषु ।

स क्षारो योज्यः साक्षाल्लेपनेन मषादिषु । आदिग्रहणाच्चर्मकीलस-वर्त्मतिलकादिपरिग्रहः ।

नतूभयोपि योक्तव्यः पित्ते रक्ते बलेऽबले ॥ ४ ॥
ज्वरेऽतिसारे हृन्मूर्द्धरोगे पांड्वामयेऽरुचौ ।
तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रगे ॥ ५ ॥
भीरुगर्भिण्यृतुमतीप्रोद्वृत्तफलयोनिषु ।
अजीर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसंधिमर्मसु ॥ ६ ॥
तरुणास्थिसिरास्नायुसेवनीगलनाभिषु ।
देशेऽल्पमांसे वृषणमेढ्रस्रोतोनखांतरे ॥ ७ ॥
वर्त्मरोगादृतेऽक्ष्णोश्च शीतवर्षोष्णदुर्दिने ।

पानलेपनभेदेन द्विविधोपि क्षारः पित्तादौ न योक्तव्यः । बले सप्राणे । अबले प्राणहीने । ज्वरे । अतिसारे । हृद्रोगे । मूर्धरोगे । पांड्वामये पांडुरोगे । अरुचावरोचके । कृतसंशुद्धौ कृतवमनविरेके । श्वयथौ सर्वगात्रगे सर्वांगे

च्छूने । तथा भीरौ । गर्भिण्याम् । ऋतुमत्याम् । प्रोद्वृत्तफलयोनिर्वक्ष्यमाणा उत्तरतंत्रे गुह्यरोगज्ञाने । प्रकर्षेणोद्वृत्तं फलं रजोरूपं यस्या योनेः सा प्रोद्वृत्तफलयोनिः । रजएव फलं गर्भाख्यफलसाधनोपायत्वात् । प्रोद्वृत्तफलयोनेर्लक्षणमुक्तं यथा । वेगोदावर्त्तनाद्योर्नि प्रपीडयति मारुतः । स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुंचति । इयं व्यापदुदावर्त्तेत्यादि । शिशौ बाले । वृद्धे गतवयसि । तथा धमन्यादिषु शरीरदेशेषु । देशेऽल्पमांसे स्वल्पपिशिते । तथा वृषणादिषु शरीरदेशेषु । तथाक्ष्णोर्नेत्रयोर्वर्त्मरोगं वर्जयित्वाऽन्यत्र क्षारो न प्रयोज्यः । वर्त्मरोगे तु क्षारो योज्यएव । शीतवर्षोष्णदुर्दिने नच योज्यः । शीतवर्षोष्णाहानि हेमंतशिशिरप्रावृड्ग्रीष्माः । दुर्दिनं मेघाद्याकुलदिवसम् । एषु क्षारो न योज्यः ।

अधुना क्षारक्रियामाह ।

कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥
अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्फोतवृक्षकान् ।
इंद्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ॥ ९ ॥
काकजंघामपार्गमग्निमंथाग्नितिल्वकान् ।
सार्द्रान् समूलशाखादीन् खंडशः परिकल्पितान् ॥१०॥
कोशातकीश्चतस्रश्च शूकनालं यवस्य च ।
निवाते निचयीकृत्य पृथक्तानि शिलातले ॥ ११ ॥
प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत् ।
ततस्तिलानां कुंतालैर्दग्ध्वाऽग्नौ विगते पृथक् ॥ १२ ॥
कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ।
मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३ ॥
गालयेदर्द्धभारेण महता वाससा च तत् ।
यावत्पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम्॥१४॥
गृहीत्वा क्षारनिस्यंदं पचेल्लौह्यां विघट्टयन् ।
पच्यमाने ततस्तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः ॥ १५ ॥
शुक्तिक्षारपंकशंखनाभीश्चायसभाजने ।
कृत्वाग्निवर्णान् बहुशः क्षारोत्थे कुडवोन्मिते ॥ १६ ॥

निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ।
श्लक्ष्णं शकृद्दक्षशिखिगृध्रकंककपोतजम् ॥ १७ ॥
चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोह्वालवणानि च ।
परितः सुतरां चातो दर्व्या तमवघट्टयेत् ॥ १८ ॥
सबाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद्बुद्बुदैर्लेहवद्घनः ।
अवतार्य ततः शीतो यवराशावयोमये ॥ १९ ॥
स्थाप्योयं मध्यमः क्षारो

कालमुष्कको मोक्षः । अश्वकर्णः कुशिकः । महावृक्षः स्नुही । आस्फोतो गिरिकर्णिका । वृक्षको नंदीवृक्षः । इंद्रवृक्षः कुटजः । पूतीकः पूतीकरंजः । नक्तमालः करंजः । अश्वमारः करवीरः । कालमुष्ककादीन् मूलादिसहितान् खंडखंडं कल्पितान् परश्वादिना छिन्नान् । तथा कोशातकीश्वतस्रो यवस्य च शूको नालो द्रवद्व यो भवति तांश्च निवाते देशे शिलातले शिलापृष्ठे पृथङ्मुष्ककादीन्निचयीकृत्य मुष्ककचये च सुधाश्मानि सुधाशर्कराः प्रक्षिप्य दीपयेज्ज्वालयेत् । कैः । तिलानां कुंतालैः पलालैः काष्ठैः । सुधाश्मानि चेति नपुंसकत्वं चिंत्यम् । पृथग्दीपनं चैषामचिंत्यप्रभावम् । एवं तानि दग्ध्वाऽनंतरमग्नौ विगते सुधाश्मनां भस्म द्रोणं पृथक्कृत्वा न्यस्तं संस्थाप्यतरभस्मनः शम्याकादिद्रव्यभस्मनो द्रोणमादाय गृहीत्वा । किंभूतं द्रोणम् । मुष्कक उत्तरोधिको यस्य तमादाय जलमूत्रयोः प्रत्येकमर्धभारेण तद्भस्म गालयेत् । कथं गालयेत् । महता विस्तीर्णेन वाससा । कियंतं कालम् । यावत् क्षारनिष्यंदः क्षारस्रावः पिच्छिलरक्ताच्छस्तथा तीक्ष्णो जातः संपन्नस्तदा तस्मिन्काले तं क्षारनिष्यंदं गृहीत्वा लोह्यां स्नेहपाकविधिना पचेत् । किंकुर्वन् । दर्व्या कुंडलसंज्ञया विघट्टयन्नालोडयन् । ततोऽनंतरं तस्मिन्क्षारनिष्यंदे पच्यमाने ताः स्थापिताः सुधाभस्मशर्करा या मुष्ककमध्ये प्रक्षिप्य दत्ता स्तथा शुक्तीः प्राणिविशेषास्थीनि तथा क्षारपंकं भल्लेपकं खटिकासंज्ञं तथा शंखनाभीश्चाग्निवर्णान् कृत्वा क्षारोत्थे क्षारनिष्यंदे पलाष्टकपरिमाणे कथितक्षारोत्थे आयसभाजने तीक्ष्णलोहपात्रगते बहून् वारान्निर्वाप्य शीतीकृत्य तेनैव क्षारनिष्यंदेन दृषदि पिष्ट्वा तस्मिन्पच्यमाने क्षारनिष्यंदे

प्रतीवापं विनिक्षिपेत्। द्रवद्रव्ये द्रव्यांतरं श्लक्ष्णपिष्टं दीयते स प्रतीवाप उच्यते। नच केवलमेष एव प्रतीवापत्वेन क्षेप्तव्यो यावद्दक्षादीनामपि शकृत् श्लक्ष्णं कृत्वा विनिक्षिपेत्। दक्षः कुक्कुटः। शिखी मयूरः। गृध्रः श्येनः। कंककपोतकौ पक्षिणौ। तथा चतुष्पदां गवादीनां तथा पक्षिणां पित्तं तथा अलमनोह्वालवणानिच। अलं हरितालम्। मनोह्वा मनःशिला। लवणं सैंधवादि। एतानि श्लक्ष्णानि कृत्वा प्रतीवापं विनिक्षिपेत्। अथ प्रतीवापादनंतरं परितः समंताद्दर्व्या अवघट्टयेत्। सबाष्पैरित्यादि। यदा यस्मिन् काले स क्षारनिष्यंदः सबाष्पैः सोष्मभिर्बुद्बुदैर्घनो लेह इवोत्तिष्ठेद् बुद्बुच्छेत्। यद्वा सांद्रतया पच्यमानः सन् लेहतुल्यो दर्वीप्रलेपी स्यादित्यर्थः। तदा तस्मिन् कालेऽवतार्यायोमये लोहभांडे स्थितो यवराशौ स्थाप्यः। किंकृत्वा। अवतार्य चुल्लीतः। तथा शीतःसन्। अयं मध्यमः क्षारः।

नतु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ।

निर्वाप्यापनयेत्

मृदौ क्षारे सुधादीनि निर्वाप्य तस्मिन्निष्यंदे प्रक्षिप्यैवापनयेद्विसर्जयेन्नतु पिष्ट्वा विनिक्षिपेत्।

तीक्ष्णे पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥ २० ॥
तथा लांगलिकादंतिचित्रकातिविषावचाः।
स्वर्जिकाकनकाक्षीरिहिंगुपूतीकपल्लवाः ॥ २१ ॥
तालपत्री विडं चेति सप्तरात्रात्परं तु सः।
योज्यः

तीक्ष्णे क्षारे पूर्ववन्मध्यमक्षारतुल्यं प्रतिवापनं निर्वाप्य पिष्ट्वा विनिक्षिपेदिति। नचैतावदेवाऽत्र प्रतिवापनमित्याह। तथेत्यादि। लांगलिकादीनि विडपर्यंतानि च तत्र प्रतिवापं विनिक्षिपेत्। सप्तरात्रात्परमनंतरं सक्षारो योज्यः।

इति क्षारत्रैविध्यमुक्त्वा विषयं निर्दिदिक्षुराह।

तीक्ष्णोऽनिलश्लेष्ममेदोजेष्वर्बुदादिषु ॥ २२ ॥

तीक्ष्णः क्षारो वातश्लेष्ममेदःसमुत्थेष्वर्बुदादिषु योज्यः । महत्स्वेव योज्यः । मध्येषु क्षारांतरविधानम् । आदिग्रहणादन्येष्वपि तत्साध्येषु रोगेष्वयं क्षारो योज्यः

मध्येष्वेव च मध्यः ।

एष्वेवानिलकफमेदोजेषु विकारेष्वर्बुदादिषु मध्येषु नोत्कटेषु नापि हीनेषु मध्यः क्षारो योज्यः ।

अन्यः पित्तास्रगुदजन्मसु ।

अन्यो मृदुः क्षारः पित्तरक्तसमुत्थेष्वर्शःसु योज्यो न तीक्ष्णमध्यौ क्षारौ ।

बलार्थं क्षीणपानीये क्षारांबु पुनरावपेत् ॥ २३ ॥

तस्मिन् क्षारे क्षीणपानीये घनीभूते क्षारे बलाधानार्थं पुनर्भूयः क्षारांबु क्षारविधिस्रुतं जलमावपेद्द्यात् ।

अधुना क्षारगुणानाह ।

नातितीक्ष्णो मृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।
शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यंदी नचातिरुक् ॥ २४ ॥
क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ।

क्षारे नातितीक्ष्णादयो दश गुणा भवंति । शीघ्रं गच्छति प्रसरत्याशु व्याप्नोतीति शीघ्रगः । शिखरी शिखरमुपरिष्टात्पीठिकोत्थानं तद्वान् । सुखेन कांजिकादिना निर्वाप्यते शीतीक्रियते सुखनिर्वाप्यः । विष्यंदोऽस्यास्तीति विष्यंदी स्रुतिमान् । न विष्यंदो न स्रुतिमान् । नचातिरुक् नचार्तिमान् । नातितीक्ष्णादयो दश गुणा यस्य सदशगुणः क्षारः । संग्रहे चास्य दशैव दोषा गदिताः । तद्यथा । अत्युष्णोऽतिशीतोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छिलोऽतिविसर्पीहीनौषधोहीनपाकश्चेति । शस्त्रे यत्कर्म छेदनपाटनलेखनादि तथा तेजसो वह्नेरपि यत्कर्म तत्साध्यव्याध्युपशमलक्षणं तत्करोति ।

अधुना त्वंतरानुभवद्वारेण क्षारस्य गुणान्निर्दिशति ।

आचूषन्निव संरंभाद्गात्रमापीडयन्निव ॥ २५ ॥
सर्वतोनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः ।
कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥

संरंभात्कोपादाचयन्नाचूषन्निव तथा आपीडयन्निव तथा सर्वतः सर्वस्मिन्ननुसरन् गच्छन् दोषान् शस्त्रसाध्यान् मूलतउन्मूलयन्नुद्धरति। तथा कर्म स्वीयं दाहादिकं कृत्वा गतरुजः पुरुषस्य स्वयमेव यत्नं विनैवोपशाम्यति।

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्राविते ऽथवा ।
क्षारं शलाकया दत्वा प्लोतमावृतदेहया ॥ २७ ॥
मात्राशतमुपेक्षेत

क्षारसाध्ये व्याधावर्शोर्बुदादौ छिन्ने द्विधाकृते लिखिते शस्त्रेण विघृष्टे स्राविते प्रच्छाद्य निर्हृतशोणिते । कर्मणि कृते क्षारो योज्यो नाकृते छेदादाविति क्षारस्य विषयो दर्शितः।क्षारं शलाकया दत्वा मात्राशतमुपेक्षेत न कांजिकादिना निर्वापणं कार्यमित्यर्थः । किंभूतया शलाकया । प्लोतेन चैलखंडेन आवृतः स्थगितो देहः परिग्रहो यस्याः ।

तत्रार्शःस्वावृताननम् ।
हस्तेन यंत्रं कुर्वीत

तत्र क्षारसाध्येष्वर्शःसु क्षारपातं कृत्वा मात्राशतं यावत्तावद्धस्तेन यंत्रमावृताननं छादितमुखं कुर्यात् ।

वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ॥ २८ ॥
निर्भुज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।
पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो घ्राणार्बुदेषु च ॥ २९ ॥

क्षारसाध्येषु वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी निर्भुज्य कुटिलीकृत्य ततः क्षारस्पर्शपरिहाराय पिचुना कर्पासादिमयेन कृष्णभागं तारकप्रदेशमाच्छाद्य क्षारं विनिक्षिपेत् । तत्र च पद्मपत्रप्रमाणः क्षारलेपो देयो न गुदार्शःस्विव घनः।

पद्मपत्रतनुरित्युपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः। घ्राणार्बुदेषु च पद्मपत्रतनुः क्षारलेपः।

कथं तत्र लेपो देयस्तत्राह।

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुन्नम्याग्रनासिकाम्।
मात्रा विधार्याः पंचाशत्

घ्राणजेष्वर्बुदेषु प्रत्यादित्यं रविसंमुखं निषण्णस्य संस्थितस्य तथा अग्रे नासिकाग्रनासिका तामुन्नम्योत्क्षिप्य। कियंतं कालं लेपो धार्य इत्याह। मात्राः पंचाशद्विधार्याः। वर्त्मसु चाल्पतरा मात्रा। स्थानस्य सुकुमारत्वात्।

तद्वदर्शसि कर्णजे ॥ ३० ॥

कर्णजेऽर्शसि तद्वत्तेन घ्राणार्बुदेन तुल्यं स एव पद्मपत्रतनुः क्षारलेपस्ता एव पंचाशन्मात्रा धार्यः।

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्यावगम्य च।
सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत्पयोमस्तुकांजिकैः ॥ ३१ ॥
निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत्।

अनु पश्चात् क्षारलेपदाननियमितात्कालादनंतरं क्षारं प्रमार्जनेन चेलादिना परिमृज्य शोधयित्वा सुदग्धं क्षारस्थानमर्शोर्बुदाद्यधिष्ठानमवगम्य सम्यग्दाहलक्षणेन ज्ञात्वा तत्क्षारदग्धस्थानं घृतमधुलेपितं कृत्वा पयःप्रभृतिभिः साज्यैः सघृतैर्लेपयेत्।

अभिष्यंदीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥३२॥

अभिष्यंदीनि स्रुतिरूपश्लेष्मकारीणि भोज्यान्यन्नपानानि माषदध्यादीनि भोज्यानि भक्षयितव्यानि। किमर्थम्। क्लेदनाय क्षारदग्धस्थानविशरणाय। यतः क्षारदग्धं क्लिन्नं सच्छीर्यते।

यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्धं न शीर्यते।
धान्याम्लबीजयष्ट्याह्वतिलैरालेपयेत्ततः ॥ ३३ ॥

यदि च क्षारदग्धमभिष्यंदिभिर्भोज्यैरुपयुक्तैः स्थिरमूलत्वाद्दृढमूल-

त्वाद्रोगाधिष्ठानं न शीर्यते ततो धान्याम्लस्य बीजपूरकविशेषस्तेन तथा मधुकतिलाभ्यामालेपयेत्

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

तिलकल्को यष्टियुक्तो घृतान्वितो व्रणस्य रोपणः ।

पक्वजंव्वसितं सन्नं सम्यग्दग्धम्

पक्वजंबूफलवदसितं कृष्णं तथा सन्नं निम्नं सम्यग्दग्धं स्थानं विद्यात् ।

विपर्यये ॥ ३४ ॥

ताम्रतातोदकंड्वाद्यैर्दुर्दग्धम्

विपर्यये पक्वजंव्वसितादिलक्षणविपर्यये तथा ताम्रतातोदकंड्वाद्यैरादिग्रहणात् शोफविस्फोटादिभिर्दुर्दग्धं स्थानं विद्यात् ।

तं पुनर्दहेत् ।

तं तथाभूतं ज्ञात्वा पुनर्दहेत् भूयस्तत्र क्षारं पातयेद्वाहीयम् ।

अतिदग्धे स्रवेद्रक्तं मूर्छादाहज्वरादयः ॥ ३५ ॥

अतिदग्धे सति रक्तं स्रवेत् । तथा मूर्छादयो जायंते । आदिग्रहणाद्विसर्पशोफविस्फोटादयोपि ।

गुदे विशेषाद्विण्मूत्रसंरोधोतिप्रवर्तनम् ।
पुंस्त्वोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य शातनाद्ध्रुवम् ॥ ३६ ॥

गुदेतिदग्धे विशेषेण विण्मूत्रयोः संरोधस्तथा तयोरेवातिप्रवर्तनं कदाचिद्भवति । विशेषग्रहणात्पूर्वोक्ता रक्तस्रावादयोपि । तथा पुंस्त्वोपघातः शुक्रक्षयात्कांतागमनासामर्थ्यम् । अथवा गुदस्य शातनाद्विदारणान्निश्चयेन मृत्युर्भवति ।

नासायां नासिकावंशदरणाकुंचनोद्भवः ।
भवेच्च विषयाज्ञानम्

नासायां क्षाराग्निदग्धायां नासिकावंशस्य दरणाकुंचने उद्भवतस्तथा विषयाज्ञानं गंधस्यावेदनं च भवेत् ।

तद्वच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥ ३७ ॥

तद्वत्तेन क्षारातिदग्धेन नासिकाविषयाज्ञानेन तुल्यं क्षारातिदग्धेषु श्रोत्रादिषु श्रोत्रचक्षूरसनेषु स्थानेषु विषयाज्ञानं स्यात् ।

विशेषादत्र सेकोम्लैर्लेपो मधुघृतं तिलाः ।
वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥ ३८ ॥

तस्मिन्नतिक्षारदग्धे विशेषेणाम्लैः कांजिकादिभिः सेको हितः । मधुघृततिलाश्च लेप इष्टः । तथा सर्वैव च शिशिरा क्रिया वातपित्तहरा इष्टा । संग्रहेचोक्तम् । पाययेतातियोगेन तं शीघ्रं सघृतं दधि । सगुडं वा दधि सरं तैलं वा ससितोपलमिति ।

अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसंहितः ।
यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम् ॥ ३९ ॥

तस्मात्क्षेतोः क्षारदग्धमम्लैः कांजिकादिभिर्निर्वापयेत्तराम् । तस्मादम्लः शीतस्पर्शेन तेन चाम्लेन क्षार उपसंहितो युक्त आश्वेव कटुकलवणत्वमुत्सृज्य स्वादुतां याति । तरांग्रहणमतिशयेनाम्लैर्निर्वापयेत् देशसात्म्यानुरोधात्कदाचित्क्षीरादिभिरपीति गमयति ।

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्दग्धानामसंभवात् ।
भेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ४० ॥

क्षारादप्यग्नेः प्रशस्यतरत्वम् । कुतः । तेनाग्निना दग्धानां रोगाणां पुनः प्रभृतीनामसंभवात् । भूयोग्निदग्धो रोगः प्ररोहं न याति । मूलादुन्मूलनात्क्रिय-

र्यः। भेषजक्षारशस्त्रैश्च ये रोगा न शमितास्तेषां प्रसाधनार्थमग्नेर्ज्वालनम्।

त्वचि मांसे सिरास्नायुसंध्यस्थिषु स युज्यते।

सोऽग्निदाहस्त्वगादिषु युज्यते।

मषांगग्लानिमूर्द्धार्तिमंथकीलतिलादिषु ॥ ४१ ॥
त्वग्दाहो वर्तिगोदंतसूर्यकांतशरादिभिः।

तत्र मषादिषु रोगेषु त्वग्दाहः कार्यो वर्त्यादिभिः। वर्तिः पिचुवर्तिः। आदिग्रहणादन्येष्वपि क्षुद्ररोगाध्यायोक्तेषु त्वग्दाहो योज्यः। शरादिभिरि-त्यादिग्रहणादन्यैरपि देशांतरप्रसिद्धैस्त्वग्दाहः कार्यः।

अर्शोभगंदरग्रंथिनाडीदुष्टव्रणादिषु ॥ ४२ ॥
मांसदाहो मधुस्नेहजांबवोष्ठगुडादिभिः।

अर्शःप्रभृतिषु रोगेषु मधुस्नेहादिभिर्मांसदाहः कार्यः। आदिग्रहणेनार्बुदगंडमालादयो गृह्यंते। तत्र कदाचिन्मधुना कदाचित्पृथक्स्नेहैः कदाचिज्जांबवोष्ठेन। जांबवोष्ठः शलाकाविशेषो यंत्रविधावुक्तो येन क्षारो दीयते। कदाचिद्गुडेन कदाचिदेवंप्रायेणान्येनापि देशविशेषप्रसिद्धेन।

श्लिष्टवर्त्मन्यसृक्स्रावनील्यसम्यग्व्यधादिषु ॥४३॥
सिरादिदाहस्तैरेव

तैरेव श्लिष्टवर्त्मादिषु सिरादाहः कार्यः। तैरेव मधुस्नेहादिभिः।

न दहेत्क्षारवारितान्।
अंतःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान् ॥४४॥

क्षारवारितान्न दहेत्। न केवलं येषु क्षारो वारितस्तान् यावदंतः शल्यं तथांतर्लोहितं येषां तान्।

सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत्।

सुखस्पर्शमग्निना। रोगाधिष्ठानं ज्ञात्वा घृतमधुभ्यामभ्यक्तं कृत्वा स्निग्धशीतै-र्मधुयष्टिशालिमूलादिभिः प्रलेपयेत्।

तस्य लिंगं स्थिते रक्ते शब्दवल्लसिकान्वितम् ॥ ४५ ॥
पक्वतालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ।

तस्येत्यनेन सुदग्धं स्थानं परामृश्यते।तस्य सुदग्धस्य स्थानस्य लिंगं लक्षणं स्थिते रक्ते दह्यमानावस्थाप्रवृत्तासृजि निवृत्ते सति शब्दवद्बुद्बुदशब्द-वत् स्थानं भवेत् तथा लसिकान्वितम्। लसिका कुशशस्त्रादिविक्षते प्रथमं या दृश्यते जललवाकृतिः। तथा पक्वतालसदृशम्।सुखेन रोहति सुरोहम्। तथा नातिवेदनं नातितीव्ररुक्।

प्रमाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४६ ॥

दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः प्रमाददग्धेन तुल्यं सर्वं लक्षणं बोध्यम्।
नच लक्षणमतंरणेनैतत्सम्यग्ज्ञायतइति तल्लक्षणार्थं भेदांतरदर्शनार्थं माह।

चतुर्धा तत्तु तुत्थेन सह

तत्प्रमाददग्धं चतुष्प्रकारम्।कथम्।तुत्थेन तुत्थदग्धलक्षणेन सह।अविमृश्यदग्धं हि कदाचित्सम्यग्दग्धलक्षणं कदाचिद्दुर्दग्धलक्षणं कदाचिदति-दग्धलक्षणं कदाचिच्च तुत्थदग्धलक्षणं स्यात्।

तुत्थस्य लक्षणम्।
त्वग्विवर्णोष्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ॥ ४७ ॥

तुत्थस्य तुत्थदग्धस्य लक्षणमिति कार्ये कारणमुक्तम्।त्वगित्यादि त्वग्विवर्णा सत्यत्यर्थमुष्यते रुज्यते नच स्फोटानां समुद्भूतिरिति तुत्थदग्धस्थानस्य लक्षणम्।यत्किंचिन्मात्रमेवाग्निना स्पृष्टं तत्तुत्थदग्धमित्युच्यते।

सस्फोटदाहतीव्रोषं दुर्दग्धम्

यत्र प्रदेशे स्फोटावाप्नुद्भवो दाहयुक्ता तीव्रा रुषा जायते तद्दुर्दग्धं रोगाधिष्ठानं विद्यात्।

अतिदाहतः।
मांसलंबनसंकोचदाहधूपनवेदनाः ॥ ४८ ॥
सिरादिनाशस्तृण्मूर्छाव्रणगांभीर्यमृत्यवः।

अतिदाहाद्रोगाधिष्ठानस्य मांसलंबनादयः स्युः। संकोचः सिरादीनाम्। धूपनं धूमायमानवेदना रुजा। सीरादीनां नाशो व्यापदः। व्रणगांभीर्यं गंभीरव्रणता। मृत्युर्मरणं चात्यन्तदग्धस्य लिङ्गं तृष्णादीनां तु क्रमेण तस्य लिंगं स्थिते रक्तक्षया-दिना तस्मात्तत्पुनर्न निर्दिष्टम्।

अधुना चतुर्विधस्यास्य चिकित्सितमाह।

तुत्थस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजम् ॥ ४९ ॥

तुत्थदग्धस्याग्निना प्रतपनं कार्यम्। तथोष्णं भेषजमौषधम्।

रक्तस्य विलयनार्थमेतत्। यतोहि तुत्थदग्धे स्त्यानत्वं स्त्यानमसृग्भवतीति युक्त्या प्रतिपादयन्नाह।

स्त्यानेऽस्रे वेदनात्यर्थं विलीने मंदता रुजः।

लोहितं स्त्याने सत्यतिशयेन रुजं करोति। विलीने रक्ते पीडाया मंदता मंदत्वं भवति। अतोहि तुत्थदग्धेऽग्निप्रतपनं योज्यम्।

दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युंज्यादादौ ततो हिमम् ॥ ५० ॥

शीतमुष्णं च पर्यायेणौषधं तत्रादौ प्रथमं भेषजं युंज्यात्।

सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरिप्लक्षचंदनगैरिकैः।
लिंपेत्साज्यामृतैरूर्ध्वं पित्तविद्रधिवत्क्रिया ॥ ५१ ॥

सम्यग्दग्धे तवक्षीर्यादिभिर्लेपयेत्। किंभूतैः। साज्यामृतैर्घृतगुडूचियुक्तैः। आदावित्यत्रापि योज्यम्। आदौ तैर्लेपयेदूर्ध्वमनंतरं पित्तविद्रधिवत् क्रिया कार्येति शेषः।

अग्निदग्धे द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत् ।

अतिदग्धे द्रुतं शीघ्रमेव सर्वं बहिरंतश्च भेषजं पित्तविसर्पवत् कु-
र्यात् ।

स्नेहदग्धे भृशतरं रूक्षं तत्र तु योजयेत् ॥ ५२ ॥

स्नेहदग्धेऽग्निना रूक्षं योजयेत् भृशतरं रूक्षं स्नाय भेषजं तत्र तु
योजयेत् तुशब्दात्स्नेहवर्जं भृशतरग्रहणाच्च बाहुल्येन रूक्षं प्रयोज्यमपि तत्र यो-
जयेत् किंतु देहदेशकालाद्यपेक्षमग्निदग्धमपि यथावस्थं यथायोग्यं योजयेत्

समाप्यते स्थानमिदं ह्रदयस्य रहस्यवत् ।

तदेवमुक्तं यस्तु तस्य सर्वस्यैवोक्तत्वादिदं स्थानं समाप्यते निष्पाद्यते।
किंभूतं स्थानम्।रहस्यवत् रहस्यमत्यर्थं गुह्यरूपं तदस्यास्ति तद्रहस्यवत्।
कस्य स्थानम्।ह्रदयस्य।ह्रदयमिव ह्रदयम्। ह्रदयशब्देनाष्टांगह्रदयमुपल-
क्ष्यते यथा सत्यभामा भामेति ।

कुत एतत्स्थानं रहस्यवदित्याह ।

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यंते हि सर्वतः ॥५३॥

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टांगहृदय
संहितायां प्रथमं सूत्रस्थानं संपूर्णम् ॥

यस्मादत्र स्थाने अर्थाः सूत्रिताः सूचिताः सूचनमात्रेणोक्ताः।किंभू-
ताः। सूक्ष्मास्तीक्ष्णतरमतिभिरभिगम्याः । यतोऽतएवार्थाः सर्वस्मिंस्तंत्रे प्र-
तन्यंते विस्तार्यंते। अस्मादिदं स्थानं तंत्रसंबंधिनामन्यस्थानानां रहस्यव
दित्युक्तमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगह्रदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां क्षाराग्निकर्मविधिस्त्रिंशतमोऽध्यायः ॥३०॥ छ॥ छ ॥

प्रथमोऽध्यायः

श्रीगणेशायनमः । अथ सूत्रस्थानादनंतरं शारीरस्थानमिदमारभ्यते । तत्रायं संबंधः।पूर्वस्मिन्स्थाने कायादीन्यष्टावंगानि चिकित्सासाधनभूतानि सकलतंत्रसारभूतानि सूत्रितानि कायबालेत्यादिना ग्रंथेन । कायश्च निजागंतूनां व्याधीनामधिष्ठानम् । तस्य च कायस्य चतुर्वर्गसाधनस्य पालनार्थं हेतुलिंगौषधस्कंधभेदेन त्रिस्कंधोऽयं ग्रंथो ग्रंथकृता प्रणीतः । तत्र च शरीरस्य प्रथमं सूत्रितत्वात्प्राधान्याच्च प्राक् सूत्रस्थानादनंतरं शारीरस्थानमिदमारभ्यत इत्याह ।

अथातो गर्भावक्रांतिशारीरं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

शरीरमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शारीरः । गर्भस्यावक्रांतिरवक्रमणं संप्राप्तिः । यथा अगर्भो गर्भतां संपद्यत इत्यर्थः । गर्भावक्रांतिर्विद्यते यस्मिन्नध्याय इति मत्वर्थे छप्रत्ययः । तस्याध्यायानुवाकयोर्लुगिति लुक् । अथशब्दादीनामर्थो आयुष्कामीयाध्याये व्याख्याता एव ।

शुद्धे शुक्रार्तवे सत्त्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः ।
गर्भः संपद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ १ ॥

शुद्धे इति । शुक्रमंत्यो धातुः।ऋतौ भवमार्तवम्। स्त्रीणां भवपत्यमार्गाच्छुद्गमोष्णकृष्णं विगंधं च वायुप्रेरितं लोहितं प्रवर्तते तदार्तवमुच्यते । शुक्रं चार्तवं च शुक्रार्तवं पित्रोः संबंधि गर्भबीजं तस्मिन् शुक्रार्तवे शुद्धे वातादिभिरदूषितेऽधिष्ठानभूते सत्वो जीवो गर्भः संपद्यते । किलनातो गर्भोऽथ च गर्भतामासादयति । कीदृशः सत्वः । स्वकर्मेत्यादि । कर्माणि पूर्वजन्मार्जितानि शुभाशुभानि । स्वानि च तानि कर्माणि। क्लेशयंति लोकान् दुःखयंतीति क्लेशाः । ते चाविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः । अतथावस्तुनि तथेति ख्यातिरविद्या । अहमस्मीत्यभिमानोऽस्मिता । एकानेकदर्शनशक्त्योरेकात्मताऽस्मिता । सुखानुशायी रागः । दुःखानुशायी द्वेषः । स्वरसवाही विदुषोपि तथा रूढोऽभिनिवेशः । स्वक-

र्माणि च क्लेशाश्च स्वकर्मक्लेशास्तैश्चोदितः प्रेरितो गर्भः संपद्यते न तु कर्मक्लेशवियुक्तः । अतएव वीतरागाणां जन्मासंभवः कर्मक्लेशरहितत्वात् । तथाचोक्तम् । चित्तमेव हि संसारि रागादिक्लेशदूषितम् । तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवति इति कथ्यत इति।अथ किं शुद्धे शुक्रार्तवे स्वकर्मक्लेशचोदित एव गर्भः संपद्यते ऽथवाऽन्यदपि किंचिदपेक्षत इत्याह। युक्तिवशादिति । योजनं युक्तिरुपादेयस्यार्थस्येतिकर्तव्यतासाधनोपायार्थम् । युक्तेर्वशः सामर्थ्यं प्रभावो युक्तिवशस्ततः शुद्धे शुक्रार्तवे स्वकर्मक्लेशचोदित एव स सत्वो गर्भः संपद्यते नान्यथा । कथमित्याह । अग्निरिवारणौ । तथाहि । मथ्यमंथनमंथानादिसामग्रीमंतरेणारणावग्निर्यथा न जायते तथा गर्भोपि यथोक्तसामग्रीवैकल्यान्न भवति । सकलसामग्रीसद्भावादेव भवतीति भावः ।

तदेवं गर्भस्य संपत्तिमभिधाय यथा तस्य कुक्षौ वृद्धिः स्यात्तथा वक्ति ।

बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्वानुगैश्च सः ।
मातुश्चाहाररसजैः क्रमात्कुक्षौ विवर्द्धते ॥ २ ॥

बीजेति। बीजात्मकैर्गर्भजननसंमुखभावैः शुक्रार्तवरूपतः परिणतैः । कैः । महाभूतैराकाशादिभिः सत्वरजस्तमोमयैः । तत्र सत्वबहुलमाकाशम् । तमोरजोबहुलो वायुः । सत्वरजोबहुलोऽग्निः । सत्वतमोबहुला आपः । तमोबहुला पृथ्वी । इत्येवंरूपैः स गर्भः कुक्षौ विवर्द्धते विशेषेण वृद्धिं याति । किंभूतैः । सूक्ष्मैरतींद्रियैर्योगिदृश्यैः । तथा सत्वं चेतोऽनुगच्छंति सत्वानुगानि तैः । यत्र सत्वं तिष्ठति तत्रावश्यं तान्यपि तिष्ठंति सत्वानुशायित्वात्तेषाम् । तथाचोक्तम् । अतींद्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपैरात्मा कदाचिन्न वियुक्तपूर्वइत्यादि । चशब्दो हेतुसमुच्चयार्थः । न केवलं महाभूतैर्हेतुभूतैर्गर्भो विवर्द्धते यावन्मातुश्चाहाररसजैरित्यतो वक्ष्यमाणाद्धेतोरपिवर्द्धत इत्यर्थः । मातुरित्यादि । मातुः संबंधिभिराहाररसजैश्च कुक्षौ विवर्द्धते । चशब्दोत्रानुक्तसमुच्चयार्थः। न केवलं पूर्वोक्ताद्यथानिर्दिष्टाद्धेतोर्गर्भः कुक्षौ विवर्द्धते यावदनिर्दिष्टादपि मातुः सौमनस्यादेः कललार्बुदपेश्याद्यवस्थाभावेन विशेषतो वृद्धिं यातीति । कथं वर्द्धत इत्याह ।

क्रमान्न झटित्येव। ननु मातुश्चाहाररसजैरिति कथमुक्तम्। यतः पंचभूतात्मक एवाहाररसो न च यदात्मको ऽसौ स तस्यैव जन्मकारणं भवितुमर्हत्यव्यतिरिक्तत्वात्। तस्मादेवमयं व्याख्यातव्यः। आहाररसे जातैराहाररसजैः। सप्तम्यंतादुपपदाज्जनेर्डः। मातुराहाररसात्मना परिणतैरिति।

ननु सत्वः कुक्षौ प्रविष्टो गर्भतामाप्नोतीत्युक्तं नचास्य प्रवेश उपलभ्यत इत्यत्राह।

तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम्।
नेंधनं दृश्यते गच्छत्सत्वो गर्भाशयं तथा॥ ३॥

तेजइति। न केवलं दृश्यत्वादृश्यत्वाभ्यां वस्तुसद्भावासद्भावौ व्यवस्थाप्येते येनादृश्यत्वात्सत्वस्य कुक्षौ प्रवेशासंभवः। किंतर्हि तत्कार्यान्यथानुपपत्यापि वस्तुसद्भावो व्यवस्थाप्यत एव। यथाऽर्करश्मीनां संबंधि तेजः स्फटिकेन सूर्यकांताख्येन तिरस्कृतं व्यवहितं स्फटिकस्याधस्तात् स्थितमिंधनं गच्छद्व्रजन्न दृश्यते। अथ च तेजःकार्यमिंधनगतं दृश्यते नान्यसंबंधि कार्यम्। तदेवं तेजःकार्यान्यथानुपपत्या तेजस इंधनगमनं तथा तत्र तस्य सद्भावोप्यधिगम्यते। एवं सत्वो गर्भाशयं गच्छन् व्रजन्नदृश्यत एव। वस्तुप्रभावाद्गच्छति च। सत्वशब्द उपलक्षणार्थो महाभूतान्यपि तदंतर्गतानि न दृश्यंत एवाथ च कार्येणोपलभ्यंत एव। तदेवं सत्वानुयायिभिर्महाभूतैर्गर्भः कुक्षौ विवर्द्धते न तु केवलैः सत्वानधिष्ठितैः।चेतोवत्कार्यस्याहि क्रमात्कललादिना वस्तुजातं विवृद्धिं विपुलतामापद्यते नान्यथा मृतशरीरवत्।

ननु सत्वो भूतानुग एकरूप एव कथमनेकजात्याकृत्या नरतुरगोरगगजगवयादिमत्या आलिंगितः संपद्यत इत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह।

कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावता।
नानायोन्याकृतीः सत्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत्॥ ४॥

कारणेति। कारणं हेतुमवश्यमनुविदधतीति कारणानुविधायीनि। आवश्यके णिनिः। कारणस्वभावानि कार्याणि भवंति सर्वाण्येव तस्माद्धेतोः कार्याणां तत्स्वभावता। स्वभावशब्दः सदृशार्थः। तच्छब्देन कारणं

परामृश्यते। तस्य कारणस्य स्वभावता तस्मात्सदृश्यम्। तस्मात्कार्यकारणसादृश्याद्धेतोः सत्वो महाभूतानुग एकरूप एवानेकरूपमानायोन्याकृतीः प्रतिबिंबविशेषान् धत्ते धारयति। कथमिव। द्रुतलोहवत्। यथाहि रूप्यादिवस्तुजातमग्निना द्रुतरूपतां गतमेकरूपमेव सिकतादिकल्पितायां नानारूपायां मनुष्याद्याकृतौ निषिक्तं तां तामाकृतिं यथाकल्पितां धत्त एवं स सत्वो नानायोनौ गच्छति। तां तां यथास्वमाकृतिं धारयतितथा।

अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान्।
रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीबः

अतइति। अतएव च पूर्वोक्तात्कार्यकारणसादृश्याद्धेतोः शुक्रस्य पुंरेतसो बाहुल्याद्बहुत्वात्सामर्थ्यलभ्यत्वाच्च स्त्रीरेतसो रजसोऽल्पत्वात्पुमान् जायते न स्त्री। तथाविधस्य कारणस्याभावात्। तथा पूर्वोक्तात्कार्यकारणसादृश्यात्स्त्रीरेतसो रक्तस्य बाहुल्याद्बहुत्वात्सामर्थ्यलभ्यत्वाच्च पुंरेतसोऽल्पत्वात्स्त्री जायते न पुमान्। तथाविधस्य कारणस्याभवात्। पुंरेतो हि बलवदल्पं स्त्रीरजोऽभिभूय पुंगर्भस्य कारणतां याति। यदा तु स्त्रीरजसो बलवत्त्वमल्पत्वं च पुंरेतसस्तदा स्त्रीरजोल्पं तु पुंरेतोऽभिभूय स्त्र्याख्यस्य गर्भस्य कारणतामापद्यते। यदा तु शुक्रार्तवयोः साम्यं तुल्यत्वं भवति तदा न स्त्री न पुमान् जायतेऽपितु लिंगद्वयालिंगितः क्लीबः षंढो जायते। एवं पितुः संबंधि शुक्रं स्त्रीरक्तमिश्रितं गर्भकारणं न केवलं पितृसंबंध्येव मातुर्वा। दारुवाहिना तूक्तम्। स्त्रीपुंसयोः सुसंयोगे यद्यादौ विसृजेत्पुमान्। शुक्रं ततः पुमान्वीरो जायते बलवान् दृढः। अथ चेद्वनिता पूर्वं विसृजेद्रक्तसंयुतम्। ततोरूपान्विता कन्या जायते दृढसंहतेति। अतएव च पुंगर्भाः केचित्किंचिन्मातृसदृशा दृश्यंते स्त्रीगर्भाश्च केचित्किंचित्पितृसदृशा दृश्यंते। ननु रसाद्रक्तं ततो मांसं मासान्मेदस्ततोऽस्थि च। अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायत इत्यविशिष्य निर्दिष्टं न तु पुंशुक्राद्गर्भः प्रजायत इत्येवं निर्दिष्टम्। उभयोरपि च स्त्रीपुंसयोरवश्यं सप्तधातुकत्वमभ्युपगंतव्यं न पुंस एव। तदेवं तरुणीनां कुसुमशराक्रांतमानसानां मर्यादिवधेन पुरुषसंयोगेन विनापि केवलात्स्मृतिसंस्पर्शदर्शनाद्यलितमस्तुतरेतसां किमिति गर्भो न जायते। शुक्रार्तवं हि प्र-

र्भकारणम् । तच्च सन्निहितमेवेति केचित् । तान् ब्रूमहे । पुंशुक्राभा- वात् । पुंशुक्रं हि स्त्रीरितोरक्तमुक्तं गर्भकारणम् । न च तदत्रास्ति । त- दभावाद्गर्भस्यानुत्पत्तिः। तथा च संग्रहेऽप्यभ्यगीष्ट। योषितोऽपि स्रवत्येव शु- क्रं पुंसः समागमे । गर्भस्य तु न तत्किंचित्करोतीति न चिंत्यत इति ।

सांप्रतं यथाऽनेकगर्भत्वं तुल्यकालं स्यात्तथा प्रतिपादयितुमाह ।

शुक्रार्तवे पुनः ॥ ५ ॥
वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ।

वातेन यथास्वं शुक्रार्तवे बहुशो भिन्ने बहुधाकृते सति बह्वपत्यता भवति । यथास्वमिति । यदा शुक्रमाधिक्येन वर्तमानं वातेन बहुधा भि- द्यते तदा पुंगर्भानेकत्वम् । यदातु स्त्रीरज आधिक्येन वर्तमानं वायुना बहुधा भिद्यते तदा स्त्रीगर्भानेकत्वम् । इति बह्वपत्यता भवति । सूकर- सारमेयादिजातिषु त्वनेनैव हेतुना सदाऽनेकापत्यता ।

ननु कथं वियोनयो विकृताकाराश्च गर्भाः स्युरित्याह ।

वियोनिविकृताकारा जायंते विकृतैर्मलैः ॥ ६ ॥

वियोनयश्च विकृताकाराश्च वियोनिविकृताकारास्ते तथाविधा गर्भा जायंते । कथमित्याह । विकृतैर्मलैः । वातादिभिर्दुष्टैरुन्मार्गगामिभिः ।

मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् ।
वत्सराद्द्वादशादूर्ध्वं याति पंचाशतः क्षयम् ॥ ७ ॥

स्त्रीणां मासि मासि प्रतिमासं रजो रक्तं त्र्यहं स्रवति त्रीणि दिनानि प्रवर्तते । ननु शुद्धे शुक्रार्तव इति पूर्वं शुक्रमेवोद्दिष्टं ततस्तस्यैव निर्देशो न्याय्य इति शुक्रमानुपूर्वीप्राप्तमुल्लंघ्य कस्माद्रक्तं निर्दिष्टम् । उच्यते । बहुवक्तव्यत्वात् । रक्ते हि बहुवक्तव्यमस्त्यतस्तदेव प्राग्वक्तुं युक्तम् । त्र्य- हमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया । किंभूतं रजः । रसाज्जातं रसजम् । न- नु रक्तं रसजमेव । वक्ष्यतिहि । रसाद्रक्तं ततो मांसमित्यादि । तत्किमर्थं रसजमित्युक्तम् । ब्रूमहे । रसादाहाररसात् परिणमतो जातं रसजमित्य- त्र निर्दिष्टं ननु रसधातोरित्यचोद्यमेतत् । कुतःप्रभृति तद्रजः प्रवर्तत इत्याह । वत्सरादित्यादि । द्वादशाद्वर्षादूर्ध्वमनंतरं स्रवति । पंचाशतो व-

र्षादूर्ध्वं परेण क्षयं याति । द्वादशानां पूरणं वर्षमिति तस्य पूरणे डडिति डट् । द्वादशादिति प्रायिकमेतत् । एकादशवार्षिकाणामपि स्त्रीणां रक्तप्रवृत्तिदर्शनात् । पंचाशतः क्षयमित्यत्राप्येवमेव चिंत्यम् ।

पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥ ८ ॥
वीर्यवंतं सुतं सूते

पूर्णानि षोडश वर्षाणि यस्याः सैवंविधा स्त्री पूर्णविंशेन नरेण संगता मिथुनतां याता सती गर्भाशयादिषु शुद्धेषु वीर्यवंतं सामर्थ्ययुक्तं पुत्रं सूते जनयति । प्रायिकं चैतदर्वागपि साधुगर्भदर्शनात् । अतएवायमेव तंत्रकारोऽन्यथा संग्रहे जगाद । षोडशवर्षायाः पंचविंशतिवर्षः पुत्रार्थं यतेतेति।विंशतेः पूरणइति डठि तिर्विंशतेरिति तिलोपे विंशशब्दः।पूर्णो विंशो यस्येति पूर्णविंशः । गर्भस्याशयो गर्भाशयस्तस्मिन् शुद्धे निर्मले वातादिभिरदुष्टे । तथामार्गे प्रकृतत्वादपत्यमार्गे वातादिभिरदुष्टे । तथा रक्ते स्त्रीरजसि शुद्धे । तथा शुक्रे पुंबीजे शुद्धे । तथा ऽनिले शुद्धे पित्तादिभिरनावृते । तथा हृदि शुद्धे दोषानधिष्ठिते ऽसंतप्ते ।

ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ९ ॥

ततः पूर्वोक्ताद्वयःपरिमाणान्न्यूनाब्दयोर्हीनवर्षयोः स्त्रीपुरुषयोः पंचदशाष्टादशवर्षयो रोगी भवति । रोगीत्यतिशये इनिर्मत्वर्थीयः । तथोत्पन्नोऽल्पायुरधन्यश्चाप्रशस्तो गर्भो भवति न भवत्येव वा ।

ननु दंपत्योः शुक्रार्तवसंयोगेऽपि सति क्वचिद्गर्भसंभूतिर्न दृश्यते तत्कथमेतदित्याशंकायामाह ।

वातादिकुणपग्रंथिपूयक्षीणमलाह्वयम् ।
बीजासमर्थं रेतोस्रम्

वातादीति। आदिशब्देन पित्तश्लेष्मणोः परिग्रहः। वातादयश्च कुणपं च ग्रंथिश्च पूयश्च क्षीणं च मलं चेति द्वंद्वः।एतान्याह्वयः संज्ञा यस्य रेतोस्रस्य तदेवम्। आह्वयशब्दः प्रत्येकं वातादिषु योज्यः।रेतश्चास्रं च रेतोस्रं

वाताद्याह्वयम् । वातसंज्ञं शुक्रं वातशुक्रम् । एवं पित्तशुक्र कफशुक्रम् । एवं कुणपगंधित्वात्कुणपं नाम शुक्रं कुणपशुक्रं तद्रक्तेन दुष्टेन भवति। एवं ग्रंथिशुक्रं पूयशुक्रं क्षीणशुक्रम् । मलाह्वयं तु द्विधा मूत्रपुरीषभेदात् । मूत्रसदृशं शुक्रं मूत्रशुक्रम् । एवं पुरीषशुक्रम्। आर्तवमपि शुक्रवद्दोषदूषितमबीजमेव । तस्य लिंगं नाम च शुक्रवद्बेद्यम् । यथा । वातार्तवं पित्तार्तवमित्यादियावत्पुरीषार्तवमिति । साध्यासाध्यविभागश्च तद्वदेव । शुक्रार्तवदोषेषु च चिकित्सामपि तुल्यां ब्रूते । यत्र तु विशेषं वक्ष्यति तत्र विशेषमभिधास्यति । यथा पिबेद्ग्रंथ्यार्तवे पाठेत्यादि ।

स्वलिंगैर्दोषजं वदेत् ॥ १० ॥
रक्तेन कुणपं श्लेष्मवाताभ्यां ग्रंथिसन्निभम् ।
पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ ११ ॥

स्वलिंगैरिति । स्वानि च तानि लिंगानि लक्षणानि च स्वलिंगानि यथास्वं वातादीनां स्वरूपाणि । यथा रूक्षश्यावारुणादीनि वायोः। विस्रगंधोष्णादीनि पित्तस्य । स्निग्धपांडुपिच्छिलादीनि कफस्य । तैः स्वलिंगैर्वातादिदोषजं वदेज्जानीयाद्वैद्य इति शेषः।रक्तेन दुष्टेन कुणपगंधित्वात्कुणपंकुणपसंज्ञमन्वर्थं रेतोस्रं भवति। एवं ग्रंथ्यादीनामप्यन्वर्थसंज्ञता बोध्या । श्लेष्मवाताभ्यां दुष्टाभ्यां ग्रंथिसन्निभं ग्रंथ्याकारम् । रक्तपित्ताभ्यां पूयसदृशं रेतोस्रं पूयाख्यं भवति । क्षीणं नाम रेतोस्रं मारुतपित्ततो भवति । मारुतपित्ताभ्यां दुष्टाभ्यां दुष्टं तद् दूषणात्क्षीणतां नीतमित्यर्थः ।

कृच्छ्राण्येतान्यसाध्यं तु त्रिदोषं मूत्रविट्प्रभम् ।

पूर्वोक्तानीमानि वातादिशुक्रार्तवाणि क्षीणशुक्रार्तवांतानि कृच्छ्रसाध्यत्वात्कृच्छ्राणि । असाध्यं भवति । मूत्रं च विट् च मूत्रविशौ । तयोरिव प्रभा यस्य तदेवं रेतोस्रमुभयमपि मलसंज्ञं त्रिदोषदुष्टमसाध्यं साधयितुमशक्यम् ।

इदानीमुपक्रममाह ।

कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टे स्वौषधम्

स्वमात्मीयं च तदौषधं च स्वौषधम् । वाताद्यौषधमित्यर्थः । तेन वायोः कुपितस्य यदौषधं प्रशमोपायः स्निग्धोष्णाम्ललवणादि । पित्त-

स्य मधुरशीतकषायादि । श्लेष्मणः कटुकरूक्षकषायादि । तत्तस्य भेष-जमित्यवतिष्ठते । विशेषतस्तु वातजे शुक्रदोषे यवस्नुकूसैंधवफलाम्लसिद्धं[1] यवक्षारप्रतीवापं सर्पिःपानम् । बिल्वविदारीसिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनम् । मधुभद्रदारुसिद्धं तैलमनुवासनम् । क्षीरकुलीररससिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च । पैत्तिके कांडेक्षुश्वदंष्ट्रागडूचीक्वाथसिद्धं मूर्वामधूकप्रतीवापं सर्पिःपानम् । त्रिवृच्चूर्णः सघृतो विरेकः । पयस्याश्रीपर्णीसिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनम् । मधुकमुद्गपर्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च । श्लैष्मिके पाषाणभेदाश्मंतकामलकक्वाथसिद्धं पिप्पलीमधुकचूर्णप्रतीवापं सर्पिःपानम् । मदनफलकषायो वमनम् । दंतीविडंगचूर्णस्तैललीढो विरेकः। राजवृक्षमदनफलकषायप्रगाढमास्थापनम् । मधुकपिप्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च । वातजे पुष्पदोषे भार्गीभद्रदारुसिद्धं सर्पिःपानम् । काश्मर्यक्षुद्रसहासिद्धं वा क्षीरं मधुकशृगालविन्नाकल्कं पयःसर्पिःसहितं प्रियंगुतिलकल्कं वा योनौ धारयेत् । सरलमुद्गपर्णीकषायः प्रक्षालनम् । पित्तजे काकोलीद्वयविदारीमूलक्वाथमुत्पलपद्मकक्वाथं मधुकपुष्पकाश्मर्यफलक्वाथं वा सशर्करं पिबेत् । श्वेतचंदनक्वाथं वा सक्षौद्रमित्यादिकं संग्रहे बोध्यम् ।

इदानीं कुणपचिकित्सामाह ।

कुणपे पुनः ॥ १२ ॥
धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ।
पाययेत् सर्पिरथवा विपक्कमसनादिभिः ॥ १३ ॥

कुणपाख्ये तु रेतसि धातक्यादिद्रव्यसाधितं घृतं पाययेत् । वैद्य इति शेषः । अथवाऽसनादिभिरसनादिगणोद्दिष्टैर्भेषजैर्विपक्कं घृतं पाययेत् । ननु कुणप इति सामान्योक्तावपि कथं रेतसीति विशेषो लभ्यते । ब्रूमः । रेतःप्रकरणात् । अपिच कुणपास्रस्य पुरस्तादुपक्रमं वक्ष्यति । पेयं कुणपपूयास्र इति । तस्माद्रेतस एवेह ग्रहणं युक्तम् । पुनर्ग्रहणमत्र वातादिदुष्टे रेतस्यस्रोक्तां क्रियां नकुर्यादिति द्योतयति ।

सांप्रतं ग्रंथिसंज्ञे रेतस्युपक्रमं ब्रूते ।

---

१ यवस्नुकूसैंधवकटूष्णाम्ललवणक्षारप्रतीवापं सर्पिरित्यन्यपाठः ।

पलाशभस्माश्मभिदा ग्रंथ्याभे

पलाशस्य भस्म पलाशभस्म। अश्मभित्पाषाणभेदः। पलाशभस्म चाश्मभिच्च। तेन विपक्वं घृतं ग्रंथ्याभे ग्रंथिनाम्नि रेतसि पाययेत्।

पूयरेतसि।

परूषकवटादिभ्याम्

पूयाख्ये रेतसि परूषकवटादिभ्यां विपक्वं घृतं पाययेत्। परूषकश्च वटश्च परूषकवटौ तावादौ ययोस्तौ परूषकवटादी ताभ्याम्। परूषकं वराद्राक्षेति परूषकादिः। तथा न्यग्रोधपिप्पलेति वटादिः।

क्षीणे शुक्रकरी क्रिया॥ १४॥
स्निग्धं वांतं विरिक्तं च निरूढमनुवासितम्।
योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरबस्तिभिः॥ १५॥

क्षीणे क्षीणत्वात् क्षीणाख्ये रेतसि शुक्रकरी क्रिया कार्येति शेषः। शुक्रकर्मातिशयेन सेव्यमित्यर्थः।

संशुद्धो विट्प्रभे सर्पिर्हिंगुसेव्यादिसाधितम्।
पिबेत्

संशुद्धः कृतवमनविरेचनो विट्प्रभे मलसदृशे रेतस्यातुरो घृतं पिबेत्। किंभूतम्। हिंगुसेव्यादिसाधितम्। अत्रादिशब्दो व्यवस्थावाची। तेन संग्रहोक्तस्य हिंगुशीरचित्रकप्रियंगुसमंगामृणालसिद्धं त्वगेलाचोचचूर्णप्रतीवापमित्यस्य पाठस्य सूचना भवति। हिंगुसेव्याग्निसाधितमित्यपरे पेठुः। नन्वसाध्यं तु त्रिदोषं मूत्रविट्प्रभमित्युवाच तंत्रकृत्। तत्किमित्यस्य चिकित्सोपदिष्टा। ब्रूमः। किंचित्साध्यताऽप्यस्यास्तीति प्रतिपादयितुं चिकित्सामुपदिदेश शास्त्रकारः। अतएव मूत्रप्रभस्यासाध्यत्वाच्चिकित्सां नोपादिशत्। मूत्रप्रभार्तवविट्प्रभार्तवयोरप्यसाध्यत्वादेवोपक्रमं नाभ्यधात्। वाताद्यार्तवेषु स्वौषधं कुर्यादित्युक्तम्। कुणपग्रंथ्याद्यार्तवेषु विशेषेण चिकित्सां वक्ष्यति।

ग्रंथ्यार्तवे पाठाव्योषवृक्षकजं जलम्॥ १६॥

ग्रंथ्यार्तवे ग्रंथिनाङ्म्यार्तवे क्षीरजसि जलं पिबेत्। किंभूतम्। पाठादिजातम्। पाठा प्राचीना। व्योषं त्रिकटुकम्। वृक्षकः कुटजः।

पेयं कुणपपूयास्ले चंदनं वक्ष्यते तु यत्।
गुह्यरोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरबस्तिकम्॥ १७॥

कुणपाख्ये रजसि पूयाख्ये वापि चंदनं पेयम्। अत्र द्रवानुक्तौ जलं देयमिति परिभाषया जलेन पातव्यमिति बोध्यम्। क्षीणार्तव इह चिकित्सितं नोक्तं तच्च स्वधियोह्यम्। यथा क्षीणरेतसि शुक्रकरी क्रिया कार्येत्युक्तं तथा क्षीणे रक्ते रक्तकरी क्रिया कार्येति। न च केवलमेतत्पूर्वोक्तमेव चिकित्सितं कार्यं यावद्गुह्यरोगप्रतिषेधे यद्वक्ष्यते भणिष्यते तदपि सर्वं साधनं यथायोगं वमनादि योनौ पिचुकधारणादिकंच कार्यम्। किंभूतम्। सोत्तरबस्तिकम्। उत्तरबस्तिरपि तत्र कार्य इत्यर्थः। सोत्तरबस्तिकमिति तेन सहेतितुल्ययोग इति बहुव्रीहिः। शेषाद्विभाषेति कप्। वोपसर्जनस्येति सभावः। उत्तरबस्तिरपि तत्रौषधमित्यर्थः।

बीजासमर्थरेतोऽसृग्मभिधाय सांप्रतं शुद्धं यच्छुक्रार्तवं बीजसमर्थं तल्लक्षणार्थमाह।

शुक्रं शुक्लं गुरु स्निग्धं मधुरं बहुलं बहु।
घृतमाक्षिकतैलाभं सद्गर्भाय

शुद्धे शुक्रार्तव इति पूर्वं शुक्रस्योपदेशात्प्राधान्याच्च शुक्रस्य पूर्वमुपन्यासः। तच्चाहाररसस्य सम्यक्परिणतस्य क्रमान्मज्जानमनुप्राप्तस्य सारः शुक्रसंज्ञां लभते। तच्च क्षीर इव सर्पिरिक्षुरस इव गुडः। शरीरे शुक्रधरां कलामाश्रित्य सर्वांगव्यापितया स्थितं विशेषतश्च मज्जमुष्कस्तनेषु हर्षोदीरितं संघट्टनेन स्त्रद्रवावेशात् पिंडीभूतमंगादंगात्प्रवर्तते तच्च शुक्लादिगुणयुक्तं शुक्रम्। तथा घृताभं माक्षिकाभं तैलाभं वा सद्गर्भाय शोभनगर्भाय भवति। तत्र घृताभेन गौरवर्णत्वं गर्भस्य। माक्षिकाभेन श्यामवर्णत्वम्। तैलाभेन कृष्णवर्णत्वं भवति।

आर्तवं पुनः॥ १८॥
लाक्षारसशशास्राभं धौतं यच्च विरज्यते।

रक्तमेव स्त्रीणां मासि मासि गर्भकोष्ठमनुप्राप्य त्र्यहं प्रवर्तमानमार्तव माचक्षते। अतिप्रसंगेनानृतौ वा प्रवर्तमानं तदेवासृग्दरादिसंज्ञां लभते। यदार्तवं लाक्षारसाभमलक्तकरससदृशं तथा शशरुधिरसदृशम्। तथा च-च धौतं सदिरज्यते वस्त्रादिकमं धौतं सच्छोहित्यं जहातीत्यर्थः। तदीदृशमार्तवं तु सद्गर्भाय संपद्यते।

शुद्धशुक्रार्तवलक्षणमुक्त्वेदानीं गर्भसंभवात्पूर्वमितिकर्तव्यतामाह।

शुद्धशुक्रार्तवं स्वच्छं संरक्तं मिथुनं मिथः॥ १९॥
स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धं शीलितबस्तिकम्।

शुक्रं चार्तवं च शुक्रार्तवे। शुद्धे शुक्रार्तवे यस्य मिथुनस्य तच्छुद्धशुक्रार्तवं स्त्रीपुरुषयुगलं समुपाचरेदिति संबंधः। तथा स्वस्थमरोगं रोगक्लेशेनाप्यनाक्रांतम्। तथा मिथः परस्परं संरक्तमनुरागयुक्तमन्योन्यदर्शनेन कुसुमचापाविष्टमेवंविधम्। स्नेहैः पुंसवनैर्यथाभिमतगर्भग्रहणप्रभावैः फलसर्पिर्महाकल्याणकादिभिः स्निग्धम्। शुद्धं कृतवमनविरेचनम्। तथा शीलितबस्तिकम्। शीलिता अभ्यासेनानुष्ठिता बस्तयो येन मिथुनेन तच्छीलितबस्तिकम्। न सकृदेवानुष्ठितबस्तिकमित्यर्थः।

एवं दंपत्योस्तुल्यामितिकर्तव्यतामभिधायेदानीमनयोः पृथगुपक्रमं वक्ति।

नरं विशेषात्क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतैः॥ २०॥

नरमिति। विशेषाद्विशेषेणातिशयेन नरं क्षीरैर्घृतैश्च समुपाचरेदिति संबंधः। विशेषादित्यनेनैतद्द्योतयति। विशेषेण नरं क्षीराज्यैः समुपाचरेन्नपुनर्नारीमपि तैः समुपाचरेदिति। किंभूतैः। मधुरौषधसंस्कृतैः। मधुराणि मधुरप्रायाणि मधुरप्रभावानि च तान्यौषधानि जीवनीयादीनि तैर्मधुरौषधैः संस्कृतैः सिद्धैरित्यर्थ।

नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत्।

नारीं तैलेन माषैश्च समुपाचरेत्। चशब्दोऽत्र भिन्नक्रमः। पित्तलैश्च समुपाचरेदित्यर्थः। पित्तलानि हि रक्तवृद्धिहेतवः। उक्तं हि। आश्रयाश्रयिणां मिथः। यदेकस्य तदन्यस्य वर्द्धनक्षपणौषधमिति। एवं च तैलं

पित्तकृत्त्वादेवोपन्यस्तम् । विशेषादित्यत्राप्यनुवर्तते । क्षीराज्येभ्योपि विशेषेण नारीं तैलादिभिः समुपाचरेदित्यर्थः । पुरुषस्य तु रजसोऽभावात्तद्वृद्धिहेतवस्तैलादयो नोपयुज्यंत एव ।

एवं पूर्वोक्तसकलसामग्रीयुक्तादपि मिथुनाद्विशिष्टकालमंतरेण गर्भस्यासंभव इति स्त्रीमधिकृत्य तद्गर्भग्रहणयोग्यं कालं दर्शयितुमाह ।

क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ॥ २१ ॥
स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम् ।

कार्श्यं हेतुं विना क्षामं तथा प्रसन्नं निर्मलं वदनं मुखं यस्याः सेवं भूता ताम् । श्रोणिश्च पयोधरौ च श्रोणिपयोधरम्।स्फुरत्कंपमानं श्रोणिपयोधरं यस्यास्तां । श्रोणिः कटिः । स्रस्ते चलिते इवाक्षिणी कुक्षिश्च यस्यास्ताम् । तथा पुंसि कामोऽभिलाषो यस्यास्ताम् । एवंविधां स्त्रियमृतुवीमृतुयुक्तां विद्यात् । तस्याः स गर्भग्रहणकाल इत्यर्थः। पुंस्कामामिति संपुंकानां सो वक्तव्यइतिमकारस्य सकारादेशाद्रुत्वाभावः ।

सर्वे च हेतुमद्ब्रूयादित्यागमोऽतआह ।

पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥ २२ ॥
ऋतावतीते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ।

यथा दिवा प्रफुल्लं पद्ममनंतरं दिवसातिक्रांतौ संकोचमायाति मुकुलभावं प्राप्नोति तत्स्वभावत्वात्तस्य।तथा तेनैव प्रकारेण ऋतावतीतेऽतिक्रांते द्वादशरात्रस्वभावे योनिः संकोचमायाति । सा च योनिः संकुचितत्वाच्छुक्रं न प्रतीच्छति ।

विवृताविवृतमुखत्वं हि योनेर्गर्भग्रहणाग्रहणहेतुस्तच्च वायोः क्रियावतः कालसहायस्यायत्तमित्याह ।

मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ॥ २३ ॥
ईषत्कृष्णं विगंधं च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ।

मासेन यदुपचितमाहाररसतो वृद्धिं प्राप्तं रक्तं तत्पुनर्मासोपचितं रक्तमृतौ वायुर्योनिमुखान्नुदेत्प्रेरयेत् । विधौ लिङ् । तदा योनिमुखं विवृतं संपद्यते । केन नुदेत् । धमनीभ्यां स्रोतोविशेषाभ्याम् । किंभूतं रक्तम् ।

ईषत्कृष्णं तथा विगंधं विस्रगंधरहितम् । प्रकृतिस्थप्रेरकपवनसंपर्कादोष-त्कृष्णता न तु कुपितसमीरणप्रेरणसंश्लेषवशादिवात्यंतं कृष्णता नापि पित्तेन तथा भूतेन युक्तं येन विस्रगंधि स्यात् । नापि श्लेष्मणा तथा भूतेन युक्तं येन तद्वर्णयुक्तं स्यात् । तस्माच्छुद्धं विशिष्टे काले योनिमुखा-त्प्रवर्तमानं रक्तमार्तवसंज्ञां लभते । तदेव चान्यदा योनिमुखात्प्रवर्तमानम-सृग्दरसंज्ञामासादयति । शुद्धं च रक्तं पुष्पसंज्ञं गर्भाख्यस्य फलस्य भवि-ष्यतोऽभिव्यंजकत्वात् ।

अत एवाह ।

> ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ॥ २४ ॥
> मृजालंकाररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।
> क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ॥ २५ ॥
> पर्णे शरावे हस्ते वा भुंजीत ब्रह्मचारिणी ।

तत इति । पुष्पेक्षणात्पुष्पस्य दर्शनादेव दर्शनानंतरं स्त्री त्र्यहं त्रीणि दिनानि कल्याणं शुभमवश्यं ध्यायति चिंतयतीति कल्याणध्यायिनी स्यात् । आवश्यके णिनिः । तथा मृजा स्नानक्रिया । अलंकारः कट-कादिः पुष्पादिर्वा । अलंक्रियते भूष्यते शरीरमेभिरिति कृत्वा गं-धमाल्यस्याप्यलंकारत्वम् । तथा च वक्ष्यति । गंधमाल्यादिकां भूषामि-ति । मृजालंकाराभ्यां रहिता वर्जिता । तथा दर्भाणां संस्तरः शय्या तत्र शेते सा दर्भसंस्तरशायिनी । व्रतइतिणिनिः । तथा त्र्यहं क्षैरेयं क्षीरसिद्धं या-वकं यवान्नविशेषं पर्णे शरावे हस्ते वा भुंजीत भक्षयेत् । कियन्मा-त्रम् । स्तोकमल्पमात्रम् । तत्क्षैरेयमुपयुक्तं कीदृशं स्यादित्याह । कोष्ठेत्यादि । शोधनं च कर्षणं च शोधनकर्षणम् । कोष्ठस्य शोधनकर्षणमिति षष्ठीस-मासः । शरीरस्य महास्रोतो मध्यमो भाग आमपक्वाशयः कोष्ठशब्द-वाच्यः स एव गर्भाधिष्ठानमतस्तस्यैव शोधनम् । तथा तदंगानां कर्षणमिति व्याख्येयम् । न पुनः कोष्ठस्य शोधनमन्येषां चांगानां कर्षण-म् । यथा हि त्रिवृतादिना विरिच्यते नैवमनेन यावकेन । वस्तुस्वाभाव्या-त् कोष्ठशोधनकर्षणमात्रमेव क्रियते । क्षैरेयमितिक्षीराढञीति ढञ् । या व एव यावक इति यावादिभ्यः कनिति कन् । तथा ब्रह्मचारिणी त्यक्त-व्यवाया स्यात् ।

चतुर्थेऽन्हि ततः स्नात्वा शुक्लमाल्यांबरा शुचिः ॥ २६ ॥
इच्छंती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत्पुरः पतिम् ।

ततस्त्र्यहादूर्ध्वं चतुर्थे वासरे स्नाता तथा शुक्लानि माल्यान्यंबराणि च यस्याः सैवं । तथा शुचिरंतर्बहिश्च पवित्रा सती पुरः पूर्वं पार्श्वे पश्येत । संग्रहेप्युक्तम् । चतुर्थे त्वहन्युद्वर्तिता शीतसलिलस्नाताऽनुलिप्ताऽलंकृता शुक्लमाल्यांबरा कृतमंगलस्वस्त्ययनैर्वं विप्रमेव भर्तारं पश्येदनन्यमनाः । तथा हि । यादृशं पश्यति चिंतयति वा तादृशमेव पुत्रं प्रसूत इति।

तत्किं त्र्यहमेव ऋतुरत्रैव पुष्पदर्शनादथोत्तरकालमपीत्याशंक्याह ।

ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्तिस्रश्च निंदिताः ॥ २७ ॥
एकादशी च युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ।

ऋतुदर्शनात्प्रभृति यावद्द्वादशरात्रयस्तावदृतुर्योषितो नपुनस्त्र्यहमेव यत्र पुष्पं प्रवर्तत इति तुशब्देन दर्शयति । अत्रास्मिन् द्वादशनिशावधावृतुकाले याः पूर्वास्तिस्रो निशा यासु प्रायः पुष्पं प्रवर्तते ता निंद्या गर्ह्याः सद्भिः । न तत्र सन्मतिः स्त्रियं संगच्छेत् । अतएवात्र ब्रह्मचारित्वोपदेशः । तथैकादशी निशा निंद्याऽप्रशस्ता । चशब्दोऽत्रानुक्तायास्त्रयोदश्याः समुच्चयार्थः । त्रयोदश्यांहि मिथुनीभावे नपुंसकस्योत्पत्तिरिति केचिदाहुः। युग्मासु चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशलक्षणासु निशासु संगमे पुत्रः स्यादचिंत्यत्वाद्धेतुभावस्य। तासु हि रात्रिष्वार्तवमल्पीभवति । अन्यास्वयुग्मासु निशासु पंचमीसप्तमीनवमीषु कन्या जायते । तदा हि शुक्रमल्पीभवति पूर्वोक्ताद्धेतोः । यदि पुनराहारादिवशात् शुक्रस्याधिकत्वमयुग्मासु युग्मासु च न्यूनता स्यात्तदा पुमान् स्त्र्याकृतिर्दुर्बलो हीनांगो वा जायते । स्त्री च पुरुषाकृतिर्दुर्बला हीनांगा वा। उक्तंहि । स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्रीस्यात्पुमान्पुंसोधिके भवेत्। तस्माच्छुक्रविवृध्यर्थं वृष्यं स्निग्धं च सेवयेत् । एकादशीत्रयोदश्योस्तु नपुंसकमिति । तदेवं दंपतीपुंगर्भमिच्छंतौ युग्मासु निशासु पुंसवनादिकं कर्माचरेतां । स्त्रीगर्भमिच्छंतौ त्वयुग्मासु रात्रिषु ।

उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ॥ २८ ॥
नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मंत्रवर्जितम् ।

अथेत्यानंतर्ये मंगलसूचको निर्दिष्टः । अत एवायमन्त्रार्थः । ऋतुकालावनंतरं मंगलपूर्विकां सर्वामिमां वक्ष्यमाणामितिकर्तव्यतां कुर्यादिति । उपाध्यायः पुरोहितोऽथर्ववेदवित् पुत्रीयं पुत्राय हितं विधिमिष्टिं कुर्वीत । कथम्। विधिवन्न यथाकथंचित्। विधिवदिति प्रशंसायांमतुप् क्रियाविशेषणे चैतत्। तेन प्रशस्तं वेदोक्तमन्यूनातिरिक्तं विधानं यथा भवति तथा विधिं कुर्वीतेत्यवतिष्ठते। ब्राह्मणादिवर्णत्रयस्यैवं विधिं कुर्वीत। शूद्रायाः पुनर्नमस्कारपराया नमस्कारप्रधानाया यथोक्तं सर्वविधिं मन्त्रवर्जितं कुर्यात्। पुत्रीयमिति पुत्राच्छचेति च्छः।

अवंध्य एवं संयोगः स्यादपत्यं च कामतः ॥ २९ ॥

एवं यथोक्तविध्यनुष्ठाने दंपत्योर्यः संयोगो मिथुनीभावः स न वंध्यः स्यात्। अपितु सफलो गर्भसंभवहेतुर्भवेदित्यर्थः। न केवलं दंपत्योः संयोग एव निष्फलो न भवेदपत्यं च कामतो यथाभिमतं पुंगर्भरूपं स्त्रीगर्भरूपं वा स्यात्।

अत एवाह।

संतोऽप्याहुरपत्यार्थं दंपत्योः संगतं रहः।

रहःशब्देन ग्राम्यवचसाऽत्र ग्राम्यधर्मं सूचयति। हि यस्मात्संतः साधवोऽपत्यार्थमपत्यजननार्थं दंपत्योः स्त्रीपुरुषयो रह एकांते विशिष्टकालोचितं विशिष्टसंयोगं संगतमाहुः।

न ग्राम्यसुखलिप्सायै न चापत्यमात्रायेत्याह।

दुरपत्यं कुलांगारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥ ३० ॥

दुष्टापत्यं स्त्रीगर्भः पुंगर्भो वा महत्यपि गोत्रे जातमुत्कृष्टेऽपि कुल उत्पन्नमंगारकार्यकरणसामर्थ्यात्समस्तकुलविनाशहेतुत्वात्कुलांगार इत्युच्यते।

इच्छेतां यादृशं पुत्रं तद्रूपचरितांश्च तौ।
चिंतयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥ ३१ ॥

तौ दंपती यादृशं पुत्रमिच्छेतां कामयेतां तद्रूपचरितान्जनपदांश्चिंतयेताम्। रूपं वर्णसंस्थानप्रमाणाकृत्यादि। तथा चरितं श्रद्धाश्रुतसत्यार्जवानृशंस्यदानदयादाक्षिण्यस्वभावादि तस्य मनीषितस्य सदृशे रूपचरिते

येषां तान् जनपदांश्चिंतयेतां ध्यायेताम्। पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रोपलक्षणार्थोऽत्र। तथाहि। दुहितरमपि कश्चिदिच्छत्येव। किंभूतौ तौ पितरौ। तदाचारपरिच्छदौ। आचरणमाचारः कुलानुरूपस्य देशानुरूपस्य चेतिकर्तव्यतालक्षणस्य कर्मणोऽनुष्ठानम्। परिच्छदो मनुजगवाश्वधनधान्यवस्त्रालंकाररत्नरथायुधगृहोद्यानवीणापणवगायनशय्यास्तरणादिः। आचारश्च परिच्छदश्चाचारपरिच्छदौ। तदित्यनेनाभिलषितापत्यं परामृश्यते। तस्यैवाचारपरिच्छदौ ययोस्तौ दंपती इच्छासदृशरूपचरितान्जनपदान् ध्यायेताम्।

कर्मांते च पुमान्सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशितः।
प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्तिकाज्ञया ॥ ३२ ॥
आरोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः।
तैलमाषोत्तराहारा तत्र मंत्रं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

कर्मांतइति। कर्मांते च पुत्रीयविध्यनुष्ठानावसाने च पुमान् स्त्रीतः प्राक् पूर्वं शय्यामारोहेदाक्रमेत्। किंभूतः। सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशितः। सर्पिर्मिश्रक्षीरशाल्योदनेनाशितो भोजितः। कथमारोहेद्दक्षिणेन पादेन मौहूर्तिकाज्ञया ज्योतिःशास्त्रविदादिष्टः। स्त्री तु वामेन पादेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः शय्यामारोहेन्मौहूर्तिकाज्ञयेति योज्यम्। तुरवधारणे। उभयत्रापि पुमान् दक्षिणेनैवपादेन प्रागेव। स्त्री पश्चादेव वामेनैव पादेन पुंसो दक्षिणपार्श्वत एव शय्यामारोहेन्नान्यथाकृत्वेति। पुमान् सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशित इत्युक्तम्। स्त्रियास्तु तत्कालोचितमाहारं निरूपयन्नाह। तैलं च माषश्च ताभ्यामुत्तरोऽधिक आहारो यस्याः सैवम्। उत्तरशब्दोऽत्र तैलमाषौ पित्तलौ रक्तवृद्धिहेतुतयाऽत्यंतं सेवितव्यौ न पुनस्तथा शुक्रवृद्धिकराण्यन्यान्यपि-क्षीरादीनि द्रव्याणीति प्रतिपादयति। तत्र च मंत्रं वक्ष्यमाणं प्रयोजयेत्पठेत्॥

तमेव मंत्रमाह।

अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वाम्
दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति।
ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ।
भगोथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम्।

अहिरसीत्यादि वीरं ददतु मेसूतमित्यंतं मंत्रं पठेत् ।

सांत्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां मुदान्वितौ ।
उत्ताना तन्मना योषित्तिष्ठेदंगैः सुसंस्थितैः ॥ ३४ ॥

ततो मंत्रपाठादनंतरं परस्परं सांत्वयित्वा प्रियवचनादिना प्रीतिमुत्पाद्य संविशेतां मिथुनोभावं गच्छेताम् । किंभूतौ। मुदा हर्षेणान्वितौ युतौ। तत्र च संवेशने योषिदुत्ताना तच्चित्ता चाऽवयवैः सुसंस्थितैस्तिष्ठेत् ।

किमेवंसति भवतीत्याह ।

तथा हि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।

हि यस्मात्तथा तेन प्रकारेण सा बीजं गृह्णाति दोषैर्वातादिभिः स्वस्थानावस्थितैः सद्भिः । संग्रहे तूक्तम् । न च सावधस्तिष्ठेत् । तथाहि स्त्रीचेष्टः पुमान् जायते पुंचेष्टा वा स्त्री च । नच न्युब्जां पार्श्वगतां वा सेवेत । न्युब्जाया वातो बलवान् स योनिं पीडयति । दक्षिणपार्श्वगायाः श्लेष्मा पीडितश्च्युतोऽपिदधाति गर्भाशयम् । वामपार्श्वगायास्तत्पित्तं विदहति रक्तशुक्रे । तस्मादुत्ताना बीजं गृह्णीयादिति ।

लिंगं तु सद्योगर्भाया योन्यां बीजस्य संग्रहः ॥ ३५ ॥
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रानुबंधनम् ।
त्हृदयस्पंदनं तंद्रा तृड् ग्लानिर्लोमहर्षणम् ॥ ३६ ॥

लिंगमिति । सद्यस्तत्क्षणाद्गर्भो यस्याः सैवं तस्याः सद्यो गर्भाया लक्षणं बीजस्य गर्भाख्यस्य योन्या करणभूतया संग्रहः सम्यग्ग्रहणम्।तथा तृप्तिरिव तृप्तिः । गुरुत्वं स्फुरणं च कुक्षेर्भवति । तथा शुक्रं चास्रं च शुक्रास्रे । अननुबंधनं प्रवर्तनम् । नानुबंधनमननुबंधनं शुक्रास्रयोर्योनिमुखादवमनं बहिरनिःसरणमत्र च योन्या गृहीतबीजत्वम्। तथा त्हृदयस्पंदनादयः पंच सद्योगर्भाया हेतवो भवंति । लोमहर्षणं च हर्षवशाद्भवति । तथा च संग्रहे । प्रहर्षी त्हृल्लास इत्यादि ।

इदानीं गर्भस्यावस्थाः प्रदर्शयितुमाह ।

अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात्कललीभवेत् ।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥

सप्ताहादर्वाग्गर्भगोलकः श्लेष्मपिंडीभूतो भवेत् । सप्ताहादनंतरं यावन्मासस्तावदव्यक्ताकृतिः कललीभवेत् । अत्र कललीभूते यावत्स्त्री पुरुषाद्युत्पत्तिलक्षणा व्यक्तिर्न भवति तावद्व्यक्तेः प्राक् प्रथमे मासि पुंसवनादि प्रयोजयेत् ।

ननु शुद्धे शुक्रार्तवे सत्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः।गर्भः संपद्यत इत्युक्तम् । तत्र यदि प्राकृतेन कर्मणा स्त्रीगर्भः कर्तुमाक्षिप्तस्तदा पुरुषप्रयत्ने सत्यपि पुंगर्भः कर्तुं न शक्यते । तस्मात्पुंसवनमनर्थकमेवेत्याशंक्याह ।

बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते ।

हि यस्मात्पुरुषकारो बलवान् दुर्बलं दैवमतिवर्ततेऽतिक्रम्य वर्तते। अपिशब्दात्पुरुषकारोऽपि दुर्बलं दिष्टं बलीयोऽतिक्रम्य वर्तते इति प्रतिपादयति । अतएव प्राकृतेन कर्मणा बलीयसा आक्षिप्तस्य स्त्रीगर्भस्य पुंसवनादिदानेन पौरुषेण कर्मणा शतशोऽपि प्रयोजितेन न कथंचित्पुंगर्भता कर्तुं पार्यत इति । उक्तंच । दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते । दैवेन चेतरत्कर्म प्रकृष्टेनोपहन्यत इति । अत्र पुंसवनादि सम्यक् प्रयोजितं सिध्यसिध्यनुमीयमानं प्राकृतस्य कर्मणो हीनबलत्वं प्रबलत्वमवगमयति।

अधुना पुंसवनप्रयोगमाह ।

पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथ वायसं ॥ ३८ ॥
कृत्वाऽग्निवर्णं निर्वाप्य क्षीरे तस्यांजलिं पिबेत् ।

पुष्ये पुष्यनक्षत्रयुक्ते काले पुरुषकं पुत्तलकं हेमादिकृतमग्निवर्णं कृत्वा सुध्मातनया ततः क्षीरे निर्वाप्य निवेश्य तस्य क्षीरस्यांजलिं पलचतुष्टयाख्यं पिबेत् । पुरुषकमिति पुरुषइवेत्यस्मिन्नर्थे इवेप्रतिकृताविति कन्। हैममिति हेम्नो विकारार्थेऽण्नस्तद्धित इति टिलोपः । राजतमिति प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ् । आयसमिति तस्येदमित्यण् ।

गोरदंडमपामार्गं जीवकर्षभशैर्यकान् ॥ ३९ ॥
पिबेत्पुष्ये जले पिष्टानेकद्वित्रिसमस्तशः ।

गौरदंडादींश्चतुरो द्रव्यविशेषान् पिबेत्। किंभूतान्। जलेपिष्टान् कल्कीकृतान्। कथं कृत्वा। एकद्वित्रिसमस्तशः। एकादिषु प्रत्येकं शसूप्रत्ययार्थयोगः। तेनैकमेकं कृत्वा द्वौद्वौ कृत्वा त्रींस्त्रीन्कृत्वा चतुश्चतुरः कृत्वैतान् पिबेदित्यर्थोऽवतिष्ठते। कदा प्राश्यम्। पुष्ये पुष्ययुक्ते काले।

क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम्॥ ४० ॥
पुत्रार्थं दक्षिणे सिंचेद्वामे दुहितृवांछया।

शुक्लपुष्पकंटकारिकाया मूलं क्षीरेण कल्कीकृत्य स्वयं स्त्री दक्षिणे नासापुटे पुत्रार्थं पुत्रसंपत्तये सिंचेत्। दुहितृवांछया सुताकाम्यया वामे नासापुटे सिंचेत्।

पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम्॥४१॥
नासयास्येन वा पीतं वटशृंगाष्टकं तथा।
ओषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यांतरुपयोजयेत्॥ ४२ ॥

पयसेति। पयसा लक्ष्मणामूलं कल्कीकृत्य पीतं पुत्रोत्पादप्रदं पुत्रस्थितिप्रदं च भवति। कथं पीतम्। नासया आस्येन वा कदाचिन्नासिकया कदाचिदास्येन। यस्याः पुत्रो नोत्पद्यते तथोत्पन्नो वा स्थितिं न लभते चिरं न जीवति तथैवं पातव्यमित्यर्थः। वटशृंगाष्टकं तथा तेनैवप्रकारेण नासया आस्येन वा पीतं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदं भवति। न्यग्रोधस्य प्रथमोद्भिन्नः प्ररोहो वटशृंगस्तस्याष्टकमिति। प्रभावस्याचिंत्यत्वादेतत्संख्यावच्छिन्नत्वम्। जीवनीया या ओषध्यो जीवंतीकाकोल्याद्यादश याः शोधनादिगणसंग्रहोक्तास्ता बाह्यांतरुपयोजयेत्। तत्र स्नानोद्वर्तनादिना बाह्य उपयोगः। आहारपानादिनांऽतरुपयोगः।

उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक्।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत्॥ ४३ ॥

उपचार उपचरणम्। प्रिया इष्टा हिताः पथ्या आहारविहारास्तैः प्रियहितैर्य उपचारो भर्त्रा पत्या कृतो भृत्यैश्च य एवं भूतः कृतः सगर्भधृक्। तदनुष्ठानाद्गर्भः स्थितिं दधातीत्यर्थः। एनां च स्त्रियं नवनीतादिभिर्यथासात्म्यं सदोपाचरेत्।

अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम् ॥ ४४ ॥
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम्।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टंभिभोजनम् ॥ ४५ ॥
रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम्।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छंति तत्त्यजेत् ॥ ४६ ॥
तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं बस्तिमामासतोऽष्टमात्।
एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येन्म्रियेत वा ॥ ४७ ॥

अतीति। गर्भिणी स्त्री अतिव्यवायादीनुत्तानशयनांतांस्त्यजेत्। न केवलमेतानन्यच्चाहारविहारादिवस्तुजातं स्त्रियो बहुशः प्रसूतास्तत्कालव्यापारनिपुणा वा याः काश्चन स्त्रियो नेच्छंति तदपि वर्जयेत्। तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं च वमनविरेचनरूपां त्यजेत्। बस्तिमनुवासनमष्टमं मासं मर्यादीकृत्य वर्जयेत्। अष्टमे मासि बस्तिं प्रयोजयेदेवेत्यर्थः। एभिर्वर्ज्यैर्वस्तुभिरासेव्यमानैर्गर्भ आमोऽसंपूर्णः स्रवेन्नतेत्। कुक्षौ वा शुष्येत् म्रियेत वा मृत्युं वा गर्भः प्राप्नुयात्।

वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जांधजडवामनः।
पित्तलैः खलतिः पिंगः श्वित्री पांडुः कफात्मभिः ॥४८॥

वातैलरिति। वातलैश्चाहारैर्मात्रासेवितैः कुब्जोंधो जडो वामनो वा गर्भो भवति। पित्तलैराहारैर्मात्रासेवितैः खलतिः खल्वाटः पिंगोवा स्यात्। कफकृद्भिराहारैर्मात्रासेवितैः श्वित्रवान् पांडुर्वा स्यात्।

व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत्।

अस्याश्च गर्भिण्या ये व्याधयो जायंते तान् व्याधीन् मृदुसुखैरौषधैस्तथाऽतीक्ष्णैर्जयेत्। मृदूनि च तानि सुखानि च मृदुसुखानि। मृदून्यकर्कशानि वीर्यादिभिर्नोत्कृष्टसामर्थ्यानि सुकुमारोचितानि। सुखानि सुखोपभोग्यानि प्रियाणीतियावत्। ननु मृदूनि परित्यत्यातीक्ष्णानि चेति निर्देष्टव्यं किमुभयोपादानेन। यतो मृदून्यकर्कशान्यतीक्ष्णान्यप्यकर्कशानीत्यनर्थांतरमेतयोः। अत्रोच्यते। मृदून्यकर्कशानि शर्करादीनि उत्कृष्टशक्तीनि।

मरिचादीन्यतीक्ष्णानि । तीक्ष्णानि पुनस्तीक्ष्णगुणयुक्तानि राजिकादीनि दोषोत्क्लेशकराणि भेषजानि भवंतीति द्वयोरुपादानं युक्तम्। तंत्रांतरे तूक्तम्। इत्यनात्ययिके व्याधौ विधिरात्ययिके पुनः । तीक्ष्णैरपि क्रियायोगैः स्त्रियं यत्नेन पालयेदिति । यच्च व्यवायादि गर्भिण्याः परिहार्यत्वेन निर्दिष्टं तथा व्याधींश्चास्यामृदुमुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेदिति तदस्मिन् काले विशेषेणेति द्रष्टव्यम् । तथा चान्यदातिव्यवायादिसेवनान्न तथा प्रत्यवायभयम् । तथा तीक्ष्णौषधप्रयोगाच्च । अतएव तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं बस्तिमामासतोष्टमादित्येतत्पृथङ्निर्दिशतातिव्यवायादिपरिहार्यं गणमध्ये ।

प्रथमे मास्यव्यक्तलिंगः कललावस्थो गर्भो भवेत् । द्वितीये तु मासि गर्भः कीदृशः स्यादित्याह ।

द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथवाऽर्बुदम् ॥ ४९ ॥
पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात्तेभ्यः

द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथवाऽर्बुदं गर्भः स्यादिति योज्यम् । तेभ्यो घनादिरूपेभ्यः क्रमात् परिपाट्या पुंस्त्रीक्लीबाः संपद्यंते । घनात्पुमान् । पेशीतः स्त्री । अर्बुदात् क्लीबः षंढो न स्त्री न पुमानिति ।

तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्छाच्छर्दिररोचकः ॥ ५० ॥
जृंभा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचकौ ॥ ५१ ॥
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ।

तत्र व्यक्ताव्यक्तयोर्मध्याद्व्यक्तो निर्धार्यते । व्यक्तस्य गर्भस्य वक्ष्यमाणं लक्षणं क्षामतेत्यादिकम् । गरिमा गुरोर्भाव इति । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेतीमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिना गरादेशः। विदाहोऽन्यइति। अन्ये आचार्या विदाहो देहे भवतीत्याहुः । नानाप्रकाराश्च श्रद्धाः पथ्यापथ्यविषया अभिलाषाः । व्यक्तस्य गर्भस्य लक्षणम्। संग्रहे तूक्तम् । तस्याश्च रजोवाहिनां स्रोतसां वर्त्मान्युपरुध्यंते गर्भेण तस्मात्ततःपरमार्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रतिहतमपरं चापरं चोपचीयमानमपारमित्याहुरिति।

गर्भिण्याश्च श्रद्धासूत्पन्नासु किमपथ्यं तस्यै देयं न वेत्येवं संदेहे तद्युदासार्थमाह ।

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ॥ ५२ ॥
संबद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविधारणम् ।

हि यस्मादस्य गर्भस्य यद्धृदयं चेतनाधिष्ठानं तन्मातृजम् । तथा चोक्तम् । मृदृत्र मातृजं रक्तेत्यादि । तच्च गर्भहृदयं मातृहृदयेन संबद्धं संयुक्तं भवति । ततश्च गर्भिणीहृदयेन संतप्तेन गर्भहृदयमपि संतप्यते । परस्परं हृदयस्य संबद्धत्वात् । अतएव च गर्भिणी द्विहृदया दौर्हृदिनीत्युच्यते । अत एव च परायत्तहृदयत्वात्तत्काले स्वस्वभावोचितमभिलाषं विहाय नानाभिलाषा जायते । यतश्चैवं तेन कारणेन गर्भिण्याः श्रद्धाविमाननमभिलाषाप्रतिपूरणं नेष्टम् ।

तदर्थमाह ।

देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ॥ ५३ ॥

तस्यै गर्भिण्यै हितेन पथ्येन युक्तमहितमपथ्यमपिविदाहिविष्टंभ्यादि पूर्वनिषिद्धं यत्तदपि देयम् । अपिशब्देन किमुतस्यै प्रार्थ्यमानायै हितं देयमिति गमयति किं मात्रामनपेक्ष्यैवाहितं देयम् । नेत्याह । अल्पमतिशयेनाल्पकम् ।

ननु यद्यहितं तत्कस्माद्दीयत इत्याह ।

श्रद्धाविघाताद्गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ।

यदि चिरकालोषितः कुक्षौ गर्भस्तदा तस्य गर्भस्य विकृतिर्वैरूप्यं भवेत् । अथाचिरोषितो गर्भस्तदा तस्य गर्भस्य च्युतिर्विनाशो भवेत् । अतएव श्रद्धाविमानना नोचिता । निदानकुपितपवनत्वाद्धेतोः । लब्धदौर्हृदा वीर्यवंतं चिरायुषं च सुतं सूते ।

व्यक्तीभवतिमासेस्य तृतीये गात्रपंचकम् ॥ ५४ ॥
मूर्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्व सूक्ष्मांगजन्म च ।
सममेव हि मूर्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ ५५ ॥

व्यक्तेति । अस्य गर्भस्य तृतीये मासि गात्रपंचकं व्यक्तीभवत्यऽव्य-

करूपं व्यक्तं तदानीं संपद्यत इति चार्थः । तदेव पंचांगमाह। मूर्धा द्वे सक्थिनी बाहू इति सर्वेषां चांगनां सूक्ष्माणां चेतनाधिष्ठानानां जन्मोत्पत्तिरन्यत्र जन्मोत्तरकालजेभ्यो दंतादिभ्यः । तथा सममेव तुल्यकालमेव मूर्द्धाद्यैः सुखदुःखयोर्ज्ञानं भवति । तदानीं सुखसंविद्दुःखसंविच्च गर्भस्य जायत इत्यर्थः । चः समुच्चये । हि यस्मादर्थे ।

अत्र मात्राऽभ्यवहृताभ्यामन्नपानाभ्यां कथं गर्भो वर्द्धत इत्याह ।

गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते ।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ ५६ ॥

गर्भस्येति । एकैव नाडी गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदये निबध्यतेऽदृष्टवशात्संश्लिष्यते । यया नाड्या स गर्भः पुष्टिमाप्नोत्यावहति । क इव । केदार इव । कुल्यया लघुनाड्या जलं वहंत्या केदारस्थः शाल्यादिर्यथाभिवर्द्धते । तथैव मातृहृदयाश्रितया नाड्या मात्राभ्यवहृतादाहाराज्जाठराग्निना पच्यमानात् प्रसादाख्येन रसेन । यस्माद्व्यक्तीभवदंगप्रत्यंगस्य नाभ्यां प्रतिबद्धा नाडी नाड्यामवारपरा अपरस्यां मातृहृदयम् । ततो मातृहृदयादाहाररससारो धमनीभिः स्यंदमानोपरामुपैति । ततः क्रमान्नाभितश्च स पुनर्गर्भस्य पक्वाशये कायाग्निना पच्यमानः प्रसादवाहुल्याद्धात्वादिपुष्टिकरः संपद्यते । तथा रोमकूपैरुपस्नेह एव प्रविशति । साक्षादन्नपानाननुप्रवेशाद् रसस्य कफमलत्वाद्गर्भस्य स्थूलमूत्रपुरीषाद्यसंभवः ।

चतुर्थे व्यक्ततांगानां चेतनायाश्च पंचमे ।

गर्भस्येत्यनुवर्तते । चतुर्थे मासि गर्भस्य सर्वेषामंगानां सूक्ष्मत्वादव्यक्तरूपाणां व्यक्तता भवति । चेतनायाः पुनर्मनोद्वितीयनामिकाया अव्यक्तरूपायाः पंचमे मासि व्यक्तता जायते ।

षष्ठे स्नायुशिरारोमबलवर्णनखत्वचाम् ॥ ५७ ॥

षष्ठे मासि अव्यक्तरूपाणां स्नाय्वादीनां व्यक्तता जायते ।

सर्वैः सर्वांगसंपूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ।

सप्तमे मासि सर्वैः सकलैर्भावैर्वस्तुभिः सर्वांगसंपूर्णो गर्भः पुष्यति पोषं याति । अंगसंपूर्णः पुष्यतीत्येतावतैव प्रकृतार्थावगतेः सर्वग्रहणमधिकार्थद्योतनाय । तेन सर्वेण जन्मजीवनलक्षणेनार्थेनांगैश्च संपूर्णो भवतीत्यवतिष्ठते । अकालप्रसवत्त्वात्तु न तथा गर्भस्य जन्मजीवनलक्षणो योऽसावर्थः सोऽप्यस्मिन् भवतीति ज्ञाप्यते । तथा चास्मिन् मासि गर्भो जातो जीवति किंत्वकालप्रसवत्त्वान्न तथा दीर्घजीवितत्त्वादिकं स्यात् । वक्ष्यति हि । कालः सूतेरतः परमिति । अमुमेव च न्यायं चेतसि विधायऽष्टमे मास्योजःस्वरूपनिगदनप्रस्तावे जातो न जीवति शिशुरिति वक्ष्यति । अन्यथा अकालप्रसवत्वादेवास्मिन् गर्भस्य जीवनं न संभाव्यत एव । जातो न जीवतीत्येतद्वाक्यमनर्थकमिव स्यात् । तस्मात्सप्तमे मासि जातो जीवतीति सुप्रतिपादितमेतत् ।

गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ।
कंडूं विदाहं कुर्वंति गर्भिण्याः किक्किसानि च ॥५८॥

गर्भेणेति । गर्भेणोत्पीडिता दोषा वातादयस्तस्मिन् काले हृदयमाश्रिता गर्भिण्याः कंडूं विदाहं कुर्वंति । तथा किक्किसानि कुर्वंति । ऊरुस्तनोदरे वलिविशेषा रेखाकारास्तत्काले प्रायो ये जायंते ते किक्किससंज्ञाः । कैश्चिच्छूकैरिव पूर्णता किक्किसानीति व्याख्यायि । पाणिपादांसमूलेषु विविधः संतापो विदाह उच्यते ।

नवनीतं हितं तत्र कोलांबुमधुरौषधैः ।
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघु स्वादु च भोजनम् ॥ ५९ ॥
चदनोशीरकल्केन लिंपेदूरुस्तनोदरम् ।
श्रेष्ठया चैणहरिणशशशोणितयुक्तया ॥ ६० ॥
अश्वघ्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ।
पटोलनिंबमंजिष्ठासुरसैः सेचयेत्पुनः ॥ ६१ ॥
दार्वीमधुकतोयेन मृजां च परिशीलयेत् ।

नवनीतेति । तत्र तेषु कंड्वादिषूपशमार्थं नवनीतं हितमंतर्बहिश्चोपयोगितया । कीदृशम् । कोलांबुना मधुरौषधैर्द्राक्षादिभिश्च कल्कीकृतैः सिद्धं पक्वम् । तथा तत्र भोजनं हितम् । किंभूतम् । अल्पं पटुलवणं स्ने-

-हश्च यत्र तदेवम्। तथा लघु मात्रास्वभावाभ्यां। तथा स्वादु मधुरम्। तथा चंदनोशीरयोर्यः कल्कः पिष्टो जलेनालोडितस्तेनोरुस्तनोदरं लिंपेत्। श्लेष्मया वा त्रिफलया वा ऊरुस्तनोदरं लिंपेत्। किंभूतया। एणादिरुधिरपिष्टया। तथा अश्वघ्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्याऽभ्यक्तं कृत्वांऽगमर्दतरं पटोलनिंबमंजिष्ठासुरसैर्मर्दयेत्। अश्वघ्नः करवीरः। सेचयेत्पुनः परिषेकं च कुर्यात्। दार्वीमधुकतोयेन दारुहरिद्रामधुयष्टिकाभ्यां क्वथितेन जलेन। तथा मृजां शुद्धिं स्नानादिकां शीलयेत्। संग्रहे तूक्तम्। परिषेकैः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनांभसा। कंडूयनं वर्जयेत्। त्वग्भेदवैरूप्यपरिहारार्थं स्नानोद्वर्तनं शीलयेत्। मधुरं चाहारमल्पस्नेहलवणमल्पोदकानुपानं भुंजीतेति।

ओजोऽष्टमे संचरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात्॥ ६२॥
तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति।
शिशुरोजोऽनवस्थानान्नारी संशयिता भवेत्॥ ६३॥

ओज इति। ओजः सर्वधातूनां तेजः कर्तृ मातापुत्रौ कर्मभूतौ संचरति। माता च पुत्रश्चेति द्वंद्वः आनङृतो द्वंद्व इत्यानङादेशः। कथं संचरति। मुहुर्मुहुः क्रमाक्रमेण। कदाचिद्गर्भिणीमोजः संचरति कदाचित्पुत्रमिति। एवं कादाचित्केनोजःसंचरणेन तौ मातापुत्रौ म्लानमुदितौ स्याताम्। तथा पूर्वनिरूपितया गर्भगर्भिण्युभयसंबद्धया नाड्योभयत्र संचरत्तदोज उभयसंबंधि यदा गर्भं संचरति तदा गर्भो मुदितो हर्षितो भवेदोजःसंपत्त्या गर्भिणी च म्लाना भवेत्। यदा च तदोजो गर्भिणीं संचरति तदा तथैवोजःसंपत्त्या गर्भिणी मुदिता भवेच्छिशुर्म्लानो भवेदोजः संपत्त्यभावात्। तस्मिन् काले शिशुर्बालो जात उत्पन्नो न जीवति। कुतः। ओजोऽनवस्थानात्। ओजसस्तदानीं शिशावनवस्थितत्वादचिरकालप्ररूढत्वात्। गर्भिण्यां तु न सर्वमचिरकालमनवस्थितमोजो यथा गर्भे। तस्मान्न तस्या निरोजस्त्वम्। अतएवाह। नारी संशयिता भवेत्। कदाचिज्जीवति कदाचिन्नजीवतीति संशयितेत्यर्थः।

क्षीरपेया च पेयात्र सघृतान्वासनं घृतम् ।
मधुरैः साधितं शुध्यै पुराणशकृतस्तथा ॥ ६४ ॥
शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
शताह्वाकल्कितोबस्तिः सतैलघृतसैंधवः ॥ ६५ ॥

क्षीरेति । अत्राष्टमे मासि क्षीरसंस्कृता पेया पातव्या । किंभूता । सघृता । तथाऽन्वासनं घृतं शस्यते । कीदृक् । मधुरैर्द्राक्षादिभिः साधितं पक्वम् । तथा तेनैव प्रकारेण पुराणशकृतः शुध्यर्थं बस्तिर्निरूहः प्रशस्यते युज्यते । तत्र च बस्तौ कः कषायः कः कल्क इत्याह । शुष्कमूलकादीनां कषायेण । तथा शताह्वाकल्कितस्तथा सह तैलेन घृतेन सैंधवेन च ।

तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।

तस्मिन्निति । एकं च तदहश्चेकाहम् । राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच् अह्नष्टखोरेवेति टिलोपः।एकाहेन यातोऽतिक्रांतोऽतरितोऽष्टमो मास एकाहयातस्तस्मिन्नष्टमे मासि पुनरेकदिवसातिक्रांतेप्यतःपरं सूतेः प्रसवस्य कालो यावद्वर्षम्।अपि शब्दाद्याते त्वष्टमे मास्यतः परं सूतेः काल इति गम्यते । अष्टमान्मासादनंतरं नवमदशमैकादशद्वादशमासान्यावत् । एषु मासेषु गर्भो जातो दीर्घायुरादियुक्तो जीवति ।

वर्षाद्विकारकारी स्यात्कुक्षौ वातेन धारितः ॥ ६६ ॥

वर्षादिति । आनंतर्ये पंचमी । वर्षाद्द्वादशमासादनंतरं गर्भः कुक्षौ वातेन धारितो रुद्धनिष्क्रमणो विकारकारी भवेत विकारमवश्यं करोति। गर्भस्य संनिवेशोऽपि संग्रहे प्रोक्तो यथा।गर्भस्तु मातृपृष्ठाभिमुखो ललाटे कृतांजलिः संकुचितांगो गर्भकोष्ठे दक्षिणं पार्श्वमाश्रित्यावतिष्ठते पुमान् वामे स्त्री मध्ये नपुंसकम् । तत्रास्थितश्च गर्भो मातरि स्वपंत्यां स्वपिति प्रतिबुद्धायां प्रतिबुध्यत इति ।

शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्वोक्तं चानुवासनम् ॥ ६७ ॥

शस्त इति । नवमे मासि स्निग्धो मांसरसयुक्त ओदनः शस्तो

हितः । अथवा पेया बहुस्नेहा शस्तेति लिंगविपरिणामेन संबंधः। पूर्वोक्त-मनुवासनं घृतं मधुरैः साधितमित्यादि तच्च शस्तम् ।

ततएव पिचुं चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
वातघ्नपत्रभंगांभः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥ ६८ ॥

तत इति । ततएवान्वासनघृतात्पिचुं वक्तकमस्या गर्भिण्या योनौ नित्यं सदा निधापयेत्तत्र स्थापयेद्वातविजयार्थम् । पवनेनानाक्रांतयोनिर्हि सुखं गर्भं सूते । तथा वातघ्नानां द्रव्याणां पत्राणि तेषां भंगः समूहस्तेन कथितमंभः शीतं कृत्वा स्नानेऽन्वहमहरहर्गर्भिण्यै हितम् । अन्वहमित्यनभेति टच् ।

निःस्नेहांगीं न नवमान्मासात्प्रभृति वासयेत् ।

निःस्नेहांगीमस्नेहगात्रां तां गर्भिणीं गर्भप्रसवकालं यावन्न वासयेदपि तु सस्नेहांगीं स्थापयेत् । निःशेषेण निरस्तः स्नेहो यस्मादंगात्तदेवं निःस्नेहमंगं यस्याः सा निस्नेहांगी ताम्। अंगगात्रकंठेभ्यो वक्तव्यमिति ङीप्। कुतः कालादारभ्य । नवमान्मासात्प्रभृति । यद्यपि कालोऽत्र न निर्दिष्टस्तथापि नवमान्मासादारभ्य सामार्थ्याद्यावन्मुक्तगर्भशल्या स्यात्तावन्निःस्नेहांगीं गर्भिणीं न स्थापयेदिति लभ्यते । सस्नेहांगधारणं च तस्याः कुपितवायोर्नित्यं सन्निहितत्वात् ।

इदानीं गर्भिण्या यैर्लक्षणैरव्यभिचारिभिः पुत्रदुहितृनपुंसकयमकप्रसवोऽनुमीयते तान्याह ।

प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी ॥ ६९ ॥
पुन्नामदौर्हृदप्रश्नरतापुंस्त्वप्रदर्शिनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमंडले ॥ ७० ॥
पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसंगतिम् ।
नृत्यवादित्रगांधर्वगंधमाल्यप्रिया च या ॥ ७१ ॥

प्रागिति।प्राक्पूर्वं दक्षिणे स्तने स्तन्यं क्षीरं यस्याः प्रादुर्भवति सा पुत्रं सूत इति संबंधः । तथा पूर्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी । तच्छब्देन दक्षिणं परामृश्यते। तेन दक्षिणेन पार्श्वेन चेष्टितं गमनस्वपनादिकं यस्याः सा तत्पा-

श्चचेष्टिनी पुत्रं सूत इति सर्वत्र योज्यम्।तथा गच्छंत्याः पूर्वं दक्षिणपादोत्क्षेपो हस्तकरणीये च पूर्वं दक्षिणेन पाणिना चेष्टत इति तस्याश्च चेष्टा बोध्या।पुन्नामेत्यादि। पुंल्लिंगोपलक्षितं नाम पुन्नाम। दौर्हृदं च प्रश्नश्च दौर्हृदप्रश्नौ। पुन्नाम्नोर्दौर्हृदप्रश्नयो रताभियुक्ता । पुन्नाम्नि दौर्हृते रता । दौर्हृदकाले योऽभिलाषविशेषो गर्भिण्याः सदौर्हृदशब्दवाच्यः । तथा पुंनाम्नि प्रश्नेऽभिरता पुनः पुनः पुन्नामप्रश्नं करोति । तथा पुन्नामधेयान् स्वमान् पुरुष मगवाजिवराहादीनाम्रदाडिमाशोकवृक्षादीन्वा द्रष्टुं शीलं यस्याः सैवम् । तथा उन्नते दक्षिणे गर्भकोष्ठाख्ये कुक्षौ । तथा गर्भे गर्भस्थाने परिमंडले वर्तुले सति पुत्रं सूते।अन्यथा। पुत्रप्रसवसूचकाद्धेतोर्वैपरीत्ये च लक्षणे कन्यां सूते यथा प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्येत्यादि पुत्रप्रसवसूचकं लक्षणमतोन्यथा प्राग्वामस्तनस्तन्येत्यादि लक्षणं गर्भिण्याः कन्याप्रसवसूचकम् । न केवलं पुत्रप्रसवलक्षणाद्विपर्ययेण कन्यां सूते यावद्या चेच्छति नृसंगतिम्। या च गर्भिणी पुरुषेण सहसंगतिमिच्छति कामयते सापि कन्यां सूते । तथा या च नृत्यादिप्रिया सा कन्यां सूते ।

इदानीं षंढप्रसवलक्षणमाह ।

क्लीबं तत्संकरे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात्कुक्षौ द्रोण्यामिवास्थिते ॥ ७२ ॥

क्लीबमिति । तदित्यनेनात्र पुत्रप्रसूतिलक्षणं दुहितृप्रसूतिलक्षणं च द्वयमपि परामृश्यते । द्वयस्यैतस्य लक्षणस्य संकरे संकीर्णलक्षणतायां क्लीबं नपुंसकं गर्भं सूते । तस्मिन् क्लीबे गर्भे कुक्षिस्थिते कुक्षेर्मध्यं समुन्नतं भवति । यमौ द्वौ गर्भौ गर्भिणी सूते । कथमिति तल्लक्षणार्थमाह । पार्श्वद्वयोन्नामात् पार्श्वद्वयोत्सेधात्। अतएव कुक्षावुदरे द्रोण्यामिव स्थिते। द्रोणीमध्यनिम्ना कुक्षिरपि पार्श्वद्वयोन्नत्या मध्यनिम्ना भवति ।

प्राक्चैव नवमान्मासात्सूतिकागृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते संभारैः संपन्नं साधकेऽहनि ॥ ७३ ॥

प्रागिति । सा गर्भिणी सूतिकागृहं सूतिकागारं नवमान्मासात्पूर्वमेवाश्रयेत् । कुत्र देशे कतमित्याह । देशे प्रशस्ते प्राक् प्रवणे उदक्प्रवणे

वा वास्तुविद्याविद्भिः परीक्ष्य कल्पितम्। कीदृशम्। संभारैः संपन्नं सकलैरुपकरणैर्युक्तम्। तथा साधकेऽहनि शुभपुण्यनक्षत्रे दिवसे सति।

तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिका परिवारिता।

तत्र सूतिकागृहे स्थिता सूतिमुदीक्षेत। अहमत्र प्रसविष्य इति चेतसि विधाय सा गर्भिणी तत्रासीतेत्यर्थः। किंभूता। सूतिकापरिवारिता अनेकवारप्रसवानुभूततत्कालोचितव्यवहारकुशलाभिः स्त्रीभिः परिवारिता॥ संग्रहे तूक्तम्। बहुशः प्रसूताभिरनुरक्ताभिरविषादिनीभिरविसंवादिनीभिः क्लेशसहाभिः परिवृता स्वस्त्ययनपराऽनुलोमनैराहारविहारैरनुलोमितवातमूत्रपुरीषा प्रसवकालमुदीक्षेत। स्वल्पेऽपि च विण्मूत्रविबंधे फलवर्तीः प्रयोजयेदिति।

इदानीमासन्नप्रसवाया लक्षणमाह।

अद्यश्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथता क्लमः॥७४॥
अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता।
वेदनोरूदरकटीपृष्टहृद्बस्तिवंक्षणे॥ ७५॥
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च।

अद्येति। अद्य वा श्वो वा आसन्नः प्रसवस्तस्मिन्नासन्नप्रसवे ग्लान्यादयो भवेयुर्गर्भिण्या इति संबंधः। ग्लानिर्हर्षक्षयः। तथा कुक्षी च अक्षिणी च कुक्ष्यक्षि तस्य श्लथता शिथिलत्वं स्वस्थानाच्चलितत्वमिव। तथा क्लम उपतापः। तथा अधो गुरुत्वादीनि भवंति। तथा ऊर्वादिषु वेदना पीडा भवति। तथा योनिभेदादयः स्युः।

आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः॥ ७६॥

आवीनामिति। अतोऽस्माद्योनिभेदादेरनु पश्चादावीनां गर्भनिष्क्रमणकालशूलविशेषाणां जन्मोत्पादः। ततोऽनंतरं गर्भोदकस्रुतिस्तत्काले योनितो जलस्रावमात्रः स गर्भोदकसंज्ञः।

अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमंगलाम्।
हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णांबुसेचिताम्॥ ७७॥
पाययेत्सघृतां पेयां

अथेति । अथ गर्भोदकस्रुतेरनंतरं तां गर्भिणीमुपस्थितगर्भामभि-मुखीभूतगर्भामाविजन्मोदकस्रावाविना ज्ञात्वा सघृतां पेयां पाययेत् । किंभूताम् । कृतकौतुकमंगलाम् । विशिष्टकाले यो रक्षाबंधो बाह्वादौ बध्यते स कौतुकशब्दवाच्यः । कौतुकाख्यं मंगलं कौतुकमंगलम् । कृतं कौतुकमंगलं यस्यास्ताम् । तथा हस्तस्थं पुन्नामदाडिमादिफलं यस्यास्ताम् । तथा सुष्ठुभ्यक्ताम् । तथा उष्णांबुसेचिताम् । इत्यस्यानंतरं पाययेत्पेयामिति पठन्नुष्णांबुसेचनादनंतरं पेयापानं कार्यमिति बोधयति ।

तनौ भूशयने स्थिताम् ।
आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्तांगीं पुनःपुनः ॥ ७८ ॥
अधोनाभेर्विमृद्नीयात्कारयेज्जृंभचंक्रमम् ।

तनाविति । तनौ मृदुनि भूशयने स्थितां मृद्नीयान्न खट्वादिशयवस्थिताम् । तथा संग्रहे चोक्तम् । सुरक्तकृष्णभचर्मप्रच्छदे मृदुनि भूशयने शयानामित्यादि । कुतोंगात्प्रभृतिविशेषेण मृद्नीयात् । नाभेरधो नोर्ध्वं नाभेः । किंभूतां ताम् । आभुग्नसक्थिम् । आसमंताद्भुग्ने कुटिले सक्थिनी यस्याः सा आभुग्नसक्थिस्ताम् । तथाविधां मृद्नीयात् । तथा पुनः पुनरभ्यक्तांगीं वातकोपभयात् । तथा जृंभं चंक्रमं च तां कारयेत् । जृंभो जृंभणम् । चंक्रमश्चंक्रमणं द्रुतगमनम् ।

किमेवमनुष्ठिते सति भवतीत्याह ।

गर्भः प्रयात्यवागेवंतल्लिंगं त्वद्विमोक्षतः ॥ ७९ ॥
आविश्य जठरं गर्भो बस्तेरुपरि तिष्ठति ।

गर्भ इति । एवमनयेतिकर्तव्यतयाऽनुष्ठितया गर्भोऽवाक् प्रयात्यूर्ध्वादधो गच्छति । तत्स्थानं परित्यज्याधोऽवस्थितिं करोतीत्यर्थः । संग्रहे तूक्तम् । दद्यात्कुष्ठलांगलकीवचाचव्यचित्रकचिरिबिल्वचूर्णमुपाघ्रातुं मुहुर्मुहुर्योजयेत्तथा भूर्जपत्रशिंशपासर्जरसानामन्यतमं धूममंतरांतरा च । पार्श्वपृष्ठकटीसक्थिदेशान्कोष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमस्याविमृद्नीयादेवमवाक् परिवर्तते गर्भ इति । मुसलेनोलूखलं धान्यपूर्णमाहननीयं गर्भस्यावाक्स्थितस्य इति केचिदाहुस्तदयुक्तम् । यतो गर्भिण्यास्तावद्व्यायामवर्जनं सततमुपदिष्टम् । विशेषतश्च प्रसवकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सु-

कुमारास्तथाया नार्या मुसलव्यायामप्रेरितो हि वायुः प्राणान् हिंस्यादिति । विमर्दनादिकियां च गर्भिण्यास्तावत्कारयेद्यावद्गर्भनिष्क्रमणं भवति । अथ मातृहृदयान्मुक्तो गर्भः केन लक्षणेन ज्ञायत इत्याह । तल्लिंगमित्यादि । तदित्यनेन गर्भः परामृश्यते । तस्य गर्भस्य लिंगम् । गर्भस्यैतल्लिंगं यद्दु- द्विग्नोत्तो हृदयमोचनादनंतरं स गर्भो जठरमाविश्य बस्तेरुपरि तिष्ठति ।

आव्यो हि त्वरयंत्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥ ८० ॥

आव्यः प्रसवकालशूलविशेषा यस्मादेनां गर्भिणीमभित्वरयंति । अ- नवरतमुत्पद्यमानत्वात् । ततस्तस्मादेनां गर्भिणीं खट्वामारोपयेदारोहयेत् ।

अथ संपीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।

अथ खट्वारोहणादनंतरं खट्वास्थितायां गर्भे संपीडिते वायुना योनि- मुखाक्रांततया अस्या गर्भिण्या योनिं प्रसाधयेदभ्यंगादिदानेन वि- कासयेत् ।

मृदुपूर्वं प्रवाहेत बाढमाप्रसवाच्च सा ॥ ८१ ॥

ततः सा गर्भिणी गर्भं मृदुकृत्वा पूर्वं प्रवाहेत यावद्योनिमुखेनागतो गर्भः । गर्भं योनिद्वारमागतं ज्ञात्वा बाढं भृशं प्रवाहेताप्रसवात्प्रसवं यावत् । तथा चोक्तं संग्रहे । शनैः शनैश्च पूर्वं प्रवाहेत निर्गमे बाढम् । गर्भस्य योनिमुखप्रतिपत्तौ बाढतरम् । आप्रसवादित्याङ्मर्यादावचनइत्याङः कर्मप्रवचनीयत्वे पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी ।

हर्षयेतां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।

तां गर्भिणीमनंतरं हर्षयेत् सुमनसं मुहुः कारयेत् । केन । पुत्रज- न्मशब्देन प्रसूतासि सुभगे धन्यं पुत्रमित्येवंरूपेणासकृत् स्त्रीभिरुच्चा- रितेन । तथा जलेन शीतलेन । तथा अनिलेन । संग्रहेप्युक्तम् । एनां ब्रूयाच्च सुभगे शनैः शनैः प्रभावयस्व शोभनस्तेमुखवर्णः पुत्रं जनयिष्य- सीति । तथा अन्या तु वामकर्णेऽस्या मंत्रमिमं जपेत् । क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः । सगर्भां त्वां सदा पातु वैशल्यं च दध- त्विति । प्रसुष्वत्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने । कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं

कार्तिकेयाभिरक्षितमिति। तथा। इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि। उच्चैः श्रवाश्च तुरगो मंदिरे निवसंतु ते। इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं प्रमुंचतु स्त्री। तदनलपवनार्कवासवास्ते सहलवणांबुधरैर्दिशंतु शांतिमिति। अपरा स्त्री गर्भिणीमनुशिष्यादनागतायां वेदनायां मा प्रवाहिष्ठाः। अकालप्रवाहणं हि विण्मूत्रादिवेगानामिवोदीरणमनर्थकरमहितं च। गर्भस्य श्वासकासशोफकुब्जतादिकरत्वादिति।

अथ किं हर्षाद्युत्पादनेन स्यादित्याह।

प्रत्यायांति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः॥ ८२॥

तथा तेन प्रकारेण हर्षादिजनेन प्राणाः सूतेः क्लेशा आवयस्तत्कृतानि दुःखानि तैरव सादिता ग्लानिं नीताः प्रत्यायांति पुनर्नवीभवंति।

धूपयेद्गर्भसंगे तु योनिं कृष्णाहिकंचुकैः।
हिरण्यपुष्पीमूलं च पाणिपादेन धारयेत्॥ ८३॥
सुवर्चलां विशल्यां वा जराय्वपतनेऽपि च।
कार्यमेतत्तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकंपयेत्॥ ८४॥
कटीमाकोटयेत्पार्ष्ण्या स्फिजौ गाढं निपीडयेत्।
तालुकंठं स्पृशेद्वेण्या मूर्ध्नि दद्यात्स्नुहीपयः॥ ८५॥
भूर्जलांगलिकीतुंबीसर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः।
पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम्॥ ८६॥
कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामंडेन पाययेत्।
यूषेण वा कुलत्थानां बिल्वजेनासवेन वा॥ ८७॥

धूपयेदिति। गर्भस्य संगे सक्तौ योनिं कृष्णसर्पनिर्मोकेन धूपयेत्। धूपनं योनौ कुर्यात्। धूपयेदिति गुपूधूपेत्यादिना आयप्रत्ययः। ततो विधौ लिङ्। तथा हिरण्यपुष्पीमूलं पाणिना पादेन च सा गर्भिणी धारयेत्। अथवा सुवर्चलां विशल्यां वा धारयेत्। एतद्गर्भसंगोक्तं जरायोरपरारूयस्यापतनेऽनिष्क्रांतौ कार्यं विधातव्यम्। न केवलं गर्भसंगोक्तं कार्यं यावदेनामपतितजरायुं बाह्वोर्द्वयोरुत्क्षिप्य विकंपयेत्। संग्रहेतूक्तम्। नचेदपरा पतति ततो दक्षिणेन पाणिनानाभेरुपरिष्टाद्बलवदुत्पीड्यान्येन पृष्ठत

उपसंगृह्य विधुनुयादिति । तथा पार्ष्ण्या कटीमाकोटयेदिति । पुनः पुनः कट्यां पार्ष्णिघातं कुर्यादित्यर्थः । तथा स्फिजौ युतौ सुष्ठु निपीडयेत् । तथा वेण्याकेशरचनाविशेषाख्यया तालुकंठं स्पृशेत् । संग्रहेप्युक्तम । वेण्या गुल्या वा केशवेष्टितया वा तालुकंठं परामृशेदिति।तथा मूर्ध्नि मस्तके स्नुहीपयः सुधादुग्धं दद्यात्।तथा भूर्जादिभिर्द्रव्यैः पृथक् प्रत्येकमथवा द्वाभ्यां कृत्वा समस्तैर्वा योन्या लेपनं धूपनं च कार्यमिति शेषः । कुष्ठतालीसपत्रयोः कल्कं वा सुरामंडेनोपरिस्थितेन तां पाययेत्।अथवा कुलत्थानां यूषेण क्वाथेन पाययेत् । बिल्वजेनासवेनवा । बिल्वं वारिणा आसुत्य धान्यराशौ धारितं तच्छीतकषायो बिल्वज आसव उच्यते। संग्रहेप्युक्तम्। भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्च योनिं धूपयेत् । भूर्जगुग्गुलुभ्यां वा । शालिमूलसिद्धेन वा सर्पिषा योनिमभ्यज्य कटुकालाबुजालिनीनिंबसर्पनिर्मोकैश्च कुक्ष्यादिधूपयेत्।गुडनागरकल्केन वा लिंपेत्।तदेव वा भक्षयेत् । लांगलीमूलकल्केन वा पाणिपादमुदरं च लिंपेदिति। तथोक्तम्।कुष्ठैलाकल्कं वा सुरया पाययेत् । अर्कालर्ककषायं वा सुरोन्मिश्रम् । कुष्ठलांगलकीमूलकल्कं वा मद्यमूत्रान्यतरेण । शतपुष्पाकुष्ठमदनाहिंगुसिद्धस्य च तैलस्य पिचुं ग्राहयेदिति ।

शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
सहिंगुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षारे च सार्षपम् ॥ ८८ ॥
तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥ ८९ ॥
निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्सगे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ॥९०॥

शताह्वेति । शताह्वादिभिर्द्रव्यैः सार्षपं तैलं मूत्रे क्षारे चोभयस्मिन् सिद्धं पक्वमनुवासनं हितम्।क्व। पायौ गुदे। अथवा योन्यां गर्भनिष्क्रमणद्वारे । तथा शताह्वादिभिर्द्रव्यैः कल्कितैर्निरुहो बस्तिकल्पोक्तो यौगिकः । सह स्नेहेन लवणेन वा वर्तमान आशु जीघ्रमेवापरां जरायुसंज्ञां पातयति। यस्मात्तत्संगेऽनिलो हेतुर्वायुः कारणम्। तज्जयाद्वातजयात्सा अपरा निर्याति

कुक्षितो बहिर्निष्क्रामति । पवनविजये च बस्तिः प्रधानम्। तथाचोक्तम्। वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा बस्तिरिष्यत इत्यादि । संग्रहे तु । गर्भिण्या आस्थापनेऽनुवासने च सन्निवेशविशेष उक्तः। यथा। गर्भिणीं तु न्युब्जामास्थापयेदनुवासयेच्च । तथाऽस्या विवृतमार्गतया सम्यगौषधमनुप्रविशतीति ।

कुशला पाणिनाऽक्तेन हरेत्कृत्तनखेन वा ।

अथवा कुशला तद्व्यापारनिपुणा योषित् पाणिना सर्पिषाऽभ्यक्तेन तां हरेत् । किंभूतेन पाणिना । कृत्तनखेन कृत्ताः कल्पिताः शस्त्रेण नखा यस्य तेन तथाविधेन पाणिना तां नालानुसारत आकर्षेत् । संग्रहेप्युक्तम्। शाल्मलीपिच्छया वा सघृतया योनिं पूरयित्वा विधुनुयादिति ।

मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनांगं च मर्दयेत् ॥ ९१ ॥

गर्भश्चापरा च गर्भापरं मुक्तं गर्भापरं यया योन्या तां तैलेन मर्दयेत् । अंगं शरीरं च मर्दयेत् ।

मकल्लाख्ये शिरोबस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ ९२ ॥
धान्यांबु वा गुडव्योषत्रिजातकरजोन्वितम् ।

मकल्लाख्ये रोगे उत्पन्ने शिरोबस्तिकोष्ठशूललक्षणे सति यवक्षारं सूक्ष्मचूर्णितं घृतेनाऽथवोष्णजलेन तां सूतां पाययेत् । धान्यांबु वा तां पाययेत् । किंभूतम् । गुडव्योषत्रिजातकरजोन्वितम् । गुड इति सामान्योक्तावपि पुराणोऽत्र गुडो ग्राह्यः पथ्यत्वात्। मकल्लाख्यो रोगः। शिरोबस्तिकोष्ठशूल इति लाघवेन तंत्रकृतास्य लक्षणमुक्तम् ।

अथ बालोपचारेण बालं योषिदुपाचरेत् ॥ ९३ ॥

अथ बालं जातमात्रमेवोपाचरेदुपपादयेत्। का। योषिद्बहुकृत्वः प्रसूता न पुमान् । केन । बालोपचारेण बालोपचरणीयोक्तेनाहारविहारादिना ।

सूतिका क्षुद्वती तैलाद्घृताद्वा महतीं पिबेत् ।
पंचकोलकिनीं मात्रामनुचोष्णं गुडोदकम् ॥ ९४ ॥

सूतिकेति । सूतिका क्षुद्वती बुभुक्षिता सती तैलादथवा घृतान्महतीं मात्रां पिबेत् । किंभूताम् । पंचकोलकं विद्यते यस्या मात्रायास्तां पंचकोलकिनीम् । सूक्ष्मचूर्णीकृतपंचकोलकयुक्तां तां मात्रां पिबेदित्यर्थः। अष्टभिर्यामैर्या जरां गच्छति सा स्नेहमात्रा महती।अनुचोष्णं गुडोदकं पिबेदिति योज्यम् ।

वातघ्नौषधतोयं वा तथा वायुर्न कुप्यति ।
विशुध्यति च दुष्टास्रं द्वित्रिरात्रमयं क्रमः ॥ ९५ ॥

वातहरद्रव्यक्काथं वा पश्चात्पिबेत्।तथैवं कृते सति वायुर्न कुप्यति न कोपं याति । शून्यं कोष्ठं प्राप्य दुष्टं रक्तं च विशुध्यति । अयमेव क्रमो द्विरात्रं त्रिरात्रं वा यथायोगं कार्यः ।

स्नेहायोग्या तु निःस्नेहममुमेव विधिं भजेत् ।
पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ॥ ९६ ॥

स्नेहेति । स्नेहपानायोग्या तु स्त्री या स्नेहं नार्हति सा निःस्नेहं स्नेहं विनाऽमुमेव पूर्वोक्तं विधिं भजेत् । पीतवत्याश्च तस्या जठरं यमकाक्तं तैलघृताभ्यामभ्यक्तं विवेष्टयेद्वाससेतिशेषः । पीतवत्या इत्यविशेषनिर्देशः कदाचित्स्नेहयोग्या स्नेहं पीतवती स्नेहायोग्या तूष्णं गुडोदकं पीतवत्यथवा वातघ्नौषधतोयं पीतवतीति सामान्यो यो निर्देशस्तस्यार्थः ।

जीर्णे स्नाता पिबेत्पेयां पूर्वोक्तौषधसाधिताम् ।
त्र्यहाद्वूर्ध्वं विदार्यादिवर्गक्काथेन साधिता ॥ ९७ ॥
हिता यवागूः स्नेहाढ्या सात्म्यतः पयसाथवा ।
सप्तरात्रात्परं चास्यै क्रमशो बृंहणं हितम् ॥ ९८ ॥

जीर्ण इति । स्नेहे जीर्णे कवोष्णगुडोदके वातघ्नौषधतोये वाऽनंतरं स्नाता सती पूर्वोक्तौषधसाधितां पंचकोलकृतां पेयां पिबेत् । त्र्यहादूर्ध्वमनंतरं विदार्यादिवर्गोक्तौषधैः सिद्धायवागूः पया स्नेहाढ्या हिता । अथवा सात्म्यतः सात्म्यवशात् पयसा क्षीरेण साधिता यवागूर्हिता । सप्तरात्रात्परमनंतरं क्रमशो न सहसा तस्यै बृंहणं हितम् । बृंहणं च

जीवनीयबृंहणीयमधुरवर्गीसद्धैरभ्यंगोद्वर्तनपरिषेकावगाहनैर्द्धैश्चान्नपानै-र्विधातव्यम् ।

द्वादशाहेऽनतिक्रांते पिशितं नोपयोजयेत् ।

द्वादशाहेऽनतिक्रांतेऽपरिसमाप्ते पिशितं मांसं नोपयोजयेन्नाऽभ्यवहारयेत् स्कंदादिद्वादशग्रहाभिषंगपरिहारार्थम् । मांसभोजनेन हि कदाचित्तैरभिषंगो भवेत्तेषां मांसादत्वात् ।

यत्नेनोपचरेत्सूतां दुःसाध्या हि तदामयाः ॥ ९९ ॥
गर्भवृद्धिप्रसवरुक्क्लेदास्रस्रुतिपीडनैः ।

यत्नेनेति । सूतां स्त्रीं यत्नेन तात्पर्येणोपचरेदुपक्रमेत् । कुतो हेतोरित्याह। हि यस्मात्तस्या आमया रोगा दुःसाध्याः कृच्छ्रेणोपक्रम्याः। किर्मिति कृच्छ्रसाध्या इत्याह। गर्भेत्यादि।वृद्धिश्च प्रसवश्च वृद्धिप्रसवौ गर्भस्य वृद्धिप्रसवौ च रुक्च क्लेदास्रस्रुतिश्च पीडनं च गर्भवृद्धिप्रसवरुक्क्लेदास्रस्रुतिपीडनानि तैर्हेतुभूतैस्तदामया दुःसाध्याः । रुक्प्रवाहवेदना ।

एवं च मासादध्यर्धान्मुक्ताहारादियंत्रणा ।
गतसूताभिधाना स्या पुनरार्तवदर्शनात् ॥ १०० ॥

एवमिति । एवमनेन प्रकारेण सार्धं मासमुपस्कृता क्रमेण मुक्ताहारविहारयंत्रणा स्यात् । अध्यर्द्धमासात्परेण गतसूताभिधाना व्यपेतप्रसूतिव्यपदेशा पुनरार्तवदर्शनाद्भवेत्।संग्रहे तूक्तम्।जरायुणा मुखे च्छन्ने कंठे च कफवेष्टिते । वायोर्मार्गनिरोधाच्च गर्भस्थो न प्ररोदितीति ।

इति श्रीमृगांकदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीरस्तु ॥

द्वितीयोऽध्यायः

गर्भावक्रांतिशारीरादनंतरं गर्भव्यापच्छारीरमारभ्यते । गर्भस्य व्यापत् प्रतीकारविज्ञानार्थमाह ।

अथातो गर्भव्यापदं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

गर्भस्य व्यापद्गर्भव्यापत् । साविद्यते यस्मिन्निति छः । तस्याध्यायानुवाकयोर्लुगितिलुक् । यद्यपि चात्र गर्भव्यापदश्चिकित्साप्युक्ता न केवलं व्यापत्तथापि बाहुल्यादिदमुक्तमिति वेद्यम् । अथादीनां पूर्ववद्व्याख्या ।

गर्भिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽपि वा ।
पुष्पे दृष्टेऽथवा शूले बाह्यांतः स्निग्धशीतलम् ॥ १ ॥
सेव्यांभोजहिमक्षीरीवल्ककल्काज्यलेपितान् ।
धारयेद्योनिबस्तिभ्यामार्द्रार्द्रान् पिचुनक्तकान् ॥ २ ॥

गर्भिण्या इति।गर्भिण्याः परिहार्याणामाहारविहाराणां पूर्वोक्तानामतिव्यवायादीनां सेवनेन पुष्पे दृष्टेऽथवा रोगतः पुष्पे दृष्टे । रोगस्य च स्वभावापथ्यसर्षपशाकमंथकदध्यादेराहारान्मात्रादेशकालादिवशाद्वा संभवः । गर्भाख्यफलहेतुत्वाद्रक्तं पुष्पमुच्यते । तस्मिन् दृष्टे चक्षुर्गोचरं प्राप्ते । अथवा शूले दृष्टे प्रश्नादिनोपलब्धे सति । दृशिरत्रोपलब्धिवचनः । बाह्यांतः स्निग्धशीतलं साधनमन्नपानप्रदेहपरिषेकादि कार्यम् । बहिः स्नानावगाहादावंतश्च भोजननानुपानादावित्यर्थः । रोगत इति तृतीयार्थे तसिः । तथा स्त्री योनिबस्तिभ्यां पिचुनक्तकान् धारयेत् । किंभूतान् । सेव्यादिभिर्लेपितान् । सेव्यमुशीरम् । अंभोजं पद्मम् । हिमं चंदनम् । क्षीरं विद्यते येषां ते क्षीरिणो वृक्षाः पिप्पलादयः । येषां शस्त्रादिच्छिन्नानां क्षीरं दृश्यते । वल्कं वल्कलम् । सेव्यं चांभोजं ज हिमं च क्षीरिवल्कं च तेषां कल्कं चाज्यं च तैर्लेपितान् । पुनः किंभूतान् । आर्द्रार्द्राननतिशयेनार्द्रीकृतान् । पिचुशब्देन विकेशिकासदृशः कार्पासमयो नक्तकश्चेलखंडः ।

शतधौतघृताक्तां स्त्रीं तदंभस्यवगाहयेत् ।
ससिताक्षौद्रकुमुदकमलोत्पलकेसरम् ॥ ३ ॥
लिह्यात् क्षीरघृतं खादेच्छृंगाटककसेरुकम् ।
पिबेत्कांताब्जशालूकबालोदुंबरवत्पयः ॥ ४ ॥
शृतेन शालिकाकोलीद्विबलामधुकेक्षुभिः ।
पयसा रक्तशाल्यन्नमद्यात्समधुशर्करम् ॥ ५ ॥
रसैर्वा जांगलैः

शतेति । शतशब्दो बहुवारपर्यायः । संख्यावाचीत्यन्ये । तथा च संग्रहेऽधीतम् । सहस्रधौतसर्पिषाऽधोनाभेः सर्वतः प्रदिह्यादिति । शतधौतेन बहुधा प्रक्षालितेन घृतेनाभ्यक्तां स्त्रीं तदंभस्यवगाहयेत्।तत्र तां निमज्जनं कारयेत् । तदित्यनेन हि सेव्यादिद्रव्यपरामर्शः । स्त्रीमिति वामृशसोरितीयङ्विकल्पात्पूर्वरूपम् । तथा क्षीरं घृतं च लिह्यात् । किंभूतम् । ससितेत्यादि। सह सितया तथा क्षौद्रेण तथा कुमुदकमलोत्पलानां कसेरेण किंजल्केन सहितम् । अन्ये तु क्षीराद्घृतं क्षीरोद्भवं घृतं क्षीरघृतमिति मन्यंते । तथा खादेच्छृंगाटकं कसेरुकं च । तथा पयः क्षीरं पिबेत् । किंभूतम् । कांतेत्यादि । कांता गंधप्रियंगुः। अप्सु जातमब्जम् कमलादि । शालूकमुत्पलमूलम् । बालमुदुंबरमपक्वमुदुंबरफलं । कांता चाब्जं च शालूकमूलं च बालोदुंबरं च तानि विद्यंते यस्य पयसस्तदेवं तैः शृतं क्षीरं पिबेदित्यर्थः । यैर्हि तत्पयः शृतं तानि तत्रावश्यं विद्यंते । क्षीरश्रपणविधिश्चातीसारचिकित्सोक्तः पयस्युत्क्वाथ्य मुस्तानां विंशतिमित्याद्यनुसारेणात्र कल्प्यः।तंत्रांतरे त्वेवमुक्तम्।द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम्।क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिरिति।अन्ये तु कांतादिद्रव्याणां चूर्णेन युक्तं कल्केन वा युक्तं पयः पिबेदित्याहुः । पयसा रक्तशाल्यन्नं समधुशर्करं सुशीतं भुंजीत । किंभूतेन क्षीरेण । शाल्यादिभिः शृतेन सिद्धेन। देशसात्म्याद्यनुरोधाज्जांगलैर्वा रसैः शाल्यन्नमद्यात्।

शुद्धिवर्ज्यं चास्रोक्तमाचरेत् ।

शुद्धिं वर्जयित्वा अस्रोक्तं रक्तपित्ताभिहितं यत्साधनं तद्वास्रांतराचरेत् सेवेत । अस्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वाद्रक्तपित्तं गम्यते ।

असंपूर्णत्रिमासायाः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ॥ ६ ॥
आमान्वये च

असंपूर्णास्त्रयो मासा यस्या गर्भिण्याः सैवं तस्याः पुष्पदर्शने सति गर्भः प्रायो न तिष्ठत्यसंजातसारत्वात्। तस्मात्प्रत्याख्याय प्रत्याख्यानं कृत्वा प्रसाधयेत् प्रकर्षेण यत्नेन साधयेत्। आमान्वये च। अत्रापि प्रत्याख्याय प्रसाधयेदित्यनुवर्तते। आमानुगते रक्तदर्शने संपूर्णत्रिचतुरादिमासाया अभिसंजातसारेपि गर्भे सति विरुद्धोपक्रमत्वात्प्रत्याख्याय साधनं कारयेत्। तथा हि। रूक्षतीक्ष्णोष्णकटुप्रायमामघ्नं गर्भिण्या विरुद्धं शीतस्निग्धप्रायं चामस्य।

एवमप्यामरक्तयोर्द्वयो र्यदविरुद्धं तदुपदेष्टुमाह।

तत्रेष्टं शीतं रूक्षोपसंहितम्।
उपवासो घनोशीरगुडूच्यरलुधान्यकाः ॥ ७ ॥
दुरालभापर्पटकचंदनातिविषाबलाः।
क्वथिताः सलिले पानं तृणधान्यादि भोजनम् ॥ ८ ॥
मुद्गादियूषैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत्।

तत्र आमान्वये सामतायां सत्यां शीतं यदन्नपानादि तत्सर्वं बाह्यतोऽतश्च हितम्। शीतं रक्तस्य पथ्यमामस्य विरुद्धत्वादपथ्यमित्याशंक्याह। रूक्षोपसंहितं रूक्षेण तिक्तकषायादिना युक्तम्। तथा देशसत्त्वाद्यनुरोधादुपवासो हितो न केवलं शीतं रूक्षोपसंहितं। तथा घनादयो द्रव्यविशेषाः सलिले क्वथिताः पाने हिताः। घनो मुस्तः। अरलुः श्योनाकः। तथा तृणधान्यानि नीवारकोद्रवश्यामाकादीनि भोजनमाहारस्तत्रामान्वये हितम्। कैः सह। मुद्गादियूषैः। आदिग्रहणेन मकुष्टमसूरादयः शिंबीधान्यविशेषाः पित्तश्लेष्महरा गृह्यंते। सामतायामेवोत्पन्नायामयमुपक्रमः। आमे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत्। पूर्वस्मिन्निव पूर्ववत्। सप्तम्यंताद्वतिः। यथा प्रथमं रक्तदर्शने स्निग्धशीतं हितं तथाऽत्रापि पूर्वनिर्दिष्टं स्निग्धादि हितमित्यर्थः। स्निग्धशीतानि बाह्यांतरुपयोज्यानि।

गर्भे निपतिते तीक्ष्णं मद्यं सामर्थ्यतः पिबेत् ॥ ९ ॥

गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्तिविस्मरणाय च ।
लघुना पंचमूलेन रूक्षां पेयां ततः पिबेत् ॥ १० ॥
पेयाममद्यपा कल्के साधितां पांचकौलिके ।
बिल्वादिपंचकक्काथे तिलोद्दालकतंडुलैः ॥ ११ ॥
मासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ।
लघुरस्नेहलवणो दीपनीययुतो हितः ॥ १२ ॥

गर्भे इति । गर्भिण्या एवमासेवमानाया अप्यदृष्टवशाद्गर्भे निपतिते निःशेषेण पतिते सति तीक्ष्णं कर्कशं मद्यं सामर्थ्येन पिबेत् । बहु पिबेदित्यर्थः । किमर्थमित्याह । गर्भेत्यादि । गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्तेः पीडाया विस्मृत्यर्थं च । ततो मद्यपरिपानादनंतरं रूक्षां पेयां पिबेत् । किंभूताम् । लघुना पंचमूलेन बृहत्यादिना कृताम् । अमद्यपा तु यास्त्री सा गर्भे निपतिते पेयां पिबेन्न तु मद्यम् । क साधिताम् । कल्के किं संबंधिनि । पांचकौलिके । पंचकोलस्यायं पांचकौलिकस्तस्मिन् । पंचकोलकं कल्कीकृत्य तत्र पेयां साधितामित्यर्थः । तथा बिल्वादिपंचकक्काथे महत्पंचमूलकषाये साधितां पेयां पिबेदिति योज्यम् । कैः साधिताम् । तिलोद्दालकतंडुलैः । उद्दालको व्रीहिविशेषः । मासैस्तुल्यानि दिनानि माससंख्या वासराः । यावंतो मासा गर्भस्य तावंत्यहानि गर्भे निपतिते सत्येवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण पेयादिः क्रमः कार्यः । किंभूतः । लघुरस्नेहलवणः । न विद्यते स्नेहलवणे यस्य । तथा दीपनीयैरग्निकृद्भिर्मरिचचित्रकादिभिर्द्रव्यैर्युतः । स तथा विधस्तत्र क्रमो हितः ।

किमर्थः ।

दोषधातुपरिक्लेदशोषार्थं विधिरित्ययम् ।

दोषौ पित्तकफावत्र गृह्येते । वातस्य क्लेदसंभवाभावात् । दोषौ च धातवश्च तेषां परिक्लेदस्तस्य शोषार्थं शोषणायायं विधिरिति ।

स्नेहान्नबस्तयश्चोर्ध्वं बल्यजीवनदीपनाः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वमतो दोषधातुपरिक्लेदशोषादनंतरं स्नेहान्नबस्तयो हिताः । स्नेहश्चतुर्विधः पानादौ हितः । तथा अन्नं स्निग्धमरूक्षं हितम् । बस्तयोपि

स्निग्धा एव न रूक्षा हिता वातकोपभयात्। किंभूताः स्नेहान्नवस्तयः। बल्यदीपनजीवनाः। बल्या बलाय हिताः। दीपना वह्नेः संधुक्षणकृतः। तथा जीवना ओजोवृद्धिकराः।

इदानीमुपविष्टकनागोदरयोर्गर्भयोर्हेतुलिंगौषधानि विवक्षयितुमाह।

संजातसारे महति गर्भे योनिपरिस्रवात्।
वृद्धिमप्राप्नुवन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः॥ १४॥
उपविष्टकमाहुस्तं वर्द्धते तेन नोदरम्।

संजातः सारो बलं यस्याऽसौ संजातसारो बलवान् गर्भस्तस्मिन्। तथा महति प्रवृद्धे सति। गर्भिण्याः परिहार्यापरिहाराद्यो ऽसौ योनेः परिस्रवः परिस्रवणं तस्मात्। परिस्रव इति च सामान्येन निर्देशात्कदाचिद्रक्तरूपः कदाचिदन्यादृशोऽपि गर्भात्स्रवति। परिस्रवाच्च कारणाद्वृद्धिमप्राप्नुवन्नगच्छन्। कोष्ठ एव गर्भाधार एव तिष्ठति गर्भः। यतो योनिपरिस्रवात्कारणाद्वायुः कुपितः पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य गर्भस्य रसवहां नाडीं प्रतिपीड्यावतिष्ठते। ततो नाड्यां दोषैः कुल्यायामिव तृणपात्रादिभिः प्रतिच्छन्नायां रसस्यासम्यग्वहनान्नाडीरोधाद्वृद्ध्यभावो गर्भस्य। किंभूतः। कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः। स्फुरणं स्फुरः। अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानमित्यच्। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिदितिं ङित्वाद्गुणाभावः। सह स्फुरेण चलनेन वर्तत इति सस्फुरः। एतावन्मात्रविशेषावस्थः कोष्ठे तिष्ठति। तं तथाविधं गर्भमुपविष्टकसंज्ञमाहुः। मुनय इति शेषः। तेन तथा भूतेन गर्भेण कोष्ठे स्थितेन तस्या उदरं न वर्धते न वृद्धिं याति गर्भस्यैवावृद्धेः। नहि यद्यस्य वृद्धौ वर्द्धते तदवृद्धौ तस्य वृद्धिः स्यात्। तथा हि। चंद्रवृद्ध्यैव समुद्रवेलाया वृद्धिः। उपविष्टकावस्थश्च गर्भो न वर्द्धते। अतस्तत्कारणाभावादुदरस्याप्यवृद्धिः।

एवमुपविष्टकमुक्त्वा नागोदराख्यं वक्तुमाह।

शोकोपवासरूक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात्॥ १५॥
वाते क्रुद्धे कृशः शुष्येद्गर्भो नागोदरं तु तत्।
उदरं वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरणं चिरात्॥ १६॥

शोक इति। शोकोपवासरूक्षाद्यैर्गर्भगर्भिण्ययपचयकारिभिः पवनप्रकोपकारिभिर्हेतुभिर्वाते कुद्धे कुपितेऽथवा गर्भगर्भिण्योरुपचयप्रदैराहारविहारैरुपचितयोर्गर्भगर्भिण्योरपि कदाचिदत्यर्थं रक्तस्रुतिकारणान्यासेवेत स्त्री। तदानीं तस्या योन्यतिस्रवो जायते। तस्माद्योन्यतिस्रवात्कारणादपि पवने कुपिते कृशो गर्भः संपद्यते। शुष्येदित्यत्र च शब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः। न केवलं कृशो भवति शुष्येच्चेत्यर्थः। तं तथाभूतं गर्भं नागोदरसंज्ञकं केषांचिन्मते चोपशुष्ककसंज्ञं विद्यात्। अत्र नागोदरसंज्ञके गर्भेऽतःस्थित उदरं वृद्धमपि महदपि सद्धीयते हानिं याति। स्फुरणं च चिराच्चिरेण भवति। उपविष्टके तु केवलमवृद्धिर्नतु हानिः।

तयोर्बृंहणवातघ्नमधुरद्रव्यसंस्कृतैः।
घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भांश्च खादयेत्॥ १७॥
तैरेव च सुतृप्तायाः क्षोभणं यानवाहनैः।

तयोरिति। तयोरुपविष्टकनागोदराख्ययोर्गर्भयोर्घृतक्षीररसैस्तृप्तिर्गर्भिण्याः कार्येति शेषः। किंभूतैस्तैः। बृंहणवातघ्नमधुरद्रव्यैः संस्कृतैः सिद्धैः। बृंहणानि च तानि वातघ्नानि च मधुराणि चैवंभूतानि यानि द्रव्याणि द्राक्षाशर्करादीनि न तु व्यस्तानि बृंहणानि वातघ्नानि मधुराणि च। तत्र केवलबृंहणानि प्रियंगुप्रभृतीनि नतु वातघ्नानि। वातघ्नानि च बृंहणानि नतु मधुररसानि। यथा नागरादीनि। मधुराणि च न वातघ्नानि नापि बृंहणानि। यथा तंडुलीयमसूरादीनि। तदेतैर्व्यस्तगुणैर्द्रव्यैः संस्कृतेन घृतादिना तृप्तिर्न कार्या किं तर्हि समस्तबृंहणादिगुणयुक्तैर्द्रव्यैः संस्कृतैरिति बोध्यम्। तथा संग्रहे ऽधिजगे। तयोर्जीवनीयबृंहणीयमधुरौषधसिद्धानां सर्पिषामुपयोग इत्यादि। तथा तद्गर्भपुष्टये तां गर्भिणीमामगर्भांश्च खादयेद्वैद्य इति शेषः। आमगर्भान् खादंत्याः कदाचिद्गर्भिण्या जुगुप्सा स्यात्ततो गर्भगर्भिण्योर्द्वयोरपि व्यापदो भवेयुरिति पर्यंतोऽत्र स्वादिर्निर्दिष्टः। वैद्यो हि तां तथा युक्त्या खादयेत् यथाऽसौ न जुगुप्सेत। आमगर्भा अपरिपूर्णगर्भा उच्यंते। तथा तैरेव बृंहणादिद्रव्यसंस्कृतैर्घृतक्षीररसैरामगर्भैश्च सुतृप्तायास्तृप्तिं प्राप्तायाः क्षोभणं कार्यम्। कैः। यानै रथादिभिर्वाहनैर्गजतुरगादिभिः। तत्रारोप्य गर्भिणीं वेगेन नयेदित्यर्थः।

अथ लीनाख्यस्य गर्भस्य चिकित्सामाह ।

लीनाख्ये निस्फुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोशबर्हिजाः ॥१८॥
रसाबहुधृता देया माषमूलकजा अपि ।
बालबिल्वं तिलान्माषान्सक्तूंश्च पयसा पिबेत् ॥ १९ ॥
समेद्यमांसं मधु वा कट्यभ्यंगं च शीलयेत् ।

अस्योपविष्टकनागोदराभ्यामेव हेतुलक्षणयोरुक्तत्वाद्यदेवेह निःस्फुरणत्वादि विशेषांतरं तदेवेह तंत्रकृतोक्तम् । संग्रहे तु पपाठ । यस्याः पुनर्वातोपसृष्टश्रोतसो लीनो गर्भः प्रसुप्तो न स्पंदते तं लीनमित्याहुरिति । तत्र लीनाख्ये गर्भे सति गर्भिण्याः श्येनादिजा रसा बहुघृता देयाः। आदिशब्देन तित्तिरिकुक्कुटादीनां ग्रहणम् । तथा माषमूलकजा रसा बहुघृता देयाः । तथा सात्म्यादिवशात् बालबिल्वादीन समस्तानेकध्यं कृत्वा क्षीरेण पिबेत् । तथा सह मेदुरमांसेन मार्द्वीकं वा पिबेत् । कट्यां चाभ्यंगं शीलयेदभ्यसेत्

हर्षयेत्सततं चैनामेवं गर्भः प्रवर्द्धते ॥ २० ॥

सततं मुहुर्मुहुश्चैनां गर्भिणीमुपविष्टकनागोदरलीनाख्यगर्भोदरस्यां हर्षयेन्मुदितां कुर्यात् । एवमनयेतिकर्तव्यतया कृतया गर्भः प्रवर्द्धते वृद्धिं याति ।

पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्राज्जायेत नैव वा ।

अन्यथाऽन्यप्रकारेण पूर्वोक्तविपर्ययेण रूक्षात्मना सेवितेन मातुराहाररसेनाल्पेन पुष्टश्च तनामात्रावशेष एव वत्सरसंदोहैः कृच्छ्राज्जायेत कष्टेन योनितो निष्क्रामेत् । नैववेति । अथवा यावज्जीवं गर्भिण्याः कुक्षावेवावसीदेन्न ततो निष्क्रामेत कुक्षावेवावतिष्ठेत ।

उदावर्तं तु गर्भिण्याः स्नेहैराशुतरां जयेत् ॥ २१ ॥
योग्यैश्च बस्तिभिर्हन्यात्सगर्भां सहि गर्भिणीम् ।

गर्भिण्या यद्युदावर्ताख्यो व्याधिः स्यात्तं स्नेहैश्चतुर्भिर्यथायोग्यौषधसाधितैः पानादिना सेवितैराशुतरामचिरात्त्वरितं जयेत् । तथा योग्यै-

स्तत्कालोचितबस्तिभिरनुवासनैर्जयेत् । ननु गर्भिण्या वर्ज्येषु बस्तिमा-मासतोष्टमादितिप्रागुक्तं तत्कथमिह सामान्येनानुवासनं तत्रकुदुपादिक्ष-दित्याह । हन्यादित्यादि । स यस्मादुदावर्तो गर्भेण सह गर्भिणीं हन्यात् तस्तमाशुतरां जयेत् ।

> गर्भेऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्दैवतोऽपि वा ॥ २२ ॥
> मृतेऽतरुदरंशीतं स्तब्धं ध्मातं भृशव्यथम् ।
> गर्भास्पंदो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्लमः ॥ २३ ॥
> अरतिः स्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ।

गर्भइति । दोषाणां वातादीनामुपचयः प्रवृद्धत्वम् । अतिशयेन दोषो-पचयोऽतिदोषोपचयस्तस्माद्धेतोरथवा अपथ्यैः स्वभावमात्राकालादिविरु-द्धस्वभावैरथवा दैवादन्यजन्मार्जितशुभाशुभकर्मवशादंतरुदरमध्ये गर्भे मृते सति गर्भिण्या उदरं शीतमूष्मरहितं भवति तथा स्तब्धं नि-श्चलं तथा ध्मातं दृतिवद्वातपूरितं तथा भृशव्यथमतिवेदनं भवति । तथा गर्भास्पंदो गर्भस्यास्फुरणं भ्रमस्तृष्णाच भवति । तथा कृच्छ्रात् कृच्छ्रेण गर्भिण्या उच्छ्वसनमूर्ध्वश्वसनं । तथा क्लमो ग्लानिः । तथा अरतिः स्थानासनशयनादिष्वनवस्थितत्वम् चेतसः।तथा स्रस्ते च ते नेत्रे च तयोर्भावः स्रस्तनेत्रत्वम्। स्रस्ते स्थानाच्युते इव । तथा अवीनामास-न्नप्रसवकालजशूलविशेषाणामसमुद्भवोऽनुत्पादः ।

> तस्याः कोष्णांबुसिक्तायाः पिष्ट्वा योनिं प्रलेपयेत्॥२४॥
> गुडं किण्वं सलवणं तथांतः पूरयेन्मुहुः ।
> घृतेन कल्कीकृतया शाल्मल्यतसिपिच्छया ॥ २५ ॥
> मंत्रैर्योग्यैर्जरायूक्तैर्मूढगर्भो न चेत्पतेत् ।
> अथापृच्छ्येश्वरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ २६ ॥
> हस्तमभ्यज्य योनिं च साज्यशाल्मलिपिच्छया ।
> हस्तेन शक्यं तेनैव

तस्या इति । तस्या अंतर्मृतगर्भाया ईषदुष्णजलसिक्ताया योनिं प्रलेपयेत्प्रदेहयेत् । गुडादिकं पिष्ट्वा सामर्थ्याद्गुडादिकेनैव लेपयेदिति योज्यम् । तथा अंतः पूरयेत्। शाल्मल्यतसिपिच्छयेति संबंधनीयम्। योनेः

प्रकृतत्वात्तस्या अंतरभ्यंतरे बहिश्च । कीदृश्या पिच्छया । घृतेन कल्कीकृतया पिष्टया । एवं योनेर्मुहुर्मुहुरभ्यंतरं पूरयित्वाऽनंतरं मूढगर्भपातनार्थं मंत्रान् सिद्धान् प्रयोजयेत् । तथा जरायूकान् जराय्वपतने कथितांस्तांश्च योगान् योजयेत् । मंत्रैः संग्रहोक्तैः क्षितिर्जलमित्यादिभिरथवा अथर्ववेदोक्तैश्चमंत्रैर्जरायोः पातनार्थमुक्तैः। एवमनुष्ठीयमानेऽपि मूढगर्भो यदि न पतत्यथानंतरमीश्वरं नृपमापृच्छ्य तदाज्ञां गृहीत्वा तं मूढगर्भमाशु गर्भिण्या आहरेदाकर्षेत्। कथम्। हस्तमभ्यज्य लेपयित्वा। तथा योनिमभ्यज्य । केन । साज्येत्यादि । शाल्मल्याः पिच्छा निर्यासः । सहाज्येन वर्तत इति साज्या साज्याचासौ शाल्मलिपिच्छा च तया हस्तं योनिं चाभ्यज्य यत्नेन गर्भमाहरेत् । हस्तेन शक्यमाक्रष्टुं तेनैवहस्तेन साज्यशाल्मलिपिच्छाक्तेन तं गर्भं समाकर्षेत् ।

गात्रं च विषमं स्थितम् ॥२७ ॥
आंछनोत्पीडसंपीडविक्षेपोत्क्षेपणादिभिः ।
अनुलोम्य समाकर्षेद्योनिं प्रत्यार्जवागतम् ॥ २८ ॥

गात्रमिति । गात्रं च गर्भस्य विषमं कृत्वा स्थितमयथामार्गेण स्थितमांछनादिभिरनुलोम्य स्पष्टत्वं प्राप्ते सति योन्यभिमुखमार्जवेन ऋजुमार्गेणागतं संतमाहरेत् । आंछनेनायामेनदीर्घतयास्थापनेन तथोत्पीडनेनोर्ध्वं पीडनेन । तथा समंतात्पीडनेन । तथा विक्षेपेणविशेषप्रेरणेन । उत्कर्षेण क्षेपणमुत्क्षेपस्तेन । आदिग्रहणादेवंप्रायैरन्यैरपि स्वबुद्धिपरिकल्पितैः स्पष्टत्वं प्राप्ते इति ।

इदानीं शस्त्रोपायसाध्यां मूढगर्भचिकित्सामाह ।

हस्तपादशिरोभिर्यो योनिं भुग्नः प्रपद्यते ।
पादेन योनिमेकेन भुग्नोऽन्येन गुदं च यः ॥२९॥
विष्कंभौ नामतौ मूढौ शस्त्रदारणमर्हतः ।

हस्तेति। हस्तेन पादेन शिरसा अतुल्यकालं कदाचिद्धस्तेन कदाचित्पादेन कदाचिच्छिरसा योनिं प्रति भुग्नः कुटिलो मूढगर्भः प्रपद्यते आयाति यः स एको विष्कंभो नाम मूढगर्भः । तथा पादेनैकेन योनिं तथा द्वितीय-

पादेन गुदं पायुं भग्नः सन् यो मूढगर्भः प्रपद्यते आयाति सोपरो विष्कंभकः। तावेतौ द्वौ विष्कंभौ नाम मूढौ मूढगर्भौ शस्त्रदारणमर्हतः। हस्तेनाकष्टुमशक्यत्वात्तयोः शस्त्रदारणं कार्यमित्यर्थः।

अत एवाह।

मंडलांगुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रशस्यते ॥ ३० ॥

मंडलं चांगुलिश्च मंडलांगुली। मंडलशब्देन मंडलाग्रं शस्त्रमुपलक्ष्यते। अंगुलिशब्देन चांगुलिशस्त्रम्। ते नामनीययोः शस्त्रयोस्ते मंडलांगुलिशस्त्रे शस्त्रविध्यध्यायोक्ते ताभ्यां मंडलांगुलिशस्त्राभ्यां तयोर्विष्कंभाख्ययोर्मूढगर्भयोः कर्म प्रशस्यते। ताभ्यां शस्त्राभ्यां दारणमेतयोः कार्यमित्यर्थः।

वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं न योनाववचारयेत्।

वृद्धिपत्रसंज्ञं शस्त्रं यस्मात्तीक्ष्णाग्रमतस्तद्योनौ नावचारयेत्तेन तत्र विदारणं न विधेयं प्रत्यपायभयात्।

दारणं यत्र यथा विधेयं तथाऽऽह।

पूर्वं शिरः कपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥ ३१ ॥
कक्षोरस्तालुचिबुके प्रदेशेऽन्यतमे ततः।
समालंब्य दृढं कर्षेत्कुशलो गर्भशंकुना ॥ ३२ ॥
अभिन्नशिरसं त्वक्षिकूटयोर्गंडयोरपि।

पूर्वमिति। पूर्वं शिरःसंबंधीनि कपालानि विशोधयेत्। किं कृत्वा। शस्त्रेण दारयित्वा छित्वा। एवं शिरः कपालानि शोधयित्वा गर्भिणीकोष्ठबाह्यानि कृत्वा ततोऽनंतरं कक्षोरस्तालुचिबुके प्रदेशेऽन्यतमे तद्विषये समालंब्य तं गर्भं गृहीत्वा दृढं कृत्वा आकर्षेत्। केन। गर्भशंकुना। कः। कुशलोऽभ्यस्तकर्मा वैद्यः। अभिन्नशिरसमविदारितोत्तमांगं पुनर्गर्भमक्षिकूटयोस्तथागंडयोस्तद्विषयेऽन्यतमे प्रदेशे कदाचिदक्षिकूटप्रदेशे कदाचिद्गंडप्रदेशे समालंब्य तं गर्भं दृढं गर्भशंकुना गृहीत्वा कर्षेत्।

बाहुं छित्वांससक्तस्य वाताध्मातोदरस्य तु ॥ ३३ ॥
विदार्य कोष्ठमंत्राणि बहिर्वासं निरस्य च।

बाहुमिति। अंसाभ्यां सक्तोंससक्तस्तस्य बाहुं छित्वाऽऽकर्षणं कुर्यात्। वामेनांसेन सक्तस्य वामं बाहुं दक्षिणेनांसेन सक्तस्य दक्षिणं बाहुं छित्त्वे त्यर्थः। वातेनाध्मातं दृतिवत्पूरितमुदरं यस्य मूढगर्भस्यासौ वाताध्मानोदरस्तस्य तु कोष्ठमामपक्वाशयाश्रयं विदार्य पाटयित्वांऽत्राणि च बहिः सम्यङ्निरस्य बाह्यतः प्रक्षिप्य कर्षेत्।

कटीसक्तस्य तद्वच्च तत्कपलानि दारयेत् ॥ ३४ ॥

कटीसक्तस्येति तृतीयासमासः। कट्या सक्तस्य ककुद्मत्या लीनस्य तद्वच्चेति। तेन वाताध्मातोदरेण तुल्यं कर्म दारणात्मकं कृत्वा तत्कपालानि तस्य कट्याः कपालानि खंडानि विदारयेत्।

इति विशेषेण गर्भस्याकर्षणमुक्त्वा सामान्येन मूढगर्भचिकित्सामाह।

यद्यद्वायुवशादंगं सज्जेद्गर्भस्य खंडशः।
तत्तच्छित्वा हरेत्सम्यग्रक्षेन्नारीं च यत्नतः ॥ ३५ ॥

यदिति। यद्यदंगं मूढगर्भस्य वायुवशात्सज्जेत्संश्लिष्येत्तत्तदंगं खंडशो लवशश्छित्त्वा दारयित्वा सम्यगाहरेत्। किलैकवेलया सकलगर्भशरीरच्छेदनादतस्थितमूढगर्भाया नार्या अपि बलवच्छस्त्रनिपातनाद्विघातः संभाव्यतइति खंडश इत्युक्तम्। अत एवाह। रक्षेदित्यादि। नारीं च यत्ने तात्पर्यं कृत्वा रक्षेत्। यथा नार्या अंगं किंचिदपि न च्छिद्यते तथा विधेयमित्यर्थः।

गर्भस्य हि गतिं चित्रां करोति विगुणोऽनिलः।
तत्राऽनल्पमतिस्तस्मादवस्थापेक्षमाचरेत् ॥ ३६ ॥

गर्भस्येति। यस्माद्गर्भस्य चित्रां नानारूपां गतिमवस्थितिं विगुणः प्रकुपितः प्रभंजनः करोति। तस्माद्योऽनल्पमतिर्महाबुद्धिर्वैद्यः स तत्र तस्यां गताववस्थापेक्षमाचरेत्। मूढगर्भे प्रत्यनुक्तमप्यवस्थितं कर्म कुर्यादित्यर्थः।

छिंद्याद्गर्भं न जीवंतं मातरं स हि मारयेत्।
सहात्मना नचोपेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ॥ ३७ ॥

छिंद्यादिति। जीवंतं गर्भिण्यंतर्मृतगर्भलक्षणानभिज्ञो वैद्यःभि-

मानी यः स तं गर्भं न दारयेत्। कुतो हेतोरित्याह। यस्मात्स मातरं मारयेत्। कथम्। सहात्मना मातरमात्मानं च सच्छिन्नो गर्भो व्यापादयेदित्यर्थः। न चाऽस्तजीवितो गर्भिण्या अंतर्मृतो गर्भः क्षणमपि मुहूर्तमात्रमप्युपेक्ष्योऽपि तु तस्य द्रागेव प्रतिक्रियां कुर्यात्।

इदानीमुपेक्ष्यमूढगर्भां स्त्रियमाह।

योनिसंवरणभ्रंशमकल्लश्वासपीडिताम्।
पूत्युद्गारां हिमांगीं च मूढगर्भां परित्यजेत्॥ ३८॥
अथापतंतीमपरां पातयेत्पूर्ववद्भिषक्।
एवं निर्हृतशल्यां तु सिंचेदुष्णेन वारिणा॥ ३९॥
दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः।
योनिर्मृदुर्भवेत्तेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति॥ ४०॥

योनेः संवरणं संवृतयोनित्वम्। तथा तस्या एव योनेर्भ्रंशः स्वस्थानाच्च्यवनम्। तथा मकल्लः शिरोबस्तिकोष्ठशूललक्षणः प्रागुक्तो व्याधिः तैर्योनिसंवरणादिभिः पीडिताम्। तथा पूत्युद्गाराम्। तथा हिमांगीम्। एवंविधां मूढगर्भां त्यजेन्नोपक्रमेत्। अथ मूढगर्भाहरणादनंतरमपरां जरायुसंज्ञामपतंतीमनिष्क्रामंतीं पूर्ववत्पातयेत्। पूर्वेण तुल्यं पूर्ववत्। पूर्वोक्तेन पातनोक्तविधिना हिरण्यपुष्पीमूलंचेत्यादिनेत्यर्थः। एवमनंतरोक्तेन विधिना निर्हृतं शल्यं गर्भजरायुसंज्ञं यस्यास्तां तु स्त्रियमुष्णेन जलेन सिंचेत्। ततः स्नानादनंतरमभ्यक्तशरीरायै स्त्रियै योनौ स्नेहपिचुं दद्यात्। तेन दत्तेन स्नेहपिचुना अस्या योषितो योनिर्मृदुर्भवेत्। शूलं रुजा च प्रशाम्यति।

दीप्यकातिविषारास्नाहिंग्वेलापंचकोलकान्।
चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पाययेत्ततः॥ ४१॥
कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्घिंगुतेजिनीः।
तद्वच्च दोषस्यंदार्थं वेदनोपशमाय च॥ ४२॥
त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत्।
सायं पिबेदरिष्टं वा तथा सुकृतमासवम्॥ ४३॥
शिरीषककुभक्वाथपिचून् योनौ विनिक्षिपेत्।
उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान् यथा स्वमुपाचरेत्॥४४॥

दीप्यकेति। ततः स्नानाभ्यंगादनंतरं दीप्यकादेश्चूर्णं स्नेहेन घृतादिना प्रकृत्यादिवशात् यथायोग्येन तां स्त्रियं पाययेत्। कल्कं वा दीप्यकादेर्जलेन पिष्ट्वा स्नेहेन तां पाययेत्। क्वाथं वा दीप्यकादेस्तां पाययेत्। तथा कटुकादीनि तद्रसां स्त्रियं पाययेत्। एतानि द्रव्याणि चूर्णीकृत्य स्नेहेन कल्कीकृत्य क्वाथीकृत्य वा पाययेत्। शाकं खरच्छदम्। त्वक् त्वचम्। तेजिनी तेजोवती। किमर्थं पाययेत्। दोषस्यंदार्थम्। दोषस्य रक्तादेः स्यंदः स्रवणं तदर्थं पाययेत्। तथा वेदनायाः पीडाया उपशांत्यर्थम् च। त्रिरात्रमेवं मूढगर्भाकर्षणदिनात्प्रभृतिकार्यम्। ततस्त्रिरात्रादनंतरं सा मूढगर्भा सप्ताहं स्नेहमेव पिबेन्नतु रूक्षौषधमित्येवकारोऽवधारणार्थो द्योतयति। सायं दिनांतेऽरिष्टं पूर्वोक्तलक्षणं पिबेत्। तथा शोभनं कृत्वा कृतं निष्पादितमासवं मद्यविशेषं तथा शिरीषककुभक्वाथकृतान् पिचून् विकेशिकाप्रायान् कार्पासादिमयान् योनौ विनिक्षिपेत्। उपद्रवाज्ज्वरादयाश्चान्ये ये भवेयुस्तानुपद्रवान् यथास्वमुपाचरेत् यस्य ज्वरादेर्य आत्मीय उपक्रमस्तेनतेन तमुपक्रमेदित्यर्थः।

एतच्च पूर्वोक्तमासेव्यानंतरं यत्कर्तव्यं मूढगर्भायाः स्त्रियास्तदाह।

पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम्।
रसो दशाहं च परं लघुपथ्याल्पभोजना ॥ ४५ ॥
स्वेदाभ्यंगपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत्।
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥४६॥

पय इति। पयः क्षीरमनंतरं तस्यै दशाहं भोजने हितम्। किंभूतम्। वातहरै रास्नादिभिर्द्रव्यैः सिद्धं शृतम्। दशाहादनंतरं द्वितीयं च दशाहं रसो भोजने हितः। अतः परं दिनविंशतेरनंतरं सा स्त्री लघुपथ्याल्पभोजना सती तथा स्वेदाभ्यंगपरा तत्प्रधाना सती स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत्। उर्ध्वमनंतरं चतुर्भ्यो मासेभ्यः पंचममासात्प्रभृति सा निष्क्रांतमूढगर्भा स्त्री क्रमेण नतु सहसा सुखान्यन्नपानाहारविहाररूपाणि भजेत्।

अथ बलातैलं निरूपयति।

बलामूलकषायस्य भागाः षट् पयसस्तथा ।
यवकोलकुलत्थानां दशमूलस्य चैकतः ॥ ४७ ॥
निःक्वाथभागो भागश्च तैलस्य च चतुर्दश ।
द्विमेदादारुमंजिष्ठाकाकोलीद्वयचंदनैः ॥ ४८ ॥
सारिवाकुष्ठतगरजीवकर्षभसैंधवैः ।
कालानुसार्याशैलेयवचागुरुपुनर्नवैः ॥ ४९ ॥
अश्वगंधावरीक्षीरशुक्लायष्टीवरारसैः ।
शताव्हाशूर्पपर्ण्यैलात्वक्पत्रैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ५० ॥
पक्वं मृद्वग्निना तैलं सर्ववातविकारजित् ।
सूतिकाबालमर्मास्थिक्षतक्षीणेषु पूजितम् ॥ ५१ ॥
ज्वरगुल्मग्रहोन्मादमूत्राघातांत्रवृद्धिजित् ।
धन्वंतरेरभिमतं योनिरोगक्षयापहम् ॥ ५२ ॥

बलेति । बलाया मूलानि तेषां कषायः क्वाथस्तस्य भागाः षट् । तैलैकभागापेक्षयैतद्बोध्यम् । पयसस्तथा क्षीरस्य षडेव भागाः । यवकोलकुलत्थानां दशमूलस्य चैतक एकत्र क्वथितानां निःक्वाथभागः यवादीनां तैलसमो निःक्वाथभाग एक इत्यर्थः । एवं त्रयोदशभागा भवंति । तैलस्य चतुर्दशो भागः । चतुर्दशानां पूरणः। तस्य पूरणे डडितिडट् । एतदेव स्पष्टीक्रियते शिष्याणां हितार्थम् । तत्र यदा षोडशपलानि तैलस्य श्रपयितव्यानि तदा बलामूलपलानि चतुर्विंशतिर्भवंति । जलपलशतानि त्रीणि चतुरशीत्याधिकानि । ततश्चतुर्थांशेन षण्णवतिः क्वाथ पलानि । क्षीरपलानि षण्णवतिः । यवादीनां पलानि चत्वारि । पानीयपलानि चतुःषष्ठिः । षोडशपलानि कषायस्य । द्विमेदादीनि द्रव्याणि प्रत्येकमर्धकर्षप्रमाणानि रक्तिकया पंचमभागसहितया सधानकयाधिकानीति । कालानुसार्या उत्पलसारिवा । क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी । वरा त्रिफला । रसो बोलः। योयं यवकोलकुलत्थदशमूलैरेको भागः परिकल्पितस्तत्र यवकोलकुलत्थानां त्र्योंऽशा दशमूलस्य दशांशा इति व्याख्येयम् । कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितमितिवचनात् । संग्रहे प्युक्तम्। यवकोलकुलत्थदशमूलकषायस्य भाग इति । ये तु यवकोलकुलत्थानां त्र्योंऽशा दशमूलस्य चतुर्थांश इति भागोयं कल्प्य इत्याहुस्ते तु पौर्वापर्यं न प-

र्यालोचयंत्येव । यतः कल्पयेदित्यादिकया परिभाषया द्रव्याणामेषां समांशत्वं नियमितमेव । पृथक् षष्ठयाऽत्र यो निर्देशः सच्छंदोनुरोधादेव बोध्यः । तथा चानेनैव तंत्रकृता संग्रहे । समस्तान्येवैतानि द्रव्याणि निर्दिष्टानि। अपि चादशमूलस्याधिक्येन वातरोगहंतृत्वं यथास्य तैलस्य न तथा यवादिभिरिति सर्वथा पूर्वं व्याख्यानं श्रेयः । मृद्वग्निनेति । मृदुशब्दोग्निविशेषणाय प्रयुक्तः । किल खरतरदहनसंपर्कात् क्षीरबाहुल्येनास्य तैलस्य झटिति पाकातिक्रांततापि किंचित्संभाव्यते । एतच्च तैलमशेषवातरोगहंतृ च । तथा सूतिकादिषु प्रशस्तम् । तथा ज्वरादिजित् । तत्तथाभगवतोधन्वंतरेरभिमतमतिशयगुणवत्वात् । तथा योनिरोगं क्षयं चापहंति ।

बस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पंदते यदि ।
जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरेच्छिशुम् ॥ ५३ ॥

बस्तिद्वार इति। गर्भिण्या मृताया यदि कुक्षिः प्रस्पंदतेऽत्यंतं चलति। क्व प्रदेशे। बस्तिद्वारे तत्समीपे। कदा । जन्मकाले गर्भप्रसवोन्मुखे काले । तदा कुशलो वैद्यः शीघ्रं कुक्षिप्रस्पंदनादनंतरं पाटयित्वा शिशुं बालमुद्धरेत्।

मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ।
अश्मंतकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ ५४ ॥
वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ।
अनंता सारिवा रास्ना पद्मा च मधुयष्टिका ॥ ५५ ॥
बृहतीद्वयकाश्मर्यः क्षीरिशृंगत्वचोघृतम् ।
पृश्निपर्णी बला शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ ५६ ॥
शृंगाटकं बिसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ।
सप्तैतान् पयसा योगानर्द्धश्लोकसमापनान् ॥ ५७ ॥
क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ।

मधुकमिति । मधुकादिद्रव्योपलक्षितान्सप्त योगान् क्रमाद्यथानिर्दिष्टेन क्रमेण सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति तद्रक्षार्थं तान् योजयेत् । कीदृशान् योगानर्द्धश्लोकेन सपापनं समाप्तिर्येषां तानर्द्धश्लोकसमापनान् । अ-

श्मंतको यमलपत्रकः । ताम्रवल्ली रामतरुणी । मंजिष्ठेत्येके । लता गंधप्रियंगुः । गौरसारिवेत्यन्ये । उत्पलसारिवा कृष्णसारिवा । क्षीरिणो न्यग्रोधादीनां शृंगास्तथा तेषामेव त्वक् चेति द्वंद्वः । द्वंद्वाच्चुदषहांतादिति टच् ।

कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धजैः ॥ ५८ ॥
मूलैः शृतं प्रयुंजीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ।
नवमे सारिवाऽनंतापयस्यामधुयष्टिभिः ॥ ५९ ॥
योजयेद्दशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ।
अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ ६० ॥

कपित्थेति । कपित्थादीनां समाहारद्वंद्वः । कपित्थादेर्द्वंद्वाज्जातैर्मूलैः शृतं क्षीरमष्टमे मासि प्रयुंजीत । नवमे मासि सारिवादिभिः सिद्धं क्षीरं प्रयुंजीत । दशमे मासि काकोल्यादिसिद्धं क्षीरमथवा यष्ट्यादिभिः सिद्धं योजयेत् ।

अवस्थितं लोहितमंगनाया वातेन गर्भं ब्रुवतेऽनभिज्ञाः ।
गर्भाकृतित्वात्कटुकोष्णतीक्ष्णैः स्रुते पुनः केवल एव रक्ते ॥ ६१ ॥
गर्भं जडा भूतहृतं वदंति मूर्तेर्नदृष्टं हरणं यतस्तैः ।
ओजोशनत्वादथवाऽव्यवस्थैर्भूतैरुपेक्ष्येत नगर्भमाता ॥ ६२ ॥

अवस्थितमिति । लोहितं वातेन हेतुनाऽवस्थितं कुक्षौ पवनेन रुद्धं गर्भं ब्रुवते ऽनभिज्ञाः । नञत्र पर्युदासे अभिज्ञसदृशाइत्यर्थः । कुतस्तेषां भ्रांतिरिति तद्बीजमाह । गर्भाकृतित्वादिति। गर्भस्याकृतिः संस्थानमुन्नत्यादिकम्। तथा हृल्लासदौर्हृदेत्यादिरक्तगुल्मनिदानोक्तं लक्षणं वातरुद्धलोहितावस्थितौ गर्भस्थितौ चोभयत्र समानम्। अतोल्पबुद्धित्वादवस्थितं लोहितं गर्भं ब्रुवते। कटुकोष्णादिभिरवस्थितलोहितस्रुतिहेतुभिः स्रुते केवल एव रक्ते गर्भरहिते जडा निर्बुद्धयो भूतहृतमिति गर्भं वदंति।पुनः शब्दः शिरसः कंपं कृत्वा तेषामसंभाव्यांगीकारेण सर्वजनप्रथितेन जडत्वं सहेतुकं प्रतिपादयति । अत एवाह । यतो यस्मान्मूर्तेः शरीरस्य हरणं तैर्भूतैर्न दृष्टं न क्वचिदुपलब्धमतोऽसंभाव्यवस्तुप्रतिज्ञानात्तेषां जडत्वमित्यर्थः । नन्वेतदपि कथमुच्यत इत्याह । ओजोऽशनत्वात् । यस्मा-

ते भूता ओजोशनाओजोभक्षणमर्यादाः । अथवा कदाचित्ते भूता उल्लंघितमर्मादाः स्युः। तैस्तथाभूतैरव्यवस्थैरव्यवस्थावस्थितैर्भूतै गर्भस्य माता नोपेक्ष्येतापि तु क्रियेतैव। तथा हि। यथा गर्भमातोपचितशरीरा न तथा गर्भ इति । उपजातींद्रवज्राख्ये वृत्ते ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां शारीरस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तृतीयोध्यायः

गर्भव्यापदोऽनंतरमंगविभाग उच्यते । अंगप्रत्यंगविज्ञाने हि सवि सम्यग्गर्भस्याहरणादिकं कर्तुं शक्यते नान्यथेतीदमाह ।

अथातोऽगविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

अंगस्य शरीरस्य विभागो विभजनमंगप्रत्यंगादिना पृथक्करणमंगविभागः । अथेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तान्येवांगानि विभक्तुकाम आह ।

शिरोऽतराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च समासतः।
षडंगमंगं प्रत्यंगं तस्याक्षिहृदयादिकम् ॥ १ ॥

शिर इति । षडंगं षडवयवमंगं शरीरम्। तान्येवषडंगान्याह। शिरस्तथाऽतराधिस्तथा द्वौ बाहू वामदक्षिणौ तथा सक्थिनी द्वे वामदक्षिण इत्येवं समासतः संक्षेपेण षडंगं विस्तरेण पुनरनेकावयवम्। अंतराधिशब्देन शिरोबाहुसक्थिवर्जः सर्वो मध्यमभाग उच्यते। अंतः आधीयंते निबध्यंते यथायथं शरीरस्यांतः स्थाप्यंते प्राकृतेन कर्मणा शिरःप्रभृतयः पंचावयवा यस्मिन्सोंतराधिः। तस्य षडवयवस्यांगस्याक्षिहृदयादिकं प्रत्यंगम्। आदिशब्देन कर्णनासापाणिपादादिपरिग्रहः । अवयवमवयवं प्रति योवयवस्तत्प्रत्यंगमुच्यते ।

शरीरं व्योमवाय्व्यादिपंचमहाभूतात्मकं चेतनादीनादं नामधिष्ठानमतस्तमेव प्रत्येकं महाभूतगुणमाह ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधः क्रमाद्गुणाः ।
खाऽनिलाऽग्न्यब्भुवाम्

शब्द इति। शब्दादयः पंच गुणाः क्रमात्क्रमेण खादीनां पंचानां भवंति । खं चानिलश्चाग्निश्चापश्चभूश्चतासाम् । तत्र शब्दः खस्याकाशस्य गुणः । सुषिरेऽतिरिक्तस्पर्शादिगुणचतुष्टयायोगित्वेन शब्दमात्रस्यैवोपलंभात् । स्पर्शो वायोः । रूपमग्नेः । रसोऽपां पानीयस्य । गंधो भूमेः । तेषां गुणानां खाद्याश्रितत्त्वात्तेषां गुणा इत्युच्यंते ।

किमेकैक एवाकाशस्येव वाय्वादीनां यथोक्तो गुण उताऽन्येपि संतीत्याह ।

एकगुणवृद्ध्यन्वयः परे ॥ २ ॥

एकेन गुणेन वृद्धिस्तयाऽन्वयः संबंधः परे वाय्वादौ महाभूते । अथवैएकस्य गुणस्य वृद्धिस्तयाऽन्वयोऽनुगमस्तद्भावित्वं पर इति । चतुर्णां महाभूतानां परत्वोक्तिराकाशापेक्षया । तेन वाय्वादौ महाभूते एकगुणवृध्द्यन्वयः । आकाशस्त्वेकगुण एव । तस्य परत्वासंभवान्न तस्यैकगुणवृद्ध्यन्वयः । आकाशात्परेऽनंतरे महाभूते वाय्वाख्ये एक गुणवृद्ध्यन्वयेन द्विगुणत्वाच्छब्दस्पर्शगुणत्वम् । ततः परे च महाभूतेऽग्न्याख्ये एकगुणवृद्ध्यन्वयेन त्रिगुणत्वाच्छब्दस्पर्शरूपगुणत्वम् । ततः परे जलाख्ये महाभूते एकगुणवृद्ध्यन्वयेन चतुर्गुणत्वाच्छब्दस्पर्शरूपरसगुणत्वम्।ततः परे पृथिव्याख्ये महाभूते एकगुणवृद्ध्यन्वयेन पंचगुणणत्वाच्छब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणत्वम् । एवं पंचानां खादीनामेकगुणवृध्द्यैकद्वित्रिचतुः पंचगुणत्वं बोध्यम् ।

इदानीं यथाक्रमनिर्दिष्टेभ्यो भूतेभ्यो ये भावा भवंति तान् दर्शयति ।

तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन् श्रोत्रं शब्दो विविक्तता ।
वातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासा वह्नेर्दृग्रूपपक्तयः ॥ ३ ॥
आप्या जिह्वा रसक्लेदा घ्राणगंधास्थि पार्थिवम् ।

तत्रेति । तेषु पंचसु महाभूतेषु मध्येऽस्मिन् देहे मनुष्यादौ स्थूलतया परिणते नान्यस्मिन्नर्तीन्द्रिय भूतादौ। खादाकाशात्सत्वबहुलात् खानि च्छिद्राणि भवंतीति शेषः । एवं श्रोत्रेंद्रियाधिष्ठानं श्रोत्रम्।तथा शब्दो घोषः । तथा विविक्तता शून्यता रिक्तता । खादेव च्छिद्रविशेषः । यद्यपि च्छिद्रादिषु सर्वभूतानामेव व्यापारस्तथाप्याकाशस्यैवात्रविशिष्टं कारणत्वम्। यथाघटादौ मृद्दंडचक्रसलिलसूत्रादिकारणसमुदायनिष्पन्नेऽपि मृद एव विशिष्टकारणत्वम् । अतएवासौ मृन्मय एवोच्यते । एवं सर्वेषु वक्ष्यमाणेषु वातादिजेषु स्पर्शादिषु बोध्यम् । वातादनिलाद्रजोबहुलात्स्पर्शादयो भवंति । स्पर्शः स्पर्शनम्। त्वगिह स्पर्शनेंद्रियाधिष्ठानम् । तथोच्छ्वासः प्राणाख्यः । वन्हेः सत्वरजोबहुलाद्दृगादयो भवंति । दृग्दृष्टिश्चक्षुरिंद्रियाधिष्ठानम् । तथा रूपाख्यो गुणः। पक्तिः पाकः। उपलक्षणं चेदम् । तेजःपित्तोष्ममेधावर्णशौर्यादयोऽपि वह्नेरेव वेद्याः । अद्भ्यः सत्वतमोबहुलाभ्यो जाता आप्या जिह्वादयो भवंति । जिह्वाशब्देनात्र जिह्वाया विशिष्ट एकदेशो रसनेंद्रियाधिष्ठानं विवक्षितो न सर्वैव जिह्वा । तथा रसाख्यो गुणः । तथा क्लेदाख्यो भावः । उपलक्षणं चेदम् । स्वेदस्नेहमूत्रादयोऽप्याप्या एव। घ्राणादि पार्थिवं भवति।घ्राणं नासाया विशिष्ट एकदेशो घ्राणेंद्रियाधिष्ठानम्। गंधो गुणः। तथाऽस्थिभाव। एतानि सर्वाणि पृथिव्याख्यात्तमोबहुलान्महाभूताज्जातानि ।

देहेऽस्मिन् किं मातृजं पितृजमित्याह ।

मृद्वत्र मातृजं रक्तमांसमज्जगुदादिकम् ॥ ४ ॥
पैतृकं तु स्थिरं शुक्रं धमन्यस्थिकचादिकम् ।
चैतनं चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ५ ॥

मृद्विति। अत्रास्मिन् देहेऽनेकसामग्रीकेऽपि यन्मृदु वस्तु तन्मातृजम्। मातुराधिक्येन कारणभाव इत्यर्थः।मातृजमिति पंचम्यामजाताविति जनेर्डः । किं पुनस्तन्मृद्वित्याह । रक्तेत्यादि । आदिशब्देन नाभिहृदययकृत्प्लीहामाशयादीनां ग्रहणम् । ननु गुदस्य मांसप्रायत्वान्मांसग्रहणेनैव सिद्धं ग्रहणं तत् किं गुदग्रहणेन । ब्रूमः।मांसत्वस्याप्यस्यानिश्चयात् पृथगुपादानं कृतम् । तथा च वक्ष्यति । मांसमर्मगुदोन्येषामिति।यद्वस्तुस्थिरंतत् पैतृकं पितृजम्।किं तदित्याह । शुक्रादिकम्। आदिशब्दने शिरास्नायुरोमादीनां

ग्रहणम्। पैतृकमिति पितुर्यश्चेतिठक्। इसुसुक्तांतादिति कादेशः। चेतना आत्मैव प्राक्कृतशुभाशुभकर्मबीजक्षेत्रमित्यर्थः।ततो जातं चैतनमात्मजम्। किं तदित्याह। चित्तमित्यादि। चित्तमिंद्रियसारथिः। तथाऽक्षाणि श्रोत्रादीनि। ननु चैतनान्यक्षाणीत्येतत्पूर्वापरव्याहतमिव मन्यामहे। यतः पूर्वमुक्तं खात्खानि देहेस्मिन्निति। तत्कथमिह चैतनान्यक्षाणीत्युच्यंते। ब्रूमः। नात्र तत्र वाऽवधारणं कृतं यथा चैतनान्येवाक्षाणि खादेव खानीति। तस्मादाकाशं चेतनाच द्वयमप्यक्षाणाम् कारणमित्यबेहि।तथा नानायोनिषु गजाजवाजिबस्तशशशंबरप्रभृतिषु यज्जन्म संभवस्तदपि चैतनम्। उपलक्षणं चेदम्।कामक्रोधलोभभयमदहर्षधर्माधर्मशीलतास्मृतिबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नाहंकारसुखदुःखायुःस्वरविशेषादयोपि हि चैतना एव।

सात्म्यजं त्वायुरारोग्यमनालस्यं प्रभा बलम्।

सात्म्यं त्रिविधम्। व्याधिसात्म्यं देशसात्म्यं देहसात्म्यं च। तत्रेह व्याधिसात्म्यं न गृह्यते। यतो देहस्य संभवतः संभूतमात्रस्य चेयं विचारणा प्रस्तुता कुतः किं संभवतीति अतो व्याधिवर्जदेहप्रस्तावान्नोपयुज्यते। तस्माद्देशसात्म्यं देहसात्म्यं च गृह्यते। देहस्य हि संभवतः संभूतमात्रस्य मात्राऽऽहारविहारादियदपथ्यमप्यतिशयेन शीलितं तदप्यस्य देहस्योचिततां गच्छेत्सुखानुबंधत्वेन सात्म्यमुच्यते। तस्माद्देशसात्म्यं देहसात्म्यं च गृहीतुं युक्तम्। सात्म्याज्जातं सात्म्यजम्। किं तत्। आयुर्जीवितम्। तथा आरोग्यं धातुसाम्यम्। तथा अनालस्यं सर्वचेष्टासूद्योग उत्साहः। तथा प्रभा कांतिः। तथा बलं शक्तिः। उपलक्षणं चेदम्। अलोलुपत्वेंद्रियप्रसादस्वरवर्णवीर्यतेजःसंपत्प्रहर्षाद्यपिहि सात्म्यजमेव।

रसजं वपुषो जन्म वृत्तिर्वृद्धिरलोलता ॥ ६ ॥

रसादाहाररसात् परिणताज्जातं रसजम्। किं तत्। जन्म संभवः। कस्य। वपुषः सकलस्य शरीरस्य। तथा वृत्तिर्वर्तनं जीवितानुबंधः। रसेनहिविना जीवितस्याप्यभावः। तथा वृद्धिरायामविस्तराभ्यां यथासंस्थानस्य शरीरस्याधिक्यम्। तथा। अलोलता अलौल्यम्। अलोलत्वा रसजेतिलिंगविपरिणामे सति संबंधः। उदाहरणमात्रं चेदम्। उत्साहपुष्टितृप्तयोऽपि हि रसजा एव।

सात्विकं शौचमास्तिक्यं शुक्लधर्मरुचिर्मतिः ।
राजसं बहुभाषित्वं मानक्रुद्दंभमत्सराः ॥ ७ ॥
तामसं भयमज्ञानं निद्राऽऽलस्यं विषादिता ।

सात्विकमिति। सत्वजं शौचादिकम्। शौचं कायवाङ्मनसां शुद्धिः। सत्यवाक्याद्यभिधायित्वं वाक्शुद्धिः। मृज्जलादिना क्षालनादि शास्त्रोदितं कायिकं शौचम्। मानसं तु शौचं जगद्बंधुता करुणा शुद्धसंतानत्वम्।आस्तिक्यादि।शौचमिति इगंताच्चलघुपूर्वादित्यण्।आस्तिक्यमिति।अस्ति परलोकइति मतिरस्येत्यास्तिकः।अस्तिनास्तीत्यादिना ठक्।आस्तिकस्य भाव आस्तिक्यम्। ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। तथा शुक्ले धर्मे निर्व्याजे रुचिर्भक्तिः। मतिः प्रज्ञा।उपलक्षणं चेदम्। शौचकृतज्ञतादाक्षिण्यव्यवसायशौर्यगांभीर्यस्मृतिमेधादयोपि हि सात्विका एव। राजसानि बहुभाषित्वादीनि। उपलक्षणं चेदम्। शौर्यदुरुपचारतालोलुपत्वहर्षकामादयोपि राजसा एव। तामसानि भयादीनि। उपलक्षणं चेदम्। प्रमादशोकादीन्यपि तामसान्येव। तत्र सत्वं मनस्तस्योपप्लवो रजस्तमश्चेति। सुश्रुते चोक्तम्। वाय्वाकाशधातुभ्यां वायुराग्नेयं पित्तमंभःपृथिवीभ्यां श्लेष्मेति। आयुर्वेदावतारे तूक्तम्। शीतोष्णशमवृंध्द्याप्यं न पित्तं द्रुततांवत्। करकाभः कफो भौमो नानिलानलसंहत इति।

अधुना देहाश्रितसर्वभावोपसंहारं कुर्वन् प्रधानो यो भावो देहस्य तस्य प्राधान्यं दर्शयन्निदमाह।

इति भूतमयो देहः

इति भूतमयो देह इति। सर्वेभ्यो देहाश्रितभावेभ्यो महाभूतानामेव प्राधान्यम्। तन्मयत्वाद्देहस्य सर्वभावाधारभूतस्य।

इत्येवमनेन ग्रंथेन भूतमयत्वं देहस्याभिधायेदानीं देहस्य प्रतिभागशो निरूपयन्नाह।

तत्र सप्त त्वचोऽसृजः ॥ ८ ॥
पच्यमानात्प्रजायंते क्षीरात्संतानिका इव।

तत्र तस्मिन् महाभूतमये देहेऽसृजो रक्तात्सप्तत्वगुत्पादनसमर्थेन धातूष्मणा पच्यमानात् सप्त त्वचः प्रकर्षेण जायंते। कुतः का इव। यथा क्षीरात्पच्यमानाच्छीतीभूतात्तदुपरि घनभागस्वभावाः संतानिका जालिका जायंते। तद्वदसृजः पच्यमानात्सप्त त्वचो भवंति। तत्र भासिनी लोहिनी श्वेता ताम्रा त्वग्वेदिनी तथा। स्याद्रोहिणी मांसधारा सप्तमी परिकीर्तिता। व्रीहेरष्टादशांशाद्या द्वितीया षोडशांशका। द्वादशांशा तृतीया तु चतुर्थ्यष्टांशमात्रिका। पंचमी पंचमांशा तु षष्ठी व्रीहिप्रमाणिका। व्रीहिद्वयप्रमाणा तु सप्तमी भिषजां मता॥ दीर्घच्छायापंचकस्य भासिन्याधारतां गता। मन्यंते षट् त्वचः केचित्तासां बाह्योदकाश्रया। द्वितीयाऽसृग्धरा सिध्मश्वित्राधारा तृतीयका। चतुर्थी सर्वकुष्ठानामधिष्ठानत्वमागता। विद्रध्यलज्यधिष्ठाना पंचमी रोगकारिणी। षष्ठ्यत्र यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यंधं तमो विशेत्। यामधिष्ठाय जायंते स्थूलमूलानि पर्वसु। अरूंषि कृष्णरक्तानि दुश्चिकित्स्यतमानि च।

इदानीं कला आह।

धात्वाशयांतरक्लेदो विपक्वः स्वंस्वमूष्मणा॥ ९॥
श्लेष्मस्नाय्वपराच्छन्नः कलाख्यः काष्ठसारवत्।

धातूनां रसादीनामाशया आधारा जलाशयवत्तेषामंतराण्यंतरालानि तेषु धात्वाशयांतरेषु क्लेदो धात्वाशयांतरक्लेदः स विपक्वः कलाख्य उच्यते कलासंज्ञां लभते। केन विपक्वः। स्वंस्वमूष्मणा आत्मीयेनात्मीयेन वह्निना। यथा रसधात्वाशयांतरस्थः क्लेदो रसधातूष्मणा विपक्वः कलैका भवति। यावच्छुक्रधात्वाशयांतरस्थः शुक्रधातूष्मणा विपक्वः सप्तमी कला भवति। कीदृशो विपक्वः। श्लेष्मणा स्नाय्वा अपरया च जराय्वाख्यया छन्नश्छादितः। वादांतशांतेत्यादौ छदेर्ण्यंतात् छन्नशब्दो निपातितः। किंवत् काष्ठसारवत्। यथा काष्ठस्य सारस्तथाऽयं धातुसारशेषोऽल्पत्वात्कलासंज्ञः। धात्वाशयांतरमर्यादाः सप्त कलाः। तत्र। आद्या मांसधरा यस्यां धमन्यः स्नायवः सिराः। स्रोतांसि च प्ररोहंति प्रतानैर्व्यापिभिः कला। द्वितीयाऽसृग्धराऽस्यां तु मांसांतः शोणितं स्थितम्॥ विशेषतः सिराप्लीहयकृत्सु क्षतजं क्षतात्॥ मांसात्प्रवर्तते क्षीरं क्षीरि-

वृक्षाविव क्षतात्। मेदोधरा तृतीयाऽत्र मेदोस्म्नमुदरेऽस्थिनम्। भवत्यणुषु मज्जांतः स्थूलास्थिष्वथ मूर्द्धनि। मस्तुलुंगकपालांतश्चतुर्थी तु कफाश्रया। तत्स्थः कफो द्रवयति संधीनस्थ्नां शरीरजान्। पंचमी स्यात्त्वधाधारा सामपक्वाशयाश्रया। उंडुकस्थं विभजते मलं पित्तधरा पुनः। षष्ठी पक्वाशयांतस्था वन्ह्यधिष्ठानभावतः। पक्वाशयोन्मुखं कृत्वा बलात्पित्तस्य तेजसा। शोषयंती पचत्यन्नं तदेव च विमुंचति। दोषदुष्टाथ दौर्बल्यादाममेव विमुंचति। लभते ग्रहणीसंज्ञामस्याश्चाग्निबलं बलम्। शरीरं धारयत्यग्निबलोपष्टंभबृंहिता। अंत्या कला शुक्रधरा मूत्रमार्गमुपाश्रिता। द्व्यंगुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाप्यधः। शरीरं व्याप्य सकलं सा शुक्रं वर्तयत्यपि।

कलाख्यं भावमाख्यायाधाराख्यान् भावानाह।

ताः सप्त सप्त चाधारा रक्तस्याद्यः क्रमात् परे ॥ १० ॥
कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः।
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयांतरे ॥ ११ ॥
कोष्ठांगानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुसम्।
यकृत्प्लीहोंडुकं वृक्कौ नाभिडिंभांत्रबस्तयः ॥ १२ ॥

ता इति। न केवलं कलाः सप्त यावदाधारा अपि सप्त। रक्तादीनामस्मिन् देहे संभवंतीति वाक्यशेषः।रक्तस्याद्यो रसाख्यो धातुः परेऽन्ये ये धातवः षट् ते क्रमाद्यथाक्रमं कफादीनामाधाराः स्मृताः कथिताः। आमस्यान्नस्य य आधारः सोऽत्रामशब्देनोक्तः। तथा पक्वस्यान्नस्य पुरीषतां प्राप्तस्य य आधारः स पक्वशब्देनोच्यते। गर्भाशयो गर्भाधारो यः सोऽष्टमः स्त्रीणामेव देहे संभवति न पुंसाम्।क्व शरीरदेशे स्त्रीणां संभवतीत्याह। पित्तेत्यादि। पक्वशब्देनेह पक्वान्नमुच्यते। पित्तं च पक्वं च पित्तपक्वे तयोराशयावाधारौ पित्तपक्वाशययोरंतरं मध्यं पित्तपक्वाशयांतरं तस्मिन् गर्भस्याशयः।एषु रक्ताद्याधारेषु कोष्ठांगान्युदरावयवा हृदयादीनि स्थितान्याश्रितानि भवंति। तत्र। कफरक्तप्रसादात्स्याद्धृदयं स्थानमोजसः। चेतनानुगभावानां परमं चिंतितस्य च। मांसपेशीचयो रक्तपद्माकारमधोमुखम्। तस्य दक्षिणतः क्लोमयकृत्फुप्फुसमास्थितम्। समानवायुमक्रमातादक्ता-

देहोष्मपाचितात्। किंचिदुच्छूनरूपस्तु जायते क्लोमसंज्ञितः। तत्तुल्यहेतुजे प्लीहयकृती भिषजां मते। रक्तकिट्टाद्दुंदुकं स्यात्फुप्फुसो रक्तफेनजः। मेदोसृजः पच्यमानात् स्यातां वृक्कौ प्रसादजौ। नाभिः सर्वशिराणां स्यादाधारः शकृतः पुनः। डिंबं स्याद्रक्तमांसस्य प्रसादादंत्रसंभवः। सार्द्धत्रिव्याममात्राणि पुरुषाणां तु तानि च। स्त्रीणां त्रिव्याममात्राणि बस्तिर्मूत्रस्य चाशय इति। संग्रहे चोक्तम्। कफरक्तवाहिस्रोतसां महाभूतानां च प्रसादादिंद्रियाणि। तेष्वपि नेत्रे श्लेष्मणः प्रसादाच्छुक्लमंडलं तत्पितृजम्। असृजः कृष्णमंडलं तन्मातृजम्। मध्ये दृष्टिमंडलं तदुभयात्मकम्॥ पक्ष्मवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्ट्याख्यानि पंच मंडलानि। तत्संधयश्चत्वारो द्वावपांगकनीनयोरिति। षट्पटलानि द्वे वर्त्मनी। बाह्यं चाश्रितमम्भसी द्वितीयं मांसम्। तृतीयं मेदः। चतुर्थमस्थि। तेषां बहुलता दृष्टेः पंचमांशेन। बंधगुणाश्चत्वारः सिराकंडराभेदकफात्मकाः। श्लेष्मा तु परं सर्वसंधिबंधनमित्युक्तं प्राक्। नेत्राश्रितं तेजो बाह्यतेजसा स्वयोनिना योगाच्छस्त्रमिवाश्मना कर्मण्यं भवति। अतियोगादुपहन्यते। तच्च वैद्युतवद्वडवामुखवच्चांभोमध्यगमपि वीर्योत्कर्षात्तेजस्त्वं न जहाति।

अधुना यानि विशेषेण जीवितस्य स्थानानि देहावयवास्तान्याह।

दश जीवितधामानि शिरोरसनबंधनम्।
कंठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम्॥ १३॥

दशेति। शिरश्च रसनं च शिरोरसनम्। रसनं जिह्वा। बध्यतेऽनेनेति बंधनम्। शिरोरसनस्य बंधनं शिरोरसनबंधनम्। शिरोरसनबंधनादीनि दश जीवितस्य स्थानानि। एतेषु स्थानेषु विशेषेण जीवितं शरीरेंद्रियसत्वात्मसंयोगलक्षणमवतिष्ठते।

जालानि कंडराश्चान्ये पृथक् षोडश निर्दिशेत्।
षट् कूर्चाः सप्त सेवन्यो मेढ्रजिह्वाशिरोगताः॥ १४॥
शस्त्रेणैताः परिहरेच्चतस्रो मांसरज्जवः।
चतुर्दशास्थिसंघाताः सीमंता द्विगुणा नव॥ १५॥
अस्थ्नां शतानि षष्टिश्च त्रीणि दंतनखैः सह।

जालानीति । जालानीव जालानि शरीरे षोडश आदिशेत्‌। कंडराश्च पृथगेव षोडश ब्रूयादाचार्य इति शेषः । षट्‌ कूर्चा अंगे स्युः । तथा सेवन्यः सप्तसंख्या मेढ्रादिस्थिताः । ताः शस्त्रेण परिहरेत्सत्यपायभयात्‌ । न तासु शस्त्रं पातयेदित्यर्थः। तत्र शिरास्नाय्वस्थिपिशितैश्चत्वारि मणिबंधने। एकत्रैकत्र गुल्फे च जालान्येवं तु षोडश।हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे ग्रीवाभागेऽथ पृष्ठतः । प्रत्येकं तु चतस्रः स्युः कंडरा इति षोडश । करयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवायां मेहने तथा।एकैकमिति षट्‌ कूर्चाः सीवन्यः सप्त कीर्तिताः। एका मेढ्रेऽथ जिह्वायां भवेयुः पंच मूर्द्धनि। पृष्ठवंशे ह्युभयतश्चतस्रो मांसरज्जवः। बाह्ये द्वे अंतरे द्वे च गुल्फे जानुनि वंक्षणे । त्रिके शिरसि कक्षायां कूर्परे मणिबंधने। अस्थ्नां भवेयुः संघाता अमी त्वत्र चतुर्दश । सीमंताः पंचमूर्ध्नि स्युर्गुल्फादिष्वस्थिसंघवत्‌ । अस्थ्नां शतानि षष्टीनि त्रीणि दंतनखैः सह । पंचपादैंनखाःसक्थिप्रत्यंगुल्यस्थिकत्रयम्‌ । एवं पंचदशैतानि शलाकाः पंच तु स्मृताः ।एकस्तत्प्रतिबंधश्च जंघायां कूर्चगुल्फके । द्वे द्वे इति षडेवस्युः पार्ष्णावूरौ च जानुनि । एकैकमित्येकसक्थ्नि पंचत्रिंशत्तथापरे । भुजयोः सक्थितुल्यानि भेदा एषां तु नामतः । पाणिः स्यात्पादवत्तत्र हस्तमूलं च पार्ष्णिवत्‌ । मणिबंधो गुल्फतुल्यः कूर्चतुल्यो द्वयेऽपि च। प्रकोष्ठौ जंघया तुल्यौ जानुवत्कूर्परो भवेत्‌। ऊरुवद्बाहुपृष्ठं स्यादंतराधौ तु पार्श्वकाः। चतुर्विंशतिरेतेषु फलकान्यर्बुदानि च। तावंति पृष्ठे त्रिंशत्स्युरुरस्यष्टौ त्रिभागके । एकैकं स्यादक्षकयोरंसयोस्तत्फलाख्ययोः । नितंबे तु द्वे भवेतां शतमेतत्सविंशति। गंडयोः कर्णयोर्द्वे द्वे शंखयोश्चाथ तालुनि । तथा जत्रुण्येकमेकं ग्रीवायां तु त्रयोदश । कंठनाड्यां तु चत्वारि हनुबंधे द्वयं भवेत्‌। द्वात्रिंशदेव दंताः स्युस्तत्संख्योलूखलानि च। त्रीणि घ्राणे षट्‌ शिरसि शतमूर्ध्वमिति स्मृतम्‌। शाखांतराद्यूर्ध्वभेदादेवं षष्टिशतत्रयम्‌ । कपालं रुचकं चैव तरुणं वलयं तथा । नलकं पंचधेति स्युर्नितंबे गंडजानुनि । तालुमध्ये शिरस्यंसे कपालाख्यानि निर्दिशेत्‌।दशना रुचकाख्याः स्युर्घ्राणे कर्णेऽक्षिकाशैके।तरुणानि पृष्ठपार्श्वेचरणे वलयानि तु । शेषाणि नलकाख्यानि समाख्याताकृतीनि च।

धन्वंतरिस्तु त्रीण्याह संधीनां च शतद्वयम्‌ ॥ १६ ॥

दशोत्तरं

धन्वंतरिसंज्ञः पुनस्तंत्रकृदस्थ्नां शतानि त्रीण्येवाह नाधिकानि। तथा संधीनां शतद्वयं दशोत्तरं धन्वंतरिराहेति योज्यम्। संख्यायंते संधयोऽत्र चतस्रोंगुलय पदे। चतसृष्वंगुलीषु स्युः प्रत्येकं त्रयएव तु। द्वावंगुष्टे वंक्षणे स्यादेको गुल्फे तु जानुनि। सक्थ्न्येकस्मिन् सप्तदश तावंतोऽपि द्वितीयके। भुजयोः सक्थितुल्यानि यांतराधौ त्विमे मताः। त्रयः कटीकपालेषु विंशतिश्चतुरुत्तरा॥ पृष्ठे तद्वत्पार्श्वयोश्च वक्षस्यष्टावथोर्ध्वतः॥ शिरोधरायामष्ट स्युः कंठनाड्यां त्रयः स्मृताः। हृदयक्लोमयकृतां नाडीष्वष्टादश स्मृताः। द्वात्रिंशद्दंतमूलेषु चैकैके घ्राणकाकले। मूर्ध्नि च द्वौ कर्णशंखे गंडनेत्रे च वर्त्मनि। हनुसंधौ च विज्ञेयौ द्वौ भ्रुवोश्चोपरि स्मृतौ। पंच मूर्द्धकपालेषु चोर्ध्वमेवं व्यशीतिका॥ संधयस्त्वष्टधा ज्ञेया मणिबंधेऽथ जानुनि। गुल्फेऽगुलौ कोरसंज्ञा द्विजमूलेषु वंक्षणे। कक्षायां चोलूखलाख्या अंसपीठे गुदे भगे। नितंबे चैव सामुद्रा ग्रीवायां पृष्ठवंशके। प्रतराः स्यु मूर्द्धकटीकपालेषु तु सीवनाः। हनुभये काकतुंडाः कंठस्य पत्रगस्तथा। हृदयक्लोमनेत्राणां नाड्यां मंडलनामकाः। श्रोत्रशृंगाटकाख्येषु शंखावर्ता इति स्मृताः।

अथात्रेयमतं ब्रूते।

सहस्रे द्वे निजगादाऽत्रिनंदनः।

अत्रिनंदनो द्वे सहस्रे संधीनां निजगाद प्रोवाच। सहि स्नायुपेशीसिराश्रितैः संधिभिः सह गणयति। एतच्च बाहुल्येनोक्तम्। तथा हि। नवसु स्नायुशतेषु नवशतानि संधीनां। पंचसु पेशीशतेषु पंचशतानि। सप्तसु सिराशतेषु सप्तशतानीत्येकविंशतिशतानि प्रायेण प्राप्नुवंतीति मन्यामहे।

स्नावानवशती पंच पुंसां पेशीशतानि च ॥ १७ ॥
अधिका विंशतिः स्त्रीणां योनिस्तनसमाश्रिताः।

स्नायूनामस्मिन् देहे नवशती। नवानां शतानां समाहारो नवशती। द्विगोरितिङीप्।नवशतानीत्यर्थः। तत्र। पदे पंच स्युरंगुल्यः प्रत्यंगुलितु वानि षट्। त्रिंशदेवं दशदश कूर्चे पादतले तथा।गुल्फे चेति त्रिंशदेव जंघायां दश जानुनि। चत्वारिंशत्स्युरूरौ च वंक्षणे दश सक्थिनि। सार्द्धं शतं द्वि-

तीयेपि तद्वद्बाह्वोश्च सक्थिवत्। शाखास्वेवं षट्शतानि कट्यां द्वे विंशती स्मृते। विंशतिर्मुष्कयोर्मडबस्त्यंत्रेषु च कीर्तिताः। अशीतिः पृष्ठभागे स्युः पार्श्वयोः षष्टिरक्षयोः। चत्वार्युरस्यष्टदश त्वष्टावंसयुगे स्मृताः। मध्ये शतद्वयं त्रिंशद्वे द्वे मन्यावटौ स्मृते। नेत्रोष्ठे तालुनि तथा ग्रीवायां त्रिंशदीरिताः। जत्रुणि त्रीणि चत्वारि हन्वोः पंच तु कीर्तिताः। जिह्वायां दंतमांसेषु द्वादशैवाथ मूर्ध्नि षट्। एवं शतानि स्नायूनां नवैतेषु विनिर्दिशेत्। आमपक्वाशयांत्रेषु बस्तौ च सुषिराणि तु। प्रतानवंति शाखासु महास्नावानि कंडराः। वृत्तानि पार्श्वपृष्ठोरःशिरसि स्युः पृथूनि च। सिरादिभ्योप्यस्थितोपि रक्षेत्स्नावानि यत्नतः। तथाचोक्तम्। नह्यस्थीनि तथा हिंस्युर्न पेश्यो न च संधयः। व्यापादिता अपि शिरा यथा स्नायूनि देहिनाम्। स्नायूनि यो वेत्ति सम्यग्बाह्यान्याभ्यंतराणि च। स गूढं शल्यमाहर्तुं देहाच्छक्नोति देहिन इति। पेश्यः संप्रति भण्यंते पंचांगुल्योऽथ तासु ताः। प्रत्येकं तिस्र इत्येवं ताः पंचदशकीर्तिताः। दश पादतले गुल्फे तथा पादस्य चोपरि। कूर्चेतु विंशतिः स्यात्तु जंघायां पंच जानुनि। ऊरौ विंशतिरित्येवं शतं सक्थ्न्येकतो भवेत्। शतं द्वितीयेपि तथा सक्थिवद्भुजयोर्मताः। चत्वार्येवं शतानि स्युः शाखास्वेकैव मेहने। सीवन्यां च वृषणयोर्द्वे स्फिजोस्तु दश स्मृताः। तिस्रो गुदे बस्तिमूर्ध्नि द्वे चतस्रस्तु कोष्ठगाः। नाभ्यामेकाथ हृद्येका स्यादेकामाशयेपि षट्। यकृत्प्लीहोंडुकेषु स्युश्चतस्रः पृष्ठतो दश। पार्श्वयोर्वक्षसि दश चतस्रश्चाक्षकांसयोः। इत्यंतराधौ षष्टिः स्युर्ग्रीवायां दश गंडयोः। अष्टौ हनुप्रदेशेऽष्टावेकैका काकले तथा। जिह्वायां मूर्ध्नि गलके द्वे ललाटे ऽथ तालुनि। द्वे ओष्ठयोः कर्णयोर्द्वे नासायां द्वे च कीर्तित। पुरुषाणां भवेदेतत्पेशीनां शतपंचकम्। दशाधिकाः स्युःस्तनयोर्दश यानौ च योषिताम्। प्रत्येकं स्तनयोः पंच तासां वृद्धिस्तु यौवने। योन्यंतराश्रिते द्वे तु द्वे च वृत्ते मुखाश्रिते। गर्भमार्गाश्रयास्तिस्रो यत्र गर्भोऽवतिष्ठते। शंखनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्ता जायते स्त्रियाः। तस्यास्तृतीय आवर्ते रोहितास्याकृतिर्भवेत्। गर्भशय्याऽथ तिस्रश्च भवेयुः संप्रवेशिकाः। शुक्रस्य चार्तवस्यैवं पेशीस्तंत्रविदो विदुः। एताभिर्हि शरीरे तनुबहुलस्थूलाणुवक्रवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशाभिः संध्यस्थिसिरास्नावानि प्रच्छादितानि। सिराधमनीनां चानेकशो विभज्यमानानामे-

कोनत्रिंशच्छतसहस्राणि नवशतानि षट्पंचाशानि भवंति । ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं पिनद्धमाततं च । तावंति च केशश्मश्रुलोमानि । तासां हि मुखानि तत्प्रतिबद्धानि । अतस्तानि ताभिराप्याय्यंते तैश्च ताः स्वेदमभिवहंति । तथाऽभ्यंगा लेपादिवीर्यं त्वचिविपक्कमंतर्नयंति । स्पर्शं च गृह्णंति । स्रोतांसि पुनरसंख्येयान्येवेति । अन्ये त्वाहुः । शरीररोम्णां द्वासप्ततिः कोट्यो भवंति ।

इदानीं सिराः संख्यातुमाह ।

दश मूलसिरा हृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतो वपुः ॥ १८ ॥
रसात्मकं वहंत्योजस्तन्निबद्धं हि चेष्टितम् ।

हृदि तिष्ठंतीति हृत्स्था दश मूलसिराः । यतोऽन्यासां सिराणां सर्वासां मूलभूतत्वेनैवताः स्थितास्ततः प्रधानभूता इत्यर्थः । हृत्स्था हृदयसंबद्धाः । ताः सर्वं वपुः सकलं देहमोजो वहंति प्रापयंति । कथम् । सर्वतः सर्वदा । वपुरोजोवहंतीति वहेर्द्विकर्मकत्वाद्वपुरोजश्च कर्म । किंभूतमोजः । रसात्मकं रसस्वभावमाहारात्सारकिट्टतया परिणतात् सारम् । तन्निबद्धं हि चेष्टितम् । तासु दशसु सिरासु निबद्धं निश्चयेन स्थितं चेष्टितं वाक्कायमनोव्यापारः । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्तन्निबद्धं चेष्टितम तस्ता मूलसिराः ।

इदानीं संस्थानमासां निर्दिशति ।

स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः पत्ररेखाप्रतानवत् ॥ १९ ॥
भिद्यंते तास्ततः सप्तशतान्यासां भवंति तु ।

स्थूलेति । स्थूलं मूलं यासां ता एवम् । सुष्ठुसूक्ष्ममग्रं प्रांतो यासां ता एवम् । स्थूलमूलत्वेन तासां व्यानवायुक्षिप्तो रसः शीघ्रमेव चांतः प्रविशति । सूक्ष्मप्रांतत्वेन रोमराज्यामभ्यंतः प्रविश्य तेषां रोम्णां वृद्धिहेतुः संपद्यते । ततश्चास्मिन् देहे स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः पत्ररेखाप्रतानवद्भिद्यंतेऽनेकधा संपद्यंते । यथा वृक्षस्य पलाशरेखाणां प्रतानाः समूहाः स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्रा अनेकधा जायंते तथैवैताः सिराः स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्रा अनेकधा संपद्यंते नानारूपतः । ततस्तस्माद्धेतोः पलाशरेखाप्र-

तावदनेकधा गमनादासां सिराणां सप्तशतानि भवन्ति । तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमः । सप्तैव शतानि ।

तत्रैकैकं च शाखायां शतं तस्मिन्न वेधयेत् ॥२०॥
सिरां जालंधरां नाम तिस्रश्चाभ्यंतराश्रिताः ।

तासामेकैकस्मिन्सक्थ्नि शतम् । तस्मिन्सिराशते सिरां जालंधरां नाम या जालानि धारयति तां न विध्येत् । तिस्रश्चेति । याश्चान्यास्तिस्रः सिरा अभ्यंतराश्रिता अंतर्मुखास्ता अपि न वेध्या इति चशब्दार्थः । एवं सक्थ्याश्रिते सिराशते चतस्रः सिरा न वेध्याः । द्वितीयेऽपि सक्थ्नि चतस्र एव । सक्थिवद्बाह्वोरपि । एवं चतुर्षु शिराशतेषु शाखास्वाश्रितेषु षोडश शिरा न वेध्याः ।

षोडशद्विगुणाः श्रोण्यां तासां द्वे द्वे तु वंक्षणे ॥ २१ ॥
द्वे द्वे कटीकतरुणे शस्त्रेणाष्टौ स्पृशेन्न ताः

षट्त्रिंशच्छतमतरावौ । तत्र षोडशद्विगुणाः श्रोण्यां द्वात्रिंशच्छ्रोण्यवयवाश्रिताः सिराः । तासां मध्ये द्वे द्वे तु वंक्षणे द्वयोर्वंक्षणयोः प्रत्येकं द्वे सिरे । द्वे द्वे कटीकतरुणे द्वयोः कटीकतरुणयोः प्रत्येकं द्वे शिरे । एवं श्रोण्याश्रिता अष्टौ सिराः शस्त्रेण न स्पृशेत् ।

पार्श्वयोः षोडशैकैकामूर्ध्वगां वर्जयेत्सिराम् ॥ २२ ॥

पार्श्वयोः षोडश सिरास्तासामेकैकामूर्ध्वगां पार्श्वसंधिसंज्ञां प्रत्येकं वर्जयेत् ।

द्वादशद्विगुणाः पृष्ठे पृष्ठवंशस्य पार्श्वगे ।
द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यो न शस्त्रेण परामृशेत् ॥ २३ ॥

द्वादशेति । द्वादशद्विगुणाः पृष्ठे चतुर्विंशतिः सिराः पृष्ठमाश्रिताः । तासां पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः पृष्ठवंशमुभयतो द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यौ । एवं चतस्रः शस्त्रेण न परामृशेत् ।

पृष्ठवज्जठरे तासां मेहनस्योपरि स्थिते ।

रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ २४ ॥

पृष्ठेति पृष्ठवज्जठरे पृष्ठेन तुल्याः सिरा उदरे तत्संख्याश्चतुर्विंशतिरित्यर्थः। तासामुदराश्रितानां सिराणां मध्यान्मेहनस्य मेढ्रस्योपरि स्थिते रोमराजीमुभयत उभयपार्श्वयोर्द्वे द्वे सिरे। एवं चतस्रः शस्त्रेण न परामृशेत्।

चत्वारिंशदुरस्यासां चतुर्दश न वेधयेत्।
स्तनरोहिततन्मूलहृदये तु पृथग्द्वयम् ॥ २५ ॥
अपस्तंभाख्ययोरेकां तथा पालापयोरपि।

चत्वारिंशदिति। चत्वारिंशदुरसि सिरास्तासां मध्ये चतुर्दशसिरा न वेधयेत्। ता एव दर्शयति। स्तनरोहितेत्यादि। तयोः स्तनयोर्मूले तन्मूले। तत्र स्तनरोहितयोस्तथा स्तनमूलयोस्तथा हृदये पृथक् प्रत्येकं द्वयं द्वे द्वे सिरे न विध्येत्। अपस्तंभाख्ययोः प्रत्येकमेकां सिराम्। तथाऽपालापयोः प्रत्येकां सिरां न विध्येत्।

ग्रीवायां पृष्ठवत्तासां नीले मन्ये कृकाटिके ॥ २६ ॥
विधुरे मातृकाश्चाष्टौ षोडशेति परित्यजेत्।

ग्रीवायामिति। ग्रीवायां पृष्ठवत् सिराणां संख्या चतुर्विंशतिः सिराः। तासां सिराणां मध्यान्नीले द्वे मन्ये द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वे अष्टौ च मातृका मातृकाख्यानि मर्माणीत्येवं षोडश परित्यजेन्नशस्त्रं तासु पातयेत्।

हन्वोः षोडश तासां द्वे संधिबंधनकर्मणी ॥ २७ ॥

हन्वोर्द्वयोः षोडश सिराः संश्रिताः। तासां सिराणां मध्याद्द्वे सिरे परित्यजेत्। किंकर्मणी ते आह। संधिबंधनकर्मणी। बध्यतेऽनेनेति बंधनम्। संधेर्बंधनं संधिबंधनम्। अर्थाद्धनुसंबंधिनः संधेर्बंधनं कर्मक्रिया ययोः सिरयोस्ते संधिबंधनकर्मणी सिरे।

जिह्वायां हनुवत्तासामधो द्वे रसबोधने।
द्वे च वाचः प्रवर्तिन्यौ

जिह्वायां हनुवत् सिरासंख्या षोडशैव सिराः। तासां मध्ये जिह्वा-

या अधो येद्वे स्थिते रसबोधने याभ्यां रसो ज्ञायते मधुरादिरसबोधिन्यौ। द्वे वाचः प्रवर्तिन्यौ ये सिरे। एवं चतस्रो जिह्वाश्रिताः सिराः परित्यजेत्।

नासायां चतुरुत्तरा ॥ २८ ॥
विंशतिर्गंधवेदिन्यौ तासामेकां च तालुगाम्।

नासायां चतुरुत्तरा विंशतिः सिराणामेवं चतुर्विंशतिः सिरा नासाश्रितास्तासां मध्याद्द्वे गंधवेदिन्यौ गंधं वेदितुं शीलं ययोस्ते गंधवेदिन्यौ सिरे। तथैकां तालुगां सिरामेवं नासाश्रिताः सिरास्तिस्रः परित्यजेत्।

षट्पंचाशन्नयनयोर्निमेषोन्मेषकर्मणी ॥ २९ ॥
द्वे द्वे अपांगयोर्द्वे च तासां षडिति वर्जयेत्।

षडिति। षट्पंचाशन्नयनयोः सिरास्तासां मध्यान्निमेषोन्मेषकर्मणी। निमेषोन्मेषौ निमीलनोन्मीलने कर्मणी ययोस्ते निमेषोन्मेषकर्मणी सिरे द्वे द्वे प्रत्येकम्। तथा अपांगयोर्द्वे सिरे। एवं षट् सिरा वर्जयेत्तत्र शस्त्रं न पातयेत्।

नासानेत्राश्रिताः षष्टिर्ललाटे स्थपनीश्रिताम् ॥ ३० ॥
तत्रैकां द्वौ तथाऽऽवर्तौ चतस्रश्च कचांतगाः।
सप्तैवं वर्जयेत्तासाम्

नासानेत्रगता याः सिरा उक्तास्तासां मध्याल्ललाटे षष्टिः सिरा भवंति। तत्र तासां मध्यात्स्थपनीश्रितां स्थपनीनाम मर्मविशेषस्तत्रस्थामेकां सिरां न विध्येत्। द्वे तथाऽऽवर्तौ मर्मणी तयोरावर्तयोः स्थिते द्वे सिरे न विध्येत्। चतस्रश्च कचांतगाः केशांतस्थाः सिरा न विध्येत्। एवं सप्त सिरा ललाटे वर्जयेत्।

कर्णयोः षोडशात्र तु ॥ ३१ ॥
द्वे शब्दबोधने शंखौ सिरास्ता एव चाश्रिताः।
द्वे शंखसंधिगे तासाम्

कर्णयोर्द्वयोः षोडश सिराः। अत्र त्वस्मिन् षोडशसंख्ये सिरोद्देशे कर्णयोराश्रिते द्वे सिरे शब्दबोधने याभ्यां शब्दो बुध्यते ज्ञायते ते वर्ज-

येत्। शंखौ शिरास्ता एव कर्णाश्रितास्तासां मध्याद्वे सिरे शंखसंध्याश्रिते वर्जयेत्।

मूर्ध्नि द्वादश तत्र तु ॥ ३२ ॥
एकैकां पृथगुत्क्षेपसीमंताधिपतिस्थिताम्।

मूर्ध्निविषये द्वादश सिराः। तत्र तु तासु द्वादशसु सिरासुमध्येऽष्टौ सिराः शस्त्रेण वर्जयेत्। ताएवाह। एकैकां पृथगुत्क्षेपसीमंताधिपतिस्थिताम्। एवं प्रत्येकमुत्क्षपयोर्द्वयोरेकैका सीमंतेषु पंचस्वेकैका अधिपतावेकामित्यष्टौ।

इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यंगं वर्णिताः सिराः ॥ ३३ ॥

इतीति। इतिः समाप्तौ प्रकारे वा। अवेध्यसिराविभागविज्ञानार्थं तन्निमित्तं प्रत्यंगं शिरस्यंतराधौबाह्वादिषु याः सिरास्तावर्णिता उक्तास्तावर्णयितुं समाप्ता इति। अथवाऽनेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन वर्णिताः।

अवेध्यास्तत्र कात्स्न्र्येन देहेष्टानवतिस्तथा।
संकीर्णा ग्रथिताः क्षुद्रा वक्राः संधिषु चाश्रिताः ॥ ३४ ॥

अवेध्या इति। तत्र तासु सिरासु मध्ये कात्स्न्र्येन साकल्येनाष्टानवतिः सिरा अवेध्या वर्णिता देहे शरीरे। न केवलमेता एवावेऽध्याः। यावत्संकीर्णादयश्चेति तथा शब्दस्यार्थः। संकीर्णाः परस्परं निबद्धाः। ग्रथिता इव ग्रथिताः। क्षुद्रा अल्पाः। सूक्ष्मा न महत्यः। वक्राः कुटिलाः। तथा संधिष्वस्थिसंधिषु या आश्रितास्ता अपि न वेध्याः।

तासां शतानां सप्तानां पादोस्रं वहते पृथक्।
वातपित्तकफैर्जुष्टं शुद्धं चैव स्थिता मलाः ॥ ३५ ॥
शरीरमनुगृण्हंति पीडयंत्यन्यथा पुनः।

तासामिति। तासां सिराणां संबंधीनि यानि सप्तशतानि तेषां पादः पंचसप्तत्यधिकं शतमस्रं वहते। किंभूतं रक्तम्। वातपित्तकफैर्जुष्टं सेवितं शुद्धं च तैरनाक्रांतमदुष्टम्। पृथक् प्रत्येकं कृत्वा पादोऽस्रं वहते।एवं वातजुष्टं रक्तं सिराशतं पंच सप्तत्यधिकं वहति। पित्तजुष्टं रक्तं पंचसप्तत्य-

धिकं शतम्। तथा कफजुष्टं पंचसप्तत्यधिकं शतम्। तथा शुद्धं रक्तं पंचसप्तत्यधिकं शतं वहति। एवं पूर्वोक्तेनानेन प्रकारेण मलाः स्थिताः शरीरमनुगृह्णंति वर्तयंति। अन्यथा पुनर्व्यत्ययेन स्थिताः पीडयंति विकारेण योजयंति।

किं लक्षणाः सिरा वातादिजुष्टमस्रं वहंतीत्याह।

तत्र श्यावारुणाः सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणात्सिराः॥ ३६॥
प्रस्यंदिन्यश्च वातास्रं वहंते

तत्रेति। तत्र तासु सिरासु मध्ये याः श्यावारुणा वर्णेन सूक्ष्मास्तथा क्षणात्पूर्णरिक्तास्तथा प्रस्यंदिन्यः सिरास्ता वातास्रं वातरक्तं वहंते। पूर्णरिक्ता इति वायोश्चलत्वात्क्षणात्पूर्णाः क्षणाद्रिक्ताः शून्या इव। किल स्यंदनं सर्वासां विद्यते प्रकर्षेण तु वातरक्तवाहिनीनामिति प्रशब्देन द्योत्यते।

पित्तशोणितम्।
स्पर्शोष्णाः शीघ्रवाहिन्यो नीलपीताः कफं पुनः॥ ३७॥
गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीताः संसृष्टं लिंगसंकरे।

पित्तेति। सिराः पित्तशोणितं वहंते। किं विधाः। स्पर्शोष्णाः स्पर्शेनोष्णा न शीताः। तथा शीघ्रवाहिन्यस्तथा नीलपीता वर्णेन। कफं पुनर्गौर्यो वहंति। कफमिति कफशोणितं शोणितशब्दलोपात्। किंविधाः। स्निग्धाः स्निग्धच्छायाः। तथा स्थिरा न तु चलाः। तथा शीताः स्पर्शेन। लिंगसंकरे यथानिर्दिष्टस्य लक्षणस्य संकीर्णत्वे संसृष्टं कफवातजुष्टं वातपित्तजुष्टं कफपित्तजुष्टं त्रिभिरपि दोषैर्जुष्टं रक्तं सिरा वहंति सकलं शरीरं प्रापयंति।

गूढाः समस्थिताः स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धशोणितम्॥ ३८॥

गूढा अंतर्गतास्तथा समं कृत्वा स्थिताः समा स्थितास्तथा स्निग्धाः स्निग्धच्छाया रोहिण्यः सिरापरसंज्ञा लोहिताभासा वा प्रसरणशीला वा शुद्धं शोणितं देहेऽस्मिन्वहंति।

धमन्यो नाभिसंबद्धा विंशतिश्चतुरुत्तराः।
ताभिः परिवृतो नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः॥ ३९॥

ताभिश्चोर्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ।

धमन्यइति। धमन्यो नाभिसंबद्धा विंशतिश्चतुरुत्तरा चतुर्विंशतिरित्यर्थः। ताभिर्धमनीभिर्नाभिः परिवृता परिवेष्टिता। कथम्।चक्रनाभिरिवारकैः। यथा रथांगस्य मध्यमभागो नाभिशब्दवाच्योऽरकैः परिव्रियते तद्वन्नाभिः शरीरमध्यभागो धमनीभिः । ध्मानाद्धमन्यः स्रोतोविशेषा उच्यंते । ताभिर्धमनीभिरयं देह ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् चानुगृह्यते । रसादिप्रापणकर्मणा ताः कायस्यानुग्रहं कुर्वंति ताभिरयं देह आप्यायते । आराम इव जलहारिणीभिः । केदारइव कुल्याभिः । संग्रहे चोक्तम् । तासां च धमनीनां मध्याद्दश धमन्य ऊर्ध्वं प्रसृता दशाधः प्रसृतास्तिर्यक्चतस्रः। ताभिर्यथास्वमंगावयवा ऊर्ध्वाधस्तिर्यक् समाश्रिता धार्यंत आप्याय्यंते च । तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपन्नाः प्रत्येकं त्रिधा जायंते । एवं तास्त्रिंशत् । त्रिंशतां मध्याद्द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान्वहतः । एवं दश द्वे द्वे शब्दरूपरसगंधान् गृह्णीतः । एवमष्टाभिः शब्दरूपरसगंधा गृह्यंते । द्वाभ्यां द्वाभ्यां भाषते घोषं करोति स्वपिति प्रतिबुध्यतेच । एवमष्टौ । द्वेचाश्रुवहतः । तथैव द्वे स्तनाश्रिते नार्याः स्तन्यं नरस्य शुक्रं वहतः । अधोगमाः पक्वाशयस्था दश त्रिधा जायंते । एवं ता अपि त्रिंशत् । तत्राद्याः पूर्ववद्दश द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान्वहतः। द्वेवहतोऽन्नमन्नाश्रयेण द्वे मूत्रं द्वे तोयं द्वे शुक्रं वहतः । द्वे च मुंचतः । ते एव नारीणामार्तवं वहतः। द्वे वर्चोनिरसने स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे। एवं द्वादश । शेषास्त्वष्टौ धमन्यस्तिरश्चीनाः स्वेदमभिवर्द्धयंति। तिर्यग्गामिन्यस्तु चतस्रो भिद्यमानाः सुबहुधा भवंतीति ।

इदानीं स्त्रीपुरुषाणां दृश्यानि स्रोतांसि निरूपयितुमाह ।

स्रोतांसि नासिके कर्णौ नेत्रे पाय्वास्यमेहनम् ॥ ४० ॥
स्तनौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिकं त्रयम् ।

स्रोतांसीति । स्रोतांसि पुंसां नव । द्वौ नासापुटौ । द्वौ कर्णौ । द्वे नेत्रे । पायुर्गुदम्। आस्यं मुखम् । मेहनं मूत्रनिष्क्रमणद्वारम् । स्त्रीणामेतानि तथाऽन्यानि त्रीणि । द्वौ स्तनौ । तयैको रक्तपथो रक्तमार्गः । प्रतिमासं यतो योनौ रक्तं प्रवर्तते । तदेवं स्त्रीणां त्रीणि स्रोतांसि पुंभ्योऽधिकानि ।

एवं स्रोतांसि दृश्यान्यभिधाय शरीरे यान्यदृश्यानि स्रोतांसि तान्याह ।

जीवितायतनान्यंतःस्रोतांस्याहुस्त्रयोदश ॥ ४१ ॥
प्राणधातुमलांभोन्नवाहीनि

अंतः शरीरस्याभ्यंतरे त्रयोदश स्रोतांसि वदंत्याचार्या इति शेषः। तानि स्रोतांसि जीवितायतनानि विशेषेण जीवितस्याधिष्ठानानि। किंभूतानि। प्राणधातुमलांभोन्नवाहीनि। प्राणाख्यं वातं वहंति यानि तानि प्राणवाहीनि। धातुवाहीनि रसादिधातून् यानि वहंति। मलवाहीनि मूत्रशकृत्स्वेदान् यानि वहंति। तथांभोवाहीन्युदकवाहीनि। तथाऽन्नवाहीन्यन्नमभ्यवहृतं यानि वहंति। एवं त्रयोदश। संग्रहे चोक्तम्। तत्र प्राणवाहिनां हृदयं मूलं महास्रोतश्च। तानि क्षयरौक्ष्यक्षुद्व्यायामवेगविधारणादिभिर्दूष्यंति। ततोऽतिसृष्टं प्रतिबद्धं कुपितमल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसनं कुर्वंति। तत्र श्वासवत्साधनं रसवाहिनां हृदयं मूलं दशधमन्यश्च। रक्तवाहिनां हृदयं मूलं यकृत् प्लीहा च। मांसवाहिनां स्नायुधमन्यश्च। त्वङ्मेदोवाहिनां वृक्को मांसं च। अस्थिवाहिनां जघनं मेदश्च। मज्जवाहिनां पर्वाणि मूलमस्थीनि च। शुक्रवाहिनो स्तनौ मुष्कौ मज्जा च। मूत्रवाहिनां बस्तिर्वंक्षणौ च। शकृद्वाहिनां पक्वाशयः स्थूलांत्रं च। स्वेदवाहिनां मेदो रोमकूपाश्च। उदकवाहिनां तालुमूलं क्लोम च। तानि पानभयाऽतिपानशुष्कान्नविड्विग्रहादिभिर्दूष्यंति। ततोऽतितृष्णा मुखशोषः कर्णज्वलनं तमोदर्शनं च। तत्र तृष्णाघ्नमौषधम्। अन्नवाहिनामामाशयो मूलं वामपार्श्वं च। तेषां दुष्टौ सर्वं मात्राशितीयोक्तमनुगच्छेदिति। श्रोतसामेते विशेषा सिरा धमन्यः। अपरे त्वन्यत्वमिच्छंति सिराधमनीस्रोतसाम्। सरणात् सिराः। ध्मानाद्धमन्यः। स्रवणात्स्रोतांसि। केवलं परस्परसन्निकर्षात्सदृशकर्मत्वाच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव लक्ष्यते। अन्ये पुनरेवमाचक्षते। स्रोतांसि सिरा धमन्यो रसायन्यो वाहिन्यो नाड्यः पंथानोऽयनानि मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतानि स्थानान्याशया निकेताश्चेति शरीरे धात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां पर्यायेण नामानीति।

अहितसेवनात्।
तानि दुष्टानि रोगाय विशुद्धानि सुखाय च ॥ ४२ ॥

अहितेति । अहितानामाहारादीनां सेवनाच्छीलनात्तानि स्रोतांसि दुष्टानि रोगाय संपद्यंते । तत्साधनार्थं दोषादिविज्ञानीयोक्तमवगच्छेत् । विशुद्धान्यदुष्टानि स्रोतांसि सुखायारोग्याय संपद्यंते ।

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।
स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ ४३ ॥

स्वेति । स्वधातुर्यो यो यस्य स्रोतस आधाररयाधेयत्वेन स्थितो धातु स्तेनतेन स्वधातुना समः समानो वर्णो येषां स्रोतसां तानि स्वधातुसमवर्णानि यथा रसधातुतुल्यवर्णानि रसवाहिस्रोतांसि। यावच्छुक्रधातुसदृशवर्णानि शुक्रवाहिस्रोतांसि। तथा सर्वस्रोतसां स्रोतांसि कानिचिद्वृत्तानि वर्तुलानि कानिचित्स्थूलानि कानिचिदणूनि सूक्ष्माणि तथा आकृत्या संस्थानेन दीर्घाणि सर्वाण्येव । तथा प्रतनसदृशानि पत्ररेखातुल्यानि । पत्ररेखातुल्यरूपत्वेन शाखाप्रशाखाभिरनेकधा दूरं प्रसृतानीति गमयति ।

यतश्चाहिताहारविहारसेवनं स्रोतोदुष्टिकारणमतस्तानि तदुष्टिकारणानि वक्ति ।

आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः ।
धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ ४४ ॥

आहारइति । आहारः पानाशनादिलक्षणो दोषगुणैर्वातपित्तश्लेष्मगुणै रौक्ष्यादिभिर्यः समस्तुल्यः समानगुणःस स्रोतसां प्रदूषकः।विहारोऽपि यो वाग्देहमनश्चेष्टालक्षणः सोऽपि दोषगुणैः समानगुणो यथायथं स्रोतसां प्रदूषकः। यश्चाऽऽहारस्तथा विहारो धातुभी रसादिभिर्विगुणो विरुद्धगुणोऽसमानगुणो विपरीतगुणा यथायथमेव स्रोतसां प्रदूषकः ।

स्रोतो दुष्टं कथं ज्ञायत इत्याह ।

अतिप्रवृत्तिः संगो वा सिराणां ग्रंथयोऽपि वा ।
विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ ४५ ॥

अतीति । अतिशयेन प्रवृत्तिर्यथा मूत्रवाहिस्रोतसां प्रमेहवद्बहुमूत्रता । संगोऽप्रवृत्तिः । किंचिद्वा प्रवृत्तिर्मूत्रकृच्छ्रवत् । शकृद्वाहिनां स्रोत-

सामातीसारवत्पुरीषातिसरणमतिप्रवृत्तिः । संगः स्तोकं कृत्वा पुरीषस्य प्रवृत्तिः । अथवा सर्वथोदावर्तवत्पुरीषस्याप्रवृत्तिः । एवं मूत्रवाहिस्रोतसां मूत्रातिप्रवृत्त्यप्रवृत्ती । तत्स्रोतोदुष्टेर्लक्षणम् । तथैव पुरीषवाहिनां पुरीषातिप्रवृत्त्यप्रवृत्ती पुरीषवाहिस्रोतोदुष्टेर्लक्षणम्। एवमन्येषामपि स्रोतसां यथायथं वस्तुवाहिनां यथास्वं वस्त्वतिप्रवृत्त्यप्रवृत्ती तेषां दुष्टेर्लक्षणम् । अथवा सिराणां स्रोतसां ग्रंथयः कुटिलभावत्वं दुष्टस्य लक्षणम् । विमार्गतोवेति । अथवा स्वंमार्गमुज्झित्वा मार्गांतरासादनं स्रोतसां दुष्टेर्लक्षणम् ।

बिसानामिव सूक्ष्माणि दूरं प्रविसृतानि च ।
द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥ ४६ ॥

बिसानामिति । बिसानां मृणालानां यथा सूक्ष्माणि द्वाराणि छिद्राणि दूरं प्रविसृतानि सकलबिसं गतानि तथैव स्रोतसां द्वाराणि मुखानि सूक्ष्माणि देहे दूरं प्रविसृतानि कृत्स्नं देहं प्रकर्षेण गतानि । यैर्द्वारैश्छिद्रैर्देहे शरीरेऽभ्यवहृतस्याहारस्य कायाग्निना पच्यमानस्य प्रसादभावो यः समुद्भवति स रसः प्रसादाख्य उपचीयते वृद्धिं नीयते ।

व्यधे तु स्रोतसां मोहकंपाध्मानवमिज्वराः ।
प्रलापशूलविण्मूत्ररोधा मरणमेव वा ॥ ४७ ॥
स्रोतोविद्धमतो वैद्यः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् । *
उद्धृत्य शल्यं यत्नेन सद्यःक्षतविधानतः ॥ ४८ ॥

व्यधइति । स्रोतसां तु व्यधे ताडने सति मोहादयो भवंति । मोहादीनामितरेतरद्वंद्वः प्रलापादीनां च । विण्मूत्रयो रोधेन संबंधः । अथवा मरणमेव भवति । अतोऽस्माज्जीवितसंशयाद्धेतोर्वैद्यः प्रत्याख्याय अक्रियायां ध्रुवोमृत्युरित्याद्युक्त्वा शल्यमुद्धृत्य बहिर्निष्कास्य प्रसाधयेत् । कथम् । यत्नेन नावहेलया । केन प्रसाधयेत् । सद्यःक्षतविधानतः सद्योव्रणप्रतिषेधोक्तविधिना ।

---

* ॥ क्षेपकः सार्धश्लोकः ॥ वामपार्श्वाश्रितं नाभेः किंचित्सूर्यस्य मंडलम् ।
तन्मध्ये मंडलं सौम्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थितः ।
जरायुमात्रप्रच्छन्नःकाचकोशस्थदीपवत् ॥ १ ॥

अन्नस्य पक्ता पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।
दोषधातुमलादीनामूष्मेत्यात्रेयशासनम् ॥ ४९ ॥

अन्नस्येति । तुरवधारणे । अनेकविधस्याहारस्याभ्यवहृतस्य पित्तमेव पक्ता । किंभूतं पित्तम् । पाचकाख्यं पुरेरितं पूर्वदोषभेदीयेऽध्याय उक्तम् । यथा पक्वामाशयमध्यगमित्यारभ्य यावत्पाचकं नाम तत्स्मृतमिति । तदीदृशं पित्तमाहारं पाचयतीति धन्वंतरिमतम् । एवं दोषादीनामूष्माऽग्निरित्यत्रिपुत्रस्य शासनमाज्ञा । दोषा वातादयः । धातवोरसादयः । मला मूत्रपुरीषस्वेदाः । आदिशब्देन दूषिकादयः । तेषां दोषादीनां संबंधी य ऊष्मा स एवान्नस्य पक्ता न तु पित्तं पाचकाख्यमिति ।

तदधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ।
सैव धन्वंतरिमते कला पित्तधराह्वया ॥ ५० ॥
आयुरारोग्यवीर्यौजोभूतधात्वग्निपुष्टये ।
स्थिता पक्वाशयद्वारि भुक्तमार्गार्गलेव सा ॥ ५१ ॥

तदिति । तस्याग्नेर्जाठरस्याधिष्ठानमाधारो यत्रासौ शारीरोऽग्निस्तिष्ठति सोऽन्नस्य ग्रहणात्तत्संज्ञा ग्रहणीति मता । आमाशयस्थो विशिष्टो धमनीविशेष इत्यर्थः । सैव ग्रहणी धन्वंतरिमते कला पित्तधरा नाम कथ्यते । यत एवं ग्रहण्यग्नेराधारभूता तथाऽन्नग्रहणात्तत्संज्ञाऽत आयुरादिपुष्टये संपद्यत इति वाक्यशेषः । भूतधात्वोरग्निना संबंधः । आयुरादीनां द्वंद्वः । आयुः शरीरेंद्रियसत्वात्मसंयोगविशेषः । आरोग्यं धातुसाम्यम् । वीर्यं शक्तिः कर्मणि सामर्थ्यम् । ओज आहारस्य परं प्रसादजं सर्वधात्वाप्यायकं यद्रसतजातं तदुच्यते । पुष्टिशब्द एषां प्रत्येकं योज्यः । आयुःपुष्टये आरोग्यपुष्टये वीर्यपुष्टये ओजःपुष्टये पंचमहाभूताग्निपुष्टये धात्वग्निपुष्टये चेति पिंडार्थः । पक्वाशयस्य द्वारस्तस्यां स्थिता सा हि ग्रहणी भुक्तस्य सहसा पक्वाशयांतः प्रवेशरोधिन्यर्गलेव । यथा द्वारि कपाटमार्गरोधेऽर्गला स्थिता तथा भुक्तं ह्यभ्यवहृतं कंठनाडीलुठितं कायस्य महानिम्नदेशं कोष्ठाख्यमवतीर्णं ग्रहणी गृहीत्वाऽवतिष्ठते । अनंतरं जाठरेणाऽग्निना विपक्वं शनैः पक्वाशये मुंचति । अत एवोच्यते । स्थितापक्वाशयद्वारि भुक्तमार्गार्गलेव सेति ।

पक्वादन्नादायुरादयः पुष्यंति नापक्वादित्याह ।

भुक्तमामाशये रुद्ध्वा सा विपाच्य नयत्यधः ।
बलवत्यबला त्वन्नमाममेव विमुंचति ॥ ५२ ॥

भुक्तमिति । भुक्तमभ्यवहृतमन्नमामाशय आमान्नस्थाने यत्रामसन्नं तत्र सा ग्रहणी रुद्ध्वाऽवष्टभ्याधो नयति । किं कृत्वा । विपाच्य विविधैः प्रकारैः पाचयित्वा । बलवतीति । बलवती भुक्तं विपाच्याधो नयति । अबला पुनः सती सा आममेवापक्वमेव विमुंचति । ननु जाठराग्निरन्नं ग्रहणीस्थं पचति न ग्रहणी ततश्च कथमुक्तं सा विपाच्य नयत्यध इति । अत्रोच्यते । अग्निग्रहण्योराधाराधेयभावेन स्थितत्वाद्युज्यत एवैतदुक्तम् । ग्रहणी ह्यग्नेराधारः । तथा च प्रागुक्तम् । कला पित्तधराह्वयेति । पित्तं च वह्निः । तथा चाधुनैव वक्ष्यति । पित्तं वह्निरित्यादि । तदेवं वन्ह्याधारा या कला साऽन्नग्रहणाद्ग्रहणीत्युच्यते । ततश्चाधारतया ग्रहणीमाश्रित्याग्निः पाककरणसमर्थो भवति नाधारमंतरेण केवल एव । तदेवमग्न्याधारस्य ग्रहण्याख्यस्य पाकनिर्वर्तनं प्रति कर्तृत्वं युक्तमेवेति । अतः साविपाच्यनयत्यध इत्येतदुपपन्नमेव ।

अग्निग्रहण्योराधाराधेयभावतयाऽवस्थानात्परस्परबलाधानेनोपकार्योपकारकभावः संभाव्यत इत्याह ।

ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः ।
दूषितेऽग्नावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ॥ ५३ ॥

हि यस्मादर्थे।यस्माद्ग्रहण्या यद्बलं सामर्थ्यं तस्य हेतुरग्निः। अग्नितो ग्रहण्या बलमुत्पद्यते। स चाप्यग्निर्ग्रहणीबलः।ग्रहणीबलं यस्याग्नेः स एवम्। अपिशब्दान्नकेवलमग्निर्ग्रहण्या बलं ग्रहण्यप्यग्नेर्बलम् । अतो दूषितेऽग्नौ दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी संपद्यते । एवं चार्थाद् ग्रहण्यामपि दुष्टायामग्निर्दुष्यति । दुष्टश्च सोऽपि रोगकारी संपद्यते। एवं या पित्तधरा कला साऽदुष्टा सत्यायुरादीनां पुष्टये भवतीत्युक्तम् । अन्नग्रहणाद्ग्रहण्या एवंरूपता । तथान्नं विपक्वमेव देहधात्वादिपोषणं नापक्वम् ।

तस्य चान्नपाकस्य हेतुरग्निरत आह ।

यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषणम्।
तत्राग्निर्हेतुराहारान्नह्यपक्वाद्रसादयः ॥ ५४ ॥

यदिति। यदन्नमाहारो देहधात्वादिपोषणं भवति तत्राग्निर्हेतुः। कुत इत्याह। नहीत्यादि। हि यस्मादपक्वादाहाराद्रसरुधिरादयो न संभवंत्यतो देहधात्वादिपोषणे सर्वत्राग्निः कारणम्। पाकक्रियानिर्वर्तनात्। तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते। अन्नं देहधात्वादिहेतुरग्निप्रभावादेव। तस्मादग्निः पाककारणम्। पक्वमन्नं देहादिपोषणम्। इतिपरस्परकारणत्वमनयोः।

नह्यपक्वाद्रसादय इत्युक्तमतः पाकस्यैवेतिकर्तव्यतां निरूपयन्नाह।

अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठं प्राणानिलाहृतम्।
द्रवैर्विभिन्नसंघातं नीतं स्नेहेन मार्दवम्॥ ५५ ॥
संधुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम्।
औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतंडुलम्॥५६॥

अन्नमिति। काले प्रसृष्टे विण्मूत्र इत्यादिना ग्रंथेन प्राङ्निरूपिते। अन्नमभ्यवहृतं कोष्ठं हृदयाद्यंगनिबंधनस्थानं प्राणाख्येन वायुनाऽऽहृतमानीतम्। ष्ठीवनक्षवथूद्गारेत्यादिनैव प्राणानिलाहृतत्वे लब्धे पुनरुक्तं स्पष्टार्थम्। तथा द्रवैर्द्रवगुणोपलक्षितैस्तोयव्यंजनमद्यक्षीरादिभिर्विभिन्नसंघातमपनीतपिंडितभावम्। तथा स्नेहेन घृतादिना मृदुत्वं प्रापितम्। तथा आमाशयस्थितमग्निः पचति। नाभिस्तनांतरं जंतोरामाशय इति स्मृत इति व्याख्यात आमाशयस्तंत्रांतरे। किंभूतोऽग्निः। औदर्यो जठरभवः। तथा समानाख्येन वायुना संधुक्षित उद्दीपितः। कालग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वान्मात्रादिसहायेन जाठराग्निना समानोद्दीपितेन पक्वमन्नं देहधात्वादिपोषणम्। नन्वौदर्योऽग्निरदृश्यत्वान्नज्ञायते कथं पचत्यतस्तदर्थं बाह्यं दृष्टांतं निरूपयितुं ग्रंथकृदाह। यथेत्यादि। यथा बाह्योऽग्निः स्थालीस्थं तोयतंडुलं पचति। तोयं च तंडुलाश्च तोयतंडुलम्। द्वंद्वैकवद्भावः। तथैवासावौदर्योऽग्निः संधुक्षितः समानेनामाशयस्थितं चतुर्विधमन्नमशितपीतलीढखादितभेदभिन्नं प्राणानिलाहृतं पचति। ननु दोषभेदीयेऽध्याये पूर्वमुक्तम्। प्राणोऽत्रमूर्द्धगइत्यारभ्ययावन्निश्वासान्नप्रवेशकृदिति। अन्नस्य

प्रवेशमाहरणं करोतीत्यन्नप्रवेशकृत् । प्राणानिलाहृतमित्यनेनाप्ययमर्थः प्रत्यपादि तत्किमेतत् । अत्रोच्यते । अन्नप्रवेशकृदित्यनेनान्नप्रवेशकरण मात्रमुक्तं नतु कोष्ठप्रापणमिति । प्राणस्य हि वायोर्मूर्द्धाश्रितस्योरो यावत्संचार उक्तो न ततोऽधः । एवमन्नप्रवेशकरणं तावत्प्राप्तं यावदुरो नतु कोष्ठमिति । कोष्ठं प्राणानिलाहृतमित्यनेन तु कोष्ठप्रापणाख्योऽर्थविशेष उक्तः । अतोद्वयमप्येतद्युक्तंयुक्तम् । संधुक्षितः समानेनेति च न वाच्यम् । यतः प्रागुक्तं समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वत इति । एवं जाठरेणाग्निना सहचरः समानो वायुः संधुक्षयतीत्यर्थोऽवतिष्ठते । तस्मात्संधुक्षितः समानेनेत्यनेननार्थः । उच्यते । अर्थविशेषसंप्रत्ययार्थमेतदुक्तम् । तथाहि । समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः। अन्नं गृण्हाति पचतीति समानस्यैव पाकक्रियां प्रतिवह्निसंधुक्षणद्वारेण कर्तृत्वमुक्तं नाग्नेः । इह पुनः संधुक्षितः समानेनाग्निः पचति न समानो वायुरित्यपौनरुक्त्यमेव । यद्यपि चैकप्रत्ययजनितं न किंचिदस्ति तथाप्यन्नपाकक्रियां प्रत्यग्नेरेव कर्तृत्वं न समानादेः । समानादयो ह्युपकारका एव । युक्तमिदमग्निः पचतीति ।

तस्यान्नस्येदानीमग्निसमीपस्थस्य या अवस्थास्ताः कथयन् पुनस्तमेव पाकं निर्दिशति ।

आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।
फेनीभूतं कफं यातं विदाहादम्लतां ततः ॥ ५७ ॥
पित्तमामाशयात्कुर्याच्च्यवमानं च्युतं पुनः ।
अग्निना शोषितं पक्वं पिंडितं कटुमारुतम् ॥ ५८ ॥

आदाविति । आदौ प्रथमं षड्रसमपि । अपिशब्दाद्द्वित्र्यादिरसमप्यन्नमभ्यवहृतमशितपीतादिकं तत्पच्यमानं मधुरीभूतममधुरं मधुररससंपन्नं सत्कफमीरयेत् । किंभूतं कफम् । फेनीभूतम् । पानीयादेरपि पच्यमानस्य प्रथमं फेनोत्पत्तिदर्शनादेवमुक्तम् । विदाहादम्लतां ततः पित्तमामाशयात्कुर्याच्च्यवमानम् । ततः प्रथमावस्थाया माधुर्यप्रायाया अनंतरं मध्यमावस्थां प्राप्य जाठरेण वह्निना पक्वं षड्रसमप्यन्नमभ्यवहृतमम्लतां यातमनम्लमम्लं संपन्नं पित्तं विदध्यात् । कस्मात्पुनरम्लतां याती-

म्याह । विदाहात् । विरुद्धो विषमो वा दाहो विदाहस्ततो विदाहाद्धेतो-रम्लतां यातम् । किंभूतमन्नम् । आमाशय्याच्चयवमानं नामाशयस्थित-मेव । च्युतं पुनस्तत आमाशयात्पक्वाशयं प्राप्तं जाठराग्निना पक्वं शोषितं तथा पिंडितं तदानीं पिंडि संजातं संहतं संपन्नं तथा कटुकं जातमन्नमन्यां तृतीयामवस्थां प्राप्य मारुतं कुर्यादिति योज्यम् । एतच्च सर्वं स्वभाव-सिद्धं स्वसंवेद्यप्रायं कार्यानुमेयं च । अतएव रसषट्केऽपि यद्द्रव्याणां विपाकत्रैविध्यं मधुराम्लकटुकलक्षणमुक्तं तदनया रीत्योपपन्नतरं भवति । तथाहि । षड्रसस्याप्यन्नस्य जाठराग्निना पच्यमानस्य रसत्रयो-पलक्षितेन मधुराम्लकटुकस्वभावेनावस्थात्रयेण परिणामो भवति । अथा-न्नमित्यत्र कस्माददोजग्धिर्ल्यप्तिकितीति जग्ध्यादेशो न । ब्रूमः । अन्न इतिनिपातनाद्बहुलं छंदसीति बहुलवचनाद्वा जग्धादेशाभावः । ननु । विदाहादम्लतां गतमिति सामान्येनोक्तमयुक्तमिवाभाति । यतो द्राक्षेक्षुश-र्करादीनामविदाहित्वं श्रूयते । अपि च । विदाहादीनि च वर्जयेदिति तं-त्रकारः पठति । अनया च रीत्या अविदाहिद्रव्याभाव एव स्यात् । त-स्मात्सामान्येनाविदाहित्वमभ्युपगम्यमानमन्यार्थमेव मन्यामहे । उच्यते । विदाहस्य द्वैविध्याददोषः । इह हि द्विविधो विदाहः प्रथितो दोषस्थान-कृतो द्रव्यकृतश्च । तत्र हि दोषस्थानकृतस्य ग्रहणम् । आमाशयाच्च्युतम-ग्निना पक्वमिति कथमुक्तम् । यतः पक्वाशयस्थस्याऽग्निना पाकोऽनु-पपन्नः । दूरव्यवधानो ह्यग्निरामाशयस्थस्तस्मात्पक्वाशयस्थस्यान्नस्य न पक्वत्वमुपपन्नम । अत्रोच्यते । पक्वाशयेऽप्यस्ति पाकस्तंत्रकारवचनात् । तथाहि प्राग्बस्तिविधावभ्यधात् । यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युल्ब-णमारुतान् । व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीनित्यादि । तदेवं पक्वाशयस्थस्या-प्यनुवासनस्य स्नेहपाकोऽभिहितः । तस्मात्पक्वाशयेऽप्यग्निना पक्वस्य पुनः पाको युक्त एव । तंत्रांतरेषु मांसादीनामपि विक्लेददर्शनादन्यत्रापि पाकोऽनुभूत एव ।

जाठरस्याग्नेः कर्माभिधायेदानीमन्येषामप्यग्नीनां कर्माभिधातु-माह ।

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पंचोष्माणः सनाभसाः ।
पंचाहारगुणान्स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचंत्यनु ॥५९॥

भौमेति । भूमेरयं भौमः । आप्यइति चिंत्यम् । आग्नेय इत्य-ग्नेर्ढगिति ढक्। वायव्य इति सास्यदेवतेत्यर्थे वाय्वृतुपित्रुषसोर्यदिति यत् । तत्रौपम्यार्थोबोध्यः । वायव्य इव वायव्य इति । के पुनस्त इत्याह । पं-चोष्माण इति । किंभूताः । सनाभसाः । सह नाभसेनोष्मणा पंचोष्माणः पंचाग्नयः । भौम ऊष्मा यावन्नाभस ऊष्मेति। तदेतेऽग्नयः पंचाहारगुणा-नन्नु पश्चात्पचंति। कुतोऽन्। प्रकृतत्वादौदर्याग्निनिर्वर्तितादन्नपाकात् । किं-भूतानाहारगुणान् । स्वान्स्वान् पार्थिवादीन्। यो यस्य महाभूतोष्मणः पा-र्थिवादेरात्मीयो गुणस्तस्य तं गुणं स एव पार्थिवाद्यूष्मा पचति । अनया चोक्तया आहारः शरीरगतानां भावानां समानगुणानां गुणद्वारेण वर्द्धनहेतु र्विपरीतगुणानां च क्षयहेतुरिति प्रतिपादयति ।

यथास्वं ते च पुष्णंति पक्का भूतगुणान् पृथक् ।

यथेति । ते च गुणाः पंचमहाभूताश्रिता यथास्वं ये येषां महाभूतानामात्मीयास्ते यथास्वमात्मीयन वह्निना पक्का आत्मीयानेव देहस्थान् महाभूतगुणान् पुष्णंति । कथं पुष्णंतीत्याह । पृथक् प्रत्येकं कृत्वा नैकं सर्वे न सर्वानेकः । एवं प्रत्येकं भूतगुणपुष्टिं पंचोष्मपक्काहार-गुणकृतां स्पष्टीकुर्वन्नाह ।

पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥ ६० ॥

पार्थिवा महाभूतगुणाः पार्थिवानेव महाभूतगुणान देहगान् पुष्णंति वृद्धिं नयंति । शेषाः पार्थिवगुणेभ्यो येऽन्ये महाभूतगुणाआप्यास्तैजसा वायव्या नाभसाश्च ते शेषान् पार्थिवगुणव्यतिरिक्तानाप्यादिमहाभूतगुणान् पुष्णंत्याप्याययंति । गुणानां च निराधाराणामसंभवात्सहाधारेण पृथिव्या-दिना महाभूतेन सह पक्का एते महाभूतगुणांस्तथाविधानव महाभूतगुणान् पुष्णंतीति सामर्थ्यलभ्योऽर्थः। अत्र चोदयति। ननु पृथिव्यादिमहाभूतचतु-ष्टयव्यतिरिक्तस्योद्देशमात्रत्वादाकाशस्य सत्तैव दुर्घटा कुतः पुनस्तस्यो-ष्मणः संभवइति । अत्रोच्यते । आकाशस्य सत्ता च द्रव्यनिर्णयप्रस्तावे प्राक् प्रतिपादितैव । तथा नासिकाश्रोत्रास्यादिषु स्थानेषु स्थित ऊष्मा दाहपाकादीन् कुर्वन् नाभस ऊष्मेत्युपचर्यते । इत्यौपचारिक ऊष्माप्यस्यो-

पपन्न एव । एवं पांच भौतिका अग्नय एक उदराग्निः सप्त च धात्वग्नयो वक्ष्यमाणा इति त्रयोदशाग्नयः । ननु पार्थिवाद्यूष्मभिः पक्वस्य पुनर्धातूष्मभिः पाकः । धातूनामपिपांचभौतिकत्वात्तत्रापि पार्थिवाद्यूष्मभावः । तैश्चपार्थिवाद्यूष्मभिः पुनः पाकः इत्येवमष्टादश प्राप्नुवंति । सत्यमेवैतत् । किंतु तएव पंचोष्माणः पार्थिवादयः स्थानांतरप्राप्ता धातूष्माण इति व्यपदेशमासादयंति । यथोदकं स्थानांतरगतं लसीकादिव्यपदेशं लभते । तथाचोक्तम् । तच्छरीरगतं लसीकादिव्यपदेशं प्राप्नोतीति । अन्ये त्वेवमाहुः । एते त्रयोदशाग्नयस्तथा सप्तसु सिराशतेषु सप्ताऽग्निशतानि पंचसु मांसपेशीशतेषु च पंचाग्निशतानीति। एवं पंचमहाभूतात्मकादाहाराद्यथास्वमग्निनापक्वाद्रस आहारसारस्तत्रस्थैर्महाभूतगुणैर्देहगा महाभूतगुणा रसधात्वाश्रिता यथास्वमभिवर्द्धते ।

किट्टं सारश्च तत्पक्वमन्नं संभवति द्विधा ।

तदन्नं पक्वं द्विधा संभवति द्विप्रकारं जायते । किट्टरूपं प्रसादरूपतया सारश्च ।

किट्टमपि जायते यदन्नस्य पक्वस्य तदप्यच्छानच्छभेदेन द्विधेत्याह।

तत्राच्छं किट्टमन्नस्य मूत्रं विद्याद्घनं शकृत् ॥ ६१ ॥

तत्र तयोरच्छानच्छभेदभिन्नयोः किट्टयोर्मध्याद्यदच्छमन्नस्य किट्टं तन्मूत्रं विद्यात् । यद्घनं संहतमन्नस्य किट्टं तच्छकृत्पुरीषं जानीयात् ।

सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः ।

सार इति । सारः पुनः प्रसादाख्यो भागो भूयः सप्तभिरग्निभिः पच्यते । उदराग्निना पंचभिश्च भूताग्निभिः पूर्वं पक्वः सन् पश्चात्सारीभूतो धातूष्मभिः पच्यत इति प्रतिपादनार्थं भूयो ग्रहणम् । कथं पच्यते । यथास्वं यस्य सारस्य रसादिसप्तधातुस्थस्य यो ऽग्निरात्मीयस्ते तेन स सारः पच्यत इत्यर्थः । रसधातुस्थः सारो रसधात्वग्निना पच्यत इति भावः । चतुर्विधोऽप्याहारोऽभ्यवहृतो जठराग्निना भूतसहायेन पक्वः किट्टसारतां याति । ततो यः सारः प्रसादाख्यः स पूर्वं हृदयं याति । ततो

हृदयांतःस्थेन व्यानेन विक्षिप्तस्तत्स्थाभिः सिराभिर्दशभिर्मूलभूताभिः कृ-त्स्नं शरीरमुह्यमानो रसधातुना सहैकतां प्राप्तो रसधात्वाशयस्थेन वह्निना भूताग्निसहायेन पच्यमानो रक्तधातुसारतया परिणमति । रक्तधातुसारत-या परिणतो मांसधातुसारतया परिणमते । यावत्स एवाहाररसः क्रमेण गर्भतया परिणमतीति ।

अमुमर्थं द्योतयितुमुवाच ।

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ॥ ६२ ॥
अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते ।

रसादिति । रसाद्धातुरसादाहाररसेन सहैकतामापन्नाद्रक्तं प्रजायते । स धातुरसो रक्तीभूतो रक्ततया संपद्यते तावद्यावत्स एव गर्भत्वेनेति योज्यम् । अत्र चोदयंति । ननु यद्याहाररसो व्यानविक्षिप्तो रसधातुना सहैकतां प्राप्तः परिणामक्रमेण रक्तादीन् भावान् गर्भावसानान् परिणमति तर्हि कथमुक्तं-सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिरिति । अत्रोच्यते । का-र्ये कारणोपचारादेतदुक्तमित्यवेहि । सारकार्येषु रसरक्तादिषु सप्तभिर्धात्व-ग्निभिः पच्यमानेषु सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिरित्युक्तम् । तस्माद्रसादिधातव एव सारास्यान्मूलकारणादुत्थिताः परमार्थेन पच्यंत इति बोध्यम् । ननु यदि क्रमेणाहाररसाद्रसो रसाद्रक्तं रक्तान्मांसमित्यादिक्रम आश्रीयते तत्कथमुक्तं व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणेति । अत्र हि युगपदिति निर्दिश्यते । युगपदेककालं व्यानेन रसो देहे विक्षिप्यते । विक्षिप्ताच्च रसात्सर्वधातूत्पत्तिरिति प्रत्यज्ञायि । इह च रसरक्तमांसादिक्रमे-णाहाररसाद्धातुनिष्पत्तिरित्युच्यते । तदेतत्परस्परं विरुद्धमिव लक्ष्यते । ब्रूमः । युगपच्छब्दोऽत्र शीघ्रक्रमार्थः । तथाचोवाच सांख्ये । युगपच्चतु-ष्टयस्यानुवृत्तिः क्रमेण च निर्दिष्टेति । अस्यार्थः । मनोबुद्ध्यहंकारास्त्रय-श्चक्षुरादीनां मध्येऽन्यतम इत्येवं चतुष्टयमेतत् । अस्य च वृत्तिर्युगपन्निर्दि-ष्टा क्रमेण च । तत्र युगपद्वृत्तिरुत्पलपत्रशतपत्रसूचीभेदन्यायेन । क्रमेण-च वृत्तिर्यथा । चक्षुरादि रूपादिकं पश्यति । मनस्तत्र संशेते । बुद्धिर्नि-श्चिनोति । अहं करोमीत्यहंकार उद्यमयति । तद्वदत्रापि युगपत्क्रमेण च

विक्षेपो न विरुद्धः । अस्त्वेतत् । रसधातुरित्येतत्कथमुक्तम् । यतो-रसाख्यो धातुस्तेन न विक्षिप्यते किंतर्ह्याहाररसोऽतएव धातुशब्दोपादान-मनर्थकम् । ब्रूमः । धातुशब्द आधाराभिधेयत्वेनेहोपात्तो रसस्य देहधारण-त्वं दर्शयितुम् । सर्वेषां हि धातूनां यद्देहधारणस्वभावत्वं तदाहाररसाप्या-यितानामेषां नत्वनाप्यायितानाम् । अतः स आहाररसो धातूनामाधार-भूतस्थानम् । यथा लोके हेमादीनां य आधारः प्रतिनियतो विशिष्टा मृत्स धातुसंज्ञया भण्यते । इयं मृद्धेमधातुरियं रजतधातुरिति । एवमाहा-ररसो व्यानेन विक्षिप्यते न रसाख्यो धातुरिति स्थितमेतत् । किंचा-हाररसादेककालं समस्तु धातुस्रोतस्सु प्रवेशिताद्रक्तादयो धातव उत्पद्यंत इति । यद्येष एककालधातुपोषणपक्ष आश्रीयते तदानीमिदं विरुध्यते । पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधमिति । यतः सर्वे धातव आहारर-सेन युगपद्व्यानविक्षिप्तेन स्वे स्वे स्रोतस्यवतिष्ठमानाः स्वातंत्र्येणाप्यायिताः पुष्यंत्यनाप्यायिताः क्षयं यांति । तदेवं कथं पूर्वस्य धातोर्वृद्धौ परस्य वृद्धिः पूर्वस्य धातोः क्षये परस्य क्षयः स्यात् । नहि कदाचिद्घटते मैत्रे तृप्ते चैत्रः क्षुधितः स्यादतृप्ते चाऽक्षुधितः स्यात् । तथा स्थूलस्य मेद एवोपचीयतइ-ति दृष्टम् । नच समं कृत्वा समस्तु धातुस्रोतःसु विनिक्षिप्ते रसे मेदसोऽ-धिका वृद्धिः कथंचिदुपपद्यते । क्रमपरिणामपक्षे तु स्थूलस्याहाररसो रस-धातुतया परिणमति । रसधातू रक्ततया रक्तधातुर्मांसतया मांसधातु-र्मेदस्तया परिणमति । मेदस आहारपूर्णस्य स आहाररसो मेदस्त्वं प्राप्तः पुनः प्रतिस्रोतन्यायेन मांसस्य विशेषवृद्धिं करोति । अनंतरं रक्तस्य पश्चाद्रसस्य पुनश्च रसधातुरतिपूर्णो रक्तस्य वृद्धिं विधत्ते । रक्तधातुर्मांसस्य मांसधातुर्मेदस इत्येवं स्थूलस्य मेदोवद्रसादयो मांसावसाना अप्युपची-यंते । अस्थ्यादयश्चास्थ्यादिस्रोतसां मेदसावृतत्वान्न तथोपचीयंते । त-स्मादाहाररसेन मेदोभावेन परिणमतोदकपरिपूर्णाभिनवमृत्कुंभजललवस्यं-दनन्यायेनास्थ्यादयो धातवः केवलमाप्याय्यंते नतु तथोपचीयंते । तथाच मुनिः । स्थूलस्य मेद एवोपचीयते न तथेतरधातव इति । अस्य-प्ययमर्थो मेदसो येऽन्येऽस्थ्यादयः शुक्रावसानास्ते न तथोपचीयते न पुनः पूर्वे रसादयो धातवः स्थूलस्यानुपचायिन इति । अतएवाह मुनिः । मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः । अयथोपचयोत्साहो नरोऽति-

स्थूल उच्यत इति। अपिच यदि क्रमपरिणामपक्षो नोररीक्रीयते तदानीं गर्भस्य शुक्रधातुरसोत्पन्नस्य रसादयो मज्जावसाना धातवो न स्युः। कारणानुविधायीनि हि कार्याणि भवंतीत्युक्तम्। क्रमपरिणामपक्षे पुनः शुक्रप्रसादस्य सर्वधातुप्रसादरूपतया परिणतत्वात्सशुक्रप्रसादो गर्भतया परिणमंस्तथारूप एव परिणमति।कार्याणां कारणानुरूपत्वात्।यथा बीजकारणे वटधवप्ररोहादौ सकलान्यदृश्यत्पदार्थजातानि तथा रूपाण्यव्यक्तरूपतया तान्यत्रतिष्ठंते। यानि कार्यरूपतया परिणमंति तानि सर्वाण्यभिव्यक्तिं यांति कार्ये दृश्यंते। ननु क्रमपरिणामपक्षे धातोर्धात्वंतरोत्पत्तावाश्रीयमाणायां योयो धातुर्धात्वंतरभावेन देहे परिणमति तस्य धातोर्धात्वंतरभावेन परिणतत्वादभावः प्राप्नोति पूर्वस्यपूर्वस्य। शुक्रप्रसादस्यैव देहे सद्भावः स्यान्न रसादीनां धातूनाम्। तथाचाहारविनिवृत्तावपि स्त्रीगमनासामर्थ्यं स्यात्। शुक्रस्याविद्यमानत्वात्। अत्रोच्यते। अनवच्छिन्नप्रवाहसंतानक्रमेणांशांशितया धातूनां धात्वंतरभावोत्पत्तिर्न तुल्यकालं सर्वैरवयवैरुत्पत्तिरिति कृत्वा योयो धातुर्धात्वंतरभावेन देहे परिणमति न तस्य धातोः पूर्वस्याभावः प्राप्नोति। सर्वैरवयवैरपरिणतत्वात्। तदेवं सर्वथा क्रमपरिणामपक्ष एवाऽऽश्रयितुं न्याय्यः। तथाचाऽष्टांगसंग्रहेऽप्यधीतम्। तत्राहाररसो व्यानविक्षिप्तो यथास्वं सप्तसु धात्वग्निषु क्रमात्पच्यमानः स्वात्मभावप्रच्युतिसमनंतरमेव प्राप्तरक्तादिसंज्ञः कालवदस्खलितप्रमाणो देहमूर्जयन्नित्यादि। तथा चरकसंहितायां दृढबलोऽप्याह। रसाद्रक्तं ततोमांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च। अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रसादजः। इत्युक्तवंतमाचार्यं शिष्यस्त्विदमचोदयत्। रसाद्रक्तं विसदृशात्कथं देहेऽभिजायते। रसस्य न च रागोऽस्ति स कथं याति रक्तताम्। रसाद्रक्तात् स्थिरं मांसं कथं तज्जायते नृणाम्। रसाद्रक्तात्तथा मांसान्मेदसः श्वेतता कथम्। श्लक्ष्णाभ्यां मांसमेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु। खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन स्निग्धो मृदुस्तथा। मज्ज्ञश्च परिणामेन यदि शुक्रं प्रजायते। कथं सर्वगतं शुक्रं प्रवदंति मनीषिणः। अथ प्रसादान्मज्ज्ञश्च शुक्रं भवति देहिनाम्। छिद्रं न दृश्यतेऽस्थ्नां च तन्निःसरति वा कथम्। एवमुक्तस्तुशिष्येण गुरुः प्राहेदमुत्तरम्। तेजो रसानां सर्वेषामंबुजानां यदुच्यते। पित्तोष्मणा सरागेण रसो रक्तत्वमृच्छति। वाय्व-

ग्नितेजसा युक्तं रक्तं मांसत्वमृच्छति । श्लेष्माणं च समाश्रित्य मांसं वाय्वग्निसंयुतम् । स्थिरतां प्राप्य शौक्ल्यं च मेदो देहेऽभिजायते । पृथिव्यप्यनिलादीनां संघातः श्लेष्मणा वृतः । खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् । करोति तत्र सौषिर्यमस्थ्नां मध्ये समीरणः । मेदसा तानि पूर्यंते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः । तस्मान्मज्ज्ञश्च यः स्नेहः शुक्रं संजायते ततः । वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौषिर्यं जायतेऽस्थिषु । येन स्रवति तच्छुक्रं नवात्कुंभादिवोदकम् । स्रोतोभिः स्यंदते देहात्समंताच्छुक्रवाहिभिः । हर्षणोदीरितं रागात्संकल्पाच्च मनोभवात् । बस्तौ संभृत्य निर्याति स्थलान्निम्नमिवोदकम् । तथा चरकमुनिरपि साक्षादधिजगे । स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुनेति । तथा धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तंत इति । नर्मंजिदप्याह । तत्राहाररसात्पूर्वं रसधातुर्विवर्द्धते । रक्तं धातुरसाच्चैव रक्ताख्यान्मांसमेव च । मेदोधातुस्ततो मांसादस्थ्याख्यो मेदसस्तथा । मज्जधातुस्ततोऽस्थ्याख्यान्मज्ज्ञः शुक्राख्य एव च । शुक्रात्परं च गर्भस्य संभवः परिकीर्तित इति । तस्मात्क्रमपरिणामपक्ष एव युक्तः ।

रसादीनां धातूनां प्रसादं दर्शयित्वा किट्टं यथाक्रमं दर्शयितुमाह ।

कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ॥ ६३ ॥
स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः ।

कफइति । कफादयो धातूनां क्रमेण मलाः । रसस्य कफो मलः । रक्तस्य पित्तं मलः । खेषु नासिकाविवरादिषु यो मलोऽतः संभवति स मांसस्य मलः । यः शरीरे प्रस्वेदो रोमभ्यः सलिलसंभवः स मेदसो मलः। नखा रोमाणि चास्थ्नां मलः । मज्ज्ञः स्नेहो मलः । स्नेहः केषां संबंधी । नेत्रयोस्त्वचो विशः पुरीषस्य च । यदोजः सर्वधातूनां तेजः शरीरसंभवं सशुक्रस्य मलः ।

न केवलमाहारस्य प्रसादकिट्टतया द्वैविध्यं यावद्धातूनामप्याहाररसाप्यायितानां प्रसादकिट्टतया द्वैविध्यमिति दर्शयन्नाह ।

प्रसादकिट्टौ धातूनां पाकादेवं द्विधार्छतः ॥ ६४ ॥

प्रसादेति । रसादीनां धातूनामेवमनेन प्रकारेण यथादर्शितेन पाकादग्न्याहितात्प्रसादकिट्टौ द्विधा ऋच्छतो द्वैविध्यं व्रजतः । किट्टशब्दस्यात्र पुंस्त्वं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति बोध्यम् । अर्धर्चादिषु त्वपाठ एवाऽस्य ।

परस्परोपसंस्तंभाद्धातुस्नेहपरंपरा ।

धातूनां स्नेहः सारो धातुस्नेहः । आहाररसस्य धात्वात्मना परिणमतो यथायथं धात्वग्निभिः पच्यमानस्य क्षीरस्येव शृतस्य सारस्तथा पाकवशाद्धातूनां यथोत्तरं यथारूपः स्नेहो जायते तस्य धातुस्नेहस्य परंपरा आहाररसाप्यायिततयाऽव्युच्छिन्नप्रबंधप्रवृत्ततया विशिष्टैव यथोत्तरं धातुस्नेहोत्कर्षक्रमपरिणतिः सा धातुस्नेहपरंपरा परस्परमुपसंस्तंभादुपसंश्लेषाज्जायते । अतएव शोणितप्रभृतीनां धातूनामुत्तरोत्तरं गौरवं यथोत्तरं स्नेहोत्कर्षः ।

इदानीं परिणतिकालमाहारस्य निरूपयन्नाह ।

केचिदाहुरहोरात्रात्षडहादपरे परे ॥ ६५ ॥
मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ।

केचिदाचार्या अहोरात्रादहोरात्रदिनेनान्नं शुक्रत्वं यातीत्याहुः । कैः । पाकक्रमादिभिः । पाकस्य जाठराग्निना भूताग्निभिर्धात्वग्निभिश्च रसरक्तादिपरिपाटच्येत्येवंप्रकारः क्रमः स आदिर्येषां वीर्यप्रभावादीनां तैः । अपरेऽन्ये आचार्याः षडहात् षड्भिर्दिनैरन्नं पाकक्रमादिभिः शुक्रत्वं यातीति वदंति । परेऽन्ये त्वहोरात्रात्प्रभृति मासः परः प्रमाणावधिस्तस्य रसादिपाकक्रमादिना परिणमतः शुक्रत्वगमने न तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि । तथा च पराशरोऽष्टरात्रेणान्नं परिणमच्छुक्रत्वं यातीति सं जगाद । तथा च तद्ग्रंथः। आहारोऽद्यतनो यश्च श्वो रसत्वं स गच्छति। शोणितत्वं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे मांसतामपि । मेदस्त्वं पंचमे षष्ठे त्वस्थित्वं सप्तमे व्रजेत् । मज्जतां शुक्रतामेति दिवसे त्वष्टमे नृणाम् । तस्माद्धि पथ्यापथ्याभ्यामाहाराभ्यां नृणां ध्रुवम् । सप्तरात्रेण शुध्यंति प्रदुष्यंति च धातव इति ।

अथैतदन्नं रसादिभावेन परिणमच्छुक्रत्वं याति। किं विच्छिन्नं कृत्वाऽथवा कालवशादनवरतं कृत्वा पाकक्रमेणात आह।

संततं भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ ६६ ॥

भोज्याश्च ते धातवो भोज्यधातवः। भोज्यशब्देनेह यस्य धातोर्य आहारस्तस्य सर्वस्य ग्रहणम्। उक्तं हि धातवो धात्वाहारा इति। एतदुक्तं भवति। यस्य धातोर्यस्मादुत्पत्तिः स तस्याहार इति। भोज्यधातूनां परिवृत्तिः परिवर्तनं भ्रमणं गतिः सा चक्रवत्संतता अव्युच्छिन्नप्रबंधस्वरूपाऽऽहाररसेनाप्यायितत्वात्।

एवं पूर्वोक्तेन कालावधिना वृष्याद्यपि यद्वस्तुजातं तदपि शुक्रत्वं यातीत्याशंकायामिदमाह।

वृष्यादीनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते।

वृष्याणि क्षीररसमधुकमाषकुश्मांडहंसादिपक्ष्यंडप्रायाणि। तथा आदिग्रहणाद्विषगरप्रशमनमूढगर्भजरायुनिष्क्रमणक्रियाप्रायाणि। सद्यस्तत्क्षणादेव सुसूक्ष्मं दुर्लक्ष्यं तथाविधं प्रभावमासाद्य शुक्रबलादि कुर्वते न परिणमंति।

प्रायः करोत्यहोरात्रात्कर्मान्यदपि भेषजम् ॥ ६७ ॥

प्रायइति। वृष्यादिद्रव्यव्यतिरिक्तमन्यदपि भेषजं चूर्णगुटिकादि दीपनादिक्रियमहोरात्रेण प्रायः स्वं स्वं कर्म करोति। प्रायोग्रहणं किंचिद्भेषजमहोरात्रादप्यूर्ध्वं किंचित्ततोप्यर्वाग्वीर्यादिवशात्कर्म करोतीति द्योतनार्थम्।

आहाररसो रसधातुना सहैकतामापन्नो रसरक्तादिभावेन परिणमति यावच्छुक्रप्रसादो गर्भत्वेनेत्युक्तं तत्कथं कदाचिदेकदेशे रोगकृद्रुधिरमांसाद्येकदेशे वृद्धिक्षयविकारकृद्भवतीति संशयापनोदार्थमिदमाह।

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा।
युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ६८ ॥
क्षिप्यमाणः खवैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः।
तस्मिन्विकारं कुरुते खे वर्षमिव तोयदः ॥ ६९ ॥

व्यानेनेति । आहाररसो जठराग्निना पक्वः प्रसादो धात्वाकारत्वाद्धातुधाख्यो यस्माद्व्यानेन सदा सर्वतः सर्वस्मिन् देहे विक्षिप्यते विशेषेण प्रेर्यते । सर्वत इत्याद्यादित्वात्तसिः । किंभूतेन । विक्षेपः प्रेरणमेवोचितं योग्यं कर्म यस्य तेन विक्षेपोचितकर्मणा । कथं विक्षिप्यते। युगपदेककालं तथाऽजस्रमनवरतम् । स रसधातुराहाररसप्रसादाख्यो व्यानेन विक्षिप्यमाणः स्ववैगुण्यात्स्रोतोदुष्टेर्यत्र प्रदेशे स्वरूपात्प्रच्युतोऽपि सज्जति सक्तः संपद्यते तस्मिन् प्रदेशे देहस्य विकारं कुरुते न सर्वत्र । एतदेव दृष्टांतद्वारेण स्पष्टयति । खेवर्षमित्यादि । यथा खे वियति तोयदो मेघो वातवशात् क्षिप्यते वर्षं वृष्टिं क्वचिदेकदेशे कुरुते न सर्वत्र। खस्य वैगुण्यं खवैगुण्यमिति षष्ठीसमासः । पूरणगुणेत्यादिना चात्र यथा समासनिषेधो न भवति तथा शिरोनीन्द्रियदौर्बल्यमित्यत्र प्रतिपादितमेव । तस्मिन् विकारं कुरुत इत्यत्रात्मनेपदं न प्राप्नोति । रसस्य कर्त्रभिप्रायाभावात् । नहि तस्य चित्रमुत्पद्यतइति करोतीति प्राप्नोति। ब्रूमः। औपचारिकोत्र कर्त्रभिप्रायः कल्प्यः । अनेनैव न्यायेन व्रीहीनातपः शोषयतीत्याद्यप्युपपन्नम् । व्यानो रसधातुं यत्र नयति तत्र विकार इतितावद्रसस्य विक्षेपः ।

दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।

एवमिति दोषप्रकोपक्रमातिदेशार्थम् । यथा रसः क्षिप्यमाणः स्ववैगुण्याद्यत्र सज्जति तस्मिन् विकारं कुरुते । एवमनेन न्यायेन दोषाणामपि वातादीनां व्यानेन विक्षिप्यमाणानामेकदेशप्रकोपणं विकारकरणं स्यात् । अतएव सिध्मदद्रुश्वयथ्वाद्येकदेशे जायते । एवं क्षेप्याणां स्वभावस्यानामप्यस्वातंत्र्याद्विकारकारित्वं भवति ।

अन्नभौतिकधात्वग्निकर्मेति परिभाषितम् ॥ ७० ॥

अन्नेति। भूतमेव भौतिकम् । विनयादित्वाट्ठक् । अन्नं च भौतिकं च धातवश्चान्नभौतिकधातवस्तेषामग्निरन्नभौतिकधात्वग्निस्तस्य कर्म कार्यमग्निभौतिकधात्वग्निकर्म। इतिः प्रकारे । इति पूर्वोक्तेन प्रकारेणान्नभौतिकधात्वग्निकर्म परिभाषितमुक्तं निश्चयीकृतम् । तत्रान्नं कालेऽभ्यवहृतमित्यादिना कटुमाहतमित्यंतेन ग्रंथेन तथान्नं सारकिट्टतया यत्परिणमती

न्त्यंतेन ग्रंथेन यन्निर्दिष्टं तदेतज्जाठराग्नेः कर्म । भौमाप्याग्नेयेत्यारभ्य शेषाः शेषांश्च देहगानित्येवमंतेन ग्रंथेन यन्निर्दिष्टं तद्भूताग्नेः कर्म । सारस्तुसप्तभिर्भूय इत्यारभ्य प्रसादकिट्टौ धातूनामित्यंतेन यन्निर्दिष्टं तद्धात्वग्निकर्मेति ।

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्तृणामधिको मतः ।
तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ॥ ७१ ॥
तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेंधनैर्हितैः ।
पालयेत्प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्बलस्थितिः ॥ ७२ ॥

अन्नस्येति । सर्वेषां पक्तृणां मध्ये योऽन्नस्य पक्ता पाचको जाठराग्निः सोऽधिको मतो बलीयानभिप्रेतस्तंत्रकृतामिति शेषः । कुतः श्रेष्ठ इत्याह । तन्मूला इत्यादि । स जाठरोऽनलो मूलं प्रधानं येषां भूताग्न्यादीनां ते तन्मूलाः । मूलमिव मूलम् । यथा वृक्षाद नां प्रधानावयवो मूलं सर्वेषां हि तदवयवानां जन्मादिषु तत्कारणम् । तेन विना तेषां जन्मासंभवात् । यस्माच्चैवं मूलं सर्वावयवेभ्यः प्रधानमवयवस्तस्मात्ते भूतधात्वग्नयस्तद्वृद्धिक्षयावृद्धिक्षयात्मकाः । वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयौ । तस्य जाठराग्नेर्वृद्धिक्षयववयवोपचयापचयौ ताभ्यां यौ वृद्धिक्षयौ तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयौ तावात्मा स्वभावो येषां ते तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः । एतदुक्तं भवति । जाठरानलवृध्द्या परेषामग्नीनां वृद्धिस्तत्क्षयेण तेषां क्षयस्तस्मात्तं पाचकमग्निं विधिवत्प्रशस्तेन विधानेन युक्तैर्योजितैरन्नपानेंधनैर्हितैः पथ्यैः पालयेत् । अन्नपानान्येवेंधनानि तैः । कथं पालयेत् । प्रयतो यत्नवान्नावहेलया । हि यस्मात्तस्यान्नस्य पक्तुः स्थितौ सद्भाव आयुर्बलस्थितिः । तत्स्थितावायुरवतिष्ठते बलं च । तथा चोक्तम् । अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितमिति ।

जाठराग्निमधुना चतुर्विधं वक्ति।

समः समाने स्थानस्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ।
पित्ताभिमूर्छिते तीक्ष्णो मंदोऽस्मिन् कफपीडिते ॥७३॥

सम इति । समाने वायौ स्थानस्थे स्वाशयस्थिते सति समोऽग्निर्भवति । विमार्गगे मार्गमुज्झित्वोत्पथप्रवृत्ते समाने सति विषमोऽग्निर्भवति ।

पित्तेनाभिमूर्छिते एकलोलीभूते समाने तीक्ष्णोऽग्निर्भवति। अस्मिन्समाने कफपीडिते श्लेष्माभिभूते मंदोऽग्निर्भवति।

समोऽग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मंदश्चैवं चतुर्विधः।

एवं समादिभेदेन चतुर्विधोऽग्निर्भवति।

इदानीमस्य चतुर्विधस्याऽग्नेर्लक्षणं वक्ति।

यः पचेत्सम्यगेवान्नं भुक्तं सम्यक् समस्त्वसौ ॥ ७४ ॥
विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यक्वापि चिरात्पचेत्।
तीक्ष्णो वह्निः पचेच्छीघ्रमसम्यगपि भोजनम् ॥ ७५ ॥
मंदस्तु सम्यगप्यन्नमुपयुक्तं चिरात्पचेत्।
कृत्वाऽस्यशोषाटोपांत्रकूजनाऽध्मानगौरवम् ॥ ७६ ॥

यइति। वह्निरिति वक्ष्यमाणेन संबंधः। यो वह्निः सम्यग् यथा विधिभुक्तमन्नं सम्यगेव पचेत् स सम एव भवतीति। तुशब्दोऽवधारयति। अन्नमिति प्रकृतम्। योऽसम्यगपि देशकालमात्राविधिभ्रष्टमप्यन्नं भुक्तमाशु पचेत्। सम्यगप्यन्नं भुक्तं चिरात्पचेत् स विषमः। योऽसम्यगप्यन्नं भुक्तं द्राक्पचेत् स तीक्ष्णः। यस्तु सम्यगप्यन्नमुपभुक्तमास्यशोषादीन् कृत्वा चिरात्पचेत्स मंदः। आटोपः क्षोभः। मंदेऽग्नौ सभक्तमेवौषधं प्रायेणोपयोक्तुं युज्यते। तथा च संग्रहे पपाठ। यामैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां च भोज्यभैषज्ययोः समे। पाकोऽग्नौ युक्तयोर्द्राक्तु तीक्ष्णे मंदे पुनश्चिरात्। सभक्तमौषधं तस्मान्मंदाग्नेरवचारयेदिति।

एवमग्निमुक्त्वा अग्न्यायत्तत्वाद्बलस्य बलत्रैविध्यं दर्शयति।

सहजं कालजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा।

सहजायत इति सहजम्। कालाज्जातं कालजम्। युक्तिभिरुपजातं युक्तिजम्। इति देहबलं त्रिधा।

तत्र सत्वशरीरोत्थं प्राकृतं सहजं बलम् ॥ ७७ ॥
वयस्कृतमृतूत्थं च कालजं युक्तिजं पुनः।
विहाराहारजनितं तथोर्जस्करयोगजम् ॥ ७८ ॥

तत्रेति । तत्र तेषु बलेषु मध्ये सत्वरजस्तमःसमुत्थं शरीरोद्भूतं च यद्बलं तत्प्राकृतं स्वाभाविकम् । सत्वशब्देन गुणत्रयमुपलक्ष्यते । शरीरं त्वग्रक्तादिसारमयं यद्वस्तुजातं तत्प्रवयो बाल्ययौवनादि तेन कृतं वयस्कृतं वयोऽनुसारेण निष्पादितम् । ऋतुभ्यो हेमंतादिभ्य उद्भूतमृतूत्थम् । एतदुभयमपि कालजं बलम् । वयस्कृतमित्यत्रातःकृकमीत्यनेन सः । विहरणं विहारो वाङ्मनश्चेष्टालक्षणोऽनेकप्रकारः । आहारः पूर्वमुक्तः । ताभ्यां विहाराहाराभ्यां जनितं विहाराहारजनितं यद्बलं तद्युक्तिजम् । युक्तिर्योग इतिकर्तव्यता ततो जातं युक्तिजम् । तथा ऊर्जस्करास्त्विमे योगाः । तद्यथा । बलवत्पुरुषदेशे जन्म सुखश्च कालयोगो बीजक्षेत्रगुणशरीराहारसत्वसंपत्तयश्च । तथा योगाः रसायनवाजीकरणोक्ताः । तेभ्यो जातमूर्जस्करयोगजं यद्बलं तदपि युक्तिजम् ।

संप्रति देशत्रैविध्यं दर्शयति ।

देशोऽल्पवारिद्रुनगो जांगलः स्वल्परोगदः ।
आनूपो विपरीतोऽस्मात्समः साधारणः स्मृतः ॥ ७९ ॥

देशइति । स्तोकजलवृक्षशैलाक्रांतः स्वल्परोगदो जांगलो देशः शुद्धलोतस्तथा । तथा च । मरुदेशोद्भवा अल्परोगाश्चिरजीविनश्च दृश्यंते । अस्माज्जांगलाद्विपरीतो बहूदकतरुगिरिसमधिष्ठितो बहुरोगदश्चाऽऽनूपः । समस्तु देशो यो नात्यंबुवृक्षपर्वतो न चात्यल्पवारितरुगिरिः स साधारणो मध्यस्थरोगारोग्यः ।

एवं भूमिलक्षणदेशमुक्त्वा मज्जादीनां परिमाणार्थमाह ।

मज्जमेदोवसामूत्रपित्तश्लेष्मशकृंत्यसृक् ॥ ८० ॥
रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकांजलिवर्धितम् ।

मज्जेति । मज्जादिद्रव्यं जलावसानमस्मिन् पौरुषे देहे एकैकांजलिवर्द्धितम् । तेन मज्ज एकोऽजलिर्द्वौ मेदसोर्यावज्जलस्य देहाश्रितस्य दशांजलयः ।

पृथक्स्वप्रसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ८१ ॥
द्वावंजली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसः स्त्रियाः ।

पृथगिति। ओजोमस्तिष्कशुक्राणां देहगानां पृथक् प्रत्येकं स्वप्रसृतं प्रमाणम्। स्त्रियाः स्तन्यस्य द्वावंजली रजसो रक्तस्यार्तवस्य चत्वारोऽजलयः। स्वेन मानेनांऽजलिप्रसृताविह हस्तसंस्थानविशेषवाच्यौ गृह्येते नतु चतुष्पलद्विपलपरिमाणौ मानवाच्यौ स्वशब्दप्रयोगात्। प्रसृतशब्दे तु मानवाचिनि गृह्यमाणे स्वशब्दोऽनर्थक एवेह स्यात्। ननु यथा मज्जादीनां समत्वाधिक्यहानयो विद्यंते तथा पवनस्यापि। तथा चप्रागभ्यधायि। उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासेत्यादि। तथा वृद्धस्तु कुरुतेऽनिल इयादि। तथा लिंगं क्षीणेऽनिलेऽस्येत्यादि। तस्माद्द्वयोरपि प्रमाणं वाच्यं स्यात्तत्कथमिह नोक्तम्। अत्रोच्यते। पवनस्यामूर्तत्वात्प्रमाणं वक्तुमयुक्तम्। तथा च चरकः। न मानोन्मानता वायोररूपत्वात्तु युज्यते इति। तस्माल्लिंगैरेव समत्वाधिक्यहानयोऽनिलस्य वक्तुं युक्ताः।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयावतः॥ ८२॥

समेति। समधातोः समप्रकृतेरिदं मानं विद्यान्नैकदोषाधिकप्रकृतीनां द्विदोषाधिकप्रकृतीनां च। तेषां ह्यतएव यथोक्तादंजलिप्रमाणादिकाद्यथायथं मज्जादीनां वृद्धिक्षयौ विद्यात्।

अधुना यदुक्तमायुष्कामीयाध्याये शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः। तैश्च प्रकृतयस्तिस्र इत्यादि तस्यैव विवरणमाह।

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयर्तुषु।
यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता॥ ८३॥

शुक्रेति। शुक्रं चासृक्चेत्यादिद्वंद्वः। गर्भिणी संपद्यमाना गर्भमातातस्या भोज्यचेष्टे आहारविहारावेतदादिषु यो दोषो वातादिरधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधा सप्तप्रकाराऽभिहिता सूत्रस्थाने। य इति जातावेकवचनम्। तेन यो दोषो यौ दोषौ ये दोषा इत्यर्थोऽवतिष्ठते। एकदोषद्विदोषत्रिदोषप्रकृतिषु यथासंख्यमेको दोषो द्वौ दोषौ त्रयो दोषा अधिका इत्यर्थः। ननु समधातोर्वातादीनां समत्वात्कथमिवाधिक्यं स्यात्। ब्रूमः। समधातोरपि समानां त्रयाणामपि दोषाणां तस्मिन् काले स्वप्रमाणतो यथास्वं तुल्यत्वेनाधिकत्वं भवतीति युक्तं तत्राप्याधिक्यम्। अथवा दोषाऽधि-

क इति बाहुल्येनोक्तं तेन षट्स्वेव प्रकृतिषु दोषाधिकभावो न तु समधातावितिं वेद्यम् ।

अधुना वातस्य प्राधान्यं षड्भिः कारणैः प्रदर्श्य वातप्रकृतिं प्रागभिधत्ते ।

विभुत्वादाशुकारित्वाद्बलित्वादन्यकोपनात् ।
स्वातंत्र्याद्बहुरोगत्वाद्दोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ ८४ ॥

विभुत्वादिति । विभुत्वाद्व्यापित्वात्तथाऽऽशुकारित्वात्तथा बलित्वात् । यथा हि वायुर्व्याप्याशुकारी बली च न तथा पित्तश्लेष्माणौ । तथाऽन्यकोपनात्स्वजातीयापेक्षयाऽन्यौ पित्तश्लेष्माणौ वातेन यथा कोप्येते न ताभ्यां तथाऽयम् । तथा स्वातंत्र्यात्प्रेरकत्वात् । यतो हि नाऽसावन्येन प्रेर्यतेऽतः स्वतंत्रोऽसौ । तथा बहुरोगत्वात् । तथाचोक्तं । अशीतिर्वातजा रोगाश्चत्वारिंशच्च पित्तजाः । विंशतिः श्लेष्मजाश्चेति । एवं त्रयाणां दोषाणां मध्येऽनिलः प्रबलः प्रधानम् ।

प्रायो त एवपवनाध्युषितामनुष्यादोषात्मकाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः ।
शीतद्विषश्चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टासौहार्ददृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलापाः ॥ ८५ ॥
अल्पपित्तबलजीवितनिद्राः सन्नसक्तचलजर्जरवाचः ।
नास्तिका बहुभुजः सविलासा गीतहासमृगयाकलिलोलाः ॥ ८६ ॥
मधुराम्लपटूष्णसात्म्यकांक्षाः कृशदीर्घाकृतयः सशब्दयाताः ।
न दृढा न जितेंद्रिया न चार्या नच कांतादयिताबहुप्रजावा ॥ ८७ ॥
नेत्राणि चैषां खरधूसराणि वृत्तान्यचारूणि मृतोपमानि ।
उन्मीलितानीव भवंति सुप्ते शैलद्रुमांस्ते गगनं च यांति ॥ ८८ ॥
अधन्या मत्सराध्माताः स्तेनाः प्रोद्बद्धपिंडिकाः ।
श्वशृगालोष्ट्रगृध्राखुकाकानूकाश्च वातिकाः ॥ ८९ ॥

प्रायइति । प्रायोग्रहणं क्वचिद्व्यभिचारार्थम् । अतएवास्मादेव कारणात्पवनाध्युषिता वायुनाऽधिष्ठिता मनुष्याः प्राय एवंरूपा भवंति । कारणानुविधायित्वात्कार्याणाम् । दोषात्मका न तु गुणस्वभावा न शुभस्वभावा भवंति । शुक्रार्तवरूपावस्था आरभ्याऽऽजीवितं पवनाऽध्युषिता मानवाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः । स्फुटितानि धूसराणि च केश-

गात्राणि येषां त एवम्। तथा शीतं द्विषंतीति शीतद्विषः। उष्णाभिलाषित्वात्। तथा चला धृत्यादयो गत्यंता येषां ते तथोक्ताः। तथा अतिशयेन बहुः प्रलापः संभाषणं येषां त एवम्॥ वसंततिलका वृत्तम्। अल्पाः पित्तादयो निद्रांता येषां त एवम्। तथा सन्ना सक्ता चला जर्जरा वाग्येषां त एवम्। केषांचित्सन्ना अवसादं नीता केषांचित्सक्ता भाषणे विलंब्य प्रवृत्ता केषांचिच्चला केषांचिज्जर्जरा भिन्नकांस्यस्वनसदृशी वागिति। तथा नास्ति परलोकइत्येवं मतिर्येषां ते नास्तिकाः। अस्तिनास्तिदिष्टंमतिरिति ठक्। तथा बहुभुजोऽनल्पाशनाः। तथा सविलासाः सलीलाः। तथा गीतहासादिलोलास्तत्प्रियाः। स्वागता वृत्तम्। तथा मधुराम्लपटूष्णसात्म्या मधुराद्यभिलाषिणश्च। कृशाश्च ते दीर्घाकृतयश्च कृशदीर्घाकाराः। तथा सशब्दं यातं गमनं येषां ते सशब्दयाताः। न दृढा नदृढशरीराः। नजितेंद्रियाः। न चाऽऽर्या असंतः। कांतानां स्त्रीणां न च दयिता अभिमताः। न च बहुप्रजा अपितु स्वल्पसंततयः। यांवंतैः शेषं पूर्ववत्स्यादौपच्छंदसिकं वदंति संतः। एषां च वातप्रकृतीनां नेत्राणि खराणि परुषाणि तथा धूसराणि पांसुनेवावकीर्णानि। वृत्तानि वर्तुलानि। अचारूणि मृतोपमानि च। तथा सुप्ते स्वप्ने उन्मीलितानीवोद्घाटितानीव भवंति। ते वातप्रकृतयः स्वप्ने सति शैलद्रुमान् गगनं च गच्छंति। इंद्रवज्रा वृत्तम्। तथाधन्या अभव्याः। मत्सरेणाध्माता द्वेषपूर्णाः। तथा स्तेनाश्चोराः। प्रोद्बद्धपिंडिका जंघायाः पश्चिमाद्भागात्प्रकर्षेणोन्नताः पिंडिका एषां त एवम्। अनूकं स्वभावः स्वररूपचेष्टानुकरणम्। श्वादीनामिवानूकं येषां वातिकानां त एवम्। वातिका इति भूमग्निमत्वर्थीयष्ठक्।

अधुना पित्तप्रकृतिलक्षणं प्रस्तौति।

पित्तं वह्निर्वह्निजं वा यदस्मात्पित्तोद्रिक्तस्तीक्ष्णतृष्णाबुभुक्षः।
गौरोष्णांगस्ताम्रहस्तांऽघ्रिवक्त्रः शूरो मानी पिंगकेशोऽल्परोमा॥९०
दयितमाल्यविलेपनमंडनः सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः।
विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो भवति भीषुगतिर्द्विषतामपि॥९१॥
मेधावी प्रशिथिलसंधिबंधमांसो नारीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकामः।
आवासः पलिततरंगनीलिकानां भुंक्तेऽन्नं मधुरकषायतिक्तशीतम्॥९२

धर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगंधिर्भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्ष्यः।
सुप्तः पश्येत्कर्णिकारान् पलाशान् दिग्दाहोल्काविद्युदर्कानलांश्च९३
तनूनि पिंगानि चलानि चैषां तन्वल्पपक्ष्माणि हिमप्रियाणि।
क्रोधेन मद्येन रवेश्च भासा रागं व्रजंत्याशु विलोचनानि ॥९४॥
मध्यायुषो मध्यबलाः पंडिताः क्लेशभीरवः।
व्याघ्रर्क्षकपिमार्जारयक्षानूकाश्च पैत्तिकाः ॥ ९५ ॥

पित्तमिति । धन्वंतरिमतेन पित्तमेव वह्निः पाकादिकर्मकरणात्। अथवा वह्निजं वह्नेर्जातं पित्तमग्न्याधारत्वात्। ततो जातं किट्टरूपतया असृजः किट्टं पित्तम्। यदस्माद्यतश्चैवमतो हेतोः पित्ताधिकः पुरुषस्तीव्रतृष्णाबुभुक्षो भवति। तथाविधात्कारणादुत्पन्नत्वादस्य धातूरसधातुश्च तस्य द्रागेव शुष्यतीति भावः। तथा गौरोष्णांगश्च। तथा ताम्रवर्णं हस्तांघ्रिवक्त्रं यस्य स एवम्। तथा शूरो मानी च। तथा कपिलकेशोऽल्परोमा च। शालिनी वृत्तम्। दयितानि माल्यादीनि यस्य स एवम्। तथा सुचरितः शोभनचेष्टितः। तथा शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलिनैरसंस्पृष्टः। आश्रितानां वत्सलः प्रियकृत् विभवादियुक्तश्च। तथा भीषु भयेषु द्विषतामपि गतिः शरण्यवान्भवति। अपिशब्दात्सुहृदां मध्यस्थानां किमु स गतिर्न भवतीति द्योतयति। द्रुतविलंबितं वृत्तम्। तथा मेधावी। अत्र प्रशंसार्थे अस्मायामेधास्रज इति विनिः। संधिबंधाश्च मांसानि च तानि प्रशिथिलानि यस्य स एवम्। तथा स्त्रीणामनभीष्टः। अल्पौ शुक्रकामौ यस्य सः। पलितादीनामावासस्तान्यस्य बहूनि संतीत्यर्थः। स च मधुराद्यन्नं भुंक्ते। प्रहर्षिणी वृत्तम्। धर्मं द्वेष्टीत्याभीक्ष्ण्ये णिनिः। स्विद्यतीति स्वेदनः। पूतिगंधो यस्य स पूतिगंधिः। गंधस्येदित्यादिना इदादेशः। भूरयः प्रभूता उच्चारादयो यस्य स एवम्। स च पैत्तिकः सुप्तः सन् कर्णिकारादीन् पश्येत्। शालिनी वृत्तम्। एषां च पैत्तिकानां विलोचनानि तनुत्वादिगुणयुक्तानि भवंति तानि च क्रोधाद्यैर्द्रागेव लौहित्यं यांति। उपजातिर्वृत्तम्। ते च पैत्तिका मध्यायुष्यादियुक्ता भवंति। व्याघ्रादीनामिवानूकं येषां त एवम्।

अथ श्लेष्मप्रकृतिलक्षणार्थमाह।

श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेन सौम्यो गूढस्निग्धश्लिष्टसंध्यस्थिमांसः।

क्षुत्तृड्दुःखक्लेशधर्मैरतप्तो बुध्यायुक्तः सात्विकः सत्यसंधः ॥९६॥
प्रियंगुदूर्वाशरकांडशस्त्रगोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः ।
प्रलंबबाहुः पृथुपीनवक्षा महाल्ललाटो घननीलकेशः ॥ ९७ ॥
मृद्वंगः समसुविभक्तचारुवर्ष्मा बह्वोजोरतिरसशुक्रपुत्रभृत्यः ।
धर्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु प्रच्छन्नं वहति दृढं चिरं च वैरम् ९८
समदद्विरदेंद्रतुल्ययातो जलदांभोधिमृदंगसिंहघोषः ।
स्मृतिमानभियोगवान् विनीतो नच बाल्येऽप्यतिरोदनोनलोलः॥९९
तिक्तं कषायं कटुकोष्णरूक्षमल्पं स भुंक्ते बलवांस्तथापि ।
रक्तांतसुस्निग्धविशालदीर्घसुव्यक्तशुक्लासितपक्ष्मलाक्षः ॥१००॥
अल्पव्याहारक्रोधपानाशनेर्ष्यः प्राज्यायुर्वित्तोदीर्घदर्शीवदान्यः ।
आत्धो गंभीरःस्थूललक्षःक्षमावानार्योनिद्रालुर्दीर्घसूत्रःकृतज्ञः॥१०१
ऋजुर्विपश्चित्सुभगः सलज्जो भक्तो गुरूणां स्थिरसौहृदश्च ।
स्वप्ने सपद्मान्सविहंगमालांस्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च १०२
ब्रह्मरुद्रेंद्रवरुणतार्क्ष्यहंसगजाधिपैः ।
श्लेष्मप्रकृतयस्तुल्यास्तथासिंहाऽश्वगोवृषैः ॥ १०३ ॥

श्लेष्मेति । यस्माच्छ्लेष्मा सोमस्तेन हेतुना श्लेष्मलो नरः सौम्यो भवति । कारणानुविधायित्वात्कार्याणाम् । सोम इव सौम्यः । शाखादित्वाद्यः । तथा गूढस्निग्धश्लिष्टानि संध्यस्थिमांसानि यस्य स एवम् । तथा क्षुदादिभिरतप्तोऽक्षोभितो भवति । तथा बुध्यान्वितः प्रशस्तसत्वश्च। सात्विकः सत्वप्रधानः । तथा सत्यं संदधाति प्रतिजानीत इति सत्यसंधः । आतश्चोपसर्गइत्यङ् । शालिनीवृत्तम् । प्रियंग्वादितुल्येन वर्णेनैकेकेन युक्तः । कश्चित्प्रियंगुसमानवर्णः कश्चिद्दूर्वासदृशवर्णः कश्चिच्छरस्तंबसदृशवर्णः कश्चिच्छस्त्रतुल्यवर्णः कश्चिद्गोरोचनातुल्यवर्णः कश्चित्पद्मसमानवर्णः कश्चित्सुवर्णसदृशवर्णः । तथा प्रलंबबाहुर्दीर्घभुजः । तथा विस्तीर्णपीवरवक्षाः ।तथा महल्ललाटमलिकं यस्य स तथा । तथा घननीलकेशः। उपजातिर्वृत्तम् । मृद्वंगः कोमलावयवः । समः सुष्ठु विभक्तो विभक्तावयवश्चारुर्देहो यस्य स एवम् । बहवस्तेजोरतिरसादयो यस्य स एवम् । तथा धर्मस्वभावः । निष्ठुरं न कदाचिद्वदति। प्रच्छन्नं गूढं कृत्वा वैरं दृढं चिरं वहति नतु शिथिलयति । प्रहर्षिणी वृत्तम् । समदस्य द्विरदेंद्रस्य तुल्यं यातं गमनं य-

स्य स एवम् । तथा जलदादिसदृशशब्दः । तथा प्रशस्तस्मृतिः शोभना भियोगी विनयी च भवति । बाल्येऽपि बालत्वेऽपि नाऽतिरोदनो न च लोलुपः । औपच्छंदसिकं वृत्तम् । सचान्नं तिक्तादिरसयुक्तं बलक्षेपकं भुंक्ते तथाऽल्पमपि भुंक्ते तथापि स्वभावाद्बली भवति । रक्तांतौ ययोस्ते रक्तांते तथा सुस्निग्धे विशाले दीर्घे च तथा सुव्यक्तौ शुक्लासितौ ययोस्ते सुव्यक्तशुक्लासिते तथा पक्ष्मले एवं भूते अक्षिणी यस्य स एवम्। इंद्रवज्रा वृत्तम् । अल्पा व्याहारादयो यस्य स एवम् । व्याहारो भाषणम्। पानं पानीयादि। अशनं भोजनम्। ईहा कायिकचेष्टा। प्राज्ये प्रभूते आयुर्वित्ते यस्य स एवम्। दीर्घदर्शी भावि कार्यं पश्यतीदं कुर्वत इदमवश्यं संपद्यत इति । वदान्यो वल्गुभाषी दाता च । श्राद्धो दानादौ श्रद्धावान् । गंभीरो महाचित्तः । स्थूललक्षो भूरिदाता । क्षमावान् क्षांतियुक्तः । आर्यः सज्जनः । निद्रालुर्बहुनिद्रः । दीर्घसूत्रश्चिरकारी । कृतं जानातीति कृतज्ञः । वैश्वदेवी वृत्तम् । ऋजुरकुटिलचित्तः । विपश्चित्पंडितः। सुभगो जनप्रियः । सुष्ठु लज्जत इति सुलज्जः । गुरूणां पित्रादीनां भक्तः सेवकः। तथा स्थिरं दृढं सौहृदं मैत्री यस्य स एवम् । स्वप्ने तोयाशयांस्तडागादीन् सजलजान् पक्षिपंक्तियुक्तांश्च पश्यति । तोयदांश्च पश्यति । उपजातिर्वृत्तम् । ब्रह्मादिभिः श्लेष्मप्रकृतयः समानाः सिंहादिभिश्च । तार्क्ष्यो गरुडः । गजाधिप ऐरावतः ।

एवं पृथग्वातादिप्रकृतीस्तिस्रोऽभिधाय द्वंद्वसर्वदोषप्रकृतिलक्षणमभिधित्सयेदमाह ।

प्रकृतीर्द्वयसर्वोत्था द्वंद्वसर्वगुणोदये ।

प्रकृतीरिति । द्वयात्संसर्गादुत्पन्नास्तिस्रः प्रकृतयः सर्वोत्था सर्वदोषोद्भूतैका प्रकृतिरेवं प्रकृतयो द्वयसर्वोत्थाश्चतस्रः । गुणशब्दोऽत्र धर्मवचनो लिंगवचनो वा । द्वंद्वशब्देन दोषद्वयं लक्ष्यते। सर्वशब्देन दोषत्रयम्। द्वंद्वं च सर्वे च द्वंद्वसर्वे तेषां गुणा दोषद्वयदोषत्रयाणां धर्मा लिंगानि वा तेषामुदयः प्रादुर्भावो द्वंद्व सर्व गुणोदयस्तस्मिन् द्वंद्वसर्वगुणोदये सति द्वयसर्वोत्थाः प्रकृतीर्वदेदादिशेत् । द्वयं च सर्वे च द्वयसर्वे तेभ्य उत्थ उत्थानं यासां ताः । एवं द्वंद्वदोषगुणोदये द्वंद्वोत्थाः प्रकृतीर्वदेत् । सर्व

दोषगुणोदये सर्वोत्थां प्रकृतिं वदेत्। उत्थ इत्युत्पूर्वात्तिष्ठतेः सुपिस्थइति योगविभागात्कः। उदः स्थास्तंभोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णादेशः। अत्राद्यास्त्रयो नित्यातुरा दोषानुशयितशरीरत्वात्। विशेषतश्च द्वंद्वप्रकृतयः। तेषु हि गुणमिश्रविकारिषु क्षुत्पिपासादिष्विवारोग्यव्यपदेशः।

एवं वातादिप्रकृतीर्निर्दिश्य सत्वादिप्रकृतीर्निर्दिदिक्षुराह।

शौचास्तिक्यादिभिश्चैवं गुणैर्गुणमयीं वदेत्॥ १०४॥

शौचेति। चशब्दो भिन्नक्रमो गुणमयीश्चेत्यत्र द्रष्टव्यः। एवं वातादिप्रकृतिवत्पृथग्द्वंद्वसर्वोत्थाः शौचास्तिक्यादिभिः सत्वादिगुणैः सप्त सत्वादिगुणमयीश्च प्रकृतीर्वदेत्। आदिग्रहणात् शुक्लधर्मरुच्यादिभिः सत्वादीनां गुणैर्यथायथं सत्वादिप्रकृतीर्वातादिप्रकृतयः परस्परमनुरुध्यंते सत्वादिप्रकृतयश्च वातादिप्रकृतीरनुरुध्यंते। एवं वातादिप्रकृतयः सप्त सत्वादिप्रकृतयोऽपि सप्तैव। जातिकुलदेशकालवयोबलप्रकृत्यात्मसंश्रयाश्च सप्तैव। तथा हि। दृश्यंते पुरुषाणां जात्यादिनियतास्तेस्वे भावविशेषाः परस्परविलक्षणाः सत्वाद्यसंख्येयभेदवशाच्च रूपस्वरचरितानुकरणमप्यनूकशब्दवाच्यमसंख्यभेदं भवति। सत्वाद्यावेशस्त्वनंतरजन्माभ्यासवासनया जन्यते। तस्माद्देवमानुषतिर्यक्प्रेतनारकाणां तद्विशेषाणां च यथायथमेवानूकं पुरुषस्यान्वीक्षेत। यस्माच्छरीरं सत्वादीननुरुध्यते सत्वादयोऽपि शरीरम्। प्रकृतिविभागश्चायं तदनुरूपचिकित्साप्रवृत्तये वैद्यस्योपयुज्यते। तत्राद्यास्त्रयो नित्यातुराः। दोषानुशयितशरीरत्वात्। विशेषतश्च द्वंद्वप्रकृतयः। तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना दोषोपक्रमणीयोक्तेन तानुपाचरेत्। समधातुप्रकृतिस्तु सर्वरसेन सात्म्येनोपचरणीयः। तथा च मुनिः। समसर्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यत इति।

एवं वातादिप्रकृतीः सत्वादिप्रकृतीश्च परस्परानुरोधिनीर्निर्दिश्य तयोर्ज्ञानार्थमाह।

वयस्त्वाषोडशाद्बालं तत्र धात्विंद्रियौजसाम्।
वृद्धिरासप्ततेर्मध्यं तत्रावृत्धिः परं क्षयः॥ १०५॥

वयइति। कालकृता शरीरावस्था वयस्तच्च त्रिधा बालमध्यवृद्धभे-

देनेत्याह। वयः पुनराषोडशाद्वर्षात्षोडशं वर्षं यावद्बालम्। तदपि त्रिविधं क्षीरक्षीरान्नान्नवृत्त्या। तत्र बाले वयसि धातूनां रसादीनामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां तथा सर्वधात्वाप्यायकस्यौजसो वृद्धिः। श्लेष्माधिक्याच्च बालस्य स्नेहमार्दवसौकुमार्याल्पक्रोधत्वसौभाग्यानि भवंति। आसप्ततेर्मध्यं वयः। आङत्रमर्यादायां नाभिविधौ। ततश्चैकोनसप्ततिं यावन्मध्यं वयः। तदपि त्रिविधम्। यौवनं संपूर्णत्वमपरिहानिः। तस्मिन् पित्तोद्रेकस्तेन दीप्ताग्निना प्रजापरिपाको व्यवसायश्चेति भवति। तत्रात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषस्मरणवचनविज्ञानप्रश्रयगुणसंपूर्णत्वम्। अतःपरमपरिहानिः। तत्रेत्यादि। तस्मिन्मध्ये वयसि धात्वादीनामवृद्धिरवर्धनं भवति। परं क्षयः। परमेकोनसप्ततेराजीवितं यावद्धात्विन्द्रियौजसां क्रमेण क्षयः। तथा बलवीर्यपौरुषवचनस्मरणविज्ञानप्रश्रयगुणानां च। तथा वलीपलितकासश्वासाग्निसादादिभिरभिभूयमानं जीर्णं भवनमिवाभिवृष्टं सीदति। तस्मिन्मारुतोद्रेकस्तेन श्लथासारमांससंध्यस्थिता त्वक्पारुष्यमवनामः कायस्य वेपथुःश्लेष्मसिंघाणकोदीरणं धातुक्षयश्चेति।

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्द्धं वपुः पात्रं सुखायुषोः।

स्वमिति। स्वंस्वमात्मीयमात्मीयं हस्तत्रयं सार्द्धं प्रमाणतो यद्वपुः शरीरं तत्सुखायुषोः पात्रं भाजनम्।

नच यद्युक्तमुद्रिक्तैरष्टाभिर्निंदितैर्निजैः॥ १०६॥
अरोमशासितस्थूलदीर्घत्वैः सविपर्ययैः।

नचेति। एवंभूतमपि यद्वपुरुद्रिक्तैरधिकैर्निमित्तैर्निंदितैरप्रशस्तैर्निजैः सहजैरष्टाभिर्न युक्तम्। कैः। अरोमशादिभिः। तेनारोमशं यद्वपुस्तत्सुखायुषोर्न पात्रम्। तथा यदतिरोमशं तच्च सुखायुषोर्न पात्रम्। असितादिष्वप्येवं योज्यम्। एवमीषद्रोमादियुक्तं यद्वपुर्हस्तत्रयं सार्द्धं तत्सुखायुषोः पात्रम्।

सुस्निग्धा मृदवः सूक्ष्मा नैकमूलाः स्थिराः कचाः१०७
ललाटमुन्नतं श्लिष्टशंखमर्द्धेंदुसन्निभम्।

कर्णौ नीचोन्नतौ पश्चान्महांतौ श्लिष्टमांसलौ ॥१०८॥
नेत्रे व्यक्तासितसिते सुबद्धे घनपक्ष्मणी ।
उन्नताग्रा महोच्छ्वासा पीनर्जुर्नासिका समा ॥ १०९ ॥
ओष्ठौ रक्तावनुद्वृत्तौ महत्यौ नोल्बणे हनू ।
महदास्यं घना दंताः स्निग्धाः श्लक्ष्णाः सिताः समाः ११०
जिह्वा रक्तायता तन्वी मांसलं चिबुकं महत् ।
ग्रीवा ह्रस्वा घना वृत्ता स्कंधावुन्नतपीवरौ ॥ १११ ॥
उदरं दक्षिणावर्तगूढनाभि समुन्नतम् ।
तनुरक्तोन्नतनखं स्निग्धमाताम्रमांसलम् ॥ ११२ ॥
दीर्घाच्छिद्रांगुलि महत्पाणिपादं प्रतिष्ठितम् ।

सुस्निग्धाइति । केशाः सुस्निग्धादिगुणयुक्ताः श्रेष्ठा इत्यनुक्तमप्यर्थाद्गम्यते । तथाचैवंगुणविशिष्टैरेतैर्युक्तं वपुः सुखायुषोः पात्रं भवति । एवं ललाटादिष्वपि चिंत्यम्। ललाटमुन्नतमूर्ध्वं गतम् । तथा श्लिष्टावुल्बणौ शंखौ यस्मिंस्तदेवम् । तथा अर्धेंदुसन्निभमर्द्धचंद्राकारम् । कर्णौ नीचोन्नतौ । अधो नीचौ ह्रस्वावूर्ध्वमुन्नतौ पश्चान्महांतौ विस्तीर्णौ तथा श्लिष्टौ च तौ मांसलौ च। श्लिष्टौ रम्यौ मांसलावुपचितमांसौ। नेत्रे व्यक्तौ स्फुटावसितसितौ वर्णौ ययोस्ते एवम् । कृष्णो भागः कृष्ण एव शुक्लः शुक्ल एव न वर्णांतरव्यामिश्रे।तथा सुबद्धे सुसंधिनी तथा घने संहते पक्ष्मणी ययोस्ते एवम्। नासिका घ्राणमुन्नतमग्रं यस्याः सैवम् । तथा-महानुच्छ्वासो यस्याः सा।तथा पीना अशिथिला।तथा ऋजुरवक्रा।तथा समा अनिम्नोन्नता । ओष्ठौ रक्तौ तथा अनुद्वृत्तौ बहिरनिर्गतौ । हनू महत्यौ नोल्बणे नोन्नते। हनुशब्दस्य स्त्रीत्वमत्रचिंत्यम् । आस्यं मुखं महत् । दंता द्विजा घना अविरलाः। श्लक्ष्णाः कोमलस्पर्शाः।स्निग्धाः स्निग्धत्वचः।सिताः शुक्लाः । समाः समपंक्तयः । जिह्वा रसना रक्ता । तथा आयता दीर्घा । तथा तन्वी न स्थूला । चिबुकं मांसलं महच्च । ग्रीवा शिरोधरा ह्रस्वा अदीर्घा। घना निबिडा । वृत्ता वर्तुला च। स्कंधावंसावुन्नतौ च तौ पीवरौ च । उदरमित्यादि । दक्षिण आवर्तो यस्या नाभेः सा दक्षिणावर्ता गूढा निम्ना नाभिर्यस्य तद्दक्षिणावर्तगूढनाभि जठरम् । तथा समुन्नतं सम्यगुन्नतं श्रेष्ठत्वेनोन्नतम् । तन्वित्यादि । तनवो रक्ता उन्नता

नखा यस्य तदेवंभूतं पाणिपादं प्रतिष्ठितं प्रशस्तं भवति। तथा स्निग्धं स्निग्धच्छायम्। तथा आताम्रं च तन्मांसलं चाऽऽताम्रमांसलम्। समंताताम्रमाताम्रम्। मांसलमुपचितमांसम्। तथा दीर्घा आयता अच्छिद्राः परस्परसंश्लिष्टा अंगुलयो यस्य तदेवम्। तथा महद्विस्तीर्णम्।

गूढवंशं बृहत्पृष्ठं निगूढाः संधयो दृढाः ॥ ११३ ॥
धीरः स्वरोऽनुनादी च वर्णः स्निग्धः स्थिरप्रभः।
स्वभावजं स्थिरं सत्वमविकारि विपत्स्वपि ॥ ११४ ॥

गूढेति। तथा गूढोऽदृश्यो वंशो यस्य तदेवं विधं पृष्ठं प्रशस्तम्। तथा बृहद्विस्तीर्णम्। संधयो निगूढा अंतर्गता दृढा अत्रुटनशीलाः। धीरोऽकृपणः। स्वरः शब्दः अनुनादी घंटादिवदनुरणनन्यायेन। वर्णः स्निग्धोऽरूक्षः। स्थिरा प्रभा कांतिर्यस्य स एवं प्रशस्तः। सत्वं स्वभावाज्जातं स्वभावजम्। अनाहार्यं प्राकृतमबाह्यहेतुजं न मद्यादिहेतुजम्। स्थिरमहार्यम्। अतएव विपत्स्वप्यविकारि अक्षोभि। अपिशब्दात्किमुत संपत्सु। नस्यादेवंविधं सत्वं स्वभावजमहार्यं च।

उत्तरोत्तरसुक्षेत्रं वपुर्गर्भादिनीरुजम्।
आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्धमानं शनैः शुभम् ॥ ११५ ॥

उत्तरेति। क्षेत्रमिवक्षेत्रं शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रम्। तत्र शरीरस्य यथावत्प्रशस्तं प्रमाणलक्षणं स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्द्धमित्यादिग्रंथोक्तम्। तथा तदवयवानां ललाटादीनां यथावत्प्रशस्तं गुणलक्षणं ललाटमुन्नतमित्यादिग्रंथोक्तम्। तथा प्रशस्तं सत्वलक्षणं स्वभावजं स्थिरमित्यादिग्रंथोक्तम्। उत्तरोत्तरं सुक्षेत्रं यस्मिन् वपुषि तदुत्तरोत्तरसुक्षेत्रं प्रशस्तलक्षणभूमिकं वपुः शुभमित्यत्र योज्यम्। एतदुक्तं भवति। यथोक्तप्रमाणं सुक्षेत्रं वपुः शुभम्। ततोऽपि यथोक्तलक्षणललाटाद्यवयवं सुक्षेत्रं वपुः शुभतरम्। ततोऽपि ऽयथोक्तसत्वलक्षणगुणं सुक्षेत्रं वपुः शुभतममित्युत्तरोत्तरं सुक्षेत्रशब्दस्यार्थः। तथा गर्भादिनीरुजम्। गर्भ आदिर्येषां बालयौवनादीनां वयोवस्थाविशेषाणां त एवम्। गर्भादयो नीरुजा यस्य वपुषस्तद्गर्भादिनीरुजं वपुः शुभम्। आयामेत्यादि। आयामो दैर्घ्यम्। ज्ञानं लौकिको व्य-

वहारलेशः । विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं शास्त्राभ्यासादिसमुत्थितं परमार्थावबोधपर्यंतम् । तैर्यद्वपुः शनैर्वर्द्धमानं वृद्धिमाप्नुवन्न सहसा तच्छुभम् ।

इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतम् ।
आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥ ११६ ॥

इतीति । इत्येवं यथोक्तेन प्रकारेण । सर्वगुणैरुपेते युक्ते शरीरे शरदां समानां शतमायुर्जीवितम् । तथैश्वर्यम् । तथेष्टाः शुभा ये केचिद्भावास्ते तत्र तथाभूते देहे सर्वे प्रतिष्ठिता व्यवस्थिता वर्षशतानुबंधिनः ।

एवं वपुः प्रशस्तलक्षणमुक्त्वा बलप्रमाणज्ञानार्थमाह ।

त्वग्रक्तादीनि सत्वांतान्यग्राण्यष्टौ यथोत्तरम् ।
बलप्रमाणज्ञानार्थं साराण्युक्तानि देहिनाम् ॥ ११७ ॥
सारैरुपेतः सर्वैः स्यात्परं गौरवसंयुतः ।
सर्वारंभेषु चाशावान्सहिष्णुः सन्मतिः स्थिरः ॥११८॥

त्वगिति । त्वग्रक्तादीनि सत्वांतानि देहिनां साराणि यथोत्तरमग्राणि उत्तरोत्तरश्रेष्ठान्युक्तानि । तेन त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्वानीति बोध्यम् । एवं वर्षशतमायुःप्रमाणम् । अस्मिन् काले संति च पुनः स्वकर्मविशेषादूनाधिकवर्षशतजीविनो मनुष्यास्तेषां यथोक्तैः प्रकृतिविशेषैरायुःप्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रिधा विभजेदिति । किमर्थं साराण्युक्तानि । बलप्रमाणज्ञानार्थम् । तथा च देहमात्रदर्शनादेवभिषङ् मुह्येत । अयमुपचयेन महाशरीरत्वाद्बलवानयं कृशत्वादल्पशरीरत्वादल्पबल इति । तत्रोभयमप्यन्यथादृष्टं गजसिंहे । सर्वैरष्टभिरेतैः सारैर्युक्तः परमतिशयेन गौरवेण संयुतः स्यात् । सर्वेत्यादि । सर्वारंभेष्वशेषचिकीर्षितकार्येष्वाशावान्स्यात् । अस्मात्कर्तव्यात् कृतादिदमिदं संपद्यत इत्याशाशब्दार्थः । तथा सहिष्णुः सहनशीलः । अतएव शारीरमानसैर्दुःखैर्नासावभिभूयत इति यावत् । तथा सन्मतिः सुधीः । तथा स्थिरः कर्तव्येषु स्थिरबुद्धिः । मुनिना च लक्षणमुक्तम् । तद्यथा । त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्वानि । तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माणां गंभीरसुकुमारालोमशप्रभेव त्वक्साराणां सारता । सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगबुद्धिविद्यारोग्यप्रहर्षाण्यायुष्यानि परमाचष्टे । कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादतलनखललाटमेहनं स्निग्धं

रक्तं श्रीमद्भ्राजिष्णु रक्तसाराणां सारता। सुखमुदग्रतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिबलमक्लेशसहिष्णुतां चाचष्टे। शंखललाटकृकाटिकाऽक्षिगंडहनुग्रीवास्कंधोदरवक्षःकक्ष्यापाणिपादसंधयः स्थिरगुरुमांसोपचिता मांससाराणां सारता। क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सुखमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे। वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदंतौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषेण स्नेहो मेदःसाराणां सारता। वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारतां चाचष्टे। पार्ष्णिगुल्फजानूरुजत्रुचिबुकशिरःपर्वस्थूलास्थिनखदंताश्चास्थिसाराः। ते महोत्साहाः क्रियावंतः क्लेशसहाः सारस्थिरशरीरा भवंत्यायुष्मंतश्च। तन्वंगा बलवंतश्च स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसंधयश्च मज्जसाराः। ते दीर्घायुषो बलवंतः श्रुतविज्ञानवित्तापन्नाः सन्मानभाजनाश्च सदा भवंति। सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलेहनादेव प्रहर्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिजश्च शुक्रसाराः। ते स्त्रीप्रियोपभोगा बलवंतः। सुखभोग्यवित्तैश्वर्यसमानाः फलभाजश्च भवंति। स्मृतिमंतो भक्तिमंतः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा धीराः समरविक्रांतयोधिनस्त्यक्तविषादाः स्वव्यस्थितगतिगंभीरबुद्धिचेष्टाः कल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्वसाराः। तेषां स्वलक्षणैरेव गुणा व्याख्याताः। तत्र सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवंत्यतिबलाः। परमगौरवयुक्ताः क्लेशसहाः सर्वारंभेष्वात्मनि जातप्रत्याशाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादगंभीरमहास्वराः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसन्मानभाजो मंदजरसो मंदविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिरजीविनश्च भवंति। अतो विपरीतास्त्वसाराः। संग्रहे च प्रमाणमप्युक्तम्। यथा। स्वांगुलैः पादांगुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यंगुलायते। तिस्रोऽन्याः क्रमेणोत्तरोत्तरं पंचभागहीनास्तन्नखहीना वा। चतुरंगुलायताः पृथक्प्रपदपादतलपार्ष्णयः षट्पंचचतुरंगुलविस्तृताः। चतुर्दशैवायामेन पादश्चतुर्दशैव परिणाहेन। तथा गुल्फौ जंघामध्यं च। चतुरंगुलोत्सेधः पादः। अष्टादशायामा जंघा ऊरुश्च। चतुरंगुलं जानु। त्रिशदंगुलपरिणाह ऊरुः। षडायामौ मुष्कमेढ्रावष्टपंचपरिणाहौ। षोडशविस्तारा कटी पंचाशत्परिणाहा। दशांगुलं बस्तिशिरः। द्वादशांगुलमुदरम्। दशविस्तारं द्वादशायामं द्वादशोत्सेधं त्रिकम्। अ-

द्वादशोत्सेधं पृष्ठम् । द्वादशकं स्तनांतरम् । द्व्यंगुलः स्तनपर्यंतः । चतुर्विंशत्यंगुलविशालं द्वादशोत्सेधमुरः । द्व्यंगुलं हृदयम् । अष्टकौ स्कंधौ कक्षे च । षड्गुलावंसौ । षोडशकौ प्रबाहू । पंचदशकौ प्रपाणी । दशांगुलौ पाणी । तत्रापि पंचांगुला मध्यमा । ततो द्व्यंगुलहीने प्रदेशिन्यनामिके । सार्द्धत्र्यंगुलौ कनिष्ठांगुष्ठौ । चतुरंगुलोत्सेधा द्वाविंशतिपरिणाहा शिरोधरा । द्वादशोत्सेधं चतुर्विंशतिपरिणाहमाननम्। पंचांगुलमास्यम्। चतुरंगुलं पृथक् चिबुकोष्ठनासाद्दृष्ट्यंतरकर्णललाटम् । शंखगंडाश्चतुरंगुलाः । त्रिभागांगुलविस्तारौ नासापुटौ । द्व्यंगुलायतमंगुष्ठोदरविस्तृतं नेत्रम् । तत्र शुक्लनतीयांशः कृष्णः । कृष्णनवमांशा मसूरदलमात्रा दृष्टिः । षडंगुलोत्सेधं द्वात्रिंशत्परिणाहं शिर इति । सर्वं पुनः शरीरमंगुलानि चतुरशीतिः । तदायामविस्तारसमं समुच्यते । तत्र यथोक्तपरिमाणमिष्टम् । तथाम्लानानुलिप्तमापादानुपूर्वीशुभ्यद्वरमंनिष्टं हीनमधिकं यथोक्तप्रमाणादिति ।

सत्वादिप्रकृतीनां तिसृणां कथं सुखदुःखानुभवः स्यादित्याह ।

अनुत्सेकमदैन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ।
सत्ववांस्तप्यमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥ ११९ ॥

अनुत्सेकमिति । अनुत्सेकं कृत्वा अभिमानं हित्वा सत्ववान् पुरुषः सुखं सेवतेऽनुभवति । अदैन्यमकार्पण्यं हित्वा दुःखं सेवतेऽनुभवति । तप्यमानस्त्विति । तुर्व्यतिरेके भिन्नक्रमे । राजसः पुनः पुरुषः स्तप्यमानोऽहमेवामुना प्रकृष्टेनानन्यसाधारणेन सुखेन सुखीत्येवं सुखं सेवते । अहंकाराक्रांतमानसोऽहमेवेदं दुःखं सोढुं शक्त इत्येवं राजसो नरो दुःखमनुभवति । तामसः पुनः पुरुषो नैव सुखं सेवते न दुःखमत्यंतमूढत्वात् । नासौ सुखेन सुखी । न च दुःखेन दुःखी । प्राप्ततृप्तीमदो यथा पुरुषः । एवं द्वंद्वप्रकृतिरपि सुखं न सेवते नापिदुःखमत्यंतमूढत्वात् । समसत्वादिप्रकृतिस्त्वनुत्सिक्तोऽदीनः सन् सुखदुःखे सेवते ।

इदानीं प्रधानफलदायि यःप्रधानं प्रशस्तं लक्षणं वपुषस्तद्दर्शयितुमाह ।

दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ।
रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गुणः ॥ १२० ॥

दानेति । दानं धनादित्यागः । तच्छीलयत्यभ्यस्यति दानशीलः । शीलि-

कामीत्यादिना णः। दया दीनेष्वभ्युपपत्तिः। मैत्री सर्वसत्वानामात्मभावनम्। न केवलं पूर्वोक्तं स्वं स्वं हस्तमित्यादि वर्द्धमानं शनैरित्येतत्पर्यंतं यल्लक्षणं तच्छरीरस्याऽऽयुर्वृद्ध्यादिहेतुः। यावदयं दानशीलादिगुणो मैत्र्यवसानः पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गुणः।दानादयश्च यथासंभवं केचित्पुण्यकृतः केचिदायुर्वृद्धिकृतः केचिदुभयकृतश्च। अन्येभ्यश्च महापुरुषलक्षणेभ्योऽस्यैव गुणस्य ज्यायस्त्वंप्रतिपादयता शास्त्रकृताऽध्यायावसाने ग्रंथस्यास्य निर्देशः कृत इति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तकृतायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां शारीरेषु तृतीयोध्यायः॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

अंगविभागादनंतरं मर्मविभागाख्यः शारीरः प्रक्रम्यते। मर्मणामंगाश्रितत्वात्। यतो मर्माण्यंगप्रत्यंगसमाश्रितान्यतस्तत्रैव व्याख्यातुं युक्तानि।बहुवक्तव्यत्वात्पृथगुच्यंते।तस्मादस्यैवाध्यायस्य प्रारंभो युक्त इत्याह।

अथातो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः !

म्रियतेस्मिन्नंग उपहत इति मर्म। मर्मणां विभागो मर्मविभागः सोऽस्मिन्नध्यायेऽस्तीति मर्मविभागः। अर्शआदित्वादच्। शारीरस्थानप्रतिबद्धत्वाच्च शारीरः। शेषं पूर्ववत्।

सुखग्रहणाद्यर्थं च पूर्वं मर्मणां संख्यां वक्तुमाह।

समोत्तरं मर्मशतम्

समोत्तराण्यधिकानि यस्मिन् शते तदेवम्।

तेषामेकादशादिशेत्।

पृथक् सक्थ्नोस्तथा बाह्वोस्त्रीणि कोष्ठे नवोरसि॥ १ ॥

पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वं तु जत्रोस्त्रिंशच्च सप्त च।

तेषामिति। तेषां मर्मणां मध्ये पृथक् प्रत्येकं कृत्वा सक्थ्नोर्द्वयोर्बाह्वोश्च द्वयोरेकादशादिशेत्। एवं चतुश्चत्वारिंशन्मर्माणि शाखासु विद्यात्। कोष्ठे जठरे त्रीणि मर्माणि। उरसि वक्षसि नवसंख्यानि। पृष्ठे चतुर्दश। जत्रोरूर्ध्वं जत्रुण उपरिष्टात्त्रिंशत्तथा सप्त। एवं सप्तत्रिंशदित्यर्थः। जत्रोरिति पुंस्त्वमत्र चिंत्यम्। अथवा अनित्यमागमशासनमित्यत्र नुम्न कृतः।

इदानीमेषां मर्मणामापादतलान्मस्तकं यावद्विशिष्टदेशसमाश्रयाणां विशिष्टसंज्ञांतराणि विशिष्टकर्माणि मर्माणि दर्शयितुमाह।

मध्ये पादतलस्याहुरभितो मध्यमांगुलिम् ॥ २ ॥
तलहृन्नामरुजया तत्र विद्धस्य पंचता।
अंगुष्ठांगुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ॥ ३ ॥
तस्योर्ध्वं व्यंगुले कूर्चः पादभ्रमणकंपकृत्।

मध्य इति। पादतलस्य मध्यप्रदेशे मध्यमांगुलिमभितो मध्यमांगुलेः पादसंबंधिन्या आभिमुख्येन यत्पादतलं पादपृष्ठं तत्र तलहृन्नाम मर्माऽऽहुः पूर्वाचार्या इति शेषः। मध्यमांगुलिमित्यभितःशब्दयोगे द्वितीया। तच्च तस्मिन्विद्धस्याहतस्य पंचता मरणं भवति। कया। रुजया वेदनया। अंगुष्ठश्चांगुलिश्च तयोर्मध्यस्थमंगुष्ठांगुलिमध्यस्थितं क्षिप्रं नाम मर्म। तद्विद्धमाक्षेपमारणमाक्षेपकाख्येन वातव्याधिना मारयति। तस्योर्ध्वं तस्य क्षिप्राख्यस्य मर्मण उपरिष्टाद् द्व्यंगुले द्व्यंगुलं विमुच्य कूर्चो नाम मर्म तद्विद्धं पादस्य भ्रमणं कंपं च करोति।

गुल्फसंधेरधः कूर्चशिरः शोफरुजाकरम् ॥ ४ ॥
जंघाचरणयोः संधौ गुल्फो रुक्स्तंभमांद्यकृत्।
जंघांतरे त्विंद्रबस्तिर्मारयत्यसृजः क्षयात् ॥ ५ ॥

गुल्फेति। गुल्फसंधेरधः कूर्चशिरो नाम मर्म तद्विद्धं शोफरुजाकरम्। जंघाचरणयोः संधौ संधिप्रदेशे गुल्फो नाम मर्म तद्विद्धं रुक् च स्तंभश्च मांद्यं च तानि करोति। स्तंभः स्तब्धत्वमिवांगस्य। जंघांतरे जंघामध्ये पार्ष्णिप्रभृतिद्वादशभिरंगुलैरिंद्रबस्तिर्नाम मर्म तद्विद्धं रक्त-

क्षयान्मारयति नान्यथा । तस्माद्रक्तस्तंभने यतितव्यमिति प्रतिपादनार्थमसृक्क्षयादिति हेतुरुपन्यस्तः । एष एवं न्यायोऽन्यत्राप्यनुसर्तव्यः । तेन यत्र यद्धेतुकं मारणादिकं मर्मव्यधे कथितं तत्र तच्चिकित्सायां यतितव्यमिति ।

जंघोर्वोः संगमे जानु खंजतो तत्र जीवतः ।
जानुनस्त्र्यंगुलादूर्ध्वं माण्यूरुस्तंभशोफकृत् ॥ ६ ॥
उर्व्यूरुमध्ये तद्वधात्सक्थिशोषोऽस्रसंक्षयात् ।
ऊरुमूले लोहिताख्यं हंति पक्षमसृक्क्षयात् ॥ ७ ॥
मुष्कवंक्षणयोर्मध्ये विटपं षंढताकरम् ।

जंघोर्वोरिति। जंघोर्वोः संगमे संधौ जानुनाम मर्म। तत्र जानुनि विद्धे पुरुषो म्रियत एव । अथ जीवति ततोऽस्य जीवतः पुंसः खंजता स्यादित्यर्थात्प्रायेण मरणं पुरुषस्येति बोधयति । जानुनो जानुसंधेस्त्र्यंगुलादूर्ध्वमाणीनाम मर्म तद्विद्धमूरुस्तंभशोफकरम् । उर्वी नाम मर्म ऊरुमध्ये । तद्वधात्तदभिघातात्सक्थिशोष ऊरुकार्श्यं च । सक्थिशोषोऽस्रसंक्षयात्स्यान्नान्यथा व्यधे सत्यपि। ऊरुमूले ऊर्वोरूर्ध्वं वंक्षणसंधेरधस्ताल्लोहिताख्यं नाम मर्म तद्विद्धं पक्षं हंत्यसृक्क्षयान्नान्यथा व्यधे सत्यपि । मुष्कवंक्षणयोर्मध्ये विटपं नाम मर्म तद्विद्धं पुंसः षंढताकरं निरपत्यताकरम् ।

इति सक्थ्नोस्तथा बाह्वोर्मणिबंधोऽत्र गुल्फवत् ॥ ८ ॥
कूर्परे जानुवत्कौण्यं तयोर्विटपवत्पुनः ।
कक्षाक्षमध्ये कक्षाधृक् कुणित्वं तत्र जायते ॥ ९ ॥

इतीति । इत्येवमनेन प्रकारेण सक्थ्नोर्द्वयोः प्रत्येकमेकादशमर्माणि भवंति । तथा तेनैव प्रकारेण बाह्वोस्तलहृदादीन्येकादश मर्माणि भवंति । अथ किंचिन्मात्रमत्र विशेषमाह । मणीत्यादि । अत्र बाहुमर्मसु गुल्फेन तुल्यो मणिबंधः संज्ञामात्रभेदः । जानुतुल्यं कूर्परम् । तयोर्मणिबंधकूर्पराख्ययोर्बाहुमर्मणोर्विद्धयोः कौण्यं पाणिपाण्यंगुलिकुब्जत्वम् । विटपेत्यादि । कक्षा चाक्षश्च कक्षाक्षौ तयोर्मध्ये विटपेन तुल्यं क

क्षाधृकसंज्ञं मर्म । तत्र विद्धे सति कुणित्वं बाहुपाण्यंगुलिकुब्जता जायते ।

इति शाखासु मर्माणि चतुश्चत्वारिंशदुक्त्वांऽतराधौ कथयति ।

स्थूलांत्रबद्धः सद्योघ्नो विड्वातवमनो गुदः ।

स्थूलांत्रसूक्ष्मांत्रभेदाद्द्विधांऽत्रं । तत्र स्थूलांत्रबद्धो गुदो नाम मर्मविशेषः। स च विड्वातौ वातवर्चसी वमत्युद्गिरतीति विड्वातवमनः । बाहुलकात्कर्तरिल्युट्। स गुदः सद्यस्तत्क्षणादेव हंति। सद्योघ्नइत्यमनुष्यकर्तृकेचेतिठक् । गुदशब्दस्यात्र पुंस्त्वं चिंत्यं न चार्द्धर्चादिष्वयमस्ति ।

अधुना बस्त्यारव्यमाह ।

मूत्राशयो धनुर्वक्रो बस्तिरल्पास्रमांसगः ॥ १० ॥
एकाधोवदनो मध्ये कट्याः सद्यो निहंत्यसून् ।
ऋतेश्मरीव्रणाद्विद्धस्तत्राप्युभयतश्च सः ॥ ११ ॥
मूत्रस्राव्येकतो भिन्नो व्रणो रोहेच्च यत्नतः ।
देहामपक्वस्थानानां मध्ये सर्वसिराश्रयः ॥ १२ ॥
नाभिः सोऽपि हि सद्योघ्नो

मूत्राशय इति । मूत्रस्याशय आधारो मूत्राशयो यत्र मूत्रं तिष्ठति सधनुर्वक्रश्चापवत् कुटिलः । तेनास्य संस्थानमुक्तम् । स च बस्तिर्नाम मर्मविशेषः। अस्रं च मांसं चाऽस्रमांसे । अल्पे अस्रमांसे गच्छति। अन्येभ्योऽपिदृश्यइति डः। तत्रस्थो न बहुरक्तमांसप्रदेशस्थ इत्यर्थः। तथैकमधोवदनं यस्यासावेकाधोवदनः। कट्यामध्य इति स्थाननिर्देशः। कट्यामध्यप्रदेशेऽसाववतिष्ठते । ऋतेऽश्मरीव्रणात्तं व्रणं वर्जयित्वा । तत्राप्यश्मरीव्रण उभयत उभयपार्श्वतश्च स विद्धस्तदाऽसौ सद्योऽसून्निहंति। तस्मिन् बस्तावेकपार्श्वतोभिन्ने विद्धे सति मूत्रस्रावी व्रणः स्यात् । स च यत्नत आदरेणोपक्रांतो रोहति नान्यथा । देहेत्यादि । आमं च पक्वं चाऽऽमपक्वे । स्थानं च स्थानं च स्थाने । आमपक्वयोः स्थाने आमपक्वस्थाने । देहश्चामपक्वस्थाने च देहामपक्वस्थानानि तेषां मध्ये । तत्रैकत्वाद्देहस्य देहमध्यप्रदेशे तयोभयोरामपक्वयोर्मध्येंतराले नाभिर्नाम मर्म सर्वासां सिराणां सकलशरीरगानामाश्रय आधारः। सोऽपि हि सद्योघ्नः । अपिः स-

मुच्यये। हिर्यस्मादर्थे। न केवलं गुदबस्ती सद्योघ्नौ यावन्नाभिरपि विद्धः सद्योघ्नः। नाभिशब्दस्य पुंस्त्वं चिंत्यम्।

द्वारमामाशयस्य च।
सत्वादिधाम हृदयं स्तनोरःकोष्ठमध्यगम् ॥ १३ ॥

द्वारमिति। हृदयं नाम यन्मर्म तदपि सद्योघ्नम्। तच्चामाशयस्य द्वारं मुखम्। तेन हि द्वारेणान्नपानमामाशये प्रविशति। तच्च सत्वादीनां सत्वरजस्तमसां तथा विज्ञानस्येंद्रियाणां चार्थपंचकस्य तथाऽऽत्मनश्चेतसो धाम स्थानम्। तच्च स्तनोरःकोष्ठमध्यगम्। स्तनौ चोरश्च कोष्ठश्च स्तनोरःकोष्ठं तस्य मध्यं तत्र गच्छति स्थितिं बध्नाति। कोष्ठवक्षसोः स्तनयोश्च मध्ये स्थितमित्यर्थः।

स्तनरोहितमूलाख्ये द्व्यंगुले स्तनयोर्वदेत्।
ऊर्ध्वाधोऽस्रकफापूर्णकोष्ठो नश्येत्तयोः क्रमात् ॥१४॥

स्तनरोहितेति। स्तनरोहितं च मूलं च प्रकृतत्वात्स्तनस्यैव ते स्तनरोहितस्तनमूले आख्ये संज्ञे ययोस्ते स्तनरोहितमूलाख्ये द्वे मर्मणी वदेत्। क्व प्रदेशेते। स्तनयोः। क्रमादिति वक्ष्यमाणमिहापि संबध्यते। तेन स्तनयोरूर्ध्वं द्व्यंगुले स्तनरोहिते। स्तनयोरधो द्व्यंगुले स्तनमूले। तयोः स्तनरोहितस्तनमूलाख्ययोर्मर्मणोर्विद्धयोः पुरुषोऽस्रकफापूर्णकोष्ठः क्रमाद्यथाक्रमं नश्येत्। तेन स्तनरोहिते विद्धे सत्यसृजापूर्णकोष्ठो नरो नश्येत्। स्तनमूले विद्धे कफेन पूर्णकोष्ठो नश्येत्।

अपस्तंभावुरःपार्श्वे नाड्यावनिलवाहिनी।
रक्तेन पूर्णकोष्ठोऽत्र श्वासात्कासाच्च नश्यति ॥ १५ ॥

अपस्तंभाविति। उरसः पार्श्वे द्वे नाड्यावपस्तंभाख्ये मर्मणी अनिलवाहिनी वातवहे। अत्र मर्मद्वये विद्धे रक्तेन पूर्णकोष्ठः श्वासकासाभ्यां विपद्यते।

पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयोः।
अधोंऽसकूटयोर्विद्यादपालापाख्यमर्मणी ॥ १६ ॥
तयोः कोष्ठेऽसृजा पूर्णे नश्येद्यातेन पूयताम्।

पृष्ठेति । पृष्ठवंशस्य तयोरसोऽनयोर्मध्येऽतराले तयोरेव च पृष्ठोरसोर्ये पार्श्वे तयोरुपरिभागयोरंसकूटयो रधोऽपालापाख्ये द्वे मर्मणी विद्यात् । तयोर्विद्धयो रक्तेन कोष्ठे पूर्णे तेन पूयतां यातेन गतेन लोहितेन नश्येत् । यावद्रक्तं पूयतां न यातं तावज्जीवति न तु रक्तकोष्ठपूरणमात्रादेव म्रियत इति भावः ।

इदानीं पृष्ठे वाक्त ।

पार्श्वयोः पृष्ठवंशस्य श्रोणीकर्णौ प्रतिष्ठिते ॥ १७ ॥
वंशाश्रिते स्फिजोरूर्ध्वे कटीकतरुणे स्मृते ।
तत्र रक्तक्षयात्पांडुर्हीनरूपो विनश्यति ॥ १८ ॥

पार्श्वयोरिति । पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोरुभयतः श्रोणीकर्णौ प्रतिष्ठिते । वंशाश्रिते वंशप्रतिबद्धे स्फिजोरूर्ध्वमुपरिष्टाद्वे अस्थिनी कटीकतरुणे एतत्संज्ञे द्वे मर्मणी स्मृते उक्ते । तत्र तस्मिन्मर्मद्वये विद्धे रक्तक्षयात्पांडुर्हीनरूपो विगतकांतिः सन्नरो विनश्यति ।

पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ संधी कटिपार्श्वयोः ।
जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुंदरौ ॥ १९ ॥
चेष्टाहानिरधःकाये स्पर्शाज्ञानं च तद्व्यधात् ।

पृष्ठवंशमिति । पृष्ठवंशस्योभयोः कटिपार्श्वयोर्यौ संधी जघनस्य बहिर्भागेनांतस्तौ कुकुंदरौ निम्नाकारौ संधिमर्मणी । तद्व्यधात्तयोर्व्यधादधः शरीरे चेष्टाहानिः । गमनाकुंचनप्रसारणादावधःकायोऽशक्तः संपद्यत इत्यर्थः । तथा स्पर्शाज्ञानं स्पर्शासंवित्तिर्भवति । पृष्ठवंशमुभयत इत्युभसर्वतसोरित्यादिना द्वितीया ।

पार्श्वांतरनिबद्धौ यावुपरि श्रोणिकर्णयोः ॥ २० ॥
आशयच्छादनौ तौ तु नितंबौ तरुणास्थिगौ ।
अधःशरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्यं मरणं ततः ॥ २१ ॥

पार्श्वेति । पार्श्वांतरे पार्श्वमध्ये निबद्धौ प्रतिबद्धौ लग्नौ पार्श्वांतरनिबद्धौ यौ । तथा श्रोणिकर्णयोरुपर्युपरिष्टान्मूत्रादीनां य आशया आ-

धारा वरत्यादयस्तेषां छादनौ नितंबौ नितंबसंज्ञौ मर्मविशेषौ । तौ च तरुणास्थिगौ तरुणसंज्ञेऽस्थ्नि स्थितावित्यर्थः । अत्रास्मिन्मर्मद्वये विद्धे सत्यधःकाये शोफो भवति । तथा दौर्बल्यं प्रकृतत्वादधः शरीर एव । दौर्बल्यमल्पबलत्वं स्वव्यापाराऽक्षमत्वम् । ततो दौर्बल्यादनंतरं मरणं भवति ।

पार्श्वांतरनिबद्धौ च मध्ये जघनपार्श्वयोः ।
तिर्यगूर्ध्वं च निर्दिष्टौ पार्श्वसंधी तयोर्व्यधात् ॥ २२ ॥
रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरांतरसंभवः ।

पार्श्वेति । पार्श्वयोरंतरं मध्यं तत्र निबद्धौ संश्लिष्टौ संधी मर्मविशेषौ पार्श्वसंधी इति निर्दिष्टौ । ततश्चैकस्मिन् पार्श्वांतर एकः संधिर्द्वितीयस्मिन् पार्श्वांतरे द्वितीयः संधिः। क्व स्थितौ कथम्। जघनस्य पार्श्वे जघनपार्श्वे । जघनपार्श्वयोर्मध्ये तिर्यगूर्ध्वं च । एवमेकस्मिन् जघनपार्श्वमध्ये एकः संधिर्द्वितीयस्मिन् द्वितीयः स्थित इति । तयोर्व्यधात्पुंसो रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरांतरसंभवोऽपरशरीरोत्पत्तिर्मरणमित्यर्थः ।

स्तनमूलार्जवे भागे पृष्ठवंशाश्रये सिरे ॥ २३ ॥
बृहत्यौ तत्र विद्धस्य मरणं रक्तसंक्षयात् ।

स्तनेति । स्तनयोर्मूलं स्तनमूलं तस्यार्जवे भागे पृष्ठवंशाश्रये सिरे पृष्ठवंशस्योभयपार्श्वप्रतिबद्धे सिरे बृहत्यावेतत्संज्ञे मर्मणी । तत्र मर्मद्वये विद्धस्य मरण भवति रक्तसंक्षयान्नान्यथा ।

बाहुमूलाभिसंबद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ॥ २४ ॥
अंसयोः फलके बाहुस्वापशोषौ तयोर्व्यधात् ।

बाहुमूलेति । बाह्वोर्मूले बाहुमूले यत्र बाहू प्रतिष्ठितौ । मूले हि प्रतिष्ठा वृक्षमूलवत् । पृष्ठवंशस्य पार्श्वद्वये बाहुमूलयोराभिमुख्येन संबद्धे संश्लिष्टे । के ते । अंसयोः फलके । असमासनिर्देशश्छंदोऽनरोधात् ।फलकस्य च नपुंसकत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति । अंसफलकाख्ये द्वे मर्मणी । तयोर्व्यधाद्बाहुस्वापशोषौ भवतः । स्वाप इव स्वापो यथा सुप्तस्य निश्चेतनमंगं भवति तथा बाहू अंसफलके विद्धे भवतः ।

ग्रीवामुभयतः स्नाव्नी ग्रीवाबाहुशिरोंतरे ॥ २५ ॥
स्कंधांसपीठसंबंधावंसौ बाहुक्रियाहरौ ।

ग्रीवामिति । ग्रीवाया उभयोः पार्श्वयोः स्नाव्नी द्वे अंसावुच्येते । क्व स्थितौ । ग्रीवाबाहुशिरोऽतरे। ग्रीवायां तथा बाह्वोः शिरसश्च मध्ये तेषामंतरालस्थितौ । प्रयोजनमाह स्कंधेत्यादि। अंसयोः पीठे इवपीठे प्रतिष्ठाने यत्रांसौ तिष्ठतः । स्कंधौ चांसपीठे च तेषां संबंधः प्रयोजनं ययोस्तावेवांसौ विद्धौ बाह्वोः क्रिया आकुंचनप्रसारणादिका तां हरतस्तौ बाहुक्रियाहरौ ।

कंठनाडीमुभयतः सिरा हनुसमाश्रिताः ॥ २६ ॥
चतस्रस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते ॥
स्वरप्रणाशवैकृत्यं रसाज्ञानं च तद्व्यधे ॥ २७ ॥

कंठेति । कंठनाड्या उभयपार्श्वयोः सिरा याश्चतस्रो हन्वोः समाश्रितास्तासु मध्ये द्वे सिरे नीले नाम द्वे मर्मणी मन्ये नाम द्वे मर्मणी स्मृते तंत्रकृद्भिरिति शेषः । तासां व्यधस्तद्व्यधस्तस्मिन् व्यधे स्वरप्रणाशादयो जायंते । स्वरस्य प्रणाशः स्वरप्रणाशः स्वरहानिः । अथवा वैकृत्यम् । तच्च प्रकृतत्वात्स्वरस्यैव । स्वरभावान्यथात्वमित्यर्थः । रसाज्ञानं रसानवबोधः ।

कंठनाडीमुभयतो जिह्वानासागताः सिराः ।
पृथक् चतस्रस्ताः सद्यो घ्नंत्यसून्मातृकाह्वयाः ॥ २८॥

कंठेति । कंठनाड्या उभयपार्श्वयोः सिरा जिह्वागतास्तथा नासागताः पृथक् प्रत्येकमेकस्मिन् पार्श्वे चतस्र द्वितीये पार्श्वे चतस्रस्ता मातृकाह्वया मातृकासंज्ञा विद्धाः सद्योऽसून् घ्नंति । एतानि मातृकाख्यानि सिरामर्माणि ।

कृकाटिके शिरोग्रीवासंधी तत्र चलं शिरः ।

शिरश्च ग्रीवा च तयोः संधाने यौ संधी पार्श्वद्वये कृकाटिकाख्ये ते द्वे मर्मणी । तत्र तस्मिन्मर्मद्वये विद्धे चलं सकंपं शिरो भवति ।

अधस्तात्कर्णयोर्निम्ने विधुरे श्रुतिहारिणी ॥ २९ ॥

अधस्तात्कर्णयोः कर्णपृष्ठयोरधो निम्ने नोन्नते विधुराख्ये द्वे मर्मणी। ते च विद्धे सती श्रुतिं शब्दश्रवणं हरतः श्रुतिहारिणी।

फणावुभयतो घ्राणमार्गे श्रोत्रपथानुगौ।
अंतर्गलस्थितौ वेधाद्गंधविज्ञानहारिणौ ॥ ३० ॥

फणाविति। फणौ नाम मर्मविशेषौ घ्राणमार्गस्योभयोः श्रोत्रपथानुगौ श्रोत्रमार्गप्राप्तौ। अंतर्गलस्थितौ गलाभ्यंतरे स्थितौ। फणाविव संस्थानं रूपमनयोः फणाविति नाम। तौ वेधाद्गंधविज्ञानं गंधोपलब्धिस्तद्धरतस्तौ गंधविज्ञानहारिणौ।

नेत्रयोर्बाह्यतोऽपांगौ भ्रुवोः पुच्छांतयोरधः।
तथोपरि भ्रुवोर्निम्नावावर्त्तावांध्यमेषु तु ॥ ३१ ॥

नेत्रयोरिति। अपांगौ नाम मर्मविशेषौ प्रसिद्धाविव। तथा तेनैवापांगोद्दिष्टेन न्यायेन भ्रुवोः पुच्छांतयोरुपरि निम्नावावर्तसंज्ञौ। एषु तु अपांगावर्ताख्येषु चतुर्षु विद्धस्य नरस्यांध्यं भवति।

अनुकर्णं ललाटांते शंखौ सद्योविनाशनौ।

अत्रापि भ्रुवोः पुच्छांतयोरुपरि ललाटावसानेऽनुकर्णं कर्णसमीपे शंखौ मर्मविशेषौ। तौ विद्धौ पुरुषस्य सद्योविनाशनौ भवतः।

केशांते शंखयोरूर्ध्वमुत्क्षेपौ स्थपनी पुनः ॥ ३२ ॥
भ्रुवोर्मध्ये त्रयेऽप्यत्र शल्ये जीवेदनुद्धृते।
स्वयं वा पतिते पाकात्सद्यो नश्यति तूद्धृते ॥ ३३ ॥

केशांत इति। केशावसाने शंखयोरूर्ध्वमुत्क्षेपौ मर्मणी। स्थपनी पुनर्मर्म भ्रुवोर्मध्ये। त्रयेऽप्यत्रास्मिन्मर्मत्रये द्वावुत्क्षेपावेका स्थपनी। एवंभूते विद्धे पुरुषोऽनुद्धृते शल्ये जीवेत्। कालांतरेण पाकात्पाकेन हेतुना स्वयं वा पतिते शल्ये सति न तूद्धरणहेतुना जीवेत्। पुरुषः सद्य इत्यादि। उद्धृते तु शल्ये सद्य एव नरो नश्यति वायुकोपादिति भावः।

जिह्वाक्षिनासिकाश्रोत्रखचतुष्टयसंगमे।

तालुन्यास्यानि चत्वारि स्रोतसां तेषु मर्मसु ॥ ३४ ॥
विद्धः शृंगाटकाख्येषु सद्यस्त्यजति जीवितम् ।

जिह्वेति । जिह्वा चाक्षिणी च नासिका च श्रोत्रे च तदेवं तस्य खानि तेषां चतुष्टयं चत्वारि स्रोतांसि तस्य संगमः सन्निपातस्तस्मिंस्तालुनि यत्र जिह्वादीनां तर्पणानि स्रोतांसि सन्निपत्यावतिष्ठंति जिह्वादिस्रोतसां चत्वार्यास्यानि शृंगाटकाख्यानि तेषु मर्मसु विद्धः पुरुषः सद्यस्त्यजति जीवितम् । विद्धमात्र एव प्राणैर्वियुज्यते ।

कपाले संधयः पंच सीमंतास्तिर्यगूर्ध्वगाः ॥ ३५ ॥
भ्रमोन्मादतमोनाशैस्तेषु विद्धेषु नश्यति ।

कपालइति । शिरःसंबंधिनः पंच संधयः पंचानां कपालखंडानां संश्लेषा ये शिरस्यवतिष्ठंते तिर्यगूर्ध्वगास्त एव सीमंताख्या मर्मविशेषास्तेषु सीमंताख्येषु विद्धेषु भ्रमेण तथोन्मादेन तथा मनोनाशेन विस्मृत्या नश्यति ।

आंतरो मस्तकस्योर्ध्वे सिरासंधिसमागमः ॥ ३६ ॥
रोमावर्तोऽधिपो नाम मर्म सद्यो हरत्यसून् ।

आंतरइति । मस्तकस्याभ्यंतरतो यः स्थितस्तथोर्ध्वं प्रकृतत्वान्मस्तकस्यैवोपरि सिरासंधिसमागमः सिरासंधीनां सन्निपातो रोमावर्तलक्षणः सोऽधिपो नाम मर्मविशेषः। मर्मणामधिपो यथार्थनामा। तदायत्तानि हि सर्वाणि मर्माणीत्यर्थः। सोऽधिपो विद्धो नरस्य सद्योऽसून् हरति पुरुषं मारयतीत्यर्थः ।

इति सप्तोत्तरस्य मर्मशतस्य लक्षणान्युक्त्वा सामान्येन यन्मर्मलक्षणं तदाख्यातुमाह ।

विषमं स्पंदनं यत्र पीडिते रुक् च मर्म तत् ॥ ३७ ॥

यत्र यस्मिन् देहदेशे विषमं स्पंदनं स्फुरणं तन्मर्म । यत्र च देहदेशे पीडिते सति रुक् च विषमा भवति तच्च मर्म । अत्रापि विषममि-

ति संबध्यते। विषमं च विषमा च विषमम्। नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चेति नपुंसकशेषः। तदेवं मर्मलक्षणं द्विधा मंतव्यम्। कस्यचिन्मर्मणः सिराधमन्यादिकस्य विषमं स्पंदनं प्रायो लक्षणम्। मांसास्थिजातीयस्य मर्मणः पीडनात्प्रायः पीडोत्पत्तिर्लक्षणमिति। संग्रहे च मर्मविद्धस्य लक्षणमुक्तम्। यथा। देहप्रसुप्तिर्गुरुता संमोहः शीतकामता। स्वेदो मूर्छा वमिः श्वासो मर्मविद्धस्य लक्षणमिति। मरणकारित्वान्मर्म। मरणसदृशदुःखदायित्वाद्वा।

इदानीं मर्मणां मांसादिप्रभेदं लक्षणं षट्प्रकारमाह।

मांसास्थिस्नायुधमनीसिरासंधिसमागमः।
स्यान्मर्मेति च तेनाऽत्र सुतरां जीवितं स्थितम् ॥३८॥

मांसेति। मांसादीनां संध्यंतानां सजात्यपेक्षो यः समागमः सन्निपातः स मर्माख्यो मर्मेति तस्यैव नाम। तदेवम्। मांसपेशीसमागमो मांसमर्म। अस्थ्नां समागमोऽस्थिमर्म। स्नायूनाम्। समागमः स्नायुमर्म। धमनीनां समागमो धमनीमर्म। सिराणां समागमः सिरामर्म। संधीनां समागमः संधिमर्मेति। एष मांसादीनां यः समागमः स एष मर्मेत्युच्यते तेन हेतुनाऽत्र सुतरां जीवितं स्थितं प्राणा व्यवस्थिताः।

ननु यदि मांसादीनां समागमो मर्मेत्यभिधीयते तदानीमनेकसंख्याकानि मर्माणि शरीरे संभाव्येरन्। मांसपेश्यादिभावानामनेकसंख्याश्रयत्वात्। तथा च। मांसपेशीशतानि पंच पुंसामुक्तानि स्त्रीणां तु विंशत्यधिकानि। एवमस्थ्यादीन्यनेकान्युक्तानि। ततश्च मर्मणामसंख्येयत्वं प्राप्नोति। एवं च सप्तोत्तरं मर्मशतमिति विरुध्यत इत्याह।

बाहुल्येन तु निर्देशः षोढैवं मर्मकल्पना।
प्राणायतनसामान्यादैक्यं वा मर्मणां मतम् ॥ ३९ ॥

सप्तोतरमेव मर्मणां शतमित्यनेकांतिकं। किं तर्हि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहूनि मर्माणि। सप्तोत्तरं मर्मशतमित्ययं तु यो निर्देशः स बाहुल्येन भूयसा येषां मर्मणां मर्मत्वेन प्रसिद्धिस्तद्विषय एव। एवमनेन प्रकारेण मांसास्थ्यादीनां समागमो मर्मेति मर्मणां षोढा षड्विधा कल्पना भवति। कल्पनाशब्देनैतत्प्रतिपादयति। तदेवं मनुष्यस्य प्रसिद्धितो जीवितधामत्वेन मर्मणां कल्पना निरूपणा। प्राणेत्यादि। अथवा न मर्मणां षोढा

कल्पना किं तर्हि प्राणायतनसामान्याज्जीवितस्याधिष्ठानमित्येवं लक्षणा-ऽैक्यमेकत्वं मर्मणां मतं न बहुत्वम्। एवमेकैव मर्मकल्पना। एवं संक्षेपविस्तारकौशलं मर्मसु दर्शितम्।

मांसादीनां संध्यंतानां यथास्वं प्रतिनियतानि मर्माणि संख्ययाऽभिधातुमाह।

मांसजानि दशेंद्राख्यतलहृत्स्तनरोहिताः।

मांसेति। जंघयोरिंद्राख्ये द्वे मर्मणी। बाह्वोर्द्वे। एवं तलहृदाख्यानि चत्वारि। तानि पादयोर्द्वे हस्तयोर्द्वे इति। स्तनरोहिते द्वे प्रत्येकं स्तने एकैकम्। एवं दश मांसजानि।

शंखौ कटीकतरुणे नितंबावंसयोः फले ॥ ४० ॥
अस्थ्न्यष्टौ

अस्थ्न्यष्टौ मर्माणि। शंखौ द्वे मर्मणी। कटीकतरुणे द्वे। नितंबौ द्वे। अंसयोः फलके द्वे। इत्येवमष्टौ मर्माणि।

स्नावमर्माणि त्रयोविंशतिराणयः।
कूर्चकूर्चशिरोपांगक्षिप्रोत्क्षेपांसबस्तयः ॥ ४१ ॥

स्नावेति। स्नावमर्माणि त्रयोविंशतिः। कथम्। आणयश्चत्वारि। प्रत्येकमूरुमध्ये एकैकम्। बाह्वोः प्रत्येकमेकैकम्। एवं चत्वार्याणयः। कूर्चाख्यानि चत्वारि। हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे। कूर्चशिरःसंज्ञानि चत्वारि। पादयोर्द्वे हस्तयोर्द्वे इति चत्वारि। अपांगाख्ये द्वे नेत्रयोर्बाह्यत इत्यादिना निर्दिष्टे। क्षिप्राख्यानि चत्वारि। अंगुष्ठांगुलिमध्यस्थं क्षिप्रमिति। तत्र पादद्वये द्विविधं हस्तद्वये च। उत्क्षेपौ द्वौ। केशांते शंखयोरूर्ध्वमुत्क्षेपाविति। अंसाख्ये द्वे स्कंधांसपीठसंबंधात्रंसाविति। बस्तिरेको मूत्राशय इत्यादिनोक्तः। एवं स्नावमर्माणि त्रयोविंशतिः।

गुदोपस्तंभविधुरशृंगाटानि नवादिशेत्।
मर्माणि धमनीस्थानि

गुदइति। गुदः स्थूलान्त्रबद्ध एकः। अपस्तंभाख्ये द्वे। अपस्तं-

भागुरःपार्श्वे नाड्यावनिलवाहिनी इति । विधुराख्ये द्वे । अधस्तात्कर्णयोर्निम्ने विधुरे इति । शृंगाटकाख्यानि चत्वारि जिह्वाक्षिनासिकेत्यादिनोक्तानि । एवं धमनीस्थानि धमन्याश्रितानि नव मर्माणि ।

समात्रिंशत्सिराश्रयाः ॥ ४२ ॥
बृहत्यौ मातृकानीले मन्ये कक्षाधरौ फणौ ।
विटपे हृदयं नाभिः पार्श्वसंधी स्तनांतरे ॥ ४३ ॥
अपालापौ स्थपन्यूर्व्यश्चतस्रो लोहितानि च ।

सप्तेति । सिराश्रया मर्मविशेषाः सप्तत्रिंशत् । कथमित्याह । बृहत्यौ द्वे स्तनमूलार्जवे भाग इत्यादिनोक्ते । मातृकाख्यानि कंठनाडीमुभयतो जिह्वानासागताइत्यादिनोक्तान्यष्टौ । नीलाख्ये द्वे सिरे। मन्याख्ये द्वे । तानि कंठनाडीमुभयतः सिराहनुसमाश्रितानि चतस्र इत्यादिनोक्तानि । कक्षाधरौ द्वौ । यथोक्तम् । कक्षाक्षमध्ये कक्षाधृगित्यादि । फणौ द्वौ फणावुभयत इत्यादिना कृतलक्षणौ । विटपे द्वे । मुष्कवंक्षणयोर्मध्ये एकम्। द्वितीयेऽप्येवम् । हृदयमेकम् । तस्य लक्षणं द्वारमामाशयस्य चेदित्यादि । नाभिरेक एव । तल्लक्षणं देहामध्यकेत्यादि । पार्श्वसंधी द्वौ पार्श्वांतरनिबद्धौ चेत्यादिनोक्तौ । स्तनाधरे स्तनयोरधोऽपालापौ द्वावेव पृष्ठवंशोरसोरित्यादिनोक्तौ । स्थपनी एकैव । तल्लक्षणं भ्रुवोर्मध्य इति । ऊर्व्यश्चतस्रः । ऊर्वोर्द्वयोर्द्वे बाह्वोश्च । ऊर्व्यूरुमध्य इति तस्या लक्षणम् । इति सक्थ्नोस्तथा बाह्वोरितिचातिदेशः । लोहितानि लोहिताक्षनामानि चत्वारि । ऊरुमुले लोहिताख्यम् । स क्थ्नवद्बाह्वोरिति तल्लक्षणम् ।

संप्रति संधिमर्माण्याह ।

संधौ विंशतिरावर्तौ मणिबंधौ कुकुंदरौ ॥ ४४ ॥
सीमंताः कूर्परौ गुल्फौ कृकाट्यौ जानुनी पतिः ।

संधाविति । संधौ विंशतिर्मर्माणि । आवर्ताख्ये द्वे । तयोर्लक्षणं तथोपरि भ्रुवोर्निम्नावावर्ताविति। मणिबंधौ द्वौ। तल्लक्षणं मणिबंधोत्रगुल्फवदिति । कुकुंदरौ द्वौ। तल्लक्षणं जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुंदराविति । सीमंताख्यानि पंच । तल्लक्षणं कपालसंधयः पंच सीमंता इति ।

कूर्परौ द्वौ। तल्लक्षणं कूर्परं जानुवदिति। कूर्परशब्द उभयलिंगः। गुल्फौ द्वे मर्मणी। तयोर्लक्षणं जंघाचरणयोः संधौ गुल्फ इति।कृकाट्यौ द्वे।तल्लक्षणं कृकाटिके शिरोग्रीवासंधी इति। जानुनी द्वे। तयोर्लक्षणं जंघोर्वोः संगमे जान्विति। पतिरधिपतिर्मर्मणां तत्रैकम्। तल्लक्षणमांतरो मस्तकस्योर्ध्वमित्यादिनोक्तम्। एवं सप्तोत्तरं मर्मशतं मांसादिपरिकल्पनया कल्पितम्।

मांसमर्म गुदोऽन्येषां स्नाय्वीकक्षाधरौ तथा ॥ ४५ ॥
विटपौ विधुराख्ये च शृंगाटानि सिरासु तु।
अपस्तंभावपांगौ च धमनीस्थं न तैः स्मृतम् ॥४६॥

मांसेति। अन्येषामाचार्याणां मतेन गुदो मांसमर्म न धमनीमर्म। स्नाय्वीत्यादि। तेषामेव मतेन कक्षाधरौ स्नाय्वाश्रितौ न तु सिराश्रयौ। विटपौ विधुराख्ये च स्नाय्वाश्रितौ। पूर्वमतेन तु विटपौ सिराश्रितौ। विधुरे च धमन्याश्रिते। शृंगाटकानि चत्वार्यपि सिरास्वेव। तुरवधारणे। न तु धमनीस्थानि। अपस्तंभौ तथा अपांगौ च। एतद्धमनीस्थमन्यैराचार्यैर्न स्मृतमपि तु स्नाय्वाश्रितमभिहितम्।

इदानीं मांसादिजानां मर्मणां व्यधलक्षणमाह।

विद्धेऽजस्रमसृक्स्रावो मांसधावनवत्तनुः।
पांडुत्वमिंद्रियाज्ञानं मरणं चाशु मांसजे ॥ ४७ ॥

विद्धइति। मांसजे मर्मणि विद्धे सत्यनवरतमसृक्स्रावो भवति। मांसधावनोदकेन तुल्यस्तथा तनुरच्छो भवति न बहुलः। पांडुत्वं पीताभता शरीरस्य। इंद्रियैश्चक्षुरादिभिश्च विषयाऽज्ञानमनवबोधः। मरणं चाऽऽशु शीघ्रं भवति।तदेवार्मिद्रबस्त्यादिजमांसमर्मव्यधे निरंतरस्रावादिसर्वलिंगदर्शनानुमानेन मरणमनुमीयमानं बुध्वा वैद्यः प्रत्याख्याय चिकित्सां प्रयोजयेत्। नियतायुषां क्वचिन्मरणस्य व्यभिचारादिति।

मज्जान्वितोऽच्छो विच्छिन्नस्रावो रुक्चास्थिमर्मणि।

अस्थिमर्मणि शंखादिके विद्धे मज्जान्वितः स्रावस्तथाऽच्छो न घनो विच्छिन्नो न मांसमर्मव्यध इव निरंतरो भवति।रुक्चेत्यनेनात्यंतं पीडा भवतीति प्रतिपादयति। रुङ्मात्रस्य सर्वमर्मस्वपि सद्भवात्।

आयामाक्षेपकस्तंभाः स्नावजेऽभ्यधिकं रुजा ॥४८॥
यानस्थानासनाशक्तिर्वैकल्यमथवांतकः ।

स्नावजे ऊर्वादिके मर्मणि विद्धे आयामादयो भवंति । आक्षेपकः स्तंभो यथास्वमंगानामतिरुजा च । तथा यानस्थानासनाशक्तिः यातुं स्थातुमासितुं चासामर्थ्यम् । वैकल्यं चांगानाम् । अथवांऽतको मरणं भवति ।

रक्तं सशब्दफेनोष्णं धमनीस्थे विचेतसः ॥ ४९ ॥

धमनीस्थे अपस्तंभादौ मर्मणि विद्धे सति विचेतसो मूर्छितस्य सतो रक्तं स्रवेत् । कीदृशम् । सशब्दफेनोष्णम् । सशब्दस्याऽत्र प्रत्येकं संबंधः ।

सिरामर्मव्यधे सांद्रमजस्रं बह्वसृक् स्रवेत् ।
तत्क्षयात्तृड्भ्रमश्वासमोहहिध्माभिरंतकः ॥ ५० ॥

सिरेति । सिरामर्मणो बृहत्यादेर्व्यधे सत्यसृक् सांद्रं घनमजस्रं निरंतरं बहु प्रभूतं स्रवति। तत्क्षयात्तस्यासृजः क्षयात् तृड्भ्रमादिभिरंतको जीवितनाशः ।

वस्तु शूकैरिवाकीर्णं रूढे च कुणिखंजता ।
बलचेष्टाक्षयः शोषः पर्वशोफश्च संधिजे ॥ ५१ ॥

वस्त्विति । संधिजे मर्मण्यावर्तादौ विद्धे वस्तु शूकैरिवाकीर्णं भवति । वस्तुशब्देनाऽधिष्ठानं विद्धदेश उच्यते।तच्छूकैः शालियवादिसंबंधिभिः किंशारुभिर्व्याप्तमिव भवति । रूढे च सति तस्मिन्मर्मव्यधे कुणिता खंजता वा भवति । तथा बलचेष्टयोः क्षयस्तथा शोषोऽगस्य पर्वसु शोफः श्वयथुश्च संधिजे भवति ।

इदानीमेषामेव मर्मणां व्यधे जीवितनाशे कालं नियमयति ।

नाभिशंखाधिपापानहृच्छृंगाटकवस्तयः ।
अष्टौ च मातृकाः सद्यो निघ्नंत्येकान्नविंशतिः ॥५२॥
समाहः परमस्तेषां कालः कालस्य कर्षणे ।

नाभीति । नाभिशंखादीनि मर्माण्येकान्नविंशतिः सद्यो घ्नंति । नाभिरेकः । शंखौ द्वौ । अधिप एकः । अपानोप्येकः । हृदेकम् । शृंगाटकानि चत्वारि । बस्तिरेकः । अष्टौ मातृकाः । एकान्नविंशतिरेतानि सद्यः प्राणहराणि । तेषां मर्मणां कालस्य मृत्योः कर्षणे आकर्षणे सप्ताहः परमः कालः प्रकृष्टोऽवधिः । नविंशतीति सुप्सुपेतिसमासः । तत एकेन नविंशतिरिति तृतीयेतियोगविभागात्समासः । तत एकादिश्चैकस्येत्यादिना नञःप्रकृतिभाव एकास्याऽदुगागमश्च।ऊनार्थेऽत्र नञ्। एकोनविंशतिरित्यर्थः ।

त्रयस्त्रिंशदपस्तंभतलहृत्पार्श्वसंधयः ॥ ५३ ॥
कटीतरुणसीमंतस्तनमूलेंद्रबस्तयः ।
क्षिप्रापालापबृहतीनितंबस्तनरोहिताः ॥ ५४ ॥
कालांतरप्राणहरा माससमासार्द्धजीविताः ।
उत्क्षेपौ स्थपनी त्रीणि विशल्यघ्नानि

त्रयइति । त्रयस्त्रिंशदपस्तंभादयः कालांतरप्राणहराः । मासं सार्द्धं जीवितं येषु विद्धेष्विति मासमासार्द्धजीविताः । मासेन प्राणान् हरंति मासार्द्धेन वेत्यर्थः । संग्रहे चोक्तम् । सोम्याग्नेयत्वात्तेषां पक्षाभ्यंतरं काल इति । त्रयस्त्रिंशदिति त्रेस्त्रयसिति त्रयसादेशः । तत्रापस्तंभौ द्वौ । तलहृंति चत्वारि पार्श्वसंधी द्वौ । कटीकतरुणे द्वे । सीमंताः पंच । स्तनमूले द्वे । इंद्रबस्तयश्चत्वारो जंघामध्ययोर्द्वे बाहुमध्ययोर्द्वे । क्षिप्राणि चत्वारि हस्तयो र्द्वे पादयोर्द्वे । अपालापबृहतीनितंबस्तनरोहिताः प्रत्येकं द्वौद्वाविति । उत्क्षेपौ द्वौ स्थपन्येकेत्येतानि त्रीणिविशल्यघ्नानि ।

कोऽत्र हेतुरित्याह ।

तत्र हि ॥ ५५ ॥
वायुर्मांसवसामज्जमस्तुलुंगानि शोषयन् ।
शल्यापाये विनिर्गच्छन् श्वासात्कासाच्च हंत्यसून् ५६

तत्रहीत्यादि। हि यस्मात्तत्र व्यधे शल्यापाये वायुर्विनिर्गच्छन्निर्यान् मांसादीन् शोषयन् श्वासकासाभ्यां प्राणान् हंति । तत्र च हेतौ शतृप्रत्ययः । निर्गमेन हि हेतुना मांसादीनां शोषणं भवति ।

फणावपांगौ विधुरौ नीले मन्ये कृकाटिके ।
अंसांसफलकावर्तविटपोर्वीकुकुंदराः ॥ ५७ ॥
सजानुलोहिताख्याऽऽणि कक्षाधृक्कूर्चकूर्पराः ।
वैकल्यमिति चत्वारि चत्वारिंशच्च कुर्वते ॥ ५८ ॥
हरंति तान्यपि प्राणान् कदाचिदभिघाततः ।

फणाविति । फणादीनि विटपांतानि प्रत्येकं द्वौ द्वौ । ऊर्व्यश्चतस्रः । कुकुंदरौ द्वौ । जानुनी द्वे । लोहिताख्यानि चत्वारि । आणयश्चत्वारः । कक्षाधरौ द्वौ । कूर्चाश्चत्वारो हस्तयोर्द्वौ । पादयोर्द्वौ । कूर्परौ द्वौ । इत्येवं चत्वारिचत्वारिंशच्चेति चतुश्चत्वारिंशन्मर्माणि वैकल्यमंगस्य कुर्वते । कदाचित्त्वभिघाततस्तान्यपि चतुश्चत्वारिंशत्प्राणान् हरंति ।

अष्टौ कूर्चशिरोगुल्फमणिबंधा रुजाकराः ॥ ५९ ॥

अष्टाविति । अष्टौ कूर्चादयो मर्मविशेषा रुजाकराः । अग्निवायुसोमगुणबाहुल्यात् । अग्निवायू हि विशेषेण शूलकरौ । सोमस्तु प्राणावलंबकः । इति नैतानि प्राणहंतॄणि । तत्र कूर्चशिरांसि हस्तपादेषु चत्वारि गुल्फौ द्वौ मणिबंधौ द्वावित्यष्टौ ।

इदानीं मर्मणां यथायथं प्रमाणमभिधातुमाह ।

तेषां विटपकक्षाधृगूर्व्यः कूर्चसिरांसि च ।
द्वादशांगुलमानानि द्व्यंगुले मणिबंधने ॥ ६० ॥
गुल्फौ च स्तनमूले च त्र्यंगुलौ जानुकूर्परौ ।

तेषामिति । तेषां मर्मणां मध्ये विटपादीनि द्वादश मर्माण्यंगुलमानान्यंगुलप्रमाणानि । मणिबंधने मणिबंधौ द्वौ । द्व्यंगुलप्रमाणौ गुल्फौ-स्तनमूले च द्व्यंगुले प्रत्येकम् । एकश्चशब्दः समुच्चयार्थो द्वितीयः पादपूरणे । त्र्यंगुलप्रमाणौ जानूकूर्परौ च ।

अपानबस्तिहृन्नाभिनीलाः सीमंतमातृकाः ॥ ६१ ॥
कूर्चशृंगाटमन्याश्च त्रिंशदेकेन वर्जिताः ।
आत्मपाणितलोन्मानाः

अपानेति। अपानवस्त्यादयस्त्रिंशदेकेन वर्जिता एकोनत्रिंशदात्म-पाणितलोन्मानाः स्वहस्ततलपरिमाणाः।

शेषाण्यर्धांगुलं वदेत् ॥ ६२ ॥
पंचाशत्षट् च मर्माणि तिलव्रीहिसमान्यपि।
इष्टानि मर्माण्यन्येषाम्

शेषाणीति। शेषाणि षट्पंचाशन्मर्माणि स्वेनांगुलपरिमाणेनार्धांगुलप्रमाणान्यादिशेत्। अन्येषां तंत्रकृतां तिलप्रमाणानि व्रीहिप्रमाणानि वा मर्माणीष्टान्यभिमतानि। परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमेवेत्यस्यापि ग्रंथकृत एतदेव मतमिति बोध्यम्।

इदानीं यथा मर्माभिघातमरणं संपद्यते तथा दर्शयति।

चतुर्धोक्ताः सिरास्तु याः ॥ ६३ ॥
तर्पयंति वपुः कृत्स्नं ता मर्माण्याश्रितास्ततः।
तत्क्षतात्क्षतजात्यर्थप्रवृत्तेर्धातुसक्षये ॥ ६४ ॥
वृद्धश्चलो रुजस्तीव्राः प्रतनोति समीरयन्।
तेजस्तदुद्धृतं धत्ते तृष्णाशोषमदभ्रमान् ॥ ६५ ॥
खिन्नस्रस्तश्लथतनुं हरत्येनं ततोऽतकः।

चतुर्धेति। याः सिराश्चतुर्धा उक्ताः प्राङ्निर्दिष्टा वातपित्तकफजुष्टशुद्धरक्तवाहिन्यः सप्तशतसंख्याः कृत्स्नमशेषं शरीरं तर्पयंति प्रीणयंति ता मर्माण्याश्रिता गताः प्राप्ताः। तत्क्षतादित्यादि। यत एवं सर्वाः सिराः मर्माणि प्राप्तास्ततः कारणान्मर्माश्रयलक्षणात्तत्क्षतात्तेषां मर्मणां क्षतं तत्क्षतं तस्मान्मर्मक्षतात्कारणात्क्षतजस्य रक्तस्यातिप्रवृत्तिकारणाद्धातुसंक्षयः परंपराक्रमायातो मांसादिधात्वपचयस्तस्मिन् धातुक्षये सति यो वृद्धश्चलो वायुः स तीव्रा अत्यंतं दुःखदायिनी रुजः शूलविशेषान् प्रतनोति करोति। किं कुर्वन्। तेजः पित्तं समीरयन्नुदीरयन् वृद्धिं नयन्। तत्तेज उद्धृतं वृद्धिसंपन्नं तृष्णादीन् धत्ते करोति। ततोऽनंतरं तृष्णादिभिरेनं पुरुषं मर्मविघृतमंतको हरति। किंभूतम्। खिन्ना स्रस्ता श्लथा तनुर्यस्य तम्। तदयमर्थः। मर्माभिघातेन रक्तवाहिनीनां सिराणां मुखविका-

सो जायते। तद्विकासाज्जीविताधिष्ठानस्यासृजोऽत्यर्थं या निःसृतिर्यावत्तस्य क्षयस्तत्क्षयात् जीवितनाश आश्रयाभावात् ।

अधुना मर्माभिघाते चिकित्सामाह ।

वर्द्धयेत्संधितो गात्रं मर्मण्यभिहते द्रुतम् ॥ ६६ ॥
छेदनात्संधिदेशस्य संकुचंति सिरा ह्यतः ।
जीवितं प्राणिनां तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ॥ ६७ ॥

वर्धयेदिति। मर्मण्यभिहते सति गात्रं शरीरमाशु च्छेदयेत्। कुतः। संधितः संधिप्रदेशात् । हि यस्मात्संधिदेशस्य च्छेदनात्सिराः संकुचंति संवृतमुखा भवंति । वर्द्धयेदिति वर्द्धच्छेदनादाविति चौरादिकः। अतः सिरासंकोचात्कारणाद्रक्तं न बहिर्निःसरति तिष्ठति । तस्मिंस्तिष्ठति बहिरवहति सति जीवितं तिष्ठति ।

तदनेन प्रकारेण मर्माभिघातक्षतान्मरणं नत्वमर्माभिघातक्षतादत इदमाह ।

सुविक्षतोऽप्यतो जीवेदमर्मणि न मर्मणि ।
प्राणघातिनि जीवेत्तु कश्चिद्वैद्यगुणेन चेत् ॥ ६८ ॥
असमग्राभिघाताच्च सोऽपि वैकल्यमश्नुते ।
तस्मात्क्षारविषाग्न्यादीन् यत्नान्मर्मसु वर्जयेत् ॥ ६९ ॥

सुविक्षत इति । यतो मर्माभिघातक्षतात्प्राणी म्रियते नान्यथा क्षतमात्रादतोऽस्मात्कारणात्सुष्ठु कृत्वा विशेषेण क्षतोऽपि शरशतैर्विद्धोऽप्यमर्मणि विद्धो जीवेन्न तु मर्मणि विद्धो जीवेत् । किंभूते। प्राणघातिनि । द्विविधं हि मर्म । प्राणघात्येकमपरं वैकल्यकरम् । तत्र प्राणघातिनि मर्मणि कुशाग्रेणापि विद्धो न जीवति । अथ पुण्यवान्नियतायुश्च प्राणघातिन्यपि मर्मणि विद्धो वैद्यगुणेनाऽसमग्रस्याऽसकलस्य मर्मणोऽभिघाताच्च कश्चिद्यदिविद्धो जीवेदपि वैकल्यमश्नुते विकलतां प्राप्य जीवतीत्यर्थः । वैद्यशब्दः प्राधान्याद्द्रव्यादिपादत्रयमुपलक्षयति । वैद्यगुणेन पादत्रयसंपत्त्येत्यर्थः । यतश्चैवं मर्माभिघातः सोपायः प्राणोपरोधकृत्तस्मात्कारणान्मर्मसु क्षारादीन् यत्नात्तात्पर्येण वर्जयेत्परिहरेत् । अग्न्यादीनित्यादिशब्देन भल्लातकरसकपिकच्छुशूकादीनां ग्रहणम् ।

मर्माभिघातः स्वल्पोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।
रोगा मर्माश्रितास्तद्वत्प्रक्रांता यत्नतोऽपि च ॥ ७० ॥

मर्मेति । तस्मान्मर्माभिघातो रक्ष्यो यस्मान्मर्माभिघातः सुष्ठुतिशमेनाऽल्पोऽपि प्रायशो बाधतेतरामतिशयेन पीडयति । न केवलं मर्माभिघातो यावद्रोगा अपि मर्माश्रयास्तद्वद्बाधंते यत्नतोप्यादरेणापि प्रक्रांता उपक्रांता इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तकृतायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां शारीरेषु चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥

पंचमोऽध्यायः

मर्मविभागादनंतरं विकृतिविज्ञानीयं शारीरमारभ्यते । यतो मर्मविभागे मर्म उपातं मरणकारित्वान्मर्मेत्युच्यते । विकृतेरनंतरं मरणं दृश्यते इत्ययमुच्यते ।

अथातो विकृतिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

प्रकृतेरन्यथात्वं स्वभावप्रच्युतिर्विकृतिस्तस्या विज्ञानमवबोधः स विद्यते यस्मिन्निति मतोच्छःसूक्तसामभ्योरिति च्छः । अध्यायानुवाकयोर्लुगिति तस्य पाक्षिकत्वान्नलुक् । विकृतिविज्ञानीयस्तं शारीरं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् । विकृतिः पुनरत्र रिष्टमेव विज्ञेयम् ।

अतएवाह ।

पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ।
यथा भविष्यतो लिंगं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम ॥ १ ॥

पुष्पमिति । यतः फलस्य भाविनो भविष्यतः पुष्पमग्नेर्भाविनो धूमो वर्षस्य भाविनो जलदोदयस्तथा तेनैव दृष्टांतेन मृत्योर्भविष्यतो रिष्टं लिंगं गमकं ध्रुवं निश्चितम् । ध्रुवशब्दनिर्देशादिदं द्योतयति । रिष्टच्छायानुकारि तदाभासरूपं मृत्योर्न लिंगमिति ।

अत एवाह ।

अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।

अरिष्टमिति । न विद्यते पूर्वं रिष्टं यस्य मरणस्य तदरिष्टं तथाविधं मरणं नास्ति । तथा दृष्टं रिष्टं यस्य जीवितस्य तदेवंभूतं जीवितमपि नास्ति । यत्तु पुष्पादर्शनेऽपि वटवृक्षादौ फलसद्भावो दृश्यते तत्तु क्वचिदेव न सर्वत्रेति नायं दोषोऽत्र चिंत्यः ।

ननु दृष्टरिष्टं जीवितं नास्तीत्ययुक्तमेतद्व्यभिचारात् । तथा च वक्ष्यति । यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुंचति । संशयं प्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यत इत्याह ।

अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ २ ॥

अरिष्ट इति । परमार्थेन यद्दृष्टत्वेन च निश्चयीकृतं तस्मिन्नरिष्टे रिष्टविज्ञानं रिष्टत्वावगमः । न च रिष्टेऽपि रिष्टविज्ञानं केषां चिद्भवति । कु ो हेतोरित्याह । अनैपूणात् । निपुणस्य भावो नैपुणम् । हायनांतयुवादिभ्योऽणित्यण् । न नैपुणमनैपुणं तस्मान्मिथ्याज्ञानादित्यर्थः । तदेवं यद्भ्रांतं रिष्टं तदव्यभिचारित्वान्मरणं निश्चितं सूचयति । यदन्यद्दृष्टच्छायानुकारि यं नरं सहसा रोग इत्यादि लक्षणं तद्भ्रांतमेव । यथाऽधूमे बाष्पादौ धूम इति ज्ञानम् । न च तस्मान्मिथ्याज्ञानादग्न्युपलब्धिर्निश्चिता भवति । तस्माद्युक्तमुक्तमरिष्टं नास्ति मरणमित्यादि । मुनिरप्याह । अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् । अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणादिति । सुश्रुतस्तु पठति । ध्रुवं हि रिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः । रसायनतपोदानतत्परैर्वा निवार्यत इति ।

कृष्णात्रेयस्तु द्विधा रिष्टमिच्छतीति तन्मतमाविष्कुर्वन्नाह ।

केचित्तु तद्द्विधेत्याहुः स्थाय्यस्थायिविभेदतः ।

केचिदिति । केचिदाचार्यास्तद्रिष्टं द्विधा वदंति । कथमित्याह । स्थायीत्यादि । तृतीयार्थे तसिः । स्थाय्यस्थायिविभेदेन द्विप्रकारम् ।

तत्रास्थायिरिष्टभेदं दर्शयन्नाह ।

दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ ३ ॥
स दोषाणां शमे शाम्येत्स्थाय्यवश्यं तु मृत्यवे ।

दोषाणामिति । अपिशब्दः समुच्चये भिन्नक्रमः । रिष्टाभासश्च दोषाणां बाहुल्यात्समुद्भवेत् । दोषाणां शमे दोषाणां शांतौ सत्यां स रिष्टाभासः शाम्येन्न तु मरणाय संपद्यते । स्थायि तु रिष्टमवश्यं मृत्यवे मरणाय जायते । नन्वरिष्टं नास्ति मरणमित्ययुक्तमिवाभाति । रिष्टमंतरेणाप्यकालमृत्योरग्न्युदकादिभिर्दर्शनात् । अत्र संचक्ष्महे । कालमृत्योरेव रिष्टपूर्वकत्वात् । तथा च वक्ष्यति । सर्वे ते कालचोदिताः । तथा च । वशगाः समवर्तिन इति । समवर्ती हि कालमृत्युरेव ।

किंतद्रिष्टमित्याह ।

रूपेंद्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ ४ ॥
अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।
विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥ ५ ॥

रूपेति । रूपं गौरादिवर्णविशेषो गौरो गौरश्यामः कृष्ण इति । तद्भेदास्तु यैमगौरादयः। देहप्रकृतिवर्णास्तु नीलश्यामताम्रहारिद्रशुक्लादयः। तथा चक्षुषा यद्ग्राह्यं वस्तुजातं संस्थानादि तदपि रूपं विकृतिः। इंद्रियाणि चक्षुरादीनि । स्वरः शब्दः प्रतिपुरुषं विशिष्टो रवः । छाया वर्णप्रभाश्रया वक्ष्यमाणलक्षणा । प्रतिच्छाया प्रतिबिंबम् । क्रिया देहवाङ्मनो व्यापारः । तत्र धावनप्लवनाद्यनेकरूपो व्यायामो नृत्यस्थानकादिः कायिको व्यापारः । गीताध्ययनादिर्वाचिको व्यापारः । रागद्वेषभयेर्ष्यादिर्मानसः । आदिशब्दोऽन्येषामपि शरीरजानां भावानां ग्रहणार्थम् । रूपं चेंद्रियाणि च स्वरश्च च्छाया च प्रतिच्छाया च क्रियादयश्च तेषु रूपादिषु भावेषु । तथाऽन्येष्वपि प्राकृतेषु भावेष्वनिमित्ततोऽकस्मान्निमित्तमंतरेणैव या विकृतिः सा समासेन रिष्टमिति लक्षयेज्जानीयात् । प्रकृतौ भवाः प्राकृताः । यथा वातादिप्रकृतौ चलधृतिस्मृत्यादयः । तदेवं रूपादिषु भावेषु क्रियादिपर्यंतेष्वन्येषु च प्राकृतेषु भावेषु या विकृतिः सा संक्षेपेण रिष्टम् । विस्तरतस्त्वनेकधा वक्ष्यमाणम् ।

केशरोम निरभ्यंगं यस्याऽभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।

केशेति । केशाश्च रोमाणि च तत्केशरोम यस्य निरभ्यंगमभ्यंगरहि-

तमभ्यक्तमिवेक्ष्यते दृश्यते स कालचोदित इति वचनविपरिणामेन संबंधः । एवमुत्तरत्रापि । एतद्रूपविकृतेरुदाहरणम् ।

इंद्रियाणामधिष्ठानस्य विकृतिरिंद्रियविकृतिरित्याह ।

यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धांतर्गतनिर्गते ॥ ६ ॥
जिह्मे विस्तृतसंक्षिप्ते संक्षिप्तविनतभ्रुणी ।
उद्भ्रांतदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥ ७ ॥
कपोताभे अलाताभे स्रुते लुलितपक्ष्मणी ।
नासिकाऽत्यर्थविवृता संवृता पिटिकाचिता ॥ ८ ॥
उच्छूना स्फुटिता म्लाना

यस्येति। नेत्रशब्देन नेत्राधिष्ठानमिष्टं नेंद्रियम्। यस्य नेत्रे चले अत्यर्थमतिशयेनेतश्चेतश्च परिभ्रमतः । तथा यस्य नेत्रे स्तब्धे निश्चले । तथा यस्यांतर्गते अंतः प्रविष्टे । तथा यस्य निर्गते बहिर्याते । तथा यस्य जिह्मे कुटिले । तथा यस्य विस्तृते विस्तरं गते । तथा यस्य नेत्रे संक्षिप्ते संकुचिते । तथा संक्षिप्ते विशेषेण नते भ्रुवौ ययोस्ते संक्षिप्तविनतभ्रुणी । तयोद्भ्रांतदर्शने विभ्रांतदृष्टिनी । तथा हीनदर्शने अल्पदर्शने नष्टदृष्टिनी वा । तथा नकुलोपमे नकुललोचनाभे । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तंत इति नकुलशब्दोऽत्र नकुललोचनविषयो वेद्यः । यथा च नागानंदनाटके। चक्षुस्तामरसानुकारिहरिणा वक्षःस्थलं स्पर्द्धतइति। अत्र हि हरिवक्षसा यस्य स्पर्धते वक्षस्थलमित्ययमर्थो वेद्यः। अथवा नकुललोचने उपमा ययोस्ते नकुलोपमे इत्यत्र मध्यपदलोपीसमासः । एवं कपोताभे । तथा अलाताभे उल्मुकसदृशे । तथा स्रुते निर्निमित्तमश्रुपरिस्रवतः । तथा लुलिते वातोद्धुत इव पक्ष्मणी ययोस्ते लुलितपक्ष्मणी । तथा यस्य नासिका निर्निमित्तमत्यर्थमतिशयेन विवृता । अथवा संवृता संकुचिता । तथा पिटिकाचिता पिटिकाभिर्व्याप्ता । तथा उच्छूना ऊर्ध्वश्वयथुनाऽऽक्रांता । तथा स्फुटिता म्लाना च ।

यस्यौष्ठो यात्यधोऽधरः ।
उर्ध्वं द्वितीयः स्यातां वा पक्वजंबूनिभावुभौ ॥ ९ ॥
दंताः सशर्कराः श्यावास्ताम्राः पुष्पितपंकिताः ।

-सहसैव पतेयुर्वा जिह्वा जिह्मा विसर्पिणी ॥ १० ॥
श्वेता शुष्का गुरुः श्यावा लिप्ता सुप्ता सकंटका ।

यस्येति । यस्यौष्ठो दंतच्छदोऽधरोऽनुत्तरोऽधो याति । द्वितीय उपरिष्टाद्भवो यो दंतच्छदः स ऊर्ध्वं याति । यस्य च पक्वजंबूफलनिभौ द्वावोष्ठौ भवतः।तथा यस्य दंताः सशर्कराः शर्कराभिराचितास्तथा श्यावास्तथा ताम्राश्च वर्णतस्तथा पुष्पिताः संजातपुष्पास्तथा पंकिताः संजात पंकाः कर्दमोपलिप्ता इव । तथा सहसैव कारणं विनैव यस्य वा द्विजाः पतेयुर्भ्रंशेयुः । तथा यस्य जिह्वा जिह्वेंद्रियाधिष्ठानं जिह्मा कुटिला तथा श्यावा तथा लिप्ता तथा सुप्ता सुप्तवत्सुप्ता रसाज्ञानाद्विचेतनेत्यर्थः । तथा सकंटका कंटकैराचितेव ।

शिरः शिरोधरा वोढुं पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ ११ ॥
हनू वा पिंडमास्यस्थं शक्नुवंति न यस्य च ।
यस्यानिमित्तमंगानि गुरूण्यतिलघूनि वा ॥ १२ ॥
विषदोषाद्विना यस्य खेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ।
उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनिःसृतौ ॥ १३ ॥
अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात्सर्वे ते कालचोदिताः ।

शिर इति। यस्य पुंसः शिरोधरा ग्रीवा शिरो वोढुं न शक्नोति। तथा यस्य पृष्ठं वा आत्मनो भारं पृष्ठस्य वोढृत्वेनोपर्यारूढं ग्रीवादिकं वोढुं धारयितुं न शक्नोति । यस्य वा पुंसो हनू भक्तपिंडं कवलमास्यस्थं वोढुं न शक्नुतः । एवं शिरोधरादीनि त्रीण्यंगानि स्वमात्मीयं कार्यं यस्य वोढुं न शक्नुवंति स कालचोदित इति योज्यम् । यस्यानिमित्तं कारणं विनांगान्यतिगुरूणि कदाचिदतिलघूनि वा भवंति । तथा यस्य विषदोषमंतरेण खेभ्यश्छिद्रेभ्यो रक्तं प्रवर्तत आयाति । यस्य मेहनं लिंगमुत्सिक्तमूर्ध्वं गतम् । तथा वृषणावतिनिःसृतौ प्रलंबौ । अतोऽन्यथा वा उक्तप्रकाराद्विपरीतः प्रकारो यः सोऽन्यथा । यथा वृषणावुत्सिक्तावतिनिःसृतं मेहनमिति । केशरोमनिरभ्यंगमित्यारभ्य यावदतोन्यथा वेत्येतत्पर्यंतग्रंथोक्तं लक्षणं येषां जातं ते पुरुषाः सर्वे कालेन मृत्युना चोदिताः। अंतकेन स्वीकृता इत्यर्थः । नन्वत्र कालनियमो न कृतः कियता कालेन मृत्युर्भवति

मासेनार्द्धमासेन वेति संदेहान्नयुक्तमेतत् । अत्र ब्रूमः । अनिर्दिष्टकाला-नां संवत्सरोऽवधिरिति व्यवस्था वेद्या॥ तथा चाह । वर्षांतं तस्य जीवितं तथा सोपि वर्षं न जीवतीत्यादिवचनान्नास्ति वर्षादूर्ध्वं जातरिष्टस्य जीवितमिति निश्चयः ।

यस्याऽपूर्वाः सिरालेखा बालेंद्वाकृतयोऽपि वा॥ १४ ॥
ललाटे बस्तिशीर्षे वा षण्मासान्न स जीवति ।
पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥ १५ ॥
प्लवते प्लवमानस्य षण्मासं तस्य जीवितम् ।

यस्येति । यस्य पुंसः स्वस्थस्य निर्निमित्तमेव ललाटे बस्तेर्वा शिरस्यपूर्वा अभिनवा ननु प्रागवस्थिताः शिरालेखाः सिराराजयो दृश्यंते । अथवा बालेंद्वाकृतयो वक्राः स पुमान् षण्मासान्न जीवति । तथा यस्य पुंसः प्लवमानस्य जले स्नानं कुर्वतः शरीरे पद्मिनीपत्रवत्प-द्मिनीपत्रस्थिततोयवत्तोयं प्लवतेऽनवस्थितस्थितिं भवति तस्यापि षण्मासान्न जीवितम् । पद्मिनीपत्रवदिति सप्तम्यर्थे वतिर्नषष्ठ्यर्थे । शरीर इतिसप्तम्या निर्दिष्टत्वात् । तथा चोक्तं भाष्यकृता । उपमाने यः संशयः स उपमेयाद्व्यावर्तत इति ।

हरिताभाः सिरा यस्य रोमकूपाश्च संवृताः ॥ १६ ॥
सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ।

हरिताभा इति । यस्य सिरा हरिताभा रोमकूपाश्च संवृताः स्युः स नरोऽम्लाभिलाषी सन् पित्तेन मृत्युं प्राप्नोति ।

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥ १७ ॥
सस्नेहं मूर्ध्नि धूमो वा मासांतं तस्य जीवितम् ।

यस्येति । यस्य पुरुषस्य गोमयस्य चूर्णं सस्नेहं मूर्ध्नि मुखे वा भवेत् । तथा मूर्ध्नि धूमो यस्य वा भवति तस्य मासांतं जीवितं स्यात् ।

मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वंति सीमंतावर्तका नवाः ॥ १८ ॥
मृत्युं स्वस्थस्य षड्रात्रात्त्रिरात्रादातुरस्य तु ।
जिह्वा श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ १९ ॥
खगा वा मूर्ध्नि लीयंते यस्य तं परिवर्जयेत् ।

मूर्ध्निति । सीमंतानामावर्तका मंडलानि सीमंतावर्तकाः शिरसि भ्रुवोर्वा नवा अपूर्वाः स्वस्थस्य षड्रात्रान्मृत्युं कुर्वंति । आतुरस्य पुनस्त्रिरात्रात् कुर्वंति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां सूचयंतीत्यर्थः । ननु विषवन्मारणे तेषां कर्तृत्वम्। तर्हि सूचयंतीत्येतदेव कस्मान्न कृतम् । ब्रूमः। यदोत्पद्यंते सीमंतावर्तकास्तदा निश्चितं स्थायि रिष्टं समुत्पन्नमित्यवगंतव्यमिति प्रतिपादनार्थं कुर्वंतीत्युक्तम् । तथा यस्य जिह्वा श्यावा भवति । तथा मुखं पूति दुर्गंधि। तथा सव्यं वाममक्षि निमज्जत्यंतः प्रविशति। तथा यस्य खगाः पक्षिणश्च मूर्ध्नि लीयंते श्लिष्यंति तं परिवर्जयेद्वैद्य इति शेषः ।

यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ॥ २० ॥
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जीवति ।

यस्येति । यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वंस्नातः पश्चादनुलिप्तस्तस्यार्द्रेषु सर्वगात्रेषु पूर्वमादौ भृशमुरः शुष्यत्यतिशयेन वक्षः शोषमायाति सोऽर्द्धमासं न जीवति । नन्वार्द्रेषु सर्वगात्रेष्विति न वक्तव्यं पुनरुक्तत्वात् । तथा हि । पूर्वं शुष्यत्युरोभृशमित्युक्त आर्द्रेषु सर्वगात्रेष्वित्यर्थाद्गम्यत एव । अन्यथा पूर्वग्रहणमनर्थकं स्यात् । नैवम्। अत्र हि भृशग्रहणात्पूर्वमुरो भृशं शुष्यति न पुनरन्यान्यपि गात्राणि शुष्यंतीत्यायाति। न चैतदिष्टं शास्त्रकृतः । अतएवार्द्रेष्वित्याह । तदयमर्थोऽत्राभिप्रेतः । यथैवोरसो भृशं शोषस्तथैव शेषाणामंगानां भृशार्द्रता स्यादित्येतत् प्रतिपादयितुमार्द्रेष्वित्युक्तम् । सर्वगात्रेष्वार्द्रेषु सत्सु पूर्वमुरो भृशं शुष्यतीत्येतदाश्चर्यमाश्चर्यत्वादिष्टम् ।

अकस्माद्युगपद्गात्रे वर्णौ प्राकृतवैकृतौ ॥ २१ ॥
तथैवोपचयग्लानिरौक्ष्यस्नेहादि मृत्यवे ।
यस्य स्फुटेयुरंगुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ २२ ॥
क्षवकासादिषु तथा यस्याऽपूर्वो ध्वनिर्भवेत् ।
ह्रस्वोदीर्घोऽति वोच्छ्वासः पूतिः सुरभिरेव वा ॥२३॥
आप्लुतानाप्लुते काये यस्य गंधोऽतिमानुषः ।
मलवस्त्रव्रणादौ वा वर्षांतं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥

अकस्मादिति। तत्र प्राकृतो वर्णो गौरादिः प्रागुक्तः। वैकृतस्तु वर्णो नीलादिः। तौ प्राकृतवैकृतौ वर्णौ यस्य निमित्तमंतरेणापि तुल्यकालं देहे भवतस्तौ मृत्यवे। तथैवोपचयग्लान्यादयः परस्परं प्रतिपक्षभूता युगपद्यस्य जायंते ते तस्य मृत्यवे। आदिशब्देन शैत्योष्ण्यादीनि गृह्यंते। यस्य आकृष्टा अंगुल्यो न स्फुटेयुर्न त्रुटेयुः स न जीवति। यस्य श्रवणादिष्वपूर्वो ध्वनिरलौकिकः शब्दः स्यात् स न जीवति। यस्योच्छ्वासोऽतिह्रस्वोऽतिदीर्घो वा भवेदथवोच्छ्वासः पूतिगंधिः सुरभिर्वा यस्य स न जीवति। तथा आप्लुताऽनाप्लुते स्नाताऽस्नाते काये यस्य मानुषमतिक्रांतोऽतिमानुषो गंधः सुरभिरसुरभिर्वा भवति। यस्य मलवस्त्रव्रणादौ वाऽतिमानुषो गंधः स्यात्। वर्षांतं तस्य जीवितम्। तत्क्षणादारभ्य तावदसाववस्थितजीवितो यावद्वर्षं तदंते वत्सरांते मृत्युर्भवेत् जायेतेत्यर्थः।

भजंतेऽत्यंगसौरस्याद्यं यूकामक्षिकादयः।
त्यजंति वाऽतिवैरस्यात्सोऽपि वर्षं न जीवति ॥ २५ ॥
सततोष्मसु गात्रेषु शैत्यं यस्योपलक्ष्यते।
शीतेषु भृशमौष्ण्यं वा स्वेदःस्तंभोऽप्यहेतुकः ॥ २६ ॥

भजंत इति। शोभनरसस्य भावः सौरस्यम्। अंगस्य सौरस्यमंगसौरस्यम्। अतिशयेनांगसौरस्यमत्यंगसौरस्यं तस्माद्धेतोर्यूकामक्षिकादयो यं भजंतेऽथवा यमतिवैरस्यात्त्यजंति सोऽपि वर्षं न जीवति। तथा यस्य संततोष्मसु सदोष्णेषु गात्रेष्ववयवेषु भृशं शैत्यमुपलक्ष्यते उपलभ्यते। शीतेषु वा गात्रेषु भृशमौष्ण्यं यस्योपलभ्यते। भृशशब्दस्यात्र हि विषयद्वयेऽपि संबंधः। यस्याऽहेतुको निर्निमित्तोऽगेष्वतिस्वेदस्तथा स्वेदविषयो यः स्तंभः सोऽपि यस्य स्यात् सोऽपि वर्षं न जीवतीति योज्यम्।

यो जातशीतपिटिकः शीतांगो वा विदह्यते।
उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ २७ ॥
उरस्यूष्मा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २८ ॥
मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं वाप्सु निमज्जति।
निष्ठ्यूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ २९ ॥

यइति।जाताः शीताः पिटिका यस्य स जातशीतपिटिकः कफोद्भूत-पिटिकाक्रांतदेहो यो विदह्यते विदाहमनुभवति। शीतांगः सन्त्रा यो विद ह्यते। तयोष्णं द्वेष्टि यः पुरुषः शीतार्तः सन् स प्रेताधिपगोचरः स मृत्युना-ऽऽत्मसात्क्रियत इत्यर्थः।उरसि यस्योष्मा औष्ण्यं भवेत्। जठरे उदरे चा-तिशैत्यम्। पुरीषं भिन्नं तृष्णा च भवति स प्रेततुल्यः प्राप्तमरणत्वादि-ति भावः। यस्य मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं वा अप्सु निमज्जति बुडति। यस्यवा निष्ठ्यूतं निष्ठीवनमनेकवर्णं भवत्यसौ मासेन नश्यति।

घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम्।

मरणाभिमुखः पुरुषो विपर्यासकारिभिर्दोषैरघनादि घनादिरूपं मन्यते घनादि त्वघनादि मन्यते तद्विपर्ययेण। अत एवोपमार्थमिवशब्दं प्रायुंक्त। अघनो घनः संपन्नो घनीभूतः। च्विप्रत्ययस्तस्यास्यच्वावितीत्वम्। घनी भूतमिवांतरिक्षमंतरिक्षमिव घनं मेदिनीधर्ममंतरिक्षमूर्ध्वस्थं यत्तदधःस्थं पा-तालस्थमिव पश्यतीति वक्ष्यमाणेन संबंधः।

अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं चाऽमूर्तवत्स्थितम् ॥ ३० ॥
तेजस्व्यतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत्।
अनेत्ररोगश्चंद्रं च बहुरूपमलांछनम् ॥ ३१ ॥

अमूर्तमिति। चशब्दो भिन्नक्रम इवशब्दश्च। अमूर्तं च वातादि-कं मूर्तमिव रूपवंतमिव पश्यति मूर्तं च वन्ह्यादिकममूर्तमिव स्थितं यः पश्यति। भेडोऽप्यधीते। यस्य दर्शनमायाति वायुरंबरगोचरः। वह्निर्नाया-ति दीप्तोऽपि तस्यायुःक्षयमादिशेदिति। तथा तेजस्वि यद्वस्त्वग्न्यादिकं भास्वरं तदतेजो निस्तेजः पश्यति। तेजस्वीत्यस्मायामेधेत्यादिना वि-निः। तद्वच्चेति। तेजस्व्यतेजोदर्शनेन तुल्यं तद्वत् शुक्लं च कृष्णं यः प-श्यत्यसच्च यद्वस्तु तत्सद्यः पश्यति स नश्यति। नेत्रेषु रोगो नेत्ररो-गः स न विद्यते यस्य सोऽनेत्ररोगी तिमिरादिकमंतरेण बहुरूपं चंद्रं पश्यति। बहून् शशांकानालोकयत इत्यर्थः। यो वा अलांछनमकलंकं चंद्रं पश्यति स नश्यति। एषु च घनीभूतमित्यादिषु विशिष्टेषु वस्तुविप-र्यासदर्शनमात्रलक्षणस्यैकस्मिन्नेवोदाहरणत्वेन रिष्टे दर्शयितुं युक्ते यद-नेकरिष्टप्रदर्शनं तत्प्रपंचार्थं वेद्यम्।

जाग्रद्रक्षांसि गंधर्वान्प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ।
रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ ३२ ॥

जाग्रदिति । आसन्नमरणो नरो जाग्रदेव यथास्वरूपाणि रक्षःपिशाचादीनि यः पश्यति न विपर्ययवस्तुरूपाणि । यतस्तदानीं तैरेव स उपास्यते । तथा च वक्ष्यति । यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यत इति । रक्षांसीति बहुवचननिर्देशो बहुराक्षसदर्शने सुतरामस्य रिष्टस्य परिपूर्णत्वमिति द्योतयितुम् । एकस्मिन्नपि हि राक्षसे दृष्टे रिष्टं भवत्येव। जातौ वा बहुवचनम् । अन्यांश्च तद्विधान् राक्षसादिप्रकारान्यः पश्यति । तथा विकृता द्रष्टुं दुःशक्या आकृतिर्यस्य रूपस्य तद्रूपं व्याकृति रक्षःपिशाचादिव्यतिरिक्तं तदनेकं यः पश्यति स नश्यति ।

सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुंधतीम् ।
ध्रुवमाकाशगंगां वा स न पश्यति तां समाम् ॥३३॥

सप्तर्षीति । यो नरोऽरुंधतीं सप्तर्षीणां समीपस्थां न पश्यति स तां समां न पश्यति स तस्य संवत्सरस्यांतरे म्रियतइत्यर्थः । सप्तर्षीणां समीपस्थामित्यरुंधत्या विशेषणं सप्तर्षिसमीपेऽरुंधत्याः स्थितिर्भवतीति वेदयति । तथा चान्यैः सामान्येनैवोक्तम् । यथा । अरुंधतीं ध्रुवं चैव सोमच्छायां महापथम्। यो न पश्येन्न पश्येत्स नरः संवत्सरात्परमिति। तथा यो ध्रुवं न पश्यति तथा आकाशगंगां यो न पश्यति स तां समां न पश्यति ।

इदानीं श्रोत्रेंद्रियस्य विकृतिमाचिख्यासुराह ।

मेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ।
शृणोत्यन्यांश्च यः शद्वानसतो न सतोऽपि वा ॥ ३४ ॥
निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकस्वनम् ।

मेघेति । मेघादिजान् वेणुपर्यंतान् शब्दांस्तथाऽन्यांश्च शब्दांस्तथारूपान्महतोऽसतः परैरनुपलभ्यमानान् यः पुरुषः शृणोति । तथा मेघादिजांस्तथा अन्यांश्च यः शब्दान् सतो विद्यमानान्न शृणोति । तेषां मरणमादिशेदिति वक्ष्यमाणस्य वचनविपरिणामेनात्र संबंधः कार्यः । यो धुकधुकशब्दं कर्णावंगुल्या निष्पीड्य न शृणुयात् ।

तद्वद्गंधरसस्पर्शान् मन्यते यो विपर्ययात् ॥ ३५ ॥
सर्वशो वा न यो यश्च दीपगंधं न जिघ्रति ।

तद्वदिति । तैर्मेघादिजैः शब्दैस्तुल्यस्तद्वत् । यथा मेघादिजान् शब्दान् योऽसतः शृणोति सतश्च न शृणोति तद्वद्यो गंधरसस्पर्शान् विपर्ययाद्वैपरीत्येन मन्यते न यथावस्तु जातान् । तत्र गंधविपर्ययो यथा । सुगंधं दुर्गंधं मन्यते । रसविपर्ययो यथा । मधुरमम्लमम्लं मधुरमित्यादि । स्पर्शविपर्ययो यथा । मृदुस्पर्शं खरस्पर्शं मन्यते । शीतमुष्णं स्निग्धं रूक्षमिति विपर्ययेण मन्यते । सर्वशो गंधादीन् वा योपि न मन्यते यश्च तत्कालनिर्वाणस्य दीपस्य गंधं न जिघ्रति घ्राणेंद्रियेण नानुभवति ।

विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः॥३६॥
यः पांसुनेव कीर्णांगो योंऽगघातं न वेत्ति वा ।

विधिनेति । विधिना शास्त्रप्रयुक्तेन प्रयुक्ता रसा यस्य दोषाय रोगाय अविधिना शास्त्रविधिव्यतिक्रमेण प्रयुक्ताः स्वास्थ्याय स्युः । तथा यः पांसुना रजसेव कीर्णांगो धूलिधूसरितशरीरः । यश्चांगे घातं हतिं न वेत्ति ।

अंतरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
जानात्यतींद्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ।

अंतरेणेति । तपस्तीव्रमंतरेणोग्रं तपो विना यः पुरुषोऽतींद्रियमिंद्रियेभ्योऽतिक्रांतमिंद्रियाणामगोचरं स्वर्गादि वेत्ति । तथा योगं वा विधिपूर्वकमंतरेण योऽतींद्रियं जानाति । तेषां पूर्वोक्तानां सर्वेषां मरणमादिशेत् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । विधिपूर्वको यथाशास्त्रं सम्यगुपदेशः । तथाऽन्योऽपि योगो रसायनादिः । युज्यत इति योगो विधिविशेषः । शास्त्रोद्दिष्टरसायनांजनादि विनापि ह्यतींद्रियं दृश्यते दूरव्यवहितादि ।
अधुना स्वरविकृतिमाह ।

हीनो दीनः स्वरोऽव्यक्तो यस्य स्याद्गद्गदोऽपि वा॥३८॥
सहसा यो विमुह्येद्वा विवक्षुर्न स जीवति ।

हीन इति। यस्य पुरुषस्य स्वरः शब्दो निमित्तमंतरेण हीनोऽथवा दीनो दैन्ययुक्तो भवति। अव्यक्तोऽस्फुटो यस्य स्यात्। गद्गदो घर्घरो वा यस्य भवति। यो वा विवक्षुर्वक्तुमिच्छन् कारणमंतरेण विमुह्येद्वक्तुं न शक्नोति स न जीवति।

स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं वा बलवर्णयोः ॥ ३९ ॥
रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत्।

स्वरस्येति। स्वरस्य शब्दस्य दौर्बल्यं दृष्ट्वा बलवर्णयोश्च हानिमयुक्त्या दृष्ट्वा मरणमादिशेत्। चशब्दः समुच्चये। रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा नरस्य मरणमादिशेत्। अयुक्त्या निर्निमित्तमेवेत्यर्थः।

अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ ४० ॥
श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत्।

अपस्वरमिति। स्वभावस्वरादपगतं भ्रष्टमपस्वरं हीनस्वरं कृत्वा यो नरोऽहं मरिष्यामि मरिष्यामीत्येवमात्मनो मरणं भाषते परस्परं तथाभूतं दूरादेव वर्जयेद्वैद्यो न चिकित्सेत्। तथाऽस्य शब्दस्याऽहं मरिष्यामीत्येवंभूतस्य यो नरः श्रोता तमपि वैद्यो दूरतो वर्जयेत्।

स्वराश्रयं रिष्टमुक्त्वा छायाश्रयं रिष्टमभिधित्सुराह।

संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयाऽपि वा ॥ ४१ ॥
छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः।

संस्थानेनेति। संस्थानं प्रतिपुरुषं विलक्षणं समविषमं रूपमाकृतिरित्यर्थः। तत्र यदि शरीरस्य समं संस्थानं भवति च्छाया त्वस्य विषमा दृश्यते तदा रिष्टम्। तथा यदि शरीरस्य विषमं संस्थानं छाया तु समा भवति तदपि रिष्टम्। तथा यदि दीर्घप्रमाणस्य सतो ह्रस्वा च्छाया भवति ह्रस्वप्रमाणस्य वा दीर्घा भवति तदपि रिष्टम्। एवं संस्थानेन प्रमाणेन च च्छायाविवृर्तिं विद्यात्। यथा यस्य नाभसी च्छाया आग्नेयी च्छाया या वर्णतो दृश्यते सा वर्णविवृत्तिः। एवं पृथिव्यादिमयीषु च्छायासु वर्णविवृत्तिर्योज्या। तथा यस्य यथाभूता प्रभा साऽन्यथाभूता भवति सा प्रभाविवृत्तिः। एवं संस्थानाद्यन्यतमेन यस्य च्छाया विवर्ततेऽन्यथा

भूताऽन्यथा संपद्यते स्वप्नेऽपि स पुमान् प्रेत एव किं पुनर्जाग्रदवस्थायां न प्रेत इति एवकारेणारिष्टस्याव्यभिचारित्वं सूचयति। उत्पन्नश्चेन्नरस्य च्छायाया अन्यथा भावस्तदानीं पुरुषो यमसात्संपन्नो मंतव्य इत्यर्थः।

अस्याश्च च्छायाया द्वैरूप्यं दर्शयितुमाह।

आतपादर्शतोयादौ या संस्थानप्रमाणतः॥ ४२॥
छायांऽगात्संभवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुनः।
वर्णप्रभाश्रया या तु सा छायैव शरीरगा॥ ४३॥

आतपेति। या शरीरादातपादर्शतोयघृतादौ शरीरसंस्थानप्रमाणानुरूपा संभवति प्रतिबिंबकरूपा सा प्रतिच्छायेत्युच्यते। तस्या हि न वर्णप्रभे आश्रयः। यस्याः पुनर्वर्णप्रभे आश्रयश्छायायाः सा शरीरस्यैव च्छाया न प्रतिच्छायावच्छरीरादन्यत्रातपादर्शतोयादौ कुत्रचिदपि याति प्रतिबिंबकरूपतया।

भवेद्यस्य प्रतिच्छाया च्छिन्ना भिन्नाऽधिकाऽकुला।
विशिरा द्विशिरा जिह्मा विकृता यदि वाऽन्यथा॥४४॥
तं समाप्तायुषं विद्यान्नचेल्लक्ष्यनिमित्तजा।

भवेदिति। यस्य पुंसः प्रतिच्छाया च्छिन्ना द्विधा दृश्यते। अथवा भिन्ना किंचित्सच्छिद्रेव यस्य दृश्यते। तथा यस्याऽधिका दृश्यते न यथाप्रमाणा। यस्य वा आकुला चलस्वरूपा अनिश्चितप्रतिबिंबा भवति। तथा यस्य विशिरा शिरोरहिता। तथा यस्य द्विशिरा। तथा यस्य जिह्मा कुटिला। विकृतेत्यादि। उक्तप्रकारादन्यथाऽन्येन प्रकारेण यस्य विकृता दृश्यते आतपादर्शतोयादौ तं पूर्वोक्तं च सर्वमेव समाप्तायुषं क्षीणजीवितं विद्यात्। न चेदित्यादि। लक्षयितुं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः शक्यं लक्ष्यम्। शक्यार्थे कृत्यः। लक्ष्यं च तन्निमित्तं च तस्मात्तथाविधान्निमित्ताद्विकृता च्छाया यदि न भवति तदा रिष्टं नान्यथा।

प्रतिच्छायामयी यस्य न चाक्ष्णीक्ष्येत कन्यका॥४५॥

प्रतीति। प्रतिच्छायामयी कन्यका प्रतिबिंबकुमारिकेति या लो-

के प्रसिद्धा साऽक्षिण नेत्रे यस्य नेक्ष्येत नोपलभ्येत तं समामायुषं विद्यात् ।

इदानीं यस्य महाभूतस्य कीदृशी च्छाया स्यात् तां कथयितुमाह ।

खादीनां पंच पंचानां छाया विविधलक्षणाः ।

खादीनां महाभूतानां पंचानां पंच च्छाया भवंति । ननु खादीनां पंचत्वमर्थाल्लब्धमेव तर्त्कि पंचग्रहणेन । अस्त्वेवैतत् किंतु यथा खादिभ्यः पंचभ्यो द्रव्यमेकं भूतोत्कर्षापकर्षभेदेनासंख्येयं द्रव्यं तथा च्छायानामप्येकत्वं भूतोत्कर्षापकर्षभेदाच्चासंख्येयत्वमाशंक्येत तदाशंकानिवृत्त्यर्थं पंचग्रहणम् । पंचैव च्छाया भवंति नोनाधिका इति । किंभूताश्छायाः । विविधलक्षणाः । विविधं लक्षणं वक्ष्यमाणं यासां ता एवम् ।

नाभसी निर्मलाऽऽनीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥ ४६ ॥

आकाशजा च्छाया निर्मला शुद्धा। तथा आनीला ईषन्नीलेत्याकारप्रश्लेषोऽत्र वेद्यः। शुद्धवैदूर्यविमला हि तोयजेति वक्ष्यति । तथा किंचित्स्निग्धा । सप्रभेत्यनेन शोभनत्वमुक्तम् । एतदेव स्फुटयितुमिवशब्दस्तंत्रकृता प्रागुक्तः । अन्यथा छायाप्रभयोर्भिन्नविषयत्वादनुपपन्नमेतद्वाक्यं स्यात् । भेदश्चानयोरधुनैव वक्ष्यति ।

वाताद्रजोऽरुणा श्यावा भस्मरूक्षा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ४७ ॥
शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा तोयजा सुखा ।
स्थिरा स्निग्धा घना शुद्धा श्यामा श्वेता च पार्थिवी॥४९॥

वातादिति । वाताद्रजोरुणादियुक्ता छाया भवति । आग्नेयी विशुद्धरक्तवर्णा दीप्ताभा तथा दर्शनं प्रियं यस्याः सैवंविधा भवति । तोयजा छाया निर्मलवैदूर्यविमला सुस्निग्धा सुखा सुखावहा । पार्थिवी छाया स्थिरादिगुणयुक्ता । ननु चाग्निजलभुवां स्वयं वर्णादियोगादाग्नेय्यादिकानां तद्वर्णकत्वमुपपन्नम् । नभोमारुतयोस्तु स्वयं वर्णाद्ययोगात्कथं तच्छायानां वर्णादियोगो युज्येतेति केचित् । तान् ब्रूमहे। अचिन्त्यत्वाद्धेतुफ

त्स्यादोषः। तथा हि। मधुरादयो रसाः कालादमूर्ताद्भवंति ते दृश्यंते यथा तथा तच्छाये आप्येते भविष्यतः। तत्र यस्य नरस्य कर्मादिसहायं नभश्छायामुत्पादयति तस्य नाभसीति युज्यत एव। एवंवायव्यामपि वाच्यम्।

इदानीमासां छायानां गुणनिर्देशमाह।

वायवी रोगमरणक्लेशायान्याः सुखोदयाः।

वायवी छाया रोगाद्यर्थं जायते। अन्याश्छायाः सुखोदयाः सुखावहाः।

प्रभोक्ता तैजसी सर्वा सातु सप्तविधा स्मृता ॥ ४८ ॥

प्रभा सर्वा सप्तप्रकाराऽपि तैजस्याग्नेय्युक्ता तंत्रकृद्भिः स्मृता।

तदेव सप्तविधत्वमाह।

रक्ता पीता सिता श्यामा हरिता पांडुरा सिता।
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः॥५०॥
ताः शुभा मलिना रूक्षाः संक्षिप्ताश्चासुखोदयाः।

रक्तेति। तासामित्यादि। तासां पूर्वोक्तानां प्रभानां मध्याद्याः प्रभा विकासिन्यः प्रसृता इव तथा स्निग्धा विमलाश्च स्युस्ताः शुभाः कल्याणकारिण्यः। याश्च मलिनादिगुणयुक्तास्ता अशुभोदया अमांगल्यकारिण्यः।

छायाप्रभयोरन्यत्वं दर्शयितुं लक्षणमाह।

वर्णमाक्रामति च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥ ५१ ॥

छाया रक्तादिवर्णमाक्रामति परिभूयावतिष्ठते। प्रभा तु वर्णप्रकाशिनी वर्णं प्रकाशयितुं शीलमस्याः सा वर्णप्रकाशिनी।

तथेदमपि छायाप्रभयोरन्यत्वे लक्षणमाह।

आसन्ने लक्ष्यते च्छाया विकृष्टे भा प्रकाशते।

निकटे छाया लक्ष्यते। प्रभा पुनर्विकृष्टे दूरप्रदेशे प्रकाशते। यथा

पाषाणादिपरिपूर्णानामपि पर्वतादिप्रदेशानां दूरादिक्षणेव कांतिः प्रका-शते ।

एवं छायाप्रभयोरन्यत्वं प्रदर्श्य तयोरेव व्याप्तिं प्रदर्शयति ।

नाऽच्छायो नाऽप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयंति तु ॥५२॥
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले च्छायासमाश्रयाः ।

नेति । कश्चिदपि पुरुषश्छायारहितः प्रभाहीनश्च नास्ति । विशेषा-स्तु नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले विशिष्टे चिह्नयंति व्यंजयंतीत्यर्थः । किं-भूता विशेषाः । छायासमाश्रयाश्छायाश्रिताः ।

निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥ ५३ ॥

निकषन्निति । निकषन् घर्षन्निव यः पादौ च्युतांसः स्रस्तांसः सन् भूमौ परिसर्पति । तथा ये वक्ष्यमाणाश्च ते सर्वे समवर्तिनो यमस्य वशगा इति योज्यमंतकालकारित्वादस्य ।

हीयते बलतः शश्वद्योऽन्नमश्नन् हितं बहु ।
योऽल्पाशी बहुविण्मूत्रो बह्वाशी चाल्पमूत्रविट् ॥५४॥
योऽल्पाशी वा कफेनार्तो दीर्घं श्वसिति चेष्टते ।
दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निःश्वस्य परिताम्यति ॥५५॥
ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पंदते भृशम् ।
शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योऽचयित्वा प्रपाणिकौ ॥५६॥
यो ललाटात्स्रुतस्वेदः श्लथसंधानबंधनः ।
उत्थाप्यमानः संमुह्येद्यो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ ५७ ॥
उत्तान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च ।
शयनासनकुड्यादौ योऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५८ ॥
अहास्यहासी संमुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ।

हीयतइति । तथा योऽन्नमश्नन् भक्तं भक्षयन् बलान्नित्यं हीयते । किंभूतमन्नम्। हितं पथ्यम्। बहु भूरि। योऽल्पाशी बहुविण्मूत्रो यश्च बह्वा-शी बह्वश्नाति नित्यमल्पविण्मूत्रश्च । यश्चाऽल्पाशी कफेनार्दः पीडितो दीर्घं श्वसिति बहुश्वासं मुंचति । तथा चेष्टते परिलुठति । तथा यो दीर्घं

पुच्छस्य बहूर्ध्वं श्वासं मुक्त्वाऽनंतरं ह्रस्वं निःश्वस्याल्पं श्वासं प्रवर्त्यावृत्तमंतः कृत्वा परिताम्यति दुःखायते। यश्च ह्रस्वं प्रश्वसितीति। ध्याविद्धं विषमं कृत्वा नाडीभिः स्पंदते भृशमतिशयेन स्फुरति। यः प्रघाणिकौ पाण्योः पश्चाद्भागस्थितावयवविशेषावंचयित्वा कृच्छ्रेण शिरो मूर्धानं विक्षिपते। यो ललाटादलिकात् स्रुतस्वेदः सन् शिथिलसंधिबंधो भवति। य उत्थाप्यमानो बली दुर्बलो वा संमुह्येन्मोहमुपैति।य उत्तान एव वा जातुचित्पार्श्वे न स्वपिति। यश्च पादौ विकरोति विकृतिं नयति। यः शयनादावसदविद्यमानमेव वस्तु ग्रहीतुमिच्छति। यः अहास्ये हास्यविषयाभावेऽप्यभीक्ष्णं हसन् संमुह्यन् दशनच्छदौ लेढि जिह्वया परिमृशति।

उतरोष्ठं परिलिहन् फूत्कारांश्च करोति यः ॥ ५९ ॥
यमभिद्रवति च्छाया कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा।
भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ॥ ६० ॥
वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः।

उत्तरोष्ठमिति। यश्चोत्तरोष्ठं परिलिहन् फूत्करान्नानाविधान् शब्दान् करोति। यं नरं छायाऽभिद्रवत्यभिभवति। कीदृशी। कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा।।ये च भिषगादिद्विषः।एते सर्वे समवर्तिनो वशगा विज्ञेयाः। समं वर्तते रागद्वेषौ हित्वा समवर्ती यमः। सर्व एवेत्येतन्निकषन्निव यः पादावित्यत आरभ्य यावद्भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च य इत्येतत्पर्यंतस्य ग्रंथस्य संबंधार्थम्।

ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्विद्यति शीतलम् ॥ ६१ ॥
उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवता।

ग्रीवेति। यस्य ग्रीवादिकं शीतलं सत् स्विद्यति स्वेदयुक्तं भवति। अपरः प्रदेशश्चोष्णस्तस्य शरणं रक्षणं देवता नान्यत्।

योऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुश्छायो दुर्मनाः सदा ॥६२॥
बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुंजते।
निर्निमित्तं च यो मेधां शोभामुपचयं श्रियम् ॥ ६३ ॥
प्राप्नोत्यतोवा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयम्।

यइति। यः पुमानणुज्योतिस्तोकदृक्। केचित्स्वल्पतेजा इत्याहुः।

तथा अनेकाग्रो व्याकुलचेताः । दुश्छायो विवर्णच्छायो निंदितकांति र्वा । सदा दुर्मनाः सततमेव शोकाक्रांतमानसः । तथा यस्य पुंसो बलिं प्रणीतं तन्नामोद्दिश्य प्रदत्तं बलिभृतो बलिभुजो वायसादयो नोपभुंजते न खादंति स यमक्षयं प्राप्नोतीति संबंधः । बलिभृत इत्यतिशयार्थम् । किल काका अपि नादंति किंपुनरन्ये इत्यर्थः । तथा यो नरो निर्निमित्तं मेधादिजननरसायनादिकारणमंतरेण मेधादीन् प्राप्नोत्यतो वा मेधादिभ्यो भ्रंशं प्राप्नोति सोऽतकगृहं प्राप्नोति । श्रीरत्नधनं राज्यं वा । उपचयः शरीरपुष्टिः ।

गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥ ६४ ॥
यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः षण्मासान्न स जीवति ।

यस्य नरस्य गुणमयी सत्वादिमयी प्रकृतिर्दोषमयी वातादिमयी स्वस्थस्यातुरस्य वाऽन्यथात्वं याति स्वभावं हित्वा स षण्मासान्न जीवति ।

भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ॥ ६५ ॥
षडेतानि निवर्त्तंते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ।
मत्तवद्गतिवाक्कंपमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ ६६ ॥

भक्तिरिति । षड्भिर्मासैर्मरिष्यतो नरस्य भक्त्यादीनि षडहेतुकं कारणमंतरेण निवर्त्तंते । अहेतुकमिति निवर्तनक्रियाविशेषणम् । षडिति नियमार्थम् । यदा षडपि निवर्तंते नैककं तदा रिष्टमित्यर्थः । मासेन मरिष्यतो मत्तवन्मत्तस्येव गतिवाक्कंपमोहा भवंति ।

नश्यत्यजानन् षडहात्केशलुंचनवेदनाम् ।
न याति यस्य चाहारः कंठं कंठामयादृते ॥ ६७ ॥
प्रेष्याः प्रतीपतां यांति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।
यस्य निद्रा भवेन्नित्यं नैव वा न स जीवति ॥ ६८ ॥
वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणौ भृशम् ।
चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यतः ॥ ६९ ॥
यैः पुरा रमते भावैररतिस्तैर्न जीवति ।

नश्यतीति। कचोत्पाटनपीडामविंदन् षडहान्नश्यति। यस्याहारः कंठामयं विना कंठं न याति स च षडहांतरे म्रियते। प्रेष्या भृत्या यस्य प्रतीपतां वैपरीत्यं याति स नश्यति। यश्च प्रेताकार उपलक्ष्यते सोऽपि न जीवति।यस्य नरस्य नित्यं सततं निद्रा भवति यस्य नैव वा न कदाचिदपि निद्रा भवति स न जीवति। यस्य नरस्याऽस्राणामश्रुस्रोतसां मुखं द्वारमापूर्यते स न जीवति। यस्य चरणौ भृशमत्यर्थं निर्निमित्तं स्विद्यतः स न जीवति। चक्षुरित्यादि। यमराज्यं यास्यतो नयनमाकुलत्वं याति। यैर्भावैः पदार्थैः पुरा पूर्वं रमते सुखायते तैः पदार्थैर्न रतिर्भवति यस्य स न जीवति।

सहसा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षणः॥ ७० ॥
निवर्तते वा सहसा सहसा स विनश्यति।

सहसेति। यस्य पुंसो विकारो ज्वरादिः सहसा कारणं विना सर्वलक्षणः सकललिंगोपेतो जायते। अथवा तादृशो विकारः सहसा शीघ्रमेव निवर्तते नश्यति स पुरुषः सहसा अचिरादेव विनश्यति।

अधुना प्रतिरोगं रिष्टं वक्तुं सर्वव्याधिप्रधानस्य ज्वरस्यैव तावद्विकृतिं विलक्षयिषुराह।

ज्वरो निहंति बलवान् गंभीरो दैर्घरात्रिकः॥ ७१ ॥
स प्रलापभ्रमश्वासक्षीणं शूनं हतानलम्।
अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम्॥ ७२ ॥
संशुष्ककासः पूर्वाह्णे योऽपराह्णेऽपि वा भवेत्।
बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः॥ ७३ ॥

ज्वरो बलवानित्यादिलक्षणः क्षीणादिलक्षणं पुरुषं हंति। बलवान् इत्यादिभिर्बलवद्भिर्युतो गंभीरोऽशेषधात्वंतर्गतः। दैर्घरात्रिको दीर्घकालानुबंधी। अन्ये तु रात्रिजागरकारीत्याहुः। दीर्घा हि जागरतो रात्रिः। तथा चोक्तम्। दीर्घं श्रांतस्य योजनमिति। तथा प्रलापादियुक्तः। कीदृशमातुरम्। क्षीणं धातुक्षययुक्तम्।तथा अक्षामं सबलम्। तथा रक्तनेत्रम्। हृदयशूलान्वितं हंतीति योज्यम्। यश्च ज्वरः संशुष्ककासः पूर्वाह्णेऽथवाऽपराह्णे भवेत्स द्विविधोऽपि हंति। तथा यः श्लेष्मकाससमन्वितो

ज्वरो बलमांसविहीनस्य पुंसः स्यात् स तं निहंतीति रिष्टमेतत्। ननु च हेतुभिर्बलिभिर्युक्तो बहुभिर्बहुलक्षणः। ज्वरः प्राणांतकृद्यश्च शीघ्रमिंद्रियनाशन इत्यत्र ज्वरस्य रिष्टप्रकारः कस्मान्नोक्तः। उच्यते। उक्तत्रय एवायं बलवानिति वचनात्।

रक्तपित्तविकृतिलक्षणं रिष्टमधिकृत्याह।

रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिंद्रधनुःप्रभम्।
ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत्॥ ७४॥
रोमकूपप्रविसृतं कंठास्यहृदये सजत्।
वाससो रंजनं पूति वेगवच्चातिभूरि च॥ ७५॥
वृद्धं पांडुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम्।

रक्तपित्तमिति। रक्तपित्तमीदृग्रूपं कर्तृभूतं नरं हंति। कीदृक्। भृशमत्यर्थं रक्तं लोहितम्। तथा अतिकृष्णं च। भृशशब्दो हि द्वयोरपि युज्यते। तथेंद्रधनुः प्रभं नानावर्णमित्यर्थः। किंलेदृशे रक्तपित्ते रसमेदोमज्जादिमिश्रस्य रक्तस्य स्रवणान्नानावर्णत्वं संपद्यते। यच्च रक्तपित्तं कर्तृ ताम्रहारिद्रहरितं रक्तं च रूपं दृश्यमानं वा प्रदर्शयेत्तन्निहंति। यच्च रक्तपित्तं विनापि वर्णै रोमकूपेभ्यः समस्तेभ्यः प्रकर्षेण विसृतं जातं प्रवृत्तं तच्च निहंति। तथा कंठे मुखे हृदये च तुल्यकालं सजत् संश्लिष्यत् सानुषंगं तच्च हंति। वाससइत्यादि। वाससः अरंजनमित्यकारप्रश्लेषोऽत्र बोध्यः। वस्त्रस्य हि जीवशोणितं शुद्धशोणितरूपत्वान्न रंजकमतस्तेन रक्तं वस्त्रं समनंतरं प्रक्षालितं शुद्धं संपद्यते न रागयुक्तम्। तथा ह्यस्मिन् व्याधौ रक्तपित्ताभ्यां परस्परमविभागापन्नत्वाद्वस्त्रस्य रंजनं प्राप्तम्। रक्तेन हि पित्तसहितेन वासो रज्यते नैतद्धौतं शुद्धं संपद्यते। तथा चोक्तम्। शुद्धं वा भावितं वस्त्रमवानं कोष्णवारिणा। प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पित्तं शुद्धं तु शोणितम्। तथा पूति दुर्गंधि। तद्धि धातूनुपक्लेदयति। उपक्लिन्नानां धातूनामत्यर्थं दुष्टत्वं चेति निहंत्येव। तथा वेगवद्वेगेन निर्गत्य रुद्धं पुनर्वेगेन प्रवर्तत इति। तथा भूरि प्रभूतम्। एवं विधं च रक्तपित्तं निहंति। वृद्धमुद्रिक्तं रक्तपित्तं सत् पांड्वादियुतं नरं हंति।

कासश्वासौ ज्वरच्छर्दितृष्णातीसारशोफिनम्॥ ७६॥

कासेति । कासश्वासौ ज्वरादिपंचविधोपद्रवोपेतं निहत इति व-चनविपरिणामेन संबंधः ।

यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यंसतापिनम् ।

यक्ष्मेति । यक्ष्मा राजयक्ष्मा पार्श्वरुजादियुतं नरं हंति ।

छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गंधिः सचंद्रिका ॥ ७७ ॥
सास्रविट्पूयरुक्कासश्वासवत्यनुषंगिणी ।

छर्दिरिति । छर्दिर्हंतीति। कीदृक्। वेगवती महता वेगेन प्रवर्तमाना। मूत्रशकृतोरिव गंधो यस्याः सा। उपमानाच्चेति गंधस्येदादेशः। तथा सचंद्रिका। जलतैलबिंदुसंस्थाना चंद्रिकोच्यते । तथा सहास्रेण वर्तते विट् सास्रविट्। सास्रविट्च पूयश्च रुक्च कासश्च श्वासश्च ते विद्यंते यस्याः सैवम्। तथा अनुषंगिणी दीर्घकालानुवर्तिनी ।

तृष्णान्यरोगक्षपितं बहिर्जिव्हं विचेतनम् ॥ ७८ ॥

तृष्णेति। तृष्णेदृशं नरं हंति। कीदृशम्। अपररोगेण क्षपितं कर्षितम्। बहिर्जिह्वं बाह्यतो जिह्वां निःसारयतम् । तथा विचेतनम् । एतत्समुदितं रिष्टलक्षणम् ।

मदात्ययोऽतिशीतार्तं क्षीणं तैलप्रभाननम् ।

मदात्ययोऽतिशयेन शीतपीडितं क्षीणं तैलप्रभमुखं च नरं हंति ।

अर्शांसि पाणिपन्नाभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ॥ ७९ ॥
हृत्पार्श्वांगरुजाछर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।

अर्शांसीति । अर्शांसि पाण्यादिशोफयुतं हृदादिरुजाद्यातुरं नरं घ्नंतीति वचनविपरिणामेन संबंधः। हृदयादीनां रुजा संबंधः । हृत्पार्श्वांगरुजा च छर्दिश्च पायुपाकश्च ज्वरश्च तैरातुरं पीडितम् ।

अतीसारविकृतिमाह ।

अतीसारो यकृत्पिंडमांसधावनमेचकैः ॥ ८० ॥
तुल्यस्तैलघृतक्षीरदधिमज्जवसासवैः ।
मस्तुलुंगमषीपूयवेसवारांबुमाक्षिकैः ॥ ८१ ॥

अतीसारइति । अतीसारो यकृत्पिंडादिभिर्माक्षिकांतैस्तुल्यो हंति । मेचको नीलवर्णः ।

अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदनः ।
कर्बुरः प्रस्रवन् धातून् निष्पुरीषोऽथवाऽतिविट् ॥ ८२॥
तंतुमान् मक्षिकाक्रांतो राजीमांश्चंद्रकैर्युतः ।
शीर्णपायुवलिं मुक्तनालं पर्वास्थिशूलिनम् ॥ ८३ ॥
स्रस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवोपवेशयेत् ।
सतृट्श्वासज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ ८४ ॥

अतिरक्तेति । अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छश्चासौ घनवेदनश्चेति कर्मधारयः । कर्बुरो नानावर्णः । कस्मात्पुनरनेकवर्णः । यस्माद्धातून् रक्तमांसादीन्स्रवति । अत एवाह । धातून् प्रस्रवन् । लक्षणे शतृप्रत्ययः । धातुप्रस्रवणेन हेतुना नानावर्णत्वं लक्ष्यते। तथा निष्पुरीषः पुरीषरहितः । अथवाऽतिविट् बहुपुरीषः। तथा तंतुमान् मक्षिकाक्रांतो राजीमांश्चंद्रकैर्युतश्च । ईदृशोऽतीसारो वक्ष्यमाणं नरं हंति।शीर्णा गुदवलयो यस्य तम्।मुक्तो नालो नालक इव यस्य तं मुक्तनालं मुक्तबंधनमित्यर्थः । तथा पर्वास्थिशूलो विद्यते यस्य तम् । तथा स्रस्तपायुं स्थानाच्च्युतगुदम् । तथा बलेन क्षीणम् । पुनः प्रकृतत्वादतीसारो विशिष्यते । अन्नमेवापक्वमुपवेशयन्सहतृडादिभिः सप्तभिरुपद्रवैर्युक्तः पुर्वोक्तविशेषणमातुरं हंति ।

अश्मरी शूनवृषणं बद्धमूत्रं रुजार्दितम् ।

अश्मरी शूनवृषणादियुक्तं नरं हंति ।

मेहस्तृड्दाहपिटिकामांसकोथातिसारिणम् ॥ ८५ ॥

मेहः प्रमेहस्तृडाद्युपद्रवयुक्तं नरं हंति ।

पिटिकामर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्द्धगाः ।
पर्वपादकरस्था वा मंदोत्साहं प्रमेहिणम् ॥ ८६ ॥
सर्वं च मांससंकोचदाहतृष्णामदज्वरैः ।
विसर्पमर्मसंरोधहिध्माश्वासभ्रमक्लमैः ॥ ८७ ॥

पिटिकेति । पिटिका मर्मादिगा अथवा पर्वादिस्था मेदोत्साहं प्रमेहातुरं घ्नंति । सर्वं च नरं मांससंकोचादिभिः क्षुतान्तैर्युक्तं पिटिका घ्नंति ।

गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्म इवोन्नतः ।
सिरानद्धो ज्वरच्छर्दिहिध्माध्मानरुजान्वितः ॥ ८८ ॥
कासपीनसहृल्लासश्वासातीसारशोफवान् ।

गुल्मेति । गुल्मः पृथुपरीणाहो यावच्छोफवान् हंति नरम् ।

इदानीमुदरव्याधिनिमित्तं रिष्टमाह ।

विण्मूत्रसंग्रहश्वासशोफहिध्माज्वरभ्रमैः ॥ ८९ ॥
मूर्छाछर्द्यतिसारैश्च जठरं हंतितिदुर्बलम् ।
शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम ॥ ९० ॥
विरेचनहतानाहमानाह्यंतं पुनः पुनः ।

विडिति । विण्मूत्रादिभिरतीसारांतैरुपद्रवैर्हेतुभूतैर्जठरं च कर्तृभूतमातुरं हंति । कीदृशम् । दुर्वलं हीनबलम् । तथा शूने अक्षिणी यस्य तम् । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति टच् । कुटिल उपस्थो बस्तमेढ्रवृषणादिरूपो यस्य तम् । तथा उपक्लिन्ने देहत्वचौ यस्य तम् । विरेचनेन हत आनाहो यस्य तम् । मुहुर्मुहुरानह्यंतम् ।

पांडुरोगरिष्टमाह ।

पांडुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनम् ॥ ९१ ॥

पांडुरोगः श्वयथुयुतः पीताक्षिनखदर्शनमातुरं हंति ।

शोफरिष्टं ब्रूते ।

तंद्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्छाध्मानातिसारवान् ।
अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ॥ ९२ ॥
नारीं शोफो मुखाद्धंति कुक्षिगुह्याद्गुभावपि ।
राजीचितः स्रवंश्छर्दिज्वरश्वासातिसारिणम् ॥ ९३ ॥

तंद्रेति । तन्द्रादियुक्तः शोफोऽनेकैरुपद्रवैर्ज्वरश्वासादिभिर्युतः पादतः प्रसृतो नरं हंति । मुखात्प्रसृतः शोफः पूर्वोक्तविशेषणयुक्तो नारीं हंति । कुक्षिगुह्यात्प्रसृत उभावपि स्त्रीपुंसौ हंति । तथा राजीचितो यथास्वदोषवर्णाभी रेखाभिर्व्याप्तस्तथा स्रवन् यथादोषं स्रुतिं कुर्वन् छर्द्यादियुतं पुरुषं हंति ।

ज्वरातिसारौ शोफांते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
दुर्बलस्य विशेषेण जायंतेऽताय देहिनः ॥ ९४ ॥

ज्वरेति । ज्वरातिसारौ स्वतंत्रस्य शोफस्यांतेऽवसाने जायेते । अथवा श्वयथुस्तयोर्ज्वरातिसारयोः क्षये जायते । एवं ज्वरातिसारशोफा यस्य शरीरिणो जायंते तस्य तेंऽताय मृत्यवे जायंते । दुर्बलस्य विशेषेणांताय शीघ्रकारित्वात् ।

श्वयथुर्यस्य पादस्थः परिस्रस्ते च पिंडिके ।
सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९५ ॥

श्वयथुरिति । श्वयथुः पादस्थो यस्य पिंडिके च परिस्रस्ते स्थानाच्युते सक्थिनी च सीदतः सादं गच्छतस्तं तादृशं नरं वैद्यो वर्जयेत् ।

आननं हस्तपादं च विशेषाद्यस्य शुष्यतः ।
शूयेते वा विना देहात्स मासाद्याति पंचताम् ॥ ९६ ॥

आननमिति । मुखं हस्तचरणं च यस्यैते विशेषेण शुष्यंति देहं विना वा यस्य शूयंते स आतुरो मासेन पंचतां पंचमहाभूतसमत्वं याति ।

विसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्छांगभंगवान् ।
भ्रमास्यशोषहृल्लासदेहसादातिसारवान् ॥ ९७ ॥

विसर्प इति । विसर्पः कासादिमान् हंति ।

कुष्ठं विशीर्यमाणांगं रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।
मंदाग्निं जंतुभिर्जुष्टं हंति तृष्णातिसारिणम् ॥ ९८ ॥

कुष्ठमिति । कुष्ठं च कर्तृ विशीर्यमाणांगं रक्तनेत्रादियुक्तं नरं हंति। विशीर्यमाणांगं कोथवच्छरीरम् ।

वायुः सुप्तत्वचं भग्नं कफशोफरुजातुरम् ।
वातास्रमोहमूर्छायमदस्वमज्वरान्वितम् ॥ ९९ ॥
शिरोग्रहारुचिश्वाससंकोचस्फोटकोथवत् ।
शिरोरोगारुचिश्वासमोहविड्भेदतृड्भ्रमैः ॥ १०० ॥

वायुरिति । वायुः सुप्तत्वगादियुक्तं नरं हंति ।

घ्नंति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।

घ्नंतीति । सर्वे च त आमयाश्च ते क्षीणस्वरादिकं नरं घ्नंति ।

वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी रक्त्युदरी क्षयी ॥ १०१ ॥
गुल्मीमेही च तान् क्षीणान् विकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत् ।

वाताख्यो व्याधिर्यस्य स नरस्तथाऽपस्मारवान् कुष्ठवान् रक्तपित्ती जठरी क्षयवान् गुल्मवान् प्रमेही च तानेतान् पुरुषान् क्षीणान्सतोऽल्पेऽपि विकारे सति वर्जयेत् ।

बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ॥ १०२ ॥
यस्यातुरस्य लक्ष्यंते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ।

बलेति । बलमांसयोरत्यंतं क्षयो रोगस्य वृद्धिस्तथाऽरोचक एते यस्यातुरस्य लक्ष्यंत उपलभ्यंते स त्रीन् पक्षान्सार्द्धं मासं न जीवति ।

वाताऽष्ठीलाऽतिसंवृद्धा तिष्ठंती दारुणा हृदि ॥ १०३॥
तृष्णया तु परीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

वातेति । वातऽष्ठीलाऽत्यंतं प्रवृद्धा हृदि तिष्ठंती दारुणाऽतिरुक्करी तृषायुक्तस्य पुंसः शीघ्रमेव जीवितहारिणी भवति ।

शैथिल्यं पिंडिके वायुर्नीत्वा नासां च जिह्मताम्॥१०४
क्षीणस्यायम्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

शैथिल्यमिति । वायुः पिंडिके शैथिल्यं नीत्वा तथा नासां जिह्मतां कुटिलतां नीत्वा तथा क्षीणस्य नरस्य मन्ये आयम्याऽऽयामयित्वा द्राग् जीवितं मुष्णाति ।

नाभीगुदांतरं गत्वा वंक्षणौ वा समाश्रयन् ॥ १०५ ॥
गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ।
मलान् बस्तिशिरो नाभिं विबध्य जनयन् रुजम्॥१०६॥
कुर्वन् वंक्षणयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीषताम् ।
श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवंक्षणम् ॥ १०७ ॥

नाभीति । वायुर्वा नाभीगुदयोरंतरं मध्यं गत्वा वंक्षणौ समाश्रयन् जीवितं मुष्णाति । बली वा पवनः पायुं हृदयं च गृहीत्वाऽवष्टभ्य क्षीणदेहस्य पुंसः सद्यो मुष्णाति जीवितम् । वायुर्मलान् विबध्य संनिरुध्य बस्तिशिरो नाभिं च विबध्य रुजं जनयन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् । वायुर्वंक्षणयोः शूलं तथा तृष्णां कुर्वन् भिन्नपुरीषतां च विदधद्वा श्वासं जनयन् गुदं वंक्षणौ च गृहीत्वा सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

वितत्य पर्शुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ।
स्तिमितस्याततास्य सद्यो मुष्णाति जीवितम्॥१०८

वितत्येति । मारुतः पर्शुकानां पार्श्वास्थ्नामग्राणि प्रांतानि वितत्य प्रास्तार्य तथोरो वक्षो गृहीत्वा स्तिमितस्याऽऽर्द्रतां गतस्य सस्वेदस्य निश्चलस्य वा तथा आतताक्षस्य प्रसारितनेत्रस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम्।

सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णा मूर्छा बलक्षयः ।
विश्लेषणं च संधीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ १०९ ॥

सहसेति । सहसा झटित्येव ज्वरसंतापस्तथा तृष्णा मूर्छा बलक्षयः संधिविश्लेषश्चेत्येतन्मुमूर्षोः सद्योमरिष्यतो जायते ।

गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ११० ॥

गोसर्ग इति।गोसर्गे गवां मोक्षकाले प्रत्यूषसि लेपज्वरेण श्लेष्मज्वरेणोपतप्तस्य वदनात्स्वेदः प्रच्यवते तस्य दुर्लभं जीवितम्।दुर्लभमितीषद्दुःसुष्वित्यादिना खल्। नसुदुर्भ्यामिति नुम्प्रषेधः।ननु रिष्टानां निश्चितानां महाभिधानप्रस्तावात्किमिदमनिश्चितमुक्तं दुर्लभमिति।नैवम्। एकांतिक एवार्थेऽयंहि दुर्लभशब्दः। तथा च वाल्मीकिना जगदे।पुत्र वीक्षस्व पितरं वृद्ध-

ष्टं च कुरु प्रियम्। दुर्लभं जीवितं ह्यस्य पुनः पुत्रो भविष्यतीति। तस्मा-
द्दुर्लभशब्दस्य नास्ति जीवितमित्येव निश्चित एवाऽर्थः प्रसिद्धः।

प्रवालगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः।
उत्पद्याशु विनश्यंति न चिरात्स विनश्यति ॥ १११ ॥

प्रवालेति। मसूरिका मसूरसंस्थानाः पिटिकाः प्रवालगुटिकास-
दृशा यस्य शरीर उत्पद्य शीघ्रं विनश्यंति स नरो द्रागेव विनश्यति।

मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः।
अंतर्वक्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः॥ ११२ ॥

मसूरेति। मसूरविदलाकारास्तथा प्रवालसदृशास्तथाऽतर्मध्ये वक्रं
मुखं येषां ते तथा किणाभा एते चतुःप्रकारा अपि विस्फोटा देहस्य
नाशनाः।

कामलाऽक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शंखयोर्मुक्तमांसता।
संत्रासश्चोष्णताऽंगे च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ ११३ ॥

यस्याक्ष्णोः कामला मुखं च पूर्णं तथाशंखयो र्मुक्तमांसता मांसशैथि-
ल्यं तथा संत्रासः शरीर उष्णता च तं नरं परिवर्जयन्न चिकित्सेत्।

अकस्मादनुधावच्च विघृष्टं त्वक्समाश्रयम्।*

अकस्मात्कारणं विना त्वक्समाश्रयं विघृष्टं यस्यानुधावल्लक्ष्य-
ते तमपि वर्जयेत्।

यो वातजो न शूलाय स्यान्न दाहाय पित्तजः॥११४॥
कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न यः।
अचूर्णश्चूर्णकीर्णाभो यत्राऽकस्माच्च दृश्यते ॥ ११५ ॥
रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वांस्तान्वर्जयेद्व्रणान्।

यइति। यो व्रणो वातजो लिंगानुमितः शूलाय न भवति पित्तजो

---

* ॥ क्षेपकः सार्धश्लोकः ॥ चंदनोशीरमदिराकुणपध्वांक्षगंधयः।
शैवालकुक्कुटशिखाकुंदशालिमयप्रभा।
अंतर्दाहा निरूष्माणः प्राणनाशकरा व्रणाः ॥ १ ॥

न दाहाय कफजश्च न पूयाय मर्मजश्च न पीडायै तथा यो व्रणोऽचूर्णश्चूर्णेनाकीर्णाभश्चूर्णव्याप्त इव दृश्यते तथा यस्मिन् व्रणे कारणं विनाऽकस्माद्रूपं शक्तिध्वजादीनां दृश्यते। आदिशब्देन शल्यतोमरादिपरिग्रहः। तान्सर्वान् व्रणान्वर्जयेत्।

विण्मूत्रमारुतवहं कृमिणं च भगंदरम्॥ ११६॥

विण्मूत्रमारुता येन निःसरंति कृमिजुष्टश्च यस्तं च भगंदरं वर्जयेत्। कृमिणमिति पामादित्वान्नप्रत्ययः।

घट्टयन् जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन्।
योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति॥ ११७॥

यश्चातुरो जानुना जानु घट्टयंस्तथा पादावुद्यम्योत्क्षिप्य पातयन् संक्षिपन् मुहुर्मुहुरात्मीयं वक्त्रं मुखमपास्यति कारणंविनाऽन्यत्र नयति स न जीवति।

दंतैश्छिंदन्नखाग्राणि तैश्च केशांस्तृणानि च।
भूमिं काष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन्॥ ११८॥
हृष्टरोमा सांद्रमूत्रः शुष्ककासी ज्वरी च यः।
मुहुर्हसन् मुहुः क्ष्वेडन् शय्यां पादेन हंति यः॥११९॥
मुहुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति।

दंतैरिति। यश्चातुरो हृष्टरोमा सांद्रमूत्रस्तथा शुष्ककासी तथा ज्वरी स इदमिदं कुर्वन्न जीवति। किं तदित्याह। दंतैश्छिदन्नखाग्राणि तथा तैरेव दंतैः केशांश्छिदंस्तथा तृणानि छिदंस्तथा भुवं काष्ठेन विलिखन् लोष्टमपरलोष्टेन ताडयन् मुहुर्मुहुः पुनः पुनर्हसंस्तथा मुहुः क्ष्वेडन् शब्दं कुर्वन् मुहुः शय्यां पादेन यो हंति तथा छिद्राण्यपरापराधान्विमृशन् घोषयन्। केचिद्याचक्षते। छिद्राणि नासिकादीनि विमृशन्संस्पृशन्निति।

मृत्यवे सहसार्तस्य तिलकव्यंगविप्लवः॥ १२०॥
मुखे दंतनखे पुष्पं जठरे विविधाः शिराः।

मृत्यव इति । आर्तस्यातुरस्य सहसा जातो मुखे वदने तिलकव्यंगविप्लवो मृत्यवे मरणाय । तथा दंताश्च नखाश्च तस्मिन् दंतनखे सहसा पुष्पं जातमातुरस्य मृत्यवे । तथा जठरे सहसा विविधा नानाविधा वर्णेन संस्थानेन च सिरा जाता आर्तस्य मृत्यवे मरणं सूचयंतीत्यर्थः ।

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवंक्षणम् ॥ १२१ ॥
शर्म वाऽनधिगच्छंतं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ।

ऊर्ध्वमिति। ऊर्ध्वश्वासादिमंतमातुरं सुमतिर्वर्जयेन्न चिकित्सेत्।

विकारा यस्य वर्द्धंते प्रकृतिः परिहीयते ॥ १२२ ॥
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ।

विकारा इति । विकारा ज्वरादयो यस्यातुरस्याऽअकस्माद्वर्धंते । प्रकृतिः स्वभावः परिहीयते । यथा शूरः कातरः स्यात्सद्वचो वा तृष्णावानित्यादि । अथवा प्रकृतिर्वातादिः । तेन वातप्रकृतिः पित्तप्रकृतिर्भवेदित्यादि । तस्य सहसा शीघ्रमेव जीवितं मृत्युर्हरति ।

यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संपादयितुमौषधम् ॥ १२३ ॥
यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ।

यमातुरमुद्दिश्य भिषग्यतमान औषधं संपादयितुं न शक्नोति तस्यदुर्लभं जीवितम् ।

विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावतारितम् ॥ १२४ ॥
न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ।

विज्ञातमिति । यस्यातुरस्यौषधं विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधानेन चोपयुक्तं न सिध्यति तस्य चिकित्सितं नास्ति ।

भवेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ १२५ ॥
अकस्माद्वर्णगंधादेः स्वस्थोऽपि न स जीवति ।

भवेदिति । यस्यौषधे कषायघृतलेहादौ तथाऽन्ने भक्तसूपादिके वा कल्प्यमाने विपर्ययोऽन्यथासंपत्तिर्वर्णगंधरूपादेरकस्मान्निमित्तंविनाऽपि भवेत् स स्वस्थोऽपि न जीवति ।

निवाते सेंधनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति ॥ १२६ ॥
आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यंते वा पतंति वा ।
अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १२७ ॥

निवातइति । यस्य चातुरस्य गृहे निवात इंधनसहितं ज्योतिरग्न्याविरूपं शाम्यति तस्य दुर्लभं जीवितम् । यस्य चातुरस्य गृहेऽमत्राणि भाजनान्यतिमात्रमत्यंतं भिद्यंतेऽथवा पतंति तस्य दुर्लभं जीवितम् ।

यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुंचति ।
संशयं प्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १२८ ॥

यमिति । यं नरं दुर्बलं संशयं प्राप्तं संतं सहसा झटित्येव रोगो मुंचति तस्य नरस्याऽऽत्रेयो ऋषिर्जीवितं संशयप्राप्तं मन्यते प्रतिपादयति ।

कथयेन्नैव पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ।
गतासोर्बंधुमित्राणां न चेच्छेत्तं चिकित्सितुम् ॥१२९॥

कथयेदिति । गतासोर्बंधुमित्राणि तेषां प्रकृतत्वाद्गतासुसंबंधि मरणं दुःश्रवं मरणं पृष्टोऽपि वैद्यो न कथयेत् किमुताऽपृष्टः । तथाहि । वैद्योक्तदुःश्रवमरणशब्दश्रवणात्संताप उत्पद्यते तत्सुहृदाम् । एवं च भिषजः परोपतापकरणान्यायेन योगः स्यात् । न च तं गतासुं चिकित्सितुं वैद्य इच्छेत् । तथाविधातुरचिकित्सनाद्वैद्यस्यायशःसंयोगः। स्यात् । गतासुरिति भाविनि भूतवदुपचाराद्भविष्यतिक्तो वेद्यः । यथा । वृष्टो देवः संपन्नाः शालय इति ।

चिकित्साया निष्फलत्वाच्च तं नोपक्रमेदिति प्रतिपादयन्नाह ।

यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते ।
घ्नद्भिरौषधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥१३०॥

यमदूतेति। यद्यस्माद्यमदूतपिशाचाद्यैः परासुर्गतासुरुपास्यते। किंभूतैः । औषधानां रसायनादीनां वीर्याणि शक्तीर्घ्नद्भिर्यथायथं व्याधिप्रशमनसामर्थ्यमन्यथा कुर्वद्भिः । तस्मात्तं परिवर्जयेत् ।

इदानीं रिष्टज्ञानादरस्य हेतुमाह ।

आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ॥ १३१ ॥

आयुरिति । यद्यस्मादायुर्वेदज्ञे आयुर्वेदविदि वैद्ये आयुर्वेदफलं सकलं प्रतिष्ठितं । तस्माद्रिष्टज्ञानादृतो भिषग्भवेत् । आयुर्वेदस्य ह्येतत्फलम् । यदायुषः परिज्ञानं परिपालनं च तच्चोभयं रिष्टज्ञानाज्जायते । तस्मात्तत्रादरः कार्यः ।

मरणं प्राणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् ।
तयोरप्यक्षयाद्दृष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥ १३२ ॥

मरणमिति । आयुश्च पुण्यं चोभयं च प्रकृतत्वादायुःपुण्ययोरुभयोस्तेषामायुःपुण्योभयानां क्षय आयुःपुण्योभयक्षयस्तस्मादायुःपुण्योभयक्षयान्मरणं प्राणिनां शरीरिणां दृष्टमुपलब्धं मुनीन्द्रैः । तत्र सर्वोपकरणसंपन्नानामपि सम्यग्वाह्यमानरथवदुपभोगवशेन यथोचितप्रमाणायुःक्षयाद्यन्मरणं जायते तदायुःक्षयादिति बोध्यम् । ज्योतिःशास्त्रविद्भिर्जातकपरिकल्पितनियतायुषामन्येषां यदाहाराद्यभावेन मरणं तत्पुण्यक्षयाद्बोध्यम् । यत्रायुःक्षयो यथावल्लक्षितो दृश्यते तथैव च पुण्यक्षयस्तदुभयक्षयान्मरणं बोध्यम् । नचैतदेव हेतुत्रयमायुःपुण्योभयलक्षणं शरीरिणां मरणे कारणं किंतर्ह्यन्यदपि विद्यत इत्याह । तयोरित्यादि । नन्वायुःपुण्योभयक्षयात्मकं लक्षणत्रितयं प्रकृतं ततश्च तेषामिति निर्देशः प्राप्तः । नैतदेवम् । इह ह्यायुःपुण्ययोरेव परामर्शः सर्वनाम्ना युक्तो नतु तृतीयस्य हेतोस्तदात्मकत्वादुभयस्य । अतस्तयोरप्यक्षयादिति युक्तो द्वयोर्निर्देशः । तयोरायुःपुण्ययोरहानितोपि मरणं दृष्टं यस्माद्दीर्घायुषोपेतानां तथा पुण्यवत्त्वलक्षणं यत्सर्वोपकरणत्वं तत्संपन्नानामसेव्योद्भूतम् । विषमं चंडमातंगतुरंगगोमहिषदुर्गंधवेगश्वभ्रपातकेसरीसरीसृपादिसेवनं तत्परिहरंत्येवं शीलं येषां ते विषमापरिहारिणस्तेषां यन्मरणं तद्विषमापरिहरणाद्भवति । यद्यप्यायुःक्षयादेव सर्वं मरणं तथापि पुण्यक्षयविषमापरिहरणाभ्यामायुःक्षयस्यैव कारणभूतत्वादेवमुक्तम् । तदेवं विद्यमानसर्वोपकरणसंपन्नत्वे विषममपरिहरतां

यन्मरणं तद्विषमापरिहारिणां बोध्यम् । बाह्यवाहकदोषादिकारणरथविनाशसदृशमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां शारीरेषु विकृतिविज्ञानीयः पंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ ॥

षष्ठोऽध्यायः

विकृतिविज्ञानीयाध्यायादनंतरं दूतादिविज्ञानीयाध्यायारंभेऽयं संबंधः । उक्तमायुःप्रमाणं स्वस्थातुराणां रूपेंद्रियस्वरच्छायादिविकृतिलक्षणैः प्रतिनियतविशिष्टव्याधिलक्षणैरपि। अयं पुनरध्यायो दूताद्याश्रयैः शुभाशुभनिमित्तैः शुभाशुभं सूचयितुमारभ्यते ।

अथातो दूतादिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

दूतः स्त्रीपुरुषादिर्य आतुरेण प्रेष्यते स कथ्यते । दूतआदिर्येषां ते दूतादयः । आदिग्रहणाद्वैद्यस्य गृहान्निर्गच्छतः पथि गच्छतो यावदातुरगृहे प्रवेशः प्रविष्टस्यापि यानि यानि शुभाशुभसूचकानि निमित्तानि दृश्यंते श्रूयंते च तेषां परिग्रहः । दूतादीनां विज्ञानम्। दूतादिविज्ञानं यथैते दूतादयः शुभा एतेऽशुभा इति विशिष्टं निश्चितं ज्ञानमवबोधः परिच्छेद इत्यर्थः । तस्मै हितो दूतादिविज्ञानीयः । शेषं पूर्ववद्याख्येयम् ।

पाखंडाश्रमवर्णानां सवर्णाः कर्मसिद्धये ।
त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १ ॥

पाखंडाइति । पाखंडः षण्णवतिभेदभिन्नो व्रात्यविशेषः । आश्रमा ब्रम्हचारिगृहस्थभिक्षुवैखानसभेदेन चत्वारः । वर्णा ब्राम्हणक्षत्रियविट्शूद्राश्चत्वारः। ते च प्रतिलोमानुलोमतो बहवः। तेषां पाखंडादीनां ये सवर्णाः समानवर्णास्तुल्यजातयो दूतास्ते च कर्मसिद्धये कर्मसिध्यर्थं भवंति । कर्मसिद्धिं सूचयंतीत्यर्थः । यथा पाखंडस्य पाखंडो दूतः । ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचारी गृहस्थस्य गृहस्थो वानप्रस्थस्य वानप्रस्थो भिक्षोर्भिक्षुर्यावच्छू-

ह्रस्य शुद्धः शुभइति । त एवपारखंडादयो विपरीता विजानीयाः सवर्णा ये न भवंति ते कर्मविपत्तये चिकित्सानैष्फल्याय भवंति । चिकित्सानैष्फल्यं सूचयंतीत्यर्थः ।

दीनं भीतं द्रुतं त्रस्तं रूक्षामंगलवादिनम् ।
शस्त्रिणं दंडिनं खंडं मुंडश्मश्रुं जटाधरम् ॥ २ ॥
अमंगलाह्वयं क्रूरकर्माणं मलिनं स्त्रियम् ।
अनेकव्याधितं व्यंगं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ ३ ॥
तैलपंकांकितं जीर्णविवर्णार्द्रैकवाससम् ।
खरोष्ट्रमहिषारूढं काष्ठलोष्टादिमर्दिनम् ॥ ४ ॥
नानुगच्छेद्भिषग्दूतमाह्वयंतं च दूरतः ।

दीनमिति । सवर्णमपि दूतं दीनभीतादिविशेषणविशिष्टं यावत्काष्ठलोष्टादिमर्दिनं भिषग् दृष्ट्वा नानुगच्छेच्चिकित्सानैष्फल्यादिति । रूक्षवादिनं परुषभाषिणम् । अमंगलवादिनं मरिष्यत्यसौ पतिष्यति नजीवतीत्याद्यमंगलवादिनम् । तथा षंढं नपुंसकं तथा मुंडं कृतवपनं श्मश्रुमुखव्यंजनं यस्यस एवं । मुंडश्मश्रुश्चासौ जटाधरश्च तम् । तथा अमंगलोऽकल्याण आह्वयो यस्य तम् । व्यंगं हीनांगम् । तैलपंकाभ्यामंकितं दिग्धम् । तथा जीर्णादिकं वासो यस्य तम् । तथा दूराद्दाह्वयंतमाकारयंतं नानुयायात् ।

अशस्तचिंतावचने नग्ने छिंदति भिंदति ॥ ५ ॥
जुव्हाने पावकं पिंडान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
सुप्ते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदत्यप्रयते तथा ॥ ६ ॥
वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छंति मुमूर्षताम् ।

अशस्तेति । चिंता च वचनं च चिंतावचने । अशस्ते चिंतावचने यस्येति मत्वर्थे बहुव्रीहिः । वैद्येऽशस्तचिंतां कुर्वति । अशस्तवचनं चोच्चारयति । मनुष्याणां मुमूर्षतामासन्नमृत्यूनां संबंधिनो दूता आयांति । मुमूर्षतामित्याशंकायामुपसंख्यानमितिसन्। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेतिनियमादात्मनेपदाभावः । तथा च किंभूते । नग्ने विवस्त्रे छिंदति भिंदति किंचि-

त । तथा पावकर्माग्निजुह्वाने पितृभ्यश्च पिंडान्निर्वपत्यनुप्रयच्छति । या-वदप्रयतेऽशुचौ । मनुष्याणामित्युपलक्षणम् । स्त्यादयोऽपीदृगूपंत एव ।

विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ॥ ७ ॥
दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ।

विकारेणेति । विकारेण ज्वरादिना सामान्यस्तुल्यो गुणो यस्यासौ-विकारसामान्यगुणस्तस्मिंस्तथाविधे देशे काले वा दूतमभ्यागतं संमुख-मागच्छंतं दृष्ट्वा भिषक्तमातुरं दूतस्य प्रेषकं नोपाचरेत् । यथा कफजे ज्वरादावामये घृतोदकादिद्रवसमीपे देशेऽनूपे वा काले वा प्रत्यूषस्याग-तो दूतोऽशुभः । पित्तामये वन्ह्यादिना संतप्ते देशे काले मध्याह्ने दूतोऽ-शुभः । वातरोगे परुषरूक्षसिकतापाषाणशर्करादिविशिष्टे देशे काले सा-याह्ने दूतोऽशुभः । विपरीतस्तु शुभः । छर्दिमेहातीसारादिषु सेतुभंगे ऽशुभः । एव्मेव सेतुबंधः शुभः ।

स्पृशंतो नाभिनासास्यकेशरोमनखद्विजान् ॥ ८ ॥
गुह्यपृष्ठस्तनग्रीवाजठरानामिकांगुलीः ।
कार्पासबुससीसास्थिकपालमुशलोपलम् ॥ ९ ॥
मार्जनीशूर्पचैलांतभस्मांगारदशातुषान् ।
रज्जूपानत्तुलापाशमन्यद्वा भग्नविच्युतम् ॥१०॥
तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरंति मरिष्यताम् ।

स्पृशंतइति । तदित्यनेन वैद्यः परामृश्यते । तस्य पूर्वदर्शनं प्रथ-मदर्शनं तस्मिन् सति तत्काल एव मरिष्यतामासन्नमरणानां संबंधिनो दु-ता नाभ्यादि स्पृशंतो व्याहरंति।लक्षणहेत्वोःक्रियाया इति हेतावत्र शतृप्रत्य-यः।नाभ्यादिस्पर्शनं हि मुमूर्षुदूतव्याहरणस्य हेतुः।मुमूर्षोर्वयं दूता इति प्रति-पादयंतीत्यर्थः । अनामिकांगुलिः कनीयसी निकटस्थिता । दशा वस्त्रव-र्तिः। उपानच्चर्मपादुका । तुला मानविशेषः । न केवलं नाभ्यादि स्पृशंतो-ऽपरमपि च भग्नविच्युतं च स्पृशंत इति योज्यम् ।

तथाऽर्द्धरात्रे मध्याह्ने संध्ययोः पूर्ववासरे ॥ ११ ॥
षष्ठीचतुर्थीनवमीराहुकेतूदयादिषु ।
भरणीकृत्तिकाऽऽश्लेषापूर्वाऽऽर्द्रापैत्र्यनैर्ऋते ॥ १२ ॥

तथेति । नाभ्यादिकमस्पृशंतोऽपरराज्यादिष्वागच्छंतो मरिष्यतां दूता व्याहरंति।अर्द्धरात्र इत्यहः सर्वैकदेशेत्यत्र चकारादच् समासांतः।आगच्छंत इत्यत्रापि योज्यम् । पैत्र्यनैर्ऋते इति मघामूलाख्ये नक्षत्रे। आदिशब्देनोत्पातदर्शनकृष्णचतुर्दश्यादयो गृह्यंते । संग्रहेऽप्युक्तम् । मध्याह्नोभयसंध्यार्द्धरात्रचतुर्थीषष्ठीनवमीपंचमीदिनेषु ग्रहोपरागोत्पातदर्शनभरणीकृत्तिकार्द्राऽऽश्लेषामघामूलपूर्वासु चाशुभा इति ।

यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।
पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्भिषक् ॥ १३ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् दूते आतुरसंश्रयमातुरप्रतिबद्धं वाक्यं ब्रुवति सत्यशुभं निमित्तं भिषक् पश्येत् । तं दूतमातुरचिकित्सार्थमागतं नानुव्रजेत् ।

किं तदशुभं निमित्तमित्याह ।

तद्यथा विकलः प्रेतः प्रेतालंकार एव वा ।
छिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥ १४ ॥
रसो वा कटुकस्तीव्रो गंधो वा कौणपो महान् ।
स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्वान्यदपि तादृशम् ॥ १५ ॥
तत्सर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १६ ॥

तद्यथेति । तद्यथाशब्दोऽशुभनिमित्तसंदर्शनसंबंधार्थः । विकलोंगहीनः काणकुंठादिकः।प्रेतो मृत एव।प्रेतालंकारो यो मृतस्यानुलेपनवस्त्रादिनाऽलंकरो विधीयते । छिन्नं रज्ज्वादिकम् । दग्धं वस्त्रादिकम् । विनष्टं वा भग्नघटभाजनादिकम् । तद्वादीनि छिन्नदग्धविनष्टवाचकानि वचांसि वचनानि श्रोत्रेण श्रूयंते । रसो वा कटुकस्तीव्र इत्यनेन रसाधारद्रव्यमनाहारप्रतिबद्धमुपलक्ष्यते । रसो हि रसनेंद्रियग्राह्य एव । तस्मात् कटुकरसाधिष्ठितं द्रव्यं मरिचादि कटुकरसशब्देनेह गृह्यते।लोकेऽपि रसेन द्रव्यं व्यपदिश्यत एव । यथेदं मधुरं द्रव्यमिदमम्लमिति । तदेवं कटुकरसाधिष्ठितं द्रव्यं यदा चक्षुषा गृह्यते वैद्येन तदा न शुभम्।तीव्रग्रहणादती-

त्रस्य कुवेरकादेर्निरासः। गंधश्च कौणपो महान् दुर्गंधोऽतिशयेन तत्काल एव घ्राणेंद्रियेण गृह्यते। स्पर्शो वा विस्तीर्णकूरोऽतिदुःसहस्तत्काल एवाग्न्याविसंबंधी स्पर्शनेंद्रियेण गृह्यते सोऽशुभः। यद्वेति। अथवा अपरमपि यत्तादृशं विकलाद्यशुभनिमित्तसदृशमनिर्दिष्टमपि रक्तकरवीरकुसुमादिकं तत्सर्वं वाक्यमभित आतुराश्रयाद्वाक्यादग्रेऽथवा वाक्यकाल आतुराश्रयवाक्यमध्ये विकलाद्यशुभनिमित्तम्। तदानीमशुभसूचकत्वात्। तस्मिन् काले दूतमभ्यागतमाभिमुख्येन तत्कालमेवागतं दृष्ट्वा येनासौ प्रेषितो दूतस्तमातुरं नोपाचरेत्।

अथान्यदप्यशुभं निमित्तमाह।

हाहाक्रंदितमुत्क्रुष्टं रुदितं स्खलनं क्षुतम्।
वस्त्रातपत्रपादत्रव्यसनं व्यसनीक्षणम्॥ १७॥
चैत्यध्वजानां पात्राणां पूर्णानां च निमज्जनम्।
हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपांसुभिः॥ १८॥

हाहेति। हाहा क्रंदितमित्यादिकमशोभनमितिवक्ष्यमाणेन संबंधः। हाहेति क्रंदितं रुदितं क्वणनम्। तथोत्क्रुष्टमुच्चैः कृत्वा कुष्टमाकूष्टमाक्रोशः। स्खलनं पतनं वैद्यस्यान्यस्य वा। वस्त्रादीनां वैद्यस्य संबंधिनां व्यसनं विनाशः। व्यसनिनामापद्गतानामीक्षणमालोकनं न शोभनमिति सर्वत्र योज्यम्। चैत्यादीनां निमज्जनं पतनं बुडनं च। तथा हत इत्येवं रूपाणामनिष्टानाममंगलानां प्रवादा उच्चैरुच्चारितानि वाक्यानि। दूषणं भस्मपांसुभिर्वैद्यस्यैव पथि गच्छतो भस्मना पांसुना च विकिरणमशोभनम्। कर्मसिध्यभावादातुरस्यापि मरणसूचकत्वात्।

पथश्छेदोऽहि मार्जारगोधासरठवानरैः।

पथश्छेद इति। पथश्छेदो मार्गस्य छेदः अशोभन इति योज्यम्। कैः। सर्पमार्जारादिभिः। सरठः सर्पसदृशी रक्तवर्णा द्विमुखी प्राणिजातिश्चकलंड इत्यपरपर्यायः।

दीप्तां प्रतिदिशं वाचं क्रूराणां मृगपक्षिणाम्॥ १९॥
कृष्णधान्यगुडोदश्वित्लवणासवचर्मणाम्।

सर्षपाणां वसातैलतृणपंकेंधनस्य च ॥ २० ॥
क्लीबक्रूरश्वपाकानां जालवागुरयोरपि ।
छर्दितस्य पुरीषस्य पूतिदुर्दर्शनस्य च ॥ २१ ॥
निःसारस्य व्यवायस्य कार्पासादेररेरपि ।
शयनासनयानानामुत्तानानां तु दर्शनम् ॥ २२ ॥
न्युब्जानामितरेषां च पात्रादीनामशोभनम् ।

दीप्तामिति। यस्यां दिशि सूर्यः स्थितः सा दीप्ता भण्यते। तथा चोक्तम्। अंगारिण्यर्कनिर्मुक्ता दीप्ता यस्यां दिवाकरः । प्रधूमिते व्यस्तसूर्यावे शांताः पंचेतरा दिशः । दीप्तांदिशं प्रति या वाचो वाण्यः क्रूराणां क्रव्यभुजां मृगाणां द्वीपिशृगालादीनां पक्षिणां च श्येनादीनां ता अशोभना इति लिंगविपरिणामेन संबंधः। कृष्णेत्यादि । कृष्णधान्यादीनां यद्दर्शनं वैद्यस्य पथिगच्छत आतुरगृहे प्रविशतो वा तदशोभनमशुभसूचकत्वात् । उदश्वित्तक्रम् । सर्षपो रक्ताभासः । क्रूरो निष्ठुरवादो । श्वपाकश्चांडालः । जालमानायः । वागुरा मृगबंधनी । पूतिर्दुर्गंधिः । दुर्दर्शनः करालाकृतिः । निःसारस्य व्यपगतसारस्य वस्तुनः। व्यवायस्य मैथुनस्य। कार्पासादेरित्यादिशब्देन कार्पासबुससोसादेर्दूतचिंतानिर्दिष्टस्य ग्रहणम्। कार्पासादेः पदार्थस्य दर्शनं पथि गच्छत आतुरगृहं प्रविशतो वा वैद्यस्याऽशोभनम् । अरेर्दर्शनमशोभनम् । प्रकृतत्वाद्वैद्यस्यात्मशत्रुदर्शनम् । तथा शय्यादीनामुत्तानानामूर्ध्वमुखस्थितपादानां दर्शनम् । तथेतरेषां पात्रादीनां घटशरावोदंचनादीनामधोमुखानां दर्शनमशोभनम् ।

पुंसंज्ञाः पक्षिणो वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः॥२३॥

पुमिति । पुंसंज्ञाः पुन्नामानः पक्षिणो वर्तकादयो वामस्थिताः प्रशस्ताः । स्त्रीनामानो बलाकासारिकादयो दक्षिणाः स्थिताः शुभाः ।

प्रदक्षिणं खगमृगा यांतो नैवं श्वजंबुकाः ।
आयुग्माश्च मृगाःशस्ताः शस्ता नित्यं च दर्शने ॥२४॥
चाषभासभरद्वाजनकुलच्छागबर्हिणः ।

प्रदक्षिणमिति । वामाद्दक्षिणं गच्छंतः खगमृगाः शुभाः । खगाः

काकपारावतादयः । मृगा हरिणैणादयः । यांतो नैवं श्वजंबुकाः किंतर्हि दक्षिणाद्वामं गच्छंतः शुभा इत्यर्थः । अयुग्मा अपि मृगाः शुभाः । चाषादयो मयूरांता नित्यं दर्शने वामतो दक्षिणतो वा शस्ताः ।

अशुभं सर्वथोलूकबिडालसरठेक्षणम् ॥ २५ ॥

अशुभमिति । सर्वथा सर्वेण प्रकारेण वामतो दक्षिणतो वा युग्मानामयुग्मानां वा उलूकादीनां दर्शनमशुभम् । कीर्तने तु प्रशस्ता इत्येके ।

प्रशस्ताः कीर्तने कोलगोधाहिशशजाहकाः ।
न दर्शने न विरुते वानरर्क्षावतोऽन्यथा ॥ २६ ॥

प्रशस्ताइति । कोलादयः कीर्तने प्रशस्ताः । कोलः सूकरः । वानरश्च ऋक्षश्च तौ दर्शने विरुते शस्तौ । अत उक्तन्यायादन्यथा विपरीतौ प्रशस्तौ । कीर्तनं तयोरप्रशस्तमित्यर्थः ।

धनुरैंद्रं च लालाटमशुभं शुभमन्यतः ।

धनुरिति । ऐंद्रं धनुर्लालाटमभिमुखमशुभम् । अन्यत् पुरः स्थितं संमुखं वर्जयित्वा तिर्यक्पृष्ठतो वा स्थितं शुभम् । लालाटमिति भवार्थे अण् । ललाटशब्देनेह ललाटसमीपो देशो लक्ष्यते । समुखमित्यर्थः ।

अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ॥२७॥

अग्नीति । पात्राण्यग्निपूर्णान्यशोभनानि । तथा भिन्नानि भग्नानि । तथा विशिखान्यंतः शून्यानि न शुभानीति वचनविपरिणामेन संबंधः ।

वैद्यस्यातुरस्य गृहप्रवेशे शुभाऽशुभसूचकानि निमित्तान्याह ।

दध्यक्षतादि निर्गच्छन् वक्ष्यमाणं च मंगलम् ।
वैद्यो मरिष्यतां वेश्म प्रविशन्नेव पश्यति ॥ २८ ॥

दधीति । आदिशब्देनेक्षुनिष्पावादिपरिग्रहः । दध्यक्षतादी यस्य मंगलस्य तदेवम् । वैद्यः प्रविशन्नेव तत्काल एवातुरगृहाद्दध्यक्षतादि यच्च वक्ष्यमाणं तन्निर्गच्छन्निःसरन् मरिष्यतामासन्नमरणानां पश्यति ।

दूताद्यसाधु दृष्ट्वैवं त्यजेदार्तमतोऽन्यथा ।
करुणाशुद्धसंतानो यत्नतः समुपाचरेत् ॥ २९ ॥

दूतेति। एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण दूताद्यसाध्वशुभं पूर्वनिर्दिष्टं दृष्ट्वा आतुरं त्यजेन्न चिकित्सेत्। आदिशब्देन शकुनादेर्ग्रहणम्। अतोऽन्यथेति। दूतादि शुभं दृष्ट्वा तमातुरं वैद्यो यत्नेन समुपाचरेत्। किंभूतः करुणया शुद्धं निर्मलं संतानं चेतो यस्य स एवंभूतः सन्।

अथ तदेव दध्यक्षताद्याह।

दध्यक्षतेक्षुनिष्पावप्रियंगुमधुसार्षपाम्।
यावकांजनभृंगारघंटादीपसरोरुहाम् ॥ ३० ॥
दूर्वार्द्रमत्स्यमांसानां लाजानां फलभक्षयोः।
रत्नेभपूर्णकुंभानां कन्यायाः स्यंदनस्य च ॥ ३१ ॥
नरस्य वर्धमानस्य देवतानां नृपस्य च।
शुक्लानां सुमनोवालचामरांबरवाजिनाम् ॥ ३२ ॥
शंखसाधुद्विजोष्णीषतोरणस्वस्तिकस्य च।
भूमेः समुद्धृतायाश्च वह्नेः प्रज्वलितस्य च ॥ ३३ ॥
मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च।
नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रिया अपि ॥३४॥
जीवंजीवकसारंगसारसप्रियवादिनाम्।
रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ॥ ३५ ॥
गंधः सुसुरभिर्वर्णः सुशुक्लो मधुरो रसः।
गोपतेरनुकूलस्य स्वरस्तद्वद्गवामपि ॥ ३६ ॥
मृगपक्षिनराणां च शोभनां शोभना गिरः।
छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ॥ ३७ ॥
भेरीमृदंगशंखानां शब्दाः पुण्याहनिःस्वनाः।
वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ॥ ३८ ॥
पथि वेश्मप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम्।

दधीति। दध्यक्षतादीनां दर्शनं पथि वेश्मप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणमिति वक्ष्यमाणेन संबधः। अक्षता यवाः। अखंडितास्तंडुला इत्य-

न्ये । धान्यमेवाखंडितमक्षतशब्दवाच्यमित्यपरे । यावकमलक्तकः। भृंगारः कनकालुका । आर्द्रमस्त्यार्द्रमांसम् । आर्द्रग्रहणमत्र शुष्कपरिहारार्थम् । भक्ष्यं मोदकादि । पद्मरागादिकं रत्नम् । इभो हस्ती । नरश्चेति । शौर्यत्यागप्रज्ञाराजसत्कारादिभिर्वर्द्धमानः प्रतिदिनमुपचयं गतस्तथाविधस्य पुरुषस्य दर्शनं शुभम् । शुक्लानां सुमनःप्रभृतीनां दर्शनं शुभम् । बालचामरं केशप्रकीर्णकम् । वाजी तुरंगः । उष्णीषं शिरोवेष्टनम् । मनोज्ञस्य हृदयहारिणोऽन्नपानस्य । शकटस्य रथस्य नृभिर्नरैः पूर्णस्य संभृतस्य । धेन्वा इत्यादि । स्त्रिया अपीत्यपिशब्दः समुच्चये । यथा धेन्वाः सवत्साया दर्शनमेवं वडवायाः स्त्रियाश्च सवत्सायाः सापत्याया इति । रुचको वलय आभरणविशेषः । सिद्धार्थो गौरसर्षपः । गंधः सुष्ठु सुरभिः । वर्णः सुष्ठु शुक्लः सितः । रसो मधुरः । गोपतेर्वृषभस्यानुकूलस्याऽकुपितस्य स्वनो न प्रतिकूलस्य कुपितस्य शब्दः । तद्वद्गोपतिना तुल्यो गवामप्यनुकूलानां शब्द इत्यर्थः। तथा शोभिनां प्रशस्तानां मृगादीनां प्रशस्ता गिरः । विद्यादारोग्यलक्षणमिति योज्यम् । मृगपक्षिनरा ह्यशोभिनोऽपि शृगालोलूकपुल्कसचांडालादयः संति तद्व्यवच्छेदनार्थं शोभिनामिति विशेषणम्। शोभिनामपि मृगादीनां क्षामरोगार्ताभिहतानामशोभना वाचः स्युरतस्तयागार्थं शोभना इति विशेषणम् । छत्रादीनामुत्क्षेपणमुपरि स्थापनम् । पताका वैजयंती । अभिष्टुतिः प्रयाणकाले जनेन स्तुतिर्जयजयेत्यादिशब्दपूर्वा अभिमुखमुच्चारिता।तथा भेर्यादीनां शब्दाः पुण्याहनिःस्वनाः प्रशस्तशब्दा आरोग्याय नत्वप्रशस्तनिःस्वनाः प्रेतपटहादिजाः । वेदाध्ययनस्य वेदपाठस्य ये शब्दास्ते च शुभाः । प्रदक्षिणोऽनुकूलो वायुः सुखः सुखावहः । पथि वेश्मप्रवेशे चैतदारोग्यलक्षणं विद्यात् ।

इत्युक्तं दूतशकुनं स्वप्नानूर्ध्वं प्रचक्ष्यते ॥ ३९ ॥

इत्येवमर्थे परिसमाप्तौ वा।दूतः स्त्रीपुरुषादि शुभाशुभं प्रागुक्तम्। तथा चेतनाचेतनरूपः शुभाशुभसूचको दूतवर्जितो लोकप्रसिद्धः शकुन उक्तः। यथा हाहाक्रंदितमित्यादि।इत्येवमुक्तमभिहितम्। अतो दूतशकुनादूर्ध्वमनंतरं स्वप्नान् प्रचक्ष्यते सम्यग् भणिष्यते तंत्रकार इतिशेषः । स्वप्नलक्ष-

णमष्टांगसंग्रहे कथितम्। यथा सर्वेंद्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरतं यदा। विषयेभ्यस्तदास्वप्नं नानारूपं प्रपश्यतीति। तथा श्लेष्मावृतेषु स्रोतस्सु श्रमादुपरतेषु च। इंद्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्रा विशति देहिनमिति निद्रालक्षणम्।

स्वप्ने मद्यं सह प्रेतैर्यः पिबन् कृष्यते शुना।
स मर्त्यो मृत्युना शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते॥ ४०॥

स्वप्नइति। यो मर्त्यः पुरुषः स्वप्ने स्वप्नावस्थायां प्रेतैः सह मद्यं पिबन् शुना कृष्यत आकृष्यते स मृत्युना ज्वररूपेण शीघ्रमचिरात् कतिपयैरेव दिवसैर्नीयते लोकांतरमिति शेषः।

रक्तमाल्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् क्रियते स्त्रिया।
सोऽस्रपित्तेन

रक्तेति। रक्तमाल्यो रक्तवपू रक्तवस्त्रश्च यो मर्त्यो हसन् स्त्रिया स्वप्ने क्रियत आकृष्यत आकृष्यते सोऽस्रपित्तेन मृत्युना शीघ्रं नीयते।

महिषश्ववराहोष्ट्रगर्दभैः॥ ४१॥
यः प्रयाति दिशं याम्यां मरणं तस्य यक्ष्मणा।

महिषेति। यो महिषादिभिः करणभूतैर्याम्यां दक्षिणां दिशं स्वप्ने प्रयाति तस्य यक्ष्मणा मरणं भवति।

लता कंटकिनी वंशस्तालो वा हृदि जायते॥ ४२॥
यस्य तस्याशु गुल्मेन

लतेति। मर्त्यइति प्रथमांतोऽपीहार्थवशात्षष्ठ्यंतः संबध्यते। यस्य मर्त्यस्य स्वप्ने कंटकयुक्ता लता हृदये जायते। वंशो वाऽथवा तालस्तस्य शीघ्रं गुल्मेन मरणं भवेत्। संग्रहे त्वेवमुक्तम्। यस्य तु शिरसि लता वंशो वा जायते मर्त्यस्य स शिरोरोगेण शस्त्रेण वा शिरश्छेदेनेति।

यस्य वह्निमनर्चिषम्।
जुह्वतो घृतसिक्तस्य नग्नस्योरसि जायते॥ ४३॥
पद्मं स नश्येत्कुष्ठेन

यस्येति। यस्य मर्त्यस्य नमस्याज्याभ्यक्तस्य वह्निमनर्चिषं ज्वाला-रहितं जुह्वत उरसि पद्मं स्वप्ने जायते स नरः कुष्ठेन नश्येत्।

चंडालैः सह यः पिबेत्।
स्नेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेण नश्यति ॥ ४४ ॥

चंडालैरिति। चंडालैः सह बहुविधमनेकप्रकारं स्नेहं घृततैलादिकं यो मर्त्यः स्वप्ने पिबेत् स प्रमेहेण नश्यति। स्वप्ने प्रकृतेऽपि पुनः स्वप्न-ग्रहणं कृतं स्पष्टार्थम्।

उन्मादेन जले मज्जेद्यो नृत्यन् राक्षसैः सह।

उन्मादेन स नश्यति यो राक्षसैः सह नृत्यन् जले मज्जेत्।

अपस्मारेण यो मर्त्यो नृत्यन् प्रेतेन नीयते ॥ ४५ ॥

स मर्त्योऽपस्मारेण नश्यति यो नृत्यन् प्रेतेन स्वप्ने नीयते।

यानं खरोष्ट्रमार्जारकपिशार्दूलसूकरैः।
यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्तते मुखे ॥ ४६ ॥

यानमिति। यस्य नरस्य स्वप्ने खरादिभिर्यानं भवति स मृत्योर्मु-खाभ्यंतरे वर्तते। अत्यासन्नविनाशवान्।

अपूपशष्कुलीर्जग्ध्वा विबुद्धस्तद्विधं वमन्।
न जीवति

अपूपान् शष्कुलीर्वा जग्ध्वा भक्षयित्वैवं स्वप्ने दृष्ट्वा विबुद्धः सं-स्तद्विधमपूपशष्कुलिप्रायमेव वमेदुद्गिरेत्स न जीवति।

अक्षिरोगाय सूर्येंदुग्रहणेक्षणम् ॥ ४७ ॥

सूर्यचंद्रयोर्ग्रहणदर्शनमक्षिरोगाय।

सूर्याचंद्रमसोः पातदर्शनं दृग्विनाशनम्।

स्वप्ने सूर्याचंद्रमसोः पतनदर्शनं मर्त्यस्य दृष्टिविनाशनम्। सूर्याचं-द्रमसोरिति देवताद्वंद्वे चेत्यानङादेशः।

मूर्ध्नि वंशलतादीनां संभवो वयसां तथा ॥ ४८ ॥
निलयो मुंडता काकगृध्राद्यैः परिवारणम् ।
तथा प्रेतपिशाचस्त्रीद्रविडांध्रगवाशनैः ॥ ४९ ॥
संगो वेत्रलतावंशतृणकंटकसंकटे ।
श्वभ्रश्मशानशयनं पतनं पांसुभस्मनोः ॥ ५० ॥
मज्जनं जलपंकादौ शीघ्रेण स्रोतसा हृतिः ।
नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्रग्वस्त्रधारणम् ॥ ५१ ॥
वयोऽगवृद्धिरभ्यंगो विवाहः श्मश्रुकर्म च ।
पक्कान्नस्नेहमद्याशः प्रच्छर्दनविरेचने ॥ ५२ ॥
हिरण्यलोहयोर्लाभः कलिर्बंधपराजयौ ।
उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ॥ ५३ ॥
हर्षो भृशं प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ।
प्रदीपग्रहनक्षत्रदंतदैवतचक्षुषाम् ॥ ५४ ॥
पतनं वा विनाशो वा भेदनं पर्वतस्य च ।
कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ॥ ५५ ॥
चितांधकारसंबाधे जनन्यां च प्रवेशनम् ।
पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन ग्रसनं तथा ॥ ५६ ॥
काषायिणामसौम्यानां नग्नानां दंडधारिणाम् ।
रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ॥ ५७ ॥

मूर्ध्नीति । जातु नेष्यत इति वक्ष्यमाणेन संबंधः । वंशलतादीनां मूर्ध्नि शिरसि संभवो जन्म जातु नेष्यते। एवमग्रेऽपि योज्यम्। तथा वयसां पक्षिणां मूर्ध्नि निलयो निलयनम् । तथा मुंडता कृतमुंडनत्वम् । काकाद्यैः परिवारणं परिवृतत्वम् । न केवलं काकाद्यैः प्रेताद्यैश्चेति तथा शब्दस्यार्थः । गवाशना गोमांसभक्षास्तैः। वेत्रादिसंकटे संवृते संगो द्वारालाभस्तत्रैव निःसारमपश्यतः श्वभ्रे श्मशाने च शयनं स्वपनम्। पांसौ भस्मनि च पतनम् । जलपंकादिके मज्जनं बुडनम् । आदिशब्देन कूपकलुषोदकादि गृह्यते। स्रोतसा शीघ्रेण हृतिर्हरणम् । नृत्यं च वादित्रं च गीतं च तानि। तथा स्रक्च वस्त्रं च स्रग्वस्त्रे रक्ते च ते स्रग्वस्त्रे च तयोर्धारणम्।वयश्चांगं च तयोर्वृद्धिः । अभ्यंगोऽभ्यंजनम् । विवाहः परिणयः । श्मश्रुकर्म

मुखव्यंजनमुंडनम् । पक्वान्नं मंडकादिः । स्नेहस्तैलादिः । मद्यं सीध्वादि। तेषां पक्वान्नादीनामाशो भक्षणम्।प्रच्छर्दनं वमिः।विरेचनं विरेकः।हिरण्यस्य रुक्मादेर्लोहस्य च लाभः। संग्रहे तूक्तम्।लभते वा हिरण्यलोहलवणमिति। कलिरनर्थः। बंधो बंधनम् । पराजयः परिभवः। उपानद्युगस्य नाशः। पादस्य चर्मणः प्रकर्षेण पतनम्। भृशमतिशयेन हर्षः। पितृभिः प्रकुपितैरवभर्त्सनं संतर्जनम्। प्रदीपादीनां पतनमथवा विनाशः। पर्वतस्य च भेदनम्। कानने वने रक्तपुष्पे प्रवेशनमिति संबंधः।पापकर्मणां पापिनां निवेशने गृहे प्रवेशनम् । चितायामंधकारसंबाधे तमःसंकटे जनन्यां मातरि च प्रवेशनम्।प्रासादात् पर्वताद्वा पातः पतनम्। आदिशब्देन वृक्षगृहादेर्ग्रहणम्। मत्स्येन ग्रसनं निगरणम् । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायं तद्विद्यते येषामिति इनिः । तेषां काषायिणां काषायवस्त्रावृतानां तथा असौम्यानां दुर्दर्शानां तथा नग्नानां विवस्त्राणां तथा दंडधारिणां दंडिनां तथा रक्तनयनानां कृष्णवर्णानां च नृणां जातु न कदाचिद्दर्शनमिष्यते स्वप्ने । अशुभहेतुत्वात् ।

कृष्णा पापाननाचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागमाल्यवसना स्वप्नकालनिशा मता ॥ ५८ ॥
मनोवहानां पूर्णत्वात्स्रोतसां प्रबलैर्मलैः ।
दृश्यंते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पंचताम् ॥ ५९ ॥
अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ।

कृष्णेति। एवंविधा स्त्री स्वप्ने कालनिशा तद्विधा मता। कृष्णा कृष्णवर्णा । तथा पापमाननमाचारश्च यस्याः सा तथा । दीर्घाः केशा नखाः स्तनौ च यस्याः सैवम् । स्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीप् । माल्यं च वसनं च माल्यवसनम् । विगतो रागो यस्य माल्यवसनस्य तदेवंभूतं माल्यवसनं यस्याः सैवम् । मनोवहानामित्यादि । मनश्चेतो वहंति यानि विशेषेण हृदाश्रितानि स्रोतांसि तानि मनोवहानि तेषां मनोवहानां प्रबलैरतिबलवद्भिर्मलैर्मलिनीकरणस्वभावैर्वातपित्तश्लेष्मभिः पूर्णत्वाद्दारुणा घोरा अप्रशस्ताः स्वप्ना दृश्यंतेऽनुभूयंते । यैः स्वप्नैर्दृष्टै रोगी आतुरः पंचतां याति मरणं प्राप्नोति । तथास्वभावत्वादेषां स्वप्नानाम् । अरोग इत्यादि ।

स्वस्थो नरः संशयं जीवितसंदेहं प्राप्य कश्चिदेव बहूनां मध्यात्पुण्यवान्नियतायुरेव विमुच्यते मरणादिति शेषः ।

स्वप्नभेदानिदानीमाह ।

दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ॥ ६० ॥
भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ।

दृष्टइति । चः समुच्चये । इतिः प्रकारे । दृष्टत्वादिना प्रकारेण स्वप्नः सप्तविधो मतः । सप्त स्वप्ना इत्यर्थः । यच्चक्षुषा जाग्रदवस्थायां किंचिद्वस्तुजातं दृष्ट्वा तदानीं सुप्तावस्थायां तादृशं वस्तुजातं संवित्तिरूपतयाऽनुभूयते स दृष्ट उच्यते । यच्च शब्दमात्रेण वस्तुजातं श्रोत्रेंद्रियेण गृह्यते तदिदानीं सुप्तावस्थायां तादृक्संवित्तिरूपतयाऽनुभूयते स श्रुत उच्यते । यस्तु जाग्रदवस्थायां यथायथमिंद्रियैरनुभूयते सुप्तावस्थायां तादृगंतःसंवित्तिरूपतयाऽनुभूयते सोऽनुभूत उच्यते । यस्मिन् दृष्टे श्रुतेऽनुभूते वा यत्पूर्वं जाग्रदवस्थायां वस्तुजातं मनसाऽभ्यर्थ्यते तथैव च सुप्तावस्थायामंतःसंवित्तिरूपतयाऽनुभूयते स प्रार्थित उच्यते । यस्तु चक्षुर्भिः प्रत्यक्षानुमानादिभिर्न दृष्टो नापि श्रुतो नाप्यनुभूतो दृष्टश्रुतानुभूतत्वाभावादेव न च प्रार्थितोऽपि तु केवलं मनसा यथेच्छमुत्प्रेक्ष्य यत्किंचनरूपाभिः कल्पनाभिः कल्पितो जाग्रदवस्थायां वस्तुजातांतःसंवित्तावुपारूढस्तदानीं सुप्तावस्थायां तादृगनुभूयते स कल्पितः । यश्च दृष्टश्रुतादिभ्यः स्वप्नेभ्योऽन्यो विलक्षणः स्वप्नो यथा दृश्यते सुप्तावस्थायामुत्तरकालं तथैव स्वप्नदर्शिना नरेण तन्मुखावगततदर्थैरपि प्रत्यक्षतो दृश्यते स भाविकः । दोषजः स स्वप्नो यो वातजः पित्तजः कफजो वा यथायथं दोषाणामनुरूपोंतःसंवित्तावनुभूयतइति ।

तेष्वाद्या निष्फलाः पंच यथास्वप्रकृतिर्दिवा ॥ ६१ ॥
विस्मृतो दीर्घह्रस्वोऽति

तेषु स्वप्नेषु स्वप्नध्याये पंचाद्या आदौ पठिता दृष्टादयस्ते निष्फलाः । न ते यथानुरूपं फलं शुभाशुभं ददति । यथास्वप्रकृतिर्यथादोषजो यः स्वप्नः सोऽपि निष्फलः। नासौ यथानुरूपं शुभाशुभलक्षणं फलं ददाति वातप्रकृतेर्वातप्रकृत्यनुरूपतः स्वप्नो यावद्द्वंद्वप्रकृते र्द्वंद्वप्रकृत्यनुरू-

पनोऽफलः । तथा दिवा दृष्टो यः स्वप्नस्तथा विस्मृतस्तथाऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा यः स्वप्नः स पंचविधव्यतिरिक्तोऽप्यफलः ।

पूर्वरात्रे चिरात्फलम् ॥ ६२ ॥
दृष्टः करोति तुच्छं च

पूर्वरात्रे दृष्टः स्वप्नश्चिराच्चिरेण कालेन फलं तुच्छमल्पं ननु यथा परिभाषितं विदधाति।केचित्त्वाहुः। चेति विकल्पार्थे। चिरेण कालेन तुच्छंवेत्यर्थः । पूर्वरात्र इत्यहःसर्वैकदेशेति समासांतः ।

गोसर्गे तदहर्महत् ॥ ६३ ॥
निद्रया चानुपहतः प्रतीपैर्वचनैस्तथा ।

गोसर्गे गवां मोक्षकाले यो दृष्टः स्वप्नः स तदहस्तस्मिन्नेवाहनि फलं महत्करोतीति योज्यम्। तदहरित्यहःशब्दः सप्तम्यर्थवृत्तिरव्ययः।तथा शुभः स्वप्नो दृष्टो रात्रिशेषे निद्रया वा यद्यनुपहतो यस्मिन्स्वप्नेदृष्टेऽनंतरं न सुप्यते स स्वप्नो महत्फलं करोति । अन्यथा स्वल्पम् । प्रतीपैरननुकूलैर्वचनैश्चानुपहातोऽनभ्याहतः शुभः स्वप्नो दृष्टो महत् फलं करोति ।

एवं शुभं स्वप्नं प्रत्युक्त्वाऽशुभं स्वप्नं प्रत्याह ।

याति पापोऽल्पफलतां दानहोमजपादिभिः ॥ ६४ ॥

पापोऽशुभः स्वप्नोऽल्पफलतां याति । कैः । दानादिभिः । आदिग्रहणाद्ध्याननियमादयो गृह्यंते ।

अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत्सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ॥ ६५ ॥

अकल्याणमप्यऽशुभसूचकत्वादशुभं स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव तस्मिन्नेवावसरेऽशुभस्वप्नदर्शनसमनंतरे काले सौम्यकरं शुभसूचकत्वाच्छुभं स्वप्नं यः पश्येत्तस्य शुभमेवफलं भवेत् । सौम्यं शुभं स्वप्नं दृष्ट्वा पश्चान्नैव स्वप्नमध्ये सुप्तोऽशुभं च स्वप्नं पश्येत्तस्याशुभमेव फलं भवेन्नपूर्वदृष्टं शुभमिति बोध्यम् । नन्वेवं सति स्वप्नानामनिश्चितफलत्वं प्राप्नोति । ततश्च स्वप्ने मद्यं सहप्रेतैरित्यादिना यदुक्तं तदन्यथाऽपि स्यात् ।

यतोऽशुभलक्षणोऽप्येवं दानादिभिश्चान्यथा संपद्यते तत्श्चानिश्चित-फलत्वान्मरणं प्रति नासौ निश्चितो हेतुः । एवमन्येऽपि ये स्वप्नाः प्रतिनियता रक्तपित्तादीनां व्याधीनां हेतवो निर्दिष्टास्तेऽपि तथैव बोद्धव्याः । अत्राचक्ष्महे । निश्चितानिश्चितफलस्वभावत्वात्स्वप्नानामदोषः । तथाहि । केचित्स्वप्ना निश्चितफलस्वभावा निर्दिष्टाः । यथा स्वप्ने मद्यं सहप्रेतैरित्यादयः । केचिदनिश्चितफलस्वभावाः । यथा मूर्ध्नि वंशलतादीनामित्यारभ्य यावद् रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातुनेष्यत इत्येवमंतेन ग्रंथेन ये निर्दिष्टास्तत्र ये निश्चितफलस्वभावास्तेषां न कथं चिदप्यन्यथा कर्तुं पार्यते । ते प्राक्तनस्य कर्मणस्तथा रूपस्य बलवत्त्वात् । ये त्वनिश्चितफलस्वभावा मूर्ध्नि वंशलतादीनामित्यादयस्तेषां स्वप्नांतरदर्शनादिभिरन्यथासद्भावः संभाव्यत इति ।

पश्येत्सौम्यमित्युक्तमतस्तानेव सौम्यान्स्वप्नान् दर्शयितुमाह ।

देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ।
साधून् यशस्विनो वह्निमिद्धं स्वच्छान् जलाशयान् ॥ ६६ ॥
कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान्सुतेजसः ।
नराशनं दीप्ततनुं समंताद्रुधिरोक्षितः ॥ ६७ ॥
यः पश्येल्लभते यो वा छत्रादर्शविषामिषम् ।
शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥ ६८ ॥
शैलप्रासादसफलवृक्षासिंहनरद्विपान् ।
आरोहेद्गोऽश्वयानं च तरेन्नदह्रदोदधीन् ॥ ६९ ॥
पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतम् ।
संबाधान्निःसृतिर्देवैः पितृभिश्चाभिनंदनम् ॥ ७० ॥
रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ।
यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽश्नुते ॥ ७१ ॥

देवानिति । कुमारका बालकाः । विषं वत्सनाभः । आमिषं मांसम् । सुमनसः पुष्पाणि । शुक्लशब्दो वस्त्रमित्यत्रापि संबध्यते । अर्थवशाच्चास्य नपुंसकत्वमेकत्वं च बोध्यम् । देवादीन्यः पश्येद्वा वा छत्रादीन्

लभते यश्च शैलादीन् समारोहेद्यश्च नदादींस्तरेत्तस्य वा पूर्वोत्तरगमनादिकं स्यात्स पुरुष आयुरादीनश्नुते प्राप्नोति ।

आरोग्यमश्नुत इत्युक्तमतस्तदेवारोग्यं लक्षयितुमाह ।

मंगलाचारसंपन्नः परिवारस्तथातुरः ।
श्रद्दधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ ७२ ॥
सत्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।
चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ७३ ॥

मंगलेति।प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविसर्जनम्। एतद्धि मंगलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः आचरणमाचारः सद्वृत्तानुष्ठानम्।मंगलाचाराभ्यां संपन्नो युक्तः परिवारः। तथा श्रद्दधानोऽवश्यं मे व्याधिरयमनेन भेषजेन नश्यतीत्येवमातुरो मन्यमानः। तथा च परिवारोऽनुकूलो दक्षिणः। तथा प्रभूतस्य द्रव्यस्य संग्रहः संग्रहणम्। तथा सत्वलक्षणयोः संयोगो वैद्यादिषु भक्तिः चिकित्सायामुपक्रमेऽनिर्वेदः सोत्साहता तदेतदारोग्यलक्षणम्।

कस्मादिदं स्थानं शारीरमुच्यत इत्यस्य निरुक्तिमाह ।

इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम् ।
शरीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ७४ ॥
इतिश्री वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनोर्वाग्भट्टस्य कृतावष्टांगहृदयसंहितायां शारीरस्थानं समाप्तमध्यायश्च षष्ठः ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

इतिः परिसमाप्तौ । अत्रास्मिन्स्थाने यतो यस्माच्छरीरस्य जन्म सम्यगविपरीतं गर्भावक्रांत्यादिभिश्चतुर्भिरध्यायैः प्रसक्तानुप्रसक्तिकया उदाहृतम्।मरणं विकृतिविज्ञानीयाख्येन तथा दूतादिविज्ञानीयाख्येनाध्यायेन च कथितम्। ततः शरीरस्य जन्ममरणोदाहरणादिदं स्थानं शारीरमुच्यते। यद्यपि सर्वआयुर्वेदाख्यो ग्रंथः शरीरमधिकृत्य प्रवृत्तस्तथापीदं स्थानं साक्षाज्जन्ममरणचिंतनाच्छरीरस्य प्राधान्येन शारीरं स्थानमुच्यते इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तसूनुश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां द्वितीयं शारीरस्थानंषष्ठोध्यायश्चसमाप्तः ॥ ६ ॥ ॥

निदानस्थानम्

प्रथमोध्यायः

श्रीगणेशायनमः । अथनिदानस्थानारंभः । अस्य चायं संबंधः । हेतुलिंगौषधस्कंधलक्षणोऽयमायुर्वेदः प्रणीतः । तानि च हेतुलिंगौषधानि सूत्रस्थाने सूचितानि । शरीरलक्षणं चाधारं समुत्पाद्य तानि विस्तरेणोपदेष्टुं शक्यंते । तस्माच्छारीरस्थानं पूर्वमारब्धवान् । तत्रैवं सत्यौषधस्कंध एव प्राक् प्राधान्यादुपदेष्टुं न्याय्यः । नैवम् । हेतुलिंगाभ्यामामयं परीक्ष्यानंतरं यथायोगमामयप्रशमनार्थमौषधं दातुमुचितम् । तस्माद्धेतुलिंगयोरेवोपादनं प्राग्युक्तं नत्वौषधस्येति चिकित्सितस्थानात् प्रागिदमेव स्थानमुपदेष्टुं युक्तम् । तथोक्तं मुनिना । रोगमादौ परीक्षेत ततोनंतरमौषधमिति । तस्मादौषधाद्धेतुलिंगयोरेवामयं प्रति प्राधान्यमतो निदानस्थानारंभः । तत्र च पूर्वं सर्वरोगनिदानमेवारब्धुं युक्तं प्राधान्यात् । प्राधान्यं च सर्वरोगकारणनिर्देशात् । तथाहि । वातादय एव प्रकुपिताः सर्वरोगकारणम् । वक्ष्यति हि । सर्वेषामेवरोगाणां निदानं कुपितामला इति । तेषां च कोपकारणमस्मिन्निर्दिश्यत इत्याह ।

अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ।
इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

अथात इत्यादि । सर्वे च तेरोगाश्च सर्वरोगास्तेषां निदानं सर्वरोगनिदानम् । शेषमायुष्कामीयाध्यायवद्व्याख्येयम् । इतीत्यादिशब्दानामपि पूर्ववद्व्याख्या ।

तत्र रोगाणां सामान्यं निदानं विभणिषुस्तावद्रोगाणामेव पर्यायान् वदति । रोगपर्यायश्रवणेन हि शिष्याणां तत्र तत्र शास्त्रदेशेषु संमोहो न भवति ।

रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः ॥१॥
यक्ष्मातंकगदाबाधशब्दाः पर्यायवाचिनः ।

रोगादयः शब्दाः पर्यायवाचिन एकार्था इत्यर्थः । ननु चैषां रोगादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यर्थभेदोऽपि दृश्यते । यथा । रुजतीति रोगो दुःखस्य कर्तृत्वाद्दुःखस्याभिधायकः । पाप्मेति किल सर्वेरोगाः पापस्य कर्मणः फलमिति कृत्वा पाप्मेत्युच्यते । ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तः । प्राधान्यंचास्य दुरुपक्रमत्वादतिदुःसहत्वाच्च । अत एव सर्वकायमनःसंतापकत्वं ज्वरस्याहुः । तथा । ज्वाववयोहानावित्यस्य धातोरौणादिकेवरप्रत्यये सति ज्वरशब्दस्यार्थांतरत्वमप्यापततीति । विविधमाधिं दुःखमादधाति शरीरे मनसि चेति व्याधिः । विकारो बुद्धींद्रियमनःशरीराणां विकृतिमन्यथात्वं जनयतीत्यर्थः । दुःखमित्यनेनोपतापकत्वमनुभवं गमयति । आमय इत्यस्यार्थः किलाऽऽमसमुत्थाः सर्वे व्याधयः । प्रायेण हि लोकोऽखिल एव लौल्याददेशकालापथ्यातिमात्राशी भवति । तस्य चावश्यमामसंभवाद्बाहुल्येनामसमुत्था व्याधयः । बाहुल्यं चांगीकृत्य शब्दप्रवृत्तिः। यक्ष्मैव यक्ष्मा। यथा यक्ष्मा रोगसमूहानामित्युक्त एवं सर्वोऽपि रोगो रोगसमूह इत्यनेन द्योतयति। तथा च सर्वोविकार उत्पद्यमानोऽनेकैर्व्याधिलक्षणभूतैरुपद्रवभूतैश्च युक्त उत्पद्यते । यथा ज्वरस्यालस्यारोचकादयः । आतंक इति । तकिकृच्छ्रजीवनइत्यस्य धातो राङ्पूर्वस्य रूपम्। रोगोपतप्तत्वाद्धि स्त्रीपानभोजनादिभ्यो निवृत्ताः कृच्छ्रेण जीवंति । गद इव गदोऽनेककारणजन्यत्वात्। यथा हि गदोऽनेककारणजस्तथा गदोपीति गदशब्दस्यार्थः । आबाध इति आसमंतात्कायमनसोर्बाधनं पीडेत्यर्थः । एवं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यर्थभेददर्शनात्कथमुक्तं पर्यायवाचिन इति । अत्राचक्ष्महे । एवमेवैतत् किंतु पीडाकारित्वात् सामान्यं प्रवृत्तिनिमित्तमुररीकृत्य पर्यायवाचिनइत्युक्तम् ।

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ॥ २ ॥
संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पंचधा स्मृतम् ।

निदानादयः संप्राप्त्यंता रोगाणां विज्ञानं पंचधा स्मृतमुनींद्रैरितिशेषः । निदानादिविज्ञानेन सर्वे रोगा विशेषेण बुध्यंत इत्यर्थः । उपशयस्तथेति । यथा निदानादयो रोगाणां विज्ञानं तथोपशयोऽपीति तुल्यकक्ष्यतां द्योतयितुं तथा शब्दं तंत्रकृत्प्रयुक्तवान् । एवं संप्राप्तिश्चेत्यत्र च

कारमपि । इति परिसमाप्तौ। एतावदेव रोगाणां विज्ञानम् । निदानं द्विधा । रोगाणामासन्नं विप्रकृष्टं च। तत्रासन्नं यथा । वातादयः प्रकुपिताः । विप्रकृष्टं कारणं यथा । वातादिचयप्रकोपकरमाहारविहारादि । तत्र निदानं कटुकाम्लद्रव्यादिकं ज्वरस्य । पूर्वरूपं यथा । ज्वरस्यैवालस्यादयः । रूपं यथा । आमपापगमक्षेभमृदुतावेदनोष्मणाम् । वैषम्यं तत्र तत्रांगे तास्ताः स्युर्वेदनाश्चलाइत्यादि । उपशयो यथा । ज्वरं स्नेहमर्दनादिनोपशाम्यंतमुपलभ्य स तु तस्योपशय इत्युच्यते । संप्राप्तिस्तु यथा । दुष्टेनेत्यादिलक्षणविनिश्चितज्ञानकारणत्वविज्ञानम्।कारणे कार्योपचारात्।निदानादीनामसमासनिर्देश एकैकस्यापि प्राधान्यमिति द्योतनाय । एवमेकैकस्योपलब्धिकारणत्वं भवति । उपचारादेव संख्यायां लब्धायां पंचधेत्युक्तं नियमार्थम् । पंचधैवैतानि तत्वतो नान्ये रोगावबोधहेतवः संतीत्यर्थः ।

निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ॥ ३ ॥
निदानमाहुः पर्यायैः

निमित्तादिभिः षड्भिः पर्यायैर्निदानमाहुर्वदंति मुनय इतिशेषः । तत्र तत्र शास्त्रप्रदेशे निदानमेतैः पर्यायैर्वेद्यमित्यर्थः ।

प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ।
उत्पित्सुरामयोदोषविशेषेणानधिष्ठितः ॥ ४ ॥

येनालस्यारुच्यादिनोत्पित्सुरुद्बुभूषुरामयोज्वरादिर्लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्राग्रूपम् । दोषविशेषेण वातादिनाऽनधिष्ठितोऽनासादितो व्यक्तरूपेणेत्यत्रानुक्तमपि गम्यमानत्वादुक्तं बोध्यम्। तथाहि। वातादिदोषेणानधिष्ठितत्वाद्व्याधेरुत्पित्सुतैव न घटते व्याधिकारणाभावात् । नहि वातादीन् विमुच्य व्याधेः प्रायेणान्यतः संभवः संभाव्यते । वक्ष्यतिहि । सर्वेषामेवरोगाणां निदानं कुपिता मला इति। तस्माद्दोषविशेषानधिष्ठितत्वमुत्पित्सोरामयस्य यदुच्यते तद्व्यक्तरूपदोषापेक्षमवगंतव्यम् ।

अत एवाह ।

लिंगमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम् ।

तदित्यनेन प्राग्रूपं परामृश्यते । तत्प्राग्रूपमुत्पित्सूनां ज्वरादीनामल्प-

त्वादनासादितबलत्वादव्यक्तं लिंगमस्पष्टं लक्षणं यथायथं यद्यस्य व्याधे-र्ज्वरादेरन्यतमस्यात्मीयमात्मीयम । अतश्च प्राग्रूपं त्रिधा दृश्यते । किंचि-च्छारीरं किंचिन्मानसं किंचिच्छारीरमानसं च । तत्र शारीरं यथा। ज्वर-स्यालस्यास्थैर्यस्यगात्रगौरवजृंभासास्राकुलाक्षतेत्येवंप्रायम् । मानसं च । अरतिर्हितोपदेशेष्वक्षांतिरित्येवंप्रायम् । किंचिच्छारीरमानसं यथा । प्री-तिरम्ले पटूषणे द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येष्वित्येवंप्रायं शारीरमानसदोषजनित-त्वात् ।

इदानीं रूपं लक्षयितुमाह ।

तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥

तदेव प्राग्रूपं व्यक्ततां यातं व्यक्तदोषाधिष्ठितं सद्रूपमित्यभिधीयते । तदेवेत्येव शब्देनैतद् द्योतयति । यदेव शारीरं प्राग्रूपं पूर्वोपवर्णितं तदेवेह गृहीतव्यं स्थायित्वात्। तच्चामयानुबंधि । मानसं शारीरमानसं वा स्थायि-त्वान्न ग्रहीतव्यम् । तद्धि इयमप्युत्पित्सुव्याधिसमनंतरं प्रायेण नश्यती-ति तद्व्यक्ततां न याति । अतः शारीरमेवोत्पित्सुव्याधिप्राग्रूपमिह तदा-परामष्टुं युक्तम् ।

संस्थानं व्यंजनं लिंगं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।

संस्थानादयः षड्रूपस्य पर्याया इत्यर्थः । इमे च पर्यायाः प्राग्रूप-स्यापि योज्याः । यथा पूर्वसंस्थानं पूर्वव्यंजनं पूर्वलिंगमित्यादि ।

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम ॥ ६ ॥
औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ।
विद्यादुपशयं

उपयुज्यत इत्युपयोगः सेवनम् । सुखमावहत्युत्पादयतीति सुखाव-हः । देहस्य सुखं करोतीत्यर्थः । य उपयोगः सुखावहस्तमुपशयं विद्या-न्मुनींद्र इतिशेषः।केषामुपयोगः। औषधान्नविहाराणाम्। औषधं हरीतक्या-दि । अन्न रक्तशाल्यादि । विहारो वाग्देहमनोनिर्वर्तितश्चेष्टाविशेषो व्या-यामव्यवायजागरणाध्ययनगीतभाषणध्यानधारणादिरूपः । औषधं चान्नं च विहारश्चौषधान्नविहारास्तेषामौषधान्नविहाराणाम् । तेषां किंभूतानाम्।

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् । हेतुव्याधिविपर्यास्तानां विपर्यस्तार्थकारिणां च। विपर्यस्ता विपरीताः। हेतुव्याध्योर्विपर्यस्ताः। हेतुश्च व्याधिश्च हेतुव्याधी तयोर्विपर्यस्ता हेतुव्याधिविपर्यस्ता निदानरोगयोर्विपरीता ये औषधान्नविहारास्ते तथा विपर्यस्तानामर्थो विपर्यस्तार्थस्तं कुर्वन्तीति विपर्यस्तार्थकारिणः। हेतुव्याधिविपर्यस्ताश्च विपर्यस्तार्थ कारिणश्च हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणस्तेषाम् । केषां विपर्यस्तानामर्थं कुर्वंति । अत्र प्रकृतत्वाद्धेतुव्याधिविपर्यस्तानाम्। तदयमर्थः। हेतुव्याध्योरविपर्यस्ता अविपरीता अपि हेतुरूपाइव भासमाना व्याधिरूपा इवाभासमानाहेतुव्याधिविपर्यस्तानामर्थं व्याध्युपशमलक्षणं कुर्वंति । यथाहेतुविपरीतैर्व्याधिविपरीतैश्चौषधान्नविहारैर्व्याध्युपशमः क्रियते प्रतिपक्षत्वात्तथा विपर्यस्तार्थकारिभिरपीत्यर्थः। संग्रहे तु जगाद। उभयार्थकारिपुनर्दैवव्यपाश्रयं तथा छर्द्यां छर्दनमित्यादि। एवंविधं ह्यविपरीतमेव भेषजं विपरीतमर्थं करोतीति। तत्र हेतुविपरीता औषधान्नविहारा यथा। गुरुस्निग्धशीतजे व्याधौ लघुरूक्षोष्णमौषधमन्नं वा। तथा संतर्पणोत्थेऽपतर्पणम्। अपतर्पणोत्थे संतर्पणम्। जागरणोत्थे व्याधौ स्वापः। स्वापोत्थे जागरणम्। व्यायामोत्थे आसनेत्यादि। तथा व्याधिविपर्यस्ता औषधान्नविहारा यथा। कफजे ज्वरे सर्पिःपानमौषधम्। तस्मिन्नेव ज्वरेऽन्नं पेयाविहारश्च। तस्मिन्नेव कफजे ज्वरे देहमनोव्यापारोपरमः। तथा पवनसाध्ये ज्वरे दोषानपेक्षमौषधं मुस्तापर्पटकम्। अन्नं रक्तशाल्यादि। प्रमेहे रजनीयवान्नं च। तथा च वक्ष्यति। रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे हिता इत्यादि। विहारश्च यथा। ज्वरकालस्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत्। तथा मुनिरप्यवोचत्। ज्वरकालं च वेगं च चिंतयन् ज्वर्यते तु यः। तस्येष्टैश्च विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत्स्मृतिमिति। विपर्यस्तार्थकारिणश्च द्विधा भवंति। व्याधिविपर्यस्तार्थकारिणो हेतुविपर्यस्तार्थकारिणश्च। तत्र व्याधिविपर्यस्तार्थकारिणो यथा। छर्दिव्याधौ तदर्थकार्यौषधं मदनादि। अन्नं च तदुपसृष्टं शाल्यादि। अथवा यदत्यद्यमसात्म्यमपरिशुष्कं गुरु च। विहारोऽगुल्युत्पन्नालादिना तदुद्वमनम्। यथा वाऽतिसारे विरेचनम्। वमनेन विरेचनेन च छर्द्यतीसारयोर्वृद्धिरेव कर्तुं युक्ता। तद्धेतुकत्वात्तस्य। हेतुविपर्यस्तार्थका-

रिणश्च यथा मद्योत्थेव्याधौ मद्यमेवोपयुक्तं व्याधिं शमयत्यौषधत्वेन । एवमन्नविहारावप्यूह्यौ । मद्येन मदात्ययस्य वृद्धिरेव कर्तुं युक्ता । तद्धेतुकत्वात्तस्य। इह तु शमनकरणाद्विपर्यस्तार्थकारित्वम्। एतदेव च तदर्थकारीति वदंति । तच्च मात्राशितीये व्याख्यातमेव ।

व्याधेः स हि सात्म्यमितिस्मृतः॥ ७ ॥

हियस्मात्स उपशयो व्याधेरामयस्य सात्म्यमिति स्मृतः । मुनीन्द्रैरिति वाक्यशेषः । एवं व्याधिगुणविपरीतो य आहारो विहारश्च प्रायेण निदानविपरीतः स व्याधिसात्म्यम् । मुनिस्त्ववोचत् । देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः । सात्म्यमिच्छंति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव चेति ।
उपशयलक्षणकथनप्रस्तावादनुपशयोऽपि लक्ष्य इत्याह ।

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः ।

असौ यथानिर्दिष्टलक्षणादुपशयाख्याद्यो विपरीतलक्षण औषधान्नविहाराणामुपयोगः सेवनमसुखावहः सोऽनुपशय उच्यते । स एव व्याधेरसात्म्यमित्यभिसंज्ञित आभिमुख्येन संकेतितः ।
निदानप्राग्रूपरूपोपशयानुक्त्वा संप्रति संप्राप्तिं लक्षयितुमाह ।

यथा दुष्टेन दोषेण यथाचानुविसर्पता ॥ ८ ॥
निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ।

येन प्रकारेण दुष्टः कुपितो वाताद्यन्यतमो दोषो यथा दुष्टः तेन यथादुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता देहमनुधावता सन्निवेशविशेषेण गच्छता प्रत्यामयं या निर्वृत्तिर्निष्पत्तिरुद्भव इति यावत्।निर्दिष्टा सा संप्राप्तिः। सा च जातिरागतिश्च कथ्यते।यथा ज्वरस्य मलास्तत्रेत्यादिलक्षणलक्षिता। तत्र मलानामामाशयप्रवेशनेन तथा आमानुगमनेन तथा स्रोतोरोधेन तथा पक्तिस्थानाज्ज्वलननिरसनेन तथा तेनैव जाठरेण वह्निना तेषामभिसरणेन तथा सकलदेहतापेन गात्रं चात्युष्णंकुर्वन्त्येवं विधया संप्राप्त्या ज्वरोऽयमिति निश्चीयते । एवं रक्तपित्तादिष्वपि चिंत्या संप्राप्तिः ।

संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ॥ ९ ॥
सा भिद्यते यथाऽत्रैव वक्ष्यंतेऽष्टौ ज्वरा इति ।

सा च संप्राप्तिः संख्यादिविशेषेण भिद्यते। संख्या च विकल्पश्च प्राधान्यं च बलं च कालश्च त एवं तेषां विशेषः संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषस्तस्मात्सेयं संप्राप्तिर्बहुधा संपतद्ये। तत्र संख्याविशेषा यथा। इहैव वक्ष्यंतेऽष्टौ ज्वरा इति। एवमन्यत्र पंच कासाः पंच श्वासाः अष्टौ गुल्मा इत्येवमादयः संख्याविशेषाः संप्राप्तिभेदः।

दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना ॥ १० ॥

दोषाणां वातादीनां समवेतानामेकस्मिन् व्याधौ संघटितानां या अंशांशकल्पना भागेन कार्यादनुमेयेन निरूपणा स विकल्पः। अंशश्चांशश्चांशांशौ ताभ्यां कल्पना अनेक विधो विशेषः। यथाऽस्मिन् व्याधौ वातः कुपितः कदाचिदेकेन गुणेनाधिकेन रूक्षेण कदाचिल्लघुना कदाचिच्छीतेन कदाचिद्द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽधिकैर्दुष्यति।एवं पित्तं कट्वम्लादिना कुपितं कदाचिदेकेन गुणेन तीक्ष्णेन कदाचिदुष्णेन कदाचिद्द्वाभ्यां बहुभिर्वाऽधिकै र्दुष्यति।एवं कफेऽपि निरूप्यम्। तदेवंरूपो यो निश्चयः स विकल्प इति। यतश्चैवं ततः सर्वेषु रोगेषु तुल्याः कोपनप्रकारा न भवंति। तथाहि। रूक्षादयो गुणा वातस्य सदा कोपकाः। किंतु कदाचित् कस्यचिद्गुणस्य प्रकृष्टत्वं कोपने कस्यचिन्न्यूनत्वमिति। अतो हेतोर्गदानंत्यं चिकित्साऽऽनंत्यं च। दोषाणामिति बहुवचनोपादानादेव समवेतानामित्यर्थे लब्धे समवेतग्रहणं पृथग्द्वंद्वसमस्तानामपि चांशकल्पनाविकल्प उच्यत इति प्रतिपादनार्थम्।

स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्।

स्वतंत्र्यं च पारतंत्र्यं च ताभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेज्जानीयात्। तत्र स्वतंत्रस्य व्याधेः प्राधान्यं यथास्वनिर्दिष्टोपक्रमसाध्यत्वात्। अस्वतंत्रस्य व्याधेरप्राधान्यं प्रधानव्याध्युपक्रमेण प्रायस्तस्याप्युपक्रमत्वात्। यद्यपि प्राधान्यविशेषादसौ संप्राप्तिर्भिद्यत इत्युक्तं तथाप्य प्राधान्यविशेषादप्यसौ संप्राप्तिर्भिद्यत इत्यर्थादुक्तं भवत्येव। प्राधान्याप्राधान्ययोः परस्परं सापेक्षत्वात्। तथा ह्यप्रधान्यं प्राधान्यमपेक्ष्य वक्तुं युज्यते अप्राधान्यं चापेक्ष्य प्राधान्यमिति।

हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥ ११ ॥

कृत्स्नस्य भावः कार्त्स्न्यं। कार्त्स्न्यंचावयवाश्च कार्त्स्न्यावयवाः। हेत्वादीनां कार्त्स्न्यावयवा हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवाः। आदिशब्देन प्राग्रूपादयो गृह्यंते बलं चाबलं च बलाबले व्याधेः संबंधिनी तयोर्विशेषणं विशिष्टता बलाबलविशेषणम्।तद्यथासंख्येन हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवैरादिशेत्।तत्र प्रतिरोगं यन्निदानत्वेनोपदिष्टं तत्किं कार्त्स्न्येनास्य व्याधेरुत्पादकमुतावयवेन। एवं प्राग्रूपमपि। तथा लक्षणमपि किं समस्तमस्य व्याधेर्लक्ष्यत उतावयवेन। उपशयोऽप्यस्य व्याधेः संतर्पणापतर्पणरूपः स किं कार्त्स्न्येन सुखानुबंधं करोत्युतावयवेन। तत्र कार्त्स्न्येन यथा। रक्तशाल्यादिमांसघृतक्षीरदधिवसामज्जतैलादिना।अवयवेन तु रक्तशाल्यादिना मांसाद्यन्यतमेन चैकैकेन।तथा अपतर्पणरूपोऽपि यवश्यामाकगवेधुककोरदूषनीवारतक्रारनालादिः स किं कार्त्स्न्येन सुखानुबंधं करोत्युतावयवेन यवादिनैकैकेन। एवमन्यदपि चिंत्यम्। यथा च ज्वरस्यामाशयं प्रविश्य किं कार्त्स्न्येनायांशेन। तथाऽऽममनुगम्य किंकार्त्स्न्येनायांशेनेत्यादि। तदेवं भूतैर्मलैरयं ज्वरो निर्वर्तत इत्येवं बलाबलविशेषणमादिशेदिति।

नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम्।

नक्तं च दिनं च ऋतुश्च भुक्तं च तानि नक्तंदिनर्तुभुक्तानि तेषामंशा अवयवा नक्तंदिनर्तुभुक्तांशाः। व्याधेः कालो व्याधिकालः। यथामलं यथा दोषम्। यो यस्य दोषस्यात्मीयः कालस्तं नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालमादिशेत्। यथा श्लेष्मज्वरस्य रात्रिमुखे पूर्वाह्णे वा वसंतऋतावाहारे च भुक्तमात्रे बललाभो भवति। एवं मारुतपित्तयोरपि बललाभो निरूप्यः।

इति प्रोक्तो निदानार्थः

इतिशब्दः प्रकारे। अनेन संक्षेपाख्येन प्रकारेण यथानिर्दिष्टेन निदानार्थो निदानाभिधेयः समासतः प्रकर्षेणोक्तो नतु व्यासतः।

अतएवाह।

तं व्यासेनोपदेक्ष्यते ॥ १२ ॥

य एव निदानार्थः समासेन प्रोक्तस्तमेवव्यासेनोपदेक्ष्यते तंत्रकृद-भिधास्यति ।

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।

सर्वेषामपि रोगाणां कुपिता मलाः क्रुद्धा वातपित्तकफा निदानं हेतुः।

तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १३ ॥

तदित्यनेनवातादयः परामृश्यंते । तस्य वातादिप्रकोपस्य निदानं वि-विधं नानाप्रकारमहितसेवनमहितानुष्ठानं प्रोक्तम् ।

किं तदित्याह ।

अहितं त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ।

ततस्त्रयाणां कालार्थकर्मणां त्रिविधो हीनमिथ्यातिमात्रलक्षणो यो-गोऽहितमिति प्राक् सूत्रस्थान उदाहृत उक्तः । यथा अर्थैरसात्म्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतमित्यादि ।

इदानीं वातादीनामन्नपानविहारमहितं कोपकारणमाह ।

तिक्तोषणकषायाल्परूक्षप्रमितभोजनैः ॥ १४ ॥
धारणोदीरणनिशाजागरात्युच्चभाषणैः ।
क्रियातियोगभीशोकचिंताव्यायाममैथुनैः ॥ १५ ॥
ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तांते प्रकुप्यति समीरणः ।

तिक्तादिभिः समीरणः कुप्यति । नन्वल्पप्रमितभोजनशब्दयोः पर्या-यशब्दत्वाद्द्वयोरुपादानयुक्तम् । नैतदस्ति । भिन्नार्थत्वादनयोः । तथा अ-ल्पभोजनं हीनभोजनमुच्यते । प्रमितभोजनं तु तदुच्यते यदतिक्रांतवेलं भुक्तम् । तथा चागमः । धान्यं पुलाकनिष्पन्नं ज्ञेयं तत्प्रमिताशनमिति । अतीतकालं यद्भुक्तमित्यादि । धारणोदीरणे वातवेगादीनाम्। क्रियातियोगो वमनविरेचनास्थापनादिक्रियाणामतिसेवनम् । नन्वास्थापनेन च वायोः कोपोऽनुपपन्नः । तथा हि वाते बस्तिरिष्यत इत्युक्तम् । नैवम् । आ-स्थापनातियोगोहि पित्तश्लेष्मादीनां धातूनामुपचयकृत् । तदुपचयाच्च वायोः कोपः । तथाचोक्तम् । वायोर्धातुक्षयात्त कोपो मार्गस्यावरणेन

चेति। तस्माद्युक्तो वायोरास्थापनातियोगेन कोपः। तंत्रकृताप्युक्तम्। स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत्। उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयमिति। ग्रीष्मांत इत्यंतशब्दः समीपवचनो वेद्यः। तेन ग्रीष्मसमीपे वर्षाख्ये काले प्रकोप इति युज्यते। अन्यथा च यःप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिष्वित्येतद्व्याहन्यते

पित्तं कट्वम्लतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः ॥ १६ ॥
शरन्मध्याह्नरात्र्यर्द्धविदाहसमयेषु च।

पित्तं कट्वादिभिः कुप्यति। अर्धरात्रे पित्तस्य कालस्वभावात्कोपः।

स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वभिष्यंदिशीतलैः ॥ १७ ॥
आस्यास्वप्नसुखाजीर्णदिवास्वप्नातिबृंहणैः।
प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसंतयोः ॥ १८ ॥
पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च श्लेष्मा

स्वाद्वादिभिः कफः कुप्यति।

द्वंद्वं तु संकरात्।

द्वंद्वं द्वयं वातपित्ते वातकफौ पित्तकफाविति। संकरान्मिश्रीभावात्तिक्तादीनां कुप्यति। एतदुक्तं भवति। येन तिक्तादिर्वातहेतुः सेवितस्तस्य वातपित्ते प्रकुप्यतः। एवं शेषयोर्योज्यम्।

मिश्रीभावात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ॥१९॥
संकीर्णाजीर्णविषमविरुद्धाद्यशनादिभिः।
व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशाकाममूलकैः ॥ २० ॥
पिण्याकमृद्यवसुरापूतिशुष्ककृशामिषैः।
दोषत्रयकरैस्तैस्तैस्तथान्नपरिवर्त्तनः ॥ २१ ॥
धातोर्दुष्टात्पुरोवाताद्ग्रहवेशाद्विषाद्गरात्।
दुष्टान्नात्पर्वताश्लेषाद्ग्रहैर्जन्मर्क्षपीडनात् ॥ २२ ॥
मिथ्यायोगाच्च विविधात्पापानां च निषेवणात्।
स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः ॥ २३ ॥

समस्तानां तिकादीनां मिश्रीभावात्संन्निपातः कुप्यति । तथेति स-मुच्चये । संकीर्णाशनादिभिश्च संन्निपातः कुप्यति । आदिशब्देन पर्युषि-तक्लिन्नादिभोजनादयो गृह्यंते । संकीर्णाशनादीनां लक्षणं प्रागुक्तम् । दोषत्रयकरैस्तैस्तैरिति पूर्वोक्तैर्मंडकदधिफाणितयवकपावलव्रीहिसर्षपशाकादिभिः । तथेति न केवलमेतैरेवपरिवर्त्तनादिभिश्चेति तथा शब्द-स्यार्थः ।

प्रतिरोगमितिक्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ।
रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥ २४ ॥

प्रत्यामयमित्यनेन प्रकारेण क्रुद्धाः कुपिता दोषा आशु प्रागेव देहे विकुर्वते शरीरे विकारं जनयंति।किं कृत्वा। रसायनीर्नाडीः प्रपद्य प्राप्य । किंभूताः।रोगस्याधिष्ठानानि स्थानानि रसरुधिरादीनि तानि गंतुं शीलं यासां ता रोगाधिष्ठानगामिन्यस्तास्तथा विधा नाडीः प्रपद्य प्राप्य विकृतिभाजो दोषाः संपद्यंत इत्यर्थः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७५ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

सर्वरोगनिदानादनंतरं ज्वरनिदानारंभेऽयंसंबंधः। उक्तं सर्वरोगनिदानम्। अतोऽनंतरमवश्यं कस्यचिद्विशिष्टस्य रोगस्य निदानं वक्तुमुचितम्। रोगेषु च ज्वरः प्रधानः। तथा च मुनिः। ज्वरो रोगाणामिति। स्वयमेव चा-स्य प्राधान्यं तन्त्रकृत् प्रतिपादयिष्यतीति ज्वरनिदानमेवारब्धुं युक्तम् ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

अथादिशब्दानां पूर्ववद्व्याख्या ।

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोऽशनोऽतकः ।
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥ १ ॥

जन्मांतयोर्मोहमयः संतापात्माऽपचारजः ।
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ॥ २ ॥

रोगाणां पती रोगपतिः सर्वरोगप्रधानः । पाप्मा पापस्वभावः । तथा मृत्युः । सर्वप्राणिनो हि मरणेनासावेव योजयति यथा न तथाऽन्ये रोगाः । सर्वधात्वाप्यायकं यदोजस्तदशनं भोजनं यस्येत्योजोऽशनः । अंतको मारणहेतुसामान्यात् । क्रोधो भगवतो महेश्वरस्य दक्षापमानितस्य लोकाग्नि दग्धक्षोर्ललाटान्निर्गतः । अतएवाह दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भव इति । जन्मांतयोर्मोहमय इति । ज्वरस्य संतापात्मकत्वं लिंगम् । जन्मांतयोश्च क्वचित्संतापानुपलब्धेर्मोहमय इत्युक्तम् । मोहस्वभावादेवान्यजन्मजं कर्म प्राणी न स्मरति । यश्चापचारजस्तथाविधादाहारविहाराद्‌द्भूतः । स संतापस्वभावः स च क्रूरो दुश्चिकित्स्यः । नानायोनिषु हस्त्यश्वगोपक्ष्यादिषु च विविधैर्नामभिर्वर्त्तते । यथा । पाकलस्तु गजेन्द्राणामभितापो हयेषु च । गवां गोकर्णकश्चैव पक्षिणां मकरस्तथा । वांतादामामलर्कः स्यादब्जेष्विन्द्रमदः स्मृतः । ओषधीषु तथा ज्योतिश्चूर्णको धान्यजातिषु । जलेषु नीलिका भूमौ चूषो नृणां ज्वरो मतः । ऋते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विषहते तु तम् । शेषाः सर्वे विपद्यंते तिर्यग्योनौ ज्वरार्दिताः । कर्मणा लभते जंतुर्देवत्वं मानुषादपि । पुनश्चैव च्युतः स्वर्गान्मानुष्यमभिपद्यते । तस्मात्स देवभावाच्च सहते मानवो ज्वरम् । यथा दंतिशरीरे पाकलोनाम ज्वरः । अश्वशरीरेऽभितापकः । गोशरीरे गोकर्णकः । पक्षिशरीरे मकरः । श्वशरीरेऽलर्कः । मत्स्येष्विंद्रमदः । ओषधीषु ज्योतिः । धान्येषु चूर्णकः । अप्सु नीलिका । भूमौ चूषः मानुषेषु ज्वर इति । ननु यदि रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवस्तर्ह्यपचारज इति कथमुक्तम् । ब्रूमः । पूर्वं कृतयुगे ललाटजलोचनादुत्पन्नो ज्वरः । त्रेतायुगे तु संप्राप्ते परिग्रहदोषाद्धर्मस्य पादेऽन्तर्हित इत्यपचारेणासौ प्रथमं प्राणिषूद्भूतो ऽपचारज उच्यते । कलियुगेऽप्यन्नपानौषधाद्यपचारेण जात इत्यपचारज उच्यत इति न किंचिदत्रायुक्तम् ।

सचापचारजो ज्वरः किमेको वाऽनेकविध इत्याह ।

स जायतेऽष्टधा दोषैः पृथग्मिश्रैः समागतैः ।
आगंतुश्च

ससंतापलक्षणो ज्वरोऽष्टधाऽष्टप्रकारः संपद्यते । कथम् । पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्तथा मिश्रैर्द्वाभ्यांद्वाभ्यां तथा समागतैः संनिपतितैस्त्रिभिस्तथा आगंतुकारणजनितो ज्वरः । एवं पृथग्दोषैस्त्रयो मिश्रैस्त्रयः संनिपतितैरेक आगंतुकश्चैक इत्यष्टौ ।

संप्राप्तिमस्याधुनाचक्षि ।

मलास्तत्र स्वैः स्वैर्दुष्टाः प्रदूषणैः ॥ ३ ॥
आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च ।
स्रोतांसि पक्तिस्थानाच्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ ४ ॥
सह तेनाभिसर्पंतस्तपंतः सकलं वपुः ।
कुर्वंतो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्तयंति ते ॥ ५ ॥
स्रोतोविबंधात्प्रायेण ततः स्वेदो न जायते ।

तत्रेतिनिर्धारणे । तेष्वष्टसु ज्वरेषु मध्ये निजानां ज्वराणामुत्पत्तिर्निर्धार्यते । मला वातादयः स्वैः स्वैः प्रदूषणैः कोपनैर्दुष्टाः कुपिता ज्वरं निर्वर्तयंत्युत्पादयंति । तत्र यथा वातस्तिक्तादिभिः । पित्तं कटुकादिभिः । कफः स्वाद्वादिभिः । एवं संसर्गे संनिपाते च चिंत्यम् । आगंतुना च केनचित् प्रकुपिता दोषा ज्वरं निर्वर्तयंति । यद्यपि चागंतुकज्वरस्तद्धेतुकस्तथा पि तत्रापि वातादय एव हेतवः । न हि वातादीन् विमुच्य व्याधेः समुद्भवः कथमपि संभाव्यते । एतावांस्तु विशेषः । दोषजे व्याधौ पूर्वं वातादयः कुप्यंति पश्चात्कायस्य पीडा भवति । आगंतुके व्याधौ पूर्वं शरीरस्य व्यथा भवति पश्चाद्वातादिकोप इति । कयानुपूर्व्या ज्वरं निर्वर्तयंतीत्याह । आमाशयमित्यादि । आमाशयं प्रविश्य नाभिस्तनांतरे स्थित्वा तथा आमं पूर्वोक्तलक्षणलक्षितमनुगम्य तेन चामेना नुगताः स्रोतांसि रसादिवाहीनि पिधाय च्छादयित्वा तथा ज्वलनं पक्तिस्थानाद्बहिर्निरस्य निष्कास्य । पक्तिग्रहणमत्र जाठराग्नेर्निःसंदेहेन ग्रहणार्थमन्यथा त्रयोदशानामग्नीनां मध्यात्कतमं ज्वलनं स्थानाद्बहिर्निरस्येति संदिह्येतेति । तेन च निरस्तवह्निना सहैकलोलीभूताः सकलं वपुरभिसर्पंतस्तपंतो गात्रमत्युष्णं कुर्वंतो ज्वरं निर्वर्तयंति । अत्युष्णग्रहणेनैतत्प्रतिपादयति । अत्युष्णगात्रत्वेनैव ज्वरसंभवो नोष्णगात्रमात्रेण । तथा च

निरामयस्यापि हि प्राणिनो जीवतो गात्रमुष्णं भवत्येव। ननु वायुकृते ज्वरे वायोर्योगवाहित्वात्पित्तकृतेऽपि ज्वरे पित्तस्य वह्निना समानगुणत्वात्संतापोपलब्धिर्युक्ता। श्लेष्मज्वरे तु श्लेष्मणो वह्निप्रतिपक्षत्वात्कथमिव संतापकत्वं युक्तमिति केचित्। अत्रोच्यते। स्वभावादुपपन्नमेतत्। ज्वरस्य ह्ययमचिन्त्यः स्वभावो येनावश्यं संतापमुत्पादयति। एवं वातस्यामूर्तिमत्त्वेऽपि गुल्मादिषु श्यावारुणत्वोपलब्धिः। तस्माद्व्याधीनामेव स्वभावविशेषान्न्याय्यमेवेदम्। स्रोतोविबंधादिति। यत एव स्रोतःपिधानं तत एव हेतोः स्वेदो न जायते। प्रायो ग्रहणात् कचित्पित्तज्वरादौ स्वेदो जायत एवेत्यर्थः। तथा चानंतरमेव तंत्रकृदधीते। स्वेदनिःश्वासवैगंध्यमित्यादि।

पूर्वरूपं लक्षयितुमाह।

तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥
आस्यवैरस्यमरुचिर्जृंभा सास्राकुलाक्षता।
अंगमर्दोऽविपाकोऽल्पप्राणता बहुनिद्रता ॥ ७ ॥
रोमहर्षो विनमनं पिंडिकोद्वेष्टनं क्लमः।
हितोपदेशेष्वक्षांतिः प्रीतिरम्लपटूषणे ॥ ८ ॥
द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु तृड्भृशम्।
शब्दाग्निशीतवातांबुच्छायोष्णेष्वनिमित्ततः ॥ ९ ॥
इच्छा द्वेषश्च तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत्।

तस्य ज्वरस्य प्राग्रूपमालस्यं वाङ्मनःकायकर्मस्वनुद्यमः। सुश्रुतेचोक्तम्। यथा। सुखस्पर्शप्रसंगित्वं दुःखद्वेषणलोलता। शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यत इति। अरतिरेकत्रानवस्थितिश्चेतसः। तथांगगुरुत्वम्। आस्यवैरस्यं वक्त्रविरसता। अरुचिरन्नाभिलाषाभावः। जृंभा जृंभणम्। सहास्रेण वर्तत इति सास्रे आकुले अक्षिणी यस्य स एवं तस्य भावः सास्राकुलाक्षता। अंगमर्दोऽगभंगः। अविपाको अन्नस्याविपक्तिः। अल्पप्राणता स्तोकबलत्वम्। तथा बहुनिद्रता। त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्य इत्यत्र पुंवद्भावः। रोमहर्षो रोमांचः। विनमनमंगानां विनामः। पिंडिकयोरुद्वेष्टनमुद्वेष्टः। क्लमो ग्लानिः। हितस्य

गुरुपित्रादेरुपदेशास्तेष्वक्षांतिरसहनत्वम्। तदुपदिष्टं न क्षमते। प्रीतिरित्यादि। अम्लादिषु द्रव्येषु प्रीतिर्भक्तिः। स्वादुषु भक्ष्येषु मधुरेषु द्रव्येषु द्वेषो भवति। तथा बालेषु शिशुषु सकललोकवल्लभेष्वपि ज्वरस्वभावाद्द्वेषो भवति। तथा तृड्भृशं तृष्णात्यर्थम्। शब्दादिष्वनिमित्ततः कारणं विना सज्वरस्याप्राप्त्यप्रीती जायेते।कदाचिदप्रियमपि शब्दं न द्वेष्टि कदाचित् प्रियमपि वेणुवीणादिजनितं द्वेष्टि। एवं शीतार्तोऽपि कदाचिदग्निं द्वेष्टि कदाचिदशीतार्तोऽग्निमभिलषति। एवं शीतादिष्वपि योज्यम्। एवं प्राग्रूपमव्यक्तलिंगम्। एतस्य चानु प्राग्रूपाणां पश्चाज्ज्वरस्य व्यक्तता स्फुटता भवेत् स्पष्टलिंगोत्पत्तिः। वातज्वरोऽयं पित्तज्वरोऽयं श्लेष्मज्वरोऽयं संसर्गजोऽयं संनिपातजोऽयमिति व्यक्तीभवति।

आगमापगमक्षोभमृदुतावेदनोष्मणाम् ॥ १० ॥
वैषम्यं तत्रतत्रांगे तास्तास्युर्वेदनाश्चलाः।
पादयोः सुप्तता स्तंभः पींडिकोद्वेष्टनं श्रमः ॥ ११ ॥
विश्लेष इव संधीनां साद ऊर्वोः कटीग्रहः।
पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पीड्यत इवोदरम् ॥ १२ ॥
छिद्यंत इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः।
हृदयस्य ग्रहस्तोदः भाजनेनेव वक्षसः ॥ १३ ॥
स्कंधयोर्मथनं बाह्वोर्भेदपीडनमंसयोः।
अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृंभणं कर्णयोः स्वनः ॥ १४ ॥
निस्तोदः शंखयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता।
कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्त्तनम् ॥ १५ ॥
रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनखमूत्रपुरीषता।
प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ॥ १६ ॥
कंठौष्ठशोषस्तृट् शुष्कौ च्छर्दिकासौ विषादिता।
हर्षो रोमांगदंतेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥ १७ ॥
भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे।

आगमादीनां वैषम्यमनिलज्वरे लिंगमिति योज्यम्। ज्वरस्यागमः

संतापारंभस्तस्य वैषम्यं शिरःप्रभृतीनामंगानां न युगपत्संतापोऽपि तु कदाचिदस्य शिरसि पूर्वमागच्छति कदाचिदंसयोः पादयोर्वेति । अपगमो ज्वरस्य मोक्षस्तस्य वैषम्यं कदाचिदस्य पूर्वं पादयोः संतापमोक्षः कदाचित्त्रिके कदाचिच्छिरसि संतापस्य मुक्तिरिति । तथा क्षोभमृदुत्वयोर्वैषम्यं कादचित्तीव्रः संतापः कदाचिन्मृदुरिति । वेदना ज्वरस्य तास्तास्तासां वैषम्यं न युगपत्सर्वांगीणो वेदनोपलंभोऽपि तु कचित्कदाचित्कस्मिंश्चिदंग इति । तथा ज्वरस्य य ऊष्मा संतापस्तस्यापि वैषम्यात्कदाचिच्छिरस्यस्य संताप उपलभ्यते कदाचित्पादाद्यन्यतमेंगे। तत्रतत्रांगे बाहुशिरःप्रभृतौ तास्तावेदनाः । पादयोः सुप्तताद्या वक्ष्यमाणाश्चला अनवस्थिताः स्युर्वायोश्चलरूपत्वात् । ता एवाह । पादयोरित्यादि। पादयोः सुप्तिर्निश्चेतनत्वम् । नखक्षतादिकमपि न चिंतयेतां तावित्यर्थः । स्तंभः स्तब्धता तयोरेव। पिंडिकयोरुद्वेष्टनमुद्वेष्टः। श्रमः खेदः। संधीनां विच्छेदनमिव । ऊर्वोः सादः स्वक्रियायामसमर्थत्वम् । कट्या ग्रहः स्तंभ इव । पृष्ठं क्षोदमिव संक्षुण्णतामिवाप्नोति संक्षुण्णसस्यादिवत् । निष्पीड्यत इवोदरं पिण्याकादिवत् । छिद्यंत इवास्थीनि करपत्रादिना काष्ठवदतिशयेन पार्श्वगान्यस्थीनि च्छिद्यंत इव । तथा हृदयस्य ग्रहणम् । वक्षस उरसः प्राजनेनेव प्रतोदेनेव तोदो व्यथनम् । स्कंधयोर्मथनमरणेरिव । बाह्वोर्भेदो विदारणमिव । अंसयोः पीडनं तैलादिपीडनकाष्ठैरिव । हन्वोर्भक्षणेऽसामर्थ्यं तथा जृंभणादीनि स्युः । विरसास्यताऽव्यक्तरसत्वं मुखेऽस्य भवति येन मधुराद्यन्यतमं रसं न निश्चिनोति। अथवा कषायरसत्वं वक्त्रस्य । मलानां मूत्रपुरीषादीनामप्रवर्त्तनमविसर्गः । रुक्षत्वमरुणत्वं त्वगादीनां भवति । रोगस्वभावात् । तथा प्रसेकादयः स्युः । अत्रारोचकाश्रद्धयोः को विशेषः । ब्रूमः । अरोचकेन वक्त्रस्थमपि न भुंक्ते। अश्रद्धया तु केवलं नाभिलषति मुखस्थं तु भक्षयत्येवेति विशेषः।विषादिता विषण्णत्वं दुःखितत्वम्।रोमादीनां हर्षो वेपथ्वादयश्च वातज्वरे स्युः ।

अथ पित्तज्वरलक्षणार्थमाह ।

युगपद्व्याप्तिरंगानां प्रलापः कटुवक्त्रता ॥ १८ ॥
नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽरतिः ।

विट्स्रंसः पित्तवमनं रक्तष्ठीवनमम्लकः ॥ १९ ॥
रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।
स्वेदो निःश्वासवैगंध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥ २० ॥

पित्तज्वरे युगपत्तुल्यकालमंगानां व्याप्तिः शिरःप्रभृतीन्यंगानि संतापेनैककालं व्याप्यंते । ननु वातज्वर इवागमादीनां वैषम्यमिति व्याप्तिग्रहणेन द्योतयति । प्रलापोऽसंबद्धवचनस्योक्तिः । कटुकरसत्वमास्ये । तथा नासायामास्ये च पाकः । तथा शीतेच्छादयोऽत्र भवंति । मंडलाकारा निर्मुखाः पिटिकाः कोठा इत्युच्यंते ।ननु दोषास्त्रयोपि ज्वरं निवर्त्तयंतीत्युक्तम् ।पित्तज्वरे च पित्तेन युक्तस्य कायाग्नेर्भूयो वृध्द्या भाव्यं नाग्निमांद्येन । वृद्धिः समानैः सर्वेषामिति वचनात् । एवंचाग्निमांद्याभावाज्ज्वरस्य संभवेऽप्युपपत्तिरयुक्ता । नैवम् । स्वस्थानाच्चालनेनाग्नेर्मांद्यापत्तेः । स्थानवशादन्यथात्वस्याप्यग्नेः क्रियासामर्थ्यं दृष्टम् । तथा चाष्टांगसंग्रहे शोषनिदाने वक्ष्यति । योंऽशः शरीरसंधीनाविशति तेन जृंभा ज्वरश्चोपजायत इत्यादि।तस्मात्स एवाग्निः क्वचिदेवदेशे पक्तुं शक्तो भवति न सर्वत्र । उष्णगुणेन तु पित्तेन युक्तः पक्ता भवत्येवोष्णतरः । अत एव संतापादीनधिकतरान् करोतीति नकिंचिदत्रानुपपन्नम् ।

कफज्वरलक्षणमाह ।

विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं त्दृल्लेपश्वासपीनसाः ॥ २१ ॥
त्दृल्लासश्छर्दनं कासः स्तंभः श्वैत्यं त्वगादिषु ।
अंगेषु शीतपिटिकास्तंद्रोदर्दः कफोद्भवे ॥ २२ ॥

सर्वज्वरेऽरुचिर्भवत्येव । अतिशयेन तु कफजे । तथा जाड्यादयः स्युः । त्वगादिष्वित्यादिशब्द आस्याक्षिनखादीनां ग्रहणाय । उदर्दस्य लक्षणं तन्त्रांतर उक्तम् । शीतपानीयसंस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः । श्वयथुः शिशिरार्त्तानामुदर्दः कफसंभव इति ।

एवं त्रयाणां दोषाणां पृथग्लिंगान्यभिधाय सामान्यलिंगान्यधुना कथयति ।

काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।

कालः पूर्वाह्णादिको वर्षादिको वा यो वातादेस्तस्मिन् काले यथास्वं यथायथं वातादिज्वराणामप्रवृत्तानां प्रवृत्तिरुत्पत्तिरुत्पन्नानामाधिक्यं वा स्यात्तदा वातादिज्वरोऽयमित्यवबुध्येत ।

इदानीं सामान्येनान्यदपि लिंगद्वयमाह ।

निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ।

निदानानि च तान्युक्तानि च तिक्तोषणादीनि वातादीनि ज्वरकारणानि तैरनुपशयो यस्मिन् ज्वरे स एवम् । रोगवृद्ध्या हि रोगिणो दुःखावहत्वम् । ननु निदानानुपशय इत्येतावदस्तु । किं मुक्तग्रहणेन । उच्यते । उक्तग्रहणं स्वस्वनिदानग्रहणार्थम् । उक्तग्रहणमंतरेण यानि कानि चिन्निदानानि रक्तपित्तश्वासादीनि तेषामनुपशय इत्येवं प्राप्नुयात् । उक्तशब्दोच्चारणसामर्थ्यात्तु यान्येव वातज्वर उक्तानि तान्येव तत्र ज्वरे गृह्यंते नेतराणि । एवं पित्तकफादिज्वरादिषु । तस्मादुक्तग्रहणं कर्तव्यम् । विपरीतोपशायितेति । उपशेतेऽवश्यमित्युपशायि विपरीतैरुपशायि विपरीतोपाशायि तस्य भावो विपरीतोपशायिता सुखानुबंध आरोग्यलक्षणः कस्य चिद्विपरीतैः प्रकृतत्वान्निदानस्यैव । एवं ज्वरनिदानप्रतिपक्षभूतैः सर्वेषां ज्वराणामुपशयः सुखानुबंधो विपरीतोपशायितेति बोध्यम् । ननु निदानोक्तानुपशय इतीदमेवास्तु किं विपरीतोपशायितेत्यनेन । यस्य हि निदानोक्तानुपशयस्तस्यावश्यं विपरीतोपशायितया भाव्यम् । नैवमनैकांतिकत्वात् । तथा ह्यतीसारादिषु निदानोक्तानुपशय उपलभ्यते न च सामावस्थायां विपरीतं संग्राह्युपशायिता । अपि च । मद्योत्थानां विकाराणां मद्यमेव प्रबाधकमित्युक्तम् । नचैवं विपरीतोपशायितेति घटते । तस्मान्न्याय्यमुभयोरुपादानम् । एवं हि लक्षणं सम्यगुक्तं भवति ।

यथा स्वलिंगसंसर्गे ज्वरः संसर्गजो

यथास्वं यथास्वं यानि यस्य ज्वरस्य स्वानि लिंगानि वातज्वरस्य पित्त ज्वरस्य श्लेष्मज्वरस्य च तेषां संसर्गो लिंगसंसर्गः । संसृष्टलिंगत्वं

तस्मिन्सति संसर्गजो ज्वरो वेद्यः। अत्रापि काले यथास्वमित्यादि सर्वं लक्षणं बोध्यम्।

नचैतावदेव संसर्गलक्षणमित्याह।

अपि च ॥ २३ ॥

शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदाहमोहकंठास्यशोषारतिपर्वभेदाः।
उन्निद्रतातृड्भ्रमरोमहर्षा जृंभातिवाक्कं च चलात्सपित्तात्॥२४॥

चलात्सपित्ताद्वातपित्तसंसर्गजे शिरोर्त्यादयः स्युः। कंठास्ययोः शोषेण संबंधः। वातज्वरे शिरोर्त्यादीनि प्रायो दृष्टानि कानिचित्तु पित्तज्वरे दृष्टानि तानि च वातपित्तज्वरे दृश्यंते। तथा अन्यान्यप्यधिकान्यत्र वातपित्तज्वरे दृष्टानि यानि न केवले वातज्वरे नापि पित्तज्वरे दृष्टानि। एवमन्ययोः संसर्गज्वरयोर्योज्यम्। उपजातिर्वृत्तम्।

इदानीं कफानिलसंसर्गलक्षणमाह।

तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्पीनसश्वसनकासविबंधाः।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमतंद्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिंगम् ॥२५॥

तापहान्यादि श्लेष्मवातज्वरस्य लिंगम्। तापहानिस्तापाभावः। विबंधो मूत्रपुरीषादीनाम्। स्वागता वृत्तम्।

अधुना कफपित्तसंसर्गज्वरं लक्षयति।

शीतस्तंभस्वेददाहाव्यवस्थास्तृष्णा कासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः।
मोहस्तंद्रालिप्तितिक्तास्यता च ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य२६

शीतादीनामव्यवस्था अनियमः। तथा तृष्णाप्रवृत्त्यादिकं च श्लेष्मपित्तज्वरस्य वेद्यम्। शालिनी वृत्तम्। अथ द्विदोषजातां ज्वराणां किमागमापगमवैषम्यादिना क्रमेणोत्पत्तिर्युगपत्सर्वशरीरप्राप्त्या वेत्यत्र संशयः। तत्र संसर्गजत्वादेककालं द्वयोरपि पक्षयोः संभवो युक्तः। किंत्वेतयोः पक्षयोर्विरोधाद्युगपदसंभव इति। अत्रोच्यते। यदि संसर्गजे ज्वरे बलवान् वायुः स्यात्तदा आगमापगमवैषम्यादिना क्रमेण। अथ पित्तस्य बलीयस्त्वं तदा युगपत्सर्वशरीरव्याप्तिक्रमेण। समौ यदा द्वावपि भवतस्तदापि यस्या

देशकालादिना बललाभस्तदातस्यैवोत्पत्तिक्रमेण ज्वरो भवति। सन्निपाते तु युगपदेव शरीरव्याप्तिः।

अथ संन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवाजागरणं निशि ॥ २७ ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा।
गीतनर्त्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् ॥ २८ ॥
साश्रुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी।
अक्षिणी पिंडिकापार्श्वमूर्धपर्वास्थिरुग् भ्रमः ॥ २९ ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कंठः शूकैरिवाचितः।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुः स्रस्तांगसंधिता ॥ ३० ॥
रक्तपित्तकफष्ठीवो लोलनं शिरसोऽतिरुक्।
कोष्ठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनम् ॥ ३१ ॥
हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापता ॥ ३२ ॥
दोषपाकश्चिरात्तंद्रा प्रततं कंठकूजनम्।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥ ३३ ॥

सर्वेभ्यो जातो वातपित्तकफसमुत्थः सर्वजः सर्वैर्लक्षणैर्युतो भवति। तथा तत्र च सन्निपातज्वरे दाहो मुहुर्मुहुः। तद्वद्दाहवत् पुनः पुनः शीतं भवति। अहनि महती निद्रा। रात्रौ तु जागरणम्। सदा वा दिवसे निशि च नैवचेति द्वयोरपि नक्तंदिवसयोर्निद्रा न भवति। तथा बहुस्वेदोऽतिशयेन नैव वा स्वेदः। तथा गीतादिकाया विकृताया ईहायाश्चेष्टायाः प्रवर्त्तनम्। तथा नयने सास्रे भवतः। तथा कलुषे रक्ते तथा कुटिले। तथा लुलिते पक्ष्मणी ययोस्ते एवम्। तथा पिंडिकादिरुक्। भ्रमो मोहः। कर्णौ सशब्दौ सरुजौ सपीडौ च। कंठः शूकैः किंशारुभिरिव व्याप्तः। जिह्वा परिदग्धा तथा खरा अमृदुः। तथा गुरुः। तथा स्रस्तांगसंधित्वम्। रक्तादिष्ठीवनम्। मूर्ध्नो लोलनं च लनम्। तथा अतिरुक्। कोष्ठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनम्। नैव चेत्यत्रापि योज्यम्।

वथा हृदि पीडा । मलानां मूत्रपुरीषादीनामप्रवृत्तिः । अल्पशो वा प्रवृत्तिरतिशयेनाथवा । तथा स्निग्धास्यतादिर्भवति । अथास्य संनिपातस्य नामद्वयमाह । तं संनिपातमभिन्यासं हृतौजसं च ब्रूयात् । तत्रौजस्तु तेजोधातूनामित्याद्योजोलक्षणम् । हृतमोजो येन स हृतौजास्तं हृतौजसम् ।

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ।
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ॥३४॥

दोषे विबद्ध इत्येकवचनमयुक्तम् । दोषाणां ह्यत्र च बहुत्वाद्बहुवचनं न्याय्यं स्यात् । अत्रोच्यते । जात्यभिप्रायाददोषः । जात्याख्यायामेकस्य बहुत्वसिद्धेर्दोष इत्युक्ते बहुत्वं गम्यते । यथा निष्पन्नो यव इति । तस्माद्दोषे विबद्ध इति युक्तम् । नष्टऽग्नावित्यसत् । सर्वज्वरेष्वेव ह्यग्निनाशस्य प्रागभिधानात् । तस्मादयुक्तमेतत् । उच्यते । विशेषाभिप्रायात् । कामं सर्वज्वरेष्वग्निनाशो युक्तः । अस्मिंस्तु सान्निपातिके विशेषेणाग्निनाश इत्यभिप्रायः । दोषे वातपित्तकफमूत्रपुरीषादिके विबद्धेऽप्रवृत्तिशीलेऽग्नौ नष्टे सति सर्वसंपूर्णलक्षणः सन्निपातोऽसाध्यः साधयितुमशक्यः । अन्यथाऽसंपूर्णलक्षणत्वेन स ज्वरः कृच्छ्रोभवेद्वैकल्यदो वा भवेत् ।

किमेष एव सन्निपातज्वरप्रकारः संभवत्युतान्योऽपि संभवतीत्याह ।

अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ।
त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनुवा ॥ ३५ ॥

अन्यशब्दार्थोऽन्यदित्ययं निपातः । अपरोऽयं संन्निपातोत्थो ज्वरः । यत्र सन्निपाते पित्तं वातकफाभ्यां पृथग् भिन्नं स्थितं सत्त्वच्यथवा कदाचित् कोष्ठे दाहं करोति । कथम् । पुरोऽनु वा पूर्वं पश्चाद्वा । अनुवेति स्थानविशेषाभिधायिपदसमीपे श्रूयमाणं स्थानविशेषे विकल्पं करोति । पुरोनुवेत्यत्र कालविशेषाभिधायिपदसमीपे श्रूयमाणं कालं विकल्पयति । तत्र चायं विशेषः । त्वचि स्थितं बहिरधिकं दाहं करोत्यंतरल्पम् । कोष्ठे तु स्थितमंतरधिकं बहिस्त्वल्पमिति ।

तद्वद्वातकफौ शीतम्

तद्वदित्यनेन पित्तं परामृश्यते । पित्तेन तुल्यम् । यथा पित्तं पृथक्स्थितं त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं करोऽति पुरोनु वा तथैव वातकफौ त्वचि कोष्ठेऽथवा पुरोऽनुवा शीतं विधत्त इति द्विविधोऽयं सन्निपातः ।

दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।

शीतादिदाहाद्योः सन्निपातयोर्मध्ये यो दाहादिः सन्निपातः सदुस्तरः कृच्छ्रसाध्य इत्यर्थः । केचित्तु शीतादिः शीतार्तो दाहादिर्दाहार्त इति त्रिधा सन्निपातं समगिरन् ।

नन्वस्मिन् शीतादौ दाहादौ च ज्वरे को विशेष इत्याह ।

शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यंदितशोषिते ॥ ३६ ॥
शीतेशांतेऽम्लको मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ।

शीतादौ तत्र तस्मिन् सन्निपाते पित्तेन कर्त्रा कफे स्यंदिते स्राविते शोषिते च ग्रीष्म इव खरदिनकरतापेन हिम इव। तथा शीते शांते चार्थाद्दाह उपजायते । अम्लकादयश्च चत्वारः स्युः । पित्तेनेति कर्त्तरि तृतीया । अत एव च बलवत्वेन प्राधान्यात् कफं स्रावयति शोषयतिचेति । अम्लोद्गिरणमम्लकः ।

दाहादौ पुनरंते स्युस्तंद्राष्ठीववमिक्लमाः ॥ ३७ ॥

दाह आदिर्यस्मिन्स दाहादिः । शीतावसान इत्यर्थाद्गम्यते । दाहादौ च सन्निपातेऽस्य दाहस्यांतेऽवसाने तंद्रादयो भवंति । दाहकारि पित्तस्यंदितेनैव कफेन शमिते पित्ते कफोद्रेकादेव कफजास्तंद्रादयो भवंति ।

आगंतुरभिघाताभिषंगशापाभिचारतः ।
चतुर्द्धा

आगंतुज्वरश्चतुर्द्धा भवति । अभिघातजोऽभिषंगजोऽभिशापजोऽभिचारजश्च ।

अत्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥ ३८ ॥
श्रमाच्च तस्मिन्पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३९ ॥

अत्रास्मिन्नागंतौ ज्वरेऽभिघातजो यो ज्वरः स क्षतच्छेदाद्यैः शस्त्रप्रहाराद्यैर्जायते। तथा श्रमाच्चाऽध्वादिकृतादायासात्। तस्मिन्नभिघातजे ज्वरे प्रायो बाहुल्येन पवनो वायुर्ज्वरं कुरुते। किं कुर्वन्। रक्तं प्रदूषयन्। कीदृशं ज्वरम्। सव्यथेत्यादि। व्यथादियुक्तं तथा सरुजम्। प्रायोग्रहणं क्वचिदभिघातजेऽन्योपि दोषः कुप्यति बाहुल्येन तु वायुरिति द्योतयति।

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः।
अभिषंगात्

ग्रहादिजो ज्वरोऽभिषंगाद्भवति।

इदानीं ग्रहोत्पन्नस्य लिंगमाह।

ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्धासरोदने ॥ ४० ॥

ग्रहेण देवदानवादिनाष्टादशभेदभिन्नेन यो ज्वरो भवत्यस्मिंश्च ज्वरेऽकस्मान्निर्निमित्तमेव हासरोदने भवतः।

ओषधीगंधजे मूर्च्छा शिरोरुग्वेपथुः क्षवः।
विषान्मूर्छातिसारास्यश्यावतादाहहृद्ग्रहाः ॥ ४१ ॥
क्रोधात्कंपः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे।
कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ॥ ४२ ॥

विषौषधीपुष्पगंधेन वायुनोपनीतेन योज्वरस्तस्मिन्मूर्च्छादयो जायंते। विषाज्जाते तस्मिन् ज्वरे मूर्छादयो जायंते। आस्यश्यावता कृष्णमुखत्वम्। हृद्ग्रहो हृदये पीडा क्रोधात्कंपो वेपथुर्जायते। तथा शिरोऽर्तिश्च भयशोकजे ज्वरे प्रलापः। कामादुद्भूते ज्वरे भ्रमादयो भवंति। ह्रीर्लज्जा। निद्रा स्वप्नः। धीर्बुद्धिः। धृतिर्धैर्यम्। तेषां विघातः।

ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये।
कोपः कोपेऽपि पित्तस्य

ग्रहादौ ज्वरत्रये ग्रहावेशौषधिविषजे सन्निपातस्य कोपः। भयादौ ज्वरत्रये भीशोककामजे मारुतस्य कोपः। कोपेऽपि पित्तस्य। अपिशब्दाद्वातस्यापि कोप इति।

यौ तु शापाविचारजौ ॥ ४३ ॥
संन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ।

तमशब्देनैतद्दर्शयति । अन्येऽपि ये सन्निपातज्वरास्तेऽप्यसह्याः सोढुमशक्याः । एतौ पुनः शापाभिचारजावतिशयेन सोढुमशक्याविति ।

तत्राभिचारिकैर्मंत्रैर्हूयमानस्य तप्यते ॥ ४४ ॥
पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ।
सदाहमूर्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ॥ ४५ ॥

आभिचारिकैर्मंत्रैरथर्ववेदाद्युपदिष्टैर्हूयमानस्य पुंसो यन्नामोद्देशेन हविःप्रक्षेपः स हूयमान उच्यते । अभिचारमधिकृत्य प्रणीत इति प्राग्वहतेष्ठगिति ठक् । हूयमानस्य पुंसः प्रथमं चेतस्तप्यते सदुःखं जायते । ततोऽनंतरं देहः शरीरं तप्यते सज्वरं संपद्यते । ततोऽनंतरं विस्फोटतृड्भ्रमैर्दाहमूर्छायुतैर्ग्रस्तस्याक्रांतस्य प्रत्यहं ज्वरो वर्द्धते ज्वरस्याधिक्यं भवति । तनुत्वचः स्फोटा एव विस्फोटा भण्यंते ।

इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण निजः सप्तप्रकार आगंतुश्चेत्यष्टप्रकारो ज्वरो दृष्टो मुनींद्रैरिति शेषः ।

समासाद्द्विविधस्तु सः ।
शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽतर्बहिराश्रयः॥ ४६ ॥
प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ।

तुर्विशेषे । समासात्संक्षेपतः पुनः स ज्वरो द्विविधः । तदेव द्वैविध्यमाह। शारीरो मानस इत्येकं द्विकम् । सौम्यस्तीक्ष्ण इति द्वितीयम्। अंतराश्रयो बहिराश्रय इति तृतीयम् । प्राकृतो वैकृत इति चतुर्थम् । साध्योऽसाध्य इति पंचमम। सामो निराम इति षष्ठम्। इति द्वैविध्यमेषां द्विकानाम् ।

संप्रत्येतानेव ज्वरान् व्याचष्टे ।

पूर्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ॥ ४७ ॥

शारीरे ज्वरं प्रथमं शरीरे तापो भवति पश्चान्मनसीति पूर्वशब्दस्य संबंधिशब्दत्वादूह्यते। एवं मानसे पूर्वं मनसि ज्वरे तापो दुःखं पश्चाद्देहे तापः पीडा विशेषाज्जायते।

इदानीं सौम्यतीक्ष्णौ व्याचष्टे।

पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत्।

पवने श्लेष्मयुते योगवाहित्वाद्धेतोः शीतं भवेत्। तस्माद्वातश्लेष्मज्वरः सौम्य इति बोध्यम्। श्लेष्मा हि सोम इति प्रागुक्तम्।

तीक्ष्णमिदानीं वक्ति।

दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रे

दाहः पित्तसंबंधे पवने योगवाहित्वाद्भवेत्। इत्येवं मिश्रे पित्तश्लेष्मयुते पवने योगवाहित्वाच्च पवनस्य मिश्रं दाहशीतं भवेत्। मुहुर्दाहो मुहुः शीतमिति। तदयं सौम्यतीक्ष्णाभ्यामिश्रस्तृतीयो ज्वर इति वेद्यम्। सौम्यस्तीक्ष्ण इति द्वैविध्यकथनं तु समासादिति मंतव्यम्। योगं वहति तच्छीलो योगवाही। येन येन युक्तो भवति तस्य तस्य स्वभावं भजत इत्यर्थः। एवं च सति स्वयं नोष्णो न च शीतो वायुरित्यभ्युपगतम्। तदेवमिह योगवाहित्वात्कफेन युक्ते वायौ शीतं भवेदित्युक्तमसौ वायुः शीतं करोतीत्यर्थः। पित्तयुक्तेऽस्मिन् दाहो भवेदसौ दाहं करोतीति एवं स्वयं नोष्णो न शीत इत्येवावतिष्ठते। तत्र रूक्षो लघुः शीत इत्यत्र च शीत इत्युच्यते। तदिमे वचसी परस्परं व्याजघ्नाते। नैवम्। तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलइत्यत्रैवायमर्थस्तथा व्याख्यातो यथा न पूर्वापरव्याहतत्वं भवेत्। तेनेह पुनर्न प्रतन्यते।

इदानीमंतराश्रयस्य लक्षणमाह।

अंतःसंश्रये पुनः ॥ ४८ ॥
ज्वरेऽधिकविकाराः स्युरंतः क्षोभो मलग्रहः।

अंतराश्रये तु ज्वरेऽधिकं कृत्वात विकाराः स्युः नबहिरेव। तथा क्षोभस्तीव्रदाहत्वम्। मलानां मूत्रपुरीषादीनां ग्रहो विबंधः।

बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाध्यता ॥ ४९ ॥

बहिर्वेगे तु बहिरेव तापो न त्वंतरे। अपिचेत्यंतःक्षोभमलग्रहावप्यत्र न स्त इति समुच्चिनोति। तत्र च बहिर्वेगेऽत एव सुसाध्यता सुखसाध्यत्वं भवति। अंतराश्रये तु दुःसाध्यतेत्यर्थादुक्तं भवति।

संप्रति प्राकृतवैकृतौ लक्षयति।

वर्षाशरद्वसंतेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्।
वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात्॥५०॥

वर्षादिषु त्रिषु ऋतुषु यथाक्रमं वाताद्यैस्त्रिभिर्दोषैर्यो ज्वरो जायते स प्राकृतः। वर्षासु वातज्वरः प्राकृतः शरदि पित्तज्वरो वसंते कफज्वर इति परिभाष्यते। अत एव वातप्रकृतेर्वातेन यो ज्वरः पित्तप्रकृतेः पित्तेन श्लेष्मप्रकृतेः श्लेष्मणा स न प्रकृतिभवत्वेन प्राकृत इत्युच्यते। वैकृतोऽन्य इति। यो ज्वरो वर्षादिभ्यऋतुभ्योऽन्यत्र काले जातो वर्षादिष्वपि वा न यथाक्रमं वाताद्यैर्जनितः स यथोक्तप्राकृतलक्षणादन्यः स वैकृत उच्यते। स च कृच्छ्रसाध्यः। प्राकृतस्तु सुसाध्य इत्यर्थादुच्यते। प्रायइत्यादि। प्रायो बाहुल्येन प्राकृतोऽपि यो ज्वरोऽनिलाज्जायते सोऽपि दुःसाध्यः। प्रायोग्रहणेनैतद् द्योतयति। कदाचिद्दैवानुकूलत्वात्सुसाध्य एव भवति। ननु वर्षास्वपि प्राकृतोऽपि ज्वरो यथाविकृतिविज्ञानीये कथितस्तथाऽसाध्य एव। ज्वरो निहंति बलवानित्यादि। तदेतत्पूर्वापरव्याहतमिव दृश्यते। नैवम्। अनयोर्वचसोः सामान्यविशेषरूपत्वात्। तथा चेह सामान्येनोक्तं विकृतिविज्ञानीये तु विशेषेणेति। एतदेव च स्फुटीकर्तुं वक्ष्यति विकृतिविज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृत इति।

संप्रति वर्षासु प्राकृतस्य ज्वरस्य स्वरूपं निरूपति।

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम्।
कुर्यात्

प्रावृषि पवनः कुपितः पित्तश्लेष्मयुतो ज्वरं कुर्यात्। प्रावृषि प्राकृतो ज्वरो वातप्रधानः पित्तश्लेष्माणौ त्वनुबलत्वेन वातस्य स्थितौ न तु सन्निपात इव स्वयं ज्वरकारकावित्यर्थः।

सांप्रतं शरदि प्राकृतस्य ज्वरस्य दोषबलाबलं लक्षयति।

पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं कफः ॥ ५१ ॥
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।

पित्तं शरदि प्राकृतं ज्वरं कुर्यादित्यनुवर्तते । प्रावृट्संचितस्य-पित्तस्य तदा कोपसंभवात्। तस्य च पित्तस्यानुबलमनुबंधि बलं कफः।अ-नुबलमिवानुबलम् । यथा कस्यचित् स्वतंत्रस्य राज्ञो गजतुरगरथपुरुषा-दिबलवतो वैरिभिः सह युध्यमानस्य पश्चादन्यद्बलं तच्छक्तेरनुबृंहणार्थ-मागच्छत्येवं स्वतंत्रस्य पित्तस्य ज्वरं कुर्वतो बलोपबृंहणं शरदि कफः करोति । तत्प्रकृत्येति तच्छब्देन वर्षाशरदुद्भूतौ मारुतज्वरपित्तज्वरौ परामृश्येते । तयोः प्रकृतिस्तत्प्रकृतिस्तया तत्प्रकृत्या तत्स्वभावेन तत्र प्राकृते ज्वरे अनशनाल्लंघनाद्भयं नभवतीति शेषः । विसर्गाच्च । वर्षा शरदुपलक्षितो हि कालो विसर्गः सौम्यस्वभावस्तस्माच्च कारणात्त-स्मिन् काले ज्वर उत्पन्ने लंघनात् प्रत्यपायशंका न भवति । यथा-ऽन्यस्मिन् काले ज्वर आदानकालस्वभावाद्वातपित्तोल्बणत्वाच्चानशनाद्भयं भवतीत्यर्थः ।

कफो वसंते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५२ ॥

वसंते काले कफो ज्वरं कुर्यादिति वर्त्तते । तं च कफमनु वातपित्तं भवेत् । वातपित्ते तस्यानुबले भवत इत्यर्थः । नन्वत्र साक्षात्कफस्य कर्तृ त्वमुच्यते।कफश्च सौम्यस्वभावस्तस्मादत्र नानशनाद्भयमिति तच्चायुक्तम् । तथाहि वर्षाशरदोः श्लेष्मानुबलत्वं कालश्च विसर्गाख्य इति कारणद्वयसंभ-वाद्धात्वपचयो न संभाव्यत एव।वसंते तु कालस्याग्नेयत्वाद्वातपित्तानुबलत्वा-च्चावश्यंभावी धात्वपचय एव । तस्माद्वसंतेऽनशनाद्भयं शंक्यते । केचित्तु। ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वाद्वातकफोत्थत्वाच्चात्रापि किंचिन्मात्रमनशनाद्भयं नाशंक्यत एवेत्याहुः ।

अथ साध्यासाध्यज्वरलक्षणार्थमाह ।

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

बलवत्सु नरेषु यौवनादिसंपत्त्या तथाऽल्पदोषेषु यो ज्वरो जायत उपद्रवेण कासादिना रहितः स साध्यः साधयितुं शक्यः ।

सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥ ५३ ॥

सर्वथेति। यादृगातुरस्य यादृशो ज्वरोऽसाध्यो भवति तादृशो विकृतिविज्ञानीये शारीरे ज्वरो निहंति बलवानित्यादिना ग्रंथेन प्राक् पूर्व मुक्तः।

अधुना सामनिरामौ ज्वरौ लक्षयति।

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता।
न प्रवृत्तिर्न विड् जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥५४॥

ज्वरस्योपद्रवाः प्रलापभ्रमादयस्तेषां तीक्ष्णत्वं तीव्रता। तथा बहुमूत्रता। तथा न प्रवृत्तिर्न पुरीषस्य प्रवर्तनम्। विट्प्रवृत्तावपि हि प्रवृत्तिशब्दः प्रसिद्धः। यथाऽनंतरमधुनैवाधीतं प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽतिवेति। अथचेद्विट् प्रवर्त्तते सा न जीर्णा पक्का न भवति। तथा न क्षुन्न बुभुक्षा। इयमशेषा लिंगसंहतिः सामज्वराकृतिः सामज्वरस्य लक्षणम्। सहामेन वर्तते यो ज्वरः स सामज्वरस्तस्याकृतिः। ऊष्मणोऽल्पबलवेनेत्याद्यामलक्षणम्।

संप्रति पच्यमानज्वरस्य लक्षणमाह।

ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ५५ ॥

अतिशयेन ज्वरवेगस्तृष्णादयश्चेति पच्यमानज्वरस्य लक्षणम्। पच्यमानज्वरस्य च ह्निकेष्वनिर्दिष्टस्यापीह कथनं मतांतरोपकत्वात्। तथा हि। यावत्पच्यमानावस्था न भवति तावत्कथं निरामावस्था स्यात्। तस्माद्युक्तः पच्यमानज्वरस्य निर्देशः।

इदानीं निरामज्वरलक्षणमाह।

जीर्णतामविपर्यासात्सप्तरात्रं च लंघनात्।

आमशब्देनात्र सामज्वरलक्षणमुपलक्ष्यते। तेन सामज्वरोक्तलक्षणविपर्यासाज्ज्वरस्य जीर्णता वेद्येति बोध्यम्। यथा। ज्वरोपद्र।मृदुत्वंग्लानिरल्पमूत्रता पक्वविट्प्रवृत्तिः क्षुदुपगमनमित्येवंरूपो विपर्यासः।

तथा ज्वरवेगोऽधिकमित्यादेः पच्यमानज्वराकृतेश्च विपर्यासाज्जीर्णता प-क्वता लक्षयितव्या। तथाहि पच्यमानतायामपि सामता संभाव्यत एव। तथा सप्तरात्रं च लंघनात्। सप्तरात्रमिति सप्तानां रात्रीणां समाहार इ-त्यच् समासांतः। अत्यंतसंयोगे द्वितीया। तेनायमर्थः। सप्तरात्रीर्लंघ-यित्वाऽतिवाह्य ततोऽनंतरं यः कालोऽष्टमदिनादिस्तदा ज्वरस्य जी-र्णता निरामतेति। तथा च मुनिः। सप्ताहेन तु पच्यंते सप्तधातुगता म-लाः। निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनीति। नन्वेवंसति सप्त-रात्रातिप्रवृत्तिरेव निरामज्वरलिंगमस्तु। जीर्णतामविपर्यासादित्यनेननार्थः। अस्त्येवैतत् किं तु संनिपातज्वरे बहुना कालेन मलपाको भवति त-स्मात्तल्लक्षणार्थं जीर्णतामविपर्यासादित्युक्तम्। यद्येवं जीर्णतामविपर्यासा-दित्यस्तु किं सप्तरात्रं च लंघनादित्यनेन। अपि च त्रिदोषजे ज्वरे स-प्तरात्रातिक्रमलक्षणं लिंगं नोपयुज्यते। तत्र ह्येवमुच्यते। वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशचेत्यारभ्य यावत् शुद्ध्यशुद्ध्योर्ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्त्तत इति। तस्मात्सप्तरात्रं च लंघनादित्यवाच्यमात्रमिति। उच्यते। अल्पदो-षो यो ज्वरस्तस्यामविपर्यासात्सप्ताहादर्वागपि जीर्णतोच्यते।यस्तु बहुदोषो ज्वरस्तस्य तु कृतसप्तलंघनस्य जीर्णतोच्यते। इति लक्षणद्वयेन प्रत्यपादि। अत एव च तत्र पथ्यमनुजज्ञे। वक्ष्यतिहि। अत्ययं षडहो ज्ञेयो बलं दोषं च रक्षता। तस्मादेतयोर्लक्षणयोर्द्वयोरप्युपादानं न्याय्यमिति स्थि-तम्। खरनादेनाप्येवमवादि। नच निःसप्ततैवेह निरामज्वरकारणम्।चि-रादपि हि पच्यंते सन्निपातज्वरे मलाः। सप्तरात्रातिवृत्तिश्च क्षामतादि-च लक्षणम्। तस्मात्तदुभयं दृष्ट्वा निरामं ज्वरमादिशेदिति। जीर्णः प-क्वः पुराण इति पर्यायाः।

ज्वरः पंचविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात्॥ ५६॥
प्रायशः संन्निपातेन भूयसा तूपदिश्यते।
संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ॥ ५७॥

पंचप्रकारो ज्वरो वक्ष्यमाणः संततादिभिर्भेदैः प्रोक्तो मुनीन्द्रैरिति-शेषः। कुतः। मलेत्यादि। मलो वातादिः। कालः पूर्वाह्णादिः। बलं च बलं च बलमित्येकशेषः।बलं चाबलं च बलाबलं काले बलाबलं कालबलाबलम्।

समस्मीति योगविभागात् समासः। मलानां कालबलाबलं मलकालबलाबलं तस्मात् द्विबलशब्दोऽत्रनिर्दिष्टो द्विविधसंबंधार्थः।कोऽसौ द्विविधः संबंध इति चेत्। ब्रूमः। ज्वरः पंचविधः कथितो मलकालबलात्तथा मलकाबलाबलात्। तदयमत्रार्थः। संततो ज्वरो मलकालबलादुक्तः। तथाचानंतरमेव संततलक्षणं वक्ष्यति।मला बलिनो गुरवः स्तब्धाः संततं निष्प्रतिद्वंद्वा ज्वरं कुर्युरिति। तस्माद्बलवंत एव हि दोषाः संततं ज्वरं कुर्वंति। विषमज्वराश्चत्वारो मलकालबलाबलाद्भवंति। तथा च विषमज्वरलक्षणेऽप्येवाभ्येष्यते।अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वान्यतमतो बलम्।सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभागिति। तस्माच्चतुष्प्रकारोऽपि विषमज्वरो मलकालबलाबलाद्भवति। खरनादेनाप्युक्तम्। बलिभिः सर्वगैः साम्ये रसस्रोतोविकारिभिः। निष्प्रत्यनीकैर्दोषैर्यैः संततो जायते ज्वर इत्यादि। तथा तत्रैव विषमज्वरे गदितम्। व्याधिक्लिष्टस्येत्यारभ्य यावद्बलाबलविशेषस्तु दोषाणां संप्रवर्तत इति। तथा तत्रैवचोक्तम्। भूम्युत्क्रम्य यथाकालं बीजं काले प्रसूयते। तथा कालक्रमाद्दोषः काले ज्वरकरो भवेदिति। प्रायश इत्यादि। बाहुल्येनायं संततादिज्वरः सन्निपाताद्भवति। अत्र सन्निपातो नेत्यसाधुः। नह्यन्यः कश्चित्संततादिव्यतिरिक्तो ज्वरोऽस्ति यमेकदोषजं द्विदोषजं वा परिकल्पयेदिति। तस्मादसदेतत्। उच्यते। समर्यादया दोषमत्या ये संततादयो ज्वरा उत्पद्यंते त एकदोषजाश्च उपपद्यंते। ये पुनर्विषमसंप्राप्तिसमुत्पन्नाः संततादयस्ते सन्निपातेनेति प्रायशः सन्निपातेनेति न्याय्यमेतत्। नन्वेवं सति वातिकोऽयं पैत्तिकोऽयं श्लैष्मिकोऽयमयं द्वांद्विक इति कथं व्यपदेश इत्याह। भूयसेति। सन्निपातोद्भवेऽप्यस्मिन् संततादौ भूयानधिको यो दोषस्तद्दोषोपलक्षितां संज्ञामासादयतीत्यर्थः। वातज्वरोऽयं पित्तज्वरोऽयमित्यादि। तुरवधारणे। भूयसैव दोषेण व्यपदेशो नान्येनेति। ततश्चैवं संनिपातोत्थः संततादिज्वर इति स्थितम्। अत एव तंत्रांतर एवं जगाद। संततो मारुतात्प्रायः पित्तात् प्रायस्तृतीयकः। अन्येद्युश्च कफात्प्रायः सन्निपाताच्चतुर्थकः। सन्निपातकृतत्वात्तु दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थक इति। तथा च। पृष्ठेऽनिलकफोद्भूतः श्लेष्मपित्तोद्भवस्त्रिके। शिरस्यनिलसंभूतो गृह्णातीह तृतीयकः। चतुर्थकस्तु श्लेष्मोत्थः प्रतिगृह्णाति जंघयोः। वातिकः शिरसोऽभ्येति द्विधैवायं

स्वभावतः। प्रस्कंधतस्तु विज्ञेयो विपरीतश्चतुर्थक इति। अथ तदेव पंचविधत्वमाह। संततः संततोऽन्यद्युस्तृतीयकचतुर्थकाविति। ननु पंचविधो ज्वर इत्यनुपपन्नं षष्ठस्य च तुर्थकविपर्ययस्य च वक्ष्यमाणत्वात्। अत्र ब्रूमः। चतुर्थकांतर्गतत्वाददोषः। प्लीहोदरे यकृदुदरवत्। तथा हि। अष्टावुदराणीति प्लीहोदरे च यथायकृदुदरस्यांतर्भावादष्टधात्वमेवं ज्वरे चतुर्थक एव चतुर्थविपर्ययस्यांतर्भावात्पंचधात्वमेव ज्वरस्य साधु।

अथ महारंभत्वेन प्राधान्यात्संततसंप्राप्तिमेवलक्षयति।

धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः।
तापयंतस्तनुं सर्वां तुल्यदूष्यादिवर्धिताः॥ ५८॥
बलिनो गुरवस्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः।
संततं निष्प्रतिद्वंद्वा ज्वरं कुर्युः सुदुःसहम्॥ ५९॥

मला ज्वरं कुर्युरुत्पादयेयुः। कीदृशाः। धात्वादिस्रोतसां व्यापिनः। धातवश्च मूत्रं च शकृच्च तानि वहंति नित्यं यानि स्रोतांसि तेषाम्। मला इत्यनेनैतद्द्योतयति। यदैव वातादयो मलिनीकरणस्वभावाः स्युस्तदा संततं ज्वरं कुर्युर्नतु दोषरूपा धातुरूपा वा। तथा सर्वामशेषां तनुं तापयंतः संतापादिना पीडयंतो न पुनः संतापमात्रमापादयंतः। तथा तुल्यैः समानैर्दूष्यादिभिर्वर्धिता वृद्धिं नीताः। आदिशब्देन देशर्तुप्रकृतयो गृह्यंते। दूष्या रसादिधातवस्ते च त्रयाणामपि दोषाणां यथायथं तुल्यकालमलैः सर्वैरतुल्या अपि भवंति। प्रायेणैकैकस्य मलद्वयस्य चैकैको देशो वा ऋतुर्वा प्रकृतिर्वा तुल्या भवति। अतस्तुल्यदूष्यादिवर्द्धिता इत्युक्तम्। तथा च धन्वदेशो वातस्यैव वृद्धिहेतुस्तुल्यत्वात् कफस्य त्वतुल्यत्वात् क्षपणहेतुः। अनूपस्तुल्यत्वात् कफस्य वृद्धिहेतुर्वातस्य त्वसमानत्वात्क्षपणहेतुः। ऋतावप्येवं चिंत्यम्। प्रकृतिस्त्रयाणां दोषाणां तुल्यकालं वृद्धिहेतुर्न संभवति विषमदोषजनितत्वात्। येऽप्येवमवोचन्। समाख्या प्रकृतिस्तुल्यत्वादेषां मलानामत्र ज्वरे वर्धनहेतुरिति। तेपि नैवं वोचंतेति वचनीयाः। यतो रोगजननोन्मुखानां दोषाणां नासौ वृद्धिहेतुरारोग्यलक्षणत्वात्। किंभूता दोषाः। बलिनः प्रतिपक्षैरखंडितश-

क्तित्वात् । तथा गुरवः सामत्वात् । स्तब्धा निश्चला ऊर्ध्वमधश्चानिःसरणात् । विशेषेण रसाश्रिताः विशेषग्रहणं मलानां सर्वधात्वाश्रितत्वं द्योतयति । सकलधातुसमाश्रिता अपि भवंति । अतिशयेन रसाख्यं धातुमाश्रित्यैते संततं कुर्युः।तथा निष्प्रतिद्वंद्वाः प्रत्यनीकरहिताः।कीदृशं ज्वरम्। सुष्ठु दुःखेन कृच्छ्रेण सोढुं शक्यत इति सुदुःसहम् ।

मलं ज्वरोष्मा धातून्वा स शीघ्रं क्षपयेत्

ज्वरस्योष्माऽनलधर्मः सकलवस्तुक्षपणस्वभावः स कदाचित्तथाभूतादृष्टवशादस्मिन् ज्वरे धातुमलयोरेकलोलीभूतयोर्मलं विडादिकं क्षपयेत् । तथा भूतादृष्टसामर्थ्याद्धातून्वा रसादीन् क्षपयेच्छीघ्रमाश्वेव न तु चिरेण कालेन। अत्र च मलक्षपणोद्यतोयं ज्वरोष्मा न धातुक्षपणोद्यत इति निरामलक्षणेन विज्ञायते । तत्र चैतन्निरामलक्षणमसं रोधस्रोतस्त्वं सप्राणत्वमंगलाघवत्वं वातानुलोमनत्वं वाग्देहमनश्चेष्टास्वनालस्यमग्निदीप्तत्वं विशदास्यत्वं मूत्रपुरीषादिमलप्रवर्तनत्वं क्षुदुपगमोनिर्ग्लानितेत्येकं किंचिदुपपद्यमानमुपलभ्य निश्चीयते ज्वरोष्मणो मलक्षपणोद्यतत्वम् । एतल्लक्षणविपर्ययेण दोषोपक्रमणीयोक्तेन स्रोतोरोधेत्यादिना सामलक्षणमवगम्य निश्चीयते । यथाऽयं ज्वरोष्मा धातुक्षपणोद्यत इति ।

ततः ।

सर्वाकारं रसादीनां शुध्द्याऽशुध्द्याऽपिवाक्रमात् ॥६०॥
वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् ।
प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ ६१ ॥
इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ।
द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ ६२ ॥
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।

स इत्यनुवर्त्तते । ततस्तस्मान्मलधातुक्षपणात् कारणाद्रसादीनां धातुमूत्रशकृद्दोषाणां द्वादशानामप्येकलोलीभूतानां सर्वाकारं निःशेषं कृत्वा शुध्द्याज्वरोष्मणा निष्पादितया निर्मलतया वातपित्तकफैर्भूयिष्ठैरेकैकश उत्पन्नः स संततो ज्वरः प्रायो मोक्षाय ज्वरमुक्तये मर्यादामवधिं स-

प्त दश द्वादश वासराननुयान्यनुवर्त्तते । वासरानित्यत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्व आकारो यस्मिन् शोधने तत्सर्वाकारं निःशेषरूपम् । क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वं द्वितीया चेती द्वितीया । क्रमाद्यथाक्रमम् । तेन वातभूयिष्ठः संततो ज्वरः सप्त वासरान् पित्तभूयिष्ठो दश वासरान् कफभूयिष्ठो द्वादश वासरानित्यवतिष्ठते । तथा रसादीनामेकलोलीभूतानां केवलं ज्वरोष्मक्षपणमात्रमनुभवतामशुध्द्या समलतयैव ज्वरोष्मा वातपित्तकफैरेकैकश उत्पन्नः प्रायो वधाय मयार्दा सप्तदशद्वादशवासराननुयाति । प्रायो बाहुल्येनैषा मर्यादा कदाचिच्च वातज्वरादिरुक्तेभ्यः सप्तादिवासरेभ्योऽधिकानि दिनान्यनुवृत्या मोक्षाय वधाय वा भवति कदाचिन्न्यूनान्यपीति । तंत्रांतरेचोक्तम् । पित्तकफानिलवृध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात्।हंति विमुंचति वाशु ज्वरोष्मणा धातुमलपाकादिति । इत्यग्निवेशस्य मतं ज्ञानम्। हारितस्य पुनरेवं स्मृतिः स्मरणम्।नित्यत्वादायुर्वेदस्य । द्विगुणा सप्तमी चतुर्दशदिनानि यावद्वातज्वरः संततः पितज्वरो द्विगुणा नवमी अष्टादशदिनानि कफज्वरो द्विगुणैकादशी द्वाविंशतिर्दिवसान्। एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय चेति। सर्वाकारं रसादीनां शुध्द्याऽशुध्द्याऽपि वा क्रमादित्यत्राप्यनुवर्तनीयम्।त्रयश्चते दोषाश्च त्रिदोषास्तेषांमर्यादाऽवधिस्त्रिदोषमर्यादा।द्वयमपि चैतत्तंत्रकृद्वचः प्रमाणम्। तथा दृष्टत्वात् ।

इदानीं यथापरिभाषिताद्द्विविधादपि मर्यादाप्रकारादधिकतरं कालं यथास्य ज्वरस्यानुवृत्तिर्भवति तथा दर्शयितुमाह ।

शुध्द्यशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ ६३ ॥

शुद्धिसहिता अशुद्धिः शुध्द्यशुद्धिः। शाकपार्थिवादित्वात्समासः।तस्यां सत्यां ज्वरः संतताख्यो दीर्घमपि कालमनुवर्ततेऽनुबध्नाति।कदाचिद्रसाख्यो धातुर्मलरहितो ज्वरोष्मणा क्षपितमलो भवति कदाचिद्रक्ताद्यन्यतमः। कदाचिद्रक्तादयः सर्वे न रसः कदाचिद्रक्तादयः सर्वे किंचिन्मलरहिता न रसस्तथाभूतः । कदाचित्किंचिन्मलरहितो रक्ताद्यन्यतमः । एवंप्रकारा शुद्धिसहिता अशुद्धिरुच्यते । तस्यां सत्यां संतताख्यो ज्वरो दीर्घकालमनुवर्तते ।

एवं संततस्य लक्षणमाख्याय सततकादीनां विषमज्वरसंज्ञानिमित्तं सामान्येन लक्षणमाह ।

कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ।
अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलम् ॥ ६४ ॥
सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।

ईदृशानां पुंसामल्पोऽपि हीनबलोऽपि । अपिशब्दान्महाबलोऽपि दोषो वाताद्यन्यतमो ज्वरं विषमसंज्ञं कुर्यात् । किं कृत्वा । दूष्यादेरन्यतमतो बलं लब्ध्वा । आदिशब्दो देशर्त्वोर्ग्रहणाय । अन्यतमग्रहणं चोपलक्षणार्थम् । तेन कदाचिद्दूष्यादेरेकस्माद्रसादेः कदाचिद्द्वाभ्यां रसरक्ताद्यन्यतमाभ्यां कदाचिद्दूष्यदेशर्तुभ्यो बलं लब्ध्वेति योज्यम् । किंभूतो दोषः । सविपक्षः सह विपक्षेण प्रत्यनीकेन दूष्याद्यन्यतमेन वर्त्तते सविपक्षः । तथा च किंभूतः । क्षयश्च वृद्धिश्च ते भजते सेवते क्षयवृद्धिभाक् । संततो हि ज्वरा निष्प्रत्यनीक इति संततादस्य भेदः । मिथ्याहारादिसेविनामित्यत्रादिशब्देन विहारौषधादिपरिग्रहः ।

दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ॥ ६५ ॥
निवर्त्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ।

तेषां कृशादीनां दोषो वाताद्यन्यतमः स्वकाले यो यस्यात्मीयः कालो वृद्धिहेतुर्वयोऽहोरात्रिभुक्तलक्षणस्तस्मिन् स्वे काले दोषः प्रवर्त्तते । स्वीयं कर्म दर्शयतीत्यर्थः। किंकुर्वन् । ज्वरयन् संतापमुत्पादयन् । कीदृशो दोषः । बली बलवान्सन् प्रवर्तते । पुनश्चैषविषमज्वरदोषः संततकादेरुत्पादको निवर्त्तते स्वव्यापाराद्विरमति । किंभूतः । प्रत्यनीकस्य बलं प्रत्यनीकबलं तेनाबलः। एतदुक्तं भवति यद्यसौ दोषो दूष्यादीनां सपक्षाणामन्यतमस्माद्बलं लभते तदाऽसौ स्वव्यापारे प्रवर्तते । यदा तु तस्य विपक्षा भवंति तदा तेषां विपक्षाणामन्यतमस्य बलेनास्य दोषस्य बलं हीयते । तदानीं च प्रत्यनीकबलाबलत्वादसौ दोषो निवर्त्तते । वटादिबीजवत्। यथा वटादिबीजं जलादिसामग्रीतो बलमासाद्य विशिष्टे काले रोहत्यंकुरादिकमुद्भावयति ततो जलादिविरहाद्भूमावेवावतिष्ठते न तु स्वकार्यमुद्भावयति तथैवैषोऽपि विषमज्वरस्य कर्ता दोषः स्वपक्षतो दू-

ध्यादेर्बलं लब्ध्वा स्वव्यापारं कुरुते। यदा तु विपक्षबलेनासौ प्रतिहतशक्तिस्तदास्वव्यापारं न कुरुते देह एव निलीय तिष्ठति ।

क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥ ६६ ॥
लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति सः ।

दोषे विषमज्वरकारिणि क्षीणे सति सततकादिज्वरः सूक्ष्मो भूत्वा रसादिष्वेव धातुषु लीयते लयं याति।कथं पुनरेतदवगम्यते यदसौ लीनो न पुनर्विनष्ट एवेत्यत्र हेतुमाह । लीनत्वादित्यादि।स तु लीनो ज्वरो लीनत्वात्कार्श्यादीन् करोति । अत एवासौ न विनष्ट एवेत्युच्यते । यतः कार्श्याद्युद्भवशादुपलभ्यते । निरन्वयविनष्टाद्धि तद्धेतुकार्श्याद्यनुपलब्धिरेव। तस्माल्लीनो दोषो विषमज्वरेषु भवतीति स्थितम् । ननु तुल्येऽपि वातादिदोषप्रकोपे संततज्वर एवाऽऽशु सकलकायव्याप्तिः । सततकादिषु तु चिरेण विच्छिद्य भवतीति ।

अत्र युक्तिः केत्याह ।

आसन्नविवृतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥ ६७ ॥
आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।
संततः स ततस्तेन

आसन्नं विवृतं चास्यं मुखं येषां रसवाहिनां स्रोतसां तान्येवम्। तेषां भाव आसन्नविवृतास्यत्वं तस्माद्धेतोस्तत्र प्रविष्टेन दोषेण शीघ्रं सर्वस्य वपुषः शरीरस्य व्याप्तिर्जायते । तेन कारणेन दोषेणाशु सर्वशरीरव्याप्तिलक्षणेन संतताख्यो ज्वरः सततो निरंतरो भवति ।

विपरीतो विपर्ययात् ॥ ६८ ॥

विपरीतः प्रकृतत्वात्संततेन विषमो विषमसंज्ञः संततादिज्वरो विपरीतो भवति न निरंतरं ज्वरयति । कस्माद्विपरीतः । विपर्ययात् । एतदुक्तं भवति । स्थूलान्यासन्नानि विवृतास्यानि च रसवाहीनि स्रोतांसि दूरतराणि संवृतास्यानि सूक्ष्मतराणि च रक्तवाहीनि तैर्दोषश्चिरेण तथा असाकल्येन कायं व्याप्नुवन्विच्छिन्नकालं ज्वरं करोति । अतएवाह । अहोरात्रस्येति सद्भिरित्यादि । ततो दूरतराणि संवृतत-

रास्थानि च मांसवाहीनि स्रोतांसि तानि चिरतरेण प्राप्नोति दोषः। न चैतैः स्रोतोभिः साकल्येन युगपद्देहमनुव्याप्नोति। अतो अनेन कारणेनासावन्यस्मिन् दिने ज्वरं निवर्तयत्यन्येद्युसंज्ञम्। तेनासौ संततादपि विप्रकृष्टो भवति ततोऽपि सूक्ष्मतराणि संवृततरमुखानि च मेदोवहानि च तानि चिरतरेण दोषः प्राप्नोति। न च तैरशेषदेहं व्याप्नोति। अतोऽसावनेन कारणेन यथाक्रममन्यदिनमेकं हित्वा तृतीयेऽह्नि तृतीयको भवति। ततोप्यनेनैव विप्रकृष्टतमेन क्रमेण दिनद्वयं हित्वा चतुर्थको भवति। एवं चतुर्थकविपर्ययम्।संग्रहेप्याख्यत्। सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु च। दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण च। याति देहं च नाशेषं सततादीन् करोत्यतः। क्रमोयं तेन विच्छिन्नसंतानो लक्ष्यते ज्वर इति।

अधुना विषमज्वरस्य स्वरूपं प्रतिपादयन्नाह।

विषमो विषमारंभक्रियाकालोऽनुषंगवान्।

विषमो विषमसंज्ञो ज्वरो विषमारंभक्रियाकालो भवति। आरंभश्च क्रिया च कालश्च आरंभक्रियाकालाः विषमा आरंभक्रियाकाला यस्य स एवम्।तत्र विषम आरंभोयथा कश्चित्पूर्वं मूर्द्धानमारभ्यागच्छति।कश्चित्पृष्ठम्। कश्चिज्जंघाभ्यामिति। विषमक्रियो यथा। कश्चिच्छीतकृत्कश्चिद्दाहकृदिति। विषमकालश्च यथा। कश्चित्पूर्वाण्हे समागच्छति। कश्चिन्मध्याह्ने। कश्चिदपराह्णे। कश्चिन्निशीथ इति। तथा अनुषंगवान् दीर्घकालानुबंधी।

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम्॥ ६९॥
अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्

प्रायो बाहुल्येन रक्ताश्रयो दोषः सततं ज्वरं विदधाति। प्रायोग्रहणं षड्साद्याश्रयत्वमस्य सूचयति। तस्मात्सर्वो ज्वरः सर्वधातुव्यापी। भूयास्तु धातुर्व्यपदिश्यते। अत एव संतते पपाठ। विशेषेण रसाश्रितइति। तस्माद्विशेषेण रक्ताश्रयः सततइत्यवेहि।स सततोऽहोरात्रस्य मध्ये द्विःस्या द्वौकालावनुवर्त्तते। अहर्युक्ता रात्रिरहोरात्रः। अहःसर्वैकदेशेत्यादिना अच् समासांतः। रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वम्। द्वौ वारौ द्विःद्वित्रिचतुर्भ्यः सुजिति सुच्। अत्र च नायं नियमः। यदन्ह्येकवारं रात्रावेकवार-

मिति किं तर्हि कदाचिदन्ह्येव वारद्वयं कदाचिद्रात्रावेव वारद्वयं कदाचिद्द्वयोरपि वारद्वयमिति प्रतीहि ।

सकृदन्येद्युराश्रितः ।
तस्मिन्मांसवहा नाडीः

सकृदन्येद्युरहोरात्रस्येत्यनुवर्त्तते । अहो रात्रस्य मध्येऽयमन्येद्युर्नाम विषमज्वरः सकृदेकवारं भवेत् । कदाचिदह्न्येकवारमुत्पद्यते कदाचिद्रात्राविति । तस्मिन्नन्येद्युर्ज्वरे सर्वधात्वाश्रयोऽपि दोषो विशेषेण मांसवहा नाडीराश्रितः ।

मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ७० ॥
ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।
सपृष्ठस्यानिलकफात्स चैकाहांतरः स्मृतः ॥ ७१ ॥

तृतीयके मेदोवहा नाडीर्विशेषेण दोष आश्रित इति योज्यम् । मेदोवहा नाडीराश्रित्य दोषतृतीयकं कुरुत इत्यर्थः । स च त्रिविधः । पित्तवातादधिकात् कफपित्ताद्वातकफाच्च।तत्र ग्राही मूर्ध्नः शिरसः पित्तानिलात्तृतीयको भवति । मूर्ध्नि वेदनास्तास्ता जनयतीत्यर्थः। यश्च कफपित्तादुत्पद्यते । स त्रिकस्य ग्राही त्रिके पीडामुत्पादयति । यश्चानिलकफाज्जायते स पृष्ठसहितस्य त्रिकस्य ग्राही पृष्ठे त्रिके च पीडां जनयति । एव मयं त्रिप्रकारस्वभावः । स च तृतीयक एकाहांतर इति स्मृतो मुनिभिरिति शेषः । एकेनाह्नांऽतरं व्यवधानं यस्य स एवम् । एकस्मिन्नहनि तिरोभूय पुनरुदेतीत्यर्थः ।

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते ।
मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ ७२ ॥
द्विधा कफेन जंघाभ्यां स पूर्वं शिरसोऽनिलात् ।

मेदश्च मज्जा च अस्थि च मेदोमज्जास्थीनि तेषामन्यतमस्मिन् स्थिते दोषे कदाचिन्मेदसि स्थिते दोषे कदाचिन्मज्जनि कदाचिदस्थिनि स्थिते दोषे चतुर्थको ज्वरो जायते। एकं दिनं ज्वरयित्वा द्व्यहं विमुच्य पुनर्ज्वरयति स चतर्थको वेद्यः। मज्जस्थ एवेत्यपरे। अन्ये पुनराचार्या एवं स्मरंति। च-

तुर्थको ज्वरो मज्जस्थ एव दोषे जायते । स पुनश्चतुर्थकः प्रभावं द्विधा द्विप्रकारं दर्शयेत् । कफेनाधिकेन यो जायते स पूर्वं प्रथमं जंघाभ्यां ततोऽन्येभ्योऽगेभ्यः । अनिलाद्यो भवति स पूर्वं शिरसो जायतेऽनंतरमंगान्तरेभ्यः ।

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ॥ ७३ ॥
त्रिधा

अस्थि च मज्जा च अस्थिमज्जानौ । अस्तिमज्ज्ञोरुभयं द्वयं तत्र गतो यो मलो वाताद्यन्यतमस्तस्मिश्चतुर्थकविपर्ययस्तद्विपरीतलक्षणो विषमज्वरो भवति । स च त्रिधा त्रिप्रकारः । सन्निपातोद्भवत्वेऽपि कदाचिद्वातेनाधिकेनाथवा पित्तेन श्लेष्मणा वा ।

तमेव च लक्षयितुमाह ।

द्यहं ज्वरयति दिनमेकं तु मुंचति ।

द्विधातुस्थितदोषोत्पन्नत्वाद्द्वे दिने ज्वरयित्वा दिनमेकं विमुच्य पुनर्द्यहं ज्वरयति स चतुर्थकविपर्ययः । अनेनैव लक्षणेन चतुर्थकस्यापि लक्षणमुक्तं भवति । सएकमह्नो ज्वरयित्वा द्यहं विमुच्य पुनर्ज्वरयति । द्वे अह्नि समाहृते द्यहः । राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच् । अह्नष्टखोरवेति टिलोपः । इदानीमेषां विषम ज्वराणामिमं शेषभूतं ग्रंथमाह ।

बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ॥ ७४ ॥
ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत्कर्मणश्च तदातदा ।
दोषदूष्यर्त्वहोरात्रप्रभृतीनां बलाज्ज्वरः ॥ ७५ ॥
मनसो विषयाणां च कालं तं तं प्रपद्यते ।

बलं चाबलं च बलाबलं सामर्थ्यासामर्थ्यमासन्नव्याधिकारणानां दोषाणां वातादीनां तदा तदा बलाबलेन ज्वरः स्यात् । किंभूतेन । अन्नचेष्टादिजन्मना । अद्यत इत्यन्नं रक्तशाल्यादि। अन्नग्रहणमुपलक्षणार्थम् । मांसरसाद्यपि हि पानं गृह्यते । चेष्ट्यत इति चेष्टा कायवाङ्मनोव्यापारो विहार इत्यर्थः । अन्नं च चेष्टा च अन्नचेष्टे । ते आदी येषां कालदूष्यादीनां त एवं तेभ्यो जन्म यस्य बलाबलस्य तेनान्नचेष्टाद्युत्प-

लेन सततकादिर्ज्वरो भवति । मनसस्तद्वत् । तद्वदित्यनेन दोषाणां बलाबलक्रमविदिश्यते । यथा दोषाणां शारीराणां बलाबलेन सततकादिर्ज्वरः स्यात्तथा मनसोऽपि दोषाणां बलाबलेन ज्वरः स्यात् । चशब्दात् कर्मणोऽपि पूर्वोक्तस्य बलाबलेन । कस्य संबंधिनः कर्मणः । प्रकृतत्वान्मनस एव । तदेवं कर्मणो व्यापारस्य चित्तस्यार्थस्य बलाबलेन तद्वशाज्ज्वरोऽसौ भवेत् । अन्ये त्वाचक्षते । कर्मणः पुराकृतस्य बलाबलेन पुराकृत कर्मवशादिति । यद्यदोर्नित्याभिसंबंधाद्यदित्यनुक्तमपि लभ्यते । तेनायं संबधः । यदा यदाऽन्नचेष्टादिजन्मदोषाणां बलाबलं स्यात्तथा मनसो दोषाणां बलाबलं स्यात्तथा कर्मणः पूर्वकृतस्य बलाबलं स्यात्तदातदा सततकादिर्ज्वरः स्यादिति । अपिच दोषाणां वातादीनां बलेन । तथा दूष्याणां रसादीनां तथा ऋतूनां शिशिरादीनां तथाऽहोरात्रस्य तथा प्रकृतीनां बलेन मनसो बलेन तथा विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां बलेन ज्वरस्तं तं विशिष्टं कालं प्रपद्यते । तेन कदाचित्सततकोऽन्येद्युस्तृतीयकश्चतुर्थको वा भवति तथा कदाचिच्चतुर्थको भूत्वा तृतीयकोऽन्येद्युः सततको वा भवेत् । संग्रहे च रसादिधातुस्थज्वरलक्षणमुक्तम् । यथा। गुरुहृल्लासो गौरवं दैन्यं भंगोऽगानां विजृंभणम्। अरोचको वमिः श्वासः सर्वस्मिन् रसगे ज्वरे । रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा रक्तोष्णपिडिकोद्गमः । दाहरागभ्रमप्रमदाः प्रलापो रक्तसंस्थिते । तृड्ग्लानिः सृष्टवर्चस्त्वमंतर्दाहो भ्रमस्तमः । दौर्गंध्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते । स्वेदोऽतितृष्णा वमनं स्वगंधस्यासहिष्णुता । प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिस्थे त्वस्थिभेदनम् । दोषप्रवृत्तिरूर्ध्वाधःश्वासांगाक्षेपकूजनम् । अंतर्दाहो बहिः शैत्यं श्वासो हिध्मा च मज्जगे । तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेढ्रता। शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये । उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पंचान्त्यांस्त्री तु वर्जयेदिति। प्रलिंपन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च। मंदज्वरः प्रलेपस्तु सशीतः स्यात्प्रलेपकः । नित्यं मंदज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण गच्छति । स्तब्धांगः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकः । हरिद्राभेकवर्णाभस्तद्वर्णः प्रमेहति । सवै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽतकः स्मृतः । कफवातौ समौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः । तीक्ष्णो वा यदि वा मंदो जायते रात्रि-

को ज्वरः । दिवाकरातिपित्तबले व्यायामाच्च विशोषिते । शरीरे नीयते वाताज्ज्वरः स्यात् पूर्वरात्रिकः । आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तदार्धं शीतलं देहे त्वर्धं चोष्णं प्रजायते । काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चांते व्यवस्थितः। उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः । खारनादिना तु शुक्रस्थ एव दोषे वर्ज्यता प्रत्यपादि । तथा च तद्ग्रंथः । शुक्रस्थे शुक्रविण्मोक्षः श्वसन् प्राणान् विमोक्ष्यतीति ।

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ७६ ॥
ततो नरः श्वसन् स्विद्यन् कूजन् वमति चेष्टते ।
वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चांगैर्हतप्रभः ॥ ७७ ॥
विसंज्ञो ज्वरवेगार्त्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ।
सदोषशब्दं च शकृद्द्रवं सृजति वेगवत् ॥ ७८ ॥

दोषो वाताद्यन्यतमो धातून् रसादीन् प्रक्षोभयंश्चंडपवनोद्धूतमहाजलाशयानिव कुर्वन् ज्वरमोक्षकाले विलीयते । विलीयमानदोषवशान्नरः श्वसंस्तथा स्विद्यन्रोमकूपेभ्यो जलं स्रवंस्तथा कूजन्नव्यक्तं शब्दं कुर्वन् वमति च्छर्दयति तथा चेष्टते भूमिशय्यादौ परिलुंठति वेपते लतेव चलति प्रलपत्यसंबंद्धं ब्रूते तथा हतप्रभो नष्टकांतिरुष्णैः शीतैः श्चांगैस्तुल्यकालमुपलक्षितो भवति । च शब्दोऽत्र तुल्यकालार्थः । तुल्यकालं तस्य कानिचिदुष्णान्यंगानि कानिचिच्छीतानि । विगता संज्ञा यस्यासौ विसंज्ञस्तथा ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्षते सरोष इवालोकनं करोति तथा शकृत् पुरीषं विमुंचति । किंभूतं । शकृत् । दोषश्च शब्दश्च दोषशब्दौ सह ताभ्यां वर्तत्ते सदोषशब्दम् । दोषशब्देनेहामो विवक्षितः द्रवमकठिनम् । सामं सस्वनं चेत्यर्थः । वेगोस्यास्तीति वेगवदिति ।

सवेगं कृत्वा शकृत्सृजतीति ज्वरमोक्षकाललक्षणमुक्त्वा विगतज्वरलक्षणमभिधित्सुराह ।

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
कंडूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ ७९ ॥

तस्य विगतज्वरस्य नरस्यैतानि लक्षणानि । यथा । देहो लघुर्भवति। न तु गात्रगौरवम् । तथा व्यपगता नष्टाः क्लममोहतापा यस्यासौ व्यपगतक्लमोहतापस्तदा स संपद्यते । तथा अस्य मुखे वदने पाकः । करणानां चक्षुरादीनां सौष्ठवं पाठवं जायते । तथा अव्यथत्वादयोऽस्य भवंति । प्रकृत्या योगः प्रकृतियोगः स्वभावेन संबंधः । प्रकृतियोगो यस्यास्ति मनसस्तत्प्रकृतियोगि । यादृग्यस्य चित्तं पूर्वं रजोबहुलं तमोबहुलं वा आसीत्तादृक् तस्य संपद्यत इत्यर्थः । तथा अन्नलिप्सा अन्नाभिलाषः । संग्रहे च नक्षत्रसमाश्रयणेन च साध्यासाध्यज्वरलक्षणमुक्तम् । यथा । आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्यविपत्करे । नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा । ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते । भरणीषु तु पंचाहात्सप्ताहात्कृत्तिकासु च । त्रिःसप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः । एकादशाहाद्दिवसान्मृगे षण्णवरात्रयः । पंचाहान्मृत्युरार्द्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा । पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् । दिवसात्सप्तविंशाद्वा द्व्यहात्सप्ताहतोऽथवा । पुष्याश्लेषासु मरणं चिरेणापि मघासु च । अवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्मृतो न चेत् । फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे । नवमे चैकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति । हस्तेऽह्नि सप्तमे शांतिश्चित्रायामष्टमे भवेत् । पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथवा त्रिभिः । पक्षैर्मृत्युर्विशाखासु द्वात्रिंशेऽहनि निर्दिशेत् । नवमेऽह्नि नचेच्छांतिर्मैत्रेमृत्युस्ततः परम् । ज्येष्ठायां पंचमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात्सुखम् । स्वास्थ्यं दशाहान्मूलेन त्रिसप्ताहे तथा गते । पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः । अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वाभवेच्छिवम् । आज्येष्ठाहाद्धनिष्ठासु दशाहाद्वारुणेषु तु । षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु च । उत्तरासु द्विसप्ताहात् प्रशमो रेवतीषु तु । चतुरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेम इत्याह हारितः।ज्वर इत्युपलक्षणम् । प्रायः सर्वो व्याधिरनया दिशाऽनुसृतो बोध्यः क्षिप्रचिरमोक्षाय जीवितांताय वा । आधानं जन्मतो यद्दशमं नक्षत्रम्।विपत्करं तृतीया तारा। प्रत्यरः पंचमी। निधनसंज्ञा सप्तमी तारा स्मृतेति । अथ किं नक्षत्रसमाश्रयणेन ज्वरस्य साध्यासाध्यविभागोंऽगीक्रियतामुत यथानिदानं कुपितदोषलक्षणेन । ब्रूमः । उभयथाऽपि। यतो नक्षत्रं त्रिविधमपि प्राक्तनस्य कर्मणो दैवाख्यस्य शुभ-

रूपस्याशुभस्यशुभाशुभरूपस्य च सौम्यक्रूरमध्यस्वभावसूचकम्। तत्र सौम्येन नक्षत्रेण शुभं क्रूरे चाशुभं मध्यस्वभावेन च शुभाशुभम्। एतदुक्तं भवति। पुरातनकर्मवशान्नक्षत्रेण ज्वर उत्पद्यते। ऐहिककर्म-वशान्मिथ्याहारसेवनाख्यात्वथा निदानं वातादिकुपितदोषलक्षणेन च। तदनयोर्बलाबलेन ज्वरस्य साध्यासाध्यविभागो व्यवस्थाप्यः। प्रत्यपादि च मुनिभिः। यथा। कदाचित्कर्मणो बलवत्त्वं कदाचित्पुरुषकारस्ये-त्युभयथा ज्वरस्य साध्यासाध्यविभागो न्याय्यः।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां ज्वरनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥ ॥ ५९ ॥

तृतीयोध्यायः

ज्वरनिदानादनंतरं रक्तपित्तनिदानमारभ्यते। यतो ज्वर उष्मणा विना न संभवति पित्तेन विना न कदाचिदूष्मा। तस्माज्ज्वरनिदानादूर्ध्वं रक्तपित्तनिदानमिदानीमारब्धुं युक्तमित्याह।

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः।

व्याख्याऽस्य पूर्ववत्।

भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणादिविदाहिभिः।
कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः॥ १॥
कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्छिते।
ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम्॥ २॥

भृशशब्दस्योष्णादिभिर्विदाह्यंतैः संबंधः। आदिशब्देनात्र क्षारादयो गृह्यंते। भृशोष्णादिभिरन्नैः पित्तलैरतिसेवितैर्द्रवं द्रवस्वभावं यत्पित्तं तत्कुपितं दुष्टं तथा रक्तं कुपितं तैरेवातिसेवितैः। अतिसेवनं चोभयथा भवति चिरकालमभ्यवहृतैस्तथातिमात्राभ्यवहृतैः। न केवलमेतैर्यावत्कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैः। तदित्यनेन भृशोष्णादीनि परामृश्यंते। तैर्युक्तैर्मिश्रितैः को-

द्रवोद्दालकैश्चान्नैरतिसेवितैः कुपितं पित्तं भवति रक्तं च। तथा ते द्वे अपि रक्तपित्ते मूर्छिते मिश्रतां गते मिथः परस्परं तुल्यरूपत्वं समवर्णत्व-मागम्यप्राप्य सर्वां तनुं देहं व्याप्नुतो व्याप्नुवाते। ननु भृशोष्णादीनां पि-त्तलत्वाद्व्यभिचारात्किमर्थं पित्तलैरित्युक्तम्। ब्रूमः। दाडिमामलकसैंधवे-ष्वम्ललवणादिषु व्यभिचारात्। दाडिमामलकसैंधवान्यम्ललवणान्यपि पि-त्तं न कुर्वते। अपि च न केवलं भृशोष्णादियुक्तैः कुपितं पित्तं रक्तं च या-वदन्यैरपि पित्तलैरभृशोष्णादिस्वभावैर्व्रीहिप्रभृतिभिरतिसेवितैः कुपितं पित्तं रक्तं चेति प्रतिपादनार्थं पित्तलैरित्युक्तम्। नन्वेवंसति पित्तलैरित्येवं-निर्देशः कर्तुं युक्त उभयानुग्रहार्थः। तथा च भृशोष्णादीनि तथाऽन्या-न्यप्यभृशोष्णादिनि व्रीहीप्रभृतीन्येवं गृहीतानि भवंति। अस्त्वेवैतत्। किंतु पित्तलत्वसामान्याद्गृहीतानामपि भृशोष्णादीनामुपादानं कृतमतिशय-द्योतनार्थम्। यथा भृशोष्णादीन्यतिशयेन पित्तं रक्तं च कोपयंति न तथा ऽन्यानि व्रीहिप्रभृतीनि। अत एव कोद्रवोद्दालकौ शीतवीर्यावपि भृशो-ष्णादिद्रव्ययुतौ पित्तस्य कर्त्तारौ भवतः। भृशोष्णादीनामतिपित्तलत्वात्। ननु पित्तस्य द्रवमिति विशेषणमयुक्तम्। व्यभिचाराभावात्। तथा च तंत्रकृज्जगौ। पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवमिति। अत्रोच्यते। पित्तमद्रवमप्यस्ति। कथं ज्ञायते। ग्रंथकारवचनात्। तथाचोवाच तंत्रकृत् पित्तं पंचात्मकं तत्तु पक्वामाशयमध्यगम्। पंचभूतात्मकत्वेपि यत्तैजसगु-णोदयात्। त्यक्तद्रवत्वमित्यादि। तस्माद्यद्द्रवरूपं पित्तं तद्भृशोष्णादिभिः कुपितं रक्तपित्ते कारणं न पुनर्वस्त्यक्तद्रवत्वं कठिनतां प्राप्तमिति प्र-तिपादयितुं द्रवग्रहणम्।

ननु यदि तुल्यरूपत्वं पित्तरक्ते प्राप्ते तत्कथमीदृशो निर्देश उपपद्यते। अधोगं यापयेद्रक्तमित्येवमादौ हि रक्तस्य पित्तसहितस्यैव निर्देशो युक्तो रक्तपित्तमधोगं यापयेदित्येवमाशंक्याह।

पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद्दूषणादति।
गंधवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

पित्तं रक्तेन व्यपदिश्यते। यस्मात्पित्तं रक्तस्य विकृतिर्विकारो र-क्तादुत्पन्नमित्यर्थः। तथा चोक्तम्। कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरो-

मच । स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोजो धातूनां क्रमशो मला इति। तथा संसर्गादन्योन्यमिश्रीभावात्तथा दूषणादपि यस्माद्रक्तं पित्तेनाश्वेव दूष्यते । तथा रक्तदूषणैः पित्तमपि दूष्यते। तात्स्थ्यात्। तथा च ग्रंथः। यदेकस्य तदन्यस्य वर्धते क्षपणौषधम्। अन्ये तु धातवो न तथा दूष्यंते यथा पित्तम्। तथा चोक्तम् । तत्रास्थनि स्थितो वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोरिति । तथा गंधवर्णानुवृत्तेश्च । गंधश्च वर्णश्च गंधवर्णौ तयोरनुवृत्तिरनुकरणं गंधवर्णानुवृत्तिः।कस्य गंधवर्णौ। प्रकृतत्वाद्रक्तस्य यादृशौ गंधवर्णौ तादृशावपि पित्तस्य । एवं च रक्तेन तद्व्यपदिश्यते । तस्मादधोगं यापयेद्रक्तमित्यादिनिर्देशो युक्त एव ।

ननु रक्तस्य शरीरे स्वाभाविकं प्रमाणमुक्तमष्टावेवांजलयः । प्रकोपमापन्नं त्वाढकादिसंख्यातमपि दृश्यते तत्कथमेतदित्याह ।

प्रभवत्यसृजः स्थानात्प्लीहतो यकृतश्च तत् ।

असृजः स्थानात्तत्पित्तमुच्छ्रितं रक्तं प्रभवति प्रकर्षेण भवति वर्द्धते। तस्माद्बहुत्वमस्य युक्तमेव। किंतदसृजः स्थानं यतस्तत्प्रभवतीत्याह । प्लीहतो यकृतश्चेति ।

अथास्य पूर्वरूपाण्याह ।

शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ॥ ४ ॥
छर्दिश्छर्दितबैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ।
लोहलोहितमत्स्यामगंधास्यत्वं स्वरक्षयः ॥ ५ ॥
रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ।
नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ॥ ६ ॥
स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन्भविष्यति ।

शिरोगुरुत्वादिकमस्मिन् रक्तपित्ते भविष्यति सति भवति । छर्दिते वमिते बैभत्स्यं जुगुप्सा।स्वप्ने स्वप्नावस्थायां तद्वर्णदर्शित्वं रक्तवर्णाकारं पश्यति ।

तच्च रक्तपित्तं त्रिविधमूर्ध्वगमधोगमुभयमार्गं च । तत्रोर्ध्वगमाह ।

उर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ॥ ७ ॥
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्त्तते ।

उर्ध्वं रक्तपित्तं कुपितं नासादिभिः सप्तभिर्द्वारैः प्रवर्त्तते । अधोगं रक्तपित्तं कुपितं मेढ्रयोनिगुदैस्त्रिभिर्द्वारैः प्रवर्त्तते। प्राण्यंगानां द्वंद्वएकवदित्यस्य प्रायिकत्वाद्बहुवचनमत्र न दुष्टम् । तथा रोमकूपैः समस्तैः । चशब्दान्नासाक्षिकर्णास्यमेढ्रयोनिगुदैरुभयमार्गमुभयमार्गाभ्यां तद्रक्तपित्तं प्रवर्तते ।

ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनम् ॥ ८ ॥
बह्वौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ।
अनुबंधी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ॥ ९ ॥
कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः ।
किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात् कफापहाः॥१०॥

उर्ध्वमूर्ध्वगं रक्तपित्तं साध्यम् । यस्मात्कारणात्कफादधिकाज्जायते। तच्च विरेचनसाधनम । साध्यतेऽनेनेति साधन चिकित्सितम्। तच्चोर्ध्वगं रक्तपित्तं बह्वौषधं बहु औषधं यस्य तद्बह्वौषधमनेकसाधनम्। मधुरकषायतिक्तद्रव्यसाध्यत्वात् । अपिच । यस्माद्विरेकः पित्तस्य वरौषधम् । तथाचोक्तम् । विरेचनं पित्तहराणमिति । यश्च तस्मिन्नूर्ध्वगे रक्तपित्ताख्ये व्याधौ कफोऽनुबंधी तस्यानुबंधिनः कफस्य विरेचनं शुद्धिकृच्छोधनं करोति । अतो हेतोरूर्ध्वगं रक्तपित्तं साध्यम् । कषायाः स्वरसकल्कशृतशीतफांटाख्यास्ते स्वादवोऽपि हिताः। व्याधिप्रतिपक्षत्वात्। ननु दोषप्रतिपक्षताद्वारेण। दोषसमानत्वात्तेषाम्। अथवा केवलमकुष्ठतंडुलीयादिसंबंधिनो व्याधिप्रतिपक्षास्तथा रूक्षत्वाद्दोषप्रतिपक्षा इति श्लेष्मणोऽपि हिताः । अपिशब्दात्तिक्तादयोऽपि । विशुद्धो वाताद्यदूषितः श्लेष्मा यस्य स तस्य । किमु किंपुनस्तिक्ताः कषायाश्चये स्वरसादयस्तेऽप्यस्योर्ध्वगस्य रक्तपित्ताख्यस्य व्याधेरथवा तद्वतो नरस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः। व्याधिप्रतिपक्षत्वाद्दोषप्रतिपक्षत्वाच्च । येनिसर्गात्स्वभावात्कफघ्नाः ।

अधो याप्यं चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनम् ।
अल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ॥ ११ ॥
अनुबंधी चलो यश्च शांतयेऽपि न तस्य तत् ।
कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥ १२ ॥

अधो याप्यमधोगं रक्तपित्तं याप्यम् । कस्मात् । यस्माच्चलाद्वातादु-

धिकाद्भूत्पद्यत इत्यध्याहार्यम् । तथाधोगं रक्तपित्तं प्रच्छर्दनसाधनं प्रच्छर्दनं वमनं तत् साधनं चिकित्सितं यस्य तदेवम् । तथा स्वल्पमौषधं चिकित्सितं यस्य तदल्पौषधं नोर्ध्वगरक्तपित्तवद्बह्वौषधम् । कथमित्याह । यस्मादयं रोगः पित्तप्रधानः । पित्ते वमनं च श्रेष्ठमौषधं न भवति । कफे हि वमनं प्रधानमुक्तम् । उर्ध्वमार्गे यद्वमनं दोषहरणं तत्पित्तस्य न वरौषधम् । अल्पौषधत्वे द्वितीयहेतुमाह। कषायाश्चेत्यादि। तस्याधोगस्य रक्तपितस्य मधुरा एव केवलं कषाया हिताः पथ्या न तिक्ताः कषायाश्च।तेषां वातकोपकारणत्वात्।तथास्य चलो वायुर्योऽनुबंध्यनुबलत्वेन स्थितस्तस्यापि वायोर्नतद्वमनं शांतये शांत्यर्थम्।

कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।
अशक्यमातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ १३ ॥

उभयायनं मार्गद्वयप्रपन्नं कफमारुतसंसृष्टमसाध्यं साधयितुमशक्यम्। असाध्यत्वे हेतुद्वयमाह । अशक्यप्रातिलोम्यत्वादित्यादि । अनुलोमविपरीतः प्रतिलोमस्तस्य भावः प्रातिलोम्यम्। अशक्यं कर्त्तुमशक्यं प्रातिलोम्यं यस्य रक्तस्य तदशक्यप्रातिलोम्यं । तस्य भावोऽशक्यप्रातिलोम्यत्वं तस्मादुभयायनं रक्तपित्तमसाध्यम् । अभावादौषधस्य च । एतद्योग्यौषधासंपत्तेश्चैतदसाध्यम् ।

ननु कथमेवमुच्यत इत्याह ।

नहि संशोधनं किंचिदस्त्यस्य प्रतिलोमगम् ।
शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितम् ॥ १४ ॥

हि यस्मात्तस्य संशोधनं प्रतिलोमगं न किंचिदस्ति। यच्च प्रतिलोमगं संशोधनं तद्रक्तपित्ते भिषग्जितमौषधम् । तच्च तथाभूतमौषधं न संभवति यत्तद्रक्तसंशमनार्थं दीयते । यद्यधोमार्गापेक्षया दीयते तदानीमूर्ध्वमार्गप्रवृत्तं रक्तं प्रवृद्धं संपद्यते । अथोर्ध्वमार्गापेक्षया विरेचनमुपयुज्यते तदाधोगं रक्तपित्तं वर्धते । एवमस्य प्रतिलोमगमौषधं शोधनं न संभवति । तस्मादौषधस्याभावः। भिषग्जितमितिभिषक्शब्दात् कंड्वादियगंतान्निष्ठाइट्च । स्वभावाच्चायं भेषजवाची ।

ननूभयायनस्य रक्तपित्तस्य संशोधनरूपमौषधं मा भवतु । शमन-

रूपं त्वौषधमस्य शमाय भविष्यतीत्यभावादौषधस्य चेत्ययुक्तमुदितमित्याशंक्याह ।

एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् ॥ १५ ॥

यथा शोधनमस्योभयायनस्य शमनाय न संभवति तथा शमनमपि यदौषधं तदप्येतस्य शमनं न संभवति । कुतो हेतोरित्याह । संसृष्टेष्वित्यादि। हियस्मात्संसृष्टेषु त्रिदोषेषु यत्सर्वजिच्छमनं तद्धितम्।तच्च संतर्पणापतर्पणरूपत्वाद्द्विविधम् । तत्र यदि संतर्पणं बृंहणं शमनमधोमार्गप्रवृत्तरक्तपित्तदोषापेक्षया मारुतशांत्यर्थमुपयुज्यते तदा तच्छांतिं कुर्वतो रक्तपित्तविकारकरणस्य श्लेष्मणो वृद्धये संपद्यते । अथापतर्पणमूर्ध्वभागप्रवृत्तदोषापेक्षया कफशांत्यर्थमुपयुज्यते तदानीं तस्य शांतिं कुर्वतोऽधोगरक्तपित्तस्य कारणं वायुं प्रकोपयेत्। न चोभयात्मकमेकं नृसिंहरूपवच्छमनमस्ति यत्प्रयोजितमुभयायनस्य शमनाय स्यात् । तस्मादुभयायनमसाध्यम् ।

तत्र दोषानुगमनं सिरास्र इव लक्षयेत् ।
उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतः

तस्मिन् रक्तपित्ते दोषानुगमनं वातपित्तश्लेष्मणामनुबंधं शिरास्र इव सिराव्यधविध्युक्तम् । वातच्छ्यावारुणंरूक्षमित्यादिग्रंथनिर्दिष्टेन लक्षणेन लक्षितं लक्षयेत् । उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतो लक्षयेदिति योज्यम् । विकृतिज्ञानशब्देन विकृतिविज्ञानीय उपलक्ष्यते ।

तेषु चाधिकम् ॥ १६ ॥
आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यते ।

तेषु चोपद्रवेषु मध्ये यः कासाख्य उपद्रवः स आशुकारी क्षिप्रं मारयति यतोऽतस्तमेव रक्तपित्तनिदानादनंतरं प्रकर्षेणनिदानप्राग्रूपादिभिर्वक्ष्यते भणिष्यति तंत्रकृत् ।

पंच कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ १७ ॥

पृथग्दोषैस्त्रयः क्षतेनैकः क्षयेणैक इति कासाः पंचैव स्मृताः। ननु यदि पंचैव कासास्तत्कथं भणिष्यति केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेदिति। नह्यन्यदोषयुक्तो वातिकः कासोऽभिहितोऽपितु त्रिभिरेव दोषैः पृथगेवोक्ताः कासाः। तथा पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम्। तथा पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्। युंज्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैरित्यादि। तथा अस्मिन्नेवाध्यायेऽध्येष्यते। साध्या दोषैः पृथक् त्रयः। मिश्रा याप्या द्वयादिति। तदेतत्पूर्वापरव्याहतमिव। अत्रोच्यते। कासाः पंचैव वक्ष्यमाणया संप्राप्त्या जायंते। वस्तुस्वाभाव्यात्। अनंतरं वातिककासे कदाचिदाहारविहारवशात्पित्तेनानुबंधः कदाचित् श्लेष्मणा जायते। पित्तकासे तथैवाहारविहारवशात् कदाचिद्वातेनानुबंधः कदाचिच्छ्लेष्मणेति कफकासेऽपि तद्वदाहारविहारवशाद्वातेनानुबंधः कदाचित्पित्तेन। इति न किंचिदत्रपूर्वापरव्याहतम्।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्।

सर्व एव कासा उपेक्षिताश्चिकित्सां विना क्षयाय संपद्यंते। उत्तरोत्तरक्रियावस्थाकर्षणात् क्षयजोऽप्युपेक्षितः क्षयायैवेति बोध्यम्। उत्तरोत्तरं चैते कासा बलिनः।

तेषां कासानां पूर्वरूपमाह।

तेषां भविष्यतां रूपं कंठे कंडूररोचकः॥ १८ ॥
शूकपूर्णाभकंठत्वम्

तेषां कासानां भविष्यतामुत्पित्सूनां गले कंडूः खर्जूस्तथाऽरोचकस्तथा शूकपूर्णसदृशकंठत्वं च भवति।

अधुना सर्वकासानां संप्राप्तिं दर्शयति।

तत्राधो विहतोऽनिलः।
ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कंठे च संसजन्॥१९॥
शिरःस्रोतांसि संपूर्य ततोऽगान्युत्क्षिपन्निव।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन्॥ २० ॥
प्रवर्त्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः।

तत्र तेषु कासेष्वनिलोऽधोऽधस्ताद्विहतो विशेषेणात्यर्थं हत ऊर्ध्वं प्रवृत्तोऽनंतरं क्रमेणोरो हृदयं प्राप्य तस्मिन्नुरसि संसजन्नभिष्वजमानस्तथा कंठेऽपि संसजन्ननंतरं शिरःस्रोतांसि संपूर्य मस्तकशिरा आध्माप्य ततोऽनंतरमंगानि सर्वानवयवानुत्क्षिपन्निवोर्ध्वं प्रेरयन्निव तथाऽक्षिणी क्षिपन्निव बहिरिव शरीरात्प्रेरयंस्तथा पृष्ठमुरश्च पार्श्वे च पीडयन्स वायुर्वक्त्रेण प्रवर्त्तते। किंभूतः। भिन्नकांस्योपमध्वनिः भिन्नं भग्नं यत् कांस्यं तत्तुल्यशब्दः।

ननु कथमेकरूपायां कासंसंप्राप्तौ सत्यामनेकरूपता कासरुग्ध्वनीनां जायत इत्याह।

हेतुभेदात्प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ २१ ॥
यद्रुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः।

हेतुभेदान्निदानविशेषात्कासंसंप्राप्तौ वर्तमानस्य वायोः प्रतिघातभेदः प्रत्याहारविशेषः। किंभूतस्य वायोः। सरंहसो वेगवतः। यद्यस्मात्ततस्तस्माद्रुजाशब्दयोः शूलध्वन्योर्वैषम्यं न समता कासानां जायते। अन्यादृशो रुक्शब्दौ वातकासे। अन्यादृशावेवान्येषु।

अधुना तु वातकासस्यनिदानादिनिर्देशार्थमाह।

कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकंठवक्त्रताम् ॥ २२ ॥
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान्।
करोति शुष्कं कासं च महावेगरुजास्वनम् ॥ २३ ॥
सोऽगहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत्।

वातलैर्वातः कुपितः शुष्कोरःकंठवक्त्रतां हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् करोति। तथाऽतिवेगपीडाशब्दयुतं शुष्कं च कासं करोति।वातलैरितिनिर्देशेऽत्यंतवातलैः कुपितो वायुरिति बोध्यम्।वातिके कासेऽन्येष्वपि हि कासेष्वोषद्वातलैः कुपितस्य वातस्यानुज्ञाऽस्त्येव। कुपितं वातमंतरेण हि कासानां जन्मासंभवः। कोपस्तु कोपकारणैर्विना यथायथं दोषाणां न जायते। तस्मादत्रातिवातलैः कुपित इतिबोध्यम्। तथा स वायुरंगं हर्षयति। तथा कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत्।

पित्तात्पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥२४॥
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमको मदः ।
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ २५ ॥

पित्तात्पित्तकासात्पीताक्षिकफतादिकं जायते । ज्योतींषि तारकास्तेषां दर्शनमिव ।

कफादुरोऽल्परुग्मूर्धत्हृदयं स्तिमितं गुरु ।
कंठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ॥ २६ ॥
रोमहर्षो घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्त्तनम् ।

कफात्कफकासादुरोऽल्परुगित्यादि जायते । पित्तलैः कुपितात्पित्तात्तथा श्लेष्मलैः कुपितात्कफादित्यनिर्दिष्टमपि पित्तकफकासयोर्निर्दिष्टं बोध्यम् ।

इदानीं क्षतकासस्य निदानादि निरूपयति ।

युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥ २७ ॥
उरस्यंतः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥ २८ ॥
पीतं श्यामं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत्कंठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥ २९ ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यकंपवान् ॥ ३० ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ॥ ३१ ॥
क्षीणस्य सासृग्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।

युद्धं बाहुयुद्धमत्रायुद्धमाद्यं येषां साहसानां कठिनधनुराकर्षणादीनां तैः साहसैरयथाबलं शक्त्यतिक्रमेण सेवितैराचरितैरुरस्यंतर्मध्ये क्षते सति वायुः पित्तेनानुगतः कासं करोति । तैस्तैरिति सर्वनाम्ना दुःशंकं हस्त्यश्वादिसाधनं तथोच्चभाषणं गुरुभारोद्यमनं वेगवन्नदीषु प्रतिस्रोतस्तरणादिकमुरःक्षत्युत्पादनं गृह्यते । पित्तानुगतमात्रेण च वायोरतिकोपं प्रति-

पादयति। अत एवाह। बलीति। पित्तानुगतत्वेनैव रक्तदूषणं कासं कुर्वन् वायुः कफं सशोणितं रक्तयुतं तथा प तं कुथितं पूतिगंधि बहु ष्ठीवेत्। तथा कुपितवायुवशात् कफं बहुश्यावं शुष्कं ग्रथितं पिंडितं च ष्ठीवेत्। तथा-कंठेन रुजता शूलवता तथोरसा विभिन्नेनेव द्विधेव विदीर्णेन तथा सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना रुजायुक्तेन च वक्षसोपलक्षितः पर्वभेदादिमान् पुरुषस्तथा पारावत इवाकूजन्नव्यक्तं शब्दं कुर्वन्। तथाऽस्य कासिनः क्रमेण वीर्यादि हीयते। क्षीणस्य चास्य सासृग्मूत्रता स्यात् पृष्ठकटिग्रहश्चेति।

इदानीं क्षयकासलक्षणं निरूपयति।

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः॥ ३२॥
कुर्वंति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत्कफं ततः।
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम्॥ ३३॥
लुंच्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च।
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः॥ ३४॥
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता।
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवंति च॥ ३५॥

राजयक्ष्मिणो राजयक्ष्मवतो नरस्य वायुः प्रधानो बली येषां ते वायुप्रधानाः। तथा कुपिताः क्रुद्धाः। के ते। धातवो वातादयः। कासं कुर्वंति। कैः कुपिताः क्रुद्धाः। यक्ष्मायतनैर्यक्ष्मनिदानोक्तैः साहसादिभिः। ततोऽनंतरं पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं तथा हरितलोहितं ष्ठीवेत्। तथा पार्श्वे-लुंच्येते इव स्थानात् प्रच्याव्येते इव। हृदयं च पततीव भ्रश्यतीव। तथाऽस्य क्षयजकासिनोऽकस्मान्निमित्तमंतरेणाप्युष्णशीतेच्छा भवति। कदाचिच्छीतार्तोऽपि नोष्णमभिलषति कदाचिदत्युष्णक्लांतोऽपि न शीतमभिलषति। तथा बह्वाशित्वादयः स्युः। ततोऽनंतरं सर्वाणि क्षयरूपाणि पीनसश्वासादीन्यस्याविर्भवंति।

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः।
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ॥३६॥
सिध्येतामपि सानाथ्यात्

इत्येष एवमादिरूपः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः । बलिनामक्षीणानां याप्यो वा देहनाशनो वेति वाशब्दार्थः । तद्वत् क्षयजकासवत्क्षतजः कासः क्षीणानां देहनाशनो बलवतां याप्यो वा देहनाशनो वा भवति। अभिनवौ तु तौ नवोत्थितौ पुनः क्षयक्षतजकासौ बलिनां सिध्येतामपि न केवलमसाध्ययाप्याबित्यपि शब्देन द्योत्यते । कुतः सिध्येताम् । साना-ध्याश्चतुष्पात्संपत्तेरित्यर्थः ।

इदानीं शेषाणामपि कासानां साध्ययाप्यविभागं निरूपयति ।

साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।
मिश्रा याप्या द्वयात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ ३७ ॥

पृथग्दोषैर्वातपित्तश्लेष्मभिर्ये जातास्त्रयः कासास्ते साध्याः । ये पुनरुत्तरकालमाहारविहारादिना मिश्रा मिश्रलक्षणसंपन्नास्ते याप्याः।किं सर्व एव मिश्रदोषोत्पन्ना याप्या नेत्याह।द्वयाद्दोषद्वयाद्ये मिश्राः संपन्नास्ते याप्या न पुनर्दोषत्रयाद्ये मिश्रलक्षणास्तेऽपि याप्या इति द्वयग्रहणात्प्रतिपादयति । सर्वे कासा ये साध्या उक्ताः पृथग्दोषजास्तेऽपि जरसा जरया हेतुभूतया स्थविरस्योत्पन्ना याप्याः। वृद्धोहि निष्कास एव याप्यानाम्। तथा चोवाच-संग्रहे । वृद्धो याप्यानामिति ।

कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ।
भवंत्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ ३८ ॥

यतः कारणात्कासादुपेक्षया सहकारिकारणभूतया श्वासादयो रोगाः संभवंतितस्मात्तं कासं त्वरयाशीघ्रमेव जयेत्। आदिशब्देनात्र पीनसादयो यक्ष्मनिदानोक्ता गृह्यंत इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां रक्तपित्तनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

कासनिदानानंतरं श्वासनिदानारंभेऽयं संबंधः। कासादुपेक्षया श्वासो भवति। तथाऽनंतरमुक्तम्। कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दीत्यादि। तस्माच्छ्वासनिदानारंभो युक्तः।श्वासेन तु सहैकीकृत्य हिध्मायाः कथने युक्त्या तंत्रकृत्कारणं वक्ष्यति श्वासैकहेतुः प्राग्रूपेत्यादिना।

अथातः श्वासहिध्मानिदानं व्याख्यास्यामः।

पूर्ववदेतद्व्याख्येयम्।
अथ श्वासस्य निदानादि लक्षयति।

कासवृध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः।
आमातिसारवमथुविषपांडुज्वरैरपि॥ १॥
रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमांबुना।
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पंचमः॥ २॥

कासाधिक्येन श्वासो जायत इत्येतदस्येति। एतदप्यप्रधानं निदानम्। तथा पूर्वैः सर्वरोगनिदानोक्तैर्वातादिदोषकोपनैस्तिक्तोषणादिभिः। नकेवलमेतैर्यावदामातिसारादिभिः। आमातिसारेण वमथुना विषेण पांडुरोगेण ज्वरेण च। श्वासः क्षुद्रकादित्वेन पंचविधो भवेत्।
अधुना श्वासस्य पंचविधस्यापि संप्राप्तिमाह।

कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः।
प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन्॥ ३॥
उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम्।

कफेनोपरुद्धं स्थगितं गमनं मार्गो यस्य स एवम्। तथा विष्वगास्थितः समंताद्देहं व्याप्यास्थितः श्वासं कुरुते। किं कुर्वन्। प्राणाश्चोदकं चान्नं च तानि वोढुं शीलं येषां तानि स्रोतांसि दूषयन् दुष्टानि विदधत्। यतो दुष्टः कुपितस्तथोरसि तिष्ठतीत्युरःस्थः। किंभूतं श्वासम्। आमाशयसमुद्भवम्। आमाशयात्समुद्भवो जन्म यस्य तमामाशयसमुद्भवम्। शास्त्रकारश्चैवंविधां संप्राप्तिं दर्शयन् यदौषधं वातजित् पाच-

नदीपनं तदत्र शस्तमिति द्योतयति । एवं सर्वरोगाणामपि संप्राप्त्यनुरूपमौषधं रोगोपशांत्यै इति वेद्यम् । पवनो विष्वगास्थित इत्यनेनैवोरःस्थत्वे लब्धे उरःस्थग्रहणं प्रकर्षार्थमतिशयेनोरःस्थितः श्वासं करोतीत्यर्थः ।

प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ॥ ४ ॥
आनाहः शंखभेदश्च

तस्य पंचविधस्यापि श्वासस्य पूर्वरूपं हृच्छूलादिकं शंखभेदावसानम् ।

तत्रायासातिभोजनैः ।
प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयं संशमनं मरुत् ॥ ५ ॥

तत्र पंचसु श्वासेषु मध्ये मरुत् पवन आयासातिभोजनैः क्षुद्राख्यं श्वासं करोति । आयासो व्यायामादिरूपस्तेन तथाऽतिभोजनेन प्रेरितः प्रकर्षेणेरित उन्मार्गगामीकृतः कोपित इत्यर्थः । किंभूतं श्वासम् । स्वयं संशमनं चिकित्सां विना किंचित्कालातिवाहनेन शाम्यतीत्यर्थः । अचिरकालावस्थायित्वात् स्वयं संशमनादल्पबलत्वाच्च क्षुद्रसंज्ञोऽयम् ।

अथ तमकं लक्षयति ।

प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।
परिगृह्य शिरोग्रीवमुरः पार्श्वे च पोडयन् ॥ ६ ॥
कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषम् ।
करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥ ७ ॥
प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठ्यूतांते क्षणं सुखी ।
कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति॥८॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यते भृशमार्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी कांक्षत्युष्णं सवेपथुः॥९॥
मेघांबुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ।
स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत्॥१०॥

पवनः प्रतिलोमं विपर्ययं कृत्वा शिरास्रोतांसि गच्छन् श्वासं करोति।

तथा कफमुदीर्यो ऊर्ध्वं प्रेर्य तथा शिरो ग्रीवां परिगृह्य समंताद्गृहीत्वा तयोः पार्श्वे च पीडयन्निर्नयन् कासादीन् श्वासं च तीव्रवेगं तथा प्राणोपतापिनं करोति । प्राणाख्यो वायुरुपतप्यते येन तच्छीलत्वादसौ प्राणोपतापी श्वासः । तस्य तमकस्य वगेन बलेन पुरुषः प्रताम्येद्दुःखी संपद्यते । श्लेष्माणा रुद्धमार्गत्वात् । अत एवाह । निष्ठ्यूतांते क्षणं सुखीति । स च तमकश्वासो शयानः शय्यामासीनः कृच्छ्राद्दुःखेन स्वसिति श्वासं मुंचति । निषण्ण उपविष्टः सन् स्वास्थ्यमृच्छति नीरुक्त्वं प्राप्नोति।उच्छ्रिते अक्षिणी यस्य स उच्छ्रिताक्षः।बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरितिषच् । उच्छ्रिताक्ष ऊर्ध्वदृक् । ललाटेन स्विद्यता स्वेदयुक्तेनोपलक्षितः। भृशमतिशयेनार्तिमान् पीडावान्। तथा विशुष्कमास्यं यस्य स एवम् । मुहुः पुनः पुनः श्वासो यस्य स मुहुःश्वासी । उष्णं कांक्षत्यभिलषति । तथा सवपथुः कंपवान्। स च तमको मेघादिभिः पृथग्यथाश्लेष्मलैर्गुडादिभिर्वर्द्धते वृद्धिं याति । मेघशब्देनात्रोभयं गृह्यते मेघोन्नमनं वर्षणं च तेन मेघोन्नमनेन वर्द्धते तदुपलक्षितेन कालेन वर्षाख्येन च वर्द्धते । एवं शीतशब्देनापि द्वयं गृह्यते । शीतलक्षणः कालो हेमंतशिशिराख्यस्तथा शीतगुणयुक्त औषधाहारविहारादिस्तेनोभयेनापि विवर्द्धते । स तमकः श्वासो याप्यो नासौ सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो वा दुर्बलस्य पुंसः । स एवाभिनवोत्पन्नो बलवतः पुंसः साध्यो वा भवेत् । संभावनायां लिङ् । साध्यत्वेन संभाव्यत इत्यर्थः ।

ज्वरमूर्छायुतः शीतैः शाम्येत्प्रतमकस्तु सः ।

स एव तमकाख्यो ज्वरमूर्छायुतो यदा भवति शीतैश्चौषधाहारविहारैः शाम्येच्छमं याति न तमकवद्वर्द्धते तदा स च प्रतमक उच्यते । अयं च तमकस्यैव भेद इति षट्त्वं श्वासानां नाशंक्यम् ।

अथ छिन्नं लक्षयति ।

छिन्नाच्छ्वसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः ॥ ११ ॥
सस्वेदमूर्च्छः सानाहो बस्तिदाहनिरोधवान् ।
अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥
शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ।

छिन्नाख्याच्छ्वासाद्विच्छिन्नं कृत्वा नरः श्वसिति न निरंतरम्। मर्मच्छेदतुल्यया रुजाऽर्दितः। तथा सह स्वेदमूर्छाभ्यां वर्तते सस्वेदमूर्छः। तथा आध्मानवान्। दाहश्च निरोधश्च दाहनिरोधौ बस्तौ दाहनिरोधौ बस्तिदाहनिरोधौ तौ विद्येते यस्य स एवम्। अधोऽधस्ताद्दृग्दृष्टिर्यस्य स एवम्। तथा विप्लुते एकत्रानवस्थिते अक्षिणी यस्य स एवम्। तथा मुह्यन् मोहं गच्छन्। तथा रक्तमेकं लोचनं यस्य स एवम्। तथा शुष्कास्यः सन् प्रलपन्। तथा नष्टकांतिर्विचेतनश्च।

अधुना महदाख्यं श्वासं लक्षयति।

महता महतादीनो नादेन श्वसिति क्रथन्॥ १३॥
उद्धूयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम्।
प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रांतनयनाननः॥ १४॥
वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक्।
शुष्ककंठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशंखशिरोऽतिरुक्॥ १५॥

महता श्वासेनार्तः पुरुषो महता नादेन शब्देन श्वसिति यावत्कर्णशंखशिरोऽतिरुगिति। ज्ञानं तत्त्वावबोधः। विज्ञानं कर्मसु कौशलम्। क्रथन् कूणन्। उद्धूयमान उत्कंप्यमानः। संरब्धः संक्षुभितः।

अथोर्ध्वलक्षणार्थमाह।

दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्नच प्रत्याहरत्यधः।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगंधवहार्दितः॥ १६॥
ऊर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रांतमक्षिणी परितः क्षिपन्।
मर्मसु च्छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक्॥ १७॥

ऊर्ध्वाख्याच्छ्वासाद्दीर्घमूर्ध्वं श्वसिति। ऊर्ध्वं श्वासं मुक्त्वा पुनरधोनिश्वासवन्न तं श्वासं प्रत्याहरति। यथाऽन्येषु श्वासेषु नर ऊर्ध्वं दीर्घं श्वासं मुक्त्वा पुनरधः प्रत्याहरति पुनरंतः प्रवेशयितुं शक्नोति नैवमस्मिन्नूर्ध्वश्वास इत्यर्थः। किंभूतो नरोऽत्र स्यादित्याह। श्लेष्मेत्यादि। श्लेष्मणा आवृतानि मुखानि येषां तान्येवं श्लेष्मावृतमुखानि स्रोतांसि यस्य स एवम्। तथा क्रुद्धगंधवहेन कुपितमारुताऽर्दितः पीडितः। तथा ऊर्ध्वादृगदृष्टिर्यस्य स ऊर्ध्वदृक्। तथा अक्षिणी परितः समंतात्क्षिपन्।

श्रांतं कृत्वा वीक्ष्यते । तथा मर्मसु च्छिद्यमानेष्विव परिदेवी दुःखार्त्तः संपद्यते । तथा निरुद्धवागंतःप्रतिष्टवागित्यर्थः ।

एते सिध्येयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम् ।

एते तमकादयः श्वासा अव्यक्ता अस्फुटरूपाः सिध्येयुश्चिकित्स्यमानाः । व्यक्ताः स्फुटलक्षणाः पुनर्ध्रुवं निश्चितं प्राणहराः स्युः ।

अथ हिध्मास्वरूपं दर्शयति ।

श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः ॥ १८ ॥
हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ।
गंभीरा च

एकशब्दस्तुल्यार्थः । श्वासानां तुल्या हेत्वादयो यासां हिध्मानां ताः श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः । श्वासानां हेतुः कासवृध्या भवेच्छ्वास इत्यादिग्रंथेन प्रतिपादितः स एव हिध्मानां हेतुः । श्वासानां प्राग्रूपं हृत्पार्श्वशूलमित्यादि तदेव हिध्मानाम्। तथा । श्वासाः पंच हिध्मा अपि पंच। श्वासानां प्रकृतिरासन्नं कारणम् । कफोपरुद्धगमन इत्यादिविशेषणविशिष्टः पवनस्तादृश एव वातो हिध्मानां प्रकृतिः। श्वासानां संश्रय आश्रयो यमधिष्ठाय संभवंति श्वासा यथा आमाशयसमुद्भवमिति स एव हिध्मानाम्। प्रायिकत्वं वास्य बोध्यम्। जत्रुमूलादप्युत्पत्तेः क्षुद्रायाः। तदेवं श्वासानां तुल्या हेत्वादयो हिध्मानाम्।हिध्मेत्यादि।भक्तोद्भवाद्याः पंच हिध्माः । इति शब्दो व्यवच्छेदे चः समुच्चये । एवं गंभीराचेत्यत्रापि ।

भक्तोद्भवां लक्षयितु माह ।

मरुत्तत्र त्वरया युक्तिसेवितैः ॥ १९ ॥
रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः ।
करोति हिध्मामरुजां मंदशब्दां क्षवानुगाम् ॥ २० ॥
शमं सात्म्यान्नपानेन या प्रयाति च साऽन्नजा ।

तत्र तासु हिध्मासु मध्येऽन्नजां हिध्मामेवंप्रकारां मरुत्करोति । किंभूतो मरुत् । अन्नपानैः प्रपीडितो बाधितः । किंभूतैः । रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैः सामर्थ्यादभ्यवहृतैः । तथा त्वरया क्रममनपेक्ष्याऽयुक्त्या

यथेच्छया सेवितैः। किंभूतां हिध्माम्। अरुजां पीडया रहितां तथा मंदशब्दां मंदवेगां तथा क्षवेन क्षुत्याऽनुगतामनुबद्धाम्। न केवलमेवंलक्षणोपेता या साऽन्नजा या च सात्म्येनान्नपानेन शमं याति साप्यन्नजैव। अन्नपानैरिति हेतुनिर्देशः। अरुजां मंदशब्दां क्षवानुगामिति लक्षणनिर्देशः। शमं सात्म्यान्नपानेनेत्युपशयनिर्देशः।

अथ क्षुद्राख्यां लिलक्षयिषुराह।

आयासात्पवनः क्षुद्रः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्तयेत् ॥ २१ ॥
जत्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगां मृदुं च सा।
वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥२२॥

आयासाद्व्यायामात् पवमानः स्वल्पप्रकोपात्क्षुद्रोऽल्पः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्त्तयेद्विदध्यात्। किंभूताम्। जत्रुमूलात् प्रकर्षेण विसृताम्। प्रवृत्तां। अतएव क्षुद्रत्वादल्पवेगां तथा मृदुं नातिरुजाकरीम्। सा चायास्यत अयासं कुर्वतो वृद्धिं याति। भुक्तमात्रे च सद्यो भुक्ते मार्दवं मृदुत्वं याति।

अधुना यमलां व्याचष्टे।

चिरेण यमलैर्वेगैराहारे या प्रवर्त्तते ॥ १५।
परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥
कंपयंती शीरो ग्रीवामाध्मातस्यातितृष्यतः।
प्रलापः च्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लतजृंभिणः ॥ २४ ॥
यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा।

चिरेण कालेनाहारे परिणामोन्मुखे प्रत्यासन्नपरिणामे तथा परिणामे वाऽऽहारस्य या वृद्धिं गच्छति यमलैश्च वेगैर्नकेवलैर्या प्रवर्त्तते सा यमलवेगप्रवर्तनाद्यमलाख्या हिध्मा॥ किं कुर्वती सा प्रवर्त्तते। शिरश्च ग्रीवां च कपयंती। किंभूतस्य नरस्य। आध्मातस्य तथाऽतितृष्यतस्तृडार्तस्य तथा प्रलापादिमतः। सैव च यमला वेगिनी सैव परिणामवतीत्येवं संज्ञात्रयमस्या बोध्यम्।

महाहिध्मां व्याचिख्यासुराह।

स्तब्धभ्रूशंखयुग्मस्य सास्रविप्लुतचक्षुषः ॥ २५ ॥
स्तंभयंती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती ।
रुंधती मार्गमन्नस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ॥ २६ ॥
पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्त्तते ।
महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥

स्तब्धं भ्रूयुग्मं शंखयुग्मं च यस्य तस्य तथाविधस्य महाहिध्मा प्रवर्तते । तथा सास्रे विप्लुते चले चक्षुषी यस्य तस्येदमिदं कुर्वाणा प्रवर्त्तते । तनुं देहं स्तंभयंती निश्चलं कुर्वती । तथा वाचं स्तंभयंती मूकत्वं वाचः कुर्वाणा । स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती स्मृतिसंज्ञयोरपहरणं विदधती । तथाऽन्नस्य चतुर्विधस्य मार्गं रुंधती। तथा मर्मणां हृदयादीनां घट्टनं चालनं कुर्वती। तथा पृष्ठतो नमनं तथा शोषं शरीरस्य कुर्वती महाहिध्मा प्रवर्तत इति योज्यम् । तथा महन्मूलमुत्पत्तौ कारणं यस्याः सा महामूला तथा महाशब्दा महावेगा महाबला चेयं भवति । एतैश्च विशेषणैरस्याः शीघ्रप्राणहारित्वं द्योत्यते ।

अथ गंभीरां लक्षयति ।

पक्काशयाद्वानाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्त्तते ।
तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जृंभामंगप्रसारणम् ॥ २८ ॥
गंभीरेणानुनादेन गभीरा

पक्काशयान्नाभेरधस्तादथवा नाभेर्नाभिदेशाद्याप्रवर्त्तते । पूर्ववदिति महाहिध्मावत् । यथा महाहिध्मास्तब्धभ्रूशंखयुग्मास्येत्यादिविशेषणविशिष्टा प्रवर्त्तते तथैवेयं तथा भूतस्य पुरुषस्येत्यादि । तथा तद्रूपातस्या महाहिध्मायाः सदृशं रूपं लक्षणं यस्याः सा तद्रूपा महाहिध्मातोऽस्या इदमधिकं लक्षणं मुहुर्जृंभां तथांगप्रसरणं कुर्यात् । गंभीरेणानुनादेनेति । अनुनादोऽनुरणनं घंटादीनामिव । गंभीरेणानुनादेन हेतुना गंभीराख्येयम् ।

तासु साधयेत् ।
आद्ये द्वे वर्जयेदंत्ये सर्वलिंगां च वेगिनीम् ॥ २९ ॥

सर्वाश्च संचितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ ३० ॥

तासु पंचसु हिध्मासु मध्ये आद्ये द्वे ये हिध्मे भक्तोद्भवाक्षुद्राख्ये ते साधयेच्चिकित्सेत्साध्यत्वात् । अंत्ये ये द्वे महाहिध्मागंभीराख्ये ते वर्जयेन्नोपक्रमेदसाध्यत्वात् । आदौ भवे आद्ये। एवमंत्ये। दिगादित्वाद्यत्। तथा वेगिनीं च यमलाख्यां सर्वलिंगां यथोक्तलक्षणां वर्जयेत् । न केवलमेता एव वर्जयेद्यावत्सर्वा अपि हिध्मा एवंभूतस्य पुरुषस्य जाता वर्जयेत् । किंभूतस्य । चिरकाल संभृतामस्य तथा स्थविरस्य वृद्धस्य तथा व्यवायिनः स्त्रीगमनशीलस्य तथा भक्तस्य छेदो भक्तच्छेदः भोजननिवृत्तिस्तेन क्षतः क्षीणो दुर्बलो भक्तच्छेदक्षतस्तस्य च वर्जयेत् ।

अधुना हिध्माश्वासयोरेकयोगक्षेमत्वादन्यरोगातिशयित्वं दर्शयितुमाह ।

सर्वेऽपि रोगा नाशाय नत्वेवं शीघ्रकारिणः ।
हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ॥३१॥

सर्वे रोगा नाशाय स्यु र्नकेवलं हिध्माश्वासावित्युपदर्शनार्थोऽपिशब्दः । न पुनरेवं शीघ्रविनाशकारिणः सर्वे यथा हिध्माश्वासौ शीघ्रविनाशकारिणौ। यस्मात्तौ मृत्युकाले मरणावसरे कृतालयौ विहितवसती। तस्मिन् काले तयोरवश्यंभावित्वाच्छीघ्रमारणस्वभावत्वाच्च तयोस्तच्चिकित्सायां सत्वरं यतितव्यमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने श्वासहिध्मानिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ४

पंचमोऽध्यायः

श्वासहिध्मानिदानानंतरं राजयक्ष्मादिनिदानारंभेऽयं संबंधः। कामादुपेक्षया श्वासक्षयच्छर्दीत्युक्तम्। हिध्माश्वासयोश्चैकयोगक्षेमत्वाच्छ्वासनिदानानंतरं राजयक्ष्मनिदानमारभ्यते ।

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

पूर्ववदत्र व्याख्या । आदिशब्देन स्वरभेदादीनां ग्रहणम् । राजयक्ष्माक उच्यते यस्येदं निदानमारभ्यत इत्याह ।

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥

अनकैर्ज्वरातीसारादिभिः परिवृतस्तथा बहूनां रोगाणां गुल्मातीसारादीनां पुरोगमः प्रधानश्च। यथाहि राजा प्राक् पश्चाज्जनैरनुगम्यते तथाऽयं रोगो रोगैः । राजयक्ष्मेत्यादयश्चतस्रः संज्ञाः ।

तत्राद्यां संज्ञां व्युत्पादयन्नाह ।

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥
देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः ।
रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ ३ ॥

नक्षत्राणामश्विन्यादीनां तथा द्विजानां ब्राह्मणानां च यो राजा चंद्रस्तस्य पुरा पूर्वमभवत् । पूर्वकल्पे हि रोहिण्यामतिसक्तस्य चंद्रस्य श्वशुरं दक्षमनृतवादेन वंचयतोऽपमानितदुहितृस्नेहवशादुद्भूतक्रोधे प्रजापतौ दक्षे क्षयोऽस्याभवदिति श्रूयते। तस्माद्राज्ञो यक्ष्मा राजयक्ष्मेत्युच्यते षष्ठीसमासव्युत्पत्त्या।यच्च राजाच यक्ष्मा चाराजा च रोगाणां मध्ये अनेकरोगानीकपरिवृत्तत्वेन यक्ष्मा ततो राजा चासौ यक्ष्मा च राजयक्ष्माऽभिमतो मुनीनामिति शेषः । तथा देहश्चौषधं च तयोर्यः क्षयस्तस्य कृतिः करणं ततो देहौषधक्षयकृतेः क्षय इत्युच्यते । अनेन चास्य व्याधेर्बहुकालस्थायित्वं द्योतयति । किलायं व्याधिर्बहुतरं कालमवतिष्ठते न च शांतिमवगच्छति । यावद्देहः क्षीयते औषधान्यपि क्षीयंते न पुनरयं व्याधिरिति देहौषधक्षयकृतेः क्षय इत्युच्यते।तत्संभवाच्च सः।तदित्यनेन देहौषधक्षयः प्रत्यवमृश्यते । स संभवो जन्म यस्यासौ तत्संभवस्तस्मादपि क्षय इत्युच्यते । एवमन्योऽपि यो व्याधिर्देहौषधक्षयकारी सोऽपि क्षयाख्यस्य व्याधेः संभवः कारणं तस्माज्जायत इत्यर्थः।रसादीनां शोषणा-

च्छोष इति भण्यते । रोगेत्यादि । बहुषु रोगेषु मध्ये रोगत्वेनैष एव राजते तस्माद्रोगराडित्युच्यते ।

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसंक्षयः ।
अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ ४ ॥

साहसं कायेन वाचा वायऽथाबलमारंभः । वेगसंरोधो वातविण्मूत्रादीनामुन्मुखीभूतानां लज्जया धारणम् । शुक्रं च ओजश्च स्नेहश्च तेषां संक्षयो विनाशः । अत्र स्नेहशब्देन देहस्नेहो ग्राह्यो देहशब्दलोपं कृत्वाऽयं निर्दिष्टः । तथा च मुनिः । देहस्नेहपरिक्षयादिति । तथाऽन्नपानयोर्यथाशास्त्रं यो विधिस्तस्य त्यागोऽन्यथासेवनमन्यथाभ्यवहारः । तस्य राजयक्ष्मणश्चत्वारः साहसादयो हेतवः । पाठादेव चतुःसंख्या वे लब्धे चतुर्ग्रहणं नियमार्थम्। यद्यपि साहसादय एते प्रत्येकमनेकप्रकारतया भिन्नास्तथापि साहसादिचतुष्टयं नातिक्रामंतीत्यर्थः ।

अथास्मिन् राजयक्ष्माख्ये साहसजे वेगसंरोधजे शुक्रौजःस्नेहसंक्षयजेऽन्नपानविधित्यागजे वा चतुर्विधेऽपि विशेषेण पवनो हेतुरत एवाह।

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
शरीरसधीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥
मुखानि स्रोतसां रुध्वा तथैवातिविवृत्यच ।
सर्पन्नूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ ६ ॥

तैः साहसादिभिरुदीर्णोऽनिल इदमिदं कुर्वन् यथास्वं गदान् जनयेत्। उदीर्ण उल्बणः पित्तश्लेष्मभ्यामधिकः । अत एव पित्तमुदीर्य स्वस्थानाच्च्यावयित्वा तथा कफं सर्वतः सर्वस्मादुदीर्य तथा शरीरसंधीन् दशाधिकशतद्वयसंख्यातानात्रेयमतेन तु द्विसहस्रसंख्यातानाविश्य तेषामंतः प्रवेशं कृत्वा तांश्च संधीन् प्रपीडयन् प्रकर्षेण मंथयंस्तथा सिरा अपि सकलशरीरगाः प्रपीडयंस्तथाऽन्येषां स्रोतसां मुखानि द्वाराणि रुध्वा तथैव तानि वा कदाचिदतिविवृत्य प्रसार्य स्रोतोमुखानि । सर्पन्नित्यादि। ऊर्ध्वं सर्पन् वायुः पीनसादीन् व्याधीन् जनयेत् । अधः सर्पन् विड्भ्रंशं विट्शोषं वा कुर्यात् । तिर्यक् सर्पन् पार्श्वरुजं विदध्यात् । इति यथास्वंशब्दस्यार्थः ।

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षवः ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥ ७ ॥
स्थाल्यमत्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।
मक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ ८ ॥
त्हल्लासश्छर्दिररुचिरश्नतोऽपि बलक्षयः ।
पाण्योरवेक्षापादास्यशोफोऽक्ष्णोरतिशुक्लता ॥ ९ ॥
बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये बैभत्स्यदर्शनम् ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्धगुंठनम् ॥ १० ॥
नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।
पतंगकृकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥ ११ ॥
केशास्थितुषभस्मादिराशौ समधिरोहणम ।
शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽभसः ॥ १२ ॥
ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।

तस्य राजयक्ष्मणो भविष्यत उत्पित्सोरूपमग्ररूपं प्रतिश्यायादि । वह्नेः सदनं पाकासामर्थ्यम्। देहस्य सादो निर्बलता।स्थाल्यमत्रान्नपानादीनां शुद्धानामप्यशुचिदर्शनमिति । तदानीं पुरुषस्य मिथ्याज्ञानं जायत इत्यर्थः । पाण्योरवेक्षा भूयसा स्वपाणी पश्यति । बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा कियत्प्रमाणौ मे बाहू इति ज्ञातुमिच्छति । काये शरीरे शोभनेऽपि बैभत्स्यदर्शनमिति मिथ्याज्ञानं तदानीं रोगस्वभावादस्योत्पद्यते। मूर्ध्नो मस्तकस्यावगुंठनं वस्त्रादिना संछादनम्। स्वप्ने च तस्य यक्ष्मिणः पतंगादिभिरभिभवो भवेत् पतंगाद्यैः पराभूयते । पतंगः कीटभेदः । तथा केशादिराशिष्वधिरोहणं तथा शून्यग्रामदेशादीनां दर्शनं स्वप्ने भवेत् ।

प्राग्रूपमुक्त्वा संप्रत्येकादशरूपमधिकृत्याह ।

पीनसश्वासकासांऽसमूर्धस्वररुजोऽरुचिः ॥ १३ ॥
ऊर्ध्वविड्भ्रंशसंशोषावधश्छर्दिश्च कोष्ठगे ।
तिर्यक्स्थे पार्श्वरुग्दोषे संधिगे भवति ज्वरः ॥ १४ ॥
रूपाण्येकादशैतानि जायंते राजयक्ष्मिणः ।

अंसौ च मूर्द्धा च स्वरश्च तेषां रुजोऽसमूर्धस्वररुजः।पीनसश्च श्वासश्च कासश्चांऽसमूर्धस्वररुजश्च ताः। तथा अरुचिरित्यूर्ध्वमूर्ध्वस्थिते दोषे भवति। अरुचेः पृथगुपन्यासः प्राधान्यख्यापनार्थः। यथा अस्मिन् व्याधावत्तिभयावहोऽरुच्याख्य उपद्रवो न तथा पीनसादय इति। अधःस्थिते दोषे विशः पुरीषस्य भ्रंशसंशोषौ विड्भ्रंशसंशोषौ भवतः। विड्भ्रंशो भिन्नवर्चस्त्वं विट्शोषो बद्धविट्कत्वम्। एतयोश्च परस्परं विरुद्धत्वान्न तुल्यकालं संभवस्तस्मात्कदाचिद्विड्भ्रंशः कदाचिद्विट्शोषो भवति। छर्दिस्तु कोष्ठस्थिते दोषे स्यात्। तिर्यक्स्थे दोषे पार्श्वरुग्भवति। संधिगे च ज्वरः। रूपाण्येतानि पीनसादीन्येकादश शोषिण उत्पद्यंते। मुनिस्त्वेवमवोचत्। प्रतिश्यायं ज्वरं कासमंगमर्दं शिरोरुजम्। श्वासं विड्भेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम्। कुरुते चांससंतापमेकादशेत्यादि।

तेषामुपद्रवान् विद्यात्कंठोध्वंसमुरोरुजम् ॥ १५ ॥
जृंभांगमर्दनिष्ठीववह्निसादास्यपूतिताः।

तेषामेकादशसंख्यानां पीनसादीनां पूर्वोत्पन्नानां कंठोध्वंसादीन् पश्चादुत्थितान् सप्तोपद्रवान् जानीयात्। व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः। उपक्रमविघाती च स उपद्रव उच्यत इत्युपद्रवलक्षणम्।

तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसांगमर्दनम् ॥ १६ ॥
कंठोध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसपाणिषु।
दाहोऽतिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगंधो ज्वरो मदः ॥ १७ ॥
कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्धांगगौरवम्।
प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ॥ १८ ॥

तस्मिन् राजयक्ष्माख्ये व्याधौ वातादधिकाच्छिरःशूलादयः स्युः। पित्तादधिकात् पादादिषु दाहोऽतीसारादयश्च भवंति। कफादधिकादरोचकादयो दश भवंति।

यक्ष्मिणो मांसाद्यभ्यवहारतोऽपि धातुक्षयो जायते न धातुपुष्टिरित्यत्र युक्तिमाह।

दोषैर्मंदानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्बणैः।

स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातूष्मस्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥
विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ।
कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥ २० ॥
पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्रैव चाऽस्य यत् ।
प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥ २१ ॥

दोषैर्वातपित्तकफैः कफोल्बणत्वात् स्रोतोद्वारेषु रुद्धेषु पिहितेषु सत्सु रसः स्वस्थान एव विदह्यमानो न सम्यग्रक्ततां प्राप्नुवंस्तांस्ताननेकान् कंठोध्वंसादीनुपद्रवान् कुर्यात् । किंभूतैर्दोषैः । कफोल्बणैः श्लेष्माधिकैः । अतश्च कफाधिकत्वात्सहोपलेपेन श्लेष्मलेनेन वर्तते सोपलेपाऽस्तैस्तथाविधैर्दोषैस्तदानीं मंदानलत्वेन हेतुना धातूष्मसु रसाद्यग्निष्वल्पकेष्वतिशयेनाल्पेषु । एवमनेककारणसद्भावाद्रसः स्वस्थान एव विदह्यमानः पित्तकारिणीं मध्यमां पाकावस्थामनुभवन् सम्यक् पाकमगच्छन् यथोचितान् विकारांस्तांस्तान् कुर्वन्मांसमेदःप्रभृतीन् धातूनगच्छन्नप्राप्नुवन् विदह्यमानतया रक्ततामापन्नस्तदसृक्चोर्ध्वं प्रधावत्यूर्ध्वं प्रसर्पति केवलं निष्ठीवनसहितं वा।तस्मात् क्षयिणो न तन्मांसादि धातुपुष्टये।किंचास्मादपि हेतोः स रसो न धातुपुष्टये। यस्मात् पच्यतेऽन्नं सारकिट्टत्वं नीयते। अन्नस्य पक्त्रैव जाठराग्निना कोष्ठ एवामपक्वाशयाख्ये।उभयत्रैवकारोऽवधारणे। कोष्ठ एव न धातुषु जाठराग्निनैव न धात्वग्निभिरिति । यत एवं ततोऽस्मात्प्राङ्निरूपिताद्धेतुकदंबकात् प्रायोमलनामाधिक्येन मूत्रपुरीषतां प्राप्तमन्नं नैव धातुपुष्टये अलं समर्थम् । धातुपुष्टिग्रहणेनैतत्सूचयति। अभिनवमृत्कुंभजललवस्यंदनन्यायेन सूक्ष्मस्रोतोऽनुप्रवेशितया सोऽन्नरसो धात्वाप्यायनमात्रं करोत्येव । अन्यथा वर्षगणानुबंधि जीवितं क्षयिणो न संभाव्येत तस्माद्धातुस्थितिमात्रं भवति न तु धातुपोषणमिति स्थितम् ।

रसोऽप्यस्य नरक्ताय मांसाय कुत एव तु ।

रसस्तावदुभयरूपोऽन्नरसो धातुरसो वाऽस्य क्षयिणो निकटस्य रक्तधातोर्न पुष्टये मांसधातोर्विप्रकृष्टस्य तु कुत एव स्यात् । एवं संभाव्यत इत्यपिशब्दार्थः ।

ननु यद्येवं तत्कथमन्येभ्यो धातुभ्यो विशेषेण धारणस्वभावाभ्यां रक्तमांसाभ्यां विना क्षयी जीवेदित्याशंक्याह ।

उपस्तब्धः स शकृता केवलं वर्त्तते क्षयी ॥ २२ ॥

क्षयी स शकृता पुरीषेण केवलमुपस्तब्धः कृतावष्टंभो वर्तते प्राणिति पूर्वोक्तन्यायेन किंचिदाहाररसाप्यायितैर्धातुभिर्धारणस्वभावैर्धृतमात्रः। ननु विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान्। कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक्चोर्ध्वं प्रधावतीत्यनेन रक्तस्य सत्ता प्रतिपादिता। रसोऽप्यस्य न रक्तायेत्यनेन-क्षयिणो रक्तस्याभावः प्रत्यपादि । तदिमे वाक्ये परस्परं व्याघ्राते । अत्रोच्यते । नानयोर्वाक्ययोः परस्परं विरोधः। यतोऽसृक्चोर्ध्वं प्रधावतीत्यनेन न तद्धातुरूपतां प्राप्तमुक्तं किंतर्हि रसस्य विदह्यमानतया स्वस्थानस्थितस्य रक्तधात्वाशयमगच्छतो रक्तोद्गतिरुक्ता । अनेनैवाभिप्रायेणोत्तरत्र वाक्ये रसोऽप्यस्य न रक्तायेत्युवाच । अनेन हि रसो धातुरूपाय-रक्ताय शोषिणो न संपद्यत इति प्रत्यपादि ।

अथास्य क्षयिणः साध्यासाध्यतां निरूपयति ।

लिंगेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधबलाक्षमम् ।
वर्जयेत्

क्षयिणं बलमांसाभ्यां क्षीणं लिंगेषु पीनसादिष्वल्पेष्वपि सत्सु न सर्वेषूत्पन्नेषु वर्जयेन्नोपक्रमेत् । किंभूतम् । व्याध्यौषधयोर्बलं व्याध्यौषधबलं तस्याक्षमम् । क्षयाख्यस्य व्याधेर्यद्बलं तथाऽस्य शमनोपायस्यौषधस्य यद्बलं तत्राक्षममसहं यतस्ततो वर्जयेदित्यर्थः ।

साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥

अन्यथा अतोविपरीतलक्षणं यक्ष्मिणं बलमांसाभ्यामक्षीणमत एव व्याध्यौषधबलक्षमं सर्वेष्वपि पीनसादिषु लिंगेषु सत्सु साधयेदेव किंपुनर्द्वित्रादिष्वेषु साधयेदित्यपिशब्दार्थः ।

अथास्य व्याधेरुपद्रवभूतानामादिशब्दगृहीतानां पंचानां स्वरसादादीनां रोगाणां निदानान्याह ।

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ।
स्वरभेदो भवेत्

दोषैः पृथग्वातपित्तकफैः समस्तैः सन्निपतितैस्तथा क्षयात्तथा षष्ठः स्वरभेदो मेदसा स्यात् ।

तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ २४ ॥
शूकपूर्णाभकंठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ।

तत्र तेषु षट्सु स्वरभेदेषु मध्ये वातात्स्वरभेदे सति क्षामादिमान् स्वरः स्यात् । तथा शूकपूर्णसदृशगलत्वं स्निग्धोष्णोपशयश्च भवति ।

पित्तात्तालुगले दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥ २५ ॥

पित्तात् स्वरभेदे सति तालुनि गले च दाहस्तथा शोषः प्रस्तुतत्वात्तालुगलयोरेव । तथा उक्तावसूयनं वाक्यविषयेऽसहनम् । पित्तस्वरभेदे वाक्यं वक्तुमसमर्थ इत्यर्थः ।

लिंपन्निव कफात्कंठं मंदः खुरखुरायते ।
स्वरो विबद्धः

कफात्स्वरभेदे कंठं लिंपन्निवोपलेपमिव गलस्य कुर्वन् खुरखुरायते प्रकृतत्वात् कंठस्यैव । खुरखुरमित्यव्यक्तं शब्दं करोति । तथा सर्वेभ्यः स्वरभेदेभ्यो मंदस्वरो नोच्चैः श्रूयते । तथा विबद्धो वदतो मध्ये स्वलनरूपः ।

सर्वैस्तु सर्वलिंगः

सर्वैस्त्रिभिर्दोषैः समुदितैः सर्वलिंगस्त्रिदोषलक्षणः स्वरभेदो भवति ।

क्षयात्कषेत् ॥ २६ ॥
धूमायतीव चात्यर्थम्

क्षयात् स्वरभेदः कषेद्विध्वस्तः स्यात् । कंठमर्मघट्टनादित्यर्थः । अनुक्तमपि प्रकृतत्वात् कंठमिति लक्ष्यते । तथा क्षयस्वरभेदी धूमायतीवातिशयेन । अत्यर्थशब्देन पित्तस्वरभेदेऽपि धूमायनं भवतीति गमयति । धूमायतीति धूमनिःसरणमिव नासिकादिदेशेष्वनुभवति ।

मेदसा श्लेष्मलक्षणः ।

कृच्छ्रूलक्ष्याक्षरश्च

मेदसा स्वरभेदः श्लेष्मस्वरभेदलक्षणः । तथा कृच्छ्रेण कथंचिल्लक्ष्याणि ज्ञेयान्यक्षराणि यत्र स एवम्। एतदेव कृच्छ्रूलक्ष्याक्षरत्वं कफस्वरभेदादधिकम् ।

अत्र सर्वैरंत्यं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥

सर्वैर्दोषैर्यः स्वरभेदस्तथांते पठितत्वान्मेदःस्वरभेदोऽत्यस्तं च वर्जयेत् । चतुरस्त्वन्यान् साधयेदित्यर्थाद्गम्यते ।

अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः ।
सन्निपातेन मनसः संतापेन च पंचमः ॥ २८ ॥

जिह्वा च हृदयं च जिह्वाहृदयं तत्संश्रय आश्रयो येषां तैस्तत्रस्थैः पृथग्वातपित्तकफैररोचकः स्यात् । तथा सन्निपातेनार्थाज्जिह्वाहृदयसंसृतेनारोचकः स्यादिति योज्यम् । तथा मनसः संतापेनानेकविधेन क्रोधशोकादिनोपतप्तेन पंचमोऽरोचक आगंतुर्भवेत् । अत्रापि यथास्वं दोषाणां जिह्वाहृदयसंश्रितत्वमवश्यमाश्रयणीयम् । उपादानादेव पंचत्वे लब्धे मनःसंतापजः पंचम एवेति नियमार्थं पंचमग्रहणम् । मन्युशोकाद्यनेकप्रकारमनःसंतापजत्वेऽप्येक एव मनःसंतापजोऽरोचक इत्यर्थः ।

कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ।
सर्वोत्थे चिरसंशोकक्रोधादिषु यथामलम् ॥ २९ ॥

वाताद्युद्भवेष्वरोचकेषु मुखमास्यं क्रमेण कषायतिक्तमधुरं भवति । व्याधिस्वभावात्पित्तारोचकेऽपि तिक्तवक्त्रता भवति न कटुकास्यत्वम् । सर्वोत्थे सन्निपातजेऽरोचके विरसमास्यं भवति निश्चितरसाज्ञानात् । शोकक्रोधादिसमुत्थेष्वरोचकेषु यथामलं यथादोषं मुखं भवेत् । तत्र शोकभयकामलोभेर्ष्यादिसंतप्तमनःसमुत्थे वातप्रकोपात् कषायं क्रोधसंतप्तमनसः समुत्थे पित्तप्रकोपात्तिक्तं ग्रहोपतप्तमनःसमुत्थे संनिपातप्रकोपाद्विरसास्यत्वमिति यथामलशब्दस्यार्थः ।

छर्दिदोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थैश्च पंचमी ।

पृथक्प्रत्येकं दोषैर्वातपित्तकफैश्छर्दिर्भवेत् । सन्निपतितैस्त्रिभिरपि च्छर्दिः स्यात् । तथा द्विष्टैरनभिप्रेतैः शब्दादिभिश्च पंचमी च्छर्दिर्भवेत् । पूर्ववत्पंचमीत्येतन्नियमार्थम् । द्विष्टानां ह्यर्थानां बहुत्वाद्बह्व्यश्छर्दयो भवंतीत्याशंक्येत तथाशंकानिवृत्त्यै द्विष्टार्थयोगजा एकैव च्छर्दिरित्युक्तम् ।

उदानो विकृतो दोषान् सर्वानप्यूर्ध्वमस्यति ॥ ३० ॥

उदानाख्यो वायुर्विकृतः सर्वानपि दोषान् वातपित्तकफानूर्ध्वमस्यति क्षिपति । अपिशब्द एवार्थः । सर्वास्वेव च्छर्दिष्वित्यर्थः ।

तासूत्क्लेशास्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ।

तासु च्छर्दिषूत्क्लेशादयोऽग्रगाः । अग्रे गच्छंति प्राग्रूपतयोद्भवंति । उत्क्लेशः स्वस्थान एव मूर्तस्य दोषस्योदयो बुद्बुदवदुत्थानम् ।

नाभिपृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वेचाहारमुत्क्षिपेत् ॥ ३१ ॥
ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् ।
शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवान् ॥ ३२ ॥
कासास्यशोषहृन्मूर्धस्वरपीडाक्लमान्वितः ।

वायुः कासादिमान् इदमिदं कुर्वन् वमेत् । छर्दिं करोति नाभिपृष्ठं च रुजन् पीडयन् पार्श्वे च रुजन्नाहारमुत्क्षिपेदूर्ध्वं नयेत् । ततस्तस्मादाहारस्योर्ध्वगमनादनंतरं विच्छिन्नं कृत्वा न निरंतरमल्पाल्पमल्पं कृत्वा कषायं वमेन्न मधुरादन्यतमम् । तथा फेनिलं फेनयुक्तम् । फेनिलमिति फेनादिलजितीलच् । तथा शब्दयुतमुद्गारयुतम् । तथा कृष्णं कृष्णवर्णम् । तथा अच्छम् । तथा कृच्छ्रेण कथंचिन्न यथासुखम् । तथा वेगवद्वेगयुतम् ।

पित्तात्क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ॥ ३३ ॥
सासृगम्लं कटूष्णं च तृण्मूर्छातापदाहवत् ।

पित्तात् क्षारोदकसदृशादिकं वमेत् । तथा तृण्मूर्छातापदाहा विद्यंते यस्मिंस्तदेवं तृण्मूर्छादियुक्तं यथा भवति तथा वमेत् ।

कफात् स्निग्धं घनं शीतं श्लेष्मतंतुगवाक्षितम् ॥ ३४ ॥
मधुरं लवणं भूरि प्रसक्तं लोमहर्षणम् ।
मुखश्वयथुमाधुर्यतंद्राहृल्लासकासवत् ॥ ३५ ॥

कफात्स्निग्धादिकं वमेत् । तथा श्लेष्मणः संबंधिना तंतुजालेन गवाक्षितं तथा मधुरादिकं वमेत् । तथा मुखश्वयथ्वादिमत् ।

सर्वलिंगा मलैः सर्वैरिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ।

सर्वलिंगा च्छर्दिः सर्वैर्मलैर्वातपित्तकफैः सन्निपतितैर्भवेत् । न केवलं त्रिभिर्दोषैः सर्वलिंगा या च रिष्टोक्ता विकृतिविज्ञानीयाध्याये च्छर्दिर्वेगवतीत्यादिना ग्रंथोक्ता सापि सर्वलिंगा दोषत्रयलक्षणोपेता तां त्यजेन्नचिकित्सेत् । नतु रिष्टोक्ता या च्छर्दिस्तां त्यजेदिति व्याख्येयम् । तस्यारिष्टत्वेनेवासाध्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ।

पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ३६ ॥
तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे च्छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ।

पूत्यादिभिस्तप्ते चित्ते उत्तप्ते मनसि तथा तैरेव पूत्यादिभिः क्लिष्टे पीडिते हृदि या जायते च्छर्दिः सा द्विष्टार्थयोगजा च्छर्दिरुच्यते । आदिः प्रकारे यथा आकृतिगणेषु ।

ननु कृम्यादिजान्यन्यानि च्छर्दींषि संभवंत्येव तेषां लक्षणं कस्मान्नोक्तमित्याह ।

वातादीनेव विमृशेत्क्रिमितृष्णामदौहृदे ॥ ३७ ॥
शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात् कृमिजां वदेत् ।
क्रिमिहृद्रोगलिंगैश्च

कारणे कार्योपचारात् कृम्यादिशब्दैरेव च्छर्दय उच्यंते कृमितृष्णामगर्भिणीदौहृदजे च्छर्दिषि वातादीनेव यथायथं स्वलक्षणैर्विमृशेद्विचारयेल्लक्षयेत् । नहि वातादीनंतरेणैताश्छर्दयः कथंचिदपि संभवंति । अतएवैवकारोऽत्रावधारणार्थो व्यधायि । एवं कृमिजां कदाचिद्वायुच्छर्दिलक्षणोपेतामथवा पित्तच्छर्दिलक्षणोपेतां कफच्छर्दिलक्षणोपेतां वा यथायथं लक्षयेत् । एवं तृष्णामदौहृदच्छर्दिषि वातादीन् विमृशेत् । विशेषेण

शूलवेपथुहृल्लासैः कृमिजां वदेत्। कृमिहृद्रोगलक्षणैश्चानंतरमवेक्ष्यमाणैः कृमिजां वदेत्।

अधुना हृद्रोगं लिलक्षयिषुराह।

स्मृताः पंच तु हृद्गदाः ॥ ३८ ॥
तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च संभवः।

हृद्गदाः पंच स्मृताः। तत्रकृद्भिरितिशेषः। तेषां हृद्रोगाणां गुल्मनिदानोक्तैर्वक्ष्यमाणैः समुत्थानैः कारणैः संभव उत्पत्तिः।

वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ॥ ३९ ॥
भिद्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः।
अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ॥ ४० ॥
वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता।

वातेन हृद्रोगेऽत्यर्थं हृदयं शूल्यते। अत्यर्थशब्देनेदं गमयति। अन्येष्वपि हृद्रोगेषु हृदयं शूल्यतेऽतिशयेन तु वातजे हृद्रोग इति। तथा तुद्यते प्राजनेनेव। शूलं संतता पीडा। तोदो विच्छिन्नोऽतिशयेन रुगुद्भवः। तथा हृदयं स्फुटतीत्यादिक्रियायुतं भवति। तथा शून्यता द्रवश्च प्रकृतत्वाद्धृदयस्यैव स्यादिति बोध्यम्।

पित्तात्तृष्णा भ्रमो मूर्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः क्लमः ॥ ४१
छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः।

पित्तात् पित्तेन तृष्णादयः स्युः।

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ॥ ४२ ॥
कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः।

श्लेष्मणा हृद्रोगे हृदयं स्तब्धं तथा भारिकं गुरु भवति। कथम्। साश्मगर्भवदंतर्विद्यमानाश्मगर्भसदृशम्। तथा कासादयः स्युः।

सर्वलिंगस्त्रिभिर्दोषैः

सर्वलिंगो हृद्रोगस्त्रिभिर्दोषैः स्यात् ।

कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ ४३ ॥
तमःप्रवेशो हृल्लासः शोषः कंडूकफस्रुतिः ।
हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ॥ ४४ ॥
चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।

कृमिभिश्च हृद्रोगे श्यावनेत्रताद्याः स्युः । अत्र कृमिहृद्रोगे हृदयं क्रकचेनेव करपत्रेणेव संततं दार्यते । तं कृमिहृद्रोगाख्यमामयं घोरमतिदुःसहं शीघ्रकारिणमाशुव्याघातकारिणं शीघ्रमेव चिकित्सेत् । महामर्मणो हृदयस्य कृमिभिर्भक्षणात् ।

उक्ता हृद्रोगाः शीघ्रकारित्वसामान्यात्तृष्णाऽनंतरं व्याख्यायते ।

वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ॥ ४५ ॥
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च

वातादिभिः पंच तृष्णाः स्युः । षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च । उपदानादेव षट्संख्याया लब्धत्वात् षष्ठीत्येतद्वचनं नियमार्थम् । आमोद्भवाद्या या वक्ष्यमाणास्तृष्णास्ताः सर्वास्तृष्णानां षट्त्वं नातिक्रामंति वातपित्तजत्वात् । प्रायेणाऽसामास्वेवांतर्भावः ।

वातपित्ते तु कारणम् ।
सर्वासु

पूर्वोक्तासु वक्ष्यमाणासु च तृष्णासु वातपित्ते कारणम् ।
ते एव वातपित्ते हेतू कुत एवमित्याह ।

तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ ४६ ॥
सर्वदेहभ्रमोत्कंपतापतृड्दाहमोहकृत् ।

हि यस्मात् सौम्यस्य शरीरगतस्य रसादेर्धातोराहारादिना यत्प्रशोषणं तस्मात्तयोर्वातपित्तयोः प्रकोपो जायतइत्यध्याहार्यम् । किंभूतः प्रकोपः । सर्वदेहभ्रमोत्कंपतापतृड्दाहमोहकृत् । सौम्यधातुप्रशोषणपूर्वकं तृष्णानां यतो जन्म तस्मादिदमाह ।

जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ॥ ४७ ॥
संशोष्य तृष्णा जायंते

जिह्वादिसिराः संशोष्य तृष्णाः समुत्पद्यंते ।

तासां सामान्यलक्षणम् ।
मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ॥ ४८ ॥
कंठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ।
प्रलापश्चित्तविभ्रंशस्तृड्ग्रहोक्तास्तथाऽऽमयाः ॥ ४९ ॥

मुखशोषादिकं तृड्ग्रहोक्तामयपर्यंतं निर्दिष्टं तासां तृष्णानां सामान्यलक्षणम् । तृड्ग्रहोक्ता रोगानुत्पादनीयोक्ताः शोषांगसादबाधिर्यादयः ।

मारुतात् क्षामता दैन्यं शंखतोदः शिरोभ्रमः ।
गंधाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ ५० ॥
शीतांबुपानाद्वृद्धिश्च

वातात्तृष्णायां क्षामतादैन्यादयः स्युः ।

पित्तान्मूर्छास्यतिक्तता ।
रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥ ५१ ॥

पित्तात्तृष्णायां मूर्छादयः स्युः ।
कफतृष्णामाह ।

कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।
स्रोतःसु स कफस्तेन पंकवच्छोष्यते ततः ॥ ५२ ॥
शूकैरिवाचितः कंठो निद्रा मधुरवक्त्रता ।
आध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः॥५३॥
आलस्यमविपाकश्च

कफः कुपितो जलवाहिषु स्रोतःसु यदा मारुतं रुणद्धि । स च कफस्तेन मरुता पंक इव शोष्यते । ततस्तस्मिन् कफे शुष्के सति कंठः शूकैरिवाचितो व्याप्तः स्यात् । तथा निद्रादयश्च स्युः ।

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणा ।

सर्वैः सन्निपतितैः सर्वलिंगा तृष्णा स्यात्।

आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ ५४ ॥

आमोद्भवा च तृष्णा भक्तस्याहारस्य संरोधात् स्यात्। सा च वातपित्तजा।

उष्णक्लांतस्य सहसा शीतांभो भजतस्तृषम्।
ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात्पित्तजैव सा ॥ ५५ ॥
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजा च या।

उष्णेन म्लानस्य नरस्य सहसा झटित्येव शीतं जलं सेवमानस्योष्मा रुद्धः कोष्ठं गतो यां तृषं तृष्णां कुर्यात् सा पित्तजैव तृष्णा नत्वन्या बोध्या। या च तृट् पानस्य मद्यस्यातिपानोद्भवा या च तीक्ष्णाग्नेः पुरुषस्य स्नेहजा तृट् सापि पित्तजैव।

स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥

स्निग्धादिगुणयुक्तेन भोजनेन या तृट् स्यात् सा कफसंभवा बोध्या।

तृष्णा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका।

रसक्षयोक्तेन लक्षणेन रसे रौक्ष्यं श्रमइत्यादिग्रंथनिर्दिष्टेन लक्षणेन क्षयात्मिका तृष्णा बोध्या।

शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥५७॥

शोषमोहाद्यपरदीर्घरोगोपसर्गाद्दीर्घकालानुबंधाद्या तृष्णा स्यात् सोपसर्गात्मिका स्मृता मुनींद्रैरिति शेषः।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां राजयक्ष्मादिनिदानं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

राजयक्ष्मनिदानादनंतरं मदात्ययनिदानारंभो यथा राजयक्ष्मादोषत्रयजस्तथा मदात्ययोऽपि। वक्ष्यति हि। तत्र सर्वेऽपि सर्वैर्जायंते व्यपदेशस्तु भूयसेति। तस्मान्मदात्ययनिदानमुच्यतइत्याह।

अथातो मदात्ययनिदानं व्याख्यास्यामः।

पूर्ववद्याख्या।

मदात्ययस्य निदानमुच्यत इत्याह।

तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लं व्यवाय्याशुकरं लघु।
विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः॥ १॥

तीक्ष्णोष्णादिगुणं मद्यमस्मान्मद्यादोजसो विपर्ययो वैपरीत्यम्। यथा मंदशीतस्निग्धसांद्रस्थूलमधुरस्थिरचिरकृद्गुरुश्लक्ष्णपिच्छिलत्वम्।

तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः।
जीवितांताय जायंते विषे तूत्कर्षवृत्तितः॥ २॥

एते च तीक्ष्णादयो दश गुणा विषेऽप्युक्ताः। चित्तमुपप्लावितुं शीलं येषां ते चित्तोपप्लाविनश्चित्तविभ्रमकारिणः। न केवलं मद्य इत्यपिशब्दार्थः। ननु यदि त एव तीक्ष्णादयो गुणा विषे त एव मद्ये तत्कथं विषस्था एव तीक्ष्णादयो मारयंति न मद्यस्था इत्यत्र युक्तिमाह। जीवितांतायेत्यादि। विषस्थास्तीक्ष्णादयो ये गुणास्ते मारणाय संपद्यंते। उत्कर्षवृत्तित उत्कर्षवर्तनात्।

कथं कृत्वा मद्यं चेतो विकारं नयतीत्याह।

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मंदादीनोजसो गुणान्।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम्॥ ३॥
आद्ये मदे

मद्यं हृदयमोजसः स्थानं द्रव्यप्रभावादाविश्य तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मंदादीनोजसः संबंधिनो गुणान् संक्षोभ्य समंताद्दुष्टतामापद्य चेतो विक्रियां

विकारं नयत्याद्ये मदे तनुमदे । ननु तीक्ष्णादिभिर्मदादीनित्येतावदेवास्तु किं दशभिर्दशेत्यनेन । पाठादेव हि दशसंख्या च गमिष्यते । अस्त्येवै-तत् । किं तु सर्वैरेव तीक्ष्णादिभिः सर्वानपि मदादीन्संक्षोभ्य चेतो विक्रियां मद्यं नयति न तु कियद्भिरपि तीक्ष्णादिभिः कियत एव मदादीनिति प्रतिपादनाय संख्याग्रहणम् । उत्कर्षतारतम्यकृतस्त्वस्त्येव विशेषः । तेन सर्वत्र मदेनैव तुल्यः क्षोभ इति बोध्यम् । आद्ये च मदे यथार्थं प्रबोधजनके पुमान् स्थितो मद्यपानात्तादात्विकं सुखसमधिगच्छतीत्यनुक्तमपि संभाव्यते । तथा च मुनिः । पंचस्वर्थेषु कांतेषु या रतिः प्रथमे मदे । यूनां वा स्थविराणां वा तस्य नास्त्युपमा भुवीति ।

द्वीतीये स प्रमादायतने स्थितः ।
दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ॥ ४ ॥

अनंतरं द्वीतीये मदे स्थितः प्रायःस्वार्थैर्दुष्टैस्तैस्तैर्विकल्पैर्हतः पुरुषार्थाद्विनष्टोऽत एव मूढः कार्याकार्यानभिज्ञः सुखमित्यधिमुच्यते सुखमिति ज्ञानेन प्रथममदोत्पन्नेन तदानीमधिमुच्यतेऽधिकं कृत्वा तेन सुखेन परित्यज्यते । तादात्विकमप्येकं तत्सुखं नानुभवति । ओजसो विहतत्वात् । अन्ये त्वाहुः । अधिमुच्यते निश्चिनोति सुखं मे भवेदित्यभिनिविशते । किंभूते मदे स्थितः । प्रमादायतने स्थितः प्रमादानां साहसानामिहामुत्रचाशुभहेतूनां स्थाने ।

मध्यमोत्तमयोः संधिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरंकुशइव व्यालो न किंचिन्नाचरेज्जडः ॥ ५ ॥

मध्यमोत्तमयोर्द्वितीयतृतीययोः संधिं प्राप्यांतरं लब्ध्वा पुरुषो राजसतामसो न किंचिदशुभं नाचरेदपि तु सर्वमशुभमाचरेत् । राजससहितस्तामसो राजसतामसः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । राजसो वा तामसो वेत्यर्थः । राजसतामसग्रहणात्सात्विकः पुरुषो नेदृशीमवस्थामवाप्नोतीति गमयति । निरंकुश इव व्यालः । यथा व्यालो दुष्टो हस्ती जडो बधिरस्तथा निरंकुशो न किंचिदशुभं नाचरेदुन्मार्गप्रवृत्तत्वात् । तंत्रांतरेचैवमुक्तम् । सात्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमंडनलालसः । गीताध्ययनसौ-

भाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः। राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाहसम्। कलहं सानुबंधं च करोति पुरुषे मदः॥ अशौचनिद्रामात्सर्यागम्यागमनलोलताः। असत्यभाषणं चापि कुर्याद्वै तामसे मद इति। व्याल ग्रहणाद्यः शुद्धस्वभावो हस्ती स सृणिरहितोऽपि कदाचिद्धस्त्यारोहशब्दश्रवणात्कालोचितं संकेतमुपलभ्य युक्तमाचरत्येवन्यतो व्यालो निरंकुश इति द्वयमुपन्यस्तम्। तेजसः किंचिच्छेषत्वान्निद्यामिमामवस्थां प्राप्तः।

अतएवाह।

इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदम्।
एकोऽयं बहुमार्गीया दुर्गतेर्देशिकः परम्॥ ६॥

अवद्यानां निंद्यानामियं मदावस्था भूमिराकारः। तथा दौःशील्यस्यासमाहितत्वस्य इदं मदावस्थांतरमास्पदमावसथः। एकोऽयं मदविशेषो बहुमार्गीया अनेकमुखाया दुर्गतेः परं कृत्वा देशिक आचार्यः।

निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम्॥ ७॥

तृतीये उत्तमे मदे स्थितो नरस्तेजसो विहतत्वान्निश्चेष्टश्चेष्टया कायकम्पनोलक्षणया रहितोऽतएव शववच्छेते मृतानुकल्पः स्वपिति। एवं च सत्यसौ पापात्मा मरणादपि पापतरामवस्थां प्राप्तः। यतो मृतो मरणात्समनंतरमेव शरीरांतरं प्राप्य सुखादीन् विंदते। तृतीयां मदावस्थां प्राप्तस्तु पुरुषोऽपरशरीराप्राप्तेर्न कथंचित्सुखाद्यनुभवतीति मरणादप्यस्य निकृष्टत्वम्।

धर्माधर्मसुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम्।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः॥ ८॥

यस्मिन्नासक्तो यदासक्तो धर्मादीन्न जानाति। तत्तथाविधं मद्यं बुधो मतिमान् कथं शीलयेदभ्यसेत्। अत्र धर्मो दानाध्ययनदेवगुरुपूजादिकः। अधर्मो हिंसादिः। सुखमाह्लादकोऽनुभवः। दुःखमुपतापः। अर्थ उभयलोकहितम्। अनर्थोऽहितम्। शीलयेदित्यनेन तत्र सक्तिं निषेधति नतु मद्यपानमपि।

मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ।
सोन्मादमदमूर्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥ ९ ॥
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।

मद्येऽतिपीते मोहादयः संश्रिता आश्रिताः।मद्यातिपानादनंतरं मोहादीनां संभवात् । अथवा किमत्र बहुनाभिहितेन यत्र यस्मिन् मद्ये स्मृतेर्विभ्रंशो लोपस्तत्र यत्किंचिद्विहियते तत्सर्वमसाध्वशोभनम् । यत्रौजसो न विहतिर्हृत्प्रबोधश्च स प्रथमो मदः । यत्राल्पाविहतिरोजसः स मध्यमः । यत्र समस्ततेजोविहतिः स उत्तमः । तथा च मुनिः । ओजस्यविहते पूर्वो हृदि च प्रतिबोधिते । मध्यमो विहतेऽल्पे तु विहते तूत्तमो मद इति ।

अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥ १० ॥
मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।

यस्मादयुक्त्या योजितमन्नमपि यत्प्राणकरं तदपि कर्मवशाद्व्याधये मरणाय वा संपद्यते । मद्यं त्वयुक्तियोजितं त्रिवर्गादेरपि नाशनम् । युक्तिपीतं पुनस्तदेव त्रिवर्गादीनां साधनमित्यपिशब्देन द्योतयति ।

तामेव युक्तिं वक्ष्यमाणेन ग्रंथेन प्रतिपादयन्नाह ।

नातिमाद्यंति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥ ११ ॥
स्निग्धाः सत्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ।
मेदःकफाधिका मंदवातपित्ता दृढाग्नयः ॥ १२ ॥

यत एवंविधा नरा नातिमाद्यंत्यतो बलवद्भिः पुरुषैः कृताहारैर्महाशनैः स्निग्धैः सत्वयुक्तैर्वयोयुक्तैर्मद्योचितैस्तदन्वयैर्मद्यपकुलप्रसूतैर्मेदोऽधिकैः कफाधिकैः स्वल्पवातपित्तैर्दृढाग्निभिर्मद्यं पेयं नातो विपर्यस्तैः । इत्यन्यतंत्रकारकथितायां युक्तेरत्रैवांतर्भावोऽनेन तंत्रकृता कृतः ।

विपर्ययेऽतिमाद्यंति विश्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहु नाति च ॥ १३ ॥

यथानिर्दिष्टाद्विपरित्येन यथा अबलिनो यावद्दृढाग्नय इति । तथा विश्रब्धा अमृतमिवेदं स्पृहणीयं सुरेभ्योऽपि दीयतेऽस्माभिरिति तद्गतमनसा विश्वस्तास्तथा कुपिताः क्रुद्धा ये तेऽतिमाद्यंति । मद्येने-

त्यादि। अम्लरूक्षेण च मद्येन पीतेन सर्व एवातिमाद्यंति। अत्र चात्य म्लेनेति वेद्यम्। मद्यस्य सर्वस्यैवाम्लप्रायत्वात्। रूक्षेण नत्वीषत्स्निग्धेन। तथा साजीर्णे। सशब्द ईषदर्थे इषदजीर्णे। तस्मिन्नेव मद्ये पीतेऽतिमाद्यंति। तथा अतिबहुना पीतेन मद्येनातिमाद्यंति।

वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वार स्युर्मदात्ययाः।
सर्वेऽपि सर्वैर्जायंते व्यपदेशस्तु भूयसा॥ १४॥

वातपित्तादिभिः पृथक्स्थितैर्दोषैः सन्निपातेन चेति चत्वारो मदात्यया वस्तुस्वभावाज्जायंते। न्यूनाधिकाः सर्वेऽपि मदात्ययाः सर्वैरपि दोषैर्जायंते भूयसा बाहुल्येन तु व्यपदेशः संज्ञा भवत्ययं वातमदात्ययो यावत्सन्निपातमदात्ययोऽयमिति।

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा।
विड्भेदः प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः॥१५॥
शिरःपार्श्वास्थिरुक्कंपो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः।
उरोविबंधस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः॥ १६॥
स्वेदोऽतिमात्रं विष्टंभः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः।
प्रलापश्छर्दिरुत्क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनम्॥ १७॥

तेषां मदात्ययानां सामान्यं लक्षणमविभागेन प्रमोहादिदुःस्वप्नदर्शनपर्यंतम्।

विशेषाज्जागरश्वासकंपमूर्धरुजोऽनिलात्।
स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते॥१८॥

वातेन मदात्यये जागरादिकं प्रेतैः सह भाषत इतिपर्यंतं स्यात्।

पित्ताद्दाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः।
देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता॥ १९॥

पित्तेन मदात्यये दाहादिकं रक्तनेत्रकपोलतापर्यंतं स्यात्।

श्लेष्मणश्छर्दिहृल्लासनिद्रोदर्द्दांगगौरवम्।

श्लेष्ममदात्यये च्छर्द्यादिकमंगगौरवपर्यंतं स्यात् ।

सर्वजे सर्वलिंगत्वम्

सर्वजे मदात्यये सर्वलिंगत्वं भवति ।
संप्रति ध्वंसकविक्षयौ लक्षयति ।

मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥ २० ॥
सहसाऽनुचितं चान्यत्तस्यध्वंसकविक्षयौ ।
भवेतां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥ २१ ॥

उचितं मद्यं चिरकालं परित्यज्य यः पुरुषस्तदेव सहसाऽतिमात्रया पिबेदऽथवान्यन्मद्यं यदनुचितमसात्म्यं मद्यं तत्सहसाऽतिमात्रं पिबेत्तस्य पुरुषस्य ध्वंसकविक्षयौ व्याधी मारुताद्भवेतां जायेयाताम् । किंभूतौ । कष्टौ कृच्छ्रसाध्यत्वात् । दुर्बलस्य पुनः पुंसस्तौ विशेषेण भवेताम् ।

ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कंठशोषोऽतिनिद्रता ।
शब्दासहत्वं तंद्रा च

ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवादयः स्युः ।

विक्षयेऽगशिरोतिरुक् ॥ २२ ॥
हृत्कंठरोगः संमोहः कासस्तृष्णावमिर्ज्वरः ।

विक्षये अंगातिरुगाद्याः स्युः ।

निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत् ॥२३॥
विकारैः स्पृश्यते जातु न स शारीरमानसैः ।

शारीरमानसानां रोगाणां मद्यं कारणमिति कृत्वा यः पुमान् जितात्मा मद्येभ्यो निवृत्तो बुद्धिपूर्वकृद्विमृश्यकारी स न कदाचिच्छारीरैर्मानसैर्वा विकारैः स्पृश्यते ।
अथ मद्यवद्येतोविहतिकारणसामान्यान्मदादीन् लक्षयति ।

रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ २४ ॥

रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
मदमूर्छायसंन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ २५ ॥

रजःप्रधानस्य मोहप्रधानस्य तथाऽपथ्याहारपरस्य त्रयो गदाः स्युर्जायेरन्। किंभूताः। रसश्चासृक् च चेतना च ता वहंति यानि स्रोतांसि तेषां रोधः समुद्भवो हेतुर्येषां ते रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः। मदमूर्च्छायसंन्यासा एतत्संज्ञाः। ते च यथोत्तरबलोत्तराः। यथा उत्तरो यथोत्तरम्। बलस्योत्तरमुत्कर्षः। यथोत्तरं बलोत्तरं येषां त एवम्। मदान्मूर्छायो बलवांस्तस्मादपि संन्यास इत्यर्थः।

मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।

अत्रैषु मदादिषु मध्ये मदः सप्तधा पृथग्दोषैः सन्निपातेन रक्तेन मद्येन विषेण च ।

सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलः स्खलितचेष्टितः ॥ २६ ॥
रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ।

वातोद्भवे मदे सति पुमान् सक्तानल्पद्रुताभाषणादिलक्षणो भवति ।

पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ २७ ॥

पित्तेन क्रोधनादिलक्षणः ।

स्वल्पासंबद्धवाक्पांडुः कफाद्ध्यानपरोऽलसः ।

कफात् स्वल्पासंबद्धवागादिलक्षणः ।

सर्वात्मा सन्निपातेन

सर्वात्मा सर्वदोषलक्षणः सन्निपातेन ।

रक्तात्स्तब्धांगदृष्टिता ॥ २८ ॥
पित्तलिंगं च

रक्ताद्रक्तमदात्स्तब्धांगत्वं स्तब्धदृष्टिता तथा पित्तमदलिंगं च स्यात् ।

मद्येन विकृतेहास्वरांगता ।

मद्येन मदे विकृता चेष्टा तथा स्वरस्य विकृतत्वमंगस्य च ।

विषे कंपोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः॥२९॥

विषे विषोत्थे मदे कंपोऽतिनिद्रा च स्यात् । स च विषमदः सर्वेभ्यो मदेभ्योऽधिकः ।

लक्षयेल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ।

शोणिताद्युत्थेषु मदेषु वातादीन् लक्षयेत् । कुतः । लक्षणोत्कर्षात् स्वस्वलक्षणोत्कर्षेण ।

अथ मूर्च्छायं लक्षयति ।

अरुणं कृष्णनीलं वा खंपश्यन्प्रविशेत्तमः ॥ ३० ॥
शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्छाये मारुतात्मके ॥ ३१ ॥

मारुतोद्भवे मूर्च्छाये अरुणाद्यन्यतमवर्णमाकाशं पश्यन् पुमांस्तमः प्रविशेन्मूढावस्थां प्राप्नोति । शीघ्रं च प्रतिबुध्येत् संज्ञां लभेत् । हृत्पीडावेपथुर्भ्रमस्तथा कार्श्यादि च स्यात् ।

पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः ।
विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्तापपीडितः ॥ ३२ ॥
भिन्नविण्नीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।

पित्तेन मूर्च्छाये रक्तं पीतं वा नभः पश्यंस्तमः पुमान् विशेन्मूढावस्थां प्राप्नुयात् । सह स्वेदेन विबुध्येत संज्ञां लभते । तथा दाहादिपीडितस्तथा भिन्नविडादिकः ।

कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ ३३ ॥
तमश्चिराच्च बुध्येत सहृल्लासः प्रसेकवान् ।
गुरुभिः स्तिमितैरंगैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥ ३४ ॥

कफेन मूर्छाये मेघाभमाकाशं पश्यंस्तम आविशेच्चिरेण च बुध्येत संज्ञां लभते । हृल्लासादिमांस्तथाऽऽर्द्रेण चर्मणाऽवनद्धो वेष्टित इव ।

सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।
पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ३५ ॥

त्रिभिर्दोषैर्यो मूर्छायः सर्वाकारः सोऽपरोऽपस्मार इवाशु शीघ्रं पुरुषं निश्चेष्टं पातयति । विना बिभत्सचेष्टितैरपस्मारोत्थानि निंद्यानि चेष्टितानि वर्जयित्वा । अन्यत्सर्वं समानम्‌ ।

इदानीं संन्यासं लक्षयितुमाह ।

दोषेषु मदमूर्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम्‌ ।
स्वयमेवोपशाम्यंति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ ३६ ॥

मदाश्च मूर्च्छायाश्च मदमूर्छायाः कृतवेगेषु दोषेषु सत्सु स्वयमेवौषधं विनापि शाम्यंति । संन्यासः पुनरौषधैर्विना न शांतिमेति ।

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
संन्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ॥ ३७ ॥
कुर्वंति तेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः ।
म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥

वाक्च देहश्च मनश्च तेषां चेष्टां यथास्वलक्षणामाक्षिप्य मला वातपित्तकफाः सन्निपतिताः संतस्त्रय एककार्योद्यताः संन्यासं कुर्वंति । किंभूताः । अतिबलास्तथा प्राणायतनसंश्रया विशेषेण ह्रदयाश्रयाः । तेन संन्यासेन पुरुषः काष्ठभूतः स्थाणुकुड्यकल्पस्तथा मृतोपमस्तत्सदृशो भूत्वाऽनंतरं शीघ्रं म्रियते यदि शीघ्रं चिकित्सा न प्रयुज्यते । म्रियत इति संभावनायां लिङ्‌ ।

शीघ्रं चिकित्सनाज्जीवेदित्यत्रैवोदाहरणार्थमाह ।

अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवातटे ।
संन्यासे विनिमज्जंतं नरमाशु निवर्त्तयेत्‌ ॥ ३९ ॥

अगाधे अनास्ते सलिलौघे तथा ग्राहबहुले मकरादिप्राणहरप्राणिभूयसि। तथाऽतटेऽरोधसि । यथा तस्मिन्निमज्जंतं नरमाशु शीघ्रं निवर्त्तयेत्तस्मादुद्धरेदेवं संन्यासेऽपि निमज्जंतं नरमाशु निवर्त्तयेत्‌। अनेनो-

दाहरणेन महात्ययत्वमस्य व्याधेः प्रदर्शयन् स्वल्पकालहापनमप्यत्र व्याधौ न कार्यमिति द्योतयति ।

इदानीं मदात्ययनिदानत्वान्मद्यस्य मद्येनैवोपसंहारं कुर्वन्नाह ।

मदमानरोषतोषप्रभृतिभिररिभिर्निजैः परिष्वंगः ।
युक्तायुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन मद्येन ॥ ४० ॥

युक्तिवियुक्तेन मद्येन मदादिभिर्निजैः शत्रुभिर्दृष्टादृष्टविनाशकारिभिः परिष्वंगोऽतिसंश्लेषो भवति । न केवलं मद्येन मदाद्यतिसंगैः यावद्युक्तायुक्तं समं तुल्यं संपद्यते । युक्तमनुष्ठेयमयुक्तमननुष्ठेयम् । तदुभयं समानं जायते । यतश्चैवं ततो मद्यपाने युक्तेर्गरीयस्त्वम् । युक्तिश्च प्रागेव दर्शिता आर्या । द्वितीयदलभवलक्ष्म प्रतिनियतमवगम्य । उभयत्राप्युपगीतिं वदंतियत्यंशकैर्गदितैः ।

पुनरपि युक्तिं प्रदर्शयन्नाह ।

बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि ।
प्रविभज्य तदनुरूपं यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥ ४१ ॥

बलकालादीन् प्रविभज्य बुद्ध्या विमृश्य तदनुरूपं तद्योग्यं यदि पिबति ततोऽमृतं पिबति । मद्यव्याजेनामृतमास्वादयतीत्यर्थः । आर्या ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां मदात्ययनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ७९ ॥

सप्तमोऽध्यायः

मदात्ययनिदानानंतरमर्शो निदानारंभो युक्तः । यतोऽरिभिर्निजैः परिष्वंगइत्युक्तम् । अर्शांसिरिपुसदृशानीतिच वक्ष्यति । तस्मादर्शो निदानं प्रक्रम्यते ।

अथार्शसां निदानं व्याख्यास्यामः ।

व्याख्या पूर्ववत् ।

अरिवत्प्राणिनो मांसकीलका विशसंति यत्‌ ।
अर्शांसि तस्मादुच्यंते गुदमार्गनिरोधतः ॥ १ ॥
दोषास्त्वङ्मासमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन्‌ ।
मांसांकुरानपानादौ कुर्वंत्यर्शांसि तान्‌ जगुः ॥ २ ॥

अनेन सर्वेषामप्यर्शसां गुदमेढ्रादिजानां सामान्येन संप्राप्त्याकृती निरूपयति । दोषा वातादयस्त्वङ्मांसमेदांसि दूषयित्वाऽपानादौ यन्मांसांकुरान्‌ कुर्वंति तानर्शांसि जगुस्तंत्रकृत इति शेषः । आदिशब्देन कर्णनासादीनां ग्रहणम्‌ । किंभूतान्मांसांकुरान्‌ । विविधाकृतीन्नानासंस्थानान्‌ ।

सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद्द्वेधा समासतः ।
शुष्कस्राविविभेदाच्च

तानि च समासतः संक्षेपतो द्वेधा द्विप्रकाराणि । कथमित्याह । सहेत्यादि। सह जन्मना सहजन्म चोत्तरं च सहजन्मोत्तरे तयोरुत्थानं सहजन्मोत्तरोत्थानं तेन भेदो विशेषस्तस्मात्‌ । कानिचिच्छरीरेण सहजातानि कानिचिज्जन्मोत्तरभावीनि। तथा शुष्कस्राविविभेदाच्च द्वेधा। कानिचिच्छुष्काणि कानिचित्स्राविणि ।

अपानादावित्युक्तमथ तदेव गुदापरपर्यायं लक्षयति ।

गुदस्थूलांत्रसंश्रयः ॥ ३ ॥
अर्धपंचांगुलस्तस्मिंस्तिस्रोऽध्यर्द्धांगुलाः स्थिताः ।
वल्यः प्रवाहिणी तासामंतर्मध्ये विसर्जनी ॥ ४ ॥
बाह्या संवरणी तस्या गुदोष्ठो बहिरंगुले ।
यवाध्यर्धप्रमाणेन रोमाण्यत्र ततः परम्‌ ॥ ५ ॥

स्थूलांत्रं संश्रय आश्रयो यस्य स एवंविधो गुदः । स्थूलं यदंत्रं तत्र प्रतिबद्ध इत्यर्थः । किंप्रमाणोऽसौ । अर्धपंचांगुलः। अर्धेनानानि पंचार्द्धपंच । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । अर्द्धपंच अंगुलानि यस्यसोर्द्धपंचांगुलः सार्द्धचतुरंगुलपरिमाणः । तस्मिन्‌ गुदे तिस्रो वल्य स्त्रिसंख्याः स्थिताः। किंपरिमाणाः । अध्यर्धांगुलाः। अधिकमर्धमंगुलं प्रत्येकं परिमाणं यासां ता एवम्‌ । अथ तासां तिसृणामर्थानुगतानि नामान्याह । तत्र

मलप्रवाहणादंतरंते स्थिता वली प्रवाहिणीति कथ्यते । मध्ये मध्यस्थिता वली मलस्य प्रवहतो बहिर्विसर्जनाद्विसर्जनीति भण्यते।गुदस्य बाह्ये स्थिता मलस्य संवरणात्संवरणीत्युच्यते । तस्याः संवरणी संज्ञाया वलेरंगुष्ठे तत्परिमाणे बहिर्बाह्ये गुदोष्ठः स्थितः । प्रमाणेन परिमाणतो गुदोष्ठोऽध्यर्द्धो यवः सार्द्धयवप्रमाणः । ततो गुदोष्ठात्परं परतो रोमाण्यत्र गुदे जायंते ।

तत्र हेतुः सहोत्थनां वलीबीजोपप्तता ।
अर्शसां बीजतप्तिस्त्क मातापित्रपचारतः ॥ ६ ॥
दैवाच्च ताभ्यां कोपो हि संन्निपातस्य नान्यतः।
असाध्यान्येवमाख्याताः सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः॥ ७ ॥

तत्रेति निर्द्धारणे । सहजोत्तरकालभाविष्वर्शस्सु मध्ये सहोत्थानामर्शसां वलीबीजोपतप्तता । वल्याः संबंधि बीजं शुक्रार्तवांशो यस्मात्सा वली उत्पद्यते । उपतप्तस्य भाव उपतप्तता । अर्शोविकारकरणसमर्थैर्वातपित्तकफैः पीडनं वलीबीजस्योपतप्तताेच्यते । सा च बीजोपतप्तिर्बीजोपतापो मातापित्रपचारतः । माता च पिता च तौ तयोरपचारोऽपराध आहारविहारादिकृतस्तस्मात् । तथा दैवात्प्राकृतादशुभकर्मणो बीजोपतप्तिः । ताभ्यांमातापित्रपचारदैवाभ्यां यस्मात्सन्निपातस्य कोपस्तस्मात्तान्यर्शांस्यसाध्यानि । एवमनेन पूर्वोक्तेन मार्गेण प्राणिनां सर्वे रोगाः कुलोद्भवा आख्याता बीजोपतप्तत्वादसाध्या इत्यर्थः ।

सहजानि विशेषेण रूक्षदुर्दर्शनानि च ।
अंतर्मुखानि पांडूनि दारुणोपद्रवाणि च ॥ ८ ॥

सहजान्यर्शांसि विशेषेण रूक्षादिगुणयुतानि भवंति । विशेषेणेत्यनेनैतद्द्योतयति । उत्तरजातान्यप्येवंभूतानि भवंतीति ।

षोढान्यानि पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्रतः ।

अन्यान्युत्तरजातान्यर्शांसि षट्प्रकाराणि पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्त्रीणि तथा संसर्गेणैकं तथा निचयेन तथा रक्तेनेतिषड्कम् । षोढाशब्दः पृषोदरादिः ।

शुष्काणि वातश्लेष्मभ्यामार्द्राणि त्वस्रपित्ततः॥ ९ ॥

शुष्कस्राविविभेदाच द्विधेत्युक्तं तत्र शुष्काणि प्रायेण वातकफाभ्यां व्यस्तसमस्ताभ्याम् यानि त्वार्द्राणि तान्यस्रपित्ततस्तथैव व्यस्तसमस्ताभ्यां भवंति ।

दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेनसादिते ।
अग्नौ मलेऽतिनिचिते पुनश्चातिव्यवायतः ॥ १० ॥
यानसंक्षोभविषमकठिनोत्कटकासनात् ।
बस्तिनेत्राश्मलोष्टोर्वीतलचैलादिघट्टनात् ॥ ११ ॥
भृशं शीतांबुसंस्पर्शात्प्रततातिप्रवाहणात् ।
वातमूत्रशकृद्वेगधारणात्तदुदीरणात् ॥ १२ ॥
ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपांडुभिः ।
कर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो योषितां पुनः ॥ १३ ॥
आमगर्भप्रपतनाद्गर्भवृद्धिप्रपीडनात् ।
ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानः कुपितो मलम् ॥ १४ ॥
पायोर्वलीषु संधत्ते तास्वभिष्यण्णमूर्त्तिषु ।
जायंतेऽर्शांसि

पूर्वं सर्वरोगनिदाने दोषप्रकोपहेतुर्दर्शितस्तेन दोषप्रकोपकारणेन वह्नौ सादिते मंदत्वं गमिते। अग्निमांद्यादाहारः सम्यक्पाकमगच्छन् भूयसा मलत्वेनैव संपद्यते । अत इदमाह । मलेऽतिनिचिते। मले पुरीषाख्येऽतिनिचिते प्रवृद्धे मांसांकुरजननयोग्यपायुरपानाख्यः पायुसंबंधिनीषु वलीषु तं मलं निचितं धत्ते यद्देशे मलव्यतिसंपर्कात्ता वलयोऽभिष्यण्णमूर्त्तयः प्रक्लिन्नदेहाः संपद्यंते तासु चाभिष्यण्णमूर्त्तिष्वर्शांसि जायंते ।इत्युत्तरकालजानामर्शसां संप्राप्तिः । तथा च केन वायुः कुपितो मलं धत्त इत्याह। पुनश्चातिव्यवायत इत्यादि । पुनरिति निर्देशात् पूर्वोक्तेनहेतुना वायुः कुपितस्तथाऽतिव्यवायादिभिः कुपित इति गमयति । बस्त्यादीनां घट्टनेन संबंधः । प्रततातिप्रवाहणेन दोषादिवेगानां प्रवर्त्तनम् । वातमूत्रशकृतामुदीरणमिहोक्तमिति प्रवाहोदीरणयोर्द्वैविध्यादनम् । ज्वरादिभिः

कर्षणादिति योज्यम् । विषमाण्यश्च चेष्टाश्च इति । साहसादिपादचारणादिकाश्च:। योषितां पुनरिति पुनःशब्देन पूर्वकेभ्यः प्रकारेभ्यः प्रकारांतरमामगर्भप्रपतनादि गृह्यते । इत्येतैरपरैरप्यनिर्दिष्टैरिह तत्प्रकोपहेतुभिर्वायुः कुपित इति योज्यम् ।

तत्पूर्वलक्षणं मंदवह्निता ॥ १५ ॥
विष्टंभः सक्थिसदनं पिंडिकोद्वेष्टनं भ्रमः ।
सादोऽंगे नेत्रयोः शोफः शकृद्भेदोऽथवा ग्रहः ॥१६ ॥
मारुतः प्रचुरो मूढः प्रायो नाभेरधश्चरन् ।
सरुक् सपरिकर्तश्च कृच्छ्रान्निर्गच्छति स्वनन् ॥१७॥
अंत्रकूजनमाटोपः क्षामतोद्गारभूरिता ।
प्रभूतं मूत्रमल्पा विट् अश्रद्धा धूमकोऽम्लकः ॥ १८ ॥
शिरःपृष्ठोरसां शूलमालस्यं भिन्नवर्णता ।
तंद्रेंद्रियाणां दौर्बल्यं क्रोधो दुःखोपचारता ॥ १९ ॥
आशंका ग्रहणीदोषपांडुगुल्मोदरेषु च ।

तेषामर्शसां पूर्वलक्षणं तत्पूर्वलक्षणं मंदवह्नितेत्यादिकं शकृद्ग्रहपर्यंतम् । अत्र पूर्वलक्षणमध्ये शकृद्भेदोऽथवा ग्रह इति निर्दिष्टम् । कस्यचित्पुरुषस्योत्पित्सुदुर्नामसु भिन्नवर्चस्त्वं कस्य चिद्बद्धवर्चस्त्वमित्यथवाशब्दस्यार्थः । मारुत इति सामर्थ्यादपानाख्यः प्रायो भूयिष्ठं कृत्वा नाभेरधश्चरन् गच्छन् प्रचुरो भवति तथा मूढ इव मूढः क्रियात्मकतां त्यक्त्वैव वर्तमानस्तथा सरुक् सशूलस्तथा सह परिकर्तेन वर्तते सपरिकर्तश्छिदन्निव कृच्छ्रान्निर्गच्छति स्वनन् शब्दायमानः । तथा अंत्रकूजनादिकं भवति । तथा च ग्रहणीदोषादिष्वाशंका भवति ।

एतान्येव विवर्धंते जातेषु हतनामसु ॥ २० ॥

एतान्येव ग्रहणीदोषादीनि हतनामस्वर्शस्सु जातेषु विवर्धंते वृद्धिमाप्नुवंति ।

निवर्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः ।
क्षोभयन्ननिलानन्यान् सर्वेंद्रियशरीरगान् ॥ २१ ॥

तथा मूत्रशकृत्पित्तकफान् धातूंश्च साशयान्।
मृद्नात्यग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽर्शसः॥ २२॥
कृशो भृशं हतोत्साहो दीनः क्षामोऽतिनिष्प्रभः।
असारो विगतच्छायो जंतुजुष्ट इव द्रुमः॥ २३॥
कृत्स्नैरुपद्रवैर्ग्रस्तो यथोक्तैर्मर्मपीडनैः।
तथा कासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः॥ २४॥
क्लमांगभंगवमथुक्षवथुश्वयथुज्वरैः।
क्लैब्यबाधिर्यतैमिर्यशर्कराश्मरिपीडितः॥ २५॥
क्षामभिन्नस्वरो ध्यायन्मुहुः ष्ठीवन्नरोचकी।
सर्वपर्वास्थिहृन्नाभिपायुवंक्षणशूलवान्॥ २६॥
गुदेन स्रवतापिच्छां पुलाकोदकसंनिभाम्।
विबद्धमुक्तं शुष्कार्द्रं पक्वामं चांतरांतरा॥ २७॥
पाडुपीतं हरिद्रक्तं पिच्छिलं चोपवेश्यते।

तैरर्शोभिरधोमार्गरोधादपानो निवर्तमान ऊर्ध्वं प्रवृत्तः सर्वाननिलान् समानोदानव्यानप्राणान् सर्वेंद्रियशरीरगान् प्रत्याहरणरूपतया क्षोभयन् संरंभान् कुर्वंस्तथा मूत्रादींस्तथा धातून् रसादींश्च साशयान् सहाधारेण वर्तमानान् क्षोभयन्नग्निं मृद्नाति मंदीकरोति। ततोऽग्निमर्दनादिकात् कारणात् प्रायेणार्शसो दुर्नामवान् कृशादिकः स्यात्। अर्शस इत्यत्रार्शआदित्वादच्। विगतच्छायो द्रुमो जंतुजुष्टः पत्रौघविरहाद्यथा छायारहितस्तथैवार्शसः शोभारहित इति श्लेषोपमालंकारः। तथेति। न केवलं पूर्वोक्तैरुपद्रवैर्ग्रस्तः कासादिभिरपीत्यर्थः। क्लैब्येत्यादि। अश्मरिपीडित इत्यत्र ङ्यापोरित्यादिना बहुलवचनाद्ध्रस्वः। अथवा अश्मनि पीडित इति पाठः। क्षामो भिन्नश्च स्वरो यस्य स एवम्। तथा ध्यायंश्चिन्ताव्याप्तः। तथा निष्ठीवनादिभिर्युतः। तथा गुदेन पिच्छां पुलाकोदकसन्निभां स्रवता विबद्धादिकमुपवेश्यते। अप्राप्तपाकं धान्यं पुलाकशब्दवाच्यम्। आगमः। धान्यं पुलाको निष्पन्नमिति। अथवा पुलाकः कुत्सितं धान्यं तस्योदकेन तुल्यम्। अन्ये तु यवगोधूमादिस्वेदः पुलाकोदकमित्याहुः। तेन तुल्यम्। विबद्धमुक्तमिति कदाचिदुदावृत्तं कदाचित्स्रुतं भवति।

वातार्शसां लक्षणमाह।

गुदांकुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः॥ २८ ॥
म्लानाः श्यावारुणाःस्तब्धा विषमाः परुषाः खराः ।
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ॥ २९ ॥
बिंबीकर्कंधूखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ।
केचित्कदंबपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ॥ ३० ॥
शिरः पार्श्वांसकट्यूरुवंक्षणाभ्यधिकव्यथाः ।
क्षवथूद्गारविष्टंभहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ॥ ३१ ॥
कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ।
तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ॥ ३२ ॥
रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ।
कृष्णात्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ॥ ३३ ॥
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ।

वाताधिका गुदजाः शुष्कादिगुणयुक्ताः । विषमा विषमसंस्थाना ऊर्ध्वाधस्तिर्यगादिदुःसंस्थिताः। परुषाः शाकपत्रादितुल्यस्पर्शाः। मिथो विसदृशाः परस्परमतुल्यसन्निवेशाः । वक्रा धनुष्कोट्यादिवत् । तथा तीक्ष्णा दर्भांकुरवत्। विस्फुटितं केसरादिवदाननं येषां त एवम्। बिंब्याद्यनेकोपमानोपादानं तेषां विचित्ररूपदर्शनार्थम् । शिरआदिष्वधिकव्यथाः । तथा क्षवथ्वादिप्रदाः । तथा कासादिकृतः । तैरार्तः पीडितो ग्रथितादिकमुपवेश्यते। कृष्णत्वगादिश्च स्यात्। तत एव गुदांकुरेभ्यो गुल्मादिसंभवः।

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ॥ ३४ ॥
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः।
शुकजिह्वायकृत्खंडजलौकावक्त्रसंनिभाः ॥ ३५ ॥
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्च्छारुचिमोहदाः ।
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ॥ ३६ ॥
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ।

पित्तार्शसां नीलमुखा इत्यादि लक्षणं हारिद्रत्वङ्नखादय इतिपर्यंतम् । तन्वच्छमस्रं रक्तं नित्यं स्रवंतीत्याभीक्ष्ण्ये णिनिः । तथा तनवो न घनाः । श्लेष्मगुदांकुरवत् । मृदवः शिरीषपुष्पादिवत् । श्लथाः स्वि-

न्मांसादिवत्। शुकजिह्वेत्यादि बहूपमानत्वं पूर्ववत्संस्थानवर्णवैचित्र्यार्थम्। द्रवादीनां वर्चसा संबंधः। यवमध्या यवमध्यसंस्थानाः। हरितो दूर्वावर्णाः। पीता हारिद्राश्च त्वगादयो येषु त एवम्। आदिशब्देन नयनविण्मूत्रादयो गृह्यंते।

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मंदरुजा सिताः॥ ३७॥
उच्छूनोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः।
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कंड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः॥३८॥

करीरपनसास्थ्याभास्तथागोस्तनसन्निभाः।
वंक्षणानाहिनः पायुबस्तिनाभिविकर्तिनः॥३९॥
सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः।
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः॥ ४०
क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः।
वसाभाः सकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः॥ ४१॥
न स्रवंति न भिद्यंते पांडुस्निग्धत्वगादयः।

श्लेष्मार्शसां महामूलादिकं लक्षणं पांडुस्निग्धत्वगाद्यंतम्। बहुनिला इत्यनेन पित्तोल्बणा इत्यनेन च निर्देशेन सर्वेषामर्शसां त्रिदोषजत्वं द्योतयति। तेन सर्वाण्यर्शांसि त्रिदोषजानि भूयसा तु व्यपदेश इति वेद्यम्।

संसृष्टलिंगाः संसर्गात्

संसर्गाद्गुदांकुराः संसृष्टलिंगाः संसृष्टरूपाः स्युः।

निचयात्सर्वलक्षणाः॥ ४२॥

निचयात्सन्निपातात् सर्वलक्षणा दोषत्रयलक्षणयुताः।

रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः।
वटप्ररोहसदृशा गुंजाविद्रुमसन्निभाः॥ ४३॥
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः।
स्रवंति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः॥ ४४॥
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः।

हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेंद्रियः ॥ ४५ ॥

रक्तोल्बणा रक्ताधिका गुदे कीलाः पित्तस्याकृत्या लक्षणेन समन्विता इत्यादिक कलुषेंद्रिया इति यावदेषां लक्षणं बोध्यम्। गुदांकुरा इति प्रकृतेऽपि गुदे कीला इत्युक्तं वैचित्र्यार्थम्। ते च गुदे कीला अतिदुष्टमुष्णं च सहसा अचिंतितमेव शूलादिलिंगे रक्तं स्रवंति। गाढविट्प्रतिपीडिताः संतस्य च रक्तस्यातिप्रवृत्तितो भेकाभो भवति। चोऽवधारणे। तस्यैव रक्तस्यातिप्रवर्तनान्मंडूकाभः स्यान्नकारणांतरेणेत्यर्थः। शोणितक्षयसंभवैर्दुःखै रोगैः पीड्यते। रक्तेऽम्लशिशिरप्रीतिः सिरारौथिल्यरूक्षता इतिरक्तक्षयजा उक्ताः। तथा हीनवर्णबलोत्साहादि स्यात्।

मुद्गकोद्रवजूर्णाह्वकरीरचणकादिभिः।
रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ॥ ४६ ॥
अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन्।
पुरीषं वातविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणम् ॥ ४७ ॥
तेन तीव्रा रुजा कोष्टपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत्।
आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परिकर्तनम् ॥ ४८ ॥
बस्तौ च सुतरां शूलं गंडश्वयथुसंभवः।
पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्द्यरुचिज्वराः ॥ ४९ ॥
हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसंगप्रवाहिकाः।
बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥ ५० ॥
मनोविकारस्तृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादयः।
ते ते च वातजा रोगा जायंते भृशदारुणाः ॥ ५१ ॥
दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः।
वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि स जायते ॥ ५२ ॥

आदिशब्देन मसूरादीनां ग्रहणं। मुद्गादिभी रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुरपानाख्यः स्वस्थाने बस्त्यादिलक्षणे कुपितोऽत एव बलवान् स्वस्थाने कुपितो बली स्यात। बली पवनो वा वातादिसंगं कुर्वीत। किं कृत्वा। अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्य। किं कुर्वन्। अधः पुरीषं प्रशोषयन्। तेन वातविण्मूत्रसंगेन हेतुना तेन वा तथाविधेन वायुकोपेन तीव्रा दारुणा

पीडा कोष्ठादिगा भवेत् । तथा आध्मानादयः स्युः परिकर्तनं च । बस्तौ चेति च शब्दो भिन्नक्रमः । शूलं चेत्यर्थः । गंडयोः श्वयथुर्गंडश्वयथुस्तस्य संभवः । पवनस्य प्रकृत्वादपानाख्यस्योर्ध्वगामित्वं स्यात् । तत ऊर्ध्वगमना च्छर्द्यादयः स्युः । तैरेव वातजा रोगा अनेके नखभेदादयो भृशदरुणा अतिदुःखावहा जायंते । दुर्नाम्नामित्येवं पूर्वोक्तेन प्रकारेणायं गुदावर्तः परमो महानुपद्रवः स्मृतो मुनींद्रैरिति शेषः । वातेत्यादि । वातेनाभिभूतो व्याप्तः कोष्ठो येषां त एवं तेषां दुर्नामभिर्विनापि स उदावर्तो जायते न केवलमेतैरित्यपिशब्दार्थः ।

अधुना साध्यासाध्यविभागमेषामाह ।

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यंतरे वलौ ।
स्थितानि तान्यसाध्यानि याप्यंतेऽग्निबलादिभिः ॥५३॥

सहजान्यर्शांसि तथा त्रिदोषजानि यथोत्तरकालजान्यभ्यंतरे बलौ यानि स्थितान्येकदोषजद्विदोषजानि तान्यप्यसाध्यानि । वलिशब्दः पुंस्त्रीलिंगः । अर्शसामसाध्यानां किं कार्यमित्याह । याप्यंतइत्यादि । अग्निबलादि येषां त एवं तैर्याप्यंते । अग्निबलेऽक्षीण आयुषि च । पादसंपदि चेत्यर्थः ।

द्वंद्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ५४ ॥

द्वंद्वजानि संकरोत्पन्नानि यानि च द्वितीयायां बलौ संश्रितानि तानि कृच्छ्रसाध्यान्याहुर्मुनय इतिशेषः । तथा परिसंवत्सराणि परिगतानि संवत्सरं परिसंवत्सराणि । प्रादिसमासः । वर्षातिक्रांतानीत्यर्थः ।

बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ५५ ॥

बाह्यायां बलौ जातानि यानि तथैकदोषोल्बणानि च तथा नचिरोत्पतितानि संवत्सरावर्वाग्जातानि च सुखसाध्यानि ।

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यंते यथास्वम् ।

मेढ्रूगनासाकर्णादिषु चार्शांसि वक्ष्यंते । यथास्वं स्त्रीपेऽध्याये गुह्यरोगविज्ञाने नासारोगविज्ञाने कर्णरोगविज्ञानादौ चेति ।

नाभिजानि तु ।
गंडूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनिच ॥ ५६ ॥

नाभिजानि तु नाभौ जातानि । पुनर्गंडूपदास्यरूपाणि गंडूपदानां किंचुलुकानामास्यं तदिव रूपं येषां तान्येवम् । पिच्छिलानि पिच्छावंति तथा मृदूनि च भवंति ।

चर्मकीलान्याह ।

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ ५७ ॥

व्यानाख्यो वायुः श्लेष्माणं गृहीत्वाऽर्शः करोति । क । त्वचोबहिर्बाह्यप्रदेशे । किंभूतम् । कीलोपमं तथा स्थिरं खरं च । तं च गुदांकुरं चर्मकीलं विदुर्मुनय इति शेषः ।

वातेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ५८ ॥

वातेनाधिकेन तोदपारुष्ये भवतः । पित्तादसितरक्तता भवति । श्लेष्मणा तस्य चर्मकीलस्य स्निग्धतादिकं स्यात् । ग्रथितत्वं ग्रंथिसदृशत्वम् । सवर्णता प्रकृतशरीरतुल्यवर्णता ।

अर्शसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।
तान्याशु हि गुदं बध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥ ५९ ॥

अर्शसां प्रशमे शांतौ सुमतिः शीघ्रं यत्नं कुर्वीत । किमित्यपेक्ष्याह । तानीत्यादि । यस्मात्तान्यर्शांसि गुदं बध्वा निरुद्ध्य बद्धगुदोदरं शीघ्रं कुर्युरिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थानेऽर्शसां निदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

अर्शोनिदानानंतरमतिसारग्रहणीरोगनिदानारंभः। यतो वक्ष्यति। अर्शोतिऽसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानभूता इति। तस्मादतिसारग्रहणीरोगनिदानं प्रक्रम्यत इत्याह।

अथातोऽतीसारग्रहणीरोगयोर्निदानं व्याख्यास्यामः।

पूर्ववद्व्याख्या।

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः।
अतीसारः

दोषैर्व्यस्तैः पृथग्वातपित्तकफैः समस्तैः सन्निपातेन तथा भयाच्छोकाच्चेति षड्विधाऽतीसारः।

स सुतरां जायतेऽत्यंबुपानतः॥ १॥
कृशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः।
मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात्॥ २॥
कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः।
विस्रंसयत्यधोऽब्धातुं हत्वा तेनैव चानलम्॥३॥
व्यापद्यानुशकृत्कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन्।
प्रकल्पतेऽतिसाराय

स च सुतरामत्यंबुपानाज्जायते। कृशशुष्कामिषादिभिस्तथा स्नेहविभ्रमः स्नेहव्यापत्तिस्तद्विधैर्वातप्रकोपहेतुभिरिहानुक्तैरप्यनिलः कुपितोऽब्धातुं शरीरगतमधो विस्रंसयत्यधस्तान्नयति। तेनैवाऽब्धातुनाऽनलं जठराग्निं हत्वा मंदत्वं नीत्वा तथा कोष्ठं व्यापद्य शून्यतां कोष्ठस्य कारयित्वाऽनुशकृच्छकृतः समीपे न तु सर्वं कोष्ठं पुरीषं च तेनैव धातुना द्रवतां नयन् प्रापयन्नतीसाराय कल्पते संपद्यते। अनिल इतियोज्यम्।

लक्षणं तस्य भाविनः॥ ४॥
तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः।

आध्मानमविपाकश्च

तस्यातिसारस्य भाविनो भविष्यतो लक्षणं तोदो हृदादिषु गात्रसादादि च।

तत्र वातेन विज्जलम् ॥ ५ ॥
अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेश्यते।
रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥
तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम्।
शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ॥ ७ ॥

तेषु षड्विकारेषु वातेनातिसारे विज्जलादिकं शुष्कमुखादिको नर उपवेश्यते। किं कुर्वन्। विनिष्टनन्। कोर्थः विकुप्यन्नुपवेश्यते।

पित्तेन पीतमसितं हारितं शाद्वलप्रभम्।
सरक्तमतिदुर्गंधं तृण्मूर्छास्वेददाहवान् ॥ ८ ॥
सशूलपायुसंतापं पाकवान्

पित्तेन तृडादिमान्नरः पीतादिकमुपवेश्यते।

श्लेष्मणा घनम्।
पिच्छिलं तंतुमच्छ्वेतं स्निग्धमांसं कफान्वितम् ॥ ९ ॥
अभीक्ष्णं गुरु दुर्गंधं विबद्धमनुबद्धरुक्।
निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्पाल्पं सप्रवाहिकम् ॥ १० ॥
सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुबस्तिगुदोदरः।
कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च

श्लेष्मणा घनादिगुणमनुबद्धरुग्गतं निद्राल्पादिविशेषणऽल्पादिगुणं च नर उपवेश्यते। निद्रालुस्तथालसोऽन्नद्वेषी च स्तोकंस्तोकं सप्रवाहिकं चोपवेश्यते। तथा सरोमहर्षादिकः स्यात्। तथा कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च। कृतेऽपि पुरीषोत्सर्गेऽकृतसंज्ञः कृतपुरीषोत्सर्ग इति संवेदना न भवति।

सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

सन्निपातेन सर्वात्मा सर्वदोषलिंगः।

भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत् ।
वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥ १२ ॥
वातपित्तसमं लिंगैराहुस्तद्वच्च शोकतः ।

भयेन चित्ते क्षोभिते सति पित्तसहितो वायुः शकृद्द्रावयेत् । ततोऽनंतरमतिसार्येत क्षिप्रादिगुणयुक्तं लिंगैर्वातपित्ततुल्यम् । तद्वच्च भयेन तुल्यलिंगं शोकादतिसार्यते ।

अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः ॥ १३ ॥
सासृङ्निरस्रः

अतीसारः षोढा भवन् द्विप्रकारः संक्षेपेण । एकः सामो द्वितीयो निरामकः । तथा एकः सरक्तो द्वितीयो निरस्रः ।

तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्जति ।
शकृद्दुर्गंधमाटोपविष्टंभार्तिप्रसेकिनः ॥ १४ ॥

तत्रास्मिन्नाद्ये सामेऽतीसारे गौरवादप्सु पतितं पुरीषं मज्जति बुडति दुर्गंधं च स्यात् । आटोपादियुतस्य पुंसः ।

विपरीतो निरामस्तु कफात्पक्वोऽपि मज्जति ।

अतीसारोऽतो विपरीतोऽप्सु प्लवति। आटोपादिरहितस्य पुंसः कफात्पुनः स्वभावगुरुत्वात्पक्वोऽपि मज्जति ।

अथ ग्रहणीरोगं लक्षयति ।

अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥ १५ ॥
तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरत्यर्थसेवितैः ।

अतीसारेषु योऽतियत्नवान्नभवति तस्य ग्रहणीगदो भवेदिति ग्रहण्यानिदानम् । अन्यस्यानतिसारिणोऽग्निविध्वंसकरैर्वह्निमांद्यहेतुभिरन्नपानैः शीलितैर्ग्रहणीरोगः स्यात् ।

अतीसारग्रहणीरोगयोः समानाभासत्वात् कोविशेष इत्याह ।

सामं शकृन्निरामं वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥ १६ ॥
सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।

सामं पुरीषमथवा निरामं जीर्णे आहारे सति येन व्याधिना-ऽतिसार्यतेऽत्यर्थं बहिर्निःसार्यते स व्याधिरतीसारः । अतिसरणाद्धेतोः । अतिसरणशब्दनिर्देशेन चास्यान्वर्थत्वं द्योतितम् । तदेवमतिसरणादतीसार इत्युच्यते। नन्वेवं सति यदा ग्रहणीदोषेऽप्यतिसरणं कथंचित्स्या तदा तस्याप्यतीसारत्वं स्यादित्याशंक्याह। आशुकारीत्यादि । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । हेतौ प्रथमा । स्वभावेनाशुकारित्वादतीसारो ग्रहणीदोषादन्य इत्यर्थः । ग्रहणीदोषो हि नाशुकारी किंतर्हि चिरकारी । तथा चाह । चिरकृद्ग्रहणीदोष इति ।

अथ ग्रहणीदोषस्य स्वरूपं वर्णयन्नातीसाराद्भूयो भेदमाह ।

सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्कं तु नैव वा ॥ १७ ॥
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
चिरकृद्ग्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेशयेत् ॥ १८ ॥

ग्रहणीदोषोऽजीर्णे अन्ने सामं कदाचित्सान्नं कदाचिज्जीर्णेऽन्ने पक्कं तथा नैववाऽतिसार्यते। अकस्मात्कदाचिन्निमित्तमंतरेणापि मुहुर्मुहुः पुनः पुनर्बद्धं कदाचिन्निमित्तं विना मुहुः शिथिलं संचयादुपवेशयेदिति योज्यम् । अयं तु ग्रहणीदोषश्चिरकृत् ।

स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।

स ग्रहणीदोषः पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैः सन्निपातेन चेति चतुष्प्रकारो जायते ।

प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमम्लकः ॥ १९ ॥
प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः ।
आनद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडोऽत्रकूजनम् ॥ २० ॥

तस्य ग्रहणीदोषस्य प्राग्रूपं सदनं चिरात्पचनादि च ।

सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।
मूर्छा शिरोरुग्विष्टंभः श्वयथुः करपादयोः ॥ २१ ॥

चतुर्विधस्यास्य ग्रहणीगदस्य सामान्यं लक्षणं कार्श्यादिकम् ।

तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवंक्षणग्रीवारुजाऽभीक्ष्णं विसूचिका ॥ २२ ॥
रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकीर्तिका ।
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ॥२३॥
वातत्हृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपांडुत्वशंकितः ।
चिराद्दुखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ २४ ॥
पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकासवान् ।

तत्र तेषु चतुर्षु गदेषु मध्ये वातात्तालुशोषादि स्यात् ।

पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ॥ २५ ॥
पूत्यम्लोद्गारहृत्कंठदाहारुचितृर्डार्दितः ।

पित्तेन पीताभः संस्तथा पूत्यम्लोद्गाराद्यर्दितो नीलवर्णादिकं वर्चः सृजति ।

श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिररोचकः ॥ २६ ॥
आस्योपदेहनिष्टेवकासहृल्लासपीनसाः ।
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु॥ २७ ॥
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥
अकृशस्यापि दौर्बल्यम्

श्लेष्मणा दुःखं कृच्छ्रेणान्नं पच्यते । छर्द्यादि च स्यात् । तथा हृदयं स्त्यानं पिंडितमिव मन्यते। जठरं निश्चलं गुरु च । उद्गारश्च दुष्टमधुरः स्यात् । सदनं शरीरस्य । स्त्रीष्वहर्षणादि च स्यात् ।

सर्वजे सर्वसंकरः ।

सर्वजे सन्निपातजे सर्वेषां लक्षणानां संकरो मिश्रत्वं भवति ।

विभागेऽगस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः ॥ २९ ॥
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः

अंगस्यविभागे च ये विषमाद्या विषमतीक्ष्णमंदास्त्रयोग्नय उक्तास्तेऽपि

ग्रहणीदोषाः स्युः । नन्वेवं सति सप्त ग्रहणीदोषा इति प्राप्नोति । नैवम् । मुख्या संप्राप्तिः पूर्वरूपरूपनिर्देशादियुक्ताश्चत्वार एव ग्रहणीगदा ये तु विषमाद्यास्त्रयस्ते ग्रहणीरोगाभासा इति बोध्यम् ।

समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ।

समः पुनराग्निः स्वास्थ्यस्यारोग्यस्य कारणम् ।

वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ३० ॥

वातव्याध्यादयोऽष्टौ महारोगाः सुदुस्तरा विषमास्तस्मात्तेषु यत्नः कार्य इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां निदानस्थानेऽतिसारग्रहणीरोगयोर्निदानं नामाऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ७९ ॥

नवमोऽध्यायः

अतीसारग्रहणीरोगनिदानादनंतरं मूत्राघातनिदानमेकसंबंधनत्वादुच्यत इत्याह ।

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ।
बस्तिबस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः ।
एकसंबंधनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥ १ ॥

बस्त्यादीनां द्वंद्वः । बस्त्यादय एकसंबंधनाः प्रोक्ताः । एकं संबंधनं ग्रंथनं येषां त एवम् । तदेवैकसंबंधनत्वमेषां प्रकटयति । गुदेत्यादि । गुदास्थिविवरमाश्रयो येषां त एवम् तत्राश्रिता इत्यर्थः ।

नन्वत्र मूत्राश्रिता दोषा अवश्यं बस्तिं प्राप्य विकुर्वते । बस्तेश्चाधोमुखत्वान्मूत्रांतःप्रवेशो बस्तिमुखेन न संभाव्यते तस्मान्मूत्राघातानुत्पत्तिरेवेत्याशंक्याह ।

अधोमुखोऽपि बस्तिर्हि मूत्रवाहिसिरामुखैः ।
पार्श्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यंदमानैरनारतम् ॥ २ ॥
यैस्तैरेव प्रविश्यैनं दोषाः कुर्वंति विंशतिम् ।
मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्मर्मसमाश्रयान् ॥ ३ ॥

हिर्यस्मादर्थे । अपिश्च हेत्वभ्युपगमे । यद्यप्यधोमुखो बस्तिस्तथापि जलमध्यस्थिताधोमुखनवमृत्कुंभवद्धि यस्मात्पार्श्वेभ्यो मूत्रवाहिसिरामुखैः स्रोतोद्वारैः सूक्ष्मैः प्रकृतत्वान्मूत्रं स्यंदमानैः स्रवद्भिरनारतमनवरतं यैरेव मूत्रस्रोतोद्वारैर्बस्तिः पूर्यते । तैरेव मूत्रस्रोतोद्वारैर्दोषा एनं बस्तिं प्रविश्य विंशतिं मूत्राघातान् कुर्वंति तावतश्च प्रमेहान् । किंभूतान् । बस्त्याख्यमर्मसमाश्रयान् । हेतौ द्वितीया । मर्मसमाश्रितत्वात् । कृच्छ्रान् कृच्छ्रसाध्यान् ।

बस्तिवंक्षणमेढ्रार्तियुक्तोल्पाल्पं मुहुर्मुहुः ।
मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे

अत्र चत्वारो मूत्राघाता वातपित्तकफसंन्निपातात्मकास्तत्र वातजे कृच्छ्रे मूत्राघाते बस्त्याद्यर्तियुक्तः पुमानल्पाल्पं कृत्वा मुहुर्मुहुर्मूत्रयेत् ।

पैत्ते पीतं सदाहरुक् ॥ ४ ॥
रक्तं वा

पैत्ते कृच्छ्रे पुमान् मूत्रं पीतं सदाहरुङ्मूत्रयेत् । अथवा रक्तम् ।

कफजे बस्तिमेढ्रगौरवशोफवान् ।
सपिच्छं सविबंधंच

कफजे कृच्छ्रे बस्तिमेढ्रगौरवशोफयुक्तः सन् सपिच्छं सविबंधं च रुन्ध्वा मूत्रं मूत्रयेत् ।

सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ॥ ५ ॥

सर्वैस्त्रिभिर्दोषैः सन्निपतितैर्जाते कृच्छ्रे सर्वात्मकं दोषत्रयलक्षणालिंगितं मूत्रं मूत्रयेत् । इदानीमश्मरीं लक्षयति ।

यदा वायुर्मुखं बस्तेरावृत्य परिशोषयेत् ।
मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ॥ ६ ॥
संजायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गोरिव रोचना ।
श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यात्

यदा यस्मिन् काले वायुः कुपितो बस्तेर्मुखमावृत्य रुद्ध्वा परिशोषयेन्मूत्रं केवलं कदाचित्सपित्तं कदाचित्सकफमथवा सशुक्रं मूत्रं तदा संजायतेऽश्मरी क्रमाद्यथोत्तरं घोरा । मूत्राश्मरी घोरा । ततोऽपि घोरतरा पित्ताश्मरी। घोरतमा श्लेष्माश्मरी। ततो घोरा घोरतमा शुक्राश्मरीति क्रमशब्दस्यार्थः । वायुना पित्तं संशोष्य गोर्यथा रोचना संजायते तथाऽश्मरीति । सर्वा चाश्मरी श्लेष्माश्रया । श्लेष्मा आश्रय आधारो यस्याः सैवम् । कफमाश्रित्य सर्वाऽश्मरी स्यादित्यर्थः ।

अथास्याः पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥
बस्त्याध्मानं तदासन्नदोषेषु परितोऽतिरुक् ।
मूत्रे च बस्तगंधत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ८ ॥

अथानंतरमस्याः पूर्वलक्षणं प्राग्रूपं बस्त्याध्मानादि ।

सामान्यलिंगं रुङ्नाभिसेवनीबस्तिमूर्धसु ।
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ॥ ९ ॥
तद्व्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ।
तत्संक्षोभात् क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् ॥ १० ॥

सामान्यलक्षणं नाभ्यादिषु रुग्भवति । तयाऽश्मर्या मार्गनिरोधे सति मूत्रं विशीर्णधारं विच्छिन्नधारं भवेत् । तद्व्यपायादश्मर्यपगमान्नरः सुखमकृच्छ्रेण मेहेन्मूत्रं मुंचेत् । कीदृशम् । अच्छं निर्मलम् । गोमेदकोपमम् गोमेदको । रत्नविशेष उपमा यस्य तदेवम् । तस्याः संक्षोभस्तत्संक्षोभो हस्त्यश्वादिनाऽनेकवेदनाप्रादुर्भावस्तस्मात्तत्संक्षोभाद्यत्क्षतं भवति तस्मिन्क्षते सति सास्रं सलोहितं मेहेत् । आयासादध्वादिकृतादतिरुग्भवेत्

तत्र वाताद्भृशार्त्यर्तो दंतान् खादति वेपते ।
मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन् ॥ ११ ॥

सानिलं मुंचति शकृन्मुहुर्मेहति विंदुशः।
श्यावा रूक्षाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कंटकैरिव ॥१२॥

तत्र तास्वश्मरीषु मध्ये वाताद्याऽश्मरी तस्यामुत्पन्नायां सत्यां पुमान् भृशार्त्यर्त्तोऽत्यंतं पीडया पीडितो दंतान् खादति तथा वेपते कंपते मेहनं मेढ्रं मृद्नाति मलयति नाभिं च हस्ताभ्यां पीडयति। किं कुर्वन्। अनिशमनवरतं क्वणन्नानाविधदुःखोद्भावकं शब्दं विदधत्। तथा सहानिलेन वातसहितं शकृन्मुंचति। तथा मुहुर्मेहति मूत्रं पुनः पुनः सृजति विंदुशो बिंदुंबिंदुं कृत्वा। अस्य च नरस्याश्मरी श्यावा वर्णतस्तथा रूक्षा कंटकैश्चितेव व्याप्ता भवेत्।

पित्तेन दह्यते बस्तिः पच्यमान इवोष्मवान्।
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तपीताऽसिताऽश्मरी ॥ १३॥

पित्तेन याऽश्मरी तया बस्तिर्दह्यते। पच्यमान इव ऊष्मवान् संतापयुक्तो भवति। सा चाश्मरी भल्लातकास्थिसंस्थाना तदाकारा स्यात्। तथा वर्णतो रक्तपीता। तथा असिता कृष्णच्छाया।

बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः।
अश्मरो महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाथवा सिता ॥ १४ ॥

श्लेष्मणा जातायामश्मर्यां बस्तिर्निस्तुद्यत इव शीतलो गुरुश्च स्यात्। अश्मरी च महती स्थूला वातपित्तोत्थाभ्यां सकाशात्। तथा श्लक्ष्णा कोमला। मधुवर्णा माक्षिकाभा। अथवा सिता शुक्ला।

एता भवंति बालानां तेषामेव च भूयसा।
आश्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १५ ॥

एतास्तिस्रोऽश्मर्यो बालानामेव भवंति। तथा च तंत्रांतरे। तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नशीलनाध्यशनशीतस्निग्धमधुराहारप्रियत्वाद्बालानामेव भवंतीति। तेषां च बालानां जातास्ता भूयसा ग्रहणाहरणं सुखाः। ग्रहणं बडिशादिना आहरणं शस्त्रादिना तस्मिन्सुखाः सुखोपायाः। अत्रैव हेतुमाह। आश्रयेत्यादि। आश्रय आधार उपचयो वृद्धिस्तयोरल्पत्वं

तस्माद्धेतोर्बालानामश्मर्या आश्रयोऽल्पो भवति यत्रासावश्मरी जायते। अत एव चाश्रयानुसारेणोपचयोऽप्यश्मर्या बालानामल्पो भवति। अतस्ता ग्रहणाहरणे सुखाः। महतां तु यथोक्तहेत्वभावादुग्रहणाहरणे ता दुःखावहाः।

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्।
स्थानात् च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरंतरेऽनिलः॥ १६॥
शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी।
बस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी॥ १७॥
तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते।
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्

तुरवधारणे। महतामेव शुक्राश्मरी जायते न बालानाम्। तथाविधस्य तेषां शुक्रस्याभावात्। कुतो जायते। शुक्रधारणाद्धर्षाद्युदीरणात्स्थानच्युतस्य शुक्रस्य धारणतः। अत एवाह। स्थानादित्यादि। यस्मात्स्थानाच्युतं परिभ्रष्टं बहिरमुक्तमत्यक्तं तदानीं वायुर्मुष्कयोर्वृषणयोरंतरे मध्ये शोषयति। किं कृत्वा। उपसंगृह्य शुक्रं सर्वतो गृहीत्वा। तच्च शुष्कं सदश्मरीति भण्यते। सा च बस्तिरुगादिकारणी। तस्यामुत्पन्नमात्रायां न चिरकालोत्पन्नायां पीडितेऽभिभूतेऽस्मिन्नवकाशे शुक्राश्मरीस्थाने शुक्रमेत्यागच्छति। तथा विलीयते चेति चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो बोध्यः। विशेषेण लीयते तत्रैव सुष्ठु श्लिष्यते कठिनत्वात्।

अश्मर्येव च शर्करा॥॥ १८
अणुशो वायुना भिन्ना सात्वस्मिन्ननुलोमगे।
निरेति सहमूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते॥ १९॥

अश्मर्येव च पवनेनाणुशो भिन्ना सती शर्करा स्यात्। न तु तस्या अन्यदुपादानकारणमित्यर्थः। सा शर्करा वातेऽनुलोमगेऽनुलोमं कृत्वा रियंत सति मूत्रेण सह निरेति बहिर्निष्क्रामति। प्रतिलोमे वायौ सा शर्करा विबध्यते न तु बहिर्निष्क्रामति। अश्मरीत्वनुलोमगेऽपि महति न निरेति मूत्रेण सह न निःष्क्रामतीत्यनयोर्भेदः। अश्मरीणां भल्लातकादिसंस्थाननिर्देशस्तदनुसारेणाहरणार्थं बस्त्यवयवविपाटनमुपयुज्यते। श्यावादिवर्ण-

निर्देशश्च बहिर्निष्क्रांतानां श्यावादिवर्णनिदर्शनेन वातादीननुमाय तत्कृतानां व्रणानां चिकित्सार्थमुपयुज्यते । ननु च संस्थानेनैव वाताद्यनुमानमश्मरी व्रणस्य भविष्यतीति वर्णनिर्देशोऽनर्थकः । नैवम् । संस्थानं प्रायिकमिति केचिन्मन्यंते तस्माद्वर्णनिर्देशोऽपि वाच्यः । प्रायिकत्वे च द्वयोरुपादानं लिंगम् ।

अथ वातबस्त्यादीनाह ।

मूत्रसंधारिणः कुर्याद्रुद्ध्वा बस्तेर्मुखं मरुत् ।
मूत्रसंगं रुजं कंडूं कदाचिच्च स्वधामतः ॥ २० ॥
प्रच्याव्य बस्तिमुद्वृत्तं गर्भाभं स्थूलविप्लुतम् ।
करोति तत्र रुग्दाहस्पंदनोद्वेष्टनानि च ॥ २१ ॥
बिंदुशश्च प्रवर्तेत मूत्रं बस्तौ तु पीडिते ।
धारया द्विविधोऽप्येष वातबस्तिरिति स्मृतः॥ २२ ॥
दुस्तरो दुस्तरतरो द्वितीयः प्रबलानिलः ।

मूत्रसंधारिणः पुरुषस्य बस्तेर्मूत्राधारस्य मुखं द्वारं रुद्ध्वा मारुतो मूत्रसंगं कुर्याद्रुजं कंडूं च । स वातबस्तिर्मूत्रवातविशेषः कदाचिद् दृष्टवशाद्वायुस्तं बस्तिं स्वधामतः स्वस्थानात्प्रच्याव्य च्यावयित्वोद्वृत्त-मूर्ध्वमुखं गर्भाभं गर्भसदृशं स्थूलं स्वप्रमाणात् प्रवृद्धं तथा विप्लुतं चंचलं करोति । चशब्दान्न केवलं बस्तिभ्रंशमेवंविधं करोति यावत्तत्ररुगा-दीनपि । मूत्रं च बिंदुशः बिंदुर्बिंदुः प्रवर्त्तते । बस्तौ च पीडिते हस्तादिना मूत्रं धारयाऽविच्छिन्नं प्रवर्तते । एव द्विविधो वातबस्तिरिति नाम्ना स्मृतः स च प्रथमो दुस्तरो दुःखेन कृच्छ्रेण तरितुं शक्यते द्वितीयो वात-बस्तिर्दुस्तरतरो यतः प्रबलानिलः अत एव चात्र प्रबलानिलत्वान्मू-त्रस्य बिंदुशः प्रवर्त्तनम् ।

शकृन्मार्गस्य बस्तेश्च वायुरंतरमाश्रितः ॥ २३ ॥
अष्ठीलाभं घनं ग्रंथिं करोत्यचलमुन्नतम् ।
वाताष्ठीलेति साऽऽध्मानविण्मूत्रानिलसंगकृत् ॥ २४ ॥

शकृन्मार्गस्य गुदस्य बस्तेश्चांतरं मध्यं वायुराश्रितः सन् ग्रंथिमष्ठीलाभं घनमचलमुन्नतं करोति । सा वाताष्ठीलेत्युच्यते । सा चाध्मानादिकृत् ।

विगुणः कुंडलीभूतो बस्तौ तीव्रव्यथोऽनिलः ।
आविश्य मूत्रं भ्रमति सस्तंभोद्वेष्टगौरवः ॥ २५ ॥
मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुंचति शकृत्सृजन् ।
वातकुंडलिकेत्येषा

विगुणः कुपितो नत्वनुलोमगः । तथा दोषदेशादिसहकारिकारणवशात् कुंडलाकारगतिः । तथा तीव्रव्यथः । कार्यैकारणोपचारादेवमुक्तः । तथा सह स्तंभेन स्तब्धतया तथोद्वेष्टेन गौरवेण च वर्त्तते । स एवंभूतोवायुर्मूत्रमाविश्य क्षोभयित्वा बस्तौ भ्रमति । अथवा मूत्रमाविश्य भ्रमति । किंतर्हि शकृत्पुरीषं सृजन्मुद्गमन्मूत्रमल्पाल्पं स्तोकं कृत्वा मुंचति । एवंरूपा वातकुंडलिकोच्यते ।

मूत्रं तु विधृतं चिरम् ॥ २६ ॥
न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् ।

मूत्रं तु चिरं विधृतं न निरेति न प्रवर्त्तते । अथवा पवनवशाद्विबद्धं निर्गच्छत्यल्परुक् तन्मूत्रातीतं कथ्यते ।

विधारणात्प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ॥ २७ ॥
नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा ।
कुर्यात्तीव्ररुगाध्मानमपक्तिमलसंग्रहम् ॥ २८ ॥
तन्मूत्रजठरम्

विधारणान्मूत्रवेगस्य रोधात्प्रतिहतं मूत्रं कर्तृभूतं वातेनोदावर्त्तितं यदा नाभेरधस्तादुदरं कर्मभूतमापूरयेत्तदा तीव्ररुजादिकं कुर्यात्त न्मूत्रजठरमित्युच्यते ।

छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ।
आक्षिप्तमल्पंमुत्रं तु बस्तौ नालेऽथवा मणौ ॥ २९ ॥
स्थित्वा स्रवेच्छनैः पश्चात्सरुजं वाऽथवाऽरुजम् ।
मूत्रोत्संगः स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफसः ॥ ३० ॥

छिद्रवैगुण्येन मूत्रद्वारदोषेणाऽनिलेन वा तथाभूतेन यदाक्षिप्तं मूत्रस्याल्पं किंचिच्छेषं मूत्रं तद्बस्तौ स्थितमथवा नाले मणिकंदे वा

स्थितं मणौ वा स्थितम् । तत्र स्थित्वा पश्चादनंतरं शनैर्मंदं मंदं कृत्वा सरुजमथवा नीरुजं स्रवेत्॥ पुंसः किंभूतस्य । विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफसः॥ तदिति प्रकृतं मूत्रं परामृश्यते। तस्य मुक्तमूत्रस्य शेषस्तच्छेषः । विच्छिन्नश्चासौ तच्छेषश्च विच्छिन्नतच्छेषस्तेन गुरु शेफो मेढ्रं यस्य स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफास्तस्य विच्छिन्न तच्छेषगुरुशेफसः । य एवंविधः स मूत्रोत्संग उच्यते ।

अंतर्बस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पःसहसा भवेत् ।
अश्मरीतुल्यरुक् ग्रंथि मूत्रग्रंथिः स उच्यते ॥ ३१ ॥

बस्तेर्मुखस्य मध्ये ग्रंथिर्वृत्तो वर्तुलस्तथा स्थिरोऽल्पश्च सहसा झटित्येव भवेत् । अश्मरीतुल्यरुक् ग्रंथिः स मूत्रग्रंथिरुच्यते ।

मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।
स्थानाच्च्युता मूत्रयतः प्राक्पश्चाद्वा प्रवर्त्तते॥ ३२ ॥
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।

संजातमूत्रस्य पुंसः स्त्रियं गच्छतो मूत्रयतो मूत्रं कुर्वतः स्थानाच्युतं शुक्रं वायुनोद्धतंध्मातं भस्मोदकेन प्रतीकाशं तुल्यं प्राङ्मूत्रितात् पश्चाद्वा यत् प्रवर्त्तते शुक्रं तन्मूत्रशुक्रमुच्यते ।

रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावृत्तं शकृद्यदा ॥ ३३ ॥
मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति संसृष्ट शकृता तदा ।
मूत्रं विड्तुल्यगंधं स्याद्विड्विघातं तमादिशेत् ॥ ३४ ॥

रूक्षदुर्बलयोः पुंसोर्वातादुदावृत्तं पिंडितं शकृद्यदा मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति मूत्रस्रोतोऽभित आगच्छति तदा शकृता संसृष्टं मूत्रं पुरीषसदृशगंधं स्यात्तं विड्विघातमित्यादिशेत् ।

पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपादिभिः ।
प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं बस्त्युपस्थार्तिदाहवत् ॥ ३५ ॥
मूत्रं प्रवर्त्तयेत्पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ।
उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रादुष्णवातं वदंति तम् ॥ ३६ ॥

पित्तं कर्तृ व्यायामादिभिः प्रवृद्धं वातेनाक्षिप्तं बस्त्युपस्थार्तिदाहयुक्तं मूत्रं कर्मभूतं प्रवर्त्तयेत्। किंभूतम्। पीतं तथा सहरक्तेन सरक्तं रक्तमेव वा केवलं तथोष्णं मुहुर्मुहुः कृच्छ्रेण मूत्रयेत्तमुष्णवातं वदंति।

रूक्षस्य क्लांतदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम्॥ ३७॥

रूक्षस्य पुंसस्तथा क्लांतदेहस्य ग्लानशरीरस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ सरुग्दाहं मूत्रस्य क्षयं जनयेतामुत्पादयेताम्। तदाह्वयं मूत्रक्षयसंज्ञम्। मूत्रक्षयमित्यर्थः।

पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन च।
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत्॥ ३८॥
सदाहं रोचनाशंखचूर्णवर्णं भवेच्च तत्।
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदंति तम्॥ ३९॥

पित्तमथवा कफो व्यस्तोऽनिलेन संहन्यते समंतात्पीड्यते आक्रम्यते। अथवा द्वावपि संसर्गरूपौ तेन हन्येते यदि तदा कृच्छ्रेण मूत्रं पीतादिनैकैकेन वर्णेन श्वेतांतेन युक्तं घनं सदाहं सृजेन्मुंचेत्। तच्च शुष्कं कालांतरेण रोचनाशंखचूर्णवर्णं भवेत्। कदाचिद्रोचनाचूर्णवर्णं कदाचिच्छंखचूर्णवर्णं कदाचित्पीतादिसमस्तवर्णं वा स्यात्तं मूत्रसादं वदंति।

इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राऽप्रवृत्तिजाः।
निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यंतेऽतिप्रवृत्तिजाः॥ ४०॥

इत्येवं विस्तरेण मूत्राप्रवृत्तिजा मूत्रस्याप्रवृत्तिरप्रवर्त्तनं ततोजाता रोगा निदानानि च लक्षणानि च तैः प्रकर्षेणोक्ताः। ऊर्ध्वमित्यतोऽध्यायादनंतरं तुल्यस्थानसंख्यादित्वान्मूत्रातिप्रवृत्तिजाः प्रमेहाख्या रोगा वक्ष्यंते वदिष्यंते। अनेनास्य ग्रंथकृता युक्त्या संबंधोऽभिहित इति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने मूत्राघातनिदानं नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

दशमोऽध्यायः

अश्मरीनिदानानंतरं प्रमेहनिदानमारभ्यते ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ।
प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेष्मतो दश पित्ततः ।
षट् चत्वारोऽनिलात्

प्रमेहा विंशतिर्भवंति । तत्र विंशतिप्रमेहेषु दश श्लेष्मतः प्रमेहाः । षट् पित्तश्चत्वारो वाताद् ।

तेषां मेदोमूत्रकफावहम् ॥ १ ॥
अन्नपानक्रियाजातं यत्प्रायस्तत्प्रवर्त्तकम् ।
स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुरुपिच्छिलशीतलम् ॥ २ ॥
नवधान्यसुरानूपमांसेक्षुगुडगोरसम् ।
एकस्थानासनरतिः शयनं विधिवर्जितम् ॥ ३ ॥

तेषां प्रमेहाणां मेदोमूत्रकफकरं यदन्नपानक्रियाजातं प्रायो बाहुल्येन तत्प्रवर्तकमुत्पादकम् । जात शब्दः प्रकारे । क्रिया चेष्टा शय्यासननिद्रालस्यादिका कफकरी । तदेवान्नादिदर्शयितुमाह । स्वाद्वम्लेत्यादि । एकस्थानासने रतिः प्रीतिः । शयनं स्वप्नो विधिवर्जितम् । यथोक्तम् । अकालेऽतिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता । सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवापरेति ।

बस्तिमाश्रित्य कुरुते प्रमेहान् दूषितः कफः ।
दूषयित्वा वपुःक्लेदस्वेदमेदोरसामिषम् ॥ ४ ॥

कफः प्रमेहकारणैर्दूषितो बस्तिमाश्रित्य प्रमेहान् कुरुते। किं कृत्वा। वपुरादीन् दूषयित्वा ।

कफजप्रमेहाणां संप्राप्तिमुक्त्वा पित्तप्रमेहसंप्राप्तिमाह ।

पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसंश्रयम् ।

पित्तं कर्तृ रक्तं मूत्रसंश्रयं दूषयित्वा प्रमेहान् कुरुते । अपिशब्दाद्वपुरादींश्च । कदा । कफादौ सौम्यधातौ क्षीणे सति ।

धातून् बस्तिमुपानीय तत्क्षयेऽपि च मारुतः ॥ ५ ॥

मारुतश्च दूषितो धातून् वातप्रमेहसंपादनयोग्यान्बस्तिमुपनीय समंतान्मूत्राधारसमीपं नीत्वा तत्क्षयेऽपि च प्रमेहान् कुरुते। तेषां धातूनां क्षयस्तस्मिंश्च सति। न केवलं धातून्बस्तिमुपानीय यावदधःक्षरणत्वादिना तेषामपि क्षयं कृत्वेत्यपिचेत्यस्यार्थः।

अथ साध्यासाध्य विभागमाह।

साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहास्तेनैव तद्भवाः।
समासमक्रियतया महात्ययतयापिच ॥ ६ ॥

स श्लेष्मादिर्भवो जन्म येषां ते तद्भवाः कफादिसमुत्थास्तेनैव विशिष्टेन संप्राप्तिविशेषेण साध्ययाप्यपरित्याज्याः स्युः। तथा च कफप्रमेहा वपुरादिदूषणमात्रोत्थितत्वात्साध्याः। पित्तप्रमेहाणां सौम्यधातुक्षये वपुरादेरक्तस्य च दूषणेन समुत्थानाद्याप्यत्वम्। वातप्रमेहास्तु सर्वधातुक्षयोद्भूतत्वादसाध्याः। अन्यदपि हेत्वंतरं साध्ययाप्यासाध्यान् वक्ति। समेत्यादि। समं चासमं च समासमे समानासमाने। समासमे क्रिये ययोस्तावेवम्। तयोर्भावः समासमक्रियता तया। तथा महात्ययतया। महांश्चासावत्ययो विनाशः शरीरविघटनरूपो महात्ययस्तस्य भावो महात्ययता तया। तत्र कफस्य तथा शरीरक्लेदादेः प्रमेहदूष्यस्याप्यपतर्पणरूपयैकयैव क्रियया साध्यत्वात्कफप्रमेहाः साध्याः। पित्तस्य शीतमधुरादिरूपाक्रिया प्रमेहाणां रूक्षणतीक्ष्णादिका दूष्यप्रतिपक्षत्वादौपयिकीति तस्मात्ते पित्तमेहा याप्याः। वातप्रमेहाणां रूक्षतीक्ष्णादि पथ्यं वातस्य स्निग्धमधुरादिकं संतर्पणरूपं पथ्यम्। तदेवं विरुद्धक्रियत्वाद्वातमेहा असाध्याः। अपिचेति समुच्चये।

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता।

तेषां मेहानां सामान्यलक्षणं प्रभूतमूत्रता आविलमूत्रता च।

ननु दोषस्यकफादेर्दूष्यस्य च वपुःक्लेदादेस्तुल्यत्वात्कथं प्रतिदोषं प्रमेहानेकत्वं स्यादित्याह।

दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ७ ॥

मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ।

दोषदूष्याविशेषेऽपि समानत्वेऽपि सति तत्संयोगविशेषतो मेहेषु भेदोऽनेकत्वं कल्प्यते । तयोर्दोषदूष्ययोः संयोगः संश्लेषः तत्संयोगस्तस्य विशेषः प्राकृतकर्मवशाद्भेदो दोषदूष्ययोः संयोगानेकत्वमित्यर्थः । तस्मान्मूत्रस्य यो वर्णादिभेदो वर्णगंधरसस्पर्शादिविशेषस्तेन भेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते निरूप्यते ।

अथोदकमेहादीन् लक्षयति ।

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गंधमुदकोपमम् ॥ ८ ॥
मेहत्युदकमेहेन किंचिच्चाविलपिच्छिलम् ।

उदकमेहेनाच्छादिगुणयुक्तं मेहति। किंचिच्चाविलपिच्छिलमिति। एतत्स्वच्छमूत्रं दाविलं पिच्छिलं भवति ।

इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ९ ॥

इक्षोर्मेहादिक्षुरससदृशं मेहति । अत्यर्थमधुरं चेतीक्षुरसाद्विशेषमाह ।

सांद्रीभवेत्पर्युषितं सांद्रमेही प्रमेहति ।

सांद्रमेही यन्मेहति तत्पर्युषितं रात्रिस्थितं घनीभवेत् ।

सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ १० ॥

सुरामेही सुरातुल्यं मेहति । तच्च मूत्रं पर्युषितमेवोपरिभागेऽच्छमधोऽधस्ताद्घनं भवेत् ।

संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ।

पिष्टेन पिष्टमेहेन संहृष्टरोमा सन् पिष्टवत् पिष्टसदृशं बहुलं शुक्लं च मेहति ।

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ ११ ॥

शुक्रमेही शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा प्रमेहति ।

मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।

सिकतामेही मूत्राणुसंहतान् सूक्ष्मांश्च मलान् सिकतासदृशान् मेहति । मलानिति बहुवचनं जातौ । कफारब्धोऽप्येक एव मलोऽत्र गृह्यते ।

शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥ १२ ॥

शीतमेही सुष्ठु बहुशो मधुरमतिशीतलं च मेहति ।

शनैः शनैः शनैर्मेही मंदं मंदं प्रमेहति ।

शनैर्मेही शनैः शनैर्मेहतीत्युद्देशे मंदं मंदमिति निर्देश इत्यपि पौनरुक्त्यम् ।

लालातंतुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १३ ॥

लालामेहेन लालातंतुयुतं पिच्छिलं च मूत्रं प्रमेहति । इति कफप्रमेहा दश ।

पित्तजानाह ।

गंधवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।

क्षारतोयमिव गंधवर्णरसस्पर्शैः क्षारमेहेन मेहति ।

नीलमेहेन नीलाभं

नीलमेहेन नीलाभं गंधादिभिर्मेहति ।

कालमेही मषीनिभम् ॥ १४ ॥

कालमेही मषीसदृशं मूत्रं मेहति ।

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासंन्निभं दहत् ।

हारिद्रमेही हरिद्रासदृशं कटुकं दहद्दहदिव मूत्रं मेहति ।

विस्रं मांजिष्ठमेहेन मंजिष्ठासलिलोपमम् ॥ १५ ॥

मांजिष्ठमेही मंजिष्ठाजलसदृशं विस्रं च मेहति ।

विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।

रक्तमेहेन विस्नादिकं मेहति ।

अधुना वातजान् वक्ति ।

वसामेही वसामिश्रं वसां वा मूत्रयेन्मुहुः ॥ १६ ॥

वसामेही वसामिश्रं वसां वा पुनः पुनर्मूत्रयेत् ।

मज्जानं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।

मज्जमेही मज्जानं मज्जमिश्रं वा पुनः पुनर्मेहति ।

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ १७ ॥
सलसीकं विबद्धं च हस्तीमेही प्रमेहति ।

हस्तिमेही मत्तगज इवानवरतं वेगरहितं लसीकया सह विबद्धं च मूत्रं प्रमेहति ।

मधुमेही मधुसमम्

मधुमेही मधुसमं प्रमेहति ।

जायते स किल द्विधा ॥ १८ ॥
क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ।

स तु मधुमेही वायौ धातुक्षयात्कुपिते सत्यथवा दोषावृतपथे भवति किल द्विधा जायते । अत्र च केचिदेवाचार्या द्विधा आहुः । बहवस्त्वेकमेव । धातुक्षयं वातकोपजमाहुर्न तु मार्गावृतवातकोपजमिति सूचनार्थः किलशब्दः । वायोस्तु द्विधा कोपः । तथाचोक्तम् । वायोर्धातुक्षयात्कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।

आवृतो दोषलिंगानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥
क्षीणः क्षणात्क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ।

स वायुरावृतमार्गो लिंगानि वातावरकदोषलक्षणानि वातशोणितनिदानोक्तान्यनिमित्तमकस्मात् प्रदर्शयेच्चलस्वभावत्वाद्वायोः । अत एव च क्षणात्क्षीणो वस्तेरपूरणाद्रिक्तः । क्षणाच्च पूर्णो मूत्राशयपूरणात्पूर्णो नतु रिक्तः । अत एव दोषावृतमार्गवातकोपजत्वादसौ कृच्छ्रसाध्यतां भजते नतु धातुक्षयवातकोपजवदत्यंतासाध्यताम् ।

कालेनोपेक्षिताः सर्वे यद्यांति मधुमेहताम् ॥ २० ॥
मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २१ ॥

यद्यस्मात्सर्वे मेहाः कालेनोपेक्षिताः संतो मधुमेहतां यांति । यच्च यस्माच्च सर्वेषु मधुरं मध्विव मधुसदृशं मेहति । तनोः शरीरस्य च स्वभावादेव माधुर्यमतोऽस्मात्कारणसंदोहात्सर्वेऽपि मधुमेहसंज्ञाः ।

अविपाको रुचिश्छर्दिर्निद्राकासः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायंते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ २२ ॥

कफजानां मेहानामविपाकादय उपद्रवाः प्रजायंते ।

बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
दाहस्तृष्णाम्लको मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम्॥२३॥

पित्तजन्मनां बस्त्यादितोदादयो जायंते।

वातिकानामुदावर्त्तकंठहृद्ग्रहलोलताः ।
शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २४ ॥

वातिकानामुदावर्त्तादयः स्युः ।
प्रमेहिणां च पिटिकाः शराविकाद्याः प्रायेण भवंतीतिता एवाह ।

शराविका कच्छपिका जालिनी विनता ऽलजी ।
मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २५ ॥
विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।
संधिमर्मसु जायंते मांसलेषु च धामसु ॥ २६ ॥

शराविकादयो दश पिटिकाः प्रमेहाणामुपेक्षया जायंते । संधिमर्मसु मांसलेषु च बहुमांसेषु स्थानेषु ।

अंतोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता ।
शरावमानसंस्थाना पिटिका स्याच्छराविका ॥ २७ ॥

शराविका संज्ञा पिटिका अंतोन्नतत्वादिगुणयुक्ता भवति । तथा शरावस्येव प्रमाणं संस्थानमाकारश्च यस्याः सेवम् ।

अवगाढार्तिनिस्तोदा महावस्तुपरिग्रहा ।
श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिटिका कच्छपी मता ॥२८॥

आर्तिः पीडा । निस्तोदो विच्छिन्नव्यथनम् । अवगाढार्तिनिस्तोदौ यस्याः सैवम् । तथा महावस्तुपरिग्रहा शरीरावयवविशेष आश्रयो यस्याः सैवम् । तथा श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठतुल्या च कच्छपीसंज्ञा पिटिका मता तंत्रकृतामिति शेषः ।

स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धस्रावा महाशया ।
रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ २९ ॥

स्तब्धादिगुणयुक्ता जालिनीसंज्ञा ।

अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वा जठरेऽपि वा ।
महती पिटिका नीला विनता विनता स्मृता ॥ ३० ॥

अवगाढरुजादियुक्ता पिटिका महतीसंज्ञा नीला नीलवर्णा विनता नतून्नता । सा च विनतासंज्ञा पृष्ठे जठरे वा स्यात् ।

दहति त्वचमुत्थाने भृशं कष्टा विसर्पिणी ।
रक्तकृष्णातितृट्स्फोटदाहमोहज्वराऽलजी ॥ ३१ ॥

अलजीसंज्ञा उत्थाने सति त्वचं दहति। अतिदुःसहा विसर्पणशीला तथा रक्तकृष्णा अतितृडादियुक्ता च ।

मानसंस्थानयोस्तुल्या मसूरेण मसूरिका ।

मसूरिकासंज्ञा मसूरेण प्रमाणाकृतिभ्यां तुल्या ।

सर्षपामानसंस्थाना क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ३२ ॥
सर्षपा सर्षपातुल्यपिटिकापरिवारिता ।

सर्षपासंज्ञा सर्षपातुल्यप्रमाणाकारा तथा शीघ्रपाका महारुजा च। तथा सर्षपासदृशीभिः पिटकाभिः परिवारिता च ।

पुत्रिणी महती भूरिसुसूक्ष्मपिटिकावृता ॥ ३३ ॥

पुत्रिणीसंज्ञा प्रमाणेनापरपिटकापेक्षया महती तथा भूरिभिः सु-सूक्ष्माभिः पिटकाभिराचिता च ।

विदारीकंदवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ।

विदारिकासंज्ञा विदारीकंदइव वर्तुला कठिना च स्यात् ।

विद्रधिर्वक्ष्यतेऽन्यत्र

विद्रधिरन्यत्रेत्यतोऽध्यायादन्यस्मिन्ननंतराध्याये वक्ष्यते भणिष्यते ।

तत्राद्यं पिटिकात्रयम् ॥ ३४ ॥
पुत्रिणी च विदारी च दुःसहा बहुमेदसः ।

तत्र तासु पिटकासु मध्ये आद्यं शराविकाकच्छपिकाजालिनीत्येत-त्पिटिकात्रयं तथा पुत्रिणी विदारिका चेति पंच दुःसहाः कृच्छ्रसाध्यत्वात्। यतो बहुमेदस एताः संभवंति ।

सह्याः पित्तोल्बणास्त्वन्याः संभवंत्यल्पमेदसः ॥ ३५ ॥

अन्या एताभ्योऽपरास्तु पित्तोल्बणाश्चतस्रः सह्याः सोढुं शक्याः। सु-खसाध्यत्वात् । ताश्चाल्पमेदसः संभवंति ।

तासु मेहवशाच्च स्याद्दोषोद्रेको यथायथम् ।

तासु पिटिकासु मेहानुरोधाद्दोषोद्रेको यथायथं यथास्वं स्यात् । वा-तमेहजासु वाताधिक्यं पित्तमेहजासु पित्ताधिक्यं कफमेहजासु कफा-धिक्यम् । उद्रेकशब्देनैतद्द्योतयति । त्रिदोषजाः सर्वा एता इति ।

प्रमेहेण विनाप्येता जायंते दुष्टमेदसः ॥ ३६ ॥
तावच्च नोपलक्ष्यंते यावद्वस्तुपरिग्रहः ।

एताः पूर्वोक्ताः पिटिकाः प्रमेहेण विनाप्यप्रमेहिणोऽपि पुंसो दुष्टमे-दसो जायंते । जाता अपि तास्तथाविधस्य नरस्य तावन्न लक्ष्यंते यथा-यथं लक्षणं नोत्पद्यते । यावद्यथास्वं पृष्ठोदरादिवस्त्वासामाधारत्वेन तंत्र-कृता यत्परिभाषितं तन्न परिगृहीतम् । एवं चिरेण कालेन चोत्पन्ना-अपि ज्ञायंत इत्यर्थः।

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् ॥ ३७ ॥
यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तद्विदुः ।

मेहस्ययत् प्राग्रूपं तेन वर्जितं हारिद्रवर्णं रक्तं वा यो मूत्रयेत्तं मेहं न विदुः किंतर्हि रक्तपित्तमित्याहुः ।

स्वेदोऽगगंधः शिथिलत्वमंगे शय्यासनस्वप्नसुखाभिषंगः ॥३८॥
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहोघनांगताकेशनखातिवृद्धिः ।
शीतप्रियत्वंगलतालुशोषो माधुर्यमास्येकरपाददाहः ॥ ३९ ॥
भविष्यतो मेहगणस्य रूपं मूत्रेऽभिधावंति पिपीलिकाश्च ।

एतद्भविष्यतो भाविनो मेहगणस्य विंशतिसंख्यस्य स्वेदइत्यादिरूपम् । न केवलमेतत्प्राग्रूपं यावत्पिपीलिका मूत्रेऽभिधावंति । मधुररसप्रियत्वात्तेषाम् । मुनिस्त्वत्रनखवृद्धिं न जगादं ।

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद्विविधो विचारः ॥ ४० ॥
संतर्पणाद्वा कफसंभवस्यात् क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ।

मधूपमं माक्षिकतुल्यं मधुरं तथा सह पिच्छया शाल्मलीनिर्यासेन तुल्यया वर्तत इति सपिच्छमेवंविधं प्रमेहं दृष्ट्वा तदानीं द्विविधो विचारः स्यात्। संपूरणात्कारणात्किमयं कफसंभवो मेहोऽपतर्पणसाध्यः। उत क्षीणेषु दोषेषु कदाचित्कफादि दोपक्षयात्तर्पणसाध्योऽनिलात्मकः स्यादिति संदिहीत मंदबुद्धिः । तीक्ष्णमतिस्तु कफमेहान् वातमेहांश्च लिंगांतरैः सम्यग् देरयेव ।

अधुना यदुक्तं साध्ययाप्यवरित्याज्याः कफादिसंभवा इत्यस्याप वादमाह ।

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाःक्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
साध्यानतेपित्तकृतास्तुयाप्याःसाध्यास्तुमेदोयदिनातिदुष्टम् ॥ ४१॥

---

* यद्यपि निदानानंतरं पूर्वरूपं वक्तव्यं तथापि निदानलक्षणानंतरमत्र निदानलिंगयोश्चिकित्सांगत्वप्रतिपादनार्थं त्वनयोः पूर्वमभिधानम् । अथवा । अवश्यं च वक्तव्यानां कामचारमभिधानम् । एवमन्यत्रापि व्यतिक्रमे द्रष्टव्यम् । इति मधुकोशभाष्ये ।

सह पूर्वरूपैः स्वेदांगगंध इत्यादिभिर्वर्तंतेऽनवरतं कृत्वा अनुबध्यंते ये तेसपूर्वरूपा असाध्याः। सर्वेषां पूर्वरूपाव्यभिचारेऽपि विशेषणं साकल्यप्रापणार्थम्। सर्वैः पूर्वरूपैः सह ये वर्तंते ते कफादिमेहाः पित्तमेहाश्चा साध्याः साधयितुमशक्यत्वात्। उपलक्षणं चेदम्। अपरेऽपि रोगाः सपूर्वरूपाः प्रायेणासाध्या एव। तथा क्रमेण कफानुपूर्व्या ये वातकृता मेहास्ते असाध्याः। ननु वातकृता मेहा असाध्या इति प्रागुक्तमेव तत्किमनेन ग्रंथेनेति। ब्रूमः। अक्रमेण प्रथममेव ये वातोत्पन्नास्ते त्याज्या इति पूर्वमुक्तम्। इह तु क्रमेण प्रथमं कफप्रमेहास्ततः पित्तप्रमेहास्ततः कालेन त एव ये वातप्रमेहाः संपन्नास्ते पूर्वं कफप्रमेहत्वात्साधयितुमपि शक्यंत इत्याशंकायां क्रमेण ये वातकृतास्ते असाध्या इत्युक्तम्। पित्तकृतास्त्वसपूर्वरूपा अपि याप्या असमक्रियत्वादिति प्राग्निर्दिष्टम्। तेषां यदि मेदो नातिदुष्टं भवेत्तदा तेऽपि याप्याः संतः साध्या भवंति। मेदो नातिदुष्टमित्यनेनैतज्ज्ञापयति। सर्वमेहेषु मेदोदुष्टिरवश्यंभाविनीति मेहिनो राजयक्ष्मिणश्च केशनखातिवृद्धिः किट्टबाहुल्याद्भवति। रोगस्वभावादित्यन्ये। वृत्तान्युपजातिसंज्ञानि।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां निदानस्थाने प्रमेहनिदानं नाम दशमोऽध्यायः॥ १० ॥ ॥ ७९ ॥

एकादशोऽध्यायः

प्रमेहनिदानादनंतरं विद्रधिनिदानारंभो यतोऽनंतरेऽध्याये पिटिकालक्षणावसरे विद्रधिर्वक्ष्यत इत्युक्तमतस्तमेव विद्रधिं लक्षयितुमस्याध्यायस्य प्रसंग इत्याह।

अथातो विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः।
भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः।
जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः॥ १ ॥
दुष्टं त्वङ्मांसमेदोस्थिस्नावासृक्कडराश्रयः।
यः शोफो बहिरंतर्वा महामूलो महारुजः॥ २ ॥

वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः ।
दोषैः पृथक्समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ ३ ॥

पर्युषितादिभिर्भुक्तैस्तथा जिह्मशय्याविचेष्टाभिः । विविधाश्चेष्टा-विचेष्टाः । शय्या च विचेष्टाश्च शय्याविचेष्टाः । जिह्माश्च ताः शय्यावि-चेष्टाश्च ताभिः । तथा तैस्तैस्तन्त्रतन्त्रासृक्प्रदूषणैश्च निर्दिष्टैर्यः शोफो जायते दुष्टत्वगाद्याश्रयो बहिर्बहिर्भागेऽतरंतर्भागे वा स शीघ्रविदाहित्वाच्छोफः षट्प्रकरो विद्रधिः स्मृतोऽभिहितः । शोफशब्दः पृषोदरादित्वात्साधुः । त्वक् च मांसं च मेदश्च अस्थि च स्नाव च असृक् च कंडरा च ता एवम् । सुमहान् स्नायुसंधानः कंडरेत्यभिधीयते । दुष्टा दोषैर्दूषितास्त्वक्मांसादय आधारो यस्य शोफस्य स दुष्टत्वङ्मांसमेदोस्थिस्नावासृक्कंडराश्रयः । तथा महामूलस्तथा महारुजः । अनेनास्य दुरुपक्रमत्वमुक्तम् । तथा वृत्तः स्यादथवा आयतो न वर्तुलः । इत्यनेनास्य संस्थानमुक्तम् । षोढेत्युक्तमथ तदेव षोढात्वं प्रतिपादयितुमाह । दोषैरित्यादि पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्त्रयः । समुदितैः सन्निपातेनैकः । तथा शोणितेन दोषाधिष्ठितेन क्षतेन शस्त्रादिघातादिना ।

षड्विधस्यापि शोफस्य विद्रध्याख्यस्यांतर्बहीरूपतया द्विधात्वमित्याह ।

बाह्योऽत्र तत्रतत्रांगे दारुणोग्रथितोन्नतः ।
आंतरो दारुणतरो गंभीरो गुल्मवद्घनः ॥ ४ ॥
वल्मीकवत्समुच्छ्रायी शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ।

अत्रानयोर्बाह्याभ्यंतरभेदभिन्नयोर्विद्रध्योर्बाह्यो विद्रधिस्तत्रतत्र नाभ्यादावंगे जायते । तथा दारुणो ग्रथितोन्नतः । ग्रथित इव ग्रथितः । उन्नत उत्तुंडितः । शोफस्य स्वभावोन्नतत्वादुन्नतग्रहणमतिशयार्थम् । आंतरो दारुणतरः । तथा गंभीरोऽतर्निगूढः । तथा गुल्मवद्घनो गुल्मेन तुल्यः । तथा समुच्छ्रायी उन्नतो वल्मीकशिखरवत् । तथा शीघ्रघातो बाह्यविद्रधितः शीघ्रव्यापादकः । अग्निशस्त्रवदग्निशस्त्रतुल्यः ।

नाभिबस्तियकृत्प्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवंक्षणे ॥ ५ ॥
स्याद्वृक्कयोरपाने च

गाम्याद्यन्यतमे देशे चायं स्यात् ।

वातात्तत्रातितीव्ररुक् ।
श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ ६ ॥
व्यधच्छेदभ्रमानाहस्यंदसर्पणशब्दवान् ।

तत्र तेषु विद्रधिषु मध्ये वातात्तीव्ररुगादिः शब्दवानित्येतदंतलक्षणः स्यात् ।

रक्तताम्रासितः पित्तात्तृण्मोहज्वरदाहवान् ॥ ७ ॥
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च

पित्ताद्रक्तताम्रासितादिकः क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्चेत्यंतलक्षणः ।

पांडुः कंडूयुतः कफात् ।
सोत्क्लेशशीतकस्तंभजृंभारोचकगौरवः ॥ ८ ॥
चिरोत्थानविदाहश्च

कफात् पांडुवर्णेन तथा कंडूयुत इत्यादिचिरोत्थानविदाहश्चेत्यंतलक्षणः स्यात् ।

संकीर्णः संनिपाततः ।

सन्निपातजो विद्रधिः संकीर्णो वातादिदोषव्यामिश्रलक्षणः ।

सामर्थ्याच्चात्र विभजेद्बाह्याभ्यंतरलक्षणम् ॥ ९ ॥

अत्र विद्रधौ पूर्वोक्ताद्दारुणाद्दारुणतरत्वादिलक्षणात् सामर्थ्याद्बाह्याभ्यंतरस्य लक्षणं विभजेत् । बाह्यस्य विद्रधेस्तथाऽभ्यंतरस्य लक्षणं वदेत् ।

कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।
पित्तलिंगोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथांतरः ॥ १० ॥

रक्तेन विद्रधिःकृष्णस्फोटैरावृतश्चितो यावत्तीव्रदाहरुजाज्वरः । तथा पित्तलिंगो रक्तताम्रासित इत्यादिलक्षणः स च बाह्यो बाह्य एव नांतरो

नराणां वस्तुस्वभावात् । आंतरो यो विद्रधिरसृजा जायते स स्त्रीणामेव न नराणां वस्तुस्वभावात् ।

क्षतविद्रधिं लक्षयति ।

शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ।
क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ११ ॥
पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूर्युपद्रवम् ।

शस्त्रलोष्टाद्यैर्योऽभिघातस्तेन हेतुना यःक्षतोष्मा अथवा योऽभिघातमंतरेणापि व्रणाद्युद्भवात्क्षते जाते सत्यपथ्यकारिणः पुंसो यः क्षतोष्माऽग्निः स वायुना विक्षिप्तः पित्तमीरयन् कोपयन् । किंभूतं पित्तम् । सरक्तम्। पित्तासृग्भ्यामुत्पन्नयो विद्रध्योर्यल्लक्षणं तत्समानलक्षणं विद्रधिं कुर्यात् । तथा भूर्युपद्रवम् । इयानेव चास्य विशेषः पित्तासृग्विद्रध्योः सकाशात् ।

तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोधिष्ठानभेदतः ॥ १२ ॥

तेषु विद्रधिषूपद्रवविशेषोऽधिष्ठानविशेषाद्भवति ।

तमेवोपद्रवभेदं दर्शयति ।

नाभ्यां हिध्मा भवेद्वस्तौ मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च ।
श्वासो यकृति रोधस्तु प्लीन्म्युच्छ्वासस्य तृट् पुनः॥१३॥
गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात्सर्वांगप्रग्रहो हृदि ।
प्रमोहस्तमकः कासो हृदये घट्टनं व्यथा ॥ १४ ॥
कुक्षिपार्श्वांतरांसार्तिः कक्षावाटोपजन्म च ।
सक्थ्नोर्ग्रहो वंक्षणयोर्वृक्कयोः कटिपृष्ठयोः ॥ १५ ॥
पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम् ।

नाभ्यां जाते विद्रधौ हिध्मा विशेषेण भवेत् । वस्तौ जाते मूत्रं पूति कृच्छ्रेण भवेत् । यकृति जाते श्वासः स्यात् । प्लीह्नि जाते उच्छ्वासस्य रोधः। क्लोम्नि जाते गलग्रह इव गलग्रहो व्याधिविशेषः स्यात्तृष्णा च । हृदि जाते सर्वस्यांगस्य प्रकर्षेण ग्रहः स्यात् । तथा प्रमोहादयः स्युः । तमकः श्वासविशेषः । हृदये घट्टनं व्यथा च। कुक्षौ जाते सति कुक्षिपार्श्व-

मोरंतरेऽस्रयोश्च पीडा भवति । तथा कुक्षावाटोपसंभवः । वंक्षणयोर्जाते सक्थ्नोर्ग्रहो निश्चले इव सक्थिनी जायेते । वृक्कयोर्जाते कट्याः पृष्ठस्य च ग्रहः पीडा च पार्श्वयोः स्यात् । पायौ गुदे जाते पवनस्यापानाख्यस्य वायोर्निरोधःस्यात् ।

आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥ १६ ॥

तेषां विद्रधीनामामत्वं पक्वत्वं विदग्धत्वं पाकातिक्रांतत्वं शोफवदादिशेत् । शोफानामिव शोफवत् । षष्ठ्यंताद्वतिः । तत्र शोफस्य शस्त्रकर्मविधौ शोफोऽल्पोल्पोष्मरुगित्यादिना ग्रंथेनामादिलक्षणमुक्तं तथैव विद्रधिषु बोध्यम् ।

नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवंत्यधरे गुदात् ।
उभाभ्यां नाभिजो

नाभे रूर्ध्वमूर्ध्वप्रदेशेषूत्पन्नाः पक्वाः संतो मुखादास्यात् स्रावं स्रवंति । नाभेरधरेऽधस्तात् पक्वाः संतो गुदात् स्रावं स्रवंति । नाभिजः पुनर्विद्रधिरुत्पन्नो गुदास्याउभयतः स्रावं स्रवति । गुदं चास्यं च गुदास्यं तस्मात् ।

विद्याद्दोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥ १७ ॥
यथास्वं व्रणवत्

विद्रधौ व्रण इव यथास्वं वातादिदोषं क्लेदाद्विद्यात् । व्रणप्रपेयोक्तया रीत्या मस्तुलुंगपुलाकांबुतुल्यतन्वल्पसंस्रुत्यादिकया वातिकं विद्रधिं विद्यात् । मूत्रकिंशुकभस्मांबुतैलाभोष्णबहुस्रुतेत्यादिकया च पित्तविद्रधिं विद्यात् । बहुश्वेतघनस्रुत्यादिकया च कफजं विद्रधिं विद्यात् । च शब्दान्न केवलं पुर्वोक्तात्द्वातात्तत्रातितीव्ररुगित्यादेर्वातादिलक्षणाद्वातादिदोषविद्रधिं जानीयात् क्लेदाच्चेत्यर्थः । व्रणवदिति सप्तम्यंताद्वतिः । विद्रधाविति सप्तम्यंतनिर्देशात् । तथाचोक्तं भाष्ये । उपमाने यः संशयः स उपमेयाद्यावर्तत इति ।

अथैषां साध्यासाध्यविभागार्थमाह ।

तत्र विवर्ज्यः संन्निपातजः ।

पक्को त्वन्नाभिबस्तिस्थो भिन्नोऽतर्बहिरेव वा ॥ १८ ॥
पक्कश्चांतः स्रवन्वक्रात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः ।

सन्निपातजो यो विद्रधिः स विवर्ज्योऽसाध्यत्वात् । तथा पक्कोऽतर्बहिरेव वा भिन्नोऽतरंतर्भिन्नो बाह्यो बहिर्भिन्नो त्वन्नाभिबस्तिस्थो वर्ज्य एव । पक्कश्चांतरोत्हृदादिभ्योऽन्यत्रापि जातो वक्रेण स्रवन् क्षीणस्योपद्रवैर्हिध्मादिभिर्युक्तो वर्ज्य एव ।

इदानीं स्तनविद्रधिर्योषितो यथा स्यात् तथा वक्ति ।

एवमेव स्तनसिराविवृताः प्राप्य योषिताम् ॥ १९ ॥
सूतानां गर्भिणीनां वा संभवेच्छ्वयथुर्घनः ।
स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ २० ॥
नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात्कन्यानां तु न जायते ।

यथैव विद्रध्याख्यः श्वयथुविशेषो भुक्तैःपर्युषितादिभि तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः । दुष्टत्वङ्मांसमेदोऽस्थिस्नावासृक्कंडराश्रयस्तथैव सूतानां गर्भिणीनां वा स्त्रीणां स्तने सदुग्धेऽथवाऽदुग्धे स्तनसिराः विवृताः प्राप्य आक्रम्य बाह्यविद्रधिलक्षणः। बाह्योऽत्र तत्रतत्रांगइत्यादिलक्षणो घनो निबिडो यः श्वयथुः संभवेत् स स्तनविद्रधिसंज्ञः । नाडीनां स्तनसिराणां सूक्ष्मवक्त्रत्वात्स कन्यानां न जायते ।

अथश्वयथुसामान्यादिदानीं वृद्धिवध्मापरनामानं व्याधिवक्तुमुपक्रमते।

क्रुद्धो रुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ॥ २१ ॥
मुष्कौ वंक्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ।
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥ २२ ॥

वायुः कुपितो वृद्धिं करोति । किं धातुक्षयात् कुपितो नेत्याह । रुद्धगतिः । रुद्धा गतिर्यस्येति रुद्धगतिरावृतमार्ग इत्यर्थः । किंभूतः । शोफशूलकरः । तथा चरन् देशाद्देशांतरं गच्छन् । वंक्षणतस्तनोदेशान्मुष्कौ वृषणौ प्राप्य तथा फलकोशाभिवाहिनीः सिराः प्रपीड्य पीडयित्वा ॥ कस्य वृद्धिं करोतीत्याह । फलकोशयोर्वृषणयोः ।

अधुनास्य व्याधेः संख्यां कुर्वन्नाह ।

दोषास्रमेदोमूत्रांत्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ।
मुत्रांत्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ॥ २३ ॥

पृथग्वातपित्तकफैर्दोषैस्तथाऽस्रेण मेदसा मूत्रेण वा तथांऽऽत्रेण वा। एवं दोषास्रमेदोमूत्रांत्रैः स वृद्ध्याख्यो गदः सप्तधा सप्तप्रकारो मतः। न केवलं वृद्ध्याख्यो या गदः स एवानिलजो यावन्मूत्रां त्रजावपि यो वृद्ध्याख्यौ गदौ तावप्यनिलजौ । नन्वेवं पृथग्निर्देशोमूत्रांत्रजयोः कर्तुमयुक्तोऽनिलजत्वादित्याह । हेतुभेदस्तु केवलम्। सत्यम् । मूत्रांत्रजावप्यनिलाज्जायेते । किं तुकारणभेदान्मूत्रांत्रजाविति निर्दिष्टौ । यतो मूत्रांत्रे अधिष्ठाय वायुर्मूत्रांत्रजगदौ वृद्ध्याख्यौ करोति । एवं तौ परमार्थतो वातजावपि मूत्रांत्रजावुच्येते । तथारूपाद्धेतुभूतादुत्पन्नत्वात्। एतच्चोपलक्षणमात्रम्। मेदोरक्तजावपि वृधिगदौ दोषजावेव। कफपित्ताभ्यां दूष्यसंज्ञक मेदोरक्ते अधिष्ठाय कृतत्वात्। तस्मान्मेदोरक्तहेतुवशान्मेदोरक्तजाविति संज्ञया तावुक्तौ । एवमन्येऽप्येवंरूपा व्याधयो वाच्याः ।

वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ।

तत्र वाताद्वृद्धिर्वातेन पूरिता या दृतिर्भस्त्रा तस्या इव स्पर्शो यस्य स एवंभूतो भवति । तथा रूक्षस्तथाऽहेतुर्निमित्तं विना रुक् पीडा यस्मिन्स एवम ।

पक्कोदुंबरसंकाशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ॥ २४ ॥

पित्ताद्वृद्धिः पक्कोदुंबरफलतुल्यो दाहादिमांश्च स्यात् ।

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कंडूमान् कठिनोऽल्परुक् ।

कफाद्वृद्धिः शीतादियुक्तः स्यात् ।

कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिंगश्च रक्ततः ॥ २५ ॥

रक्ताद्वृद्धिः कृष्णस्फोटैश्चितः पित्तवृद्धिलिंगश्च । पित्तवृद्धिलिंगानीव लिंगानि यस्य स एवम् । सप्तम्युपमानपूर्वस्येत्यादिनोत्तरपदलोपी समासः ।

कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ।

मेदसावृद्धिः कफवदिति कार्यकारणोपचारात्कफकार्यो रोगः कफ उक्तः । विशेषमत्राह मृदुस्ताल फलोपमइति ।

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ २६ ॥
अंभोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ।
मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च वलयं फलकोशयोः ॥ २७ ॥

मूत्रजो वृद्धिर्मूत्रधारणशीलस्य जलपूर्णभस्त्रेव स्यात् । स तु मूत्रजो वृद्धिर्गच्छतो व्रजतः क्षोभं याति सरुक् मृदुश्च स्यात् । तथा मूत्रकृच्छ्रं स्यात् । फलकोशयोरधस्ताच्च वलयं कटकं स्यात् ।

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
धारणेरणभाराध्वविषमांगप्रवर्त्तनैः ॥ २८ ॥
क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रांत्रावयवं यदा ।
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्याद्वंक्षणसंधिस्थो ग्रंथ्याभं श्वयथुं तदा ॥ २९ ॥

उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तंभवती स वायुः ।
प्रपीडितोंऽतः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥३०॥
अंत्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।

वातकोप्याहारादिभिरन्यैश्च पूर्वोक्तैः क्षोभणैः कोपनैः क्षुभितः कुपितो यदाल्पस्यांत्रस्यावयव एकदेशस्तं स्वनिवेशात् स्वस्थानाद्विगुणीकृत्याधो नयेत्तदा पवनो वंक्षणसंधिस्थो ग्रंथ्याभं श्वयथुं कुर्यात् । उपेक्ष्यमाणस्येत्यादि। उपेक्ष्यमाणस्याचिकित्स्यमानस्य वृत्त्यंत्राख्यस्य गदस्य स पूर्वनिर्दिष्टो वायुर्मुष्कयोर्वृद्धिं वर्धनं कुर्यात् । किंभूताम् । आध्मानरुक्स्तंभवतीम् । तथा प्रपीडितो बाह्यादंतः स्वनवान् सशब्दः प्रयाति । मुक्तोऽप्रपीडितः प्रध्मापयन् पुनरेत्यागच्छति । उपजातिर्वृत्तम् । अयमेवंलक्षणोंऽत्रवृद्धिरसाध्यो न पुनः सर्व एवेत्ययंशब्देन द्योतयति । किमस्य लक्षणमित्याह । वातवृधिसमाकृतिः । वातपूर्णदृतिस्पर्शइत्यादिलक्षणलक्षितः ।

वध्माख्यव्याधेरनंतरं शोफसामान्याद्गुल्मस्यावसर इति तं लक्षयितुमाह।

रूक्षकृष्णारुणशिरातंतुजालगवाक्षितः ॥ ३१ ॥
गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ।
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥ ३२ ॥

सर्वगुल्मानां सामान्यलक्षणं रूक्षकृष्णेत्यादिग्रंथनिर्दिष्टम् । गवाक्षितो निरंतराक्रांतः। गुल्मोऽष्टधेति संख्यारूपा संप्राप्तिः। तदेवाऽष्टधात्वं प्रतिपादयितुमाह । पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्त्रयः। तथा संसृष्टैः संसर्गेण त्रयः। निचयं गतैः सन्निपातेनैकः। तथाऽष्टमो नारीणां चार्तवस्य दोषेण दुष्टतया स्यात् ।

ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्मभिः ।
कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं वांबु बुभुक्षितः ॥ ३३ ॥
यः पिबत्यनु चान्नानि लंघनं प्लवनादिकम् ।
सेवते देहसंक्षोभि च्छर्दिं वा समुदीरयेत् ॥ ३४ ॥
अनुदीर्णामुदीर्णान्वा वातादीन्न विमुंचति ।
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ॥ ३५ ॥
शुद्धो वाशुविदाहीनि भजते स्यंदनानि वा ।
वातोल्बणास्तस्य मलाः पृथक्क्रुधा द्विशोऽथवा ॥ ३६ ॥
सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ।
उर्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रंथिरूपिणम् ।

ज्वरच्छर्दीत्यादि यावद्भजते स्यंदनानिवेति निदानम् । अतीसाराद्यैरित्यादि शब्देन ग्रहण्यादयो गृह्यंते। वमनाद्यैरित्यत्र च विरेचनास्थापनादयः। ज्वरादिभिर्व्याधिभिर्वमनादिभिश्च कर्शितो यो वातलान्यन्नानि भुंक्ते। अथवा बुभुक्षितो भोजनं विनैव शीतमपक्वमंबु यः पिबति । तथा चोक्तम् । अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च। नाल्पमप्याममुदकं हितं तद्धि त्रिदोषकृदिति । अनुचान्नानि भोजनादनंतरं लंघनादिकं यत्कर्म देहसंक्षोभि शरीरसंरंभोत्पादकं तत्सेवते । च्छर्दिं वा योऽनुदीर्णामनुत्क्लिष्टां समुदीरयेत्समंतादूर्ध्वं नयेत् । उदीर्णान् वातादीन् वातमूत्रपुरीषादीनागतान्न विमुंचति । तथा यः कश्चित्स्नेहस्वेदावनभ्यस्य पुनः पुनरकृ-

त्वा शोधनवमनविरेचनादि निषेवते। अथवा शुद्धः कृतवमनविरेचन आशु समनंतरमेव विदाहीन्यन्नपानानि भजते संतापनान्यन्नपानानि भुंक्ते। पच्यमानान्यन्नपानानि विदाहावस्थां प्राप्य यान्यामाशय एव चिरमवतिष्ठंते तानि विदाहीन्युच्यंते। अथवा कृतवमनविरेचनोऽनंतरमेव स्यंदनानि सुतिरूपश्लेष्मकारीण्यन्नपानानि भजते। तस्य मला वातादयो गुल्मसंज्ञं व्याधिं कुर्वते। कीदृशाः। वातोल्बणा वातकारणाः। नहि पवनकारणमंतरेण श्लेष्मपित्तरक्तानां संघट्टना घटते। तस्मात्पित्तादीनामुत्पत्तिकारणानां वातस्य च पित्तादिगुल्मेषु वातस्य गुल्मनिष्पादनं प्रतितुल्यकक्षतामनेन विशेषणेन प्रतिपादयत्याचार्यः। यदि पुनरुल्बणोधिक इतिव्याख्यायते। तदानीं वातगुल्मेऽप्यधिकत्वं वातस्येति वातगुल्मपित्तगुल्मादीनां विषयविभागो न स्यात्। तस्माद्वातकारणत्वं वातोल्बणा इत्यनेन विवक्षितमिति वेद्यम्। किं भूता दोषाः। क्रुद्धाः कुपिताः। कथम्। पृथक् प्रत्येकं कृत्वा। अथवा द्विशो द्वीकृत्वा संसर्गस्था इत्यर्थः। सर्वे वा समस्ता रक्तयुक्ताश्चेति। वाशब्दः समुच्चये। रक्तयुक्ताश्चेत्यर्थः। तथा च खारणादेऽभिहितम्। वायुः क्रुद्धः कफं रक्तपित्तं चादाय पिंडितम्। गुल्मं कुर्यादित्यादि। यावद्रक्तपित्तकफा वातपिंडिता गुल्म उच्यत इति। तथा महास्रोतोऽनुशायिनः। महास्रोत आमपक्वाशयस्थानं तदनुशेरते महास्रोतोऽनुशायिनः। किं कृत्वा गुल्मं निष्पादयंतीत्याह। ऊर्ध्वाधोमार्गमावृत्यापूर्व। अनेनास्य संप्राप्तिरुक्ता। शूलं पूर्वं यस्मिन् स एवं तं शूलपूर्वकम्। पूर्वं शूलं कृत्वा पश्चाद्दोषा गुल्मं कुर्वंति। अनेनास्य प्राग्रूपमुक्तम्। तथा स्पर्शोपलभ्यमश्मादिसदृशम्। तथा उत्प्लुतमूर्ध्वं गतम्। तथा ग्रंथिरूपिणं ग्रंथ्याकारमित्यनेनास्य संस्थानमुक्तम्।

अधुना वातगुल्मं लक्षयति।

कर्शनात्कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ॥ ३८ ॥
वायुः कृताशयः कोष्ठे रौक्ष्यात्काठिन्यमागतः।
स्वतंत्रः स्वाश्रये दुष्टः परतंत्रः पराश्रये ॥ ३९॥
पिंडितत्वादमूर्तोऽपि मूर्तत्वमिव संश्रितः।

गुल्म इत्युच्यते बस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥ ४० ॥

कर्शनाद्धातुक्षयाद्वायुर्दुष्टः कदाचित्कफविट्पित्तैः कृतेन मार्गस्यावरणेन रोधेन कोष्ठे आमपक्काशयाख्ये कृताश्रयो गृहीतास्पदस्तथा रौक्ष्यात्कारणात्काठिन्यमापन्नः पिंडतत्वं प्राप्तः स्वाश्रये पक्काशयस्थाने दुष्टः स्वतंत्रः पराश्रय आमाशयस्थाने दुष्टः परतंत्रः पित्तकफयोरायत्तः पिंडितत्वात्कारणात् स्पर्शोपलभ्यमानः सन्नमूर्तोऽप्यकठिनोऽपि मूर्तत्वमिव काठिन्यमिव संश्रितः संपन्नो गुल्म इत्यभिधीयते तंत्रकृद्भिरिति शेषः । बस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः । बस्त्यादि संश्रय आधारो यस्य स एवम् ।

वातान्मन्याशिरः शूलं ज्वरप्लीहांत्रकूजनम् ।
व्यधः सूच्येव विट्सनंः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥ ४१ ॥
स्तंभो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥ ४२ ॥
अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मस्फुरति तुद्यते ॥ ४३ ॥

वाताद्गुल्मे सति मन्याशूलादयो भवंति । तथा चलत्वाच्च वायोर्गुल्मोऽनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथः स्यात् । अनिरूपिताः संस्थानादयो यस्य स एवम् । संस्थानमाकारः । स्थानमाश्रयः । तथा पिपीलिकाभिर्व्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते च । तुद्यत इति कर्मकर्तरि ।

पित्ताद्दाहोऽम्लको मूर्छाविड्भेदस्वेदतृड्ज्वराः ।
हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥ ४४ ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।

पित्ताद्गुल्मे दाहादयः स्युः। तथा त्वङ्नखादिषु हारिद्रो वर्णः स्यात्। गुल्मश्च स्पर्शनं न सहते स्पर्शनासहः स्यात् । तथा दूयत उपतप्यते दीप्यते ज्वलतीव । सोष्माच । स्वस्थानं गुल्माश्रितमास्पदं दहतीव तप्तायःपिंड इव । दूयत इति दूङ्परितापे दिवादिः ।

कफात्स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥ ४५ ॥
पीनसालस्यहृल्लासकासशुक्लत्वगादिताः ।
गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक् ॥ ४६ ॥

कफाद्गुल्मे सति स्तैमित्यादयः स्युः । गुल्मोऽवगाढादियुक्तः स्यात् ।

स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।
प्रायः

ते च गुल्माः स्वदोषस्थानधामानो दोषस्य वातादेः स्थानं पक्वाशयादि स्वमात्मीयमात्मीयं दोषस्थानं तद्धामस्थानं येषां वातपित्तकफगुल्मानां ते प्रायो बाहुल्येन स्वदोषस्थानधामानः । तथा स्वकाल आत्मीये वयोऽहोरात्रिभुक्तानामंतमध्यादिलक्षणे यथासंख्यं वातपित्तकफगुल्मा रुक्कराः शूलकरा भवंति ।

त्रयस्तु द्वंद्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥ ४७ ॥

द्वंद्वोत्थाः संसर्गजा गुल्मास्त्रयः संसृष्टलक्षणाः स्युः ।

सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो

सर्वजस्त्रिदोषजो गुल्मस्तीव्ररुगादियुक्तः सोऽसाध्यः ।

रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥ ४८ ॥

रक्तगुल्मः पुनः स्त्रिया एव प्रजायते ।
अत्रैवोपपत्तिमाह ।

ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥ ४९ ॥
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिंगमाविष्करोति च ॥ ५० ॥
हृल्लासदौर्हृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।

ऋतौवार्त्तवकाले नवप्रसूता वा योनिरोगिणी वा स्त्री वातलान्यपानानि यदि सेवते तस्याः स्त्रियाः समीरणः कुपितो योन्यां प्रतिमासं यदवस्थितमार्तवं तदुपरुणद्धि। तदार्त्तवं कुक्षिं करोति गर्भलिंगं चाविष्करोति प्रकटयति । गर्भलिंगमिव लिंगंयस्येति । सप्तम्युपमानपूर्वस्येति बहुव्रीहि। रुत्तरपदलोपश्च। अथ तदेव गर्भलिंगमाह। हृल्लासेत्यादि। मुनिस्तु रक्तगुल्मे पादयोः श्वयथुर्भवतीत्यूचे। आदिशब्देन मूर्च्छादीनां ग्रहणम्।

क्रमेण वायुसंसर्गात्पित्तयोनितया च तत् ॥ ५१ ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तंभदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥ ५२ ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।
योन्याश्च स्रावदौर्गंध्यतोदस्यंदनवेदनाः ॥ ५३ ॥

क्रमेणानंतरं वायुसंसर्गान्मरुत्संश्लेष्मात्तथा पित्तयोनितया च पित्तस्य कारणत्वेन तच्छोणितं वातपित्तोत्थगुल्मजानुपद्रवान् कुरुते रुक्स्तंभदाहातीसारतृड्ज्वरादीन्। अनया च भंग्या वातपित्तगुल्मयोरुपद्रवा अप्युक्ता भवंति। गर्भाशय इत्यादि। गुल्मश्च गर्भाशये सुतरां शूलं करोति। किं भूते। दुष्टस्यासृज आश्रय आधारभूते। योन्याश्च स्रावादीन् कुरुते।

गर्भलक्षणाद्रक्तगुल्मस्य विलक्षणं लक्षणमाह।

नचांगैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपितु शूलवान् ।
पिंडीभूतः स एवास्याः कदाचित्स्पंदते चिरात् ॥५४॥
न चास्या वर्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्धते ।

नच गर्भ इवांगैः पाण्यादिभिरवयवैः स्फुरति निःस्पंदते गुल्मोऽगाभावादपि तु शूलवान्। स एव गुल्मः पिंडीभूतः कदाचिच्चिरेणास्याः स्पंदते गर्भवच्छीघ्रम्। तथा गर्भेऽतः स्थिते कुक्षिरस्या वर्धते। गुल्मेत्वंतः स्थिते स एव वर्धते। गुल्मो न कुक्षिः। इति गर्भरक्तगुल्मयोर्लक्षणभेदः।

अथ गुल्मविद्रध्योर्लक्षणभेदं कथयति ।

स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥ ५५ ॥
पाकं चिरेण भजते नैव वा विद्रधिः पुनः ।
पच्यते शीघ्रमत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ॥ ५६ ॥
अतः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।
गुल्मेंऽतराश्रये बस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदनाः ॥ ५७ ॥
अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्त्तनम् ।
अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठांगेषु तु नातिरुक् ॥ ५८ ॥
वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताधिकम् ।

सर्वो गुल्मः स्वदोषःसंश्रयो यस्य स एवम्।येन येन दोषेण वाताद्यन्यतमेनाथवा द्वंद्वस्वरूपेण सन्निपातेनान्येन वा गुल्मो जन्यते स दोषस्तस्य गुल्मस्याश्रयः । तदेवं वातगुल्मस्य वात एवाश्रयो न तस्य पित्तादयः। पित्तादिकृतानां त एवाश्रया न पवन आश्रयः । एवं स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति । तेन स्वदोषसंश्रयाख्येन कारणेन गुल्मश्चिचिरेण कालेन पाकं भजते । एतच्च पित्तगुल्मं प्रति प्रायेण तयैकीयमतेनोक्तम् । अत एवाह नैव वेति। अथवा गुल्मः पाकं न भजत एव । विद्रधिस्तु शीघ्रमचिरेणैव कालेन पाकं भजतेऽत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वात् । अतः शीघ्रविदाहित्वात्कारणादसौ विद्रधिरभीधीयते । तथा चागमः । मांसशोणितभूयस्त्वात् पाकं गच्छति विद्रधिः । मांसशोणितहीनत्वाद्गुल्मः पाकं न गच्छति । तथा प्रायेण वातात्मकः सर्वो गुल्मो जायते । वात एवामूर्तोऽपि मूर्तत्वमिव संश्रितो गुल्म इत्युच्यते। अत एव वातस्यैव सर्वगुल्मकारणं प्रति प्राधान्यम् । तस्माद्गुल्मस्य पाकानुपपत्तिः। अथ गुल्मस्य बाह्याभ्यंतरलक्षणमाह । गुल्मेंऽतराश्रयेऽभ्यंतरे बस्त्यादिवेदनादयः स्युः । तथा अग्न्यादिभ्रंशो विनाशो वेगानां च प्रवर्तनं न भवति । अतोस्माद्बाह्ये विपर्ययो वैपरीत्यम् । यथाऽग्न्यादिभ्रंशाभावो वेगानां च प्रवर्त्तनं भवति । तथा बस्तिहृदादिषु कोष्ठांगेष्वतिरुङ्न भवति यथांतरे । तथा अवकाशस्य गुल्मप्रदेशस्य वैवर्ण्यं शरीरादन्यवर्णत्वम् । बहिर्बाह्यभागे उन्नतत्वमधिकं भवति ।

गुल्मानामानाहभूयिष्ठत्वादानाहलक्षणमाह ।

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशम् ॥ ५९ ॥
ऊर्ध्वाधो वातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ।

ऊर्ध्वाधो वातरोधेन कारणभूतेनोदरे भृशमाध्मानं यत्तमानाहं प्रचक्षते । मुनय इतिशेषः । किंभूतम् । साटोपं सशब्दं तथाऽत्युग्राहरुक्पीडा यत्र तदेवम् । सुश्रुतेन प्रत्याध्मानस्यापि लक्षणमभ्यधायि । विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् । प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलमिति ।

घनोऽष्ठीलोपमो ग्रंथिरष्ठीलोर्ध्वं समुन्नतः ॥ ६० ॥
आनाहलिंगस्तिर्यक्तु प्रत्यष्ठीला तदाकृतिः ।

निविडो यो ग्रंथिरष्ठीलयोपमीयते तथोर्ध्वं समुन्नतस्तथानाहलिंगो यः स ग्रंथिरानाहलिंगोऽष्ठीला भण्यते । तिर्यक् च यो ग्रंथिर्नोर्ध्वं समुन्नतस्तदाकृतिरष्ठीलासदृशः स ग्रंथिः प्रत्यष्ठीलोच्यते ।

तूनिप्रतून्यौ लक्षयति ।

पक्वाशयाद्गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयान् ।
तूनीप्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥ ६१ ॥

गुदं चोपस्थश्च गुदोपस्थम् । पक्वाशयात्ततो देशाद्वायुस्तीव्ररुजः सन् गुदोपस्थं प्रयान् गच्छंस्तूनीत्युच्यते । स एव वायुरतो विपर्यये गुदोपस्थात्पक्वाशयं गच्छंस्तीव्ररुजः सन् प्रतूनीति गद्यते ।

उद्गारबाहुल्यपुरीषबंधतृप्त्यक्षमत्वांत्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वदंति चिन्हम् ॥ ६२ ॥

उद्गारबाहुल्यादीनासन्नगुल्मस्य चिह्नंप्राग्रूपं च वदंति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां अ.ह.टी. निदानस्थाने विद्रधिगुल्मनिदानं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७९ ॥

द्वादशोऽध्यायः

अथोदरनिदानमारभ्यते । यतोऽनंतरेऽध्याये आनाहलक्षणमुक्तम् । उदरं च कुक्षिमाध्माप्यानाह्य दोषाः कुर्वते । तस्मादतोऽनंतरमुदरनिदानमुच्यत इत्याह ।

अथात उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ।
रोगाः सर्वेऽपि मंदेऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायंते मलसंचयात् ॥ १ ॥

सर्वेऽपि ज्वरातीसारादयो रोगा मंदेऽग्नौ सति जायंतेऽतिशयेन पुनरुदराणि । अन्येभ्यश्चोदरहेतुभ्यो मंदाग्नित्वं प्राधानमुदराणां कारणमिति मंदेऽग्नावित्यनेन प्रागुद्दिष्टेन द्योतयति । अजीर्णादित्यादि । चतुर्विधादजीर्णादामविष्टब्धविदग्धरसशेषाख्यात्तथा मलिनैश्चान्नैः पूतिपर्युषितसंकीर्णादिलक्षणैस्तथा मलसंचयाच्चिरकालसंभृताद्दोषाणां प्रचयादुदराणि जायंते ।

अधुना संप्राप्तिमेषामाह ।

ऊर्ध्वाधो धातवो रुध्वा वाहिनीरंबुवाहिनीः ।
प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य कुर्युस्त्वङ्मांससंधिगाः ॥ २ ॥
आध्माप्य कुक्षिमुदरम्

अंबुवाहिनीर्वाहिनीर्जलवाहीनि स्रोतांस्यूर्ध्वाधो रुद्ध्वा धातवो वातादय उदरं कुर्युः। कीदृशाः । त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसे तयोः संधिरंतरं तत्र गच्छंतीति त्वङ्मांससंधिगास्तत्रस्था इत्यर्थः । किं कृत्वा । कुक्षिमाध्याप्यानाह्य । तथा प्राणश्चाग्निश्चापानश्च तान् प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य दूषयित्वा । प्रकृत्या मंदोऽग्निः पुनर्वातादिभिः संदूषितो जठरं करोतीत्यर्थः ः

अष्टधा तच्च भिद्यते ।
पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ॥ ३ ॥

तच्चोदरमष्टधा स्यात् । पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैस्त्रयः । समस्तैः सं-

निपातेनचैकः। प्लीहोदरं बद्धोदरं क्षतोदरं जलोदरमिति। वातादिकृतान्यपि प्लीहाद्युदराणि प्लीहादिनिमित्तसंज्ञयोक्तानि। यथा तृष्याख्यो रोगः संज्ञाविशेषश्च चिकित्साविशेषप्रतिपत्त्यर्थः।

तेनार्ताः शुष्कताल्वोष्ठाः शूनपादकरोदराः।
नष्टचेष्टाबलाहाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः॥ ४॥
स्युः प्रेतरूपाः पुरुषाः

तेनोदरेणार्ताः पीडिताः पुरुषाः शुष्कताल्वोष्ठा शूनपादादयो नष्टचेष्टादयः कृशादयश्च स्युः।

भाविनस्तस्य लक्षणम्।
क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते॥ ५॥
जीर्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहतेनच।
क्षीयते बलतः शश्वच्छ्वसित्यल्पेऽपि चेष्टिते॥ ६॥
वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किंचिच्छोफश्च पादयोः।
रुग्बस्तिसंधौ ततता लघ्वल्पाभोजनैरपि॥ ७॥
राजीजन्म वलीनाशो जठरे

तस्य भाविनो भविष्यतो लक्षणं क्षुन्नाशादिकं स्यात्। तथा बस्तिसंधौ रुक् शूलं तथा लघुभोजनैरल्पभोजनैरभोजनैरपि बस्तिसंधौ ततता विस्तीर्णता आध्माततेत्यर्थः। तथा राजीनां जन्म संभवो वलीनां च नाशो जठरे स्यात्।

जठरेषु तु।
सर्वेषु तंद्रा सदनं मलसंगोऽल्पवह्निता॥ ८॥
दाहः श्वयथुराध्मानमंते सलिलसंभवः।

जठरेषु जठराख्येषु सर्वेषु तु रोगेषु तंद्राऽलस्यं तथा सदनं देहस्य भवति। तथा मलस्य संगः पुरीषस्याप्रवृत्तिः। तथाऽल्पवह्नित्वम्। तथा दाहः श्वयथुराध्मानं च। अंतेऽवसाने सलिलसंभवः।

अथोदरं किं लक्षणमित्याह।

सर्वं त्वतोयमरुणमशोफं नातिभारिकम् ॥ ९ ॥
गवाक्षितं सिराजालैः सदागुडगुडायते ।
नाभिमंत्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ १० ॥
मारुतो हृत्कटीनाभिपायुवंक्षणवेदनः ।
सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड्बंधो मूत्रमल्पकम् ॥ ११ ॥
नातिमंदोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखम् ।

सर्वमुदरमतोयं जलोदरतामप्राप्तं वर्णतोऽरुणं तथाऽशोफं शोफेनानाक्रांतं तथा नातिभारिकं नातिशयेन गुरु तथा शिराजालैः शिरासमूहैर्जालाकृतिभिर्गवाक्षितं निरंतरमाक्रांतं सदा सर्वकालं गुडगुडायत ईदृशमव्यक्तं शब्दमाचरति । तथा मारुतो नाभिं विष्टभ्य स्तब्धतां नीत्वा तथांत्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा हृत्कटीनाभिपायुवंक्षणवेदनेत्येवंरूपमात्मीयं संरंभं प्रदर्श्यानंतरं प्रणश्यति नोपलभ्यते । तथा सशब्दो वायुरंतर्निश्चरेन्निर्याति । तथा विड्बंधस्तथा मूत्रमतिशयेनाल्पं स्यान्नातिमंदोऽग्निस्तथा लौल्यं गृद्धिर्न च विरसं मुखं स्याद्यत्र तदतोयसंभवं वेद्यम् । अस्माच्च विपरीतलक्षणं सामर्थ्यात्सतोयम् ।

तत्र वातोदरे शोफः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु ॥ १२ ॥
कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ।
शुष्ककासांगमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः ॥ १३ ॥
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत् ।
सतोदभेदमुदरं तनु कृष्णसिराततम् ॥ १४ ॥
आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।
वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ॥ १५ ॥

तत्र तेषूदरेषु मध्ये वातोदरे शोफः पाण्यादिषु तथा कुक्ष्यादिरुक् पर्वभेदनं तथा शुष्ककासादयः स्युः । अकस्मान्निमित्तं विनोदरं वृद्धिह्रासयुतं स्यात्तथा सतोदभेदं तथा तनुकृष्णसिराभिस्ततं व्याप्तमाहतं च तदुदरमाध्मातदृतिरिव शब्दं करोति । अत्र च वातोदरे वायुः सरुक् सशब्दः सर्वतोगतिश्च सन् विचरेदमते ।

पित्तोदरे ज्वरो मूर्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ १६ ॥
पीतताम्रसिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ।
धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १७ ॥

पित्तोदरे ज्वरादयः स्युः । तथा त्वगादौ पीतत्वं भवति। जठरं हरिद्वर्णं तथा पीतताम्राभिः सिराभिर्नद्धं युक्तं सस्वेदं सोष्म च स्यात् । दह्यते तप्यते च । तथा धूमायति। तथा मृदुरकठिनः स्पर्शो यस्य तदेवम् । तथा क्षिप्रपाकं स्यात् । प्रदूयत उपतप्यते च ।

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवम् ।
निद्रोत्क्लेशोऽरुचिःश्वास कासः शुक्ल त्वगादिता॥१८॥
उदरं स्तिमितं श्लक्ष्णं शुक्लराजीततं महत् ।
चिराभिवृद्धि कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १९ ॥

श्लेष्मोदरेऽङ्गसादादयः स्युः । तथोदरं स्तिमितं निश्चलं तथा श्लक्ष्णं कोमलस्पर्शं तथा शुक्लराजीभिस्ततं व्याप्तं तथा बृहत्तथा चिराभिवृद्धि कठिनं च तथा शीतस्पर्शं तथा गुरु तथा स्थिरं न तु चलम् ।

अधुना सन्निपातोदरं लक्षयितुमाह ।

त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ।
गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः संचिता मलाः ॥ २० ॥
कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्छाभ्रमान्वितम् ।
कुर्युस्त्रिलिंगमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ॥ २१ ॥
बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ।

मला वातादयः सरक्ताः संचितास्त्रिलिंगं त्रिदोषलक्षणं तथा शोषादियुक्तं तथा शीघ्रपाकमाशुजरणमुदरं कुर्युः । किंभूताः संचिताः । त्रिदोषकोपनैः संकीर्णादिभोजनैस्तैस्तैः सर्वरोगनिदानोक्तैस्तथा स्त्रीप्रदत्तै रजोमलैः कार्मणापरपर्यायैस्तथा गरेण दूषीविषाद्यैश्च । आदिशब्देन विरुद्धाभ्यवहारादेर्ग्रहणम् । अनेनास्य हेतुविशेषकथनम् । कीदृशा

दोषाः। कोष्ठं प्राप्याश्रित्य विकुर्वाणा विक्रियां याताः। तथ जठरं सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने बाधते। इत्येनेनास्य विशेषलक्षणं कथितम्।

प्लीहोदरादीन्यधुना लक्षयति।

अत्याशितस्य संक्षोभात् यानयानादिचेष्टितैः॥ २२॥
अतिव्यवायकर्माध्ववमनव्याधिकर्शनैः।
वामपार्श्वाश्रितःप्लीहा च्युतः स्थानाद्विवर्धते॥ २३॥
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत्।
सोऽष्ठीलेवातिकठिनः प्राक्ततः कूर्मपृष्ठवत्॥ २४॥
क्रमेण वर्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत्।
श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुग्ज्वरैः॥ २५॥
पांडुत्वछर्दिमूर्च्छार्तिदाहमोहैश्च संयुतम्।
अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत्॥ २६॥

अतितृप्तस्य नरस्य यानगमनादिचेष्टितैर्यः संक्षोभस्तस्मात्तथाऽतिव्यवायादिभिः कर्शनैः प्लीहा स्थानात् स्वाशयाच्च्युतो विवर्धते विशेषेण वृद्धिं गच्छति। किंभूतः प्लीहा। वामपार्श्वाश्रितः। अथवा रसादिभ्यो धातुभ्यः शोणितं विवृद्धं वृद्धिहेतुभिरधिकं कृत्वा वृद्धिं प्रापितं समनंतरं तं प्लीहानं स्वस्थानच्युतमच्युतं वा विशेषेण वर्धयेत्स्वप्रमाणादाधिक्यं जनयेत्। स प्लीहाऽष्ठीलेवातिकठिनः। प्राग्भूत्वा ततोऽनंतरं कच्छपपृष्ठाकृतिः क्रमेण सहसैव वर्धमान आधिक्यं गच्छन् कुक्षौ स्वीये स्थाने उदरं विदध्यात्। कीदृशम्। श्वासादिभिर्दाहमोहपर्यंतैः संयुतम्। तथाऽरुणाभमरुणवर्णमथवा विवर्णमनिश्चितवर्णं तथा नीलहारिद्रराजिमत्। एवं विधा राजयो विद्यंते यस्मिंस्तदेवम्।

उदावर्तरुगानाहैर्मोहतृड्दहनज्वरैः।
गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात्॥ २७॥

तत्र प्लीहोदरे पृथग्लक्षणलक्षितान्मलान् वातादीन् क्रमेणोदावर्तादिभिर्विद्यात्। तत्रोदावर्तरुगानाहैर्वातं विद्यात्। मोहतृड्दहनज्वरैः पित्तं विद्यात्। गौरवारुचिकाठिन्यैः कफं विद्यात्।

अथ यकृल्लक्षयति।

प्लीहवद्दक्षिणात्पार्श्वात्कुर्याद्यकृदपिच्युतम् ।

यथापूर्वोक्तैर्हेतुभिः प्लीहा वामपार्श्वाच्युतो विवर्धते । विवृद्धो भूत्वाऽनंतरमुदरमावहेत्तद्वद्यकृदपि दक्षिणपार्श्वाच्युतं सद्वर्धते वृद्धं सदुदरं कुरुते । अथवा शोणितं स्वहेतुतो विवृद्धं यकृद्विवर्धयेत् । तच्च विवृद्धमुदरमावहेत् । इति प्लीहोदरयकृदुदरयोः सादृश्यम् ।

अथ बद्धोदरं लक्षयति ।

पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ॥ २८ ॥
दुर्नामभिरुदावर्तैरन्यैर्वान्त्रोपलेपिभिः ।
वर्चःपित्तकफान् रुध्वा करोति कुपितोऽनिलः ॥२९॥
अपानो जठरं तेन स्युर्दाहतृड्ज्वरक्षवाः ।
कासश्वासोरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुक् ॥ ३० ॥
मलसंगोऽरुचिश्छर्दिरुदरं मूढमारुतम् ।
स्थिरं नीलारुणसिराराजिवद्धमराजि वा ॥ ३१ ॥
नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ।

पक्ष्माणि च वालाश्च पक्ष्मवालास्तैरन्नेन सह भुक्तैर्बद्धायने गुदे सत्यपानो वायुर्विगुणः कुपितो जठरं करोति । बद्धमयनं द्वारं पुरीषानिलवाहि यस्य तदेवं विधे गुदे । तथा दुर्नामभिर्गुदे बद्धायने तथोदावर्तैर्बद्धायने तथाऽन्यैर्वान्त्रोपलेपिभिरुपदेहिभिर्दध्योदनमाषोमादिभिर्गुदे बद्धायनेऽपानो जठरं करोति । किं कृत्वा । वर्चःपित्तकफान् रुध्वाऽऽवृत्य । तद्बद्धोदरमुच्यते । तेन बद्धोदरेण दाहज्वरतृट्क्षवाः स्युः । तथा कासश्वासावूरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुक् स्यात् । तथा मलानां मूत्रपुरीषादीनां संगोऽप्रवर्तनम् । अरुचिस्तथा च्छर्दिः स्यात् । तयोदरं मूढमारुतं भवेत् । मूढोबहिरनिःसरणरूपो मारुतो यस्मिंस्तदेवम् । मूढमारुतत्वस्य सामान्यलक्षणेनैव गृहीतत्वात्पुनर्ग्रहणमतिशयार्थम् । तथा स्थिरमचलम् । तथा नीलारुणसिराराजिभिर्नद्धं व्याप्तमथवाऽराजि स्यात् । तच्चोदरं प्रायो नाभेरुपरिष्टाद्गोपुच्छाकृति जायते । यथायथोर्ध्वं तथा तथासूक्ष्ममित्यर्थः । अनेनास्य संस्थानमुक्तम् ।

अधुना छिद्रोदरं लक्षयति ।

अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैश्चेद्भुक्तैरत्यशनेन वा ॥ ३२ ॥
भिद्यते पच्यते वांत्रं तच्छिद्रैश्च स्रवंन्बहिः ।
आम एव गुदादेति ततोल्पाल्पं सविड्रसः ॥ ३३ ॥
तुल्यः कुणपगंधेन पिच्छिलः पीतलोहितः ।
शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ ३४ ॥
वर्धते तदधो नाभेराशु चैति जलात्मताम् ।
उद्रिक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासतृड्भ्रमैः ॥ ३५ ॥
छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्रावीति चापरे ।

अस्थितृणकंटकपाषाणधातुशृंगदार्वादिशल्यैः सान्नैः सहभोजनेन भुक्तैरथवाऽत्यशनेनातिमात्रभोजनेन यदंत्रं भिद्यते सच्छिद्रं संपद्यतेऽथवा पच्यते पाकं याति तच्छिद्रैश्चांत्रच्छिद्रैर्भेदोत्पन्नैः पाकतो वा बहिराम एवापरिपक्व एव विड्रसः स्रवन्नल्पाल्प एव गुदादेत्यायाति । तुल्यः सदृशः कुणपगंधेन शवगंधेन तथा पिच्छिलः पीतलोहितश्च वर्णेन । शेषश्च रसो यो गुदान्नागच्छति स जठरमापूर्य पूरयित्वा घोरं कष्टतरं जठराख्यं व्याधिं कुर्यात् । तदुदरमधो नाभेर्वर्धयद्वृद्धिंगच्छेत् । वर्धिश्चुरादिः । तथा आशु शीघ्रमेव जलात्मतां जलोदरत्वमेति । उद्रिक्तदोषरूपं च । उद्रिक्तमधिकं दोषाणां वातपित्तकफानां रूपमाकृतिर्यस्य तदेवम् । तथा श्वासतृड्भ्रमैर्व्याप्तमिदमुदरं छिद्रोदरं प्राहुराचार्याः । अपरे त्वाचार्याः परिस्रावीत्याहुः ।

अथोदकोदरदर्शनार्थमाह ।

प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसाऽऽमांबुपायिनः ॥ ३६ ॥
अत्यंबुपानान्मंदाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
रुद्ध्वांऽबुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्छितः ॥ ३७ ॥
वर्धयेतां तदेवांबु तत्स्थानादुदराश्रितौ ।
ततः स्यादुदरं तृष्णागुदस्रुतिरुजायुतम् ॥ ३८ ॥
कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततम् ।
तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ ३९ ॥
दकोदरं महत्स्निग्धंस्थिरमावृत्तनाभि तत् ।

प्रवृत्तमारब्धं स्नेहपानादि येन स प्रवृत्तस्नेहपानादिः। आदिग्रहणाद्ग-मनादिकं कर्म पंचविधं गृह्यते। तस्य तथाभूतस्य नरस्य सहसाऽऽमां-बुपायिनः सहसैवापक्वपानीयपस्य तथा मंदाग्नेर्मंदवह्नेस्तथा क्षीणस्य विशिष्टव्याध्याक्रांततया धात्वपचयवतस्तथाऽतिकृशस्यातिशयादिना क्षीण-मेदोमांसस्यैवंविधस्य पुरुषस्यात्यंबुपानादंबुमार्गांस्तोयवाहीनि स्रोतांसि हत्वाऽनिलः कफश्च। किंभूतो जलमूर्छितस्तोयमिश्रितः। तावुभौ वात-कफौ जलमूर्छितावुदराश्रितौ तदेवांबु तत्स्थानादुदकस्थानात् क्रोमतो व-र्धयेताम्। ततोऽनंतरमुदरं तृष्णादियुतं स्यात्तथा कासादियुतं तथा नाना-वर्णाभिरनेकवर्णाभिः सिराभिस्ततं व्याप्तम्। तोयेत्यादि। शब्दस्य प्रक्षोभः संरंभः। वेपथुः कंपः। स्पर्शश्च शब्दप्रक्षोभश्च वेपथुश्च त एवम्। तोयेन पूर्णा तोयपूर्णा सा चासौ दृतिश्च तोयपूर्णदृतिस्तोयपूर्ण दृतिवत्। स्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथवो यस्मिन्नुदरे तत्तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्र-क्षोभवेपथु दकोदरं जलोदरं स्यात्। तच्च महदन्येभ्य उदरेभ्यो विस्तीर्णं तथा स्निग्धं तथा स्थिरमचलम्। आवृत्तनाभि तत्। आसमंताद्वृत्ता वर्तुला नाभिर्यस्य तदेवम्।

अधुना जठरेऽप्यवसाने यथा जलसंभवःस्यात्तथाह।

उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः॥ ४०॥
पाकाद्द्रवाद्द्रवीकुर्युः संधिस्रोतोमुखान्यपि।
स्वेदश्च बाह्यस्रोतस्सु विहतस्तिर्यगास्थितः॥ ४१॥
तदेवोदकमाध्माप्य पिच्छां कुर्यात्तदा भवेत्।
गुरूदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न शब्दवत्॥ ४२॥
मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति।
तदनूदकजन्मास्मिन्कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम्॥ ४३॥
सिरांतर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम्।

उपेक्षयाऽचिकित्सनात्सर्वेषूदरेषु दोषा वातपित्तकफाः स्वस्थानत आत्मीयात् स्थानाच्च्युताः स्थानांतरं गतास्तथा पाकाद्धेतोस्ते दोषा द्रवा अधिकं द्रवा द्रवीकुर्युः संधिस्रोतोमुखान्यपि। संधयश्च स्रोतोमुखा-नि च संधिस्रोतोमुखानि द्वाराणि। न केवलं स्वयं दोषा द्रवत्वं गता

यावत्तंविलोतोमुखान्यपि द्रवीकुर्युरित्यपिशब्दार्थः। स्वेदश्च बाह्यस्रोतस्सु संवृतेषु विहतो निरुद्धस्तिर्यगास्थितस्तिर्यक्प्रवृत्तश्च तदेवोदकं प्राक् कुक्षौ वृद्धिं गतमाप्याय्य वृद्धिं गमयित्वा पिच्छां कुर्यात्तदा भेवत्यु-दरं स्थिरमचलं वृत्तं वर्तुलं च तथा आहतं च पाण्यादिना न शब्दवन्न शब्दयुक्तं तथा मृदुकठिनं तथा व्यपेता राज्यो यस्माद्व्यपेतराजीकं स्यात्। नाभ्यां च स्पृष्टं सत् सर्पति प्रसारि संपद्यते। तदनु ततोऽनंतरम-स्मिन्नुदराख्ये व्याधावुदकजन्म जलसंभवः। ततोऽनंतरमधिकं कृत्वा कु क्षिवृधिर्भवेत्तथा सिरांतर्धानं सिराणामदर्शनम्। किमेतावदेवलक्षणम्। नेत्याह। उदकजठरोक्तं चलक्षणम्। न केवलं यदधुनोक्तं लक्षणं या-मजलोदरोक्तं चेति च शब्दस्यार्थः।

इदानीमुदराणां सुखसाध्यत्वाभावात् कृच्छ्रसाध्यासाध्यत्वे वेदयति।

वातपित्तकफप्लीहसंनिपातोदकोदरम् ॥ ४४ ॥
कृच्छ्रं यथोत्तरम्

वाताद्युत्थमुदरं यथोत्तरं कृच्छ्रम्। तेन वातोदरात् पित्तोदरं यावदुद-कोदरमत्यंतं कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यं स्यात्।

पक्षात्परं प्रायोऽपरे हतः।

पाठापेक्षया ये द्वे अपरे बद्धक्षतोदरे ते प्रायः पक्षात्परमनंतरं हतो मारयतः। प्रायोग्रहणात्कदाचिन्नियतायुष्युत्पन्नेनैव मारयतः।

सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ॥ ४५ ॥

किलोपेक्षया सर्वेषूदरेष्वंते सलिलसंभव इत्युक्तम्। सर्वं च जठरं जातोदकं यदानादिसमुत्थं कृच्छ्रमुक्तं तदपि हंत्येव। अत्रापि प्रायो ग्रहणमनुवर्त्त-नीयम्। कदाचिज्जातोदकमपि न मारयेदपितुयापयत्येव। तथा रिष्टोक्तो-पद्रवान्वितं रिष्टाध्यायोक्तैरुपद्रवैर्युक्तं जठरं हंति। शूनाक्षं कुटिलोपस्थ-मित्यादिभिश्च तदपि हंति।

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।
बलिनस्तदजातांबु यत्न साध्यं नवोत्थितम् ॥ ४६ ॥

जन्मनैव जात्यैव स्वभावेनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतं व्या-

भिन्नभावात्। प्रायोग्रहणात्किंचिदुदरं कृच्छ्रमेव भवति न कृच्छ्रतमम्। अत एवाह। बलिन इत्यादि। बलिनो बलवतस्तदुदरमुक्थितं नवमजातोदकं सद्यत्नसाध्यमिति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने उदरनिदानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

त्रयोदशोऽध्यायः

उदरनिदानादनंतरं पांडुशोफविसर्पनिदानमारभ्यते। यतो यथैवोदरं दोषसंघातजं तथैतेऽपीत्याह।

अथातः पांडुरोगशोफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः।
पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः।
तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥ १ ॥
धमनीर्दशसंप्राप्य व्याप्नुवत्सकलां तनुम्।
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यांतरमाश्रितम् ॥ २ ॥
त्वङ्मांसयोस्तत्कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान्।
पांडुहारिद्रहरितान् पांडुत्वं तेषु चाधिकम् ॥ ३ ॥
यतोऽतः पांडुरित्युक्तः स रोगः

यत्र मला वातादयः पित्तप्रधाना यथोक्तैः सर्वरोगनिदानाद्युक्तैः कोपनैः कुपिताः क्रुद्धाः पांडुरोगहेतवः। कथमित्याह। तत्रेत्यादि। तेषु तथाभूतेषु सत्सु वातेन बलिना बलवता क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितमनंतरं तत्पित्तं धमनीर्दश हृदाश्रिताः संप्राप्याश्रित्य सकलां तनुं व्याप्नुवदभ्युपानम्। सकलशब्दोपादानं मूत्रपुरीषादीनामपि ग्रहणार्थम्। अत एवाख्यास्यति। कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रतेति। तथा श्लेष्मत्वग्रक्तमांसादिं प्रदूष्य। किंभूतं पित्तम्। त्वङ्मांसयोरंतरं मध्यमाश्रितम्। तत्पित्तं त्वचि वर्णान् पृथग्विधान्नानाप्रकारान् पांडुहारिद्रहरितान् कुरुते। एतेषु वर्णेषु मध्ये यतो यस्मादतिशयेन पांडुत्वमधिकमतोऽस्मात्स रोगः पांडुरित्युक्तः संज्ञितः।

ननु पित्तप्रधाना इति कथमुक्तम्। यावता वायोर्बलीयस्त्वाद्वातप्रधाना इति वक्तुं युक्तं स्यात्। बलीयस्त्वं चानंतरमेव प्रतिपादितं तत्रा॰ निलेन बलिना क्षिप्तमिति। असदेतत्। यतो नात्र बलीयस्त्वाबलीयस्त्व कृते प्राधान्याप्राधान्ये विवक्षिते किं तर्हि पांडुरोगकरणं प्रति कर्तृ· त्वाकर्तृत्वे। पित्तस्य च पांडुरोगकरणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वमतः पित्त-प्रधाना इति युक्तमुक्तम्। ननु यदि त्रयो दोषाः पांडुरोगहेतवः कथं तर्हि वक्ष्यति। स पंचधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृतिकादनादिति। उच्यते। सर्वः पांडुरोगस्त्रिदोषज एव किंतु दोषहेतुविशेषैर्यो रूपभेदस्तत्र पंचा-त्मकः शोफवदिति न किंचिदत्रायुक्तम्।

तेन गौरवम्।
धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः॥ ४॥
ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छ्लथेंद्रियः।
मृद्यमानैरिवांगैर्ना द्रवता हृदयेन च॥ ५॥
शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः ष्ठीवनोऽल्पवाक्।
अन्नद्विट् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः॥ ६॥
संन्नसक्थिर्ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी भ्रमी श्रमी।

तेन पांडुरोगेण धातूनां रसरुधिरादीनां गौरवं शैथिल्यं च स्यात्। तथोजसो गुणक्षयो माधुर्यशैत्यादीनामोजोगुणानां विनाशः। तत एवौजःक्षयात्पांडुामयी नरोऽल्परक्तमेदस्कः। अल्पे रक्तमेदसी यस्य स एवम्। तथा निःसारो निर्बलः स्यात्। तथा श्लथेंद्रियः शिथिलानींद्रिया-णि वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणि यस्यासौ श्लथेंद्रियः। तथेंद्रियशब्देन बुद्धींद्रियाणां चक्षुरादीन्यधिष्ठानान्युपलक्ष्यंते। ननु पित्तप्रधानाः कुपिताः इति पित्तवृद्धिरुक्ता। पित्तवृद्ध्या च रक्तवृद्ध्या भवितव्यम्। तत्कथ· मुक्तमल्परक्ततेति। अत्रोच्यते। दोषाणामन्योऽन्यदूषणाद् दूष्यस्य च दोषैर्दूषितत्वात्प्रसादपरंपरयाऽपुष्टौ सत्यां किट्टबाहुल्यात् पित्ताधिक्यं न रक्तस्य प्रसादात्मकस्येति पित्ताधिक्यमल्परक्तता चेत्युपपन्नम्। तथा अंगैरवयवैर्मृद्यमानैरिवासौ नर उपलक्षितः। तथा हृदयेन द्रवता च।

तथा शूनाक्षिकूटो यस्य स एवम्। तथा सदनोंगसादवान्। तथा कोपनादिकः स्यात्।

स पंचधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ ७ ॥

स पांडुरोगः पंचधा स्यात्। कथमित्याह। पृथग्दोषैः संनिपातेन मृद्भक्षणाच्च। ननु मृत्तिकादनात् पांडुरोगः पृथग्वाच्यः। पृथग्वातादिदोषजे पांडुरोगेऽतर्भूतत्वात्। मृदा हि वातादिप्रकोपो विधीयते तिक्तोषणादिभिरिव वातादिप्रकोपश्च पांडुरोगकृत्। तस्मात्पृथङ्मृदो न युक्तो निर्देशः। अत्र ब्रूमः। मृदोऽन्ये ये वातादिप्रकोपहेतवः पांडुरोगसंपादने संभावनयोग्यास्ते पांडुरोगं संपाद्य हेतुस्वरूपसत्तया विनिवर्तंते। मृत्तिका तु तीक्ष्णैः संशोधनैर्विना पांडुरोगं यावत्काये नैभिद्यते। इत्ययं वातादिकोपहेतुभ्योऽन्येभ्यो मृदः पांडुरोगं प्रति विशेषः। तस्मात्पृथक् पृथक् पांडुरोगे वक्तुं न्याय्यः।

प्राग्रूपमस्य त्हृदयस्पंदनं रूक्षता त्वचि।
अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥
सादःश्रमो

अस्य पांडुरोगस्य हृदयस्पंदनादि प्राग्रूपम्।

अनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकंपनम्।
कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥ ९ ॥
शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्धरुक्।

तत्रतेषु पांडुरोगेषु मध्ये वातात्पांडुरोगे गात्ररुगादयः स्युः।

पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ १० ॥
तृट्स्वेदमूर्छाशीतेच्छा दौर्गंध्यं कटुवक्त्रता।
वर्चोभेदोऽम्लकोदाहः

पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं स्यात्।

कफात्शुक्लसिरादिता ॥ ११ ॥
तंद्रालवणवक्त्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः।

कासः श्छर्दिश्च

कफाच्छुक्लसिरादिता च स्यात्।

निचयान्मिश्रलिंगोतिदुःसहः ॥ १२ ॥

निचयात् सन्निपातात् मिश्रलिंगः पांडुरोगः सोऽतिदुःसहो घोरतमः।

मृत्कषायानिलं पित्तं मूषरामधुराकफम्।
दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च ॥ १३ ॥
स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य कुर्याद्रुत्ध्वा च पूर्ववत्।
पांडुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ १४ ॥
पुरीषं कृमिमन्मुंचेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः।

मृद्भक्षिता कषायरसा वातं दूषयित्वा पांडुरोगं कुर्यात्। ऊषरा सक्षारा मृत्तिका पित्तं दूषयित्वा पांडुरोगं कुर्यात्। मधुरां मृत्तिका कफं दूषयित्वा पांडुरोगं कुर्यात्। तथा रसादींश्च धातून् दूषयित्वा रौक्ष्याच्च हेतोर्भुक्तं विरूक्षयति। यतः स्वभावत एव मृत्तिका रूक्षा तस्माद्भुक्तं विरूक्षयति। स्रोतांसि चापूर्य रुत्ध्वाऽपक्वैव सती पांडुरोगं पूर्ववत् पित्तप्रधाना कुपिता इत्यादिना न्यायेन कुर्यात्। मृत्तिकाया दुष्पाकत्वात्पाकाभावः। अथवा अशब्दोऽत्रेषदर्थे। अलोमिका एलाकृतिर्यथा। तेन किंचित्पक्वेति गम्यते। ततस्तेन पांडुरोगेण शूननाभ्यादिकः सन् कृम्यादियुतं पुरीषं मुंचेत्।

अथ प्रतिज्ञावाक्येऽनुक्तामपि कामलां तुल्यहेत्वादिकत्वात प्रदर्शयन्नाह।

यः पांडुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामलाम् ॥ १५ ॥
कोष्ठशाखाश्रयं पित्तं दग्ध्वासृङ्मांसमावहेत्।
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तया ॥ १६ ॥
दाहाविपाकः तृष्णावान् भेकाभो दुर्बलेंद्रियः।

यो नरः पांडुरोगी सन् पित्तलं मरिचिकादिद्रव्यमत्यर्थं सेवेतोपयुंके तस्य पांडुरोगिणः पित्तं कर्तृ कामलामावहेत्। कीदृशम्। काष्ठ-

शाखाश्रयाम्। कोष्ठो महास्रोतः। शाखारक्तादयस्त्वक्चेत्येतदुभमाश्रयो यस्यास्ताम्। किं कृत्वा। रक्तं मांसं च दग्ध्वा। कथम्। हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तया। तदा च पुरुषो दाहादिमान्मंडूकच्छायो दुर्बलेंद्रियश्च स्यात्। दुर्बलानि स्वविषयेष्वशक्तानींद्रियाणि यस्य स एवम्।

किं पांडुरोगिण एव पित्तलान्यासेवमानस्य कामला भवेदुतापांडुरोगिणोऽपीत्याह।

भवेत्पित्तोल्बणस्यासौ पांडुरोगादृतेपि च ॥ १७ ॥

पांडुरोगमंतरेणापि पित्ताधिकस्य नरस्य पित्तलान्यासेवमानस्यासौ कोष्ठशाखाश्रया कामला स्यान्न केवलं पांडुरोगिणः।

उपेक्षया च शोफाढ्या सा कृच्छ्रा कुंभकामला।

उपेक्षया चिकित्सां विना सैव कामला यदा शोफाढ्या श्वयथुबाहुल्या स्यात्तदा कुंभकामलेत्युच्यते। कृच्छ्रसाध्या।

हलीमकं लक्षयति।

हरितश्यावपीतत्वं पांडुरोगे यदा भवेत् ॥ १८ ॥
वातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णास्त्रीष्वहर्षो मृदुर्ज्वरः।
तंद्राबलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकम् ॥ १९ ॥
अलसं चेति शंसंति

पांडुरोगे सति यदा हरितश्यावपीतता भ्रमादयश्च वातपित्तात्स्युः। अतश्च तं हलीमकं शंसति मुनय इति शेषः। तंच हलीमकं लोढरं तथा अलसं चाचक्षते।

तेषां पूर्वमुपद्रवाः।
शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥ २० ॥

तेषां पांडुरोगप्रकाराणां पूर्वमुपद्रवा यतः शोफप्रधानाः कथिताः। अतोऽस्माद्धेतोः पांडुरोगनिदानादनंतरं शोफ एव भण्यते नविसर्पः। शोफः प्रधानः प्रथमो येषां त एवं कथिताः। क। इहैव। यथोक्तम्। शूनाक्षिकूटवदनादि। तथा शूननाभिपादास्यमेहन इति।

पित्तरक्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःशिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् ॥ २१ ॥
उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ।
सर्वं

बहिर्भूताः सिरा बहिःसिरा बाह्याः सिराः। वायुः पित्तरक्तकफान् कर्मभूतान् बहिःसिराः कर्मभूता नीत्वोत्सेधं कुर्यात् । नयतेर्द्विकर्मकत्वात्पित्तादयो बहिःसिराश्च कर्म । यथा अजां नयति ग्राममिति । तेनायमर्थोऽवतिष्ठते । बहिःसिराः पित्तादीन्नीत्वेति । किंभूतो वायुः । दुष्टः सन् कोपनैः कुपितः। किंभूतमुत्सेधम् । त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसे तेसंश्रय आश्रयो यस्य तमेवम् । तैर्हीति हिशब्दोऽवधारणे । तैरेव बहिःसिराः प्राप्तैः पित्तरक्तकफैः रुद्धगतिः । अत एव संहतं समंताद्धतं निश्चलमिव संपन्नमुत्सेधम् । यतश्चैवं वातपित्तकफैः शोफः संजायते तस्मात्सर्वं शोफं निचयाद्दोषत्रयादाहुः ।

नन्वेवं सतीदं विरुध्यते दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरित्यत आह ।

हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ २२ ॥
दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।
द्विधा वा निजमागंतुं सर्वांगैकांगजं च तम् ॥ २३ ॥
पृथून्नतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ।

तुशब्दो विशेषार्थे । यद्यपि सर्वस्त्रिदोषजः शोफस्तथापि हेतुविशेषैर्यो रूपभेदस्तस्मान्नवात्मकं शोफमाहुः। तथा हि। योऽयं संनिपातः शोफहेतुरेव कदाचित्समं कृत्वा कुप्यति कदाचिद्विषमं कृत्वैकदोषद्विदोषत्रिदोषस्वरूपतया । एवं च हेतुविशेषैर्यो लक्षणभेदस्तस्मान्नवप्रकारत्वं शोफस्य न्याय्यमेव । लक्षणभेदश्चैषां स्पष्ट एव । तथा चाभिघाताद्धेतोश्च यथावदन्यल्लक्षणं विषाद्धेतोरन्यल्लक्षणं तद्वत् पृथग्वातजेश्च यथाचान्यद्द्वंद्वजे चान्यत्सन्निपातजे चान्यदिति । एवं लक्षणविशेषान्नवात्मकमाहुः। उपलक्षणं चेदम्। चिकित्साविशेषादपि हि नवात्मक एव शोफः । अथवा निजागंतुभेदेन द्विधा श्वयथुमाहुः । तथा तं शोफं सर्वांगजं सर्वशरीरजमेकांगजमेकावयवजं चेति पुनर्द्विःप्रकारमाहुः । पृथुश्चो-

न्नतश्च ग्रथितश्च तेषां भावः पृथून्नतग्रथितता तथा विशेषास्तैस्त्रिधा त्रिप्रकारं शोफं विदुः। विदुरिति विदज्ञानइत्यस्माद्दुसादेशः। पृथुत्वेन विस्तीर्णकृतत्वेन विशेषेण तयोन्नतत्वेन विशेषणतया ग्रथितत्वेन ग्रथितविशेषेण स्वरूपत्वेनेति योज्यम्।

सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः ॥ २४ ॥

वक्ष्यमाणो गुर्वम्लस्निग्धादिको वर्गः श्वयथूनां निजानामागंतूनां च सामान्यहेतुरुत्पत्तौ कारणम्। दोषजानां श्वयथूनां पुनरतिशयेन हेतुर्न तथा आगंतूनामिति विशेषशब्देन द्योतयति।

व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम्।
अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लस्निग्धशीतलम् ॥ २५ ॥
लवणक्षारतीक्ष्णोष्णं शाकांबु स्वमजागरम्।
मृद्ग्राम्यमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनम् ॥ २६ ॥
पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणापि वा।
श्वासकासातिसारार्शोजठरप्रदरज्वराः ॥ २७ ॥
विषूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपांडुताः।
अन्ये च मिथ्योपक्रांतास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः॥२८॥
उर्ध्वं शोफमधोबस्तौ मध्ये कुर्वंति मध्यगाः।
सर्वांगगाः सर्वगतं प्रत्यंगेषु तदाश्रयाः ॥ २९ ॥

व्याधिकर्मोपवासादिभिः क्षीणस्य व्याधिना ज्वरादिना क्षीणस्य तथा कर्मणा पंचविधेन वमनविरेचननिरूहानुवासननस्याख्येन तथोपवासेन। आदिग्रहणादन्येन च मार्गादिना क्षीणस्य द्रुतं कृत्वा सहसैव गुर्वादिकं भजतः। अथेति समुच्चये। व्याध्यादिक्षीणलक्षणेभ्यः सकाशादन्यस्य स्वस्थादेरप्यतिमात्रं मात्रामतिक्रम्य भजतो दोषा वक्षसि स्थिता ऊर्ध्वं शोफं कुर्वंति। प्रकृतत्वाद्वक्षस ऊर्ध्वम्। बस्तौस्थिता अधः शोफं कुर्वंति। मध्ये स्थिता दोषा मध्ये शोफं कुर्वंति। ग्राम्याणां चटककुक्कुटादीनां मांसं ग्राम्यमांसम् वल्लूरं शुष्कमांसम्। स्वमोत्राहःस्वमो जागरश्च रात्रिजागरो बोध्यः। यानेन तुरगादिना क्षोभिणा शरीरसंरंभजनकेन। तथा श्वासादयः पांडुपर्यंता रोगाः प्राधान्येन तथाऽन्येऽपि श्वासकासा-

दिव्यतिरिक्ता रोगा मिथ्योपक्रांता मिथ्योपचरिता अयथाशास्त्रमुपक्रांताः शोफहेतवः। एतैरपि दोषा वक्षसि स्थिता ऊर्ध्वं शोफं कुर्वंति। बस्तौ स्थिता अधो मध्यगा मध्ये सर्वांगगाः सर्वगतं प्रत्यंगेषु तदाश्रया दोषाः शोफं कुर्वंति।

तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽगगौरवम्।

तस्य श्वयथोः पूर्वरूपं तत्पूर्वरूपम्। दवथुश्चक्षुरादिषु यस्तीव्र ऊष्मा स भण्यते। यदुक्तम्। दवथुश्चक्षुरादिभ्यस्तीव्रमूष्मप्रवर्तनमिति। तथा सिरायामो यत्र प्रदेशे श्वयथुरुद्बुभूषुस्तत्र सिराणां दैर्घ्यमिव। तथांगगौरवं स्यात्।

वाताच्छोफश्चलो रूक्षःखररोमारुणासितः ॥ ३० ॥
संकोचस्पंदहर्षार्तितोदभेदप्रसुप्तिमान्।
क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत्पीडितस्तनुः ॥ ३१ ॥
स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद्रात्रमल्पो दिवा महान्।
त्वक् च सर्षपलिप्तेव तस्मिंश्चिमिचिमायते ॥ ३२ ॥

वाताच्छोफश्चलादिलक्षणः।

पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताम्ररोमकृत्।
शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग्जायते तनुः ॥ ३३ ॥
सतृड्दाहज्वरस्वेददवक्लेदमदभ्रमः।
शीतार्भिलाषी विड्भेदी गंधी स्पर्शासहो मृदुः ॥ ३४ ॥

पित्ताच्छोफः पीतरक्तासिताभासादिलक्षणः। स च मध्ये मध्यप्रदेशे प्राक् पूर्वं जायते। प्राग्ग्रहणं पश्चात्सकलेऽपि देहदेशे स्यादिति द्योतयति।

कंडूमान् पांडुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः।
स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानो निद्राच्छर्द्यग्निसादकृत् ॥ ३५ ॥
आक्रांतो नोन्नमेत्कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः।
स्रवेन्नासृक्चिरात्पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः ॥ ३६ ॥
स्पर्शोष्णकांक्षी च कफात्

कफाच्छोफः कंडूयुतादिलक्षणः स्यात्तथाऽऽक्रांतः पीडितः सन् वातिक इव नोन्नमेत्। तथा कृच्छ्रेण शमजन्मनी यस्य स एवम्। तथा निशाबलो रात्र्यावधिक इत्यर्थः। तथा कुशशस्त्रादिभिःक्षतः सशोफो न रक्तं स्रवेत् किं तर्हि चिरेण पिच्छां लसीकापरपर्यायां स्रवेत्। तथा स्पर्शोष्णाभिलाषी च स्यात।

यथास्वं द्वंद्वजास्त्रयः।

संकराद्धेतुलिंगानाम्

हेतवश्च लिंगानि च तेषां संकरात् संकीर्णत्वेन यथास्वं द्वंद्वजास्त्रयः शोफाः स्युरिति शेषः।

निचयान्निचयात्मकः ॥ ३७ ॥

निचयात्मको दोषत्रयजः शोफो निचयाद्धेतुलिंगनिचयात्स्यात्।

अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः।
हिमानिलोदध्यनिलभल्लातकपिकच्छुजैः ॥ ३८ ॥
रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्।
भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ ३९ ॥

तथा शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिर्यः शोफः सोऽभिघातेन वेद्य इतिशेषः। तथा हिमं च हिमानिलश्चोदध्यनिलश्च तैस्तथा रसैः शूकैश्च भल्लातकपिकच्छुजैः संस्पर्शाच्छ्वयथुर्विसर्पवान् भवेत् स च भृशोष्मा लोहिताभासश्च बाहुल्येन च पित्तलक्षणः स्यात्। पित्तशोफस्य लक्षणं पित्तशोफलक्षणमिव लक्षणं यस्य स पित्तलक्षणः। सप्तम्युपमानपूर्वस्येति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च।

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात्।
दंष्ट्रादंतनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ ४० ॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरात्।
विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ ४१ ॥
मृदुश्चलोऽवलंबी च शीघ्रो दाहरुजाकरः।

विषजः शोफः सविषाणां प्राणिनामंगे परिसर्पणान्मूत्रणात्तथा तेषामेव

मूत्रणासया दंष्ट्रादंतनखामामापातादविषप्राणिनामपि शोफः स्यात् । अपिशब्दान्न केवलं सविषप्राणिनां तथा विण्मूत्रशुक्रैरुपहतं तत्स्पर्शदूषितमप्रशस्तम् । विण्मूत्रशुक्रोपहतं च तन्मलवच्च विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवत्तथाविधं च तद्रसं च तस्य संकरः संस्पर्शस्तस्मादपि शोफः स्यात् । तथा विषवृक्षाणामनिलस्तस्य संस्पर्शात्तथा गरयोगस्यावचूर्णनमवध्वंसनं तस्माच्च मृद्वादिगुणयुक्तः श्वयथुःस्यात् ।

नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ ४२ ॥

नवोऽचिरोत्पन्नस्तथाऽनुपद्रव उपद्रवरहितः शोफः साध्यः । असाध्यः पुरा विकृतिविज्ञानीयेऽभिहितः।यथोक्तम्।अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरं । नारीं शोफो मुखाद्धंति कुक्षिगुह्यादुभावपीति ।

श्वयथुवद्दोषैर्दूष्यैश्च यतो विसर्पो भवत्यतस्तन्निदानं प्रकम्यते ।

स्याद्विसर्पोऽभिघातांतैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत् ।

विसर्पः सर्व एव शोफवद्दोषैः पृथग्वातपित्तकफैर्द्वयैः समस्तैस्तथा अभिघातादेवमभिघातांतैर्दोषैः शोफवद्विसर्पसंभवः । दूष्यैरपि शोफवत् । एवं पित्तरक्तकफान् वायुरित्यादिरपि ग्रंथोऽत्र योज्यः ।

श्यधिष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यांतरुभयाश्रयात् ॥ ४३ ॥
यथोत्तरं च दुःसाध्याः

तं च विसर्पं त्र्यधिष्ठानं प्राहुरात्रेयादय इति शेषः।बाह्यांतरुभयाश्रयात् पूर्वार्जितकर्मवशात्कदाचिद्बाह्याश्रयो विसर्पो जायते । बाह्य आश्रयो यस्य स तथा । एवं कदाचिदंतराश्रयः । कदाचिदुभयाश्रयः । ते च बाह्यांतरुभयाश्रया विसर्पा यथोत्तरं दुःसाध्या दुःखेन साध्यत इति दुःसाध्याः ।

तत्र दोषा यथायथम् ।
प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥ ४४ ॥
देहे शीघ्रं विसर्पंति तेंऽतरंतः स्थिता बहिः ।
बहिस्था ह्निलये हिस्थाः

तस्मिन् विसर्पे यथायथं प्रकोपणैस्तिक्तकोपणादिभिः प्रकुपिता वि-

सेवेन पुनर्विदाहिभिरत्यर्थं कृत्वा प्रकुपिता देहे शीघ्रमाश्वेव विसर्पंति। ये ऽवःस्थिता अंतर्विसर्पंति। बहिस्था दोषा बहिः सर्पंति। द्वितये द्वयेऽन्तर्बहीरूपे द्विस्था उभयस्थाः संता विसर्पंति।

विद्यात्तत्रांतराश्रयम् ॥ ४५ ॥
मर्मोपतापात्संमोहादयनानां विघट्टनात्।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्त्तनात् ॥ ४६ ॥
आशुचाग्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विपर्ययात्।

तत्र तेषु विसर्पेषु मध्येऽतराश्रयं विसर्पं मर्मोपतापादिभिर्विद्यात्। मर्मणां हृदयादीनामुपतापो दुःखं तस्मात्। तथा संमोहान्मूर्छोद्भवात्। अयनानां कर्णनासादीनां विघट्टनाद्विशेषेण चलनादतिशयेन परिस्फुरणादित्यर्थः। तथा तृष्णाया अतियोगात्। तथा वेगानां नानारूपाणां विषमं कृत्वा विच्छिद्य विच्छिद्य कृत्वा प्रवर्त्तनात्। आशुच शीघ्रमेवाग्निबलयोर्भ्रंशाद्विनाशात्। अतो लक्षणविपर्ययाद्बाह्यं बाह्याश्रयं विसर्पं विद्यात्।

तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ ४७ ॥
शोफस्फुरणनिस्तोदभेदो यामार्तिहर्षवान्।

तेषु विससर्पेषु मध्ये वाताद्यो विसर्पः स वातज्वरतुल्यव्यथः स्याच्छोफादियुतश्च।

पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिंगोऽतिलोहितः ॥ ४८ ॥

पित्ताद्विसर्पो द्रुतगतिः सर्वव्यापी तथा पित्तज्वरलिंगोऽतिलोहितश्च स्यात्। पित्तज्वरलिंगानीव लिंगानि यस्येति सप्तम्युपमानपूर्वस्येत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च।

कफात्कंडूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्।

कफाद्विसर्पः कंडूमान् स्निग्धः कफज्वरतुल्यरुक्। वातादिज्वरलक्षणं यथोक्तम्। तत्र तत्रांगे तास्ताः स्युर्वेदनाश्च इत्यादि।

स्वदोषलिंगैश्चीयंते सर्वेस्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ४९ ॥

ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च बिभ्रति व्रणलक्षणम् ।

सर्वे च विसर्पा उपेक्षिता उपक्रमरहिताः स्फोटैश्चीयंते व्याप्यंते। किंभूतैः । स्वदोषलिंगैर्यथायथं स्वदोषलक्षणैः । तथा पक्वभिन्नाः स्वं स्वमात्मीयमात्मीयं दोषं व्रणलक्षणं बिभ्रति धारयंति।पूर्वं पक्वाः पश्चाद्भिन्नाः पक्वभिन्नाः ।पूर्वकालेत्यादिना समासः। तत्र मारुताच्छ्यावकृष्णारुणतेत्यादिग्रंथनिर्दिष्टं व्रणलक्षणम् । पित्तेन क्षिप्रमरुज इत्यादिग्रंथनिर्दिष्टम् । एवं कफादिलक्षणमपि बोध्यम् ।

अधुना द्वंद्वजं लक्षयति ।

वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्छातीसारतृड्भ्रमैः ॥ ५० ॥
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ।
करोति सर्वमंगं च दीप्तांगारावकीर्णवत् ॥ ५१ ॥
यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ।
शांतांगारासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते ॥ ५२ ॥
अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतं च सः ।
मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ ५३ ॥
व्यथेतांगं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् ।
हिध्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभतेनना॥ ५४ ॥
क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम् ॥ ५५ ॥
दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ।

वातपित्ताद्विसर्पो ज्वरादिभिर्युतः सकलमंगं च दीप्तांगारावकीर्णवज्ज्वलितांगारव्याप्तसदृशं करोति । यं यं च शरीरदेशं विसर्पो विसर्पति प्रसरति स स शांतांगारासितो नीलो रक्तो वा भवेत । तथा स विसर्पो द्रागेवाग्निदग्धइव स्फोटैश्चीयते व्याप्यते। स च विसर्पः शीघ्रगत्वात्तत्स्वभाववशान्मर्मानुसारी द्रुतं त्वरितं कृत्वा स्यात । तत एव च वातोऽतिबलो बलीयानंगं शरीरं व्यथेत् पीडयेत् । संज्ञां संविदं हरेन्नाशयेत् । निद्रां च हरेत् । श्वासमीरयेत् कुर्यात् । तथा हिध्मां च । स विसर्पी पुरुष ईदृशीमवस्थां गतः प्राप्तश्चैतोऽनवस्थालक्षणयाऽरत्या ग्रस्तोऽभिभूतो न क्वचि-

द्रूमिशय्यासनादिषु शर्म सुखं लभते। अरतिग्रस्त इति हेतौ प्रथमा। अरतिग्रस्तत्वादित्यर्थः। एवं क्वचिदपि सुखालाभाद्भूम्यादिषु चेष्टमानः परिलुठंस्ततः क्लिष्टो मनसा कायेन च मनोदेहश्रमोद्भवां तद्रुत्थां निद्रामश्नुते। किंभूतः। दुष्प्रबोधः। दुःखेन प्रबोधो निद्रापगमो यस्य स एवम्। एष चाग्न्याख्यो विसर्प उच्यते।

कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ॥ ५६ ॥
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नावमांसगम्।
दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ॥ ५७ ॥
ग्रंथीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम्।
श्वासकासातिसारास्यशोषहिध्मावमिभ्रमैः ॥ ५८ ॥
मोहवैवर्ण्यमूर्छांगभंगाग्निसदनैर्युतम् ।
इत्ययं ग्रंथिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ ५९ ॥

कफेन पवनो रुद्धस्तमेव कफं बहुधा भित्त्वा ग्रंथीनां मालां कुरुते। रक्तं च वृद्धरक्तस्य नरस्य दूषयित्वा ग्रंथीनां मालां कुरुते। किं भूतं रक्तम्। त्वक्सिरास्नावमांसगम्। किंभूतानां ग्रंथीनाम्। दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरस्वभावानां तथा रक्तवर्णानाम्। किंभूतां मालाम्। तीव्ररुग्ज्वराम्। तीव्रौ रुग्ज्वरौ यस्यास्तां तथा श्वासादिभिर्युताम्। इत्ययमनंतरोक्तो ग्रंथिवीसर्प उच्यते। कफवातकोपजश्चायं वेद्यः।

कफपित्ताज्ज्वरः स्तंभो निद्रातंद्राशिरोरुजाः।
अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ ६० ॥
मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेंद्रियगौरवम्।
आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां सच सर्पति ॥ ६१ ॥
प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक्।
पिटकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपांडुरैः ॥ ६२ ॥
मेचकाभोऽसितस्निग्धो मलिनः शोफवान् गुरुः।
गंभीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥६३॥
पंकवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्नायुसिरागणः।
शवगंधिश्च वीसर्पं कर्दमाख्यमुशंति तम् ॥ ६४ ॥

कफपित्तात्कर्दमाख्यो जायते । तत्र च ज्वरादयः स्युः । स च विसर्पः प्रायेण बाहुल्येनामाशये नाभिस्तनांतरमध्ये एकदेशं गृह्णन्नाकामन्ननंतरं सर्पति व्याप्नोति । न चातिरुक् स्यात् । तथा पिटकैरवकीर्णो व्याप्तः स्यात् । किंभूतैः । अतिपीतलोहितपांडुरैः । तथा मेचकाभादिकः स्यात् । मेचको मयूरकंठसदृशो वर्णः । तं तादृशं विसर्पं कर्दमाख्यं कर्दमसंज्ञमुशंति । मुनयइति शेषः ।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वतिसर्पणः ।

सर्वैस्त्रिभिर्दोषैर्जातः सर्वजः सन्निपातोद्भवो वीसर्पः सर्वैर्लक्षणैरुपलक्षितः। स च सर्वान् धातूनतिशयेन सर्पति सर्वधात्वतिसर्पणः स्यात् ।

बाह्यहेतोःक्षतात्क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ६५ ॥
विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ।
स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितम् ॥ ६६ ॥

मारुतो वातः क्षताद्बाह्यकारणात्क्रुद्धः सन् विसर्पं कुर्यात्। किं कुर्वन्। पित्तं सह रक्तेन प्रेरयन् । तथा स्फोटैः पिटकैश्चितं व्याप्तम् । किंभूतैः । कुलत्थसदृशैः । तथा शोफादिभिराढ्यमतिशयेन युतम् । तथा श्यावलोहितं वर्णेन ।

पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वंद्वजाश्चानुपद्रवाः ।
असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रांतमर्मकाः ॥ ६७ ॥
शीर्णस्नायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगंधयः ।

पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैः केवलैस्त्रयो विसर्पाः साधयितुं शक्याः । द्वंद्वजाश्चानुपद्रवाः कासवैवर्ण्यज्वरादिभिरुपद्रवै रहितास्त्रयः साध्याः । क्षतसर्वोत्थौ द्वौ विसर्पावसाध्यौ । तथास्वभावत्वात्सर्वे विसर्पाश्चाक्रांतमर्मकाश्चासाध्याः । तथा शीर्णानि स्नायुसिरामांसानि येस्तेऽप्यसाध्याः । तथा प्रकर्षेणातिशयेन क्लिन्नास्तथा शवगंधयः कुणपगंधतुल्या ये तेऽप्यसाध्याः। शवस्येव गंधो येषामित्युपमानाच्चेति गंधस्येदादशः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां निदानस्थाने पांडुकामलाशोफविसर्पनिदानंनाम त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्याय.

विसर्पनिदानादनंतरं तुल्यहेत्वादित्वात्कुष्ठनिदानमारभ्यते ।

अथातः कुष्ठश्वित्रक्रिमिनिदानं व्याख्यास्यामः ।
मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ।
साधुनिंदावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ १ ॥
पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ।
सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषम् ॥ २ ॥
दूषयंति श्लथीकृत्य निश्चरंतस्ततो बहिः ।
त्वचः कुर्वंति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशंति तत् ॥ ३ ॥

मिथ्याहारादिना तथा साधुनिंदावधादिभिः पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः सेवितैरनुष्ठितैः प्राक्तनैर्वाऽन्यजन्माचरितैः । सेवितग्रहणेन सातत्यानुष्ठानं द्योतयति। तेन कदाचित्करणत्वमेषां न कुष्ठहेतुत्वमिति गम्यते। तैस्तथाभूतैः कर्मभिर्मिथ्याहारादिना चेरिता दुष्टा मला वातपित्तकफाः शिरास्तिर्यग्गामिनीः प्रपद्याश्रित्य त्वग्लसीकासृगामिषं दूषयंति । तदेव च त्वगादिकं शिथिलीकृत्य ततोऽनंतरं बहिर्निश्चरंतो बाह्यदेशे प्रसरंतस्त्वचो वैवर्ण्यं कुर्वंति । तत्कुष्ठमुशंति मुनय इति शेषः ।

कुतोऽस्य रोगस्य कुष्ठमिति संज्ञेत्याह ।

कालेनोपेक्षितं यस्मात्सर्वं कुष्णाति तद्वपुः ।
प्रपद्य धातून्व्याप्यांतः सर्वान् संक्लेद्य चावहेत् ॥ ४ ॥
सस्वेदक्लेदसंकोथान् क्रिमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ।
रोमत्वक्स्नायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ ५ ॥
भक्षयेच्छ्वित्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतम् ।

यतोऽस्माद्धेतोरुपेक्षितमनुपक्रांतं सत् कालेन सर्वं वपुः शरीरं कुष्णाति तस्मात्कुष्ठमित्युच्यते । तच्च कुष्ठं धातून्सर्वान्प्रपद्य प्राप्यानंतरमंतर्व्याप्य प्रकृतत्वात्तेषामेवांतरं व्याप्य तथा सर्वांस्तानेव धातून् संक्लेद्य संक्लेदयित्वा क्रिमीनावहेत्कुर्यात् । किंभूतान् । स्वेदादिभिर्युतान् । तथा सुदारुणान् दुश्चिकित्स्यान् । यैः क्रिमिभिस्तत्कुष्ठं लोमादीन् भक्षयेत् । श्वित्रस्ये-

द्रूपता न विद्यते या कुष्ठस्योक्ता । अस्माच्च कारणाच्छ्वित्रं कुष्ठा-
ध्यायादुद्धृतम् । कुष्ठवाद्यं त्वग्गतमात्रमेवोक्तमित्यर्थः ।

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्विश्रैः समागतैः ॥ ६ ॥

कुष्ठानि सप्तधा सप्तप्रकाराणि । कथमित्याह । पृथग्वातपित्तकफैः । तैरेव च मिश्रैर्वातपित्ताभ्यां वातकफाभ्यां पित्तकफाभ्याम् । तैरेव दोषैः समागतैः संनिपतितैः ।

नन्वेवं सत्येकदोषजं द्विदोषजं कुष्ठं न सर्वं त्रिदोषजं स्यादित्याशंक्याह ।

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

सर्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषेषु संनिपातजेष्वप्यधिकत्वेन व्यपदेशः । सन्निपातस्य समविषमात्मकत्वात् ।

अतआह ।

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुंबरं कफात् ॥ ७ ॥
मंडलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्तजम् ।
चर्मैककुष्ठं किटिभ सिध्मालसविपादिकाः ॥ ८ ॥
वातश्लेष्मोद्भवा श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी ।
पुंडरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ९ ॥
सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ।
पुंडरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ १० ॥

वातोल्बणेन सन्निपातेन कापालं नाम कुष्ठं भवति । पित्तात्पित्ताधिकात्सन्निपातादौदुंबरं नाम कुष्ठं जायते। कफात् कफाधिकात्संनिपातान्मंडलाख्यं कुष्ठं जायते । तथा विचर्ची च कफादेवेतिचार्थः । ऋक्षाख्यं कुष्ठं वातपित्तजम् । ऋक्षजिह्वेव प्रकाशखरा आकृतिर्यस्य ऋक्षजिह्वस्य तथैवम् । वातपित्तोल्बणात्सन्निपाताज्जातम् । एवमग्रेपि योज्यम् । चर्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिका वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी द्वे कुष्ठे । न केवलं दद्रुः शतारुश्च श्लेष्मपित्तात् । यावत्पुंडरीकं तथा विस्फोटस्तथा पामा तथा चर्मदलं जायते । सर्वैस्त्रिभि-

रेव समैर्दोषैः काकणं नाम कुष्ठमुत्पद्यते। एवमेतान्यष्टादश कुष्ठानि भवंति । पूर्वं त्रिकं कपालोदुंबरमंडलाख्यं तथा दद्रुः काकणं पुंडरीकमृक्षजिह्वं चेति महाकुष्ठानि सप्त स्युः ।

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदस्वेदविवर्णताः ।
दाहः कंडूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥ ११ ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥ १२ ॥
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।

अतिश्लक्ष्णादिकं कुष्ठलक्षणमग्रजं प्राग्रूपमित्यर्थः ।
अधुनैतेषां लक्षणान्याह ।

कृष्णारुणकपालाभं रूक्षं सुप्तं खरं तनु ॥ १३ ॥
विस्तृतासमपर्यंतं दूषितैर्लोमभिश्चित्तम् ।
तोदाढ्यमल्पकंडूकं कापालं शीघ्रसर्पि च ॥ १४ ॥

कृष्णारुणकपालाभमित्यादिकं कापालस्य लक्षणम् ।

पक्वोदुंबरताम्रत्वग्रोमगौरसिराचितम् ।
बहलं बहुलक्लेदं रक्तं दाहरुजाधिकम् ॥ १५ ॥
आशूत्थानावदरणकृमि विद्यादुदुंबरम् ।

पक्वोदुंबरताम्रेत्यादिकमुदुंबरस्य लक्षणम् ।

स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगम् ॥ १६ ॥
अन्योन्यसक्तमुत्सन्नं बहुकंडूस्रुतिक्रिमि ।
श्लक्ष्णपीताभपर्यंतं मंडलं परिमंडलम् ॥ १७ ॥

स्थिरं स्त्यानमित्यादिकं मंडलस्य लक्षणम् ।

सकंडूपिटिकाश्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका।

सकंडूपिटिकेत्यादिकं विचर्चिकाया लक्षणम् ।

परुषं तनु रक्तांतमंतः श्यावं समुन्नतम् ॥ १८ ॥

सतोददाहरुक्क्लेदं कर्कशैः पिटिकैश्चितम् ।
ऋक्षजिह्वाकृतिमौक्तमृक्षजिह्वं बहुक्रिमि ॥ १९ ॥

परुषमित्यादिकं ऋक्षजिह्वस्य लक्षणम् ।

हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्म

हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्माख्यं कुष्ठम् ।

एकाख्यं महाश्रयम् ।
अस्वेदं मत्स्यशकलसंनिभम्

एकसंज्ञं कुष्ठं महाश्रयं विस्तीर्णाशयम् । तथा अस्वेदं स्वेदरहितम् । तथा मत्स्यशकलसंनिभं मत्स्यत्वक्खंडसदृशम् । सुश्रुते त्वेककुष्ठस्यैवं लक्षणमभ्यधायि । कृत्स्नो देहो यस्य रक्तोऽरुणो वा तदेकाख्यं कुष्ठमाहुः । सकुष्ठमिति । खरनादेऽप्युक्तम् । महदस्वेदनं मत्स्यशकलाकारमेकजमिति ।

किटिभं पुनः ॥ २० ॥
रूक्षं किणखरस्पर्शं कंडूमत्परुषासितम् ।

किटिभं तु रूक्षं क्रिणखरस्पर्शं कंडूमत्परुषासितम् ।

सिध्मं रूक्षं बहिः स्निग्धमंतर्घृष्टं रजः किरेत ॥ २१ ॥
श्लक्ष्णस्पर्शं तनु श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ।
प्रायेण चोर्ध्वकाये स्यात्

सिध्मं नाम कुष्ठं बहीरूक्षं । अंतः स्निग्धं घृष्टं सद्रजः किरेत्क्षिपेत् । तथाश्लक्ष्णस्पर्शम् । तथा तनु । वर्णेन श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवदलाबुकुसुमाभम् । तच्च प्रायेण बाहुल्येनोर्ध्वकाये स्यात् । खरनादेऽप्युक्तम् । अलाबुपुष्पवत्सिध्म घृष्टं यच्चोद्गमेद्रज इति ।

गंडैः कंडूयुतैश्चितम् ॥ २२ ॥
रक्तैरलसकम्

अलसकं नाम कुष्ठं गंडैरक्तवर्णैः कंडूयुतैश्च व्याप्तं भवेत् ।

पाणिपाददार्यो विपादिकाः ।
तीव्रार्त्यो मंदकंड्वश्च सरागपिटिकाचिताः ॥ २३ ॥

विपादिकाः पाणिपाददार्यः स्युः । तथा तीव्रार्त्योऽत्यंतपीडया युताः। तथा परे मंदकंड्वोऽल्पखर्जूकाः । तथा सरागपिटिकाचिताश्च । पाणिपादौ दारयंतीति कर्मण्यणंतान्ङीप् ।

दीर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ।
उत्सन्नमंडला दद्रूः कंडूमत्यनुषंगिणी ॥ २४ ॥

दूर्वावद्दीर्घप्रताना दद्रूः । तथा अतसीपुष्पाभा । तथोत्सन्नमंडला च । तथा कंडूमती । तथा अनुषंगिणी प्रसक्तानुप्रसक्त्या संश्लेषवती शरीरमनुधावती ।

स्थूलमूलं सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणम् ।
शतारुः क्लेदजं त्वाढ्यं प्रायशः पर्वजन्म च ॥ २५ ॥

शतारुर्नाम कुष्ठं स्थूलमूलादिलक्षणं यावत् । प्रायशः पर्वजन्म चेति ।

रक्तांतमंतरा पांडु कंडूदाहरुजान्वितम् ।
सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः ॥ २६ ॥
घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशु विभेदि च ।
पुंडरीकम्

पुंडरीकं नाम कुष्ठम् रक्तपर्यंतम् । तथाऽतरामध्येपांडु। तथा कंडूदाहरुजायुतं तथोन्नतियुक्तम् । तथा रक्तैरंशुभिः सूक्ष्मरेखाभिरिवाचितं व्याप्तम । पद्मपत्रमिव । तथा घनभूरिलसीकामृक्प्रायम् । आशु च विभेदि ।

तनुत्वग्भिश्चितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ २७ ॥
विस्फोटम्

विस्फोटं नाम कुष्ठं तनुत्वग्भिः स्फोटैश्चितं व्याप्तम् । किंभूतैः सितारुणैः श्वेतलोहितैः ।

पिटिकाः पामा कंडूक्लेदरुजाधिकाः।
सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्व्यः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परे ॥ २८ ॥

पिटिकाः कंडूक्लेदरुजाधिकाः पामेत्युच्यते। किंभूताः। सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्व्यश्च प्रायो बाहुल्येन सा च पामा स्फिजोः पाण्योः कूर्परयोश्च स्यात्।

सस्फोटमस्पर्शसहं कंडूषातोददाहवत्।
रक्तं दलच्चर्मदलम्

चर्मदलं नाम कुष्ठं स्फोटवत् तथा स्पर्शाक्षमम्। तथा कंड्वादियुतम्। तथा रक्तं वर्णेन। तथा दलत् स्फुटत्।

काकणं तीव्रदाहरुक् ॥ २९ ॥
पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकणंतीफलोपमम्।
कुष्ठलिंगैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ ३० ॥

काकणं नाम कुष्ठं तीव्रदाहरुक्। तथा पूर्वं प्रथमं रक्तं तथा कृष्णं काकणंतीफलोमं गुंजाफलसदृशं। ततोऽनंतरं सर्वैः कुष्ठलिंगैर्युतम्। नैकवर्णमपि तु श्वेतपीतादिवर्णमपि स्यादित्यर्थः। सुश्रुते तु मंडलशतारुविषादिकाकणकचर्मदलविस्फोटाख्यानि नोदितानि। स्थूलारुष्कमहाकुष्ठपरीसर्पविसर्पराकसारुणाख्यानि तत्रोक्तानि। एषां च तल्लक्षणम्। यत्र स्थूलमूलान्यरूंषि जायंते संधिषूग्राणि तत् स्थूलारुष्कं कुष्ठम्। उत्पद्यंते सर्वदेहे महाख्ये त्वक्संकोचस्वापतोदांगसादाः। यस्मिन् दीर्घाः स्फोटिकाः स्रावबत्यः संसर्पेयुस्तं परीसर्पमाहुः। तुल्यः सर्वेभ्यो विसर्पेण शीघ्रं त्वग्रक्तादीन् व्याप्य स स्याद्विसर्पः। कृत्स्ने देहे स्फोटिकाः स्रावहीनाः कंडूप्राया राकसास्ताः प्रदिष्टाः। अरुणानि तनूनि विसर्पीणि तापयुतान्यरुणानीति। तदेतेषु कुष्ठभेदेषु यथा नामविपर्ययस्तथा लक्षणविपर्ययोऽपि किंत्वेतेऽपि कुष्ठभेदा दृश्यंत एवेत्येतदपि लक्षणमादरणीयमेवेति मन्यामहे। कुष्ठेष्वित्यादि कुष्ठेषु दोषजेषु सत्स्विदं वाताधिकं कुष्ठमिदं पित्ताधिकं कुष्ठमिदं कफाधिकं कुष्ठमिति कथं ज्ञातव्यमित्याह।

दोषभेदीयविहितैरादिशेल्लिंगकर्मभिः।

कुष्ठेषु दोषोल्बणताम्

कुष्ठेषु दोषोल्बणतां दोषाधिक्यं दोषभेदीयविहितैर्यथायथं लिंगकर्मभिरादिशेत्। लिंगानिच तानि कर्माणिच लिंगकर्माणि यथा वायोः स्रंसादीनि पित्तस्य रागदाहादीनि श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यादीनि यथायथमात्मीयैरेव कर्मभिर्यतस्ते लिंग्यंते लक्ष्यंते ततस्तेषां दोषाणां कर्माण्येवलिंगान्युच्यंते। अत एव च स्रंसादीनि कर्माणि दोषाणामुद्रेकदमनंतरमुवाच। इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणं दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेदिति।

सर्वदोषोल्बणं त्यजेत्॥ ३१॥
रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयम्।

सर्वदोषोल्बणं संनिपातजं कुष्ठं त्यजेन्नचिकित्स्येत्। रिष्टोक्तमिति। यच्चविकृतिविज्ञानीये कथितं कुष्ठं विशीर्यमाणांगमित्यादि तच्चनोपक्रमेत्। यच्च कुष्ठमस्थिमज्जशुक्रसमाश्रयं तच्च त्यजेत्।

याप्यं मेदोगतम्

मेदोगतं कुष्ठं याप्यं पथ्यादिना यापयितुं शक्यम्।

कृच्छ्रं पित्तद्वंद्वास्रमांसगम॥ ३२॥

पित्तस्य द्वंद्वं पित्तद्वंद्वम। पित्तद्वंद्वजं तथा रक्तगं मांसगं च कुष्ठं कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यम्।

अकृच्छ्रं कफवाताढ्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत्।

कफवाताढ्यमकृच्छ्रं सुखसाध्यम्। तथा त्वक्स्थं तथा एकदोषाधिकं च यत्कुष्ठं तच्च सुखसाध्यम्।

तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूक्षताः॥ ३३॥
स्वेदस्वापश्वयथवः शोणिते पिशिते पुनः।
पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः संधिषु चाधिकम॥३४॥
कौण्यं गतिक्षयोंगानां दलनं स्याच्च मेदसि।
नासाभंगोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः॥ ३५॥

क्षते च कृमयः शुक्रे स्वदारापत्यबाधनम् ।

तत्र तेषु कुष्ठेषु मध्ये त्वचि प्राप्ते कुष्ठे तोदादयः स्युः । रक्तस्थे कुष्ठे स्वेदाद्याः स्युः मांसस्थे कुष्ठे पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः स्युः । संधिषु चातिशयेन क्लेदो भवति। मेदसि स्थिते कुष्ठे कौण्यं कुणिता तथा गतिक्षयः। अंगानां दलनं छेदनमिव स्यात् । अस्थिमज्जस्थे कुष्ठे नासाया घ्राणस्यभंगस्तथा नेत्रयो रागः स्वरस्य च क्षयः स्यात्। क्षते च कृमयः स्युः। शुक्रस्थे कुष्ठे दाराणामपत्यानां च बाधनमुपद्रवैः स्वेदादिभिः पीडनं स्यात् ।

यथापूर्वं च सर्वाणि स्फुलिंगान्यसृगादिषु ॥ ३६ ॥

असृगादिषु धातुषु कुष्ठाक्रांतदेहानां नराणां यानि लिंगान्युक्तानि तानि यथापूर्वं स्युः । यथा स्वेदादीनि रक्तस्थे कथितानि पाण्याद्याश्रिताः स्फोटादयश्च मांसस्थे स्युः । एवं मेदःप्रभृतिषु योज्यम् । एवं च स्वेदस्वापादीनि सर्वाण्यपि शुक्रस्थे कुष्ठे दाराणामपत्यानां च स्युरिति यथापूर्वशब्दस्यार्थः ।

कुष्ठनिदानादनंतरं श्वित्रस्योच्यते कुष्ठश्वित्रयोरेककारणत्वादत एवाह ।

कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं दारुणं च तत् ।
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

कुष्ठानामेकः समानः संभवो यस्य तच्छ्वित्रं कुष्ठैकसंभवं किलासं दारुणं च तन्निर्दिष्टं न केवलं श्वित्रमिति । तच्चापरिस्रावि न कुष्ठवत् स्रवति । उद्भवो जन्म । संश्रय आश्रयः । उद्भवश्च संश्रयश्च उद्भवसंश्रयौ । धातुशब्देनोभयं परिगृह्यते। वातादयस्त्रयोदोषास्तथारक्तादयस्त्रयो धातवः। धातवश्च धातवश्च धातवः । त्रयो धातवो यथाक्रममुद्भवसंश्रयौ यस्य तत्त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ।

वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ ३८ ॥
सकंडु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।

वाताद्रूक्षारुणं श्वित्रं स्यात् । पित्तात्कमलपत्रमिव ताम्रं वर्णेन तथा

सदाहम् । तथा रोमविध्वंसि रोमशातनस्वभावम् । कफाच्छ्वेतम् । तथा घनम् । तथा गुरु अंगेनानुभूयते । तथा सह कंड्वा वर्तत इति सकंडु । क्रमाद्यथाक्रमं वाताद्युद्भवं श्वित्रं रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् । तत्र वातोद्भवं श्वित्रं रक्ताश्रयम् । पित्तोद्भवं मांसाश्रयम् । मेदोधात्वाश्रयं कफोद्भवमिति क्रमशब्दस्यार्थः ।

वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥

एवेति चार्थे । उभयं दोषोद्भवं रक्ताद्याश्रयं श्वित्रं वर्णेन चेदृगरुणं ताम्रं श्वेतं यथाक्रमम् । न पुनर्वाताद्युद्भवत्वादन्यवर्णं रक्तादिसंश्रयत्वादन्यवर्णमित्यर्थः । तच्च श्वित्रं वातोद्भवं रक्तसंश्रयं चोत्तरोत्तरं कृच्छ्रसाध्यमादिशेदिति प्रकृतम् । रक्ताश्रयाद्वातजात्कृच्छ्रान्मांसाश्रयं पित्तजं कृच्छ्रतरं ततोपि मेदःसंश्रितं कफजं कृच्छ्रतममिति ।

अधुना साध्यासाध्यविभागार्थमाह ।

अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोन्यथा ॥ ४० ॥
गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरंतनम् ।

अशुक्लरोम यच्छ्वित्रं । तथा अबहुलमघनं तथा मिथः परस्परमसंसृष्टममिलितं तथा नवमवर्षातिक्रांतं तथा अनग्निदग्धजमग्निदग्धजं यन्नभवति तच्च साध्यम् । वर्ज्यमतोन्यथा शुक्लरोम श्वित्रं बहुलं तथा परस्परसंसृष्टं तथा चिरकालोत्पन्नमग्निदग्धजं च तच्चासाध्यम् । गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमचिरंतनमप्यचिंत्यप्रभावत्वेन वर्ज्यम् ।

स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात्प्रायशो गदाः ॥ ४१ ॥
सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ।

सर्वे रोगाः प्रायशो बाहुल्येन संचारिणः संचरणशीलाः । कुतः । एके च ते आहारशय्यादयश्चैकाहारशय्यादयः । आदिशब्देनाऽऽसनादीनां ग्रहणम् । स्पर्शः संश्लेषः । स्पर्शश्च एकाहारशय्यादयश्च तेषां सेवनं भजनं तस्मात् । नेत्रे च त्वक् च नेत्रत्वक् तत्र विकारा गदास्ते विशेषेण संचारिणः ।

अधुना क्रमप्राप्तान् कृमीनधिकृत्याह ।

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यंतरभेदतः ॥ ४२ ॥

कृमयो द्विधा प्रोक्ताः। मुनिभिरितिशेषः । तुरवधारणे द्विधैवेत्यर्थः । कथमित्याह । बाह्याभ्यंतरभेदतः । एके बाह्या ये केशवस्त्रादिजा यूकालिक्षादयः । अन्येऽतरा यथांत्रादादयः । जन्मभेदेन चतुःप्रकाराः । कथमित्याह ।

बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।
नामतो विंशतिविधाः

बहिर्मलजन्मानः केशवस्त्रेभ्यः शरीरबाह्येभ्य उत्पन्ना वातथा कफजन्मानो रक्तजन्मानो विड्जन्मानश्चेति चतुर्धा । विट् पुरषं । नामतो नामभेदात्कृमयो विंशतिप्रकाराः ।

बाह्यास्तत्रासृगुद्भवाः ॥ ४३ ॥
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशांबराश्रयाः ।
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ॥ ४४ ॥
द्विधा ते कोठपिटिकाकंडूगंडान् प्रकुर्वते ।

तत्र तेषु बाह्याभ्यंतरेषु कृमिषु मध्येऽसृगुद्भवा असृजा रक्तेन बाह्यमलरूपेणोत्पन्ना बाह्याः । ते च तिलानामिव प्रमाणसंस्थानवर्णा येषां त एवम् । केशा वस्त्रं वाश्रयो येषां त एवम् । तथा बहुपादाः सूक्ष्माश्च । नामतो नाम्ना यूका लिक्षाश्चेति द्विधा । ते च । कोठादीन् विदधति ।

कुष्ठैकहेतवोंतर्जाःश्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥ ४५ ॥
मधुरान्नगुडक्षीरदधिसक्तुनवोदनैः ।

अंतर्जा आंतराः कृमयः कुष्ठैकहेतवः कुष्ठेन सहैकस्तुल्यो हेतुर्निदानं मिथ्याहारविरुद्धभोजनादिकं येषां त एवम् । तेष्वेवांतर्जेषु कृमिषु मध्ये श्लेष्मजा अधिकमतिशयेन मधुरान्नादिभिः स्युः ।

रक्तजानां निदानविशेषो वक्ष्यमाण इति पुरीषोत्थांस्तावदाह ।

शकृज्जा बहुविड्धान्यपर्णशाकोल्लकादिभिः ॥ ४६ ॥

शकृज्जाः शकृदुद्भूतास्ते कुष्ठैकहेतुसामान्येऽप्यधिकं बहुविड्धान्यैर्यवमाषादिभिर्बहुविड्भिरेव पर्णशाकैः पालक्यादिभिस्तथोलकादिभिः। उलकः स्वेदपर्यायः। अपरे तु उलुकादिभिरिति जगुः। उलुकं हरितावस्थांशिंबीधान्यमिति व्याचक्षते।

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पंति सर्वतः।
पृथुवध्रनिभाः केचित् केचिद्गंडूपदोपमाः॥ ४७॥
रूढधान्यांकुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः।
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते॥ ४८॥
अंत्रादा उदराविष्टा हृदयादा महाकुहाः।
कुरवो दर्भकुसुमाः सुगंधास्ते च कुर्वते॥ ४९॥
हृल्लासमास्यश्रवणमविपाकमरोचकम्।
मूर्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्॥ ५०॥

कफादामाशये जाता न पक्वाशये। तत्र हि पृथगध्येष्यते। पक्वाशये पुरीषोत्था इति। ते च वृद्धाः संतः सर्वतः सर्वस्मिन् शरीरे सर्पंति प्रसरंति। सर्वत इत्याद्यादित्वात्तसिः। पृथुवध्रनिभा इत्यादिना संस्थानकथनम्। श्वेता इत्यदिना वर्णकथनम्। नामतो नाम्ना च ते सप्तधा सप्तप्रकाराः। तुश्चार्थे। तान्येव सप्त नामान्याह। अंत्रादा इत्यादिना। अंत्राण्यदंतीत्यंत्रादाः। इत्यादीन्यर्थानुगतानि नामानि। कानिचिद् यादृच्छिकानि कुरव इत्यादीनि। ते च कफजाः कृमयो हृल्लासादिकं कुर्वंति।

अधुना रक्तजानाह।

रक्तवाहिशिरोत्थाना रक्तजा जंतवोऽणवः।
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः॥ ५१॥
केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुंबराः।
षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः॥ ५२॥

रक्तजाः कृमयो रक्तवाहिसिरोत्थानाः स्युः। तथा अपादा वृत्तास्ताम्रवर्णाश्च। सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मत्वात्कारणात्केचिददर्शनाः प्रत्यक्षप्रमाणासमधिगम्याः कार्येणैवानुमीयंते। तेषां नामान्याह। केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुंबरा इति। तथा सहसौरसमातरः। सह सौरसमातृभ्यां वर्तंत

इति सहसौरसमातरः । सौरसमातृसंज्ञं नामद्वयम् । एवं षडेते रक्तजाः कृमयः । अन्येत्वेवं पठंति । सहजा रसमातर इति । सह शरीरेण जायंत इति सहजाः । रसो माता जननी येषां तत्प्रभवत्वात्ते रसमातर इति । कुष्ठेन सहैकं कर्म रोमहर्षकंडूतोदादिकं केशलोमध्वंसादिकं त्वक्सिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणं वा येषां त एवम् ।

पक्काशये पुरीषोत्था जायंतेऽधोविसर्पिणः ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥५३॥
तदास्योद्गारनिःश्वासा विड्गंधानुविधायिनः ।
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ ५४ ॥
ते पंच नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः ।
सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयंति च ॥ ५५ ॥
विड्भेदशूलविष्टंभकार्श्यपारुष्यपांडुताः ।
रोमहर्षाग्निसदनगुदकंडूविनिर्गमात् ॥ ५६ ॥

पुरीषोत्थाः पक्काशय एव जायंते । पुरीषस्य पक्काशयस्थत्वात् । ते चाधोविसर्पिणः स्युर्नोर्ध्वगाः । वृद्धाः संतो वृद्धिं गता यदाऽऽमाशयोन्मुखास्ते स्युस्तदाऽस्य कृमिमतो रोगिण उद्गारनिःश्वासा विड्गंधानुविधायिनः पुरीषगंधानुकारिणो भवेयुः । तथा ते पृथुवृत्ततनुस्थूलाः संस्थानेन श्यावपीतसितासितावर्णेन । तथा नाम्ना पंच संख्यया। तान्येव नामान्याह । ककेरुकेत्यादिना । ते च विनिर्गमाद्धेतोर्विड्भेदादीन् जनयंति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

पंचदशोऽध्यायः

कुष्ठनिदानानंतरं वातव्याधिनिदानमारभ्यते। वातरोगाणां कुष्ठवद्बहुप्रकारत्वाद्विविधदुःखदायित्वाच्चेत्यत आह ।

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ।
सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥ १ ॥

अर्थाश्चानर्थाश्चार्थानर्थाः शुभाशुभाः।सर्वे च तेऽर्थानर्थाश्च सर्वार्थानर्थास्तेषां करणं निर्वृत्तिस्तस्मिन् विश्वस्य जगत एकं प्रधानं कारणं वातः।किंभूतः।अदुष्टो यथाक्रमं सर्वार्थकरणे जगतःस्थितिलक्षणे वायुः प्रधानं कारणम् सर्वानर्थकरणे जगदुत्पत्तिविनाशकरणलक्षणे दुष्टः पवनः प्रधानो हेतुः। शरीरस्य पुनर्विशेषतोऽतिशयेनार्थानर्थकरणे प्रधानं कारणमिति शेषः । पंचधात्वं गतेन प्राणादितया शरीरजननाद्धारणाच्च। अतस्तददुष्टौ यतितव्यमिति संबंधः ।

कथं वायुः कारणमित्यवगम्यत इत्याह ।

स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।
स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्ता मृत्युरंतकः ॥ २ ॥
तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ।

यतोऽसौ वायुर्विश्वकर्मा विश्वानि शरीरजननवर्धनधारणभंजनशोषणादीन्यर्थानर्थकरणानि कर्माणि यस्य स विश्वकर्मा। कस्माद्विश्वकर्मेत्याह। विश्वात्मा विश्वेषां शुभानामात्मा हेतुः। हेत्वर्थोऽत्रात्मशब्दः। ननु विश्वात्मेति कथं ज्ञायत इत्याह । विश्वरूप इति । यतो विश्वं रूपं बाह्याध्यात्मिकं स्वभावाख्यं यस्य स एवम् । तथा प्रजापतिः प्रजानां पालकः। तथा स्रष्टा प्रकृतत्वाद्विश्वस्य। तथा धाता विश्वस्य धारकः। तथा हि बाह्यो लोको वायुमंडलेन धार्यते। सत्यलोकोऽपि प्राणापानादिभिः। कस्माद्विश्वरूपः। यस्माद्विभुः । अतस्तदर्थानर्थकरणे प्रभुरित्यर्थः । कस्मात्प्रजापतिः। यस्माद्विष्णुर्व्यापी। विष्लृव्याप्तावित्यस्यौणादिके क्नुप्रत्यये विष्णुशब्दः । संहर्ता बाह्याध्यात्मिकसर्गसंहरणात् । मृत्युर्यमरूपस्तत्का-

र्यकरणात्। तथाऽनको यमो मारक एव साक्षात्। यतश्चैवमतस्तदृ-ष्टौ तस्याप्रकोपे सदा सर्वकालं यतितव्यम्।

तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम्॥ ३ ॥
समासाद्व्यासतो दोषभेदीये नाम धाम च।
प्रत्येकं पंचधा चारो व्यापारश्चेति

तस्य पवनस्य कर्मोक्तम्। क। दोषविज्ञाने दोषविज्ञानीयाध्याये। किंभूतं कर्म। प्राकृतवैकृतम्। प्रकृतौभवं प्राकृतं स्वाभाविकमुत्साहोच्छ्वासादिलक्षणम्। वैकृतं तु वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः। कार्श्यकार्ष्ण्योष्णेत्यादिग्रंथनिर्दिष्टम्। एतत्समासात्संक्षेपतो वायोः कर्म। व्यासतो विस्तरतः पुनर्दोषभेदीये नाम धाम चोक्तमित्यनुवर्तनीयम्। प्रत्येकं पंचधा। एकमेकं प्रति प्रत्येकं नाम धाम च। प्राणादिभेदेन नाम पंचधा। धाम स्थानमपि पंचधा मूर्धादिभेन। प्राणस्य मूर्धा स्थानम्। प्राणोऽत्र मूर्धग इति वचनात्। तथा उरः स्थानमुदानस्येति। तथा व्यानो हृदि स्थित इति। तथा समानोऽग्निसमीपस्थ इति। तथाऽपानोऽपानग इति। तथा चारोऽपि पंचधा। चरणं चारो गतिः। तथा चोक्तम्। प्राण उरःकंठचरः। उदानो नासानाभिगलचरः। व्यानः कृत्स्नदेहचरः। समानः कोष्ठचरः। अपानो बस्तिमेढ्रोरुगोचर इति। व्यापारोऽपि वायोः प्राणादिभेदेन पंचधा। तत्रप्राणस्य व्यापारो बुद्धिहृदयेंद्रियचित्तधृगित्यादिः। उदानस्य व्यापारो वाक्प्रवृत्तिरित्यादिः। व्यानस्यव्यापारो गत्यपक्षेपणोत्क्षेपणादिकः। समानस्य व्यापारोन्नग्रहणादिकः। अपानस्य व्यापारः शुक्रार्तवादीनां निष्क्रमणरूपः। एवं विस्तरेण दोषभेदीये वातः प्राणादिभेदेन पंचधा नामभिरुक्तः।

इहवैकृतम्॥४॥
तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम्।

इहास्मिन्नध्याये तस्य वातस्य वैकृतं कर्म विभागेन पृथक्पृथक्तयोच्यते। किंभूतम्। सनिदानं सलक्षणं सह निदानेन सनिदानं तथा सह लक्षणेन सलक्षणम्।

वायोश्चोभयथापि कोपः संभवति तमिदानीं दर्शयन्नाह ।

धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ॥ ५ ॥
चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ।
तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वावरणं बली ॥ ६ ॥

धातुक्षयकरैराहारविहारादिभिरतिनिषेवितैरतिमात्रसेवितैश्चिरकालसेवितैश्च पवनः कुप्यति । किंकुर्वन् । स्रोतःसु रिक्तेषु चरन् । धातुक्षयं करोति सेवनाद्यतस्तदानीं स्रोतसां शून्यता भवति । तथाभूतेषु स्रोतःसु प्रभंजनस्तदंतःप्रवेशात्तान्येव स्रोतांसि रिक्तानि भृशं पूरयन्नेवं धातुक्षयात् कुप्यति मरुत् । तथा तेभ्यः स्रोतोभ्योन्यदोषपूर्णेभ्य आवरणं प्राप्य बली वायुरेवं वा कुप्यति ।

तत्र पक्वाशये क्रुद्धः शूलानाहांत्रकूजनम् ।
मलरोधाश्मवर्ध्मार्शस्त्रिकपृष्ठकटीग्रहम् ॥ ७ ॥
करोत्यधरकायेषु तांस्तान्कृच्छ्रानुपद्रवान् ।

एवमुभयथा वायुः पक्वाशये क्रुद्धः शूलानाहावंत्रकूजनादींश्च करोति । तथा अधरकाये च शरीरस्याधस्तान्नानाविधानुपद्रवान् व्याधीन् कृच्छ्रान् कृच्छ्रसाध्यान् करोति । कायस्याधर इतिपूर्वापरेत्यादिना समासः ।

आमाशये तृड्वमथुश्वासकासविषूचिकाः ॥ ८ ॥
कंठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ।

आमाशये क्रुद्धस्तृडादींस्तथाऽन्यानप्यनुक्तान् व्याधीन्नाभेरूर्ध्वकाये करोति ।

श्रोत्रादिष्विंद्रियवधं

श्रोत्रादिष्विंद्रियाधारेषु क्रुद्ध इंद्रियाणां वधं विनाशं करोति ।

त्वचि स्फुटनरूक्षेण॥ ९ ॥

त्वचि क्रुद्धस्तस्यास्त्वचः स्फुटनं रूक्षतां च करोति ।

रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं रागं विवर्णताम् ।
असृग्ध्यन्नस्य विष्टंभमरुचिं कृशतां भ्रमम् ॥ १० ॥

रक्ते क्रुद्धस्तीव्रा रुजस्तथा स्वापादीन् करोति ।

मांसमेदोगतो ग्रंथींस्तोदाढ्यान् कर्कशान् भ्रमम् ।
गुर्वंगं चातिरुक्स्तब्धमुष्टिदंडहतोपमम् ॥ ११ ॥

मांसमेदोगतस्तत्रस्थः क्रुद्धो ग्रंथींस्तोदादियुतांस्तथा भ्रमादींश्च करोति । सुश्रुते चात्र विशेष उक्तः । तथा च तद्ग्रंथः । कर्कशांस्तोदबहुलान् ग्रंथीन्मांससमाश्रितः । वायुर्मेदोयुतः कुर्यात् ग्रंथीन्मंदरुजो नृणामिति ।

अस्थिस्थः सक्थिसंध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयम् ।

अस्थिस्थः क्रुद्धः सक्थिसंध्यस्थिशूलं तीव्रं दारुणं बलक्षयं च करोति ।

मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्वमं स्तब्धतां रुजम्॥ १२ ॥

मज्जस्थः क्रुद्धोऽस्थिसौषिर्यादीन् करोति ।

शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं संगं विकृतिमेव च ।
तद्वद्गर्भस्य शुक्रस्थः

शुक्रस्थः क्रुद्धः शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं संगादीन्वा करोति । तद्वत्तथैव गर्भस्यापि । तथा भूतबीजोत्पन्नत्वाच्छीघ्रोत्सर्गादीन्करोति ।

सिरास्वाध्मानरिक्तते ॥ १३ ॥
तत्स्थः

तत्स्थः सिरास्थितः क्रुद्धस्तास्वेवसिरास्वाध्मानरिक्तते करोति ।

स्नावस्थितः कुर्याद्गृध्रस्यायामकुब्जताः ।
स्नावस्थितः क्रुद्धो गृध्रस्यादीन् करोति ।

वातपूर्णदृतिस्पर्शं शोफं संधिगतोऽनिलः॥ १४ ॥
प्रसारणाऽऽकुंचनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ।

संधिगतोऽनिलः क्रुद्धः शोफं कुर्यात्। किंभूतम्। वातपूर्णदृतिस्पर्शी तत्तुल्यम्। तथा प्रसारणे आकुंचने च सवेदनां प्रवृत्तिं करोति।

सर्वांगसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनम् ॥ १५ ॥
स्तंभमाक्षेपणं स्वापं संध्याकुंचनकंपनम्।

सर्वांगसंश्रयोऽनिलस्तत्रस्थः क्रुद्धस्तोदादीन् करोति।

यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः॥ १६ ॥
तदांगमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः।

यदा तु सर्वा धमनीर्वायुः क्रुद्धोऽभ्येत्याभिमुख्येनागच्छति। पुनः पुनस्तदांगं शरीरमाक्षिपत्याक्रामति। एष वातव्याधिराक्षेपकः स्मृतः।

अथापतंत्रकं लक्षयति।

अधः प्रतिहतो वायुर्व्रजत्यूर्ध्वं हृदाश्रयाः ॥ १७ ॥
नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शंखौ च पीडयन्।
आक्षिपेत्परितो गात्रं धनुर्वच्चास्य नामयेत् ॥ १८ ॥
कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धस्रस्तमीलितदृक्ततः।
कपोत इव कूजेत्स निःसंज्ञः सोऽपतंत्रकः ॥ १९ ॥
स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि।
अश्नुवीत मुहुः स्वास्थ्यं मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥ २० ॥

अधः प्रतिहत ऊर्ध्वं व्रजन्मारुतो हृदाश्रिता हृदयस्थिता नाडीरंतः प्रविश्य हृदयं तथा शिरश्च शंखौ च पीडयेत्। आक्षिपेत् परितोगात्रं समंतात्कायमाक्षिपेत्संहरेत्। तथा धनुर्वच्चास्य नामयेत्। प्रकृतत्वाद्गात्रमेवास्यापतंत्रकवतो नरस्य नामयेत्। तथा स पुमान् कृच्छ्रादुच्छ्वसिति। दृक् चक्षुरिंद्रियाधिष्ठानं दृक्शब्देनेह गृह्यते। स्तब्धा स्रस्ता मीलिता च दृग्यस्यासौ स्तब्धस्रस्तमीलितदृक्। ततोऽनंतरं कपोत इव कूजेदव्यक्तं शब्दं विदध्यात्। तथा निःसंज्ञो विचेतनः संपद्यते। स एवंरूपो वातव्याधिरपतंत्रको भण्यते। स एव चापतानकसंज्ञो निगद्यते। मुक्तेत्वित्यादि। वायुनाऽनाक्रांते हृदये क्षणं स्वास्थ्यमाप्नुयात्। मुहुरस्वास्थ्यं तेनावृते हृद्यस्वास्थ्यमाप्नुयात्।

गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थितः ।
अभिघातसमुत्थश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ २१ ॥

स चाकालगर्भपातात्समनंतरं योषितां प्रायो जायते । कदाचिच्छोणितातिस्रवात् स्त्रीणां पुरुषाणां चाभिघातात्स्यात् । सोऽपतंत्रको गर्भपातनिमित्तोत्पन्नो दुश्चिकित्स्यः स्यात्। शोणितातिस्रवोत्थितो दुश्चिकित्स्यतरः । अभिघातसमुत्थो दुश्चिकित्स्यतमः ।

मन्ये संस्तभ्य वातोऽतरायच्छन् धमनीर्यदा ।
व्याप्नोति सकलं देहं जत्रुरायम्यते तदा ॥ २२ ॥
अंतर्धनुरिवांगं च वेगैः स्तंभं च नेत्रयोः ।
करोति जृंभां दशनं दशनानां कफोद्गमम् ॥ २३ ॥
पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहम् ।
अंतरायाम इत्येष

मन्ये द्वे ग्रीवापार्श्वाश्रिते नाड्यौ वायुः संस्तभ्यांतरायच्छन् धमनीर्यदा गृह्णन् सकलं देहं व्याप्नोति तदा जत्रुरायम्यते वक्रीक्रियते । जत्रुशब्दस्य पुंस्त्वं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति । तथांतर्मुखतो भागादंगं शरीरं च धनुरिवायम्यत इति चार्थः । वेगैरुच्छ्रिद्य पुनरुद्भवैर्भज्यत इव त्रुट्यत इव नानाव्यथारूपैः।तथा स्तंभं च नेत्रयोः करोति। तथा जृंभाम् । तथा दशनानां दंतानां दशनं खादनम् । दशनमित्यत्र दाम्नीशसयुयुजेत्यादौ दंशेरनुनासिकलोपनिर्देशो ज्ञापनार्थः क्वतोऽन्यस्मिन्नपि प्रत्यये लोपो भवतीति तेन ल्युट्यपि भवति दशनमिति वचनादत्र नलोपः। प्रायिकं चैतज्ज्ञापकमिति हितं कीटैश्च दंशनमित्यपि भवति । तथा कफस्योद्गमम् । तथा पार्श्वयोर्द्वयोर्वेदनां शूलम् । तथा वाक्यादीनां ग्रहं स्तंभम् । इत्येष वातव्याधिरंतरायामसंज्ञोगस्यांतरायमनाद्वक्रीकरणादुच्यत इति शेषः ।

बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ २४ ॥
देहस्य बहिरायामात्पृष्ठतो नीयते शिरः ।
उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कंधरा चावमृद्यते ॥ २५ ॥
दंतेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगात्रता ।

बाह्यायामं धनुष्कंभं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥ २६ ॥

बाह्यायामश्चतद्विधस्तादृशो देहस्य बहिरायामादंगस्य धनुर्वद्बहिर्वक्रीकरणाद्बहिरायाम उच्यत इति शेषः। तमेव प्रदर्शयितुमाह । पृष्ठत इत्यादि।शिरः पृष्ठाभिमुखं नीयते।तथा तत्र बाह्यायाम उरो वक्ष उत्क्षिप्यते उन्नतिं नीयते । तथा कंधरा ग्रीवा चावमृद्यते क्षुद्यते । तथा दंतेषु वक्त्रे च वैवर्ण्यं प्रकृताद्वर्णाद्वर्णांतरापत्तिः । तथा प्रकर्षेण स्वेदः । तथा स्रस्तगात्रता श्लथांगता । तं तथाभूतं वातव्याधिं बाह्यायामं धनुष्कंभं च ब्रुवते । तमेव केचिद्वेगिनमित्याचक्षते ।

अधुना व्रणायाममाह ।

व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
व्यायच्छंति तनुं दोषाः सर्वामापादमस्तकम् ॥ २७ ॥
तृष्यतः पांडुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ।

दोषा व्रणं मर्माश्रितं प्राप्यानंतरं समीरणस्य समीरणात्प्रेरणात्सर्वां तनुं सकलं देहमापादमस्तकं व्यायच्छंति विशेषेणाक्रामंति। एष व्रणयामस्तृष्यतस्तथा पांडुगात्रस्य नरस्य वर्जितोऽसाध्यत्वात् ।

गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकेषु च ॥ २८ ॥

सर्वेष्वाक्षेपकेषु यदा धमनीः सर्वा इत्यादिग्रंथनिर्दिष्टेषु व्रणायामपर्यंतेषु वेगे गते सति वेगानां शांतौ सत्यां स्वास्थ्यं भवेन्नान्यदा ।

जिह्वातिलेखनात् शुष्कभक्षणादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनू ॥ २९ ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुस्रंसः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ३० ॥

जिह्वातिलेखनादिभिः कुपितो हन्वोर्मूलेस्थितो वायुर्हनू स्रंसयित्वा स्थानाच्चालयित्वा विवृतास्यत्वं प्रसारितमुखत्वमथवा संवृतास्यत्वं करोति । स एवंभूतो हनुस्रंस उच्यते । तेन च हनुस्रंसेन कृच्छ्रात्कथमपि चर्वणं भाषणं च स्यात् ।

वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तंभयतेऽनिलः ।
जिह्वास्तंभः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ३१ ॥

वाग्वाहिनीसिरासंस्थो वायुर्जिह्वां स्तंभयते । स एव जिह्वास्तंभ उच्यते । तेन जिह्वास्तंभेनान्नपानवाक्येष्वनीशताऽसमर्थता भवति ।

शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
उत्त्रासवक्रक्षवथुखरकार्मुककर्षणात् ॥ ३२ ॥
विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात्।
वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥ ३३ ॥
वक्रीकरोति वक्रार्धमुक्तं हसितमीक्षितम् ।
ततोऽस्य कंपते मूर्द्धा वाक्संगः स्तब्धनेत्रता ॥३४॥
दंतचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ।
गंधाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥ ३५ ॥
निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम् ।
जत्रोरूर्ध्वं रुजा तीव्रा शरीरार्धेऽधरेऽपि वा ॥ ३६ ॥
तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे ।

शिरसा भारहरणादिभिर्वायुर्विवृद्धो विशेषेण वृद्धिं गतस्तथा तैस्तैश्च वातलैः सर्वरोगनिदानाद्युक्तैरूर्ध्वमास्थितः शरीरस्योपरिभागे आसमंतात्स्थितो वक्रार्धं वक्रीकरोति। तथा उक्तं हसितमीक्षितं च वक्रीकरोति । ततोऽनंतरमस्य नरस्य मूर्धा कंपते । तथा वाक्संगो जायते । तथा स्तब्धनेत्रतादयश्च । तथा निष्ठीवो निष्ठीवनं पार्श्वे गच्छेत् । एकस्य चाक्ष्णो निमीलनं स्यात्। जत्रोरूर्ध्वे तीव्रा रुजा दारुणा पीडा भवति । शरीरार्धेधरेपि वाऽधस्ताद्वा तमीदृशं वातव्याधिं केचिदर्दितमाहुः । अपरे तंत्रकृत एकायामं वदंति ।

रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ॥ ३७ ॥
रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्सिराग्रहः ।

पवनो रक्तमाश्रित्य श्रयित्वा मूर्धाश्रिताः सिरा रूक्षादिगुणयुक्ताः कुर्यात् । स शिराग्रह उच्यते । स चासाध्यः ।

गृहीत्वार्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥३८॥
पक्षमन्यतरं हंति संधिबंधान् विमोक्षयन् ।
कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः॥ ३९ ॥
एकांगरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।

वायुस्तनोः शरीरस्यार्धं गृहीत्वा सिराः स्नायूश्च विशोष्य ततोऽन्यतरं वामं दक्षिणं वा पक्षं हंति । किं कुर्वन् । संधीनां बंधान् विमोक्षयन्विघट्टयन् । तस्यैव च व्याधिमतः कृत्स्नः सर्वोऽर्धकायो वा अकर्मण्यः क्रियायामशक्तो विचेतनश्च स्यात् । तमीदृशं वातव्याधिं केचिदेकांगरोगं वदंति । अन्ये पक्षवधमाहुः । अर्धकाय इत्यर्धं नपुंसकमिति समासः ।

सर्वांगरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४० ॥

सर्वकायाश्रिते वायौ तेन पूर्वोक्तेनैकांगरोगोक्तेन लक्षणेन तुल्यं वर्तते तद्वत् सर्वांरोगमप्याहुः ।

शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ।
कृच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः ॥ ४१ ॥

शुद्धवातेन हतः पक्ष एकांगरोगः कृच्छ्रसाध्यतमो मतोऽतिशयेन कृच्छ्रसाध्यः । अन्येन संयुक्तो वातः कृच्छ्रसाध्यः क्षयहेतुकः । पक्षो विवर्ज्यः स नोपक्रम्योऽसाध्यत्वात् ।

आमबद्धायनः कुर्यात्संस्तभ्यांगं कफान्वितः ।
असाध्यं हतसर्वेहं दंडवद्दंडकं मरुत् ॥ ४२ ॥

आमेन बद्धानि स्थगितान्ययनानि द्वाराणि प्रकृतत्वात् स्रोतांसि येन स आमबद्धायनः कफान्वितो मारुतोऽगं संस्तभ्य स्तंभयित्वा दंडवद्दंडकाख्यं वातव्याधिविशेषं कुर्यात्। तमसाध्यं तथा हताः सर्वा ईहाश्चेष्टा यस्मिंस्तमेवंभूतम् ।

अंसमूलस्थितो वायुः सिराः संकोच्य तत्रगाः ।
बाहुप्रस्पंदितहरं जनयत्यवबाहुकम् ॥ ४३ ॥

वायुरंसमूले स्थितस्तत्रगा अंसमूलस्थिताः सिराः संकोच्यावबाहुकाख्यं वातव्याधिं जनयति । किंभूतम् । बाहुप्रस्पंदितं हरतीति बाहुप्रस्पंदितहरम् । हरतेरनुद्यमनेजित्यच् ।

तलं प्रत्यंगुलीनां या कंडरा बाहुपृष्ठत : ।
बाहुचेष्टापहरणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ ४४ ॥

तलं हस्ततलं प्रति तल्लक्षणं कृत्वा या कंडरा सुमहान् स्नायुसंघातः सा बाहुपृष्ठतो गता तथामारुतार्दिता वातेन पीडिता सती बाहुचेष्टां भुजव्यापारमपहरति बाहुचेष्टापहरणी । बाहुलकादत्र कर्तरि ल्युट् स्त्रीत्वं च । एवंभूता विश्वाचीसंज्ञा स्मृता मुनिभिरिति शेषः ।

वायुः कट्यां स्थितः सक्थ्नः कंडरामाक्षिपेद्यदा ।
तदा खंजो भवेज्जंतुः पंगुः सक्थ्नोर्द्वयोरपि ॥ ४५ ॥

कट्यां स्थितो मारुतो यदा सक्थ्न ऊरोः संबंधिनीं कंडरामाक्षिपेदाकर्षेत्तदा प्राणी खंजो भवेत् । द्वयोरपि सक्थ्नोः संबंधिनीं कडरां यदाऽऽक्षिपेत्तदा पंगुः स्यात् ।

कंपते गमनारंभे खंजन्निव च याति यः ।
कडायखंजं तं विद्यान्मुक्तसंधिप्रबंधनम् ॥ ४६ ॥

तथा यो गमनारंभे कंपते वेपते खंजंन्निव च याति । कडायखंजाख्यं तमेवंभूतं व्याधिं विद्यात् । किंभूतम् । मुक्तं संधिप्रबंधनं यत्र तं तथाभूतम् ।

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णे तथाऽऽयाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥ ४७ ॥
सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसंचितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥
सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्यातः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ।
तदा स्कभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ४९ ॥
परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ।
ध्यानांगमर्दस्तैमित्यतंद्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ५० ॥

सयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तंभमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥ ५१ ॥

जीर्णेन सहितमजीर्णं जीर्णाजीर्णं पक्वापक्वमाहारकदंबकं केनचिन्निमित्तेन जाठराग्निसंयोगादाहारराशेः कश्चिद्भागः पक्वः कश्चिद्विदग्ध इति जीर्णाजीर्णं तस्मिन्सति शीतोष्णादिभिस्तथाऽऽयाससंक्षोभादिभिर्निषेवितैश्चिरमभ्यस्तैराममत्यर्थं संचितं बहुसंभृतमूरू यदि प्रतिपद्यत उभावाश्रित्यास्ते तदा तस्मिन्काले तेन यथोक्तेन हेतुना तावूरू स्कम्नाति स्तंभयति। किंभूतमामम्। सश्लेष्ममेदःपवनम्।सह श्लेष्मणा मेदसा पवनेन च वर्तत इति सश्लेष्ममेदःपवनं नतु केवलमेव । तथेतरं दोषं वातश्लेष्मापेक्षया पित्ताख्यमभिभूयाक्रम्यन् वातं कफं वा । ते हि तयोरभिभवो न मुक्तस्तत्सहवर्तमानत्वात् । तथा तेनसहवर्तमानेनापि श्लेष्मणा च स्तिमितेन स्त्यानेन सक्थिसंबंधीन्यस्थीन्यंतः प्रपूर्य तानि निर्भराणि कृत्वा तदाममूरू स्कम्नातीति योज्यम् । तेन हेतुना तदा तस्मिन्काले तावूरू स्तब्धौ निश्चलौ तथा स्पर्शतः शीतौ तथाऽचेतनौ सूच्यादिभिस्तुद्यमानावपि पीडां न वेदयेतामत एव परकीयाविव गुरू स्याताम् । तथाऽतिभृशव्यथावत्यंतशूलान्वितौ । परकीयाविति । जनस्य परस्येति ईयः कुगागमश्च । तथा ध्यानादिभिः संयुतौ ध्यानं चिंता दौर्मनस्यमित्यर्थः । तथा पादसदनादिभिः संयुतौ । एवंलक्षणो यो व्याधिविशेषस्तमूरुस्कंभमाहुस्तंत्रकृत इति शेषः। अपरे आचार्या आढ्यवातमितितमाहुः । आमशब्दस्य नपुंसकत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिंगेस्येति बोध्यम् ।

वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ।
ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षश्च स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥ ५२ ॥

जानुमध्ये महारुजः शोफोः वातशोणिताज्जातः क्रोष्टुकशीर्षाख्यो वातव्याधिभेदः । स च स्थूलसृगालशिरःसदृशो भवति ।

रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वाज्जायते यदा ।
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकंटकम् ॥ ५३ ॥

पादे चरणे विषमन्यस्ते सत्यथवा श्रमेण यदा गुल्फमाश्रित्य वातेन रुग्जायते तं वातकंटकाख्यं वातव्याधिमाहुः ।

पार्ष्णि प्रत्यंगुलीनां या कंडरा मारुतार्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ ५४ ॥

पार्ष्णि प्रति पार्ष्ण्यभिमुखं या अंगुलीनां कंडरा सा मारुतेन वायुनाऽर्दिता व्यथिता चरणोद्धरणावसरे यः सक्थ्युत्क्षेप ऊर्ध्वं प्रेरणं तं निगृह्णात्यवगृह्णाति सक्थ्नोर्निश्चलत्वमिवोत्पादयति । तां कंडरां व्याधिविशेषसंज्ञां गृध्रसीं प्रचक्षते तंत्रकृत इतिशेषः ।

विश्वाची गृध्रसी चोक्ता खल्ली तीव्ररुजान्विता ।

विश्वाची चोक्ता बाहुचेष्टापहारिणीत्यादिना ग्रंथेन। गृध्रसी चाधुनैवोक्ता । ते द्वे तीव्ररुजान्विते सत्यौ खल्ली भण्येते ।

हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां च प्रसुप्तवत् ॥ ५५ ॥
पादहर्षः सविज्ञेयः कफमारुतकोपजः ।

यस्य पुंसश्चरणौ हृष्येते प्रसुप्ताविवच स्यातां स एवंभूतो वातव्याधिः पादहर्षाख्यः स च वातश्लेष्मकोपजो वेद्यः ।

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ ५६ ॥
विशेषतश्चंक्रमिते पाददाहं तमादिशेत् ।

अनिलः पित्तरक्तसहितः पादयोर्दाहं कुरुते विशेषेण तु चंक्रमिते सति तमेवंभूतं पाददाहमादिशेद्ब्रूयाद्भिषगिति शेषः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने वातव्याधिनिदानं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

षोडशोऽध्यायः

वातशोणितनिदानं वातव्याधिनिदानात्पृथगारभ्यते । बहुवक्तव्यत्वात् । अन्यथा वातव्याधिविशेष एव वातशोणिताख्यो व्याधिरिति तत्रैव वक्तुं युक्तः स्यात् । तस्माद्वातशोणितनिदानं प्रक्रम्यत इत्याह ।

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ।
विदाह्यन्नं विरुद्धं च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।
भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥ १ ॥
प्रायेण सुकुमाराणामचंक्रमणशीलिनाम् ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥ २ ॥
वातलैः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ।
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक्तदेव प्रदूषयेत् ॥ ३ ॥
आढ्यरोगं खुडं वातबलासं वातशोणितम् ।
तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥ ४ ॥
विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलंबौ

मद्याम्लतक्रदधिनिष्पावव्रीहिवारिचरमांसकुलत्थकुठेरादिकं विदाह्यन्नं तथाविरुद्धमन्नं संयोगमात्रादिवशाद्यथाऽनूपमामिषं माषक्षीरेत्यादिकं प्रागुक्तं तत्तच्चासृक्प्रदूषणमन्यदप्याहारविहारजातं यत्तत्रतत्रोक्तं तद्भजतां शीलयतां नृणां पुरुषाणां तथा विधिहीनमयथाशास्त्रं स्वप्नजागरमैथुनं भजतां प्रायेण सुकुमाराणाम् । प्रायोग्रहणमन्येषामपि रक्तहेत्वाहारसेविनां तथा अचंक्रमणशीलिनामत्यंतमास्यादिसुखसेविनामभिघातादनेकविधात्प्रहारविशेषात्तथा अशुद्धेरशोधनान्मलानिर्हरणात्तेषामसृजि दूषिते तद्दूषणहेतुभिर्यथोक्तैर्दुष्टे संपन्ने ततो वातलैस्तिक्तोषणादिभिः सर्वरोगनिदानोक्तैस्तथाऽतिशयेन शीतलैर्वायुर्वृद्धोऽत्यंतमुपचयं प्राप्य पश्चात्क्रुद्धः कुपितोऽतएव विमार्गगो विशेषेणोन्मार्गगामी तादृशेन तथाभूतेनैवासृजा दुष्टेन क्रुद्धेन रुद्धो विहतगतिः कृतात्यंतसंश्लेषात्तत एव शोणितं प्राक् पूर्वं प्रदूषयेत्।प्राग्ग्रहणादनंतरं सर्वान् धातून् मांसादीन् प्रदूषयेत्। तच्च तथाविधं रक्तमत्युपचितं प्रदुष्टमाढ्यरोगं खुडं वातबलासं वातशोतमितिनामभिराचार्या आहुः । तच्च रोगस्वभावात् पूर्वं पादौ प्रधावति समु-

त्पद्यते । तौ च पादौ विशेषादतिशयेन यानयानाद्यैः प्रलंबावुच्छूनौ संतौ प्रधावति । यानेन हस्त्यश्वादिना यानं गमनम् । आदिग्रहणादन्यैरपि पाद-प्रलंबितापादकैर्गजतुरगादिसदृशैः ।

तस्य लक्षणम् ।

भविष्यतः कुष्टसमं तथा सादः श्लथांगता ॥ ५ ॥
जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादांगसंधिषु ।
कंडूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥ ६ ॥
भूत्वा भूत्वा प्रणश्यंति मुहुराविर्भवंति च ।

तस्य वातशोणितस्य भविष्यतो भाविनो लक्षणं प्राग्रूपं कुष्ठसमं कुष्ठेन तुल्यम् । कुष्ठस्य यत् प्राग्रूपमतिश्लक्ष्णखरस्पर्शत्यादिना कुष्ठनिदानोक्तं तदस्यापि । न केवलमेतदेव यावत्तथा सादः श्लथांगतेत्यादि च यावन्मुहुराविर्भवंति चेत्येतदपि भविष्यतो लक्षणम् ।

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥ ७ ॥
आखोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं विधावति ।

तद्वातशोणितं पादयोर्मूलमास्थाय तत्र पूर्वं स्थितिं कृत्वा कदाचिद्धस्तयोरपि प्रतिष्ठां कृत्वा आखोर्मूषिकस्य संबंधि यथा विषं क्रुद्धं देहैकदेशे पूर्वं स्थितिं कृत्वाऽनंतरं कृत्स्नं देहं विधावति । विशेषेण प्रसरति ।

तच्च वातशोणितमुत्तानगंभीरभेदेन द्विधा स्यादित्याह ।

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं तत्पूर्वं जायते ततः ॥ ८ ॥
कालांतरेण गंभीरं सर्वान् धातूनभिद्रवत् ।

त्वक् च मांसं च ते आश्रयो यस्य वातरक्तस्य तदेवंभूतं तद्वातशोणितमुत्तानं पूर्वं प्राग् जायते । ततः पश्चात्कालांतरेण पुनः सर्वान्धातूनपरानपि मेदःप्रभृतीनभिद्रवद्गंभीरं जायते ।

कंड्वादिसंयुतोत्ताने त्वक्ताम्रश्यावलोहिता ॥ ९ ॥
सायामा भृशदाहोषा

उत्ताने वातशोणिते त्वक् कंड्वादिसंयुता भवति । कंडूस्फुरणनिस्तोदादियुक्ता । तथा ताम्रश्यावलोहिता व्यामिश्रवर्णा भवति । तथा

सहायामेन वर्तत इति सायामा। तथा भृशदाहोषा अत्यर्थं दाहरुग्-मुक्ता।

गंभीरेऽधिकपूर्वरुक्।
श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः संध्यस्थिमज्जसु ॥ १० ॥
छिंदन्निव चरत्यंतर्वक्रीकुर्वंश्च वेगवान्।
करोति खंजं पंगुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ ११ ॥

गंभीरे वातशोणितेऽधिकपूर्वरुक् श्वयथुः स्यात्। अधिकं कृत्वा पूर्वा रुग्यस्य श्वयथोरसावधिकपूर्वरुक् कुतोऽधिकपूर्वरुक्। प्रकृतत्वादुत्तानवातशोणितात्। तथा श्वयथुर्ग्रथितस्तथा पाकी पाकयुक्तः स्यात्। तथा तस्मिन् गंभीरे वायुर्वेगवान् बलवान् शरीरे सर्वतश्चरन् गच्छन् वक्रीकुर्वन् स्वसामर्थ्यात्तदेव शरीरं खंजं पंगुं वा करोति। तथा असौ संध्यस्थिमज्जसु छिंदन्निवांतश्चरति।

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम्।
शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥ १२ ॥
धमन्यंगुलिसंधीनां संकोचोंऽगग्रहोऽतिरुक्।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तंभवेपथुसुप्तयः ॥ १३ ॥

तत्र वातशोणिते वाताधिकेऽधिकं शूलस्फुरणतोदनं भवति। शूलं संतता रुक्। तोदनं तु व्युच्छिन्ना रुक् प्रतोदनेव। तथा शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः स्युर्वातस्य चलस्वभावत्वात्। तथा धमनीनां सिराविशेषाणामंगुलिसंधीनां च संकोचः स्यात्। तथांऽगग्रहोऽगान्यवबद्धानि च स्युः। तथा अतिरुक् शीतद्वेषानुपशयौ च भवतः। शीतद्वेषः शीतासहिष्णुत्वम्। तथा तेन च शीतेनोपशयः सुखानुबंधो जायते। अनुपशयोऽसुखानुबंधः। केनानुपशयः। प्रकृतत्वाच्छीतद्वेषेणोष्णकामितयोष्णसेवनेन भवति। तथा स्तंभवेपथुसुप्तयः स्युः। स्तंभ इव स्तंभो देहस्तब्धता। वेपथुः कंपनम्। देहसुप्तिरंगानामचैतन्यम्।

वातोत्तरस्य लक्षणमुक्त्वा रक्तोत्तरं वक्तुमाह।

रक्ते शोफोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कंडूक्लेदसमन्वितः ॥ १४ ॥

अधिक इत्यत्रानुवर्तते। रक्तेऽधिके शोफोऽतिरुक् तोद इति।वातेऽप्य धिके शोफः सरुग्भवति किंतु रक्तेऽधिकेऽतिरुक्तोदः शोफः स्यादिति विशेषः। तथा ताम्रो वर्णेन भवति। चिमिचिमामिवाचरति चिमिचिमायते। तथा स्निग्धरूक्षैरसौ शोफः शमं नैति न याति कंडूक्लेदयुक्तः सन्।

पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्छा मदः सतृट्।
स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोफपाको भृशोष्मता ॥१५॥

पित्ते पित्तानुविद्धे वातशोणिते विदाहादयः स्युः।

कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः।
कंडूर्मंदा च रुग्

कफानुविद्धे वातशोणिते स्तैमित्यादयः स्युः।

द्वंद्वसर्वलिंगं च संकरे ॥ १६ ॥

द्वंद्वशब्देन वातपित्तकफरक्तानां द्वंद्वानीति प्रायेण गृह्यंते। इह सर्व शब्देन च वातपित्तरक्तकफा गृह्यंते। द्वंद्वं च सर्वं च द्वंद्वसर्वे तयोर्लिंगं लक्षणं द्वंद्वसर्वलिंगम्। संकरे व्यामिश्रत्वे सति द्वंद्वसर्वलिंगं वातशोणितं भवति। कस्य संकरे। प्रकृतत्वाद्वातपित्तरक्तकफानां द्वंद्वसंकरे द्वंद्वलिंगं वातशोणितं भवति। सर्वसंकरे सर्वेषां वातादीनां संकरे सर्वलिंगं वातशोणितं भवति।

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम्।
त्रिदोषजं त्यजेत्स्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥ १७ ॥

एकदोषानुगं वातशोणितं नवं साध्यं साधयितुं शक्यम्। द्विदोषोद्भवं याप्यं यापनार्हम्। त्रिदोषजं वातशोणितं त्यजेत्तदसाध्यत्वान्नोपक्रमेत्। तथा स्रावि यद्वातरक्तमर्बुदकारि च तच्चासाध्यम्।

रक्तमार्गं निहंत्याशु शाखासंधिषु मारुतः।
निविश्यान्योन्यमावार्य वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ १८ ॥

शाखासंधिषु मारुतो निविश्य तत्र स्थितिं कृत्वा तथा रक्तमार्गमाशु शीघ्रं निहत्यानंतरमन्योन्यमावार्य प्रकृतत्वाद्रक्तंकर्तृ वातमावार्य वातोऽपि रक्तम्। ततो वेदनाभिर्वातरक्तोचिताभिः पीडाभिरसून् प्राणान्हरति।

वायौ पंचात्मके प्राणो रौक्ष्यव्यायामलंघनैः।
अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः॥ १९॥
कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत्।
पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्चामयान् बहून्॥२०॥

पंचात्मके प्राणादिभेदात् पंचस्वभावे वाते सति प्राणो नाम वातो रौक्ष्यादिभिः कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेद्विदधाति। तथा पीनसार्दींश्च बहून् रोगान् कुर्यात्। आदिशब्देन हिध्मादयो गृह्यंते।

उदानः क्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्राविधारणैः।
गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतो गदान्॥ २१॥
कंठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसान्।
कुर्याच्च गलगंडादींस्तांस्तान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान्॥ २२॥

उदानः क्षवथुविधारणादिभिर्विकृतः कुपितः कंठरोधादीन् गदान् कुर्यात्। चशब्दोऽत्र भिन्नक्रमः। गलगंडादींश्च गदांस्तांस्ताननेकविधान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान् कुर्यात्।

व्यानोऽतिगमनध्यानक्रीडाविषमचेष्टितैः।
विरोधिरूक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः॥ २३॥
पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान्।
सर्वांगरोगनिस्तोदरोमहर्षांगसुप्तताः॥ २४॥
कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वांगगान् गदान्।

व्यानोऽतिगमनादिभिर्विरोध्यादिभिश्च दूषितो दुष्टिं प्राप्तः पुंस्त्वोत्साहादीन् भ्रंशादीनपरानपि सर्वांगगान् गदान् कुर्यात्।

समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः॥ २५॥

करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ।
शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्कामाशयजान् गदान् ॥ २६ ॥

समानो विषमादिभोजनादिभिरकालशयनादिभिश्च दूषितः शूलादीन् पक्कामाशयजान् गदान्करोति ।

अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगघातातिवाहनैः ।
यानयानासनस्थानचंक्रमैश्चातिसेवितैः ॥ २७ ॥
कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्काशयाश्रयान् ।
मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान्बहून् ॥ २८ ॥

अपानो रूक्षान्नादिभिरतिसेवितैर्वेगघातादिभिश्चातिसेवितैः । कुपितः कृच्छ्रान् दारुणान् पक्काशयाश्रयान् मूत्रशुक्रप्रदोषादीन् बहून् गदान् कुर्यात् ।

सर्वं च मारुतं सामं तंद्रास्तैमित्यगौरवैः ।
स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥ २९ ॥
कटुरूक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।
युक्तं विद्यान्निरामं तु तंद्रादीनां विपर्ययात् ॥ ३० ॥

सर्वमपि मारुतं तंद्रादिभिर्लक्षणैर्युतं सामं विद्यात् । तंद्रादिलक्षण विपर्ययेण तु निरामं जानीयात् ।

वायोरावरणं वातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ।

अतः सामादिलक्षणादनंतरं वातस्यावरणं बहुभेदमनेकप्रकारं प्रकर्षेणवक्ष्यते । किल नास्याम एवावरणमपित्वन्यदप्यस्तीति द्योतयति ।

लिंगं पित्तावृत्ते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ ३१ ॥
कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।

पित्तेनावृते मरुति दाहादिकं लिंगम् ।

शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ३२ ॥
लंघनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ।

कफावृते वायौ शैत्यादिकं लिंगं लंघनादिकामता च ।

रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसांतरजा भृशम् ॥ ३३ ॥
भवेच्च रागी श्वयथुर्जायते मंडलानिच ।

रक्तावृते पवनेऽर्तिः पीडा भृशं त्वङ्मांसांतरजा दाहयुक्ता स्यात्। रागवांश्च श्वयथुः स्यात्तथा मंडलानि च जायंते ।

मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिटिकास्तथा ॥ ३४ ॥
हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव जायते ।

मांसेनावृते वायौ कठिनो विवर्णश्च शोफस्तथा पिटिकाः स्युः हर्षश्च तथा पिपीलिकानां गात्रेषु संचार इव जायते ।

चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः॥ ३५ ॥
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ।

मेदसा आवृते वायावंगेषु शोफश्चलस्तथा स्निग्धस्तथा शीतो मृदुश्च स्यात्। तथाऽरोचकः । स एवंविध आढ्यवात इति वेद्यः । स च कृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यः ।

स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनंदति ॥ ३६ ॥
सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमंगं सीदति शूल्यते ।

अस्थ्यावृते समीरणे स्पर्शमत्युष्णं पीडनं चाभिनंदत्यभिलषति । तथांगमतिशयेन सूच्येव तुद्यते । तथा सीदति शूल्यते च ।

मज्जावृते विनमनं जृंभणं परिवेष्टनम् ॥ ३७ ॥
शूलं च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

मज्जावृते समीरे विनमनादिकं स्यात्। विनमनमंगानाम्। तथा पाणिभ्यां पीड्यमानेन च प्रकृतत्वादंगेन सुखं लभते ।

शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥३८॥

शुक्रावृते प्रभंजनेऽतिवेगो वा प्रकृतत्वाच्छुक्रस्य न वा वेगो निष्फलता तस्य स्यात्।

भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले।

अन्नावृते वाते भुक्ते सति रुजा कुक्षौ भवति। जीर्णेऽन्ने सति रुजा शाम्यति।

मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं बस्तौ मूत्रावृते भवेत्॥ ३९॥

मूत्रावृते वायौ मूत्रस्याप्रवृत्तिराध्मानं च बस्तेः स्यात्।

विडावृते विबंधोऽधः स्वस्थाने परिकृंतति।
व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः॥ ४०॥
शकृत्पीडितमन्नेन दुःखं शुष्कं चिरोत्सृजेत्।

विडावृते मातरिश्वनि स्वे स्थानेऽपानाख्येऽधोविबंधो जातविबंधत्वात् परिकृंतति। स्नेहश्चाशु जरां याति। भुक्ते च सति नर आनह्यते आध्माप्यते। शकृदन्नेन पीडितं चिरेण शुष्कं दुःखं कृच्छ्रेण सृजेत्।

सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणीवंक्षणपृष्ठरुक्॥ ४१॥
विलोमो मारुतो स्वस्थं हृदयं पीड्यतेऽति च।

सर्वधात्वावृतेऽनिले श्रोण्यादिरुक् स्यात्। तथा पवनो विगुणो भवति। हृदयं च व्याकुलं पीड्यते च।

भ्रमो मूर्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते॥ ४२॥
विदग्धेऽन्ने च वमनम्

प्राणे पित्तेनावृते भ्रमाद्याः स्युः। अन्ने च विदाहावस्थां प्राप्ते सति वमनं स्यात्।

उदानेऽपि भ्रमादयः।
दाहोंतरूर्जाभ्रंशश्च

उदाने च पित्तेनावृते सति भ्रमाद्याः पूर्वोक्ताः स्युः। तथा अंतर्दाह ऊर्जाया बलस्य च विनाशः।

दाहो व्याने च सर्वगः ॥ ४३ ॥
क्लमोऽगचेष्टासंगश्च ससंतापः सवेदनः।

व्याने च पित्तेनावृते सर्वशोऽन्तर्बहिश्च दाहः क्लमादयश्च स्युः।

समान ऊष्मोपहतिरतिस्वेदोऽरतिः सतृट् ॥ ४४ ॥

समाने पित्तेनावृते ऊष्मणोऽग्नेरुपहतिरुपघातोऽतिस्वेदादयश्च स्युः।

दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता।
रजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ ४५ ॥

अपाने पुनः पित्तेनावृते सति मलेषु पुरीषादौ हारिद्रवर्णता स्यात्। योन्यादिषु रुजः पीडाया अतिवृद्धिस्तापश्च स्यात्।

श्लेष्मणात्वावृते प्राणे सादस्तंद्रारुचिर्वमिः।
ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ ४६ ॥

प्राणे च श्लेष्मावृते सादादयः स्युः।

उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः।
बलवर्णप्रणाशश्च

उदाने च श्लेष्मावृते गुरुगात्रत्वादयः स्युः।

व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ॥ ४७ ॥
गुरुताऽगेषु सर्वेषु स्खलितं च गतौ भृशम्।

व्याने कफावृते पर्वास्थिवाग्ग्रहस्तथाऽगेषु गौरवं गतौ च स्खलनं स्यात्।

समानेऽतिहिमांगत्वमस्वेदो मंदवह्निता ॥ ४८ ॥

समाने कफावृतेऽतिशीतांगत्वमस्वेदो मंदाग्नित्वं च स्यात।

अपाने सकफं मूत्रशकृतः स्यात्प्रवर्तनम्।

अपाने कफावृते मूत्रशकृतः प्रवर्तनं सकफं स्यात्।

इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ ४९ ॥

इत्यनेन प्रकारेण वायोरावर्णं द्वाविंशतिप्रकारं जानंति तंत्रकृत इति शेषः ।

प्राणादयस्तथान्योन्यमावृण्वंति यथाक्रमम् ।
सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ ५० ॥

प्राणादयः पंच वायवोऽन्योन्यं परस्परमावृण्वंति यथाक्रमं यथासंख्यं तथा तेनोक्तेन प्रकारेण। यथा पित्तकफाभ्यां प्राणादय आवृतास्तथा प्राणादयोऽन्योन्यमावृण्वंतीति तथाशब्दस्यार्थः । तत्र यथा प्राणेनोदानादयश्चत्वारआव्रियंते तथैवोदानादिभिरपि प्राण आव्रियते । एवमुदानेन व्यानादयस्त्रय आव्रियंते । व्यानादिभिश्च त्रिभिरुदानः । तथा व्यानेन समानापानौ । तथा समानापानाभ्यां व्यानः । समानेनापानः । अपानेनापिसमान आव्रियत इत्येकद्वित्रादिक्रमेणाप्येवमावरणं निरूप्यम् । एवं च सर्वेऽपि परस्परमावृण्वंति । तच्चावरणं विंशतिविधं विद्यात् ।

अथास्यावरणस्य लिंगान्याह ।

निः श्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ।
हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आवृते ॥ ५१ ॥

प्राणेनोदान आवृते निःश्वासोच्छ्वाससंरोधादयः स्युः ।

उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसंक्षयः ।

उदानेन प्राण आवृते सति वर्णौजोबलसंक्षयः स्यात । ननु च पित्तादिभिः प्राणादीनामावरणं युक्तम् । परस्परं तु प्राणादीनां यदावरणं तदमूर्तत्वादनुपपन्नमिव मन्यामहे । ब्रूमः । द्वयोर्वातयोरन्योन्यमुपसर्पतो र्बलवता दुर्बलस्याभिघातेन गतिभंगात्स तेनावृतमार्ग इत्युच्यते । तस्माद्वातानामपि परस्परमावरणं युक्तमेव ।

दिशाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ ५२ ॥
स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् ।

अनया दिशा दिङ्मात्रप्रदर्शनेन सर्वमावरणं विभजेद्भिषक् । इयं चात्र दिक्। उदानेनावृतेऽपाने च्छर्दिश्वासकासादयः स्युस्तथाल्पोऽग्निरतिसारश्च।उदानेऽपानेनावृते बस्त्याध्मानोदावर्त्तगुल्माल्पाग्निपरिकर्तिताः स्युः। अपाने व्यानेनावृते विण्मूत्ररेतसामतिप्रवृत्तिः । व्याने समानेनावृते मूर्छातंद्राप्रलापांगसादवन्ह्योजोबलक्षयः । व्यान उदानेनावृते च श्यावास्यतास्तब्धताऽल्पाग्निता स्वेदश्चेष्टाहानिर्निमीलनमिति । एवमन्यदप्यावरणं भिषक् स्वमनीषया शास्त्रसंस्कारवत्या विभजेत् । ग्रंथकृता तु ग्रंथगौरवभयान्नोक्तम् । कथं विभजेदित्यत्र युक्तिं दर्शयति । स्थानानीत्यादि। स्थानानि पक्वाशयादीनि दोषभेदीयोक्तानि वातानां प्राणादीनामवेक्ष्य तथा वृद्धिमावरकवायुसंबंधिनां वैकृतकर्मणामवेक्ष्य ज्ञात्वा तथा आवार्यमरुतां हानिमवेक्ष्य ज्ञात्वा सर्वमावरणमनुक्तमपि विभजेत् । यथोत्साहोच्छ्वासचेष्टादीनि कर्माणि प्राणादिसंबंधीनि यदा हीनानि दृश्यंते उदानादीनां कर्माणि वाक्प्रवृत्त्यादीनि वृद्धानि तदैवं ज्ञातव्यम् । यथा प्राण उदानादीनामेकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा आवृत इति । एवमुदानादिष्वपि प्राणादिभिरावरणं विभागीकार्यम् ।

अधुना अस्या आवृतेरसंख्येयत्वमपिदर्शयन्नाह ।

प्राणादीनां च पंचानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ ५३ ॥
पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ।

प्राणादीनां पंचानां वायूनां परस्परमावार्यावरकत्वेन स्थितानां मिश्रं द्वयेन त्रयेण चतुष्टयेन च मिथः परस्परमावरणमवेक्ष्य यात्यावृत्तिरसंख्यतामिति संबंधः । तथा पित्तादिभिर्द्वादशभिर्धात्ववसानैर्मिश्राणां प्राणादीनां मिश्रं मिथ आवरणमवेक्ष्य यात्यावृत्तिरसंख्यतामिति योज्यम् । अत्र चैषामुदाहरणदिग्द्रष्टव्या।प्राणेन द्वादशविधेन पित्तादिभिर्मिश्रितत्वाच्चतुर्णामुदानादीनामावरणं विभजेत् । तथा चतुर्भिरुदानादिभिः पित्तस्यावरणं प्रत्येकं द्वादशविधैर्द्वादशविधस्यैकस्य प्राणस्यावरणमिति । तैरित्यनेन प्राणादयः परामृश्यंते । तैः पित्ताद्यावरणमिश्रितैः प्राणादिभिः परस्परमावार्यावरकस्थितैर्मिश्रमावरणमवेक्ष्य यात्यावृत्तिरसंख्यतामितियोज्यम् । चः समुच्चये ।

मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वत्प्राणादिभिरनेकधा ॥ ५४ ॥
तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृत्तिरसंख्यताम् ।
तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥ ५५ ॥
शनैः शनैश्चोपशयाद्गूढामपि मुहुर्मुहुः ।

तैस्तुल्यं तद्वत् । यथा प्राणादीनां पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रमावरणं मिथस्तथा मिश्रैश्च तैः प्राणादिभिर्यथा मिश्रमावरणं मिथस्तथैव मिश्रैः संयुक्तैरेतैः पित्तादिभिर्न केवलैः प्राणादीनां मिश्रमावरणं मिथस्तया मिश्रैः पित्तादिभिर्ये प्राणादयो मिश्रितास्तैस्तथाभूतैः प्राणादीनामावरणम् । एवमनेकधामिश्रणाभिर्बहुभिः संयोजनैर्यात्यावृत्तिरसंख्यताम् । तथा तारतम्यविकल्पाच्च प्रणादीनामावृत्तिरसंख्यतां याति संख्यामतिक्रम्य गच्छति । तामावृत्तिं तेषां प्राणादीनां गूढां दुर्लक्ष्यामप्यवहितस्तज्ज्ञानाय तत्परः सन् लक्षयेज्जानीयात् । कथम् । यथास्वं लक्षणोदयात् । तेषां प्राणादीनां यथायथं लक्षणोदयादात्मीयाल्लिङ्गोद्भवाच्छनैः शनैर्न झटित्येव तथा मुहुर्मुहुः क्षणे क्षणे लक्षयेन्नतु सकृदेव यथास्वं प्राणादीनां लक्षणोदयाज्जानीयादिति। न केवलं केवलाद्यथास्वं लक्षणोदयात्प्राणादीनामावृत्तिं लक्षयेद्यावदुपशयादप्येषां गूढामप्यावृत्तिमंतर्लक्षयेत् । तत्र प्राणादीनामेकैकेनान्योऽन्यावरणाद्विंशतिर्भेदा उक्ता एव भवंति। एवमेकेन द्वयोर्द्वाभ्यां चैकस्यावरणे निरूप्यमाणे त्वमी भेदाः । प्राणस्योदानव्यानाभ्यामन्योन्यावरणाद्द्वौ भेदौ । एवमुदानसमानाभ्यां व्यानापानाभ्यामुदानापानाभ्यां च सहान्योन्यावरणपराणि पंच द्विकानीति प्राणस्य द्वादश भेदा भवंति। उदानस्य षट् । व्यानस्य द्वौ । एवं व्यानस्योदानादिभिस्त्रिभिरन्योन्यावरणेन षट् । उदानस्य द्वौ । प्राणस्योदानादिभिश्चतुर्भिर्द्वौ वान्योन्यावरणाद्भेदौ भवतः। तथा प्राणादीनां पित्तादिभिर्द्वादशभिरावृतत्वाद्द्वादश प्रकाराः। अन्योन्यमिश्रणाच्च चत्वारि शतानि विंशत्युत्तराणि भवंति । एवमन्यदप्यावरणं निरूप्यम् ।

विशेषाज्जीवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥ ५६ ॥
स्यात्तयोःपीडनाद्धानादायुषश्च बलस्य च ।

प्राणादयः सर्व एव वाता जीवितं विशेषेण तु प्राणाख्यो वायुर्जी-

वितमुच्यते । तथोदानाख्यो वायुर्विशेषेण बलमुच्यते । यतश्चैवमतस्तयोः प्राणोदानयोः पीडनात्क्षोभणाद्यथास्वमायुषो बलस्य च हानिर्भवेत् । तस्मादेतौ प्राणोदानाख्यौ पवनावाहारादिना यत्नेन भिषजा रक्ष्यौ। तथाच वक्ष्यति । प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिरिति ।

आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥५७॥
प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयुर्वानुपक्रमाः ।

वातादीनामन्यतमेनावृता इत्येवमज्ञाता असम्यग्विनिश्चिता वर्षोषिताः प्रयत्नेनापि दुःसाध्याः कृच्छ्रसाध्या भवेयुः । ज्ञाता वा पित्तादिना आवृता यथावत्सम्यङ्निश्चयं गता वत्सरं स्थिताः । वाशब्द एवार्थः । अनुपक्रमा एव भवेयुः । ततो वाता आवृतेः प्रयत्नेन रक्षणीयाः ।

विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ।
भवंत्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् । ॥ ५८ ॥
इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टांगहृदयसंहितायां तृतीयं निदानस्थानं समाप्तम् । ॥ ७ ॥ ॥

तेषां वायूनामन्यतमेनावृतानामुपेक्षणादचिकित्सनाद्विद्रध्यादय उपद्रवा जायंते । तस्मात्तदुपक्रमे यतितव्यमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां निदानस्थाने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥

शब्दानुक्रमणिका.

अ.

आ.

7

इ.

ई.

उ.

ऊ.

ऋ.

ए.

ऐ.

ओ.

औ.

क.

ख.

ग.

घ.

च.